

تاریخ گیل و شامو

جلد اول و دوم

تألف

دکتر محمد حسن بیگلری «پروفیسور»

۱۲۵۰ قمری

تاریخ ہندوستان - شمارہ

۱-۲

تالیف

دکتر غلام حسین ہندوستانی

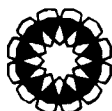
جلد اول و دوم

تألف

دکتر علاء محسن سکیدی (پروفیسور)

بادستباری محمد رضا سکیلی

تهران ۱۳۶۲

چند اشعار از شعرای

مترجم: خیابان ۱۷ شمیر، دروازه پنجم، تهران، ایران، ۱۳۸۲

اللقن : ٧٦٨٣٢٤

و

تَمَعًا بَرَقَ آذْخَشْ
سَرِعت

اَوْتَعُونِ طَوْشِيعِلْ شَابِينْ
قَدْرَت

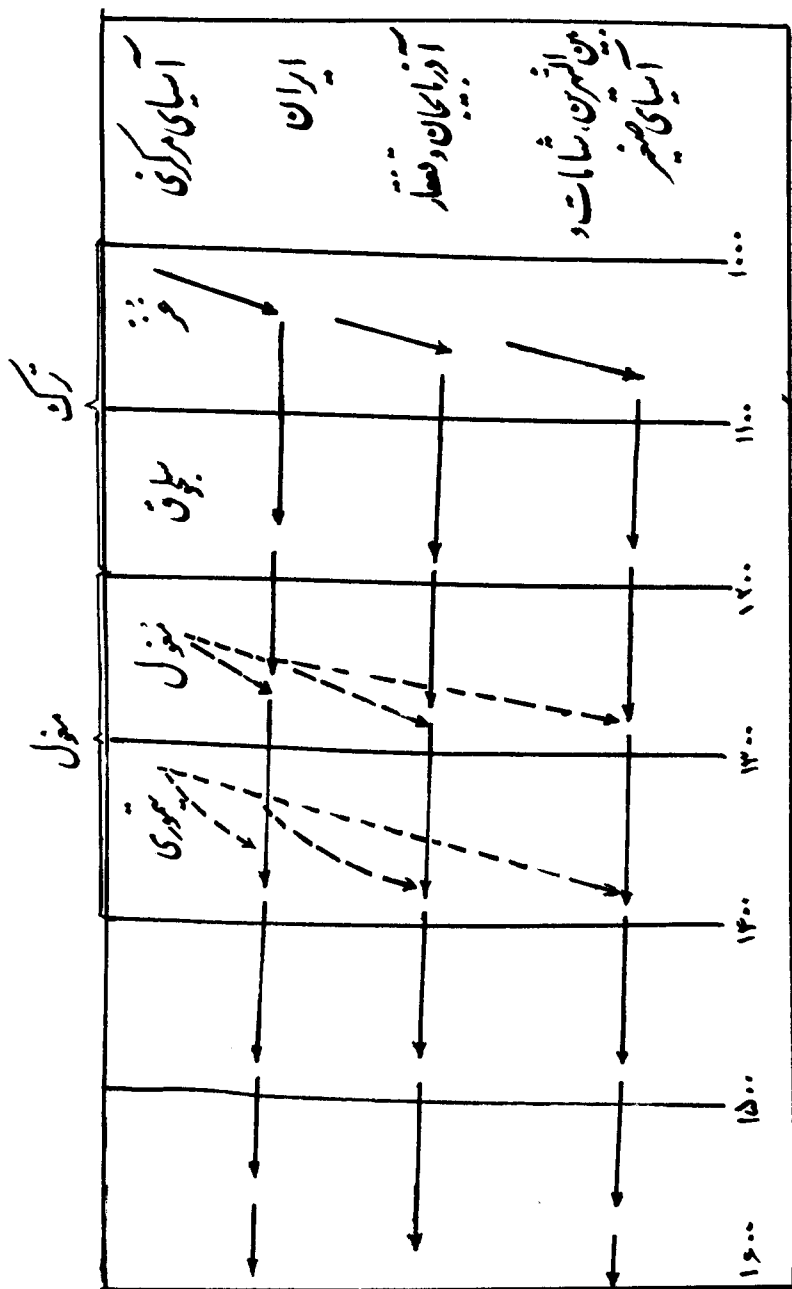
تَمَعًا اَوْتَعُونِ سَكَلِي

تاریخ بیگدلی شاملو

اثر : دکتر غلامحسین بیگدلی
ناشر : مؤلف - انتشارات فتحی
چاپ :
تیراژ : ۳۰۰۰ جلد
حروفچینی : میثاق
لینوگرافی : بابک
صحافی : ایمان
قطع : وزیری
نوبت چاپ : اول
تاریخ انتشار : بهائیز ۱۳۷۲

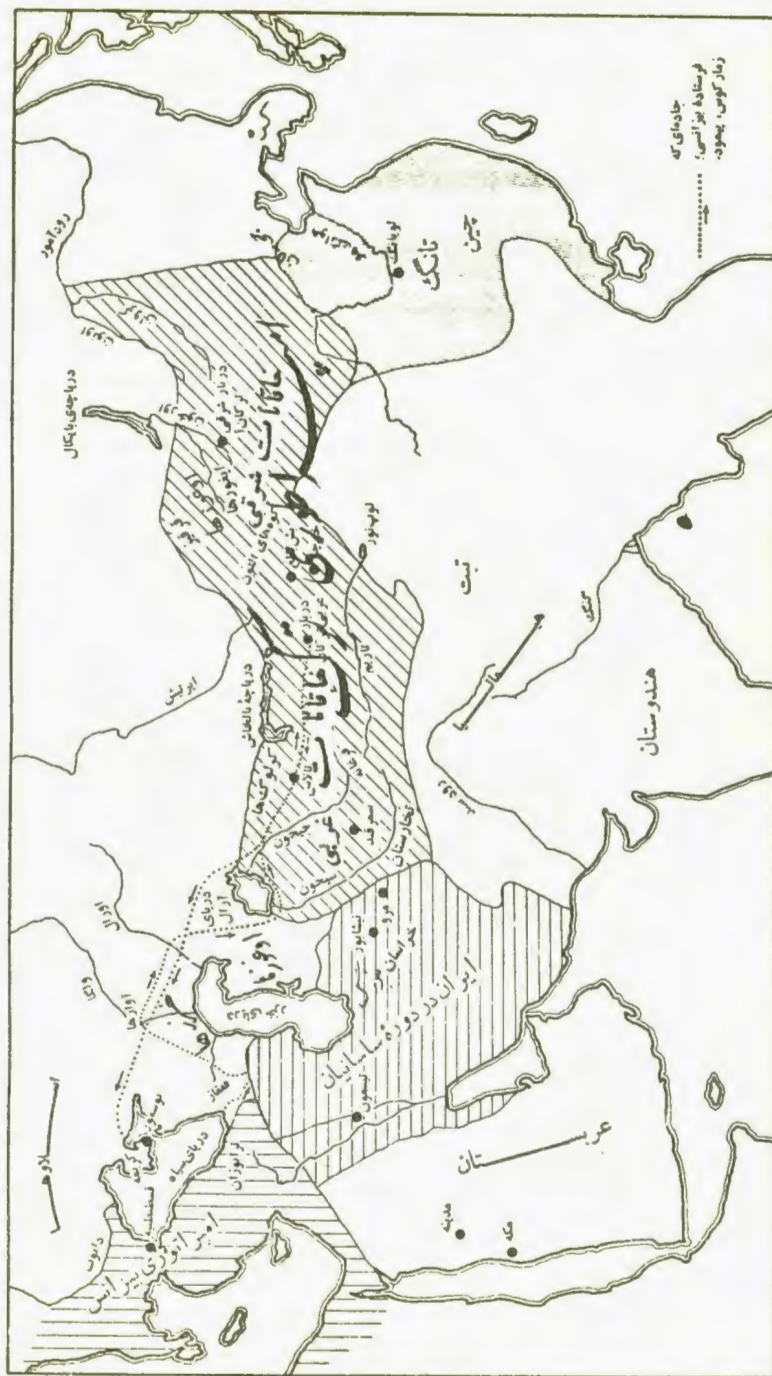
حق چاپ محفوظ و مخصوص ناشر است

ملازمت طوایف ترک و غیر ترک، سلجوق و منول و آسیای جنوب غربی از ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ میلادی

مرغی قلیخان بیکدلی شامو مرغی ظفر متوفی .. ۱۱ هجری قمری
عکس از کتاب دیوان ترکی ظفر چاپ ستانبول ۱۹۵۵ برادرته

خانات سرچی و خانانہ عربی
دفستین اسپر اتوری ترکی در حدود سال ۹۰۰ هجری

نولف، ارثر دفورغو ميسين بيگي لي شامو در تن هودا ساگلي در ال ۱۳۶۲ خ

محتویات کتاب

جلد اول

۱ مقدمه ناشر جداول نقشه و عکس

۱۷

پیشگفتار مؤلف

۳۵۷

نشا و تبار ایل سیکدی

جلد دوم

۳۵۸

سیکدی، شاملو، سیکدی شاملو

۱۲۲۴

عکسها، نقشه، جداول تکمیلی

به نام خدا

سخن ناشر:

شناخت اقوام و قبائل و تاریخ و تاریخچه زندگانی و مسقط الرأس طوایف بخش مهم بلکه اهم تاریخ سیاسی اجتماعی کشورهای کهنسال را تشکیل می دهد که بدون اطلاع دقیق از آن شناخت تاریخ عمومی عمیقاً میسر نیست، در این رهگذر جسته و گریخته نویسندگان و صاحب نظران به ویژه مورخین کشورمان آثار را تدوین کرده اند که نوعاً از اهمیت زیادی برخوردارند، با اینهمه هنوز تحقیق گسترده و همه جانبه ای پیرامون بسیاری از قبایل و عشایر سرزمین دیر سالمان نشده و جا دارد که صاحبان صلاحیت این خدمت بزرگ فرهنگی و این فریضه ملی را سرفصل تحقیقات ارجمند خویش قرار دهند.

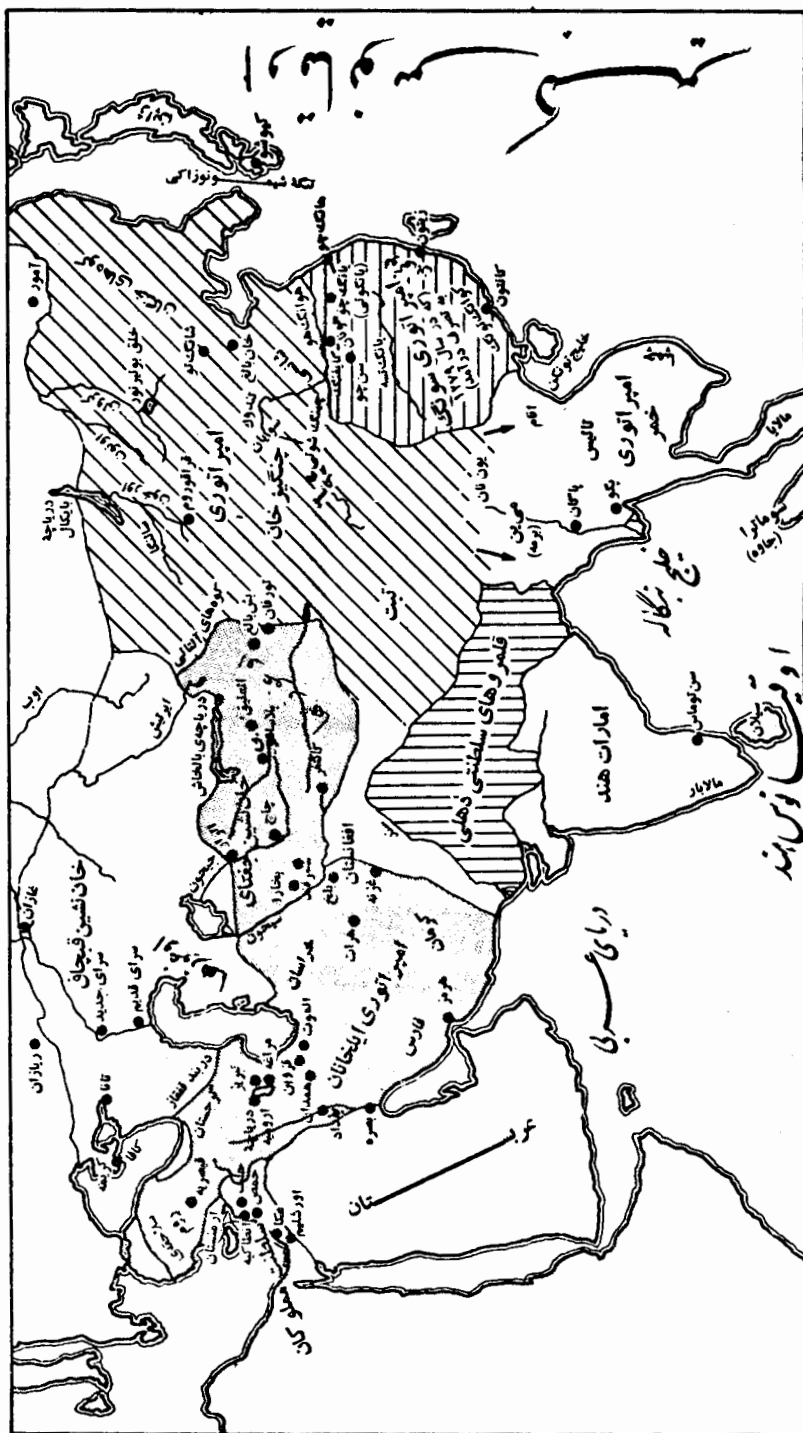
در این زمینه آقای پرفسور دکتر غلامحسین بیگدلی که از خدمتگزاران ادبیات فارسی و ترکی آذربایجانی هستند تاریخ جامع و مبسوطی تدارک دیده اند که یک مجلد پربار و حجیم آن (جلد پنجم) با نام تاریخ بیگدلی مشتمل بر اسناد و مدارک بزرگان این طایفه قبلاً منتشر شده ولی از آنجا که سایر مجلدات آن حاوی نکات و دقایق بسیار مهم و خواندنی این قوم است، این دوستداران تاریخ پرافتخار ایران از نویسنده محترم آن درخواست کرد که افتخار چاپ و نشر سایر مجلدات

این تاریخ ارجمند را نصیب انتشارات فتحی کنند، خوشبختانه نویسنده انسان و دانشمند تاریخ بیگدلی نیز با نهایت خوشروئی به این مسئول لبیک گفتند و بدین ترتیب کار چاپ جلد اول و دوم آن در یک مجلد برای نخستین بار آغاز شد که با همه مشکلاتی که در رهگذر چاپ بود سرانجام با توفیق به اتمام رسید که اینک تقدیم دوستداران فرهنگ تاریخ کشور عزیزمان می‌گردد مسلماً توجه و تشویق مردم فرهنگ پرورانگیزه‌ای خواهد بود که نویسنده و ناشر با دلگرمی بیشتری به ادامه کار و نشر سایر مجلدات تاریخ حاضر پردازند.

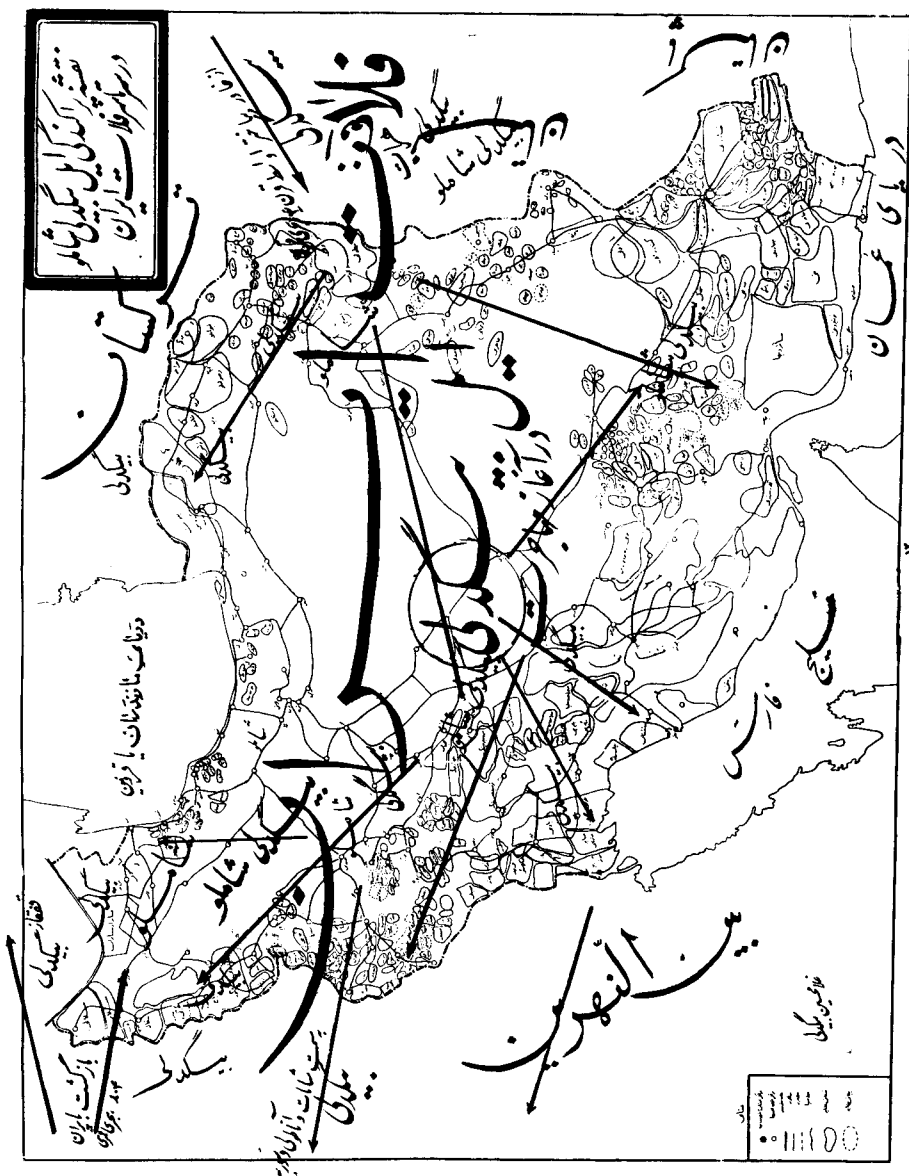
اینجانب به نوبه خود از زحمات طاقت فرسای آقای دکتر غلامحسین بیگدلی که خود از مردم همین طایفه هستند و به حکم اهلیتی که چه از لحاظ قومی و چه از لحاظ فرهنگی دارند کتاب حاضر را با صحت و دقت بی‌مانندی تدوین کرده‌اند نهایت امتنان را دارم.

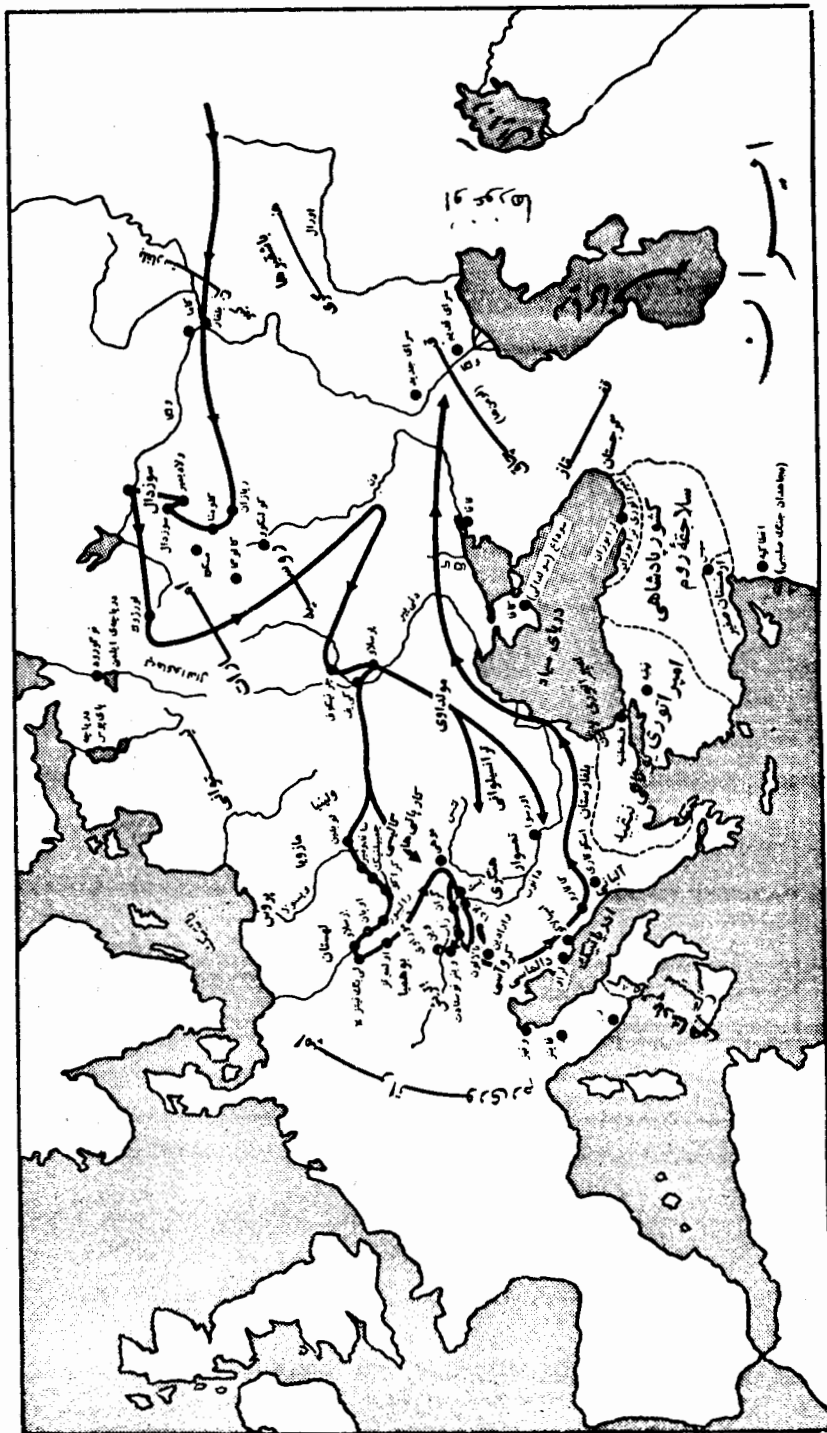
آرزومند اقدام عاشقانه این خدمتگزار فرهنگ در زمینه نشر هم مورد عنایت مردم فرهیخته و دانشوران ارجمند حق‌شناس واقع گردد.

محمد فتحی

«بخش امپراتوری یخاگان پس از مرگ سیکوتان به سال ۱۲۵۹ میلادی» (۵۸۶ هـ. ق.)

مسئله سفول بهار ویا (۱۳۳۷-۴۲ میلادی، ۶۳۰-۶۳۵ ق.م)

II. REŞİD UD-DİN'E GÖRE OĞUZ BOYLARI

	BOYUN ADI	ANLAMI	ET KISMI	ONKUNLU	DAMĞASI	
BOZ-OKLAR	Kayı, قاي	Muhkem.	Sağ karı yağrın	Sâhin	ا	1
	Bayat, بايات	Devletli ve nimeti bol.	" " "	"	ب	2
	Alkaravlı, القراولي	Nereye varsa başarı gösterir. ⁴⁸	" " "	"	-----	3
	Kara-İvli, قراايولي	Kara otağı.	" " "	"	ا	4
	Yazır, يازر	Çok ülkeye hâkim.	Aşığlı	Kartal	ا	5
	Döğer, دؤگر	Toplanmak için.	"	"	خ	6
	Dodurğa, دودورغا	Ülke almak ve hanlık yapmak	"	"	د	7
	Yaparlı, ياپرلي ⁴⁹	"	"	ل	8
AY-HAN OĞULLARI	Arşar, اوشر	Cevik ve vahşi hayvan avına hevesti.	Sağ Umaca	Targancıl	ا	9
	Kızık, قزىق ⁵⁰	Kuvvetli, yasadaki ciddi.	" "	"	خ	10
	Beg-Dili, بيك دلي	Büyükler gibi aziz.	" "	"	ب	11
	Karkın, قارقين	Cok ve doyuran as.	" "	"	ا	12
YILDIZ-HAN OĞULLARI	Bayındır, بايندير	Daima nimetle dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur	ا	13
	Böşene, بوشنه ⁵¹	İyi çalışır gayret gösterir.	" " "	"	ب	14
	Çavuldur, چاولدور	Şerefli, ünü yaygın.	" " "	"	چ	15
	Cebni, جېنى	Nerede yağı görürse hemen savaşır.	" " "	"	ج	16
GÖK-HAN OĞULLARI	Salur, سالور	Nereye varsa kılıç ve çomak iş görür.	Ucayla	Uc	ا	17
	Eymür, ايمور	Son derece iyi ve zengin.	"	"	ا	18
	Ala-Yuntlı, الايوتلى	Hayvanları iyi.	"	"	ا	19
	Üregir, اورگر	Daima iyi iş ve düzen kurucu.	"	"	ا	20
BAĞ-HAN OĞULLARI	Yigdir, يىگدير ⁵²	İyilik, büyüklük, yiğitlik.	Aşığlı	Çakır	ا	21
	Bügdüz, بؤگدؤز	Herkese tevazu gösterir ve hizmet eder.	"	"	ا	22
	Yıva, ييوا	Derecesi hepsinden üstün.	"	"	ا	23
	Kınık, قينىق	Nerede olsa azizdir.	"	"	ا ⁵³	24
DENİZ-HAN OĞULLARI						

(48) Berezin yayınında ve İstanbul nüshalarında bu boyun damgası yoktur. (49) Bu boyun anlamı ne Berezin yayınında ne de İstanbul nüshalarında vardır. Yazıcı-Oğul'ununkinde de alınması, bunun asıl nüshada da bulunmadığı ihtimalini veriyor. Ebû'l-Gâsi'nin listesinde de bu ed. gösteriliyor. (50) Berezin ve İstanbul nüshalarında قزىق dir. Fakat, bunun Yazıcı-Oğul'nda görüldüğü gibi قزىق olduğunda, işbu yoktur. (51) Berezin ve İstanbul nüshalarında قىمى gəlindir. Anadolu'da bu bey Kâşgarlı'da قىمى gibi, Berenek (Becenek) gəlindir. (52) Berezin yayınında قىمى. İstanbul yazınlarında قىمى. Türkiye'de, Kâşgarlı'da olduğu gibi قىمى gəlindir. (53) Câmî'ye göre Berezin yay. s. 32-33.

جدول محمود کاشغری

I. KÂŞGARLI'DAKİ OĞUZ BOYLARI

BOYUN ADI			DAMGASI
1	Kınık	قنق	𐰇
2	Kayığ	قېغ	𐰇
3	Bayundur	بايندر	𐰇
4	İwa, Yıwa	اڤا، يڤا	𐰇
5	Salğur	سلفر	𐰇
6	Afşar	افشار	𐰇
7	Beg-Tili	بکتلی	𐰇
8	Bügdüz	بگدز	𐰇
9	Bayat	بیات	𐰇
10	Yazğır	یزغر	𐰇
11	Eymür	ایمر	𐰇
12	Kara-Bölük	قارابلیک	𐰇
13	Alka-Bölük	القابلیک	𐰇
14	İgdir	اگدر	𐰇
15	Üregir, Yüregir	ارگر، یرگر	𐰇
16	Totırka	توتورکا	𐰇
17	Ula-Yuntluğ	⁴⁵ اولا یوندیغ	𐰇
18	Töker	توکر	𐰇
19	Beçenek	بچنک	𐰇
20	Çuvaldar	⁴⁶ چولدر	𐰇
21	Çepni	چېنی	𐰇
22	Çarukluğ	⁴⁷ چارقلق	𐰇

(44) Daha önce de işaret edildiği gibi, Kâşgarlı listesinde iki boyu dahil etmemişlerdir.

(45) Metinde böyle ise de aslında Ala-Yundluğ olup, İslâmî kelime ile bu şekli aldığından

şüpheli yoktur. (46) Bunun da aslında ⁴⁶چولدر (Çuvaldar) şeklinde olması

muhemeldir. (47) Kilişli, I, s. 56-58; Atalay, I, s. 55-59.

قبایل اوغوز طبق نوشته جامع التواریخ و شرح رستخیزی

قبایل اوغوز (تبر خاگمه سوره)					فرزندان گون خسان
نام قبیل	معنی	اوتقون (شوم یا حیوان مقدس)	مهر یا طمنا	شماره	فرزندان آبی خسان
قایی	محکم	شاهین	اوا	۱	
بایات	ثروتمند	"	ک	۲	
آقراولی	موفق	"	۳	
قارا ائولی	چادر سیاه	"	ه	۴	
بازیر	حاکم به کشورها و زیاد	مقاب (قارتال)	ی	۵	فرزندان اولدوزخان
دوگر	برای جمع شدن	"	خ	۶	
دو دوغا	کشور گشایی و حکومت	"	س	۷	
یا پرلی	-	"	ف	۸	
آوتار با افشار	چایک و علاقمند بشکار حیوان	فا و شاهجیل (نوعی عقاب که اغلب خرگوش شکار میکند)	ت	۹	
قیزیق	قوتلی - جدی	"	خ	۱۰	فرزندان گون خسان
بیگ دلی	مانند سن بزرگان و مزیز	"	ن	۱۱	
تار قین	غذای زیاد و سیرکننده	"	ل	۱۲	
با پندور	جای هر نعمت	سونفور یا شفقور (نوعی باز شکاری)	م	۱۳	
یچنه	خوب کار میکند	"	ز	۱۴	
چا و ولدور	با غیرت مشهور	"	د	۱۵	فرزندان داغ خسان
یمنی	هر جا دشمن ببیند میجنگد	"	ی	۱۶	
سالور	در هر جا شتر و چماغش کار میکند	اوج	ک	۱۷	
ایمور	خیلی خوب و غنی	"	خ	۱۸	
آلبونقلی	دارای حیوان های خوب	"	م	۱۹	
اوره گمر	بانی نظام و کار خوب	"	ا	۲۰	فرزندان دنیازخان
بیگدیر	نیکی، بزرگی، بردا نگیزی	چاقیر (طغرل، نوعی شاهین، قرقی)	ا	۲۱	
بوکدوز	بهمه توأم و خدمت میکند	"	ن	۲۲	
ییرا	درجه اش از همه بالاتر	"	ی	۲۳	
قینیق	در هر جا باشد عزیز است	"	ا	۲۴	

ای نام تو بهترین سر آغاز

پیشگفتار مؤلف

ایل کهن سال و دیربای و خدمتگزار بیگدلی بیش از یک هزار سال است که در فلات ایران زیسته و در طی سالیان اعصار و قرون در صحنه‌های گوناگون این کشور عزیز و در تاریخ با عظمت این آب و خاک مقدس بنوبه خود نقش مهمی بازی کرد و بشهادت تاریخ از بهترین جانثاران این مرز و بوم بوده‌اند و با گشاده رویی و ایثار در پاسداری مرزها و حفظ حدود و ثغور سرزمین مقدس میهن گرامی کوشیده باشمشیر و قلم و داد و دانش خویش در پاس و فرمان مام گرامی وطن ایستاده‌اند. باز هم بگواهی تاریخ از میان افراد و آحاد این جانبازان بیدریغ‌پشت سرهم هزارها ارباب ذوق و هنر، خادمین دانش و فرهنگ و صاحبان قلم و اثر و خداوندان شمشیر و کمر از قبیل: سرکردگان، هنرمندان، سیاستمداران، مورخان، دانشمندان، ادیبان، شاعران، خطاطان، روحانیان، پزشکان مشهور و غیره و غیره برخاسته، تمام هستی خود را صرف عظمت، بقاء ارتقاء و استقلال میهن محبوب نموده‌اند. زندگانی‌شان را وقف خدمت به خلق و انجام وظیفه ساخته‌اند و هنوز هم کار بر همین روال می‌باشد.

سران و سروران این ایل و تبار با نیروی بازوی افراد همان جوانمردان فداکار

ایل در دشمن شکاری و ظالم کشی و پدافند این خطه‌ی باستانی عزیر خارقه‌ها نشان داده و درمظلوم نوازی، رعیت پروری و مردم دوستی و دادخواهی و کشور داری هنر نماییها نموده‌اند. متماداً در راه راست قدم برداشته و در خط مستقیم سیر نموده‌اند. خدمت بخلق، رضای خالق، مصالح میهن، و منافع مردم، ایثار بیدریغ را پیوسته نصب العین خویش قرار داده‌اند بویژه در اشاعه و گسترش مذهب تشیع اثنی عشری از دوران صفویه تا به امروز هرگز از بذل مال و جان دریغ نداشته و از عهده آزمایشهای سنگینی برآمده‌اند.

هم چنین بسیاری از نمایندگان این ایل و تبار بنوبه‌ی خویش بانیان امور خیریه بوده و با نیکوکاریهای چشمگیر آثار باقیات و صالحات فراوانی از خود بیادگار گذارده‌اند از قبیل ساختن و مرمت نمودن اماکن مقدس، احداث مساجد و تکایا و مدارس و بیمارستانها، درمانگاهها، و کاروانسراها و حمامها و پلها و آب‌انبارها و قنوات و از این قبیل اماکن عام‌المنفعه و خیریه اقدام نموده و آنها را وقف مؤبد مردم و ملت خویش ساخته‌اند و یادگارهای پرخیر و برکت و خداپسندانه از خویش باقی گذاشته‌اند. امور موقوفه املاک سروران و بزرگان این ایل و تبار نیز قابل دقت و شایان توجه میباشد که در باره‌ای هر کدام از اینها با ارائه اسناد و مدارک معتبر معلوماتی در اختیار همگان قرار گذارده و کلیه‌ی اسناد و مدارک تاریخی ایل را در يك مجلد مخصوص قبلاً منتشر ساخته‌ایم^۱.

جلوه و فعالیت همه‌جانبه‌ی تاریخی این ایل و تبار بیگدلی - بیگدلی شاملو - شاملو با روی کار آمدن خاندان صفوی اوج میگیرد و ایران شمول میگردد. حتی در تأسیس خود سلسله‌ی صفویه فعالترین هفت ایل^۲ بزرگ قزلباش (کلاه سرخ) شمرده می‌شوند. و بقول محمد رشید مؤلف «تاریخ قزلباشیه» آنان «در زمان خاقان سلیمان

۱ - تاریخ بیگدلی (مدارک و اسناد). دکتر غلامحسین بیگدلی - پروفور تهران ۱۳۶۷ انتشارات بوعلی.

۲ - این هفت ایل عبارت بودند از: ۱ - بیگدلی - شاملو ۲ - استاجلو ۳ - افشار ۴ - قاجار . تکه‌لو ۵ - ذوالقدر ۶ - روملو و بعضی‌ها نه ایل نوشته‌اند.

مکان اسکندر شأن المؤید بتأییدات الملك الجلیل ابوالفتح شاه اسماعیل انارالله برهانه از جمیع اویماقات بزرگتر بوده اند»^۱.

همین ملاحظه را اسکندر بیک ترکمان در «تاریخ عالم آرای عباسی» که در سال ۱۰۲۵ هجری قمری تألیف نموده، چنین بیان مینماید: «طایفه شاملو: که معظم طوایف قزلباش و بقدمت خدمت و حقوق جاسپاری از همه درپیش و سر دفتر اویماقاتند و در زمان خاقان جهانستان و ظهور این دولت و خاندان و اوایل جلوس همایون حضرت شاه جنت مکان امراء بزرگ و خانان عالیشان در میان طبقه شاملو بودند، مثل حسین بیک لله خاقان سلیمان شأن ابوالبقا شاه اسماعیل بهادرخان و عبدی بیک که بشرف مصاهرت آن حضرت سرافرازی داشت و دورمیش خان ولد او، و حسینخان برادر مشارالیه که خواهرزاده حضرت شاه جنت مکان بود، زینل خان و آغزیوارخان و غیروذالک بمناصب بلند و تیولات ارجمند از سایر اویماقات امتیاز داشتند، اما در این هنگام پنج نفر صاحب نقاره و علم بیش نبودند و معظم ایشان ولی خلیفه اوچی که حاکم مشهد مقدس و معلی و زیاده از دیگر امراء صاحب قشون و لشکر بود، اکثر میرزاهای شاملو در سلك قشون او منتظم بودند. فولاد خلیفه حاکم ولایت همدان بود، دیگر سلیمان خلیفه که او از حکومت استرآباد معزول گشته در درگاه معلی بود»^۲.

بدین طریق ایل بیگدلی - شاملو در طول مدت قریب به ۲۵۰ سال سلطنت صفویه در هر زمان و مکان و شرایط از حافظین عظمت و استقلال ایران و پاسخگوی

۱- تاریخ قزلباشیه. تألیف محمد رشید (تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ هجری قمری)، آستان قدس رضوی کتابخانه ملی ملک تهران شماره ۶۲۸۴ - ۱۳۷۷۸. صفحه ۴.

۲- تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان. - ۱ - شامل جلد اول و نیمی از جلد دوم کتاب، چاپخانه موسوی با شرکت کتابفروشی تأیید اصفهان. تهران ۱۳۳۴. صفحه ۱۳۸.

هرگونه نیاز و ضرورت و مهم امور کشوری و لشگری بوده، در کلیه شئون اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و فرهنگی در زمان جنگ و صلح از خدمتگزاران جان بر کف و آماده در صحنه‌ی این آب و خاک مقدس در مراحل گوناگون بوده و از عهده‌ی خدمات صادقانه بیشماری برآمده‌اند. جانبازان و فداییان و جنگاوران این ایل و تبار گاه در سرخس و هرات و بخارا و سمرقند و هندوکش؛ زمانی در گرجستان و ارمنستان و ارز روم و حبال قفقاز؛ هنگامی در بغداد و شام و نجف و کربلا و حلب و دمشق و روزگارانی در بنادر جنوب ایران و سواحل خلیج فارس با دشمنان این آب و خاک پنجه در پنجه افکنده، دمار از روزگار دشمنان ایران و متجاوزین به سرزمین مقدس نیاکان خویش درآورده‌اند. که در این کتاب به تفصیل به این حوادث و احوالات اشاره خواهد گردید.

برای تکمیل و جهت بهتر ارائه دادن این نسب‌نامه یعنی تکمیل «تاریخ بیگدلی» هر فردی از افراد ایل تبار بیگدلی در صورت تمایل می‌تواند نظرات و ملاحظات خود را به عنوان مؤلف این اثر فرستاده و در انتشار بعدی اثر را غنی‌تر فرموده باشد.^۱

از ذکر این مطلب نیز ناگزیریم، چون تاریخ نوشته‌ایم لذا خودمان را در آن زمان قرار داده و حوادث را آن چنانکه بوده تحریر و تصویر نموده‌ایم: از آثار تاریخی شواهدی که آورده‌ایم با املاء خودشان آمده است و تصحیحی در آنها بعمل نیامده است؛ چون منظور اساسی ما نگارش تاریخ ایل بیگدلی بوده بنابراین تکیه و استناد ما اساساً روی فعالیت و سرگذشت و تاریخ این ایل بوده و در موازی با فعالیت آنان تاریخ دیگر ایلات و اقوام نیز قلمی گردیده است. سرنوشت و تاریخچه حیات «بیگدلی» خط مرکزی و برنده اثر می‌باشد؛ نام اشخاص و اماکن که در منابع گوناگون تاریخی ذکر شده و ما از آنها شاهد آورده‌ایم بهمان سیاق که در

۱ - این اثر را اینجانب غلامحسین بیگدلی فرزند فتح‌الله بیگدلی در ۶۵ سالگی در سال

۱۳۶۱ در تهران آغاز بتألیف نمودم و در سال ۱۳۶۷ به پایان رساندم.

نسخه‌های منبع نگارش یافته، و بهمانگونه ثبت و ضبط کرده‌ایم و املاء آنها را عیناً حفظ کرده‌ایم و به اصلاح و غلط‌گیری راه‌ننداده‌ایم و نسبت به منابع تاریخی وارژینال‌ها صادق مانده‌ایم این است که ممکن است در طول اثر بعضاً نامی یا کلمه‌ای که بعنوان شاهد آمده است اختلاف املاء داشته و یکسان نوشته نشده باشند.

دکتر پروف‌سور غلامحسین بیگدلی تهران مهره ۱۳۶۱

محمود کاشغری

مؤلف

دیوان لغات التّرك و

بنیانگزار مکتب تورکولوژی

(۱۰۶۲ھ = ۱۶۷۲ء)

عن: فضتقر علی زاده

جلد یکم

منشأ ایل و تبار بیگدلی

برای تعیین منشأ و نژاد ایل و تبار بیگدلی قبل از هر چیز باید با استناد به مآخذ کهن سال و معتبر تاریخی و آثار و گفتار دانشمندان و بزرگانی که قبلاً در این باره ملاحظات و بیان نموده‌اند سخن گفت و از روی مدارک و اسناد تاریخی داوری نمود.

درباره‌ی تاریخ و موجودیت ایل و تبار بیگدلی از آثار و اسنادی که بعالم علم و تاریخ تا کنون معلوم و روشن است قبل از هر کس رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۶۴۸ - ۷۱۸) اظهار نظر نموده و در حقیقت ریشه و منشأ و محل و مکان این ایل نخستین معلومات را داده است^۱.

رشیدالدین فضل‌الله همدانی مؤلف یکی از شاهکارهای تاریخی یعنی اثر «جامع التواریخ»^۲ مشهور که از سال ۷۰۴ تا ۷۱۰ هجری قمری به فرمان غازان -

۱ - برای نخستین بار محمود کاشغری در سال ۴۶۴ هجری قمری در «یوان اللغات التترک» در جدول مشهور خود راجع به تقسیمات اوغوزها نام «بیگدلی» را میبرد.

۲ - جامع التواریخ . تألیف رشیدالدین فضل‌الله الوزیر ابن عمادالدوله ابی‌الخیر بن موفق - الدوله عالی (غالی) الهمدانی آغاز تألیف سنه ۷۰۴ هجری قمری . در سه جلد.

خان و اولجایتو بتدوین و تألیف آن پرداخته و در سه جلد فراهم نموده و جلد اول آن را مخصوص تاریخ اترک و مغول^۱ نمود که این کتاب محتوی تاریخ، ویژگیهای نژادی، خصوصیات زندگانی و احوال و آثار و پورت و مکان ترک و مغول و نقل انتقال و جنگ و جدال و لشکر کشی و فتوحات و جهانگشائیها و دیگر فعالیتها و شرح همه جانبه‌ی احوالات آنان می‌باشد. الحق با این اثر بی بدیل خود یک شاهکار تاریخی گرانقدر به عالم دانش و فرهنگ عرضه داشته و کتابی بس وزین و باارزش بوجود آورده است که از هر حیث سزاوار تحسین است. با اینکه حکیم دانشمند و سیاستمدار ارجمند رشیدالدین فضل‌الله همدانی اساساً در علم طب و مملکت داری و سیاست مداری سرآمد مردان روزگار خود بوده است، مع هذا مانند یک مورخ نیز بزرگ اثری جاویدان آفریده است. اثر شامل سه مجلد می‌باشد:

۱ - جلد اول در تاریخ مغول.

۲ - جلد دوم در تاریخ عمومی و عالم. بنام اولجایتو.

۳ - جلد سوم در جغرافیا (مسالك و ممالك) که گویا اصلاً تألیف نشده و اگر تألیف هم شده باشد از بین رفته است و تا کنون به حیطه علم و ادب پانگذاشته است. اساساً جلد اول این کتاب مورد سودجویی ما است که خود به سه جزء منقسم می‌شود که در آنجا ضمن ذکر شرح حال و تاریخ اترک و مغول به تاریخ ایل بیگدلی نیز اشاره نموده و درباره‌ی تاریخ و گذشته آنان معلومات نخستین و جامعی می‌دهد. در دیباچه اثر، زیر سرلوحه‌ی «در ذکر حدود بعضی مواضع اقوام ترک و تفصیل اسامی و القاب هر شعبه از آنچه معلوم شده» مینویسد: «... اقوامی که از قدیم‌الایام تا کنون ایشان را ترک گفته‌اند و میگویند و در صحرا و کوهها و بیشه‌های ولایت قبیچاق و روس و چار و کلاس و کلار و باشغرد و تالاس و صیرم و ابیر و سیبیر و پولا و رودخانه آنقره و حدود ولایتی که به ترکستان

۱. ترک و مغول دومردم جداگانه هستند که از لحاظ قومیت و نژاد و تاریخ و زبان و فرهنگ کاملاً متفاوت هستند و فقط از لحاظ ارضی و جغرافیایی هم مرز و همسایه بوده‌اند.

و او یغورستان معروفست و صحراها و رودخانه‌ها که منسوب است به اقوام نایمان مانند گوک اردیش و رودخانه اردیش و قاراقروم و کوههای بزرگ آلتای و وودخانه اورغان و ولایت قیرقیز و کم کمجیوت و مواضع یا یلاق و قیشلاق بسیار که معروف است بمغولستان و منسوب بقوم کرایت چون اونی و کلوران و طالان بالجیوش و بورقان قالدون و کوکه ناوور و بویر ناوور و قلوقات و کوبین و ارکنه و قلایر و سلنکه و برقوقچین توکوم و قلاجین آلت و آنکوه که متصل سدّ ختای تمامیت قبایل و شعب ایشان ساکن بوده‌اند و تا این زمان هم بر قرار معهود نشسته‌اند و در تمامیت ولایات چین و هند و کشمیر و ایران زمین و روم و شام و مصر به قوّت و شوکت و استیلا و تسلط متفرّق گشته و اکثر رُبع مسکون (را) در تحت تصرف آورده و از آن اقوام بمروار ایام شعب بسیار منشعب شده‌اند و هر زمانی از شعبه‌ای شعبه‌ها پیدا گشته و هریک به سببی و علّتی اسمی و لقبی یافته‌اند. مانند اوغوز که مجموع این قوم را درین وقت (اشاره به هنگام نگارش اثر است غ. ب) ترکمان میگویند. و منشعب شده‌اند به قبیچاق و قلیج (خلج غ. ب) و قنقلی و قارلوق و دیگر شعب.... گرچه اشکال و لهجه و لغات ایشان بیکدیگر نزدیک و بهم ماننده، اما به حسب اختلاف مزاج و طبیعت و آب و هوای هر ولایتی، اندک تفاوت در شکل و هیأت و لهجه‌ی هر قومی ازین اقوام اترک پدید آمده و هر چند که اکثر شعب را تا غایت کسی ضبط نکرده و شجره‌ها و نسب نامه‌های درست در آن باب موجود نه.... لیکن بموجبی که راویان و ناقلان از معتبران هر قوم نقل و تقریر کرده‌اند و در بعضی کتب ایشان یافت میشود شعبه‌های اصناف اترک آنچه درین عهد مشهورند و با یکدیگر نسبتی دارند^۱،،»

۱ - جامع التواریخ. تألیف رشیدالدین فضل‌الله الوزیر ابن عمادالدوله ابی‌الخیر بن موفق - الدوله علی، در سنه ۷۰۴ هجری قمری، بکوشش دکتر بهمن کریمی. شرکت اقبال. تهران ۱۳۳۱. دیباچه صفحه ۲۳.

پس از بیان اماکن و مواضع بعضی از اقوام و قبایل ترک، رشیدالدین فضل‌الله در باره منشأ و ریشه اتراک چنین مینویسد:

«...بموجبی که از حکمای ایشان نقل می‌کنند و بر آن متفق اند (و) بموجبی که در تواریخ اسلامیان مذکور است و در توره بنی اسرائیل (نیز) مسطور که نوح پیغمبر علیه‌السلام زمین را از جنوب تا شمال سه قسم کرد:

اول را به حام از فرزندان خود داد که پدر سودان بود و میانه را به سام که پدر اعراب و فرس بود و سوم را به یافت که پدر اتراک بود و او را بجانب مشرق فرستاد و ترکان نیز همین سخن میگویند. لیکن ترکان یافت را ابوبجه^۱ خان (ابولجه) خوانده‌اند و محققین نمیدانند که این ابوبجه خان پسر نوح علیه‌السلام بوده یا فرزند زاده او. الا آنکه متفق اند بر آنکه از نسل او بوده و قریب‌العهدوی... ابوبجه خان صحرا نشین بود و یا یلاق در اورتاق و کرتاق که کوههای عظیم و بلند است و در آن حدود شهرست اینانچ نام و قیشلاق او هم در آن حدود بموضعی که نام او یورسوق و قاقیان و قارا قروم است و شهرهای تلاس و قاری صیرم در نزدیکی آن موضع افتاده و قاری صیرم شهری قدیم و عظیم بزرگ است و کسانی که دیده‌اند میگویند از ابتدا تا انتهای آن یکروزه راهست و چهل دروازه دارد...

و ابوبجه خان را پسری بود بنام دیب باقوی - معنی دیب موضع تخت و منصب باشد و باقوی یعنی بزرگ جمهور قوم - و این پسر بشوکت و اسباب پادشاهی زیادت از پدر بود و چهار پسر داشته نام ایشان قراخان و اورخان و کرخان و کزخان...

قراخان قائم مقام پدر شد و از وی پسری در وجود آمد و چون یکساله شد

۱ - ابوبجه خان را ابولجه خان و الهجه خان نیز ضبط کرده‌اند.

بغایت پاکیزه و خوب صورت بسود و آثار رشد و هدایت از ناصیه او میتافت. پدرش جهت نام نهادن وی با خویشان مشورت کرد. بجهت یکساله باآواز آمده و گفته که نام من اوغوز نهید. حاضران از آن حال بغایت متعجب ماندند و بموجب سخن او که اثر ارشاد حق تعالی بود او را اوغوز نام کردند^۱...

رشیدالدین فضل الله شرح مبسوطی درباره‌ی اوغوز از اوان کودکی و به یکتا پرستی گرویدن او و تبلیغ و تشویق نمودن وی مردم را به یگانه پرستی و عدل و داد و انصاف و مردم داری و تربیت نخستین و تشکیل عائله و ازدواج و دیگر کارهای خوب می نویسد و بعد از پدر او را بجانشینی وی به سلطنت می نشاند:

«... چون اوغوز خان را آن ملك مسخر و مسلم گشت، و پادشاهی آنجا بروی قرار گرفت خرگامی زرین بزدو طوی (جشن) بزرگ کرد، خویشان و امراء را تشریف داده و همه لشکریان را مواجب، جمعی از اعمام و اقوام (که با او متفق شده بودند) ای یغور لقب نهاد که معنی آن به ترکی هم پیوستن و مدد کردن است و تمامت اقوام دیگر را قنقلی نام کرد که اقوام قبیچاق و قلیج و آغاجری هم از آن جماعت اند که با اوغوز متفق شده بودند...»^۲.

رشیدالدین فضل الله برای بهتر شناساندن نسل اوغوز و نشان دادن موقع، نسب و حسب، کردار و رفتار، اخلاق و عادات و دیگر مشخصات این شاخه‌ی اتراک «درطی جدولی جداگانه با بیست و چهار نام. نام و ویژگیهای فرزندان و نواده‌های اوغوز را ضبط نموده و موقع و مقام و علامات اختصاصی و تشریفات خاص هر بوی^۳ (بخش) از آنان را جلوه گرمی سازد که هر کدام مهر (طمغا) مخصوص

۱ - نگاه کنید، جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله جزء اول از جلد اول متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام: آ. آ. روماسکویچ، ل. آ. ختاقروف و ع. ع. علی زاده اداره انتشارات دانش مسکو ۱۹۶۵. صفحه ۹۰ تا ۹۵.

۲ - جامع التواریخ. صفحه ۳۲.

۳ - بوی یا قبیله که محمود کاشغری آنها را به ۲۲ بوی یا قبیله تقسیم بندی کرده است، بنظر نویسنده‌ی این سطور محمود کاشغری ۲۴ بوی نوشته و این ناخان میباشند که در سایه بیدقتی دوبوی را از قلم انداخته اند و ۲۲ بوی نوشته اند.

داشتند . و هر شش قبیله یا بوی دارای يك اونقون (توتم) بودند بشرح زیر :

اسامی و القاب فرزندان شش پسراوغوز که نام سه را بوزوق (بوزاق) خوانده‌اند و نام سه را اوجوق (اوج اوق) و تمغاها و اونقونها و جانوران و اندامهای گوشت که با ایشان مخصوص بوده بموجبی که اینگیت ارقیل خواجه معین گردانیده :

(۱)

اقوام بوزاق که بدست راست لشکر تعلق دارند و فرزندان سه پسر بزرگترین اند و از هر يك چهار پسر، دوازده پسر :

الف فرزندان گون خان که بزرگترین همه‌ی پسران بوده چهار نفر بودند و اسامی ایشان براین موجب است :

نام	تمغا	اونقون	اندام گوشت
اول - قایی یعنی محکم	ام ا	شاهین	صاغ قری یغرین
دوم - بایات یعنی با دولت و پر نعمت	لص	شاهین	صاغ قری یغرین
سوم - القراولی یعنی بهر جا که رسد موفق باشد	نامعلوم	شاهین	صاغ قری یغرین
چهارم قراولی یعنی (سیاخرگاه)	—)	شاهین	صاغ قری یغرین

ب - فرزندان آی خان که پسر دوم بود . چهارند و اسامی ایشان بر این موجب :

اشغلو	قوتال	۷	اول - بارزی یعنی ولایت بسیار بجانب او باشد .
اشغلو	قوتال	۸	دوم - دوگر یعنی بجهت گرد آمدن .
اشغلو	قوتال	۹	سوم - دودورغا یعنی ملك گرفتن و پادشاهی کردن
اشغلو	قوتال	۱۰	چهارم یا پرلی یعنی ... ج :

فرزندان یوئدوز خان که پسر سوم بوده چهار نفر بر این موجب :

صاغ اوباجه	طوشنجیل	+	اول - اوشر یعنی چالاک و بشکار جانوران مَهْوَس .
صاغ اوباجه	طوشنجیل	X	دوم - قریق یعنی قوی حال و دریا ساق مجد .
صاغ اوباجه	طوشنجیل	۶	سوم - بیگدلی یعنی مانند بزرگان عزیز باشد .
صاغ اوباجه	طوشنجیل	۷۱	چهارم - قارقین یعنی آش بزرگ و سیر کننده .

(۲)

اقوام اوچوق که بدست چپ لشکر تعلق دارند و فرزندان سه پسر
کهنین اند از هر يك چهار پسر دوازده نفر

الف :

فرزندان گوک خان که پسر چهارم است چهار نفر بر این موجب :

اول - بایندر یعنی آن زمین همیشه پر نعمت باشد.	ص	سنقور	صول قری
دوم - بجنه یعنی نیکو سعی کند و جد نماید.	س	سنقور	صول قری
سوم - جاولدور یعنی با ناموس و دوست .	ع	سنقور	صول قری
چهارم جبنی یعنی هرجا که یاغی بیند بی توقف جنگ کند.	ر	سنقور	صول قری

ب :

فرزندان طاق خان که پسر پنجم است چهار نفر براین موجب :

اول - سائور یعنی هرجا که رسد شمشیر و چماق اوروان باشد.	ک	اوج	اوجایله
دوم - ایمر یعنی بیحد نیکو و توانگر باشد.	لا	اوج	اوجایله
سوم - الایؤنتلی یعنی چهارپایان او نیکو باشد.	لا	اوج	اوجایله
چهارم - اورکر یعنی همیشه کار نیکو و بانظام کننده .	ح	اوج	اوجایله

ج :

فرزندان دینگیز خان که پسر ششم است چهار نفر براین موجب :

اول - ییکدیر یعنی نیکی و بزرگی و بهادری.	لا	جاقر	آشغلو
دوم - بوکدوز یعنی همه را تواضع و خدمت کند.	ه	جاقر	آشغلو

سوم - ییوا یعنی درجه او ۲۲ جافر آشغلو
بالای همه.

چهارم - قینیق در هر موضعی ↑ جافر آشغلو
که باشد عزیز بود.

محمود کاشغری دانشمند شهیر ترك همین سیاهی را با بیست و دو نام میدهد و در جدولی که وی تنظیم نموده است نام قیزیق و قارقین موجود نمیباشد، بنظر ما نام این دو بوی از طرف محمود کاشغری مسلماً در جدول وی ثبت شده بوده. منتها در طول تاریخ در هنگام استنساخ نسخ از قلم افتاده است و الا رقم ۲۴ خودش از ارقام مقدسی مابین ترکها است که بهمین علت تقسیمات بویها در میان ترکان تا امروز از ارقام مقدسه و محبوب شناخته میشود و بسیاری از چیزها در طول تاریخ با رقم ۲۴ دوشادوش بوده اند و بطور قطعی وبدون هیچ شبهه وتردید دانشمندی ارجمند مانند محمود کاشغری خوب میدانست که دوشاخهی بوزاوخ و اوج اوخ که تشکیل دهنده ی موجودیت اغوزها میباشند عبارت از بیست و چهار قبیله بوده است. محمود کاشغری کتاب مشهور «دیوان اللغات التترک» خود را در ماه جمادی الاول سال ۴۶۴ هجری قمری آغاز به نوشتن نموده و در روز ۱۲ جمادی الثانی سال ۴۶۶ بپایان رسانده است^۱. یعنی درست ۹۴۰ سال قبل از این اثر از طرف مؤلف برشته ی تحریر درآمده و نام ایل بیگدلی در این تاریخ ضبط شده است. البته سنه و این تاریخ عجبالتاً در دست ما است ولی ممکن هم هست اسنادی بعداً پیدا بشود که قدیمتر و جلوتر از محمود کاشغری این نام را نوشته و ضبط و ثبت نموده باشند ولی عجبالتاً جهان علم رقمی قدیمتر از سال ۴۶۴ را در دست ندارد در صورتیکه مسلم است سالیان سال بلکه قرنهای چند قبل

۱ - محمود کاشغری، «دیوان اللغات التترک» چوپره نی بسیم آتالای. ترك دیل قورومو جلد III ۱۹۴۱ آنکارا ص ۴۵۱ و ۴۵۲ این نخستین بار است که در اثر تاریخی در سال (۴۶۴ و ۴۶۶ ه. ق) نام بیگدلی بصورت کتبی موجود است و در اختیار ماست یعنی دقیقاً ۹۴۰ سال قبل بصورت نوشته عجبالتاً در اختیار ماست تا بعد اگر رقمی دورتر از آن سال پیدا شود.

از ذکر این نام دیرپای ، این ایل و تبار زندگی نموده و فعالیت می کرده است.

عین جلوی که محمود کاشغری در سال ۵۴۴ ق قمری مرقوم داشته بشرح زیر می باشد و با جدول رشیدالدین فرق دارد یعنی رشیدالدین به وی استناد نکرده است.

شماره	نام	بوی (قبیله)	دامغا
۱	قنق	Kinik	𐰇𐰏
۲	قیغ	Kauyiğ	𐰇𐰏𐰇
۳	بایندر	Bayundur	𐰇𐰏𐰇𐰇
۴	اڤا، ڤا	I wa , Yiwa	𐰇𐰏𐰇𐰇
۵	سلغر	Salğur	𐰇𐰏𐰇𐰇
۶	افشار	Afşar	𐰇𐰏𐰇𐰇
۷	بگتلی (بیگدلی)	Beg - Tili	𐰇𐰏𐰇𐰇
۸	بکدز	Bügüz	𐰇𐰏𐰇𐰇
۹	بیات	Bayat	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۰	یزغر	Yazğır	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۱	ایمر	Eymür	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۲	قرا بلک	Kara . Bölük	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۳	آقا بلک	Alka - Bölük	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۴	اگدر	İgdir	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۵	ارکر ، یرکر	Üregiryüregir	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۶	توترقا	Totırka	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۷	آلا یندلغ	Ala - yuntlug	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۸	توکر	Töker	𐰇𐰏𐰇𐰇
۱۹	بجنگ	Beçenek	𐰇𐰏𐰇𐰇
۲۰	جوادر	Çuvaldar	𐰇𐰏𐰇𐰇
۲۱	چپنی	Çepni	𐰇𐰏𐰇𐰇
۲۲	چرقلغ	Caruklug	𐰇𐰏𐰇𐰇

قبایل اوغوز طبق نوشته جامع التواریخ و شرح رشیدی

فرزندان گون		فرزندان آید		فرزندان اولدوزخان		فرزندان گوی خان		فرزندان داغ خان		فرزندان دندی خان	
شماره	مهر یا طمنا	اوتقون (نوم یا حیوان مقدس)	معنی	نام قبیل	فرزندان گون	شماره	مهر یا طمنا	اوتقون (نوم یا حیوان مقدس)	معنی	نام قبیل	فرزندان آید
۱	اوا	شاهین	محکم	قایی	۱	۱	اوا	شاهین	محکم	قایی	۱
۲	ک	"	ثروتمند	بایات	۲	۲	ک	"	ثروتمند	بایات	۲
۳	"	موفق	آقراولی	۳	۳	"	موفق	آقراولی	۳
۴	ح	"	چادرسیاه	قارا ائولی	۴	۴	ح	"	چادرسیاه	قارا ائولی	۴
۵	ی	مقاب (قارتال)	حاکم	یاریر	۵	۵	ی	مقاب (قارتال)	حاکم	یاریر	۵
۶	خ	"	برای جمع شدن	دوکر	۶	۶	خ	"	برای جمع شدن	دوکر	۶
۷	س	"	کشور گشای	دور دوز	۷	۷	س	"	کشور گشای	دور دوز	۷
۸	ل	"	-	بایرلی	۸	۸	ل	"	-	بایرلی	۸
۹	+	قارشا نجیل (نومی مقاب)	چابک و علاقمند	آقشای افشار	۹	۹	+	قارشا نجیل (نومی مقاب)	چابک و علاقمند	آقشای افشار	۹
۱۰	X	"	قوتلی - جدی	قیزیق	۱۰	۱۰	X	"	قوتلی - جدی	قیزیق	۱۰
۱۱	ن	"	مانند نخل	بیگ دلی	۱۱	۱۱	ن	"	مانند نخل	بیگ دلی	۱۱
۱۲	✓	"	غذای زیاد و سیرکننده	قارغین	۱۲	۱۲	✓	"	غذای زیاد و سیرکننده	قارغین	۱۲
۱۳	م	سونقور یا سقور (نومی باز شکاری)	چاپقور نعمت	بایندر	۱۳	۱۳	م	سونقور یا سقور (نومی باز شکاری)	چاپقور نعمت	بایندر	۱۳
۱۴	ج	"	خوب کار میکند	پچنته	۱۴	۱۴	ج	"	خوب کار میکند	پچنته	۱۴
۱۵	ک	"	با غیرت	چا و ولدور	۱۵	۱۵	ک	"	با غیرت	چا و ولدور	۱۵
۱۶	ی	"	هر جا دشمن ببیند میزند	چینی	۱۶	۱۶	ی	"	هر جا دشمن ببیند میزند	چینی	۱۶
۱۷	ک	اوج	در هر جا شمشیر و چماق کار میکند	سالور	۱۷	۱۷	ک	اوج	در هر جا شمشیر و چماق کار میکند	سالور	۱۷
۱۸	خ	"	خیلی خوب و غنی	ایمور	۱۸	۱۸	خ	"	خیلی خوب و غنی	ایمور	۱۸
۱۹	ک	"	دارای حیوان های خوب	آلابونتلی	۱۹	۱۹	ک	"	دارای حیوان های خوب	آلابونتلی	۱۹
۲۰	ک	"	بالی نظام و کار خوب	اوره گیر	۲۰	۲۰	ک	"	بالی نظام و کار خوب	اوره گیر	۲۰
۲۱	ک	چاقیر (طوقل، نوعی شاهین، قوتی)	نیکی، بزرگی	بیگدیر	۲۱	۲۱	ک	چاقیر (طوقل، نوعی شاهین، قوتی)	نیکی، بزرگی	بیگدیر	۲۱
۲۲	ک	"	بهمه توانا و خدمت میکند	نوکدوز	۲۲	۲۲	ک	"	بهمه توانا و خدمت میکند	نوکدوز	۲۲
۲۳	ک	"	درجه اش از همه بالاتر	بیرا	۲۳	۲۳	ک	"	درجه اش از همه بالاتر	بیرا	۲۳
۲۴	↑	"	در هر جا باشد عزیز است	قینیق	۲۴	۲۴	↑	"	در هر جا باشد عزیز است	قینیق	۲۴

بطوریکه مشاهده میشود محمود کاشغری در جدول خویش علامت اونقون (نشان)ها را نداده و فقط بدادن تمغاها (مهر) اکتفا ورزیده است. چون تعداد بُوی (قبیله)های اوغوز ۲۴ است به تحقیق کاشغری نیز ۲۴ بُوی نوشته است و بمرور زمان نام ۲ بُوی از قلم افتاده است.

در کتاب مشهور « آثار الباقیه » تألیف ابوریحان بیرونی در جدول القاب پادشاهان جهان شناخته شده در عصر خویش لقب پادشاه اوغوز را نیز در جدول آورده است و ما عیناً قسمتی از جدول مزبور را نقل می‌نمائیم:

انواع ملوک	القابی که به هر نوعی و دسته‌ای از این پادشاهان گفته می‌شود
ملوک روم	باسلی که قیصر باشد
ملوک اسکندریه	بطلمیوس
ملوک یمن	تَبَع
ملوک ترکهای خزر و تفرغز	خاقان
ملوک ترکهای غزی	حنوته
ملوک چین	بغبور - فغفور
ملوک قنوج	رابی
ملوک حبشه	نجاشی
ملوک نوبه	کابیل
ملوک جزایر بحر شرقی	مهراج
ملوک جبال طبرستان	اسپهبد ^۱ ... در این جدول نام ۳۳ مملکت ضبط شده است.

۱ - آثار الباقیه. تألیف ابوریحان بیرونی ترجمه اکبر دانا سرشت، انتشارات امیرکبیر تهران ۱۳۶۳. صفحه ۱۴۲ و ۱۴۳.

از قدیمترین آثار موجود بزبان فارسی که دربارهٔ اوغوزها و زاد و بوم آنان با اختصار معلومات میدهد کتاب مجهول المؤلف «حدود العالم من المشرق الى المغرب» تألیف شده در سال ۳۷۲ ه. ق. است که به امیر ابوالحارث محمد بن احمد از سلسلهٔ فریغونیان که در گوز گانان (قسمت شمالی افغانستان کنونی) حکمرانی داشته‌اند اهداء شده است.

مؤلف اثر در صفحه ۱۹ کتاب، زیر سرلوحه‌ی «سخن اندر ناحیت غوز»^۱ چنین آورده است:

«... ناحیتیست مشرق وی بیابان غوز و شهرهای ماوراءالنهر و جنوب بعضی هم ازین بیابان و دیگر دریای خزرانست و مغرب و شمال او آتل (ایتیل، ادیل، ولگا. غ. - بیگدلی) است و مردمانی شوخ روی و ستیزه کارند و مدرک و جسور که مسکن کرده‌اند و چراگاه و گیاهوار تابستان و زمستان و خواسته‌ایشان اسب است و گاو و گوسفند و سلاح و صید اندک و اندر میان ایشان بازرگانان بسیارند... و هر چیزی را کی نیکوست نماز برند و طبیبان را بزرگ دارند و هر که کی ایشان را به‌بینند نماز برند و این پنجشکان (پزشکان) را برخون و خواسته‌ایشان حکم باشد.»^۲ و در جای دیگر زیر سرلوحه‌ی: «سخن اندر ناحیت تغز اغز و شهرهای وی» چنین نوشته است:

«مشرق او ناحیت چین است و جنوب وی بعضی تبّت است و بعضی خلخ و مغرب وی بعضی خرخیز است و شمال وی هم خرخیز است اندر همهٔ حدود او برود و این ناحیت مهتر ناحیت است از ترک، و بیشترین قومی بودند در اصل و ملوک همه ترکستان اندر قدیم از تغزغز بودند و مردمانی جنگی‌اند و با سلاح بسیار. و ایشان به تابستان و زمستان از جای بجای همی گردند بر گیاهوارها

۱ - غوز (اوغوز) = غز. فرهنگ معین. اعلام ۶ صفحه ۱۲۷۴.

۲ - حدود العالم من المشرق الى المغرب، که بسال ۳۷۲ هجری قمری تألیف شده است. بکوشش دکتر منوچهر ستوده صفحه ۸۶.

وهوایی کی خوشتر بود و از این ناحیت مشک بسیار خیزد و روباه سیاه و سرخ و ملامع و موی (پوست غ . بیگدلی) سنجاب و سمور و قاقم و فنک و سبیجه و ختو و غرغاو خیزد و جایی کم نعمت و خواسته ایشان این آلاست که گفتیم و گوسپند و گاوا و اسپ است و اندرین ناحیت آبها بسیار است و بی عدد و توانگرترین تر کاند...^۱.

مؤلف اثر حدود العالم سپس به شمردن و سنجیه بندی شهرهای آنان می پردازد با اختصار درباره ی هر کدام آنان سخن میگوید مثلاً: جینانجکت قصبه تغزاغز است، شهری میانه است و مستقر ملک است و بحدود چین پیوسته است . بتابستان اندر وی سخت گرم بود و به زمستان سخت خوش بود. و به نزدیکی وی کوهیست آنرا طفقان خوانند و از پس این کوه پنج ده است و نام دهها این است: کوزارک، جملیکت، بنجیکت، بارلغ، جامغر . و ملک تغزاغز به تابستان به این ده بنجیکت نشیند...

سپس نام چند ده دیگر را می برد و از اقلیم و موقع جغرافیایی و از اقتصاد آنان صحبت میکند تا می رسد به شهر ارک و می نویسد:

ارک - شهر خردست و به نزدیکی رود خولندغونست و اندر وی میوه ها بسیار است مگر انگور و او را هفت ده است و گویند از ارک و نواحی وی بیست هزار مرد بیرون آید.

جملیکت - دهی است بزرگ و مهتر ایشان را ییغو، یا بغو خوانند. ییغویان آنجا نشاندو کیمیاکیان و خلخیان و یغمایان به هر وقتی این ده را غارت کردند، گوید:

تبراغ ارت، کوهی است از خاک، منزل بازرگانانست.^۲

بدین طریق مؤلف از ۱۷ شهر و ده نام می برد و در باره ی اوضاع طبیعی

۱ - همان کتاب صفحه ۷۶.

۲ - همان کتاب صفحه ی ۷۶ تا ۷۸.

و اقتصادی و سکنه‌ی آنها معلومات مختصری می‌دهد. همین ملاحظات مؤلف حدود العالم بقدمت موجودیت، فرهنگ ریشه‌دار، تجارت و کشاورزی و گله‌داری متشکل، سنن قومی ترکان اوغوزگواهی می‌دهد و استقلال دیرین و کهن این قوم را به ثبوت می‌رساند. و بخصوص به جنگاوری و دلاوری آنان گواه و دلیل است. و به قول خود مؤلف اوغوزها: مردمانی شوخ-روی و ستیزه‌کار و مدرک و جسور می‌باشند.^۱

دیگری از قدیمترین آثار موجود بزبان فارسی «تاریخ گردیزی» می‌باشد که در حدود سال ۴۴۲ و ۴۴۳ هجری قمری تألیف گردیده است. مؤلف این اثر گرانبها نیز در باره‌ی اوغوزها معلومات می‌دهد و به طرز معیشت و حکومت و سلاطین این قوم اشاراتی نموده و معلوماتی نسبتاً دقیق می‌دهد. مثلاً وی زیرعنوان «غزان» مینویسد:

غزان: «اما غزان مردمانی‌اند که ملک ایشان را تغزغزخاقان گویند و اندر روزگار قدیم تغزغزخاقان مردی بود که او را گورتگین گفتندی و مادر او از چین بود و خاقانی برادر این گورتگین داشت که او را مادر آزاد بسود پس برادر قصد کشتن او کرد و او را گلو ببرید و بجائی که مردگان ایشان بسودندی بیفکند و دایه بود مرگورتگین را، او را سوی نایان برد و بداروئیان داد تا او را معالجت کردند... چنین گویند که تغزغزخاقان را هزار چاکر باشد و چهارصد کنیزک و این هزار مرد سال تا سال پیش خاقان طعام خورند هرروز سه‌بار... و چون نان بخورند سه‌گان شراب بخورند و شراب ایشان از انگور باشد. و این خاقان پیش‌عامه بیرون نیاید مگر بوقتی نادر و چون برنشیند (سوار اسب شود غ- بیگدلی) همه پیشروان بیایند و پیش او بروند اندر راه. و از خانه او تا کناره شهر همه سماطین (دورده) زده باشند و از رئیسان شهر یکی پیش او هم‌رود و بردا برد هم‌یکند. و چون از اسب

فرود آید و اسپ از دهلیز آرند، همه پیش اسپ او زانو زنند، تا آن اسپ بگذرد. و تغز خاقان بر مذهب دیناوری باشد. اما اندر شهر ولایت او ترساهست و ثنوی. دشمنی هم هست، و او را نه وزیر است. و چون کسی را به تهمت دزدی بگیرند، بند بر پای نهند و دست برگردن او ببندند و بسر هر رانی دویست چوب بزنندش و صد چوب بر پشتش بزنند. و او را گرد بازار بگردانند. پس هردو دست و دو گوش و بینی ببرند، و منادی بانگ همی کند که هر کس این را ببیند و فعل او نکند. چون کس با دوشیزه زنا کند سیصد چوب او را بزنند و اگر با کالم (زن شوهردار) زنا کند و هردو را بدار الملك آرند و ملک بفرماید تا هریکی را سیصد چوب بزنند... تغز خاقان اندر کوشک باشد. ... و دیبای چینی بر روی فرشها کشیده ... و لباس ملوک ایشان دیبای چینی و حریر باشد. و از آن عامه حریر و کرباس و چون بمجلس او مردم انبوه بیاید، او تاج بر سر نهد. و چون برفشند، سی هزار سوار با او برنشینند، همه جوشن وزره دارند و حرب نیزه کنند.^۱

از سطور بالا به تشکیلات دولتی، تشریفات دربار و قوانین اجتماعی ترکان اوغوز آن دوران بخوبی میشود پی برد.

مؤلف «جامع التواریخ» در باره ی اوغوز و فرزندان و نسل و تبار وی چنین میگوید: «از آن قوم پادشاهان بسیار بوده اند و به هر دوری ازین شعب بیست و چهار گانه مذکور پادشاهان قوی حال صاحب دولت پیدا می آمد. و مدتی مدید پادشاهی در خاندان او باقی ماند. چنانکه پادشاهی در شعبه سالور بود و بعد از آن از شعبه قینیق و دیگر شعبه ها پادشاهان معتبر بوده اند، چنانکه حکایت هریک از ایشان در تاریخ اوغوز که ذیل این تاریخ خواهد بیاید. و حکم پادشاهی ایشان بدین

۱ - تاریخ گردیزی. ابوسعید عبدالهی بن ضحاک ابن محمود گردیزی در حدود ۴۴۲ و ۴۴۳ هجری قمری تصحیح و تحشیه و تعلیق، عبدالهی حبیبی. از روی دو نسخه مکشوف دنیا در کمبریج و اکسفورد انگلستان.

ملك ايران زمين رسیده و درین دیار پادشاهان و امرای بزرگ بسیار معروف و مشهور و معتبر هستند از اروغ اوغوز، لیکن هرکسی را معلوم نه که از فرزندان اغوزاند و جماعت ترکمانان معین دانند که هر پادشاهی و هرامیری از کدام شعبه این قوم اند. و سلاطین آل سلجوق و اجداد ایشان که پادشاهان معظم بودند و در دیار توران و ایران قریب چهارصد سال پادشاهی کردند. از اقصای دیار مصر تا حدود ختای در تحت فرمان ایشان بوده، از شعبه های قنق بوده و تاریخ ایشان نیز در ذیل این کتاب ضخیم تاریخ اوغوز علی سبیل الایجاز خواهد آمد...»^۱.

مسأله تعیین علامات او نقون (توتم، نشان) و تمغا (خاتم، مهر) و اندام-گوشت های مصرفی هر يك از قبیله ی اوغوز از این قرار بوده است. رشیدالدین فضل الله در «جامع التواریخ» در این باره چنین مینویسد: «بعد از وفات اغوز بروفق وصیت او، گون (آفتاب) خان بر تخت نشست. و هفتاد سال پادشاهی کرد. و پدر او رانایی بود به نام ایگیت ارقیل خواجه^۲، مشیر و وزیر پدر گون خان بود. روزی باگون خان گفت که اغوز پادشاه بزرگی بود و از هر يك از شما سه توفیق الهی چهار پسر در وجود آمده. من بعد مبادا که این فرزندان جهت مال و ملك مخاصمت و منازعت کنند. مصلحت در آن باشد که منصب و راه و نام و لقب هر يك علیحدّه معین و مقرر گردد. و هر يك رانشانی و تمغائی باشد که فرمانها و خزائن و گله و رمه بدان نشان و تمغام مخصوص گردانند، تا هیچکدام بایکدیگر مجادله و عناد نتوانند کرد. و فرزندان و اعقاب ایشان هر يك نام و کنیت و راه خود دانند، تا موجب ثبات دولت و دوام نیک نامی باشد.

گون خان آن سخن را پسندیده داشت و ایگیت ارقیل خواجه به ترتیب آن

۱ - جامع التواریخ در سال ۷۱۰ هجری قمری بمی رشیدالدین فضل الله، تألیف شدص ۱۶.

۲ - در «جامع التواریخ» چاپ مسکو نام ایگیت ارقیل خواجه بخطا اوریانکی ارقیل ضبط

شده است، نگاه کنید رشیدالدین فضل الله «جامع التواریخ» جزو اول از جلد اول. انتشارات

مسکو ۱۹۶۵ ص ۱۱۸.

مشغول شده بود و بعد از آن پسران شش گانه را لقب بوزاق (تیرخاکستری) و اوچ اوق (سه تیر) معین شده بود و جانب دست راست و چپ لشکر بدیشان مخصوص گشته تجدید لقب و کنیت و تمغا و نشان هریک از فرزندان ایشان معین و مقرر گردانیده و هر شعبه از شعب بیست و چهارگانه جانوری را مخصوص کرده اند: که اونقون ایشان باشد و اشتقاق این لفظ از «انیق» است، به لغت ترکی «مبارک» باشد چنانکه میگویند «انیق بولسون» یعنی (مبارک باد). عادت آنست که هرچه اونقون آن قومی باشد چون او را جهت تقال بمبارکی معین گردانیده اند آنرا قصد نکنند و تعرض نرسانند و گوشت آن نخورند و تا این غایت این معنی بر قرار است و هریک از آن اقوام اونقون خود را دانند و هم چنین معین گردد که در وقتی که طوی باشد و آتش بخش کنند، کدام اندام گوشت نصیب هر شعبه باشد تا در هرولایتی و مقامی که باشند بوقت طوی حصه هریک پیدا بود و جهت آتش خوردن با یکدیگر نزاع و دل ماندگی نکنند...»^۱.

درباره ی کشتی نوح و فرستادن یافت به شرق و پیدایش اغوزخان روایات مختلف است، و گویندگان و نویسندگان این احوالات با محفوظ داشتن ریشه و اساس مسئله هر کدام مطابق ذوق و سلیقه ی خویش شاخ و برگ بر آن افزوده یا کاسته اند و ما برای نمونه از نوشته های آنان شواهدی میآوریم و از کهن سالتترین آثار تاریخی در این باب یاری می طلبیم.

ابوالحسن علی بن حسین مسعودی در تاریخ گرانقدر «مروج الذهب و معادن الجواهر» خود که در سال ۳۳۲ هجری قمری تألیف کرده، برای اولین دفعه نام غزان (اغوزان) را در اثر خود بقلم می آورد و مینویسد: «ترك و خلق و تغزغز (نه اغوز) و مردم کوشان که قلمروی میان خراسان و چین است از آنجمله اند و

۱- جامع التواریخ. تألیف رشیدالدین فضل الله الوزیر بن عمادالدوله ابن ابی الخیر موفق -

النوله علی در سنه ۷۰۴، هجری قمری بکوشش دکتر بهمن کریمی تهران ۱۳۳۱

خورشیدی صفحه ۴۷.

و اکنون یعنی به سال سیصد و سی و دوم هیچیک از اقوام و طوایف ترك بجنقاوری و نیرومندی و نظم حکومت بهتر از ایشان نیست. و مذهب مانی دارند و نیرومندتر از همه غزانند^۱. در ادبیات موجود در دست بطن قوی این اولین باری است که نام غز به قلم آمده و عرض اندام نموده است. مؤلف اثر در صفحات ۱۷۴ و ۱۷۸ تا ۱۸۸ اثر نیز از غزان نام می برد و چنین می گوید :

«و از پس سال سیصد در حدود بانصد کشتی که هر کشتی یکصد کس داشت بدریای خزر رسید اینان بخلیج نیطس که برود خزر پیوسته است در آمدند. و در اینجا شاه خزر با عده نیرومند برای دفع کسانی که ازین دریا بر آیند، یا از دشت مابین خزر و نیطس بیایند آماده اند. زیرا صحرائشینان غز باین دشت آیند و قشلاق کنند و گاه باشد آب رود خزر که تا خلیج نیطس پیوسته است بخ بندد و غزان با اسب از آن بگذرند».

ابوالحسن علی بن حسین مسعودی درباره ی منشأ و ریشه اوغوزها چنین می گوید :

«خیلی ها گفته اند وقتی فالغ بن عابر بن ارفخشذ بن سام بن نوح زمین را میان فرزندان قسمت کرد فرزندان عامور بن سوبیل بن یافت بن نوح بطرف شرق راه افتادند و گروهی از آنها که فرزندان ارغو بودند راه شمال گرفتند و در زمین پراکنده شدند و چند مملکت شدند ، که مردم دیلم و گیل و طیا سان و تتر و فرغان و جبل و قبیخ از طوایف لگز و لان و خزر و آبخاز و سریر و کشک و دیگر اقوام مختلف این ناحیه تا طراز زبده بر ساحل دریای مایطس (دریای سیاه . غ - بیگدلی) و ساحل بحر خزر تا برغر و اقوام وابسته آن از آن جمله اند ... اشروسنه و صغد که مابین بخارا و سمرقند اقامت دارند و فرغانیان و شاش (چاچ ، اوزبیک .

۱- مروج الذهب و معادن الجواهر . جلد اول، تألیف ابوالحسن علی بن حسین مسعودی. ترجمه ابوالقاسم پاینده چاپخانه بهمن بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران ۲۵۳۶ . صفحه ۱۳۰ .

۲- همان کتاب صفحات ۱۷۹ و ۱۸۰ .

غ بیگدلی^۱) و استیجاب و مردم فاریاب از آنجمله‌اند که شهرها و دهکده‌ها ساختند. و گسروهی نیز از آنها جدا شده رسم صحرائشینی گرفتند که ترك و خراج و طغز غز و مردم کوشان که قلمروی میان خراسان و چین است، از آنجمله‌اند و اکنون یعنی به سال سیصد و سی و دوم هیچک از اقوام و طوایف ترك بجنگاوری و نظم حکومت بهتر از ایشان نیست و شاهشان ایرخان است و مذهب مانی دارند ... و نیرومند از همه غزبان‌اند و نکو سیماتر و بلند قامت تر و پاکیزه روی تر از همه^۲ ...

بعقیده‌ی صاحب «مروج الذهب و معادن الجواهر» يك شاخه از اوغوزها در دشت میان دریای خزر و دریای سیاه مسکن نموده و زندگی می‌کردند. او در این باره چنین می‌نویسد:

«و روس اقوام بسیار و طوایف گونه‌گون است. از آنجمله طایفه‌ایست که آن را اودغانه خوانند و اکثریت روس از آنها است، که به تجارت به‌مدیار اندلس و رومیّه و قسطنطنیه و خزر روند... مردان شاه خزر با عده‌ی نیرومند برای دفع کسانی که از این دریا برآیند، یا از دشت مابین خزر و نیطیس بیایند آماده‌اند. زیرا صحرائشینان ترك غز باین دشت آیند و قشلاق کنند...»^۳.

بناکستی در تاریخ «روضه‌اولی‌الالباب فی معرفة‌التواریخ و الانساب» درباره‌ی منشأ، نژاد و قومیت اترک چنین مینویسد: «حکما و منجمان و مورخان اویغور و تبت و اقوام و اترک در کتب تواریخ چنان آورده‌اند که نوح پیغمبر علیه‌السلام فرزند خود یافت را به جانب مشرق فرستاد. چون آنجا متمکن شد. آن اقوام او را ابولجه خان نام نهادند و او را پسری بود دیب باقوی نام و رسوم پادشاهی او پیدا کرد. و او را چهار پسر شد. بزرگترین گور (قارا) خان پادشاه است و ایشان

۱- در بعضی ادبیات «شاش» به شهر تاشکند گفته می‌شود.

۲- همان کتاب صفحات ۱۲۹ و ۱۳۰.

۳- همان کتاب صفحات ۱۷۹، ۱۸۰.

دین جد خویش نوح علیه السلام را رها کرد. بت پرست بودند^۱.
جریان اختلاف بین گورخان (قارا خان) و پسرش اغوز را بناکتی نسبت
به اسلاف خود، علمی تر و جدی تر بیان نموده، می نویسد: «گور (قارا) خان را
پسری شد اغوز نام موحد و دین دار. با پدر محاربت کرد و پدر را بکشت و
مملکت بگرفت و پادشاه شد و خروج کرد و جمیع ممالک در حوزه را تصرف
آورد و اقوام اترک را که لشکر او بودند هر طایفه به نامی و لقبی مخصوص
گردانید^۲».

برخلاف مورّخین و دانشمندانی که سهواً ترک را با مغول یکی دانسته و
آنها را از يك نژاد منشأ و ریشه نوشته اند. صاحب «تاریخ بناکتی» می نویسد:
«بعد از آن از فرزندان و خویشان خود قومی فرستاد با لشکر بسیار بطرف
مشرق به زمینی که درین وقت آن را مغولستان می خواندند بر آن اقوام تاختن
برد ... و تمامت هلاک گردانید و زنان و فرزندان ایشان را اسیر کرد^۳ ...
مؤلف «مجمل التواریخ والقصص» که از آثار او ائل قرن ششم هجری قمری -
است و مؤلفش هنوز به عالم علم و فرهنگ معلوم نگردیده و بوسیله دانشمند
گرافقدر و شاعر بلند پای ایران استاد ملک الشعراء بهار تصحیح و چاپ گردیده -
است و اثر دقیقاً در سال ۵۲۰ هجری قمری تألیف شده است. درباره ی ریشه و
منشأ و حسب و نسب اترک معلوماتی می دهد که شایان دقت و اهمیت است.
مؤلف. مسئله نوح و نژاد و موجودیت اترک در آغاز تاریخ این قوم کهن
سال و دیربای را چنین می نویسد:

۱- تاریخ بناکتی. «روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ والانساب» به کوشش دکتر جمفر شعار.

تهران ۱۴۴۸ خورشیدی صفحه ۳۶۱.

۲- همان کتاب صفحه ۳۶۱.

۳- همان کتاب صفحه ۳۶۱.

باب الحادی عشر

«اندر نسب ترکان از هر بطن و جنس و ذکر ایشان در حدود مشرق چنین خوانده‌ام که چون نوح علیه‌السلام زمین بر پسران قسمت کرد بدان وقت که طوفان به‌نشست. از آن روی جیحون جمله به یافت داد. چنانک زمین عرب و عراقین و یمن و آن حدود به سام داده بود. و مصر و یونان و قبط و نبط و بربر و هندوستان و زنگبار به حام، و مردمان این زمین‌ها را نژاد بدیشان کشد و ما بحديث یافت باز شویم.»^۱

مؤلف دنباله‌ی احوالات را چنین دنبال می‌کند:

«... روایت چنانست که یافت چون بخواست رفتن از پیش پدر، گفت: ای پیغمبر خدای! آن کشور که مرا دادی آب کمتر باشد و خرابست و مرا دعائی آموز که چون باران حاجت آید خدای تعالی را بدان نام بخوانم و ما را اجابت افتد. نوح علیه‌السلام دعا کرد و خدای عز و جل نام بزرگ او را الهام داد نوح پسر را بیاموخت و یافت آن را بسنگ نقش کرد و چون تعوید (تعوید) از گردن بیاویخت و برفت و بهر وقت که خدای را بدان نام بخواندی برف و باران به‌ایستادی.»^۲

مؤلف «مجل التواریخ والقصص» درباره‌ی فرزندان یافت چنین مینویسد:

«او را هفت پسر بود و نام اول چین، دوم ترک، سیم خزر، چهارم منبل پنجم روس، ششم میسک، هفتم کماری و این همه را فرزندان عقب و نسل بماند. و هر یکی را گفتار و زبان از گونه بود و آن سوی جیحون ایشان پراکنده شدند و

۱- مجمل التواریخ والقصص. تألیف سال ۵۲۰ هجری قمری. مؤلف نامعلوم، به تصحیح

ملك الشعراء بهار. تاریخ چاپ هم ندارد. صفحه ۹۸.

۲- همان کتاب. صفحه ۹۸.

در حدود مشرق جایها گرفتند»^۱.

مؤلف «مجمل التواریخ و القصص» درباره‌ی شخصیت، مزایا و سجايا و نارسى‌هاى این فرزندان مبسوطاً سخن می‌گوید، و درجه‌ی فضل و هنر و دانش و کمال؛ با عیوب و نواقص‌شان را بدون ملاحظه به قلم می‌آورد و درباره‌ی يك - يك آنان با اختصار نظر میدهد. مثلاً می‌گوید: «روس سخت غافل و بیشرم آمد و بامکر و حیل، و خزر مردی نرم دل و با انصاف بود... و ترك بسیار با ادب عاقل بود و راست دل و خوش رفتار...»^۲.

مؤلف در باره‌ی ذکاوت و فراست فرزندان یافت حکایتها نقل می‌کند و اختراعات و اکتشافات بسیاری را بآنان منسوب می‌سازد و می‌گوید: «هر صنعتی که چینیان کنند اغلب وی (چین) نهاد و سپس از پسر چین ما چین قلمفرسایی نموده و مینویسد:

«وی پشم از گوسفندان چیند آموخت و از نافه آهو مشك بگرفت و در کشور خویش کان‌های زر و سیم و یاقوت و جواهر بسیار بدست آورد»^۳.

درباره‌ی پسر دیگر یافت که ترك نام دارد مؤلف محبت خاصی نشان میدهد و از ادب و هنر و دانائی و توانائی و زیبائی و داد پروری و مردم داری او مبسوطاً سخن می‌گوید و عقل و فراست او را می‌ستاید و می‌گوید: «او از گل و چوب بمردم خانه ساختن آموخت و به اشاره‌ی وی از پوست گوسفند قبا و کلاه ساختند. و از لیاقت و کاردانی پسران وی سخن می‌گوید و از ایشان نام می‌برد و مینویسد: «ترك را پسران بودند چون توتل، چگل، برسخان و ایلاق خوب کردار و خوب چهره»^۴.

۱ - همان کتاب صفحه ۹۸

۲ - همان کتاب صفحه ۹۹

۳ - همان کتاب صفحه ۹۹

۴ - همان کتاب صفحه ۱۰۰

مؤلف موطن خزرین یافت را حول و حوش رودخانه اتیل^۱ مینویسد، مزیت خزر را ساختن لباس از پوست روباه و سمور و قاقم می‌شمارد. سوختن اجساد مردگان را نیز مؤلف تاریخ «مجل التّواریخ والقصاص» به خزر نسبت میدهد و میگوید: «پدرش یافت و برادر میسک هر دو اندر جیحون غرق شده بودند که خبر مرگ پسرش دادند. پس گفت من بخلاف آب جیحون پسر را تدبیر سازم و بفرمود تا هیزم بیاورند و همه‌ی فرزندان و مردم را بخواند و طنبوری هشت-رود ساخته بودند همی زدند و سرود همی گفتند و نشاط همی کردند، پس جنازه‌ی پسرش را در آتش انداخت و به سوخت و این رسم همچنان بجا است».^۲

از سطور زبرین نیک روشن میگردد که، اولاً یافت و پسرش میسک را پس از مرگشان در آب رودخانه‌ی جیحون غرقه نموده‌اند، که جنازه‌ی آنان بدست دشمن نیفتد. دوم مسئله‌ی سوزاندن جنازه‌ی فرزند خزر که علاوه بر دفع هرگونه مخاطره احتمالی کاری علمی و بس بهداشتی و طبّی و دوراندیشانه بوده که نخستین بار بوسیله‌ی ترکان پیاده شده و تطبیق گردیده است. سوم اینکه ترکان بموسیقی و نوازندگی و آواز دستجمعی (کور) از قدیم الایام دلبستگی ویژه داشتند و جزء مراسم روز و عادت و فرهنگشان بشمار میرفته است. و حتی در هنگام سوگواری و عزاداری نیز از آن استفاده مینموده‌اند.

اصولاً لفظ «ترك» و معنی کلمه که عبارت از «زیبا»، «رشید» و «قهرمان»- است. در طول تاریخ همیشه مفهوم و معنای خود را جلوه‌گر ساخته است چنانکه حتی میگویند وقتی که یکزن ترك پسر می‌آورد، پدرش شمشیری بر روی قنداق او مینهاد و میگفته میراث تو این است».^۳

۱ - اتیل یا اتل (ولگا) بشمال دریای مازندران میریزد.

۲ - همان کتاب صفحه ۱۰۱.

۳ - همان کتاب صفحه ۱۰۲.

معلوماتی که مؤلف «مجمل التواریخ والقصص» در باره‌ی غز (اغوز) می‌دهد بانوشته‌های اسلاف خود و دیگر تاریخ نویسان و اخلاف خویش متفاوت است. این مؤلف از لحاظ مکان غز را به نواحی ساحل شمالی دریای خزر و بستر رود اتیل (ولگا) منسوب می‌سازد و هم چنین ترك بن باث را پدر، نه، عموی غز معرفی مینماید و احوالات «سنگ باران»^۱ و جنگ بین ترك و غز را بین عمو و برادر زاده تصویر نموده و می‌گوید: «.... پس غز (اغوز) برکناره‌ی بلغار^۲ مقام گرفت و آنجا که اکنون زمین غز است و او را با ترك عثمش کارزار افتاد».

مؤلف «مجمل التواریخ والقصص» برخلاف پاره‌ی از مورخین تندرو و بدبین به تمدن و فرهنگ ترکان سم پاشی نکرده و از روی انصاف و وجدان، آداب، رسوم، فرهنگ، تاریخ و قومیت اترک را مورد بررسی دقیق و جدی قرار داده و بیغرضانه داوری نموده است.

در یکی دیگر از آثار تاریخی که در باره‌ی تاریخ و فرهنگ کهن و آداب و رسوم و سنن و ویژگیهای اترک و بخصوص اغوزها که ریشه و منشاء ایل و تبار بیگدلی است مطالبی درج گردیده است «سفرنامه» احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد میباشد. این سیاح که در اوایل قرن چهارم هجری قمری عازم مناطق ترك نشین گردیده و اغلب مشاهداتی جوربا جور و عجیب داشته است که متأسفانه مغرضانه بقلم آورده و شایان تنقید است.

بطور کلی آثاری که در آنها موجودیت، تاریخ و فرهنگ ملی و وجدان شخصی نویسنده‌ی آن نیز بستگی تام و تمام دارد. سیاح، نویسنده، محقق یا مشاهده

۱ - «سنگ باران» یا «سنگ یده» یا به ترکی «جده تاشی» و بهر پی «حجرالمطر» سنگی است که نوح به یافت برای فرود آوردن باران در هنگام ضرورت داده بود که ما در صفحات بعد در این باره مفصلاً صحبت خواهیم کرد.

۲ - بلغارها در قرون اول هجری در کنار رود اتیل (ولگا) ساکن بوده‌اند و به همین مناسبت با آنها بلغار، بلغا، ولگا نام داده‌اند.

کننده‌ی حوادث، یا سیاحت‌کننده بیگانه مشهودات و مستدرکات و ملاحظات خود را در حدود عقل و دانش و فهم و شعور و شخصیت خویش و انصاف و وجدان خود به قلم می‌آورد، یا روی حوادث و مشاهدات و رویدادها قضاوت و قلمفرسائی مینماید. یا وقایع را برخلاف حقایق وارونه جلوه‌گر می‌سازد و عیناً و منطبق باحقیقت تصویر و ترسیم نمینماید.

از مطالعه «سفرنامه» احمدبن فضلان سیاح تازی در خواننده يك چنین تصویری بوجود می‌آید که مؤلف این اثر که یکی از سیاحان شناخته شده بوده و مشاهدات عینی داشته است. نتوانسته است از روی بیغرضی داوری نموده و عادلانه رفتار نماید. علاوه بر اینکه از عهده‌ی وظیفه‌ی مقدس و سنگین قضاوت تاریخی و علمی و انسانی خود برنیامده، عالماً عامداً نیز خواسته است حقایق تاریخی را وارونه جلوه‌گر سازد. حتی به فحش و ناسزا به پردازد و به فرهنگ و سخن و آداب و رسوم اقوام و ملل تاریخی کهن تهمت و افتراء بزند، تحقیر نماید و بدگویی کند. البته این کار سزاوار دانش و دانشمند و فرهنگ و داد و مروت و مردانگی و انصاف و انسانیت؛ و درخور صاحبان مروت بویژه صاحب قلمان نمی‌باشد. حتی در شأن یکفرد یا يك مهمان عادی که نان و نمک مردم را خورده نمی‌باشد و نیست که نمک بخورد، و نمکدان بشکند و بصاحب خانه ناسزا بگوید و با نادرست‌گویی، تحریف، تهمت و افتراء دلخوش داشته باشد. در صورتیکه سطح فرهنگ اعراب که احمدبن فضلان بدان منسوب است نه تنها در آنزمان، حتی در خود امروز نیز بسیار پائین و هنوز هم در ادامه‌ی آئین و رسوم بدویت بسر می‌برند. هنوز هم به جرگه و گروه کشورهای متمدن نه پیوسته‌اند. راستی که بقول ابرمرد و ابرشاعر، ابرمیهن پرست بیهمتای ایران فردوسی بزرگ: - تفوبر تو ای چرخ گردون تفو - در هر حال برای موزخ، نویسنده، دانشمند و هر صاحب نظر، عفت قلم و گفتار و بیغرضی و لودر باره‌ی دشمن لازم و ضروری است و این نوع یساره سرائیها و ژاژخواهی‌ها چه اهمیتی میتواند داشته باشد.

هنگامیکه احمد بن فضلان در آسیای میانه و شرقی مشغول سیر و سیاحت بوده در باره‌ی برخورد خود با قبایل اغوز مطالبی ضدّ و نقیض بیان مینماید و اساساً در باره‌ی ریشه و منشأ آنان حرفی نمیزند و مشاهدات شخصی خود را نیز مغرضانه به قلم می‌آورد. که در لابلای همین گفته‌های مغرضانه می‌شود به فرهنگ و رسوم و عادات اغوزان آن روزگار پی برد. او مینویسد:

«... چون راه مزبور طی شد به قبیله‌ی از ترکها به نام غزها (الغزیه) رسیدیم آنان مردمی صحرا نشین هستند و خانه‌ی موئی یا سیاه چادر «بیوت شعر» دارند و همیشه در حرکتند... این مردم زندگی صحرائی دارند و در رنج و مشقت به سر می‌برند و در عین حال مانند الاغ گمراهند... و فاقد عقل و شعورند و هیچ چیز را نمی‌پرستند» و چنانکه می‌گویند دروغگو کم حافظه می‌شود دنباله‌ی همین جمله را چنین ادامه میدهد: «ایشان در کار خویش با یکدیگر مشورت می‌کنند. اما وقتی در امری اتفاق نمودند و روی آن تصمیم گرفتند یکی از پست‌ترین و فرومایه‌ترین آنان از میانشان برخاسته قرارشان را برهم میزند».^۱

مؤلف با آنکه عمدتاً می‌خواهد به آنان تهمت و افتراء بزند، ولی در خلال نوشته‌هایش ناآگاهانه اعترافاتی به محاسن و خصال پسندیده‌ی ترکان اغوز دارد که جالب توجه است. مثلاً او می‌نویسد: «ایشان با زنا سروکار ندارند و هر کس که مرتکب این کار بشود، او را دو نیم میکنند» در صورتیکه در دوران جاهلیت اعراب ابن ابیه‌های فراوانی داشتند و پرچمهای قرمز در بالای درب منازل زیاد در اهتزاز بود.^۲

مؤلف ضمن این ضدّ و نقیض گویی‌ها يك دفعه اختیار از دستش در رفته و چنین

مینویسد:

۱ - سفرنامه . احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد . ترجمه - ابوالفضل طباطبائی تهران ۲۵۳۵ انتشارات شرق . صفحه ۶۹.

۲ - همانجا صفحه ۶۹.

۳ - در زمان جاهلیت بسیاری از اعراب که پدرانشان نا معلوم بود آنها را فلان بن ابیه میخواندند و موضوع پرچم سرخ در بالای درب منازل زنان بی‌شوهر ، مبین دعوت مردان برای عیاشی بود.

«هرگاه مردی از ایشان بیمار شود و غلام و کنیز داشته باشد آنها به خدمتش می ایستند و هیچیک از کسانش به او نزدیک نمی شود. برای شخص بیمار در گوشه ای از خانه چادری برپا می کنند. او همچنان در چادر میماند تا بمیرد یا بهبودی حاصل کند.^۱»

آیا این اندازه دقت و مراقبت در حق بیمار شاخص سطح والای فرهنگ نیست؟

مؤلف اشاره به مراسم تدفین ترکان اغوز مینماید و از ایضاحی که میدهد باز تا اندازه می شود به سطح فرهنگ و معیشت و آداب و رسوم این قبایل پی برد. احمد بن فضلان مینویسد:

«... چنانچه بیمار بمیرد برایش چاله بزرگی بشکل اطاق حفر می کنند و قرطق (نیم تنه) و قبای او را به تنش کرده، کمربند و یراق و کمانش را بسته، یک قدح چوبی پر از شراب (نبیذ) در دست او می نهند و یک ظرف چوبی پر از شراب در مقابلش قرار میدهند، و هرچه که دارد در آن اطاق نزد او می گذارند، آنگاه او را در آنجا می نشانند، و سقف اطاق را، رویش می پوشانند و بالای سقف را بشکل گنبد می سازند و سپس دامهای او را می آورند و به نسبت تعداد آنها، از یک تا یکصد تا دویست می کشند و گوشت آنها را بجز کله پاچه و پوست و دم میخورند.^۲»

از مؤلف سفرنامه باید پرسیده می شد که، آیا این طرز معالجه و بهداشت و مراقبت و تشییع جنازه و احسان محصول بیفرهنگی ترکان اغوز است؟ یا زاییده نادانی و سفسطه‌ی احمد بن فضلان؟!... قضاوت این کار با وجدان سالم و انصاف خوانندگان می باشد.

مؤلف سفرنامه ضمن بدگوئیها ناچار پاره ای از مشاهدات خود را نمی تواند

۱ - همانجا صفحه ۷۰

۲ - همان کتاب صفحه ۷۴

پرده بپوشاند. و خواهی نخواهی ضمن فحاشی‌ها و لا بلای سطور بدگوئی‌ها، از جوانمردی، مهمان نوازی، خواص فطری و جبلی آنان نیز جسته‌گریخته جملاتی مینویسد. به نوشته‌های زیرین وی دقت فرمائید: «پادشاه غزها «بیغو» خوانده می‌شود و این نام مخصوص شخص امیر است. هر کس باین قبیله سلطنت کند باین اسم نامیده می‌شود و جانشین او به نام گوذرگین خوانده میشود... نزد رئیس سپاه آنها رفتیم این شخص «اترك بن قطغان» (شاید هم غزقان یا غازان غ. ب) نام دارد. وی برای ما چادرهای ترکی برپا کرد و ما را در آنها منزل داد. خانواده‌ی (خبنه) او مفصل وعده و حاشیه و همراهانش زیاد می‌باشند و خانه‌های بزرگی دارد. وی يك گوسفند و چند چهار پا برایمان فرستاد تاگوسفند را سر ببریم. و از چارپایان برای سواری استفاده کنیم»^۱.

و سرانجام این مهمانان ناخوانده و نمك نشناس را با عزت و احترام راه می‌اندازند بطوریکه خود مؤلف سفرنامه می‌نویسد:

«... بدین ترتیب از یغندی گذشتیم، سپس بوسیله قایق‌ها از رودخانه بنام جام و پس از آن از جابخ و اذل واردن وارش و اختی و وتبا که همه از رودخانه‌های بزرگ می‌باشند عبور نمودیم و بسوی قبیله پچناک رهسپار شدیم»^۲.
نقاط نام‌برده در بالا اکثر مسکن و چراگاهها و اوتراق قبایل اغوز می‌باشد که سیاح نا انصاف عرب بنام ابن احمد فضلان رفته و در همه جانیز با عزت و احترام استقبال شده، حداکثر امکانات آن روز را برای ادامه مسافرتش در اختیارش گذاشته‌اند. از همین نوشته‌های غرض‌آلود به مکان و مأوای اغوزها به مهماندوستی، و غریب‌نوازی آنها، درعین حال به فرهنگ و آداب و رسوم و سنن آنها میشود پی برد و به احمد ابن فضلان هم «احسن!» گفت.

برگردیم بمسئله در جستجوی ریشه و منشأ و ایل و تبار و نژاد بیگدلی، یکی

۱- همان کتاب صفحه ۷۵.

۲- همان کتاب صفحه ۷۸.

دیگر از آثار تاریخی معتبر و کهن سال که درباره‌ی غزان ملاحظات دقیق و علمی بیان نموده است. کتاب «جهان‌نامه» است که با متن جغرافیائی تألیف شده در سال ۶۰۵ هجری قمری است. در این کتاب می‌خوانیم: «غز» - مسکن غزان در اصل تاراب^۱ و بحیره جند بسوده است بر هر دو جانب از جیحون چاچ پس قومی از ایشان به سببی که معلوم نیست بحدود ختلان افتادند از حدود بلخ و آنجا ساکن شدند. تا عهد سلطان شهید سنجر بن ملک‌شاه نورالله ضریحه پس در شهر سبغ و اربعین و خمس مائه (۵۴۷) خروج کردند و بسوی خراسان بیرون آمدند و بعد از آن بحدود کرمان افتادند.^۲

مؤلف تاریخ خروج غزها را درست نمیدهد و بطوریکه ما در صفحات آینده با استناد بمدارک و کتب تاریخی و اسناد معتبر نشان خواهیم داد. تاریخ خروج غزها تخمیناً یکصدسال زودتر از تاریخی است که مؤلف «جهان‌نامه» ارائه داده است.

در یکی دیگر از منابع بسیار معتبر که در باره‌ی پیدایش اتراک و تاریخ قبایل اوغوز و تشکیل یافتن دولت سلجوق قلمفرسائی شده، کتاب مشهور «ظفرنامه» میباشد که در این اثر گرانقدر فصلی مبسوط در باره‌ی طوفان نوح و فرزندان وی، تقسیم ممالک جهان در میان این فرزندان و شخص یافت بن نوح و زاد رود او مرقوم شده است که باختصار از آن شواهدی را از نظر می‌گذرانیم، مؤلف «ظفرنامه» مینویسد: «روایت دیگر آنست که چون تمام روی زمین نوح راشد، توران زمین - را به یافت داد که پسر بزرگ بود و ایران زمین را به سام و هندوستان را به حام و تمام خلایق از نسل ابن سه پسر نوحند. لاجرم یافت را ابوالترک گویند و سام -

۱ - نام این مکان در تاریخ حدود العالم و ترجمه‌ی «مسالك و ممالك» اصطخری پازراب و در معجم البلدان طاراب و در جهان‌گشا ناراب نقل شده است.

۲ - جهان‌نامه (متن جغرافیائی تألیف شده در ۶۰۵ هجری). از محمد نجیب بکران بکوشش دکتر محمد ریاحی تهران ۱۳۴۲ صفحه ۷۲.

را ابوالعجم و حام را ابوالهند...^۱

سپس شرف‌الدین علی یزدی مشهور به شامی یا شاملو مقصود اصلی خود را از نگارش تاریخ "ظفرنامه" چنین بیان، مینماید: «... اما چون مقصود ما از وضع این کتاب که به «تاریخ جهانگیر» موسوم شد شعشه سلاطین ترك است و نسل‌شان به یافث بن «نوح» منتهی میگردد ربط سخن در آن مناسبتر که ذکر دیگر فرزندان مقدم‌تر باشد...»^۲.

مؤلف پس از تعیین برنامه خط حرکت خود و تثبیت اینکه فقط درباره‌ی نسل و تبار یافث سخن خواهد گفت و تاریخ قبایل و ایلات و دول اترک را خواهد نوشت. از شخص خود یافث آغاز نموده و پیش میرود و مینویسد:

«... و یافث چون از پای کوه جودی به مشرق میرفت از پدر در خواست کرد که دعائی آموزد که هرگاه از خدای تعالی باران خواهد، بارد. نوح علیه‌السلام او را اسم اعظم پیاموخت و آن هم بر سنگی نقش کرد. و به یافث داد و از آن معجز یافث هرگاه که باران خواستی بیامدی، و آن سنگ امروز در میان اقوام ترك است، و آن سنگ را سنگ یده و حجرالمطر و به ترکی جده تاش گسویند و قصه آن مشهور است...»^۳.

مؤلف سپس به شرح احوالات فرزندان یافث و تشکیل حکومت از طرف آنان و ترتیب کارهای زراعت و ایجاد اجاقهای صنعت و اختراع بسیاری از مایحتاج زندگی و کشف پاره‌ای از معادن بویژه سنگ یشم را به آنان نسبت میدهد و مینویسد:

«پس از مرگ یافث فرزند ارشدش ترك بن یافث که او را یافث اوغلان

۱ - ظفرنامه. تألیف. شرف‌الدین علی یزدی تهیه و تنظیم از عصام‌الدین اورونبایف اداره انتشارات فن. تاشکند ۱۹۷۲ صفحه ۵۱.

۲ - همان کتاب صفحه ۵۱.

۳ - همان کتاب صفحه ۵۱.

می گفتند بجای پدر نشست و او بزرگترین فرزندان یافت بود و بغایت عاقل و با ادب و هنرمند ... ساختن خرگاه از مخترعات اوست و القابی که میان ترکان مانده است از اوست و او پادشاهی بود عادل و کامل و درباب رعیت مراعات بسیار نمودی، و بندگان خدای تعالی در ایام او در عین آسایش و آرامش بودند.^۱ هم چنین مؤلف پیدایش صنعت صورتگری (نقاشی)، بافتن جامه از ابریشم، استفاده از مشگ آهو و کشف سنگ یشم را به این قوم نسبت می دهد و آنان را اول کسانی می خواند، که از پوست سمور و سنجاب و روباه پوستین دوختن را بمردم آموختند.

مؤلف با استناد به مآخذ و اسناد و تواریخ کهن، یافت اوغلان را معاصر کیومرث، اول ملوک عجم بشمار می آورد و در این باره مینویسد:

«آئین خانی و رسوم جهانبانی را در ترکستان اونها»^۲. و مسکن ویلاق و فیشلاق او را در چهار مصراع بشرح زیر می آورد:

به نزدیک قارا قوروم با گروه فرود آمد اندر میان دو کوه

که ارتاق و کرتاق شان بودنام به ییلاق و قشلاق کرد آن مقام^۳

مؤلف ظفرنامه^۴ به حسب ترتیب فرمانروائی و زمان و نام اعقاب یافت بن نوح - را ضبط نموده و اختصاراً، ولی روشن بفعالیات های سیاسی و اجتماعی و موقعیت جهانی آنروز انسان اشارات مفید و مختصری مینماید. پس از یافت اوغلان از پسرش المنجه خان (المنجه خان) و پس از وی فرزندش دیب قوی سخن میگوید دام پروری و مردم داری آنان می ستاید.

پس از دیب قوی حاکمیت بدست فرزندش گوگ خان می رسد او را نیز مانند پدرانش عادل و با انصاف معرفی می نماید و حکومت را به دست فرزندش

۱- همان کتاب صفحه ۵۲.

۲- همان کتاب صفحه ۵۳.

۳- همان کتاب صفحه ۵۵.

النجه‌خان می‌سپارد و گویا در زمان این فرمانروا بعثت تمرکز قدرت و ثروت بیش از اندازه، غرور و جاه طلبی بآنان چیره می‌شود. و طریق ضلالت و گمراهی پیش میگیرند، و از راه راست و یکتا پرستی منحرف شده، کافر می‌شوند. گویا اولین حکمداری که از یکتا پرستی روی گردانید و به کفر و الحاد گروید. قسار خان پدر اغوز بوده است.

مؤلف در باره‌ی «تقوزا و غوز» (تغزغز) به تفصیل سخن میگوید و سرانجام حکومت را بدست قرا خان می‌سپارد تمکن او را در حدود دو کوه اُرتاق و کُرتاق مینویسد، و او را پادشاهی بی‌اعتقاد به اصول و مبانی عقیدتی و بکلی بی تفاوت و خوشگزران معرفی مینماید.

مسئله‌ی بدنیا آمدن اغوز، افسانه‌ی نخوردن شیر مادر و حرف زدن در گهواره و دعوت مادر به یکتا پرستی (همه مورّخینی که تا کنون در باره‌ی ولادت و اسلام اغوز مطالبی نوشته‌اند، در صورتیکه دین مبین اسلام خیلی بعدها ظهور نموده و اغوز نمیتوانسته قبل از ظهور حضرت محمد (ص) مردم را بدین اسلام دعوت نماید. او فقط میتواندست مردم را بوحدانیت بخواند غ. بیگدلی).

مؤلف «ظفرنامه» نیز مانند اسلاف خود، از فهم و شعور و عدل و داد و انصاف و رشادت و بلاغت بسیار اغوز، از عجایب کاریهای دوران طفولیت، تحصیل و شکار او، از مردم داری، انساندوستی و صمیمیت و صداقت وی، از ازدواج او با سه دختر عمویش، و پیدایش اختلاف عقیدتی ما بین پدر و پسر، و جنگیدن آنها، و کشته شدن قاراخان، و بحکومت و سلطنت رسیدن اغوز خان مبسوطاً مینگارد و او را چنین وصف مینماید:

«اغوز خان پادشاهی بود با شوکت و خانی بود عالی همت، تمام خیل و - حشم خویش و تبع را بدین اسلام درآورد». سپس شرف الدین اشاره بجهنگهای

۱ - النجه یا المنجه یا المجنه نام یکنفر است که در مآخذ به اشکال سه گانه ضبط گردیده است.

طویل‌المدت و جهانگشائی و جهانگیری‌های او نموده و شرح پیروزی وی بر-
دشمنان و تصرف سرزمین‌های آنان از حدود خاور تا حوالی چین و از باختر تا-
مرزهای رودخانه اتیل (ولگا) ذکر مینماید و از جاه و جلال و شوکت و اقبال
نامحدود، و از زر و زیور و جواهرات و تشریفات و دبدبه و بساط پادشاهی، و
بزم‌های مجلل خسروانه وی سخن میراند و بذل و بخشش‌ها، نوازش و سخاوت
بی بدیل او را می‌ستاید. لشکری و کشوری و همه مردم دیار خویش را ازداد و
بخشش و مهربانی خویش خشنود و مرفه می‌سازد. مؤلف ظفرنامه درچنین مواقعی با
اشعار زیبای خود به‌اثر چاشنی میزند و بدلنشینی اثر میافزاید:

به لشکر زر و جامه و جام داد به دل‌های آشفته آرام داد^۱

«قانونی چند که موجب احکام اسلام و مبین احوال اترک و استقامت
روزگار ایشان بود بنهاد. و اغوزخان در میان ملوک ترک مثل جمشید بود در میان ملوک
عجم... اغوزخان اصناف اترک را لقبها نهاد، که هنوز بدان القاب مشهورند مثل:
اویغور و قانغلی و قبقاق و قاریق و خلج و غیره اما معنی اویغور پیوستن است، و
با یگدیگر عهد بستن. چون آن طایفه اغوزخان را در جنگ یاری نموده ایشان-
را اویغور نام نهاد و اما قانغلی....»^۲. و بدین ترتیب وجه تسمیه‌ی هر یک از قبایل
بالا را تعیین و مرقوم میدارد.

مؤلف «ظفرنامه» بااستناد به اسناد و مدارک تاریخی به پیدایش اقوام ترک و
و تشکیل دولت اغوزخان می‌پردازد. در باره جاه و جلال و شوکت و طمطراق
دربار وی اشاره نموده، و یکی از مهمانیهای وی را که مبین شکوه و دبدبه‌اوست
چنین تصویر مینماید:

«... چون اغوزخان بیشتر ممالك عالم را در تحت تصرف در آورد و از
جانب غرب به یورت اصلی خود که کرتاق بود باز گردید، در آنجا بزمی ساخت،
و جشنی ترتیب داد که مثل آن هیچ پادشاهی نکرده بود. بیت:

۱ - همان کتاب صفحه ۵۷.

۲ - همان هتان کتاب صفحه ۵۷.

ز زر خرگهی زد که در طول و عرض فراوان فزون ز آسمان بود و ارض و تمام بزرگان و سرداران اطراف و ملوک مرز توران را حاضر گردانید. و نه تومان^۱ گوسفند و نهصد مادیان بکشت و شراب و قمیز^۲ و دیگر اسباب فراخور آن مهیا گردانید ...»^۳.

مؤلف "ظفرنامه" نیز مینویسد: «اغوزخان را شش پسر بود. سه پسر بزرگ و سه کوچک. سه پسر بزرگ: گونخان، و آی خان و یولدوزخان. و سه پسر کوچک: گوگخان و تاقخان و تنگزخان. بیت:

اغز کرد در جشن جر غامشی مراین شش پسر را سیور غامشی^۴
و سبب این نوازش و تلطیف را چنین بیان میکند:

که ایشان بمردی و لشکر کشی بکشور گشائی و دشمن کشی
بسی کرده بودند نام آوری پدر را مدد داده در داوری^۵
تنها از نامگذاری شش فرزند اغوزخان و مفهوم آنها هدف و آمال وسیع و والای نام گذار و توده ای که آن نامها بوی منسوب است عیان و آشکار میگردد. اغوزخان پادشاه و فرمانروای ترکان هنوز از ابتدای جوانی و آغاز حکمرانی بر این نیت بوده که، آسمان و خورشید، ماه، ستاره، کوه، دشت و دریا باید در زیر فرمان وی بشود و فرمان او بر زمین و آسمان نافذ گردد. و راستی اگر چنین میشد و جهان يك كدخدا، يك جهانباں و يك فرمانروا داشت، شاید این همه کشت و کشتارها، و چپاول و غارتگریها، و جور و بیدادها دامنگیر بشریت نميگردید. بویژه قرون وسطی در تاریخ بشری تا این همه جنایات و وحشیانه و ناجوانمردانه روبرو نمی شد،

۱ - هر تومان برابر با یک هزار است.

۲ - قمیز - شیر سرد مادیان که هنوز هم بهترین نوشابه ترکان آسیای میانه است

۳ - ظفرنامه - تألیف شرف الدین علی یزدی ... صفحه ۵۹.

۴ - جر غامشی - عید، اعیاد، لذت و عیش و نوش.

۵ - سیور غامشی - نوازش، ملاطفت، مهربانی.

۶ - ظفرنامه. تألیف شرف الدین علی یزدی ... صفحه ۵۹.

وداد اغوزخانی این دنیای پر شر و شور ما را به بهشت برین تبدیل می‌ساخت باری
برگردیم سر مطلب .

مسئله‌ی شکار رفتن فرزندان اغوزخان، و پیدا کردن سه تیر و يك کمان و
تقسیمات آنها (سه به سه) به بوزاق و اوج اوق و موضوع برانغار (جناح راست)
و جوانغار (جناح چپ) یا وصیت اغوزخان با تفصیلات از طرف شرف الدین علی یزدی
درج میگردد ...

پس از مرگ اغوزخان، گون‌خان فرزند ارشدش منسوب به قوم بوزاق
صاحب تاج و تخت میگردد، و در « تاریخ ظفرنامه » نیز در هنگام سلطنت این
پادشاه، وزیر سالمند و خردمند و آزموده‌ی پدرش به نام ایگیت ارقیل خواجه^۱
روی مصالح ملك و مملکت‌داری و برای رفع نفاق و تشدید اتفاق در میان اعقاب و
احفاد اغوزخان، و برای تأیید و تثبیت وفاق و یگانگی در میان بوزاق، و اوج اوق،
این چهار فرزندان نامبرده در بالا را که هر کدام صاحب شش فرزند و مجموعاً ۲۴
فرزند می‌بودند، به نحوی شایسته که رضایت همگی فراهم شده باشد، از حیث
نشان و لقب و جای نشستن (در مجالس رسمی) و اونقون و تمغای هر کدام را معین
کرد، که دیگر هیچگونه پیش‌آمدی و توقعی موجب رنجش و تفرقه و بیزاری آنها
از همدیگر نگردد و آنها را به بیست و چهار قبیله تقسیم نمود.^۲

این پیشنهاد ایگیت ارقیل خواجه به گون‌خان را مؤلف « ظفرنامه » چنین
به نظم درآورده است :

نظم

زر و نعمت و گله‌ها و رمه بدیشان به بخشیم یکسر همه

۱ - این نام سهواً در « ظفرنامه » نسخه‌ی تاشکند بعضاً قبل خواجه نیز ضبط گردیده است .

۲ - رقم ۲۴ از ارقام مقدس و قابل احترام ترکان بوده و میباید .

چو نام لقبها و تمغایشان	جدا هریکی را بود يك نشان
ز جنگ و جدل دست کوتاه شود	چو از قسم خود هريك آگه شود
رود هم براین گونه از راه داد	هر آنکس که از نسل ایشان بزاد
پسندید گفتار مرد کهن ...	زارقیل چون گون شنید این سخن
که باشد معین که هريك که راست ^۱	جدا کرد دست چپ و دست راست

... و به یمن این تدبیر در میان شاهزادگان و اقوام و طوایف اغوز وحدت و مودت و دوستی و موافقت استحکام یافت و روز بروز نیز مستحکم تر گردید و سلطنت دودمان اغوزخان نسلأ بعد نسل دوام یافت .

یکی از نواده های اغوزخان یعنی پسر یولدوزخان را بعضی از مورّخین منگلی خان و بعضی بیگدلی خان نوشته اند که ما در این باره بموقع خود تفصیلاً خواهیم نوشت .

پس بدین ترتیب مؤلف «ظفرنامه» نیز شرح احوالات فرزندان یافت و رشادت و دادخواهی و جوانمردی و فرمانروائی ترك و اوغوزخان و غیره و شرح تقسیم و برقراری ۲۴ قبیله اوغوز، و آمدن آنها را از شرق به غرب، و تشکیل دادن دوات های خوارزمشاهی، و سلجوقیان و دیگر دولت های ترك نژاد را، تازمان جهانگشایی امیر تیمور کورکن^۲ به تفصیل بیان مینماید .

ایل بیگدلی که یکی از قبایل ۲۴ گانه ی اوغوز و از جناح راست و دارای حقوق تشکیل دولت و حکومت بوده، در این زمان یعنی در هنگام یورش غزان و سلجوقیان از شرق بغرب شرکت و حرکت کرده، بتدریج از خراسان و بلوچستان و کرمان گذشته به اصفهان و ری آمده و از آنجا به آذربایجان و ارمنستان و آسیای صغیر

۱ - ظفرنامه - تألیف شرف الدین علی یزدی ... صفحه ۶۴ .

۲ - کورکن بزبان ترکی یعنی داماد و چون تیمور داماد امیر حسین و هم تعلق تیمور بوده لذا به او کورکن لقب داده بوده اند و کلمه ی گورکان تحریف شده ی کورکن میباشد و اصلش همان کورکن هست .

(ترکیه امروز) و شامات سرازیر گردیده ، و منزل و مأوی گزیده ، سکونت اختیار نموده ، و کم کم حقوق شهروندی این کشورها را بدست آورده است ، که مادر-صفحات بعدی به تفصیل در این درباره قلمفرسایی خواهیم نمود . که چگونه امیر تیمور کورکن در شام و روم و ایران با اینان برخورد نموده و چگونه بوسیله سلطانعلی سیاهپوش صفوی از غضب تیمور رهائی یافته و بخدمت خاندان ، و تشکیل دولت صفویه نایل آمده اند ، و در شیوع تشیع ۱۲ امامی و رواج مذهب شیعه علوی نقش مهم و اساسی داشته و تمام بود و نبود خود را قربانی استقلال و عظمت ایران عزیز نموده ، و تا به امروز نیز از مدافعین سرافراز و از سرزداران سربلند میهن بوده اند.^۱

۱- بعدها مرحوم حاج لطفعلی بیگ بیگدلی شاملو صاحب «آتشکده آذر» در آتشکده خود درباره دودمان و اصل نسب خویش مبسوطاً نوشته و خیلی دقیق و مستند مسئله حرکت تاریخی ایل و تبار را روشن نموده است که در فصول بعدی مورد بررسی دقیق و استفاده قرار خواهد گرفت (آتشکده آذرتألیف لطفعلی بیگ آذر با مقدمه و فهرست و تعلیقات سیدجعفر شهیدی اردیبهشت ماه ۱۳۳۷ از صفحه ۳۶۳ به بعد) .

مورخ معاصر ترك نامق اورغون در فصل « اوغوزها » ی خود نیز به رئوس مطالب عمده اشاراتی نموده و درباره ریشه و نژاد و تاریخ اوغوزها معلوماتی مفید و مختصر میدهد و اهمیت و قدرت و موقعیت ترکان اوغوز را آشکار می سازد و می افزاید که در کتیبه های اورخون ، یعنی سی مقام و منزلت و منشأ و قومیت ترکان غز (اوغوز) بوجه رسائی ضبط و معرفی شده است . مورخ مزبور با استناد به کتیبه های اورخون چنین نتیجه میگیرد ، «از این نوشته ها چنین نتیجه گرفته میشود که اوغوزها در آن زمان در جنوب سرزمین گوگ-ترکها سکونت داشتند و يك قرن بعد بین دریاچه آرال و دریای خزر مستقر گردیدند . غزان در این نواحی با گله داری و فروش محصولات آن مشغول بودند ، . دسته ای از غزان یعنی دسته ای که در شمال دریای خزر مسکن داشتند با پهنک ها که در مغرب آنان بودند همسایه شدند و با آنها جنگیدند و بتدریج بسمت باختر پیشروی نمودند و این پیشروی تا تراکیه و مقدونیه ادامه یافت . دسته ای دیگر نیز از جنوب دریای خزر به سمت غرب حرکت نموده به آناتولی رسیدند و بتدریج حکومت های نیرومند و مقتدری تشکیل دادند . بنابراین اوغوزها دو سفر بزرگ کردند ، یکی از شمال دریای خزر از سواحل دریای سیاه به بلغارستان و تراکیه و دیگر از جنوب دریای خزر بایران و آناتولی . غزانی که با

محمد خاوند شاه در دو جلد از هفت جلد تاریخ مشهور «روضه الصفا»ی خود به ریشه و منشأ ترکان اشاره نموده است. در جلد اول اثر در این باره چنین مینویسد :

«ذكر یافت بن نوح و تصور اصول قبائل ترك كه از نسل وی ظاهر شدند»

پچنک‌ها و خزرها همسایه بودند در سال ۸۸۹ م، با خزرها ساختند و به پچنک‌ها تاختند، پچنک‌ها تاب و یارای مقاومت نداشتند به ناچار بسوی باختر عقب‌نشینی نموده، بسمت ولگا عقب نشستند، و متعاقباً حوالی ولگا را اشغال نمودند.

در سال ۱۰۶۵ با اهل وعیال و کوچ و کلفت و باربند خود ازدانوب گذشتند و بمقاومت جدی سرداران بیزانسی از قبیل «نیکه فوروس بوتونیا تس» و «بازیلیوس آپوکای» و دیگران روبرو شدند، لیکن آنها را نیز شکست داده اسیر نمودند و باتعدادی ۶۰ هزار سپاهی در این حمله پیروز گردیدند و تا سالونیک پیشرفته برای بدست آوردن غنایم بیشتری پراکنده شدند. بوسیله‌ی قایق و کشتی از دانوب به غرب عبور نمودند، بلغارستان را مورد تهاجم قرار دادند، مغلوبان ساختند.

کنستانینوس دوکس امپراطور بیزانس براین عقیده بود که غزها را نمیتوان شکست داد پس با آنها از در صلح برآمد و برای سران و فرماندهان آنها هدایایی فرستاد تا باخویش همدستان نموده و طرفدار خویشتن سازد. لیکن غزان رشوه قبول نکرده به حملات خود ادامه دادند.

لیکن شیوع یکنوع بیماری مسری و مهلك قدرت آنها را ضعیف نمود. پچنک‌ها و بلغارها و بیزانس‌ها آزموده‌ی این پیش‌آمد فرصت را مغتنم و مناسب شمرده، با آنها حمله بردند. غزها ناچار عقب‌نشینی کرده دانوب را گذشتند و بسرزمینهای خویش بازگشتند. ترکان غز را منابع بیزانسی UZ و منابع روسی Tozk نوشته‌اند که اولی تحریف نام (اوغوز - غز) و دومی همان ترك است که بود.

يك دانشمند شرقشناس مجار وجه تسمیه کلمه‌ی اوغوز را از «اوق+ز» (اوقوز) میدانند. در ترکی باستانی «اوق» بمعنای قبیله است و «ز» نیز در ترکی قدیم به عنوان علامت جمع بکار رفته است و بنا براین اوغوز (اوقوز) به معنی قبایل مییاشد و در حقیقت نیز ایشان عبارت از ۲۴ قبیله می‌بودند که قبلاً ایضاً شده است.

از ماخذ کهن «اوغوزنامه» و «کتاب دده قورقوت» دو کتابی است که حاوی مطالبی درباره‌ی اوغوزها می‌باشد و اولین کسی که درباره «اوغوزنامه» سخن آغاز نموده و از آنها نمونه‌هایی ارائه داده ابوبکر نامی مؤرخ مصری می‌باشد که در زمان سلطان محمد قلاوون میزیسته. اوغوزنامه که به خط اوینغوری است از زمان اوغوزخان بحث میکند و هم اکنون در کتابخانه ملی پاریس نگهداری میشود.

« بعضی گفته‌اند که او پیغمبر مرسل است و چون نوح یافت را در پای کوه جودی رخصت داد که بجانب شمال و مشرق که نامزد او شده بود توجه نماید... »
 خاوند شاه نیز مبسوطاً بمسئله حجرالمطر یا سنگ یدیه و یا بقول ترکان جده‌تاش اشاره نموده احوالات دعای نوح و دادن اسم اعظم به یافت ، و نقر نمودن آن آیه بر روی سنگ و دادن بوی و احوالات بعد از آن را به تفصیل نقل میکند و مؤلف برای یافت یانزده فرزند با اسامی شان ذکر مینماید بدین ترتیب:

چین ، صقلاب ، کماری ، ترك ، خالّخ (یا خالج) ، خزر ، روس ، سدسان ، غز (که همان اغوز باشد) ، بارج و منسج که هر يك از این پسران را با دختر مطلوبشان ازدواج داده و هر زوج را برای رهبری و آبادی دیاری رهسپار دیاری مینماید و آنان به تسخیر و عمران بلاد می پردازند . ترك بن یافت را که ارشد اولادش بود بجانشینی خویش معین مینماید ، و او را یافت اوغلان گفتندی.

مؤلف « روضة الصفا » نیز از استعداد فطری ، شجاعت ذاتی سخاوت جبلی ، هنرمندی و دیگر خوارق او بحث مینماید . و مینویسد که ترك سرزمین سیلوک را برای مسکن و مرکز خود میگزیند و در آنجا آبادیها میسازد و از چوب و علف خانه‌ها و کلبه‌ها برپا میکند و بعد از چندی خیمه و خرگاه اختراع مینماید ، از پوست دام و « پوستین و پوشاک تهیه میسازد مؤلف ، کشف و بدست آوردن نمک طعام را نیز بوی نسبت میدهد و همینطور در باره‌ی ترجمه‌ی حال ده فرزند دیگر یافت قلم فرسایی نموده و نام بیشتر سرزمین‌های آسیای میانه و خاور زمین را به اسامی آنان موسوم می کند و از فضل و هنر و ویژگیهای هر کدام از آنان بحثی جداگانه نموده و باختلافات واقعه فیمابین برادران نیز اشاراتی مینماید مالکیت سنگ جده را علت العمل این رنجیده گیها و اختلافات می شمارد و سپس از جهات مثبت و خدمات انسانی و کشفیات و اختراعات نسل یافت بن نوح

مبسوطاً سخن گفته و کارگذاری و مردم نوازی و توانایی آنها را می ستاید و سرانجام چنین نتیجه گیری مینماید: «و تا امروز انتساب جمیع اصناف اترک و تاتار و قباچاق و غیرهم منتهی به یافت میشود و سلاطین و خانان ترکستان و بلاد شمال از آن ذریت اند.»^۱

محمد خاوندشاه در جلد پنجم «روضه الصفا»ی خود نام مؤلف ظفرنامه را با احترام بسیار ذکر مینماید. بسیاری از نوشته های او را تصدیق و تکرار می کند و نسبت به بعضی از آنها نیز عدم موافقت خود را بیان می سازد. بعضاً هم مطالبی متناقض گفته و مینویسد: مثلاً نام منطقه ای را که بنام سیلوک برای سکونت و مرکزیت در جلد اول ذکر نموده است در جلد پنجم با نام دیگر و شرح دیگر به قلم می آورد و میگوید:

«ذکر ترک بن یافت - ترکان او را یافت اوغلان گویند (یعنی پسر یافت) و جناب مولانا شرف الدین علی یزدی در مقدمه «ظفرنامه» آورده که یافت اوغلان بزرگترین اولاد یافت بن نوح بود و محل سکونت او را بغایت منزّه یافت که او را سنگهای گویند مشتمل بر دریای کوهک و کوه بسیار و آب چشمه های خوشگوار. لاجرم رحل اقامت در آنجا انداخت...»^۲

مؤلف «روضه الصفا» درباره ی منشأ و ریشه ی اترک غز چنین حکم میدهد: «... و مجموع غزان از نسل غزان یافت است که بغایت عاقل و فکور و باکیاست بوده، نقاشی و صورتگری و جامه ملون بافتن را او ابداع و اختراع کرد. و ابریشم را از پيله بدست آورد.»^۳

محمد خاوند شاه در باره ی عصر و معاصرین یافت اوغلان چنین رای دارد: «.... بعضی از ارباب تاریخ گفته اند که یافت اوغلان معاصر کیومرث بود.

۱ - همان کتاب. صفحه ۲۹، ۳۰، ۳۱.

۲ - همان کتاب. جلد پنجم صفحه ۳.

۳ - همان کتاب. جلد پنجم صفحه ۳.

اول خانان ترکستان بود و کیومرث اول ملوک فرس است.^۱
مؤلف «روضه الصفا» اسم پسر یافت اوغلان را املنجه خان ذکر مینماید
و مینویسد:

«در ایام سلطنت او در مهاد امن و امان مرفه خاطر بودند.»^۲ و جانشین
املنجه خان فرزندش باقوی خان معرفی مینماید و از قدرت و شوکت وی سخن
میراند و او را بسیار دادگستر و مسرمد پرور میخواند. پسر او را گیوک خان (یا
گوك خان) و پسر گیوك خان را النجه خان و چند نفر دیگر نسل^۳ بعد نسل ایشان
را معرفی مینماید، تا نوبه‌ی حکومت را به قراخان میرساند و میگوید:
«بعد از فوت پدر بسلطنت قیام نمود و در قراقوتم به حدود دوکوه که آن
را ارتاق و کرتاق گویند ییلاق و قشلاق داشت.»^۴ و سپس همان روایات اسلاف
خود را در باره‌ی حاکمیت قره خان (قارا خان) و زائیده شدن اغوز با تمام
تفصیلات و جوانب ذکر مینماید و میگوید: «پسر یکساله بزبان فصاحت بیان در
سخن آمد که نام من اغوز است.»^۵

ترتیب زناشوئیهای اغوز، و اختلاف عقیدتی با زوجه‌های نخستین، و سر-
انجام جنگیدن با پدر، و پیروزی فرزند، و به سلطنت رسیدن وی را، شرح میدهد،
از فتوحات و نفوذ مادی و معنوی اغوز، و گستردن بساط داد و دهش و تسلط شدن
بر سایر قبایل ترك و تاتار و مغول و غیره به تفصیل سخن میگوید. وضع قوانین
مترقی کشور داری و لشکر کشی را به وی منسوب مینماید و مینویسد:

«... و اغوزخان باخانان ترك همان حال داشت که جمشید نسبت بملوك عجم»^۵
و مؤلف «روضه الصفا» نیز تصدیق مینماید که القاب و اسامی: اویغور، قانقلی،

۱ - همان کتاب. جلد پنجم صفحه ۴.

۲ - همان کتاب جلد پنجم صفحه ۴.

۳ - همان کتاب جلد پنجم صفحه ۵.

۴ - همان کتاب جلد پنجم صفحه ۵.

۵ - همان کتاب جلد پنجم صفحه ۶.

قبچاق، قارلیغ، خلج و غیره و ذالک بوسیله اغوزتثبیت و تعمیم یافت و بعد معنا و وجه تسمیه این اسامی را بیان مینماید...

اسلاف محمد خاوندشاه مدت زمان جنگ و پیکار اغوزخان را با اقوام و قبایل مجاور آن روز سرزمین های مجاور خود را مدت ۷۱ سال ذکر کرده اند، و این رقم البته نادرست و یکنوع گزافه گوئیست و حال آنکه مؤلف «روضه الصفا» این مدت را بعکس رقم مذکور یعنی ۱۷ سال ذکر مینماید که قابل قبول تر است.

مؤلف «روضه الصفا» نیز به تقسیمات ۲۴ گانه قبایل اغوز اشاره نموده

و مینویسد:

«اغوزخان را شش پسر بود: گون و آی و یلدوز و گوی و تاق و تنگیز که بعد از توالد و تناسل این شش فرزند و با افزودن اولاد و احفاد آنان برای مصلحت روز و سیاست به ۲۴ شعبه ی مستقل و جداگانه منشعب شدند. و مجموع ترکمانان از نسل ایشانند و لفظ ترکمان لفظ قدیم نیست و در آن اوان که اقوام اغوزخان بولایت ماوراءالنهر خراسان درآمدند و از ایشان در آن ولایت فرزندان متولد شدند و به اقتضای آب و هوا و مکان از قیافت اشکالی ترکی بیرون آمدند. مردم آن طبقه را ترکمان گفتند یعنی ترك مانند.»^۱

مؤلف «روضه الصفا» نیز مسئله شکار رفتن فرزندان اغوزخان، پیدا شدن سه تیر و کمان و تقسیم آنها به دو گروه بوزاق و اوچاق و تقسیمات جناح ها (برانغار و جوانغار) را چنانکه بوده ذکر مینماید و به نظر محمد خاوندشاه اغوزخان در هنگام یورش و لشکر کشیهای به غرب: «خراسان و عراقین بگرفت، بلکه مصر و شام و روم و افرنج را نیز در تصرف آورد.»^۲

محمد خاوند شاه مثل اینکه خراسان را جزء سرزمین ایران بشمار نمیآورد

و مینویسد:

۱ - همان کتاب. جلد پنجم صفحه ۷.

۲ - همان کتاب. جلد پنجم صفحه ۷.

« اغوزخان هرگز وارد اراضی ایران نگردیده و با هیچکدام از پادشاهان ایران روبرو نگردیده است و با آنان نه جنگیده است.»^۱

مؤلف « روضة الصفاء » مسئله تقسیمات ۲۲ گانه قبایل اوغوز را با صوابدید ایگیت ارقیل خواجه و تعیین ویژگیهای آنان و دادن علایم و اونقون و طمغا و نشان را چنانکه بوده، ذکر مینماید و میگوید:

... از ارقیل چون گون شنید این سخن پسندید گفتار مرد کهن^۲
گون خان به ایگیت ارقیل خوجه اجازه عمل میدهد و او: « لقب و کنیت و تمغا و نشان هریک از ایشان را مقرر گردانید و محل نشستن شاهزادگان را معین ساخت چنانچه در مجلس و شیلان هریک موجه و ساوری خود میدانستند و ادب بزرگ و کوچک باهم رعایت میکردند.»^۳

چیزیکه بیشتر جلب توجه و دقت ما را مینماید اینست که تركها با مغولان هرگز از يك نژاد و ریشه و منشأ نبوده، تماماً مردمان دیگر، با سجایا و مزایای متمایز و جداگانه بوده‌اند، و فقط از لحاظ سرزمین و اراضی با هم هم‌مرز و همسایه و از یکقطعه و قاره بوده‌اند، و از اینکه بعضی مورّخین غیر جدّی و ابن‌الوقت دوران مغولی و اخلاقشان را غیر عالمانه و برای جلب اغراض شخصی خواسته‌اند برای فاتحین خون آشام مغول ریشه و منشأ و سلاله و سلسله و اصل و نسب و تاریخ به تراشند و بسازند، بخطا رفته‌اند و تحریف در تاریخ نموده‌اند و صحیح و عادلانه حرکت نکرده‌اند. سپس نیز تعدادی ملی گرای پای از دایره‌ی جوانمردی و انصاف و فرهنگ کنار گذاشته با دادن نسبت‌های ناروا و گفتن ناسزا در باره‌ی اتراك ستم روا داشته‌اند. در صورتیکه چنانکه گفتیم اولاً ترك مغول نیست، در ثانی در هر قوم و خلق مردم همه جور انسان موجود است و بد و نیک در همه جا موجود است و

۱ - همان کتاب . جلد پنجم صفحه ۷ .

۲ - همان کتاب . جلد پنجم صفحه ۷ .

۳ - همان کتاب . جلد پنجم صفحه ۷ .

نباید اغراض و امیال شخصی را بهانه نمود، و به آدرس يك مردم رشید، جنگاور و زیبا و دارای زیباترین و با آهنگ‌ترین زبانهای روی زمین، یعنی، زبان آهنگدار و موسیقی‌وار زبان ترکی و فرهنگ دیرین و دیرپای تراز بسیاری فرهنگ‌ها، يك مشت مردم فرومایه، نسنجیده، نابخردانه قضاوت غلط و ناروا بنمایند و مس و طلا را مخلوط سازند.

امیر عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیاد که در حدود سال ۴۷۵ هجری قمری اثر مشهور خود «قابوس‌نامه» را به پایان رسانده و عادلانه در آزمون درباره‌ی خواص شماری از غلامان ملل و نحل شرق نظر خود را نوشته و آنها را سنجیه بندی نموده است در باره‌ی غلامان ترك چنین مینگارد:

«... بدانکه ترك نه يك جنس است. و هر جنسی را طبعی و گوهری دیگر است و از جمله ایشان از همه خوبتر قبچاق و غز (اغوز) بود و از همه خوش‌خوتر و فرمان‌بردارتر ختنی و خلخی و تبتی و از همه شجاع‌تر و دلیرتر ترقای تاتاری و یغمائی و جگلی ... و از همه بلاکش‌تر و کامل‌تر و سازنده‌تر جگلی بود ... لاجرم از ترك هر چه خوب‌تر باشد بغایت خوب باشد. و آنج زشت باشد، بغایت زشت ... و اما هنر ایشان آنست که شجاع باشند و بی‌ریا و طاهر و متعصب بهر کاری که بوی سپاری و ...»^۱

می‌بینید سنجیه بندی که از طرف یک فرد دانشمند و انسان منصف درباره‌ی یکمشت از غلامان ترك نژاد خود می‌شود، تا چه اندازه گویا و منصفانه و عادلانه است. حال اگر مؤلف اثر باریشه و اجتماع و مردمان آزاد و بی‌قید و بند آنان سرکار داشت البته میتوانست بمقامات عالی انسانی آنان کاملاً پی‌به‌برد و سنجیه بندی شایسته‌تری نماید...

۱ - قابوس‌نامه. تألیف امیر عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیاد. از روی نسخه‌ی مؤرخ ۷۵۰ با مقدمه و حواشی و تجدید نظر و به اهتمام سعید نفیسی. تهران ۱۳۴۲ شمسی هجری صفحات ۸۰ و ۸۱.

در باره‌ی ریشه و منشأ اتراک اغلب مورّخین قرون وسطی ملاحظات خودشان را بیان نموده‌اند. از آنجمله تاریخدان معروف و دانشمند مشهور قرن دهم غیاث الدّین بن همّام الدّین حسینی مشهور به خواند امیر در این باره چنین مینویسد:

«نسب سامی تمام خاندان مشرق و ترکستان به یافث بن نوح علیه السّلام اتّصال می‌یابد. در جامع التّواریخ رشیدی مسطور است که یافث را ابولجه‌خان می‌گفته‌اند و یافث بقول اکثر مورّخان پیغمبر مرسل بوده...»^۱

خواند امیر هم چنین به شرح افسانه‌ی تاریخی طوفان نوح پرداخته، حادثه‌ی پیاده شدن از کشتی و فرستادن یافث بجانب شرق و احوالات سنگ‌جله‌یایده به نام «سنگ سحاب» و آموختن اسم اعظم پدر پسر را و رویدادهای بعدی را با اندکی اختلاف با متقدّمین و مورّخین سلف بیان مینماید.

مؤلف ابتدا با استناد به «تاریخ ظفرنامه» علی یزدی فرزندان یافث را هشت تن معرفی مینماید بنامهای: ترک، خزر، صقلاب، روس، منسک، چین و کماری که او را کیمال نیز گویند و سپس از این حکم و داوری خود عدول نموده، با استناد به نوشته‌ی مؤلف «جامع اعظم» یافث را گویادارای پانزده فرزند معرفی مینماید و نام آن پسران را خلیج، سدسان و غز مینویسد.

خواند امیر به وقایع بعد اریافث اشاره نموده و مینویسد: «چون یافث وفات یافت پسر بزرگترش ترک که او را ترکان یافث اوغلان گویند قائم مقام پدر شد و ترک به غایت عاقل و مردانه و مؤدّب فرزانه بود و در منزلی که آن را سیلوک یا سنگلای می‌گفتند و چشمه‌های آب سرد و گرم داشت عام اقامت بر افراشت و نخست از چوب و گیاه خانه‌ها ساخت، و آخر الامر باخترع خرگاه پرداخت. و از پوست حیوانات قبا، طاقیه ترتیب کرد و در میان رعیت لوازم معدلت بجای آورد.»^۲

۱ - جلد سوم «تاریخ حبیب السّیر فی تاریخ افراد بشر» تألیف غیاث الدّین بن همّام الدّین - الحسینی المدعوّ به خواند امیر. مقدمه بقلم استاد جلال الدّین همائی. تهران ۱۳۵۳ ص ۵.

۲ - همان کتاب صفحه ۵.

مابین خواند میر و پاره از مورّخین سلف وی بعضاً اختلاف آراء ظاهر می‌شود. بطوریکه اکثر اسلاف وی از آن جمله رشیدالدین فضل‌الله در «جامع التّواریخ»، علی‌بزدی شامی در «ظفرنامه»، محمدخاوندشاه در «روضة الصّفا» و غیره از آنجمله خود خواند امیر ترك یا یافت اوغلان را فرزند صلبی و بلا فصل یافت بن نوح مینویسند، در صورتیکه بعضی از مورّخین سلف وی را از نبیرگان یافت ذکر میکنند و بدین ترتیب در ترکیب دودمان یافت و ترتیب اسامی آنان اختلاف نظر بوجود می‌آید.

مسئله‌ی مدّعی اینک یافت اوغلان اول ملوک ترك است، همچنانکه کیومرث نخستین سلاطین فارس از طرف خواند امیر نیز گواهی می‌شود. در باره‌ی مسئله کشف نمک طعام و کاشف آن غز نیز از طرف خواند امیر ملاحظاتی غیر از نظر متقدّمین بیان میگردد. در صورتیکه اکثر مورّخین شخصی غز (اغوز) فرزند قارا- (قره) خان و نواده‌ی ترك را معرفی مینمایند. صاحب «حبیب السّیر» در این باره چنین مینویسد:

«منسک را پسری بود غزنام و تمامی حشم غز از نسل آن پسر پیداشدند.»^۱ بطور کلی بیشتر مورّخین درباره‌ی ترك و غز و سنگ جده و بسیاری ازین قبیل مسائل متحد القول نمیشوند النجه خان را یکی المنجه خان مینویسد و غز را باترك پدرش با منسک اشتباهی به قلم می‌آورند و مؤلف «حبیب السّیر» نتوانسته است این تشّتط آراء و اختلاف نظر را بر طرف سازد و سلسله یافت بن نوح را دقیقاً و بدون اختلاط بیان نماید و تثبیت سازد.

بزرگترین خطای مؤلف «حبیب السّیر» در این است که وی برخلاف بیشتر از مورّخین که منشأ و ریشه ترك و مغول را عینی نمیدانند و وجه تمایز آنها را از چندین بُعد و دیدگاه تعیین و نشان میدهند. ترك و مغول را از عین ریشه و منشأ دانسته و آنان را از يك نژاد می‌خواند. به گفته و نوشته‌های وی درین باره دقت

بکنیم خواند میر مینویسد: «لفظ مغول در اصل مونگ اول بوده یعنی فرو مانده و ساده دل و نخستین این طبقه مغول خان بود و او را ایزد تعالی چهارپسر کرامت فرمود قراخان، آذرخان، گزخان و اوزخان و چون مغول خان از جهان گسگران رحلت کرد پسر بزرگش قراخان روی به تمشیت مهمات سلطنت آورد^۱»، در صورتیکه معنای لفظ ترک: زیبا، رشید، وفادار و با عاطفه و غیرتمند می باشد.

در صورتیکه تمام مورّخین نامدار سلف قراخان را از نسل یافت بن نوح معرفی مینمایند و همه اترک را از زادرو یافت میخوانند و در هیچ اثری از مونگک اول یا مغول نامی و نشانی نیست و با ایل و تبار نیرومند و با فرهنگ اغوزخان که بتدریج شهرت پیدا میکنند ربط و ضبطی ندارند و اصولاً از دو نژاد و ریشه و فرهنگ و زبان کاملاً از یکدیگر جدا میباشند. بدین معنی که به شهادت تاریخ نه ترک مغول است و نه مغول ترک می باشد. دو نژاد و دو مردم جداگانه منتهی هم مرز و همسایه بوده اند اینجا فقط یک تشابه اسمی ساده است که موجب سهو و خطای مؤلف «حبیب السیر» گردیده است.

مؤلف «حبیب السیر» برای اینکه بتواند بمذاهای خود جامه‌ی مصلحت پوشاند. میباید تاریخ را در هم می آمیزد و حوادث را مخلوط میکند و پاره‌ی از رویدادهای تاریخی را همانطوریکه پاره‌ای از مورّخین بخطا ثبت و ضبط نموده اند ارائه میدهد. مثلاً همین اغوزی را که وی نواده‌ی مونگک اول یا مغول خان معرفی مینماید. با همان اغز معروف فرزند قاراخان و نواده ترک از نسل یافت بن نوح عینی و یک نفر جلوه گر می سازد و سرگذشت تولد و نام گذاری و حرف زدنش در یکساله گی را به وی نسبت میدهد.

یکی ساله طفل آمد اندر سخن که باید نهادن اغوز نام من^۲
پس با این تحریف نخست مؤلف «حبیب السیر» تاریخ را ناآگاهانه تحریف

۱- همان کتاب صفحه ۶.

۲- همان کتاب صفحه ۷.

مینماید. مغول و ترك را مخلوط میکند یافت اوغلان را با مونگک اول عوضی میگیرد. و سپس مثل اینکه خواند امیر که راه تاریخ را گم کرده بود دوباره راه میافتد و از اغوزخان بر میگردد بجاده اصلی تاریخ و شروع به شرح حوادث تاریخی و بیان واقعات عینی مینماید و تاریخ ترکان را مینویسد یعنی پس از رهائی از سرگیجی به شرح احوالات اغوزخان واقعی می پردازد و او را حکمداری توانا و پادشاهی قدرتمند جلوه میدهد. از پیروزیها و کشور گشائیهای او سخن میراند. از داد گستری و رعیت پروری و بشر دوستی و مردم نوازی وی مینویسد: «تمامت ولایت مغولستان، و ترکستان تا سمرقند و بخارا را مفتوح ساخت و به روایتی از آب آمویه عبور کرد و در بلاد ایران نیز رایت استیلا برافراخت...»^۱ میگوید.

خواند امیر فرزندان اغوزخان را مانند اسلاف خود شش نفر مینگارد ولی در جای دیگر احفاد اغوزخان را نه نفر مینویسد و به نظر میرسد که اغوزخان سه دختر نیز داشته که رویهمرفته خواند امیر آنها را نه نفر به قلم میآورد. بلکه اصطلاح «توقوزاغوز» (نه اغوز) نیز از همین جا نشأت نموده است. خواند امیر در این باره چنین مینویسد: «نقل است که چون اغوز خان از تسخیر مملکت ایران و توران فراغت یافت و به یورت اصلی بازگشته، برمسند دولت نشست. بزمی خسروانه و جشنی پادشاهانه ترتیب نمود و خرگاهی زرّین در غایت بزرگک نصب فرمود و تمامی بزرگان و اشراف و اعیان و امراء و سروران را در طوی (جشن) طلبید و به روایت مقدمه «ظفرنامه» نه تومان گوسفند و نهصد سر مادیان بکشت و فراخوان شراب و قمیز و سایر اسباب جشن و سرور در میان آورد... در آن طوی تقوز اولاد امجاد خود را نوازش نموده به تعیین مناصب و مراتب ایشان پرداخت»^۲.

از همین نوشته خواند امیر چنین برمیآید که اغوزخان که دارای شش پسر

۱- همان کتاب صفحه ۷.

۲- همان کتاب صفحه ۹.

شناخته شده بود در اصل تعداد فرزندان‌ش به نه نفر می‌رسد. حتماً سه نفر ایشان دختر بوده‌اند که متأسفانه در تواریخ نامشان برده نشده و دیگر اینکه از مراسم و تشریفات وسیع و دبدبه و آئین و ترتیب این جشن و سرور می‌شود به قدرت و سطح فرهنگ و پایه‌ی مدنیت برپاکندگان آن پی برد و به عظمت و توان و امکان آنان توجه نمود. و نتیجه‌ی اساسی دیگر که می‌شود بدست آورد این است که صاحبان این جشن و سرور با عظمت و امکان و فرهنگ غنی بهیچوجه ربطی با مغول نداشته و بلکه این شماری از تاریخ نویسان دور مغول می‌باشند که می‌خواهند برای سود شخصی و بدست آوردن قدر و منزلت و اعتبار در نزد سلاطین جبار مغول مسایل تاریخی را تحریف نموده و برای مغولان شجره‌نامه جعلی ساخته باشند و الا سه نژاد اصل ترك و فارس و عرب سکنه‌ی اصلی و ریشه‌دار سرزمین های آسیای میانه و غربی بوده، هر سه نژاد در سطح فرهنگ وسیع و بالا بسا هم موازی در طول تاریخ همسایه بوده‌اند. فرهنگ شرق میانه و نزدیک ممزوجی از آثار و هنر و تاریخ و آفرینش‌های گوناگون اینها است و مغول در این میان بیگانه است و متجاوز و غارتگر و ریشه و منشاء تاریخی و فرهنگی مشترک ندارد و ریشه و منشأش جداست.

مؤلف «حبیب‌السیر» هم چنین بحوادث پیدا شدن تیر و کمان و تقسیم‌بندی بوزاق و اوچ اوق و ارشدیت و رجحان بوزاوقی‌ها (جناح راست) و به پیشنهاد ایگیت ارقیل خواجه تقسیم بندی ۲۴ قبیله اغوز و جریانات بعدی اشاره مینماید. خواند میر نیز مانند پاره‌ای از مورّخین بعد از یلدوزخان پسر او بیگدلی خان را از قلم انداخته و منگلی خان را پسر یلدزخان معرفی مینماید و جریان حوادث تاریخی را تا دوران خود می‌کشد. بیگدلی خان را با منگلی خان یکی می‌پندارد.

پس بدین ترتیب مشاهده میشود که مؤلف «حبیب‌السیر» نیز مانند اسلاف خود و دیگر مورّخین قبلی ریشه و بیخ و منشأ قبیله اغوز را از یافث بن نوح بشمار آورده و از زمان طوفان نوح تا دوران خود مسائل تاریخی را تحلیل نموده نظرات و ملاحظات شخصی خود را بیان مینماید و بویژه به تاریخ و احوالات قبایل اغوز

که به اعتبار نسل و تبار و منشأ و مکان، برادر و پسر عموی سلجوقیان هستند مورد توجه خاص قرار داده و از لحاظ فرهنگ و ادب و خرد و دانش از غنی‌ترین قبایل اتراک بشمار می‌آورد. و دادپروری و مردم‌داری و انصاف آنان را می‌ستاید.

جوینی مؤلف «تاریخ جهانگشا» درباره‌ی منشأ و مکان و قومیت او یغورها که همزادان اوغوزها می‌باشند، معلومات سودمندی می‌دهد. گفتیم که بنا به عقیده‌ی اکثر مورّخین پیشین نام او یغوران را شخص اوغوزخان طرح و ایجاد نمود. و به کسانی که در جنگ با پدرش قاراخان به اوغوز یاری نموده بودند، او یغور نام نهاد. چنانکه درباره‌ی معرفی او یغورها رشیدالدین فضل‌الله نیز بطور ایجاز و اختصار چنین می‌گوید: «دروقتی که میان اوغوز و پدر و اعمام بواسطه‌ی خداپرستی و مخالفت افتاد و جنگ و مصاف آغاز گردید. بعضی خویشان اوغوز با او یکی شدند و جانب او گرفتند و مدد و معاونت می‌کردند و بعضی جانب پدر و اعمام و برادران او گرفتند. آنکه بوی پیوسته بودند و مُدّ او شده، اوغوز ایشان را او یغور نام نهاد و معنی این نام که لغت ترکیست بی‌ارسی آنست (که بما پیوست و معاونت کرد) و این جماعت همواره با اوغوز می‌بودند... و تمام اقوام او یغور از نسل این جماعت‌اند.^۱»

پس او یغورها و اوغوز از عین ریشه و منشأ و نژاد و مکان می‌باشند و همان سرزمینی که زادگاه او یغورها شناخته شود زاد و بوم اوغوزها نیز می‌باشد. علاءالدین عطاءالملک بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی درباره‌ی ریشه و زاد و بوم او تغییر مکان او یغورها چنین می‌گوید:

«... ابتدا تو والد و تناسل او یغور در کنار رودخانه‌ی ارغون (ارقون) بودست که منبع آن از کوهی است که آنرا قراقورم (قرا قورم) خوانند... و سی رودخانه

۱- جامع التواریخ تألیف رشیدالدین فضل‌الله الوزير ابن عماد الدولة ابی الخیر بن موقّ- الدولة علی. در سنه ۷۰۴ هجری قمری. جلد اول... بکوشش دکتر بهمن کریمی. تهران ۱۳۳۸ صفحه ۳۳.

آب از آن منشعب است در هر رودخانه قومی دیگر بودند و ارغون اوغور دو گروه بودند، چون گروه ایشان انبوه گشت، به قرار اقوام دیگر از میان خود امیری نصب کردند و مطاوعت او نمودند و مدت پانصد سال بر آن (سیاق) روزگار گذرانیدند که بوقو (بوقا) خان پدید آمد و در افواه چنانست که بوقا خان افراسیاب است ۱۰۰۰»

پس بدین ترتیب جوینی نیز سرزمین قرا قروم را بنام موطن اوغور و اغوزها تصدیق مینماید و آن مرزبوم را زادگاه این اقوام می‌داند، و مینویسد و بدینوسیله نوشته‌های دیگر مورّخین را صحّه میگذارد.

بطور کلی کلیّه‌ی مورّخین اسلامی در اعصار، قرون مختلف که درباره‌ی اوغوزها و ترکان قلمفرسایی نموده‌اند، در بیان بیشتر مطالب و حوادث متحدالقول میباشند. و منشأ و نژاد این اقوام را از یافث بن نوح بر میدارند و حرکت یافث را که پس از فرونشستن طوفان نوح به فرمان پدر از غرب به شرق بوده تصدیق نموده، و سپس حرکات و ایلغار اقوام و ایلات ترك را در قرون مختلف و با نامهای مختلف و با هدف و مقاصد مختلف از شرق به غرب (رجعت بمبدا) قید نموده و بخصوص آمدن اغوزها و سپس سلجوقیان را با قید تاریخ دقیق و علّت و سبب ذکر مینمایند که ما در این باره با تکیه به مآخذ و مدارك و استناد با اسناد و ارقام موجود سخن خواهیم راند.

یکی دیگر از مؤلفین معتبری که درباره‌ی ریشه و منشأ اتراك و اوغوزان مطالبی بیان مینماید قاضی احمد غفّاری قزوینی مؤلف «تاریخ جهان آرا» است. وی در ذکر خوانین ترك زیر عنوان «یافث بن نوح علیه السلام که اوّل ملوك ترك و معاصر

۱- تاریخ جهانگشای جوینی. تألیف علاءالدین عظاملك بن بهاء الدین محمد بن محمد الجوینی در سنه ۶۵۸ هجری قمری . . . سعی و اهتمام و تصحیح اقل‌العباد محمد بن عبدالوهاب قزوینی . . . در مطبعهٔ بریل در لیدن از بلاد هلند به طبع رسید. سنه ۱۳۲۹ هجری قمری مطابق سنه ۱۹۱۱ میلادی. صفحه ۳۹ و ۴۰.

کیومرث است» مینویسد:

«پس از واقعه طوفان [نوح] از پدر جدا شده، به دشت رفت و موضعی که آنرا سلیگان (سنگان)^۱ گویند خوش کرده، یورت ساخت و خرگاه اختراع نمود و سنگ یدیه (حجرالمطر) از معجزات اوست^۲»
سپس مؤلف «تاریخ جهان آرا» به اعقاب و احفاد او اشاره نموده، مبسوط از زاد رودشان سخن می گوید.

از النجه خان، دیب قوی خان بن النجه خان، ترك خان، المنجه خان و دیگران نام می برد و روی شخصیت و تاریخ قاراخان و اوغوز خان تکیه نموده قدری بیشتر سخن می گوید. از دانش و فرهنگ و قدرت و دین اوغورخان ستایش نموده، و فرزندان شش گانه اوغوزخان را بنامهای زیر یاد میکند: ۱- گون خان. ۲- آی خان. ۳- یولدوزخان. ۴- منگلی خان. ۵- گوگ خان. ۶- تنگیزخان و جریان شکار و پیدا شدن کمان زر و سه چوبه تیر و احوالات بوز اوق و اوچ اوق و ۲۴ قبیله و علامات و نشانها را با ذوق و سلیقه خود شرح میدهد و احفاد اوغوزخان را تا امیر تیمور کورکن می شمارد و درباره ی هر کدام مختصر شرح حال بیان مینماید^۳.
ابواسحق ابراهیم استخری در اثر مشهور «مسالك و ممالك» خود درباره ی

حدود و ثغور و زادگاه ترکان معلومات جغرافیائی دقیقی میدهد و مینویسد:

«... و اما ترکستان، تغرغز (نه اوغوز) و خرخیز و کیماک و غزیه و خزلجیه این همه را زبان یکسانست. و هم از یکدیگر. و اما قطب چین را خمدان گویند چنان کی مملکت روم را نسبت با قسطنطنیه باشد و مملکت اسلام را نسبت با بغداد و مملکت هندوستان را نسبت با قنوج و زمین ترك جداگانه است.
فاما زمین غز - حدود زمین ایشان از خزر تا کیماک و تا زمین خزلجیه و

۱- شاید همان سنگان از نقاط تاریخی و مشهور ترکستان میانه باشد.

۲- «تاریخ جهان آرا». مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی. تهران ۱۴۴۳ شمسی صفحه ۴۰.

۳- همان کتاب. صفحه ۴۳.

بلغار باشد و حدود مسلمانی از گرگان تا پاریس، تا سیجانب. اما چون از دیار کیماک گذشت-زمین خزر ج باشد در ناحیت شمال و ایشان در ناحیت غز و خرخیز و پشت سقلاب جای دارند. و زمین یاجوج بر ناحیت شمال است چون از روی سقلاب در آید و از حد کیماک و مقدار زمین ایشان و عدد ایشان خدای داند.

و اما مملکت چین در میانه‌ی دریا و زمین غز و زمین تبّت باشد و چین خود این اقلیم است. لیکن دیگر شهرهای ترکستان را نسبت بآن کنند، چنان‌که مملکت روم را بقسطنطنیه بازخوانند و همه‌ی مملکت اسلام به ایران شهر بازخوانند و آن زمین بابل است. و زمین سقلاب دراز و پهن است، مقدار دو ماهه راه دارد. و بلغار شهری کوچک است، و نواحی بسیار ندارند و بدان سبب مشهور شده است که فرضه‌ی مملکت است. و روس قومی از نواحی بلغار و میان بلغار و میان ایشان قومی ترکان از ترکستان منقطع شده‌اند و میان خزر و روم مقام ساخته‌اند. ایشان را بجنه خوانند و آن جایگاه ایشان را نبوده است در قدیم، به قلب فرو گرفته‌اند و خزر نام گروهی از ایشان است.

فاما نام شهر اتل گویند و این شهر اتل بس ناحیتی ندارد الا چند جایگاه کی آن را فارس خوانند به حدود خزر و سریر و روس و غزیه. و اما تبّت میان ولایت چین و هندوستان و زمین خزلجیه و تغزغز و دریای پارس باشد و بهری «مملکت هند» و بهری در مملکت چین...»

رشیدالدین فضل‌الله درباره‌ی اقوام ترك در دیباچه اثر خود در زیر سرلوحه: «در ذکر حدود بعضی مواضع اقوام ترك و تفصیل اسامی و القاب هر شعبه از آنچه معلوم شد» معلومات دقیقی می‌دهد و مینویسد: «اقوامی که از قدیم الایام تا کنون ایشان را ترك گفته‌اند و می‌گویند و در صحرا و کوهها و بیشه‌های ولایت قباچاق و

۱- مسالك و ممالك. ترجمه فارسی و مسالك از قرن چهارم هجری قمری تألیف ابواسحق ابراهیم استخری (فوت ۳۴۶ ق) بکوشش ایرج افشار. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران ۱۳۴۰ شمسی هجری صفحه ۱۱ و ۱۲.

روس و جار و کلاس و کلار و با شگرد و تلاس و صیرم و سیبرو پول و رودخانه آنقره و حدود و ولایتی که به ترکستان و اوغورستان معروفست و صحراها و رودخانهها که منسوب است به اقوام نایمان مانند گوگ آردیش و قاراقروم و کوههای بزرگ آلتای و رودخانه اورغان و ولایت قیرقیز و کم کمجیوت و مواضع یا یلاق و قیشلاق بسیار که معروف است بمغولستان و منسوب بقوم کرایت... تمامت قبایل و شعب ایشان ساکن بوده اند و این زمان هم برقرار معهود نشسته اند و در تمامت ولایات چین و هند و کشمیر و ایران زمین و روم و شام و مصر به قوت و شوکت و استیلا و تسلط متفرق گشته و اکثر ربع مسکون (را) در تحت تصرف آورده و از آن اقوام بمرور ایام شعب بسیار منشعب شده اند و هر زمانی از هر شعبه شعبه ها پیدا گشته و هر يك بسبی و علتی و اسمی و لقبی یافته اند. مانند اوغوز که مجموع آن قوم را درین وقت ترکمان میگویند و منشعب شده اند به قیجاق و قلیج (خلج) و قنقلی و قارلوق و دیگر شعب... گرچه اشکال و لهجه و لغات ایشان بیکدیگر نزدیک و بهم مانده، اما بحسب اختلاف مزاج و طبیعت و آب و هوای هر ولایتی، اندک تفاوت در شکل و هیأت و لهجه هر قومی ازین اقوام اترک پدید آمده، و هر چند که اکثر شعب را تا غایت کسی به ترتیب ضبط نکرده و شجره ها و نسب نامه های درست در آن باب موجود نه... لیکن بموجبی که راویان و ناقلان از معتبران هر قوم نقل و تقریر کرده اند و در بعضی کتب ایشان یافته میشود، اصناف اترک آنچه در این عهد مشهورند با یکدیگر نسبتی دارند^۱».

بطوریکه مشاهده می شود درباره ی مکان و حدود و ثغور و اسکان و مواضع و تقسیم بندی نژاد اترک مؤلف «جامع التواریخ» تعریف دقیقی و تاریخی و کامل داده است و مسکن و مکان هر يك از آنها را دقیقاً مشخص نموده است.

۱- جامع التواریخ. تألیف رشیدالدین فضل الله الوزیر ابن عمادالدوله ابی الخیر بن موقّ- الدوله علی در سنه ۷۰۳ هجری قمری... بکوشش دکتر بهمن کسریمی. شرکت اقبال. تهران ۱۳۳۸. دیباچه. صفحه ۲۳.

سپس مؤلف «جامع التواریخ» درباره‌ی ریشه و منشأ و نژاد اتراک چنین معلومات می‌دهد: «... بموجبی که از حکمای ایشان (اتراک) نقل می‌کنند و بر آن متفق‌اند. و بموجبی که در تاریخ اسلامیان مذکور است و در توره بنی اسرائیل مسطور که، نوح پیغمبر علیه السلام زمین را از جنوب تا شمال سه قسم کرد: اول را به حام از فرزندان خو داد که پدر سودان بود. میانه را به سام که پدر اعراب و فرس بود.

سوم را به یافت که پدر اتراک بوده و او را جانب شرق فرستاد و ترکان نیز همین سخن می‌گویند. لیکن ترکان یافت را ابوبجه خان خوانده‌اند و محققین نمیدانند که این ابوبجه خان پسر نوح علیه السلام بوده یا فرزند زاده او الا آنکه متفق‌اند بر آنکه از نسل او بوده و قریب بعهد وی.

ابوبجه خان صحرانشین بود و با یلاق (کذا) او در اوزتاق و کرتاق که کوه‌های عظیم و بلند است، و در آن حدود شهرست اینانج نام و قیشلاق او هم در آن حدود بموضع‌ی که نام او یورسوق و قاقیان و قارا قروم است و شهرهای تلاش و قاری صیرم در نزدیکی آن موضع افتاده و قاری صیرم شهری قدیم و عظیم بزرگ است و کسانی که دیده‌اند می‌گویند از ابتدا تا انتهای آن یکروزه را هست و چهل دروازه دارد...

و این ابوبجه خان را پسری بود بنام دیب باقوی، معنی دیب موضع تخت و جای منصب باشد و باقوی یعنی بزرگ جمهور قوم و این پسر به شوکت و اسباب پادشاهی زیادت از پدر بود و چهار پسر داشته نام ایشان:

قراخان، اوزخان، کرخان، گزخان...

قراخان قائم مقام پدر شد و از وی پسری در وجود آمد و چون یکساله شد بغایت پاکیزه و خوب صورت بود و آثار و هدایت از ناحیه او میتافت. پدرش جهت نام نهادن وی با خویشان مشورت کرد بچه‌ی یکساله به آواز آمده و گفته که نام من اوغوز نهید. حاضران از آن احوال بغایت متعجب ماندند و بموجب

سخن او که اثر ارشاد حق تعالی بود او را اوغوز نام کردند.^۱

رشیدالدین فضل الله شرح مبسوطی درباره اوغوزخان از آغاز دوران کودکی، گرایش وی به یکتاپرستی، دعوت توده‌ها به وحدانیت و طرز آموزش و پرورش او، از مردم داری و انسان پروری، دادگستری او، از ترتیب دادن عاقله و ازدواجهای او و جنگ او با پدر و به قتل رسیدن قره‌خان و به سلطنت رسیدن اوغوزخان بیان مینماید و درباره‌ی شخصیت والای اوغوزخان چنین مینویسد: «چون اوغوزخان را آن ملک مسلم و مسخر گشت. و پادشاهی آنجا بر وی قرار گرفت. خرگامی زرین بزد و طوی (جشن) بزرگ کرد. و خویشان و امراء را تشریف داد و همه‌ی لشکریان را مواجب و جمعی از اعمام و اقوام (که) با او متفق شده بودند او یغور لقب نهاد که معنی آن به ترکی به هم پیوستن و مدد کردن است و تمامیت اقوام او یغور از نسل ایشانند. و قوم دیگر را قنقلی نام کرد اقوام قبقاق و قلیج و آغا جری هم از آن جماعت اند که با اوغوز متفق شده بودند...»^۲

در کتاب «مجمل التواریخ و القصص» که در سال ۵۲۰ هجری قمری تألیف گردیده و هنوز مؤلف اثر بر عالم علم و ادب معلوم نیست. درباره‌ی منشأ و گوهر ترکان همان نظریه‌ی احوالات یافث بن نوح را تأیید و تصدیق مینماید. و در فصل یازدهم اثر در این باره چنین آمده است:

باب الحادی عشر

«اندر نسب ترکان از هر بطن و جنس. و ذکر ایشان در حدود مشرق چنین خوانده‌ام که چون نوح علیه السلام زمین را بر پسران قسمت کرد، بدان وقت که طوفان نوح به نشست، از آن روی جیحون به یافث داد، چنانکه زمین غرب و عراقین و یمن و آن حدود به سام داده بود... روایت چنانست که یافث (چون) بخواست

۱- همان کتاب. صفحه ۳۲.

۲- همان کتاب. صفحه ۳۲.

رفتن از پیش پدر، گفت ای پیغامبر خدای آن کشور که مرا دادی آب کمتر باشد و خراب است، مرا دعائی آموز که چون به باران حاجت آید، خدای تعالی را بدان نام بخوانم و ما را اجابت افتد و نوح علیه السلام دعا کرد و خدای عزّ و وجلّ نام بزرگ او را الهام داد، و نوح پسر را بیاموخت و یافت آن را بر سنگ نقش کرد و چون تعویذ از گردن بیاویخت و برفت و هر وقت که خدای را بدان نام بخواندی برف و باران آمدی...^۱»

مسئله سنگ جده، آموختن اسم اعظم و اختلافاتی که بعداً روی این سنگ مابین اولاد یافت روی میدهد در کلیه‌ی تواریخ و اسناد معتبر قدیم مندرج و مضبوط است و از اینکه یافت فرزند نوح نبی علیه السلام است تمامی مورّخین متحدالقول میباشند، و اینکه یافت بن نوح و اولاد و احفاد او است که تاریخ اقوام و احفاد اترک را بوجود آورده‌اند و سلطنت‌ها تشکیل داده‌اند و به گذشت روزگار که عده و قدرت شان افزوده، در جستجوی چراگاهها و زمین‌های زراعتی و اراضی منبت و مفید از خاور به باختر نقل مکان نموده و به تدریج کشورها را یکی پس از دیگری ضبط و تصرف نموده، دولت‌ها را ساقط کرده‌اند و امپراطوری وسیع و قدرتمند سلجوقیان را تشکیل داده‌اند، تا دولت نیرومند خوارزمشاهیان را بوجود آورده، بتدریج خلافت عباسیان را تحت نفوذ خود قرار داده، بهمه ممالک اسلامی آنروز حکمرانی نموده‌اند. و تاریخ پر افتخار اترک را بوجود آورده‌اند و در رشادت و جهانگیری شهره‌ی آفاق شده‌اند. در میان کلیه مورّخین وحدت نظر و فکر و عقیده موجود است. هر يك از مورّخین بنوبه و عصر و زمان خویش تا دوران خود به کلیه این مطالب صراحتاً اذعان نموده، و در خور کار و لیاقت و شأن قدرت آنان شمه‌ای بیان نموده‌اند. مثلاً همین مؤلف «مجمّل التّواریخ والقصص» درباره‌ی سرگذشت و فعالیت اولاد یافت چنین نظریه میدهد: یافت پدر اترک فرزند نوح نبی

۱- مجمّل التّواریخ والقصص تألیف سال ۵۲۰ هجری بتصحیح ملک الشّمرّاء بهار. به همت محمّد رمضانی داونده کلاله خاور.

(ع) بوده است. و فرزندان اوست که تاریخ اقوام و قبایل ترك را به وجود آورده، سلطنت تشکیل داده، بمردم علم و ادب و فرهنگ آموخته و کشفها بنمود. از پشم و پوست حیوانات بمردم تن پوش دوختن آموخت. مشک را کشف کرد. به کانهای زر و سیم دست یافت و طرز بدست آوردن و بهره برداری از آنان را بیاموخت. یاقوت و بعضی جواهرات دیگر را شناخت. از زنبور عسل انگبین گرفتن را بیاموخت. مخفوری^۱ بافتن را بمردم یاد داد.

مؤلف «مجمل التواریخ و القصص» سپس به تشریح مقام و منزلت، توان و قدرت، خوی و خصلت و شخصیت احفاد و اولاد و نواده و نبیره های بافت پرداخته و به تفصیل پاره ای از فرمانروایان آن قوم را سبیه بندی نموده و حدود و ثغور و متصرفات پهنای قلمرو و اسامی حکام ترك را ضبط و ثبت مینماید. و حدود این سرزمین را از کوه های قارا قروم تا دریای خزر و رودخانه ایتیل یا ادیل و سلسله جبال قفقاز تعیین می نماید و یکان یکان از آنها نام میبرد.

مؤلف «مجمل التواریخ و القصص» باینکه مثل اسلاف مورّخ خود اوغوزخان را از نواده های بافت بن نوح می شمارد. ولی او را فرزند مسیل بن یافت میخواند و بر خلاف کلیه آثار تاریخی که نام پدر اوغوزخان را قاراخان یا قره خان ذکر کرده اند وی بنام مسیل می خواند. و عنوان سر لوحه را نیز «اخبار غز ابن مسیل» مینویسد. مکان اصلی و قرارگاه وی را کناره بلغار تعیین نموده و میگوید: پس غز بر کناره بلغار مقام گرفت^۲... و غز را پسران بسیار شد و مهترشان ییغو نام بود^۳ و سپس تقسیم بندی قابل توجهی از اتراك به عمل آورده و پاره از عادات و خصال

۱- مخفوری. نوع جاجیم رنگی و بنقش و مخطط پشمی که در آسیای میانه و سراسر مناطق ترك نشین امروز هم بافته میشود.

۲- بلغارها در قرون قبل از اسلام و ظهور اسلام در سواحل رود اتیل ساکن بوده اند و رود اتیل را بمناسبت سکونت آنان (بلغاران) ولکا که اصلا ولکار (بلغار) باشد نامیده اند.

۳- مجمل التواریخ و القصص ... صفحه ۱۰۲.

و مراسم و عنعنه آنان را ذکر مینماید. به مسئله مقدس شمردن گرگ و استفاده از شیر ماده گرگ و مداوا شدن یافت پدر همه‌ی ترکان و از این قبیل مسائل قومی و عقیدتی مطالبی بیان میدارد.

درباره طوفان نوح و رسیدن کشتی طوفان دیده بساحل نجات و فرستادن نوح پیغمبر فرزنداناش رادر سه سمت، بویژه در اعزام یافت به شرق جهت تصاحب آن سرزمین؛ تخمیناً اکثر مورّخین قدیمی مشهور با يك نظر، با يك مضمون و با يك ترتیب و آهنگ اظهار نظر نموده، ملاحظه خودشان را بیان میکنند. مثلاً مؤلف تاریخ «روضة الصفا» نیز زیر عنوان «صحنه‌ی وجود آمدن و تاریخ اقوام ترك» چنین بیان مینماید: «ملخص اینکه چون سفینه نوح (ع) بر جودی سلامت قرار گرفت فرزند خویش یافت (ابوالتّرك) را نامزد بلاد شرقی کرد و حجرالمطر را که ترکان آن را «جده تاش» گویند مصحوب او گردانید، و آن سنگ را یده نیز خوانند. بواسطه اینکه اسم اعظم بر آن منقور بود. یافت هرگاه باران خواستی به مقصود خود فایض شدی. و در بعضی تواریخ مسطور است که یازده پسر داشت: چین و منشج و کماری و ترك و خلیج و خزر و روس و سدسان و غز و یارج، می‌بینید محمّد بن خاوند شاه حتی ترك و غز را که در بسیاری از تواریخ نیا و نبیره هستند برادر می‌شمارد و قلمداد مینماید...

گفتیم بیشتر مورّخینی که درباره‌ی اتراك قلمفرسائی نموده‌اند، درباره‌ی اغوزخان چنین نوشته‌اند که گویا او اسلام آورد و اسلام را شایع و برقرار ساخت در صورتیکه در زمان اغوزخان هنوز اسلام ظهور نکرده بود و حضرت محمّد (ص) پیامبر اسلام و خاتم النبیین قدم بعرضه وجود نگذاشته و مبعوث نگردیده بود و این مورّخین محترم مقصدشان یکتاپرستی و ایمان به وحدانیت بوده است. در میان این مورّخین کسانی نیز مسئله را درست تشخیص داده و آنطور که لازم بوده و میبایست، نوشته‌اند یکی از اینها مورّخ «تاریخ بناکتی» می‌باشد که وی ضمن تأیید

نظریه‌ی مورّخین سلف خود درباره‌ی نسل یافث بن نوح (ابوالترک) باین مسئله جدّی توجه نموده و مسئله‌ی یگانه پرستی اوغوزخان را چنین درج مینماید، و مینویسد.

«حکما و منجّمان و مورّخان او یغور و تبّت و اقوام اترک در کتب تواریخ چنان آورده اند که نوح پیغمبر علیه السلام فرزند خود یافث را به جانب شرق فرستاد. چون آنجا متمکّن شد. آن اقوام او را ابولجه خان نام نهادند و او را پسری بود دیب باقوی نام و رسوم پادشاهی او پیدا کرد و او را چهار پسر شد: بزرگترین شان گورخان پادشاه است، و ایشان دین جدّش نوح علیه السلام را رها کرده، بت پرست شدند. و گورخان را پسری شد اوغوز نام موحد و دین دار با پدر محاربت کرد. و پدر را بکشت و مملکت بگرفت و پادشاه شد و خروج کرد و جمیع ممالک در حوزه را به تصرف آورد. و اقوام ترک را که، لشکر او بودند هر طایفه را بنامی و لقبی بخصوص منصوب گردانید. و بعد از آن فرزندان و خویشان خود قومی بالشکر بسیار به طرف مشرق به سرزمینی که در آن وقت آن را مغولستان می خواندند روی آورد...»^۲

از همین چند جمله بنا کتی معلوم می شود: اولاً مورّخین تبّت و او یغور و ترک آثار تاریخی معتبری داشته اند که در دسترس مورّخ نامبرده بوده، و از آنها سودجویی نموده، و باید آنها را گشت و بدست آورد. ثانیاً وقتی صحبت از اسلام اوغوزخان می رود مقصد اسلام محمدی ما نیست و مورّخین، دین حضرت نوح نبی را اسلام و موحد خوانده اند. ثانیاً معلوم می شود که ترکان به یافث بن نوح نامی تازه مطابق سلیقه و ذوق خودشان داده، و ابولجه خان که دیگر مورّخین نیز از وی نام می برند اسم دوم یافث بن نوح بوده است. رابعاً بنا کتی نیز تصدیق می کند که اوغوزخان در جهانگیری

۱- از اینجا معلوم می گردد وقتی که مورّخین اسلام دم از اسلام اوغوزخان و مسلمانی وی میزنند مقصدشان همان دین نوح نبی علیه السلام است.

۲- تاریخ بنا کتی. روضة اولی الالباب فی معرفة التّواریخ والانساب، به کوشش دکتر جعفر شعار. تهران ۱۳۴۸ صفحه ۲۶۱.

و کشورگشایی و دادگستری و رعیت پروری و انساندوستی شهره‌ی آفاق بسوده و ایلات و قبایل ترك را تقسیم‌بندی مناسب نموده، و بهر قبیله و قومی در فراخور حال و شأن و توان‌شان نامی بخشیده، که آن نام‌ها تا به امروز باقیست. خامساً و از همه مهم‌تر اینکه، بنا کتی با کمال وضوح می‌نویسد که «اغوزخان از فرزندان خویش چند نفرشان را (قومی) با لشکری انبوه به طرف مشرق، به سرزمینی که در این وقت آن را مغولستان می‌خوانند» فرستاد و آن سرزمین‌ها را گشود و مغول را مغلوب و تابع نمود و این بدان معنی است که ترکان با مغولان هرگز یکی نبوده و سرزمین‌شان نیز جداگانه بوده است. منتها هم سرز و همسایه بوده‌اند و تحت تأثیرات عوامل اقلیمی مشابهاتی فیما بین‌شان بوده است.

شواهد بسیاری در دست است که در طول تاریخ بین اقوام ترك و مغول ستیزه و قشون کشیها و خونریزیهای شدید برقرار بوده، و با وجود همسایگی و هم مرزی، کمتر در میان‌شان صلح و صفا حکمفرما بوده است. و اکثر مورّخین در آثار منشور خود به کرات به این جنگ و جدال اشاره نموده و صحنه‌های نبرد خونین و نتایج مشوم و نامیمون آن جنگ‌ها را با تفصیل و جوانب به رشته تحریر در آورده‌اند. حتی بعضاً به‌نظم نیز به اختلافات خونین شدید و ممتد بین ترك و مغول اشاره نموده، و ابیاتی برشته‌ی نظم کشیده‌اند. از آنجمله در «ظفرنامه» چندین بار شرف‌الدین علی یزدی ابیاتی باین موضوع حصر نموده، یا اینکه شمس‌الدین کاشانی در کتاب منظوم «تاریخ مغول» در باره‌ی صفت قبیله مغول و پدران چنگیزخان^۱ با ابیات

۱- درباره‌ی آلان قوا مادر چنگیزخان که گویا مانند مریم‌بن عمران بدون شوهر فرزندی بدنیا آورده است. مسئله از این قرار است که، در افسانه‌های تاریخی و روایات محلی و اساطیر ترکان به تقلید از روایات مربوط به عیسی بن مسیح (ع) و مادرش مریم مطالبی بیان شده است که قدمت تاریخی آن پیش از میلاد مسیح است. اولاً در یکسالگی حرف زدن اوغوز جد اعلا‌ی ترکان خیلی قبل از میلاد مسیح است و به تحقیق برای این احوالات مبدأ میتواند بشود. اما آستن شدن آلان قوا مادر چنگیز بوی نیز با آستن مریم اختلافی دارد بدین معنی که مریم غذا گویا از هوا آستن گردیده و آلان قوا از نور.

زیرین باختلافات شدید و خونین بین اترک و مغول اشاره مینماید:

حکیمما ز ما راز پنهان مکن	گر آگاهی از روزگار کهن
چه دانی تو احوال دیرینه را	بگو سرگذشت پریرینه را
که بعد از اوغوزخان بسالی هزار	مغول را در آن ملک چون گشت کار
شنیدم که در روزگار قدیم	در آن کشور افتاد جنگی عظیم
یکی جنگ کردند ترک و مغول	که نسل مغول شد بریده بکل ^۱ .

همین مؤلف اوغوزها را بسیار دادگستر و معدلت پرور و خیرخواه نوع بشر معرفی مینماید، و در دوران حکمرانی آنان جهان را با اعتدال بهاری و پراز نشاط و سرور و همگان را در رفاه و آسایش و امن و امان توصیف و ترنم مینماید.

چو عدل غزان ز اعتدال هوا	به گل داد برگ و به بلبل نوا
یکی شد چو معشوق بارنگ و بوی	یکی همچو عاشق همه گفتگوی
گل و لاله مانند شمع و چراغ	درخشان و تابان بهرباغ و راغ

شمس الدین کاشانی نیز مانند اسلاف خود اغوز را نخستین پادشاه اترک و ایلات تابعه‌ی آنان شمرده و او را مانند عیسی مسیح در گهواره به سخن می‌آورد و مینویسد «چون قراخان پدر اوغوز به مادرش گفت»:

ندانم که نامش چه باید نهاد؟!	که در خورد جسم، اسم شاید نهاد
یکی ساله طفل آمد اندر سخن	که بساید نهادن اغز نام من
چو مردم شنیدند گفتار او	تعجب نمودند از کار او
کزین سان شگفتی بگیتی که دید؟!	که یکساله فرزند و گفت و شنید!
قراخان اغز کرد نام پسر	از آن که آنچنان بود کام پسر ^۲

سپس شمس الدین کاشانی به فتوحات و قهرمانیها و محبوبیت اوغوز اشاراتی

۱- مسائل عصر ایلخانیان، تألیف منوچهر مرتضوی، تبریز بهمن ماه ۱۳۵۸ هجری شمسی، صفحه ۶۱۶.

۲- مسائل عصر ایلخانیان، تألیف منوچهر مرتضوی، تبریز، بهمن ماه ۱۳۵۸ هجری شمسی، صفحه ۶۱۵.

نموده و او را صاحبقران می‌نامد و نام گذاری القاب قبایل اتراك را از کارهای تاریخی وی می‌شمارد. وی که معاصر چنگیزخان است، چنگیزخان را به اوغوزخان تشبیه نموده و می‌گوید:

در آن عهد اوغوز بود صاحبقران چنان چون در این عصر چنگیزخان
درباره‌ی تاریخ اتراك، با اشاره به طوفان نوسه فرزند او بنامهای: حام و سام
و یافت و بویژه سرگذشت ترك بن یافت و اولاد و احفاد او در «منشآت قائم مقام»
معلومات مبسوط‌تری آمده است. مؤلف اثر پس از شرح کامل احوالات یافت و اعزاء
میت وی به طرف خاور زمین از طرف پدر، مسئله‌ی سنگ‌یسده و کشمکشهای
حاصله برای مالکیت این سنگ و غیره مطالبی بیان نموده، و بر روی شخصیت و
زندگانی و حکمروایی ترك بن یافت توجه ویژه‌ای مبذول داشته و می‌گوید: ترك بن
یافت با کیومرث سرسلسله‌ی پادشاهان ایران معاصر بود و هر دو بیک عصر واضح
ترسیم سلطنت و حامی ملك و مملکت گشتند و از آن (یعنی ترك بن یافت . غ. بیگدلی)
این رسم تازه رادر اقطار زمین شیوعی بیاندازه دست داد.^۱

پس بطوریکه مشاهده میشود بعقیده‌ی مؤلف «منشآت قائم مقام» اولاً ترك بن
یافت معاصر با کیومرث بوده و در سالی باوی همزمان تشکیل‌دهنده‌ی رژیم سلطنت و
پادشاهی. و مؤلف «منشآت قائم مقام» اساساً بر روی زندگانی و ترجمه‌ی حال او تکیه
نموده و او را مانند اساس و پایه و ابرمرد آغاز تاریخ اتراك تقدیم مینماید و با استناد
به تواریخ مینویسد: «در تواریخ مسطور است که ترك بن یافت اول‌خانان ملك شرق
است.^۲»

قائم مقام نیز یورت و مسکن نخستین اتراك غز را در سرزمینهای یورسوق،

۱. منشآت قائم مقام . میرزا ابوالقاسم فراهانی فرزند میرزایحیی فراهانی با مقدمه و
تصحیحات و تنظیم فهارس و (فرهنگ بقلم محمد عباسی چاپ افست مروی سال ۲۵۳۶.
صفحه ۴۳۱.

۲. همان کتاب. همانجا.

قاراقوم و جبال اوتارق و کوتاق نام میبرد و همسایگان و هم‌مرزان آنان را خلخ و چین و سقلاب نامبری مینماید. از هوش و فرهنگ خدادادی و بی‌نهایت ترك سخن میگوید. ساختن خرگاه و سپس خانه و کاخ را، و پیدا کردن نمک طعام را به وی منسوب میسازد. سپس به ترجمه‌ی حال قاراخان (قراخان) فرزند دیب باقوی میپردازد، از گوگ‌خان و الینجه‌خان و ابولجه‌خان صحبت می‌کند، بعد نژاد و تاریخ مغول را با اترک مخلوط میکند و مغول را با ترك یکی تصور مینماید و درباره‌ی رشادت و قدرت و جهانگشائی مغولان سطوری چند مینگارد مجدداً از این سرگنجی و کجروی خلاص شده، برسر مطلب برمیگردد و از تولد اوغوزخان فرزند قاراخان سخن میگوید و مانند اسلاف مورخ خود مطالب مبسوطی ضبط نموده، بتاریخ و.. احوال اوغوزخان و زادو رود وی دقت شایانی مبذول میدارد. نام شش پسر اوغوزخان را با ترجمه‌ی احوال مختصری بیان نموده، تقسیمات ارقیل خواجه را شرح میدهد و درباره‌ی یلدوزخان نوه‌ی اوغوزخان و چهار فرزند او که بیگدلی‌خان نیز یکی از آنها است معلوماتی میدهد که ما در اینخصوص در فصل مربوطه از نوشته‌های وی استفاده خواهیم نمود.

بندرت کتاب تاریخی میتوان یافت که در آنجا به ریشه و منشأ و نژاد اترک از آنجمله ایل و تبار بیگدلی در لابلای اوراق خود جای نداده، از سرگذشت آنها غافل شده باشد. حمدالله مستوفی قزوینی در کتاب «تاریخ گزیده» خود که در سال ۷۳۰ هجری قمری برشته‌ی تألیف درآورده است. درباره‌ی نژاد و منشأ و ریشه و مسکن ترك و تاریخ سیاسی و اجتماعی و نظامی آنان بکرات سخن گفته او نیز بر این عقیده است:

«یافت بن نوح علیه السلام بقول بعضی مؤرخان پیغمبر مرسل است. او را هشت پسر بود: اول ترك، دوم خزر، سوم سقلاب، چهارم روس، پنجم میشک (گویامغولان از نسل او میباشند)، ششم چین و ماچین (ختا و ختن)، هفتم کماری (بلغاریان و برطامیان و باشقردیان از تخم اویند)، هشتم یاون (این فرزند یافت را که جد یونانیان

است در کتاب مقدس یاون^۱ و در طبری^۲ یوان آمده)...
 مؤلف «تاریخ گزیده»^۳ بسا در نظر گرفتن تقسیمات ایگیت ارقیل خواجه
 مینویسد:

«شعبی که از اغوزخان منشعب شده اند: او راشش پسر بود و ایشان را هریک
 چهار پسر و این قبایل هریک به پسر ی از آن بیست و چهار کس که نبیرگان اغوزخان
 بوده منسوب شده اند. بعضی اغوزخان را افراسیاب می شمارند...

گون خان

القراولی

قای

قرا ابولی

بایات

آی خان

دودورغا

یارز

یایارلی

دوگر

یولدوزخان

بیگدلی

اوشر

قارقین^۴

قریق

والخ

اصطخری در مسالك الممالك درباره ی مکان و زمان اتراك چنین می نویسد :
 « و اما ترکان که تُغزُ غَزْ و خرخیز و کیماک و غزیه و خلجیه - این همه رازبان-
 یکسانست ، و هم از یکدیگر و اما قطب چین را خمدان گویند ، چنان کی مملکت
 روم را نسبت با قسطنطنیه باشد و مملکت اسلام را نسبت با بغداد و مملکت هندوستان

۱- کتاب قاموس مقدس . صفحه ۶۴۰.

۲- طبری جلد اول صفحه ۱۳۹ .

۳- تاریخ گزیده . حمدالله بن ابی بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی در سنه ۷۳۰
 هجری ... باهتمام دکتر عبدالحسین نوائی . تهران ۱۳۶۲ . صفحه ۲۶ .

۴- همان کتاب . صفحه ۵۶۶ .

را نسبت با قُتُوج و زمین ترك جداگانه است.»^۱

مؤلف جداگانه درباره‌ی سرزمین‌های طوایف اتراك ملاحظات خود را به شرح زیر بیان مینماید :

«فاما زمین غز - حدود زمین ایشان از خزر تا کیماک و تا زمین خزلجیه و بلغار باشد. و حدود مسلمانی از گرگان تا پاراب تا سیجاب . اما چون از دیار کیماک گذشت زمین خزر ج باشد ، در ناحیت شمال و ایشان در میانه غز و خرخیز و پشت سقلاب جای دارند . و زمین بأجوج بر ناحیت شمال است چون از روی سقلاب در آید و از حد کیماک ، و مقدار زمین ایشان و عدد ایشان خدای داند.»^۲

چون معلوماتی که اصطخری درباره‌ی دیگر طوایف و قبایل اتراك میدهد از نظر جغرافیایی بسیار مفید است ، لذا ما آنها را از نظر خوانندگان عزیز می - گذرانیم . اصطخری در دنبال کلام خود می‌فرماید :

«و اما خرخیز را جایگاه میان غز و کیماک و دریای محیط و زمین خزر ج باشد ، و زمین تبت در میان خرخیز و مملکت چین است .

و اما مملکت چین در میانه‌ی دریا و زمین غز و زمین تبت باشد و چین خود این اقلیم است. لیکن دیگر شهرهای ترکستان را نسبت با آن کنند چنان کی مملکت روم به قسطنطنیه باز خوانند و همه‌ی مملکت اسلام به ایران شهر باز خوانند و آن زمین بابل است. و زمین سقلاب درازوپهن است ، مقدار دو ماهه راه در دو ماهه. و بلغار شهر کوچک است، و نواحی بسیار ندارد و بدان سبب مشهور شده است که فرضه‌ی مملکت است . و روس قومی اند از نواحی بلغار ، و میان بلغار و میان ایشان قومی ترکان از ترکستان منقطع شده‌اند ، و میان خزر و روم مقام ساخته‌اند. ایشان را بجنه خوانند و آن جایگاه ایشان را نبوده است در قدیم به تقلب فرو گرفته‌اند،

۱، ۲ - مسالك و ممالك. تألیف ابواسحق ابراهیم اصطخری (ترجمه فارسی مسالك و ممالك

مؤلف قرن ۵ و ۶ هجری قمری) بکوشش ایرج افشار . بنگاه ترجمه و نشر کتاب .

تهران ۱۳۴۰ شمسی صفحه ۲۱ و ۱۲ .

و خزر نام گروهی از ایشان است. فاما نسام شهر اِتل گویند و ابن شهر اِتل بس ناحیتی ندارد، الاّ چند جایگه کی آن را فارس خوانند بحدود خزر و سریر و روس و غزیّه. و اما تبّت میان ولایت چین و هندوستان و زمین خزلجیّه و تغزغز و دریای پارس باشد و بهری در مملکت هند و بهری در مملکت چین.^۱

می بینید که معلومات جغرافیادانان قرن پنجم و ششم هجری درباره‌ی زبان و سرزمین‌های مسکونی و حدود جغرافیایی ترکان بسیار دقیق و جامع است. و مؤلفین درباره‌ی ترکان غز و همسایه‌های هم نژاد و هم زبان آنان معلومات مفیدی میدهند. یکی دیگر از مورّخین مشهور و معتبر غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی مشهور به خواند امیر میباشد که تاریخ مشهور «حبیب‌السیر» خود را در دربار دورمیش خان بیگدلی شاملو زیر نظارت و حمایت وزیر دانشمند وی خواجه حبیب‌الله ساوجی نوشته که مادر باره‌ی این کتاب و مندرجات آن در صفحات و فصول آتی مبسوطاً بحث خواهیم نمود. عجالتاً در اینجا فقط به اشارات و مندرجات این کتاب درباره‌ی نژاد و منشاء و ریشه و ایل و تبار بیگدلی که شاخه‌ی از اوغوزها می‌باشند دقت می‌رسانیم، رای و ملاحظات این مورّخ دانشمند بزرگ را مورد دقت و بررسی قرار می‌دهیم:

غیاث‌الدین خواند امیر زیر سرلوحه‌ی «گفتار در بیان شمه‌ای از حال آباء سلاطین ترک و اجداد و خواقین سترک» چنین می‌نویسد: «نسب تمامی خانان مشرق و ترکستان به یافث بن نوح علیه‌السلام اتصال می‌یابد. در «جامع‌التواریخ رشیدی» مسطور است که یافث را ابولجه خان می‌گفته‌اند و یافث به قول اکثر مورّخان پیغمبر

۱- مسالك و ممالك . تألیف ابواسحق ابراهیم اصطخری (ترجمه فارسی مسالك و ممالك

مؤلف قرن ۵ و ۶ هجری قمری) به کوشش ایرج افشار . بنگاه ترجمه و نشر کتاب .

تهران ۱۳۴۰ شمسی صفحه ۱۱ و ۱۲ .

مرسل بوده است.^۱

مؤلف تاریخ «حبیب السیر» هم چنین به شرح افسانه‌ی تاریخی نوح پرداخته و حادثه‌ی طوفان نوح و رسیدن کشتی نوح به کوه جودی، و احوالات یافت بن نوح، سنگ جده (بنام سنگ سحاب) و حوادث بعدی را با استناد بمآخذ معتبر و باتقیرات مختصر براساس ملاحظات خویش بیان مینماید.

خواند امیر دربارہ‌ی فرزندان یافت بن نوح که مؤلف تاریخ «ظفر نامه» علی یزدی وی را صاحب هشت فرزند به اسامی زیر معرفی مینماید: ترک، خزر، صقلاب، روس، منسک، چین کماری یا کیمال و یارج و با استناد به نوشته‌ی مؤلف «جامع اعظم» یافت را صاحب یازده فرزند میدانند و نام سه پسر وی را که در «ظفر نامه» ثبت نگردیده است، بدین اسامی ضبط مینماید: خلخ، سدسان و اوغوز (غز). خواند امیر می نویسد: «چون یافت وفات یافت. پسر بزرگترش ترک، که ترکان او را یافت اوغلان گویند قائم مقام پدر شد و ترک بغایت عاقل و مردانه و مؤدب و فرزانه بود، و در منزلی که سیلوک یا سنگلای میگفتند و چشمه‌های آب سرد و گرم داشت علم اقامت برافراشت و نخست از چوب و گیاه خانه‌ها ساخت و آخر الامر به اختراع خرگاه پرداخت و از پوست حیوانات قبا و طاقیه ترتیب کرد و در میان رعیت لوازم معدلت بجای آورد.»^۲

در اینجا خواند امیر بلافاصله از یافت به ترک (یافت اوغلان) می‌رسد و او را فرزند بلا فصل یافت یعنی نوه‌ی نوح مینویسد، و حال آنکه مورّخین سلف او دربارہ‌ی اولاد یافت و اسامی آنان ملاحظاتشان دیگر است. مثلاً در «جامع التواریخ»، «روضه الصفّا»، «ظفر نامه» و غیره در ذکر نسب و سلسله‌ی فرزندان یافت و در ترتیب

۱- تاریخ حبیب السیر. تألیف خواند امیر. زیر نظر دکتر دبیر سیاقی چاپ دوم تهران

۱۳۵۳ هـ. ش صفحه ۴.

۲- همان کتاب. صفحه ۵.

و تقدیم این اسامی دگرگونی‌هایی موجود است. این مدعا که یافت اوغلان اول ملوک ترك است، همچنانکه کیومرث نخستین پادشاهان فرس، عیناً از طرف وی نیز تصدیق می‌گردد. مسئله‌ی پیدا شدن نمك، ساختن حلوا از عسل، دوختن لباس از پوست حیوانات را به پسران ترك (یافت اوغلان) منسوب می‌سازد. و درباره‌ی اوغوز و پدرش چنین مینویسد: «منسك را پسری بود غز نام و تمامی چشم و قوم غز از نسل آن پسر پیدا شدند. در صورتیکه در کتبی آثار اسلاف وی اوغوز فرزند ترك می‌باشد و حتی مؤلف کتاب «جامع اعظم» اوغوز را بی‌واسطه فرزند یافت می‌خواند.

هم‌چنین فرقه‌های دیگری که مندرجه‌ی تاریخ «حبیب السیر» با مندرجات آثار اسلاف وی دارد این است که، گویا یکی از فرزندان ترك بن یافت النجه خان می‌باشد که پس از مرگ وی، قائم مقام پدر می‌گردد. در صورتیکه این اسم در «حبیب السیر» المنجه خان ذکر می‌شود و النجه خان پسر گوگك خان معرفی می‌گردد.^۱

در اکثر تواریخ معتبر اقوام ترك از لحاظ نژاد و زبان و فرهنگ کاملاً جدا از نژاد مغول ضبط و ثبت شده، و در بعضی نیز از يك ریشه و نژاد خوانده می‌شوند. لیکن مؤلف کتاب «حبیب السیر» از آن اشخاصی است که مغول و ترك را به غلط از عین ریشه و نژاد می‌شمارد، و آنها را از يك نسل معرفی مینماید، و اغلب افراد سرشناس این دو مردم جدا و متمایز از یکدیگر را مخلوط مینماید. مثلاً در جایی مینویسد: «لفظ مغول در اصل مونگك اول بود. یعنی فرومانده و ساده دل و نخستین این طبقه مغول خان بود، و او را ایزد تعالی چهار پسر کرامت فرمود: قراخان، آذرخان، گزخان و اوزخان و چون مغول خان از جهان گذران رحلت کرد پسر بزرگترش قراخان روی به تمشیت مهمات سلطنت آورد.»^۲ و سپس این قاراخان را

۱- همان کتاب. صفحه ۶

۲- همان کتاب صفحه ۶ - و حال آنکه معنای لغوی ترك: رشید، قوی، زیبا، با جرأت

توانا و درست نقطه مقابل مغول می‌باشد.

بجای پدر اوغوز بشمار می‌آورد، و تفصیلات زاییده شدن اوغوز خان و مراسم نامگذاری وی، و حرف زدنش در يك سالگی و غیره را در اینجا می‌آورد و فرق بین ترك و مغول نمیگذارد و سطحی بمسایل تاریخی مینگرد و تحریفات کلی مینماید.

خواند امیر نیز گاهگاهی با اشعار مناسب به نوشته‌های خود چاشنی می‌زند و خواننده را مجذوب مینماید. مثلاً در هنگام نامگذاری اوغوز يك ساله، ضمن بیان همه‌ی مطالب به نثر، این شعر را می‌افزاید:

یکی ساله طفل آمد اندر سخن که باید نهادن اوغوز نام من
یا ضمن بیان مراسم. نامزدی‌ها و برخورد اوغوز با دختر عمویش، شرط
زناشویی را اوغوز با قبول اسلام دخترها می‌پذیرد و دختر عمویش را گویا
به یکتا پرستی دعوت مینماید و از زبان دختر عموی سوّم رضایت خود را چنین
بیان مینماید:

چو بشنید زن گفته فرّخش چنین داد در زیر لب پاسخش
که فرمان برم چون شوم آن‌تو نه پیچم سراز حکم و فرمان‌تو^۱

خواند امیر نیز اوغوزخان را حکمداری توانا و پادشاهی قدرتمند می‌خواند. و در جمیع معرکه‌ها وی را مظفر و منصور نشان میدهد. او همیشه درهمه جا پیروز است، و راه عدل و انصاف می‌پیماید. رعیت پرور و مردم نواز است: «تمامت ولایت مغولستان و ترکستان تا سمرقند و بخارا مفتوح ساخت و به روایتی از آب آمویه عبور کرده و در بلاد ایران نیز رایت استیلا برافراخت.»^۲ میگوید.

همانطوریکه مؤرخین سلف خواند امیر شمار اولاد را شش نفر نوشته و شرح داده اند مؤلف «حبیب السیر» نیز اولاد ذکور اوغوزخان را عبارت از شش نفر مینویسد،

۱- همان کتاب صفحه ۷.

۲- همان کتاب صفحه ۷.

که از آنان دونفرشان پیداشاهی رسیده‌اند، ولی در جای دیگر وی را عبارت از نه نفر مینویسد، و از اینجا احتمال می‌رود که، اوغوزخان سه دختر نیز داشته‌است که مجموعاً نه نفر می‌شده‌اند و شاید مسئله‌ی «تُغُوزْ اَوْغُوزْ» (نه اوغوز) نیز از همین جا نشأت کرده - است، به این نوشته خواند امیر دقت و توجه فرمائید:

«نقل است که چون اوغوزخان از تسخیر مملکت ایران و توران فراغت یافت و به یورت اصلی بازگشت و برمسند دولت نشست، بزمی خسروانه و جشنی پادشاهانه ترتیب نمود و خرگاهی زرّین در غایت بزرگی نصب فرمود و تمامی بزرگان و اشراف و اعیان و امراء و سروران را در طوی طلبیده، و به روایت مقدمه‌ی «ظفرنامه» نه‌تومان گوسفند و نهصد سرمادیان بکشت و فراخور آن شراب و قمیز^۱ و سایر اسباب جشن و سرور و لهو و سرور در میان آورد ... در آن طوی تغوز اولاد امجاد خود را نوازش نموده به تعیین مناصب و مراتب ایشان پرداخت.^۲

از همین مراسم طوی و جشن و سرور و نام‌بری نه‌فرزند وی به احتمال قوی مسئله تقوز اوغوز ترکان از همین فرزندان اوغوز سرچشمه می‌گرفته‌است. منتها ۶ نفر آنان که پسر بودند و هر کدام ۴ فرزند داشتند بعدها بانی ۲۴ قبیله اوغوز و تاریخ تشکّل و انسجام آنان گردیدند، و ۳ نفرشان که دختر بودند شوهر کردند و دنبال طالع خویش رفتند، و اسم و رسمی پیدا نکردند. در ثانی از همین مراسم جشن و سرور که در مقیاس بسیار وسیع و با امکانات فوق‌التصور برپا گردیده، سطح فرهنگ و مدنیت کهن، و قدرت و توانایی برپاکنندگان این جشن روشن میگردد. این چنین جشنی با این وسعت در آن روزگار، قدرت و عظمت قومی و ویژگی نژادی ترکان اوغوز را جلوه - گر می‌سازد. پیدا است که در يك سطح فرهنگی بسیار بالا و والا این جشن عظیم برگزار گردیده‌است.

۱- شیرمادیان.

۲- تاریخ حبیب‌السیر ... جلد سوم. صفحه ۹.

مسئله‌ای که در اینجا باعث تأمل است، این است که چرا نام دختران اوغوزخان در صفحات تاریخ ذکر نگردیده است. دوم اینکه همین مسئله «تغوز اوغوز» که گویا از اینجا شروع می‌شود، هیچگونه رابطه‌ای با مغول ندارد. مؤلفینی که این مسایل را مخلوط کرده‌اند، به سهو و اشتباه تاریخی راه داده‌اند.

دانشمند معاصر و بزرگ ایران مرحوم سعید نفیسی که شهرتش جهانشمول می‌باشد و اینجانب افتخار آن را دارم که مدتی یعنی در سالهای ۱۳۱۲ خورشیدی تا ۱۳۱۵ معلّم و مربّی‌ام بوده‌اند در یکی از آثار گرانقدر خود درباره‌ی ریشه و منشأ و نژاد و قومیت و تاریخ و فرهنگ ترکان ملاحظات کاملاً متمایز با دیگران بیان نموده و حقّاً ترکان را از نژاد جدا و علیحده از مغول، و دارای فرهنگی بس کهن و دیرپای می‌شمارد و مینویسد: «... امروز بیشتر از دانشمندان بدین نکته مایلند که ترك را از مغول تفكيك و تجزيه كنند و حتی برخی ترکان را شعبه‌ای، آنهم یکی از شعب اصلی مهد نژاد آریایی‌یابند و اروپائی و با هند و ایرانی می‌شمارند. و درین عقیده چنان بجای دور می‌روند که مهد نژاد آریایی و نخستین سرزمین آن را دامنه‌های تیان‌شان میدانند»^۱ استاد سپس به اثبات مدّعی بالا پرداخته و مینویسد: «تاریخ ایران بهترین سند است که بدین نکته گواهی میدهد، زیرا که در تاریخ مادرکان نهصد سال پیش از مغولان پیدا شده‌اند، چنان که در حدود آغاز قرن پنجم میلادی، ایران از دوسو با دو نژاد بیگانه روبرو شده است. آنکه در مرزهای شمال شرقی ایران پدید آمده‌اند. ایرانیان بدان‌ها هفتال و تازیان هیطال و هیاطله گفته‌اند و در نظر تاریخ‌نویسان امروز قطعاً از نژاد ترك بوده‌اند. و آنهم با تحقیقات امروزی مسلم است که از همین ترکان امروز بوده‌اند.»^۲

استاد سعید نفیسی سپس بمسکن و منطقه زیست و قدمت تاریخی آنان اشاره

۱- سعید نفیسی. تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. مجلد اول. آغاز سلطنت قاجارها تا پایان جنگ نخستین با روسیه. چاپ مروی. اسفند ۱۳۶۱، چاپ چهارم. از انتشارات بنیاد. ص ۶. ۲- همان کتاب. همانجا.

نموده و نام طوایفی از آنها را ذکر مینماید: «بدین گونه از همان زمان (آغاز قرن پنجم میلادی) ترکان در سه سوی دریای خزر یعنی در مشرق و شمال و مغرب آن می زیسته اند. و بطوایف و قبایل بسیار منشعب میشده اند که بر شمردن همه آنها خود کتابی جداگانه میخواهد. و آنچه در تاریخ ما و ادبیات ما بیش از همه نام برده شده ترکان یغما و خلج یا خرلخ و غز و خرخیز (قرقیز) و با شقرد و قزاق و قراقا لپاق و سلجوق و ترکمان و کلموک و فارغلی و تغزغزو و برطاس و قرلغ در شمال شرقی ایران و قاراپاخ و کیماک و بجناک و سالورو بایندر و افشار و بیگدلی و برسخان و بیات و خزر در شمال غربی ایران است. و سه طایفه ی بزرگ نیز بوده اند بنام بلغار و قبچاق و تاتار که زمانی در همی کرانه ی دریای خزر زیسته اند. و اندک، اندک، اندک طوایف دیگر در مشرق جابرایشان تنگ کرده اند. و تنها مغرب دریا را برایشان گذاشته اند.»^۱

استاد گرانقدر نفیسی در اینجا نتیجه گیری و مقایسه ی تاریخی می فرمایند: «اما مغولان در پایان قرن ششم هجری و قرن سیزدهم میلادی یعنی نزدیک نهصد سال پس از ترکان در تاریخ پدید آمده اند. و چون خویشاوندی نزدیک با ترکان داشته اند از زمان بیشتر ترك و مغول را از يك نژاد دانسته اند.»^۲

این بررسی تاریخی و اظهار نظر استاد بنظر ما بسیار جدی و علمی میباشد و کاملاً در باره ی نژاد و فرهنگ و تاریخ و مسکن قسمتی از ترکان و در زمان معین که برای ایشان معلوم بوده، موافق با حقایق تاریخی است. و ترکان هرگز مغول نبوده و از هر لحاظ در سطح، برتری از آنها قرار گرفته اند و از اینکه بعضی مؤرخین غیر دقیق و عالم نمایان غیر جدی، ترك و تاتار و مغول را یکی دانسته و از يك نژاد و مسکن و تاریخ و فرهنگ میگیرند، یا خود عالماً و عامداً اقدام بیک چنین تحریف تاریخی ناروا دست میزنند، یا پاره ای از آنان نتوانسته اند حقایق تاریخی را درست دریابند و از روی عدم علم و آگاهی بیک چنین عمل غیر دقیق اقدام مینمایند. پاره ای نیز

انتقام جویانه و مغرضانه و هدفگیری ناجوانمردانه و بدون هیچگونه مأخذ و سند و مدرک سخنان باطل را وارد تاریخ مینمایند .

پاره‌ای مطالب از نوشته‌های منابع و مأخذ معتبر درباره‌ی غزان (اوغوزان) و سلجوقیان

در منابع عربی و فارسی به غزان مسلمانانی که وارد دارالاسلام می‌شدند ترکمان می‌گفتند (تاریخ فرهنگ ایران . صفحه ۲۰۶) گروه سوم از ایلات ترکان ترکمانان بودند که بیشترشان هنگام حمله‌ی سلجوقیان ، مغولان و تیموریان به فلات ایران آمدند از ایران گذشتند و به آسیای صغیر و شام (سوریه) شتافتند و سپس همراه سلسله‌های آق قویونلو و قارا قویونلو به سوی شرق باز گشتند (تاریخ فرهنگ ایران . صفحه ۲۰۲) و در تأسیس سلسله صفویه با منتهای ارادت شرکت نمودند . در اواخر قرن چهارم هجری (دهم میلادی) طوایف دوقوز اوغوز حرکت خود را از آسیای مرکزی به سوی باختر آغاز کردند و نخستین گروه به منقشلاق رفتند و گروه دوم در دهه چهارم قرن ۵ هجری / ۱۱ م . به ایران رسیدند . (تاریخ فرهنگ ایران صفحه ۲۰۳) .

... محل سکونت اصلی ترکمانان (اوغوزان) در بین النهرین علیا ، گرگان ، مرو و آذربایجان بود و گروههای کوچکی نیز در خوزستان ، فارس و دیگر جاها سکنی داشتند . (تاریخ فرهنگ ایران صفحه ۲۰۳) ...

آنسز یکی از سرداران ملکشاه سلجوقی در سال ۴۶۳ ه . ق . دمشق را در محاصره گرفت لیکن در این تاریخ به فتح آنجا نایل نیامد ، و تا سال ۴۶۸ ه . ق هر سال تعرض خود را نسبت به آنجا تجدید میکرد ، تا آنکه بالاخره در این سال اخیر دمشق را از تصرف گماشته‌ی مستنصر بدر آورد و سال بعد به مصر حمله کرد و قاهره را محاصره نمود ، ولی کاری از پیش نبرد و منهزم گردید (تاریخ ایران .

تألیف پیرنیا (صفحه ۳۲۸ و ۳۲۹). احتمال که گروهی از ایل یابوئی بیگدلی در این سفر، شام را برای اقامت خود مناسب دیده و در آنجا توطن گزیده‌اند. پس از این واقعه باز موجی از اردوی سلاجقه بفرمان ملک‌شاه در سال ۴۷۰ ه. ق باسرکردگی برادرش تُتُش مُلقَّب به تاج‌الدوله با قشونی گران مأمور فتح شام گردید و در سال ۴۷۲ ه. ق تمام سرزمین شام و پایتخت آن شهر دمشق را نیز منصرف گردید، و سلسله سلاجقه‌ی شام را تشکیل داد. چنانکه در ولایت کرمان کرمانشاه بن قاورد خاندان سلاجقه‌ی کرمان را تشکیل داده بود و این شعبه تا سال ۴۸۵ ه. ق بر آن سرزمین حکومت مینمودند^۱. سلسله‌ی سلاجقه‌ی شام نیز بوجود آمد.

مؤلف تاریخ «مراغه» آمدن قبایل و اقوام اترک را از استپ‌های آسیا به فلات ایران و سرزمینهای باختران چنین می‌نویسد: «آنچه از نوشته‌های مورّخین بدست می‌آید. پیداست که در زمان سلجوقیان ترکان به انبوهی بسیار به ایران و این سرزمینها آمده‌اند و پادشاهی بزرگی را در ایران و عراق بنیاد نهاده‌اند... و اگرچه راه کوچ بروی ترکان از زمان پادشاهی سلجوقیان باز شده، لیکن باید دانست دسته‌هایی پیش از آن زمان هم به ایران آمده‌اند و به آذربایجان رسیده‌اند. بدینسان که سلطان محمود چون به ماوراءالنهر رفت گروهی از ترکان را در حدود پنجاه هزار خانوار با خود بایران آورد و در خراسان نشیمن داد. دسته‌ای از این گروه جدا گشته و آهنگ غرب کردند. نخست خود را به مرکز ایران و سپس به آذربایجان رساندند... و در این زمان پادشاه آذربایجان و هسودان پسر محمود روادی بود (حدود سال ۴۱۱ هجری قمری)^۲.

۱- رک: «تاریخ ایران» از آغاز تا انقراض ساسانیان. تألیف حسن پیرنیا (مشیرالدوله)

بکوشش محمد دبیر سیاقی و عباس اقبال آشتیانی. تهران... صفحه ۳۲۸ و ۳۲۹.

۲- تاریخ مراغه. گردآورنده یونس مروارید. اسفند ماه ۱۳۶۰ چاپخانه‌ی آرین...

مؤلف کتاب «شهرباران گمنام» تحت عنوان «آمدن غزان به ایران» در اطراف این حادثه تاریخی شرح مبسوطی نگاشته، نوشته‌های خود را با اشعار حکیم قطران تبریزی چاشنی زده و زینت می‌بخشد. او مینویسد:

«یکی از حوادث مهم زمان امیر و هسودان ممدوح قطران تبریزی (۴۰۲ - ۴۸۲ ه. ق) آمدن غزان یا ترکمانان اسرائیلی (منتسب به اسرائیل سلجوقی پسر سلجوق و عموی طغرل داماد امیر بخارا می‌باشد. غ. بیگدلی) به ایران است که، دسته‌هایی از ایشان هم به آذربایگان آمدند^۱. مرحوم کسروی این دوره را مهمترین دوری مهاجرت ترکان از شرق به غرب، بویژه به ایران زمین میدانند. طایفه‌ی غزان اسرائیلی را پیشآهنگ سلجوقیان و اخلاف آنها می‌شمارد. ورود نخستین آنها را تخمیناً سی سال قبل از ورود سلجوق و برادران و اولاد و احفاد و یاران او میداند. به نظر مؤلف کتاب «شهرباران گمنام» هنوز سلجوقیان در آن سوهای جیحون بودند که طوایف اوغوز از طریق سمرقند و بخارا و خراسان بزرگ خود را به نقاط مرکزی و سپس غربی ایران رسانده، تا ارمنستان و شام (سوریّه) و دیار بکر پیش رفته‌اند. به نظر ما احمد کسروی نمی‌بایست سلجوقیان را مانند يك خلق و نژاد و مردم جداگانه‌ای گرفته و سلجوقیان را از غزان تفکیک و مجزا می‌کرد. در صورتیکه سلجوقیان یکپارچه از اوغوز بزرگ می‌باشند و قبیله قینق یکی، از ۲۴ قبیله اصلی- اوغوز می‌باشد، و کاملاً و متماداً در يك وحدت نژادی و خونی و فرهنگی و تاریخی بوده‌اند. مبدأ و ریشه‌ی قومی و فرهنگی‌شان یکی، ریشه و تاریخ‌شان یکی است.

منتهی کسروی اشتباهاً کلّ را می‌خواهد تابع جزو بماند و چنین مینویسد:

«این طایفه غزان نیز از ترکمانان سلجوقی بودند و چون قبل از هسته‌ی اصلی

۱- شهرباران گمنام - نوشته احمد کسروی - مؤسسه انتشارات امیرکبیر - تهران ۲۵۳۷.

چاپ پنجم - چاپخانه آذر - صفحه ۱۹۰ تا ۲۰۱.

به ایران تاختند و در هنگامی که در ری و عراق بودند لقب غزان عراقی گرفته...» در صورتیکه این ترکمانان سلجوقی بودند که از غزان بزرگ منشعب می شدند و یکی از شعب ۲۴ گانه‌ی اوغوز می باشند.

ابن اثیر هم سلجوقیان را چنانکه هست یکی از قبایل غزان معرفی نموده و بیهقی نیز در تاریخ خود سلجوقیان را از شعب اوغوز بزرگ بشمار آورده و درباردی آمدن غزان اسرائیلی از شرق به غرب ملاحظات تاریخی و مبسوط خود را بیان نموده است.^۱ لیکن تاریخ دقیق و قطعی حرکات غزان اسرائیلی از شرق به غرب را دقیقاً تعیین نکرده و در این باره مینویسد: «لیکن در چگونگی این داستان و در تاریخ و سال آن نه تنها مورخان دور از آن زمان - از ابن اثیر و عماد کاتب و راوندی و مؤلف العراضه گرفته تا دیگران آگاهی درستی نداشته و سخن های گوناگون و ناستوار رانده اند. گردیزی نیز که همزمان سلطان محمود و پسرانش بوده در این باره راه اشتباه پیموده است. چه، به نوشته او در سال ۴۱۵ ه. ق بوده که محمود غزان را به خاک ایران آورد و در همان سال نیز اسرائیل پسر سلجوق را دستگیر ساخته به غزنین فرستاد.»^۲

ابن تاریخ سنه‌ی ۴۱۵ ه. ق برای مبدأ آمدن ترکان سلجوقی به سرزمینهای شرق آن روز ایران و خراسان بزرگ صادق است. و حال آنکه درباره‌ی آمدن ترکان ایلات خلیج^۳ و غز در مآخذ و منابع معتبر به سال هائی قبل از تاریخ فوق اشاره شده است. بطوریکه ابن اثیر لشکر فرستادن ایلک خان را بخراسان در سال ۳۹۶ هجری قمری ضبط نموده و به جنگ خود او با سپاهیان سلطان محمود در سال ۳۹۷ هجری قمری اشاره مینماید. و بنا بنوشته ابن اثیر در این هنگام ایل خلیج و قبایلی از

۱- تاریخ بیهقی. چاپ تهران. صفحه ۲۶۷.

۲- گردیزی. زین الاخبار. صفحه ۸۴ و ۸۵.

۳- محمود کاشغری مؤلف «لغات الترك» قبیله خلیج را نیز از قبایل اوغوز به شمار می آورد و به نظر وی این قبیله یعنی خلیج ها زودتر از دیگر قبایل ترکان به ایران آمده اند.

ترکان غز در خراسان و بخصوص در نزدیکیهای مرو نشیمن داشتند و هواخواهان محمود بوده‌اند. بنا به گفته ابن اثیر؛ لیکن این تابعیت دیری نمی‌پاید و میان محمود و آنان اختلاف و نفاق می‌افتد و منجر به جنگ و خونریزی می‌گردد. سرانجام منتج به این می‌گردد که دسته‌هایی از ایشان به سوی باختر کوچ نموده، در عراق و آذربایجان و دیار بکر و ارمنستان نشیمن می‌گزینند. و تا حدودی در حال تفرقه و پراکندگی زندگانی مینمایند. به احتمال قوی در همین موقع گروهی از قبیلۀ بیگدلی اوغوز در سوریه و شامات و دیار بکر متوطن می‌گردند. و سالیان دراز تا هنگام آمدن امیر تیمور گورکانی به این سرزمینها در این حوالی به سر می‌برند و ریشه می‌افکنند.

احمد کسروی در این باره مینویسد: «داستان ایشان (اشاره به اوغوزها) در این سرزمین بسیار شگفت است زیرا با آنکه مشتی مردم بودند ... سالها سراسر این سرزمینها را به لرزه در آورده، هر کجا که می‌رسیدند همچون سیل و آتش فرا گرفته از تاراج و کشتار باز نمی‌ایستادند ... و شماره ایشان از زن و مرد و بزرگ و کوچک شاید بیش از پنجاه هزار تن نبوده.»^۱

بنابه نوشته ابن اثیر آمدن غزان به ایران و آذربایجان هنگام حکمرانی امیر- و هسودان بود و زمان پادشاهی او از سال ۴۱۰، هجری قمری آغاز می‌گردد. اینک عین نوشته‌ی ابن اثیر را می‌آوریم: «و هسودان غزان را پذیرفته به امید سودمندی از یاری ایشان در خاک خود نشیمن داد و چون و هسودان را دشمن بسیار بود گذشته از رومیان و ارمنیان و گرجیان که غرب و شمال آذربایجان را فرا گرفته بودند و همواره با آذربایجانیان مسلمان در جنگ بودند، برخی فرمانروایان مسلمان نیز از شدادیان و دیگران گاهی به دشمنی او بر می‌خاستند و چون این ترکان به دلیری و جنگجویی شهره بودند و در فن رزم بویژه تیراندازی مهارت فراوان داشتند و هسودان میخواست

به پشتیبانی ایشان بردشمنان خود چیره گردد.^۱

در دیوان قطران تبریزی در قصیده‌ی ۲۹ در شعری که خطاب به ممدوحش وهسودان است، اشاره‌ای نیز براین ترکان دلیر و تیرانداز دیده میشود:

در مدح شاه ابو منصور

فغان من همه ز آن زلف تابدار سیاه
که گاه پرده‌ی لاله است و گاه معجرماه
ایا ز کف تو کار ولی همیشه قوی
ایا ز تیغ تو کار عدو همیشه تباه
نه با سپاه تو دارد درنگ هیچ حصار
نه با سنان تو گیرد قرار هیچ سپاه
بدین مبارز خرگاهیان سخت کمان
شگفت نیست که بر آسمان زنی خرگاه
دل ولی به کمان دو تاه راست کنند
به تیر راست روان عدو کنند دو تاه^۲

همچنین از اشعار قطران برمی آید که این صفا و دوستی و فرمانبرداری بین ترکان تیرانداز اوغوز، و امیر وهسودان ابن محمود^۳ دیری نپاییده و در نتیجه‌ی نافرمانی‌ها و دست‌اندازی‌های اوغوزان به نثار و کدورت، سپس نیز به جنگ و جدال مبدل شده است. و اینک ابیاتی از قصیده^۴ ۵۳ بیتی قطران در مدح ابوالنصر مملان که مؤید این مدعاست می آوریم:

۱- همان کتاب ... صفحه ۱۸۶.

۲- دیوان قطران تبریزی. به اهتمام محمد نخجوانی ... صفحه ۳۵۴.

۳- وهسودان بن محمود را وهسودان بن مملان نیز نوشته‌اند زیرا هنوز هم محمد یا محمود را مردم ممل میگویند.

دمید لاله سیراب در بنفشه ستان
 چو طوطی که بود خفته در بنفشه ستان...
 گوا بس است کریمیت را عطای مدام
 نشان بس است سواریت را نبرد غزان
 بدان نبرد که چونان، کسی نداده خبر
 وز آن گروه نبرده^۱ کسی نداده نشان
 همه به تیر فشاندن بسان آرش و گبو
 همه به تیغ کشیدن چو رستم دستان...
 از آن زمان که جهان بوده یکتا تنها
 کی ایستاده بجنگ هزار سخت کمان
 بدانگهی که هوای تو سوی ترکان بود
 ز هیچ خلق بدیشان نبود ذل^۳ و هوان
 کنون که رای تو ز ایشان بگشت یکباره
 پدید گشت بدیشان عدو هم از ایشان
 ترا به طبع، ملکشان همی نهد گردن
 ترا بطوع، ملکشان همی بسرد فرمان
 چو میر و مهتر ایشان به زیر حکم تواند
 چه باک باشد از این عاصیان پر عصبان^۲
 پس از این نبرد در سال ۴۳۰ ه. ق بسیاری از اوغوزان خیمه و خرگاهشان را
 جمع کرد و از مرزهای آذربایجان خارج میگردند. و با اوغوزانی که در ارومیه
 بوده اند به طرف شامات و عراق و دیار بکر رهسپار می شوند. ابن اثیر با ارتباط

۱- نبرده، نبر دیده، جنگاور، قهرمان، جنگی، پهلوان ...

۲- دیوان قطران تبریزی به اهتمام محمد نجوانی... صفحه ۳۰۶ و ۳۰۷.

این حادثه می‌نویسد:

«پس با غزانی که در ارومی بودند گرد آمده روانه هکاری که نزدیکیهای موصل است شدند» و سپس می‌افزاید: «غزانی که برای نوبه‌ی سوم در سال ۳۳۲ ق.ه به آذربایجان آمده بودند، از آنجا به سمت دیار بکر، جزیره^۱ و ارمنستان سرازیر شدند»^۲.

مؤلف تاریخ «تکامل فتودالیسیم در ایران» که بمسئله‌ی ایلات در تاریخ ایران توجه ویژه مبذول داشته، درباره‌ی نقل مکان غزان و تأثیر آنان بر اقتصاد ایران مینویسد: «پیش از تسلط سلجوقیان بر خراسان اکثر گروههای غزان نیمه مستقل و مستقل و به نحوی نامنظم به حرکت درآمده بودند. و تنها پس از فتح خراسان بود که آنان با تحت لوای سلجوقیان تشکیل یافتند و حرکشان نظامی یافت. لیکن به رغم ورود و جابجائی دهها هزار غز به ایران و لشکر کشیهای آنان به نقاط مختلف، اقتصاد ایران دچار صدمات و تغییر فاحش نگشت. در واقع گله‌های دام قبایل کوچ نشین به تأمین شیر و گوشت شهرها کمک کردند، مازاد پوست و پشم گله‌های آنان در شهرها به فروش میرسید. فضولات حیواناتشان چراگاهها را قوت می‌بخشید و گله‌های شتران نیز وسیله‌ی بیشتری برای حمل و نقل بازرگانی فراهم می‌آورد ... از این روی در این دوره تغییری اساسی در روابط - اقتصادی اجتماعی ایران بوج-ود نیامد»^۳.

سپس مؤلف مزبور درباره‌ی منطقه‌ی کوچ و نقل انتقال و شعاع دایره‌ی حرکت آنان چنین مینویسد: «... بسیاری از آنان به سوریه و آسیای صغیر کوچ کردند و بقیه در شمال بین النهرین، گرگان، مرو و آذربایجان، و در بخش کوچکی از خوزستان

۱- قسمت شمالی بین النهرین را در سابق جزیره می‌گفتند.

۲- شهریاران گمنام ... صفحه ۱۹۹.

۳- تکامل فتودالیسیم در ایران. جلد اول. نوشته فرهاد نعمائی. شرکت سهامی انتشارات

خوارزمی. اسفندماه ۱۳۵۸ صفحه ۲۶۱.

و فارس متمرکز شدند ... با اینهمه مهاجرین غز ... زندگی چادرنشینی را در آن نقاط رواج دادند.^۱

همین مؤلف که به نقل مکان و کوچ ترکان اوغوز به مناطق غربی آسیا اشاره نموده درباره‌ی ایل بیگدلی که پارچه‌ای از اوغوزها میباشند چنین مینویسد: «ایل بیگدلی که یکی از قبایل ترکان غز بودند. پس از گذر از فلات ایران به سوریه رفتند. بخشی از آنان که به سوریه رفته بودند با صفویها به ایران بازگشتند و به ایل شاملو مشهور گشتند. آنان در دوره صفویه و افشاریه از قدرت بسیاری برخوردار بودند و در دوره قاجار مرکز اقامت آنان در مزدقان نزدیک تهران و مراغه قرار داشت ...»^۲

حاج زین العابدین شیروانی در «بستان السیاحه» درباره‌ی ایل بیگدلی چنین آورده است: «صاحب جامع التواریخ گفته که لفظ بیگدلی در لغت ترك یعنی «مانند بزرگان عزیز باشد» و نیز نام پسر سیم یلدوزخان بن اغوزخان بن قراخان بن دیب باقویخان بن بولجهخان است. و بقول ترکان بولجهخان یافت بن نوح است که اکنون بوی منسوبند ایشان را بیگدلی گویند. قومی انبوه و گروهی باشکوه بوده‌اند سیم در زمان چنگیز خان معتبر بوده‌اند. و در زمان شاه اسماعیل نیز اعتبار تمام داشته‌اند. اکنون در کشور ایران و توران و روم و هندوستان بسیارند ... جمعی شیعه امامیه و فرقه اهل سنت و جماعتند»^۳

زدخورد اوغوزان با سلطان محمود

گفتیم که ترکان اوغوز نخست با سلطان محمود در روابط دوستانه بوده و از

۲۰۱- همان کتاب صفحه ۲۶۶؛ [lat] Lamton صفحه ۸۱۰۰.

۳- بستان السیاحه یا سیاحتنامه، تألیف حاج زین العابدین شیروانی. انتشارات سنایی

دربار غزنین چشم امیدی داشتند و به وعده‌ی سلطان منزل و مأوای خود را رها نموده بسرزمینهای خراسان بزرگ و قلمرو محمود آمده بودند. غافل از اینکه درباری و سلطان جز منافع خصوصی و جاه‌طلبی و فرمانروایی هرگز منشأ خیر و احسان نخواهد گردید و این حقیقتی است که تاریخ درطی موجودیت خود با آن روبرو شده و سلاطین و فرمانروایان همیشه با جانبازترین کسان خود ناجوانمردانه و سفاکانه رفتار نموده‌اند.

ترکان اوغوز از بدو ورود به اراضی تحت سلطه‌ی غزنویان نسبت به عمال سلطان روابط دوستی بسیار صمیمانه داشته و با جان و دل از وی پیروی و فرمانبری مینمودند. هر آن آماده جان‌سپاری و فداکاری بودند و گوش بفرمان مطیع و منقاد محض و هواخواه جدی غزنه به شمار می‌آمدند.

درباریان چشم‌تنگ و حریص و متملق و عمال سراپا آز و طمع برای جلب منافع شخصی روی مصالح دولت و مملکت خطّ باطله کشیده، و درصدد برآمدند که مابین سلطان و طایفه‌ی بیشمار و فداکار و نیرومند اوغوز، کدورت و رنجش بوجود آورده و از آب تیره و گل آلود ماهی بگیرند. متأسفانه همین‌طور هم شد. بدخواهان و سودجویان اطراف محمود با بدبینی و بدخواهی و بدگویی سبب نامهربانی و رنجیدگی محمود و نافرمانی و شورش ترکان غز گردیدند. بدخواهان نیز بر فعالیت خویش افزودند و آتش فتنه را دامن زدند.

در این آتش‌افروزی و معرکه‌گیری و نفاق افکنی ارسلان جاذب امیر شهرطوس از همه بیشتر سعایت و فعالیت مینمود و به عقیده‌ی او، سلطان در آوردن ترکان اوغوز به ماوراءالنهر و خراسان يك خبط بزرگ سیاسی مرتکب شده، وجود ترکان برای دولت و کشور ایران يك کار بد فرجام، نامبارک و مشثوم است. هرچه زودتر باید دفع آنان را نمود و آنها را ریشه‌کن کرد، تا این عمل نسنجیده و تاخوشابند جبران گردد. گردیزی در این خصوص می‌نویسد: «ارسلان به سلطان گفت: این خطا بود که کردی، اکنون که آوردی همه را بکش و یا به من ده تا انگشتهای نریشان را ببرم

تا تیر نتوانند انداخت. و اضافه مینماید: محمود از این سخن در شگفت شده و گفت: تو بی رحم مرد و سخت سبزدلی»^۱.

متأسفانه این عداوت و قساوت و رویه ناجو انمردانه و غیر انسانی و ضد بشری از خیلی پیش‌ها و خیلی قبل از زمان سلطان محمود غزنوی حکمفرما و رایج بوده و مناسبات ناهنجار بین فارس و ترک همیشه با این روال در جریان بوده است و نسبت بیکدیگر از هیچگونه جنایت و خیانتی پرهیز و خودداری نکرده‌اند، حتی پاره‌ای از از مورّخین معاصر ما نیز طرفدار ارسال جاذب بوده و پیشنهاد او را می‌پسندند و مینویسند: «عقیده این مورّخین بر اینست که حق بسوی ارسال بود و از غزان جز زیان و آزار امید نداشت»^۲.

درباره‌ی علل و سبب جنگهای اوغوزان با لشکریان سلطان محمود غزنوی گردیزی چنین می‌نویسد:

«چون سنه ثمان عشره و اربعه (۴۱۸) به آخر رسید مردمان نسا و ابابو و فراوه به درگاه آمدند و از فساد ترکمانان بنالیدند، و از دست‌درازی ایشان که اندر دیار همی کردند و امیر محمود نامه فرمود نوشتن سوی امیر طوس ابو الحارث ارسال. الجاذب رحمه الله و آن را مثال داد، تا آن ترکمانان را مالش دهد، و دست ایشان از رعایا کوتاه کند، امیر طوس بر حکم فرمان برایشان تاختن برد، و ترکمانان انبوه شده بودند. پیش او آمدند و حرب کردند و بسیار مردم بکشتند و بسیار را مجروح کردند و به چند دفعه امیر طوس برایشان تاختن برد. هیچ نتوانست کرد، و دست شکایت از درگاه محمود رحمه الله هیچگونه بریده نگشت. پس نامه فرمود سوی امیر طوس و او را ملامت نمود و به عجز منسوب کرد.

امیر طوس جواب نوشت، که ترکمانان سخت قوی گشته‌اند، و تدارک فساد

۱- زین الاخبار. چاپ ایرانشهر صفحه ۸۵؛ تاریخ بیهدلی. چاپ تهران صفحه ۲۶۷.

۲- شهریاران گمنام. احمد کسروی... صفحه ۱۹۱.

ایشان جز رایت و رکاب خاصه نتوان کرد. اگر خداوند به تن خویش نیاید به تلافی فساد ایشان قوی تر گردند و تدارك دشوارتر گردد، چون امیر محمود نامه را بخواند تنگدل شد و نیز فرار نکرد، و لشکر کشید، و اندر سنهٔ تسع عشر واربعمائه (۴۱۹) از غزنین حرکت کرد و بسوی بست رفت و از آنجا بسوی طوس کشیده و امیر طوس به استقبال آمده و خدمت کرد، و چون امیر محمود از وی پرسید، صورت حال تر کمانان باز نمود. پس امیر محمود رحمة الله بفرمود: تافوجی انبوه از لشکر بسا سالاری چند با امیر طوس برفتند به حرب تر کمانان، و چون به نزدیک رباط فراوه رسیدند، اندر مقابل یکدیگر آمدند، جنگ به پیوستند، و لشکریان چون چیره شد و برایشان ظفر یافتند و شمشیر اندر نهادند و چهار هزار سوار معروف از تر کمانان بکشتند، و بسیاری را دستگیر کردند، و باقی به هزیمت رفتند سوی بلخان و دهستان و فساد ایشان اندر آن ولات سهلتر گشت.^۱

بیهقی نیز درباره‌ی این جنگ چنین می نویسد:

«ارسلان جاذب گردیزی بود که چنوئی (چون اوئی) یاد نداشتند. باچندان عده و آلت و لشکر ... کار جنگ و مکاشفت میان ایشان مدتی دراز پیچیده بود، و امیر محمود تا به پوشنگ نرفت و حاجب غازی را با آن لشکر بدان ساحتگی نفرستاد آن مراد گونه حاصل نشد.»^۲

سرازیر شدن او غوزان از شرق به غرب بدون وقفه و درنگ متماداً دوام داشت و هر روز بر انتقام گیری و پنجه نرم کردن با سپاهیان غزنوی آماده تر میگردیدند و مانند دریای طوفان دیده و مواج، در جوش و خروش و تلاش و طپش بودند که مرك ناگهانی سلطان محمود در سال ۴۲۰ ه. ق. و بر تخت نشستن فرزند وی محمد و سپس مسعود بجانشینی وی و کینه و دشمنی بی انتهای مسعود نسبت به اتراك، این اختلافات

۱- زین الاخبار- چاپ ایران شهر، صفحه ۸۹ و ۹۰.

۲- تاریخ بیهقی. چاپ تهران صفحه ۵۴۸.

را عمیق‌تر و برخوردها را شدیدتر مینمود و خونریزیهای محلی را تهیه می‌دید. از بدو آمدن مسعود بجای پدر، بین او و اوغوزان لاینقطع حرب و جدال و قتل و کشتار و آتش جنگ روز به روز شدیدتر و شعله‌ورتر میگردد، همه‌ی این خونریزی و تاخت و تاز به گردن مسعود بود که میخواست بهرنحوی که شده ترکان اوغوز را محو و نابود نماید، و آنان را سر جای خود نشاند. ابن اثیر در اینخصوص مینویسد: «تاش در نیشابور یغمر را با پنجاه واند تن از سران و بزرگان غزان دستگیر و نابود نمود، لیکن چون خبر کشته شدن یغمر و همراهان به بلخان کوه رسید، پسر یغمر بخونخواهی پدر برخاسته و با انبوهی از غزان به خراسان و خوارزم تاخته به قتل و یغماگری پرداختند!» این بدینمعنی است که نمایندگان مسعود در هر جادست بجنایت و خونریزی و غارت می‌کشودند. اوغوزها نیز خواه ناخواه عوض بمثل نموده از خود دفاع مینمودند. یا برای نجات خود با زن و فرزند ماوراءالنهر و خراسان را پشت سر گذاشته و بسوی مرکز و باختر ایران سرازیر می‌شدند.

مورخین و اهل پژوهش و تدقیق درباره‌ی تاریخ سه خلق بزرگ شرق (ترك و فارس و عرب) هر کدام بنوبه خود با استناد بمآخذ و مدارك و اسناد موجود در اختیارشان و با بهره‌برداری از معلومات شفاهی و منقول از سینه بسینه مردم کارهای جدی علمی و تدقیقاتی بسیار بعمل آورده و تاریخ و گذشته این اقوام و ملل را تدوین و بخزینه فرهنگ بشریت اهدا نموده‌اند. ما برای نمونه در این کتاب و جهت روشن ساختن گذشته ایل و تبار بیگدلی که یکی از شاخه‌های سرشناس نژاد کهن سال و دیرپای و تاریخ آفرین اتراك است، از این نوشته‌ها و تسواریخ سود جسته سهم خودمان را بر میداریم.

یکی دیگر از این دانشمندان مورخ که بمسایل قومی و نژادی ما توجه نموده و دقت کافی مبذول داشته است مرحوم ابوالقاسم قائم مقام میباشد که نامبرده وقایع

تاریخی رابعد از طوفان نوح با دقت دنبال نموده و دربارهٔ تشکّل اقوام و طوایف قبایل اترک از بدو ورود یافتن بن نوح به سرزمین‌های آسیای میانه و خاور دور تا دوران خودمورد مطالعه علمی دقیق قرار داده و پیدایش و تشکّل و انکشاف و تاریخ فرمانروایی و حدود و ثغور هر یک از اقوام ترک را جداگانه بررسی نموده و تاریخ دوران موجودیت و فعالیت و حکومت آنان را تا عصر خود ضبط و ثبت نموده است.

از قراریکه مشاهده می‌شود مآخذ و اسنادی که در دست قائم مقام بوده در پاره‌ای جهات با پاره‌ای از اسناد و مدارک موجود در اختیار اسلاف وی فرق داشته و قایع و نام بعضی از اماکن و سامی تاریخی که تقریباً در آثار بیشتر مورّخین عیناً به قلم آمده در اینجا با نام دیگر و مقام دیگری ضبط شده است، مثلاً در تواریخ قبل از قائم مقام کشف نمک به ترک منسوب است، نامبرده این اسم را فودک^۱ مینویسد. یا اینکه نام ایگیت ارقیل خواجه وزیر خردمندگون‌خان را که تقسیم بند قبایل ۴۴ گانه فرزندان اوغوزخان بود، اوریا بیگی از قبیله جورج مینامد، ترک بن یافت را معاصر کیومرث و اوغوز را در اواخر عصر جمشید بیان مینماید. و معتبرترین تاریخ ترکان را همان «جامع التواریخ» رشیدی نامیده و درباره‌ی تدوین و تألیف آن چنین مینویسد:

«صاحب جهانگشا که در عهد منگو قاآن بود و در موکب هلاکو و اباقا خدمت مینمود و بضبط انساب ترکان و ذکر اسلاف بزرگان التفاتی چندان نکرده، تاریخ او که در سیک لفظ و حسن معنی، معنی سحر حلال و غیرت آب زلال است. محمودغازان را مقبول خاطر نیفتاده بترتیب کتابی جامع اشارت داد که تمامیت احوال اترک و اصل و نسب و فصل شعب و یورت و مقام ایشان را در طی قرون و اعوام

۱- بنظر ما کلمه‌ی فودک همان کلمه‌ی تورک بوده که در اثر قائم مقام در نتیجه‌ی بیدقتی نشأ خان فودک نوشته شده است.

از همان زمان تا عهد حضرت نوح مبین و مشروح سازد. و برای انجام این امر اجزاء والواح چند از خزانه خاندان اترک و دفاتر ارباب ادراک بدست آورده و بقدر امکان در تنقیح احوال مبالغت کرد، تا جامع رشیدی پرداخته شد.^۱ قائم مقام بدین ترتیب سبب نگارش و به میان آمدن تاریخ گرانقد «جامع - التواریخ» را شرح میدهد و خودش نیز با استاد باین مأخذ معتبر مطالبش را مینویسد. لیکن معلوم میشود که در دست نامبرده اثر تاریخی معتبر دیگری نیز وجود داشته که با «جامع التواریخ» رشیدی درپاره‌ی موارد یکسان نبوده و قائم مقام از آن اثر یا اسناد نیز بهره‌برداری نموده است.

قائم مقام از قاراخان به نیکی یاد نمیرد، او را خونخوار و سفاک و استاذ ضحاک مینامد. ولادت اوغوزخان، سه روز شیر نخوردن از پستان مادر یا چون عیسی مسیح (ع) در گهواره سخن گفتن و با زبان فصیح نام مرا «اوغوز» بگذارید گفتن و مراحل بعدی زندگانی وی را با همان مضمون کتب قبلی منتها با انشایی دلنشین و زیبا برشته‌ی تحریر در آورده، او را نقطه‌ی مقابل پسر قلمداد مینماید، به سبب داد و دهش و مردم‌داری و کردانی، صاحب ملک و مال و جاه و جلال شدنش را به قلم می‌آورد.

مؤلف «منشآت قائم مقام» در باره‌ی نامگذاری پاره‌ای از ایلات و قبایل ترک از طرف اوغوزخان چنین مینویسد: «... هر کس را از اقارب و خویشان که در روز رزم قراخان دست از جان شسته، بمو کب او پیوسته بود او یغور لقب داده و اقوام قنقلی و قلج و قارلوق و قبیچاق و آقاجری از نسل ایشانند.»^۲ اما قائم مقام درباره‌ی تدوین و تاریخی بودن سرگذشت و منشأ و نژاد ترکان به ویژه اوغوزخان و اخلاف او چنین مینویسد: «پوشیده نماند که آنچه در باب

۱- منشآت قائم مقام با مقدمه و تصحیحات و تنظیم فهارس و فرهنگ. بقلم: محمد عباسی چاپخانه افست مروی تهران ۱۳۳۶. صفحه ۴۲۳.

۲- همان کتاب ... صفحه ۴۳۰.

اوغوز مسطور شد موافق صحایف والواحی است که در عهد چنگیز و اوکنای از خزاین ماچین وختای بدست آمده و در عهد اباقا وغازان ترجمه شده و در بعضی امور با تواریخ عرب و عجم از قبیل «شاهنامه»، «معجم»، «تاریخ طبری»، «ابن جوزی»، و «دینوری» و غیره اختلاف دارد.^۱

در مسئله‌ی پیدا شدن تیرو کمان از طرف پسران اوغوزخان، مؤلف «منشآت قائم مقام» نیز به سازماندهی اوغوزخان و تربیت و تعلیم سپاهیان و تعیین جانشین برای خود اشاره نموده، از حسن تدبیر و خرد و دوربینی وی سخن میراند و مسئله‌ی جناح چپ و راست و احوالات بوزاق و اوچاق را تشریح و تأیید مینماید. مؤلف، پس از مرگ اوغوزخان از تخت نشینی و داد و دهش و توان و فرهنگ گون‌خان صحبت مینماید. در زمان او به تمهید و پیشنهاد ایگیت ارقبل‌خواجه بنام اوربیگی از تقسیم قبیله‌ی اوغوز به ۲۴ بوی متساوی الحقوق با اراضی و حدود معین و شرایط برابر قلمفرسایی میکند. برای هر قبیله مهر و نشان و علائم مشخص را ذکر نموده، در آن تقسیم‌بندی به قبیله بیگدلی فرزند یولدوزخان به تفصیل اشاره می‌کند که ما در موقع خود مضمون آن را ارائه خواهیم نمود.

محمدحسین قدوسی مؤلف «نادرنامه» درباره‌ی پیدایش اقوام ترك، ریشه و منشأ و نژاد آنان با استناد به مسطورات تواریخ، ترك بن یافت را که گویا با کیومرث هر دو در يك عصر و زمان واضع نظام سلطنت بودند، از احفاد نوح نبی دانسته و جدّاعلای اترک می‌شمارد. کاشف نمک طعام معرفی مینماید. آموزش لباس دوختن و خیمه زدن را به وی منسوب میسازد. محل سکونت و حکمرانی وی را در محال موسوم به بورسوق و قاراقروم و جبال اورتاق میدانند. تورک بن یافت را پدر النجه خان و النجه خان را پدر قاراخان و قاراخان پدر اوغوزخان معرفی مینماید. به نظر مؤلف «نادرنامه» نواحی خوارزم و سواحل رود جیحون و سرزمینهای مجاور تا

حدود سواحل شرقی دریای مازندران در حیطه‌ی تصرف او بوده و اوغوزخان بر توران و ایران و هندوستان و روم تسلط پیدا کرده بوده است. اوغوزخان نواحی اورتاق و گرتاق را که یورت آبا واجدادی وی بوده است، پایتخت و مقر حکمرانی خویش و مرکز فرماندهی نقاط تحت قلمرو خود قرار داده، در آباد ساختن و ثروتمند نمودن این مناطق منتهای سعی و جدّیت را مبذول داشته است.^۱

مؤلف «نادرنامه» درباره‌ی تسمیه ایلات و قبایل اترک چنین مینویسد: «در طوایف اترک شایع و رسم بوده، که طایفه‌ی خود را با اسم بزرگ سلسله مستقی سازند. برای بقای نام جمله را با آن اسم خوانند چنانکه طایفه‌ی سلاجقه به اسم سلجوق بیک و اترک اوغوز بنام اوغوزخان و قانیخانیان به اسم قانیخا و جغتائی به اسم جغتای خان و بیگدلی به اسم بیگدلی خان و افشار به اسم اوشرخان یکی از پسران یلدوزخان^۲ که پسر چهارم اوغوزخان است مشهور گردیده‌اند.»^۳

مؤلف «نادرنامه» درباره‌ی جستجوی منشأ مکان اوّلی و یورت و قبایل اترک از اثر میرزا محمدحسن خان اعتمادالسلطنه وقایع نگار بنام «کتاب منتظم ناصری» نیز سودجویی و بهره‌برداری نموده و شواهدی بسیار آورده است ولیکن چیز تازه‌ای بر معلومات اسلاف خود در این باره نیفزوده است.

در «ناسخ التواریخ» که مخصوص سرگذشت ایل قاجار و تأسیس سلسله قاجار میباشد. درباره‌ی ایل اوغوز که قاجارها نیز جزئی از اجزاء این ایل بزرگ می‌باشند، چیزی قابل توجه نگفته و آنقدرها مورد دقت مؤلف دانشمندان قرار نگرفته است. میرزا محمدتقی خان لسان‌الملک سپهر به این مسئله بسیار گذرا توجه نموده و

۱- نگاه کنید، نادرنامه. نشر انجمن آثار ملی خراسان، نگارش محمد حسین قدوسی، مشهد چاپخانه خراسان سال ۱۳۳۹ صفحه ۲۳.

۲- یلدوزخان یا اولدوزخان پدر بیکدلی خان هم‌هست پس بیکدلی و اوشر (افشار) برادر بوده‌اند.

۳- نادرنامه. نگارش محمد حسین قدوسی. نشریه آثار ملی خراسان. فروردین ۱۳۳۹ هجری شمسی چاپخانه خراسان. صفحه ۲۶.

فقط گوشه‌ی چشمی رسانده است. او فقط هنگامیکه از رشادت و جلادت ترکان صحبت می‌کند، نامی نیز از اوغوز میبرد و مینویسد: «قانون ترکان از پیشین زمان بر این بود که چون طایفه‌ای به جلادت و رشادت نامور شدند، بسیاری از مردان، خود را بدان طایفه ملحق ساخته و بنام ایشان معروف می‌گشتند چنانکه در اولاد اوغوزخان.»^۱

در جای دیگر که با اردو کشی تیمور لنگ به آسیای غربی درباره‌ی اترک و اوغوزان موجهای قبلاً باین مناطق آمده می‌خواهد سخن بگوید. بجای ترك و اوغوز کلمه‌ی مغول را بکار می‌برد. در صورتیکه لسان‌الملک سپهر باید میدانست که ترك و اوغوز غیر از مغول است. برای مورّخی مانند سپهر بر ازنده نبوده که فرق بین ترك و اوغوز را با مغول تشخیص نداده و به خطا و اشتباهی به این بزرگی راه بدهد. میرزا تقی‌خان راجع به بازگردانیدن ایلات ترك از شامات و آسیای صغیر و آن حوالی در اوایل سده‌ی نهم هجری قمری به آسیای میانه چنین مینویسد: «و چون امیر تیمور گورکانی (کُورْکَن یعنی داماد. غ. بیگدلی) در سال ۳۲ پادشاهی خود که هشتصد و سه سال از هجرت نبوی گذشته بود. سفر به مصر و دمشق کرد. فرمان داد که جماعت مغول (اتراک نه مغول. غ. بیگدلی) از حدود شام که اراضی بیگانه است کوچ کرده به ایران آیند و از ایران به ترکستان که وطن اصلی شان است نشیمن جویند.»^۲

اوغوزها (غزان) و سنگ نبشته‌های ینی‌سی و ارخون

در باره‌ی ریشه و منشأ واژه اوغوز آرا و عقاید مختلفی موجود است.

۱- ناسخ‌التواریخ. جلد یکم. سلاطین قاجاریه. تألیف مورّخ شهیر میرزا محمد تقی‌خان

لسان‌الملک سپهر. صفحه ۹.

۲- همان کتاب. همانجا.

نِمت Nemet ترکشناس مشهور مجار کلمه‌ی اوغوز را مرکب از دو حصه‌ی اوغ و اوز «اوق+اوز» میدانند که «اوغ» (اوق) بمعنای تیر و قبیله و «اوز» هم علامت جمع است یعنی قبیله‌ها.

از زمان اوغوزخان با پیدا شدن تیروکمان ایل اوغوز بدو شاخه‌ی بوزاق (تیرخاکستری) و اوچ اوق (سه تیر) تقسیم می‌کردند و از لحاظ اولویت و ارجحیت و فرماندهی در جنگ این تقسیم دارای اهمیت و اعتبار بوده است.

در سال ۲۰۹ قبل از میلاد مائوتو (مته)، فرزند تومان که فرمانروای قبایل هون^۱ بود، در نتیجه‌ی پیدایش اختلافات داخلی شدید سیاسی فیمابین ایل و بروز جنگ آشتی‌ناپذیری تومان پدر خود را به قتل رسانید و امپراطور هون^۲ شد و در تاریخ اوغوزها نیز، جدّ اعلای آنها اوغوزخان بسا همان سرنوش مائوتو روبرو است. برای یکتاپرستی مورد غضب پدر واقع می‌شود. در جنگ واقعه مابین پدر و پسر، قارخان پدرش کشته می‌شود و اوغوزخان زمامدار کشور و فرمانفرمای ایلات و قبایل اتراك می‌گردد.

قدیمی‌ترین آثار و کتیبه‌های تاریخی و ادبی درباره‌ی ترکان بویژه ترکان اوغوز (غز) و معلومات درباره‌ی تشکیل دولت و شرح حال پادشاهان و ملل و اقوام ترك در قرن ۶، ۷، ۸ میلادی در ناحیه‌ی آسیای میانه و شرقی در سنگ‌نیشته‌های کنار رودخانه‌های اَرخُون و ینی‌سئی بدست آمده است که در آنها نخستین بار نام اوغوز ذکر شده است. واگر کتیبه و مدارك و اسناد دیگری هم هست تاکنون بدست نیامده است.

این کتیبه‌ها دو دسته‌اند: ۱- کتیبه‌های ینی‌سئی که مربوط بقرن ششم و هفتم میلادی است و در کنار رودخانه‌ی ینی‌سئی^۱ پیدا شده است. ۲- کتیبه‌های اَرخُون

۱- سئی بمعنی رود و ینی‌سئی یعنی «رودخانه نو»، معلوم می‌شود در آن روزگاد تازه شناخته یا کشف گردیده است و در لجه‌ی ترکی شرق آسیا و قازاقستان هنوز هم حرف «س» بعضاً بجای «ج» بکار برده می‌شود و در اصل «ینی‌سئی»، «ینی‌چای» بوده است.

که در کنار رودخانه اَرخُون و مربوط به قرن هشتم میلادی است. از آنچه از یکی از کتیبه‌های ینی‌سیئی (بارلیق) برمی‌آید اوغوزها در این تاریخ از ۷ قبیله تشکیل شده بودند. کتیبه بارلیق یا وارلیق متعلق به خان «بیگک» اوغوز و نامش اوزیگن آلپ‌توران بوده و در سن ۱۳ سالگی وفات نموده است. درحقیقت این سنگ‌نبشته‌ها مربوط به اولین حکومت گوك ترك می‌باشد.

کتیبه‌های اَرخُون متعلق به دومین حکومت گوك ترك می‌باشد و مربوط به قرن هشتم میلادی است. و در آنجا لفظ ترك به تمام ایلاتیکه ترکی حرف می‌زنند اطلاق نشده، بلکه بیانگر اقوامی باین نام گردیده است که، حکومت را در دست داشته‌اند. از آنچه که از این کتیبه‌ها برمی‌آید در موقع تشکیل حکومت گوك ترك بوسیله قونلوق، مرکز این دولت ناحیه‌ی اوتوگن و فرمانروای اوغوزها شخصی بنام بازکاغان یا بازخاقان بوده و اوغوزها در این زمان مرکب از نه قبیله بوده‌اند. در رأس آنها گوك تركها قرار گرفته بوده است. هم‌چنین استنباط می‌گردد که در این دوران بر سر سیادت و حاکمیت مابین اعضای ترکیبی این دولت مثلاً اویغورها و اوغوزها رقابت و کشمکش‌هایی موجود بوده و سرانجام کار به جنگ و ستیز کشیده و با پیروزی اویغورها بر اوغوزها پایان پذیرفته، لیکن پس از غلبه در حکومتی که اویغورها تشکیل داده‌اند اوغوزها هم فعالانه اشتراک نموده و تماماً از صحنه‌ای حاکمیت خارج نگردیده‌اند و جزء دولت اویغور دومین عنصر مؤثر این حکومت را تشکیل داده‌اند.

قارلیق‌ها از سه قبیله تشکیل شده بودند و بعد از گوك ترك، نقش مهمی در مناطق آسیای میانه بازی کردند و غزنویان از ایل قارلوق بودند. دولشان غیر ایل قارلوق به ایل خلج نیز متکی بود.

در سال ۵۵۲ میلادی دولت گوك ترك بوسیله‌ی دومین خاقان تشکیل یافت. او برادرش ایستمی‌خان را برای فتح نواحی غرب مأمور کرد. و ده بیگ را نیز با قبیله‌هایشان به‌مراه او فرستاد. ایستمی‌خان تا رود جیحون فتح کرد و با عنوان

یا بغو^۱ حکومت غرب را اداره میکرد. در ضمن تابع خاقان بومین بود که در اوتوکن مستقر بود. لیکن خلف او (ایستمی خان) در سال ۵۸۲ استقلال خود را اعلام نمود و بخود لقب خاقان داد. با این ترتیب امپراطوری گوك تورك که از منچوری تا جیحون گسترده شده بود بدو قسمت شرقی و غربی تقسیم گردید. مرکز زمستانی یعنی قشلاق امپراطوری/ غربی قالاش و سواحل ایسیق گؤل بود. بعد از تقسیم شدن و جدا شدن از هم، این دو پادشاه با هم در کشمکش و نزاع و جدال بودند. در نتیجه ضعیف و ناتوان شدند و دولت توانای چین بحکومت هردو پایان بخشید و اراضی شان را اشغال و تصاحب نمود.

بطور قطعی دولت گوك ترك در سال ۷۴۴ میلادی منقرض گردیده، وبا انقراض این دولت (که تا آن زمان تمام اقوام و قبایل ترك برای نخستین بار تحت يك نظام و حکومت و يك اصول اداره و فرهنگ و مقررات واحد اداره میگردد. بویژه از نظر فرهنگ و ادبیات ترك نیز دوران درخشنده ای بود و در این زمان بود که ترکان صاحب الفبای ملی شده بودند، که به الفبای «گوك تورك» یا الفبای «اورخون» معروف است) تشکیلات اداری و فرهنگی و موجودیت ملی و نژادی آنان در هم پاشید و مدتها لازم بود که این رخنه و سقوط ترمیم و برپا بشود. بعد از آنها اویغورها مدتی از الفبای «گوك ترك» استفاده نمودند ولی بعداً الفبای «اویغوری» را که از الفبای سریانی - پهلوی گرفته شده بود برگزیده و بکار بستند. اویغورها تا سال ۸۴۰ در این منطقه حکومت کردند. و ایل اویغور از ده قبیله تشکیل شده بود. در سال ۸۴۰ م. قرقیزها که در منطقه یینی سئی بودند به اردو بالیق پایتخت اویغورها حمله کردند و حکومت آنها را ساقط نمودند.

۱- یایغو - اوغوزها به فرمانروای کل خود یایغو میگفتند، بفرمانده قشون سوباشی و جانشین یاینوگون ارکین نامیده می شد. طرخان و پینال هم عنوان اصیل زاده بود. به احتمال سمت و منصبی هم بوده است.

اویغورها که ناچاراً پایتخت را ترك کرده بودند، بدو دسته شده، دسته‌ی اول به تبت رفتند و بعد بایالت قانسو آمده در آنجا پادشاهی کوچکی تشکیل دادند. دسته بزرگتر در سرزمینهای تیان‌شان خاقانی تشکیل دادند و در قرن هشتم دین مانی را قبول کردند و نیمه قرن دهم دین بودا را پذیرفتند.

در نیمه اول قرن دهم میلادی دنیای ترکان از پنج قوم مشهور زیرین تشکیل

شده بود:

۱- اوغوزها یا غزها.

۲ قارلوقها یا قارلیق‌ها.

۳- اویغورها (که در منابع اسلامی تا قرن XI - میلادی توقوز غز ذکر

شده‌اند).

۴- کیماک‌ها (قیماق‌ها).

۵- قرقیزها، و در شمال دریای سیاه هم پچهنک‌ها زندگی میکردند.

قارلوق‌ها بعد از همکاری و اتحاد با اویغورها برای براندازی قدرت «گوک ترک» بطرف غرب آمده، کشور اون‌اوخ‌ها را قبضه کردند. ولی بلافاصله مغلوب و مقهور سامانیان گردیده، پراکنده شدند. و چیگیل‌ها که شاخه‌ای از قارلوقها بوده‌اند در نواحی جنوبی ایسیق‌گؤل زندگی میکردند، تدریجاً کیماک‌ها از بین رفتند و جای آنها را قبچاق‌ها و ایمک‌ها گرفتند.^۱

قبچاق‌ها در نیمه‌ی اول قرن دهم بطرف غرب کوچ کردند و همسایه‌ی شمالی اوغوزها شدند. و در نیمه‌ی دوم قرن دهم اوغوزها را تحت فشار قرار دادند و مسبب مهاجرت آنها به ایران و دیگر کشورهای غرب دنیای آن روز گردیدند. در این زمان اوغوزها بین دریای خزر و فاراب و اسفجانب (دشت شمالی سیحون) زندگی میگردند و در همین دوران شبه جزیره کوه سیاه در مشرق دریای خزر را اشغال

۱- درباره‌ی تاریخ اقوام ترك در منابعی مانند «حدود العالم» و گردیزی معلومات مفصل و دقیقی داده شده است.

نموده، اسکان شده، آنجا را مانقشلاق نامیده بودند (اصطخری). بطور کلی در سرتاسر قرن دهم میلادی قبایل اوغوز در دو طرف رود سیحون مخصوصاً در شمال این منطقه زندگی میکردند. پایتختشان نیز بنی کند^۱ (یا شهر تازه. حدود العالم) نامیده میشد، که مقر و تختگاه یا بغوی ترکان اوغوز بود. آنها بسدین نقاط اضطراراً از شرق آمده بودند. و بتدریج مهاجریشان را به غرب ادامه دادند تا در آغاز قرن یازدهم میلادی از مرزهای شرقی ایران گذشته تا مرکز ایران زمین و حوالی اصفهان پیش رفتند. سپس به آذربایجان، ارمنستان، سوریه، شامات و دیار بکر روی آوردند.

در این زمان اوغوزها که اکثراً کوچ نشین و صحرا گرد بودند، بر حسب نوشته‌جات کاشغری از ۲۴ قبیله تشکیل شده بودند که در رأس هر قبیله بیگی ایستاده بود که بسیار هم ثروتمند بود و بنا بروایت ابن فضلان در میان این بیکها کسانی یافت می‌شدند که یکصد هزار سرگوسفند و ده هزار سراسب داشتند.

گفتیم در این زمان (قرن دهم) پایتخت اوغوزها بنی کند و از شهرهای مهم ایشان جند، خواره بود و در قرن یازدهم میلادی کاشغری شهرهای بزرگ اوغوزها را چنین نام میبرد: ساربان (ساروان)، قاراجوق یا فاراب، سوغناق یا سوناخ، قارناق، سیتکن یا سوت کند و غیره که در این شهرها از آغاز قرن دهم میلادی تعدادی از اوغوزها و قارلوقها و هم‌چنین در منطقه‌ی فاراب و شاش (چاچ) شماری از ترکان به اسلام گرویده بودند که قبل از قبول دین اسلام پیرو مذهب شامان بوده و بر پدیده‌های طبیعت از قبیل: آفتاب، روشنائی، آب، کوه، درخت و غیره تقدس قایل بودند.^۲

۱- کند در ترکی بمعنای شهر میباشد. مانند تاشکند (شهر سنگی) سمرقند یا سامرقند (چامرقند) یعنی شهر گلین.

۲- مثلاً اسامی فرزندان بزرگان اوغوز عبارت بود از گوک (آسمان) خان، گون (خورشید) خان، آی (ماه) خان، اولدوز (ستاره) خان، دنکیز (دریا) خان، ایلدیریم (برق) خان، یاغیر (باران) خان، دولو (تگرگ) خان، بولود (ابر) خان و امثالہ.

اوغوزها دارای بیلجی‌ها و دانشمندان و معمرین بودند که مورد احترام و تبعیت فوق‌العاده‌ی آنان بودند، مانند قورقود آتا یا دده قورقوت و امثاله که تصمیم و رأی و گفته این بیلجی‌ها برای آنان بمنزله‌ی قانون و وحی مُنزَل بود و واجب-الاطاعه .

اوغوزها مرده‌ها را با لباس و اسلحه و وسایل و اشیاء شخصی او دفن میکردند. اطاق‌واره‌ای برای قبر او می‌کنند و مرده را در آنجا می‌نشانند و بدستش ظرف (چَمچاق) پر از قیمیز (مشروب‌بی که از شیر مادیان باشد) میدادند. بعد تعدادی از اسبهای شخصی مرده را قربانی میکردند و مهمانی داده می‌شد (ابن فضلان). اوغوزها به انتقام گرفتن سخت پای بند بودند و هرگز انتقام را در جای نمی‌گذاشتند و بهر قیمتی که شده بود از عهده‌ی این کار برمی‌آمدند و سهل‌انگاری در این باره خطایی نابخشودنی می‌شمردند و چشم پوشی و اغماض روا نمیداشتند. اوغوزان خود به بیماران نزدیک نمی‌شدند و آنها را غلام یا کنیز پرستاری و خدمت مینمود.

اوغوزان به عفت و ناموس‌پرستی مشهور بودند. زنهای آنان در پاکدامنی و درست پیمانی و وفا مشهور بود. در موقع زناشویی دختر از پسر باشلیق (شیربها) می‌گرفته و با جهیز بخانه‌ی شوهر میرفته است.

غذای ملی اوغوزان توتماج^۱ بوده که بعداً در ایران و دیگر بلاد اسلامی نیز پس از آمدن اوغوزان متداول گردید.

اوغوزها ریش را می‌تراشیدند و سبیل می‌گذاشتند. مانند سایر ترکان موی سرهاشان بلند بود. آنها به سرشان بوزک (کلاه) یا عمامه می‌گذاشتند. فرمانروا و بیگها فقط عمامه می‌گذاشتند از «اینجه یون» (بشم ظریف) از نخ ظریف پشم‌های گوسفندان خود برای خود بافتنی و لباس آماده میکردند و قفنانشان را نیز از همین

پشم بافته بودند.

اوغوزها فرمانروای خود را یابغو می گفتند، فرمانده قشون سوباشی و جانشین یابغو را کول ارکین یا کوزرکین می نامیدند. طرخان وینال نیز به اصیل زاده‌ها گفته میشد. شاید آنها نیز سمت و منصبی هم داشتند.

به مهر و فرمان یابغو طغراق (طغرا) می گفتند که بعدها بتدریج در ایران و ترکیه و غیره نیز متداول و مرسوم گردید.

اوغوزها جنگاورترین ترکان بودند. اساساً روی اسب می جنگیدند. مهمترین سلاحشان نیز نیزه و تیر و کمان و شمشیر بود. نام کمان چاچی (شاشی) هنوز هم مشهور عالم است و تیر کمانداران ترك شهرت خود را نگه داشته است.

فاروق سومر با استناد به داستانها و معلومات دهن بدهن (شفاهی) در این باره مینویسد: «داستانلاردا اوغوزلارین باشلیجا سلاحلاری اولاراق اوخ، قلیج، کرگی (سونگو، جیدا) وچماق (توپوز، گورز) ذکر ایدیلیيور. ساوونما (مدافعه) سلاحلاری ایسه: قالخان، سیرت زرهی و ایشیک (توگولگا) ایدی^۱. یعنی: «بر اساس داستانها سلاح اصلی اوغوزها تیر، شمشیر، ونیزه و گرز ذکر شده است. اسلحه پدافندی آنان عبارت از سپر، زره پشت و توگولکا بود».

فاروق سومر مینویسد: «اوخون ترك لرین سلاحلاری اولدوقو معلوم دور، تاریخ ده بوسلاحی ترك لر و مغول لار کییی مهارتله قولانمیش پک آزگو رولور، داستانلاردا اوخون قین آغا جیندان یاپیلاقی سؤیله نیلیيور^۲. یعنی «تیر به اسلحه پدافندی ترکان شهرت یافته است. در تاریخ، این سلاح را کسی با مهارت ترکان و مغولان به کار نبرده است. بر اساس داستانها تیر رانخست از درخت گز می ساخته اند»

۱- چاچ (شاش) نام قدیم شهر تاشکند یا داشکند کنونی (شهر سنگی) بوده است.

۲- پروفیسور دکتر فاروق سومر. اوغوزلار (ترکمن لری) تاریخ لری، بوی تشکیلات لاری، داستاندری. ایکنچی باسی. آنکارا ۱۹۷۲. ص ۴۰۶.

۳- پروفیسور فاروق سومر. اوغوزلار ... ص ۴۰۸.

اسب در نزد اوغوزان مانند شتر در پیش تازیان عزیز بود. هم سوار میشدند، هم بارکشی میکردند و هم روی اسب می‌جنگیدند و هم شکار میکردند و هم گوشت او را می‌خوردند و شیرش (قیمز) را مینوشیدند. و بر خلاف اعراب که مادیان را ترجیح میدادند، ترکان اسب نر را می‌پسندیدند و مزیت قابل بودند.

به سرشان بورك یا عمامه می‌گذاشتند لباس‌هایشان عبارت از دون (تون) بود و پوستین نیز به‌بر میکردند.^۱ اساساً بورك (کلاه) سرپوشی ملی ترک‌ها بود. تاسالهای آخر قرن XIV میلادی رنگ این کلاه سرخ بوده است^۲ (قزلب بورك).

فاروق سومر می‌افزاید: «ساریقا گلین چه، طغرل بیگین ۴۰۳ هـ. ق/ ۳۸ م. ایلینده نیشابورا گلدیگینده باشیندا ساریق (عمامه . غ - بیگدلی) بولموشدوقونو بیلیونور... تورك ساریقی اورتا بویوک لوكده اولوب وقوریم لی گؤزل بیر گؤرو- نوشووارایدی. بو ساریق مصرده تورکمن ساریقی اولاراق تاننمیشدی».^۳

یعنی: «درباره سرپوش (کلاه) می‌گویند در سال ۴۰۳ (۳۸ هـ. ق) هجری قمری هنگامیکه طغرل بیگ به نیشابور آمده در سرش عمامه بوده است ... بعدها به این عمامه در مصر عمامه‌ی تورکمنی می‌گفتند».

مؤلف درباره‌ی کفش ترکان مینویسد: «داستانلاردا آباق قابی اولاراق ادیک وسو کمن (چکمه) آدلاری چکیلیر. بویالاری ساری یا قرمزی اولوب، قونج‌لاری قیرخ سانتیمتره قدر اولارمیش^۴ ... آنجاق قادین لارین گیسیدیگی چکمه‌لرین قونجوقیسا اولارمیش».^۵

یعنی «در داستان‌ها بیشتر نام ادیک وسو کمن (چکمه بلند ساق) برده‌میشوده

۱- گولک‌پای. ص ۲۳؛ ارکین. ص ۱۱۳.

۲- ابن بی. بی. طبقی با سیم، T.T.K؛ آنکارا ۱۹۵۶ ص ۶۹۶ در سال ۱۲۷۷ میلادی هنگام یورش قارامان اوغول‌لاری به قونیه در سر کلاه سرخ داشتشان را مینویسد.

۳- ابن بی. بی. ص ۷۰، ۷۴، ۷۵.

۴- گولک‌پای صفحات، ۵۱، ۸۱، ۸۶؛ ارکین. صفحات: ۱۶۵، ۲۰۵، ۲۱۲.

۵- فاروق سومر. اوغوزلار ... ص ۴۰۹.

ساقه‌ی این چکمه‌ها را در حدود ۴۰ سافیمتر گفته‌اند. لیکن چکمه‌زنانه ساقه کوتاه بوده است.»

دربارهٔ مراسم خوان یغما نیز پروفیسور فاروق سومر اطلاعاتی می‌دهد. او می‌نویسد که فرمانروایان بمناسبت پیش آمدهای خوش، چشنی (طوی) برپا می‌کردند. این میهمانی جنبهٔ همگانی داشت. همگان بدون استثناء در این میهمانی اشتراک می‌نمودند. لیکن سالی یکبار خوان یغمالی طوی (خوان یغما) میداد و در این مهمانی پس از پذیرایی و صرف غذا، دست زنش را می‌گرفت و از آنجا خارج میشد و ترکان مهمانخانه را غارت می‌کردند، در بیرون به خان سلام داده تشکر نموده و میرفتند.^۱ حافظ لسان‌الغیب بیخود نگفته است:

فغان کاین لولیان شوخ شیرین کار شهر آشوب

چنان بردند صبر ازدل که ترکان خوان یغما را

فلسفهٔ این کار این بوده که خان زیاد ثروتمند نشود و در آخر هر سال هر آنچه بنام پیشکش و هدایا و تحف و مالیات و غیره و بدرگاه وی آمده است، بین همهٔ افراد ایل تقسیم بشود و باز بقول معروف روز از نو، و روزی از نو مراسم بدهی‌ها و پیشکش‌ها از نو آغاز گردد...^۲

ترکان شکارگوزن را بسیار دوست می‌داشتند و برای شکار این حیوان از مرغان شکاری مانند قرقی، شاهین، صونقور و غیره استفاده می‌کردند.

۱- فاروق سومر. اوغوزلار ... ص ۴۱۱.

۲- ر.ک. فاروق سومر. اوغوزلار ... ص ۴۱۰، ۴۱۱.

آمدن اوغوزان بغرب

بیست و چهار قبیله اوغوز که در مرکز فلات و دشتهای پهناور آسیای میانه می‌زیستند، از قدیم‌الایام بر حسب عادت و رویه پدرانشان چادر نشین و بیابانگرد بودند و در صحاری وسیع و بی‌پایان اطراف سیحون و فیما بین فضای دریای خوارزم و دریای مازندران با نام قبایل تثبیت شده ۲۴ گانه خود بچوپانی و گله‌چرانی پرداخته، ایلخی‌هایی اسب بیشمار و سواران تیرانداز و بیابان و جنگاوران رشید و پرتوان پرورش میدادند. و دائماً در حال پراکندگی و تحرک و تلاش بودند و متعاقباً چراگاههای تازه‌ای بدست می‌آوردند. روز بروز هم بر جمعیت و توان نظامی و وسعت اراضی‌شان می‌افزود و نیرومندتر میشدند.

اقتصاد اوغوزان اقتصاد شبانی و گله‌داری، و تحرک‌شان بطرف شرق (مغولستان) تا اندازه‌ای و اساساً بطرف غرب و کشورهای اسلامی جنوب غربی آسیای میانه و نزدیک و کشورهای شرق اروپا و بعداً حتی نقاط شمالی آفریقا از قبیل مصر و لیبی امروز و غیره و غیره بود. علت اینکه آنها مانند اجدادشان به شمال و جنوب نقاط مسکونیشان نمیتوانستند بورش ببرند این بود که در طرف شمال سرمای فوق‌العاده شدید و بی‌امان سیبری و مناطق یخبندان قطبی به آنان اجازه‌ی حرکت و دست‌اندازی به این نقاط را نمیداد. از طرف جنوب نیز دیوار تاریخی مشهور

چندین هزار کیلومتری چین جلوی هجوم و پیشروی آنانرا میگرفت و از طرف شرق نیز اوقیانوس کبیر سد راهشان بود. این بود که هر چند صدسال یکبار که خروج از مبدأ و حرکت به اراضی دیگران و اشغال و تصاحب سرزمینهای تازه لابد و ضروری میشد، سواران چابک و تیراندازان و شمشیرزان و نیزه‌داران ورزیده در جلو و بقیه‌ی افراد ایل و تبار از عقب به طرف کشورهای غرب بحرکت آمده، از شمال یا جنوب دریای مازندران گذشته، به نقاط و سرزمینهایی که برای گله‌چرانی و چوپانی‌شان مناسب و درخور بود سرازیر شده، دست می‌یافتند.

اوغوزها نیز بنوبه‌ی خود از این رویه تقلید و پیروی مینمودند. نخستین مهاجرت و نقل مکانهای اوغوزان بنا بر نوشته‌ی اکثر مورّخین از همان سده نخستین هجری از شرق بغرب آغاز می‌گردد. مؤلف کتاب «ساخت دولت در ایران» در اینخصوص با استناد بـمآخذ معتبر و متقن چنین مینویسد: «تداوم طولانی مهاجرت که از همان قرن اول هجری تا قرن ششم ادامه یافته و با هجومهای کوتاه دوره‌ی اعراب و مغول قابل مقایسه و بلکه درخور اهمیتی بیشتر است.»^۱

انصافیور مؤلف کتاب «ساخت دولت در ایران» سپس ماهیت، سبب و تداوم این مهاجرت‌ها را چنین بیان مینماید: «نخستین مهاجرت‌های این غزها (اوغوزها) در تیره‌های گوناگون، هنگام حمله‌ی اعراب به شمال خراسان با اسلام آوردن دسته‌هایی فراوان از آنان شروع شد. پس از آن لاینقطع به صورت اسیران جنگی و همچنین غلامان زرخرید که به دست شکارچیان برده گرفتار و به دربار خلفا و سلاطین و امیران ایرانی به خدمت گماشته میشدند، ادامه یافت. بعدها که این مهاجرت‌ها بشکل هجوم‌های سیل آسا به وقوع پیوست، دولتهایی همچون غزنویان، سلجوقیان و اتابکان از انواع تیره‌های گوناگون آنان پدید آمدند.»^۲

۱- دایرةالمعارف جامعه‌شناسی تاریخ ایران جلد دوم، ساخت دولت در ایران از اسلام تا یورش مغول. غلامرضا انصافیور. مؤسسه انتشارات امیرکبیر. صفحه ۵۹۸.

۲- همان کتاب. صفحه ۵۹۸.

محمد بن نجیب بکران مؤلف «جهان نامه» غزها (اوغوزها) را بدین ترتیب معرفی نموده، زادگاه و محل سکناى اولیه آنها را چنین تعیین مینماید: «مسکن غزان در اصل تاراب و بحیره‌ی جند بوده است. بر هر دو جانب از جیحون چاچ پس قومی از ایشان بسببی که معلوم نیست بحدود ختلان افتاده‌اند از حدود بلخ، و آنجا ساکن شده‌اند، تا عهد سلطان شهید سنجر بن ملک‌شاه نورالله ضریحه^۱ و سپس بخروج نوبتی آنان و رفتنشان بحدود کرمان و اصفهان اشاره مینماید.

مسعودی در کتاب مشهور «مروج الذهب و معادن الجواهر» خود بارها از اوغوزها نام میبرد و ضمن بیان آمدن آنان از شرق بسوی غرب از شجاعت و جنگاوری آنان نیز سخن بمیان می‌آورد. در سال سیصد هجری و قبل از آن تاریخ آمدن همه ساله‌ی اغوزان را بدشتهای مابین خزر و نبطس ضبط مینماید و با اشاره باین دشت مینویسد: «... زیرا صحرانشینان ترك غز باین دشت آیند و قشلاق کنند و گاه باشد که آب رود خزر که تا خلیج نبطس پیوسته است و یخ بندد و غزان با اسب از آن بگذرند»^۲.

مسعودی در رده‌بندی و تعیین صفات و سجایا و مزایای اقراک در همان کتاب درباره‌ی اوغوزان چنین آورده است: «ترك و خلیج و تغزغز (نه اوغوز . غ - بیگدلی) و مردم کوشان که قلمروی میان خراسان و چین است، اکنون بسال سیصد و سی و دوم هیچیک از اقوام و طوایف ترك بجنگاوری و نیرومندی و نظم و حکومت بهتر از ایشان نیست ... و مذهب مانى دارند ... و نیرومندتر از همه غزان‌اند ...»^۳.

رشیدالدین فضل‌الله درباره‌ی آمدن اوغوزان بغرب، تقسیم‌بندی آنان و پیدا

۱- جهان نامه . متن جغرافیائی تألیف شده در سال ۶۰۵ هجری قمری ، از محمد بن نجیب

بکران . بکوشش دکتر محمد امین ریاحی تهران، فروردین ۱۳۴۲ . صفحه ۷۲ .

۲- مروج الذهب و معادن الجواهر . جلد اول . تألیف ابوالحسن علی بن حسین مسعودی . ترجمه

ابوالقاسم پاینده، چاپخانه بهمن، بنگاه ترجمه و نشر کتاب . تهران ۲۵۳۶ . صفحه ۱۸۰ .

۳- همان کتاب، صفحه ۱۳۰ .

شدن تیره ترکمن مینویسد «ترکمانانی که با اوغوز بهم بودند و بسا او متفق شده بودند ... در اول نام او یغور بر مجموع آن اقوام که متفق شده بودند نهاد ... و از فرزندان اوغوز بیست و چهار شعبه پدید آمد هر يك را نام و لقبی معین یافتند و تمامت ترکمانانی که در عالم اند از نسل این قومند و از فرزندان ۲۴ گانه‌ی اوغوزند. لفظ ترکمان در قدیم نبوده و همه‌ی اقوام صحرائنشین ترك شكل را، ترك مطلق می-گفته‌اند و هر قبیله را لقبی معین و مخصوص بوده. در وقتی که آن اقوام اوغوز از ولایت خود بیلاد ماوراءالنهر و ایران زمین در آمدند. توالد و تناسل ایشان در این ولایت بود، بسبب اقتضای آب و هوا، شکل ایشان بتدریج شکل تاجیک گشت و چون تاجیک مطلق نبودند ایشان را ترکمان گفتند یعنی ترك ماندند. بدان سبب این نام بر مجموع شعب اقوام اوغوزان اطلاق رفته و بدان معروف شده‌اند^۱». صاحب «جامع التواریخ» سرزمین اوغوزها را از تلاس و صیرم تا بخارا ذکر میکنند، که در این دیار بود که وحدت اوغوز و او یغور و قنقلی و قبقاق و قلج (خلج) و دیگر قبایل و ایلات بوجود آمد و بتدریج نیرو گرفت، نیرومندتر گردید و در نتیجه‌ی نیازمندی و در دنبال مراتع و چراگاههای تازه از زاد و بوم خود یعنی از مرکز آسیا به طرف سرزمینهای غرب روی آوردند.

مهاجرت بدون وقفه و مداوم اوغوزان بتدریج جنبه‌ی هجوم و اشغال سرزمینهای تازه را در اطراف دریای مازندران بخود میگیرد و رفته رفته تبدیل به هجومهای سیل آسا و بنیان کنی میگردد که در مسیر سیل و جریان خود هرگونه مانعه و مقاومت را ریشه کن مینمود و برای خود راه باز میکرد و جلو میرفت. در اواخر سده‌ی چهارم هجری با سرازیر شدن سیل هجوم اوغوزان از تیره‌های ترکمانان اسرائیل به نواحی شرقی ایران آن روز و سرزمینهای خراسان

۱- جامع التواریخ. تألیف رشیدالدین فضل الله الوزير ابن عماد الدوله ابی الخیر بن موفق الدوله

علی. در سنه ۷۰۴ هجری قمری جلد اول ... بکوشش دکتر بهمن کریمی تهران ۱۳۳۸

بزرگ فصل تازه‌ای بر تاریخ تحرک و مهاجرت و اگر بهتر بگوئیم بر اردو کشی و در مقیاس وسیع و بسیار بزرگ اتراک افزوده گردید. پشاهنگان این رده حتی از سرزمینهای خراسان بزرگ گذشته خودشان را تا حدود آذربایجان و شام و ارمنستان و دیار بکر نیز رساندند. درست از همین موقع یعنی در اواخر سده‌ی چهارم هجری است، که اجداد قبایل بیگدلی و دیگر شش^۱ قبیله تشکیل دهنده‌ی دولت صفوی خودشان را به آذربایجان و روم و شامات و عراق عرب رساندند. و در سرزمینهای مناسب این کشورها برای خودشان یسورت و مسکن ساختند و سالیان دراز در این مناطق با قدرت و خلاقیت زندگی نمودند. و تا آمدن تیمورلنگ در این سرزمینهای تازه بدست آمده اقامت داشتند که بوسیله‌ی تیمور باز گردانیده شدند که در صفحات بعدی در این باره مبسوطاً قلمفرسایی خواهد گردید.

همین مهاجرت موفق، آغاز و پیشگام مهاجرت ترکان سلجوق از شرق بغرب بود، بطوریکه غزنویان برای جلوگیری از نفوذ آنان به داخل سرزمینهای ایران، تصمیم گرفتند که آنها را در مرزهای شمال و شرق ایران اسکان بدهند و مانع از پیشرفت آنان به نقاط مرکزی و غربی ایران شوند. لیکن ستمکاریهای حکام و فرماندهان ارتش سلطان محمود غزنوی آنان را به شورش و قیام برانگیخت. با لشکریان محمود جنگیدند. آنها را در بعضی نقاط شکست داده، وادار به عقب نشینی نمودند و پاره‌ای از تیره‌ها و قبایل آنان از جمله بیگدلی‌ها را به اراک و اصفهان و ری، سپس به آذربایجان و ارمنستان و دیاربکر و شامات و سوریه راندند و در اینموقع تعداد آنان رو به مرفته بیش از پنجاه هزار بشمار آمده است.

ابن اثیر درباره‌ی سیلان و مهاجرت اوغوزان از شرق به غرب مینویسد: «سلطان محمود غزان (اوغوزان) را بخراسان آورد و گماشتگان وی دست ستم بر آن

۱- هفت قبیله اسامی تشکیل دهنده دولت صفوی عبارت بودند از: بیگدلی شاملو، استاجلو، افشار، قاجار، تکلو، ذوالقدر، روملو، قبایل دیگر.

طایفه بگشادند و از آزار دریغ نکردند. دسته‌یی از ایشان ناگزیر روی به مهاجرت آورده روانه کرمان شدند. از آنجا به سپاهان درآمدند. سلطان محمود به علاءالدوله کاکویه خداوند سپاهان نوشت آنان را بخراسان بازگرداند، یا کشتار کرده سرهاشان را بفرستد. ولی غزان از این منظور آگاه شده، جای ایستادن ندیدند. چادرهای خود را کنده از سپاهان گریختند. به هر کجا که میرسیدند یغما می‌کردند. تا وارد آذربایجان شدند.^۱

اوغوزها پس از ورود به آذربایجان و پیدا کردن قرابت سببی و با دادن دختری به امیر و هسودان شهریار آذربایجان، بهیچوجه تسلیم اوامر و فرامین وی نگردیده، استقلال و قدرت خویش را هم‌چنان محفوظ میداشتند. در آذربایجان و ارمنستان برخلاف مصالح امیر و هسودان جنگ‌ها نمودند و دستبردها زدند و سرانجام در سال ۳۲۹ هجری قمری به شهر مراغه تاختند و در آنجا بسیاری از اکراد هذبانی را به قتل رساندند و مطلق‌العنان تا آمدن طغرل در ایران حرکت نمودند.

مرحله دوم نقل مکان دستجمعی اوغوزها را از شرق بغرب با مهاجرت سلجوق بن دقاق که در اواخر دولت سامانیان آغاز گردید به شمار می‌آورند. حسن پیرنیا مشیرالدوله که یکی از مورّخین مشهور ایران است در «تاریخ ایران» خود در این باره چنین مینویسد:

«سلاجقه طایفه‌ای هستند از ترکمانان غز (اوغوز) و خزر که در ایام شوکت امرای سامانی در دشتهای بحیره‌ی خوارزم (آرال) و سواحل شرقی دریای آبسکون (بجر خزر) و درّه‌های سیحون و جیحون سکونت داشتند و ساکنین ایشان بین بلاد اسلامی ماوراءالنهر و مسکن ترکان شرقی قرق (خلج) و غزان (اوغوزان) غیر - مسلمان فاصله بود... یکی از رؤسای آنان که سلجوق بن دقاق نام داشت، در اواخر

عهد سامانی قبیله‌ی خود را برداشته به شهر جند از بلاد کفار سیحون آورد و در آنجا مقیم شد...^۱

بسیاری از اسلاف حسن پیرنیا همین ملاحظه را بیان نموده و سرسلسله سلجوقیان را همان سلجوق بن دقاق نام برده‌اند و بهمین مناسبت نیز آن‌ها را سلجوقیان نام نهاده‌اند.

مؤلف «تاریخ غزنویان» در باره‌ی تاریخ و تحرک قبایل و طوایف انراک و اوغوز و نزدیک شدن بتدریج و دستجمعی آنان از شرق به غرب میگوید: مراتع و سرزمین‌های فلات آسیا بویژه حوالی جیحون برای زندگانی و خصوصیات نژادی اقوام ترک‌سازگار بود. و این اقوام در این مناطق چند امپراطوری بنیان نهادند. و پس از تحکیم مواضع خود و تنگ شدن اراضی و چراگاه‌ها برای آنان که اساساً اقتصادی چوپانی داشتند، به یورش و تاخت بمرزهای محدوده خود نموده، بخصوص به هند و ایران و دیگر سرزمینهای جنوبی و غربی نمودند. علی‌الخصوص که در اوایل ظهور اسلام عناصر ترک که در فلات میان‌کابل و غزنه و بستان چادر نشین و بیابانگرد بودند و اکثریت‌شان را ترکان غز (اوغوز) و خلیج تشکیل میداد، با عناوین و دفعات مختلف و متعدد از شرق به غرب یورش نموده، با اهالی خراسان شرقی آن روزگار در تماس و آمیزش و اختلاط قرار گرفتند و «محملاً» اقدام فردوسی تصادف میان ایران و توران یک پیش‌داوری ادبی و تاریخی شعور ملی ایرانی نموده است، نه توصیف چگونگی یک امر واقع^۲. آنگاه مؤلف «تاریخ غزنویان» با استناد به افکار و معتقدات جاحظ بصری و با اتکال به مآخذ معتبر

۱- تلخیص ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه. تألیف حسن پیرنیا مشیرالقولہ. عباس اقبال آشتیانی. تهران صفحه ۳۰۷.

۲- دایره المعارف ایرانیکا، ج ۱، تهران: مؤسسه انتشارات و نشر، ۲۰۰۷.

و مشهور «المحاسن والاضداد»^۱ وی اساساً اختلافات بین ترك و فارس را ناچیز و تضادّ میان ایران و توران را به آن اندازه که فردوسی بلند آوازه در سرتاسر شاهنامه جاودان خود جلوه گر و آشتی ناپذیر جلوه گر ساخته است نمیداند. و این اختلاف را گذرا، موقتی و آشتی پذیر میداند. شاهدهی بس دلپذیر و بسیار عادلانه و عالمانه و واقع بینانه می آورد، و مینویسد: «تفاوت میان ترك و خراسانی مثل تفاوت میان ایرانی و عرب، یا رومی و صقلایی، یا زنگی و حبشی در خلقت و فطرت نیست که آنان را از یکدیگر متمایز می سازد. بلکه به عکس این تفاوت مثل تفاوت میان مکی و مدنی یا بدوی و حضری و یا دشت نشین و کوه نشین، یا نظیر میان کوه - نشینان و دشت نشینان قبیله ای طی است...»^۲

اساساً برای پیشرفت تجارت و اقتصادیات و برای کشیدن و تأمین راههای بازرگانی آن زمان بویژه ابریشم، راههای کاروانرو که از طرف ترکان از شرق به غرب آسیا کشیده شده و نگهداری می گردید، در تمام مراحل نقش عمده و اساسی را ترکان ایفا میکردند و کنترل کارها و راهها در دست ترکها بود. علی الخصوص بیغوهای اوغوز و سران و سرکردگان قبایل ترك برای رفع هر گونه ستم و امنیت راهها و محافظت کاروانهای تجاری و پیشرفت اقتصادی شرق و غرب خدمات چشم گیری انجام داده و کاروانهای سیاحان خارجی را مشایعت و همراهی مینمودند.^۳ و چیزی از پذیرایی آنان دریغ نمیداشتند. مثلاً یکی از این هیأت های مشهور کاروان ابن فضلان بود که در اوایل قرن ۴ از غرب به شرق در طول تمام اراضی قطعه آسیا تا شرق

۱ - ابو عثمان بن بحر الجاخط البصری مؤلف «المحاسن والاضداد» و آثار گرانهای دیگر.

۲ - Tria Oruseula. چاپ وان فلوتن، (لیدن ۱۹۰۳)، صفحه ۲۹. نامه جا خط بصری به القح خان بن خاقان دربارهی کارهای سترك ترکان و ارتش خلافت. مجله انجمن پادشاهی آسیائی، ۱۹۱۵، صفحه ۶۳۸.

۳ - نگاه کنید، نرشخی، ۵ - ۷ (چاپ بنیاد فرهنگ ایران، ۸ - ۹) ترجمه ی فرای، ۶ - ۸-۱۰، مارکوات، Wehrat und Arang (لیدن، ۱۹۳۸)، صفحه ۱۴۶-۱۵۱.

انجام گرفت^۱. و بطور کلی همین گونه وظایف و مکلفیت‌ها بود که رفته رفته ترکان را با در رأس قرار گرفتن اوغوزها از شرق و میانه‌ی آسیای مرکزی به طرف غرب تا سرزمین‌های اعراب و اروپای شرقی کشاند. و نخستین بار ترکان در زمان خلافت امویان وارد دستگاه خلافت شدند. و قبایل اوغوز پیشقدمان و پیشاهنگان ترک بودند که در نیمه‌ی دوم سده‌ی سوم هجری قمری تا بین‌النهرین پیش رفتند. در سواحل و شمال دجله و فرات رحل اقامت افکندند. و بتدریج به سوریه و حلب و شامات قدم گذاردند.

پس ترکان با پیشاهنگی و پیشقدمی اوغوزان اگر در مرحله‌ی اول برای بدست آوردن چراگاههای مناسب و جهت وسعت دادن قلمرو و سرزمینهای مطلوب از شرق به غرب روی آوردند. علت اساسی دوم همین مسئله‌ی تجارت و اقتصادیات و رواج بازرگانی ابریشم بود، که ترکان را از قلب آسیا تا سرحدات شرقی اروپا و شمال آفریقا کشاند. و آنها را بسرزمینهای با خیر و برکت و ثروت مند خاورمیانه و نزدیک کشاند. و به تدریج با زور و قدرت و نیرو این اراضی را یکی پس از دیگری تصاحب نمودند و متمکن شدند.

راه سوم رسیدن ترکها به سرزمینهای غربی قطعه آسیا و شمال آفریقا و شرق اروپا به سبب رواج بازار بردگان بود. خریداران برده از تعداد کثیری بردگان با مزیت ترک بودن به سوی برده فروشان روی میآوردند و این غلامان ترک که برشادت و صداقت و وفاداری و اطاعتکاری و زحمت دوستی مشهور بودند، زودتر از بردگان دیگر ملتها مشتری و خریدار داشتند و بزودی تعداد آنان روی با افزایش نهاد. بطوریکه بعدها اسباب مزاحمت دولتهای مغرب زمین و خریداران برده گردیده و به ترکان مهاجم پیوستند و تشکیل اردوهای نیرومندی را دادند.

در سده‌ی چهارم هجری ابن حوقل درباره‌ی بردگان ترک چنین مینویسد :

«گرانترین برده‌ها از بلاد ترك است که در سرتاسر دنیای نظیرند و برده‌ای در بها و زیبایی به آنان نرسند. من برده‌های متعدّد دیدم که در خراسان به سه هزار دینار فروخته می‌شدند. بهای کنیزك ترك به سه هزار دینار می‌رسید و در سرتاسر دنیا برده و کنیزی رومی یا مولد (برده‌ای که از پدر و مادری برده دنیا آمده باشد) ندیدم که بدین بها باشد»^۱.

در بیشتر آثار تاریخی مشرق زمین بسیاری از مورّخین و سالنامه‌نویسان در باره‌ی طوایف و قبایل اوغوز مطالب مبسوطی به قلم آورده، شرح‌های مفصّلی مرقوم داشته‌اند. کمتر مورّخی را میتوان یافت که به این مسئله توجه ننموده باشد. مؤلف کتاب «تاریخ غزنویان»^۲ در این باره مینویسد: (ملوك همه‌ی تركستان اندر قدیم از تغوز اوغوز بودندی ...)^۳ مؤلف کتاب «تاریخ غزنویان» بمناسبت شباهت ظاهری کلمه‌ی اوغوز و اوغور، آنها را يك نام و يك قبیله انگاشته و توجه نمیکند که اوغور متحد اوغوز است و خود اوغوز نیست، اگرچه هم در ریشه و منشأ از نژاد واحدی بوده باشند. اینکه مؤلف «تاریخ غزنویان» بعضی از قبایل ۲۴ گانه‌ی فرزندان اوغوزخان را غیر ترك تصویر و تصوّر مینماید درست نبوده، خطا است زیرا همه‌ی آنها از يك نژاد و منشأ میباشند.

بر حسب شواهد تاریخی بسیار و بنا به نوشته‌ی تعدادی از مورّخین، قبایل اوغوز در طیّ قرون هشتم و نهم میلادی برابر با اوّل و دوم هجری از ناحیه‌ی ارخون و دژه‌های سلنگار و حوالی قره‌قروم و کوه‌های آلتای به سوی غرب، به ایرتیش، به دریای آرال و سیردریا تغییر مکان داده و دستجمعی از شرق به غرب کوچ نموده‌اند. ابن‌الاثیر مهاجرت آنان را کمی دیرتر بحساب آورده و در هنگام فرمانروایی سلطان سنجر به خراسان بیان مینماید و مینویسد: غزان (اوغوزها) از روزگار خلافت

۱- ابن حوقل ... صفحه ۴۵۲-۴۶۴.

۲- تاریخ غزنویان. کلیفورد ادموند باسورث.

۳- تاریخ غزنویان. کلیفورد ادموند باسورث Clifford Edmond Bosworth، ترجمه

حسن افوشه مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران ۲۵۳۶. صفحه ۲۱۲.

المهدی نخستین بار از ناحیه تَغَز-غَزَان^۱ (نه اوغوز) واقع در دورترین بخش دیار ترک به این سو آمدند.^۲ لیکن طبری نخستین یورش و حمله‌ی تَغَز-غَزَان را در سال ۲۰۵ (۸۲۰ میلادی) هجری قمری ذکر میکند.^۳

محمود کاشغری نام ۲۲ قبیله از ۲۴ قبیله‌ی اوغوزها را ثبت نموده و قبیله‌ها را قبیله‌شاهزادگان و رهبران دانسته و ارد این سیاهی نمی‌کند و سلجوقیان را از قبیله قنق‌ها بشمار می‌آورد. اما رشیدالدین فضل‌الله قنق‌ها را نیز یکی از قبایل ۲۴ گانه بشمار آورده و از دیگر قبایل اوغوز جدا نمی‌کند.^۴

سلجوقیان در ماوراءالنهر و خراسان. علت اینکه این قبیله بزرگ از اعقاب اوغوز و ترک نژاد خالص از شرق آسیا و از مناطق قاراقوروم و آلتای به ماوراءالنهر مهاجرت می‌نمایند، یکی دیگر این است که پس از انقراض دولتهای سامانیان و خوارزمشاهیان^۵ و روی کار آمدن سلسله‌ی قره‌خانیان و غزنویان، این دودولت تازه برای نمایش قدرت، توان و نیرو به جنگاوران دلیر و بسیاری نیازمند بودند. سران سلجوقی از پیش آمد بهره‌برداری نموده، برای پر کردن خلأ قدرت آنان بسا ایل و تبار فوج به فوج وارد این سرزمینها شده، در قلمرو دولتهای جدید التاسیس به عنوان کمک نظامی و پاسداران مرزها وارد خدمت گردیدند. تدریجاً بر تعدادشان افزود و به این طریق بدون جنگ و ستیز اساسی بمقاصد سیاسی و اقتصادی چوپانی خود نایل آمده، از مراتع انبوه و بی‌پایان این سرزمینهای وسیع و با آب و علف برای

۱- تَغَز-غَز - نه اغز-غزان به معنای نه اوغوز.

۲- ابن الاثیر. XI، ۱۶-۱۷، در شرح وقایع سال ۵۳۸ هـ برابر ۱۱۵۳ م.

۳- طبری. III، ۱۰۴۴، بلاذری. فتوح البلدان ۴۲۵.

۴- ظهیر الدین نیشابوری. سلجوقنامه، صفحه ۱۰ - ۱۶، حسینی. اخبار الدوله السلجوقیه. صفحه ۳.

۵- پروفیسور. دکتر. فاروق سومر در کتاب «اوغوزنامه خود خوارزمشاهیان از ایل بیگدلی بشمار می‌آورد ولی دلیلی جهت اثبات مدّعی خود ندارد. نگاه کنید به:

OGUZLAR(TURKMENLER) Tarihleri - Boy Teskilati-Dastanlari,

ANKARA 1972.S. 297.

گله‌های بیشمار خود مناسب‌ترین چراگاه‌ها را برگزیدند. چراگاه و مراتع دلبخواهی به دست آوردند.

همین ملاحظات را بعدها مروزی، عوفی، ظهیرالدین نیشابوری و بسیاری دیگر در نوشته‌های خود تأیید نموده‌اند. مثلاً راوندی مینویسد: «آن بزرگان از ترکستان به حکم انبوهی خانه (یعنی ازدیاد جمعیت . غ . بیگدلی) و تنگی چراخور به ولایات ماوراءالنهر آمدند»^۱. راستی نیز همین فشرده‌گی، تنگی جا، مسکن و چراگاه بیشتر سبب اختلافات و کشمکش‌های شدید مابین ایلات و قبایل همسایه و هم‌نژاد میگردید، بطوریکه بارها بین افراد قبیله‌ی سلجوق و افراد قبایل قبیچاق و قنقلی در سر همین مسئله منازعات خونین در گرفت و منتهی به قتل یا زخمی شدن دوما نفر گردید.

پس با این ترتیب تعداد بیشماری از افراد ایل سلجوق به ماوراءالنهر و خراسان آمدند و با گروه‌ها و دسته‌ها و موجه‌ها و رده‌های قبلی پیوستند و در سی سال اول سده‌ی یازدهم میلادی (برابر با سده‌ی پنجم هجری) به نام مزدوران در مرزهای اسلامی خدمت میکردند و پاداش خدمتشان و مزدشان، زمین و مرتع بود. بمناسبت ازدواج ارسلان اسرائیل یکی از سران نامدار سلجوق بدختر قاراخان فرمانروای بخارا، افراد این ایل کم کم و بتدریج چراگاه‌های نور بخارا یا نخشب را تصاحب نمودند و بقدرت و اعتبار شوکت خود افزودند.

بنا بگفته‌ی پاره‌ای از مؤرخین از قبیل: میرخوند، ابن عبهری، منی اوسائی و وارطان عیسوی گویا در سال ۴۰۹ هجری قمری (۱۰۱۸ م) یا در سال ۴۱۲ هجری قمری (۱۰۲۱ م) اردوی سلجوق بسرکردگی طغرل بیک از خراسان و نقاط مرکزی اصفهان گذشته به آذربایجان رسیده، بمناطق دور دست ارمنستان و دیاربکر دستبرد زده، سرتاسر این سرزمین‌ها را مورد تاخت و تاز قرار داده‌اند.

۱- مروزی. در چین و ترکستان دهند. ظهیرالدین نیشابوری. سلجوقنامه، صفحه ۱۵. راوندی

باید گفت که این گروههایی که در سال ۴۰۹ یا ۴۱۲ هجری قمری و سالهای قبل از آن از شرق به غرب از طریق خراسان، کرمان، اصفهان، ری و عراق عجم یورش برده، به آذربایجان و لرمنستان و دیاربکر و شامات رسیده‌اند، از پیشاهنگان ترکان اوغوز بوده‌اند که باید مقدمه الجیش اردوی سلجوقی بشمار بیایند. احمد کسروی در کتاب «شهریاران گمنام» خود باین مسئله دقت رسانده، شرح آمدن اوغوزها را به ایران و عراق و شامات و ترکیه در چهار مرحله‌ی جداگانه مورد بررسی دقیق قرار داده است.^۱

این طایفه از ترکان اوغوز را ترکمانان سلجوقی نیز نامیده‌اند و در ایران به نام ترکان عراقی شناخته شده‌اند چون از راه عراق عجم‌وری آمده به آذربایجان و به سرزمینهای دیگر رفته بودند. ابن اثیر نیز آنها را بهمین اسم نام برده و فرق است میان این گروه از ترکان اوغوز و دیگر گروههای اوغوزان سلجوقی که به سرکردگی طغرلبیک از جیحون گذشته به ایران آمدند.

ولی گردیزی (معاصر سلطان محمود) تاریخ مهاجرت آنان را سهواً در سال ۴۱۶ هجری قمری ضبط نموده^۲. ابن اثیر، عمادکاتب، راوندی و مؤلف العراضه و دیگران نیز در این باره معلومات دقیق نداده‌اند. در صورتیکه نخستین مهاجرت دستجمعی و سیاسی نظامی اوغوزان بغرب در سال ۴۰۹ هجری قمری بوده است. هم‌چنین نظر بیهقی درباره‌ی این مهاجرت دقیق نیست. او میگوید: این قسمت از ترکان اوغوز که از هواخواهان و مرزداران سلطان محمود بوده‌اند، به سبب وقوع اختلاف حادّ مابین‌شان اجباراً بطرف غرب یعنی اراضی مرکزی و غربی ایران و ارمنستان و دیاربکر رانده شدند. ولی بیهقی نیز تاریخ و زمان دقیق این مهاجرت

۱- شهریاران گمنام. نوشته احمد کسروی. مؤسسه انتشارات امیرکبیر تهران ۱۳۳۷، صفحه

۱۸۳.

۲- بخشی از «زین الاخبار گردیزی» چاپ ایران شهر. صفحه ۸۴، ۸۵.

اضطراری را تعیین نکرده است.^۱

شمه‌ای درباره‌ی مهاجرت اوغوزها به آذربایجان، ارمنستان و روم و شام بیهقی که معاصر سلطانمحمود و همزمان مهاجرت و یورش اتراک اوغوز از شرق به غرب بوده، در اینخصوص اثری جداگانه داشته است، که عجالتاً در دست نیست. و الا معتبرترین اسناد و دقیق‌ترین معلومات را در اختیار تاریخ می‌گذاشت. ولی اثر دیگری که از ابن اثیر در اینخصوص بیادگار مانده و در دست است، تاریخ حرکت، فعالیت و مهاجرت ترکان در شرق و غرب بویژه عراق و آذربایجان و ارمنستان و دیار بکر را روی کاغذ آورده است. بواسطه‌ی استفاده‌ی سریع و گذرا از منابع موجود مختلف آنزمان و ضد و نقیض گوئیهای آشکار از اعتبار خود کاسته. ابن اثیر سهواً نخستین مهاجرت دستجمعی و سیاسی نظامی اوغوزان از خراسان به عراق و آذربایجان و ارمنستان را در سال ۴۲۰ هجری قمری مینویسد و حال آنکه این مهاجرت اندکی قبل از این تاریخ و دقیقاً در سال ۴۰۹ هجری قمری روی داده است. که این تاریخ را اکثر مورّخین اسلامی و رومی و ارمنی و دیگر شرقشناسان جهان تصدیق و تثبیت نموده‌اند.

علّت و آغاز این مهاجرت را ابن اثیر چنین مینویسد: «چون سلطانمحمود غزان (اوغوزان) را به خراسان آورد، گماشتگان او (سلطانمحمود) دست ستم و تعدی بر آن طایفه بگشادند و از هیچگونه آزار و گزند دریغ نکردند. دسته‌ای از

۱- بیهقی. تاریخ بیهقی. چاپ تهران، صفحه‌ی ۲۶۷. بعقیده نگارنده این‌سطور در این‌هنگام این قبیل یورش، نقل مکان، و مهاجرت‌ها که در داخل قشون سلجوق، در میان ایلات اوغوز تعداد کثیری از قبیله‌ی بیکدلی نیز از شرق به غرب منتقل گردیده در آذربایجان قفقاز، دیار بکر، شامات و آن حوالی جا بجا گردیده و تا زمان یورش امیر تیمور گورکن در این مناطق بوده‌اند و در بازگشت به ایران با نامهای شاملو و روملو شهرت یافته‌اند. اصل همان بیکدلی‌ها هستند.

ایشان ناگزیر روی به مهاجرت مجدد آوردند، و روانه‌ی کرمان شدند و از آنجا به سپاهان آمدند. محمود نامه‌ای به علاءالدوله کاکو که خداوند و پادشاه و دین و دینداران را به خراسان بازگرداند، یا کشتار کرده سرهاشان را پلر بسازد، «علاءالدوله غزان را به سرای (دارالاماره، دربار) خود خواند و اینک می‌خواهد نامشان را نوشته در سپاه خود بپذیرد. ولی می‌خورد و نمی‌نماید. غزان چون به سرای در آمدند غلام ترکی از آن علاءالدوله پرسید: قصد علاءالدوله بیاگاهانید، ایشان از این خبر بهم درآمده بازگشتن خواستند جلوشان بگیرند. کار به جنگ و زد و خورد انجامید و غزان نیز یاری کسان علاءالدوله میکردند، غزان جای ایستادن نداشتند و فرار کردند، از سپاهان روانه شدند. به هر جا که می‌رسیدند یغما می‌کردند و سرهاشان را می‌بردند»^۱

شماره‌ی این گروه را ابن اثیر تخمیناً دو هزار خرگاه می‌نویسد و اگر در خرگاهی بطور متوسط شش یا هفت نفر موجود باشد، آنوقت تعداد همه‌ی آنان به ۱۲ تا ۱۴ هزار تن میرسد. ولی باز هم ابن اثیر در اینجا نتوانسته است معلومات قطعی و دقیقی بدهد زیرا بنابر معلومات دیگر مورّخین تعداد نفرات این گروه در این موقع بیش از چهل هزار تن بوده است.

به نوشته‌ی ابن اثیر، فرمانروای آذربایجان در این هنگام یعنی در موقع سرازیر شدن اوغوزان به آن سرزمین و هسودان^۲ بوده و به‌طوری که در تاریخ معین است

۱- ابن‌الاثیر، حوادث سالهای ۴۲۰-۴۳۲ صفحه ۱۹۰ و ۱۵۹.

۲- هسودان از خاندان رّوادی کرد بود که در این زمان حاکمیت آذربایجان را در دست داشت و با مهاجرین اوغوز از در مسالمت و موافقت درآمد و دختری نیز از آنان گرفت. در مقابل دشمنانش بواسطه از وجود اوغوزان استفاده نماید. ولی این نقشه‌ی وی اجرا نگردید. اوغوزان با وی نساختند و کار بجدال و تفرقه انجامید. نگاه کنید، پروفیسور دکتر. فاروق سومر «اوغوزلار» (تورکمنلی). آنکارا انیورسیتهمسی. ۱۹۷۲ صفحه ۸۳.

دوران فرمانروایی وهسودان به آذربایجان پیش از سنه ۴۱۰ هجری قمری بوده است. پس ابن اثیر اینجا نیز نتوانسته است معلومات درستی بدهد. و در سنه ۴۲۰ دیگر وهسودان حاکم آذربایجان نبوده است، در این صورت اگر اوغوزها در دوران حکومت وهسودان به آذربایجان آمده‌اند از همان سنه ۴۰۹ هجری قمری درست و دقیق است.

ابن اثیر می‌نویسد. وهسودان چون از طرف شمال کشور باارامنه و گرجیها، از طرف غرب با رومیان هم‌مرز بود، به امید تقویت سپاهیان خود و تثبیت و تحکیم موقعیت نظامی کشور، اوغوزها را به آذربایجان راه داد. از آنان استمالت نمود و دختری نیز از آنان بزنی گرفت. چونکه آن ترکان بسیار دلیر و جنگجو و در فنون رزم به ویژه تیراندازی و شمشیربازی شهره‌ی آفاق بودند. ولی حوادث بعدی نشان داد که این حساب وهسودان درست نبوده است. بطوری که در نتیجه‌ی تولید نفاق و کدورت فیما بین، اوغوزها وهسودان را ترک گفته، به دشمن نیرومند وی ابوالحسن لشکری شدادی در گنجه پیوستند.

درباره‌ی این موضوع قدری بیشتر شرح دهیم:

قضیه از این قرار است. چون کدورت و شکر آبی میان وهسودان و اوغوزها حاصل می‌شود، ابوالحسن لشکری شدادی ازین پیش‌آمد هوشیارانه و مدبرانه بهره‌برداری نموده و حاجب (وزیر دربار) دانشمند و سرکرده‌ی بنام خود ابوالیسر را برای دعوت اوغوزان به اران و پایتختش شهر کهن سال گنجه می‌فرستد، وعده‌های فراوان و نویدهای بیشمار به اوغوزان می‌دهد، که قطران تبریزی (۴۰۲-۴۸۱ ه. ق) (۱۰۸۸-۱۰۱۲ م) شاعر مشهور قرن پنجم هجری که در این زمان در گنجه بود، قصیده‌ی غرایبی به این احوالات حصر می‌نماید، که چند بیت از این قصیده را در زیر از نظر می‌گذرانیم:

قطران تبریزی^۱

در مدح لشکری

که را پشنی کند گردون ، چه باشد پشنی لشکر
 چه باشد یاری لشکر، که را دولت بود یاور...
 ملك چون لشکری^۲ باید، به دارالملک آسوده
 فرستاده بهر شهری سریری را یکی همسر
 نشاط تازه هر روزه ، به روی لشکری تازه
 سروری دیگرش مردم ، به عزم دشمن دیگر
 اگر بگذاشت از جیحون گروه ترکمانان را
 ملك محمود کاو را بود زابل کان در تسخر^۳
 شگفتی نیست از محمود کایشان را بقهر آورد
 بدان پیلان جنگ آرای و آن گردان جنگاور
 شگفت از حاجب خسرو، که بی پیلان و بی گردان
 سپاهی را به قهر آورد از آن کشور باین کشور...
 کجا خسرو چنین باشد، شاید جز چنان حاجب
 کجا مهتر چنین باشد ، شاید جز چنان بکتر
 ایا شاهی که بر شاهان همی زبید ترا نازش
 ایا میری که بر میران همی زبید تو را مفخر

۱- قطران تبریزی . دیوان ، ترتیب دهنده محمد نخجوانی . تبریز ، ۱۳۳۳ هجری شمسی
 صفحه ۱۶۶ .

۲- ابوالحسن لشکری شذادی از خانواده اصیل آذربایجان و حکمدار ارزن ، مرکز گنجه .
 ۳- در دیوان قطران این کلمه سهواً در سنجر نوشته شده است .

بیک حاجب، تو آنکردی که کرده نیست افریدون
 بیک چاکر، تو آن کردی که کرده نیست اسکندر
 سپاهی را کجا بودند پَر و بال، دشمن را
 بیاوردی به قهر او را، شکسته بال و کنده پر
 زمانی تازش ایشان، به شروان اندرون بودی
 زمانی حمله ایشان، به آذربایگان اندر
 نبود از تازش ایشان، کسی بر جان خود ایمن
 نبود از حمله ایشان، کسی بر مال خود سرور
 همیشه نازش دشمن، بر ایشان بود بر هر کس
 کنون از هیبت ایشان، نیارد بر کشیدن سر
 کنون شد یار دشمن غم، کنون شد روز دشمن شب
 کنون شد نیک دشمن بد، کنون شد خیر دشمن شر
 تو چون جمشیدی و حاجب تو را، مانده‌ی آصف
 تو چون پیغمبری، حاجب تو را، مانده‌ی حیدر...
 از مضمون این قصیده‌ی قطران تبریزی استنباط می‌شود که ابوالیسر حاجب
 دربار ابوالحسن لشکری از عهده‌ی مأموریت محوله به نحو احسن بر آمده و
 توانسته است دشمنان را بشهر گنجه و بدرگاه فرمانروای اَران بیاورد.
 نتیجۀ شگرفی که از مضمون اشعار بالا بدست می‌آید این است. درست است
 که قطران شاعر مدیحه سرای و درباری بوده و در درگاه شاهان و فرمانروایان
 آنروز کار آذربایجان بزرگ به مدیحه‌گویی پرداخته است. لیکن چنانکه مشا
 هر شود در خلال این مدایح شاعر چه بسا مطالب و مضامین تاریخی را د
 نموده است که امروز برای روشن شدن رویدادهای تاریخی آن دور

ضروری و مفید میباشد و به مورخین باری مینماید، که چنین مطالبی از اخلاق و محبت و صداقت و غیره در این قصیده‌ها موجود است که بسیار گرانبها و آموزنده میباشد.

این نخستین بار بود که دسته‌ای از اوغوزان از شرق ایران تا اقصی نقاط غربی آن پیمودند و از اردبیل و تبریز و نخجوان گذشتند و خودشان را بشهر گنجه رساندند، و آذربایجان را مسکن خود ساخته، توطن اختیار نمودند. قسمتی از این قبایل نیز قبیله و ایل و تبار بیگدلی بودند، که این سرزمین‌های زرخیز و پر برکت و زیبارا چون جان شیرین در برگرفتند و از آن پس تاکنون در راه حفظ استقلال و عظمت و سربلندیش از جان شیرین دریغ نداشتند و با خون گلگونشان خاک پاک این سرزمین گرامی را آبیاری و لاله‌گون نمودند.

اوغوزان همانطوریکه تابع و مطیع و هسودان نشدند، در گنجه نیز اختیار تام و تمام خود را بدست ابوالحسن لشکری ندادند، دست از تاخت و یغما برنداشتند. از وقایع مهم این زمان جنگ اوغوزها با ارامنه، تاخت و یغمای واسپورگان می‌باشد. چامچیان مورخ شناخته شده و معتبر ارمنی این حادثه را در سالهای ۴۱۱ و ۴۱۲ هجری قمری می‌نگارد^۱. و این بدین معنی است که یورش اوغوزها به غرب ایران همان سال ۴۰۹ بوده است. دیگر اینکه اوغوزها پس از نوردیدن طول و عرض آذربایجان در يك جا توقف نکرده و در يك محل ساکن و ثابت نشده‌اند و از آنجا به نواحی ارمنستان و شامات روی نهاده‌اند.

چامچیان ضمن شرح تاخت اوغوزها به ارمنستان، به تفصیل درباره‌ی روبرو شدن با آنان و درگیری و زد و خورد فیما بین مطالبی بیان داشته و درباره‌ی سجایا، سلاح و سیمای آنان نیز معلوماتی می‌دهد و می‌نویسد: «شاپور^۲ همگی سپاه و

۱- شهریاران گمنام. نوشته احمد کسروی. مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، تهران

۲۵۳۵، صفحه ۱۸۷.

۲- شاپور سپهبد سکریم آرجرونی است که پایتختش و سلطان یا وان نام داشته است.

سرکردگان واسپورگان را گرد آورده، همراه داویت پسر بزرگ سکریم روانه شد. ولی چون بدانجا رسیدند که ترکان بودند و از دور ایشان را بدیدند در شگفت شدند. چه گروه بسیار انبوهی دیدند که همگی چون زنان گیسوان فرو آویخته و کمانهای ایشان بس سخت و زورمند و بسیار بزرگ، ارمنیان که تا این هنگام چنین مردمی ندیده بودند، بیم سخت برایشان چیره شد.^۱

در این جنگ ترکان اوغوز پیروز می شوند و شاپور به نزد سکریم می آید و چامچیان درباره ی این برخورد چنین میگوید: «چون شاپور سپهد از جنگ غزان بازگشت، فزونی و انبوهی آن طایفه، سخت کمائی و دلیری و چابکی ایشان را در رزم پیش اوزناورگفت. سکریم سخت غمگین و تنگدل شده چند روزی پیوسته دلگیر و غوطه‌ور در اندیشه بود...^۲»

موج دوم سرازیر شدن اوغوزها به غرب از سال ۴۲۶ هجری قمری آغاز میگردد. در این سال طغرل بیگ و برادرانش بالنهوی از قبایل و ایلات سلجوق و غیره که همه ی ایشان ریشه ی اوغوزی داشتند، از رود جیحون گذشته، پا در خاک خراسان میگذارند. نامه بسطان مسعود نوشته، برای خودشان چراگاه و نشیمن خواستار میشوند. در این موقع تعداد کثیری از اوغوزان عراقی که تا این هنگام در بلخان پسر صبرند به سوی غرب حرکت نموده، به برادران مقیم در عراق عجم شان پیوستند. در هنگام این کوچ و مهاجرت، بنا بگفته ی ابن اثیر، سر راه شهرهای سمنان و دامغان و خوار و برخی از دهات ری را تاراج نمودند و مردم بسیاری را از دم تیغ گذراندند.

تاریخ دومین مرحله ی آمدن اوغوزها به آذربایجان سال ۴۲۹ هجری قمری بود. در این سال اوغوزان مقیم ری و حوالی آن و سایر نقاط مرکزی ایران به دو

۱- تاریخ چامچیان. جلد دوم صفحه ۹۰۱ و ۹۰۲ نقل از شهریاران کمنام.

۲- همان کتاب صفحه ۹۰۳ تا ۹۰۹.

دسته منشعب گردیدند. دسته‌ی قلبلی به سرکردگی قیزیل در آنجا ماندند و دسته‌ی کثیری که پیشوایانشان بوقا، گوکناش و منصور بود راهی آذربایجان و نواحی غربی ایران شدند. به زیرپرچم امیر منصور و هسودن گردآمدند. و هسودان با آنان نیز خوش رفتاری نمود و همه را با نوازش و ملاطفت پذیرفت. به آنان اجازه نشیمن در آذربایجان و چراگاه برای گله‌ها و ایلخی‌هایشان داد.^۱

این دسته از اوغوزها نیز پس از تمکّن و جابجا شدن در آذربایجان، در گوشه و کنار کشور شروع به تاخت و تاز و یغما و تاراج نمودند. حتی به سرزمین‌های مجاور و همسایگان از آنجمله بخاک ارمنستان و غیره تجاوز کردند. رعب و دهشتی عظیم در قلوب سکنه این سرزمینها بویژه ترسایان ایجاد نمودند.

در اینموقع شهر تفلیس که در دست امیر ابوالفضل جعفر از حکام ابوالحسن لشکری فرمانروای اران بود و از طرف باگرات پادشاه آبخاز در محاصره بود. به محض شنیدن نزدیک شدن اوغوزهای دسته‌ی دوم به آن حوالی، دست از محاصره‌ی شهر برداشته و به سرزمینهای خود بازگشتند.^۲

در این هنگام اوغوزهایی که در مرحله‌ی اول به آذربایجان و اران آمده بودند، با تازه واردین خودی در حوالی گنجه و قره‌باغ بهم پیوستند و بر قدرت و اعتبار آنان افزود. نفوذشان بیشتر، وزنشان سنگین‌تر گردید.

لیکن نه تدبیر و تمهید عاقلانه‌ی و هسودان، و ازدواج کردن بر دختر رئیس این قبایل اوغوز، و نه محبت و نوازشهای گرم و خردمندانه‌ای ابوالحسن لشکری، در قلب پولادین و اراده آهنین آنان آنطور که باید، تأثیر نتوانست بنماید، و هیچکدام از این فرمانروایان نتوانستند این میهمانان ناخوانده‌ی دلبر و جسور و پرتحرک و یغماگر را رام و مطیع و منقاد خود بسازند. آنان دست از خوی و کردار دیرینه خود

۱- تاریخ ابن اثیر. حوادث سال ۴۲۰ تا ۴۳۲. تاریخ بیهقی از صفحه ۲۶۷ به بعد.

۲- تاریخ ابن اثیر. حوادث سال ۴۲۹. تاریخ جوانشیر. چاپ ونیس. صفحه ۱۱۲.

برنداشته، و بمحض امکان دست به یغما و تاراج تازه میزدند. «در همان سال شهر مراغه و روستایان اطرافش در جنوب منطقه مورد حمله و تاراج قرار گرفت. حتی مسجد آدینه شهر را به آتش کشیدند، و از آنجا شهر ارومیه را هدف قرار دادند. و به سرحدات ارمنستان تجاوز نمودند. کشت و کشتار فراوانی نموده، اسیر و غنائم بسیاری همراه آوردند.»^۱ این بود که امیر وهسودان از کردهی خود پشیمان شده، تاب اعمال و حرکات غیر قابل اغماض آنان را نیاورد. سرانجام این اختلافات شدیدتر و منجر به جنگ بین طرفین گردید، که قطران تبریزی شاعر معاصر و شاهد همین حوادث قصایدی دربارهی این جنگها سروده که برای نمونه از هر کدام ابیاتی شاهد می آوریم:

در مدح ابو منصور وهسودان

کسی کش دل برد دلبر، کسی کش جان برد جانان
 که جانان دارد و دلبر سبک دارد دل و جان را ...
 تو را خیل و رهی ای شاه بسیارند و من دانم
 رهی را کی کم از قلاش و خیلی کمتر از ترکان
 به جنگ آهنگ تو کردند بسا پیکان بسا سرکش
 به مردی باز گردانیدی تو بر اندامشان پیکان ...
 همیشه عزم ایشان بود، بر تاراج و بر کشتن
 چو باشد عزمشان آن گونه، باشد حالشان اینسان ...^۲
 از ابیات زبرین قطران تبریزی که شاهد عینی اوضاع و احوال بوده بخوبی

۱- تاریخ ابن اثیر. حوادث سال ۴۲۰ تا ۴۲۲.

۲- قطران تبریزی دیوان. به سعی و اهتمام محمد نجوانی. تبریز، ۱۳۳۳ هجری قمری

مفهوم است که، اوغوزها از زن و مرد مردمی جنگجو و رشید، دارای خوی یغما - گری و جنگاوری بوده، بهویژه در سخت کمائی و تیراندازی شهره‌ی آفاق بوده‌اند. اینان از روی اضطراب و عجز و لابه پناهنده این یا آن نگردیده، بلکه با زور و ضرب شمشیر و قدرت تیرو کمان خود در هرجا و مکان برای خودشان جا باز کرده‌اند. مسکن و مأوی گزیده‌اند. و در هر زمان هم که لازم دانسته‌اند بدون اجازه و مصلحت و مشورت هیچکس دست به یورش و یغما و تعرض گشوده، و به هرجا که لازم بوده و مصلحت دیده‌اند شبیخون زده‌اند و مظفر و پیروز از میدان‌های کارزار و یغما باز گشته‌اند. در قصیده‌ی دیگری که در مدح ابونصر مملاَن مربوط با کار اوغوزان سروده:

در مدح ابونصر مملاَن

دمید لاله‌ای سیراب در بنفشه ستان
چو طوطئی که بود خفته در بنفشه ستان ...
گوا بس است، گر یمیت را عطای مدام
نشان بس است، سواریت را نبرد غزان
بدان نبرد که چونان، کسی نداده خبر
وز آن گروه نبرده، کسی نداده نشان
همه به تیر فشاندن، بسان آرش و گیو
همه به تیغ کشیدن، چو رستم دستان
همی زدور، به تائید تیر چون آتش
همی زدور، به تائید تیغ چون سندان
سر سواران گشته، علامت شمشیر
دل دلبران گشته، نشانه‌ی پیکان

فروغ تیغ پدید، از میان گرد سپاه
 چنانکه در شب تاری، ستاره رخشان
 سنان نهاده و اندر کمان نهاده خدنگ
 مبارزان همه بر تافته ز جنگ عنان...
 بدانگهی که هوای تو سوی ترکان بود
 ز هیچ خلق بدیشان، نبود دل و هوان
 کنونکه رای تو ز ایشان بگشت یکباره
 پدید گشت بدیشان، علو هم از ایشان
 تو را به طبع، ملکشان همی نهد گردن
 تو را به طبع، ملکشان همی برد فرمان^۱

از ابیات قصیده‌ی بالا بار دیگر دلاوری، پهلوانی، تیراندازی و سخت‌کمانی تا حد آرش کمانگیر و تیغ زنی به مثابه رستم جهان پهلوان از ویژگی‌های خاص افراد ترک اوغوز می‌باشد، که با فرمانروایان معاصر قطران روبرو شده و زور آزمایی‌ها نموده‌اند.

از گفته‌های ابن اثیر چنین برمی‌آید قسمتی از طوایف اوغوز یعنی سرکرده‌ای که دخترش را به وهسودان داده بود، با ایل و قبار و سواران خود نزد وهسودان در آذربایجان بماند و بقیه‌ی آنان به سرکردگی بوقا در سال ۴۳۰ هجری قمری به سوی ری بازگشت نمودند. دسته‌ای نیز با منصور و گوكتاش به سوی همدان رهسپار شدند و دسته‌ای دیگر به قزوین. ولی «غزانی که در ارومی گردآمده بودند روانه هکاری که نزدیک موصل است شدند و با کردان آنجا به جنگ پرداخته و سخت خونریزی نمودند. کردان شکست یافته بکوهها بگریختند و غزان به چادرها و اموال و زنان و کودکان ایشان دست یافتند و از دنبالشان روانه کوهها شدند»^۲

۱- همان کتاب . صفحه ۳۰۵.

۲- ابن اثیر . حوادث سال ۴۲۰ - ۴۳۲.

با این ترتیب پای طوایف ترکان اوغوز به عراق عرب و شامات و سوریّه و حلب باز می‌شود، که در این نقاط نیز برای خودشان مسکن و ماوای دلخواه و تازه بدست می‌آورند، و سکونت اختیار میکنند. آندسته‌ای از غزان که در سال ۴۳۰ هجری قمری از آذربایجان بیرون رفته، در قزوین و ساوه و همدان و ری و دینور و کنگور و سپاهان پراکنده شده و سکنی گزیده‌اند. تا با امروز نیز مقیم و ساکن هستند و بیشتر خصوصیات نژادی و زبان و عادات خود را حفظ کرده و مراکزشان نیز ساوه و ری می‌باشد.

فرمانده کلّ آنان که سر کرده‌ای بنام قزل بوده است و او را «امیر غزان» می‌خواندند، در سال ۴۳۲ هجری قمری با اجل طبیعی درگذشت. مقارن با این حادثه ابراهیم بنال (بناللو) یا (ایناللو) برادر مادری طغرل آهنگ ری کرد. پس از مرگ قزل فرمانده محبوب و رشید ایل قسمت مهمی از اوغوزان برای دفعه سوم قصد حرکت و یورش با آذربایجان کردند. برای بار سوم پای درسزمین این خطّه مردخیز و ثروتمند نهادند که، مجدداً موجب جنگی بس خونین و شدید بین اوغوزان و لشکریان و هسودان در حوالی اردبیل و در بیابان سرسبز و زیبای سراب در گرفت، و غزان شکست سختی خورده، تلفات سنگینی را متحمل شدند. و بقية السیف شان از راه ارمنستان روانه جزیره^۱ و دیار بکر شدند.

قطران تبریزی صحنه‌ی این نبرد و انجام آنرا در يك قصیده ۳۰ بیتی مبسوطاً شرح و تصویر می‌نماید که چند بیتی از آنرا می‌آوریم:

قصیده

کمر بستند بهر کین، شه ترکان پیکاری
همه یکرو به خونخواری، همه یکدل به جرّاری ...

۱- جزیره. یکی از نامهای بین‌النهرین. فرهنگ فارسی معین اعلام آ - ح.

بسان کوه از انبوهی و چون ریگ از فراوانی
 چوشیران از گران زخمی، چو دیوان از سبکباری...
 جهانجویان به دمسازی، جهانگیران بهم پستی
 جهانسوزان به یک زخمی، جهانرویان بیک باری...
 خداوندا! پراکندی ز هم پیوسته خیلی را
 چه از زنگان، چه از گرگان، چه از آمل، چه از ساری
 ز تنشان تلّها کردی، به صحرای سراب اندر
 میان تلّها کردی ز خونشان جویها جاری
 وز آنجا تاختن کردی به سوی قلعه‌ی محکم
 که بر باره‌اش نیابد ره، به حیل باد آزاری...
 دژی را همسر گردون بکردی پست با هامون
 بیک ساعت چنان کانجا نبود آن هرگز انگاری...
 از متن اشعار بالا روشن می‌گردد که سپاه اوغوزان از زنگان و گرگان و ساری
 و آمل نیز، به آذربایجان روی آورده، در سراب با وهسودان روبرو شده و جنگ
 سختی نموده‌اند و اوغوزها در این نبرد شکست خورده‌اند.
 این بار نیز باقی‌مانده سپاه اوغوزها بسوی باختر ره سپر گردیده، خودشان
 را به دیاربکر و جزیره می‌رسانند، به گروه‌های قبلی می‌پیوندند، با هم دست تطاول
 و یغما می‌گشایند و بنا بگفته ابن‌اثیر: سراسر شهرهای جزیره را یغما کردند و
 به موصل دست یافتند و لایق‌قطع نیز به ارمنستان دستبرد زدند.
 در سال ۴۳۵ در جنگی که میان بیابانگردان مهاجم و یغماگر امیر قراواش روی
 داد شکست سختی خوردند، منهزم شدند و تعداد کثیری از آنان باردیگر بآذربایجان

۱- قطران تبریزی . دیوان . باهتمام محمد نخجوانی . تبریز ۱۳۳۳ شمسی هجری صفحه

برگشته،^۱ در آنجا سکنی گزیدند.

از مطالبی که در فوق ذکر شد روشن می‌گردد که طوایف و قبایل اترک و اوغوزان از آن جمله ایل و تبار بیگدلی در ظرف سالهای ۴۰۰ تا ۴۴۰ هجری قمری چندین بار و از چندین راه و زمان و مرحله از شرق به غرب کوچ و یورش نموده، هجوم آورده، جنگیده، تا برای خود نشیمن و چراگاه و مسکن و یورت تازه بدست آورده است. مرکز و استنادگاهشان آذربایجان بزرگ^۲ بوده، علاوه بر نقاط باختری کشور ایران، در دیار بکر و روم و شامات و بین‌النهرین نیز ریشه دوانده، در شهرهای مرکزی، عراق عجم و دشت‌های مرکز ایران نیز پراکنده شده‌اند و مسکن گزیده‌اند.

با این تفصیل درست یک‌هزار سال پیش طایفه و قبیله و ایل بیگدلی در داخل ترکان اوغوز سلجوقی که از يك ریشه و منشاء و نژاد می‌باشند از شرق خراسان بزرگ به سوی مرزهای غرب ایران و کشورهای هم‌جوار غربی و شمالی (قفقاز) مهاجرت و تغییر مکان نموده، بتدریج جا به جا شده، صاحب یُوزت و مسکن و چراگاه گردیده، تازمان یُورِش تیمور کُور کُنْ (۷۳۶ - ۸۰۷ هـ ق) بنیانگزار دولتهای آق‌قویونلو و قارا قویونلو در نقاط غربی مرز ایران، دیار بکر، شامات و بین‌النهرین بوده تا در هنگام جنگهای هفت ساله تیمور لنگ (۸۰۲ - ۸۰۷ هجری قمری) جلب توجه صاحبقران را نموده و تعداد کثیری از ایشان، با زن و فرزند به آسیای میانه کوچ داده می‌شوند. که در اردبیل بوساطت خواجه علی سیاه‌پوش پسر شیخ صدرالدین صفوی آزاد گردیده، مسکن اختیار می‌نمایند. در ازای این وساطت سر و جان‌شان را درگرو افراد دودمان صفویه می‌گذارند که در این خصوص در فصول آینده به تفصیل سخن خواهیم راند. درباره‌ی موطن و مسکن ریشه و اصل و نسب سلاجقه مؤلف کتاب «تاریخ

ایران» چنین مینویسد:

۱- ابن اثیر. حوادث سال ۴۲۰-۴۳۲.

۲- آذربایجان قبل از دویمه شدن.

«سلاجقه طایفه‌ای هستند از ترکمانان غز و خزر که در ایام شوکت امرای سامانی دشتهای بحیره‌ی خوارزم (آرال) و مواحل شرقی دریای آبسکون (دریای خزر) و درّه‌های سفلاهی سیحون (سیر دریا) و جیحون (آمودریا) سکونت داشتند و مسکن ایشان بین بلاد اسلامی ماوراءالنهر و مسکن ترکان قرلق (خلج) و غزان غیر مسلمان فاصله بود.^۱»

در جای دیگر کتاب همین مؤلف درباره‌ی اوغوزان چنین اظهار نظر مینماید: «غیر از این ترکان که بیشتر در حدود شرقی و شمال شرقی ممالک سامانی ساکن بودند. جماعت دیگری نیز از این قوم در شمال بحیره‌ی خوارزم (دریاچه‌ی آرال) و حدود مصب شطوط سیحون و جیحون، و دشت بین دریای آرال و خزر سکونت داشتند که آنها را عموماً بنام غز میخواندند. چون این ترکان که ظاهراً با ترکمانان حالیه از يك اصل و نژاد بوده‌اند و بر نه قبیله شامل بودند، ایشان را تغز اغز (یعنی نه اوغوز) می‌نامیده‌اند و کلمه‌ی غز که بعدها معلوم شد مخفف همین اغز است.^۲»

مؤلف همین کتاب درباره‌ی شوکت و اقتدار تاریخی سلاجقه چنین می‌نویسد:

«سلاجقه بزودی صاحب شوکت و اعتباری قابل اعتنا شدند. بتدریج عدد و اهمیت ایشان تا آنجا بالا گرفت که با وجود اقتدار سلطان عظیم‌الشانی نظیر محمود غزنوی، این طایفه دائماً ارتباطات او را باخانیان ترکستان مورد تهدید قرار داده و راه سفرای او را که بین ایران و توران رفت و آمد داشتند میزدند.^۳»

مؤلف تاریخ ایران درباره‌ی تأسیس خاندان سلجوقی، تشکیل دولت و حکمرانی توانمند ایشان چنین مینویسد:

۱- تاریخ ایران. تألیف حسن پیرنیا مشیرالدوله وعباس افیال آشتیانی با مقدمه و فهارس از انتشارات کتابخانه‌ی خیام بکوشش دکتر محمد دبیرسیاقی. فصل هشتم صفحه ۳۰۷.

۲- همان کتاب. صفحه ۲۷۳.

۳- همان کتاب. صفحه ۳۰۸.

«پسران میکائیل سلجوقی پس از شکست دادن سوباشی حاجب بزرگ مسعود و فتح دندانغان در سال ۴۲۹ هجری قمری که به برافتادن دولت غزنویان از ایران منتهی میگردید، اساس دولت بزرگی را ریختند که از بسیاری جهات ... برای آن در تاریخ اسلامی نظیری نیست. از عهد انقراض ساسانیان، تازمان تشکیل دولت سلجوقی در آسیای غربی، سلطنتی باین وسعت، عظمت، اتحاد، اداره و مرکزیت تأسیس نیافته است»^۱

آغاز تاریخ رسمی سلطنت سلاجقه یعنی نشستن رکن الدین ابوطالب طغرل بن میکائیل بن سلجوق بر تخت سلطنت مسعود غزنوی و اجرای آداب خطبه سلطنت در ماه شوال ۴۲۹ هجری قمری است.

امینه پاکروان در اثر «آغا محمد خان قاجار» خود، ضمن معرفی علمی ایل قاجار در باره‌ی ترکمن‌ها (همان اوغوزها . غ - بیگدلی) و طوایف بیشمار آنان، هم چنین وجه تسمیه بعضی از قبایل اترک (تراکمه) معلومات قابل توجهی میدهد. مثلاً در باره‌ی قاجار مینویسد: «قاجارها نهال نورسته‌ای از طایفه بیشمار ترکمن بودند، که در مسیر نخستین حمله‌ی بزرگ مغول کشیده شدند. میان سوریّه و قفقاز ایران به سیر و حرکت درآمدند. شاخه‌هایی از آنها در سرزمین قفقاز ماندگار شدند. طایفه‌ی آق‌قویونلو که در قرن پانزدهم (میلادی . غ - بیگدلی) سلسله‌ای در قسمتی از ایران تشکیل دادند، و شهرسازی نسبتاً برجسته همچون اوزون حسن از آنان برخاست ...»^۲

درست است که بانوامینه پاکروان در اینجا نامی از اوغوزان و سلجوقیان نمیبرد و باگفتن کلمه ترکمن مقصود خود را بیان میسازد، ولی در این نوشته‌ی وی

۱- همان کتاب. صفحه ۳۰۹

۲- آغا محمد خان قاجار. نوشته امینه پاکروان. ترجمه‌ی جهاتگیر افکاری . تهران. چاپ نوبهار. اسفند. ۲۵۳۶.

عظمت و کردار اوغوزان و سلجوقیان مستتر است.

درباره‌ی پیدایش دولت سلجوقیان و طوایف ترك و اوغوز و تر کمن. ای. پ. پتروشفسکی در اثر «تاریخ ایران» خود معلومات مبسوط‌تر و دقیق‌تری می‌دهد. او با اشاره باینکه از روزگاران قدیم اراضی وسیع، دشتهای پهناور و مسکون آسیای میانه تا خاور دور، یعنی از دهانه‌ی رودخانه‌ی دانوب، تا نواحی خاوری مغولستان زیستگاه قبایل کوچ‌نشین دامدار ترکان شده بود، و در سده‌ی دهم میلادی روند عشیرتی کوچ‌نشینی در هم پاشید، مناسبات پدرسالاری جایگزین گردید، اشراف چادرنشین ثروتمند به وجود آمدند، انتقال چراگاهها بدست اشراف افتاد، زمینه برای تشکّل سران و سرکردگان فتودال پدید آمد. تا اینکه رفته رفته ائتلافهای قبایل و ایلات به پیدایش و تشکّل دولت مبدل گردید.

هنگامیکه از اواسط سده‌ی دهم میلادی دین مبین اسلام در میان قبایل صحرا- نشین آغاز به شیوع و تجلّی نمود، نخست سران و سروران قبایل برای حفظ و حراست و ریاست خود، جهت داشتن پشتیبانی نیرومند مانند خلیفه‌ی بغداد به اسلام گرویدند.

در پی آنان افراد قبایل نیز با تبعیت از آنان به اسلام گرویدند. رفته رفته دولت‌هایی در آسیای میانه و خاور دور تشکّل یافته و پدید آمدند: «ویدینگونه نخست دولت قراخانیان در آسیای میانه بوجود آمد. از میان قبیله‌های ترك - اوغوز (غز) که سپس آنها را تر کمن نامیدند در نیمه‌ی دوم سده‌ی دهم میلادی، اتحادیه‌ی سلجوقی که بنام سلجوق سر کرده‌ی تازه‌ی مسلمان شده آنها بود، نمایان گردید. در آغاز سلجوقها (در آینده اوغوزها - ترکمنها را که به ترکیب اتحادیه سلجوقی در آمده اند سلجوق و دودمان اعقاب سلجوق را سلجوقیان خواهیم نامید) به منطقه‌ی شهر اترار در کنار رودخانه‌ی سیردریا (سیحون) کوچیدند، سپس بسوی جنوب روی آوردند.»^۱

۱- تاریخ ایران. ایران در سده‌های میانه ای. پ. پتروشفسکی تهران. اول مرداد ماه ۱۳۵۹

مترجمان: سیروس ایزدی، حسین تحویلی. صفحه ۳۴.

سپس مؤلف اثر به یورش، نفوذ تدریجی و مداوم پیگیر سلجوقها به غرب، کوچهای پیاپی آنان به سرزمینهای ایران، آسیای صغیر، بین النهرین نموده و از برخوردهای نظامی سلجوقیان با مسعود غزنوی سخن میراند.

ای. ب. پتروشفسکی به آمدن رده‌های نخستین اوغوزان به ایران و آسیای جنوب غربی قبل از آمدن سلاجقه اشاره نموده و در این باره به اختصار میگوید: «هنوز پیش از آنکه سلجوقها به ایران بیایند اردوی دیگری از اوغوزها موسوم به اغوزهای عراقی به ایران یورش برده بودند و پس از تاراج چندین محل در قلمرو روادیان در آذربایجان در سال ۱۰۲۱ میلادی (برابر سال ۴۱۲ هجری قمری) و سالهای پس از آن در آنجا سکونت گزیدند».

با آنکه پاره‌ای از مورّخین واقع بینانه وحدت و یکپارچگی اوغوزها و سلجوقیان را در نظر گرفته و بین آنها جدایی ندیده‌اند. حقیقتاً نیز از يك ریشه و نژاد و منشأ و مکان و دارای يك هدف و مقصد بودنشان را دیده و نوشته‌اند. برادر و عموزاده بودن و خویشاوندی اوغوز و سلجوق را ضبط و ثبت نموده‌اند. معهذاً عده‌ای نیز کوشیده‌اند که وحدت و یگانگی را تبدیل به تفرقه و دوگانگی نموده، بلکه از آب گل آلوده ماهی بگیرند و ملاحظاتشان با حقایق تاریخی وفق نمیدهد. در سایه‌ی همین وحدت و معیت سلجوقیان با دیگر اوغوزها بود که در سال ۴۳۴ ه. ق برابر با ۱۰۴۳ میلادی خوارزم و خراسان بزرگ را گرفتند و سپس سرتاسر ایران را بحیطة تسخیر در آوردند و در سال ۱۰۵۸ میلادی ۴۵۰ ه. ق روادیان آذربایجان را بطور قطع مطیع و منقاد خود ساختند. از آن پس قسمتی از آنان به سوی مغرب و به سرزمینهای بین النهرین، شامات و ماوراء قفقاز رفتند.

طغرل بیک با همین وحدت ایلات اوغوز و سلجوق و بازو و بازو و شمشیر و کمان آنان بود که در سال ۱۰۵۵ میلادی القائم بالله ۴۶۰ - بن خلیفه عباسی را وادار ساخت

۱- ایران در سده‌های میانه. ای. ب. پتروشفسکی. چاپ اول. تهران مرداد ماه ۱۳۵۹.

مترجمان: سیروس ایزدی، حسین تحویلی. صفحه ۳۴ و ۳۵.

که لقب سلطان را به او بدهد. آلپ ارسلان جانشین طغرل ادامه یورش به باختر را پس از وی نیز با قدرت و صلابت بانجام رسانید. در روزگار ملکشاه بود که دولت سلجوقیان به ذروه‌ی عظمت و اوج قدرت خود رسید.

مینورسکی مؤلف «تاریخچه‌ی نادرشاه» نوشته است: «طایفه‌ی افشار (افشار) یکی از اقوام ترک صحرائشین و جزء میمنه‌ی سپاه اوغورخان است. و صاحب «تاریخ نادر» که قوم افشار را ترکمن خوانده است^۱. ایراد گرفته و به این بیان تاریخی و درست وی نکته گرفته است.

و. مینورسکی نباید تعجب بنماید که صاحب «تاریخ نادر» قوم افشار را ترکمن خوانده است. زیرا افشار نیز از احفاد و فرزندان اوغوز خان بزرگ و یکی از ۲۴ قبیله مشهور ترکان اوغوز است. که قسمتی از آنان در مراحل مختلف به غرب علی‌الخصوص به ایران آمده‌اند. بعداً به‌همی این مهاجرین دسته‌های اوغوز ترکمن لقب داده‌اند که ما در این خصوص بکرات ملاحظات خودمان را بیان نمودیم.

چیزیکه و. مینورسکی در این اثر درباره‌ی اختلاف نژادی، سیاسی، عقیدتی و دشمنی دیربای دو طایفه‌ی مغول و اتراک از آنجمله طایفه‌ی افشار مینویسد، کاملاً يك حقیقت تاریخی است. زیرا ترك و مغول فقط هم مرز بوده، و فقط از نقطه‌ی نظر محدوده‌ی ارضی و جغرافیایی بایکدیگر همسایه بوده‌اند. و الا دیگر وجه اشتراکی از هیچ لحاظ در میان آنان موجود نبوده و کاملاً دو نژاد مختلف، دارای سوابق تاریخی و فرهنگی و اجتماعی مختلف بوده‌اند. و. مینورسکی مینویسد: «معروف است که از بیم مغول طایفه افشار ترکستان را ترك کرده و در آذربایجان استقرار مینماید. شاه اسماعیل شعبه‌ای از ایل افشار را به خراسان شمالی کوچانده و در سرچشمه میان از مضافات ایبورد ساکن کرد^۲.» مینورسکی بحق از اختلاف بین مغول و

۱- تاریخچه نادرشاه. و. مینورسکی (پاریس ۱۹۶۴). ترجمه رشید یاسمی. تهران

انتشارات امیرکبیر ۲۵۳۶ صفحه ۸.

۲- همان کتاب. صفحه ۹.

افشار سخن رانده و برخلاف بعضی مورّخین که می‌خواهند اوغوزها را نیز مغول نامیده، جلوه‌گر سازند. وی دوگانگی و اختلافات جدی و عمیق و دشمنی خونین آنها را تصدیق کرده، قضاوت صحیح و عادلانه مینماید. لیکن باید گفت که علت اساسی و قانونمندانه‌ی اوغوزها، از آنجمله افشارها تنها مربوط به وحشت و اضطراب از مغول‌ها نبوده، بلکه در نتایج عوامل و تأثیرات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی این مهاجرت‌ها و جابجا شدن‌ها خیلی قبل از تهاجم مغول به غرب آغاز گردیده است. افشارها قبل از مغول‌ها به سرزمینهای آسیای جنوب غربی قدم گذاشته‌اند و دانشمند مشهور ای. ب. پتروشفسکی در اثر «تاریخ ایران» خود این مسئله را بسیار علمی و دقیق بررسی و ضبط نموده است.

همانطوریکه در گذشته ذکر گردید. قبایل ترك در ظرف قرون و اعصار بکرات هر چند قرن یکبار از شرق به غرب مهاجرت نموده و با روبرو شدن بادر یای خزر ناچار یا از شمال این دریا عبور کرده به اراضی مطلوب سرازیر شده‌اند، در اروپا فنلاند، استونی، مجارستان، بلغارستان و تا حدود مرزهای غربی آلبانی و یوگوسلاوی به زیر سلطه‌ی خود آورده‌اند. و یا از طرف جنوب بحر خزر عبور نموده بنواحی ایران زمین یا سایر کشورهای آسیای جنوب غربی، حتی سرزمین مصر و نواحی شمالی آفریقا قدم گذارده‌اند. انگیزه مهاجرت آنان تنها برای هوی و هوس و سودای جهانگیری و زور آزمایی نبوده، بلکه اساساً ریشه‌های اقتصادی داشته است. کم آمدن چراگاهها با تکثیر نژاد و افزایش روزافزون جمعیت این اقوام علت - العلیل این مهاجرت‌ها و این کشمکش‌ها و جنگ و جدل‌ها بوده است. بادر نظر گرفتن افزایش نیرو و قدرت اترک و استعداد جنگاوری و دلاوری آنان این گونه نقل و انتقالات در جستجوی چراگاههای تازه و منابع ثروت‌های جدید ضروری و لابد بوده است. و بطوریکه تاریخ گواه آن است این عمل اجتناب ناپذیر، هر چند صد سال یکبار در مقیاس وسیع و بزرگ جامه‌ی عمل بخود پوشیده و تکرار شده است. آمدن نوبتی سلجوقیان و دیگر قبایل اترک و اقوام بومی آسیایی از شرق

بغرب نیز از همین دلایل و ضرورت‌ها سرچشمه گرفته و اینان نیز مانند اجدادشان حرکت و طی طریق نموده‌اند. و بتدریج از شمال و جنوب دریای مازندران عبور نموده، اراضی و چراگاههای مناسب را برای سکنی و چراخوری رمة و حشم و گله‌ها و ایلخی‌های خود برگزیده، به زور متصرف شده تصاحب نموده‌اند.

در باره‌ی انگیزه این یورش و حرکات، پژوهشگران و بیشتر مورّخین معتبر و دانشمندان، نظرات و ملاحظات خود را بطور و وضوح مطرح و بیان نموده‌اند. اغلب ملاحظات و نظرات آنها از زوایای مختلف نگرش به تاریخ بیان گردیده و هر کدام به نوعی اظهار نظر نموده‌اند. ماضن بررسی و تدقیق برای نگارش «تاریخ بیگدلی» با کتب و آثار بسیاری روبرو شدیم که در آنها ملاحظات مختلفی درباره‌ی کوچ و مهاجرت متمدنی و تاریخی اقوام و طوایف اترک از مشرق و مرکز قطعه‌ی آسیا بمغرب آسیا و مشرق اروپا و شمال آفریقا عرضه شده است. و در همه این آثار تخمیناً همان مسئله‌ی اقتصادچوبانی این اقوام و تنک آمدن و کفاف ندادن مراتع و اراضی علت العلل این یورش‌ها و جابجا شدن‌ها قلمداد گردیده است. اینک به ارائه چند مثال بسنده مینمائیم: در اثر «مسئله زمین در صحرای ترکمن» نگارش دکتر منصور گرگانی ضمن تعریف ویژگیهای ترکمن صحرای تعیین مشخصات و مزایای مخصوص اراضی ترکمنستان از نظر زمین‌شناسی و چگونه از زیر آب بیرون آمدن دشت گرگان و در طول قرون و اعصار آماده گردیدن و قابل سکونت و زندگی شدن آن مکان، تعیین جنس خاک و محصول‌لداری آن و خصوصیات جنگلها و مراتع و زمین از لحاظ کشاورزی و دامداری و سایر می‌نویسد: «... دقیقاً نمیدانیم در چه زمانی ایلات و عشایر ترکمن در این جلگه مستقر شده است. قدر مسلم این است که از هزاران سال پیش حوزه‌ی رودخانه‌های گرگان و اترک مورد هجوم قبایلی بوده است که از آسیای میانه به دنبال آب و هوای مساعد و مراتع بهتر به این سو در حرکت

بوده‌اند.^۱

و سپس مؤلف اضافه مینماید: «دسته‌ای از این قبایل از شمال دریای خزر به اروپا می‌روند و جلگه‌های آن قاره را تسخیر مینمایند، دسته‌ای دیگر از مسیر خراسان و کرمان به ایران مرکزی و غربی عزیمت می‌کنند. ترکمن‌های کوکلان^۲ و بموت یکی از دستجات است که متجاوز از هزار سال قبل بر صحرای ترکمن مسلط می‌شوند.^۳»

گفتیم که بعضی‌ها اوغوزها را که بعداً نام ترکمن نیز بر آنان اطلاق گردید، خواسته‌اند از زادورود مغولان بشمار آورده و در ذات و نژاد و منشأ آنان دخالت نموده باشند. در صورتیکه نشان دادیم که این ملاحظه نادرست و مغرضانه و عالماً عامداً بوده است. اوغوزها از نژاد خالص ترك بوده و جز هم مرزی و همسایگی و هم محیطی دیگر وجه اشتراکی با آنان نداشته‌اند. این قبیل ملاحظات غیرجدی و غیرعملی هرگز از طرف مورّخین مشهور و قابل اعتمادی مانند گردیزی و بیهقی و امثال آنان تأیید و تصدیق نگردیده است. اکثر قریب به اتفاق مورّخین معتبر اوغوزان را ترك اصیل نگاشته و از قرن پنجم میلادی در باره‌ی تاریخ و قومیت آنان مطالبی نگاشته، همه ایشان بر همین عقیده بوده‌اند. حتی دانشمند بزرگ و معاصر ایران مرحوم علامه دهخدا در باره‌ی اوغوزها میگوید: «ترکمان یا ترکمن نام قومی است ترك در آسیای مرکزی و این نام را از قرن پنجم هجری (یازدهم میلادی) تحت شکل جمع فارسی ترکمانان توسط نویسندگان ایرانی مانند گردیزی و ابوالفضل بیهقی بکار رفته است.^۴»

در باره‌ی معیشت و آداب و رسوم و قدمت تاریخی ترکمان بویژه در باره‌ی نژاد و فرم و شکل و تربیت اسبان ترکمان مؤلف کتاب «تبارنامه اسب ترکمن»

۱ و ۲- مسئله زمین در صحرای ترکمن. نگارش دکتر منصور گرگانی. تهران ۱۳۵۷.

صفحه ۳ و ۴.

۳- کوکلان شعبه‌ای از ایل ییگدلی است.

۴- لغتنامه دهخدا. حرف ت. صفحه ۶۱۰.

معلومات گرانبها و قابل توجهی میدهد که مطالب ذکر شده در این کتاب برای آموختن گوشه‌ای از زندگی و فرهنگ دیرین و آداب و رسوم و توانایی اوغوزها - ترکمانان و دیگر قبایل و اقوام ترکان خیلی پیش از میلاد بسی شایان دقت و توجه و بررسی است. مؤلف مزبور که سالیان دراز برای تدقیق محیط اجتماعی و تاریخ زندگانی تراکمه عمر صرف نموده، دست‌آوردهای گرانبها و بسیار ارزنده‌ی بدست آورده است، در کتاب خود مینویسد: آثاری از اسب‌های ترکمن تا چهارصد سال قبل از میلاد مسیح در گورستانهای پازیریک بدست آمده که نشان میدهد در چهارصد سال قبل از میلاد نیز اسبهای ترکمن را مانند زمان کنونی با نمدمی پیچیدند. اسبهای لاغر اندام، بلند بالای ترکمن در این گورستانها همراه با اربابان و خادمین خود دفن شده^۱، و اسبهای پست (مقصود نژاد اسب میباشد) تررا نیز کشته و با این اسبهای اصیل به خاک می‌سپردند. و بر آن عقیده بودند که خادمین نیز سوار بر این اسب‌های پست‌تر شده و همراه سروران خود به اتفاق اسب‌های اصیل (واسب سواران) به آسمانها خواهند رفت. امپراطوران سلسله‌هان در چین عاشق این اسب‌های لاغر اندام و کشیده ترکمن‌ها بوده و آنها را اسبهای آسمانی مینامیدند و بهمین دلیل از لشکریان خود برای گرفتن این اسب نزد خوانین تراکمه می‌فرستادند که با خواهش یا بعنوان امانت گرفته یا خریده و اگر میسر نبود به سرقت می‌بردندی و بدینمنوال بود تا قراردادی بین طرفین بسته شد که هر سال تعدادی رأس از این اسبها به امپراطور چین داده شود.^۲ و همین مسئله خود یکی از دلایل مستند و متقن، و مبین آن است که ترکمن‌ها مغول نبوده و از لحاظ زبان و تاریخ و عادات و سنن بکلی بایکدیگر متفاوت بوده و حتی اسبانشان نیز از لحاظ جنس و نژاد و شکل و ترکیب ساختمانی بدن بهمیدیگر

۱ - در میان قبایل اوغوز رسم چنان بوده که اگر رهبری، شخصیت بزرگی، فرماندهی، سرداری، سری یا سروری کشته می‌شود، یا میمیرد خدام مخصوص و اسبان مخصوص او را نیز با وی دفن می‌نمودند تا خدمت وی را در آن دنیا نیز بعهده بگیرند. صفحه ۸.

۲ - کتاب تبارنامه اسب.

شبیه نبوده‌اند. اسبان ترکمن رشید، بلند، لاغراندام، تیزتک و وفادار و اسبان مغول‌ها کوتاه، شکم‌گنده، چاق، پردوام و یابو هستند و یکدهم زیبایی اسبان ترکمنی را ندارند. طبیعی است هر قوم و ملتی مطابق ذوق، شعور، سلیقه، نیاز و امکانات خود وسائل، مرکوب یا وسائط زندگانی خود را می‌گزیند و این کاریک‌نوع جنبه‌ی غریزی و جبلّی و فطری و قومی و نژادی و فرهنگی و تاریخی و غیره و غیره و غیره دارد که پاسخگوی بسیار چیزها است.

از سوی دیگر بسیاری از اسناد منابع و مدارک تاریخی باقیمانده از دوران سلجوقیان و معاصرین ایشان مبین آنست که یورت و چراگاه اوغوزها - ترکمن‌ها در آن دوران از نواحی قاراقوروم تا گرگان و اترک بوده و در دیوان دولتی و رسمی سلجوقیان حدود و ثغور اراضی و اقطاع آنان به رسمیت شناخته شده، بموجب اسناد رسمی دیوان سلطان سنجر ترکمن‌ها داروغه و شحنةی مخصوص خودشان را داشته‌اند. در باره‌ی تعیین و گماردن اینانج بلکالوغ جانداریک به شحنة‌گی و از نظم و انضباط و اطاعتکاری این طایفه تحسین و تمجید نموده، افراد آنها را شایسته‌ترین و منظم‌ترین افراد ایلات هم طراز و هم جوارخود خوانده و به شحنة‌ی مزبور دستور مؤکد صادر گردیده که با ترکمانان به نیکی و صمیمیت رفتار نمایند.^۱

آنگاه در باره‌ی منشأ و منسوبیت و تاریخ آمدن اوغوزها به ترکمن صحرائیز مؤلف اثر «مسئله زمین در صحرای ترکمن» پس از بررسی‌های علمی و تدقیقات لازم چنین نتیجه‌گیری مینماید:

«ناگفته نماند که سلجوقیان نیز دسته‌ای از ترکمانان (یعنی اوغوزان. غ - بیگدلی) بوده‌اند که سال ۴۲۹ الی ۷۰۰ هجری (۴۰۹ تا ۷۰۰ هجری درست‌تر است. غ - بیگدلی) بر این مملکت (یعنی ایران. غ - بیگدلی) حکومت کرده‌اند.

۱- نگاه‌کید به کتاب «مالک و زارع در ایران». تألیف دکتر کیتون. ترجمه‌ی منوچهر

وقلمرو آنان بوسعت قلمرو ساسانیان و اشکانیان بوده است.^۱ مرحوم علامه دهخدا در باره‌ی منشأ مسکن، قومیت و نقش تاریخی سلجوقیان در یکی از نوشته‌های فشرده و همه‌جانبه و مکمل خود در چند جمله کوتاه معلوماتی می‌دهد که بسیار ارزنده و گویاست. او می‌گوید:

«... سلجوق بن طغان از رؤسای ترکمانان هستند. وی در خدمت یکی از خانان ترکستان سر میکرد. و از دشت قرقین با همه قبیله خود به طرف جند و از آنجا به بخارا کوچ کرده، در این سرزمین او و قبیله‌اش با شوق تمام اسلام آوردند. سلجوق و پسران و نوادگان او در جنگهایی که بین سامانیان و امیرای ایلک خان و سلطان محمود غزنوی اتفاق افتاد شرکت جسته، طغرل بیک و برادرش جغری بیک به تدریج تا آنجا قدرت یافتند که بریاست قبیله‌ی ترکمانان خود، به خراسان هجوم کردند... و شهرهای مهم کشور غزنویان را مغلوب کردند.»^۲

حکیم ابو معین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مشهور به ناصر خسرو، شاعر بزرگ و معاصر طغرل بیک و جغری بیک در یک قصیده‌ی ۵۷ بیتی خود نام آنها را مؤبد ساخته و در ضمن به مسئله‌ی پذیرفتن دین اسلام آنان نیز اشاره نموده است:

اینک چند بیتی از آن قصیده:

... دیویست جهان پیرو غداری

کش نیست مگر که جادوئی کاری

باغیست پر از گل طری لیکن

بنهفته بزیر هر گلی خاری

مرطغرل ترکمان و جغری را

با بخت نبود و بامهی کاری

۱- مسئله زمین در صحرای ترکمن: نگارش دکتر منصور گرگانی تهران ۱۳۶۸. صفحه ۶.

۲- دهخدا - لغتنامه. صفحه ۵۷۴.

چون گفت که لاآله الا الله

نابیش بروی هیچ دشواری

تا هیچ نماند از و بدین فتوی

در بلخ بدی و نه گنهگاری^۱....

از مطالعه‌ی همهٔ ابیات قصیده‌ی بالا معلوم میشود که ناصر خسرو با کراحت و بلکه نفرت نام سرکردگان سلجوقی را که با زور بازو و شمشیر حاکمیت را بدست آورده‌اند می‌برد، ولی در هر حال هیچ گسرفتنی، ایرادی و گناهی نمیتواند بر آنان وارد بیاورد. و خواهی نخواهی از قدرت و توان و حاکمیت آنها سخن گفته و در لفافهٔ آرزوی ظهور یک حاکمیت ملی غیر سلجوقی را مینماید.

شرقشناس شوروی بانوبی‌بی رابعه لوگاشوا که کتابی بنام «ترکمنهای ایران» خود را به مسائل پژوهش تاریخی - مردم شناسی - حصر نموده است. بطور اساسی بوضعیت جغرافیائی و مردمی ترکمنستان ایران و ترکمنستان شوروی، به اضافه به وضعیت قسمی از تراکمه که در خراسان و افغانستان و دیگر کشورهای دنیازندگی مینمایند توجه داشته و به منشأ و ریشه و دورهٔ آغازین تشکّل و ریشه‌های تاریخی و نژادی خلق ترکمن زیاد دقت نرسانده و مینویسد.

«در این کتاب ضرورتی نیست که دوره‌ی آغازین تاریخ خلق ترکمن بررسی شود. این دوران در پژوهشهای ویژه‌ای بررسی شده است که در میان آنان میتوان در مرحله‌ی نخست از آثار: و.و. بارتولد «تاریخ مختصر خلق ترکمن»؛ آ.قاریف؛ و.گ. بشکوا؛ آ.ن. ناسونف؛ آ.یو. یاکوبوفسکی «تاریخ مختصر خلق ترکمن و ترکمنستان در سده‌های ۱۸-۱۹ میلادی»؛ س.ک. آقا جانف «سلجوقیان و ترکمنها در سده‌های ۱۱ و ۱۲ میلادی» و جزاینها نام برد... و پیدایش قومی و تاریخ اتنیک

۱- دیوان اشعار حکیم ابومعین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی ... به اهتمام و تصحیح آقای مجتبی مینوی. تعلیقات به قلم آقای علی اکبر دهخدا. با مقدمه مبسوط سید حسن تقی زاده تهران. دنیای کتاب. صفحه ۴۶۷ و ۴۶۹.

ترکمنها موضوع بررسی ویژه در کنفرانس سرتاسری شوروی پیرامون پیدایش خلقی ترکمن در سال ۱۹۶۷ در عشق آباد بوده. تنها یادآوری میکنیم که قبیله‌های اغوز (ترکمن) در سده‌ی یازدهم میلادی از نگاه ترکیب قومی و اجتماعی یکپارچه نبودند، آنها با مردم کوچ‌نشین و اسکان یافته‌ی محلی سخت آمیخته می‌شدند و در شکل یافتن خلقهای بسیاری کم و بیش شرکت داشتند.^۱

همین ملاحظه مؤلف که، «در سده‌ی یازدهم میلادی اغوزها از نگاه ترکیب قومی و اجتماعی یکپارچه نبودند» مبتنی و مؤید این است که اغوزها مدتها قبل از سده‌ی یازده به سوی غرب، از آنجمله به اراضی ترکمنستان فعلی و خراسان آمده‌اند. و در نتیجه با مردم بومی ترکیب و مختلط شده و با خلقهای مجاور بسیاری آمیخته و در شکل گرفتن و تکامل آنان شرکت نموده و مؤثر بوده‌اند.

یکی دیگر از شرق‌شناسان شناخته‌شده رابرت گرانث واتسن میباشد. وی در کتابی بنام «تاریخ ایران» ایل و تبار قاجار را که از احفاد یکی از ۲۴ قبیله اغوز است مورد بررسی و پژوهش قرار داده و درباره‌ی قدمت تاریخی، منشأ و قومیت آنان مینویسد: «... اصل این طایفه بزمان خیلی قدیم یعنی دوره‌ی ترك پسر یافث نوح میرسد، ولی بی آنکه بزمان باستان پرداخته باشیم کافی است که گفته شود که راجع بطایفه‌ی قاجار در چند قرن اخیر اطلاعاتی در دست هست که ایشان از نژاد ترك و شامل سه قیره‌اند.»^۲

مسیح ذبیحی در اثر «استرآباد نامه» خود ضمن معلومات دقیقی در باره‌ی ترکمن و ترکمنستان و اوضاع جغرافیایی و نژادی و سکنه این سرزمین و ابضاح وضعیت قومی و مردمی قبایل مختلف دشت‌گروگان و سرزمینهای مجاور اکثر از

۱- بی‌بی رابعه لوگاشوا. ترکمنهای ایران (پژوهش تاریخی-مردم‌شناسی، مترجمان

سیروس ایزدی، حسین تحویلی. تهران ۱۳۵۹. صفحه ۱۸.

۲- تاریخ ایران. از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸. تألیف رابرت گرانث واتسن.

ترجمه‌ی ع. وحید مازندرانی، تهران. سال ۲۳۵۶، چاپخانه سپهر. صفحه ۵۷.

قبایلی نام می برد. که عیناً و جزء همان ۲۴ قبیله‌ی مشهور اوغوز میباشند. مثلاً مؤلف ضمن ذکر احوالات و اویماقات کوکلان از قبیله‌ی دودورقه یکی از ۲۴ قبیله‌ی اوغوز یا ذکر احوال و آثار و نامبری جماعت حلقه داغلو از قبایل بایندر و قرق نام می برد که از همان ۲۴ قبیله می باشد.

مؤلف در همین اثر از شاخه‌ی ترکمنستان ایل بیگدلی نام برده و آنها را به پنج شعبه یا پنج طایفه تقسیم مینماید:

بیگدلی

بوزان

قاریشماز

پان

آمان قوجا

مؤلف درباره‌ی سجا یا و مزایای هر یک از این پنج گروه نظر میدهد و بطور کلی مؤلف «استرآباد نامه» ضمن نوشته‌های خود تلویحاً از یک ریشه و منشأ اصل بودن اوغوز و ترکمن را جلوه گر می سازد و عملاً نشان میدهد.

اوغوزها که پس از کوچ و مهاجرت از شرق و جابجا شدن در سرزمینهای فلات ایران و دامنه‌های قفقاز و آسیای صغیر و بین النهرین و شامات ترکمان یا ترکمن نامیده شدند، در حقیقت اجداد ترکان ایران، ترکیه، عراق و قفقاز، و اتراکی که در سایر کشورهای عرب زبان امروز پراکنده میباشند و بطوریکه مشاهده میشود، اینان هم از لحاظ تاریخی و جغرافیایی، هم از لحاظ جمعیت و نفوس در مقیاس جهان نقش مهمی ایفا نموده اند که ماکوشش خواهیم نمود و در صفحات آینده مقیاس و عظمت این نقش بزرگ تاریخی آنان را جلوه گر بسازیم.

۱- نگاه کنید: «استرآباد نامه» بکوشش مسیح ذبیحی. با همکاری ایرج افشار و محمّد.

فقی دانش پژوه، تهران ۱۳۴۸. صفحه ۶۸.

نا گفته نماند که نقش اوغوزهای ناحیه سیحون در تاریخ اتراک از همه مهمتر و با عظمت تر است. زیرا آنها نخست امپراطوری سلجوقی را تشکیل دادند. دین مبین اسلام نیز از همان آغاز دوران اقتدار و جهانگشایی سلجوقها (دهم میلادی) در میان ترکان اشاعه یافت، بتدریج وسعت دایره‌ی گروندگان به دین مبین محمدی فزونی یافت. در قرن چهارم هجری (یازدهم میلادی) گروهی بسیار و جمعی انبوه از ترکان به اسلام گرویدند. از این تاریخ است که مسلمانان به اوغوزها (ترکها) پی که اسلام آورده بودند ترکمن می گفتند، و با اتحاد ترکان تازه مسلمان با دیگر مسلمانان منطقه، قدرت آنان روز بروز فزونی گرفت و قلمرو امپراطوری سلجوقیان تا اقصی نقاط غربی دولت روم (بیزانس) رسید. تamerlای یوگواسلاوی عناصری از ترکان پیشرفت نموده، نفوذ کردند. مهاجرت‌های پی‌درپی و لاینقطع اوغوزهای سیحون بطرف جنوب غربی قاره‌ی آسیا، مکمل فتوحات و پیشرفتها و تسلط ترکان بر این سرزمینها می گردید.

ظهور قدرت ترکان اوغوز و تشکیل دولت و امپراطوری سلجوق و قبول کردن اسلام، جنگاوران بیشمار صحرانشینان رشید و شمشیرزن و تیرانداز، بدون تردید در وضع دولت‌های اسلامی و خلافت مسلمین تأثیر مثبت نیرومندی نمود. اسلام در برابر هجوم و حملات مکرر بیزانس و خاج پرستان سپر دفاع، بلکه بازو و شمشیر ضربه زن گردید. جنگاوران سلجوق در برابر دشمن متهاجم نه تنها مقاومت کردند. بلکه بآنها تاختند و آنها را فرسنگها عقب رانده و هر گونه خطر احتمالی پیشرفت و تاخت و تاز بر عالم اسلام را از میان بردند. در سال ۱۰۷۱ میلادی (۴۶۴ هجری قمری) آلپ ارسلان در حوالی مالازگرد آنچنان ضربه‌ی شدیدی بر بیزانسیها وارد آورد، و آنچنان شکست قاحشی بآنان داد که دروازه‌های آناتولی بروی لشکریان اسلام باز شد.

ما در باره‌ی تاریخ سلجوقیان تفصیلاً صحبت خواهیم نمود. و افزایش نفوذ و

و قدرت سیاسی و نظامی تدریجی آنان را از شرق بغرب و تشکیل دادن نیرومند -
ترین امپراطوری اسلامی و شرقی تا آن روز آنان را به رشته تحریر در خواهیم
آورد. اینک شمه‌ای درباره‌ی خوارزمشاهیان و وضعیت اترک - ترکمانان و اوغوزان
در این دوران دقت کنیم تا مسائل روشن‌تر شود.

سیکلی

در دوران سلجوقیان و تیمور

کورکن* (داماد)

گوهر سلجوق کز نور بخارا بر دمید
هم به مشرق هم بمغرب نور از این گوهر رسید

در باره‌ی سلجوقیان که از اعقاب یکی از ۲۴ قبیله‌ای اوغوز به نام قنیق^۱ میباشند و از تاریخ ۴۲۹ تا ۷۰۰ ه. ق. در آسیای غربی سلطنت کردند و در فلات ایران امپراطوری عظیم و وسیع و نیرومند و بیمانندی تشکیل دادند، سپس به دو امپراطوری شرقی و غربی تقسیم گردیدند، در ایران و روم (بیزانس) امپراطوری با جلال و شوکت را بوجود آوردند، رایت فرمانروایی و اقتدار برافراختند و دستگاه با جبروت خلافت عباسی را بزانو درآوردند و قایع نگاران و مورّخین بسیار گفته و نوشته‌اند، که ما در اینجا به بعضی از آن نوشته‌ها استناد نموده از آنها

* - چون تیمور داماد خان کاشغر بوده بدین مناسبت به او کورکن (یعنی داماد) گفته شده و کلمه گورکان غلط است.

۱ - تاریخ ایران از دوره‌ی باستان تا پایان سده‌ی هیجدهم میلادی ن. و. و. بیگولوسکیا، آ. بو. یا کوبوسکی، ای. پ. پتروشفسکی. آ. م. بلینسکی ل، و. استرویوا. ترجمه کریم کشاورز تهران ۱۳۵۴ صفحه ۲۶۶.

شاهد میآوریم :

خواند امیر در تاریخ مشهور «حبیب السیر» خود زیر عنوان و سرلوحه‌ی :
 «گفتار در مبادی احوال اولاد سلجوق و رسیدن منجوق دولت ایشان باوج عیوق»
 در باره‌ی منشأ و ریشه و نژاد و حسب و نسب آل سلجوق چنین مینویسد : «حمدالله
 مستوفی در «تاریخ گزیده» از مؤلف ابوالعلاء احوال نقل کرده که سلجوق از نسل
 افراسیاب بود و میان او و افراسیاب سی و چهار کس واسطه بوده اند . و در
 «روضة الصفا» از ناظم کتاب «ملک نامه» منقول است که پدر سلجوق دقاق نام داشت
 و از جمله‌ی امراء معتبر یغویا (جیغو) بود و یغو، حکومت اترک دشت خزرمی نمود.
 دقاق را از غایت شجاعت مردم آن دیار تمر مالغ می گفتند یعنی سخت کمان، چون
 او فوت شد پسرش سلجوق را که درسش رشد و تمیز بود، یغو منظور نظر تربیت
 و عاطفت گردانیده، او را سباشی^۱ لقب داد. یعنی مقدمه الجیش و روز بروز به عظمت
 و تقرب سلجوق سمت مضاعف می پذیرفت، تا مهم بد آنجا انجامید که روزی بحرم
 پادشاه درآمده بر خواتین و اولاد مقیم نشست و این جرأت را یکی از عورات یغو
 نه پسندید . پادشاه را بر آن داشت که به تأدیب سلجوق مشغولی نماید . سلجوق
 تغییر مزاج شهریار را نسبت بخود فهم نموده، باصد سوار جرار فرار اختیار کرده،
 اموال خود را که هزار و پانصد شتر و پنجاه هزار گوسفند بود به جانب سمرقند
 راند . چون به نواحی جند رسید فضای سینه‌ی او به انوار تو حیدروشنی پذیرفته ،
 باجمع اقربا و ملازمان مسلمان شد . به آموختن قرآن و تعلیم قواعد ملت نبی-
 آخر الزمان اشتغال نمود»^۲.

۱ - سباشی یعنی سرفرمانده .

۲ - جلد دوم . تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر . تألیف غیاث الدین بن همام الدین -
 الحسینی المدعو بخواند امیر . مقدمه بقلم استاد جلال الدین همائی ... بسال ۱۳۵۳
 خورشیدی صفحه ۴۷۹ . چاپ دوم .

سلجوق پس از رسیدن بحوالی سمرقند و استقرار در اطراف شهر جُند (یا جَند) با جدیت هر چه تمامتر شروع بفعّالیت همه جانبه نمود و در اندك مدّتی دارای اعتبار و صاحب نفوذ و قدرت گردید و شناخته شد. چنانکه مؤلف «حبیب السیر» می نویسد: «آوازه‌ی سطوت سلجوق به مسامع اقصای و ادانی رسیده، علم دولت وی ارتفاع یافته، ملوک اطراف ترکستان و ماوراء النهر از وی حسابها گرفتند و امیر ابراهیم سامانی در وقتی که از ایلک خان منهزم شده بود پناه به امیر سلجوق برد سلجوق ابراهیم را به مرد و سلاح مدد کرد، تا با ایلک خان محاربه نموده، او را بگریزانند.»^۱

پس از این احوالات سلجوق در محلّ سکونت و چراگاههای موجودی خود تجدید نظر نموده، برای بدست آوردن مسکن و چراگاه مناسبتری تغییر مکان داده، مسکن و مکان تازه‌ای می‌گزیند که هم از لحاظ شهرنشینی و فرهنگ دارای امتیاز باشد و هم برای سکونت ایل و چراگاه اغنام و احشام مناسب باشد. این است که صاحب تاریخ «حبیب السیر» می‌نویسد: «آنگاه سلجوق با ابّته‌ی افزون از چند و چون حرکت فرموده در نواحی بخارا منزل گزید. او را ایزد تعالی چهار پسر نیک اختر کرامت فرمود: میکائیل، اسرائیل، موسی (در اینجا در نسخه‌ای اصلی کمی پیچیدگی موجود است که ما عیناً می‌آوریم) [واضح باد که محمّد و یغو که ارسلان لقب داشت و میکائیل در ایام جوانی در حین محاصره‌ی قلعه‌ای از قلاع ترکستان بزخم تیری کشته شد و از او دو پسر ماند طغرل بیک و محمّد و جغری^۲ بیک داد. سلجوق همت بر تربیت این دو نبیره‌ی دولت‌مند مصروف گردانیده ایشان را وایعهد ساخت]...»^۳

۱- همان کتاب. صفحه ۴۸۰.

۲- این اسم را در مآخذ مختلف جغری، چاغری و چاغر هم نوشته‌اند.

۳- جلد دوم- تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. تألیف غیاث الدین بن همام الدین الحسینی المدعو به خواند امیر. مقدمه بقلم استاد جلال الدین همایی... به سال ۱۳۵۳. خورشیدی

مؤلف تاریخ «حبیب السیر» سپس به شرح احوالات مهاجرت ایل سلجوق از آسیای مرکزی به ایران و بین النهرین و آسیای صغیر می پردازد. از برخورد ناجوانمردانه‌ی سلطان محمود و خلفش سلطان مسعود با افراد و آحاد این ایل بزرگ و غیور و سلحشور سخن می گوید و از جور و ظلم و بیدادگریهای حکام و فرمانداران محمود و مسعود بر این پناهندگان و نورسیدگان بخراسان و بروز نفاق و زدو خورد مابین سلجوقیان و غزنویان و سرانجام از پیروزی آل سلجوق و تصاحب خراسان بزرگ سخن میراند. و رسیدن به سلطنت خراسان و عراق طغرل بیک و محمد بن میکائیل بن سلجوق بن دقاق را مفصلاً شرح میدهد، در باره‌ی نبوغ و توانمندی و جنگاوری ایل و تبار و خاندان سلجوقی، جهانگشایی و کشورداری و دادگستری و افتخارات تاریخی آنان قلمفرسایی نموده، مناسبات سیاسی و عقیدتی و نظامی آنها را با خلفاء عباسی بیان نموده، نفوذ نامحدود سلاطین سلجوق را در دربار خلافت بغداد مبسوطاً بمعرض نمایش میگذارد.^۱

همانطوریکه در تاریخ معلوم است. این ایلات و قبایل مختلف اترک بودند که از آسیای میانه و ترکستان مرکزی به جهت پیشرفت اقتصاد چوبانی خود و به علت تنگ شدن چراگاهها، ناچاراً و اضطراراً و قانوانمندانانه برای جستجو و بدست آوردن وضعیت بهتر و مناسب تر بطرف غرب دستجمعی یورش برده، کوچ نموده بودند. در حین کوچ و جابجا شدن نوبتی سلجوقیان بر این قبایل خویشاوند و عم زاده رهبری و فرماندهی مینمودند و به تحقیق در میان این انبوه جمعیت که عبارت از صدها هزار فقط مردان کمانکش و تیرانداز کمان دار و نیزه بدست را محتوی بود، ایل و تبار بیگدلی نیز شرکت نموده و داخل این اردوی عظیم فرزندان اوغوز بوده اند. در تمام این مراحل جنگی از خراسان گرفته، تا سواحل دریای اژه و مرمره افتخاراتی نیز از این فتوحات مشعشع و پی در پی نصیب آنان بوده است. تا اینکه در تشکیل دولت قوی و امپراطوری نیرومند سلجوقیان در سر زمین های اسلامی

سهم مهمی برعهده داشته و سپس در ایالات غربی و جنوب غربی ایران و سوریه و شامات و اراضی شرقی آسیای صغیر و نواحی جنوبی قفقاز مسکن و مأوی گزیده و تا آمدن تیمور در این سرزمین‌ها با قدرت و توان بصورت ایلاتی و کوچوی و چادرنشین و گاهی نیز تخته‌قاپو و مقیم زندگی نموده‌اند. بسا ظهور دولت شیعی صفویه به عنوان نخستین استنادگاه صفویان، تشکیل دهندگان نیروی قزلباش و بانی و راهنمای دولت صفوی قد علم نموده و از راست قامتان تاریخ دوران ۲۴۳ ساله‌ی صفویه در تمام مدت موجودیت این سلسله گردیده‌اند.

در باره‌ی مهاجرت آل سلجوق از شرق به غرب روایت گوناگون است. هریک از مورّخین از روزنه‌ی دید خودشان بر این مسئله تاریخی نگریسته، هر کدام به نحوی احوالات را تجزیه و تحلیل نموده و از نقطه‌ی نظر خودشان مسرد بررسی قرار داده‌اند. یکی دیگر از مورّخین مشهور که در این باره، سخن رانده مؤلف «تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه» حسن پیرنیا مشیرالدوله می‌باشد. درست است که در اثر ارزنده‌ی وی تا اندازه‌ای روح بدبینی و ازبالا پایین نگری مشاهده می‌شود. حرکات تاریخی و ضروری و اجتناب ناپذیر به آن عظمت را «فتنه‌ی ترکمانان سلجوق» مینامد و غیره...

باری از این مقوله بگذریم که این رویه یکنوع عادت جبلی قلم بدستان ملت‌گرای فارس می‌باشد که به دیگر ملتها و اقوام ازبالا نگریسته خودشان را برتر و بالاتر بشمارند. و حال آنکه برای این خود خواهی‌ها و خودپسندی‌ها هیچ موجبی و سببی وجود ندارد. و همین بالانگری‌ها است که به کرات سبب رنجش و برخورد شدید فیما بین گردیده است و باز هم دست برنداشته‌اند.

مؤلف در باره‌ی سلجوقیان ملاحظات خود را چنین بیان میکند :

«سلاجقه طبقه‌ای هستند از ترکمانان غز که در ایام شوکت امراء سامانی در دشتهای بجزیره خوارزم (آرال) و سواحل شرقی دریای آبسکون (بحر خزر) و دره‌های علیسای سیحون و جیحون سکونت داشتند. مساکن ایشان بین بلاد

اسلامی ماوراءالنهر و مسکن ترکان شرقی قَزَلَقْ (خَلْجُ) و غزان غیر مسلمان فاصله بود...

یکی از رؤسای آنان که سلجوق دقاق نام داشت در اواخر عهد سامانی قبیله‌ی خود را برداشته به شهر جُند از بلاد کنار سیحون آورد و در آنجا مقیم شد.^۱ سپس مؤلف اشاره به برخوردهای نظامی بین صحرا نشینان مهاجر تازه وارد و عمال حکومت غزنویان نموده و مسئله را یک جانبه مورد قضاوت قرار داده، غافل از اینکه خود سلطان محمود غزنوی نیز پسر سبکتکین و یکی از هزاران ایلات و قبایل اترک است که از شرق به غرب سرازیر شده‌اند و دولت غزنویان را تشکیل داده‌اند.

مؤلف وقایع بعدی را چنین ثبت و ضبط مینماید:

«... در حدود سال ۴۱۶ فتنه‌ی ترکمانان سلجوقی در ماوراءالنهر اسباب زحمت کلی شد. مخصوصاً از ایشان جماعتی که ریاستشان با ارسلان بن سلجوق برادر تنی میکائیل و عمّ ییغو (جیغو) و جغری و طغرل بیک بود و در ریگزار مجاور بخارا اقامت داشتند، سر بفساد برداشتند. سلطان محمود ارسلان را گرفت و به بلاد هندبه حبس فرستاد و جمعی از طایفه‌ی او را کشت. لیکن قسمت بسیاری از ایشان به خراسان گریختند و به قتل و غارت پرداختند. چون لشکر غزنوی به تعقیبشان پرداخت بجانب اصفهان و آذربایجان رو کردند و جمعی نیز در خراسان بماند.^۲ لیکن عظمت، وسعت و قدرت حرکت مؤلف «تاریخ ایران» را تکان نمیدهد و ناگزیر از نوشته‌های خود چنین نتیجه‌گیری مینماید. «قبیله، یاران و پسران میکائیل پس از پیروزیهای پی در پی و شکست دادن سباسبی حاجب سلطان محمود، اساس دولت بزرگی ریختند بنام دولت سلجوق که از عهد انقراض ساسانیان تا آنزمان

۱- تاریخ ایران آغاز تا انقراض قاجاریه. تألیف حسن پیرنیا مشیرالدوله، عباس

اقبال آشتیانی، چاپ کتابفروشی خیام، تهران، صفحه ۳۰۷.

در خاور میانه و نزدیک دولتی به آن وسعت و عظمت و اتحاد و مرکزیت اداری تأسیس نشده بود.^۱ و حال آنکه سلجوقیان از ابتدا هرگز سودای مخالفت و تعرض در سر نداشته و در صدد جنگ و جدال با دولت غزنویان نبوده‌اند. حتی خیلی پیشتر یعنی در سال ۳۹۸ هجری قمری که در کتَر جنگی عظیم میان سلطان محمود غزنوی با ملوک خانیه در گرفته بود، جمعی از اوغوزها در این جنگ به امداد محمود شتافته و خود را در اطاعت سلطان محمود گذاشتند. لیکن بعداً هم سلطان محمود و هم فرزندش سلطان مسعود غزنوی به این صداقت و وحدت طلبی و یکرنگی و اطاعت سلجوقیان کج‌نگریسته با تحریک سرداران و امراء خام طمع و کوتاه‌بین خود، بجان و مال و ناموس صحرائشینان غیور و جنگاور و باتعصب دست دراز کردند و بسزای اعمالشان نیز رسیدند.

البته در کلیه این احوالات ایل بیگدلی مستقیماً اشتراك نموده و در صلح و جنگ چه در میدان کارزار و چه در مجالس و مراسم پیروزی و جشن و سرور اشتراك نموده‌سهم و انباز بوده‌اند. زیرا در آن روزگاران قبایل و طوایف اوغوز در وحدت کامل بسر می‌برده و تفکیک ناپذیر بوده‌اند، حرکت و سکونتشان با هم بوده، در خبر و شرّ و خوب و بد یکی بوده‌اند. تازمانیکه این وحدت و اتفاق در میانشان بوده، همه جا پیروز و کامروا بوده‌اند...

دراثر «مجمّل التّواریخ والقصص» تألیف سال ۵۲۰ هجری قمری به معلومات دقیق و جدی درباره‌ی آل سلجوق و حرکات آنان از شرق به غرب بر می‌خوریم. مؤلف اثر در این باره با تلخیص چنین مینویسد:

«... رایت سلطانی معظّم ابوطالب محمّد بن میکائیل بن سلجوق پیدا شد. بخراسان از جانب شمال شرق و لقب او طغرل بیگ و از آن وقت باز که ابتداء دولت بود سلطان مسعود بن محمود را به دندانقان (محلی بین مرو و جیحون)

بشکست در سنهٔ احدى و ثلاثین اربعمائه (۴۳۱). از آن پس ری و اصفهان بگرفت، بعد از آن با فرا مهر (ظهیرالدین ابو منصور فرامرزن علاءالدوله ابو جعفر بن محمد الکاکویه. غ. بیگدلی) بن علاءالدوله صلح کرد، او را قطاعی معین کرد. در حمله‌ی یزد و ابرق که آنجا مقام گرفت. عمیدالملک ابی نصر کندی وزیر بود و طغرل به بغداد رفت. امیر المؤمنین (القائم بالله. غ. بیگدلی) را از دست بساسیری بیرون آورده، باز بخلافت بنشاند و سوی شام و حدود روم شد و فتحهای بزرگ برآمدش و از شام به تاختن بهمدان آمد... و اندر سنهٔ ست و خمسين و اربعمائه (۴۵۶) به ری از دنیا برفت.^۱

به احتمال قوی قسمتی از ایل بیگدلی در این سفر در رکاب طغرل بیگک بشامات و از آنجا به روم رفته و تا ورود امیر تیمور باین نواحی رحل اقامت افکنده‌اند و یا اینکه بدستجاتی که قبلاً بدین سرزمینها آمده و متمکن شده بودند پیوسته‌اند. در هر حال مهاجرت بیگدلی‌ها از شرق به غرب و به ویژه به اراضی سوریه و شامات و بیزانس شرقی هم در این تاریخ و هم در موجهای قبلی بوده است و بعدها نیز بر آنها افزوده است.

ظهیرالدین نیشابوری در کتاب معروف «سلجوقنامه» خود درباره‌ی ایل و تبار سلجوقیان چنین اظهار نظر مینماید:

«از اصحاب اخبار و ارباب آثار چنان معلوم شد که سلجوق بن تقاق (دقاق). از نژاد طوقشور میش بود پسر گوگجو خواجه که خرگاه تراش پادشاهان ترک بود از اروق و استخوان قیق (قویوق) و ایشان بادودمانی بزرگ و عدد بسیار و خواسته‌ی بیشمار و عدتی تمام و خیل و حشمی با نظام، از زمین ترکستان بحکم غلبه و تنگی چرا خور بولایت ماوراءالنهر تحوّل نموده، زمستانگاه ایشان نور بخارا بود و

۱- مجمل التواریخ و القصص. تألیف سال ۵۲۰ هجری. به تصحیح ملک الشعراء بهار. بهمت محمدرضائی دارنده‌ی کلالهٔ خاور. نام مؤلف، تاریخ و محل چاپ ندارد. صفحه ۴۷۰.

تا بستانگاه سُغد و سمرقند...»^۱

علت مهاجرت و جابجا شدن اوغوزان و سلجوقیان (که جزییست از کلّ اوغوز) را ظهیرالدّین نیشابوری با کمال بیغرضی و عیناً و مقرون به حقیقت و پدید آمده از وضعیّت اقتصادی جمعیت روز افزون ترکان اوغوز چنین مینویسد:

«غزان کسی به محمود فرستادند که ما را مردم و حواشی و مواشی بسیار شد. و از کثرت گروه و ازدحام انبوه مواضع بارح و مراعی بر ما تنگ شده و این مراعی به مواشی و ووفور حواشی ما کفا نمیکند. توقع به کرم عمیم سلطان آنست که دستوری دهد تا ما از آب جیحون بگذریم و بخراسان میان نسا و باورد مقام سازیم.... سلطان برای استظهار توفیر خزانه و شعف حرص و طمع ایشان را اجازه داد که از آب عبور کنند...»^۲

اوغوزان که در اواخر قرن چهارم هجری پس از زد و خورد با ترکان قره-خانی اضطراباً و از روی نیاز به ماوراءالنهر و حوالی کوههای نور کوچ کرده بودند، برای بدست آوردن چراگاههای بهتر با شرط کمکهای نظامی به سلطان محمود از وی تقاضای اجازه ی ورود و اقامت بخراسان و توقف در اراضی شمالی این استان زرخیز نمودند. سلطان محمود نیز از روی تمنای زر و زور، به چادر نشینان تیرانداز و جنگاور سلجوقی اجازه ی ورود چهار هزار خرگاه کوچ نشین را به شمال خراسان داد. او غافل از این بود که اولاً بیابانگردان کوچ بدوش که جنگاوران رشید و تیراندازان ماهر هستند، هرگز در قشون او وارد نمی شوند و از این طریق برای نیرومندتر شدن وی یاری نخواهند کرد. همچنین سلطان غزنوی غافل از آن بود که که سلجوقیان اگر از کسی زر نستانند به وی زور نمیدهند و این جز يك خیال خامی بیش نبود که محمود در سر پرورانده بود. سرانجام دید آنچه که باید به بیند

۱- ظهیرالدّین نیشابوری «سلجوقنامه». کتابفروشی ابن سینا. تهران ۱۳۳۲ شمسی هجری

سربی، رقی. صفحه ۱۰.

۲- همان کتاب صفحه ۱۳ و ۱۴.

و بجای زر زور به او نشان دادند. از همه مهمتر اینکه سلطان محمود با همه دستگاه و شوکت و اقتدار و توانش، دریافته بود که تعداد اوغوزان صحرانشین بچهار هزار یا چهل هزار و بالاتر محدود نمیشود، آنان به محض اینکه بر سرزمینهای مطلوب دست یابند، مثل سیل سرازیر می شوند و هرگونه پست و بلندی را هموار می سازند. برای خودشان جاباز می کنند چنانکه همینطور هم شد. دیدیم که سلجوقیان دولت تشکیل دادند، دولت غزنویان را منقرض نمودند و بجای آنان بحکومت نشستند. مؤلف «تاریخ ایران» نیز اصل و نسب و منشأ و ریشه و نژاد و تبار سلجوقیان را چنین معرفی مینماید: «سلجوقیان شعبه ای از ترکان غز (اوغوز) و لیکن متمایز از آنها بودند. مؤسس این خاندان شخصی بود موسوم به تقاق بمعنی کمان که پدر سلجوق بود و با ایل خود از ترکستان گذشته داخل ماوراءالنهر گردید. در آنجا با حرارت و جوشی قبول اسلام کرد. اولاد و احفاد او بعد از خودش در محاربات و جنگهای زمان شرکت کرده و زود بامحمود تصادم پیدا کردند. مینویسند که این فاتح بزرگ (یعنی سلطان محمود. غ. بیگدلی) وقتی از اسرائیل پسر سلجوق پرسید که در هنگام ضرورت چقدر نیرو میتواند در میدان جنگ حاضر سازد. رئیس چادر نشینان (یعنی اسرائیل. غ. بیگدلی) جواب داد که، اگر تیری بطرف خیامش روانه کند، یکصد هزارتن برای نبرد حاضر و آماده میگردند. لیکن اگر کمان او دیده شود، دویست هزارتن دیگر به نیروی بالا میگردند^۱. سلطان از این کثرت عدت و نیروی بی نظیر سلجوقیان به هراس افتاد. به خیال چاره جویی اسرائیل را در بند کرد و ایل سلجوق را در حوالی نسا^۲ و ابیورد سکنی داد. ولی این کار موجب رنجش و شورش صحرانشینان جنگاور و بی باک و تیرانداز سلجوق گردید.

۱- تاریخ ایران. تألیف ژنرال سترپرسی سایکس. ترجمه سید محمد تقی فخرداعی. جلد دوم. چاپ سوم. تهران ۱۳۴۳. صفحه ۴۳.

۲- خرابه های شهر نسا در ۱۸ کیلو متری جنوب غربی شهر عشق آباد فعلی قرار گرفته و در سال های ۱۹۷۰ میلادی باستان شناسان شوروی در آنجا حفاریاتی نمودند. و از آنجا آثار و اشیاء گرانبهای تاریخی فراوان (هم متعلق به شرق و هم به غرب) بدست آوردند و کتابچه ای در این باره منتشر ساختند.

علم طغیان برافراشتند و سرانجام در زمان فرزندان سلطان محمود ریشه‌ی آن خاندان برافکندند خراسان و همه‌ی ایران و همه‌ی کشورهای خاورمیانه و نزدیک را فتح کردند و امپراطوری نیرومند و عظیم سلجوقیان را تشکیل دادند .

درباره‌ی احوالات ملاقات سلطان محمود غزنوی و اسرائیل سلجوقی روایت متعدّد است. بزعم پاره‌ای از مورّخین گویا داستان از این قرار بوده، هنگامیکه محمود از اسرائیل می‌پرسد که اگر به کمک قشون شما نیاز داشته باشم چند تن میتوانی مهیا کنی و بما برسانی. اسرائیل دوتیری از تیر کش خود بیرون کشیده و به او میدهد و میگوید، اگر سلطان یک چوبه تیر را به اردوی سلجوقیان بفرستد یکصد هزار تن به کمک خواهند آمد. اگر او دومین تیر او را بفرستد پنجاه هزار نفر دیگر از بلکان خواهند آمد. گویند محمود بقصد آزمایش اسرائیل و پی بردن به توان و قدرت آنان پرسید اگر بیشتر لازم شد چه باید نمود؟ اسرائیل کمانش را به او میدهد و میگوید اگر این کمان را بفرستی تعداد دویست هزار نفر دیگر از ترکستان بمدد خواهند آمد. محمود از عظمت حادثه نگران میگردد و راه چاره‌ی نامعقوبی اندیشیده به تصوّر اینکه اگر اسرائیل را دستگیر و تبعید و زندانی نماید، از خطر سلجوقیان خواهد رهید. فوراً امر به دستگیری اسرائیل و تبعید وی با چند نفر به هندوستان مینماید. نتیجه‌ی این ندانم کاری را بزودی مشاهده میکند و با همین کار نابخردانه و ناجوانمردانه خود بادست خود مسبب انقراض سلسله غزنویان میگردد. زیرا هرگز سلجوقیان نمیتوانستند با این حتک حرمتی که با آنان شده بود بسازند یا در برابر محمود بعد از چنین جنایت ابلهانه سر تسلیم فرود آورند. این بود که از همان زمان درگیریها مابین غزنویان و سلجوقیان آغاز گردید و به شکست انقراض غزنویان پایان پذیرفت. اسرائیل نیز در حبس بمرده^۱.

۱- نگاه کنید: محمد بن علی بن سلیمان راوندی. راحة الصدور و آية الصدور. چاب محمد اقبال، سری موقوفات گیب لندن. ۱۹۲۱. صفحه ۳ تا ۹؛ حمد الله مستوفی. تاریخ گزیده. چاپ ای. گک. بر اون، سری موقوفات گیب لندن - لینن ۱۳ - ۲۰۱۹۱۰، ۴-

سلطان محمود گمان میکرد که با دربند کردن اسرائیل و اسکان دادن سلجوقیان میتواند از خطر هولناکی که در افق قلمروش پدیدار شده بود رهائی یابد. این بود که آل سلجوق را از یورت و مسکن خود کوچانیده و در ناحیه‌ی نسا و ابیورد نزدیک قلعه‌ی قهقهه خراسان جای و مسکن داد و کار را فیصله یافته انگاشت. لیکن این دلاوران بیباک زخم خورده و سر کرده ازدست داده هرچه زودتر بپا خواستند و به گرد میکائیل گرویدند. علم‌طغیان برافراشتند و در سال قبل از مرگ محمود بخراسان تاختند و پس از وی مسعود را بکرات شکست دادند و سرانجام با قتل مودود بسلطنت سلسله‌ی غزنویان پایان بخشیدند و منقرض‌شان ساختند.

سلجوقیان پس از برچیدن ریشه‌ی دودمان غزنویان، نخست در خراسان حاکمیت را بدست گرفتند و سکه و خطبه بنام خود کردند و سپس بتدریج بطرف کشورهای اسلامی غرب سرازیر شدند و باتسلیم نمودن خلیفه‌ی مسلمین به سرتاسر کشورهای وسیع و ثروتمند خلافت دست یافتند و خلیفه را بازیچه‌ی دست خود نگاهداشته، خودشان را سلطان شرق و غرب خواندند. در حقیقت نیز امپراطوری بس نیرومند و بی نظیری بوجود آوردند که در صفحات آینده به تفصیل در این خصوص سخن خواهیم راند.

درباره‌ی وسعت و عظمت این امپراطوری مقتدر و پهناور مؤلف «تاریخ ایران» چنین مینگارد:

« در باره‌ی ظهور ترکان سلجوقی در ایران و تشکیل يك دولت جدید و نیرومند گیبون Gibbon چنین مینویسد: - زمانی که آپولیا Apulia و سیسیل

متن فارسی صفحه ۴۳۵؛ رشیدالدین فضل‌الله. جامع‌التواریخ، موزه بریتانیا، ضمیمه ۲۳۸، ۲۳۷، ۲۳۶؛ سید صدرالدین. اخبارالدوله السلجوقیه. چاپ محمد اقبال. لاهور ۱۹۳۳. ۴ صفحه ۳؛ ابن خلکان جلد سوم. صفحه ۲۲۵؛ «تاریخ ایران» تألیف ذرئال شریسی سایکس. ترجمه محمد تقی فخر داعی گیلانی. جلد دوم چاپ سوم تهران ۱۳۴۳، صفحه ۴۳.

Sicil با سرنیزه نورمن‌ها تحت اطاعت در آمدند گروهی از چوپانان شمالی (اشاره به سلجوقها است . غ . بیگدلی) در تمام قلمرو ایران منتشر شده و امرای این طایفه سلطنت باشکوه و پایداری تشکیل دادند که از سمرقند گرفته تا حدود یونان و مصر امتداد داشت.^۱

راستی که ظهور سلجوقیان در سرزمینهای وسیع ایران آن روز که گرفتار حکام محلی و خان‌خانیهای جداگانه و بدون هدف و شعور سیاسی و دولتهای کوچک و پراکنده بی‌پشتیبان و بیاعتبار دوره‌ی بس شایان اهمیت را در طول تاریخ دیرپای و پرحادثه‌ی ایران تشکیل میدهد . سلجوقیان با این عمل خود یعنی برچیدن دستگاههای خان‌خانی و ملوک الطوائفی و از بین بردن سلسله‌های بی‌اهمیت و ناتوان، ممالك اسلامی را باردیگر زیر یک لوای حکومت واحد و توانا در آوردند و یک سلطه‌ی اسلامی واحد به میان آوردند که از بین‌النهرین تا سواحل شرقی دریای مدیترانه و مرزهای مصر و سواحل دریای سرخ و سیاه را در بر میگرفت .

یکی دیگر از مؤرخین معتبر که در باره اترک، اوغوزان و بویژه سلجوقیان قلم پردازی نموده است، بنداری اصفهانی می‌باشد. وی در «تاریخ سلسله سلجوقی» (زبدة النصره و نخبه العصر) در باره‌ی ابتدای کار سلجوقیان چنین می‌گوید:

«جماعت سلجوق به اقتضای صحرائشینی صاحبان استعداد و سلاح و نفر بودند. هم قدرت داشتند و هم نعمت. از کسی اطاعت نمی‌کردند و به شهری نزدیک نمی‌شدند.»^۲

بنداری اصفهانی از منشأ و ریشه و نژاد و یورت و مسکن اصلی و آبا و اجداد آنان سخن نگفته و مسئله‌ی تاریخ آنان که از میکائیل بن سلجوق و سکونت

۱- همان کتاب. صفحه ۴۳.

۲- تاریخ سلسله سلجوقی (زبدة النصره و نخبه العصر) . بنداری اصفهانی. ترجمه‌ی محمد حسین جلیلی . انتشارات فرهنگ ایران ۲۵۳۶. صفحه ۴.

وی را با ایل و تبار خود در شهرستان نوریخارا سخن میگوید:

«پیشوای محترم و بزرگ و برتر آنان میکائیل فرزند سلجوق بود. این جماعت در جایی بنام نور بخارا از توابع شهرستان بخارا ساکن بودند^۱.

لیکن مؤلف «تاریخ سلسله سلجوقی» به سجایای نژادی و قومی سلاجقه اشاره نمود. و آنان را چنین توصیف و سنجیه بندی مینماید: «و همواره در دفع ضرر و منع دشمن یاری کننده ترین یاران را داشتند و به بهترین وجه روزگار میگذراندند»^۲.

از گفته های این مورخ قدیم و آگاه چنین برمی آید که، سلجوقیان مردمان متحد و یکپارچه، رشید و جنگجو، آزاده آزادمنش، همدرد و همپیمان و پشتیبان یگدیگر بوده و روزگار را بخوشی و مسرت می گذرانده اند. در حقیقت در دوران خودشان چیزی در زندگانی کم و کسر نداشته اند. به کسی گردن ننهاده اند و به احدی باج و خراجی نمی پرداختند.

همین مؤلف درباره ی شخصیت و کردار و رفتار و پندار آنان در جای دیگر اثر خود چنین میگوید:

«سلطان محمود برای کمک قدرخان به بخارا میرفت با میکائیل رئیس کل سلجوقیان دیدار نمود و سلطان پایهی خرد و کمال میکائیل را پیازمود و او را در پاک و خرد تمام عیار و از مایه عقل لبریز یافت»^۳.

بنداری اصفهانی در ابتدا سبب اختلاف و نافرمانی میکائیل از سلطان محمود را در باره ی پیشنهاد محمود، که میکائیل با ایل و تبارش به خراسان عزیمت نماید، چنین توضیح میدهد که چون فرد - فردزن و مرد سلجوقیان در تیراندازی و چابک سواری و رشادت شهره ی آفاق بود، اطرافیان محمود از آنان بیمناک بودند،

۱ - رجوع شود به پارقی صفحه ی قبل.

۲ - » » » »

۳ - همان کتاب . صفحه ۶.

ترس آن را داشتند که این صحرانشینان سخت کمان و تیراندازان ماهر و زبردست روزی باران تیرمرگبارشان را بر سر آنان بریزند. این بود که برغم صفای میکائیل و ایلش و لطف و وعده‌های سلطان غزنوی، در خفا تمهید ریختند که دمار از روزگار سلجوقیان در آورند بدینمعنی که ارسال، حاجب سلطان محمود در خفا پیشنهادی بس ناجوانمردانه به سلطان نمود و گفت:

« من در چشم‌های این جماعت طلبه‌ی ترس و وحشت می‌بینم، زیرا اینان به جسارت و قدرت شهره‌اند. نظر قطعی من این است که ترتیبی داده شود که انگشت شست تمام کسان این طایفه را به‌برند تا از زیان‌شان امان حاصل آید ... اما در این کار بزرگ، سلطان گفتار حاجب را قبول نکرد و به وی گفت: حقاً مرد سنگ‌دلی. تمام این احوالات به گوش میکائیل مبرسد. میکائیل با اتکاء به عنایات و مراحم شاهانه فرمان سلطان محمود را قبول میکند و ایل و تبار خود را برداشته، روانه‌ی خراسان می‌گردد و چراگاه‌های دندانقان را در اختیار می‌گیرد.

سلطان محمود تا هنگامیکه زنده بود با سلجوقیان مدارا کرد. و همیشه نگران بود که سرانجام طغیان خواهند نمود و مانند سیلی دمان هر چه که در پیش‌راشان باشد، رو بیده و با خود خواهند برد. پس از مرگ وی این پیش‌بینی وی بصورت عمل درآمد و تحقق یافت. سلطان مسعود نتوانست روشن و سیاست خردمندانه و مدارای مدبرانه پدر را بکار برد و بزودی آرامش و امنیت موجود برهم خورد، مسعود لشکری عظیم برای مقابله و مقاتله با سلجوقیان به خراسان فرستاد، دودریای مواج به‌میریختند و جنگی بس عظیم در گرفت.

پس از چندین زد و خورد و زور آزمائی، سرانجام به قول مؤلف «تاریخ سلسله سلجوقی»: «جنگاوران سلجوقی خشمگین بر خانه زین نشستند.... سپاهش (اشاره به سپاه مسعود است. غ. بیگدلی) بشکستند.... و پیروزمندان به شهر طوس درآمدند. و مدافعین آنجا را نیز شکست دادند. آنجا را نیز متصرف شدند (این

واقعه در ماه رمضان ۴۲۹ هجری قمری روی داد) و طغرل بیگ بن محمد میکائیل که در این پیروزی فرمانده و سر کرده‌ی آنها بود اجازه غارت و یغما و تاخت شهر را نداد و برادرش جفری بیک داود را که اصرار طرفدار غارت و یغمای شهر بود، بانوازش‌های خردمندانه آرام ساخت. با دادن مبلغی در حدود چهل هزار دینار او را از اندیشه‌ی یغما و چپاول منصرف نمود. آرامش و امنیت را در شهر برقرار ساخت. «طغرل بر تخت سلطنتی که متعلق به محمود بن سبکتکین در خراسان بود به نشست و به امر و نهی و به بخشش و گرفتن و ابرام رسوم نیک و نابود کردن بدعتها پرداخت... و هر چه که ناپسند بود منسوخ ساخت.»^۱

پس از این دیگر حرمت و ملاحظه از میان برداشته و خصومت جای مودت را گرفت. سلطان مسعود چندین بار با سلجوقیان جنگید، ولی هرگز کاری از پیش نبرد. سرانجام در سال ۴۳۰ هجری قمری شکستی هولناک به مسعود وارد آمد. از این پس دیگر مسعود بن سبکتکین را یارای برابری و مجادله با جنگاوران سلجوقی نماند. رزمندگان طغرل بر سراسر خراسان چیره شدند. پس از اندکی استراحت و ترمیم قوا از خراسان آهنگ عراق نمودند و پادشاه دیلمان را تیرباران کردند و ایلات و شهرها را یکی بعد از دیگری گشودند و ثروت و دفاین هنگفتی به دست آوردند و قهستان و گرگان به برادر ناتنی طغرل یعنی ابراهیم بن ینال بن سلجوق، هرات و پوشنگ و سیستان و شهرهای غور را به پسر عم طغرل ابوعلی حسن بن موسی بن سلجوق واگذار نمودند. شروع به یورش و پیشرفت بسوی غرب نموده و تا حدود ری پیش رفتند. در سال ۴۳۷ ه. ق. شهر کرمانشاه را گشودند.

خبر پیروزیهای مکرر و سرازیری ارتش بی‌شمار و جنگاور سلجوقیان در سر تا سر دنیای مدنی آن روز سر و صدا بلند کرد، همه جا صحبت از فتوحات پی در پی و افتخار آمیز طغرل بود. خلیفه عباسی در این موقع القائم بالله (۴۲۳ - ۴۴۵ ه. ق.)

بود و بر مسلمانان قرن پنجم هجری خلافت مینمود. در باطن از پیروزیها و پیشرفتهای سرکرده‌ی نامدار سلجوقی سخت نگران و متوحش و در صدد چاره و دراندیشه راه مسالمت آمیز و برقراری را بطه حسنه باوی بود. این بود که ابو محمد هبة الله را به نمایندگی خلیفه اسلام با هدایای گرانبها و نامه به نزد طغرل فرستاد و او را به بغداد دعوت نمود. طغرل این دعوت را پذیرفت و عازم بغداد گردید.

ارتش بیشمار و جنگاور سلجوق در طول راه مانند سیلی دهشتناک همه چیز را از جلوی پای خود می‌روید و به سمت بغداد مرکز خلافت با عظمت اسلام و خزاین اعصار و قرون عالم اسلام پیش می‌رفتند. عمید الملک وزیر کاردار، سیاستمدار و دانشمند سلجوقی همراه طغرل بود.

رئیس الرؤسا و وزیر القائم بالله به پیشواز طغرل شتافت و با تشریفات بسیار عالی و با کلیهی امکانات و تشریفات آن روز استقبال گردید. سر انجام در زیر طاق نصرت‌های متعدد با طمطراق و شوکت و جلالی که تا آنروز نظیرش دیده نشده بود. شکوه و شمایل طغرل اعراب را به سنگینی می‌انداخت و زمین از زیادی لشکریان سلجوق تنگ شده، به ستوه آمده بود. قبه‌ی درفش‌هایش سر بر گنبد آسمان می‌سائید.^۱

درست است که طغرل بیک اسماً مانند مهمان به بغداد آمده بود. ولی او خود را رسماً و در اصل حاکم و فرمانروای کل سرزمینهای پهناور اسلامی میدانست و خویش را صاحب الاختیار و مطلق العنان تمام قلمرو عرب و عجم می‌شمرد. و مابین بغداد بانیشابور، عراق و خراسان، بین النهرین و ماوراءالنهر فرقی نمیگذاشت او همه‌ی اراضی اسلامی را زیر لوا و فرمان خود و تابع شمشیر و تیر و کمان خویش بشمار می‌آورد. مؤلف «تاریخ سلجوق» بدون اینکه قصد نمایش قدرت طغرل بیک را داشته باشد، در جریان تشریفات این مهمانی مطالبی را بیان میکند

۱- نگاه کنید به همان کتاب صفحه ۱۲.

۲- همانجا. صفحه ۱۲.

دالّ بر اقتدار تام و مطلق طغرل بیک میباشد. مثلاً^۱ اومی نوید :

سلطان طغرل ابونصر ملک رحیم دیلمی بازمانده خاندان عضدالدوله را در بند کشید و او را بسوی ری روانه ساخت... و سپس فرمان داد که همه ی بندگان و فرمانبران دیلمی از بغداد متفرّق شوند... هم چنین ابوسعّد وزیر ملک رحیم را در بند کشید ولی بجانش آسیبی نرساند.^۱

پس از اینقرار طغرل در بغداد، در مرکز خلافت، در دستگاه و حضور خود خلیفه ی اسلام نه مثل یک مهمان، بلکه مانند یک حاکم مطلق العنان و صاحب اختیار کلّ و بدون توجّه و اعتناء به خلیفه عباسی و دستگاه خلافت وی حرکت میکند، می گیرد، می بندد، امر و نهی میکند و بکسی اعتنائی نمینماید. هنوز هم با میزبان خود یعنی القائم بالله صاحب بغداد و ظلّ الله دیدار نکرده است و شتابی هم ندارد. نخستین ملاقات طغرل با خلیفه همانطوریکه در بسیاری از منابع تاریخی کهن عرب و عجم ضبط و ثبت گردیده، و با همان تشریفات بسیار وسیع از طرف عمال دستگاه خلافت بعمل می آید. طغرل برادرزاده خود ارسلان خاتون خدیجه را به حبالهی نکاح خلیفه در می آورد. خواهر خلیفه عباسی را نیز برای خود عقد میکند و بقول مؤلف «تاریخ سلسله سلجوقی»، «پس با این نکاح ها دو دولت خلافت و طغرل بیک بیکدیگر مخلوط شدند. دین و دولت قرین یکدیگر شد. برکت مستمرّ و مملکت مستقرّ گردید». و بدین طریق ستاره ی اقبال سلجوقیان بیشتر درخشیدن گرفت و بر سرتاسر کشورهای اسلامی آن روز پیروز گردیدند.

مؤلف «تاریخ ایران» سرپرسی سایکس انگلیسی درباره ی وضعیت آن روزی سلجوقیان و دیدار مصلحتی طغرل با خلیفه چنین میگوید : « از این پس سرتاسر ایران و همه ی کشورهای اسلامی تحت سلطه و فرمانروائی سلجوق در آمد. چون سلطان طغرل در سال ۴۴۷ هجری قمری با دهبه و شکوه بی نظیر وارد بغداد شد،

باسران و سرکردگان سپاه خودو باعده‌ای از اشراف و نجبا و اعیان زاده‌های ملتزم رکابش پیاده و بدون سلاح بمقر خلافت روانه شده، یبابوس خلیفه نائل گردید.^۱ مؤلف دنباله‌ی کلام را چنین ادامه میدهد:

«... طغرل در حضور خلیفه بحال خضوع و خشوع بذاك می افتد و زمین ادب می‌بوسد و منتهای فروتنی را بجای می‌آورد. خلیفه که به حسب آیین عباسیان لباس سیاه برتن و عبای مشکی از روی لباس بدوش انداخته بود و عصای پیغمبر را در دست گرفته و بر تختی زرین و پوشیده از جواهرات مکمل و گران بها نشسته بود. او را نوازش جانانه‌ای می‌کند و در تختی که در پهلوی تخت خود گذاشته شده بود جایش میدهد. فرمانی که متن آن قبلاً تهیه و آماده شده بود و بموجب آن طغرل به مقام نیابت خلیفه اسلام تعیین شده بود خوانده شد و دستور صادر گردید که از آن پس در مساجد و منابر خطبه بنام طغرل بخوانند و نامش رادر سکه نقش نمایند. هفت دست لباس فاخر و هفت تن غلام برگزیده که اشاره به وجود هفت کشور تحت سلطه‌ی خلافت بود به وی ارزانی می‌گردد. رداء زربفت عطر آلود بدوش می‌اندازند. به علامت پادشاهی ایران و حجاز یکتاج دوشقه بر فرقش می‌نهند. به علامت فرمانروای شرق و غرب دو شمشیر از چپ و راست او حمایل می‌کنند. و لقب سلطان بوی اعطاء میشود. پس از این مراسم و مشاهده تسلیم و تمکین و ایمان محض سلطان طغرل به اسلام و خلیفه‌ی رسول خدا، خلیفه باطرزی آسوده‌کار را بوجه احسن پایان یافته می‌بیند.

سلطان طغرل نیز برادرزاده‌اش را بعقد نکاح خلیفه‌ی اسلام در می‌آورد و نسبت سببی ایجاد میکند. از همانجا بسمت گرجستان حرکت مینماید. فتوحات خویش را دنبال مینماید. پس از پیروزی و گرفتن باج و خراج سنگین به بغداد برمیگردد و این دفعه خلیفه لقب سلطان الخافقین به وی اعطا می‌نماید.

۱- تاریخ ایران. تألیف سرپرسی سایکس. ترجمه‌ی سید محمد تقی فخرداعی گیلانی. جلد دوم صفحه ۵۰.

سلطان طغرل ایندفعه یکی از خواهران خلیفه را به زوجیت خود خواستار می‌شود و خلیفه بامنتهای خوشرویی این خواستگاری را می‌پذیرد. لیکن پیشآمدهای تازه، سبب حرکت فوری طغرل از بغداد می‌گردد. در این سفر قبل از انجام امر - خیر دارفانی را ترك مینماید و در سن هفتاد سالگی چشم از جهانی که اینقدر هادر صحنه‌های گوناگون آن جولان و کشتار کرده بود درمیگذرد.^۱ راستی که چه خوب گفته‌اند:

این من سادو و شادو و بنو ملك الارض و ولا و عزل

طغرل در سال ۴۵۵ هـ. ق / ۱۰۶۳ م در سن ۷۰ سالگی در نزدیکی شهر ری درگذشت و جانشینان او یکی پس از دیگری به حکومت رسیدند. نخستین جانشین توانا و با تدبیر وی عضدالدین ابوشجاع آلپ ارسلان فرزند جفری بیک بود، که در طول ایام حکومت و فرمانروایی خود بمنتهای قدرت و اوج عظمت و شهرت رسید. وی شهرت و اقتدار خود را مرهون دانایی و کاردانی و سیاستمداری و خرد و زیر دانشمند و بزرگوار خود ابوعلی حسن بن ابی الحسن علی بن اسحاق بن عباس طوسی مشهور به نظام‌الملک / ۴۰۸ - ۴۸۵ هـ. ق می‌باشد.

این وزیر خردمند و کاردان و دانشمند دارای آثار مادی و معنوی بسیاری است. وی در بغداد مدرسه‌ای عالی تأسیس کرد که دانشگاه مردان بزرگی چون غزالی، حکیم عمر خیّام و عده‌ای دیگر از این قبیل، از هم‌فکران و هم‌طرازان آنها بود که از افتخارات دنیای شرق به‌شمار می‌آیند، در خود پیرو رانید. طریق دفترداری ایرانی از ابتکارات شخصی نظام‌الملک می‌باشد. و با بسیاری دیگر از باقیات و صالحات. آلپ ارسلان که با همت و کاردانی نظام‌الملک و سیاست مدبرانه و عاقلانه‌ی وی روز به روز تواناتر، قلمروش وسیع‌تر و شکوفاتر می‌گردید. در زمان سلطنت خویش وسعت مرزهای خود را از خاور به هرات و جُند، از باختر به مرزهای

غربی بیزانس ، از جنوب به مدینه و مکه و خلیج فارس و دریای عمان، و از شمال به حوالی در بند رسانید.

در «تاریخ ایران» شرحی مربوط به جوانمردی و مردانگی آلپ ارسلان مضبوط و مندرج است که ما آن را عیناً نقل میکنیم و دریغ است ناگفته بماند زیرا در این سطور جوانمردی و گذشت و بلند همتی يك سردار پیروز مستتر است : «گویند در جنگی که مابین آلپ ارسلان سلطان سلجوقی و دیوژن رومانوس امپراطور روم در گرفت امپراطور روم مغلوب و اسیر گردید . رومانوس را که دلیرانه جنگیده بود به حضور آلپ ارسلان آوردند . پادشاه سلجوقی از وی پرسید :

— چه رفتاری گمان میکنید که درباره اش به عمل خواهد آمد؟

او در جواب گفت :

— که غیر از قتل یا گرداندن و نمایش دادن در تمامی مملکت انتظاری ندارد.
چه، هیچ احتمال نمیدهد که مورد عفو و بخشش قرار گیرد.
شاه دوباره پرسید :

— که اگر او فاتح میشد با حریفش چه معامله می کرد؟

گفت : میدادم تور ابرهنه کنند و آنقدر تازیانه بزنند تا زیر تازیانه جان سپاری.
اینجا است که آلپ ارسلان بزرگواری و بلند همتی فوق العاده نشان داده و بعد از انعقاد يك قرار صلح شرافتمندانه و گرفتن خون بهای کشته شدگان در میدان نبرد، رومانوس را آزاد میکند و او را به سر حکومت خود باز میگرداند.^۱

مناسفانه سلطانی بدین بلند همتی و سرکرده ای بدین مردانگی و رشادت و جوانمردی اندکی بعد در حین قدرت و اوج شهرت و عظمت خویش در حوالی جیحون در دست اسیری متهور و بیباک، غیر منتظره به قتل رسید و در شهر مرو مدفون گردید. این سطور بر سنگ مزارش منقوش است:

«ای کسی که آلپ ارسلان را دیدی که سرش را از رفعت و بلندی بر آسمان می‌سائید، اینک به مرو آمده، نگاه کن همان سر چگونه با کمال ذلت در خساک غلطیده است.»^۱

مؤلف «تاریخ ایران» به شخصیت تاریخی، نظامی و سیاسی آلپ ارسلان ارزش فوق العاده‌ای قایل می‌شود و در سیمای وی به‌طور کلی صفات و سجایا و خصوصیات اترک اوغوز و آل سلجوق را سنجیده‌اند و جلوه‌گر می‌سازد. گویی ژنرال ستربرسی سایکس پدر برپدر و در طول تاریخ و پژوهش‌های سرداران مسلح‌شور و جنگاور ترکان را توصیف و رسامی نموده، شخصیت، هویت، قدرت، توان، جوانمردی و گذشت در هنگام توانایی آنها را ترنم و تجسم مینماید. او مینویسد:

«آلپ ارسلان بلندقامت و در تیراندازی مشهور و معروف بود. سیل‌های درازی داشت که در هنگام جنگ آنها را از عقب سر بهم‌گرفته میزد. او که تمامی روزگارش بکار زار گذشت. بشجاعت، دلاوری صداقت، جوانمردی، و همچنین دیانت و تقوی موصوف و معروف می‌باشد. در توصیف کاردانی او همینقدر بس که به قابلیت و لیاقت نظام‌الملک در اداره و حسن انتظام امور کاملاً پی‌برده، عملاً تمامی اختیارات مملکت را به کف با کفایت اوسپرد. و در نتیجه عدل و داد، انصاف نظم و ترتیب و کاردانی وی امنیت و آرامش در سرتاسر امپراطوری حکمفرما گردید. در همه‌جا علم و هنر ترویج شد، سعادت و کامرانی بار دیگر به ایران روی آورد. گویند این زمان رفاه و آسایش به اندازه‌ای بوده است که دوران خاندان سلجوق را با هیچیک از اسلاف وی نمیتوان مقایسه کرد.»^۲

بعد از مرگ غیر منتظره‌ی آلپ ارسلان، جلال‌الدین ابوالفتح ملک‌شاه هفده ساله بود که وظیفه‌خاطر سلطنت و زمامداری امپراطوری پهن‌اور سلجوق را به‌عهده

۱- همان کتاب . جلد دوم . صفحه ۵۰.

۲- همان کتاب . جلد دوم . صفحه ۵۰.

گرفت. با مخالفین و معاندین جنگهای سختی نمود. وی نیز گوش به اندرزهای خواجه نظام‌الملک داد. در نتیجه بر همه عناصر دشمن در سایه حسن تدبیر و سیاست آگاه و کاردانی خواجه و فروتنی و شنوائی خود چیره شد. ملک‌شاه بر آنسوی مرزهای کشور روی نهاد. بر خاک امپراطوری وسعت بخشید و بر قلمرو خود افزود:

« سرداران و سران لشکر او در غرب قسمت اعظم شام و مصر را تحت اطاعت در آوردند. در شرق نه فقط بخارا و سمرقند را به تصرف در آوردند، بلکه از امیر کاشغر هم باج و خراج گرفتند.»^۱

در زمان این سلطان جوان وسعت امپراطوری و کفایت و لیاقت و کاردانی عمال دولت بجایی رسیده بود که خواجه نظام‌الملک، آن وزیر با تدبیر برای بمعرض نمایش گزاردن قدرت، انتظام، کسار روایی، وسعت و پهناوری کشور «حقوق کرجی بانان رود جیحون را حواله میداد که در انطاکیه بآنها بپردازند.»^۲

پس با این ترتیب در سرزمینی بدین پهناوری امنیت و عدالت تمام حکمفرما بود. رفاه، خوشبختی و کامرانی مردم در سرتاسر کشور به حد وفور و اعلی رسیده بود. خود سلطان نیز که اهل ادب و فرهنگ بود، در ترویج دانش و هنر کوشش فراوان مینمود:

« در نیشابور رصدخانه‌ای بنا کرد که در آنجا عمر خیّام با جمعی از دانشمندان بمشاهدات نجومی پرداختند. تقویم جدیدی بنام «جلالی» استخراج کردند که از جزو افتخارات دوران وی شمرده میشود.»^۳

مؤلف «تاریخ ایران» به ویژه گیهای خود ملک‌شاه می‌پردازد. او رانیز مانند پسران و نیاکانش رشید، جنگاور، سوار کسار و تیرانداز ماهر معرفی مینماید.

۱- همان کتاب. جلد دوم صفحه ۵۱.

۲- همان کتاب. جلد دوم صفحه ۵۱.

۳- همان کتاب. جلد دوم صفحه ۵۲.

علاقه‌ی وافر سلطان را به چوکان و شکار بیان مینماید و مینویسد:
 «او از همه شهرهای قلمرو پهناور خویش اصفهان را بیشتر دوست میداشت
 و در آنجا کاخ و بناهای با عظمت ساخته بود. به این شهر تاریخی زیبا دقت و توجه
 ویژه‌ای مبذول میکرد.»

متأسفانه خواجه نظام‌الملک با آنهمه خدمت و اصلاحاتش در پایان عمر مغضوب
 سلطان گردیده و گویا به دسیسه و فتوای حسن صباح به قتل رسید.
 حسن صباح، خواجه نظام‌الملک و حکیم عمر خیام در کودکی هم درس
 بوده، در مدرسه نیشابور تحصیل میکرد و هر کدام در نوبه خود شخصیت به
 نام و خارق‌العاده‌ای شده‌اند.

در مرگ خواجه نظام‌الملک که سخت مورد محبت و علاقه همگان بود.
 مرثیه‌ها گفته شد و دریغاگوئیه‌ها شد که دال بر محبوبیت بی‌نظیر آن وزیر بزرگوار
 مقتول بود.

در زیر چهار مصرعی از یکی از آن مراثی آورده میشود:

کان‌الوزیر نظام‌الملک لؤلؤة نفیسة ضاعها الرحمن من شرف
 عزت قلم تعرف الایام قیمتها فردها غیرة منه الی الصدف....

با مرگ جلال‌الدین ابوالفتح ملک‌شاه در سال ۴۸۵ هـ. ق / ۱۰۹۵ م بخش
 طلایی حکومت سلجوقیان پایان پذیرفت. این سردار بزرگ پیش از آنکه سنش
 به چهل رسد از دنیا رفت و هرچه هم بسود با او برفت. راستی که گویی در حق
 وی گفته‌اند:

رنج بسیار باید پدر پیر فلک را

تا دگر ماسد گیتی چو تو فرزند بزاید

سلجوقیان علاوه بر اینکه در قلمرو وسیع امپراطوری خود و سرزمینهای
 اسلام عدل و داد و دانش و مساوات برقرار ساختند، سالیان دراز کشورهای اسلامی

را یکپارچه و متفق نموده و بلافاصله معارضه کردند. به محض ظهور جنگ‌های صلیبی با نیروهای صلیبیون که دنیای اسلام را تهدید میکرد و موجب وحشت و اضطراب مسلمین جهان گردیده بود، پنجه نرم نمودند. مدتها جلوی نفوذ قدرت و تسلط آنها را گرفتند. ولی همینکه بتدریج به وحدت و اتفاق سلجوقیان رخنه افتاد و کشمکش‌های داخلی، حتی جنگ‌های خانمان برانداز بین آنان به وقوع پیوست و آنها را در داخل خود سخت گرفتار و مشغول کرد. سرداران و سیاستمداران خاج پرست از این حادثه‌ی اسف‌بار بوجه احسن به نفع خود استفاده نموده، از آن پس بود که بمقاصد نظامی خود نایل آمدند. بطور کلی ما در باره‌ی تأثیرات مهم آمدن سلجوقیان از شرق به غرب و جهات مثبت حاکمیت این خاندان را در کشورهای اسلامی سخن خواهیم گفت.

بطور کلی مشاهده میشود که کلیه‌ی خاورشناسان شرق و غرب که در باره‌ی تاریخ و فرهنگ و جغرافیای ایران از خود اثری بیادگار گذارده‌اند. در باره‌ی انتقال اوغوزان از شرق بغرب، حرکت سیل آسای سلجوقیان و تشکیل حکومت آنان، در اطراف لشکر کشی‌ها، پیروزی‌ها و کشورداری‌شان قلمفرسایی‌ها نموده‌اند و کتابی تألیف نموده‌اند. و اکثراً نیز نام این کتاب را «تاریخ ایران» نهاده‌اند. یکی دیگر از این شرقشناسان شناخته شده مؤلف «تاریخ ایران» ای. پ. پتروشفسکی میباشد. نامبرده تدقیقات جدی و علمی در باره‌ی تاریخ ایران در سده‌های میانه به عمل آورده و آثار گرانبهایی در ایران شناسی به عالم دانش و فرهنگ عرضه نموده است. نامبرده زیر عنوان «انتقال اوغوزها از شرق بغرب» معلومات مبسوطی در باره‌ی اوغوزان داده و حرکت ایشان را از شرق به جانب غرب از نخستین مهاجرت ترکان از مراکز آسیای میانه به طرف غرب می‌شمارد و اضافه میکند که بعدها در سنوات و اعصار دیگر، این نقل و انتقالات بدون وقفه و درنگ دوام یافت. اتراك از مرکز و مسکن اصلی خودشان، از استپ‌های آسیای میانه و شرق دور بتدریج با کوچ و بنه و ایل و تبار به سرزمینهای غرب سرازیر و منتقل

شدند. کم کم در ملیت، زبان، آداب، رسوم و فرهنگ ملل غرب تأثیر نموده، در پاره‌ی از نقاط بکلی تغییر زبان و فرهنگ و قومیت دادند. اکنون از زاویه‌ی دید پتروشفسکی بحركات اتراك دقت و توجه كنیم.

پتروشفسکی در پاره‌ی آمدن اوغوزها و سلجوقیان از آسیای میانه و ترکستان به غرب چنین مینویسد:

«هنوز پیش از آنکه سلجوقیان به ایران بیایند، اردوی دیگری از اوغوزها که بعداً موسوم به اوغوزهای عراقی گردیدند به ایران یورش نمودند. پس از تاراج چندین محال در قلمرو دودمان روادیه‌ها در آذربایجان (سال ۳۱۲ ه. ق برابر سال ۱۰۲۱ میلادی) در آنجا سکونت گزیدند.»^۱

لیکن مؤلف دقت اساسی را بحركات و تاریخ سلجوقیان مبذول میدارد و در ایخصوص مطالب تاریخی بسیار به قلم می‌آورد که قابل دقت و شایان توجه است. اومینویسد:

«... سلجوقها به سرعت خراسان و خوارزم (سال ۴۳۵ هجری قمری برابر با ۱۰۴۳ میلادی) را گرفتند و سپس بتدریج همه‌ی خاک ایران را تسخیر و در سال ۴۵۰ ه. ق / ۱۰۵۸ م. رودیهای آذربایجان را فرمانبردار خویش ساختند. دولت بویه‌یان^۲ نابود شده بود و غزنویان تنها قلمرو افغانستان امروز و شمال باختری هند را در دست نگاه داشتند. و در سال ۴۴۶ ه. ق / ۱۰۵۵ م طغرل بیک به بغداد درآمد و خلیفه‌القائم (۴۲۳ - ۴۸۵ ه. ق.) را وادار ساخت که لقب سلطان و پادشاه خاور و باختر را به او بدهد.»^۳

سپس مؤلف اشاره به فتوحات و کشور کشائیهای طغرل بیک و پنجه نرم کردن

۱- تاریخ ایران. ایران در سده‌های میانه ای. پ. پتروشفسکی. مترجمان سیروس ایزدی، حسین تحویلی. انتشارات دنیا. تهران ۱۳۵۹. صفحه ۳۵.

۲- آل بویه.

۳- تاریخ ایران. ایران در سده‌های میانه‌های ای. پ. پتروشفسکی ... ص ۳۵.

اوباسران و سرکردگان شرق و غرب نموده، سرزمینهای تازه بدست آورده وی را میسمارد.

«... طغرل بیک اصفهان را مقر حکومت خویش ساخت. آلپ ارسلان برادرزاده و جانشین طغرل بیک به پیشرفت بسوی باختر ادامه داد. پس از شکست سپاه بیزانس در سال ۴۶۴ ه. / ۱۰۷۱ م در نبرد مانازگرد در ارمنستان، سلجوقها در میان سال ۴۶۴ تا ۴۷۴ ه. ق در ظرف ده سال همه ارمنستان، گرجستان، خاور، شروان، آسیای صغیر - بیزانس، سوریه و فلسطین را تصرف کردند.»^۱

سپس با اختصار اشاره به فتوحات شرقی سلجوقیان نموده و مینویسد:

«... سلطان ملکشاه پسر و جانشین آلپ ارسلان در سال ۴۸۲ ه. ق. ۱۰۸۹/۰ م قراخانیان ماوراءالنهر را نیز فرمانبردار خویش ساخت. در روزگار ملکشاه دولت سلجوقیان به بزرگترین قدرت سیاسی خویش رسید.»^۲

مؤلفین و خاورشناسان بسیاری تاریخ ملت‌های شرق و فرهنگ کهن سال و دیربای آنان را مورد بررسی و تدقیق قرار داده، هر کدام از آنها به تاریخ و گذشته و حوادث از زاویه دید خودشان نگریسته و قلمفرسائی نموده‌اند. ما در این اثر می‌خواهیم تا آنجائیکه در دسترس و امکان‌مان بوده، با اتکاء باین نوشته‌های تاریخی و شاهد آوردن از این مدارک و اسناد، منویات خودمان را نیز بیان نموده، هر چه که گفته یا نوشته باشیم متکی به مآخذی، منبعی و سندی باشد. این است که کلیه نوشته‌ها و اسناد تاریخی در اختیارمان را مورد بهره برداری دقیق قرار میدهم و از اینکه پاره‌ای از مطالب اگرهم تکرار بشود باکی نداریم.

ما در باره‌ی شاهسونها در مجله‌ی ایران متعلق به مؤسسه‌ی ایران‌شناسی

۱- همان کتاب صفحه ۳۵.

۲- همان کتاب. صفحه ۳۶.

بریتانیا در ایران^۱ با يك تدقیقات علمی جدی روبرو شدیم که بسیار قابل دقت بود. مؤلف نظام اجتماعی ایلات را از دوران قره قویونلوها و آق قویونلوها مورد بررسی و تدقیق قرار داده و اوضاع عشایر و ایلات آذربایجان آن روزگار را روشن ساخته است. در مقدمه‌ی این اثر خود اشاره‌ای هم به حرکات اوغوزها و بخصوص آمدن آنها به آذربایجان مینماید و مینویسد:

«... ظهور ترکها در منطقه‌ی شرقی آذربایجان به نهاجمات وسیع ترکان غز مربوط میشود. در سال ۱۰۲۵ میلادی / برابر ۴۱۵ هجری قمری سلطان محمود غزنوی که اصلاً یکی از برده زادگان ترك بود به ترانسوخیانا Transoxiana (ماوراءالنهر) لشکر کشید و تصمیم گرفت که به سلجوقیان و گروههای چادرنشین غز اجازه‌ی اقامت در خراسان داده و بدینوسیله امیدوار بود که بتواند آنها را تحت انقیاد خود درآورد. لیکن این قوم در زمان سلطنت جانشینان سلطان محمود شروع به آشوب نموده، برای پیدا کردن اقامتگاه بهتر و وسیع‌تر به شمال و غرب ایران دست‌اندازی‌ها کردند و خود را به حوالی کوه سبلان^۲ رسانیدند.

عده‌ی زیادی از آنان در اردبیل و دشت مغان و حوالی آن اقامت گزیدند. زیرا آن نواحی دارای مناطق بسیار عالی و مناسب برای چراگاه و زراعت بوده است.»^۳

۱- شاهسون (قره قویونلوها - آق قویونلوها). نوشته ریچارد تاپر. مجله‌ی ایران (متعلق به مؤسسه‌ی ایرانشناسی بریتانیا در ایران. ترجمه‌ی مجید وهرام نقل از شماره‌ی ۵ سال سوم مجله، بررسی‌های تاریخی. ۱۳۴۵ خورشیدی.

۲- سبلان - در اصل سوبولان یعنی جایی که آب یافت شده است و این نام خیلی قدیمی است و یادگار قرنهای قبل از میلاد میباشد زیرا در قلّه‌ی کوه سبلان هنوز هم استخری آب زلال و روشن موجود میباشد که پس از یکی از آتش فشانیها به وجود آمده است.

۳- شاهسون «قره قویونلوها - آق قویونلوها» ... صفحه ۳۳۲.

پس بدین ترتیب ریچارد تاپر بدون آنکه بگوید سلجوقیان یا اوغوزها کی بودند، چه می کردند، کجا مسکن و مأوا داشتند و اصل و نسب شان از کجا است. تاریخ مختصر حرکت آنها را از شرق به غرب در چند جمله بشرح بالا اختصاراً ذکر مینماید... مؤلف درباره ی ایل و تبار بیگدلی نیز در اثر خود اظهار نظر علیحده نموده و مینویسد: بیگدلی طایفه ای از ترکان غزمی باشد که در قرن ۱۴ - م/ ۸ - هـ . ق . / به سوریّه رسیدند و در قرن نهم هجری جزو یکی از مهمترین قبایل بشمار آمدند و این طایفه در قرن هفدهم بهترین چراگاههای واقع در بین آلیو و دیار بکر را در اختیار داشتند و اکثر آنها تا سال ۱۷۰۰ م / ۱۱۱۱ هـ . ق . / در این منطقه سکونت داشتند... مؤلف تاریخ «عصر زرّین فرهنگ ایران» در باره ی حرکت اوغوزها و در نوبه ی بعدی سلجوقیان مینویسد:

«منابع از غازیانی یاد میکند (اشاره به اوغوزها . غ - بیگدلی) که در سده ی دهم میلادی (چهارم هجری) که از ماوراءالنهر بسوی مغرب، به بیزانس یا جنوب شرقی یا به هند رو می آوردند . بسیاری از این غازیان ترکان مسلمان بودند.»^۱ و درباره ی مسلمان شدن ترکان و فعالیت و فداکاری های شدیدشان در راه اسلام و اشاعه دین مینویسد:

«در ترکان بعد از مسلمان شدن يك شور و شعف و تعصب مذهبی، با شوق غارتگری، ماجراجویی و جهانگیری درهم آمیخته پدید آمد... و در وسط سده ی دهم میلادی (چهارم هجری) از گروه های غازیان آگاه میشویم که از قلمرو بویهیان به آهنگ ارمنستان و آناتولی میگذشتند و در سال ۹۹۶ م / ۳۵۵ هجری قمری با لشکری انبوه افزون از ۲۰۰۰ تن از رکن الدوله اذن خواستند تا از قلمرو او بگذرند و به پیکار ارمنیان شتابند...»^۲

۱- عصر زرّین فرهنگ ایران . نویسنده ریچارد فرای . مترجم مسعود رجب نیا . تهران

۱۲۵۸ . صفحه ۲۳۲ .

۲- همان کتاب ... صفحه ۱۳۳ .

همین مؤلف در باره‌ی معنویات سلجوقیان و معرفی هویت آنان چنین

مینویسد :

« چون این گروه از ترکان، هم وارث غزنویان بودند و هم بویهیان و نیز مروج راستدینی سنی و فرهنگ ایرانی اسلامی شرقی در غرب چند سخنی از ایشان ضروری مینماید .^۱ و شروع به معرفی نژاد و منشأ ترکان سلجوقی نموده و میگوید:

«سلجوقیان خاندانی بودند از غزان (اوغوزها) که در آسیای میانه از دریای خزر تا دریای آرال و درّه‌ی علیای سیحون یاسیردریا سرگردان بودند و در بعضی منابع اسلامی ایشان را ترکمان هم خوانده‌اند.^۲»

سپس درباره‌ی حرکت و نقل مکان آنان از شرق به غرب چنین مینگارد :

« سلجوقیان به قلمرو سامانیان در پایان کار این دودمان ریختند و از بازپسین امیر این دودمان که میکوشید تا اورنگ خویش را باز یابد پشتیبانی کردند ، تا او کشته شد. سپس ایشان به همداستانی و دشمنی امیران قراخانی پیکار کردند. تا در حدود سال ۱۰۲۵ م / ۴۱۶ هـ . ق . در واحه بخارا دارای چراگاهها شدند. از آن پس بخراسان رفتند و بتدریج بسوی مغرب، به ایران و شام و آناتولی نفوذ نمودند. تا بتدریج بر عظمت و وسعت و نفوذ دایره‌ی فرمانروایی آنان افزود. تا آنجائیکه ترکان سلجوقی سرزمینهای اسلام را از مدیترانه گرفته، تا آسیای میانه یکپارچه ساختند... و طغرل بیک (۱۰۶۳ - م) معمار این جهان تازه بود.^۳»

مرکز خلافت اسلام یعنی دارالخلافتی بغداد در سال ۱۰۵۵ - م / ۴۴۷ هـ . ق . به دست طغرل بیک افتاد و اسلام و تصوف را غزالی در زمان سلجوقیان آشتی داد و تحت یک نظام در آورد.

۱- همان کتاب ... صفحه ۲۴۱ .

۲- همان کتاب ... صفحه ۲۴۱ .

۳- همان کتاب ... صفحه ۲۴۱ تا ۲۴۳ .

تعدادی از قبایل غز که با سلجوقیان از شرق به غرب منتقل شده بودند، در سرزمینهای جنوب غربی آسیا یعنی با اصطلاح امروز در خاور نزدیک مسکن گزیدند و توطن اختیار کردند، و بگذراندن روزگار پرداختند. از آن جمله است ایل و تبار بیگدلی که در همه نقاط زرخیز و چراگاههای سرسبز و پربرکت ایران پراکنده شدند. لیکن حصه‌ی اساسی و نظامی آنان اساساً در آذربایجان و سوریه و شامات و روم - بیزانس تمکن اختیار نمودند. تعدادی تخته قاپو (اسکان) شدند و تعدادی باهمان صحراگردی و چادر نشینی و اقتصاد چوپانی و گله‌داری (مرگب از گله‌های گوسفند و گاو و ایلخی‌های اسب) پرداختند و دائماً توان و استعداد سپاهیگری و جنگاوری و بخصوص تیراندازی سواره خود را حفظ نموده و در بیشتر جنگهای آن روز، مثلاً جنگهای صلیبی به نفع مسلمانان اشتراک و فداکاری‌ها نمودند و ما در این خصوص در فصول آینده به تفصیل سخن خواهیم راند.

در تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران فقط مختصر اشاره‌ای به آمدن ترکان سلجوقی از شرق به غرب گردیده که عین عبارت را ذیلاً نقل میکنیم: و بار تولد میگوید:

«در قرن یازدهم [میلادی] ایران از سمت شرق به دست سلسله ترکان سلجوقی مسخر و از آن زمان به بعد ایران تقریباً همیشه تحت سلطه‌ی سلسله‌های ترك و یا مغول واقع بود.»^۱

سپس مؤلف به تکمیل و اثبات این مدّعی خود می‌پردازد:

«سلسله‌های ایرانی الاصل در بعضی از ولایات سلطنت داشتند. سلطنت آل مظفر که در قرن چهاردهم میلادی در فارس و کرمان سلطنت داشتند، شاید قویترین سلسله‌ی ایرانی الاصل باشند. کریمخان (۱۷۵۱ - ۱۷۷۹) که اصلاً از طایفه‌ی اکراد زند بود و تمام ایران را بغیر از خراسان در حیطه‌ی تصرف داشت شاید مقتدرترین

۱- تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران . و . بارتولد . چاپ دوم ترجمه‌ی حمزه سردادور .

پادشاه سلاطین ایرانی الاصل بود.^۱

مؤلف علت بقا و دوام حکومت و فرمانروایی اترک در ایران را به عوامل زیرین منوط و مربوط می‌سازد:

«سلسله‌هایی که از نژاد ترک و مغول بودند تا سلسله‌ی قاجاریه، غالباً به قوه‌ی جنگی ایل خود اتکا داشتند، ولی در اداره‌ی امور مملکت بیشتر از کاردانی ایرانیان استفاده می‌کردند... بعضی از این سلسله‌ها مثل سلجوقیان در قرن یازدهم در رأس امپراطوری وسیعی قرار گرفته بودند که ایران فقط قسمتی از آن را تشکیل میداد...»^۲

فقط یگانه‌گرفتی که ما بر گفته‌های بار تولد داریم این است که اونمی‌بایست سلاطین ترک‌نژاد ایران را از سلجوقیان به این طرف (تا آغاز دوران پهلوی) به شمار می‌آورد، بلکه غزنویان را نیز داخل در این سیاهی می‌کرد، زیرا محمود پسر سبکتکین نیز پدر بر پدر ترک نژاد و از همان شعبات ایل اوغوز بوده‌اند. دکتر محمد معین غزنویان را چنین معرفی مینماید:

«غزنوی منسوب به غزنه سلسله‌ای که در ایران شرقی پس از سامانیان سلطنت کردند. دوره‌ی سلطنت این خاندان را بدو قسمت باید تقسیم کرد:

الف - دوره اول. در دوره‌ی پادشاهی عبدالملک سامانی غلامی ترک بنام البتکین به امارت طخارستان رسید. سپس در غزنین بحکومت پرداخت، پس از مرگ او پسرش اسحاق و بعد از او غلامش بلکاتکین بحکومت رسیدند. ولی مؤسس اصلی این خاندان سبکتکین غلام و داماد البتکین است... و جانشین او فرزندش محمود که مردی دلیر و شجاع بود قلمرو خود را از مشرق و جنوب ایران بسط داد و دولتی نیرومند بوجود آورد. وی بر امرای صفاری، سامانی،

۱- همان کتاب. صفحه ۳۹.

۲- همان کتاب صفحه ۳۹.

آل زیار و آل بویه غلبه کرد^۱

پس بدین ترتیب رستاخیز در ایران و بر انداختن حکومت اعراب و پس از صفاریان و سامانیان و آل زیار سلطنت و حکومت ایران با روی کار آمدن غزنویان بدست نخستین سلاطین ترك نژاد می افتد و سلجوقیان ۶۲ سال بعد از تشکیل نخستین دولت ترك نژاد بروی کار آمده اند زیرا ناصرالدین سبکتکین در سال ۴۶۷ هـ. ق / ۹۷۷ م جلوس نموده، متعاقباً امام جماعت مرو در سال ۴۲۹ هـ. ق. / ۱۰۳۷ خطبه بنام جفری بیک داود خواند و او را سلطان السلاطین نامید. همین مراسم نیز در همان وقت در نیشابور بنام برادرش طغرل بیک به عمل آمد ... و در سال ۴۲۵ هـ. ق / ۱۰۵۵ م. که طغرل بیک به بغداد رفت و رتبه‌ی سلطانی وی از طرف خلیفه القائم بالله تصدیق و تثبیت گردید، و نام وی بالقب «سلطان» در دار الخلافه بغداد بر منابر خوانده شد. بدین ترتیب همه‌ی «قبایل ترك و دیگران نیز بتدریج خدمت سلجوقیان را پذیرفتند. همه‌ی آسیای غربی از حدود شرقی افغانستان تا سرحد ممالك روم. و آسیای صغیر و متصرفات خلفای فاطمی مصر قبل از سال ۴۷۰ هـ. ق / ۱۰۷۷ م تحت لوای يك حکومت درآمد^۲.

لیکن می بینیم که امپراطوری به این وسعت و عظمت و قدرت در نتیجه‌ی ندانم کاری‌ها و اشتباهاتی سقوط میکند، منقرض میشود و پس از ۱۶۲ سال حکومت بر عرب و فارس و ترك و بیزانس - روم و ایران و عربستان، پس از مطیع و منقاد کردن امپراطوری بیزانس و خلیفه عباسی و پادشاهان ایران نهایت در دست همان برادران و پسر عموهای نژادی و قومی خود گرفتار انکسار و زوال میگردد.

۱- فرهنگ فارسی. دکتر محمد معین. جلد ششم اعلام. مؤسسه انتشارات امیر کبیر.

تهران ۱۳۶۰ هـ. ق. صفحه ۱۲۶۴.

۲- فرهنگ فارسی. دکتر محمد معین. جلد پنجم اعلام. مؤسسه انتشارات امیر کبیر. تهران

۱۳۶۰ هـ. ش. صفحه ۷۸۰.

صاحب «حبیب السیر» در باره‌ی اختلاف مابین اوغوزها و سلجوقیان بویژه سلطان سنجر چنین مینویسد:

«در زمان جهانپانی سلطان سنجر چهل هزار خانوار ترکمانان مشهور بودند به حشم غز (اوغوز) در ولایت ختلان و چغانیان و حدود بلخ و قندز و بقلان اقامت داشتند. هر سال ۲۴ هزار گوسفند جهت شیلان سلطان تسلیم خانسالاران کرده و به فراغت روزگار میگذرانیدند... نوبتی در غث و سمن گوسفندان مناقشه آغاز گردید و حشم غز تحمل آن معنی نیاورده، آن شخص را (مأمور تحویل گیرنده را - غ. بیگدلی) هلاک کردند. دیگر از ارسال گوسفندان یاد نیاوردند. خوانسالار از بیم سیاست سلطان این قضیه را پنهان داشته، مدتی گوسفندان شیلان را از خاصه خود سرانجام مینمود.»^۱

لیکن این افتقا دیری نمی‌پاید. کسان سلطان احوالات را بعرض می‌رسانند و امیرقماج والی بلخ که خود یکی از مسببین اصلی حادثه بود، مسئله را وارونه جلوه داده و سلطان را بجنگ با اوغوزان تحریک و تشجیع مینماید. لشکر سلطان برای جنگ با اوغوزان آماده میگردد. با وجود فروتنی و تمکین و تسلیم محض اوغوزان و حاضر شدن بدادن تعداد بیشتری گوسفند و تأدیه‌ی غرامت و خونبها، امیرقماج برای تأمین منافع شخصی و اغراض خصوصی خویش، بهرحبله و نیرنگی که میشد آتش جنگ را شعله‌ور میسازد. اوغوزها ناچار از زن و فرزند و جان و مال خود به دفاع می‌پردازند. پس از چندین زد و خورد بین لشکریان سلطان و اوغوز، سرانجام اوغوزها غالب میگردند. سلطان را در حوالی مرو دستگیر می‌کنند و اسیر می‌سازند.

مؤلف کتاب «تاریخ سلسله سلجوقی» درباره‌ی اوغوزان و اختلافی که

۱- جلد دوم تاریخ «حبیب السیر فی اخبار افراد بشر». تألیف غیاث الدین بن هماد. الدین الحسینی المدعو به خواند امیر. مقلّمه بقلم استاد جلال الدین همائی، تهران سال ۱۳۵۳ هجری خورشیدی. چاپ دوم. صفحه ۵۱۰.

منجر به جنگ فیما بین آنان شد، که در حقیقت و در اصل بنی اعمام یکدیگر بودند. سلجوقیان از ریشه و بنیان غز بوجود آمده بودند که در صفحه ۳۳۷ - اثر خود زیر عنوان « بیان حادثه غز » (اوغوز) در سال ۵۴۸ ه. ق. « چنین مینویسد :

« غز » (اوغوز) طایفه ای از ترکمان بودند... که در حمایت و عهده ی امیر قماج میبودند . خراج خود را برای وی میبردند. امیران طایفه غز (اوغوز) قورغود و طوطی بیک به درگاه سلطان خدمت میکردند و تقدیمی میدادند. همواره وساطت آنها در کارهای یورد قبول بود و نامه هاشان بدرگاه می رسید ... »
از مضمون بالا روشن میگردد که ، اولاً اوغوزها در دستگاه حکومت وقت حرمت و اعتباری داشتند و حرفشان هم میگذشت.

ثانیاً آنها کسانی نبودند که برای مدت درازی به امیر قماج یا نظیر آن اشخاص باج گذار و خراج پرداز باشند، این تعادل نا پایدار مصلحتی موقتی و عاریتی بود و بزودی باید بهم بخورد. و همین طور هم میشود. مؤلف «سلجوقنامه» در صفحه ۴۹ و ۵۰ اثر خود ماجرا را چنین بیان مینماید:

«دیری نمیگذرد که بین اوغوزان و امیر قماج والی و حکمران وقت و «قیم» آنان نفاق و دشمنی بوجود می آید. و با همه فروتنی و بردباری اوغوزها، امیر با آنان از در خصومت در می آید. و هرگونه راه آشتی و اصلاح را می بندد. آنها را وادار به نافرمانی و دفاع از حقوق و جان و مال و ناموس شان مینماید. سرانجام جنگ بین امیر قماج و اوغوزان در می گیرد. ترکان جنگاور تیرانداز که عادلانه از خود دفاع می کردند، در این جنگ تحمیلی بر امیر قماج پیروز می شوند. لشکریان امیر فرار را برقرار اختیار نموده و حاکم و فرمانده شان به دربار سلطان سنجر پناهنده می شود و از وی استمداد می طلبد . برای اینکه سلطان سنجر را به جنگ غیر مطلوب ترغیب نماید، او را میترساند و به او می گوید:

« کشور درهم شده، و رشته ی انظام گسسته گردیده ، اگر بنشیني و قصد آنها

(اوغوزها) نکنی ... سرانجام تورا تیر باران خواهند کرد. با سپاهت به سوی آنها برو، و با سعادت خود نحوست غزان را رد کن».

با اینکه سران و سرکردگان سلطان سنجر این تحریک را مغرضانه تشخیص داده و ردّ مینماید. لیکن در سایه‌ی پافشاری و سعایت و اصرار بسیار امیر قماج سرانجام سنجر فرمان بسیج داده، آماده بجنگ میگردد.

غزان هر قدر بیشتر نرمش و فروتنی نشان دادند و اظهار اخلاص و اطاعت نمودند، سودمندنگرید. برقلب تیره و نا پاک امیر قماج مؤثر نیفتاد. تا جنگ آغاز گردید. اوغوزهای جنگاور و رشید، سپاه سلطان سنجر را مغلوب ساختند. سلطان بمحاصره افتاد، دستگیر و اسیر شد. مدت چهار سال تمام در اسارت اوغوزان بود. اوغوزها سلطان را روزها در تخت سلطنت می‌نشاندند و بنام وی امر و نهی می‌کردند و فرمان صادر مینمودند و شب‌ها برای اینکه فرار نکند وی را در قفسی آهنین زندانی مینمودند. تاپس از چهار سال سرانجام سنجر روزی در شکار موفق بفرار گردید. به نیشابور رفت و آنجا را بکلی ویران و پریشان یافت. طولی نکشید که تیر مرگ مرغ روحش را شکار نمود و در سال ۵۵۲ هـ. ق / ۱۱۵۷ م پس از از ۴۰ سال سلطنت در سن ۷۳ سالگی در گذشت.

صاحب «سلجوقنامه» علت عصیان و شورش ترکان اوغوز را چنین مینویسد: «ایل اوغوزان خیلی بسیار، بودند بترکستان منسوب و مقام چراخور ایشان به ختلان بود از اعمال بلخ و ختائیان ولایت و خش، هر سال بیست و چهار هزار سر گوسفند وظیفه بمطبخ‌خانه‌ی سلطان دادندی و آن در اهتمام مجموع خانسالار بودی و کس او رفتی بقبض و استیفای آن، و چنانکه عادت بجبر و تسلط حاشیه. نشینان سلطان بود، شخصی که از قبل خانسالار^۱ بمطالبه‌ی اغنام میرفت بر ایشان تعدی و زور میکرد. در استرداد و استبدال گوسفند... میرفت و مبالغی بیش از حد طاقت ایشان مینمود و بزبان سفاقت میکرد و در میان ایشان مردمان بزرگ بودند

۱- در فرهنگ نفیسی هم خانسالار و هم خوانسالار در عین معنی ضبط شده است. نگاه

کبید به صفحات ۱۳۱۸ و ۱۴۱۸ جلد دوم ت - د.

معروفان با تجمل و حرمت و حشمت احتمال آن مذلت و خواری نمیتوانستند کرد. این شخص را در خفیه هلاک کردند.^۱

چون اطرافیان سلطان او را تحریک به سرکوب و ارعاب اوغوزان نمودند و با آنکه شخص سلطان مایل به چنین کاری نبود و نمیخواست که در میان ترکان نفاق و ستیز واقع شود. سرانجام در نتیجهی تأکید و اصرار و فشار کساسه‌لیسان درباری و سران و سرکردگان پول پرست و طمعکار، ناگزیر به جنگ با اوغوزان گردید. و بر روی آنها لشکر کشید. اوغوزان که در نخست بهیچوجه نمیخواستند با سلطان که از نسل و نژاد و خونشان میبود، جنگ نمایند و حتی حاضر به دادن مبالغ هنگفتی غرامت و خسون بها شدند، و لسی عمال سود پرست سلطان دست از خولیای پول پرستی و ثروت اندوزی برنداشته، به امید غارت و چپاول و به طمع بدست آوردن غنایم و تنخواه اوغوزان، سلطان را از لب پرتگاه پایین انداختند و دستش را آلوده بخون مردم بی آزار نمودند. جنگ خانگی راه انداختند و این حادثه در سال ۵۵۱ هجری قمری بوقوع پیوست.

این بود که، خواه ناخواه قیام عمومی قبایل اوغوز آغاز گردید. صحرائشینان حوالی بلخ به جهاد و بدفاع از عرض و ناموس و شرف و حقوق و حدود و حیثیت خود پرداختند، و بنابه ضرب المثل مشهور خود اوغوزها «اثل گوجو - سئل گوجو» (زور ایل - زور سیل) را بکار انداختند و همه به دفاع از ناموس و هستی خود بپا خاستند. لشکریان سلطان را سخت شکست دادند، تارومار کردند، شهرهای مرو و نیشابور را گرفتند و ویران ساختند. وعده کثیری از دشمنان را به قتل رساندند. ظهیر الدین نیشابوری در باره ی این شورش عظیم چنین مینویسد:

«... به يك صدمه و حمله لشكر سلطان بشكستند و بهزیمت برفتند ... شهر مرو را كه دارالملك بود بغارتیدند سه روز متواتر: روز اول زرینه، سیمینه و

و ابریشمینه؛ روز دوم روئینه و برنجینه و طرح و فرش؛ روز سوم در همه‌ی شهر هیچ چیز از اقمشه و امتعه نمانده بود مگر حومه‌ها و لینها و بالشها و خم و خمره و چوبینه، آن نیز هم ببرند و بسوختند و اغلب مردم شهر را اسیر گرفتند و بعد از آن مردم را با انواع شکنجه و عذاب رنجه میداشتند، تا خفایا و خبایا نهانی نمودند تا بر روی زمین و زیر زمین هیچ نگذاشته و متوجه نیشابور شدند. با سه چندان که عدد ایشان بودند از رنود و اوباش خراسان و اتباع لشکریان‌ش بایشان باز پیوسته و مردم نیشابور نخست کوششی بکردند و قومی از اغوزان در شهر کشیدند. چون ایشان را خبر شد، بیکبار حشر آوردند و اغلب خلق از زن و مرد و اطفال بمسجد جامع گریختند. و اغوزان تیغها کشیدند و چندان مردم را در مسجد بکشتند که کشتگان در میان خون ناپیدا شدند... تا چند روز بر در شهر بماندند و همه روز بامداد بغارت اعاده نمودند... چون اغوزان برفتند میان مردم شهر به سبب اختلاف مذهب... هر شب فرقه‌ای از محلی حشر میکردند و آتش در محل مخالفان می‌زدند تا خرابه‌هایی که از اغوزان مانده بود اطلال شد و قحط و غلا و و با ظاهر شد. تا باز ماندگان تیغ و شکنجه اغوزان این بار بمردند... و اغوزان با جمله بلاد خراسان این معامله را کردند مگر شهر هرات...» (سلجوقنامه صفحه ۴۹).

در این باره غیاث‌الدین خواند امیر در جزء چهارم از مجلد دوم حبیب‌السیر

مینویسد:

«القصه در تمامی بلاد خراسان منزلی نماند که از بیداد غزان ویران نشد و سلطان سنجر مدت چهار سال تمام در دست ایشان اسیر بود. شب آن جناب را در قفس آهنین میکردند و روز بر تخت سلطنت می‌نشانند و بحسب تمنای خود مناشیر مینوشتند و به تکلیف سلطان را بر آن میداشتند که آن احکام را مهر میکرد. و چون حرم سلطان ترکان خاتون در دست آن قوم گرفتار بود، شهریار نامدار تدبیر فرار نمیتوانست نمود، تا در سنه احدى و خمسين و خمسه مائه (۵۵۱) ترکان خاتون فوت شد و سلطان اندیشه مخلص خود کرد.»

می بینید تاریخ بعضاً کور میشود و از راه راست و صراط المستقیم منحرف میگردد و خطا میکند. مگر سلجوقیان از همان اوغوزها نبودند، مگر ریشه و رگ و پوست و استخوان و خون و زبان و فرهنگ آنان یکی نبود؟! پس چرا باید به این زودی ترکان هم اصل و هم ریشه و هم زبان در سده ی ششم هجری چنان از یکدیگر جدا شده باشند که همدیگر را نشناسند. منافع عمومی، قومی و نژادی شان را تشخیص ندهند. به تحریک امیر قماچ‌ها و دیگر بدخواهان و دسیسه‌بازان بروی یکدیگر شمشیر بکشند. خون یکدیگر بریزند. سلطانی چون سنجر را مدت چهار سال تمام، در قفس آهنین زندانی سازند و دمار از روزگار سلجوقیان فاتح جهان مدنیّت آن روزگار بر آورند. راستی که تفو بر توای چرخ گردون تفو.

راستی که نفاق و ندانم کاریهای خودی چه بلاها که بر سر مردان روزگار حتی جهانگیران و جهانکشایان و جهانداران نیاورده است و باز انوشاندن آنها يك قومی يك ملتی را بزانو در نیاورده است؟!

شاعر توانا و بزرگوار ناصر بن خسرو قبادیانی چه خوب گفته است :

زی تیر نظر کرد، پر خویش بر او دید

گفتا ز که نالیم که از ماست که برماست^۱

افسوس که این نفاق‌ها و ندانم کاریها و نزدیک بینی‌ها بعدها هم تکرار شد و بدبختی‌های جبران ناپذیری تازه ببار آورد و کمر ملّتی را شکست که شایسته برتری‌های جهانی بود و فرزندان رشیدترین با هوش‌ترین، تواناترین، زحمت دوست‌ترین و نیز با استعدادترین افراد انسان بودند. مگر معامله‌ای که تیمور با بایزید و شاه اسماعیل و جانشینانش با سلاطین اوزبیک و عثمانی کردند جز این خطاها و تیشه بریشه‌ی خود زدن‌ها چیز دیگری بود؟! ...

جز پراکندگی و ضعف و ناتوانی سرانجام تسلیم و مستعمره شدن و تابع

۱- دیوان اشعار حکیم ابو معین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مشتمل بر قصاید و مقطعات صفحه ۴۹۹ .

سیادت و اراده، بیگانگان گردیدن و فرمانروای اجنبی را پذیرفتن و تجزیه و تحلیل اقوام و ملل ترك چیز دیگری نتیجه داد. قبر تیمورها حالا لگد کوب کدام بیگانه غاصب است؟!...

ثروت معنوی دوران صفویه را کدام غصبکار خون آشام غارت و چپاول نموده است؟ غزنین و همه افغانستان زیر چرخهای تانك کدام کشور لگد کوب میشود؟ و کدام کشور هاتلکه عظیمی را در برابر همه ملت‌های ترك و همسایگان‌شان بوجود آورده‌انده؟!...

اگر بجای نفاق و خود خواهی و دره‌بیگی و خان‌خانی، اتفاق و مرکزیت و وحدت و یکپارچگی می‌شد، دیگر ملت‌های گرسنه تازه بدوران رسیده و خونخوار مگر به ارتکاب این همه جنایات و غصب این همه اراضی و ریختن خون ملیونها انسان مظلوم و بیگانه در ظرف این یکصد و پنجاه سال اخیر موفق میشدند؟!... البته که نه، آری گناه از خودمان است که تشخیص دوست و دشمن نداده‌ایم، گناه از خودمان است که در فکر و صدد وحدت ملی و استقلال واقعی نیفتاده‌ایم. گناه از خودمان است که پارچه - پارچه شده و با دارا بودن زبان و تاریخ و گذشته واحد، مثل گوشت قربانی تقسیم گردیده‌ایم. در نتیجه ضعیف و ناتوان شده‌ایم، در نتیجه امکان آقایی نمودن بر خودمان را به بیگانگان داده‌ایم. در نتیجه فرمان محکومیت و بنده فرمان شدنمان را خود بادست خودمان صادر نموده‌ایم.

آنکه البته بجایی نرسیده فریاد است. ما اکنون با منتهای توانمان فریاد می‌زنیم که ملت بزرگ و با استعداد ترك باید بیدار شود! یکپارچه شود، مستقل شود، و با دشمنان هستی و موجودیت و زبان و فرهنگ خویش بستیزد...

در اینجا از ذکر این مسئله ناگزیریم که در دوره‌ی حاکمیت بیست ساله ملک‌شاه

۲۶۵ - ۲۸۵ ق. هـ - پسر آلپ ارسلان که دوران فرمانروائی سلجوقیان
۱۷۰۲ - ۱۰۹۲ م

شمرده میشد. متصرفات و قلمرو آنان . یعنی مرزهای امپراطوری وسیع سلجوقی با متصرفات قراخانیان یکجا، از شرق به غرب، از کاشغر تا دریای مدیترانه (متوسط)؛ دریای آرال و قلل جبال قفقاز و دریای سیاه در شمال؛ خلیج فارس و بیابان سوریه و شامات در جنوب را تشکیل میداد.

اداره‌ی يك چنین امپراطوری وسیعی که از لحاظ نژادی مختلف و از جهت اقتصادی بی‌ثبات و بدون ضوابط ضروری و واحد بود و با پاشیدگی خان‌خانی و فتودالی و تجزیه طلبی اقوام و ملل داخل در ترکیب آن بسیار مشکل و بلکه غیر ممکن بود و می‌بینیم که همین تشکیلات و نظام امپراطوری دیری نپایید و منجر به نزاع و کشمکش چند پارچگی و تجزیه گردید . و پس از مرگ ملکشاه ۴۸۵ هـ . ق / ۱۰۹۲ م جنگ خانگی شدید میان افراد خاندان سلطنت بر سر حکومت و فرمانروایی در گرفت و سالها بطول انجامید .

«جنگ خانگی بیش از بیست سال طول کشید و پس از مرگ دومدعی اصلی تاج‌رخت یعنی محمود و برکیارق (بؤرکویاریق غ-بیگدلی) فرزندان ملکشاه، دو پسر دیگر وی به نام سنجر و محمد که زنده مانده بودند با یکدیگر کنار آمده، کشور را میان خود تقسیم کردند. حکومت نواحی شرقی ایران به نام (سلطنت سلجوقیان کبیر)^۱ نصیب سنجر شد؛ غرب ایران و عراق عرب به نام (سلطنت عراقی سلجوقی

۵۱۲ - ۵۹۴ هـ . ق) سهم محمد گشت.^۲
۱۱۱۸ - ۱۱۹۴ م

۱- قلمرو سلطنت سلجوقیان کبیر یعنی اراضی زیر فرمان سلطان سنجر عبارت بودند از خراسان، سیستان، خوارزم و واحه مرو که پادشاه سلجوقی در این سرزمینها از سال ۵۱۲ هـ . ق. ۱۱۱۸ م. تا ۵۵۲ هـ . ق. ۱۱۵۷ م. حکومت کرد.

۲- تاریخ ایران . از دوره باستان تا پایان سده هجدهم میلادی . ن . و . پیکر لوسکا یا، آ . یو . یا کو بوسکی ، ای . پ . پتروشفسکی آ . م . بلینتسکی ، ل . و . استرووا . ترجمه کریم کشاورز . پیام . تهران ۱۳۵۴ . صفحه ۲۷۲ .

به حسب تمنا و قانون‌مندی دوران فتودالی در هر دو حکومت شرق و غرب تمایلات گریز از مرکز خود را آشکار ساخت. و در شرق و غرب کشور يك سلسله امارت‌های جداگانه و گاهی نیز غیر سلجوقی به وجود آمد.

همانطوریکه میدانیم ترک‌ها که نه از آغاز مانند دیگر اقوام و خلق‌های آسیای میانه و خاور دور، از دیرزمان به یکتاپرستی نگرویده و مانند دیگر همسایگان خود بت می‌پرستیدند. ولی در آنها استعداد یکتاپرستی و درک حقایق وحدانیت بسیار قوی بود. و از اینکه زودتر از سایر اقوام هم جوار خود به یکتاپرستی گرویده‌اند، همین دال بر استعداد فطری و رشد سریع فکری آنان بوده است. قبایلی از اتراک خیلی قبل از ظهور دین مبین اسلام بوحدانیت خالق توانا پی برده، بت‌پرستی را شایسته وجود انسان با شعور و صاحب فراست ندانسته، روی به سوی درگاه احدیت جلّ جلاله و عظمت نواله آورده، به خالق عالم و عادل و توانا و ابدی و بیهمتا سجده نموده‌اند. مگر اوغوزخان فرزند قاراخان هنوز قرن‌ها قبل از اسلام به یکتاپرستی نگرویده و ایل و تبار خود را بوحدانیت دعوت ننموده است؟ مگر شعبه‌ای از دین مسیح علیه السلام بنام نسطوری هنوز خیلی قبل از اسلام در میان ترکان در سرزمین‌های آلتای، دشت‌گویی، ختن و قراختایی رواج نیافت و قسمتی مهم از او یغورها و غیره به این آئین نگرویدند و با پایتخت قرار دادن «بش بالیغ» و تبدیل آن به مرکز مذهبی و مبدل ساختن آن شهر به نقطه‌ی مواصلاتی انحصار بازرگانی با غرب را تا مدت‌ها در دست نگرفتند؟ و در فرستادن مقادیر زیادی ابریشم از شرق بغرب و دیگر کالاهای مرغوب منتهای فعالیت و تلاش بیاندازه نمودند و غیره و غیره.^۱

بطور کلی تاریخ و تجربه نشان می‌دهد که ترکان، هم از لحاظ مذهبی و اخلاقی و هم از لحاظ مادی و سازندگی و تجارت و اقتصاد و هم از جنبه رشادت و جلالت دارای استعداد ذاتی، هوش خداداد سابقه‌ی ممتد تاریخی دارند و هرگز

۱- نگاه کنید: امپراطوری زرد چنگیزخان و فرزندان او. اثر یواخیم بارکهاوزن.

ترجمه: اردشیر نیکپور. تهران کتابفروشی زوآر صفحه ۴۳.

و هیچگاه زیر بار زور و اجحاف نرفته‌اند و زور را با زور جواب داده‌اند و از حقوق و شرف و موجودیت خویش دفاع نموده‌اند.

از طرف دیگر ترکان از لحاظ تکثیر و افزایش نژاد خویش و تکثیر جمعیت و نسل دارای ویژگی و مزیت خاصی می‌باشند، در سرزمین ترکان زاد و ولد از همه‌جای دنیا بیشتر بوده و می‌باشد، چینی‌ها و ژاپونی‌ها و دیگر همسایگان آنان نیز از همین موهبت برخوردار می‌باشند. برای همین افزایش بدون وقفه که از سلامت نژادی و شرایط نعم مادی و رفاه زندگی آنان سرچشمه می‌گیرد. رفته‌رفته و پس از هر چندین صد سال تعداد جمعیت آنان تا اندازه‌ای زیاد می‌شود که اراضی موروئی و سرزمینهای زاد و بوم‌شان دیگر گنجایش و کفایت روزی و معاش آنان را نمی‌دهد. لذا اجباراً هر چندگاهی ناچار یکبار بیک تغییر مکان، بیک جابجا شدن اجباری، بیک بدست آوردن مراتع و چراخوره‌های تازه و سرزمین‌های جدید ناگزیر می‌شدند. به نظر ما در ظرف چندین هزار سال گذشته این جریان سیل آسای انسانی از خاور به باختر گاهگاهی حتمی و جبری بوده است و هر دفعه نیز صدها هزار نفر از افراد قبایل ترك دستجمعی با اهل و عیال و فرزند با گله و حشم و ایلخی‌های اسب و غیره با آرامی و آهستگی براه افتاده و به طرف غرب پیش رفته خودشان را تا دامنه‌های اسکاندیناوی از شمال و سواحل شمالی و جنوبی مدیترانه از جنوب تا سرزمین آندلس (اسپانیای امروز) رسانده‌اند. دوره کوچ و انتقال هر خیز ده‌ها سال طول می‌کشیده است، در صورتیکه خود خیزها و نقل مکانها تقریباً هر هزار سال یکبار بوده است.

این دفعه کوچ و تغییر مکان دستجمعی، اوغوزها مانند پشاهنگ و سلجوقیان مانند نیروی عمده و هسته مرکزی و اصلی از اواسط قرن چهاردهم هجری / برابر قرن دهم میلادی / نیز یکی از این خیزهای بزرگ و یا بهتر بگوئیم - موجهای سهمگین و عظیم است.

اوغوزها که قبیله مادر و کانون اصلی و هسته مرکزی هستند و همیشه وظیفه

بار سنگین و نخستین را در دوش خود میکشیدند و تقریباً با تعدادی در حدود ۱۰۰ هزار خانوار از شرق به غرب آمدند و باهمین نیروی نبردی، مطیع و متشکل و کاردیده و متفق و جنگجو در سر تا سر آسیای غربی اظهار وجود و عرض اندام نمودند و چون مسلمان شده بودند، ضربات کوبنده‌ای بر پیکر غیر مسلمانان بویژه باشندگان ارمنستان و گرجستان وارد آوردند از توران به ایران و از ایران به سوریه و شامات و جزیره و از آنجا به آسیای صغیر و بیزانس رفتند.

در آذربایجان و ارمنستان هنرنمایی‌ها نمودند و چون درخیز بعدی سلجوقیان که از زاد و ولد خود آنان بودند و با تعدادی بیشمار و انبوهی فراوان رودهای سیحون و جیحون را گذشته و قدم در سرزمینهای خاور میانه و نزدیک گذاشتند، اوغوزها نیز به آنان پیوسته و داخل در ترکیب آنان گردیدند. و بر اساس تجارب و آزمونهای چندین ده ساله‌ی خود، بر توان و قدرت آنان افزودند. در کار و پیشرفت آنان تسهیلاتی بوجود آوردند و یکپارچه گردیدند.

آمدن غزان و سلجوقیان به کشورهای جنوب غربی آسیا و تسلط ایشان بر متصرفات و قلمرو خلافت عباسی از کنار سیحون تا ساحل نیل و از فرضه‌ی دربند تا مکه معظمه نقطه‌ی عطفی در تاریخ مسلمانان آن روزگار بود. زیرا با کاردانی و قدرت و اراده و توان و نظام تشکیلاتی امپراطوران سلجوقی، ممالک اسلامی که سخت پریشانحال و در شرف پایمالی و اضمحلال بود و جنگهای صلیب دمار از روزگار مسلمانان می کشید. بسیار به موقع و نافع بود. چنانکه مشاهده شد تا مدتی نیز دوران شکوفایی و تعالی را گذراند.

سلجوقیان فقط بیابانگردان چادر نشین و صحرا نشینان گله‌دار و کوچ‌وی نبودند. آنها از دیر زمان موازی بسا چادر نشینی و اقتصاد چوپانی تا حدی نیز وارث تمدن شرقی و شهری بودند و از وارثان تمدن کهن سال آسیای میانه بشمار می آمدند.

آنها مانند مغولان بکلی جدا از مردم بومی و محلی در بیانها، در اردوگاهها

و در دشت و دمن روزگار نمیگذرانند . به همین جهت هم که در میان اترک اوغوز سلجوقیان به تشکیل چنین امپراطوری و سیع و نیرومندی موفق گردیدند «قابل توجه است که در میان غزان تنها سلجوقیان بودند که به برقراری امپراطوری بزرگی نایل آمدند - نه گروه اول غزان که در سده ی چهارم هجری به منقشلاق رفتند و غزانی که در ناحیه ی سیردریا باقی ماندند هیچکدام قادر به انجام چنین کاری نشدند.»^۱

بطور کلی آمدن سلجوقیان از شرق بغرب. يك حرکت مثبت و سازنده و بار-ده باید بشمار آید و به قضاوت دانشمندان و شرقشناسان این تغییر مکان و نقل انتقال آنان نه اینکه چندان زیان قابل توجهی بار نیاورد، بلکه بقول لمبتون «بطور کلی و شاید نتیجتاً چنین مینماید که ترک تازی سلجوقیان خرابی زیادی ببار نیاورده و تازه اگر خرابی هم ایجاد شده باشد بیشتر از خرابی کوچ سربازان حکومتی اواخر غزنویان بوده است.»^۲

برای تثبیت این مدّعی لمبتون میتوان شواهد بسیاری از تاریخ آورد. برای مثال بطوریکه ابن فندق^۳ میگوید :

«زمانی که سُبَاشی (سوباشی) از طرف مسعود بن محمود به امیری خراسان منسوب شد در آنجا قحطی روی داد علوفه و علیق نایاب شد.

بعدها، بعد از اینکه چغری بیک در سال ۴۲۸ ه. ق. / ۱۰۳۶-۷ م سبَاشی را شکست داد. مسعود حاجبی را همراه نیروی امدادی به بیهق فرستاد. این نیروی امدادی حاشیه نشینان را چپاول کردند و درختان پسته را بمنظور سوخت

۱- پروفیسور . دکتر فاروق سومر اوغوزلار (ترکمن لر). آنکارا ۱۹۷۲ . صفحه ۲۹۷.

۲- نگرشی بر جامعه اسلامی در ایران. نوشته آن - ک. م لمبتون . ترجمه یعقوب آژند سال و محل چاپ ندارد صفحه ۶۵ همان کتاب تا صفحه ۶۷.

۳- ابن فندق نام دقیق و کامل آن : علی بن یزید بیهقی مشهور به ابن فندق میباشد.

قطع نمودند.^۱

بیهقی در جای دیگر «تاریخ بیهقی» در این باره یعنی در باره ی خرابکاری و زیان زدن‌ها و ایجاد نا امنی‌های سربازان حکومتی و افراد سپاهی غزنویان مینویسد :

«... هفت سال قبل ۳۲۹ هـ . ق / ۱۳۰۷ م یعنی از سالی که خطبه در بیهق بنام طغرل بیک خوانده شد. نا امنی بر همه جا مستولی بود. تا آنجا که در حومه ی شهر جایی برای کشت و زرع پیدا نمی شد.»^۲

بعضی از مورّخین متعصب گاهی داوری غیر عادلانه نموده و بر روی تمام جهات مثبت و مزایای سلاطین سلجوقی میخوانند خطّ بطلان کشیده، آنها را بدوی، ستمکار و زورگو معرفی نمایند و حال آنکه حقیقت بعکس این جلوه گراست . نگاه کنید به «سفرنامه» حکیم ناصر خسرو قبادیانی که معاصر دوره ی قدرت و عظمت سلجوقیان است. و درباره ی غنی ترین شهر متصرّفی آن زمان از طرف سلجوقیان و طرز رفتار عمال آنان با اهالی شهر چنین مینویسد:

«... و چون سلطان طغرل بیک ابوطالب محمد بن میکائیل بن سلجوق رحمة الله علیه آن شهر گرفته بود. مردی جوان آنجا گماشته بود نیشابوری، دبیر نیک با خط نیکو، مردی آهسته و نیکو لقاء او را خواهی امید میگفتند، فضل دوست بود و خوش سخن و کریم. و سلطان فرموده بود که سه سال از مردم هیچ نخوانند و او بر آن میرفت و پراکنده گان همه روزه وطن نهاده بودند.»^۳

تنها از همین مثال و از همین دستور و فرمان سلطان سلجوقی بخوبی آشکار است که او یک مرد عامی، بدوی بیسواد و بی تجربه و نا آگاه نبوده است، یک

۱- علی بن یزید بیهقی (ابن فندق) . تاریخ بیهقی، چاپ احمد بهمنیار. صفحه ۲۷۳.

۲- همان کتاب . صفحه ۲۶۸.

۳- سفرنامه. حکیم ناصر خسرو. از روی نسخه نواد نیکلسون. دنیای کتاب تهران ۱۳۶۱.

چنین رعیت پروری، يك چنین دادگستری و انصاف پیشینه‌ای ممتد تاریخی نسل اندر نسل و تمدن و فرهنگ دیرپای و مشعشع و انسانی والا لازم دارد. و ثابت میکنند مایه‌ی عدل و داد و فرهنگ و تمدن سلجوقیان آنطوریکه بعضی صاحب غرضان متعصب می‌گویند ابتدایی و ساده و بی‌ریشه و بنیان نبوده است.

اصولاً طغرل اصفهان را بسیار دوست میداشت و بارها اظهار داشته بود که اصفهان زیباترین و محبوب‌ترین شهرهایست که در مدت عمرش مشاهده کرده است و سعی وافر و همت وافق بر عمران و آبادی آنجا مصروف داشته بود و نه اینکه تنها در اصفهان از وصول مالیات و تحمیل سایر هزینه‌های ضروری گذشت‌های مکرر و سالیانه بعمل می‌آورد. چنانکه یکی از محققین در این باره مینویسد:

«با وجود اینکه طغرل از ایادی مردم اصفهان بی ادبی و سرکشی زیاد متحمل شد، ولی با آنها از روی حق و عدالت رفتار نمود، حتی در خلال اقامت چندین ماهه وی در اصفهان هیچ نوع زحمتی به مردم نرسید و مبالغ زیادی (نیز) پول برای تأسیس ابنیه عمومی و اصلاحاتی در شهر و مضافات پرداخت شد.»^۱

نه تنها سلطان طغرل سلجوقی با اهالی اصفهان با خوش رفتاری و جوانمردی و گشاده رویی و داد پروری رفتار کرده است. بلکه بشهادت تاریخ جانشینان وی نیز با مردم این شهر با منتهای بلند همتی و رعیت پروری و دادگستری و انصاف رفتار نموده‌اند:

«رفتار آلپ ارسلان با مردم اصفهان با عدل و عدالت توأم بود و این کار دل‌بستگی او را به این شهر سیرساند.»^۲

و پس از آلپ ارسلان جانشینان وی نیز نسبت به رعایا و اهالی زیر دست پیوسته با منتهای مروّت و سخاوت و جوانمردی رفتار نموده‌اند و همیشه عدل و انصاف و رعیت پروری را نصب‌العین خود قرار داده‌اند و گاهی برخلاف مردم‌داری

۱- محاسن اصفهان. مافروخی. چاپ عباس اقبال تهران. ۱۳۲۷. صفحه ۱۶۷.

۲- همان کتاب صفحه ۹۷ و ۱۴۰.

وسر پرستی برنداشته‌اند. همین مؤلف در ادامه‌ی کلام خود می‌گوید:

« این شهر در زمان ملک‌شاه و نظام‌الملک از حیث رفاه و شکوه و جلال رشد زیادی کرد و مالیات بندی تقسیط شد. و رسوم غیر منظم دیگر از بین رفت.^۱ از دیگر موثرین بزرگ که در باره‌ی حکومت و طرز رفتار سلجوقیان نظر داده و رأی خود را بیان داشته‌اند، یکی حمدالله مستوفی قزوینی است، او مینویسد:

سلاطین سلاجقه بواسطه اعتقادشان به مذهب اسلام و ترحم و شفقت نمودنشان بر عایای خود محبوبیت و اعتباری زیاد بدست آوردند. بطوریکه مردم آنها را خودی بشمار می‌آوردند و به رأفت و عدالت‌شان اعتقاد داشتند. مردم ساده بر این عقیده بودند که دوران حکومت و فرمانروایی سلجوقیان یکدوره مخصوص خیر و برکت است و آنها حقیقتاً نیز خیر خواه و دادرس توده‌های وسیع مردم میباشند. این بود که سخت حامی و طرفدار و مطیع بی‌چون و چرای آنان بودند.^۲

راوندی مؤلف کتاب «راحة الصدور و آية السرور» بر این عقیده است مسلمان بودن سلجوقیان و مطابق احکام شریعت مبتن اسلام رفتار کردن‌شان از یکطرف و از طرف دیگری پس از دیگری پای بند عدل و داد و مروت و انصاف بودنشان، آنان را محبوب خاص و عام ساخت و دل‌های مردم سرزمینهای وسیع امپراطوری سلجوقی را فتح نمودند. سپس مؤلف اعتقاد و رأی خود را در باره حکام سلجوقی و علت موفقیت و محبوبیت فراوان آنها را از طرف عامه مردم و توده‌های وسیع چنین بیان می‌نماید: « زمانی که حکام و زیردستان، امراء و وزراء، و تمام سپاهیان و فرماندهان نظارتشان را بر مال و منال مردم و اقطاع طبق احکام شریعت اعمال نمایند، و فتاوی رهبران مذهبی را جاری سازند، در اینصورت به تحقیق سلطنت به کام و ایالات پرانام خواهد شد.^۳

۱- همان کتاب صفحه ۹۷ و ۱۴۰.

۲- ر. ک: حمدالله مستوفی قزوینی تاریخ گزیده. صفحه ۴۳۹.

۳- راحة الصدور و آية السرور. نجم‌الدین ابوبکر محمد بن سلیمان بن محمد راوندی. چاپ محمد اقبال صفحه ۳۰.

چند نفری از جهانگردان و جغرافی نگاران آن زمان که با چشم خویش قلمرو سلجوقیان را دیده و پیموده‌اند. اعتراف مینمایند که استیلای سلجوقیان باعث رخنه و شکاف در روند کلی اقتصاد و زندگی مردم این سرزمین‌ها نگردیده، بویژه شهر اصفهان که از هر جهت در مرکز دقت و توجه سلاجقه قرار داشت، از لحاظ تجارت و زراعت و صنعت در آن هنگام یکی از پربرکت‌ترین شهرهای خاور میانه و نزدیک بوده است. ناصر خسرو علوی که خود در سال ۴۴۴ هـ. ق/ ۱۰۵۲ م. در شهر اصفهان بوده از زیبایی‌ها و برکت و ثروت و شکوفایی آن شهر صحبت کرده و نوشته است که: «... و من در همه زمین پاریسی‌گویان شهری نیکوتر و جامعتر و آبادان‌تر از اصفهان ندیدم.»^۱ یا اینکه نویسنده‌ی گمنام کتاب گرانهای «مجمع التواریخ والقصص» در سده‌ی ششم هجری قمری مینویسد که «به نظر وی در سرتاسر عراق حجم و خراسان شهری به بزرگی و پر ثروتی اصفهان نمی‌رسد. و مؤلف می‌افزاید که منسوجات ابریشمی و پنبه‌ای این شهر به همه‌ی جهان صادر میگردد و مرغوبیت ویژه‌ای دارد. و توان اقتصادی و ثروت خدادادی و وسعت این شهر از ری گذشته و بعد از بغداد در جای دوم قرار دارد.»^۲

پس از اصفهان و ری شهر همدان نیز در دوران فرمانروایی سلجوقیان در حال شکوفایی و پیشرفت بوده است و ابن حوقل از جغرافی نگاران مشهور سده‌ی چهارم و از معاصرین جهانگرد دوره‌ی سلجوقیان در باره‌ی همدان مشاهدات خود را با این عبارات بیان مینماید: «همدان شهر بزرگ زیبایی است که مردمانش ثروتمند هستند. قیمت‌ها در آنجا پایین است و گوسفند و لبنیات و انواع و اقسام امتعه‌ی تجاری در

۱- سفرنامه . حکیم ناصر خسرو . از روی نسخه‌ی رنولد نیکلسون . دنیای کتاب . چاپ

دوم . تهران ۱۳۶۱ . صفحه ۱۳۸ .

۲- نگاه کنید به «مجمع التواریخ والقصص» مؤلف نامعلوم . چاپ ملك الشعرای بهار .

تهران ۱۳۳۹ . صفحه ۵۲۵ .

آنجا بوفور یافت میشود.^۱ هم‌چنین ادیسی و چند نفر دیگر از جهانگردان و تاریخ‌نویسان مشرق زمین از شکوفایی و آسایش شهرهای دیگری در دوران سلجوقیان از قبیل قزوین و قم و کاشان و یزد نام می‌برند، و از بازرگانی پرسود و کشاورزی پربرکت این بلاد سخن می‌گویند و میدانیم که هم کشاورزی و هم بازرگانی نیاز به امنیت و ثروت و کلفت مردم هر شهر و دیار بستگی دارد. وبدون این عوامل کسی اقدام به تجارت و زراعت شایان نمیتواند بکند. ادیسی که در اواسط قرن ششم در خاورمیانه و نزدیک به سیاحت پرداخته و بیشتر شهرهای نام‌برده در بالا را شخصاً مشاهده نموده، و در باره‌ی سیاحت و جهانگردیش يك كتاب جغرافیایی به نام «نزهة المشتاق فی احتراق الآفاق» تألیف نموده است. در این اثر مطالب بس سودمند و اطلاعات بس مفید درباره‌ی خاورمیانه و نزدیک میدهد که متمم اطلاعات ابن‌حوقل و ناصر خسرو و دیگر اسلاف جهانگرد دانشمندش میباشد.

در باره‌ی نظم و آسایش و حاصلخیزی بحدّ و فور شهر کرمان در عهد سلجوقیان و نیروی تولیدی و باردهی و سودبخشی بم و جیرفت و نرماشیر و سیرجان و از کالاهای فراوان این شهرها، من جمله: ابریشم، و زعفران، پسته و منسوجات پنبه و ابریشمی و قالیبافی و چرمسازی آنجا بسی سخن گفته‌شده، ولی از قرار معلوم پس از سقوط سلجوقیان اقتصاد این سرزمین‌ها رو به انحطاط رفته است. افضل‌الدین ابوحامد مؤلف کتاب «عقد العلی...» بطور قطع مینویسد: «معهدا پیشرفت کرمان در اواخر این قرن (قرن ششم هجری قمری) بعد از سلطنت سنجر با استیلای غزان بر آنجا به انتها و پایان نابهنگامی دست یافت (افضل‌الدین که در سال ۵۸۴ ه. ق/ ۱۱۸۸ م این اثر را نوشته) می‌افزاید این تنزل در نتیجه‌ی فقدان يك نظام و حکومت مقتدر دامنگیر شده است. و مردم کرمان از بین رفته‌اند، والا این ایالت بقدری حاصلخیز

۱ - صورة الارض. ابوالقاسم محمد بغدادی. ابن‌حوقل. چاپ ۵. گ. کرامرز (ب. گ.

۱. لیدن) ۱۹۳۸/۹ م. صفحه ۳۵۸.

بود که حتی اگر در اراضی آن افسنتین^۱ (کنا) می‌کاشتند، زعفران برداشت مینمودند.^۲ از نوشته‌های ابن حوقل و ناصر خسرو و یاقوت چنین برمی آید که آذربایجان نیز در زمان سلجوقیان از آبادی و پیشرفت چشم‌گیری بهره‌مند بوده. بازارهای تجاری ثروتمند، باغات میوه و کشت‌زارهای پرخیبر و برکتی همه‌جای آذربایجان را قرین نعمت و ثروت نموده بود. آذوقه فراوان و ارزان از ویژگیهای مطلوب این دیار بوده است. ناصر خسرو می‌گوید تبریز مرکز آذربایجان شهر باشکوه و پرجمعیتی است. آذوقه‌ی متنوع و فراوان دارد و بازارهای متعدّدش از کالا مملوّ است. این شهر آبادترین شهر آذربایجان است. او می‌گوید شهرهای خوی و سلماس نیز آباد و ثروتمند هستند. جمعیت شهرهای آذربایجان زیاد و سلامت هستند. و همه‌ی این جهانگردان اعتراف مینمایند که قسمتهای غربی آذربایجان یعنی سرزمینهای ارامنه و اکرادنشین متماًدباً موردتهاجم و در معرض قتل و غارت و تظاول دایمی قرار گرفته است. و اگر وقتی هم این تهاجم و تجاوز از خارج نبوده، از طرف خود اکراد و ارامنه بعمل آمده، و زیانهای گسترانی وارد کرده است. یاقوت حموی می‌گوید: «که در زمان سیاحت وی شهر مرنند ویران و لم یزرع بود. چون اکراد بارها آن را غارت و خراب کرده بودند و لذا اکثر ساکنین آن شهر اضطراراً از آنجا کوچ نموده و موطن اصلی خود را ترک کرده بودند.»^۳

در مسئله‌ی گله‌داری و چوبانی و بطور کلی اقتصاد شبانی نیز باید گفت که اصولاً سلجوقیان مردمی صحرانشین و گله‌دارمتکی باقتصاد شبانی بودند و در دوران

۱- افسنتین (afsantin) مأخذ از یونانی - زیره و دارای سه قسم... در طب استعمال مینمایند. فرهنگ نفیسی.

۲- کتاب عقد العالی للموقف الاعلی «قدیمترین تاریخ مربوط به حوادث کرمان در عهد سلاجقه تألیف افضل الدین ابوحامد احمد بن حامد کرمانی به تصحیح و اهتمام علیمحمد عامری نائینی. مقدمه‌ای از باستانی پاریزی دکتر در تاریخ، استاد دانشگاه تهران. ضمیمه رساله صلاح الصّاح. تهران ۲۵۳۶. صفحه ۷۷.

۳- نگاه کنید به معجم البلدان یاقوت حموی.

سکنای آنان در ماوراءالنهر و آسیای میانه تعداد کثیر گاو، گوسفند و دیگر چارپایان در آنجا پرورش می‌یافت و صادر می‌گردید و اقتصاد بیابانگردان و چادرنشینان را تأمین می‌کرد و بقول ابن حوقل شهر خوارزم به مرکز تجارت چارپایان تبدیل شده بود.^۱

درباره‌ی فراوانی و مرغوبیت گوشت حیوانات اوغوزان آن زمان ابن حوقل مینویسد: «قبایل غزان قبل از اینکه به خراسان مستولی گردند، نقش مهمی در تجارت و تهیه‌ی سیورسات ایالات شرقی خلافت عباسی بازی می‌کردند و بهترین گوشت گوسفند متعلق به گوسفندانی است که از سرزمین غزان وارد می‌گردد.»^۲

اوغوزان و سلجوقیان پس از سرآزیر شدن بجنوب غربی آسیا و بدست آوردن چراگاههای تازه، درباره‌ی گله‌داران و صحرانشینان و صاحبان مال و حشم ایران و سایر نقاط متصرفی خود بدرفتاری نکرده و آنها را محروم از معیشت چوپانی و گله‌داری خود نمودند. از طرف آنان به مراتع و صاحبان مراتع ایران فشار سنگینی وارد نگردیده است. و در بعضی مناطق که صحرانشینان و گله‌بانان اوغوزان و سلجوقیان به آنجا توجهی زیاد مبذول نداشته‌اند، از قبیل سرزمینهای کوهستانی مانند کردستان، قسمتی از فارس و لرستان و دیلم و بلوچ، برای این بوده که در این سرزمینها چراگاههای مناسب و محل سکنای باب طبع اوغوزان نبوده و با تمنیات آنان سازگار نبوده است. این بود، که این مناطق تا حدی دست نخورده مانده و برخورد بین تازه واردین و اهالی بومی و محلی روی نداده آنچه که مسلم است چراگاههای مثل دشت مغان و امثال مورد توجه و مطمح نظر خاص اوغوزان و سلجوقیان بوده است و در نوبه‌ی اول بچنین سرزمینهایی توجه نموده‌اند.

پس، از گفته‌های بالا بعنوان نتیجه میتوان بیان نمود که: اولاً اوغوزان که ریشه وهستی مرکزی و موجودیت ترکان پراکنده در سراسر جهان و قبیله ما در، وجود

۱- ابن حوقل . جلد ۲ . صفحه ۴۸۱.

۲- همان کتاب صفحه ۵۸.

آورنده‌ی سلجوقیان بوده‌اند. و پس از ایشان سلجوقیان که از شعبات اوغوز می‌باشند اساساً از قرن سوم و اواسط قرن چهارم هجری به سمت آسیای جنوب غربی سرازیر گردیده و بدون شك در موجهای قبلی قبایل ترکان تعدادی نه چندان زیاد از آنان در گرگان و آذربایجان ساکن شده بودند. لیکن چون در اقلیت بودند نمیتوانستند تأثیری بسزا در زبان و فرهنگ و آداب و رسوم و اقتصاد محلی داشته باشند. و از زمان سرازیر شدن اوغوزها و سلجوقها و ترکانی که با یورش و هجوم مغول وارد ایران و دیگر کشورهای مجاور آن گردیدند. در گرگان و آذربایجان به اکثریت مطلق رسیدند و زبان و فرهنگ ترکان را رایج و برقرار نمودند. حکومت تیموریان، سلسله‌های ترکمن قره قویونلو و آق قویونلو و بویژه خاندان صفوی رسمیت بخش زبان و فرهنگ و آداب ترکی گردید. در جنوب ایران و نواحی شمال غربی بین‌النهرین و شامات و سوریه و آسیای صغیر، بیشتر ترکان اوغوز سلجوقی با فتوحات و پیشرفتهای سلجوقیان جابجا و اسکان گردیدند. و قبیله پشت سر قبیله دیگر باین مناطق قدم گذاشته و سکنی اختیار گزیدند. از آنجمله بیگدلی‌ها به ترکمنستان و آذربایجان و دیار بکر و سراسر مناطق شرقی آسیای صغیر و سوریه و شامات و بین‌النهرین وارد شدند و مسکن گزیدند. و تا زمان ورود امیر تیمور کورکن (۷۳۶-۸۰۷) باین حدود در سرزمینهای مزبور گذرانیدند. و به فرمان تیمور به سمت مرکز آسیا و بسوی زاد و بوم اصلی خودشان عودت داده شدند. ولی بوسیله‌ی سلطان خواجه‌علی صفوی^۱، از این معاودت و مرافقت اضطراری خلاص گردیده در ایران و اساساً در سرزمین مردخیز آذربایجان توطن اختیار نمودند و مسکن گزیدند. قسمتی از بیگدلی‌ها که از سوریه و شامات برگشته بودند شاملو و قسمتی که از روم شرقی و آسیای صغیر آمده بودند به روملو مشهور شدند. در صورتیکه روملو و شاملو همان بیگدلی هستند. اما پاره‌ای از مورخین اشتباهاً آمدن بیگدلی‌ها را از ترکستان به فلات ایران و کشورهای آسیای غربی از آنجمله آسیای صغیر، ارمنستان، سوریه و شامات را

همزمان با آمدن مغول یا تیمور به ایران می‌نویسند و اشتباهاً بیگدلی‌ها را به مغول می‌بندند مثلاً مؤلف کتاب «تکامل فتودالیسم در ایران» ضمن شرح وضعیت تاریخی ایلات و قبایل ترک در باره‌ی ایل بیگدلی چنین می‌نویسد :

ایل بیگدلو که یکی از قبایل ترکان غز بودند نیز ، بامغولها به ایران آمدند پس از گذر از فلات ایران به سوریه رفتند و بخشی از آنان که به سوریه رفتند و سفویها به ایران بازگشتند به ایل شاملو مشهورگشتند . آنان در دوره‌ی صفویه و باریه از قدرت بسیاری برخوردار بودند و در دوره‌ی قاجار مرکز اقامت آنان نزدان نزدیک تهران (نزدیک ساوه . غ . بیگدلی) و مراغه قرارداشت . ایل قاجار امغولها وارد ایران شدند . و پس از حرکت به سوریه ، باتیمور به ایران بازگشتند . هزاره که در نیمه‌ی دوم قرن نهم هجری قمری در اطراف هرات پراکنده بودند همراه مغولها بایران آمدند . بعضی از قشقایها نیز براین عقیده‌اند که هلاکو خان ن را از کاشغر به ایران رانده‌است . پاره‌ای از تیره‌های قشقای نیز خود را به یکی از قبایل ترکان غز به نام خلج نسبت میدهند .^۱

ف اثر فوق با استناد به نوشته‌های Lambton و Oliver Garrod می‌خواهد که از ایلات بزرگ ترک‌نژاد را که قرن‌ها قبل از هجوم مغولان به فلات ایران و زمین‌های روم شرقی و به اراضی سوریه و شامات آمده‌اند همان‌گنگ و هم‌گام و مسفر مغولان نماید . و این نظر البته جدی و علمی نیست . زیرا بیگدلی ، یا قاجار ، افشار شعبه‌هایی از ترکان اوغوز مادر بودند که ، حتی خیلی قبل از سلجوقیان از شرق مغرب حرکت نموده ، و در این سرزمین‌ها توطن اختیار نموده‌اند . و اگر در خیزهای مدی نیز تعدادی از افراد قبائل و ایلات نامبرده داخل در سپاهیان مغول یا تیمور غیره بوده‌اند ، آمده به ریشه اصلی و مهاجرین قبلی از ایل و تبار خود پیوسته‌اند .

۱- تکامل فتودالیسم در ایران . جلد اول . نوشته‌ی فرهاد نعمانی . شرکت سهامی انتشارات

خوارزمی . اسفند ماه ۱۳۵۸ ، صفحه ۲۴۶ .

واستنادگاه فرهادنعمانی یعنی همان نوشته‌های لمبتن و الیور با حقایق تاریخی وفق نمیدهد. و زمان کوتاه و محدودی را فراگیر و شامل می‌باشد. و الا اگر این دستجات واقوام اوغوز که از پایان قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری از شرق به غرب آمده‌اند اگر بیگدلی‌ها، اگر خلج‌ها، اگر افشارها، اگر قاجارها نبودند پس کی‌ها بودند؟ به تحقیق این ملاحظات سطحی با حقایق تاریخی وفق نمیدهد، تاریخ را به تحریف می‌کشاند. ما در این باره در فصول آینده‌ی این اثر با استناد به اوراق تواریخ موقت و کهن تفصیلاً سخن خواهیم راند. زیرا مگر پاره‌ای از میسیونرهای غرب بانام شرقشناس و محقق، در تاریخ واقعی ملل شرق کم دستبرد زده‌اند؟! و یا بسیاری از حقایق تاریخی را کم و ازگون جلوه داده‌اند؟!۱

نتیجه دوم اینکه، برخلاف تصور شماری از مورّخین یکسونگر و بدبین، آمدن اوغوزان و سلجوقیان از شرق به غرب و تسلط به عالم اسلام آن روزگار و تشکیل امپراطوری وسیع و نیرومند، زیر لوای اسلام، هرگز و نه اینکه زبانی به آن صورت بارنیاورده است، فروپاشی و بی‌نظمی ایجاد نکرده، اقتصاد کشور را راکد و پیریشان نساخته و چیزی را از بین نبرده است. بلکه به شهادت تاریخ در سرزمین‌های اسلامی يك وحدت تامّ، يك دولت واحد و متشكّل و توانمند اسلامی، يك امپراطوری نیرومند و سازنده و بالنده شرقی اسلامی بوجود آورده که نظیرش در آن زمان در تاریخ اسلام دیده نشده بود. زیرا هم در داخل این امپراطوری عریض و طویل در سایه‌ی قدرت و لیاقت و شجاعت سلاطین سلجوقی و کاردانسی و حسن نیت و جانفشانی وزراء خردمند و سیاستمدار و دانشمندان به کارهای کشور سر و سامان اساسی داده شد، هم امنیت و ثبات بی‌نظیر ایجاد گردید، زراعت و تجارت رونق گرفت، به کارهای صنعت و گله‌داری تسوّه خاص مبذول شد و هم در خارج کشور در

۱- نگاه کنید به آثار: لمبتن صفحه ۱۱.

برابر دشمنان برون مرزی کشور قد برافراشتند. و مشت را با مشت جواب دادند و متجاسرین و متجاوزین بیگانه را با زور و توان بر جای خود نشانند و دست‌های آلوده‌شان را از دامن پاک میهن گرامی کوتاه ساختند. در برابر قدرت و پیشرفت جنگاوران صلیب و مقاصد شوم سیاسی و مذهبی آنان ایستادگی مردانه نموده و به آنان پاسخ جانانه دادند. سطح دانش و فرهنگ کشورهای داخل به حیطة قلمرو خلافت اسلامی یعنی امپراطوری سلجوقی را گسترش و ترقی دادند و...

از اینکه اوغوزان و سلجوقیان نه اینکه مغول نبودند بلکه رفتار و کردارشان نیز با مغولان از زمین تا آسمان فرق داشت. و آمدن صحرائشینان، بویژه سلجوقیان به کشورهای اسلامی به این سرزمینها وحدت، قدرت، خیر و برکت آورد اقتصادیات این کشورها را روبرویشگری و به‌بهودی و انکشاف کشاند. امنیت در سراسر ممالک اسلامی برقرار گردید. در صورتیکه در اثر «تکامل فتوایسم در ایران» به حق می‌خوانیم که طرز رفتار و کردار مغولان کاملاً غیر انسانی، غارتگرانه، مخرب و جاهلانه بوده است. به هر جا که دست‌شان رسید، کشتند و سوختند و غارت و تجاوز نمودند و ویران و زیر و رو ساختند و کشورها را به خرابه‌زارها تبدیل کردند.

«از راه تتبع تواریخ و راه قیاس معقول پوشیده نماند، که هرگز ممالک خراب‌تر از آنکه در آن سالها بوده نبوده. خصوصاً مواضعی که پای لشکر مغول آنجا رسیده، چه از ابتدای ظهور بنی آدم باز هیچ پادشاهی را چندان مملکت که چنگیز خان و اوروغ او مسخر کرده‌اند... و چندان خلقی که ایشان کشته‌اند کس نکشته... خلق ولایات با طول و عرض را چنان قتل عام کردند که نادر کسی بماند مانند بلخ و شپورغان و طالقان و مرو و سرخس و هرات و ترکستان و ری و همدان و قم و اصفهان و مراغه و اردبیل و بردع و گنجه و موصل و اربیل و اکثر ولایاتی که باین مواضع تعلق دارد و بعضی ولایات بواسطه آنکه سرحد بود و با عبور لشکر بسیار بکلی خلق آنجا کشته شدند، یا بگریختند و بایر ماند. چون ولایات اوغورستان و دیگر ولایات که میان قان و قاید و سرحد شده و بعضی ولایات که میان دربند و شروانست و

بعضی ایلستان دیاربکر مانند حران و روحه و سرچ و ورقه و شهرهای بسیار از این قبیل از این طرف و آن طرف فرات که تمامت بایر و معطل است و آنچه در میان ولایات دیگر خراب گشته بواسطه کشش چون بایرات بغداد و آذربایجان و غیر آن در ترکستان و ایران زمین و روم از شهرها و دیه‌های خراب که خلق مشاهده میکنند زیادت از آنست که حصر توان کرد. بر جمله اگر از راه نسبت قیاس کنند ممالك از ده یکی آبادان نباشد و باقی تمامت خراب...^۱

از سطور بالا و ده‌ها نوشته‌های تاریخی دیگر می‌شود قضاوت عادلانه نمود که طرز رفتار و کردار و سلوك و سجایای مغولان کوچکترین شباهتی با اوغوزان و سلجوقیان نداشته و جز کشت و کشتار و غارت و ویرانگری و بیداد، کاری دیگر از دست مغولان در تمام دوران اقامتشان در فلات ایران و کشورهای هم‌جوار بر نیامده و همیشه مولد فساد و جنایات بوده‌اند.

یکی از مهمترین تأثیر استیلای مغول در آسیای میانه و دیگر نقاط اشغالی آنان، تغییر اتنوگرافی و قومیت مردم آسیای میانه و دیگر نقاط تحت سلطه‌شان بود. در این سرزمینها او یغورها، قارلوقها، قپچاقها و سایر اقوام ترك نژاد با مغولها مخلوط شدند و اقوام جدیدی را بوجود آوردند. و با وجودیکه اینها زبانشان ترکی بود لیکن گذشته سیاسی‌شان به مغولی تبدیل گردید. تیمور برجسته‌ترین عنصر و نمونه بارز این سیاست بود و اقوامی که از این اختلاط بوجود آمدند عبارت از اقوام اوزبیک، قارلوق، قارا قالدق و ترکمان ترکستان شرقی و غیره بودند و اینان همه‌شان جزو اقوام جدید در شمار می‌باشند.

باید با کمال تأثر به این حقیقت ناگوار اعتراف نمود، که استیلای وحشیانه و ویرانگر مغول، چهره جهان اسلام را نیز تا حدودی تغییر داد. حتی در نژادهای دوردست از مرزهای مغول نیز نژاد پاک و خالصی باقی نگذاشت.

مغول‌ها وقتی بایران آمدند ضمن آوردن جنگاوران نیرومند او یغوری،

دبیران توانمند اویغوری را نیز با خود به کشورهای ایران و روم و عربستان همراه آوردند. تقویم ترکی اویغوری با نام ۱۲ حیوان* را بکار گرفتند و مرسوم ساختند، و خط اویغوری را واسطه‌ی نگارش قرارداد دادند. لیکن این خط طولی نکشید که بکلی منسوخ و متروک شد و از بین رفت. ولی تقویم ترکی تا این سالهای اخیر نیز مورد استفاده و مرسوم بود و باید گفت که مهمترین عنصر ترکان را در دربار مغول ترکان اویغوری تشکیل میدادند، که هم در کارهای لشکری و هم در امور کشوری مملکت نقش اساسی و حلال در دست آنان بود و بعد از آنها قبچاق و قارلوق و دیگران می آمدند.

اصولاً مغولها پس از پذیرفتن دین مبین اسلام و در آمیختن با مردم، از یکطرف تحت تأثیر زبان و فرهنگ ترکی قرار گرفتند و در دوران غازان خان و اولجایتو اکثر مشاغل حساس و مناصب عالی مملکتی و مقامهای مهم دوات به ترکان سپرده میشد. اصولاً ترك يك ملت جدا و مغول يك نژاد دیگر است و عبث بعضی از مؤلفین اسلامی مغولها را از اقوام ترك بشمار می آورند... از طرف دیگر فرهنگ غنی و کهن سال ترکی و فارسی آنها را در خود مجذوب و مستحیل ساخت و بتدریج آنچنان در موجودیت و معنویات مغولان تأثیر عمیق و جدی گذاشت که بیشتر بزرگان و سران و سرکردگان و فرمانروایان آن قوم شیفته‌ی فرهنگ و ادب و هنر ایرانی گردیدند. حتی پاره‌ای از آنان در زبان فارسی و ترکی آغاز به شعر گفتن و نثر نوشتن نمودند و دیوانها بسته شد که می شود دهها این قبیل اشخاص را مثال آورد. نتیجه اینکه بطوریکه تاریخ نشان داد مغولهای غالب و فرمانروا دیری نپایید که، در چارچوبه‌ی فرهنگ با عظمت و مشعشع ترك و فارس حل گردیدند، مستحیل شدند و فقط مقداری از واژه‌ها و اصطلاحات آنان وارد زبانهای ترکی و فارسی گردید و برای خود جا باز کرد و حقوق شهروندی این زبانها را بدست آورد. والا خودشان در دریای

زین چار چو بگذری نهنگ آید و مار
بوزینه و مرغ و سگ و خوک آخر کار

* موش و بقر و پلنگ و خرگوش شمار
آنگاه به اسب و گوسفند است مدار

عظیم تمدن و قومیت این دو ملت با عظمت تاریخی آب شدند و رد پاهایشان هم گم گردید .

کسروی محقق، ولی دانشمند خود نشناخته که درباره‌ی ایلات و نژادهای شرقی به ایران آمده، تحقیقات علمی جدی با ارزشی دارد. درباره‌ی اختلاف نژادی و ملی و زبانی مغول و ترك می‌نویسد:

«لیکن اینان جز از ترك می‌بودند و زبانشان جز از ترکی می‌بود. ترك و مغول زبان یکدیگر را نفهمیدندی...»^۱

علاوه بر زبان و عادت و رسوم و اخلاق و سنجیه و سنن و همه چیز از حیث خلقت ظاهری و چهره و اندام نیز هرگز ترکان با مغولان شباهتی نداشتند، زیرا برحسب بیانات کلیه‌ی مورّخین و سیاحانی که با مغولان روبرو شده‌اند. آنها را کریمه‌المنظر، بدقیافه، کوتاه قد، چشم لوزی و تخمیناً نیم بسته و مات، دماغ خوابیده و صاف و شوم صفت و چرکین و کریمه‌المنظر و بدآیند می‌نویسد. تاکنون هیچ يك از قلم بدستان از زیبایی یا خوش آیندی صورت زن و مرد مغول چیزی نگفته و نوشته و در وصف آنان يك مصراع شعر نسروده است. در صورتیکه ترکان را زیبا- روی و سروقد، سیمین بر و طناز خوانده، در تمام ادوار تاریخ جلب نظر هریبندگان به ویژه شعراء و اهل ذوق و ادب را نموده‌اند، در وصف آنان چکامه‌ها سروده‌اند و زیبایی صوری و معنوی، وفا و صداقت، صفا و جوانمردی رشادت و سخاوت و صفات ممیزه دیگر آنها را ستوده‌اند. دیوانهای شعراء و هنرمندان طراز اول مملو از این گونه غزل‌ها و تعریفنامه‌ها است. مگر حافظ بزرگترین شاعر زبانی و عرفانی شرق نمی‌گوید:

۱- کاروند کسروی. مجموعه ۸۷ رساله و گفتار از احمد کسروی. به کوشش یحیی ذکاء،

اگر آن ترك شیرازی بدست آرد دل مارا

بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را^۱

آن ترك پری چهر، که دوش از برما رفت

آیا چه خطا دید که از راه ختا رفت^۲

ترك عاشق کش من مست برون رفت امروز

تا دگر خون که، از دیده روان خواهد بود^۳

ترك من چون جعد مشکین گردا گل بشکند

لاله را دل خون کند، بازار سنبل بشکند^۴

خیز تا خاطر بدان ترك سمرقندی دهیم

کز نسیمش بوی جوی مولیان آید همی^۵

ترك مه پیکر من بین که چسان میگذرد

آفتاب نیست که در پرده نهان میگذرد^۶

مگر فردوسی بزرگ از وفا و صفا و برازندگی و شایندگی منیژه دختر

افراسیاب (آلپ آرتونگ) کبیر سخن بمیان نمی آورد و او را رمز وفاداری و

صداقت نمی خواند و از گذشت بی نظیروی در راه بیژن سخن نمی گوید.

چند مصرعی از فردوسی:

۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶ - دیوان شمس الدین محمد حافظ شیرازی بکوشش ح. پژمان

۱۳۱۸ از نشریات شرکت تضامنی علمی: صفحات بترتیب: ۴، ۲۰، ۱۱۹، ۱۴۹،

۲۸۵، ۳۳۳.

منیژه منم دخت افراسیاب برهنه تنم را ندید آفتاب
 برای یکی بیژن شور بخت فتادم ز تاج و فتادم ز تخت..
 تا جائیکه بیژن از چاه خطاب به منیژه:
 نگه کرد بیژن بخیره بماند از آن چاه خورشید رخ را بخواند^۱
 و در ادامه اشعار از زبان رستم جهان پهلوان خطاب به منیژه:
 بدو گفت رستم که ای خوب چهر
 که ایزد ترا زو میراد مهر^۲
 حتی سر آمد سخنوران جهان سعدی شیرازی سیما و چهره‌ی اتا بیک مظفرالدین
 سلجوقشاه را چنین تصویر و ترنم نموده می‌ستاید:
 شمایل‌ی که نیامد بوصف در او هام
 خصایصی که نگنجد به ذکر در افواه...^۳
 شهنشی که زمین از فروغ طلعت او
 منور است چنان کاسمان بطلعت ماه
 و عدالت و دادگستری او را جهان شمول میخواند و میگوید:
 خدای عمر درازت دهاد چندانی
 که دست‌جور و زیان‌از زمین کنی کوتاه^۴
 یا اینکه در ستایش جمال و کمال دلبر ترک می‌فرماید:
 چو ترک دلبر من شاهی بشنگی نیست
 چو زلف پرشکنش حلقه فرنگی نیست^۵

۱- شاهنامه فردوسی مقلّمه و شرح حال از مرحوم محمدعلی فروغی ذکا الملک . سازمان

انتشارات جاویدان. صفحه ۲۰۵ و ۲۰۶.

۲- همانجا.

۳- کلیات سعدی شیرازی . بامقلّمه و تصحیح شادروان محمدعلی فروغی . از انتشارات

کتابفروشی محمدعلی علمی صفحه ۴۶۹ - ۴۷۰.

۴- همان کتاب. صفحه ۵۵۶.

۵- همان کتاب همانجا .

ما مخصوصاً در اینجا از سه شاعر بزرگ و بی نظیر ایران: فردوسی و سعدی و حافظ شاهد آوردیم و گفته‌های آنها را گواه گرفتیم که دیگر جای چون و چرا نباشد و کسانی که مدعی این ملاحظه‌ی ناروا و غلط می‌باشند که مغول و ترك از يك نژاد و زمره و از عین قماش می‌باشند بخطای خود پی برده و بدانند که تصوّرشان خطاست. و الا شعرای بسیاری درباره‌ی زیبایی و جمال و کمال ترکان سخن گفته‌اند که ده‌ها گواه و شاهد میتوان آورد.

مگر عین القضاء میانجی همدانی نمیگوید:

الهی راست گویم فتنه از توست ولی از ترس نتوانم جفیدن
لب و دندان ترکان خنسا را نمی‌باید چنین خوب آفریدن!
یا نظامی گنجوی اولاً در باره‌ی نفوس و جمعیت ترکان و انبوهی آنان
نمیفرماید:

ز کوه خزر تا بدریای چین سراسر همه ترك بینم زمین
نظامی درباره‌ی زیبایی و رعنائی ترکان در چند جای «خمسه»ی جاودانه‌ی خود
داد سخنوری را داده است از آنجمله در حق زن قبحاقتی خود آفاق^۱، در حق نوشابه
پادشاه بردع و از همه گویاتر درباره‌ی نیست اندر جهان در مثنوی بی نظیر
«اسکندرنامه»ی خود میفرماید:

پریچهره ترکی که خاقان چین	بشه (اسکندر) داد تا داردش نازنین...
کنیزی سیه چشم و پاکیزه روی	گل اندام و شکر لب و مشکبوی
بتی چون بهشتی بر آراسته	فریبی بصد آرزو خواسته
خرامنده ماهی چو سرو بلند	مسلسل دو گیسو چو مشکین کمند...
رخش بر بنفشه گل انداخته	بنفشه نگهبان گل ساخته...

۱- همان کتاب . صفحه ۵۵۶ .

۲- آفاق - آپ باق .

سه خصلت دراو، مادر آورده هست که آن را چهارم نیاید بدست
 یکی، خوبرویی و زیندگی که هست آبتی در فریندگی
 دوم، زورمندی که گاه نبرد نه پیچد عنان را ز مردان مرد
 سه دیگر خوش آوازی و بانگ رود که از زهره خوشتر سراید سرود...

و ده‌ها از این قبیل مثالهای زنده که دال بر زیبایی وجودی و نژادی اتراک
 است، که آنها را از نژاد مغول جدا می‌سازد. برگردیم سر موضوع.

ابن اثیر ماجرای اسارت سلطان سنجر را چنین مینویسد:

دومین هجوم‌های هولناک و خونین غزها از سال ۴۴۵ هجری به بعد شروع
 شد. آن زمان که سلجوقیان در ترکیب و فرهنگ و نژاد ایرانیان مستحیل شده (!)
 و دیگر نشانی از سلاله‌ی قبایل سلجوقی چادر نشین صد سال پیش غز با خود
 نداشتند. در این سال (۴۴۵) تعداد کثیری (حدود چهار-هزار و پانصد) از قبایل
 چادر نشین غز در مرزهای خاوری خراسان و بخصوص در نواحی مجاور بستر
 علیای رود آموی (جیحون) پیرامون ختلان و بلخ متمکز شده و تابع حاکم آن
 سامان شدند که فرماندارشان سنجر بود. آنان تعهد سپردند که هر سال بیست و چهار هزار
 گوسفند تسلیم خوانسالار سنجر کنند. اتفاقاً میان غزان و یکی از خوانسالاران سنجر
 برخوردی روی داد که در اثرستم بی‌اندازه‌ی مأموران دولت. منجر به جنگ و شکست
 سپاه و اسارت سلطان سنجر گردید. و ترکان ستم‌دیده و کینه‌توز غز با حس انتقامجویی
 شدید بسوی شهرها و روستاهای خراسان سرازیر شدند و صدچندان بیدادی را که
 از مأموران دولت سنجر دیده بودند بر سر مردم می‌آوردند... و به تلافی، شهرها و
 روستاها را سوختند و ویران کردند. و بسیار مردم حتی از زن و کودک بکشتند و
 غارتهای بسیار کردند.^۲

انوری شاعر معروف احوالات را به زین الدین قول طمغاج پسر خوانده سنجر

۱- خمسة نظامی ... بکوشش محسن رمضان ... انتشارات پدیده. تهران، بهمن ماه ۱۳۶۰،
 صفحه ۵۲۳، ۵۲۴.

۲- دایرة المعارف، جامعه‌شناسی تاریخی ایران جلد دوم «ساخت دولت در ایران» از اسلام
 تا یورش مغول. غلامرضا انصاف پور. امیرکبیر. تهران ۲۵۳۶ صفحه ۵۹۹.

و خان سمرقند به شعر چنین مینویسد:

به سمرقند اگر بگذری ای باد سحر
نامه‌یی، مطلع آن رنج تن و آفت جان
نامه‌یی، مقطع آن درد دل و سوز جگر
نامه‌یی، از رقص آه عزیزان پیدا
نامه‌یی، در شکنش خون شهیدان مضمّن
تا کنون حال خراسان و رعایا بودست
بر خداوند جهان خاقان پوشیده مگر؟
دل‌فگاران و جگر سوختگان می‌گویند:
کای دل و دولت دین را به توشادی و ظفر
خبرت هست، که از هر چه در او چیزی بود
در همه ایران امروز نماندست اثر!
خبرت هست، کزین زیروزبرشوم غزان
نیست يك پی ز خراسان که نشد زیروزبر
بر بزرگان زمانه، شده خردان سالار
بر کریمان جهان، گشته لعیمان مهتر
شاد، الا به دم مرگ، نه بینی مردم
بکر، جز در شکم مام، نیابی دختر
مسجد جامع هر شهر ستورانشان را
پایگاهی شده، نه سقفش پیدا و نه در
بر مسلمانان زان نوع کنند استخفاف
که مسلمان نکند صد يك آن بر کافر...
آری در طول تاریخ بسیار دیده شده است که تهرّم به گناه خشک می‌سوزد

و نابود می‌شود. بیچاره مردمان بیگناه نیشابور و دیگر نقاط بلادیده که بخطای حکمرانان عصرشان در آتش انتقام بسوختند و تبدیل بخاکستر شدند.

راوندی منورخ مشهور در باره‌ی ستم و جور فراوان دوران حکمرانی و سلطنت سلطانسنجر شرح مبسوطی مینگارد و عمال دولت وقت را برشوه‌خواری و ستمگری و تجاوز بمال و جان و ناموس مردم محکوم مینماید و صراحتاً مینویسد که در دوره‌ی سنجر ستم و بیداد بیش از هر وقت رایج گردید. علاوه بر مالیات و باج سرانه و عوارض گوناگون و خراجات متعدد بنام خراج سفر، نعل بها، شراب بها، و امثالهم به هر شیوه و تمهید و نام و راهی که میتوانستند از مردم پول می‌گرفتند، آنها را مضروب می‌ساختند، دست تعدی به نوامیس‌شان دراز می‌کردند. علاوه بر اوج و شدت گرفتن تضاد طبقاتی، آتش اختلاف دینی و مذهبی نیز، روز بروز شعله‌ورتر میگردد. بویژه میان طرفداران و پیروان تسنن و تشیع اختلافات برمی‌انگیختند و سبب جزو قتل و کشتار می‌گردیدند، بدینمعنی که در آن روز گاران مذهب تسنن مختص طبقه‌ی ممتاز و بالانشین و مقتدر بود، و مذهب تشیع که دین و آیین محرومین و زحمتکشان بشمار می‌آمد و هر یک دیگری را بر حسب رفض و الحاد و کفر می‌زدند و می‌کشتند. و سبب اختلاف و پراکندگی و در نتیجه ضعف و ناتوانی می‌گردیدند. بطوریکه محمد بن علی سلیمان راوندی میگوید:

— این اختلاف کمر شکن نه فقط در میان روستائیان و کشاورزان ریشه‌دوانده بود، بلکه در میان پیشه‌وران و زحمتکشان شهری نیز سرایت نموده، حتی به کسبه و بازرگانان نیز تأثیر کرده بود. و عمال دولت با این بهانه و دست‌آویز از هیچگونه ظلم و ستم و بیداد دریغ و فروگذاری نمیکردند.

راوندی نیز بمسئله خراج اوغوزان و دادن ۲۴ هزار گوسفند^۱ سالانه به خوانسالار سلطانسنجر برای حوایج مطبخ سلطان اشاره نموده و می‌نویسد: «تمامی کار گزاران سنجر ستمگری و رشوه‌خواری را از حد گذرانند، از جمله رئیس آنها (اشاره به امیر قماج میباشد) هر بار مطالبه تعداد بیشتری گوسفند و مبالغی گزاف

۱- در «نزهة القلوب» چاپ تهران صفحه ۸۳ دوازده هزار گوسفند نوشته شده است.

رشوه به سود شخصی خود مینمود و همین ظلم و ستم باعث قیام و خروج قطعی اوغوز گردید.^۱»

راوندی درباره رشوت چنین می نویسد: «رشوت عیب در کارها آرد و عمال را زیان دارد. غزان رشوت نمی دادند و تحمل مذلت نمی توانستند و آن کارگزار (مأمور امیر قماج) رشوه خوار را پنهانی کشتند. این خبر بگوش سنجر رساندند. یکی دیگر از همان کارگزاران ستمگر و رشوه خوار (اشاره بخود امیر قماج) به سنجر گفت: غزان مستولی و یاغی شده اند و دریافت این خراج به من واگذار، که غزان را سرزده و مالیده کنم و هر ساله سی هزار گوسفند به جای آن بیست و چهار هزار به مطبخ سلطان بسپارم. سلطان اجابت کرد. غزان تن در ندادند و نمکین نکردند و گفتند که ما رعیت خاص سلطان هستیم. در حکم کس دیگر نیایم و شحنة را بخواری برانندند.^۲»

امیر قماج پس از رانده شدن از میان ایلات اوغوز به نیشابور بر میگردد و با هر حبله و نیرنگ که میتواند، سلطان را بجنگ و سرکوبی و تأدیب اوغوزان وادار میسازد. اردوی سلطان سنجر به قصد سرکوبی و عزیمت تنبه غزان آمادهی بحرکت میگردد. و راوندی در این باره چنین می گوید: «غزان چون از حرکت سلطان سنجر خبر یافتند، اندیشناك شدند و رسولان فرستادند و گفتند قماج قصد خانه ما کرد، ضرورت جهت اطفال و عیال بکوشیدیم. اکنون صد هزار دینار و هزار غلام ترك می دهیم تا پادشاه از سرگناه ما درگذرد. سلطان راضی شد، ولی امراء که طمع به غارت اموال ترکان غز داشتند بهانه آوردند.^۳»

غزان که نمی خواستند ما بین ترکان منسوب به يك نژاد و منشاء و خون جنگ خانگی درگیرد. و برادر کشی آغاز شود و ترك خون ترك را بزمین بریزد، هرگونه اقدام صلح جویانهی لازم را بکار بستند. به سلطان وعدهی پول و غلام بیشتری دادند.

۱- راوندی.

۲- همان کتاب. همانجا. در «نزهة القلوب» چاپ تهران، صفحه ۸۳.

۳- همان کتاب. صفحه ۸۴.

حتی برای جلب ترحم و شفقت و رأفت و بدست در آوردن قلب سنگ و نامهربان سلطانسنجر زنان و کودکان خویش را بدرگاه سلطان فرستادند و با لابه و تمنا پیش آمدند. و با تمنای پوزش از درگاه «ظَلَّ الله» زنهارخواستند و امان طلبیدند. لیکن نه گوش شنوائی و نه مغز متفکری بود که بشنود و درک کند و تدبیر سازد.

بنا بر اویت راوندی ترکان غز برای جلب رضایت سلطان آماده شدند که علاوه بر صد هزار دینار و هزار غلام از هر خانه هفت من نقره نیز به پردازند.^۱ سلطان پذیرفت و قصد بازگشت نمود، و خواست که عنان برگرداند. امیرالامراء و دیگر سرداران و بزرگان ارکان دولت وی را مانع شدند. و سلطان را بجنگ وادار و تشجیع نمودند و گفتند پس از سرکوبی آنان صدچندان که آنها می خواهند بپردازند غنیمت و اسیر بدست خواهد آمد و شاه ضعیف النفس و ضعیف الاراده و طماع بار دیگر تغییر عقیده داد و فرمان جنگ را صادر نمود.

غزان که از رأفت و شفقت و رعیت پروری و آشتی سلطان مأیوس شدند و خود را در برابر عمل انجام شده دیدند. دل بدربیا زدند و جان شیرین خود را فدای نام و ناموس و شرف و حیثیت خویش نمودند و در حمله ی نخستین، به لشکر سلطان شکست سختی دادند. بسیاری را کشتند و بسیاری از فراریان غرقه در آب شدند. «غزان سلطان را در میان گرفتند و اسیر نموده او را بدارالملک آوردند» و شهر مرو را سه روز غارت کردند. پس از سه روز بدیگر شهرهای خراسان سرآزیر شدند و آنجاها را نیز شدیداً غارت نمودند. در این میان شهرهای مرو و نیشابور سخت ترین آسیب ها را دیدند و زیر پای اسبان لشکر غز لگد کوب گردیدند.

غزان، نیشابور را نیز سخت غارت کردند. شهر را چنان ویران ساختند و سوختند و درهم کوبیدند، که با زمین یکسان شد. هم چنین شهر توس را به آتش قتل و غارت گرفتند و دمار از روزگار اهالی این شهر عالم پرور برآوردند. هست و نیست شان را به یغما بردند و تاراج نمودند. به آن سرکردگانی که مانع آشتی و مسالمت

شده بودند چنان‌گوشمالی بدادند که درس عبرت این قبیل عناصر پست فطرت و بدخواه و طماع و لثیم گردد. و دیگر طمع بر مال و شرف و ناموس و حقوق رعایا ننمایند. و برای ابد، دست از تجاوزکاری و فتنه‌برانگیزی آشوب‌طلبی بردارند. آری جزای ظالم و ستمگر این است و بس و باید مردم همیشه خود حق خویش را بستانند و به ظالم و ستمکار با زبان شمشیر و زور ادب پیام‌وزند. راستی که شاعر چقدر نیکو سروده است.

هان زندگیست در کنف تیغ ورنیست در طریق دگر نیست.

هر کس که قادر از دفاع از حقوق خویش نشود، حق زندگی ندارد، و خواه ناخواه محکوم بزوال و نابودی است. تاریخ هزاران بار این مدعا را از بوتهی امتحان‌گذرانده و آموخته است که باید برای خاطر صلح آماده‌ی بجنگ شد. و گرنه پایمال و لگدکوب و برده و ذلیل خواهی شد، این درس را تاریخ مکرر در مکرر به ابناء بشر آموخته است. این است فرمول آزادی حقیقی. یکی دیگر از منابعی که درباره‌ی ریشه و منشأ و تبار و مسکن اترک، بویژه اوغوزها و سلجوقیان بحث می‌نماید کتاب «تاریخ غزنویان» است مؤلف اثر زیر سر لوحه «خاستگاه سلجوقیان» در بخش هفتم کتاب ارزشمند خود شرح مبسوطی درباره‌ی ترکان اوغوز و بویژه ترکان سلجوقی و نخستین ارتباطات این ترکان با عالم اسلام و نفوذ سیاسی و نظامی و پیشرفت آرام و تدریجی آنان از شرق به غرب، نتیجه‌ی تدقیقات علمی خود را به قلم آورده و مینویسد: «از سده پنجم هجری بدین سو، دودمانهای ترک که در عالم اسلام بحکومت می‌رسیدند رو به افزایش میرفت، بطوریکه در سرزمینهای دوردستی نظیر الجزایر و بنگال فرمانروایانی بودند که اصلیت ترکی داشتند...»^۱

مؤلف سپس به تأثیر نفوذ فرمانروایان ترک‌نژاد در قلمروهای تازه‌ی آنها به‌ویژه در سرزمین ایران اشاره نموده و ازدگر گونیهای که در نتیجه‌ی ورود ترکان در

۱- تاریخ غزنویان. تألیف: کلیفورد ادمنود با سورت Edmond Cliford Bosworth

ترجمه حسن انوشه. تهران ۲۵۳۶. صفحه ۲۰۷.

بهره‌برداری از زمین‌های بوجود آمده بود سخن‌راننده و میگوید: «اما وجود سلجوقیان دگرگونیهای بیشتری بوجود آورد.»^۱ مؤلف اضافه مینماید که: «عالیترین قدرت سیاسی نیز به دست ترکان افتاد»^۲

مؤلف «تاریخ غزنویان» درباره‌ی ریشه و نژاد و قومیت و آموزش و اختلاط ایرانیان با ترکان يك قضاوت عادلانه و علمی صحیح نموده و مینویسد: «هرچند که دفاع از مرزهای شمال شرقی پیوسته وظیفه‌ی تاریخی ایران بوده است معذالك هرگز يك مرز قطعی میان این دو گروه نژادی وجود نداشته است.»^۳

مؤلف درباره‌ی تماس‌های متعدد و برخورد‌های تاریخی لاینقطع، وزدو-خورد‌های فراوان بین اقوام ترك نژاد و ایرانیان چنین مینویسد: «اقوام ترك از دیرباز با ایرانیان آشنائی داشتند.»^۴ و می‌افزاید: «در اوایل عصر اسلامی در بیشتر مناطقی که در قسمت شرقی افغانستان کنونی است، عناصر ترك وجود داشتند که عبارت بودند از ترکان: خلیج و غز (اوغوز) که در فلات میان کابل و غزنه و بست زندگی چادرنشینی میکردند و بدین ترتیب از دیرباز در حواشی شرقی خراسان آمیزه‌ای با اقوام مختلف ترك نژاد داشتند. و بدین ترتیب محتملاً در ایام فردوسی تضاد در میان ایران و توران يك پیش‌داوری ادبی و تاریخی شعور ملی ایرانی بوده است نه توصیف چگونگی يك امر واقع.»^۵

جاحت که هوشیارانه به مسائل اختلافات ملی توجه داشته و نهضت‌های شعوبیه گوناگون را آگاهانه بررسی کرده است درباره‌ی این اختلافات بین ایرانی و ترك و دیگران يك قضاوت دانشمندانه و صحیح و قابل قبولی نموده است که در زیر عیناً

۱- همان کتاب صفحه ۲۰۷.

۲- همان کتاب صفحه ۲۰۷.

۳- همان کتاب صفحه ۲۰۸.

۴- همان کتاب صفحه ۲۰۸.

۵- همان کتاب صفحه ۲۰۸.

نقل می‌نمائیم. او مینویسد:

« تفاوت بین ترك و خراسانی مثل تفاوت بین ایرانی و عرب و رومی و صقلایی یا زنگی و حبشی در خلقت و فطرت نیست، که آنان را از یکدیگر متمایز می‌سازد. بلکه بعکس این تفاوت مثل تفاوت میان مکی و مدنی، یابدوی و حضری، یا دشت نشین و کوه‌نشین، یا نظیر تفاوت میان کوه‌نشینان و دشت‌نشینان قبیله طی است.»^۱

ابن الاثیر در باره‌ی خاستگاه و زادگاه اصلی اوغوزان که در ایام حکمرانی سلطانسنجر خراسان را مورد تاخت و تاز قرار داده بودند نیز مطالبی مرقوم داشته و آنان را از نژاد ترك و سرزمینشان را ختا می‌نامد و بااستناد به نوشته‌های چندتن از مشاهیر مورّخین خراسان بزرگت چنین مینویسد: «غزان در روزگار خلافت المهدی نخستین بار از ناحیه «تغوز اوغوز» واقع در دورترین بخش دیار ترك به این سو آمدند.»^۲ طبری از حمله تغوز اوغوز در سال ۲۰۵ هجری قمری برابر تا ۸۲۰ میلادی به غرب یاد مینماید.^۳ و در ادبیات و نوشته‌های اسلامی برای نخستین بار نام «تغوز اوغوز» دیده می‌شود ولی در این باره به تفصیل سخن گفته نشده است. ولی پس از آن در آثار و نوشته‌های مؤلفین قرن چهارم اسلامی درباره‌ی مهاجرت دستجمعی قبایل اوغوز از شرق به سوی غرب و موقعیت تازه‌ی آنان از دشت‌های سیبری وسطی تا سواحل شرقی دریای خزر مطالب و ملاحظات بسیاری یافت می‌شود. از آنجمله ابودلف مسعربن مهلهل در سال ۳۳۱ هجری قمری برابر ۹۴۱ میلادی که به همراهی يك هیئت ایلچی از جانب حکومت سامانی عازم مرزهای شرقی چین گردید، در گزارشی که از مردمان سر راه هیئت روبروشده در باره‌ی اوغوزها

۱ - چاپ وان فلوتن . لیدن ۱۹۰۳، صفحه ۲۹.

۲ - ابن الاثیر، XI صفحه ۱۱۶ - ۱۱۷. در شرح وقایع سال ۵۴۸ ق/ ۱۱۵۳ -

۰/۲۰۱۱۵۴

۳ - طبری ج III، صفحه ۱۰۴۴.

نیز معلومات مبسوطی میدهد . در این گزارش ابن مهلهل محلّ زندگانی غزان را در شرق کیماک از سرزمین ایرتیش که میتوان گفت در کتو- چنگک در حوزه‌های تورفان- یطدرارخون اطراف قاراباغاسون واقع بوده «^۱ مسعودی نیز محلّ چادرهای ترکان اوغوز را در آنموقع در ایرتیش ذکر مینماید و مراتع آنان را مجاور مراتع کیماک و قرلق میخواند و میافزاید، که آنان در زمستان اغنام و احشام و چهارپایان خود را تانزدیکهای رودولگا می‌رانند و گاهی نیز از روی رودخانه‌ی یخ بسته ولگا عبور میکردند. مسعودی مینویسد اقوام ترک که در نواحی دریای آرال و سیردریا زندگانی میکردند نظیر بَجَنک‌ها، باشگیرها و قسمتی از تاتارها در اثر فشار قبایل دیگر مجبور بکوچ به نواحی اورال و سرزمین‌های جنوبی روسیه شده بودند . در سرراه برای تصرف زمینهای تازه جنگهایی مابین مهاجرین و سکنه‌ی بومی درمی‌گرفته‌است»^۲ مسعودی و ابن حوقل ترکان را در بخش سفلی سیر دریا (سیحون) را شهر نشین معرفی نموده و از شهرهای آنها ینگگی کنت و غیره را نام برده و اشاره به سکنه‌ی آن حوالی نموده ، نوشته است : « بیشتر این ترکان غز بوده‌اند که شامل هر دودسته بدوی و حضری می‌گشت و آنان منقسم از سه دسته علیا ، وسطی و سفلی بودند . و به جهت داشتن شجاعت و چشمان ریز با ترکان دیگر تفاوت داشتند و دو شهر بزرگ این قوم را بنام جندوخوازم ذکر می‌کند و بنابه نوشته وی ینگگی کنت پایتخت و سلطان نشین آنان بود و مرکز قدرت سیاسی و اقتصادی شمرده میشد...»^۳.

ابن حنبل در کتاب «تفضیل الاثر الک علی سایر الاجناد» خود در باره‌ی غرور نژادی و سایر مزایا و خصوصیات ترکان مطالبی بیغرضانه نوشته و آنها را چنین سنجیده بندی مینماید : « آنان نمی‌خواهند در طعام و شراب و ساز و برگ در مرتبه فروتر از خداوندان خود باشند و به عکس غلامان خانگی و کشاورزی خشنود به

۱ - بلاذری. فتوح البلدان ، صفحه ۴۲۵.

۲ - مسعودی. تنبیه، ویرایش دخویه، مجله VIII.B.G.A. لیدن ۱۸۹۴ صفحه ۶۰-۶۲.

۳ - مسعودی . «مروج الذهب» جلد ۱. صفحه ۲۱۲.

کلرهای پست نوکرانه نظیر رفت و روب و مراقبت از حیوانات نیستند... ترکان از مدهانه و چاپلوسی بیخبرند. ریاکاری، بدگوئی، تظاهر یا افترا و دغل بازی یا جاه‌فروشی به آشنایان یا نفاق با معاشران را نمیدانند. بابدعت بیگانه‌اند، بوالهوسی تباهشان نکرده و با زبان بازی دارایی غیر را بر خود مباح نمی‌کنند^۱

مؤلف کتاب «تاریخ غزنویان» در باره‌ی ریشه و قدمت و نخستین طوایف اوغوزان و موجودیت و اهمیت آنان چنین مینویسد: «غزان به صورت قبیله‌ای از قبیلهٔ تغزغز (نه اوغوز) در صحنهٔ تاریخ ظاهر می‌شوند... و در کتیبه‌های قرن هشتم (میلادی) اُرْخُون ضمن ذکر نام اقوام ترک از آنان نیز نام برده می‌شود...»^۲

در تاریخ دنیای قدیم و آسیای شرقی و مرکزی در باره‌ی موقعیت و اعتبار و اهمیت ترکان اوغوز چنین آمده است: «در تاریخ حدود العالم میگوید: — ملوک طایفهٔ ترکستان اندر قدیم از «تَغْزَغْز» بودند و غزان نوهٔ یافت نیای نژاد ترک بوده‌اند»^۳.

به نظر پاره‌ای از پژوهشگران و مورّخین اسامی اوغوز و اوغور گویا یک ریشه مشترکی دارند که به معنای «مردم» و «نفوس» می‌باشند و مؤلف «تاریخ غزنویان» از طرفداران جدّی این ملاحظه است.

مؤلف اثر «امپراطوری صحرانوردان» در باره‌ی وحدت و یگانگی و شکوفایی اوغوزان می‌نویسد: «در سال ۷۴۴ میلادی (برابر ۱۲۶ هـ. ق) سالار اوغوزها... به مرتبهٔ رهبر یا بیغو میرسد و طایفهٔ اوغوز از این زمان دیگر طوایف ترک نژاد مجاور را با خود هم رأی و هم آهنگ ساخته و راه رشد و ارتقاء می‌پیماید و دایرهٔ

۱ — ابن حنبل . تفضیل التّراک علی سایر الاجناد . ویرایش عبّاس العزّازی ۱۹۴۰ صفحه ۴۰-۴۲.

۲ — تاریخ غزنویان . صفحه ۲۱۲ .

۳ — و، تامسن . سنگ نشانه‌های ترکان باستانی در مغولستان ، در مجلهٔ انجمن خاورشناسی آلمان جلد ۷۶ ، ۱۹۲۴ ؛ حدود العالم صفحه ۹۴ ویرایش سیّد جلال الدّین تهرانی صفحه ۴۸ ؛ مقالات بارتولد در «دایرة المعارف اسلام» جلد ذیل لغات «غز» ، «تغزغز» .

نفوذ و قدرتش روز بروز وسیع تر گردیده و نیرومندتر میگردند و ۲۲ طایفه غزمجدداً در يك تشکیلات واحد صف آرائی مینمایند»^۱.

کلیفورد ادمون باس هورث مینویسد: «در طی قرن هشتم میلادی (برابر با قرن دوم هجری قمری) اتحادیهٔ اوغوزها از شرق به غرب به سوی ایرتیش، دریای آرال و سیر دریا (سیحون) نقل مکان نمودند»^۲. «در صورتیکه در اغلب تواریخ کهن ضبط است که قبایلی پراکنده از اقوام اوغوز خیلی بیش از این تاریخ یعنی در قرن ششم میلادی نیز باین سرزمینها آمده و برای خودشان یورت و جای پای آماده کرده بودند و پیشآهنگان مهاجرتها و نقل و مکانهای بزرگ بعدی بوده اند. محمود کاشغری در اثر «دیوان لغات ترک» خود اوغوزها را به بیست دو قبیله تقسیم نموده و اسامی این قبایل را ذکر میکند. بعضی از مورّخین دیگر نیز این تعداد را ۲۲ مینویسند در صورتیکه در آثار اکثر مورّخین از جمله رشیدالدین فضل الله در جامع التواریخ و شرف الدین علی یزدی «ظفر نامه» و ظهیر الدین نیشابوری «سلجوقنامه» و غیره تعداد آنها را ۲۴ قبیله ذکر نموده اند و شاید به خطای نسخه برداران این رقم ۲۲ جای ۲۴ را گرفته و ۲ بوی از قلم افتاده است، در صورتیکه به تحقیق شمار بویهای اوغوز ۲۴ میباشد:

کاشغری مینویسد: قنقها که قبیلهٔ شاه پرور و شاهزادهٔ اوغوزها بودند رهبری طوایف دیگر را نیز به عهده داشتند و به نظر کاشغری ریشه و نژاد سلجوقیان مطلقاً مربوط به همان قنقها بوده و از لحاظ منشأ، اوغوز خالص الاصل و نژاد میباشد. دربارهٔ تاریخ و گذشته و ریشه و منشأ اوغوزان ملاحظات علمی جدی و دقیقی بیان مینماید و سلجوقیان را نور دیده اوغوزها و بهترین شاخه و میوهی این درخت کهن سال مینامد.

۱ - گرومه، امپراطوری صحرا نوردان، پاریس ۱۹۵۲. ترجمه فارسی صفحه ۲۵۲ -

۲۵۳.

۲ - تاریخ غزنویان ... صفحه ۲۰۹.

نخستین و مهمترین منبع موجود که تا زمان ما رسیده است و درباره‌ی موجودیت، تاریخ و ریشه و مکان و مسکن اوغوزان و تاریخ اولیه‌ی سلجوقیان معلومات میدهد، کتاب مجهول المؤلف به نام «ملک نامه» میباشد که به احتمال قوی کتاب را برای آلپ ارسلان و در نیمه دوم قرن پنجم هجری قمری یعنی درست در سال ۴۵۱ ه.ق ۱۰۵۹ میلادی نوشته‌اند و مندرجات کتاب را مشاهدات شخص مؤلف تشکیل میدهد. کتاب به سبب اهمیت تاریخی و اعتبار علمی خود در فته رفته مورد دقت و استخراج دانشمندانی از قبیل ابن الاثیر، الحسینی، ابن العبری، میرخواند و غیره قرار گرفته است. بموجب مندرج‌های این کتاب دقاق نامی جدّ اعلای دودمان و قبیله سلجوقی بوده که به سبب رشادت و دلیری و نیرومندی به اولقب «آهنین کمان» داده بودند و او یکی از بیغوه‌های^۱ ایل اوغوز بوده است که، فرزندش نیز به همین لقب و هم چنین بلقب به «سوباشی»^۲ بوده است.

بمناسبت اختلافات خانوادگی و داخلی سلجوق جوان اضطراراً جلای وطن شده، مجبور به ترك ایل و تبار میگردد. و راهی غرب میشود. همین حادثه و همین ملاحظه را مؤلف «تاریخ غزنویان» نیز بنوعی تصدیق نموده مینویسد:

«سلجوق پیش از آنکه سر به تیغ دهد بایکصدتن از افراد خانواده و ملازمان خود و هزار و پانصدشتر و پنجاه هزار گوسفند راه گریز گرفت و به جند در نزدیکی سیر دریا رسید که حق عزّ و علا ضمیرش را به انوار قدسی منور گردانید و از اعیان و فقها و فحول علمای اسلام درخواست، که قرآن و اسلام را به او تعلیم کنند. سلجوق و دسته او از آن پس در دشت‌های نزدیک جند مسکن کردند و دسته‌ای از غازیان ترك را تشکیل دادند و مردم مسلمان را از اخاذی ایلچی کفار که هر سال به طلب

۱- بیغو یا بیغو بجای پادشاه سلطان، پادشاه نشین و در «روضه الصفا» بیغو لقب ملک خزرها میباشد.

۲- سوباشی - فرمانده قشون - سرکرده بزرگ.

باج و خراج می آمدند رها نیدند.^۱

مؤلف «تاریخ غزنویان» محل وقوع این حوادث را چنین ذکر مینماید:
 «محل وقوع این رویدادها دشت هائیس که از سیردریای سفلی تا واکا امتداد
 می یابد و فرمانروای این پهنه یغوی غزان بود که، ینگگی کنت را پایتخت زمستانی
 خود قرار داده بودند.»^۲

بیشتر مورخین، سال قبول اسلام سلجوق را باحتمال قوی به سال ۳۸۲ ه. ق.
 ۹۹۲ م. نسبت میدهند زیرا در همین سال اسرائیل پسر سلجوق سامانیان را در برابر
 تجاوزات شدید و جدی بغراخان قراختائی یاری میدهد و طرفداری مسلمین را مینماید.^۳
 و در همان موقع نیز سه پسر سلجوق بنامهای اسرائیل و میکائیل و موسی
 (پسر چهارم سلجوق که یونس نام داشت و در جوانی درگذشت) به سمت ماورالنهر
 کوچ کردند و با آل سامان پیوستند «لهم صغوالی الدولة السامانیة .»^۴ ابن الاثیر
 گردیزی نیز این فکر را تأیید می نماید.

ظهیرالدین نیشابوری و هم چنین راوندی سبب آمدن سلجوقیان را از شرق
 به غرب چنین تعبیر مینماید: «آن بزرگان از ترکستان به حکم انبوهی خانه و تنگی
 چرا خور به ولایت ماوراءالنهر آمدند.»^۵ و اکثر مورخینی که در این باره اظهار
 نظر نموده اند همین نظریه را تأیید نموده. و این «واقعه در اثر فشردگی خاندانهای
 ایشان حادث شده است» نوشته اند.

جغرافیا شناسان سده ی چهارم هجری قمری (دهم میلادی) مینویسند که غزان

۱- کلیفورد ادموند با سورت «تاریخ غزنویان» ترجمه حسن انوشه . تهران ۲۵۳۶.

صفحه ۲۲۴.

۲- همان کتاب . صفحه ۲۲۴.

۳- همان کتاب . همانجا.

۴- عتبی. جلد اول . صفحه ۱۷۶.

۵- تاریخ غزنویان ... صفحه ۲۲۶.

و کیماک‌ها مرزهای شمالی ماوراءالنهر را غارت میکردند و یحتمل که در اثر فشار یکدسته از اوغوزها از قبیل قبیچاق‌ها و همدست آنان قتل‌های بر روی سلجوقیان عامل مهم و مؤثر این مهاجرت و تغییر مکان بوده است.

تا اوایل سده‌ی پنجم هجری هنوز سلجوقیان تازه وارد در سرزمینهای مرزهای شرقی ایران تشکّل واقعی نیافته بودند و به آن کسی که وعده زمین، چرا خور و غنیمت به آنان میداد خدمتگذار بسودند. تا هنگامیکه «ارسلان اسرائیل بسا دختر فرمانروای قاراخانی بخارا... ازدواج کرد و دو فرزند میکائیل، بنام‌های ابوطالب طغرل بیک و ابوسلیمان جغری بیک داوود در خدمت علی‌تکین به عم خود پیوستند و در چراگاههای نور بخارا یا نخشب اسکان کردند»^۱.

مؤلف «تاریخ غزنویان» دربارهی سفر دور سلجوقیان بسوی غرب را از قول میرخواند، ابن‌عبری و مورخان عیسوی و سریانی و ارمنی چنین بیان مینماید: «برخی مورخان میگویند که مقارن پایان دهه‌ی اول قرن پنجم هجری قمری یعنی درست در سال ۴۰۹/۱۰۱۸ م. ترکمانان برهبری طغرل منطقه‌ی دوردست ارمنستان و آذربایجان را مورد تاخت و تاز قرار دادند»^۲.

اما در بارهی ماهیت سیاسی و موجودیت تشکیلاتی و انتظام داخلی ایل و شمار اردوی سلجوقیان مؤلف کتاب «تاریخ غزنویان» چنین مینویسد:

در میان گروه ترکمانان نه رهبری بیک‌پارچه وجود داشت و نه سیاست روشن: گروه‌هایی از آنان، به تناوب گاه بخدمت غزنویان وارد میشدند و گاه بخدمت قاراخانیان. تادر سال ۴۲۶ هـ. ق/۱۰۳۵ م. که محمود با قدرخان یوسف، امیربخش شرقی قلمرو قاراخانیان و برادر و رغیب او علی‌تکین متحد گردید. هنگامیکه علی‌تکین موقتاً از سغد رانده شد و ترکمانان نیز که نیروی کمکی

۱- ابن‌الاثیر جلد IX . صفحه ۳۴۲.

۲- تاریخ غزنویان . صفحه ۲۲۸.

او را تشکیل میدادند مجبور به ترك منطقه شدند و سلطان دریافت که تر کمانان خطر بالقوه‌اند که او را تهدید مینمایند . از این رو ارسال اسرائیل را دستگیر ساخت و بهندوستان به نقاط متصرفی فرستاد و او مابقی عمرش را در تبعید هند گذراند تا درگذشت .

محمود میخواست که پس از مرگ ارسال از سلجوقیان دلجویی بکند و اتباع ارسال نیز از محمود خواستند که به آنان اجازه دهد که در حواشی شمالی خراسان مسکن کنند و حفاظت آن نواحی را به عهده بگیرند . سلطان محمود به امید بهره‌برداری از آنان تا چهار هزار خانوار از آنان اجازه عبور از جیحون داد که با بار و بنه و گوسفندان و اسبان و اشتران خود در حوالی فراوه ، سرخس و ابیورد سکونت نمایند^۱.

به محض عبور از جیحون بواسطه نبودن رهبری واحد و نبودن سرکرده‌ی توانا چون ارسال ، باعث بی نظمی و بی انضباطی بیش از انتظار گردید . قتل و غارت و تجاوز بمال و جان مردم آغاز شد . بطوریکه در سال ۴۱۸ ه . ق / ۱۰۲۷ م . مردمان نسا و ابیورد به ستوه آمده ، بدرگاه سلطان بشکایت رفتند . و حاکم طوس با تازه واردین به جنگ پرداخت . لیکن کاری از پیش نتوانست برد . ناچار یکسال یعنی در سال ۴۱۹ ه . ق / ۱۰۲۸ م . خود سلطان محمود به مقابله با آنها شتافت و سپاهی بس گران به سر کوبی ایشان بسیج کرد و شکستی سخت بر آنان وارد ساخت و پراکنده‌شان نمود که در نتیجه این مغلوبیت تعدادی از آنان بجانب نقاط داخلی و مرکزی ایران راهی شدند . و هر جا که رسیدند موجب پریشانی و آشفته‌گی و نا امنی گردیدند .

لیکن چون سلاطین غزنوی يك سیاست واحدی را تعقیب نمی کردند . این بود که هنوز گرد و خاک میدان جنگ و معركة فرو ننشسته بود ، که در سال

۱- گردیزی . چاپ بنیاد فرهنگ ایران . صفحه ۱۸۹ .

۴۲۰ هـ. ق / ۱۰۲۹ م. سلطان مسعود فرزند سلطان محمود در شهر ری گروهی از ترکان را با فرماندهان یغمز داخل سپاه خود کرد.

این دسته از سلجوقیان که بمناسبت نفوذ ورخنه‌شان به ایران مرکزی یا عراق عجم بعداً بنام «سلجوقیان عراقی» شناخته شدند و در ترکیب‌شان: اوغوزها، قینیق‌ها، ایوا، توگر، سلغورها، بیگدلی‌ها و افشارها نقش مهم و اساسی را بازی میکردند. بطوری که بعدها سلسله ارتقیه از قبیله دوکا برخاست و سران قبیله سلغوز در طول قرن ششم هجری (۱۲ میلادی) دو سلسله تأسیس نموده و قره‌مانهای حاکم آناتولی مرکزی با احتمال قوی از قبیله افشار بودند. و اندکی بعد نیز قره‌قویونلو در آذربایجان تشکیل حکومت دادند تا نوبت به حکومت صفویه رسید...

در اوایل سده پنجم قمری عواملی سبب کوچ نوبتی سلجوقیان از خراسان به سوی نقاط داخلی و مرکزی ایران گردید. از جمله اختلافات شدید بین علی‌تکین و دیگر رؤسا و سرکرده‌های سلجوقی که سبب کوچ دستجمعی آنان از ناحیه‌ی بخارا گردید. در خوارزم اوضاع و آرامش سلجوقیان به سبب به قتل رسیدن هارون‌بن آلتون‌ناش مختل و پریشان گردید. و از طرف سلطان مسعود تحت فشار شدید قرار گرفتند و یکی از علل کوچ سلجوقیان بطرف غرب خود همین مسئله بود.

مؤلف «تاریخ غزنویان» درباره‌ی کوچ و مهاجرت لابد و اضطراری سلجوقیان از خوارزم به سمت جنوب و به عزم خراسان و عدم تمایل آنان به جنگ و خونریزی مینویسد:

«در طی زمستان و بهار سال ۴۲۶ هـ. ق / ۱۳۰۵ م. هنگامی که شاه، ملک ترکمانان را از خوارزم بیرون راند. سلطان مسعود در گرگان بود. ده هزار سوار از سلجوقیان وینالیان از جیحون گذشتند و بجانب مرو حرکت کردند. در این ایام رؤسای سلجوقی آشکارا تمایل بجهنگ نداشتند. سوری والی خراسان نامه بسیار فروتنانه از «العبد یغو، طغرل و داود موالی امیر المؤمنین» دریافت کرده که در آن از سختیایی که کشیده‌اند یاد شده بود و به سلطان ملتجی شدند و او حمایت

طلبیدند. و بسیار توقع و التماس نمودند که ولایت فراوه و نسا بدانان ارزانی شود و متعهد گردیدند که آن نواحی را در برابر مهاجمان دشته‌ها و صحرانشینان و دیگر کوچ نشینان سفری بیابانگرد حفظ خواهند کرد. و پیشنهاد کردند که از میان رؤسای خود گروگانی به دربار غزنه بفرستند.^۱ با آنکه سران و سرگردگان سپاه سلطان و رؤسای دربار به این پیشنهاد صّحه گذاشتند و تمایل خویش را نشان دادند. لیکن شخص سلطان محمود بساین تقاضا راضی نشده و مصمم شد که هر چه زودتر با اقدامات نظامی و توسل به زور از شر سلجوقیان آزاد گردد و پیشنهاد آنان را رد کرد. همین بیاعتنائی سلطان به تقاضای چاکرانه سلجوقیان و نا امید کردن آنان و مأیوس ساختنشان از پشتیبانی و یاری دربار غزنین، صحرانشینان جنگاور و دلیر را بر آن داشت که سرنوشت خودشان را خود در دست بگیرند. داوری صحنه زندگی را به شمشیر آبدار و تیر دلدوز بگذارند. این بسود که بکلی دست از جان شسته و به نبرد زندگی یا مرگ آماده و بسیج شدند. زن و مرد و پیر و جوان حتی خردسالان خود را برای نبرد و زور آزمائی و تعیین تکلیف امر حیات و ممات آماده ساختند. جهت مقابله و دست پنجه نرم کردن با ارتش خودخواه سلطان سفر برو آماده شدند.^۲

در همان سال ۵۴۲۶ ق. / ۱۰۳۴ م نبرد بسیار سخت و سهمگین بین سپاه سلطان به سرکردگی بیک تُوغْدُو و ده هزار سوار جنگاور سلجوقی در پیرامون نسا روی داد و در این جنگ سلجوقیان پیروز گشتند، و تجهیزات و غنائم جنگی بسیار که حتی باورشان نمی شد بچنگ آورند. از جهت مسئله روانی نیز دیوار افسانه‌ی شکست ناپذیری ارتش غزنوی فرو ریخت. اما از این پیروزی ناگهانی و غیر منتظره و کم نظیر غرّه نگشتند. این غلبه ظفر را نتیجه و خواست و فضل و عنایت الهی شمردند و گفتند: «درویش بودیم توانگر شدیم و سلطان مسعود

۱ - «تاریخ غزنویان...» صفحه ۲۴۷.

۲ - «بیهمی»... صفحه ۴۷۰.

پادشاه بزرگ است و در اسلام همپایه او دیگر وجود ندارد. این لشکر را او از بی‌تدبیری و بی‌سالاری چنین حال افتاد و دیگر سالاران او لشکر بسیار دارند و ما را بدانچه افتاده غرّه نباید شد.^۱

پس از این پیروزی درخشان، سلطان مسعود چاره‌ای جز دادن نسا و فراوه و دهستان به سلجوقیان نداشت. و اندکی بعد منشور حکومت این سه ناحیه را به ییغو طغرل و جغری بیک صادر کرده، فرستاد. «و نیز هر سه تن نشان و جامه‌الریان که عبارت از لوا، کلاه دو شاخ و جامه دوخته به رسم ایرانیان و اسبان و ستام و کمر بند زرین به رسم ترکان بود با سی طاقه جامگی نا بریده دریافت کردند و آنسان را به دهقان.»^۲ خطاب کردند.^۳ ولی سلطان مسعود ناجوانمردانه در باطن کوشید که در وحدت سلجوقیان نفاق و در میان رهبرانیشان اختلاف و نا هماهنگی بیندازد و بهمین سبب به اینانج بیک لقب ییغو داد و خواست که او را در برابر طغرل و جغری برانگیزد، آنها را روی روی هم قرار دهد. لیکن چون این تدبیر خام او نتیجه مطلوب را نداد، برای باز نشدن دست خود بنام نوازش و مرحمت به هر یک از این سه تن دختری از دختران امیران خود را بحباله‌ی نکاح در آورد که رفع هر گونه سوءظن و گمانی بشود، تا سلجوقیان نسبت به سلطان خوشبین باشند. اما تمام این تدابیر در برابر رای و هوش و خرد سلجوقیان بی نتیجه ماند. ترکان از پیروزی سال ۴۲۶ ه. ق / ۱۰۳۴ م بی‌پروا و جری شده بودند. هر روز تقاضای تازه‌تری میکردند. انتظارشان بیش از اندازه شده بود. چراخور و حواشی متصرفی موجود، تکاپوی نیاز اغنام و احشام آنها را نمی‌داد. این بود که از سلطان تقاضای مرو، ابیورد و سرخس را نیز نمودند. تمایل آنسان بر این بود که روز بروز بر قلمرو خود بیفزایند و قسمت اعظم خراسان شمالی را متصرف گردند.

۱ - «تاریخ غزنویان»... صفحه ۲۴۸.

۲ - دهقان بمعنی ایرانی.

۳ - «تاریخ غزنویان»... صفحه ۲۴۹.

سلطان در دادن پاسخ به تعلل و تأخیر گذرانند. این بود که در سال ۴۴۸ هـ.ق/ ۱۰۳۶ م مجدداً تقاضایی دال بر این مطلب روانه‌ی درگاه سلطان نمودند. و در عوض، بعهده گرفتند که در هر نقطه و مکان که سلطان لازم بداند و بخواهد، نیروی کافی در اختیار وی بگذارند. و از هیچگونه خدمتگذاری فروگذاری ننمایند. و در همه مرزهای پهناور قلمرو غزنویان استقلال و تمامیت ارضی و مصالح عالی کشور را محافظت نمایند و نگذارند کوچکترین خدشه و تجاوزی بر این آب و خاک وارد آید.

پذیرفتن این درخواست و قبول یک چنین پیشنهاد شاق که، در عین حال اگر حقیقتاً عملی میشد، برای سرتاسر مملکت اهمیت حیاتی و سیاسی اقتصادی و نظامی داشت، برای سلطان بسیار گران، بلکه غیر ممکن جلوه نمود. زیرا در آن روزگار مرو مرکز تجارت و نقطه‌ی مواصلاتی اقتصادی و سیاسی حکومت غزنوی بشمار می‌آمد. از این رو حایز اهمیت چشم‌گیر و شایان توجهی بود. این بود که سلطان از قبول این پیشنهاد سر باز زد و درخواست آنها را رد کرد. همین کار از نو باعث تیره‌گی روابط فیما بین گردید. تا آنجاییکه بار دیگر در سال ۴۴۱ هـ.ق/ ۱۰۳۹ م. مجدداً آتش جنگ شعله‌ور گردید. و این شعله رفته‌رفته بالاتر و بالاتر گرفت و سلجوقیان با زور شمشیر در صدد تصرف نیشابور و اشغال سراسر ولایات خراسان برآمدند. و سه فرمانده نامدار ایل سلجوق برای شور و مصلحت اتخاذ تصمیم قطعی در همین سال در سرخس گرد آمدند. در این موقع تعداد سواران جنگاور آنان از مرز سی هزار نفر می‌گذشت. زیرا بنا بر تخمین و گزارش جاسوسان سلطان غزنوی طغرل و یغوی بیش از بیست هزار سپاهی داشتند و به تحقیق به نفر ستم شان هم لااقل ده هزار نفر.»^۱

لما در کنکاش سرخس مابین سران سلجوقی موافقت و تراضی قطعی حاصل نگشت

و اختلافانی از این قبیل بروز کرد: مثلاً طغرل را رأی بر این بود که آنان نیز مانند ترکمانان عراقی به سمت سرزمینهای غربی ایران و مرزهای دولت روم (بیزانس) کوچ نمایند و در آن حوالی امراء و حکام سلطان را که بمراتب از خود سلطانمسمود ناتوان تر و بی ثبات ترند، از میان بردارند و بر مال و منال و بردگان آنان صاحب شوند و از افراد مهاجر موجهای قبلی اوغوز و سایر ترکان ساکن در این ولایات بر تعداد نیروی انسانی و نظامی خود بیفزایند و پس از آنکه ثروتمند و نیرومند شدند، بمقابله‌ی سلطان شتابند و با شکست قطعی و نهایی وی هم‌هی قلمرو غزنویان را تصاحب نمایند.

جغری بیك معتقد بود حالا که ما چشم زهره از قشون سلطانمسمود گرفته‌ایم و ثروت سلطانمسمود بمراتب بیش از ثروت‌هایست که از پیروزی بر غرب به چنگ خواهد آمد، من طرفدار ماندن در خراسان و تاختن بر ارتش خود سلطان و بدست آوردن پایتخت، ثروت و قلمرو غزنویان میباشم. بیغو نیز طرفدار رای و پیشنهاد طغرل بود ولی همراهی و رهبری واحد و یکپارچه در میان سران ارتش سلجوق بوجود نیامد و در اکثر کارها اختلاف رای و سلیقه و نظر بین طغرل و جغری بوجود آمد، بدین معنی که همان اندازه که طغرل سرداری پر جوش، باتوان، با عزم و اراده بود، جغری سر کرده‌ای آرام و مردی کم تحرک و ساکت و تقریباً از لحاظ سیاسی نظر ویژه‌ای نداشت و اکثراً بیغو نیز تابع اراده آنان بود و صاحب استقلال فکر و گرفتن رای و تصمیم و عمل مستقل و قطعی نبود.

در جنگ‌های بین سلجوقیان و غزنویان تیروکمان ترکان سلجوقی و نیزه و شمشیر سپاهیان غزنوی شهرتی به سزا داشت. جامه‌ی دفاعی سلجوقیان چرمی و پوستی بود. اما ارتشیان غزنوی زره پوش و پولاد پیراهن بودند. و يك ارتش منظمی در برابر سپاهیان چریکی سلجوق ایستاده بود. اما دیری نگذشت که در نتیجه تجارب

جنگی و ممارست‌های سپاهیان و جنگاوران سلجوقی نیز به زره و شمشیر و نیزه و سپر مسلح گردیدند. و این دست آورده بحساب جنگهای بین سالهای ۴۱۸ تا ۴۴۰ ق. حاصل شده بود.

پیشرفت روزافزون سلجوقیان مانند دشنه‌ای بطرف قلب غزنویان فرو رفته، و در سرتاسر قلمرو غزنوی، فضایی از ترس و دهشت و بی ثباتی بوجود آورده بود. ارکان دولتهای افسانه‌ای محمودی و مسعودی را متزلزل نموده و قضیه استحکام شکست ناپذیری دولت غزنوی را پوچ نموده بود.

درباره توان و امکانات جنگی، رشادت و سبکباری، قدرت و مقاومت جنگاوران دلیر سلجوق ابوالحسن علی بیهقی در تاریخ مشهور «بیهقی» خود چنین سبیه‌بندی و اظهار نظر مینماید:

«از آنجائیکه ترکمانان (سلجوقیان غ.ب) سبکبار سفر میکردند و نیزه‌ر سوار میتوانست مدتی طولانی بصورت واحد به جنگجویی خود کفا عمل نماید، این بود میتوانستند بدون بردن بنه قاسی فرسنگ از یورت اصلی دور شوند. سلجوقیان از چنین امتیازی برخوردار بودند. جغری بیک شکست سپاهیان غزنوی را در سال ۴۲۹ هـ / ۱۰۳۸ م از بنه سنگین و آذوقه عقبه سپاه آنان می‌دانست... اگرچه در سال بعد سلطان فرستاد که «آلات جنگی بیابان» از غزنه بیاورند و آنگاه توانست با این ادوات از هرات به سمت غرب را سبکتر براند. اما باز هم سپاهیان غزنوی از این حیث بیای ترکمانان نمی‌رسیدند.»^۱

طغرل که سرکرده‌ای رشید و قهرمانی جوانمرد و پیوسته رفتار و کردارش درخور مردان بزرگ و در شأن سرداران شهیر جهان بود. در تمام طول عمرش هرگز قدمی از راه مردانگی و انصاف و داد بیرون نگذاشت. بخصوص با دشمن مغلوب بسیار شرافتمدانه و منصفانه رفتار میکرد. و قتی که در رمضان سال ۴۲۹

۸. ق. ۱۰۳۸ م قشون سلجوقیان شهر آباد و ثروتمند نیشابور را گشود، طغرل از تجاوز و غارت به مال و جان و ناموس مردم جلوگیری قطعی بعمل آورد. حتی با برادرش جغری بیک که طرفدار تاختن و چپاول شهر بود، جرّ و بحث نمود. و برای راضی ساختن وی مبلغ هنگفتی از جیب خود بوی داد تا مانع اجرای نیتات غارتگرانه وی گردید. برادر را از دست‌یازی بجان و مال و ناموس مردم ممانعت نمود. در این بابت روایات مفصّلی در تواریخ ذکر و شرح گردیده است.

در عوض بنا به اراده و خواست طغرل بیک چراگاهها و مراتع مطلوب در اختیار سلجوقیان قرار گرفت. تا اغانم و احشام خود را که ثروت و سرمایه‌ی اصلی آنان بود بتوانند آسوده و بیدردسر بچرانند. خواند امیر در این باره چنین مینویسد: «آن ولایات چون زلف بتان پریشان و مانند چشم خوبان خراب شد و به علیق چارپایان ترکمانان فرو ماند.»^۱ و بیهقی نیز به نوبه‌ی خود و مدّتها قبل از خواند امیر اوضاع پریشان نیشابور و آن حدود را ثبت و ضبط کرده است و این استیلای سلجوقیان را نقطه‌ی عطف در جهت اوج‌گیری ترکان سلجوقی خوانده است.^۲

شهرهای دیگر خراسان پس از تسلیم و سقوط نیشابور بخود آمدند و از راه دوراندیشی با سلجوقیان در صدد سازش و مدارا بر آمدند، طاعمه‌ی قتل و غارت آنان قرار نگیرند. و از نهیب شمشیر آنان در امان باشند. تا آنجائی که طغرل در نامه‌ای به استحضار خلیفه‌ی عباسی میرساند که خراسانیان میل دارند که از آنها یاری نمایند و اعیان و اشراف و مشاهیر و معاریف خراسان از آنان درخواست حمایت کرده‌اند.^۳ این

۱ - خواند امیر: جیب السیر جلد ۱۷...۱۷

۲ - تاریخ بیهقی تألیف ابولحسن علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق با تصحیح...

احمد بهمنیار. مقدّمه میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران ۱۳۶۱، صفحه ۶۸.

۳ - ظهیر الدین نیشابوری. سلجوقنامه صفحه ۱۷.

ملاحظه از جانب راوندی و میرخواند نیز تصدیق می‌گردد و اشاره می‌شود که «حتی عاملین و نمایندگان محلی سلطانمسعود به سلطان شکایت میکردند که مردمان محل در صددند که با سلجوقیان بیعت و توافق نمایند.»^۱ و سلطان بآنان وعده‌ی تنبیه و گوشمالی هوادارن و سازشکاران با سلجوقیان را میدهد و آنها را ترعیب و تهدید مینماید. لیکن علی‌رغم وعدو وعیدهای سلطانمسعود مردم سرخس بزودی از تا-بعیت سلطان غزنوی و حکومت غزنه سرباز زدند. و این حادثه نمایشگر آن بود که حکومت غزنه دیگر اقتداری ندارد. اعتبار خود را در میان رعایای خود از دست داده است. بطوریکه در همان ماههای اول جنگ سرنوشت سزادندانقان مردم سرخس بعنوان اینکه موردنهییب و غارت و تاراج سلجوقیان واقع شده‌اند، از دادن مالیات و عوارض دیوانی قطعاً امتناع نمودند و قلعه نشستند و در برابر نیروهای دولتی موضع تدافعی گرفته، مہتای مقابله و مقاتله‌گردیدند.»^۲

گرچه مؤلف «تاریخ غزنویان» در طول اثر کوشش فراوان دارد که تا بتواند اوغوزها را غیر از سلجوقیان و ترکمانان را نیز جداگانه جلوه‌گر نماید. لیکن این سعی و تلاش بیهوده ایشان نتیجه مطلوب را نمی‌دهد و کوشش ایشان معلّق و بی‌تکیه‌گاه میماند، زیرا سلجوقیان گروهی، شعبه‌ای، دسته‌ای یا قبیله‌ای از اوغوزان بزرگ میباشند و در حقیقت جزئی از کل هستند که توانسته‌اند سالیان دراز یعنی ۲۷۱ سال برخاورمیانہ و نزدیک با قدرت حکومت نمایند. حتی خلیفه بغداد و کلیه افراد تحت نفوذ و سلطه‌ی او را تابع خود سازند. سلاطین بزرگی تقدیم جامعه‌ی بشریت آن روزگار نمایند که از نوادر و افتخارات نمایان تاریخ خاورمیانہ و نزدیک بشمار می‌آیند.

قوام‌الدین فتح‌ابن‌علی ابن محمد اصفهانی بنداری مورّخ عربی نویسنده ایرانی درباره‌ی شخصیت‌های تاریخی خاندان سلجوقی مزایای فراوانی می‌شمارد که از آنجمله

۱ - تاریخ غزنویان... صفحه ۲۶۸.

۲ - تاریخ گردیزی. چاپ بنیاد فرهنگ. صفحه ۱۰۷.

است درباره‌ی شخص طغرل بیک:

«تصرف نیشابور در سال ۴۲۹ ه.ق / ۱۰۳۸ م نقطه‌عطفی برای سلجوقیان بوده، زیرا آنان اکنون که خود را رئیس پایتخت اداری خراسان یافتند طبیعی بود که طغرل از این پیروزی بخود میباید و بایستی که در مقام جانشین مسعود بر تخت او در شادیاخ بنشیند. و آرزوی ابراهیم ینال که با ورود به نیشابور خواسته بود که بنام سلجوقیان خطبه بخوانند اکنون تحقق یافت... بنا بگفته‌ی عمادالدین: «طغرل مانند پادشاهی مستقل رفتار میکرد، قوانینی را وضع و منسوخ ساخت. برای حسن انتظام امور فرمانهایی صادر کرد. مقرراتی را ملغی ساخت، یکشنبه‌ها و چهارشنبه‌ها بشکایات مظالم می‌نشست و نیز پس از آن خود را السلطان المعظم و رکسن-الدنیا و الدین خواند.»^۱

بجرات میتوان ادعا نمود که اکثریت قریب به اتفاق مورّخین سرشناس، فصلی را از آثار خود منحصر به تاریخ سلجوقیان نموده و درباره‌ی آنان قلمفرسایی نموده‌اند. مؤلف «تاریخ جهان آرا» قاضی احمد غفّاری قزوینی نیز جزء همان دسته از تاریخ نویسان است که با سرگذشت ایل سلجوق مشغول شده و شمه‌ای از احوالات آنان را روی کاغذ آورده است. او مینویسد:

«در ولایت ترکستان شخصی دولتمند به نام ثَقَاقُ (یعنی کمان) نشو و نما یافت. او را پسری بود سلجوق نام بنا بر حادثه‌ای از ترکستان با خیل وحشم بیرون آمده و در منزّهات ماوراءالنّهر رحل اقامت انداخت. چنانچه زمستان بود در نوربخارا و تابستان در سغد و بخارا به سر میبرد، به سوباشی (فرمانده قشون) اشتهار یافت و در جند قوت کرد و او را چهار پسر بود: اسرائیل، میکائیل، موسی ییغو و یونس. او قبل

۱ - فتح ابن علی بنداری «زبدّة النّصرة» صفحه ۸۷. این مورّخ عرب نویسنده ایرانی اکثر عمر خود را در سوریه و عراق عرب گذرانیده، معاصر عمادالدین محمد اصفهانی بوده و کتاب «نصرة الفتر» خود را در تاریخ سلاجقه تلخیص و بنام «زبدّة النّصرة» در سال ۶۲۳ ه.ق. تقدیم الملك المعظم ایوبی کرد، است.

از مرگ اسلام قبول کرد و ایمان آورد.

اسرائیل را که جد سلاطین روم است سلطان محمود گرفت و در قلعه کالنجار حوالی ملتان بند کرد. قتلیمیش پسرش باستخلاص پدر رفت چون خبر فوت او را شنید، از راه بیابان سرخ کلاهان به اقوام خود پیوسته ایشان را بر انتقام تحریرص نمود. بنابراین قوم از جیحون گذشته به خراسان آمدند و به مرور سلطنت را از دست غزنویه بدر بردند.^۱

می بینید قاضی احمد غفاری علت العلل حرکت دستجمعی و سیل وار ترکان سلجوق را با کشته شدن اسرائیل و انگیزه‌ی خونخواهی او مربوط نموده و چقدر درست قضاوت مینماید و نتیجه گیری منطقی میفرماید. سپس مؤلف درباره‌ی استیلای سلجوقیان نخست بخراسان و سپس به سرتاسر ایران مطالبی موجز و در برگیرنده بیان نموده و تاریخ دقیق دوران حکومت و سلطنت آنها را يك بیک با اختصار بیان مینماید.

قاضی احمد غفاری به تاریخ زندگانی و جهانگشایی و داد و دهش و رفتار و کردار فرد فرد سلاطین سلجوقی اهمیت ویژه‌ای قایل است و با شرح و بیان رسایی درباره‌ی زندگانی‌نامه‌ی آنان قلمفرسایی مینماید. که اینك صحنه‌های کسوفچکی از آنها را می آوریم:

«...محمد بن میکائیل بن سلجوقی کنتیش ابوطالب و لقبش طغرل بیک است. بر خراسان استیلا یافت در روز آدینه غرة رمضان و عشرين و اربعمائه (۴۲۸). در نیشابور خطبه بنام او خواندند و تصادفاً در همین روز شیخ ابوعلی سینا در همدان در گذشت.»^۲

۱ - تاریخ جهان آرا. مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی. تهران ۱۳۴۳ شمسی. صفحه ۱۰۶.

۲ - تاریخ جهان آرا. مؤلف: قاضی احمد غفاری قزوینی. تهران ۱۳۴۳ شمسی. صفحه ۱۰۷.

او در چند سال اکثر نقاط ایران را مفتوح ساخته، حسب الاستدعای قائم عباسی ۴۲۲ - ۴۶۷ ه. ق / ۱۰۳۱ - ۱۰۷۵ م به بغداد رفت و در روز جمعه بیست و دوم رمضان سنه سبع و اربعین و اربعمء (۴۴۷) خطبه در آنجا با سم او خواندند و آخر در ظاهر قریه طرشت ری در هشتم رمضان سنه خمس و خمسين و اربعمء (۴۵۵) از غلبه رعاف وفات یافت.^۱

داود بن میکائیل بن سلجوق کنیتش ابوسلیمان و لقبش جغری بیک است. وی برادر بزرگ طغرل بیک است. در وقت قسمت، ممالك خراسان بدو تعلق گرفته. بلخ را دارالملک ساخت در برابر آل سبکتکین. آخر در رجب سنه احدی و خمسين و اربعمائه وفات یافت. اولادش آلپ ارسلان، سلیمان یاقوتی و قاورد که جد سلاطین کرمان است.^۲

«آلپ ارسلان اسمش محمد کنیتش ابوشجاع است. ولادتش محرم سنه احدی و عشرين و اربعمء (۴۲۱) پس از عم به تخت نشست و از جیحون تا فرات ضبط نمود و در سنه ثلاث و ستین و اربعمء (۴۶۳) با ارمانوس قیصر روم در ملازگرد آذربایجان مصاف داد. او را بگرفت و خراج بر او نهاد. در سنه ثمان و خمسين و اربعمء (۴۵۸) حسب الصلاح وزیر بی نظیر نظام الملک در النگه^۳ را دگان پسر خود ملکشاه را بولعیهدی نشاند. چند قدمی در جلویش رفته و برگستوا. نش را بردوش گرفت، آخر هوای تسخیر ماوراءالنهر نمود. و در کنار آب قلعه بزم را فتح کرد. یوسف خوارزمی کوتوال آنجا را به نظرش رسانیدند و او چون دبست از جان بشست کاردی از موزه کشید، بر سلطان روی آورد و او را یکدو زخم

۱ - مؤلف «تاریخ ایران» ژنرال ستر پرسی سایکس اشتباهاً محل وفات طغرل را در شهر همدان ذکر مینماید. حال آنکه مقبره طغرل بنام برج طغرل در قسمت شمالی شهر ری و قسمت جنوبی امروز شهر تهران موجود است و هم اکنون بحال نیمه متروک میباشد.

۲ - تاریخ جهان آرا... صفحه ۱۰۸.

۳ - النگه - چمن.

زد. او در ششم ربیع الاول سنه خمس و ستین و اربعمء (۴۶۵) درگذشت و در مرو پهلوی پدر مدفون گردید.^۱ وی در سال ۴۵۷ تمامی ارمنستان گرفت و جزء امپراطوری سلجوقی نمود.^۲

«سلطان ملکشاه بن آلپ ارسلان کنیتش ابو الفتح و لقبش جلال الدوله است. ولادتش در جمادی الاولی سنه خمس و اربعین و اربعمء (۴۴۵) بود... ازین تا چین در ضبط او بود. به غایت عادل و منصف و شکار دوست بود و هر شکاری را که بدست خود انداختی يك سرخ تصدق نمودی و چون برادرش تکش در خراسان بروی خروج کرد. سلطان بجانب وی نهضت نمود. بزیارت امام رضا علیه التّحیه و الثّنا (باتفاق خواجه)^۳ رفت و چون از روضه بیرون آمدند، از خواجه پرسید که چه دعا کردی؟ وی گفت نصرت ترا مسئلت نمودم. سلطان گفت من این دعا را کردم که اگر برادر من نسبت بمسلمانان اصلح است او را ظفرده، اگر من اصلحم مرا... سرانجام تکش در سنه سبع و سبعین و اربعمء (۴۶۷) بر دست او گرفتار شده و مکحول گردید... در سنه احدى و سبعین و اربعمء (۴۷۱) تاریخ جلالی را وضع کرد و امور مالکی و مالی را به خواجه نظام الملك مرجوع داشت. خواجه را در شب رمضان سنه خمس و ثمانین و اربعمء (۴۸۵) ابوطاهر اوانی مرید حسن صباح در نهادند به کشت (ولادتش در سنه عشر و اربعمء ۴۱۰ بود) یازده شوال همین سال سلطان در بغداد وفات یافت. بیهقی گوید خادمی او را شحم الارنب داده و بدان درگذشت

۱ - همان کتاب، صفحه ۱۰۸. درباره این قتل سنایی گفته است:

سر آلپ ارسلان دیدی ز رفعت رفته برگردون

به مرو اینک بخاک اندر سر آلپ ارسلان بینی

۲ - کتاب نصیحتنامه معروف به «قابوس نامه». تألیف امیر عنصر المعالی کیکاوس بن

اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار از روی نسخه مورخ ۷۵۰. تهران ۱۳۴۲

حواشی و تعلیقات بقلم سعید نفیسی. صفحه ۲۲۲.

۳ - مقصد خواجه نظام الملك است.

بارع شاعر هروی در این باره گوید:

رفت آنکه بر این ملوک عالم شه بود و ز رفعت قدر او فلک آگه بود
با صدر جهان در این سفر همره بود دردا که فراق هر دوشان ناگه بود
صورتی خوب و قدمی با اعتدال و بالی افروخته و بازویی قوی و با
ضحمی^۱ مایل، محاسن گرد داشت چهره اش سرخ و سفید، یکچشم را بر حسب
عادت شکسته داشتی و تمام اسلحه را خوب کارفرمودی و در سواری و گسوی
باختن چالاک بود.^۲

سلطانسنجربن ملکشاه ابوالحارث معزالدین روز جمعه بیست و پنجم رجب
سنه تسع و سبعین و اربعم (۴۷۹) ... در سنجار شام از مادر بزاد و بهمین مناسبت
نیز بوی سنجر (مرغ شکاری) نام نهادند.

به غایت عابد و عادل و طویل العمر بود. او با خصمان چندین مصاف عظیم
داد و در اکثر آنها غالب بود... اما درد و جنگ یکی در جنگ گورخان در
سنه ست و ثلاثین و خمسه (۵۳۶) در حوالی سمرقند شکست یافته، جمعی کثیر از
مسلمانان کشته شدند و دیگری در مصاف غز که در غره محرم سنه ثمان و اربعین و
خمسمه (۵۴۷) دست داد و دستگیر شد. و ناکامی او بجائی رسید که اگر گاهی
سوارشدی، خود سلاح را در میان خودبستی و طعامی که یافتی پاره خوردی و پاره
ذخیره کردی، اکثر خراسان در آن واقعه خراب شد. اگرچه در آخر خلاص گشت،
اما چندان نزیست و ۲۴ ربیع الاول سنه اثنی و خمسين و خمسمه (۵۵۲) وقت
عصری وفات یافت و در مرو مدفون شد و در تاریخ آن گفته اند:

جهانگیر سنجر که در باغ ملک سرافراز بودی به کردار سرو
چو در مرو بودی و آنجا بماند بجو سال فوت وی از شاه مرو = ۵۵۲
بچهره گندم گون، آبله روی، محاسن در طول و عرض مایل به اعتدال، پشت و

۱ - ۲. و بضحمی.

۲ - تاریخ جهان آرا... صفحه ۱۰۸ و ۱۰۹.

بال افراشته و معتدل القامه بود.

مؤلف «تاریخ جهان آرا» سپس به ترتیب نام بقایای سلاطین سلجوقیان را می‌برد. به انقراض این دودمان در ایران اشاره مینماید. اسامی فرمانروایان سلجوقی بعد از سلطان سجر را بدین ترتیب ضبط می‌کند: سلطان محمود بن محمد بن ملک‌شاه الملعب به مغیث‌الدین و طغرل رکن‌الدین بن سلطان محمد و مسعود غیاث‌الدین ابو الفتح بن سلطان محمد و ملک‌شاه بن محمود بن محمد و سلطان محمد بن محمود و سلطان سلیمان شاه بن محمد بن ملک‌شاه المکتی بابو الحرث و ارسلان بن طغرل رکن‌الدین ابوالمظفر و طغرل بن ارسلان و اسپین پادشاه این سلسله نام می‌برد و در چند جمله کوتاه از کردار و رفتار و شخصیت هریک از آنان شمه‌ای بقلم آورده، سپس به تشریح احوالات سلاجقه‌ی روم می‌پردازد و پس از آن نیز از سلاجقه‌ی شام و از سلاجقه‌ی کرمان می‌نویسد و از این سلسله‌ها چند نفری را با مختصری از ترجمه‌ی حالشان را ذکر می‌کند.^۱

بدیهی است که در هنگام تسلط سلاجقه‌ی روم و شام از ایل بیگدلی قسمی در تمام این صحنه‌ها و میادین اشتراك نموده و در این مناطق جابجا شده و رحل اقامت افکنده‌اند، و به گروههایی از همین ایل و تبار که در رده‌های قبلی به این سرزمین‌ها رسیده و سکونت گزیده بوده‌اند، پیوسته‌اند. و این مهاجرت و جابجاشدن‌ها بتدریج در ظرف چند قرن بر حسب مقتضای تاریخ و امکان زمان تکرار شده‌اند، تا اینکه بخشی قابل توجه از ایل و تبار بیگدلی به تدریج از ایل مادر، از ریشه اصلی جدا گردیده و در صحنه‌ی شام و روم برای خود محیط زندگانی نو یافته و نشوونما نمودند و تا به امروز نیز بقایای آنان در این سرزمین‌ها موجود میباشد که تا در این خصوص در موقع خود مفصلاً بحث خواهیم نمود.

ما نظر دیگر محققین و دانشمندان را نیز درباره‌ی نژاد ترك و اوغوز و سلجوقیان بتدریج باستحضار خوانندگان این اثر می‌رسانیم. زیرا که دو این آثا و

درباره‌ی تاریخ و قومیت و حرکات و سنجایا و سرگذشت آنان به مطالب تازه و آموزنده و دلپذیری برخورد مینماییم. مثلاً هندوشاه صاحبی نخجوانی (وفات ۷۳۰ ه. ق) دانشمند معروف در اثر با ارزش خود به نام «تجارب السلف» زیر سرلوحه «شرح ابتدای دولت سلجوقی» چنین مینویسد: «... اصل ایشان از ترکان خزر است و در قدیم خدمت ملوک ترک میکردند و جدّ ایشان سلجوق میان ملوک برآمد و امارت نجات و علامات سعادت بر او لایح بود. پادشاه ترکستان چون آن بدید او را بخود نزدیک گردانید. و از خواص او شدو سوباشی لقبش داد، یعنی لشکرکش. سلجوق عالی همت بود و به کرم و عقل دلها را صید کردی و اکابر مطیع و منقاد او بودند. گویند زن پادشاه ترکستان با شوهر گفت: من در پیشانی سلجوق چیزها می بینم و گمان می برم که بر تو غالب شود. و رای من آن است که او را بکشی که مردم به او میلی عظیم دارند. شوهرش گفت: - در این باب اندیشه کنم که چنین کاری بی اندیشه نتوان کرد. سلجوق از این معنی چیزی احساس کرد و تغیر پادشاه را نیز با خود میدید، خویشان و اتباع خود را جمع آورد و گروه دیگر را نیز با خود یار گردانید و از ترکستان برون آمد و روی به بلاد اسلام نهاد و... مسلمان شد.»^۱ مؤلف سپس به تلاش و تحصیل قدرت و امتیازات سلجوق اشاره نموده و می نویسد: «با حکام مجاور ناسازگاری آغاز مینماید. روز بروز بر وسعت اراضی و چراگاههای خود می افزاید. ترکان اوغوز از هر طرف بدور سر او گرد می شوند. و قدرتی بس عظیم را هم مینماید.»^۲ و بنا به نوشته هندوشاه یکصد سال عمر می کند و در منتهای عظمت و قدرت و ثروت وفات می کند.

پس از مرگ سلجوق فرزندان او دنباله امیال پدر برومند و خردمند خود را تعقیب نمودند. بطوریکه مؤلف کتاب «تجارب السلف» مینویسد: «پسران او که با

۱- تجارب السلف. هندوشاه صاحبی نخجوانی، تألیف بسال ۷۱۳-۷۱۴ ه. ق. به اهتمام

امیر سید حسن روضاتی، اصفهانی ۱۳۶۱ شمسی. صفحه ۲۲۵.

۲- نگاه کنید بهمان کتاب صفحه ۲۲۶.

نعمت و عزت و شوکت بزرگ شده بودند بر شهرهای که به ایشان نزدیک بود مستولی گشتند و روز بروز کارشان بالا می گرفت و رونق و حشمت شان زیادت می شد و بلاد اسلام را بتدریج در تصرف میاوردند. تا ماوراءالنهر و خراسان و عراق عجم مسلط گردیدند و قائم خلیفه در قضیه بسا سیری به طغرل استعانت نمود و او را به بغداد خواند. و او خلیفه را مدد و اعدای او را مقهور کرد... بعد از آن خطاب او سلطان بود و به سکه و درم و دینار لقب او منقوش شد و این اول سلطنت است که ایشان را در بغداد با حضور خلیفه میسر گشت.^۱

تا جائیکه طغرل بوسیله عمیدالملک بخواستگاری دختر خلیفه برمی خیزد و این وصلت انجام میگیرد. عمیدالملک وزیر کاردان و با خرد و دانشمند سلجوقیان به محض اینکه رونقی و سرو سامانی به سرزمینهای وسیع امپراتوری سلجوقیان میدهد، متأسفانه مانند همیشه مورد حسد و غرض اقران قرار میگیرد. و تعجب در این است که عمیدالملک با دست شخصی از میان برداشته می شود که هیچگونه انتظار بدی از وی نمی رفت. از خواجه نظام الملک انتظار و توقع این بود که راه صحیح و مثبت و یگانگی را به پیماید، نه راه نادرست. و ناچاریم اینجا کمی بحاشیه برویم. ما برای عبرت گرفتن از حوادث تاریخی و توجید و تشریح اینکه چرا کشور ما همیشه در طی قرون و اعصار نتوانسته است چنانکه باید و شاید پیشرفت نماید، در اینجا به مسئله رقابت و بدخواهی بین رجال کشور توجه نموده و می گوئیم چرا باید در ظرف دوران مدید و ممتد تاریخ، بزرگان قوم ما عوض وحدت و اتفاق و دست بدست هم دادن و کار از پیش بردن همیشه راه نفاق و تفرقه پیموده، دربارهی یکدیگر ناانصافی ها و دشمنی ها نموده، و پای همدیگر را کشیده اند و باعث نابودی و مرگ هم شده اند؟!...

اینک عین نوشته مؤلف «تجارب السلف» را در این باره در اختیار خواننده گان این کتاب می گذاریم:

« شرح کشتن عمیدالملک رحمةالله: چون خواجه نظامالملک » در خدمت سلطان عضدالدوله آلپ ارسلان ابوشجاع محمد بن داود بن میکائیل بن سلجوق پیامد و آلپ ارسلان را با پسر عم او قتلش بن اسرائیل حرب افتاد و قتلش کشته شد و سلطنت بر آلپ ارسلان مقرر گشت . نظامالملک عمیدالملک را با چندان مهابت و حشمت و مال عظمت بدید سلطان را بر آن داشت که عمیدالملک را از پیش برگیرد . سلطان بفرمود تا عمیدالملک را بگرفتند و دو غلام فرستاد که او را کشتند . . . »^۱ برای چه؟! به کدام جرم و گناهی؟! يك مرغ را به این ساده گی سرنمی برند . می بینید چنین بوده وفای حکمداران خود سرو مستبد و جاهل و چنین بوده سرنوشت عمیدالملک ها و دیگر بزرگ مردان کشور نفرین شده و بیحساب ما در طول همه ی تاریخ و اعصار و قرون و دهها و صدها از این قبیل جنایات کشور بر بادده که امروز وضع مملکت عزیز ما را بدین قهقرا انداخته است . مگر سرنوشت میرزاتقی خان امیر کبیر ها جز این بوده؟! چقدر قربانیان بیگناه روی حسد و اغراض شخصی و خیانت عمدی و ندانم کاری ها و غیره و غیره تیشه بر ریشه ی این کشور گرامی نزده است و چه فرزندانی لایقی که خادمین واقعی کشور بوده اند بیجهت و سبب شربت مرگ چشیده ، نابود نشده اند؟!

همانطوریکه هر تابی را بازتابی و هر صدایی را عکس صدایی هست ، روزگار نیز همه ی صاحبان نیات ناجوانمردانه و پلید را به تحقیق جزا و سزا می دهد ، پاداش طبیعت روشن و معین است . کیفر اعمال بد ، بد است . و جزای کارهای نیک ، نیک . این درس عبرت روزگار و نساموس طبیعت است . بنابراین با قانون تزلزل ناپذیر خلقت و نظام هستی ، هیچ ظلمی تا پایان درجا نمی ماند . و هیچ ظالمی از چنگ منتقم حقیقی فرار نمی تواند بکند و بقول شاعر بزرگوار:

ای کشته که را کشتی تا کشته شدی زار تا باز که او را به کشد آنکه تو را کشت .
قاتل اصلی عمیدالملک نیز فتوانست از کیفر فرار نماید و بدست نیرومندتر از خودی به قتل رسید . چنانکه هندوشاه گوید: « ... وخواجه (نظام الملک . غ.ب)

بر فراز منصب وزارت متمکن بود. تا آنگاه که سلطان (ملکشاه غ.ب) از اصفهان به بغداد می‌رفت. خواجه را در بروجرد که از شهرهای لر کوچک است شخصی در زی صوفیان پیش آمد و رقعه بدست خواجه داد خواجه چون رقعه بستد آن شخص کاردی بر خواجه زد و آن جهان مکارم و فضایل را از پیش برداشت... و این واقعه در رمضان سنهٔ خمس و ثمانین و اربعمائه (۴۸۵) بود و آن وقت خواجه هفتاد و هفت سال داشت.^۱

آری! چند روزی پیش و پس شد و نه از دور زمان

بر سکندر نیز بگذشت آنچه بر دارا گذشت.

راستی که مسئله‌ی قتل عمیدالملک خود درس عبرت عجیبی است و باید دیده‌ها را باز کرد و بر شگفتیهای جهان نگریست و درس عبرت گرفت و بقول معروف فاعتبرو یا اولوالبصار و آموخت، که سرانجام، هر کسی آن درود عاقبت کار که کشت: يك موضوع را نیز می‌خواهیم در اینجا مطرح کنیم و آن اینکه هرگز ثروت و مقام و مرتبت خوشبختی نمی‌آورد. چه بسا کسانی که ثروتمندند و بمقامات بالای لشکری و کشوری نایل آمده‌اند و غرق در جاه و مقام و مال و منال می‌باشند ولی خوشبخت نیستند. یکی از همین قبیل اشخاص خود خواجه نظام‌الملک می‌باشد. وی با همه فضل و دانش و هنر و توانایی و قدرت و شوکت و جاه و جلالش، از زندگی خود آنچنانکه باید بهره‌ای نبرده است. ناراضی و ناخشنود است. ملول و دلتنگ است. پریشان و افسرده است و بقول مشهور هر که بامش بیش برفش بیشتر. راستی هم هر که جاه جلالش بیش، ثروت و منصبش بیش اندیشه کدروالمش نیز بیشتر است. حفظ این شأن و شوکت و مکنت و منزلت شب و روز او را آرام نمی‌گذارد و سرانجام نیز سر در راه هوسکهای جهانی بر باد می‌دهد.

۱ - تجارب السلف. در تاریخ تصنیف هندو شاه صاحبی نخجوانی (سال ۷۱۳ - ۷۱۴

ه.ق) تصویر نسخهٔ مورخ ۸۴۶ ه.ق. با مقدمه و مباحثات با همتا امیر سید حسن

روضانی، اصفهان، ۱۳۶۱ شمسی. صفحه ۲۴۷.

چنانکه عمیدالملک‌ها و خواجه نظام‌الملک دادند. تنها کسانی درحقیقت میتوانند به تمام معنی خوشبخت سرفراز باشند که خادم حقیقی مردم بوده‌اند نه غارتگر آنان.

درباره‌ی وضعیت روحی و عذابهای وجدانی و تشنجات فکری و گرفتاریهای شخصی و خصوصی خواجه نظام‌الملک، آن شخصیت بی‌نیاز و مرقه و صاحب اختیار و دانشمند و با اقتدار مینویسند: «... چون مؤیدالملک^۱ بیرون رفت خواجه (نظام‌الملک. غ.ب) دیگر باره بگریست و با حاضران گفت: - بخدا که زندگانی بقالان و عیش ایشان از عیش من خوشتر است. زیرا که بقال با مداد بدکان آید و شبانگاه با خانه خود رود و رزقی که خدایتعالی روزی کرده باشد، با اهل و عیال خویش بخورد و فرزندان پیش او جمع شوند و او بدیدار ایشان خرم و خوشدل باشد. با این بسطت‌جاه و وسعت دستگاه این فرزند را (اشاره به مؤیدالملک) که به این سن رسیده است، چند نوبت معدود دیده‌ام و عمر عزیز من در تحمل مشاق اسفار و ارتکاب اخطار می‌گذرد. و شب و روز مستغرق مصالح سلطان و ممالک و لشکر و حشم و خدم‌اوست. و با این همه کاشکی از دشمنان و حسودان ایمن بودمی؟...» گویند مؤیدالملک عثمان پسر خواجه بزنگ که حکومت مرو داشت دستور داد، تا شحنة‌ای را که از خاصان ملک‌شاه بود بگرفتند و تنبیه نمود. شحنة بخدمت سلطان رفت و ماجرا را بعرض رسانید و سبب رنجش بسیار سلطان از مؤیدالملک حاصل گردید. شخصی از محاریم خود و از ارکان دولت را پیش نظام‌الملک فرستاد و به او پیغام داد: «اگر در ملک شریک منی آن حکمی دیگر است و اگر تابع منی چرا حد خویش نگاه نمیداری و فرزند و اتباع خویش را تأدیب نمائی که بر جهان مسلط شده‌اند، تا حدی که حرمت بندگان ما را نگاه نمی‌دارند. اگر

۱- مؤیدالملک که نامش عثمان است فرزند برومند خواجه نظام‌الملک بود که مدتها

حاکم مرو بود و بسیار مدبر و خردمند بود.

۲- همان کتاب همانجا.

میخواهی بفرمایم که دوات از پیش تو بر گیرند.^۱»

پاسخ مردانه و جسورانه و دانشمندانه خواجه نظام الملک که خود یکدرس عبرت و حکمت و فلسفه روزگار است بدین شرح بود: «... با سلطان بگوئید که تو نمیدانی که من در ملک شریک توام و تو باین مرتبت به تدبیر من رسیده؟ و بر یاد نداری که چون سلطان شهید آلپ ارسلان کشته شد چگونه امراء لشکر را جمع کردم و از جیحون بگذشتم و از برای تو شهرها بگشادم و اقطار شرق و غرب را مسخر گردانیدم. دولت آن تاج در این دوات بسته است هرگاه این دوات برداری آن تاج بردارند.^۲»

یکی از عمده ترین عوامل پیشرفت و موفقیت چشم گیر امپراطوری سلجوقیان و سبب عظمت و شوکت و نایبیت شایان آنان، داشتن وزرایی چون عمیدالملک و نظام الملک و امثاله بود. مؤلف «تجارب السلف» نام چند نفر از آنان را ذکر مینماید که برای همگان دانستن نام آنان و شناختن شان خالی از لطف نمی باشد. این است سیاهی گردانندگان دولت نیرومند سلجوقیان که با خرد آنان و زور بازو و شمشیر ترکان بآن عظمت و قدرت رسیدند:

ابو عبیدالله حسین، مؤیدالملک، فخرالملک ابوجعفر، ابو الفتح مظفر ابناد، خواجه نظام الملک، ابوالمحاسن دهستانی، سعدالملک، خطیر الملک، ربیب الدوله، قوام الدین درگزینی، ابو منصور پسر وزیر شجاع، کمال الملک سمیرمی، عثمان بن نظام الملک، انوشیروان بن خالد. شرف الدین علی بن رجاء، عماد الدین بن سلمه، کمال الدین محمد بن علی خازن رازی، عز الملک بروجردی، مؤید الدین اصفهانی، تاج الدین زرادست پارسی، شمس الدین اصم درگزینی، شهاب الاسلام برادر زاده خواجه نظام الملک، محمدالملک، ابوطاهر قمی، وزیر کاشغری، معین الدین محسن الملک، نصیر الدین مروزی، ناصر الدین بن فخر الملک بن نظام الملک، ضیاء الدین

۱- همان کتاب... صفحه ۲۴۶.

۲- همان کتاب... صفحه ۲۴۷.

مجدالدین بن علجه اصفهانی.^۱»

ابوالحسن علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق در کتاب مشهور خود به نام «تاریخ بیهقی»، زیر سرأوحه «سلجوقیان» اسامی و ریشه و شاخه‌ی سلاطین سلجوقی را به شرح زیر بیان مینماید:

سلجوقیان

«العقب من الامیر میکائیل بن الملک الغازی سلجوق بن تقاق، الامیر یغوی^۲ و یوسف و موسی و ابوطالب طغرل بیک محمد و ملک الملوک چغری بیک داود. لاعقب للسلطان طغرل بیک. ومن اولاد موسی بن میکائیل، دولتشاه و بوری و ابوبکر و عمر ابناء الامیر شجاع الدین موسی بن قاریغ بن اوگه بن موسی بن میکائیل والعقب من معزالدوله فخرالملک یغوی بن میکائیل والسی بغشور، الامیر شهنشاه بن فرخزاد بن مسعود بن ارقاش بن یغوی و الملک سلجوقشاه بن قتلمش المسمول بن ناصر بن قتلمش بن یغوی و شهابالدوله قتلمش بن یغوی مصاف کرد با سلطان طغرل و ابراهیم بن ینال برادر طغرل بود هم مادری - والعقب من الملک چغری بیک داود بن میکائیل بن سلجوق بن تقاق، الامیر موسی و امیر الامرا عثمان و الملک العادل قاورت احمد و قرا ارسلان بیک و الامیر سلیمان و السلطان آلپ ارسلان محمد بن چغری بیک داود. و من اولاد الملک سلیمان بن چغری بیک ملک الروم صاحب قونیة ملک قلعج ارسلان و شهنشاه ابنا مسعود بن قلعج ارسلان من اولاد سلیمان بن چغری بیک. و من اولاد قرا ارسلان بیک ملک کرمان، ملک البر و البحر محیی الدنیا و الدین طغرلشاه بن محمد بن ارسلان شاه بن کرمانشاه بن قرا ارسلان بیک بن چغری بیک داود. والعقب من الملک العادل قاورت احمد، الملک تورانشاه بن نوح بن قاورت احمد بن چغری

۱ - همان کتاب... صفحه ۲۴۹.

۲ - به اشتباه کاتب خطی اثر همه جا کلمه یغوی یا جیغوی بمعنای حکمران، فرمانده، بیغونو شده است.

بیگ. و العقب من السلطان آلپ ارسلان محمد بن چغری بیگ داود بن میکائیل بن سلجوق، السلطان ملکشاه و الملك تكش الیاس و توقش و بوری و ارسلان ارغو ابوالحارث. العقب من الملك ارسلان ارغو، آلپ ارغو المسمول وله عقب بمرؤ. و العقب من الملك جلال الدین بوری بر س بن آلپ ارسلان، الملك علی و الملك آلپ ارسلان ابنا الملك المسمول منگو برس بن بوری برس بالری. لالعقب الملك شهاب الدوله تكش الیاس الابنت كانت فی حباله السلطان الاعظم سنجره و العقب من الملك توتش، ملك الشام علی بن رضوان بن توتش و قد درج. العقب من السلطان ملکشاه بن آلپ ارسلان، السلطان محمد و السلطان الاعظم السعید سنجر درج قدس الله روحه و لم یبق له عقب و السلطان بُزْکِیَارِقْ و العقب منه داود بن ملکشاه المسمول بن بُزْکِیَارِقْ، قتل داود علی درب قصبة السبزواری فی هذا الیام كما تذکره بعد ذالك و قبره بمقبرة شاد راه. و لعقب من السلطان محمد بن ملکشاه محمود و مسعود و طغرل و سلجوقشاه و سلیمان. لالعقب سلیمان و سلجوقشاه عقب و لمسعود عقب ایضاً. و العقب من السلطان محمود بن محمد بن ملکشاه و چغری شاه و ارسلانشاه و داود و العقب من السلطان السعید طغرل بن محمد ملکشاه. الملك مغیث الدین شاه جهان محمد بن طغرل و السلطان المعظم رکن الدین و الدین ابوالمظفر ارسلانشاه بن طغرل بن محمد بن ملکشاه خلد الله ملکته من بقى منهم و غفر من مضى من هولاء^۱

خلاصه آنچه که درباره ی اوغوزها و سلجوقیان و خوازمشاهیان گفته و نوشته

شده است

اوغوزها در منابع اسلامی غزنامیده میشوند که بعدها به آنان ترکمن یا ترکمان نیز می‌گفتند و آنان احداد ترک زبانان ایران زمینی و قفقاز و آسیای صغیر و عراق عرب

۱ - تاریخ بیهقی. تألیف ابوالحسن علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق با تصحیح و تعلیقات مرحوم احمد بهمنیار استاد دانشگاه و مقدمه ی مرحوم علامه میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی. چاپ افست مروی. ۱۳۶۱ شمسی صفحه ۷۱، ۷۲ و ۷۳.

وشامات و ترکمنستان میباشند و این ریشه و بنیان کهن سالخاندانهای غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، قره‌قویونلو و آق‌قویونلو، افشار و قاجار را در ایران و سلسله سلاطین سلجوقیان عثمانی در ترکیه را پرورانده‌اند. و از قرن دهم هجری که اسلام آورده‌اند، خدمات مهمی به‌عالم اسلام نموده و در این باره در صحنه شرق نقش مهمی را در عهده داشته‌اند.

در حوالی قرن ششم میلادی اوغوزها در حوالی رود تولا میزیستند و ۹ قبیله را تشکیل میدادند که اصطلاح *تَغُزْ غُزْ* (نه اوغوز) از همین جا نشأت نموده است. این نه اوغوز با قبیله‌ی مجاور و هم زبان و هم خون خود بنام او-یغور که حکومت «گوگ ترک» را تشکیل داده بودند. در وحدت و اتفاق بودند و بعد از او یغورها دومین قوم امپراطوری گوگ ترک را تشکیل میدادند و مدتها در کنار هم می‌زیستند...

احوال بسطنت رسیدن فرزندان یافت از آنجمله ترک و اوغوز و سایر و تقسیمات ۲۴ گانه‌ی اولاد اوغوزخان^۱ و فعالیت‌های تاریخی آنان که کم بیش در بیشتر تواریخ کهنه و نو مندرج گردیده است. از آنجا نقش تاریخی و مهم آنان به‌وضوح جلوه‌گر می‌گردد، که اوغوزهای ناحیه‌ی سیحون و طیفه‌ی قومی و نژادی و نقش تاریخی و سیاسی خودشان را بازی می‌کنند. و امپراطوری سلجوقی را در ممالک اسلامی و سپس امپراطوری عثمانی را در آسیای صغیر تکمیل میدهند و حاکمیت خاورمیانه و نزدیک را در کف مقتدر و با کفایت خویش قبضه مینمایند. و در طی روزگاران دراز و قرون اعصار تاریخ اصالت قومی و نژادی خود را حفظ نموده و تا امروز دوام میدهند. در صورتیکه سایر اقوام و قبایل ترک از قبیل او یغور، قبیچاق و قارلوق و دیگران با مغولان مخلوط شده، در زبان و خصوصیات قومی و نژادی‌شان تغییراتی بوجود آمده، یک نژاد مخلوط و اقوام نو ظهوری از قبیل قازاقها، اوزبیکها، تاتارها، قازاق‌لپ‌اقها و دیگران بوجود آمده‌اند و سالم

۱. گویا اوغوزخان همان مت‌خان باشد.

دست نخورده نمانده‌اند.

از هنگامی که ترکان اوغوز به دین اسلام گرویدند و به سوی باختر روی آوردند و در اراضی مسلمین، بویژه سرزمین ایران و عربستان جابجا شدند، مسلمانان به این تازه ایمان آورده‌ی از راه دور رسیده ترکان یا ترکمن می‌گفتند، و تحقیقاً از سده‌های دهم و یازدهم هجری این نام به‌همه‌ی ترکان اوغوز و سلجوقی اطلاق گردید و از آن پس بآنان ترکمن یا ترکمان گفته‌اند.

درباره سرگذشت اوغوزها ما تفصیلاً با استناد به منابع و مآخذ معتبر و کهن- سال تاریخی شرق و غرب متعدد، معلومات لازم را داده‌ایم و ضمن بررسی و مطالعه آثار معاصرین نیز در خصوص قدمت و عظمت و وسعت عمل و قلمرو این قوم به مطالبی شایان توجه برخورد نموده‌ایم که برای نمونه یکی از این نوشته‌ها را عیناً ذکر می‌نماییم. دکتر محمد معین درباره‌ی کلمه‌ی اوغوز و دایره‌ی قدرت و نفوذ آنان چنین مینویسد: «اوغوز نامی است که تازیان بقبیله ترکان «اُغز» اطلاق کرده‌اند. ظاهر آ قوم بزرگی که در قرن ششم میلادی همه قبایل ساکن تابحر اسود را بصورت امپراتوری واحدی از صحرائشینان در آورد، بدین نام خوانده شده است. در نوشته‌های «اورخون» (قرن ۸ میلادی) از این قوم بنام «نُغز اُغز» یعنی نه اغز نام برده‌اند. بنابراین قبیله به نه قبیله فرعی تقسیم شده بودند. جغرافی دانان قرن چهارم هجری تنها نام غز را بقوم ساکن مغرب (ترکستان) داده‌اند... طبق تحقیقات اخیر زبان ترکی آذربایجانی با ترکی غزی از یک خانواده است...»^۱

اوغوزها مانند سایر ترکان قبل از گرویدن به اسلام شامان پرست بودند و به آفریننده و پروردگار «اولوغ بایات» (خدای بزرگ) می‌گفتند، نور آفتاب و ماه را مقدس می‌شمردند، بروشنایی (نوعی آتش پرستی) و آب و درخت ستایش می‌مودند و پیران دانشمند و جهان‌دیده و صاحب حکمت قوم را احترام می‌کردند و

۱ - دکتر محمد معین. فرهنگ فارسی جلد ششم اعلام غی- موسسه انتشارات امیر کبیر،

در حلّ و فصل امور با رای و اندیشه و خرد آنان رفتار مینمودند و مصلحت و صوابدید آنان قطعی بود.

اوغوزها نیز مانند ترکان دیگر مرده‌ها را با لباس و تجهیزات و سایر اشیاء و لوازمات شخصی وی دفن می کردند. و گور را از خوراکی و نوشیدنی، از شراب ناب و بویژه از قمیز^۱ پر می کردند. و چهاردیواری مسقف بر بالای سردابه می ساختند و این گنبد نسبت با شخصیت و قهرمانی‌ها و محبوبیت همگانی مرده بزرگ یا کوچک ساخته می گردید.

ابن فضلان که شاهد عینی یکی از این مراسم تدفین بوده میگوید: - «چنانچه بیمار بمیرد برایش چاله بزرگی به شکل اطاق حفر می کنند و قرطی^۲ و قبا۱ او را به تنش کرده، کمر بند و کمانش را بسته، یک قدح چوبی پر از شراب (نبیذ) در دست او می نهند و یک ظرف چوبی پر از شراب در مقابلش قرار میدهند و دیگر هر چه دارد در آن اطاق نزد او میگذارند. آنگاه او را در آنجا می نشانند و سقف اطاق را به رویش می پوشانند و بالای سقف را بشکل گنبد می سازند. اسبش و دام‌های دیگر او را میآورند و به نسبت تعداد آنها از يك تا يكصد تا دویست رأس می کشند و گوشت آنها را بجز کله پاچه و پوست و دم میخورند.»^۳

ابن فضلان با آنکه درباره‌ی ترکان با بدبینی و غرض ورزی تام رفتار مینماید، ولی باز هم از گفتن پاره‌ای حقایق در خلال نوشته‌های خود نمیتواند خود داری کند. او مینویسد: «ایشان در کار خویش با یکدیگر مشورت می کنند... ایشان با زنا سر

۱ - قمیز - نوشابه‌ای آماده شده از شیر مادیان و تا به امروز در ترکستان بهترین نوع شناخته شده است.

۲ - قرطی یا قرطین - نیم تنه ، بالا پوش.

۳ - سفرنامه. احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد. ترجمه ابوالفضل طباطبائی

تهران ۲۵۳۵. صفحه ۷۴.

و کار ندارند و هر کس که مرتکب این کار شود او را دو نیم میکنند...»^۱ سپس با تمام بدبینی و بدگویی در خلال سطور نوشته‌هایش مجبور باعترافاتی میشود که دال بر سطح فرهنگ والای آن زمان ترکان اوغوز می‌باشد. او مینویسند: «هرگاه مردی از ایشان بیمار شود و غلام و کنیز داشته باشد، آنها به خدمتش می‌ایستند و هیچک از کسانش به او نزدیک نمی‌شود. برای شخص بیمار در گوشه‌ای از خانه چادری برپا میکنند او همچنان در چادر میماند، تا بهبودی حاصل کند یا بمیرد.»^۲ سپس فصلی مبسوط از مهمان نوازی و نوازش کاری ترکان بقلم می‌آورد و محبت‌های آنها را می‌شمارد و باز هم ناراضی است و بدگو و بدبین...

ابن فضلان محل وقوع این حوادث را چنین بقلم آورده است: «بدین ترتیب از یغندی گذشتیم، سپس بوسیله قایقها از رودخانه‌ای به نام جام و پس از آن از جابخش و اذل و ادن و ارش و اختی و وتبا، که همه از رودخانه‌های بزرگ می‌باشند گذشتیم و به سوی قبیله پچناک رهسپار شدیم.»^۳ و این رودخانه‌ها همه در سرزمینهای اوغوزها جاری بوده‌اند.

زنان اوغوز از مردان روی نمی‌پوشانند و بنا به نوشته‌ی محمود کاشغری لهجه‌ی ترکی اوغوز ظریف‌ترین و شیرین‌ترین لهجات زبان ترکی بود. تعدد زوجات مابین شان مرسوم نبود. ریش را می‌تراشیدند و موی سر و سبیل را تا آنجا که ممکن بود بلند می‌کردند. فرمانده سپاه را یابغو می‌گفتند و سخت تابع فرمان و اراده‌ی وی بودند. در مهمان نوازی بی‌نظیر بودند و به بزرگان و ریش سفیدان احترام بسیار می‌کردند. تا نیمه‌ی اول قرن دهم میلادی دولت اوغوزها پایدار و مستقل بود و احتمال حکومت‌شان بدست قبچاقها منقرض شده است.

تشکیل دولت سلجوقی (۴۲۹ تا ۷۰۰ هجری قمری برابر ۱۳۰۰ تا ۱۰۳۷

۱ - همان کتاب. صفحه ۷۰.

۲ - همان کتاب. صفحه ۷۸.

۳ - همان کتاب صفحه ۷۸.

میلادی) سلاجقه منسوب به یکی از ۲۴ قبیله‌ی اوغوز موسوم به قنیق بودند که برهبری سلجوق فرزند تُقاق یا دُقاق از مشرق ترکستان به مغرب آن تغییر مکان دادند و در سال ۳۷۵ ه.ق در حوالی شهر چند مسکن گزیدند. سلجوق سوباشی (فرمانده سپاه) و هم ییغو (فرمانروا) یِ آنان و کمان آهنی را که علامت حاکمیت بود در اختیار داشت. وی پس از استقرار در این منطقه، اسلام آورد و مسلمانان ساحل راست سیحون را از دادن خراج آزاد کرد. بدین طریق فدائیان و جانبازان بسیار یافت و مشرق زمین را برای تشکیل یک دولت نوظهور نیرومندی آماده ساخت. سلجوق چهار پسر داشت: اسرائیل، میکائیل، موسی و یوسف که تحت تعلیمات عالی‌هی پدر بزرگ شده و هر کدام یک سرکرده و قهرمان بودند و هنوز پدر زنده بود و سالخورده که اسرائیل را بجای خود یابغو و سوباشی تعیین کرد و رفق و فتی امور را به کف با کفایت او سپرد. وی با ابو ابراهیم منتصر سامانی اتحاد نمود و سمرقند را با همدیگر به تصرف آوردند و سپس با قراخانیان زور- آزمائی آغازیدند. سلجوق در شهر مرو وفات نمود و بیش از صد سال عمر کرده بود.

اسرائیل بملاقات سلطان محمود غزنوی رفت و سلطان از پاسخ او در برابر پرسش اینکه در موقع لزوم چقدر نیرو میتواند به او کمک نماید، هراسان شد و او را دستگیر کرد و به هندوستان فرستاد و دیگر برنگشت. میکائیل نیز در جنگ با قباچاقها کشته شد و فرزندانش چاغری^۱ و طغرل در صدد انتقام خون پدر و تشکیل یک دولت نیرومند سلجوقی برآمدند. درست یکسال قبل از مرگ سلطان محمود با غزنویان در افتادند. یکی پس از دیگری بر آنان پیروز شدند و از سیحون تا نیل فرمانروا گردیدند.

با درگذشت سلطان محمود و روی کار آمدن سلطان مسعود، سلجوقیان از نو

۱ - این نام: چاغری، چغری، جغری و چاغری نیز ضبط شده است که ما نیز در هر منبع هر نوع نوشته شده بود، نوشتیم و تصرف در متون تاریخی نکردیم و اصلاح نمودیم.

دست بکار شدند و به عنوان اینکه چراگاههای آنها کفایت احشامشان را نمیدهد، از سلطان تقاضای مراتع تازه نمودند. و با این دستاویز بخونخواهی پدر لشکر آراستند و با پادشاه غزنوی آماده‌ی نبرد شدند و در سال ۴۲۹ ه.ق به نصرت نیشابور و مرو و غیره پرداختند و در شهر مرو امام جماعت خطبه بنام جفری بیک داود خواند. دولت سلجوقیان از این تاریخ بنیان‌گذاری گردید. بتدریج بر قدرت و شوکت و وسعت قلمرو خویش افزودند.

با تشکیل دولت سلجوقی (۴۲۹ - ۷۰۰ ه.ق) حاکمیت سیاسی و نظامی دنیای اسلام بدست اوغوزها افتاد. از ترکستان مرکزی تا مرزهای غربی آسیای صغیر به محدوده و قلمرو سلجوقیان در آمد و در تاریخ موجودیت ترکان تا آن روز نیرومندترین امپراطوری تشکیل یافت که در تاریخ ترکان اوغوز یک رجحان و برتری سیاسی، یک پیروزی نظامی و یک افتخار نژادی و قومی بود. و علاوه بر اینها همچنین در تاریخ اسلام یک واقعه‌ی احیاء مذهبی بزرگ و بمنزله‌ی آغاز یکدوران اقتدار و عظمت تازه و دوره‌ی جدید تسلط و نفوذ اسلام بود که در آن دوران تقریباً دوچار سستی و انحطاط شده بود. حکومت بغداد و دستگاههای خلافت عباسیان که رشته‌ی اداره‌ی امور را از دست داده و اسیر ضعف و ناتوانی شده بودند و انضباط و انتظام کشورهای اسلامی از هم گسیخته شده بود، از نو جان‌گرفت و خلافتی که روبه‌رگ میرفت زنده شد و سرو پا ایستاد. در سرتاسر آسیای غربی وحدت اسلامی از نو عملاً برقرار شد. اگر احیاناً طلوع خورشید امپراطوری سلجوقیان در این موقع پرتو افکن عالم شروق نبود، چه بسی ممکن بود که در جنگ‌های صلیبی وضعیت نقشه ممالک اسلامی و خود اسلام دوچار دگر گونیهای غیر منتظره بشود. پس خدمت ترکان بعالم اسلام در خور ستایش و تعظیم است و تا دنیا باقیست اثرات پر برکت آن پایدار و پا برجا خواهد ماند.

در میان سلاجقه که به آذربایجان و ارمنستان و شام و آسیای صغیر و بین-النهرین یورش بردند، از طوایف ۲۴ گانه اوغوز افشار، بیگدلی، اویغور، بایات

بایندر، خلیج، قارقین، قینیق، سالور، ایمرور، قریق و سایرہ اشتراک کرده بودند. اکثر این قبایل در مناطق نامبرده پس از پیروزی و تسخیر مسکن اختیار نمودند، بطوریکه تابخود امروز نیز بقایای آنان در ترکیه‌ی امروز و ممالک تابعه‌ی آن روزی‌اش هنوز هم باقی هستند. در ایران نیز در خراسان، کرمان و آذربایجان و دیگر نقاط مرکزی کشور، بیات (بایات)‌ها در نقاط مرکزی ایران، بایندر‌ها اساساً در آذربایجان غربی، خلیج‌ها در مرکز ایران و اطراف قم و ساوه و فارس، هم چنین سالورها و ایمرورها و دیگران که در مناطق مختلف کشور عرب‌زمان ایران پراکنده‌اند، و بیش از هزار سال است که به شهروندان این کشور تبدیل شده‌اند. در تمام مراحل تاریخی بایندل سر و جان و نثار خون و هستی خویش استقلال و عظمت و جاودانی و پایداری میهن عزیز را محافظت نموده‌اند. قبیله بیگدلی نیز که از زمان‌های قبل از سلجوقیان یعنی با امواج نخستین مهاجرت اوغوزها در ابتدا به ایران و عراق و ارمنستان و شامات و سوریه و دیاربکر قدم نهاده‌اند و سپس در جزء وحدت اتراک در پیشرویهای نجات بخش و مردانه‌ی سلجوقیان شرکت نموده، همه‌جا قدم به قدم در پیشرفت اتراک بسوی غرب پیشگام بوده‌اند، قسمتی از آنان در ایران و بویژه آذربایجان و قفقاز و گروهی از ایشان در آسیای صغیر و روم شرقی و دسته و شعبی در سوریه و شامات و بین النهرین و ترکمنستان و دیگر نقاط فلات ایران جابجا شده و توطن اختیار نموده‌اند. تا با امروز نیز با سازندگی و صداقت در خدمت این آب و خاک گرامی ایستاده و در طول تاریخ در هر ماجرای ایران عزیز با شمشیر و قلم و خرد و داد و توان و دانش خود خارق‌ها بوجود آورده‌اند که ما در این باره در فصول آینده صحبت خواهیم نمود و نشان خواهیم داد که يك خاندان و یا بهتر بگوییم يك ایل، يك قبیله ترك نژاد و ایران دوست چگونه پس از توطن اختیار نمودن در این آب و خاک با صداقت و شهامت و رشادت جانبارانه و با ایمان فوق‌العاده به این سرزمین عشق ورزیده، مشتاقانه جان باختند، تا استقلال و تمامیت ارضی و سرفرازی این آب و خاک را تأمین و حفظ نموده‌اند و خواهند نمود.

نمونه‌هایی از صفات و سجایای سلطانسنجر:

بسیاری از مورّخین درباره‌ی شخصیت و صفات برجسته‌ی سلطانسنجر و مردم دوستی و انسان پروری او سخن‌ها گفته‌اند و نوشته‌اند. جوینی درباره‌ی دادگستری و عدالت پروری مردم نوازی وی داد سخن را داده و نوشته است که در دوران شهریاری سنجر شهرها آباد، رعیت ثروتمند و آسوده بود. مردم در کمال رفاه و وفور نعمت و کمال امنیت می‌زیستند. به کسی از طرف کسی ستمی نمی‌رسید و بهمین جهت نیز جمعیت مملکت روی به افزایش نهاده بود. در جای دیگر جوینی چنین مینویسد: «مرو دارالملك سنجر بود و مرجع هر کهنتر و مهتر. عرصه‌ی آن از بلاد خراسان ممتاز و طایر امن و سلامت در اکناف آن در پرواز، عدد رؤس انسان با اقطار باران نیشان مبارات مینمود، زمین آن با آسمان مجارات میکرد. دهاقین از کثرت نعمت با ملوک و امرای وقت دم موازات میزدند و باگردن کشان و سرافرازان جهان قدم به محاذات مینهادند.

وثری طینه یفوح العبیرا

بلد طیب و ربّ غفور

فهو ینهاه باسمة ان یسیرا.»^۱

و اذا المرء قدم السیر منه

مؤلف «تاریخ طبرستان و رؤیان و مازندران» درباره‌ی جنگ بین دو قوم هم نژاد و برادر مینویسد: «در آن عهد که سلطان غزان لشکر کشیده بود و به سر سلطان سنجر در آمد و میان ایشان محاربه‌ی بسیار واقع گشت. عاقبت سنجر دستگیر و محبوس گردید. برادرزاده سنجر گریخته رجوع بشاه غازی کرد. شاه غازی او را

۱ - تاریخ جهانگشای جوینی. تألیف علاءالدین عظاملك بن بهاءالدین محمد الجوینی،

در سنه ۶۵۸ هجری قمری در تاریخ چنگیزخان و اعقاب او، تاکیوكان. بسی

و اهتمام و تصحیح اقلّ العباد محمد بن قزوینی... در منطقه بریل در لیدن از بلاد

هلند به طبع رسید. سنه ۱۳۲۹ هجری قمری مطابق سنه ۱۹۱۱ م. صفحه ۱۱۹.

بهمدان فرستاد. نام برادرزادهٔ سنجر سلیمان‌شاه بود.^۱

هنگامیکه سنجر دستگیر شد و به اسارت غزها در آمد و مدت چهار سال در اسارت بسر برد. گویند غزها سنجر را روز در روی تخت می‌نشاندند و بنام وی فرامین صادر می‌کردند و شبها برای اینکه فرار نکند وی را در قفس آهنین محبوس می‌ساختند.

سنجر با معیت همسرش به اسارت در آمده بود و چون زنش بسا وی قادر بفرار نبود این مرد شریف از فرار امتناع نمود. لیکن اندکی پس از وفات همسرش اقدام بفرار کرد. خود را به مرو رساند. ویرانی و بی‌سروسامانی آنجا را مشاهده کرد. از اوضاع آشفته‌ی پایتخت و از پریشانی و فلاکت کشور چنان متأثر و اندوهگین و پریشان خاطر گردید که دیگر نتوانست بزندگانی اندوهبار و درد آلود خود ادامه دهد. در سن ۷۳ سالگی در گذشت و در مقبره‌ای که خودش ساخته بود بخاک سپرده گردید.

گویند وی هنگامیکه در قفس آهنین در بند بوده ابیاتی پر معنی به تازی می‌سرود که مظهر روح، عمق دانش و توان طبع وی میباشد. به نمونه زیر توجه فرمائید:

قل للذی بصروف الدّهر ایترنا	هل عاند الدّهر الا من له خطر
و فی السّماء نجوم غیر ذیعدی	ولیس یکسف الی الشّمس والقمر
اما ترا لبحر کیف تعلو فوقه جیف	و یستقرّ باقصی قعره درر

صاحب «تاریخ جهانگشای جوینی» ضمن توصیف از سجایای انسان پروانه سنجر، مرگ اندوهبار این سلطان را تصویر نموده و شعر زیر را که رشیدالدین و طواط بر سر جنازهٔ وی سروده است ضبط میکند:

۱ - تاریخ طبرستان و رؤیان و مازندران. تألیف میر سیدظهیرالدین بن نصیرالدین مرعشی (۸۱۵ - ۸۹۲ ه.ق) با مقدمهٔ دکتر جواد مشکور... به کوشش حسین تسبیحی. انتشارات شرق... صفحه ۱۸.

شاهها فلک از سیاست میلرزید پیش تو بطبع بندگی میورزید
صاحب نظری کجاست تا درنگرد تا آن همه مملکت بدین می ارزید^۱

شرقشناس ژنرال سترپرسی سایکس انگلیسی مؤلف «تاریخ ایران» از سجایای سنجر مختصراً چنین مینویسد: «مورّخین عموماً سنجر را پادشاهی دلاور و دادگستر و مقتدر و جوانمرد میدانند. عاّمه مردم تا آن درجه او را دوست میداشتند که تا یکسال بعد از مرگش در مساجد و منابر اسم او را در خطبه ذکر مینمودند و این در حقیقت یکنوع احترام و محبوبيّت بیسابقه است.»^۲

می بینید حتی يك میسیونر انگلیسی هم نمیتواند سجایا و صفات يك سلطان معذلت گستر ایران را نادیده بگیرد. ما خودمان درباره‌ی این سرنوشت نامطلوب سلطان سنجر، سلطانی به آن عظمت و داد گستری و جوانمردی و دانایی در حیرت میباشیم. و متعجبیم که چرا باید شهر یاری بدین محبوبيّت و با این همه شهرت و در عین حال صاحب قدرت، در دست قوم خود، نژاد خود، هم خون و هم زبان خود، یعنی اوغوزها مغلوب و منکوب و دستگیر بشود و در قفس آهنین زندانی گردد. راستی که چه بجا گفته اند:

شیشه نزدیکتر از سنگ ندارد خویشی
هر بلایی که به کس میرسد از خویشتن است.

مختصری درباره‌ی شخصیت تاریخی و سجایای چند تن از سرداران و فرمانروایان سلجوقی:

در پاسخ بدینان و نکته‌گیران مغرض و نژادپرستان نادان که به دیگر نژادها از بالا مینگرند و خودشان را از نژادی والاتر از دیگران می‌شمارند و از روی

۱ - تاریخ جهانگشای جوینی ... جلد دوم صفحه ۱۴.

۲ - تاریخ ایران. تألیف ژنرال سترپرسی سایکس ... ترجمه‌ی سلیم محمدتقی فخرداعی

گیلانی. جلد دوم. چاپ سوم. تهران ۱۳۴۳ صفحه ۷۶.

نادانی و بی فرهنگی، حتی بمقدسات آنان در صدد تحقیر برمیآیند، باید گفته شود که هر گونه ملاحظات تبعیض و برتری نژادی و حقیر شمردن دیگران و برگزیده و برتر شمردن خویش، فقط زاده‌ی جهالت و نتیجه‌ی نادانی و فرومایگی است. چون بشر یکسان آفریده شده و دارای حقوق یکسان و عقل و شعور خدا داده است و اگر خوب تعلیم و تربیت به بیند و در محیط آزاد و با فرهنگی زندگی نماید، صرف نظر از نژاد و رنگ و زبان و قومیت بمدارج عالی انسانی خواهد رسید. خارقه‌ها بوجود خواهد آورد. برای مثال همین صحرائشینان گله‌دار و کوچویهای بیابان گرد که اکثر مورد طعن و استهزاء پاره‌ای نژاد پرستان بیمایه می‌باشند و به آنان از بالا بالاها و بانظر حقارت مینگرند. همین‌ها هنگامیکه با کدّ یمین و عرق جبین خود نعمتهای مادی استحصال می‌نمایند. یابازور بازوان توانای خویش حاکمیت را بدست می‌گیرند چقدر سخی، رحم دل و داد گستر و انسان پرور می‌باشند و تا چه اندازه جوانمرد و در عین حال مهربان و بلند همت و با فتوت هستند. برای نمونه چند مثالی از همین سران و سرکردگان به قدرت رسیده‌ی سلجوقی می‌آوریم و شخصیت و طرز رفتار و کردار چندتن از سلاطین و سرداران این خاندان بزرگ ترك نژاد را ارائه میدهم، که نمونه‌ای از سطح والای فرهنگ و انسانیت يك قوم فاتح و معرف استعداد و لیاقت قومی و ذاتی و نژادی آنان است. باختصار از قلب تاریخ مطالبی را بیرون می‌آوریم و حوادثی را نشان میدهم که تامقام و منزلت انسانی آحاد و افراد این قبیله «صحرائشین و بدوی و بیابانگرد» جلوه گر شود و بدانند که در سینه‌های این مردان دلیر پاك نژاد چه قلبهای مهربان و بزرگی می‌پاییده است. و از این پس دست از لاطائلات برتری نژادی و امتیاز قومی و فرهنگی کاذب بردارند. و دانش و فرهنگ را در انحصار نیاورند.

می‌گویند در سال ۴۶۴ هجری قمری برابر سال ۱۰۷۱ میلادی سپاه بیزانس در باختر آسیای صغیر از جنگاوران دلیر و آرتش قهرمان پرور و بیمانند آلپ ارسلان شکست سختی خورد و خود دیوژن رومانوس امپراطور روم اسیر گردید و به پیشگاه آلپ ارسلان آورده شد. آلپ ارسلان از وی پرسید :

— اگر تو فاتح میشدی باحریفَت چه میکردی؟

دیوژن رومانوس در پاسخ بی‌پروا گفت :

— میدادم تو را برهنه میکردند و آنقدر تازیانه میزدند تا در جلوی چشم من

هلاک شوی .

اما فاتح سلجوقی با او بامنتهای رأفت و مهربانی رفتار نمود و بباستن يك قرارداد صلح شرافتمندانه و گرفتن خونبهای مقتولین جنگ، رومانوس را آزاد کرد و به سرزمین خود بازگردانید .

در باره‌ی شخصیت، صفات و وجود خارجی و اندام آلپ ارسلان میگویند: آلپ ارسلان مردی رشید و دلاور و بلندبالا و بلندنظر و بلندهمت بود . تیراندازی کم نظیر و فرمانروایی مقتدر و دانا، حکمرانی رحیم و بسیار دادگستر بود . سیلهای درازی داشت که درگاه نبرد آنها را از عقب سر بهم گره میزد . در جوانمردی و دیانت و تقوی کم نظیر بود . به خواجه نظام الملک اعتقاد و اعتماد فراوان داشت و رتق و فتق تمام امور کشور پهناور خود را به دست با کفایت او سپرده بود. عدل و داد، نظم و ترتیب ، امنیت و آرامش در سرتاسر امپراطوری وسیع و نامحدود او حکمفرما و برقرار بود . از دانش و فرهنگ و هنر بینهایت طرفداری میکرد و ترویج و تشویق جدی مینمود . برای کشور ایران و مردم آن سعادت و خوشبختی‌ها نصیب و میسر ساخته بود . دوران حکمرانی وی زمان شکوفایی عظمت و قدرت و سعادت و امنیت مطلق کشور کهن سال و پهناور ایران بود... فاعتبروا اولوالالبصار. گویند: «...آلپ ارسلان در سال ۴۵۷ که از راه نخجوان به جنگ خزران می‌رفت پادشاه آبخاز که بقراط بن گبورگی نام داشت خواستار ترك جنگ شد و دختر خویش را پیشکش کرد. آلپ ارسلان دختر وی را گرفت و او را امان داد و ملکه گرجستان را رها کرد و خواجه نظام الملک او را بزنی خود درآورد.»^۱ این هم امثالی بود دال بر مردانگی و کشورداری و کشوربخشی و بلند همتی وی .

فرع سلاجقه مین در ضمن دو حرف

حرف اول درموالی

بدانکه در عهد سلطان ملک‌شاه ملازمان اعتبار تمام یافته هر يك فرمان‌فرمای ناحیه‌ای شده‌اند و اولاد ایشان مرتبه مرتبه برتبه سلطنت رسیدند مشروح ذره‌ف کلمه

کلمه اول درخواست‌نامه

بنابر آنکه در بدایت حال حکومت آن‌جا داشته‌اند بدان لقب (۱) اشتهاار یافته‌اند. **بن نوشتکین چون قلام طشت دار سلطان ملک‌شاه** بکاتکین نوشتکین **قطب‌الدین محمد** را در خرجه سمرقند خریده بود لاجرم بنوشتکین خرجه اشتهاار یافت و بعد از خداوند بنصب او رسیده بعضی را عقیده آنست که وی از قوم بیگدلی نژاد اهوز است (۲) بالجنه پسر را بعلم داده فضایل کسب کرد در آداب خدمت ملوک بیاموخت و برتبه طشت‌داری که درین عهد مبارکست از رکاب‌داری است رسید و آهسته آهسته بعد از النجی بن طنجار (۳) مهتر آن طبقه شد و چون خواورزم در وجه طشت خانه همچنانچه خوزستان در وجه جامه خانه مقرر بود امیرداد جیش بن التیاق که از قبل بر کبادق ایالت خراسان داشت قطب‌الدین را در سنه تسعین و اربعه ۱۹۰ بحکومت خواورزم تعیین نمود، لقب خواورزم شاهی نهاد و از او بغیر دولت‌خواهی امری دیگر بظهور نرسید بکمال خود بدرگاه رفتی و بکمال دیگر پسر خود اتسز را فرستادی تا آنکه در سنه احدى و عشرين و خمسائه ۵۲۱ وفات یافت

بن قطب‌الدین قایم مقام شد در اوایل نسبت باسنجر در کمال اخلاص **اتسز** بود و سلطان نیز او را میخواست؛ مفسدان، ایشان بکدورت رسانیدند وی در مقام حصیان‌دهنده سلطان بکرات لشکر بخوارزم کشید چون دفع او نکرد آن موجب اشتهاار و رشد او شده طمع در سلطنت کرد و از پیش برد آخر در نهم جمادی الاخر سنه احدى و عشرين و خمسائه ۵۵۱ وفات یافت.

[و خاقانی راست در مدح شعر]

آتش چهار ارکان، ارکان جهان عز
بیرایه هفت اقلیم کشا اتسز
ورشد و طوطا مداح خاندان اوست]

بن اتسز قایم مقام گشته کما ینفیی بلوازم ان امر قیام نمود و بیچنگ **ایل ارسلان** فرا خطا رفته مریض گشت و در سنه ثمان و ستین و خمسائه ۵۶۸

[باجل طبیعی در گذشت].

۳-م. فقار.

۲-م. مفشوش است.

۱-م. تلفت.

نخ جهان ارا. مؤلف قاضی محمد غفرای آروزی... از نشریات کتابفروشی حافظ... تهران ۱۳۴۲ خورشیدی

نظامی از دیوان خوارزمشاهی برآلت آن جاسده میان ایشان
 و سلف بطلایات رفتن بخارزمه و کانی از پیش رفتن تا بکسر نصر الدین
 بنابر بکر بن استر بفرموده خوارزمشاه قطب الدین محمد بن بلخان
 احمد بهمان اندک و قتی فوت شد مگر قوام الدین الکبیر علی شاهر
 بک زعفران که از مریان سلطان قطب الدین محمد خوارزمشاه بود
 بطایفه ایضا نصب شده قدر قوی را کوشیده کج و مکران و سبیل
 ضعیف آنکه مکر و فتن یافت اختیار الدین بن محمد فتن بک را
 لالت دفتر با خوارزمشاه احوال قاسم احمد که سپهسالار بدش بود
 و حاکم شده حکومت آنجا بر سلطان غیاث الدین بر شاه بر قلب
 الدین محمد خوارزمشاه قرار گرفت و شهر از حال او مشکوفا شد
 و فرج سلاجقه سپید در و عرف مرز اول در مطی بد آنکه در عهد سلطان
 ملک شاه ملازمان اعتبار نام یافته هر یک روان فوای نامیده شده
 و اولاد ایشان مرتبه مرتبه بر تیز سلطنت رسیدند مشروح در وقت
 کلمه کلا اول در خوارزمشاهیه بنابر آنکه در بدایت حال حکومت آنجا
 طغیان اندیدان لقب اشتها را افتاد قطب الدین محمد بن نو شکیب
 بنوشکیب چون غلام طغنت دار سلطان ملک شاه بکلیکین بنوشکیب
 در فرج سرفرد خرید و بود لاجرم بنوشکیب فرج اشتها را فاع
 قه بعد از خطیوند بنصب او رسیده بعضی اعتیده داشت که وی
 از قوم بیگانی نژاد از غنوت بلکلمه بر سر با علم داده و خدای بک
 که در طلب خدمت ملوک بیا حوخته بر تیز طغنت داری که درین
 عهد عبارت از آنکه طغنت رسیده آتش شاکست به طایفه ای طایفه

دستگیر
 آید دولت آل غمچه
 در خوارزم و خراسان
 و طایفه محمد و یار و یار
 از فرج سلاجقه

عبدالله بن
 کت دار
 فرج سلاجقه

از تاریخ جهان آرا، مؤلف قاضی احمد غفاری فردوسی، تاریخ تألیف ۹۲۳، بحری قمری.

۲۷۹/۳ پروفیسر ابراہیم نفسی اور علومیوزید : تاریخ دولت خوارزمشاهیان
(ج) نژاد خوارزمشاهیان

در ترك نژاد بودن خوارزمشاهیان تردیدی وجود ندارد، این واقعیت را تاریخ جهانگشای^{۴۸} که یکی از منابع اصلی تاریخ خوارزمشاهیان است تصریح و سه منبع مهم دیگر نیز آنرا تأیید می نماید^{۴۹}. مطلبی که بدرستی روشن نیست این است که آنان بکدام يك از طوایف ترك منسوب اند. بنابر نوشته ابن اثیر و جوینی که مطالبشان فقط یکی دو کلمه با یکدیگر متفاوت است، انوشتهکین غلامی بود که ییلگه ییک (ییلگه تکین) از ارکان دولت سلجوقی از يك فرد اهل غرجستان خریداری کرده بود، و بدین علت به انوشتهکین غرجه و یا بنابر نوشته جامع التواریخ به انوشتهکین غرجانی مشهور گردیده است^{۵۰}. بعلاوه، جوینی ترك بودن این غلام را نیز ابراز می کند و رشیدالدین با منسوب دانستن وی به تیره بگدیلی (Begdili)

قوم اوغوز^{۵۱}، کمبود مهمی را کامل ساخته است. اما با وجود اینکه در موارد اساسی مربوط به بحث خوارزمشاهیان رشیدالدین متکی بر جوینی است، این مطلب اخیر که بوسیله رشیدالدین علاوه گردیده چندان مورد توجه و نظر اعتبار بارتولد قرار نگرفته است^{۵۲}. گرچه این حقیقتی است که

۴۸- «جهانگشا»، ج ۲، ص ۱؛ بنقل از جهانگشا، «مجمع الانساب»، ص ۲۵۶؛ «تاریخ گریده»، ص ۴۸۶؛ «ظفرنامه»، ص ۷۶۹

۴۹- «الکامل فی التاریخ»، ج ۸، ص ۱۸۴؛ «جامع التواریخ»، ج ۲، ص ۲۶۵ و فصل «تاریخ ترکان و اوغوز و حکایت جهانگیری او» ص ۳۱۱؛ نسوی، «سیرت سلطان جلال الدین»، متن، ص ۱۳ و ترجمه ترکی، ص ۲۲.

۵۰- غرجستان (Garcistan) و یا غریشستان (Garsistan) و یا غریشان (Ganstan) از مشرق به ناحیه غور، از غرب به هرات، از شمال به مرو رود و از جنوب به غرنه محدود می شد («مجمع البلدان»، ج ۳، ص ۸۷۵) زکریای قزوینی «آثار البلاد»، ج ۲، ص ۲۸۵. امروز این منطقه غلشا (Galsā) نامیده می شود («ترکستان»، ص ۳۲۳، یادداشت ۶).

۵۱- «تاریخ ترکان اوغوز...»: ص ۳۱۱ آ؛ و همچنین سلطان محمد خوارزمشاه جد اعلی انوشتهکین غرجه بود هم از نژاد اوغوز از اولاد بگدیلی بودند... حافظ ابرو، «زبدة التواریخ» و یا «مجمع التواریخ»، ص ۳۲۹؛ «سلاطین خوارزم که جد اعلی ایشان نوشتکین غرجه بود از نژاد اوغوز از اولاد بگدیلی بودند...»؛ باز رک:

F. Sümer: Bozoklu oguz boyllarina: dair, s. 78.

۵۲- «ترکستان»، ص ۳۲۳.

در بعضی موارد رشیدالدین در احوال انساب مطالبی ساخته و پرداخته است. معنای منسوب کردن خوارزمشاهیان به تیره بگدیلی در بین آن همه طوایف قوم اوغوز کیفیت خاصی را ایجاب می‌کند و دلیل خاصی باید داشته باشد. در هر صورت، منشاء این نظر به ترتیبی است که ذکر خواهد شد. فواد کوپرولو این مطلب جامع التواریخ را قبول می‌کند^{۵۳}. امروزه هیچ دلیل قاطع و متکی بر سند معتبری دال بر تأیید رشیدالدین در این باب در دست نیست. پروفیسور زکی ولید طوغان در یکی از آثارش این موضوع جامع التواریخ را مورد استناد قرار می‌دهد^{۵۴}، اما در مقالات اخیرش از این موضوع صرف نظر کرده و فکر جدیدی ارائه می‌کند و می‌نویسد:

«با اینکه رشیدالدین، غرجه (Grce) لقب انوشته‌کن جد خوارزمشاهیان را غرجه (Guzce) خوانده و او را از اوغوزها شمرده است؛ و با توجه به اینکه اسم وی مرکب از دو کلمه انوشه Nuse و نوچ Enuse Nuc و تگین Tigin می‌باشد و ترکان ناحیه تیانشان (ترکستان شرقی) از این قبیل اسمی مرکب استفاده می‌کنند، و از طرف دیگر در معیت نوادگان وی از اوغوزها دیده نمی‌شود؛ بنظر می‌رسد که وی نیز نباید اوغوز باشد... اطراف اولاد انوشته‌کن را طوایف يمك Yemek، قنقلی Kankli، قپچاق Kipçak و اویغور Yugur احاطه کرده بودند. راجع به زبان این طوایف، شمس‌ابن قیس لغت‌نامه‌ای دارد که در آن از زبان این اقوام بعنوان «زبان قنقلی» نام می‌برد و دوره زمانداری اولاد انوشته‌کن در خوارزم را «عصر خوارزمشاهیان قنقلی» می‌خواند. وی اضافه می‌کند که علی‌رغم روایاتی که لقب انوشته‌کن را غرجه گفته‌اند، احتمال دارد این کلمه غورجه Gurce باشد (غور کوچک). بطوری که در زمان همین خوارزمشاهیان ترکان قپچاقی را اویغورزادگان (اولاد اویغور) نیز می‌گفتند.... قنقلی و قون Kun و قومان Kuman، اسمی گروهانی است که از لحاظ منشاء قومی و نژادی فرقی با یکدیگر ندارند»^{۵۵}.

این جملات که عیناً نقل شده، بنظر ساده می‌رسد. در صورتی که هنوز نکات و موارد بسیار مهم و تاریکی در تاریخ ترکان که پیچیده‌ترین و مشکل‌ترین

۵۳- دایرة المعارف اسلام (ترکی)، ذیل کلمه «خوارزمشاهیان» و ذیل کلمه بایراق

(Bayrak)

۵۴- رک:

Umumi Türk Tarihine Giriş I, s 59.

۵۵- زکی ولید طوغان، دایرة المعارف اسلام (ترکی)، ذیل کلمه «خوارزم»؛

پیشگفتار Muqad... al-adab، ص ۳۴.

از وقایع عجیبی که مؤلف «تاریخ سلجوقیان» در اثر خود ضبط نموده حکایت ظریف و پر معنای زیر میباشد. عماد کاتب می نویسد: «... سلطان طغرل خواست که از وزرای خراسان کسی را تغییر دهد. دانشمندی را اختیار کردند و آن دانشمند را ریشی تا به ناف بود سخت طولیل و عریض. او را حاضر کردند و پیرام سلطان به وی دادند که:

«وزارت خویش را نامزد تو کردیم باید کدخدایی ما به دست گیری که از تو شایسته تر کسی را نمی بینیم در این وزارت. دانشمند گفت: خداوند عالم را بگویند که تو را هزار سال عمر و بقا باد، وزارت پیشه ایست که آن را بسیار آلت همی بکار آید و از همه آلت بنده را جز ریش نیست. خداوند به ریش بنده دعا گو غره نشود و این خدمت کسی دیگر را فرماید.»^۱

دوره خوارزمشاهیان (۵۲۱ - ۸۶۲۸ ق.)

یکی دیگر از دولت های بعد از اسلام ترك نژاد که در مناطق دورتر از مرکز خلافت یعنی بغداد، تشکیل یافت و شکوفا گردید، دولت خوارزمشاهیان بود. آنان نیز از تیره های اترک اوغوز میباشند که در خیزهای بعد از سلجوقیان و شاید نیز در معیت آنان بشمال خراسان آمده، اسلام آورده اند. در «دایرة المعارف جامعه شناسی تاریخی ایران» درباره ی انتقال اترک از شرق و مرکز آسیا به غرب و فلات ایران چنین آمده است: «نخستین مهاجرت این گروه از غزاها از هنگام حمله اعراب به شمال خراسان، با اسلام آوردن دسته هایی فراوانی از آنان شروع شده و پس از آن بطور لاینقطع موجهای مهاجرت دستجمعی، اسیران جنگی و همچنین غلامان زر خرید که به دست شکارچیان برده گرفتار و بیزار برده فروشان غرب گسیل گردیده و یا در دربار خلفای عباسی و یا سلاطین و امیران ایرانی و عرب به خدمت گماشته

میشده اندادامه یافت. بعدها این نقل و انتقالات به شکل هجوم‌های سیل‌آسا بوقوع پیوست. دولت‌هایی چون غزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان و اتابیکان از انواع آنان پدید آمد.»

مؤسّسین سلسله‌ی خوارزمشاهیان نیز در شمار همان بردگان بودند که در بالا اشاره شد. و سرسلسله‌ی آنان از نوشتکین غرجه نام غلامی آغاز و سرچشمه‌می‌گیرد که در دربار ملکشاه بن آلپ ارسلان سمت طشت‌داری یا باصطلاح دیگر پیاله‌داری داشته، و رفته رفته بر اعتبار و اهمّیت و حرمت خویش افزوده و مورد توجه بیشتر ملکشاه قرار گرفته و در سایه‌ی لیاقت ذاتی و توان و کاردانی مقرب درگاه گردید. تا آنجائی که فرزندش قطب‌الدّین محمّد در سال ۴۹۰ هـ. ق / ۱۰۹۶ میلادی از طرف سلطان سنجر به پادشاهی خوارزم منصوب گردید و ملقب به خوارزمشاه شد.

قطب‌الدّین محمّد شخصاً مردی با انصاف و دادخواه و حقشناس و کاردان بود. و تا زنده بود نسبت به سلطان سنجر در منتهای اطاعت و صداقت و با کمال وفاداری خدمتگذار خادم و فرمانبردار با اخلاص بود. هرگز پای از دایره‌ی جان‌نثاری بیرون نگذاشت. پس از مرگ وی فرزندش آتسز، خوارزمشاه گردید. در زمان فرمانروایی او بود که دولت خوارزم مستقلّ شد، بدینمعنی که آتسز از درگیری سلطان سنجر با اوغوزان استفاده نموده و خود را از دولت بزرگ سلجوقی جدا کرد و از ترکیب آن امپراطوری وسیع بیرون آمد و اعلام استقلالیت و قطع وابستگی و تبعیت از سلاجقه نمود.

گفتیم که ریشه‌ی دودمان خوارزمشاهان به ترکان اوغوز میرسید و از اینکه آنان منسوب به کدام يك از شعب ۲۴ گانه اوغوز میباشند قاضی احمد غفاری قزوینی در «تاریخ جهان‌آرا» ضمن شرح و بیان مبسوط ریشه و بنیان آنان مینویسد: «... بنابر آنکه در بدایت حال حکومت آنجا را (خوارزم را . غ.ب) داشته بدان لقب (خوارزمشاهیان غ.ب) اشتهار یافته‌اند قطب‌الدّین محمّد بن نوشتکین به نوشتکین

غرجه اشتهار داشت وبعد از خداوند بمنصب اورسید . بعضی را عقیده بر این است که وی از قوم بیگدلی نژاد اوغوز است...^۱

«... بالجمله پسر را بمعلم داد. فضاییلی کسب کرد و آداب خدمت ملوک بیاموخت و بمرتبه‌ی طشت داری که در این عهد عبارت از رکابداری است رسید و آهسته آهسته بعد از النجی بن طغجار مهتر آن طبقه شد. چون خوارزم در وجه طشت‌خانه همچنانچه خوزستان در وجه جامه‌خانه مقرر بود امیردادجیش بن التیاق که از قبل بؤرکویاریق^۲ ایالت خراسان داشت قطب‌الدین را در سنهٔ تسعین و اربعمائه (۴۹۰) بحکومت خوارزم تعیین نمود. لقب خوارزمشاهی نهاد و از او بغیر از دولته‌خواهی امری دیگر نرسید. یکسال خود بدرگاه رفتی و یکسال دیگر پسر خود آتسز را فرستادی تا آنکه در سنهٔ احدى و عشرين و خمسه مائه (۵۲۱) وفات یافت.^۳»

پروفسور دکتر فاروق سومر مؤلف «کتاب «اوغوزلار» (ترکمن‌لر) تاریخ‌لری» نیز باین مطلب اشاره نموده و مینویسد: «بیگدلی - بو بؤی رشیدالدین اوغوز نامه‌سینده حکمدار چیخاران بش بؤیدان بیری اولاراق ذکر ایدیلیر. ینرشیدالدین ده خوارزمشاهلار خانداننین بؤیوبیدان چیخدیقی سؤیله‌نیلیر...»^۴ قاضی احمد

۱ - تاریخ جهان‌آرا. قاضی احمد غفاری قزوینی. تهران ۱۳۴۳ شمسی. چاپخانه نیکو صفحه ۱۲۰؛ یا تاریخ جهان‌آرا، خطی نسخهٔ استانبول. مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی صفحه ۱۸۹ و ۱۹۰.

۲ - در اصل برکیارق وصحیح آن بؤرکو یاریق می‌باشد یعنی (چاکدار کلاه). از سرپوشهای ویژه‌ی ترکان بوده است.

۳ - تاریخ جهان‌آرا. مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی از روی عکس نسخه‌ی استانبول... تهران ۱۳۴۳ ص ۱۲۰ مؤلف ابن سطور پائیز سال ۱۳۶۳ در استانبول بوده و عین این کتاب را عکس برداری نموده است.

۴ - پروفسور، دکتر فاروق سومر. «اوغوزلار» (ترکمن‌لر) تاریخ‌لری، بوی تشکیلاتی، دستانلاری، ایکنجی باسی آنکارا اونیورسته‌سی، دیل و تاریخ - جغرافیا فاکولته‌سی یابین‌لاری. آنکارا ۱۹۷۲. صفحه ۲۹۷.

غفاری نوشته‌ی خود را چنین دنبال میکند :

ترجمه: (بیگدلی - در اوغوزنامه رشیدالدین ابن طایفه یکی از پنج طایفه است که حکمران پرور بوده است و بنا به قول رشیدالدین خاندان خوارزمشاهیان نیز منسوب باین قبیله می‌باشند) .

مورّخ مشهور ترك پروفور زکی ولیدی طوغان در کتاب «عمومی تورك تاريخينه گيريش» در باره‌ی از نژاد بیگدلی بودن خوارزمشاهیان چنین مینویسد : «سلجوقلار تابع والی لردن اوغوز بیگدلی عشیرتینه منسوب آتسیز (۱۱۲۷-۱۱۵۶) یاری مستقل ایکن اوغلوایل اصلان (۱۱۵۶-۱۱۷۲) تام مستقل اولدو. بونلار (خوارزمشاهیلار) آیری بیر سلاله صفتی ایله باتی تورکستاندا، نهایت خلیفه لیگین تکمیل شرقی قسمینده حاکم رول اوینادیلار.»^۱ ترجمه :

«آتسیز (۱۱۲۷-۱۱۵۶) از حکمداران نیمه مستقلی بود که تابع سلجوقیان بود و خود از عشرت بیگدلی اوغوز میبود فرزندش ایل اصلان (۱۱۵۶-۱۱۷۲) تام مستقل گردید اینها (خوارزمشاهیان - بیگدلیها) در ترکستان غربی و در انتها علیه شرقی قلمرو خلافت تشکیل حکومت مستقلی را دادند.»

با ظهور دولتهای جدید التّاسیس و نوظهور در سرزمینهای سلجوقیان به تدریج هر اندازه که ستاره‌ی بخت سلجوقیان روی به افول میگذاشت، ستاره‌ی بخت خوارزمشاهیان و غیره صعود میکرد و در آسمانهای بی کران و پهناور ایران میدرخشید و آخرین فرمانروای مشهور سلجوقیان یعنی سلطان سنجر با همه‌ی امکان و تدبیر و توانش هر روز با خطر تازه‌ای مواجه می‌شد. کسیکه در مدتّ چهل سال سلطنت خویش با ۱۹ فقره پیروزی هم آغوش گردیده بود، سرانجام سلطنت پرماجریش، با مخالفت‌های متعدّد شدیدی روبرو گردید، از قبیل سرپیچی و تمرّد و یاغیگری محمدخان در ماوراءالنّهر، انتقام جویی و کینه‌خواهی بهرام شاه غزنوی در سمرقند، تهدید و ترغیب قوّه مرموز

۱ - عمومی تورك تاريخينه گيريش. پروفور زکی ولیدی طوغان. ۱۹۸۱ - استانبول.

و دبرزمینی و از جان گذشته و مخرب ملاحده اسماعیلی، شورش اوغوزان و بسیاری از این قبیل حوادث ناگوار و غیر مترقبه یکی پس از دیگری و از همه شدیدتر و خطرناکتر شورش اوغوزان جنگاور و دلاور.

همچنین تأسیس سلسله‌ی قراختایی در دوران سلطانسنجر پایه‌گذاری گردید و این کار خود دال بر ضعف و تجزیه و سرانجام سقوط قطعی سلجوقیان میبود که دست‌های مخالفین یکی بعد از دیگری تشکّل یافته وارد میدان میگردند. کم‌کم ضعف و تجزیه امپراتوری آغاز می‌شد.

تأسیس سلسله قراختایی به دست سرکرده‌ی ماجراجو و حادثه‌انگیز به نام یلوی تاش بنیان‌گذاری گردید و سرانجام همین قراختائیان نیز در سال ۵۳۶ ه. ق (۱۱۴۱ میلادی) با سلطانسنجر روبرو شدند و اردوهای وی را یکی بعد از دیگری در درّه‌ی ضرغام شکست دادند و برای نخستین بار ارتش سلجوقی مزه‌ی يك شکست جدی را چشید. بنا به گفته‌ی پاره‌ای از مورّخین تلفات ارتش سنجر در این جنگ بسیار بوده و بعضی‌ها تعداد کشتگان را تا یکصد هزار نفر نیز تخمین زده‌اند. پس از این پیروزی سردار قراختائیان باده‌بده و شوکت مظفرانه به شهر خیوه بر میگردد و خود را فرمانروای مستقل آن دیار مینامد و سنجر پس از این شکست آشکار دیگر نتوانست در برابر قراختائیان قد علم نماید و جبران این مغلوبیت تاریخی را بنماید. تا اینکه گرفتار شورش اوغوزها گردید و کارش خاتمه یافت.

تیمور کوره‌کن^۲

خداوند هند و خداوند چین

خداوند توران و ایران زمین.

*

تیمور که هیچ همچو او شاه نبود

در هفتصد و سی و شش بیامد بوجود

۱ درّه ضرغام. در ماوراء رودخانه‌ی سیحون واقع است.

۲ گورکانی تحریف شدی کلمه‌ی «کوره‌کن» (داماد) میباشد.

در هفتصد و هفتاد و یکش بود خروج
در هشتصد و هفت کرد عالم بدرود .
از تاریخ افشار

من وقتی که جامه شاهی بر تن کردم از سلامت و استراحت
که در بستر فراغت پیدا میشود چشم پوشیدم و از دوا زده
سالگی بممالک و بلاد سفر کردم و بامصائب و مشکلات
مبارزه نمودم و بکارهای بزرگ و مهم مبادرت کردم . لشکرها
را مغلوب ساختم ، مواجهه بامخاطرات گردیده و با مرگ
دست بگریبان شدم، تاسلطنتها و امپراطوریها را برانداخته
عظمت و شهرت و نامم را در جهان ثبت و برقرار نمودم .
از : توزوک تیمور^۱

تیمور لنگ (۷۷۱-۸۰۷ ق.ه)

تیمور لنگ پس از استقرار حاکمیت خود در آسیای میانه، ایران و بین النهرین
را تسخیر کرد . به روسیه حمله برد، شهر مسکو را غارت نمود، و سپس بقصد
ثروتمندترین کشور جهان آن روز یعنی هندوستان اردو کشی نمود . کارهایی که
اسکندر کبیر و چنگیز بخوبی از عهده بر نیامده بودند، انجام داد و پا را از حدودیکه
آن جهانگردان نامدار در هندوستان گذاشته بودند فراتر نهاد، مجدداً عزم غرب کرد،
سوریه و شامات و آسیای صغیر را مسخر نمود، به سمرقند بازگشت و در هنگام
پیشروی بسوی کشور چین در سال ۸۰۷ هجری قمری در حوالی شهر تاریخی

۱ - توزوک تیمور. که به امیر تیمور نسبت میدهند و در صحت این قول تردید هست، ولی
در هر صورت يك اثر ذیقیمت و کامل در وصف و بیان روحیات و اخلاق و افکار امیر تیمور
میباشد و از این جهت اثری مهم و شایان دقت است.

اترار درگذشت .

تیمور فرزند امیر تُرغای از طایفه‌ی اصیل و نجیب برلاس بود. از نوجوانی بطوریکه خود نیز گفته است بامشکلات و مصائب حادّ و شدیدی روبرو شده است چنانکه رشیدالدّین فضل‌الله صاحب «جامع التّواریخ» گوید :

« پدرش مرد و عَمّش هم گریخت عشیره‌اش معروض دستبرد و غارت اجانب قرار گرفت و طایفه‌اش را دشمنان در خطر انداخته و بدین ترتیب آن يك عقاب بی‌پروبال گردیده بود»^۱.

پس از روزگارانی دربدری و پراکندگی بتدریج اتباع و هواداران رادور خود جمع مینماید و با یاری و یآوری آنان به یکی از بزرگترین فاتحین جهان تبدیل میگردد . او در باره‌ی این گرد هم آیی‌ها حکایت کوتاه ولی آموزنده و بسیار شیرین نقل مینماید . او مینویسد : «... فوجی از دور پدیدار شد که از برابر يك بلندی میگذرد . من سوار شده از پی آن فوج تاختم که احوال ایشان را معلوم نمایم که ایشان چه مردمند . ایشان همگی هفتاد سوار بودند . از ایشان پرسیدم بهادران شما چه کسانیست ؟ گفتند که ما نوکران امیر تیموریم که در طلب او میگردیم و او را نمی‌یابیم و من بدیشان گفتم که من هم یکی از نوکران امیر تیمورم خوب است که شما را رهبری کرده بامیر برسانم . یکی از ایشان اسب تاخته و رفته خبر به سرداران برد و ایشان عنان اسبان خویش را کشیده و حکم باحضرار من نمودند . چون نظر ایشان بر من افتاد بیخود شده از اسبان پیاده شدند و زانو زده رکاب مرا بوسیدند . من هم از اسب فرود آمده، و هر کدام را در بغل گرفتم و مندیل خود را بر سر تعلق خواجه نهادم و کمر بند خود را که بسیار پرگار و زرباف بود بکمر امیر سیف‌الدّین بستم و جامه‌ی خود را بر تاقوب بهادر پوشانیدم و ایشان رقت کردند و مرا هم رقت شد

۱ - جامع التّواریخ . تألیف رشیدالدّین فضل‌الله الوزير ابن عماد الدّوله و ابی الخیر بن موفق الدّوله علی . در سنه ۷۰۴ هجری قمری جلد اول بکوشش دکتر بهمن کریمی .

و وقت نماز در رسید و بجمعیت نماز ادا کردیم.^۱

تیمور نیز مانند دیگر جهانگیران و فاتحین بزرگ يك مقصد داشت، آنهم تحصیل شهرت بود. تمام شهرت پرستان موفق همیشه دستهایشان تا آرنج خضاب بخون مردم بوده و خونریزیهای هولناك سجدیهی مشترك آنان است. تیمور نیز یکی از این خون آشامان بی‌امان تاریخ شناخته شده است. با آنکه مسلمان معتقد و متدین و حافظ قرآن بوده و شعر نیز نیکو می‌سرود. ولی حبّ جاه‌طلبی و حرص شهرت خواهی او را بیکمی از خونخوارترین و سبع‌ترین سرکردگان روی زمین تبدیل نمود، که نظیرش را در قساوت و بیرحمی، تاریخ کمتر بخاطر دارد. تعداد ابن قبیل خون آشامان در سرتاسر دنیای کهنه و نوانگشت شمار است. خصال و کارهای او را ژنرال سترپرسی سایکس مؤلف «تاریخ ایران» خیلی والهانه بقلم آورده و اعمال و کردار او را خارق‌العاده جلوه‌گر می‌سازد. او مینویسد:

«تیمورلنگک حافظ قرآن از بزرگترین جهانگشایان آسیایی است که در تاریخ بشر مقام و شهرت چشم‌گیری را حایزند. این فرزند رئیس يك قبیلهی کوچک، نه فقط شجاع‌ترین شجعان بشمار می‌آمد، بلکه بمنتها درجه مدبّر و عاقل و بخشنده و جوانمرد و مجرب و کار آزموده و بالاخره جدی و با پشت کار بوده است. جمع شدن این صفات باهم وی را رهبری بزرگ و خدای جنگ قرارداد. ولی پیشوایی که نتواند کسی بر او تفوّق بجوید، و خدای جنگی که تمامی سربازان به او عشق ورزیده وی را ستایش کنند ... بعلاوه تیمورلنگک یکنفر مسلمان دینداری بوده که هر چند او اصول و عقاید اسلام را برای پیشرفت و ترقیات خودش مورد استفاده قرار داده بود، مع هذا اومشوّق و حامی و سرپرست ارباب علم و هنر و مؤسّس مدارس و مساجد نیز بود. و تا يك اندازه نویسنده و بالاخره دوستدار بازی شطرنج بوده است. به سؤگلی‌ها و زنان مجبویه‌اش در امور، اجازه‌ی مداخله نمیداد. بلکه کارهای مهمّ را تنها خود

۱- تاریخ ایران. تألیف ژنرال سترپرسی سایکس. ترجمه سیّد محمدتقی فخر داعی گیلانی.

میگردد است.^۱

مؤلف «تاریخ ایران» هم چنین در این مقوله بسخنان خود چنین ادامه میدهد:
 «اما کارهای او. تقریباً چنین بنظر می آید که از حدود طاقت انسانی خارج بوده است. او در طول مدت عمر طولانی خود لشکریان خود را بتمام اکناف و ممالك بلاد سوق داده و در هیچ جنگی مغلوب نشده است و هنگامیکه از دنیا رفته از ایرتیش (Irtysh) و ولگا تا خلیج فارس، و از گنجه تا دمشق و مجمع الجزایر اژه و بالاخره تمامی آسیا در تصرف او بوده است.»^۲

او خود در «توزوک تیموری» در باره ی دخالت ندادن دیگران در کارهای کشورداری و مهمات سلطنتی چنین می گوید :

«باید که گفتار و کردار پادشاه از خود باشد یعنی سپاه و رعیت بدانند که آنچه پادشاه میگوید و میکند، خود میکند و دیگری را در آن دخلی نیست. پس باید پادشاه بگفتار و کردار دیگران بنوعی که شریک مرتبه ی سلطنت گردند عمل نکند...»^۳
 ما در اینجا سطور ی چند منحصراً بر نکات برجسته ی شخصیت امیر تیمور گورکانی^۴ نمودیم که یکی از نوادر تاریخ است. سعی کردیم که جهات مثبت و منفی این عجبوبه ی شرق پیر را فشرده در اختیار خوانندگان بگذاریم تا درس عبرتی بشود. به علاوه دوره ی تسلط امیر تیمور در تاریخ ایل و قبیله بیگدلی و شاملو خود نقطه ی اوج و مرحله ی عظیمی است. اوست که قسمت مهمی از این ایل و قبیله را از شام و روم بمقصد سمرقند کوچ میدهد. در اردبیل بحسب خواهش خواجه علی سیاهپوش صفوی آزادشان می گذارد و به اختیار نامبرده میدهد، که در عوض آنها نیز پادشاهی سلسله ی صفویه را تشکیل میدهند که مبسوطاً خواهد آمد.

۱ - تاریخ ایران. ژنرال سترپرسی سایکس ... ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی.

جلد دوم. چاپ سوم صفحه ۲۰۷.

۲ - همان کتاب صفحه ۲۰۸.

۳ - از توزوک تیمور.

۴ - کوره کن.

در دوران لشکرکشی‌ها و فتنه و آشوب مغول از اوضاع بیگدلی‌ها اطلاعات دقیقی در دست نمی‌باشد. معلوم نیست که آنها با سپاهیان مغول از نزدیک تشریک مساعی نموده، با آنها اختلاط کرده‌اند، یا دور از جارجان و جنگال بزندگی صحرانشینی خود دوام داده، در جنایات مغول‌ها اشتراک نکرده و آلوده نشده‌اند. قدر مسلم این است که در دوران فتنه‌ی مغولان قبیله‌ی بیگدلی در آذربایجان ایران و بین‌النهرین و شامات و حتماً در سرزمین‌های شرقی آسیای صغیر لنگر انداخته و در لشکرکشی‌ها شرکت نکرده‌اند. و تازمان تیمور لنگ از جنگ و جدل برکنار بوده‌اند و میتوان گفت که در صلح و امنیت می‌زیستند و در برابر تیمور به پدافند پرداخته‌اند و رشادت فوق‌العاده نشان داده‌اند.

تماس و درگیری اوغوزهای ساکن در مغرب‌فلات ایران در هنگام اردو کشی تیمور لنگ در سالهای ۷۷۷ - ۷۹۰ هجری قمری / مطابق با سالهای ۱۳۸۶ - ۱۳۸۸ میلادی به آذربایجان و گرجستان و فارس حاصل میشود. در این حمله تیمور ابتدا آذربایجان را اشغال کرده از رودخانه‌ی ارس گذشته بجانب گرجستان روی آورده آنجا را مورد تاخت و تاز قرار داده و حاکم شروانات را تابع خویش ساخته است.

تیمور قصد داشته که سلسله‌ی قراقویونلو را که از ترکان اوغوز می‌بودند تابع خویش نماید و شهر و آن را که کرسی نشین این سلسله بود اشغال کند. لیکن قرايوسف فرمانروای آن ولایت تسلیم اراده‌ی تیمور نگردید. جنگ گریز کنان از میدان‌معرکه بیرون رفت و آنقدر در دیار غربت ماندگار شد که این فاتح پراشتها آن سرزمین را ترك نمود و او بمقرحاکمیت خویش بازگشت.

در این لشکرکشی بود که تیمور با اوغوزها و بیگدلی‌ها تماس گرفت ولی بزودی این تماس قطع شد و به لشکرکشی‌های بعدی موکول گردید. تا اینکه در لشکرکشی نوبتی مجدداً تیمور در سال ۷۹۶ هـ / ق ۱۳۹۳ م / به جانب مغرب ایران یورش برد. پس از فتح اراک و شیراز وارد بغداد شد و قلعه بسیار مستحکم و دژ

تسخیر ناشدنی تکریت را در شمال سرزمین عراق عرب به تصرف در آورد و قسمتی از خاک بین‌النهرین و شامات و سوریه و حلب را زیر و رونمود و در این زدوخوردها است که سپاهیان تیمور خواه ناخواه با افراد ایل و قبیله‌ی بیگدلی که در سرتاسر ایران و عراق و شامات و شرق ترکیه امروز پراکنده بودند مجدداً برخورد می‌نماید و پنجه نرم می‌کنند و بر آنها پیروز می‌شود و همه‌شانرا اسیر مینماید.

اساساً تیمور در آخرین جنگ خود که بزرگترین جنگ وی نیز بشمار می‌رود پس از غلبه بر ایلدیریم بایزید در سال ۸۰۴ هجری قمری/ برابر با ۱۴۰۲ میلادی/ تعداد کثیری از ساکنین شام و روم را که همان بیگدلی‌ها نیز بودند به اسارت می‌گیرد و همراه اردوی خود به جانب ترکستان حرکت میدهد و در اردبیل به وساطت خواجه علی سیاهپوش صفوی آزاد می‌گردند و به فدائیان دودمان صفوی می‌پیوندند.

رحیم زاده‌ی صفوی در کتاب «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» مینویسد: «نام یک‌کده از طوایفی که در ردیف اسیران با امیر تیمور به آذربایجان آمدند و بتوسط شیخ خواجه علی آزادی یافته سرسپرده‌ی خانقاه شدند بدینقرار است: تکه‌لو، شاملو^۱، استاجلو، قاجار، افشار، روملو... ذوالقدر... در زمره‌ی ارادتمندان صفویه در آمدند و در آغاز دولت صفویه وقتی گفته میشود قزلباش مقصود از آن همین طوایف بودند. اما بعدها قزلباش عمومیت یافته بر جمیع ایرانیان اطلاق میشد.»^۲

تیمور در سال ۸۰۷ هجری قمری برابر با ۱۴۰۵ میلادی هنگامیکه بادو بیست هزار سپاهی به قصد تسخیر کشور چین عازم آن دیار بود در شهر اترار بغتاً بیمار میشود. پزشکان از مداوا عاجز می‌مانند، تا سرانجام آن چشمان پرآز و حریص و سیری ناپذیر و خونخوارش برای همیشه بسته میگردد. خود و جهانی را آسوده

۱ - شاملو و بیگدلی يك مفهوم است. لفظ دوتا و معنی یکیست. فرقی ندارد.

۲ - رحیم زاده صفوی. شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تهران ۱۳۴۱

می‌سازد و آرزوی فتح چین و جهان را باخود به گور میبرد. خونخواران و تیموران معاصر باید بدانند که فرمانروایی و خود کامگی آنان نیز جاودانی نیست و مرگ بی‌امان در کمین آنان نشسته است. دیر یازود جان‌شان را خواهد گرفت .

مورخ شهیر میرزا محمد تقیخان سپهر «لسان‌الملک» در کتاب وزین «ناسخ‌التواریخ» خود در باره‌ی بازگشت ترکان از حدود شام و روم بایران چنین مینویسد :

« چون امیر تیمور گورکان در سال دوازدهم پادشاهی خود که هشتصد و سه سال از هجرت نبوی گذشته بود، سفر مصر و دمشق کرد فرمان داد که جماعت ترك از حدود شام که اراضی بیگانه است کوچ کرده بایران آیند و از ایران به تركستان که وطن اصلی‌شان است نشیمن جویند ، لاجرم آن جماعت بار سفر بسته به حدود ایران و ایران زمین آمدند و بیشتر راه تركستان پیش گرفتند و گروهی خاصه در آذربایجان و حدود گنجه و ایروان رحل اقامت افکندند^۱ مسلم است که طایفه قاجار در اطراف گنجه و ایروان و بیگدلی یا شاملو در اطراف رود ارس و نقاط جنوبی آن رودخانه نشیمن گزیدند .

این موضوع را کمی تشریح کنیم :

تیمور پس از غلبه بر ایلدیریم بایزید و فارغ گردیدن از امورات آسیای صغیر هنگامیکه می‌خواست بطرف سمرقند بازگردد، درصدد برآمد که تعدادی از قبایل ترك را که سالها بلکه قرن‌ها پیش بآن حوالی آمده و سکونت اختیار نموده بودند باوطان اصلی خودشان یعنی تركستان عودت دهد: از قبیل ایل قارا تاتار ، بیگدلی و دیگر ایلات بزرگ .

مؤلف «ظفرنامه» در این باره می‌نویسد : «صواب آن دانست که آنها را از آن دیار کوچ داده بماوراءالنهر برد و چون ایشان سی چهل هزار خانوار بودند و

۱ - ناسخ‌التواریخ جلد اول . مؤلف مورخ شهیر میرزا محمد تقیخان سپهر لسان‌الملک ،

غلبه‌ی بسیار، فرمان داد که شاهزادگان و نوبتیان هر کس بجانبی روان شده، ایشان را چنان در میان بگیرند که کسی بیرون نتواند رفت و سفارش فرمود که شرایط حزم و تیقظ نیکو رعایت فرمایند و ایشان را ضرری نرسانند. بر حسب فرموده، امیر جهان‌شاه بادگیر امراء برانغار و لشکر میرزاده محمد سلطان بطرف توقات و اماسیه توجه نمودند. و امیر سلیمان‌شاه با فوجی از سپاه جواناناروی عزم بصوب قیصریه و سیواس آورد. بعد از آن رایت نصرت شعار در ضمان عون و تأیید آفریدگار ایلغار کرده، بصوب صحاری اماسیه و اراضی قیصریه که اماکن ایلات مزبور بود روان و امیرزاده شاهرخ و سلطان حسین را بالشکرهای گران امر فرمود که راهها برایشان گرفته نگذارند که هیچ آفریده بیرون رود. چون موکب فیروزی مخایل بعد از قطع مراحل و منازل از پل آب قره شهر گذشته به ایشان رسید و کس فرستاد و کلانتران ایشان را طلب داشت. در زمان دو سردار از ایشان: اخی تبرک و مروّت بدرگاه عالم پناه شتافتند و چون بسعادت زمین بوس فایز گشتند، عاطفت پادشاهانه ایشان را به حسن التفات و لطف کلمات مستظهر و آسوده خاطر ساخته خلعت‌های طلاگون پوشانیده و کمرهای زرین بخشید و از برای مزید امن و اطمینان با ایشان بصورت قهد و قسم فرمود که در باره‌ی آنان جز عنایت و مرحمت بظهور نخواهد پیوست، و مدّتیست تا آبا و اجداد شما بفرمان سلاطین ماضی از توران زمین که جای اصلی و مأوای قدیمی شما بود بیرون آمده‌اید و در دیار بیگانه به غربت گذرانیده و اکنون که بحمدالله تعالی از اینجا تا آنجا حکم یک ولایت دارد و مجموع در تصرف بندگان ماست شما را فرصت غنیمت می باید شمرد و بازانان و فرزندان و متعلّقان و جمیع اموال و اسباب و گله و رمه به یکبارگی از اینجا کوچ کرده و همراه اردو و لشکریان بوطن و یورت اصلی خود می باید آمد و در سایه‌ی عدلت و مرحمت ما روزگار بفرغت و رفاهیت گذرانید.»^۱

۱ - ظفرنامه. تألیف شرف الدین علی یزدی. تهیه و تنظیم از عصام الدین اورونیا یوف. اداره انتشارات «فن». جمهوری شوروی سوسیالیستی ازبکستان. تاشکند، سال ۱۹۷۲. صفحه ۸۸۰.

مؤلف «ظفرنامه» می افزاید : «ایشان بعد از ادای دعا و ثنا عرضه داشتند که اوامر و نواهی حضرت پادشاهی را از اخلاص و هواخواهی گردن اطاعت نهاده ایم. و بندگان را کدام دولت و رای آن باشد که در پناه حمایت خدّام آستان سلطنت آشیان باشیم.»^۱

شرف الدین علی یزدی می افراند : « حضرت صاحبقران فرمان داد که ایشان را کران کران و جوق جوق ساخته به امرا و تومانات قسمت کردند و همه را باتمام گله و رمه کوچانیده و روان شدند...»^۲

با این ترتیب ایل و اویماق بیگدلی بمعیت لشکریان تیموری از شام و روم طبل رحیل زده، راهی ترکستان می شوند. این حادثه و احوالات را مورّخین دیگر نیز با کم و بیش اختلاف ضبط نموده اند که ما نمونه های دیگری را در زیر ارائه می دهیم: معین الدین نطنزی در «منتخب التواریخ» مینویسد :

« از جمله ی طوایف غز (اوغوز) که ظاهراً همراه مغولان به ایران آمدند و از این سرزمین گذشته بیرون رفتند و سپس همراه صفویّه به ایران باز گشتند ، بیگدلو بودند . آنها در اصل منسوب به اقوام فایمان بودند و همراه جورماغون به ایران آمدند . فوجی از این قوم به شام (سوریّه) رفتند و مشهور به شاملو شدند . همراه صفویّه به ایران معاونت کردند و در دولت صفوی و نادری قدرتی بهم رساندند . در دوران قاجاریّه ایشان را دوجا مقام بودیکی ناحیه ی مزدقان در نزدیکی دارالخلافه ی تهران و دیگری در مراغه (قائم مقام - ۳۶۸). در قرن ۱۹ گروه کوچکی از بیگدلو در نزدیکی تهران بسر می بردند . طبق روایات قاجارها نیز همراه مغولان به ایران آمدند و به شام رفتند و همراه تیمور به ایران باز گشتند.»^۳

۱ - همان کتاب همانجا .

۲ - همان کتاب همانجا .

۳ - نطنزی معین الدین. منتخب التواریخ . با تصحیح ژان اوین . کنا بفروشی خیّام تهران سال ۱۳۳۶ . صفحه ۲۰۷؛ نقل از «ایلات و عشایر» نوشته آ . ن . لمتون . ترجمه علی تبریزی . صفحه ۲۰۷ .

باید یاد آور شد که مؤلف اثر « منتخب التواریخ معینی » فقط به یکموج از حرکات ترکان و اوغوزان نظر داشته و حرکات و امواج قبلی را از نظر دور داشته و به شمار در نیآورده است. در صورتیکه قوم بیگدلی خیلی قبل از سرازیر شدن موج مغول به ایران جزء دستجات اوغوزان و سلجوقیان از شرق به غرب حرکت نموده و یکی از عوامل تشکیل دهنده این یورش‌ها و کوچهای دستجمعی تاریخی بوده‌اند که بتدریج در ایران، شامات و آسیای صغیر تمرکز و تجمع نموده و رفته رفته صاحب قدرت و منزلت شده‌اند و تعدادی از آنان در حدود سی تا چهل هزار خانوار در معیت امیر تیمور گورکانی از روم و شام به ایران برگشته به وساطت خواجه علی صفوی^۱ (سیاهپوش) آزاد گردیده و به بیگدلی‌های مقیم ایران پیوسته‌اند و در حقیقت شاملو و روملو همان بیگدلی‌ها هستند که به همراهی تیمور از ترکیه به ایران باز گشته‌اند که تفصیلاً خواهد آمد.

خود مؤلف اثر « منتخب التواریخ » فکر بالای خود را در صفحات بعدی اثر خود کمی کامل تر ایضاح مینماید و آمدن بیگدلی‌ها را به ایران تا دوران سلجوقیان به عقب برده و مینویسد: «... گروه سوم از ایلات ترکان و ترکمانان بودند که بیشترشان هنگام حمله‌ی سلجوقیان، مغولان و تیموریان به ایران آمدند، از آن گذشتند و به آسیای صغیر و شام (سوریّه) شتافتند و سپس همراه سلسله‌های قره قویونلو و آق قویونلو و صفویّه به سوی مشرق باز گشتند»^۲. البته این بازگشت خیلی قبل از تشکیل دولت صفویّه بوده است و هنوز در هنگام تشکیل سلسله‌های قره قویونلو و آق قویونلو و هم چنین آغاز هنگام سیادت روحانی معنوی و طریقتی صفویان بوده، چنانکه معلوم است از آغاز تشکیل دودمان صفویّه طایفه‌ی بیگدلی چه در دیاربکر

۱ - خواجه علی صفوی معروف به سلطانعلی سیاهپوش میباید و از شیوخ بزرگ صفوی است.

۲ - نطنزی معین‌الدین. منتخب التواریخ. با تصحیح ژان اوین. کتابفروشی خیام تهران سال ۱۳۳۶. صفحه ۲۰۲.

وارزروم، چه آذربایجان و آران و چه در سوریه و شامات و بین النهرین سرسپرده ترین پیروان و فدایی ترین مریدان خانقاه صفویه بوده و از ابتدای کار و آغاز خانقاه تا واپسین روزهای حاکمیت خاندان صفوی جانباز ترین افراد و پرتلاش ترین خدمتگذاران این آب و خاک و سپس این خاندان بوده و هرگز از بذل جان و مال دریغ نداشته اند. و در قیام و رشد و نمو و شکوفایی و عظمت این خاندان سهم عظیمی داشته و نقش مهمی ایفا نموده اند. و در حقیقت از مؤسّسین و مکملین و چرخانندگان و خیرخواهان و سرسپردگان این دودمان بوده اند و پاپای آحاد و افراد اولاد شیخ صفی الدین اردبیلی قدم برداشته و در هر شرایط و زمان و مکان با آنها همراه و همقدم بوده اند و در شکل گرفتن يك ایران مستقل و آزاد شیعی مذهب و نیرومند کوشیده اند .

قزلباش

مسئله‌ی تشکیل نیروی قزلباش (سرخ سر) که کلاه ۱۲ ترك از سقر لاط قرمز که علامت ائنی عشریتست در سر داشته اند به تحقیق از دوران شیخ خواجه سلطانعلی بنیان‌گذاری میگردد . صفویان که از لحاظ نسب خویش را منسوب به امام هفتم شیعیان یعنی امام موسی کاظم میدانستند . در سر هوای اشاعه تشیع و سلطه بر ایران را می‌پروراندند و از دوران شخص شیخ صفی الدین صاحب نفوذ عقیدتی و طریقتی قابل ملاحظه‌ای بودند و آنی از تعقیب مقاصد مذهبی و سیاسی خود غافل نبوده و کوتاهی نداشتند. تلاش عمده شان ایجاد مرکزیت سیاسی و وحدت مذهبی و رسمیت دادن مذهب شیعه در سراسر ایران و بر انداختن حکومت خان - خانی موجود و پایان بخشی بر حالت تشتت و تجزیه در کشور بود. هنوز قبل از یورش تیمور از شرق به غرب در میان ایلات شام (سوریه)، دیار بکروروم و آذربایجان نفوذ معنوی و طریقتی فراوانی داشتند و مریدان سرسپرده بیشماری با خلوص نیت و صفای باطن فرمانبردار محض آنان بود.

هنگامیکه تیمور بین‌النهرین و شامات و روم را گشود (از سال ۹۰۲ تا ۹۰۴ هجری قمری) و سلطان ابلدریم بایزید را مغلوب و اسیر کرد، آن سرکرده‌ی بی‌نظیر و هوشیار در میان جنگجویان این منطقه به گروهی جنگاور رشید و نبرد دیده و چالاک برخورد نمود که سوای ساکنین بومی و اصلی منطقه بودند و چون به تحقیق پرداخت بقول شاعر: چون نیک نظر کرد پر خویش در آن دید. این بود که تیمور امر به اسارت و معاودت آنان به موطن اصلی و آب و خاک آبا و اجدادی خود یعنی ترکستان صادر کرد و بیش از سی هزار نفر از شام و روم را بجانب مشرق زمین حرکت داد. لیکن چنانکه در صفحات قبلی گذشت، خواجه سلطانعلی صفوی در اردبیل وساطت کرد، و آزادی آنها را فراهم نمود. و این سی هزار نفر اسیر آزاده شد، که قبلاً نیز از مریدان خاندان صفویه بودند و اراتشان بیش از بیش به این دودمان افزود و حقیقتاً از صمیم قلب سرسپرده گردیدند و بر حسب آنچه که نوشتیم بادوختن پارچه‌ی قرمزی به کلاه خویش لقب قزلباش (سرخ‌سر) گرفتند و تشکیلات قزلباشان از همان روز آزادی‌شان از اسارت امیر تیمور گورکانی در شهر اردبیل آغاز گردید.

محمد ابراهیم باستانی پاریزی کلمه‌ی قزلباش را از زبان مؤلف «تاریخ احیاء الملوك»^۱ چنین توصیف می‌نماید:

«قزلباش مرکب از کلمه قزل = سرخ و باش = سر به زبان ترکی است، سلطان حیدر برای صوفیان و مریدان خود تاجی برگزید که سرخ رنگ بود و چنانکه گفتیم این کار بر اساس همان پارچه‌ای بود که به روایتی صدرالدین موسی به تیمور نشان داده بود. این تاج دوازده ترک بود - اشاره به ۱۲ امام - ، قزلباشان افراد طوایف ۹ گانه‌ای بودند که در کمال صمیمیت برای پیش برد مذهب شیعه و جنگ با عثمانیان و تحکیم موقعیت صفویه فداکاری کردند و بیاس این خدماتی که کرده بودند از زمان شاه طهماسب به بعد در جامعه ایران موقعیت اجتماعی بزرگی یافتند و در بیشتر شهرها متمکن شدند و املاک و اموال

بیشمار بدست آوردند و بعضی جاها از خود خشونت نیز نشان دادند.^۱
و خودش می‌افزاید :

«بهر حال این طبقه تا اواخر عهد صفوی وجود داشته‌اند (بهتر بود که می‌گفت تا دوران شاه عباس اول؛ زیرا وی تشکیلات قزلباش را ملغی و بجای وی سازمان شاهسون را برقرار نمود . غ - بیگدلی) . همسایگان و بعضی اروپائیان کشور ایران را در این عهد کشور قزلباش^۲ گفته‌اند و هنوز هم پرچم قزلباش در خانقاه شیخ صفی باقی است. چوبی است بلند از خیزران که روده‌ی گوسفند قطعات آنرا بهم پیوند کرده‌اند و در افواه است که شاه اسماعیل در زیر همین پرچم و با فریاد الله الله سپاه قزلباش را به جنگ عثمانی می‌فرستاد ، این پرچم را اکنون زیر گنبد « الله الله » نگهداری میکنند.»

سرجان مالکوم مؤلف کتاب «تاریخ ایران» در باره‌ی ترکیب قزلباش و خدمات این سازمان چنین مینویسد : «... شاه اسماعیل عقاید ملت را آلات ترقی دولت ساخته بحذاقت بکاربرد و فایده‌ای چنانکه باید تحصیل کرد . هفت ایل ترك اُستاجلو و شاملو و تكلو و بهارلو و ذوالقدر و قجر و افشار را که عمده‌ی اسباب ترقی و ظفر وی بودند بکلاه سرخ و لقب قزلباش امتیاز داد . چنانچه لقب مزبور در اعقاب و احفاد ایشان نیز جاری ماند ...»^۳

بعضی از مؤلفین بیگانه حتی دولت صفویه را دولت قزلباش نامیده و نوشته‌اند، از آنجمله ای . پ . پتروشفسکی ملاحظات خود را چنین بیان مینماید : « دولت

۱ - سیاست و اقتصاد عصر صفوی . اثر باستانی پاریزی محمد ابراهیم . تهران چاپ دوم ۱۳۵۷ صفحه ۴۰.

۲ - موقعیت اجتماعی قزلباشان از زمان خود شاه اسماعیل است و آنها مؤسس سلسله صفویه می‌باشند.

۳ - تاریخ ایران: سرجان ملکوم. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت بکوشش مرتضی سیفی قمی تفرشی، ابراهیم زندپور . تهران ۱۳۶۲ صفحه ۲۵۳ .

نوییادی که به فرمانروایی دودمان صفویه (۱۵۰۲ - ۱۷۳۶م) در آن استوار شده بود نام دولت صفویه یا دولت قزلباش بخود گرفت.^۱ و مؤلف سپس می افزاید: «خاورشناسان پیشین اروپایی در امپراطوری صفویه دولت ملی ایران را می دیدند. این پندار درست نیست. و دولت صفویه در سدهی ۱۶ میلادی قوم پارسی زبان از موقعیت فرمانروایی برخوردار نبوده است و در خود لقب شاهنشاه نیز هیچ چیز ملی وجود نداشت.»^۲

بنا بر روایات تواریخ ایلات آزاد شده ی اترک از اسارت و تبعید امیر تیمور هفت ایل بزرگ بوده اند: بیگدلی - شاملو، اُستاجلو، افشار، قاجار، تکلو، ذوالقدر و روملو که هسته ی اصلی و مرکزی سازمان قزلباشان را تشکیل داده اند. لیکن رفته رفته بر تعداد این ایلات و قبایل افزوده و بر حسب نوشته ی محمد رشید (۱۰۱۳ ه. ق) تعداد آنان به صدها هزار نفر رسیده است.

محمد رشید این قزلباشان را به دو قسمت دست راست و دست چپ تقسیم مینماید و مینویسد: قسم اول «در ذکر جماعتی که در دست راست میباشند»: ۱ - «قوم شاملو - ایشان در حوالی حلب و ادرنه و طرسوس و سایر بلاد شام می باشند و از جمله ی مریدان خاندان عظیم الشان صفوی اند و در زمان خاقان سلیمان مکان اسکندرشان المؤید به تأییدات الملك الجلیل ابو الفتح شاه اسماعیل انارالله برهانه از جمیع اویماقات بزرگتر بسودند.»^۳ و آنان بسر ۱۲ شعبه تقسیم می شده اند.

سپس باختصار نام تعدادی از سران و سرکردگان و حکام و فرزندان بیگدلی

۲۹۱ - تاریخ ایران. ایران در سده های میانه. ای. پ. پتروشفسکی. مترجمان: سیروس ایزدی، حسین تحویلی. تهران ۱۳۵۹ صفحه ۸۶.

۳ - مجموعه تاریخ ایران «تاریخ قزلباشان» از روی نسخه منحصر به فرد کتبخانه ملی ملک. تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳. بقلم محمد رشید. به اهتمام میرهاشم محدث. تهران ۱۳۶۱. صفحه ۸.

شاملو را ذکر مینماید از قبیل حسین بیک للهی شاه اسماعیل و سردار بزرگ او که نخستین والی هرات بود. عابدین بیگ بیگدلی - شاملو پدر تاجلو بیگم. سپس دو رمیش خان بیگدلی شاملو (انیس الحضرت) حاکم نوبتی هرات متوفی در سال ۹۳۱ ه. ق برادرش حسین خان بیگدلی شاملو مقتول در سال ۹۴۱، سپس نام زینل خان شاملو بیگدلی حاکم هرات و استرآباد مقتول سال ۹۳۴؛ آغزیو از خان و نجفقلیخان ولد قنبرخان حاکم قاین و غیره.

مؤلف «عالم آرای عباسی» چنین مینویسد: «... طایفه‌ی شاملو که معظم طوایف قزلباش و بخدمت و خدمت و حقوق جانسپاری از همه درپیش و سر دفتر اویماقانند و در زمان خاقان جهان ستان (شاه اسماعیل. غ - بیگدلی) و ظهور این دولت و خاندان و اوایل جلوس همایون حضرت شاه جنت مکان امراء بزرگ و خنانان عالیشان در میان طبقه شاملو بودند مثل حسین بیک لله خاقان سلیمان شان ابوالبقاء شاه اسماعیل بهادرخان و عبدی بیک که بشرف مصاهرت آن حضرت سرافرازی داشت و دورمیش خان ولد او و حسینخان برادر دورمیش خان که خواهرزاده حضرت شاه جنت مکان بود، زینل خان و آغزیوارخان و غیر ذلک بمناصب بلند و تیولات ارجمند از سایر اویماقات امتیاز داشتند. اما در این هنگام پنجنفر صاحب نقاره و علم بیش نبوده و معظم ایشان ولی خلیفه اوچی که حاکم مشهد مقدس معلی و زیاده از دیگر امراء صاحب قشون و لشکر بود و اکثر میرزاهای شاملو در سلك قشون او منتظم بورند. فولاد خلیفه حاکم ولایت همدان بود و دیگر سلیمان خلیفه که او از حکومت استرآباد معزول گشته در درگاه معلی بود.»

در کتاب «تاریخ بختیاری» در باره‌ی ایل شاملو چنین مذکور میباشد:

«... وقتی قبایل تاتار^۲ در اطراف عالم بانحای عذیده متفرق شدند جمعی از آنها در بلاد شام یا خود به ایران رفته اند یا ایشان را کوچ داده فرستاده اند. چنانکه

۱- «تاریخ عالم آرای عباسی»... چاپ تهران... صفحه ۱۳۸. نصراله فلسفی «زندگانی شاه عباس اول» جلد ۱... صفحه ۱۶۱.

۲- درباره‌ی کتب اشتباهاً ترک را تاتار ضبط کرده اند.

ایل شاملو امروز شاید بزرگتر و پرجمعیت‌تر از جمیع ایلاتی است که نژاد از ترك دارند قراگوزلو و بهارلو و بسیاری از طوایف دیگر شعب ایل شاملو هستند و امیر تیمور گورکان آنها را از شام به ایران برد.^۱

می‌بینیم که همین ملاحظه و رأی درباره‌ی عظمت و قدرت شاملوها از طرف سترجان ملکم نیز به شرح ذیل بیان می‌گردد و نامبرده مینویسد: «وقتی که قبایل تاتار (ترك، غ. بیگدلی) در اطراف عالم بانحاء عذیده متفرق شدند جمعی از آنها از بلاد شام یا خود به ایران رفته‌اند یا ایشان را کوچ داده فرستاده‌اند. چنانکه ایل شاملو امروز شاید بزرگتر و پرجمعیت‌تر از جمیع ایلاتی است که نژاد ترك دارند قراگوزلو و بهارلو و بسیاری از طوایف دیگر شعب ایل شاملو هستند و امیر تیمور گورگانی آنها را از شام به ایران برد.»^۲

دکتر محمد معین در «فرهنگ معین» در باره‌ی قزلباش و نه ایل ترکیب‌کننده‌ی اصلی وی چنین مینگارد: «قزلباش (سرسرخ) از طوایف مختلف ترك که با سلطان حیدر صفوی و مخصوصاً با پسر او شاه اسماعیل در ترویج مذهب شیعه و تحصیل سلطنت یاری کردند اطلاق میشود. این طوایف ترك بسبب کلاه سرخی که بر سر می‌گذاشتند بدین نام معروف شدند. کلاه سرخ یا «تاج قزلباش» را نخست سلطان حیدر برای صوفیان و مریدان خود که آن زمان طایفه ترکمانی بر سر می‌بستند ترتیب داد. صوفیان و مریدان خاندان صفوی که در آغاز کار شاه اسماعیل اول بر او گرد آمدند و در راه سلطنت و کشورگشایی و ترویج تشیع یار و پشتیبان وی شدند: روملو، شاملو، استاجلو، تکه‌لو، ذوالقدر، افشار، قاجار، وارساق و صوفیه‌ی قرا باغ. گروهی ارسران این قبایل از مدتها پیش و شاید از زمان شیخ صفی‌الدین جد بزرگ

۱ - تاریخ بختیاری. علیقلیخان بختیاری سردار اسعد. تهران ۱۳۶۱، انتشارات یسا- ولی فرهنگسرا. صفحه ۴۱۹.

۲ - تاریخ ایران. سترجان مالکوم. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت. بکوشش مرتضی سیفی قمی تفرشی ابراهیم‌زند. تهران ۱۳۶۲ صفحه ۱۹۶.

خاندان صفوی باین خانواده سرسپرده و در زمره‌ی صوفیان صافی و مریدان فداکار ایشان درآمده بودند چنانکه جنید و شیخ حیدر جد و پدر شاه اسماعیل نیز با تکیه فداکاری و اخلاص و جانفشانی این قوم بنام غزا و جهاد با کفار بکشور گشایی و سلطنت جوئی برخاستند و عنوان سلطان را که نشان قدرت سیاسی و نظامی بود بر عنوان موروثی روحانی و معنوی شیخ اضافه کردند. پس از آنکه شاه اسماعیل سراسر ایران را تسخیر کرد. چون آن همه کشور گشائی و پیروزی که نتیجه‌ی جانفشانی و دلیری و فداکاریهای سران قزلباش در راه «مرشد کامل» بود آنان در هر ولایت بالقاب و عناوین امیرالامراء و بیگلربیگی و خان و سلطان و بیک حکومت مستقل یافتند و دارای اراضی و املاک پهناور شدند. شاه پس از فتح هر ولایت غنایم و اسیران و زمینهای آنجا را میان سرداران قزلباش تقسیم میکرد و بدین ترتیب در سراسر ایران طوایف ترك نژاد و ترك زبان فرمانروا شدند...»^۱

محمد رشید که در سال ۱۰۱۳ هجری قمری این اثر را برشته‌ی تحریر درآورده و قزلباشها را بدو «جماعت دست راست و دست چپ» تقسیم بندی نموده و در باره‌ی هر کدام از این ایلات و نماینده‌های شاخص‌شان به اختصار معلوماتی داده، بقیه ایلات قزلباش را چنین معرفی مینماید:

- ۲- قوم روملو - این قوم در حوالی توقات و سیواس و اماسیه و فاراب و مشهد والی و سایر بلاد روم میباشند. بعضی حشمی و بعضی شهری‌اند... و سپس عده‌ای از سران و بزرگان‌شان را نام می‌برد و اقوام ایشان را بشرح زیر می‌شمارد:
- ۳- قوم آقاجری - (آقاج اری)^۲
- ۱۸- قوم تکللو
- ۴- قوم بیراملو
- ۱۹- اقوام ترکمان
- ۵- قوم اکرامی - بیست و چهار شعبه‌اند
- ۲۰- قوم بهارلو
- ۶- قوم اردک‌لو
- ۲۱- قوم جاگیرلو

۱- فرهنگ فارسی. تألیف دکتر محمد معین استاد دانشگاه تهران. جلد ششم (اعلام).

مؤسسه انتشارات امیرکبیر. تهران ۱۳۶۰. صفحه ۱۴۵۹، ۱۴۶۰.

۲- آقاج اری - مرد جنگل - جنگلی مرد.

۷- قوم قراجرلو	۲۲- قوم قرمانلو
۸- قوم آق قویونلو	۲۳- قوم سعدلو
۹- قوم قراقویونلو	۲۴- قوم حاجیلو
۱۰- قوم بایندری	۲۵- قوم بای بورتلو
۱۱- قوم موصلو	۲۶- قوم وارساق
۱۲- قوم پرنک	۲۷- قوم او اوغلی
۱۳- قوم شیخاوند	۲۸- قوم قرجه داغلی
۱۴- قوم چینی	۲۹- اُستاجلو
۱۵- قوم بیات و بورچالو	۳۰- قوم ذوالقدر
۱۶- قوم عربگیرلو	۳۱- قوم افشار
۱۷- قوم قوخیسلو	۳۲- قوم قاجار

قسم دوم

در ذکر طوایف قزلباش که در دست چپ میباشند و بدین ترتیب مشاهده می شود که مینورسکی دانشمند روسی که در اثر خود تعداد ایلات قزلباش را به ۳۲ طایفه نگاشته است از این منبع که بقلم محمد رشید است استفاده نموده است. ولی متأسفانه نامی از اثر نامبرده و مؤلف آن نبرده است و اشاره ای به منبع مورد استفاده خود نکرده است. ما چون تاریخ ایل و تبار بیگدلی شاملو را به قلم می آوریم، این است در این اثر درباره ای ایلاتی که با ریشه و منشاء و اصل و تبار بیگدلی قرابت و نزدیکی بیشتری دارند توجه می نمائیم و مختصراً بشرح احوال و تاریخ آنان می پردازیم:

آق قویونلو و قراقویونلو (قرايونلو)

« درباره ی ریشه و منشأ و منسوبیت قره قویونلو و آق قویونلو نیز باید گفته شود که قره قویونلوها از دودمان بهارلویا می باشند که یکی از شعب قبیله بیگدلی است و اصالتاً از ترکان یا ترکمانان اوغوز الاصل صحیح النسب و منتسب به اویماق بیگدلی هاست و آق قویونلوها منسوب به تیره ی بایندر که آنها نیز از ترکمانان منسوب به اوغوز الاصل بوده و از اولاد یافت بن نوح می باشند و در مآخذ معتبر نیز

به کرات باین مسئله. در همین کتاب «منتخب التواریخ معینی» در این باره می‌خوانیم: «پس از مرگ تیمور آنش مناقشات داخلی زبانه کشید. در باختر تر کمانان قرايونلو که رئیس‌شان بایرام بیگ از ایل بهارلو (متوفی به سال ۷۸۲ هـ / ۱۳۸۰ م) نخست بخدمت سلطان اویس جلایر در آمده بود از ارمنستان به آذربایجان حمله بردند. این قوم را تیمور به ارمنستان رانده بود. قراویونلوها در سال ۸۱۴ هـ / ۱۴۱۰ م. بغداد را از آل جلایر گرفتند. متعاقباً آق‌قویونلوها که مرکز اصلی‌شان دیار بکر بود و سرانشان از تیره بایندر بودند سلسله‌ی قراویونلوها را برانداختند ... و این ترکمانان بیشتر شبیه سلجوقیان بودند نه مغولان و تیموریان^۱.» تشخیص هویت و قضاوت مؤلف در این باره عادلانه و درست می‌باشد و هردوی این طایفه قراویونلو و آق‌قویونلو ترک‌نژاد و اوغوز نسب بوده قراویونلوها از تیره بیگدلی شعبه‌ی بهارلومی‌باشند و آق‌قویونلوها از ترکمانان (یعنی اوغوزان) تیره‌ی بایندرو هیچگونه ربطی با نژاد مغول که تیمور هم از آن نژاد است ندارند. بیگدلی‌های شاهسون را بعدها لادی‌شیل (Lady Sheil) به دو قسمت شاملو و بهارلو تقسیم نموده و مینویسد: در این زمان بخشی شاملو و شاهسون و بخشی دیگر بهارلو نامیده میشدند و نیمی از بهارلو در فارس و همدان و نیمی دیگر در آذربایجان می‌زیستند.

ما همیشه در این فکر بودیم که حکومت‌های قاراویونلو و آق‌قویونلو که از طوایف اتراک می‌باشند اصل و نسب و منشأ و نژادشان به کجا می‌رسد و از کدام گروه و قبایل اتراک می‌باشند تا اینکه در کتاب «تشکیل دولت ملی در ایران» جواب خودمان را به شرح زیر یافتیم.

مؤلف اثر «تشکیل دولت ملی در ایران» در باره‌ی ریشه و نسب و منشأ آق‌قویونلوها ملاحظات خود را بقلم آورده شجرة النسب اوزون‌حسن را با پنجاه دو واسطه به اوغوزخان میرساند.

آق‌قویونلوها که آنها را بایندری نیز خوانند مدت ۳۶ سال در غرب ایران

سلطنت کردند و اسامی پادشاهان آنان به شرح زیر است : حسن پاشا، سلطان خلیل، یعقوب پادشاه، بایسنقر میرزا، رستم پادشاه، احمد پادشاه، محمدی میرزا، الوند پادشاه و سلطان مراد. و نسبت این قوم به گون خان بن اوغوز خان میرسد.^۱ مؤلف اثر «تکامل فتودالیسم در ایران» قراقویونلوها را مخلوطی از نژاد ترک و مغول دانسته و می نویسد :

« در اواخر دوره ی ایلخانان مغول فدراسیون ایلات مختلف ترک و مغول تحت نامهای جدیدی مانند آق قویونلو و قراقویونلو پدید آمدند ... لیکن این دسته از کوچ نشینان با مقاومت ایلاتی که توسط تیمور متحد شده بودند روبرو گردیدند ... و در اوایل قرن نهم هجری قمری ترکمانان قراقویونلو که توسط تیمور به ارمنستان رانده شده بودند، به آذربایجان حمله کردند. اما آنان با مقاومت گروهی دیگر از خران یعنی ایلات آق قویونلو که محل کوچشان در بخش علیای دجله و بین دیاربکر و سیواس بود روبرو شدند.^۲ »

مؤلف، اولین فرمانروای آق قویونلو را به نام علاء الدین ابن نورعلی بیک معرفی مینماید که توانست چند صباحی موصل را تسخیر کرده و سلسله ی آق قویونلو را تشکیل بدهد (باارجاع و استناد بر مرثی التواریخ صفحه ۴۸۱) . پس از وی برادرش فخرالدین قتلوق (قتلغ) بیک را که به حکومت رسید و جانشین برادر گردیده معرفی مینماید . ولی دوران حکومت او نیز دیری نپاییده است و پس از درگذشت وی پسرش بهاء الدین عثمان بیگ مشهور به قره ایلوک به ریاست قبیله ی آق قویونلو

۱- تشکیل دولت ملی در ایران . حکومت آق قویونلو و ظهور دولت صفوی . نوشته والتر هیمتس . ترجمه کیکاووس جهاندار . شرکت سهامی انتشارات خوارزمی . چاپ دوم . تهران دیماه ۱۳۶۱ خورشیدی . صفحه ۱۶۵ .

۲- نگاه کنید : تاریخ قزلباشان . باهتمام میرهاشم محدث از روی نسخه ی منحصر بفرد کتابخانه ملی ملک . تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ ه . ق تهران . ۱۳۶۱ خورشیدی . صفحه ۱۳ به بعد .

رسید معرفی مینماید و می‌افزاید که نام این قبیله را به تبعیت از نام بزرگترین پسر گوگ خان بایندری هم می‌گفته‌اند.^۱

پس بدین‌طریق معلوم می‌شود که از اوایل قرن هفتم تا اواخر قرن نهم هجری قمری گروهی از اترک و از نژاد اوغوزخان در صفحات غرب ایران و شرق ترکیه امروز و شامات دولتهایی به نام‌های قره‌قویونلو و آق‌قویونلو تشکیل داده و حکومت می‌کرده‌اند و شاخه‌ای از قبیله بیگدلی و سایر قبایل ترک‌نژاد که بعداً انبوه قزلباشان را تشکیل داده‌اند، در این تاریخ فعالیت و اشتراک می‌نموده‌اند. تا اینکه در دوران ظهور دولت صفوی از مؤسّسین و حامیان سرسپرده‌ی صفویان می‌گردند.

انیسه پاکروان در اثر «آغامحمدخان قاجار» خود ضمن معرفی دقیق ایل قاجار در باره‌ی ترکمن‌ها و طوایف بشمار آنان، هم‌چنین وجه تسمیه‌ی بعضی از قبایل معلومات دقیقی میدهد و مینویسد:

«قاجار نهال نورسته از طایفه‌ی بیشمارترکمن (مقصود همان اوغوز میباشد. غ. بیگدلی) بودند که در مسیر نخستین حمله‌ی مغول کشیده شدند و میان سوریه و ایران و قفقاز به سیر و حرکت درآمدند. و شاخه‌هایی از آنها در سرزمین قفقاز ماندگار شدند و طایفه‌ی آق‌قویونلو که در قرن پانزدهم میلادی سلسله‌ای در قسمتی از ایران تشکیل دادند و شهریاری نسبتاً برجسته همچون اوزون‌حسن از آنان برخاست از همان ترکمنها بودند»^۲.

قزلباشها را که به سبب بر سر گذاشتن کلاه سرخ رنگ «سرخ‌سران» میتوان نامید در صفحات تواریخ مرکب از ۷ یا ۹ قبیله بنام‌های زیر ذکر مینمایند:

شاملو (بیگدلی)، قاجار. استاجلو، افشار، بیات، ذوالقدر، تکلو و بعضی‌ها نه‌قبیله

۱- تکامل فتودالیزم در ایران. جلد اول. نوشته فرهاد نعمانی. شرکت سهامی انتشارات

خوارزمی تهران اسفند ماه ۱۳۵۸ چاپخانه سپهر صفحه ۲۶۶ و ۲۶۷.

۲- آغامحمدخان قاجار. نوشته‌ی انیسه پاکروان. ترجمه جهانگیر افکاری. چاپ نوبهار،

اسفندماه ۲۵۳۶.

ذکر کرده‌اند یعنی دوقبیله‌ی روملو وخنسلو را نیز براین هفت قبیله افزوده‌اند. لیکن دانشمند شرقشناس روس منیورسکی تعداد آنها را عبارت از ۳۳ قبیله به شرح زیر میداند :

- ۱ - استاجلو . ۲ - شاملو (بیگدلی) . ۳ - تكلو . ۴ - ذوالقدرلو .
- ۵ - افشار . ۶ - روملو . ۷ - ورسق (وارساق) . ۸ - بهارلو . ۹ - ترکمان .
- ۱۰ - بیات . ۱۱ - هرمندل . ۱۲ - قاجار . ۱۳ - قره‌مانلو . ۱۴ - بییورتلو (بابیورتلو) . ۱۵ - اسپرهلو . ۱۶ - ارید . ۱۷ - چپوشلو . ۱۸ - آسایشلو اوغلو .
- ۱۹ - جمشگرکلو . ۲۰ - ساری زولاخلو . ۲۱ - قره بجقلو . ۲۲ - برچلو .
- ۲۳ - قرغلو . ۲۴ - یزچلو . ۲۵ - حمزه‌لو . ۲۶ - قره‌چوماقلو . ۲۷ - قره‌قویونلو .
- ۲۸ - پوسه بیزلو . ۲۹ - ماهی‌فقیهلو . ۳۰ - سولاخلو . ۳۱ - محمودلو .
- ۳۲ - اینانلو . ۳۳ - بیکلو^۱ . سید جمال‌الدین ترابی طباطبائی مؤلف «آثارباستانی آذربایجان» بدون اظهارنظر عیناً همین اسامی قبایل را پذیرفته در کتاب خود ذکر مینماید^۲.

قراقویونلو که آنها را بارانی نیز خوانند و در حوالی ارجیش می‌بودند . قراقویونلو شاخه‌ای از ترکان سلجوقی بودند که او آخر قرن هشتم هجری علیه تیمور، مؤسس اصلی این خاندان قرايوسف بن قرا محمد نام داشت که در شمار سرکردگان سلطان محمد جلایر بود، که در سال ۷۹۲ ه . ق در شام به قتل رسید . وی بسیار دلیر و نبرد دیده و مردانه بود. هم او بود که با امیر تیمور گورکانی مخالفت نموده و پنجه نرم کرد و تسلیم نگردید و در اکثر جنگهای محلی مظفر و پیروز شد . نخست به «الکای سنجار و موصل و ارجیش ... و سپس بکلیه‌ی آذربایجان و عراق و

۱ - کتاب «سازمان اداری حکومت صفویه» تألیف منیورسکی. ترجمه محمود رجب‌نیا ،

تهران ۱۳۳۴ . صفحات ۲۱ و ۲۴۹ .

۲ - دك: آثار باستانی آذربایجان. تألیف سید جمال براتی طباطبائی. جلد دوم. چاپخانه

شفق تبریز . اسفندماه ۲۵۳۵ صفحه ۴۲ .

عرب و بعضی از عراق عجم استیلا یافت ...^۱ و رسماً حکومت قراقویونلو را تشکیل داد. دو فرزندش قرا اسکندر بن قرا یوسف و جهانشاه میرزا بن قرا یوسف به نوبت یکی بعد از دیگری بجای پدر نشستند. از ارمنستان و بین‌النهرین و آسیای صغیر بطرف آذربایجان سرآزیر شدند، بامیرانشاه جنگید و تارسیدن خود تیمور برادرهای همتسولی بودند.^۲

جهانشاه فرمانروایی محبوب و دادگستر بود، شعر نیکو می‌سرود و در زبان ترکی آذربایجانی دیوانی دارد که هم از لحاظ شعریت و هم از جهت مضمون بسیار پر قیمت است و شاه اسماعیل و فضولی نیز در سبک گفتار او آثار خود را به نظم درآورده‌اند (و نسخه‌ای با خط نستعلیق بسیار زیبا در حدود سه هزار بیت از اشعار ترکی وی در باکو بدست آمده بود که در سال ۱۹۷۵ یا ۱۹۷۶ در شهر بادکوبه چاپ گردید. شاعری صوفی مشرب و پانته‌ئیست^۳ بوده و کائنات را در وحدت می‌دیده است. غ. ب). جهانشاه پس از فراغت از دست مخالفین پدر و برادر در آذربایجان در ۸۵۱ ه. ق به گرجستان لشکر کشید و بر آنجا ظفر یافت و همان سال دیسار بکسر را به تصرف درآورد و در سال ۸۵۶ ولایت اراک و اصفهان را متصرف گردید و سرانجام در سال ۸۵۹ ه. ق شهر بغداد را محاصره و بر آن شهر مستولی گردید. سپس شهر شیراز را محاصره و تسخیر نمود و سرانجام در ۱۲ ربیع‌الثانی ۸۷۲ به قتل رسید.

پس از وی چند تن از دختران اسکندر آرایش بیگم و شادسرای بیگم در تبریز قیام نمودند ولی به تدریج از بین رفتند و در سال ۸۷۳ ه. ق آخرین نماینده این سلسله مقتول و سلسله منقرض گردید.

۱- تاریخ جهان آرا. مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی از روی نسخه عکسی استانبول... و نسخه محشی علامه قزوینی. تهران کتابفروشی حافظ صفحه ۲۴۷.

۲- رک: شاهسون (قره قویونلوها و آق قویونلوها)، نوشته ریچارد تاپر. ترجمه‌ی مجید وهرام، از شماره ۵، سوم سال. مجله‌ی بررسیهای تاریخی ص ۳۲۲.

۳- پانته‌ئیست - وحدت وجودی.

بعضی از مورّخین نسب قطب شاهیان را به قراقویونلوها می‌رسانند. از آنجمله مؤلف تاریخ « اسناد و مکاتبات سیاسی ایران » چنین مینویسد :

« نسب سلاطین قطب شاهی به ترکمانان قراقویونلو رسد و آنان ظاهراً از ترکمان بهارلوازخانواده‌علیشکر می‌باشند علیشکر از سرداران جهان‌شاه قراقویونلو و حکمران ناحیه‌ی همدان و نهاوند بود^۱. »

باید با کمال تأثر و تحسّر اعتراف نمود که در تمام طول تاریخ ترکان پیوسته و در هر سرزمین و قرون خودشان سبب امحاء و اضمحلال هم گردیده‌اند و ضربه و صدمه‌ای که از خود اتراک به آنها وارد آمده، بمراتب بیشتر و شدیدتر و کاری‌تر از لطمانی بوده که از دیگران وارد آمده است. با کمال شرمندگی باید معترف شد که هرگز نتوانسته‌اند یکپارچه و یکدل و متحد بشوند. بنوشته زیرین توجه فرمائید:

« ... خاندان سلجوقی غزنوی‌ها را برانداخت و خود درختی کشن برافراشته و شاخها داد. پنج شاخه از سلجوقیان بشاهی رسیدند: یکی سلجوقیان خراسان که از ۴۲۹ تا ۵۲۲ سلطنت داشتند بدست خوارزمشاهیان منقرض شدند. دیگر سلجوقیان کرمان که از ۴۳۳ تا ۵۸۳ حکمران بودند بدست ترکان غزبرداشته شدند. دیگر سلجوقیان شام که مدّت زمامداری آنان از ۴۸۷ تا ۵۱۱ بطول انجامید بدست اتابکان بوری و امرای ارنقی از بین رفتند. سلجوقیان کردستان و عراق که بدست خوارزمشاهیان انقراض یافتند که از سال ۵۱۱ تا ۵۹۰ پادشاهی داشتند. سلجوقیان آسیای صغیر یا روم که زمامداری آنان از ۴۷۰ تا ۷۰۰ ادامه داشت بوسیله خود ترکان عثمانی از بین رفتند^۲. »

براین نظر درست و جدّی مؤلف تاریخ « طبقات سلاطین اسلام » می‌افزاییم

۱ - اسناد و مکاتبات سیاسی ایران. از سال ۱۰۳۸ تا ۱۱۰۵ ه. ق. همراه یادداشتهای

تفصیلی به اهتمام دکتر عبدالحسین نوائی تهران ۱۳۶۰ صفحه ۱۹۰.

۲ - طبقات سلاطین اسلام ... ص ۱۳۵.

که خود سلطان ایلدریم بایزید امپراطور نیرومند و عظیم دولت عثمانی را در سال ۸۰۴ هـ. ق امیر تیمور گورکانی مغلوب و اسیر نمود و بخاکستر بدبختی نشاند و بقدرت و شهرت جهانی ترکان لطمه‌ی جبران ناپذیر زد. آق قویونلوها را قارقویونلوها را از بین بردند و خود قارقویونلوها را نیز صفویها معدوم ساختند و سرنوشت صفویان نیز دردست نادرشاه افشار حل شد و قاجارها تتمه‌ی افشاری‌ها را نابود ساختند و این رشته تا امروز ادامه دارد. یعنی سیاست سرمایه‌داران جهانی و امپریالیسم بین‌المللی (سرخ و سیاه) مثلاً شوروی ترکستان را بمستعمره تبدیل ساخته و اوزبیک را از قازاق و ترکمن را از قیرقیز و تاتار را از آذربایجانی و الخ جدا نموده، ترک عثمانی را دشمن دیگر خلق‌های ترک قلمداد نموده و با کمال ناجوانمردی تفرقه سیاسی، ملی، نژادی، زبانی و اخلاقی عجیبی بوجود آورده است. بدبختانه سطح فرهنگ استعماری این کشورها نیز آماده پذیرایی این سیاست شوم تفرقه بینداز و حکومت کن و هدف و غرض آلود می‌باشد. معدودی هم که قادرند مسئله را درک نمایند به اسرع اوقات محو و نابود می‌گردند. حتی زبان و ملیت و تاریخ ترکان تحت سلطه و استعمار شوروی در خطر جدی و فانی‌ناگزیر است.

قراگوزلو (سبه‌چشمان) در منطقه‌ی همدان، ملایر، تویسرکان و فراهان مهمترین ایل ترک‌زبان ایل قراگوزلو بوده و بنا به گفته‌ی ماکدونالد کینیر (Kiunneir) قراگوزلوها میتوانند در موقع لزوم تعداد هفت هزار مرد جنگی تجهیز کنند^۱. شیل قراگوزلوها را چهار هزار چادد (خانوار. غ.ب) گفته است که همگی تخته‌قاپو شده‌اند. از شام به ایران آمده‌اند.

قره‌گوزلو - قبیله ترک همدان.

ایل قره‌گوزلو در استان فارس نیز ایلی است بطور مستقل محل اقامت بیضاه^۲ ولی مرکز اصلی آنان همدان و اطراف این شهر میباشد ریشه‌ی قراگوزلوها تا اوایل

۱- بعضی از منابع این رقم را ده هزار نفر ذکر نموده‌اند.

۲- مردم‌شناسی. از انتشارات کتابخانه‌ی ابن‌سینا ۱۳۴۳ صفحه ۲۶۸. ترجمه‌ی دکتر عبدالله فریار.

دوران صفوی میرسد و شماری از مورّخین آنها را جزء ایل بیگدلی می‌شمارند و یکی از شاخه‌های این درخت کهن سال و ستبر بشمار می‌آورند. حتی شاعری در مدح ایل بیگدلی قراگوزلو را نیز منسوب به این ایل میداند و مینویسد:

رخساره بهارلو، قراگوزلو چشم در تیره شاملو خطت مشهور است
ما در باره‌ی منسوبیت ایل قاراگوزلو به ایل مادر بیگدلی در صفحات گذشته‌ی
این اثر چندین جا ملاحظات خودمان را نوشته و از گفتار مورّخین نیز شاهد آورده‌ایم.
خود بزرگان و دانشمندان این قوم نیز میدانند و بر این پندارند که شاخه‌ای از نخل
برومند و تناور بیگدلی می‌باشند و در اینجا به ذکر نام چند تن از سران و سرکردگان
این قبیله می‌پردازیم و اگر عمری باقی شد در آینده در باره‌ی تاریخ این ایل جلیل
به پژوهش و نگارش می‌پردازیم.

از سران و سرکردگان قراگوزلو عجالتاً در دست‌مان سندی که معرّف آنان
باشد موجود نیست. همینقدر میدانیم با نادرشاه چندان سازشی نداشتند و پس از
مرگ وی (۱۱۶۰ ه.ق) در همدان زمام امور را بدست گرفتند. سرافراز بیک
خدا بنده‌لو حاکم همدان را از میان برداشتند و با کریمخان زند هم آواز شده در
رکاب او بخدمتگذاری پرداختند. هنگامیکه حکومت به خاندان قاجار رسید اظهار
انقیاد نمودند و بواسطه ایل و همزبانی مورد توجه و حمایت آغامحمدخان قرار
گرفتند و فرمان او در فارس و کرمان لشکر کشی‌ها نموده، فداکاریها و خدمتگذاریها
کردند و پس از فوت آغامحمدشاه قاجار (۱۲۱۲ ه.ق) در خدمت وراثت سلطنت
جانشانیها نمودند.

اصولاً مورّخین، ایل قراگوزلو را به سه تیره، سه شاخه‌ی اساسی تقسیم مینمایند:

۱ - عاشقلو . ۲ - حاجیلو . ۳ - ازبیکلو .

متأسفانه بر سر املاک و تقسیم ثروت و ارث بین سه طایفه کشمکشهای دائمی
و رقابت‌های شدید موجود بوده و هرگز یگانگی و صمیمیت در میانشان حکمفرما
نبوده و بهمین مناسبت رویهمرفته در اغلب کارها ناموفق و پراکنده بوده‌اند.

اینک به ذکر نام چند نفر از هر یک این سه گروه می‌پردازیم :

حاجیلو

حاجی عبدالله خان فرزند حاجی محمدجعفرخان قراگوز از سرکردگان لایق کریمخان زند (۱۱۶۳ - ۱۱۹۳ ایام سلطنت) بوده . حاکم همدان و سرکرده‌ای سرشناس بوده ، و تا اوایل عهد فتحعلیشاه قاجار (۱۲۱۲ - ۱۲۵۰ هـ. ق) در این مقام انجام وظیفه نموده است و از طرف فتحعلیشاه بفرماندهی قشون فارس تعیین گردیده است، از پنج پسرش چهار نفرشان بمقامات بالای نظامی نایل آمده‌اند . دیگری از بزرگان این شاخه حاجی صفرخان بانی کاروانسرای « حاجی صفرخان » در همدان و پسرش صوفی معروف مجذوبعلی شاه کبودراهنگی (۱۱۷۵ - ۱۲۳۹ هـ. ق) .

دیگری از این خاندان حاجی میناخان کبودراهنگی است که طبع شعرنیز داشته و یکی از رایزنان آغامحمدخان قاجار بوده است . و بعدها اولاد او نام خانوادگی خود را بنام وی به مینایی تبدیل نمودند .

دیگری از بزرگان قراگوزلوی طایفه حاجیلو حاج نصرالله خان است که وی از طرف آقا محمدخان قاجار باسپاهی به قمش رفت تا با جعفرخان زند روبرو شود . لیکن در این مصاف شکست خورد و اسیر گردید ولی از طرف خان زند بخشیده شد و خلعت گرفت .

ریش سفید طایفه حاجیلو حاجی فضل الله خان قراگوزلو عموی مجذوب علیشاه بود و کاروانسرای حاج فضل الله در همدان یادگار او است . وی از ملازمین حضور در سال ۱۲۳۵ هـ. ق جزء ملتزمین رکاب فتحعلیشاه قاجار در سفر فارس بوده است^۱ .

۱- مردم شناسی ایران . از انتشارات کتابخانه ابن سینا ۱۳۴۳ صفحه ۲۶۸ ترجمه ذکر عبدالله فریار .

از مشهورترین افراد این ایل باید نام حاجی محمدخان قراگوزلو (۱۱۷۶- ۱۲۴۰ ه. ق) را برد که جزء ملتزمین رکاب و رای زن و ریش سفید عباس میرزا قاجار بوده است. مردی دانشور و زیرک بوده و یکی از سرکردگان سرشناس جنگهای روس بوده است. مأمور یورش گنجه و تفلیس میشود و بالیافت و توان این مأموریتها را انجام داده، چندی نیز حکمران برخی از شهرهای آذربایجان و سپس از وزیرای محمد شاه قاجار گریده است. با قائم مقام فراهانی دوست بسیار صمیمی بوده،^۱ مردی عرفان دوست و متصوف دانشمندی بوده است «در کتابخانه‌ی غرب همدان مجموعه‌ای هست (ش ۴۸۰۶) دارای دور ساله: «ابحاث عشره» و «ضراط الحقی» از حاج محمدخان بن حاج عبدالله قراگوزلوی (حاجیلو) که اولی همان رساله عرفانیّه مذکور در بعضی تذکرها است و در وقفنامه هم مربوط به حاج محمدخان در اداره اوقاف همدان است...»^۲ وی در سال ۱۲۴۰ در تبریز وفات یافت...

عاشق‌لو

محمدحسینخان قراگوزلو از تیره‌ی عاشق‌لو از نخست‌از هواداران آغامحمدخان قاجار بوده. اوست که بر حسب خواست آغامحمدخان قاجار باهمراه علی‌خان افشار خمسه‌ای زایلرلو و بیاباری خسروخان اردلانی در صحرای بهار همدان شکستی فاحش بر سپاه جعفرخان وارد کرد و از آن پس «فوجهای رزمی قراگوزها جزو واحدهای مهم قشون دولت قاجاری بشمار آمد»^۳ در سال ۱۲۰۵ قمری از طرف آغامحمدخان قاجار افواج قراگوزلورا با سرکردگی محمد حسین خان قراگوزلو و نصرالله خان قراگوزلو (حاجیلو) بمقابله بالطفعلی خان زند و تسخیر فارس گسیل داشت و در سال ۱۲۰۸ که آغامحمدخان شهر کرمان را محاصره کرد، محمد حسینخان

۱- ر. ک منشآت قائم مقام ص ۳۵۰ و ۳۵۱.

۲- مجله آینه. سال سیزدهم. تیر- مرداد ۱۳۶۶. پرویز اذکائی. قراگوزلوهای همدان.

فراگوزلو نیز در رکاب شاه قاجار بود. محمدحسینخان در سال ۱۲۱۶ ه. ق. حکمران همدان شد. منشی سفیر انگلیس وقت در باره وی میگوید: «... پس از ورود ما به همدان، محمدحسینخان فراگوزلو حاکم ولایت طبق تشریفات از سفیر ما دیدار کرد. گفته می‌شود که وی مردی است دارای ثروت و قدرت بسیار، و نیرویی متشکل از ده هزار نفر تحت فرمان خود دارد.» گویا داماد عباس میرزا نایب السلطنه (۱۲۰۳ - ۱۲۴۹ ق.) بوده است.

سرتهب رستم خان فراگوزلو. پسر محمدحسین خان عاشقلو در سال ۱۲۳۳ در معیت شجاع السلطنه مأمور خوابانیدن و سرکوبی شورش هرات گردید. پس از مرگ پدرش در سال ۱۳۴۰ ق. منصب امارت فراگوزلو به رستم خان انتقال یافت. لیکن نامبرده خویی ناآرام و طبیعتی سرکش داشت و همیشه بر سرارث پدر، املاک و اراضی ایل و سایر میراث و مقام با خودی و بیگانه درگیر بود و سرسختی نافرمانبرداری نشان میداد. حتی کار را بجایی رساند که عباس میرزا نامه‌ای تند در حق وی خطاب به برادرزاده‌اش طهماسب میرزا مؤیدالدوله حکمران کرمانشاه و همدان مینویسد و دستور میدهد که مواظب رفتار و کردار وی شده و کاملاً بر کارهای وی نظارت داشته باشد. اینک عین نامه عباس میرزا در اینجا می‌آوریم:

«فرزندى طهماسب میرزا مؤیدالدوله بداند که اگر رستم خان ابن محمدحسینخان عاشقلو ترك این اطوار نمود و بایرادرها به قاعده رفتار کرد و هرروز بواسطه این نفاق، اختلافی در کار نوکر و ایل فراگوزلو نشود، باید آن فرزند او را استمالت داده، لازمه‌ی توجهات و التفات در حق او مبذول دارد. و اگر کمافی السابقی رفتار نموده و هرروز اساسی تازه چیده و فسادى از نو بهم رسانیده باید آن فرزند حکماً و حتماً آدم گمارد و او را بهیچوجه در ایل و رعیت فراگوزلو دخل و تصرف ندهد مگر جاکه ملک دارد، همان حاصل اربابی را مستحق است که به او برسد. و مأذون نیست که به یکی از دهات فراگوزلو دخل شود و اگر در امر نوکر سواره به بهانه‌ی این مطلب بکوشد و اخلال کند، آن فرزند همین پروانه را به عالیجاه خانباخان

ارائه نموده او را محکوم و مأمور دارد که نوکر دسته قراگوزلورا تمام و کمال بانتیجه الخوانین فضل الله خان قراگوزلو و عالیجاه امیر گوننه خان روانه سازد. رستم خان به هرجا می رود برود، اما هرگاه در کار فوج سواره بکوشد و اختلال نکند، باید آن فرزند باز به رعایت حقوق پدرش مرحوم محمدحسین خان عاشقلو او را بانو کر یا به ولایت خمسة افشار با اخوی شیخعلی میرزا حکمران ملایر، یا به صابین قلعه با فرزند ی بهرام میرزا بفرستند. مجملأً تامقدور است آن فرزند به اصلاح او پردازد و هروقت مایوس شد، دفع اختلال و افساد او را بکند. فی جمادی الاول ۱۲۴۳. عبدالراجی عباس^۱.

رستم خان پس از این اصلاح میشود. با فوجی در جنگی با اعراب در حوالی بندر عباس شرکت میکند. بدرجهی سرتیپی نایل میآید و رشادت فوق العاده از خود بروز داده، در نتیجه اعتبارش در دربار فتحعلیشاه افزوده و یکی از دختران فتحعلی شاه قاجار بنام زبیده خانم را برای علیخان نصرت الملك تزویج مینماید. سرتیپ علیخان نصرت الملك. دیگری از سران و بزرگان ایل قراگوزلوی همدان سرتیپ علیخان پسر سرتیپ رستم خان عاشقلوی قراگوز است. این مرد یکی از نام آورترین سرکردگان قراگوزلو بوده و از سال ۱۲۵۰ ه. ق سرکردگی فوج همدان را داشته و در لشکر کشی منوچهر خان معتمد الدوله برای فرو نشانیدن آتش شورش بختیاری اشتراک کرد. هم چنین بار دیگر در لشکر کشی امیرزاده سلطان مراد میرزا بن عباس میرزای نایب السلطنه برای انتظام داخلی امور بختیاری (۱۲۵۳ ق) شرکت نمود. در اردو کشیهای خوزستان و لرستان فعالیتها اشتراک کرد. با فوج گلپایگان به فارس رفت.

در سال ۱۲۶۴ پس از درگذشت محمدشاه قاجار که ناصرالدین شاه همراه بامیرزا تقیخان امیر کبیر برای جانشینی پدر و احراز مقام سلطنت از تبریز عازم تهران بود. سرتیپ علیخان قراگوزلو با دو فوج ابواب الجمعی خود در زنجان

به پیشواز وی نایل آمد و شاه جوان را تا پایتخت اسکورت و همراهی نمود . بلافاصله مأمور شد که جزء سپاه امیرزاده حسام‌السلطنه بخراسان برود . در سال ۱۲۷۰ ق مأمور استقبال و پذیرایی سفیر روسیه ایخشیکوف گردید و باوی به تهران آمد . هم‌چنین در سال ۱۲۷۱ ق باناصرالملک همدانی در استقبال وزیرمختارفرانسه شرکت کرد و تا بندر بوشهر رفت و ازعهده‌ی این مأموریت نیزباشایستگی برآمد . در جنگ ایران و انگلیس خلیج فارس (۱۲۷۲ - ۱۳۷۳ ق) وی فرمانده فوج توپخانه‌ی لشکر همدان بود که دلیرانه مقاومت و پایداری نمود « سرتیپ علیخان زیر آتشبارهای انگلیسی که فوج همدانی ناگزیر از جنگ تن به تن باسربازان انگلیسی شد ، زخم شمشیر برداشت .^۱ » فوج همدانی در این جنگ ۹۲ کشته و زخمی برجای گذاشت ... سرتیپ علیخان نشان میرپنجی و خلعت کشمیری یافت و در سال ۱۲۷۸ به لقب «نصرت‌الملک» نایل آمد.^۲

سرتیپ نبی‌خان قراگوزلو - نبی‌خان فرزند محمدحسین‌خان قراگوزلو (عاشق‌لو) یکی ازسرداران دلیر و فرزندان جانباز این آب و خاک عزیز و میهن‌گرامی بود . وی در دفع فتنه‌ی افغانه در خراسان از خود لیاقت و خودگذشتگی بیمانندی نشان داد . وقتی که یکی ازسرداران بنام آن روزایران بنام اسکندرخان دولوی قاجار که درطلیعه‌ی سپاه ایران می‌جنگید، بمحاصره افتاد، نبی‌خان قراگوزلو و کلبعلی‌خان افشار مأمورشکستن حلقه‌ی محاصره گردیدند . آنان بیاری محاصره افتادگان شتافتند . افواج نبی‌خان در همراه با طلایه‌ی سپاه در حوالی دروازه‌ی هرات نبردی جانانه فرموده و دلیرانه جنگیدند . یکی از بروج مستحکم را که بدست افغانه افتاده بود گرفتند و به تحکیم موضع خود پرداختند ، نبی‌خان وارد برج شد و آنجا راسنگر قرارداد . لیکن فشارافغانه بیش ازانتظارشدت یافت ، بطوریکه همراهان نبی‌خان یعنی کلبعلی‌خان افشار و دیگر سرکه دگان افواج غیرهمدانی تاب مقاومت نیآورده

۱ - برای کسب معلومات بیشتر رجوع کنید به «روضه‌الصفا ۱۰/ ۷۳۸ - ۷۴۲ .

۲ - مجله آینده ص ۲۴۰ .

عقب نشینی نمودند. نبی خان بادویست سربازپشتاز قراگوزلو ی همدانی پائشاری نمود. از برج دفاع کرد. و آن را بهیجوجه حاضر به از دست دادن نبود. لیکن شدت حمله ای ناگفته نیروی مقاومت این دلاوران جنگاور رشید را از پای در آورد. نبی خان به قتل رسید. سربازان نعش او را برداشته از صحنه ی میدان خارج ساختند، برای خاک سپردن بمشهد فرستادند سال ۱۲۵۳ ه. ق.

ازدو فوج نبی خان سرتیپ قراگوزلو يك فوجش را به فرزندش محمودخان قراگوزلو (ناصر الملك بعدی) و فوج دیگرش از منسوبین نزدیکش مهد بقلیخان قراگوزلو سپردند. و همین دو فوج رشید نبی خان بودند که سرانجام در ۱۶ جمادی الثانی ۱۳۵۴ ق هرات را گشوده و نخستین بار وارد آن شهر گردیدند.

میرزا محمودخان ناصر الملك همدانی (۱۲۳۵ - ۱۳۰۵ ه. ق)

فرزند سرتیپ نبی خان قراگوزلو است. در رکاب پدر در جنگ هرات شرکت نمود. پس از کشته شدن پدر فرمانده یکی از افواج تحت فرماندهی وی گردید. محمودخان در آرتش آن روز بویژه در حوالی همدان و کرمانشاهان مشغول خدمت بود و خدمات چشم گیری انجام داد و در سنه ۱۲۶۱ ه. ق سرهنگ و در سال ۱۲۶۷ با منصب سرتیپی و مقام نایب اول آجودانباشی در تهران بامور سپاه و افواج رهبری میکرد. در همان سال ۱۲۶۷ بعنوان نیابت اول سفارت ایران بروسیه رفت و دو سال در پترزبورگ بود که به ایران فرا خوانده شد. در سال ۱۲۷۱ ق که وزیر مختار امپراتور فرانسه ناپلئون سوم به ایران آمد، سرتیپ محمودخان قراگوزلو با رتبه ی نایب آجودانباشی وزارت خارجه از وی در بندر بوشهر استقبال کرد و او را به تهران آورد.

در اواخر سال ۱۲۷۱ محمودخان بجای عضد الملك سفیر ایران در روسیه گردید، لیکن به علت بیماری بزودی از پترزبورگ به تهران بازگشت و دوره این مأموریتش بیش از یکسال نکشید. بمناسبت خدمات و ابراز لیاقت و کفایت به منصب

میرپنجی و دریافت خلعت سلطانی نایل آمد .

محمودخان در سال ۱۲۷۵ به ریاست بازرگانی کشور منصوب گردید . سپس با احراز مقام نماینده ی ایران در انگلستان، سپس وزیر مختار ایران در بریتانیا و با دریافت لقب ناصرالملک و از سال ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۶ در این مأموریت باقی ماند در ضمن از سال ۱۲۸۲ نمایندگی ایران در فرانسه نیز بوی محول گردید .

ناصرالملک در سال ۱۲۹۷ در سفر دوم ناصرالدین شاه به اروپا از همراهان وی بود . و پس از بازگشت به ایران در سال ۱۲۹۹ بحکومت کرمانشاهان و کردستان تعیین شد و تا سال ۱۳۰۱ در این مقام بود که بمقام وزارت امور خارجه انتصاب یافت ، سپس حاکم همدان و در سال ۱۳۰۳ لقب فرمانفرما گرفت . پس از وفاتش تمام امتیازات، القاب، مناصب، ثروت و حکومت همدان به نواده اش ابوالقاسم خان مشیر حضور رسید . وی همچنان لقب ناصرالملکی را بردیگر القاب وی ترجیح داد و به ابوالقاسم خان قراگوزلو ناصرالملک شهرت یافت .

دیگر از بزرگان و سرشناسان خاندان قراگوزلوی همدان میتوان نام سرتیپ عبدالله خان صارم الدوله قراگوزلو را برد . نامبرده از سال ۱۲۴۸ ه . ق با مقام صاحبمنصب فوج همدان ، در هنگ برادرش علینقی خان سرتیپ قراگوزلو در جنگ کرمان اشتراک نموده و لیاقت و توان سپاهگیری خود را بروز داده و مورد توجه حسین علی میرزا فرمانفرما فرزند فتحعلیشاه قاجار قرار گرفته و در رکاب وی عازم فارس گردیده است . پس از مدتی در جنگهای سال ۱۲۵۳ ه . ق هرات بادرجه ی یآوری در فوج نبی خان قراگوزلو ، جزء گروه پیشتاز قراگوزلوی همدان رشادت و شجاعت قابل توجه از خود نشان داد . زود مدارج مناصب سرهنگی را گذراند و به سال ۱۲۵۸ ه . ق بادرجه ی سرتیپی مفتخر گردید و فرماندهی دو فوج ملابری و قویسرکانی را عهده دار گردید در دفع شورش آقاخان محلاتی در کرمان اشتراک نمود و سرانجام آقاخان محلاتی را از کرمان به بلوچستان گریزاند ، سالها در کرمان ماند ، و در سال ۱۲۶۷ بالقب صارم الدوله مأمور بمپور گردید . خدمات

شایانی در آنجا انجام نمود . باغی مشهور بمپور محمد علیخان بمپوری را برای اظهار اطاعت به تهران گسیل کرد .

استدعای بازگشت به پایتخت را نمود . تقاضای وی پذیرفته گردید ، به تهران آمد ، بمناسبت خدمات چشم گیرش بایک قبضه شمشیر مکمل و مرصع تلطیف گردید .

در سال ۱۲۷۱ مجدداً عبدالله خان صارم الدوله قراگوزلو با سرکردگی دو فوج و توپخانه برای دفع فتنه و شورش اعراب به بندرعباس گسیل گردید . اعراب را مغلوب و پراکنده ساخت ، بندرعباس را اشغال نمود و در این کارزار سرهنگ رستم خان قراگوزلو برادرش با دلیران همدانی دلاوری ها نشان داد . بسیاری از متجاسرین اعراب را مقتول یا اسیر ساختند و مابقی فرار بر قرار اختیار نمودند . در پایان این پیروزی چشم گیر صارم الدوله به منصب میرپنجی رسید و سایرین باخلعتهای شایان تلطیف گردیدند (۱۲۷۲ ه . ق) و از آن پس به القاب وی لقب سردار ، باتمانقلیج نیز افزوده شد . وی نگار السلطنه خواهر بطنی محمد شاه قاجار را در حباله ی نکاح داشت و از وی صاحب پنج فرزند بود . سرتیپ عبدالله خان قراگوزلو ، صارم الدوله در ذیقعدۀ سال ۱۲۷۸ ه . ق درگذشت .

سرتیپ فضل الله خان قراگوزلو شورپنی فرزند محمد حسین خان عاشقلو فرماندهی پادگان همدان را بعهدۀ داشته در سال ۱۲۶۳ ه . ق سرتیپ فضل الله خان قراگوزلو در فرو نشانیدن شورش عشایر کرمانشاه عملیات چشم گیری انجام داد و همراه با کلبعلی خان افشار موفق به فرو نشانیدن شورش و خاموشی آتش فتنه گردید واکراد را سخت سرکوب نمود . تا اینکه در سال ۱۲۶۷ ه . ق . بامنصب میرجنگی و فرماندهی افواج قراگوزلو مفتخر گردید . نامبرده همچنین در فرو نشانیدن آتش فتنه و شورش محمد باقر خان نوئی لری در شیراز نیز عملیات نظامی چشم گیری انجام داده و محمد باقر خان را اسیر کرده به تهران اعزام کرد .

سرتیپ علینقی خان قراگوزلو

علینقیخان پسر محمدحسینخان عاشقلو بادرجه‌ی سرهنگی در جنگهای ایران و روس در سال ۱۲۴۳ هـ. ق بفرماندهی فوج همدان اشتراك كرد. مردی متهور، دلیر و بزرگمنش بوده وی در سال ۱۲۴۸ در اغتشاشات کرمان خدمات چشم گیری انجام داده و تصرف و حفاظت آن قلعه را به عهده داشت. پس از تصرف قلعه‌ی کرمان. امیرعلی نقیخان قراگوزلو با خلعت شاهانه تلطیف شد و همراه با سپاه فرمانفرما روانه‌ی فارس شد و در یکی از جنگهای شیراز امیرزاده ارغون میرزا فرزند شجاع السلطنه و مصطفی قلیخان قشقایی هدف گلوله‌های جنگاوران همدانی قرار گرفته، بقتل رسیدند.

خطاب به بیگدلی:

رخساره بهارلو، قراگوزلو چشم در تیره شاملو خطت مشهور است.

بهارلو

ایل بهارلو یکی از شاخه‌های ایل بیگدلی است که قبل از یکهزار سال به سرزمین مردپرور ایران زمین قدم نهاده و سرفرازانه در خدمت این آب و خاک مقدس و عزیز باسروجان جانبازی‌ها و فداکاری‌ها نموده و در طی قرون و عصا بمرزداران سرسپرده و فداییان از جان گذشته ایران عزیز تبدیل شدند و متماداً در راه میهن پرستی، دادگستری و انسان دوستی و مردم‌داری قدم برداشته‌اند. در طول تاریخ هزارساله‌ی اخیر تمام آحاد و افسراد این ایل بزرگ و شاخه‌های فرعی آن هرگز از طریق صواب و جوانمردی و انصاف منحرف نگشته، پیوسته در راه راست قدم برداشته و نگهبان این زاد و بوم مقدس بوده‌اند. صفحات تاریخ هزارساله ایران شاهد صدق مدعای ما است.

ایل بهارلو نیز به نوبه‌ی خود از مرزبانان جانباز این آب و خاک بوده بر حسب تاریخ، شرایط و زمان تغییر مکن نموده گاه آذربایجان و دیاربکر، زمانی در

دامنه‌های جنوبی کوه‌های قفقاز و البرز و هنگامی در فارس و کرمان و هرات و خراسان نگهبان استقلال و تمامیت ارضی ایران عزیز بوده‌اند.

ایل بهارلو با آنکه خود شاخه‌ای از ایل کهن سال و دیرپای بیگدلی و از اعقاب اوغوزخان می‌باشد در ضمن در طی تاریخ خود نیز بمرور زمان و گذشت ایام شاخه‌هایی بوجود آورده و شعبی ایجاد نموده است.

در اثر «مردم‌شناسی» در باره‌ی منشاء و ریشه بهارلو صریحاً می‌نویسد:

«مهمترین قبایل قزلباش که همه ترك بودند عبارت بودند از: استاجلو، شاملو، بیگدلی، قاجار، افشار، ذوالقدر، اینانلو، تكله‌لو، بیات و خلج... شاملوها که سوریه‌ای هستند و در قرن چهاردهم میلادی توسط تیمور از سوریه که پس از حمله‌ی چنگیز بآنجا مهاجرت کرده بودند بایران عودت داده شدند. اکنون یکی از شعب ایلات شاهسون محسوب میشوند و بعضی از آنها قبیله‌ای جداگانه شده‌اند بنام بهارلو. قبیله بهارلو در اصل شعبه‌ای از قبیله‌ی شاملو بود و همینکه شاملوها هویت خود را از دست دادند قبیله جداگانه تشکیل دادند و تعداد آنها اکنون در حدود دو هزار و پانصد خانوار است، که نیمی در فارس و نیمی در آذربایجان سکنی دارند. و در فارس آنها را عرب می‌نامند شاید بعلمت آنکه در اصل از سوریه آمده‌اند.»

علیق‌بخان بختیاری سردار اسعد آنجاییکه درباره‌ی منشأ و نژاد اقوام و ایلات بحث میکند، ریشه و نژاد و ایلات قراگوزلو و بهارلو را چنین ارزیابی مینماید:

«... قراگوزلو و بهارلو و بسیاری از طوایف دیگر منشعب از ایل شاملو هستند.»

از خلال نوشته‌های مورخین این مسئله مشخص میگردد که بهارلوها هم از اقوام ترك اوغوز و از تیره اویماق بیگدلی‌ها بوده و میباید باز هم به مآخذ مراجعه کنیم:

۱- هنری فیلا. مردم‌شناسی ایران. ترجمه دکتر عبدالله فریار. از انتشارات کتابخانه

ابن سینا تهران. سال ۱۳۴۳ هجری خورشیدی. صفحه ۱۳۲.

۲- تاریخ بختیاری. علیق‌بخان بختیاری سردار اسعد. تهران ۱۳۶۱، انتشارات پاسول

فرهنگسرا صفحه ۴۱۹.

« گروه سۆم از ایلات ترکان و ترکمانان بودند که بیشترشان هنگام حمله سلجوقیان، مغولان و تیموریان به ایران آمدند، از آن گذشتند و به آسیای صغیر و شام (سوریّه) شتافتند و سپس همراه سلسله‌های آق قویونلو و قراقویونلو و صفویّه به سوی مشرق باز گشتند.»^۱ در باره‌ی اینکه قراقویونلوها کجایی هستند نیز مطالبی شرح میدهند و منشعب شدن آنها را از طایفه بهارلو ذکر می‌کنند.

مثلاً در باره‌ی پیدایش نام‌های قراقویونلو و آق قویونلو مؤلف دیگری به نام معین‌الدین نطنزی مینویسد:

« در پایان دوران مغول اتحادیه‌های نوینی از ایلات بانامهای جدید پدیدار گشتند و از آن میان مشهورتر از همه آق قویونلوها و قراقویونلوها بود نگاه کنید به Gahan 14 ff و نیز برای توزیع طوایف ترکمان و عرب در بلوک بوانات و هرات و مروست در پایان قرن ۸ / ۱۴ م؛ نگاه کنید به [Aubin]. در خراسان نیز از سال ۷۴۷ هـ / ۱۳۴۶ م صحرائشینی از سر گرفته شده بود [معین‌الدین نطنزی: ۱۹۷ به بعد.]^۲

سپس در باره‌ی ارتباط قراقویونلو و بهارلو آمده است: «پس از مرگ تیمور آتش مناقشات داخلی زبانه کشید. در باختر ترکمانان قراقویونلو که رئیس ایشان بیرام خواجه از ایل بهارلو (متوفی به سال ۷۸۲ هـ / ۱۳۸۰ م) ... این قوم را تیمور به ارمنستان رانده بود. قراقویونلو تا سال ۸۱۴ هـ / ۱۴۱۰ م بغداد را از آل جلایر گرفتند. متعاقباً به آق قویونلو که مرکز اصلی‌شان دیار بکر بود و از تیره‌ی بایندر بودند. سلسله‌ی قراقویونلو را برانداختند...»^۳

پس از گفته‌های بالا واضح میگردد که بهارلو از قراقویونلو و آق قویونلو از قیره بایندر می‌باشند و بهارلو جدا شده از قراتویونلو و قراقویونلو خود جدا شده

۱ - کتاب «ایلات و عشایر». صفحه ۲۰۲.

۲ - نقل از همان کتاب. صفحه ۲۰۷.

۳ - همان کتاب. صفحه ۲۰۸.

از تیره بیگدلی میباشد. که مؤلف کتاب «ایلات و عشایر» در بارهٔ مناسبت و ارادت آنان به شاه اسماعیل اول مینویسد: «بیشتر هواداران شاه اسماعیل طوایف آسیای صغیر و شام (سوریّه) و ارمنستان (مقصود مؤلف همان بیگدلی‌های به شاملو تبدیل شده میباشد. غ. ب) و نیز طوایف جدا شده از قراقویونلو (یعنی همان بهارلو. غ. ب) بودند. هسته‌ی مرکزی قوای او یعنی قزلباش مرکز از ایلات: استاجلو، شاملو (بیگدلی)، تکلو، روملو، بهارلو، ذوالقدر، ترکمان، حسنلو، قاجار و افشار بود.»^۱

قسمتی از این ایل یعنی بهارلو در قرن نوزدهم میلادی داخل در ترکیب خمه و ایل قشقایی میشوند و هنوز هم در آن ایل عضویت دارند و یکی از ایلات رشید ترک زبان و فارس نشین میباشد.

هوتم شیندلر Houtum Schindler در باره‌ی بیگدلی بودن بهارلو می‌نویسد: «... در این زمان بخشی از شاملو جز شاهسون و بخش دیگر که بهارلو نامیده می‌شدند و ایل مجزایی بشمار می‌رفتند و ۲۵۰۰ خانوار داشتند نیمی در فارس و نیم دیگر در آذربایجان می‌زیستند و در اوایل قرن بیستم مانند بسیاری از شاهسونها تخته قاپو شدند. او بن آمار مجموع (شاملو + بهارلو) آنان را ۱۹۷۰۰ خانوار گفته است که به شصت گروه یا اجاق تقسیم می‌شدند و هر یک را کدخدایی بود»^۲ (Aubin, E: ۱۰۶-۷).

بنا به نوشته‌ی همین مؤلف قسمتی از بهارلو بمعیت افشار از دیر زمان مقیم لرومیه بوده‌اند. و در حال حاضر قسمت عمده‌ی آنان در فارس می‌باشند از ترکیب دهندگان کنفدراسیون ایل خمه‌ی فارس یکی هم ایل بهارلو بشمار می‌آید و این پنج ایل به نام «خمسه» عبارتند از ایل‌های: بهارلو، اینانلو، نفر، عرب و باصری.

هوتم شیندلر در جای دیگر اثر خود زیر سرلوحه‌ی شاملو چنین مینویسد:

۱- مینورسکی ۲۴۰ به بعد. نقل از کتاب «ایلات و عشایر»... صفحه ۲۰۹.

۲- همان اثر. صفحه ۲۳۱-۲۳۲.

« شاملو - یکی از قبایل قزلباش ترك - اکنون قسمتی از شاهسونها، قسمتی قبیله جداگانه بنام بهارلو . هتوم - شیندلر صفحه ۴۸ بعد .

بهارلو نیز مانند ایل مادر بیگدلی در طول تاریخ موجودیت خود، خدمات ارزنده و شایانی به این کشور انجام داده و هر جا که بوده‌اند با جان و دل و صمیم قلب حافظ منافع و اقتدار و استقلالیت و تمامیت ارضی ایران بوده‌اند که در صفحات آتی خدمات پر ارج افراد این تیره و ایل را جلوه‌گر خواهیم ساخت . تا آنجاییکه در توانمان بوده مطالبی را بیان خواهیم کرد .

در مآخذ علمی دیگر نیز نام این تیره و ایل ضبط شده است که ما به آوردن چند نمونه بسنده مینماییم :

از آنجمله در فرهنگ وزین «معین» می‌نویسد : بهارلو یکی از ایلات ترك عهد صفویه محتمل است که ایل مزبور در اتحادیه قراقوبونلو عضویت داشته و در قلمرو آنان بوده است.^۱»

در «تاریخ جهان‌آرا» در باره بهارلو اینگونه ضبط شده است : « ملك - عزالدین عباسی وی حاکم آن قوم شده همواره بر الکای همدان و جربادقان و نواحی اصفهان تاخت میکرد و آخر در فترت سلطان ابوسعید همدان را گرفته ، قشلاق شهر زور رفت و الوس بهارلو را به تاخت . کورپیرعلی ولدعلی شکر که صاصب آن الوس بود سر راه بروی گرفته او را در سنه ثلاث و سبعین و ثمانمائه (۸۷۳) بقتل آورد.^۲»

در کتاب «مردم‌شناسی ایران» وضعیت کنونی ایل بهارلو به شرح زیر مندرج می‌باشد :

۱- دکتر محمد معین . فرهنگ فارسی . جلد پنجم . چاپ چهارم تهران ۱۳۶۰ . صفحه ۳۰۱ .

۲- تاریخ جهان‌آرا . مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی از روی نسخه عکسی استانبول . . بامقابلة چندین نسخه . تهران ۱۳۴۲ صفحه ۱۷۳ .

« قبيلة بهارلو که از نژاد ترك هستند در قرن دوازده و سیزده میلادی در فارس مستقر شدند. در اصل بادیه‌نشین بوده و بیلاق آنها در ناحیه‌ی را مجرد و مرودشت و قشلاق آنها نزدیک سروستان و داراب است. اکنون سالهاست که اسکان یافته و در سواحل رود داراب زندگی میکنند. زبان آنها ترکی است. »^۱

استاجلو

به تحقیق ایل استاجلو نیز از نژاد ترك و از احفاد اوغوزخان می‌باشند که به تدریج با اوغوزها و سلجوقیان از شرق به غرب نقل مکان نموده و سرانجام در حوالی قارص و اردهان سکونت گزیده و در سال ۹۱۳ هجری قمری به سرکرده گی آمان خان محمد بن میرزا بیک خلیفه در حدود ارزنجان به اردوی شاه اسماعیل ملحق شدند و امرای معتبر این ایل بسیارند از قبیل خان محمد مذکور، برادرش قاراخان، چایان سلطان و کپک سلطان برادر وی و دیگر از امرای معتبر استاجلو عبدالله خان است که همشیره زاده شاه اسماعیل بود، منتشا سلطان، بدرخان، شاه قلی سلطان، شاه علی- سلطان، صدرالدین خان، احمد سلطان صوفی اوغلی، شاه قلی سلطان یکان و مرشد قلی- سلطان الهی تسخیری شاه عباس اول و مقتول به امر وی، حسن خان والی همدان، علی خان سلطان و غیره.^۱

در باره‌ی منتشا سلطان و ریشه ایل استاجلو همه‌ی مورخین متحد القول هستند که آنان از قبایل ترکمان بوده و از شرق به غرب کوچیده و قبل از دوران صفوی دارای نام و نشان و شهرت و حاکمیت بوده و خان محمد بن میرزا بیک هفت سال قبل از جلوس شاه اسماعیل حاکم دیار بکر و از شجاعان روزگار بوده است. والتر هینتس مؤلف اثر «تشکیل دولت ملی در ایران» درباره‌ی ریشه و منشأ

۱- هنری فیلد، مردم شناسی ایران. ترجمه دکتر عبدالله فریار تهران ۱۳۴۳ هجری خورشیدی.

انتشارات کتابخانه ابن سینا صفحه ۲۵۷.

۲- برای معلومات بیشتر نگاه کنید به: تاریخ قزلباشان. تألیف محمد رشید.

استاجلو چنین می‌نویسد : «منشأ قبيلة استاجلو که برای اولین بار در سال ۱۴۸۸ م (۸۹۴ ق.ه) نامی از آنها بمیان می‌آید کاملاً تاریک است . به قرار ظاهر این قبیله ترکمن در ناحیه‌ی ارزنجان که به ارمنستان نزدیکتر است متوطن بوده است^۱ . احتمال می‌رود یکی از شعب فرعی ایل شاملو بوده است^۲ . » همین ملاحظه را مؤلف «تاریخ عالم آرای امینی» در صفحه ۱۵۴ چنین تصدیق مینماید : «حسن آقای استاجلو که از جمله امرای شاملو است» و این بدینمعنی است که حقیقتاً نیز استاجلو یکی از شعب فرعی شاملو میباشد .

سپس مؤلف اثر شعب مختلف قبیله‌ی بهارلو را در سال ۱۹۱۸ میلادی به شرح زیر ذکر نموده است :

بهارلو :

مشهدلو	حاجی عطارلو	ابوالقاسملو
محمدخانی	حاجی برانی	احمدلو
نظربیکلو	حاجی خانلو	علمدار
قره‌خانلو	حیدرلو	عمله
قره‌خصلو	حسن بیگلو	امینه
کاظم بسلو	ابراهیم خانی	امینلو
رسولخانی	اسماعیل خانی	امیر حاجیلو
صدیقلو	عیسی بیگلو	عاشقلو
سفیدخانی	جامه بزرگی	آشورلو
سکزلو	کاخانلو	اولادی
شکاری	کمانلو	عزیز بیگلو

۱- تاریخ عالم آرای عباسی . صفحه ۲۰ .

۲- تشکیل دولت ملی در ایران . حکومت آق‌قویونلو و ظهور دولت صفوی نوشته والتر هینس ، ترجمه کیکاؤوس جهاننداری . تهران ۱۳۶۱ . صفحه ۹۵ .

عزیزی	کریملو	سلیمان
چهارده چریک	خسرولو	تلکه
دره شور	لر	زرگر ^۱

ملاحظات و مقایسه‌ی افکار پاره‌ای از مورّخین در باره‌ی قزلباشها

تاریخ می‌تواند فقط مبین حقایق نسبی بشود و الا هرگز هیچ تاریخی بیانگر حقیقت مطلق و صددرصد واقعیات نیست. آنچه تا کنون بنام تاریخ جمع‌آوری گردیده، نوشته شده و نوشته خواهد شد، مشاهدات و ادراکات اشخاص است که هرگز هیچکدام مجموع و کل واقعیات را نمی‌تواند شامل باشد و احتوا نماید و در حقیقت تاریخ نمیتواند مانند دوربین عکاسی صحنه‌ای را طابق النّعل بالنّعل عکس برداری کند و تمام جهات و ابعاد آن را ضبط و ثبت نماید. لذا هرگز و هیچ تاریخی قادر نیست که بتواند آنچه را که در گذشته رخ داده و به وقوع پیوسته دقیقاً و بدون کم و کسر منعکس نماید. بعلاوه نظر و مشاهدات اشخاص و مناسباتشان به رویدادها و وقایع، مختلف بوده و از دیدزوایه‌های گوناگون است. این است که نوشتن و پرداختن حتی‌عین حادثه را به فکر و قلم چند نفر نمی‌شود یکسان یافت و به تحقیق متنوع و رنگارنگ است.

مثلاً در همین موضوع پیدایش گروه قزلباشان و فعالیت تاریخی آنان نگرش مورّخین هرگز عینی و مطابق نبوده و هیچ گروهی نتوانسته آنها را آنطور که بوده‌اند و آنطور که فعالیت نموده‌اند ترسیم و تصویر نموده، جلوه‌گر سازند و معرفی نمایند. چنانکه گفتیم عده‌ی کثیری آنها را به حق بوجود آمده و سازمان یافته دوران صفوی

۱- هنری فلد. مردم‌شناسی ایران. ترجمه دکتر عبدالله فریار. از انتشارات کتابخانه ابن سینا.

قبل از تشکّل سلطنت صفویه دانسته و مربوط بزمان تیمور و آزادی آنان از اسارت و مهاجرت و معاودت ترکستان بوساطت خواجه سلطانعلی میدانند و حال آنکه گروههای دیگر تاریخ تشکّل و سازمان یافتن قزلباشان را بزمان دیگر محوّل می کنند. مثلاً اسکندر بیک منشی ترکمان مورّخ معاصر شاه عباس اول و مؤلّف «تاریخ عالم آرای عباسی» در باره ی پیدایش گروه قزلباش چنین مینویسد :

«سلطان حیدر آفتابی بود از برج ولایت طلوع نمود و دُرّی از صدف بحر سلطنت به کنار آمده ... مرحوم حسن پادشاه (اوزون حسن تولّد ۸۱۰ - ۸۸۲ ه.ق) آق قویونلو خواست که سلسله پیوند خود را با این دودمان به تازه استحکام دهد و صبیّه جلیله خود حلیمه بیگم آغا مشهور به علم شاه بیگم را به حباله نکاح او در آورده ... و از رؤیای صادقانه شبی در خواب دید که او را منهیان عالم غیب مأمور گردانند که تاج دوازده ترک که علامت اثنی عشریست از سقر لاط قرمزی ترتیب داده تارک اتباع خود را بآن افسر بیاراید . سلطان از مشاهده این خواب کلاه شادمانی بر تارک افکند و طاقه ترکمانی را که متعارف آن زمان بود به تاج و هاج دوازده ترک حیدری تبدیل نموده، اتباع گرامش اقتدا به آن حضرت کرده و تمامی منسوبان این خاندان به این افسر گرامی از سایر الناس امتیاز یافتند و بدین جهت آن طبقه جلیل الشّان به قزلباش اشتهاار یافتند.»

از مضمون سطور بالا معلوم می شود که اگر چه خواجه سلطانعلی واضع و بوجود آورنده ی سازمان قزلباش بوده ، رسمیت یافتن و تعمیم آن در زمان سلطان حیدر پدشاه اسماعیل جامه ی عمل پوشیده و بر سر گذاردن این کلاه یکنوع قیام بر علیه تسنّن و ابراز شیعیگری آشکار آن زمان بوده و یک حادثه ی جدی انقلابی بشمار می آمده است . این بدان معنی نیز هست که ترویج تشیع قبل از تشکیل سلطنت خاندان

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی. تألیف اسکندر بیک ترکمان . شامل جلد اول و نیمه ی از جلد دوم کتاب . تهران چاپخانه موسی. مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر . تهران . اسفند ماه

صفوی به وسیله‌ی مریدان آنان خاصه ایل و اویماق جلیل بیگدلی شاملو آغاز گردیده که به قول محمد رشید^۱: «زمان خاقان سلیمان مکان اسکندرشان المؤید به تأییدات الملك الجلیل ابوالفتح شاه اسماعیل انا والله برهانه از جمیع اویماقات بزرگتر بوده اند»^۲. و این ایل تبار بوده اند که در تشکیل دولت صفویه چنانکه خواهد آمد بوسیله‌ی سرداران و فرزندان قزلباش جانباز خود و هم چنین به توسط خلفا و مریدان سرسپرده اش هم در به تاج و تخت رسیدن دودمان صفویه و هم در تبلیغ و اشاعه تشیع اثنی عشری سهمی بسیار بزرگ داشته و این سنت مرضیه را یعنی شیعه گری و ارادات خالص به ائمه اطهار را تا خود امروز حفظ کرده و هنوز هم مراسم لازم مذهبی را در مواقع معین لازم اجرا می نمایند. (مثلاً در ماههای محرم و صفر).

والتر هینتس مؤلف اثر «تشکیل دولت ملی ایران» در این خصوص چنین

مینویسد:

«در باره اجزاء قبایلی که قزلباشها از آنها متشکل بودند به اجمال چنین میتوان گفت: - در باره اعقاب اسرای جنگی آناتولی که روزگاری تیمور آنها را به خواهش خواجه علی آزاد کرد و به عنوان روملو در قسمتی از شهر اردبیل متوطن بوده اند مقام خاصی داشتند. این ترکها در قرن دهم حتی در قرن یازدهم یکی از مقتدرترین قبایل قزلباش به شمار میرفتند. . . . از این گذشته به ایل شاملو برمیخوریم... که اسم این قبیله به خوبی ما را به اصل سوری (شام - سوریه) . اینها دلالت میکند مع هذا در قرن نهم چراگاههای ایل بیگدلی - شاملو در آذربایجان

۱- محمد رشید مؤلف «تاریخ قزلباشان» میباش که اثر خود را در بین سالهای ۱۰۰۸ و

۱۰۱۳ ه. ق. برشته‌ی تحریر در آورده و معاصر شاه عباس اول بوده و نسخه‌ی خطی

این اثر در حال حاضر در کتابخانه ملی ملک نگهداری می شود.

۲- تساریخ قزلباشان. تألیف محمد رشید. باهتمام میرهاشم محدث. تهران ۱۳۶۱.

یا بهتر بگوئیم بیشتر در ناحیه‌ی طارم بوده است و حسین بیگک لالا (الله) بیگدلی شاملو از نزدیکترین اطرافیان شیخ حیدر و شاه اسماعیل بشمار میرفته است.^۱

سیدجمال ترابی طباطبائی مؤلف «آثار باستانی آذربایجان» فکر بالای والترهینتس را تصدیق نموده و عیناً در کتاب خود می‌آورد^۲ و در باره منشأ وریشه قبیله استاجلو یکی دیگر از تشکیل دهندگان اصلی فرقه قزلباش مینویسد:

«منشأ قبیله استاجلو که برای اولین بار در سال ۸۹۳ هجری نامی از آنها بمیان می‌آید کاملاً تاریک است و به فرار ظاهر این قبیله ترکمن در ناحیه ارزنجان که به ارمنستان نزدیکتر است متوطن بوده است. احتمال دارد که در اصل یکی از شعب فرعی ایل شاملو بوده است»^۳.

حسن پیرنیا مشیرالدوله در باره‌ی تشکل قزلباشان و منشأ مکان آنان چنین نقل می‌کند:

«در اوایل سال ۹۰۵ ه. ق اسماعیل به پشت گرمی مریدان کثیری که از طریق آباء و اجداد او پیروی میکردند بنام صوفیه و در تمام آذربایجان و آران و ارمنستان و الجزیره متفرق بودند از طریق آستارا به اردبیل آمده و بعد از شش ماه به ناحیه آذربایجان رفت و قریب هفت هزار نفر از ایشان که از ترکان طوایف مختلف مثل: شاملو - بیگدلی، استاجلو، قاجار، تکلو، ذوالقدر و افشار بودند دور اسماعیل را گرفته و چون هر کدام کلاهی از سفر لاط که پارچه قرمزی بود بر سر داشتند به نام قزلباش (یعنی سرخ سر) معروف شدند و به اتباع صفویه به همین مناسبت قزلباش گفتند»^۴.

- ۱- تشکیل دولت ملی ایران. تألیف والترهینتس. ترجمه کیکاوس جهاننداری.
- ۲- نگاه کنید: آثار باستانی آذربایجان. جلد دوم. آثار و ابنیه تاریخی شهرستانهای اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب، مشکین شهر و مغان. تألیف سیدجمال ترابی طباطبائی. تبریز چاپخانه شفق. اسفند ۲۵۳۵ صفحه ۴۰ به بعد.
- ۳- همان مأخذ و همانجا.

۴- «تاریخ ایران» از آغاز تا انقراض قاجاریه. تألیف حسن پیرنیا مشیرالدوله. عباس اقبال آشتیانی بکوشش دکتر محمددیرسیا قی چاپ کتابفروشی خیام. تهران صفحه ۶۶۳.

مؤلف «تاریخ مردم شناسی ایران» در این خصوص از قول شیندلر چنین مینویسد :

«شاملو - یکی از قبایل قزلباش ترك است، اکنون قسمتی از شاهسونها و قسمتی قبیلهٔ جداگانه بنام بهارلو^۱ میباشند. (هتوم شیندلر . صفحه ۴۸ به بعد) . خود همین مؤلف در باره‌ی قزلباش چنین اظهار نظر مینماید : «تاجیکهای عصر حاضر (ایرانیان اصیل) تركها را قزلباش میخوانند (پریچارد ص ۱۷۱) . قزلباش یعنی سرخ سر، یکی از قبایل بادیه نشین ترك (ابری ماکی - ص ۱۶) . آنها را از این جهت باین نام خواندند که کلاه قرمز بسرمیگذاشتند (کرزن ۱۸۹۲ جلد ۱ . ص ۳۹۲) و سپس ملاحظه هتوم را در باره‌ی معنی قزلباش عیناً به شرح زیر نقل می کند :

«از سال ۱۵۰۰ (۹۰۵ ه.ق) تا قرن هفدهم (اواسط قرن ۱۲ هجری) ۳۲ قبیلهٔ قزلباش پشتهای نظامی و دولتی را در دست داشتند بعضی از آنها به شاهسونها پیوستند. مهمترین قبایل قزلباش که همه تركذعبارتند از: استاجلو، شاملو، قاجار، افشار، ذوالقدر، اینانلو، تکه‌لو، بیات و خلیج... (هتوم شیندلر . ص ۴۸ به بعد)^۲

در باره‌ی چگونگی برقراری ارتباط خاندان صفوی بیگدلی و شاملو

شرح بازگردانیدن ایل بیگدلی - شاملو را مورّخین در آثار خودشان به تفصیل ذکر نموده و سبب این ارتباط و علاقه را که بتدریج به سرسپردگی و جانبازی رسیده - است به قلم آورده اند . خلاصه‌ی قضیه از این قرار بوده که قسمتی از ایل بیگدلی که قبل از دوران سلجوقیان در چند نوبه و خیزهای متعدد از شرق به غرب برداشته ،

۱ و ۲ . هنری فیلد . «مردم شناسی ایران» . ترجمهٔ دکتر عبدالله فریار . تهران ۱۳۴۳ خورشیدی . صفحه ۷۷۲ .

کوچیده و نقل مکان نموده بودند و به گفته‌ی پاره‌ای از مورّخین تعدادی از این ایل به حسب دستور به دیار بکر و روم و سوریّه و شامات منتقل شده و سالیان دراز در این سرزمینهای جدیدنشین گزیده بودند و خودشان را از هر حیث با اقلیم و شرایط محیط تازه و سرزمینهای بدست آورده وفق و تطبیق داده و آموخته ساخته بودند در زمان جنگهای هفت ساله امیر تیمور گورگانی از طرف این سردار بزرگ شرق به اسارت گرفته شده و به سمت شرق یا مسقط الرأس خود یعنی ترکستان معاودت داده می شدند. هنگام بازگشت در اردبیل تیمور باشیخ یاپیر اردبیل که بعضیها او را شیخ صدرالدین پسر شیخ صفی الدین اردبیلی و بعضیها خواجه سلطان علی سیاهپوش (متوفی ۸۳۰ ه. ق) نوّه شیخ صفی الدین نوشته اند ملاقات مینماید و در نتیجه‌ی وساطت پیرومرشد اردبیل اسرای روم و شام آزاد شده، تسلیم خانقاه صفوی میگردند و به سرسپردگان و فداییان بی غلّ و غش صفویّه تبدیل می شوند.

اینک ما در باره‌ی این حادثه از مندرجات و یادداشتهای بعضی مورّخین استفاده مینماییم تا وضعیّت بطور وضوح روشن گردد : صاحب «روضه الصفا» در این باره مینویسد : «... هلاکو خان از جانب برادر خود منکوقاآن بروم رفت... صدویست هزار کس از ایلات ترکستان در رکاب او مأمور آمدند که از سرحدّ ترکستان الی اقصای مصر و شام به محافظت ثغور و محارست سنور پردازند... و در ایامیکه امیر صاحبقران تیمور گورکان بشام رفت و آن بلاد را مسخر کرد، ایلات ترکستان را که قریب به صد هزار کس بودند در روم باز گذاشتن صلاح ندیده و ایشان را کوچانیده، مأمور به ترکستان کرد. بعضی از آنها به ترکستان شدند و جمعی در ایران بماندند... و برخی گفته اند که چون بتوسط و تشقّع جناب میرسلطانعلی صفوی امیر (تیمور) باطلاق اسرای روم فرمان داد. لهذا از طوایف جلیله و جمعی از ایلات مانند بیگدلی ملقب بشاملو در آذربایجان و دیار بکر متوقف شدند و باعث ارادت طوایف شاملو و روملو و تکلو و قاجار و غیرهم بسلسله صفویّه و اجتماع ایشان از دیار بکر برگرد شاه اسماعیل بجهت این منت بوده

است...»

ملاحظات شرف‌الدین علی یزدی را در «ظفرنامه»^۲ که اندکی بعد از مرگ تیمور تألیف گردیده است در صفحات گذشته ضبط نمودیم و احتیاجی به تکرار ندارد.

در متن «احسن التواریخ» تألیف حسن بیگ روملو متولد سال ۹۴۷ ه. ق اشاره‌ای باین مطلب شده است. ولی مصحح و ناشر پرکار و پر خیر و برکت اثر دکتر عبدالحسین نوائی در مقدمه‌ی دانشمندانه‌ای به نام «پیشگفتار» به بخشی از این حادثه که مربوط به روملوها^۳ است چنین اشاره مینماید:

«... در باره این طایفه داستانی وجود دارد و این داستان که روشنگر محبت و ارادت طایفه روملو نسبت به صفویه است چنین است که روملویان بقایای اسرانی هستند که تیمور از سپاه عثمانی (رومیان) در جنگ آنقره (۸۰۴ ه. ق) گرفته و سپس بنابر پایمردی شیخ صدرالدین موسی (و به روایت درست تر خواجه علی سیاه‌پوش غ.ب) آنان را آزاد کرده است و از آن پس آن طایفه به نام روملو در ایران سکونت گزیدند و به عنوان حق شناسی در رکاب سلطان جنید و پسرش سلطان حیدر و پسر وی شاه اسماعیل جان بازی‌ها کردند»^۴. مسلم است همین روملوها شعبه‌ای از ایل و قبایل بیگدلی بودند که در قسمت‌های شرقی آسیای صغیر مشهور به روم زندگی مینمودند که پس از آزادی از اسارت نیز بهمان حوالی دیار بکر و نقاط شرقی ترکیه‌ی امروز بازگشت نمودند و روملو نامیده شدند.

مسئله‌ی بیگدلی و شام و اسارت و وساطت شیخ صفوی و شاملو در «منشآت

۱ - روضة الصفاء - تألیف خاوندشاه ابن محمود معروف به میرخواند . جلد نهم . صفحه ۹۰.

۲ - نگاه کنید «ظفرنامه» تألیف شرف‌الدین علی یزدی ... صفحه ۸۸۰ .

۳ - خود روملوها بیگدلی‌هایی می‌باشند که از روم اسیر گرفته شده‌اند مانند بیگدلی‌ها که از شام و در هر حقیقت هردو از عین ریشه و یک منشأ می‌باشند .

۴ - احسن التواریخ . تألیف حسن بیگ روملو . تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی - تهران

۱۳۵۷ . پیشگفتار باقلم عبدالحسین نوائی صفحه ۱۵.

قائم مقام» نیز منعکس گردیده و تا اندازه مشروح تر بیان گردیده است. مؤلف می نویسد:

«دوم بیگدلی و این لفظ از اعلام مرگبه منقوله است اصل آن بویوک دیل لی بوده بویوک بمعنی بزرگ است و دیل بمعنی زبان ولی از ادوات نسبت میباشد اکنون بحذف و تخفیف ازوضع اصلی تحریف یافته بیگدلی مشهور است چنانکه تا زیان عبد شمس را عبشمی خوانند و پارسیان شاهان شاه را شهنشاه گویند... الغرض در اوایل حال یورت این قوم در جبال اولتای (آلتای) بوده که آن سوی قراقروروم است و در عهد چنگیز تا زمان غازان منسوب به اقوام نایمان گشته، بوقت تموز پشته های سبز و چشمه های نغز دارد. و در فصل شتا چندان باد سرد و برف سخت آید که از جنس شجر و نوع ثمر اثر نماند. و چون این مقام بموقف جلال ایلخان نزدیک بود، لشکر تور را پایمال ستور آمد و آتش قتل و بیداد در قوم بیگدلی افتاد و هر که از تیغ بیداد رست به قوم تاتار پیوست و چندی بدین واسطه بی نام و نشان در جرگه ایشان بودند، تا لشکر مغول جهانگیر شد و اکثر اقوام ترک داخل سپاه و خادم در گاه ایشان گشته، در عهد او کتای فوجی از این قوم نیز در جزو هزاره نایمان به تومان تایجو پیوست مصحوب لشکر جورماغون بملک ایران رسیده، شعبه از آن در طی اوقات بملک شامات افتاد که مشهور به شاملو شدند و از روی تحقیق معلوم نیست که در چه هنگام از ایران به شام رفته اند و چه وقت باز معاودت نموده، مجملأ در دولت صفوی و نادری اعیان و امراء و اشراف و کبرای این قوم مشهور و معروف بوده و هر یک درزی خویش کسب و کمالی نموده اند...»^۱

۱- مؤلف در اردیبهشت سال ۱۳۴۵ که در سمپوزیوم شرقشناسان جهانی در شهر دوشنبه اشترک میکرد بمعیّت تعدادی از دانشمندان لهستان و چک و اوزبیک و تاجیک به دامنه کوه های آلتای رفته و این سرزمینهای بهشت گونه و سرسبز و آبهای خروشان و آبشارهای زیبای این منطقه را مشاهده نموده و لذت برده است.

۲- منشآت قائم مقام. بامقدمه و تصحیحات و تنظیم فهادس و فرهنگ. بقلم محمد عباسی. چاپخانه افست مروی سال ۱۳۳۶. صفحه ۴۴۴.

فقط گرفتی که برنوشته‌ی زیرین مرحوم قائم مقام میتوان گرفت عبارت از این است که نامبرده به موجهای دوران کوچ و سرازیری و انتقال‌های قبلی بیگدلی‌ها در هنگام نقل مکان سلجوقیان و پیش از آن از شرق به غرب توجه ننموده و گمان برده است که ایل و تبار بیگدلی فقط در دوران مغول و بمعیت آنان به ایران و شام و روم و عربستان آمده‌اند، در صورتیکه خود نیز مینویسد که فوجی از بیگدلی‌ها بمعیت جزو هزاره نایمان به غرب آمده‌اند و حال اینکه در طی هزار سال اخیر قبایل بیگدلی بارها و فوج و فوج و لشکر به لشکر متمادیاً از شرق به غرب سرازیر شده و تدریجاً برانبوه و شمار خسویش افزوده و به عناصر شاخص و تعیین کننده تبدیل گردیده‌اند. و بادستاری یاران و خویشاوندان و قبایل مربوط دیگر حکومت را تشکیل و به دست صفویه سپرده‌اند. و این واقعیت تاریخی عظیم را مؤلف یاندریده و یا نادیده انگاشته است. هم‌چنین اسارت آنان را در شام و روم بدست تیمور و اعزام اجباری شان به شرق و دیسدار تیمور با شیخ اردبیل و آزاد شدن این اسرا بوساطت ایشان را ندیده است.

دکتر باستانی پاریزی در اثر «سیاست و اقتصاد عصر صفوی». شرح بازگردانیدن ایل بیگدلی شاملو و سایر ایلات برادر و هم طراز از حوالی شامات و روم را به وسیله‌ی امیر تیمور گورکانی چنین مینویسد: «روزی که تیمور یورش سهمگین هفت ساله خود را آغاز کرد و رو به دیار مغرب نهاد. هیچ مانعی در برابر او مقاومت نتوانست کرد. دیاربکر و دشت قباچاق و شهرهای شام و ارزنگان و ارزروم پی در پی سقوط کردند (۸۰۲ ه. ق برابر ۱۳۹۹ م). در جنگ سیواس که در پنجم ماه محرم سنه ثلاث و ثمانیه مائه (۸۰۳ ه. ق برابر ۲۷ - اوت ۱۴۰۰ م) رخ داد و شام و انطاکیه را نابود کرد و آنگاه بطرف انگوریه (آنقره) رفت. روز جمعه اول محرم سال ۸۰۴ ه. ق برابر با اول اوت ۱۴۰۲ م) با ایلدریم بایزید به نبرد پرداخت تا او را اسیر کردند و بدرگاه آوردند... آنگاه از راه گرجستان و ایران به فکر بازگشت به سمرقند افتاد. در حالی که مجموع اقوام تاتار را که موازی ده تومان

خانوار بوده باشد، از نواحی سوری حصار و آق شهر به طرف آذربایجان کوچانیده و ایلدیریم بایزید را باخود میآورد... این کاروان فتح که يك دریا اسیر همراه داشت و این اسیران بیشتر رؤسای ایلات شاملو (بیگدلی)، قاجار، آستاجلو، افشار، بیات، ذوالقدر و تكلو بودند که به اردبیل رسیدند...»

مؤلف می افزاید: «در آنجا تیمور بخاطر آورد که در اردبیل پیری نازنین سکونت دارد. این مرد خواجه علی (معروف به سلطان علی سیاهپوش متوفی ۸۳۰ هـ - ۱۴۲۶ م) پسر شیخ صدرالدین و نوه شیخ صفی الدین اردبیلی بود روایت است که تیمور با پدر شیخ نیز ملاقات کرده بود و آن در آن وقتی بود که از برابر امیر حسین فراری بود. در روایات صوفیه آمده است که در کنار جیحون امیر تیمور «سیدی را دید که بر روی آب میدود و فرو نمیرود به آب... در آنجا دست ارادت به شیخ صدرالدین صفوی میدهد و در آنجا شیخ صدرالدین وعده سلطنت به او میدهد...» و درباره ی وی پیشگوییهای مینماید یعنی دستمال سرخ رنگی به تیمور نشان داده و او را به سلطنت نوید میبخشد. به هر حال تیمور از جهت ادای شکر و هم از جهت ارادتی که به صوفیه داشت به دیدار خواجه علی رفت. هنگام ملاقات با خواجه علی، در نخستین برخورد شیخ به کثرت اسرای بی پناه اشاره کرد و تقاضای آزادی آنها را نمود. روایت است که شیخ به تیمور گفت: «این اسرا مریدهای مخصوص من هستند و مانند تو هستند در مریدی، اگر آنها به این ذلت باشند به غیرت خداوندی قبول نمیآید و تو رانده خواهی شد. امیر تیمور عرض کرد که چگونه تمیز بدهم در میان این اسرا کدام مرید حضرت شیخ هستند و کدام نیستند؟ پارچه سرخی را که در ملاقات روحانی اول در کنار جیحون در وقت فرار.. به او نشان داده بود، از زیر پوستین درویشی در آورد و پیش امیر تیمور انداخت و گفت: مریدان شخص من هریکی قدری از این به سرشان دوخته اند آنها را بگ

تو اچیان (لشکر نویسان، یساولان) از میان اسرا بیرون کرده بخانقاه من تسلیم کنند... از کرامات حضرت شیخ آن مختصر دلق (یا پارچه‌های قرمز دیگر در آورد و به او اضافه کرد) اسرای رومی بر کلاه خود دوخته و بهمه کفایت کرد و آنان از آن روز خود را قزلباش نامیدند.^۱

باستانی پاریزی نظرات شخصی ظل السلطان (مسعودی) را به شرح زیر عیناً درج مینماید: «... اسیرزادگان روم (و شام) به مروردهور امیرزادگان شدند و پیرزادگان خود را از کُنْج خانقاه درویشی بر تخت سلطنت اردشیر و شاپور و گنج کیخسرو کیکووس رساندند... این هفت ایل ترك که اسرای روم بودند و بتوسط شیخ صدرالدین خلاص شدند از ظلم امیر تیمور، عبارت بودند: اول ایل قاجاریه... طایفه دوم شاملو - بیگدلی که دوازده تیره هستند... طایفه سیم استاجلو... طایفه چهارم افشار، پنجم بیات، ششم ذوالقدر و هفتم تكلو...»^۲

درباره ملاقات تیمور با شیخ صفوی تردید وجود دارد و عده‌ای از مورخین بر این پندار می‌باشند که اصلاً يك چنین ملاقاتی روی نداده است و ما شخصاً سعی کردیم که در مآخذ معتبر به صحت و سقم این مسئله پی ببریم موفق نگردیدیم، بدین معنی که در کتاب «ظفر نامه» شرف الدین علی یزدی و دیگران قبیل کتب معاصر تیمور و نزدیک به او صراحتاً در این باره چیزی نیافتیم. لیکن اسکندریبگ ترکمان صاحب عالم آرای عباسی وقوع این ملاقات را تصدیق مینماید و صریحاً مینویسد: «... بین الجمهور چنین مشهور است که امیر تیمور را بر حضرت سلطان صدرالدین موسی ملاقات افتاد. اما اصح آنست که با سلطان خواجه علی بود. اگرچه این روایت در کتب تاریخ و حالات منظوم و منشور این سلسله به نظر احقر نرسیده...»^۳ لیکن

۱- همان کتاب صفحه ۱۲، نقل از «سرگذشت مسعودی». صفحه ۱۱ و ۱۲.

۲- سیاست و اقتصاد عصر صفوی... صفحه ۱۲؛ نقل از «سرگذشت مسعودی» صفحات

۱۵ و ۱۴.

۳- عالم آرای عباسی. تألیف اسکندریبگ ترکمان. تهران ۱۳۳۴ جلد ۱. صفحه ۱۶؛

زندگانی شاه عباس اول. جلد اول. نصرالله فلسفی تهران. صفحه ۱۶۲. ۱۳۵۳.

اسکندر بیک تر کمان در صفحه ۱۵ همین اثر سه نوبت ملاقات خواجه علی را با تیمور صریحاً ضبط مینماید.

در اثر رحیم زاده صفوی ملاقات امیر تیمور با شیخ خانقاه صفوی منطقی تر و علمی تر ضبط گردیده و جنبه‌ی موهوماتی آن حذف شده است. مؤلف مزبور در باره‌ی این ملاقات می‌نویسد:

امیر تیمور در خانقاه «...» وقتی تیمور بعد از فیروزی و اسیر گرفتن سلطان بایزید خداوندگار روم به ایران برگشت شخصاً به اردبیل رفت و در ایام ماه رمضان روزی چند مهمان خانقاه صفویه شد. در نخستین روز که امیر بر سفره‌ی خانقاه نشست، منتظر بود که بدست شیخ که میزبان است غذایی دریافت کرده روزه را بگشاید، متوجه شد که وقت افطار سر رسیده، اما گوشتی شیخ انتظاری دارد که از خوردن و خوراندن خودداری مینماید. امیر تیمور با آن هوشمندی و سرعت انتقالی که داشت پی برد که شیخ را حاجتی هست. از این رو پرسید:

— هرگاه شیخ را مطلبی باشد بیدریغ بجای آورده خواهد شد.

شیخ فرمود: — حضرت امیر کشور گیر چند طایفه بزرگ را که سالها مقیم روم و شام بوده‌اند. مأمور مهاجرت ترکستان فرموده است. از آنجا که ما را آرزو چنان است که خلاق در سر هر سفره دعاگوی امیر باشند. آزادی آن بینوایان را توقع داریم.

امیر بیدرنگ پاسخ داد: — ما آن طوایف اسیرانی را که از روم و شام آورده‌ایم به نان و خوان خانقاه بخشیدیم.

داستان این قضیه چنان بوده که از چند قرن قبل از چند ایل بزرگ از ترکستان هجرت کرده و شاید از هجوم مغول گریخته در شام و روم اقامت جسته بودند و امیر تیمور در سفر شام و سفر روم متوجه احوال آنان شده از سرخشم گفت:

— اینان با آنکه ترک نژادند خاکهای ترکستان را رها کرده‌اند تا ویران شود و به این سرزمین‌ها کوچیده‌اند تا نیروی عمرانی و لشکر سلحشور برای دشمنان ما

شده باشند. سپس فرمان داد طوایف مزبور بدنبال اردوی امیرراهی شده عازم، ترکستان شوند.^۱»

آقای رحیم زاده صفوی نیز توجه نداشته‌اند که این قبایل ترك از آن جمله قبیله بیگدلی خیلی قبل از فتنه مغول از شرق به غرب مهاجرت کرده، حتی پیش از یورش سلجوقیان به غرب کوچ نموده و در خلال قرون و اعصار در محبت سلاجقه، مغول و تیموریان و غیره نیز این مهاجرت‌ها و نقل مکانها دوام داشته است. و ریچارد تاپو در اثر شاهسون (قره قویونلوها - آق قویونلوها) تا حدودی درست نوشته است که: «ظهور ترکها در منطقه شرقی آذربایجان به تهاجمات وسیع ترکان غز (اوغوز) مربوط می‌شود...»^۲ میدانیم که این تهاجمات و اگر درست تر تعبیه و تعبیر نماییم این جستجوهای چراگاههای مناسب از اواسط قرن چهارم هجری آغاز گردیده است و احوالات خیلی پیش از فتنه مغول میباشد و این ملاحظه را بسیاری از مورخین تایید و تصدیق می‌نمایند: «بیگدلی طایفه ایست از ترکهای غز که در قرن چهاردهم (میلادی) به سوریه رسیدند و در قرن پانزدهم جزو یکی از مهمترین قبایل بشمار آمدند. این طایفه در قرن هفدهم بهترین چراگاههای واقع در بین آلپو (Alpo) و دیار بکررا در اختیار داشتند. يك شاخه از این قوم یا شاملوهای قزلباش به ایران آمد و در دوره صفویه اغلب سرکردگان ارتشی و اداری از بین آنان برگزیده می‌شدند و بعضی از آنها هم اکنون در منطقه ایسترآباد (گرگان) زندگی میکنند».^۳

همین مؤلف در جای دیگر اثر خود میگوید: «در طول قرن دوازدهم میلادی

۱- شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل. تألیف رحیم زاده صفوی. تهران ۱۳۴۱

صفحه ۹۹ و ۱۰۰.

۲- شاهسون (قره قویونلوها - آق قویونلوها). نوشته ریچارد تاپو. ترجمه مجید وره‌رام.

صفحه ۶. از شماره ۵ - سال سوم مجله «بررسی‌های تاریخی».

۳- همان کتاب صفحه ۱۲.

(پنجم هجری) ترکها به سوی آسیای صغیر مهاجرت کردند.^۱ مسلم است که هنوز خیلی به فتنه مغول مانده است. اصولاً ترکها که از لحاظ نژاد، فرهنگ و زبان و رسوم و عادات و استمداد «تاریخ و... بر مغولها برتری داشته اند هرگز با ساز آنها نرقصیده اند و با آنان هم رأی و هم آواز و هم پیمان و همدستان نگشته اند. در زبان شیرین فارسی مثالی عامیانه و بسیار پر معنایی موجود است که میگویند: «مگر هر که ریش دارد باباته؟» حالا باید پرسیده شود مگر هر کس از شرق آمده مغول و با وابسته بمغول است. البته که نه، مگر نظامی بزرگ نگفته است:

ز کوه خزر تا بدریای چین سراسر همه ترک بینم زمین

یعنی از کوههای قفقاز تا اوقیانوس کبیر.

این عدم دقت و توجه پاره ای از مورّخین که بابی اعتنایی بسرنوشت و تاریخ اقوام و ملل این قبیل سوء تفاهات و ناهنجاری ها را بوجود آورده اند. و آلا مغول نژاد دیگر و ترک نژاد دیگر و یگانه وجه اشتراکشان فقط در شرقی بودنشان میباشد و بس. و نمیباید ترک را بحساب مغول گذاشت و یا بالعکس زیرا همین ندانم کاریها و داوری های جاهلانه و متعصبانه بوده که سبب رنجیدگی ها و خصومت های قرون و اعصار گردیده و اشخاص مغرض فقط از این نفاق و دشمنی سود جسته اند و خود این ملتها زبانهای بسیار و بیشمار دیده اند.

آن. لمتون. مؤلف «تاریخ ایلات و عشایر» درباره ی نقل و انتقال و تغییر مکان ترکان از شرق به غرب مینویسد: «... گروه سوم از ایلات، ترکان و ترکمانان بودند که بیشترشان هنگام حمله ی سلجوقیان، مغولان و تیموریان به ایران آمدند و از آن گذشتند و به آسیای صغیر و شام (سوریه) شتافتند و سپس همراه سلسله های آق قویونلو، قره قویونلو و صفویه به سوی مشرق باز گشتند.»^۲

۱ - همان کتاب. صفحه ۱۲.

۲ - تاریخ ایلات و عشایر. نوشته آن. لمتون. ترجمه علی تبریزی.... صفحه ۲۰۲.

مؤلف «تاریخ ایلات و عشایر» نیز می‌باید در اینجا مینوشت که قبایل اوغوز ترکانی می‌بودند که حتی قبل از سلجوقیان از شرق به غرب روی آوردند «در جستجوی چراگاههای تازه به تدریج ایران را گذشته خودشان را به سرزمینهای عراق و سوریه (شامات) و آسیای صغیر رساندند. و در اینصورت بود که نظر و ملاحظه تاریخی وی در باره‌ی مهاجرت و نقل مکان ترکان از شرق به غرب کامل و بی نقص و کسر میشد.

بایان دیگر مؤلف «تاریخ ایلات و عشایر» حرکت دستجمعی آغاز و مهاجرت ترکان را چنین بیان مینماید: «در اواخر قرن ۴ هـ / ۱۰ م طوایف دوغوز اوغوز (نه اوغوز) حرکت خود را از آسیای مرکزی به سوی باختر آغاز کردند. نخستین گروه به منقیشلاق رفتند. گروه دوم در دهه‌ی چهارم قرن ۵ هـ / ۱۱ م به ایران رسیدند. بیشتر گروه اخیر، هر چند پیش از آنها نیز دسته‌های مستقل غزان (اوغوزان) به ایران آمده بودند... و از طریق دریای سیاه تاشبه جزیره‌ی بالکان رفتند»^۱

مؤلف «تاریخ ایران» ژنرال سترپرسی سایکس انگلیسی درباردی دیدار تیمور باشیخ صفوی می‌نویسد: «... امیر تیمور از شیخ صدرالدین ملاقات کرده و به شیخ گفت ناز و تقاضایی کند، صدرالدین درخواست نمود که تا اسرای ترک را که از دیار بکر آورده بودند آزاد سازد. امیر تیمور تقاضای او را پذیرفت. چون اسرارهایی یافتند همه به حلقه‌ی مریدان صدرالدین درآمدند و بعدها هزاران نفر از فرزندان همین اسرا به گیلان مهاجرت نمودند و بالاخره خانواده‌ی صفوی را به سلطنت رسانیدید»^۲

ژنرال سترپرسی سایکس و هم چنین کسانی که امیر تیمور را به ملاقات شیخ صدرالدین برده‌اند اشتباه می‌کنند و امیر تیمور نمیتوانست با شیخ صدرالدین ملاقات نماید. زیرا چنانکه میدانیم شیخ صدرالدین فرزند شیخ صفی الدین در سال ۷۰۴

۱ - همان کتاب. همانجا.

۲ - تاریخ ایران. تألیف ژنرال سترپرسی سایکس... ترجمه آقای سید محمد تقی فخر داعی گیلانی جلد دوم چاپ سوم. صفحه ۲۴۴.

۵. ق متولد شده و در سال ۷۹۴ ه. ق وفات نموده است.^۱ در صورتیکه امیر تیمور گورکانی در سال ۸۰۴ ه. ق بر سلطان عثمانی پیروز گشته و اسرای زیادی از شام و روم با خود بعزم سمرقند همراه داشته که در اردبیل آزاد شده‌اند. شیخ صفوی در این زمان در اردبیل باخواجه علی سیاه‌پوش فرزند وی بوده و به تحقیق تیمور باخواجه علی دیدار کرده است.

در باره‌ی روابط خاندان صفوی و دودمان بیگدلی در بیشتر مآخذ و منابع مطالبی مندرج می‌باشد که کم و بیش معرّف وقایع تاریخی است. مثلاً در «تاریخ قزلباشیه» که مؤلف نخست در باره‌ی هویت کتاب خود مطالبی مرقوم داشته و مینویسد: «این کتابیست در ذکر طوایف قزلباش که به تاج و هاج شاهی مفتخر و مبااهی‌اند و کمر خدمت خاندان عظیم الشان صفوی بر میان بسته در ممالک ایران به منصب جلیل‌القدر خانی و سلطانی سرافرازند»^۲

سپس مؤلف اثر را به دو قسم منقسم می‌سازد و مینویسد: «قسم اول در ذکر جماعتی که در دست راست می‌باشند. قوم شاملو ایشان در حوالی حلب و ادزّه و طرسوس و سایر بلاد شام (سوریه) می‌باشند و از جمله مریدان خاندان عظیم الشان صفوی‌اند و در زمان خاقان سلیمان مکان اسکندرشان المؤید به تائیدات ملک الجلیل ابوالفتح شاه اسماعیل انارالله برهانه از جمیع اویماقات بزرگ بودند.

از امرای معتبر ایشان حسین بیک‌الله است. وی در لاهیجان در خدمت خاقان اسکندرشان می‌بود چون آن حضرت ظهور نمود امیرالامرا شد... بعد از قتل شیبک‌خان

۱ - نگاد کنید. فرهنگ فارسی دکتر محمد معین اعلام ۵. صفحه ۹۹۷.

۲ - «اصح التواریخ» یا «تاریخ قزلباشیه» از روی نسخه‌ی منحصر به فرد کتابخانه‌ی ملی ملک. تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ تا ۱۰۱۳ ه. ق. به اهتمام میرهاشم محدث. تهران. ۱۳۶۱. صفحه ۸؛ تاریخ قزلباشیه. خط محمد رشید ۱۰۱۳ آستان قدس رضوی. کتابخانه ملی ملک. تهران شماره ۶۲۸۴ - ۱۳۷۷۸. صفحه ۴ (خطی و نستعلیق بسیار زیبا).

و فتح خراسان که کلمه‌ی فتح شاه دین پناه^۱ مخبر تاریخ آن است. حاکم هرات شد و بعد از شکست امیر نجم ثانی به درگاه عالم پناه آمده در جنگ چالدران کشته گردید.^۲

باید توجه نمود که روابط نزدیک و مراد و مریدی و ارتباط و علاقه عقیدتی و مسلکی بین دودمان صفوی و ایل و اویماق بیگدلی شاملو از همان زمان ملاقات تیمور با خواجه علی آغاز گردیده، با تارو پور صداقت و وفاداری و اخلاص و جانبازی تنیده شده است.

این حسین بیگ الله از خاندان بیگدلی است که شخصاً وظیفه‌ی حفاظت جان و تعلیم و تربیت شاه اسماعیل صفوی را از سه سالگی بعهده گرفته در شش سالگی او را به گیلان و لاهیجان برده و در سیزده سالگی به آذربایجان برگردانده و بمعیت عابدین بیگدلی شاهلو که بعداً داماد و پدرزن شاه اسماعیل نیز گردید و دیگر سران و بزرگان قزلباش سلطنت خاندان صفوی را تأسیس نموده، شاه اسماعیل چهارده ساله را به تخت شاهی و سریر سلطنت ایران نشانده که ما تفصیلاً با اتکاء به اسناد و مآخذ و منابع معتبر، کلیه‌ی این مراحل تاریخی را قدم به قدم پیگیری نموده و تشریح خواهیم نمود.

از مؤلفین مآخذ جدید افضل السلك کرمانی در اثر «تاریخ و جغرافیای قم» خود فصلی بمشاهیر و طوایف قم تخصیص داده و در آنجا در باره‌ی ایل بیگدلی مینویسد: «طایفه بیگدلی - دیگر از طوایف سکنه قم طایفه بیگدلی هاست. اینها از طوایف قدیم ایران هستند ... قسمتی از اینها و اقوامشان در بلوکات و دهات ساوه سکنی دارند و مخصوصاً دهات بیگدلی در آنجا معروف است. همه خوانین بوده، به ملاکی اشتغال دارند. ثروت و مکنت آنها خوب است... بیگدلی ها که در قم هستند هر يك ده هزار تومان، پانزده هزار تومان ملك و باغ و زراعت دارند و خیلی

۱ - همان کتاب . صفحه ۸ «فتح شاه دین پناه» ۹۱۶ .

۲ - همان کتاب و همانجا .

معتبرند . با آنکه در شهر ساکن هستند وضع ایلیت را از دست نداده‌اند . خوانین معتبر در میان آنهاست^۱

سپس مؤلف می‌افزاید : « ... همین قدر معلوم شد که سبب تسمیه اینها به بیگدلی این است که بیگدل مخفف بیوک دیل است در ترکی «بیوک» بمعنی بزرگ است و دیل بمعنی زبان است . چون اینها سخن‌آور بوده‌اند^۲ »

مؤلف اثر «ایلخچی» درباره‌ی شاخه‌ای از ایل جلیل بیگدلی که بنام شاملو در حدود ارس و مناطق وسطای آذربایجان زندگی مینمایند و تا امروز نیز در همان حدود با اعتقادات ویژه و باورهای تقریباً خرافاتی و بدون ریشه علمی و اخلاقی زندگی میکنند اشاراتی دارد . این کتاب که مطلقاً سنجیده دینی و آیینی دارد و تمام مندرجات آن در حول محور باورهای خاصی می‌چرخد ، درباره‌ی یکشاخه‌ی بسیار منحرف شده و خرافات پرست شاملو مطالبی بیان میکند و آنها را بشرح زیر معرفی مینماید :

« ... دهات صوفی‌نشین قاراداغ را دهات شاملو میگویند که بیشتر در سه محال کیوان و مینجوان و کلیر پاشیده، گاه در یک خط زنجیر و در کنار و همسایگی هم افتاده‌اند . گاهی پراکنده و دور از هم . تعداد این آبادیها برخلاف دهات ارمنی‌نشین هیچگاه کم نشده است^۳ . چرا که وابستگی شدیدی به تقدیر و قضای آسمانی و تن دادن بعقاید پوسیده‌ی عهد بوقی به صورت خیلی قشری و دلخوش داشتن برای زیارت نمایندگان حق، تخم هر نوع عصیان و مقاومت یافزار و حتی کوچ کردن را از آنان سلب کرده است^۴ . »

۱ - تاریخ و جغرافیای قم. نوشته افضل‌الملک کرمانی - انتشارات وحید . ۱۳۳۶ .

صفحه ۱۰۴ .

۲ - همانجا .

۳ - ارامنه بواسطه پیروی از دین مسیح اغلب بشمال و ارمنستان و سایر نقاط ارمنی‌نشین مهاجرت مینمایند. ولی اینها جایی ندارند که بروند و نباید هم بروند.

۴ - ایلخچی. غلامحسین ساعدی. تهران ۱۳۵۷ خورشیدی مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

از قراریکه تحقیق نموده و معلوماتی بدست آوردیم بیشتر آنها آتشکلو هستند و سرسپرده آقایان کرمانشاه نشین و کرمانشاه بمنزله قبله‌ی آنها است. درباره‌ی منشأ و ریشه‌ی خود نیز به افسانه‌هایی قابل هستند که ریشه تاریخی، علمی، حقیقی ندارد. فقط در میان آن همه افسانه‌های دور از حقیقت يك اندیشه آنها تاحدی قابل قبول و نزدیک به يك بُرهه از حقایق تاریخی است. و آن اینکه آنها اصالتاً اهل شام و سوریه هستند و در آغاز قرن نهم هجری در نبردهای بین امیر تیمور و ایلدیریم بایزید (۸۰۳ ه.ق) پس از پیروزی امیر تیمور در رکاب آن جهانگیر بجانب مشرق راه افتاده‌اند و در اردبیل بوسیله‌ی اولاد شیخ صفی آزاد گرویده و بآنها گرویده‌اند. لیکن همین گوشه از حقیقت تاریخی را نیز منحرف نموده و با افسانه‌های عجیب و غریب و باور نکردنی آمیخته‌اند، و به آن جنبه‌ی مذهبی و اعتقادی داده‌اند. تدخین در میان آنها حرام است و معتقد به حفظ اسرار «سرمگو» بوده و هیچ‌بیگانه را از رازهای نهان خود آگاه نمی‌سازند. اکثرشان علی‌اللهی میباشند و علی را بزرگترین موجود کاینات و دستگاه آفرینش میدانند. به باور آنان جلوه‌ی حق در وجود علی تجلی یافته است، علی روح جاوید است و همیشه خواهد ماند. در شب مولا، بعشق مولا، باید گاو یا گوسفند بز کشته شود. اگر این امکان نباشد يك خروس باید سر بریده شود... اكل گوشت قربانی دافع هر نوع بلا و مصیبت است. نسل تازه بدنیا آمده می‌باید بین دو تا چهار ماهگی سرسپرده شود و نوزاد به کیش اهل حق در آید.

از مؤلفین بیگانه اشتن‌متز و جون‌بارک مؤلفین اثر «شاه جنگ ایرانیان». این حادثه تاریخی دیدار تیمور با سلطان‌علی را بسیار با آب و تاب و مفصل نگاشته و در باره‌ی آزاد نمودن تیمور اسرایی را که باخود از شام و روم آورده بود چنین مینویسد:

در اوایل قرن ۱۵ میلادی برابر با آغاز قرن نهم هجری قمری تیمور لنگک ضمن

کشور گشاییهای خود آسیای صغیر یا به اصطلاح آنروز خاك عثمانی را نیز زیر پا گذاشت و در نزدیکیهای آنکارای کنونی پایتخت جمهوری ترکیه امروز بایزید اول سلطان عثمانی را سخت مغلوب و منکوب کرد خود بایزید و تعدادی از سران و سرکردگان قشون ترك را اسیر نمود .

تیمور پس از این پیروزی نمایان با طمطراق و جاه و جلال و شوکت و عزت زاید الوصف از غرب به شرق یعنی به سوی پایتخت خود سمرقند بازگشت نموده، با خود تعدادی از اسرای شام و روم را همراه داشت. و به قصد بردن به ترکستان و سرزمینهای مرکزی آسیا حرکت می داد . سر راه در آذربایجان با سلطان علی از فرزندان شیخ صفی السّدين اردبیلی دیدار کرد و به روایتی گویا تیمور در اوایل جوانی و آغاز جهانگشایی خود نیز با سلطانعلی دیداری کرده بود و سلطانعلی به وی مژده‌ی سلطنت و فتوحات بزرگی را داده بود .

در هنگام ورود تیمور به اردبیل سلطانعلی مرشد صوفیان اردبیل و قسمت اعظمی از مناطق وسیع آذربایجان بزرگ آن روزگار بود. و ریاست خانقاه اردبیل با او بود. تیمور به یاد او می افتد، و برای تجدید دیداری وارد خانقاه وی میگردد و سئوالاتی مابین این دو نفر ردّ و بدل میگردد که بسیار عارفانه و عالمانه است از این قبیل :

تیمور - سلطانعلی! فرق بین نبی مرسل و نبی غیر مرسل چیست؟

سلطانعلی - نبی مرسل کسی است که از جانب خداوند قانون می آورد و نبی غیر مرسل با آنکه پیغمبر است، اجازه ندارد که قانون بیاورد. و بعد مثال میزند که ابراهیم نبی مرسل بود و قانون آورد و تعدادی پیغمبران بعد از وی که نبی مرسل نبودند قانون نیاوردند. و سپس از موسی و عیسی و محمد و قوانین آسمانی آنان سخن میگوید و می افزاید : « در اسلام بعد از محمد صلی الله علیه و آله و السّلام وظیفه‌ی انبیای غیر مرسل را امامان برعهده دارند و امامان نمیتوانند قانون برای جامعه و دین وضع نمایند و فقط باید قوانینی که پیغمبر اسلام آورده است به موقع اجرا

بگذارند...»^۱.

سپس تیمور از سلطان علی در باره‌ی شأن نزول قرآن سؤالاتی میکند و سلطانعلی با کمال دانایی و درستی پاسخ میدهد و تیمور را که یکی از حافظین قرآن بود قانع میکند، بطوریکه تیمور به او میگوید: «احسنت الحفظ».

در باره‌ی این ملاقات و گویا در ماه روزه (رمضان) و مصادف با هنگام افطار بوده و غیره بسیار گفته و نوشته‌اند که ما نیز تا آنجاییکه لازم بود به قلم آوردیم و رأی همگان بر این است که در پایان این دیدار و تشریفات تیمور رو بجانب سلطانعلی نموده و می‌گوید:

— سلطانعلی! از من چیزی بخواه.

سلطانعلی می‌گوید: — درخواست من از تو اینست که اسرای روم و شام را که باخود تا اینجا آورده‌ای آزاد کنی، چون آنها مسلمان هستند و بعضی از آنان نیز صوفی بوده و جزء مریدان ما میباشند. تیمور بیدزنگت فرمان آزادی همه‌ی اسیران مزبور را صادر میکند و آنها را تحویل خانقاه می‌دهند. همه‌ی این اسیران که با وساطت سلطان علی آزاد شدند تبدیل بمریدان جانباز و فداییان سرسپرده‌خاندان صفویه گردیده و نسل^۲ بعد نسل بامنتهای صداقت و شجاعت و صفا از بذل جان و مال در راه عظمت و شوکت و اقتدار این خاندان دریغ نکردند و با بذل جان از مرشدان کامل قدردانی نمودند.

تیمور علاوه بر آزادی اسرا دستور داد که چند پارچه آبادی خریده، وقف آستان شیخ صفی‌الدین کنند. و هم چنین از آن پس مالیات اردبیل نیز به خانقاه شیخ صفی‌الدین وقف گردد.

باید گفت که سرنوشت خاندان صفوی از این تاریخ بکلی تغییر کرده و حکومت آینده‌ی این سلسله پایه‌گذاری گردیده است. زیرا از برکت این دیدار از

۱ — شاه‌جنگ ایرانیان در چالدران و یونان. نویسندگان: اشتن متر (آلمانی) جون بارک (آمریکایی) مترجم ذبیح‌الله منصوری تهران. دیماه ۱۳۴۳. از صفحه ۲۷۷ پیوسته.

لحاظ قوای انسانی و مالی تأمین شده، و پی‌ریزی گردیده است. و در هنگام جهانگیری و دعوی سلطنت شاه اسماعیل اولاد و احفاد همین اسیران آزاد شده بیدریغ سر و جان در این راه گذاشته، از جهت مادی نیز باج و خراج اردبیل و درآمد دیگر املاک وقفی يك سرچشمه‌ی فیاض و منبع عظیمی برای تأمین قدرت و تحصیل عظمت بوده است. و میتوان گفت بنیان کاخ با عظمت سلطنت خاندان صفوی را تیمور گذاشته و امکانات عملی شدن این کار را فراهم ساخته است.

قسمتی از طایفه‌ی بیگدلی که از شام و روم اسیر شده به اردبیل آمده و در اینجا آزاد شده بودند، از این پس خود را شاملو یا روملو نامیدند اسم شاملو و روملو از این تاریخ بوجود آمد. و آله‌ر دوی این طایفه‌ی (شاملو و روملو) همان بیگدلی هستند و میباشند.

قبل از آغاز حاکمیت صفویه نمایندگانی از میان ایل جلیل بیگدلی برخاسته و بحکومت شهر و یا ولایتی گمارده شده‌اند. مثلاً مؤلف کتاب « سرزمین دشت زردشت » درباره‌ی نخستین حکام از ایل و تبار بیگدلی اضمن شرح و قیاس اواخر دوران امیر تیمور چنین مینویسد:

« در سال ۸۰۲ هجری قمری که امیر تیمور گو رکان با سلطان ایلدریم بایزید سلطان عثمانی جنگ مینمود و در این جنگ بود که سلطان عثمانی را شکست داده و دستگیر نمود. در مراجعت در اردبیل شنید که اکراد ساکن نواحی ارومیه‌باغی شده و در شهر و دهات شرارت و چپاول مینمایند. گورگین‌بیک یکی از سرگردگان قشون خود را بسمت حکومت ارومی و قلع و قمع اکراد مأمور کرد. گورگین‌بیک پس از ورود به ارومیه در توپراق قلعه که قلعه‌ی مستحکمی در ربع فرسخی شمال شهر بود مسکن نموده، اکراد را تنبیه و اطراف را آرام و امنیت را برقرار نمود. پس از فوت وی پسر ارشدش اولامه سلطان اُصانلو حاکم ارومیه شده در دوران حکومت وی اهالی ارومیه به امر امیر تیمور مدت سه سال از دادن مالیات و سایر تحمیلات دیوانی معاف گردیدند. اولامه سلطان در سال ۸۰۷ هجری قمری در گذشت

و برادرش یسارگار سلطان حاکم ارومیه شد پس از یسارگار سلطان آغزیوارخان بیگدلی و چراغ سلطان شاملو حاکم شهر ارومیه گردیدند.^۱ همین مؤلف سپس درباره‌ی سایر مرزبانان و حکام «سرزمین دشت زردشت» چنین مینویسد :

«در باره‌ی سایر افراد حاکم بر ارومیه و مرزبان غرب کشور. در اوایل سلطنت صفویه اشخاص زیر به ترتیب حکومت ارومیه و حفظ سرحدات غربی کشور را در عهده داشته‌اند :

بوداق خان سلطان مافی

بیگلر بیک مگری

حسین خان مافی

شاهباز سلطان زنگنه در زمان شاه اسماعیل

حاجی خان شاملو

محمدعلیخان شاملو

فرج الله خان شاملو و غیره در زمان شاه طهماسب اول.^۲ که در باره‌ی فرد فرد آنان بموقع مبسوطاً سخن خواهیم گفت .

۱ - سرزمین دشت زردشت - اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی ،

تاریخی رضامیه تألیف علی دهقان... صفحه ۳۶۵ .

۲ - همان کتاب ... صفحه ۳۹۵ .

عکس بالا یکی از افراد سپاه قزلباش را نشان میدهد
زیبائیهای اسب و سوار آن بخوبی دیده میشود

جلد دوم

ایل بیگدلی،

بیگدلی شاملو،

شاملو

و خاندان صفوی

تاریخ کتابیست که متأسفانه همیشه باید از وسط آن آغاز کنید.
ویل دورانت

تاریخ خزاین اسرار امور است.

ابوالفضل بیهقی

ما برای نشان دادن وسعت و قدمت و عظمت تاریخ ایل
و تبار بیگدلی، بیگدلی شاملو، شاملو نوشته‌های فرد فرد
مورخان را که به آثارشان دسترسی داشتیم مبسوطاً
مورد دقت و بررسی قرار دادیم. مسئله تکرار نیست
بلکه نمایش وسعت و اهمیت موضوع تاریخی می‌باشد.
غلامحسین بیگدلی شاملو

ای بیگدلی! ای شاملو! این کتاب را بخوان تا خودت را بشناسی.
غلامحسین بیگدلی

مرد سپاهی را هیچ زینتی بهتر از شمشیر و سلاح و هیچ ثروتی بهتر از
اسب و یراق نیست.

دورمیش خان بیگدلی شاملو

خطاب به بیگدلی:

زلفت بشکن دل سیه و منصور است
ابرون قلیجه‌ای بخود مغرور است
رخساره بهارلو قراغوزلو چشم
در تیره شاملو خطت مشهور است

مندرجات

- پیشگفتار مؤلف

- جلد اول :

- ۱ - منشاء ایل و تبار بیگدلی
- ۲ - مکان ایل و تبار بیگدلی
- ۳ - مهاجرت ایل بیگدلی از شرق به عرب
- ۴ - توطن در ایران و شام و آناتولی و قفقاز.
- ۵ - تمرکز در ایران با نامهای : بیگدلی ، بیگدلی شاملو، شاملو،
بیگدلو ، بهارلو ، قراگوزلو و ابداللو و ...
- ۶ - هفت ایل بزرگ قزلباش :
- الف- بیگدلی (شاملو)
- ب - استاجلو
- ج - افشار
- د - قاجار
- د - تکه‌لو
- ه - ذوالقدر
- ز - ایلات و قبایل کوچکتر دیگر تا ۳۲ قبیله

- جلد دوم :

- ۷ - نقش ایل بیگدلی - شاملو در تأسیس خاندان صفوی.
- ۸ - ایل بیگدلی - شاملو و خاندان دولت صفوی (از تأسیس تا
انقراض) .

— جلد سوم .

۹ - دوره افشار و ایل بیگدلی - شاملو

— جلد چهارم :

۱۰ - دوران زند و ایل بیگدلی - شاملو

— جلد پنجم :

۱۱ - دوران قاجار و ایل بیگدلی - شاملو

— جلد ششم :

۱۲ - دوران پهلوی و خاندان بیگدلی - شاملو

— جلد هفتم :

۱۳ - دودمان‌های بیگدلی - شاملو در دوران معاصر

— جلد هشتم :

۱۴ - تاریخ الشعرای بیگدلی - شاملو، شرح احوالات و نمونه اشعار

و آثار بیش از ۸۰ نفر شاعر از ایل و از خاندان بیگدلی .

— جلد نهم :

مدارک و اسناد و قبالات ، بنچاقها ، وصیتنامه‌ها ، وقفنامه‌ها و

غیره که قبلاً به چاپ رسیده است .

— جلد دهم :

آثار و ابنیه تاریخی، موقوفات ، تعمیر بناهای مذهبی و بقاع

متبرکه و اماکن مقدسه از قبیل : مساجد ، تکایا ، کاروانسراها ،

پل‌ها ، راهها ، آب‌انبارها ، مدارس ، گرمابه‌ها و از این قبیل

بناهای خیریه و عام‌المنفعه . تذهیب و مطلقکاری نجف اشرف ،

کربلای معلی و مشهد مقدس .

... «از ابتدای دوره صفویه سپاه قزلباش قبایل ترك: روملو، شاملو، استاجلو، تكلو، ذوالقدر، افشار، قاجار، رستاق و صوفیه قاراباغ در راه سلطنت و كشور- گشایی شاه اسماعیل اول كوشا بوده و در ترویج مذهب شیعه یار و پشتیبان وی بودند.

عده‌ای از سران این قبایل از زمان شیخ صفی‌الدین جد بزرگ خاندان صفوی با قبول مذهب شیعه در زمره‌ی فداکاران ایشان در آمدند و مخصوصاً طایفه‌ی شاملو بیش از همه سردفتر او می‌ماند. مانند حسین بیک الله که شاه اسماعیل صفوی بوده است و هم چنین طایفه‌ی استاجلو^۱ مانند خان محمد استاجلو ... شاه اسماعیل بدستگیری چند تن از سران این دو طایفه به پادشاهی رسید.^۲

قبل از شیخ ابراهیم، صفویان سنی و شافعی بودند. چون مریدان ایشان را ترکان شیعه مذهب آسیای صغیر و شام که عبارت بودند از: شاملو، استاجلو، تكلو، ذوالقدر، افشار و روملو باشند تشکیل می‌دادند لذا از زمان شیخ ابراهیم، صفویان به کیش شیعه امامی اثنی عشری در آمدند. ایشان زبان ترکی را نیز درباری و حتی وسیله‌ی تبلیغات مذهبی خویش قرار دادند.^۳

۱- منشاء نیله استاجلو کاملاً تاریک است. به قرار ظاهر این قبیله ترکمن در ناحیه‌ای از زنجان که به ارمنستان نزدیکتر است متوطن بوده است (تاریخ عالم آرای عباسی ص ۲۰) احتمال هم دارد که در اصل یکی از شعب فرعی ایل شاملو بوده است (تاریخ عالم آرای عباسی ص ۲۰). در این مورد در تاریخ عالم آرای امینی صفحه الف ۱۵۴ چنین آمده است: «حسن آقا استاجلو که از جمله امرای شاملو بود ...» و از اینجا معلوم می‌شود که استاجلو شعبه‌ای از شاملو بوده است.

۲- نادرنامه، نشریه‌ی انجمن آثار ملی خراسان، نگارش محمد حسین قدوسی، چاپ خراسان، فروردین ۱۳۳۹ ص ۲۷.

۳- تاریخ ایران. مؤلفان: محمد جواد شکوری، اسماعیل دولتشاهی، محمد حسین خلیلی گرگانی، بهمن کریمی. تهران. سال ۲۵۳۷. ص ۶

جلد دوم

بیگدلی - شاملو - بیگدلی شاملو

و نقش ایل و قبیله‌ی بیگدلی - شاملو - بیگدلی شاملو در تأسیس و حاکمیت و سلطنت خاندان صفوی و ترویج تشیع و یکپارچگی ایران

ایل جلیل بیگدلی که در معیت و ترکیب ترکان اوغوز اندکی بیش از هزار سال قبل از آسیای میانه و آنسوی ماوراءالنهر و ترکستان شرقی و یابستر بگویم از دامنه‌های سرسبز کوههای آلتای و از سرزمین‌های وسیع قاراقوروم و از مرکز پهناور دشتهای فلات قاره‌ی آسیا بسوی غرب، بسوی ایران و بین‌النهرین و شام و روم و عربستان، بسوی قفقاز و ماوراء قفقاز، بسوی بالکان و اسکاندیناوی و غیره روی نهادند و از آن روزگار تاکنون کم و بیش در این سرزمین‌ها نشانه‌هایی از آثار و تاریخ آنان برجای بوده و می‌باشد و در سرزمین‌هایی بدین پهناوری پراکنده و موجودند. و این نخستین موج سرازیری هزاره‌ی اخیر اترک از خاور به باختر است. مکمل این جابجا شدن‌ها و نقل مکان‌ها و انتقالات موجهای بعدی بوده که باهمان روال سابق انجام گرفته است.

پس بدین طریق آحاد و افراد ایل و تبار بیگدلی نیز از سیحون گرفته تا نیل و سواحل دریای سیاه و از اتیل (ولگا) گرفته تا دجله و فرات پراکنده شده و در ظرف قرون و اعصار برای خود مسکن برگزیده توطن اختیار نموده‌اند. قسمتی از آنان در داخل مرزهای ایران یا بهتر بگوییم در سرزمینهای فلات ایران جابجا شده و اسکان یافته‌اند که هنوز هم در سر جای خودشان باقی می‌باشند. و اینها در افغانستان امروز و بویژه اطراف هرات که سالها در قلمرو و تحت سلطه و قیمومیت و فرمانروایی بزرگان این قوم بوده در سرتاسر خراسان بزرگ، در ترکمنستان واحد، در نواحی شمالی آذربایجان جنوبی و نواحی جنوبی آذربایجان شمالی و اطراف ارس تا دامنه‌های قفقاز در اطراف دریاچه‌ی رضاییه در حول و حوش مراغه و میاندوآب در سرزمین‌های دزفول و اهواز و فارس و اصفهان و اراک و نهاوند، شیراز و مشهد و بویژه در قم و ساوه، ملایر و اراک و همدان و زنجان و طارم و حتی طالقان یعنی در سرتاسر ایران توطن اختیار نموده سکونت گزیده‌اند. در هرجا و همه جای ایران ریشه دوانده‌اند، حتی در نقاط صعب‌العبور و کوهستانی و دور از شاهراه‌ها و مراتع، از آنجمله در سرزمین کوه کیلویه که زادگاه و زیستگاه الوار است و دور از هر گذرگاه و نفوذ در ادوار گذشته و در زمان اردو-کشی‌ها و کوچ‌های دستجمعی تعدادی از قبایل ترک در این منطقه نفوذ کرده و تمکن برگزیده‌اند. چنانکه صاحب «تاریخ فارسنامه ناصری» ضمن بیان تاریخ ایلات و تشریح ریشه و نژاد قبایل بلوکات فارس می‌نویسد:

«... الوار جمع لر بضم لام و سکون راه مخففه است و جماعت صحرا- نشین کوه گرد فارسی زبان را لر گویند و لر در مملکت فارس بر دو قسم است یکی لر ممسنی که شرح حال آنها بیاید و دیگری کوه کیلویه که بر سه ایل قسمت شده‌اند و مردم هر طایفه مانند مردمان دشتستان جز کلانتر و بزرگ خود در انخواهند و در اطاعت دیگری در نیابند: اول ایل آقاجری (همان آقاج اری یا آقاج اگری که در فصل یکم مبسوطاً درباره‌شان سخن گفته شده) است و آنها از چند طایفه

ترك و تاجيك و لر مجتمع گردیده همه را آقاچری می گویند و شماره خانه های آنان در قدیم از سه ، چهار و پنج هزار می گذشت و اکنون نزدیک به هشتصد خانوار می شوند و بر چند تیره تقسیم شده و هریکی را نامی علیحده است مانند : افشار ، بیگدلی ، تكلو ، جامه بزرگی ، جغتای ، داوودی ، شعری ، قره باغی ، کشتیل و غیره ...»^۱

تنها در ذروه های کوه کیلویه لرستان ، سردشت و خرّم آباد و اندیمشک و دزفول اهواز نیست که ایلات ترك نژاد از دیرباز نفوذ نموده و برای خود مسکن اختیار نموده اند. حتی در پشت کوه های البرز در شمالی نقطه مازندران و نقاط صعب العبور کوهستانی طالقان نیز ما به شاخه های اقوام و ایلات ترك بویژه بیگدلی و شاملو برخورد نمودیم و نام و نشان و فعالیت های تاریخی و خدمات آنان را به مین ثبت کرده و در فصول آینده ی این کتاب نمایش خواهیم داد. باید با کمال غرور و افتخار به اظهار این حقیقت و بیان این واقعیت مبادرت نمود که تمام این افراد در هرجا و همه جای فلات پهناور ایران عزیز در طول تاریخ و به شهادت تاریخ به شهروندان متعهد و غیور و مرزداران جانباز و خادمین سرنوشته ساز ایران عزیز تبدیل گردیده و در راه حفظ عظمت و استقلال و تمامیت ارضی و سرفرازی میهن مقدس مان ایران از بذل جان و مال دریغ نداشته، به پاکبازان سرفراز و سربازان جانباز و مدافعین تمامیت ارضی وطن مشهور گردیده اند، و ما از اظهار این حقیقت تاریخی بسی سربلند و مفتخر و سرافرازیم که در سرتاسر این سرزمین گرامی نیاکان ما یعنی در پهنه ی این آب و خاک مقدس ایران قطعه زمینی پیدا نمی شود که خون پاك يك فرد بیگدلی در جنگ با دشمن ایران عزیز در آنجا نریخته شده باشد. و در همه ی لاله راه های وطن لاله ای از خاک نمی روید که قسمتی از سرخی خود را از خون پاك جوانان غیور و میهن پرست افراد این ایل و نسل و تبار فداکار نگرفته

۱ - تاریخ فارسنامه ی ناصری . تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسائی ، از

باشد. راستی که: «از خون جوانان وطن لاله دمیده». ماکوشش خواهیم نمود که در صفحات آینده این عظمت و جانبازی و وسعت شهامت و فداکاری و میهن پرستی بدرجه اعلاء را جلوه گر بسازیم و تاریخ و سرگذشت هزاران قربانی مصمم و آگاه این شهروندان نستوه ایران عزیز را به سمع هم میهنان گرامی برسانیم.

به گفتار و نوشته های بزرگان استناد بکنیم:

مرحوم حاج لطفعلی بیك آذر بیگدلی شاملو می فرماید: «... برای مستمعان مخفی نماند که اصل این سالک مسالك یكدلی از دوده ی ستوده ی بیگدلی است. و وجه تسمیه ی این طایفه به این اسم آنست که نسبت تمامی این طایفه جلیلیه به بیگدلی خان پسر چهارم اولدوزخان پسری از شش پسر اوغوزخان می رسد. اوغوزخان به چند واسطه از ترلا ابن یافث ابن نوح علیه السلام مخلف شده، نظر به فطرت اصلی در آغاز جوانی بانی مبانی سلطنت و جهان بینی گشته اسمش در میان سلاطین به عدل و داد مذکور و از جانب جلادت به جمشید ترك مشهور است و نسبت نسب سلاطین جم شوکت و خوانین فریدون فطرت طوایف اترک قاطبه به آن پادشاه ذیجاء میرسد ... خلاصه آبا و اجداد فقیر از ترکستان و بریاست و فرمانفرمایی قبیله خود و اقباع می گذرانید. تا در زمان سلطان محمود غزنوی (جلوس ۳۸۹ هـ. ق / ۹۹۷ م) یا در آشوب خروج چنگیزی با جمعی از سایر طوایف ترکستان به ایران آمده و بعضی در آن مملکت ساکن و برخی در خدمت آبا^۱ بلا توقف به دیار شام رفته و در آنجا رحل اقامت گسترده و تا زمان تیموری هنگامی که امیر

۱- اشاره به آباخان فرزند هولاکوخان و دومین ایلخان مغولی ایران است که از سال ۶۶۳ تا ۶۷۰ سلطنت کرد. وی به حسن خلق و عدالت مشهور بود و با دختر پادشاه روم شرقی ازدواج کرد.

جهانگیر بفتح آن دیار پرداخته و نسب آن گروه را شناخته ، نظر به اهلیت و همزبانی و از کمال مهربانی همگی را بعزم سکنای ترکستان که موطن اصلی ایشان بوده ، از دیار شام کوچانیده ، به ایران آورده و بعد از وصول به اردبیل و حصول شرف خدمت سلطانعلی سیاهپوش صفوی رؤسای آن قوم آن حضرت را شفیع کرده و به شفاعت آن سلطان عالم معنی از رفاقت اردوی تیموری فراغت جست ، بمو کب آن دیار حوصلت یافته ، دست ارادت به آن والی دیار ارشاد داده ، در سلك مریدان راسخ العقیده می زیستند ، تا آنکه آفتاب دولت صفویه از افق سلطنت طالع گشته از بدو دولت شاه اسماعیل صفوی تا زمان شاه طهماسب ثانی که تخمیناً دو یست و پنجاه سال می شود در آستان خلافت بنیان آن سلاطین جنت مکین به مناصب عالیه سر بلند و از امرای سعادت مند بوده ، در مراسم خدمتگذاری و جان فشانی به تقصیری از خود راضی نگشته و مجملی از حال بعضی از ایشان در «تاریخ عالم آرای عباسی» اسکندربیک و غیره مذکور است. غرض آنچه از این طایفه از مملکت شام مراجعت کرده اند بیگدلی شاملو خوانده می شود و آنچه در ایران یا در ترکستان بوده و به شام نرفته اند بیگدلی ، اما شاملو نیستند خلاصه بیگدلی میان شاملو عموم و خصوص من وجه است که بعضی بیگدلی شاملو و بعضی شاملو بیگدلی. ۱

می بینیم حاج لطفعلی بیگک آذر بیگدلی در تذکره ی آتشکده خود ضمن بیان شرح حال شعرای ایران ، ترجمه ی حال خود را بطور اختصار اظهار نموده و از ریشه و منشاء و آل و تبار خود به اختصار ، ولی بسیار عالمانه و دقیق سخن می راند. و منسوبیت قومی و نژادی خود را از زمان یافث بن نوح تا عصر خود ذکر می کند و حقیقت نیز همان است که قلم مشکین رقم آذر مرقوم به اختصار داشته است .

خدایش بیامرزد.

۱ - آتشکده آذر . تذکره ی شعرای فارسی زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری . تألیف لطفعلی بیگک آذر بیگدلی ، با مقدمه و فهرست و تألیقات سید جعفر شهیدی . مؤسسه ی نشر کتاب . تهران ، اردی بهشت ماه ۱۳۷۷ . چاپ افسمت صفحه ۳۵۳.

آذر در همین مختصر که در باره‌ی ایل و تبار خود سخن می‌گوید اشاره‌ای به‌اثر بسیار ارزنده و پربهای «تاریخ عالم آرای عباسی» نموده و می‌فرماید که اسکندربیک ترکمان دادسخن را داده و از عهده‌ی شرح حال بعضی از افراد دودمان بیگدلی برآمده است و الحق نیز حق خدمت بزرگ علمی را ادا نموده است.

اسکندربیک ترکمان مشهور به‌منشی در این کتاب تاریخ مشهور خود ضمن نگارش ترجمه‌ی حال و فعالیت سیاسی و نظامی شاه عباس صفوی درباره‌ی چگونه به حکومت رسیدن این خاندان و فداکاری اطرافیان و حامیان و مدافعین این سلسله داد سخنوری را داده و تاریخی بس دانشمندانه و واقع بینانه و کامل عیار تألیف نموده - است که در این اثر ضمن روشن ساختن تاریخ ایلات مؤسس خاندان صفوی بموقع خود یادی از خدمتگذاران ایل بیگدلی - شاملو و شاخه‌های این ایل جلیل از قبیل قراگوزلو، بهارلو، آبدالو و غیره نموده، خدمات و جنگها و فداکاریها و بطور کلی هر گونه فعالیت‌های ایشان را درج و ضبط نموده است.

«تاریخ عالم آرای عباسی» در رابطه با خاندان صفوی و ایل و تبار بیگدلی - شاملو نظری گذرا بیاندازیم :

مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» برای اینکه بخواهد به شرح علل گرایش ایلات هفتگانه (یانه گانه) اترک مؤسسين و حامیان سلسله‌ی صفوی از آنجمله بیگدلی - شاملو بپردازد، کمی عقب برمی‌گردد و به مسئله‌ی لشکر کشیدن امیر تیمور گورکانی از شرق به غرب و گشودن عراق و سوریه (شام) و آسیای صغیر و غیره اشاره نموده تا به سر مطلب می‌آید و می‌فرماید:

«... گویند سلطان خواجه علی را سه مرتبه بصورت نوعی و مثالی با امیر کبیر صاحبقران امیر تیمور گورکانی اتفاق ملاقات افتاد. يك مرتبه در وقتی که از جیحون به عزم یورش خراسان عبور می نمود تازیانه اش در آب افتاد، درویشی ژنده پوش به نظرش درآمد که تازیانه اش را از آب در آورد و بدستش داد ..، امیر تیمور از

احوال شریفش پرسید. آن درویش گفت: «موطنم اردبیل و محلّ ظهورم از دزفول و مدفنم قدس خلیل الله خواهد بود...»^۱

دیگر در سالی که امیر تیمور از بغداد به خوزستان لشکر کشید، درویشی خرقه بدوش بر او ظاهر شد. گفت من آن درویشم که در کنار جیحون تازیانه بدست دادم و وعده‌ی ملاقات یکبار دیگر در اردبیل خواهد بود...»^۲

بعد از چند سال که امیر تیمور از سفر روم مراجعت نموده و جمعی کثیر از اسرای روم (وشام . غ . ب) را همراه داشت به دارالارشاد اردبیل رسید. به زیارت مرقد مبارک شیخ صفی الدین رفته ... او را از حال سلطان علی خواجه خبر دادند . بعزم ملاقات روی بخلوت سرای شیخ آورد...»^۳

از اینجا است که رشته‌ی حیات صفویان با بیگدلی‌ها و دیگر ایلات گره می‌خورد و طالع و سرنوشت‌شان مرتبط می‌گردد و بهم می‌پیوندد و کار بمرحله‌ی درك متقابل، یگانگی، جان‌نثاری، سرسپردگی و فداکاری بی‌چون و چرا می‌رسد و جریان از اینقرار است: بنا به روایت تاریخی متعدّد که احوالات راتا اندازه‌ای متمایز از یکدیگر نوشته‌اند و نظر صاحب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» چنین است: گویا وقتی که امیر تیمور بخدمت شیخ می‌رسد سه نیت جداگانه داشته که اگر سر بگیرد و از طرف خواجه علی سیاهپوش برآورده شود، دست ارادت و اخلاص به دامن هدایت و حمایت او زند و از وی مراد جوید... گویا سلطان خواجه علی به هر سه تمنای درونی تیمور موافق میل و آرزوی او پاسخ داده و امیر تیمور را معناتسلیم شخصیت خویش ساخته و بر کلیّتی وجود او حاکم گردیده است.

تیمور از خواجه استدعا می‌نماید که از وی حاجتی بخواهد. شیخ از وی هیچ حاجتی نمی‌خواهد و فقط می‌گوید: «اسرای روم و شام را آزاد کن!»

۱ و ۲ - ۳ - تاریخ عالم‌آرای عباسی . تألیف اسکندر بیك ترکمان . شامل جلد اول

و نیمی از جلد دوم کتاب . تهران ، چاپخانه موسوی اسفندماه ۱۳۳۴ . از روی چاپ

سنگی ، تهران ۱۳۳۴ ق ، صفحه ۱۵ .

تیمور انگشت اطاعت بر روی چشمش گذاشته فی الفور دستور آزادی اسرا را صادر می کند و همه ی آنان را همان روز آزاد می نمایند. اسکندر بیگک می نویسد : « و از آن تاریخ اعقاب و اخلاف آن سبا یا که فی الحقیقه آزاد کرده های این دودمان ولایت نشانند در سلك مریدان و صوفیان صافی نهاد این سلسله کرامت نشان مسلك اند و بین الجمهور چنین مشهور است که امیر تیمور را با حضرت سلطان صدر الدین موسی (پدر سلطان خواجه علی . غ . بیگدلی) اتفاق ملاقات افتاد ... اما اصح آنست که سلطان خواجه علی بود ... »^۱

بعضی از مورّخین مدّعی هستند که ملاقاتی اصلاً بین امیر تیمور و شیخ صفوی (صدر الدین موسی یا خواجه علی) روی نداده و منکر این حادثه ی تاریخی می باشند و مؤلف دانشمند و دور بین « تاریخ عالم آرای عباسی » این انکار و نفی احتمالی را با پیش بینی عجیب و با شواهد تاریخی و با استناد بمدارك رد می کند و گویی به او الهام شده بوده است که باید از همان زمان از روی این ابهام پرده گیری نماید . اسکندربیک منشی ترکمان می نویسد : « ... اگر چه این روایت در کتب تاریخ و حالات منظوم و منثور این سلسله بنظر احقر نرسیده اما از غایت شهرت و تواتر افواه دانسته ، بتحریر آن پرداخت و دفتر و قفیه^۲ نیز بخط قدیم ، موشح به آل تمغاء مغولی و علامت مهر امیر تیمور در سفر بلخ در حین تسخیر قلعه ی اندخود بدست غازیان در آمده بود ، بنظر اشرف اعلی شاه ی ظلّ اللهی (شاه عباس اول غ . بیگدلی) در آمد . مقامات علیه و ظهور کرامات حضرت سلطان خواجه علی بعضی از

۱ - همان کتاب . صفحه ۱۶ .

۲ - این دفتر و قفیه به احتمال قوی همان وقفنامه باشد که امیر تیمور در هنگام ملاقات با سلطان خواجه علی و افطار با وی حکم کرد در حوالی اردبیل تعدادی قراء و مزارع مرغوب خریداری کرده و وقف حظیره ی متبرّکه شیخ صفی الدین نمود و خراج ولایت اردبیل را نیز وقف سلسله ی صفویه کرد . که این وقفنامه در زمان جنگ اندخود بدست شاه عباس افتاده است .

آن مقدمات در صحیفه مسطور بود.^۱

پس پیوند معنوی و ارادت و اخلاص این ایلات هفتگانه هنوز قبل از بوجود آمدن شاه اسماعیل و از زمان حتی قبل از خود سلطان خواجه علی و پدرش سلطان صدرالدین بوده است. زیرا از پیش ایلات شام و روم از مریدان سرسپرده، شاید از زمان شخص خود شیخ صفی‌الدین جدّاعلی صفویان بوده‌اند که نام صفوی نیز برداشته شده از نام وی می‌باشد.

چنانکه در فصل یکم این کتاب به تفصیل ذکر نمودیم شرف‌الدین علی یزدی مؤلف «ظفرنامه‌ی» تیموری نیز بمسئله‌ی کوچانیدن ایلات هفتگانه اترک از شام و روم به آسیای مرکزی اشاره نموده و می‌نویسد: «... حضرت صاحبقران فرمان داد که ایشان را کران کران و جوق جوق ساخته به‌امرا و تومانات قسمت کردند. و همرا با تمام گله و رمه کوچانیده و روان شدند...»^۲ و بدین ترتیب همان هفت ایل مشهور ترک و بانیان دولت صفویه از آنجمله بیگدلی که بعداً شاملو هم خوانده شده است از روم و شام به ترکستان عودت داده می‌شوند. و در بین راه به وساطت سلطان خواجه علی رهایی می‌یابند و در شمار سر سپردگان صفویه در می‌آیند. و در طول تاریخ دویست و پنجاه ساله‌ی خاندان صفویه در هر شرایط و مکان در راه راست و معقول قدم برداشته، حامیان مخلص و طرفداران جدّی و شایعین مذهب حنیف شیعه اثنی‌عشری، امامی و فداکاران صمیمی عظمت و استقلال و تمامیت ارضی ایران عزیز بوده و گاه‌گاهی در گذرگاه تاریخ که دیگر قبایل ایلات و به‌سهو و اشتباهاتی راه می‌دانند، اینان هرگز از راه مستقیم و راهی که منافع ملک و ملت را ملحوظ و محفوظ می‌داشته منحرف نگشته، عازم و جازم خدمتگذاران صادق و بی‌غل و غش میهن و دین و آیین می‌بوده‌اند.

اکثر مورّخین معتبر که در باره‌ی یورش تیمور به شرق و جنگ‌های وی

۱ - همان کتاب . صفحه ۱۶ .

۲ - ظفرنامه ... صفحه ۸۸۰ .

با ایران و عراق و شام و روم و شکست و اسارت ایلدریم بایزید قلمفرسائی نموده‌اند باین موضوع تاریخی نیز اشاره نموده‌اند: «قبلاً خاوندشاه مؤلف «روضۃ الصفا» در جلدنهم اثر خود در این باره چنین می‌گوید:

«امیر صاحبقران تیمور گورکان بشام رفت و آن بلاد را مسخر کرد. ایلات ترکستان را که قریب بصد هزار کس بودند در روم باز گذاشتن صلاح ندیده و ایشان را کوچانیده، مأمور به ترکستان کرد و بعضی از آنها به ترکستان شدند و جمعی در ایران و آذربایجان بماندند. ایل جلیل قاجار نیز در گنجه و ایروان سکونت جستند و برخی گفته‌اند که چون بتوسط و تشفع جناب میر سلطانعلی صفوی امیر به اطلاق اسرای روم (و شام) فرمان داد لهذا این طایفه‌ی جلیله و جمعی از ایلات روم و شام مانند بیگدلی ملقب به شاملو در آذربایجان و دیار بکر متوقف شدند و باعث ارادت طوایف شاملو و روملو و تکلو و قاجار و غیرهم به سلسه‌ی صفویه و اجتماع ایشان از دیار بکر بگرد شاه اسماعیل بجهت این منت بود.»^۱

بلی این ره‌اشدگان از بند تیمور درست در ظرف یکصد سال تمام کوشش و کشش و هرگونه فعالیت مذهبی و طریقتی و سیاسی و اجتماعی اساس خاندان صفوی را بنیان‌گذاری نمودند و نقشه‌ی بدست گرفتن حاکمیت و استقلال حقیقی در کشور ایران را طرح نمودند و از خیال بعمل آوردند. تیمور در سال ۸۰۴ هجری قمری بوساطت خواجه سلطانعلی ایلات شاملو و روملو و سایر را آزاد ساخت و از کوچانیدن آنان بمرکز آسیا و ترکستان منصرف شد و اولاد و احفاد این ایلات و قبایل جوانمرد و حقشناس و قدردان در سال ۹۰۵ هجری قمری یعنی درست یکصد سال بعد، وسایل قیام و حاکمیت شاه اسماعیل را فراهم ساختند و او را بر تخت پادشاهی ایران نشاندند و در ظرف ۲۴۳ سال که سلاطین صفوی بر اریکه‌ی سلطنت ایران تکیه زده و اورنگ شاهنشاهی بر سر نهاده بودند، بنام فدائیان قزلباش

۱ - از هفت جلد کتاب «روضۃ الصفا» جلد پنجم، من تألیفات محمد خاوندشاه، چاپ

بندر، عموره‌ی بمبئی سنه ۱۲۶۱ ق صفحه ۹.

در رکاب آنها در سخت‌ترین شدايد و خونين‌ترين جنگها^۱ اشتراك نموده قرض اخلاقی و قومی ایل و تبار و پدران خودشان را که همانا رها ساختن سلطانهی از چنگال تیمور بود، جوانمردانه و سخاوتمندانه ادا نمودند. آری چنین کنند بزرگان چه کرد باید کار. بلی سزای نیکوکاری را جز بانی‌کوکاری نمی‌توان پاسخ داد. نیاکان مابخاندان صفوی جان مقروض بودند و در میدانهای خونین با جنگ دلاورانه به تأدیه این دین خود قیام نمودند. و در طول تقریباً دو قرن و نیم چنان باشهامت و مردانگی قد علم نمودند و جان‌بر کف نهادند که درس عبرت تاریخ و سبب قبول قدردانی و تشکر و وظیفه شناسی بشر است. آری بزرگان چنین کنند و سزاوار شأن‌شان نیز چنین بوده.

درخشش و جلوه‌ی خدمت ایل جلیل بیگدلی به صفویان چنین آغاز می‌گردد :

حسین بیگ بیگدلی شاملو معروف به لاله و آنالیق در سال ۸۹۹ هجری قمری شاهزاده اسماعیل صفوی را از بند اشرار آزاد و باخود به گیلان و لاهیجان برد و شش سال تمام با منتهای اخلاص و صمیمیت بتعلیم و تربیت وی پرداخت و در سال ۹۰۵ هجری قمری شاه اسماعیل را تشویق بخروج نمود. نخست آنسوی ارس را آزاد و تصرف نمود. سپس باین سوی روی نهاد و تبریز را پایتخت صفویه قرار داد. تاجلو بیگم خانم دختر عابدین بیگ بیگدلی شاملو را بعقد ازدواج وی درآورد و ملکه‌ی ایران نمود و خود در سال ۹۱۰ ه. ق به ایالت یزد منسوب شد و در چالدران قهرمانانه جان سپرد که بتفصیل در این باره سخن خواهیم گفت.

درباره‌ی معنی و مفهوم و منشأ و مسکن و آل و تبار ایل و اُیماق بیگدلی و آمدنشان بفلات ایران و نقاط غربی قاره‌ی آسیا بسیاری از مورّخین مشهور اظهار نظر نموده و تاریخ فعالیت آنها را از زمان قبل از سلجوقیان مرقوم داشته‌اند. و بعقیده‌ی همه‌ی این مورّخین و واقع‌نگاران، ایل جلیل بیگدلی جزئی از کلّ ایلات

اوغوز بوده و از ترکان صحیح‌النسب بوزاق منتسب به یافث بن نوح می‌باشند که زادگاه و زیستگاهشان که حوالی اورتاق (داغ) و کرتاق بوده و گویا اوغوزخان پادشاه نامی ترکان و فاتح کشورهای ایران و توران و شام و مصر و روم و افرنج و دیگر ممالک، سرانجام پس از بازگشت بزادگاهش گون (آفتاب) خان پسر ارشد خود را یجانشینی و ولیعهدی تعیین و منسوب نموده است.^۱ همین انتساب را بسیاری از مورّخین معتبر و سالنامه‌نگاران سلف صحّه گذارده و صحتّ مراتب را مطابق تاریخ و واقعیت تصدیق کرده‌اند.^۲

از جمله کسانی که ازمناخرین درباره‌ی هویت ایل بیگدلی اظهار نظر نموده، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی صاحب کتاب «شمایل خاقان» می‌باشد. وی در کتاب «شمایل خاقان» لفظ بیگدلی را بدینگونه تعریف و ایضاح می‌نماید:

«... دوم بیگدلی. و این لفظ از اعلام مرکبه منقوله است، اصل آن بویوک - دلیل بوده است. بویوک بمعنی بزرگ است و دلیل بمعنی زبان ولسی از ادوات نسبت می‌باشد. اکنون بخلاف و تخفیف از وضع اصلی تحریف یافته بیگدلی مشهور است، چنانکه تازیان عبد شمس را عبشمی خوانند و پارسیان شاهنشاه را شهنشه گویند...»^۳

همین مؤلف درباره‌ی مکان و یورت نخستین این ایل و تبار چنین می‌نویسد:

«الغرض در اوایل یورت این قوم در جبال اولتای بوده که آنسوی قاراقوروم است...»^۴ درباره‌ی کوچ و تغییر مکان دادنشان می‌افزاید: «درعهد او کتای فوجی از

۱ - جامع التواریخ. تألیف رشیدالدین فضل‌الله الوزیر ابن عمادالدوله ابی‌الخیر بن موفق‌الدوله علی ۰ درسنه ۷۰۴ هجری قمری جلد اول ... به کوشش دکتر بهمن کریمی تهران ۱۳۳۸، صفحه ۳۷.

۲ - پس از یلدوزخان پسرش بیگدلی‌خان به سلطنت رسید که نیای بیگدلی‌ها می‌باشد.

نگاه کنید: کتاب شمایل خاقان صفحه ۲۷۸.

۳ - کتاب شمایل خاقان ... صفحه ۲۸۸.

۴ - همان کتاب ... صفحه ۲۸۹.

این قوم نیز در جزء هزاره‌ی نایمان به تومان تایچوپپوست مصحوب لشکر جورماغون بملک ایران رسیده، شعبه‌ای از آن در طی اوقات به ملک شامات افتاد که مشهور به شاملو شد... مجملأ در دولت صفوی و نادری اعیان و اشراف و کبرای این قوم مشهور و معروف بوده و هر يك درزی خویش کسب کمال نموده‌اند...^۱

با آنکه معلومات مؤلف شمایل خاقان درباره‌ی ایل جلیل بیگدلی مختصر، سطحی و گذرا می‌باشد. مع هذا درباره‌ی منشاء و مسکن و کوچ و موقع تاریخی این ایل و تبار جسته‌گریخته بیاناتی نموده که ما در این خصوص در فصول آینده مبسوطاً بحث خواهیم نمود. لازم بیادآوری است که مسئله‌ی آمدن ایل بیگدلی - شاملو از شرق بغرب از اواخر قرن چهارم هجری قمری در معیت مهاجرین نخستین اوغوزها شروع می‌گردد و این مهاجرت چند سال قبل از نخستین ایلغار و حرکت سلجوقیان از شرق بغرب است که از سال ۴۰۹ هجری قمری آغاز گردیده است.^۲

گفتیم که نظر و ملاحظات پاره‌ای مورّخین در باره‌ی ایل و ایماق بیگدلی مختلف و متفاوت است. و چون از دوران اوغوزخان و نوه‌ی او اولدوزخان و نبیره‌اش بیگدلی خان قرن‌ها و بلکه هزاران سال سپری گشته و مآخذ و منابع تاریخی کامل و دقیق در این باره در دسترس نیست و آنچه که موجود است فقط مربوط و متعلق به هزار و اندی سال اخیر است و مسایل قبل از آن زیاد روشن نیست. این است که این تشطّ افکار و تغییر ملاحظات بمیان می‌آید. مثلاً محمّد تقی بیك ارباب که یکی از مورّخین متأخر می‌باشد، در اثر «دارالایمان قم» خود درباره‌ی منشاء و نسب و مکان و کوچ و مهاجرت ایل و تبار بیگدلی چنین اظهار نظر می‌نماید:

۱ - همان کتاب صفحه ۲۸۹.

۲ - نگاه کنید به تاریخ غزنویان. کلیفورد ادموند با سورت. بخش هفتم خاستگاه سلجوقیان؛ دیوان قطران تبریزی قصاید. و شهریاران گمنام. احمد کسروی از صفحه

«بیگدلی که اصل آنها از اترک توران زمین بوده از احفاد بیگدل خان که از اولاد یافت بن نوح بوده می باشند . . . در اردوی امیر تیمور گورگانی بایران آمده اند و جمعی از آنها در قم سکنی گرفته اند. در اردبیل و مزلقان و خوار و ورامین هم بعضی از آنها هستند.»^۱

محمدتقی بیک ارباب تصوّر می نماید که ایل بیگدلی فقط در معیت اردوی امیر تیمور لنگ بایران آمده اند و تنها در نقاطی که نامبرده می دانسته جایگزین گردیده ، سکونت اختیار نموده اند و بقدمت زمان و وسعت مکان و عظمت حرکت و پراکندگی وسیع آنان توجه نداشته، یعنی اطلاعی هم نداشته است. امیر تیمور با ایل و تبار بیگدلی و چندین ایل دیگر از اترک در انتها الیه غرب قاره ی آسیا روبرو گردیده و با آنان زور آزمایی نموده ، درست است که بر آنان چیره و پیروز شده است ، مع هذا ضرب شصت آنان را نیز دیده و چشیده، واله و شیفته ی رشادت و شجاعت و نبرد دلیرانه آنان گردیده و فقط با احترام و علاقه نژادی و قومی خواستار بازگردانیدن آنان به ترکستان شده است. که این مسئله نیز بسوساطت شیخ سلطان خواجه علی بنحو مطلوب و دلخواه حلّ شده و تیمور از بازگردانیدن آنان منصرف گردیده است. از آن پس قسمتی از آنان به شاملو و روملو مشهور شده اند و به - صمیمی ترین فداییان خاندان صفوی تبدیل گردیده اند و تا پایان دوران حکمرداری و سلطنت ۲۴۳ ساله ی صفویه از پاکبازترین جانبازان و خدمتگذاران بوده و در نزد کلیه ی سلاطین و حکمداران صفویه اعتبار و جایگاه ویژه و موقع محترم و رتبه و مقامات عالی داشته اند.

مؤلف این اثر در اواسط قرن چهاردهم هجری شمسی در نقاط مختلف کشور پهناور اتحاد جماهیر شوروی مسافرت ها نموده ام، در دامنه کوه های قفقاز، در ازبکستان و ترکمنستان و آذربایجان شمالی با بقایای افراد این ایل و تبار برخورد - مکرده ام و به اذعان این حقیقت مفتخرم، که وجود تأثیرات ایام و قرون و بُعد مکان و

شرایط زمان و عوامل تاریخی و دیگر عوامل و غیره نتوانسته‌اند در قومیت آنان تأثیر ریشه‌داری بنمایند و کلیه صفات و سجایای آنان بسیار بهم نزدیک و حتی در حفظ يك سلسله رسوم و عادات عیناً مثل هم بوده‌اند. و دارای مزایا و خواص و پندارهای مشترك بوده، هنوز مردانه و رشید و خردمند و انسان‌پرورند.

مؤلف تاریخ «آثار باستانی آذربایجان» در فصل «قزلباشها» در باره ایل - بیگدلی - شاملو که از تشکیل دهندگان اصلی و نخستین قزلباشها بوده‌اند، چنین می‌نویسد: «در زمان شیخ حیدر به ایل شاملو برمی‌خوریم ... اسم این قبیله بخوبی ما را به اصل سوری (شام = سوریه) اینها دلالت می‌کند مع هذا در قرن نهم (۱۵ میلادی) چراگاههای ایل شاملو در آذربایجان یا بهتر بگوئیم بیشتر در ناحیه طارم بوده است. کسی بنام حسین بیک لالا (لله) شاملو از نزدیکترین اطرافیان شیخ حیدر و شاه اسماعیل بشمار می‌رفته است.»^۱ و این بدان معنی است که بیگدلی - شاملوها هنوز قبل از تشکیل دولت صفویه و قبل از روی کار آمدن شاه اسماعیل با خاندان صفوی مستقیماً مربوط بوده و به آنان ارادت داشته‌اند. و در سلك مریدان شیخان صفویه در آمده و در پی ریزی آینده آنان قویاً اشتراك نموده‌اند.

مؤلف اثر «سیاست و اقتصاد عصر صفوی» در باره ی چگونگی روابط و علایق ایل بیگدلی - شاملو و خاندان جلیل صفویه معلومات دقیق‌تر و جامع‌تری می‌دهد. درست است که محمد ابراهیم باستانی پاریزی در این اثر ارزشمند اشاره به منشاء و وجه تسمیه مکان و مسکن نخستین بیگدلی‌ها و دیگر ایلات هفتگانه قزلباش ننموده و بنا بر گفته ویل دورانت: «تاریخ کتابی است که متأسفانه همیشه باید آدمی از وسط آن شروع کند» او هم از وسط آغاز کرده است و پس از مختصر ایضاحی درباره ی خاندان و خانگاه صفوی، بانی این دودمان و خانگاه یعنی شیخ صفی الدین اردبیلی (وفات ۷۳۵ هجری قمری برابر ۱۳۴۴ م) سخن گفته، اشاره به آمدن امیر تیمور به

۲ - آثار باستانی آذربایجان. تألیف سید احمد جمال ترابی طباطبائی. جلد دوم.

چاپخانه شفق تبریز. اسفند ماه ۲۵۳۵ صفحه ۴۰.

اردبیل و صدور فرمان مشهور تیموری مبنی بر اینکه خود «شهر اردبیل و کلیه دهات و قصبات و اراضی اطراف و حومه و حواشی آن بعنوان وقف خانقاه صفوی منتقل گردد و خانگاه حتی برای خطرناکترین جنایتکاران بست شناخته شود.» نموده است.

مؤلف اثر بخوبی نشان می‌دهد که با این عمل تیمور از لحاظ مادی و سیاسی بر قدرت و اعتبار خانگاه و خاندان صفویان افزوده و برای رسیدن بمقام مامداری آنان زمینه مساعد فراهم نموده است. مکمل این کار تیمور در نظر مؤلف اثر «سیاست و اقتصاد عصر صفوی» که بیش از سی هزار افراد قبایل و ایلات ترک را که سردار گورکانی از شام و روم اسیر نموده و با خود به ترکستان می‌برد به خانگاه بخشید و در اختیار شیخ خواجه علی گذاشت. این است که یعنی تیمور علاوه بر تأمین مالی و اقتصادی از نقطه نظر نفری و نیروی انسانی نیز زمینه‌ی رشد و حاکمیت صفویه را بنیانگذاری نمود و نیروی عظیم ورشید و نبرد دیده و جنگاور شاملو و روملو و دیگر ایلات را مسلح و مکمل در اختیار خانگاه صفوی قرار داد. و این آزادشدگان از قید اسارت و تبعید بمزیدان و فدائیان سرسپرده و فرمانبردار محض خاندان صفویه تبدیل گردیدند. و در رسیدن به تاج و تخت شاه اسماعیل جانا بازی‌ها و تلاش‌های بی‌قید و شرط نمودند و در ظرف دو قرن و نیم دوران سلطنت خاندان صفویه نواده‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی با وفاداری، ثبات و رشادت حاضر در رکاب بودند، ستون اصلی اردو. و نگهبان آن دولت بودند. و پاس حرمتی که به آنان شده بود تا آخر نگاه داشتند.

مؤلف اثر شرح وقایع و احوالات یورش تیمور از خاور به باختر و جنگ با ایلدریم بایزید و پیروزی بروی و اسارت اترک شام و روم را چنین می‌نویسد:

«روزی که تیمور یورش سهمگین هفت ساله خود را شروع کرد و رو بدیار مغرب نهاد، هیچ مانعی در برابر او مقاومت نتوانست کرد. دشت قبیچاق، دیار بکر شهرهای شام و ارزنگان پی‌درپی سقوط کردند (۸۰۲ ه. ق برابر ۱۳۹۹ م). در

جنگ سیواس که پنجم محرم سنه ۱۰۳۸ هـ . ق برابر ۲۷ - اوت ۱۴۰۰ م) رخ داد شام و انطاکیه را نابود کرد. آنگاه بطرف انگوریه (آنقره، آنکارا) رفت و روز جمعه اول محرم ۸۰۵ برابر اوت ۱۴۰۴ میلادی با ایلدریم بایزید به نبرد پرداخت تا او را اسیر کردند و بدرگاه آوردند ... آنگاه پس از این پیروزی از راه گرجستان و ایران بفکر بازگشت به سمرقند افتاد در حالی که «مجموع اقوام تاتار^۱ که موازی ده تومان^۲ خانوار بوده باشد از نواحی سوری حصار و آق شهر بطرف آذربایجان کوچانید و ایلدریم بایزید را نیز با خود می آورد.

این کاروان فتح که يك دریا اسیر همراه داشت و این اسیران بیشتر رؤسای ایلات بیگدلی، شاملو، قاجار، استاجلو، افشار، بیات، ذوالقدر و تكلو بودند که به اردبیل رسیدند. در آنجا تیمور بخاطر آورد که در اردبیل پیری نازنین سکونت دارد و این مرد خواجه علی (معروف به سلطانعلی سیاهپوش متوفی ۸۳۰ هـ . ق برابر ۱۴۴۶ م) پسر شیخ صدرالدین و نوه شیخ صفی الدین اردبیلی بود^۳. پس تیمور که چند سال قبل در کنار جیحون با پدر شیخ سلطانعلی یعنی شیخ صدرالدین دیدار کرده بود و از طرف وی نوید سلطنت دریافت داشته بود، برای ادای دین اخلاقی خود در اردبیل به دیدار خواجه سلطانعلی می رود و مابقی احوالات را پاریزی چنین نقل می کند:

«... هنگام ملاقات با خواجه علی در نخستین برخورد به کثرت اسرای بی پناه اشاره کرد و تقاضای آزادی آنها را نمود. روایت است، که شیخ به تیمور گفت: «این اسرا مریدان مخصوص من هستند و مانند تو هستند در مریدی، اگر اینها باین ذلت باشند، به غیرت خداوندی قبول نمی آید و تو رانده خواهی شد. امیر تیمور عرض کرد که چگونه تمیز بدهم که در تمام اسرا که کدامیک مرید حضرت شیخ هستند و کدام

۱ - در قرون وسطی بعضی مورّخین تاتار را به همه اترک اطلاق می نمودند.

۲ - تومان برابر هزار.

۳ - سیاست و اقتصاد عصر صفوی ... صفحه ۱۰.

نیستند؟ پارچه‌ی سرخی را که در ملاقات روحانی اول که در کنار رود جیحون در وقت فرار امیر تیمور از پیش امیر حسین باو نشان داده و وعده‌ی سلطنت و جهانگیری عالم را باو داده بود، از زیر پوستین درویشی در آورد و پیش امیر تیمور انداخت و گفت: مریدان شخص من هر یکی قدری از این پارچه بسرشان دوخته‌اند. آنها را بگو تو اچیان (لشکر نویسان - یساوان) از میان اسرا بیرون کرده به خانگاه من تسلیم کنند. از کرامات شیخ آن مختصر دلق یا پارچه‌های قرمز دیگری که آورده به او اضافه کرد به همه آنان کفایت نمود، از آن پارچه مقداری بر کلاه خود دوخته و خود را قزلباش (سرخ سر) نامیدند.^۱ و هفت ایل بزرگ ترك که اسرای شام و روم بودند با این وساطت و تمهید شیخ سلطانعلی سیاهپوش آزاد گردیدند.

از این پس نام قزلباش با نام صفوی مترادف کشیده شد. و قزلباشان تکیه‌گاه و نیروی تحرک و قدرت و شوکت و ضربت خاندان صفوی را تشکیل دادند. و بقوه‌ی مجریه و قهریه و دفاعیه کشور ایران تبدیل شدند. بعضی از مورخین تعداد این قبایل را هفت، عده‌ای نه، لیکن و. مینورسکی دانشمند خاورشناس روسی نام سی-وسه قبیله از قزلباشهارا بدون ذکر منشاء درج نموده است.^۲ بشرح زیر:

- ۱ - استاجلو ، ۲ - شاملو - بیگدلی ، ۳ - تكلو ، ۴ - ذوالقدر ، ۵ - افشار ، روملو ، ۷ - ورسق ، ۸ - بهارلو ، ۹ - ترکمان ، ۱۰ - بیات ، ۱۱ - هرمندل ، ۱۲ - قاجار ، ۱۳ - قره‌مانلو ، ۱۴ - بیبورتلو (بایبورتلو) ، ۱۵ - اسپرلو ، ۱۶ - ارید ، ۱۷ - چپوشلو (چپوشلو) ، ۱۸ - آسایشلو اوغلو ، ۱۹ - چمشكركلو ، ۲۰ - ساری زولاخلو ، ۲۱ - قره بجقلو ، ۲۲ - بُرچلو ، ۲۲ - قرغلو ، ۲۴ - یزچلو ، ۲۵ - حمزه‌لو ، ۲۶ - قره‌چوماقلو ، ۲۷ - قره‌قویونلو ، ۲۸ - پوسه‌نیرلو ، ۲۹ - ماهی فقیهلو ، ۳۹ - سولاخلو ، ۳۱ - محمودلو ، ۳۲ - اینانلو ، ۳۳ - بیگلو

۱ - همان کتاب . صفحه ۱۱ و ۱۲ .

۲ - سازمان اداری حکومت صفویه . ولادیمیر مینورسکی . ترجمه رجب‌نیا ، تهران

و . مینورسکی می‌بایست قید می‌کرد که، این سیاهی را بر اساس کتاب «قزلباشها» تألیف محمد رشید در سال ۱۰۱۳ هجری قمری ترتیب داده است.

بدیهی است که این تعداد قبایل بعداً بر آن هفت قبیله‌ی اصلی تشکیل‌دهنده‌ی قزلباش افزوده گردیده و در عداد آنان بشمار آمده‌اند. تشکیل‌دهندگان اصلی قزلباش همانهایی هستند که با تدبیر و وساطت خواجه سلطانعلی آزادگردیده‌اند و در تمام مآخذ معتبر و دست‌اول در این باره چنین آمده است:

اول ایل قاجار عبارت از ۱۲ شعبه و تیره . دوم شاملو - بیگدلی که آنها نیز دوازده تیره و شعبه . سوم استاجلو . چهارم افشار . پنجم بیات . ششم ذوالقدر و هفتم تکلو و بقیه بعداً افزوده شده‌اند.

اوروج بیك در کتاب موسوم به «دون ژوان ایرانی» خود درباره‌ی ایلات ایران چنین می‌نویسد:

«اینك در ایران سی و دو قبیله یا خانواده اشرافی هست که دارای حق امتیاز و برتری هستند. اسامی آنها بقرار ذیل است:

... اول از همه ایل استاجلو است که افراد آن غالباً خدمتکاران مورد علاقه‌ی شاهند و همواره شاغل مقامات بزرگ و پرافتخار مربوط به شاه هستند . افراد ایل شاملو همچون رؤسای دربارند در اسپانیا، ریاست دربار در ایران خاص افراد این ایل است. پس از آنان افراد ایل افشار قرار دارند که غالباً رؤسای دادگستری هستند. بعد از آنان ترکمانان قرار دارند که فرماندهان و امرا و سرداران از ایشانند، زیرا آنان سربازان خوبی هستند. و پادشاهان ایران همیشه در جلب اتحاد با آنان از طریق ازدواج کوشیده‌اند. به این طریق شاه طهماسب بایك شاهزاده خانم ترکمان ازدواج کرد.^۱

۱ - مقصد مؤلف از شاهزاده خانم ترکمان در اینجا همان ایل بیگدلی شاملو می‌باشد، زیرا شاه اسماعیل اول نیز به دختر عابدین بیك بیگدلی شاملو بنام تاجلو بیگم خانم ازدواج کرده بوده که مادر شاه طهماسب می‌باشد. وی را نیز شاهزاده خانم ترکمان نیز می‌گفتند و اصولاً کلمه‌ی ترکمان در قاموس مورخین پس از اسلام به ترکانی که اسلام آورده بودند اطلاق می‌شد.

خانواده بیات و دودمانی بسیار نجیب و اشرافی هستند، همه‌ی آن‌های المثل بادوک‌های اسپانیا برابرند. خاندان تکللو نیز چنین هستند ایل هرمندلو ... ذوالقدر همچون دوک‌ها مردمانی جنگجو و بسیار دلیر و باتقوی هستند. خانواده‌های قاجار و قرامانلو چون دوک‌ها هستند، چنانکه افراد ایل بابیورتلو و اسپهرلسو و اوریات‌ها نیز همگی برابر کنت‌ها هستند. ایل چاووشلو نیز مقام دوک‌ها هستند و ایل آسایشلو هم با کنت‌ها برابرند. ایلات ذیل نیز همدیگر کنت‌ها هستند: چمیش قزاقلو و سروزلچلو و قارابچغلو و بورچالو و کونینورلو و گرکلو و بزچلو و حاجی قبیله‌لو و حمزه‌لو و سلچلو و محمودلو و قره‌چماقلو و قراقویونلو و کوسه‌بویزلو و بیچلو و اینان‌لو و بالاخره کوه‌گیلویولو که همه برابر دوک‌ها هستند.^۱

محمدحسین قدوسی در کتاب «نادرنامه‌ی» خود چنین می‌نویسد:

«فرزندان ایلدوزخان چهارنفرند: اول اوشز که در اصل اشتقاق مأخوذ از اوشماق است به معنی پریدن ولیکن در اینجا کنایه از چستی و چالاکی و جلدی و بی‌باکی است ... دوم بیگدلی که اصل آن بیؤک‌دیللی (بزرگ‌زبان) مشهور است و ابتدا در جبال آلتای که آنسوی قراقروروم است سکنی داشته‌اند و قسمتی از آن قوم به شامات رفته که مشهور به شاملو شده‌اند و به ایران معاودت نمودند و در دولت صفوی و نادری امراء و اشراف بزرگ داشته‌اند. از آن جمله مصطفی‌خان که از جانب نادرشاه به سفارت روم مأمور شد و حاجی لطفعلی‌بیک آذربایگدلی که در عهد خود یگانه بود ... فرزندش حسینعلی‌بیک متخلص به شرر ... و این طایفه فعلاً در دوناخیه مزدقان نزدیک تهران و مراغه سکنی دارند.»^۲

بطور کلی قزلباش (سرخ‌سر) از ایلات و طوایف متعدد تشکیل می‌گردد که

۱ - دون‌ژوان ایرانی، تألیف اورج بیک بیات، با حواشی و یادداشتهایی از لسترنج.

ترجمه‌ی رجب‌نیا، بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران ۱۳۳۸. صفحه ۶۷، ۶۷ و ۶۹.

۲ - نادرنامه. نشریه انجمن آثار ملی خراسان. نگارش محمدحسین قدوسی. فروردین

۱۳۳۹ هجری شمسی. چاپخانه خراسان صفحه ۲۴ و ۲۵.

مهمترین آنها ایل شاملو است که در کار به‌شاهی رسیدن خاندان صفویه و گسترش مذهب تشیع در ایران کوشش و فداکاری بسیار کردند. اسکندربیک منشی در «تاریخ عالم آرای عباسی» می‌نویسد:

«طایفه‌ی جلیله شاملو ... سردفتر قزلباشانند»^۱ و در جای دیگر می‌نویسد: «طایفه‌ی شاملو معظم طوایف قزلباش و بقدمت خدمت و حقوق و جانشپاری از همه پیش و سردفتر اویماقانند و در زمان خاقان جهانستان و ظهور این دولت و خاندان و اوایل جلوس همایون حضرت شاه‌جنت مکان امرا و بزرگ و خانان عالیشان در میان طایفه‌ی شاملو بودند و بسیاری از سران قزلباش و سرداران و سران دولت صفویه از ایل شاملو بودند»^۲

دیگری از مؤلفین که در باره‌ی تاریخ ایل بیگدلی و روابط این ایل و تبار باخاندان صفوی سخن می‌گوید محمدحسین قدوسی مؤلف کتاب «نادرنامه» است که وی پس از شرح منشاء و مبدأ و مکان آنان چنین می‌نویسد:

«... بیگدلی که اصل آن بیولکدیللی است در ابتدا در جبال آلتای که آنسوی قراقوروم^۳ است می‌زیسته، به ایران آمده و قسمتی از این قوم به شامات رفته که مشهور به شاملو شده‌اند ولی باز به ایران معاودت نمودند و در دولت صفوی و نادری امرا و اشراف بزرگ داشته‌اند»^۴ مؤلف اثر «نادرنامه» به سخنان خود چنین ادامه

۱ - عالم آرای عباسی ... صفحه ۱۰۸۴ .

۲ - همان کتاب ص ۱۳۸ .

۳ - نگارنده در سال ۱۹۶۰ میلادی سفری علمی به ترکستان روسیه داشته‌ام و در این سفر گذاری هم بر نواحی قراقوروم و آلتای نموده و از زیبایی‌های کم‌نظیر و مناظر سبز و خرم آن دیار بهره برده‌ام و اغلب آسایشگاههای جمهوری اوزبکستان شوروی در این منطقه است. منطقه کوهستانی، سبز و خرم و بسیار خوش آب و هوا است و جویهای آب متعدد و صاف از هر طرف روان است و گله‌های گاو و گوسفند و ایلخی‌های اسب فراوان به چشم می‌خورد.

۴ - نادرنامه . نگارش محمدحسین قدوسی . نشریه انجمن آثار ملی خراسان. فروردین

۱۳۳۹ چاپخانه خراسان، صفحه ۲۳ .

می‌دهد :

«... آنان از نژاد ترك و از فرزندان اوغوزخان می‌باشند که به تشیع

گرویدند.»^۱

درباره‌ی علایق و روابط تاریخی صفوی و بیگدلی حاج میرزا حسن حسینی
فسایی در آغاز کار شاه اسماعیل اول چنین می‌نویسد :

«... در نیمه ماه محرم سال بیچین ثیل نهصد و پنج که از سن شریفش دوازده
سال تمام گذشته بود از لاهیجان حرکت کرده زمستان را گذرانیده در بهار قوی ثیل
وارد دارالارشاد اردبیل گردید . و بعد از ادای زیارت قبور اجداد کرام خود
دوستان خود را مانند خلفا بیک طالش و عبدی بیک بیگدلی شاملو و حسین
بیک لاله بیگدلی شاملو را از اطراف و جوانب خواسته همگی وارد اردبیل
شدند و بعد از مشاورت قرار دادند که رایت جهانگیری را در این سفر
نخستین بجانب بلاد کفار گرجستان افراشته و دشمنان دین را تباه کنند .
بعد از مشاوره، تصمیم به عزیمت به قره باغ آذربایجان گرفته می‌شود... و در اندک
مدتی سیصد نفر اولی به هفت هزار شمشیرزن و رفته رفته به بیشتر و بیشتر تبدیل
می‌گردد...»^۲

لازم است در اینجا یادآور شویم که حسین بیک لاله هرگز از شاه اسماعیل جدا
نشده و در تمام مدت اقامت وی در گیلان و لاهیجان متمادیاً با تعلیم و تربیت شاهزاده
مشغول بوده و این عابدین بیگ بیگدلی شاملو است که با سیصد سوار از اتباع
خود به نزد شاه اسماعیل می‌آید و به اردوی روزافزون او می‌پیوندد. ثانیاً از مضمون
متن بالا معلوم می‌شود که خلفا بیک لاله و حسین بیک لاله و عبدی بیک و ابن قبیل شخصیتهای
تاریخی حقیقتاً نیز از یاران و دوستان نزدیک و خیرخواه و خیراندیش خاندان صفویه

۱ - همان کتاب همانجا.

۲ - تاریخ فارسنامه‌ی ناصری . تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسائی، از انتشارات

کتابخانه سنائی .. صفحه ۸۹ .

و مریدان پاکباز مرشدان کامل این سلسله بوده‌اند.

ملبتون در کتاب «تاریخ ایلات» خود در باره‌ی مناسبات تاریخی خاندان صفوی و ایلات ترك از جمله بیگدلی شاملو با استناد به مینورسکی چنین می‌نویسد: «... بیشتر هواداران شاه اسمعیل طوایف آسیای صغیر و شام (سوریه) و ارمنستان و نیز طوایف جدا شده از قراقویونلو بودند. هسته‌ی مرکزی قوای او (قزلباش) مرکب از ایلات: اوستاجلو، شاملو، تکلو، روملو، بهارلو، ذوالقدر، ترکمان، خنسلو، قاجار و افشار بود.»^۱

هنری فیلد در تاریخ «مردم‌شناسی ایران» درباره‌ی روابط فوق‌چنین می‌نویسد: «شاملوها که سوریه‌ای هستند در قرن چهاردهم (میلادی) توسط تیمور از سوریه... به ایران عودت داده شدند. اکنون یکی از شعب شاهسون محسوب می‌شوند و بعضی از آنها قبیله‌ی جداگانه شده‌اند به نام بهارلو. و قبیله بهارلو در اصل شعبه‌ی از قبیله‌ی شاملو می‌باشند... در فارس و آذربایجان سکنی دادند و در فارس آنها را عرب می‌نامند بعلاّت آنکه در اصل از سوریه آمده‌اند.»^۲

در «دایرةالمعارف اسلام» چاپ ایالات متّحده آمریکا، جلد اول صفحه‌ی ۱۱۵۹ درباره‌ی ایل و تبار بیگدلی با استناد به منابع و مآخذ ترکیه از آن‌جمله اثر فاروق سومر «تاریخ قبایل و عشایر». چاپ دانشکده‌ی تاریخ و جغرافیای دانشگاه آنکارا. سال ۱۹۵۳ معلوماتی داده می‌شود که برای ما از آن‌جهت این معلومات شایان اهمیت است که آوازه و شهرت تاریخی این ایل و قبیله تا آن‌سوی دنیا و به نیمه‌ی کره‌ی غربی جهان نیز رسیده و در «دایرةالمعارف» آنجا برای خود جا باز کرده و مورد دقت و توجّه قرار گرفته است و از این‌رو ما عین متن مندرجه در این

۱ - تاریخ ایلات، نوشته آ. ن. ملبتون. ترجمه‌ی علی تبریزی. ۷۰۰ صفحه ۴۰۹، مینورسکی صفحه ۲۴۰.

۲ - هنری فیلد. «مردم‌شناسی ایران». ترجمه‌ی عبدالله فریار. از انتشارات کتابخانه سینا سال ۱۳۴۳ خورشیدی صفحه ۱۳۲.

«دایرة المعارف» را بدون يك نقطه كم و كسری بفارسی ترجمه نموده در اختیار همگان قرار می‌دهیم.

«بگ» یا بی در ترکی به معنی آقا است. این کلمه که در لهجه‌های مختلف بصورت : بك، بیک، بای، بی و غیره ادا می‌شود و از کلمه قدیمی ترکی «بیوک (بزرگ)» مشتق می‌شود که در کتیبه‌های ارخون - بنی سنی و کتیبه‌های چینی قرن هشتم (میلادی) یافت شده است. بگ (به کسرب) يك کلمه‌ی عاریتی است که احتمالاً از کلمه‌ی بگ ایرانی که عنوان سلاطین ساسانی بوده گرفته شده است (بگ دارای مفهوم یزدانی است و از کلمه‌ی بسیار قدیمی باگا (بوگا) ^۱ به معنی خدا مشتق شده و برای مثال کلمه‌ی بغداد Bagdad به معنی خداداد است.

در کتیبه‌های ارخون (ارغون) کلمه‌ی ترکیبی بگ‌ار یا بگ‌ار بطبقه اشراف و اعیان خطاب می‌شده که در مقابل آن کلمه‌ی بودون یا «توده‌های مردم» قرار داشتند. کلمه‌ی بگ (بیک) در کتیبه‌های ارخون (ارغون) از نظر سلسله مراتب اجتماعی نمایانگر و مبین مقامات دست دوم بعد از عالیمقام‌ها می‌باشد.^۲

شاهد آن از نظر تاریخی بارس بگ (Bars Beg) است که خان و شوهر خواهر خان بزرگ ترك (Turkish Grand Khan) بوده است. استفاده‌های مختلفی که از این کلمه بعمل آمده، نشان می‌دهد که عنوان بگ (بیگ) بمفهوم يك مقام یا شغل خاص بشمار نمی‌آید، بلکه اساساً دارای يك مفهوم والاتباران یا عنوان تجلیلی و تشریفی می‌باشد. از اینرو می‌بینیم که ترک‌ها این کلمه را به برادر ارشد نیز پیوند زده‌اند و معمولاً برادر بزرگ را آقا یا بك آقا (بیوک آقا - آقا بزرگ) یا آقا بك خطاب می‌کنند.

برخی از جوامع ترك این عنوان را صرفاً برای مقامات بالای اجتماعی بکار می‌بردند و برخی دیگر مفهوم آنرا توسعه داده و بعنوان «رئیس»، «سرپرست»،

۱ - امروز هم در زبان روسی به خدا بوگ - bo گفته می‌شود.

۲ - منظور مؤلف از عالیمقام‌ها خان‌ها می‌باشند که بیگ‌ها بعد از آنها قرار گرفته‌اند.

«استاد» و بعضاً به معنای «شوهر» و «صاحب» نیز بکار می‌بردند. مثلاً اون بگی (بیگی) یعنی رئیس ده نفر (بزرگ ده نفر) و شکل مؤنث بیگ بیگم بمعنی «بانوی من» می‌باشد.

بیگدلی، بگدلی، بیگدلو

قبیله‌ای از ترکمانان اوغوز از شاخه‌ی بوزاوغ می‌باشد. بنابر بعضی روایات انوشته‌کین سرسلسله‌خوارزمشاهیان نیز از تبار این قبیله بوده است. لیکن این يك احتمال است و هنوز تثبیت نشده است.^۱

بخش بزرگی از جماعت بیگدلی در سده‌ی هشتم هجری برابر با چهاردهم میلادی در بین ترکمانان سوریه بسر می‌بردند.^۲ در آن زمان رهبری آنها را فردی بنام تشخون (تشکون) اوغول‌لاری بعهدہ داشت. در سده‌ی ۹ هجری برابر با پانزده میلادی بیگدلی‌ها در زمره‌ی مهم‌ترین قبیله‌ی ترکمانان سوریه بشمار می‌رفتند. شاخه‌ی دیگری از این قبیله در قرن ۱۵ میلادی در ده‌ها دهکده‌ی ناحیه‌ی گلنار از ولایت ابجل ترکیه زندگی می‌کردند و رهبران آنها تیول‌هایی را در تملک و در اختیار خود داشتند (این تیول‌ها را دیرلیک می‌نامیدند). در سده‌ی دهم هجری یا شانزدهم میلادی، بیگدلی‌های سوریه بزرگترین شاخه از ترکمانان منطقه آلبو بشمار می‌رفتند.^۳

۱ - در این باره رجوع کنید به «تاریخ جهان آرا» قاضی احمد غفاری، استانبول کتابخانه‌ی سلیمانیّه. دستویس شماره‌ی ۲۳۹۷.

۲ - متأسفانه معلومات مؤلف اثر درباره ایل و تبار بیگدلی از قرن هشتم هجری شروع می‌شود و از اعصار و قرون بسیاری معلوماتی نمی‌دهد و به تحقیق دسترسی نداشته است و ما در این باره معلومات مبسوط و مفصل داده‌ایم.

۳ - مؤلف فقط به شاخه‌ی سوریه و ترکیه نظر داشته و تنه دودمان را که در ایران و سایر نقاط ترکستان و قفقاز می‌زیسته‌اند نادیده گرفته و اطلاعاتش محدود به شاخه‌ی غربی این ایل و تبار می‌گردد و ناقص است.

در نیمه‌ی اول قرن شانزده میلادی آنها از چهل طایفه عبارت بودند و شاخه‌های مهمی از این قبیله در ینی‌ایل و در بین عشایر بوزاولوس در منطقه‌ی دیار بکر زندگی می‌کردند.

شاخه‌ی دیگری از قبیله‌ی بیگدلی همراه بسا قبیله‌ی قزلباش شاملو^۱ به ایران عزیمت کردند و در سده‌ی ۱۱ هجری برابر با ۱۷ میلادی بهترین چراگاهها و جلگه‌های بین دیاربکر و آلبو را در تملك خود آوردند.

طی لشکرکشی خسرو پاشا به بغداد در سال ۱۰۳۹ هجری قمری (۱۶۳۰ میلادی) این قبیله بخاطر نپرداختن خراج و به دلیل دیگر نافرمانیها مورد مؤاخذه قرار گرفته و بازخواست گردیدند.

در نیمه‌ی دوم قرن هفدهم میلادی این قبیله تخمیناً دارای بیش از دوازده هزار خیمه و خرگاه بوده و مانند بسیاری قبایل دیگر در لشکرکشیهای عثمانی بسمت جنوب و شرق شرکت جستند (۱۱۰۱ هجری برابر ۱۶۹۰ میلادی).

چند سال بعد دولت عثمانی تصمیم گرفت بیگدلی‌ها و دیگر قبایل ترکمن-راکه در مجاورت آنها زندگی می‌کردند در ناحیه‌ی راکا مستقر سازد، در نتیجه عده‌ای از بیگدلی‌ها در راکا و عده‌ای در آلبو و منطقه عین‌تپه مسکن گزیدند..

همانطور که قبلاً گفته شد شاخه‌ای از بیگدلی‌های سوریه که بعداً بنام قبیله شاملو شناخته شدند، به ایران عزیمت کردند و بسیاری از فرماندهان و حکام معروف عهد صفوی از این قبیله بودند.

شاخه‌ای از قبیله‌ی بزرگ بیگدلی در بین ایل گوکلن در منطقه‌ی استرآباد (گران فعلی) زندگی می‌کنند. منبع: فاروق سومر. مؤلف «تاریخ قبایل و عشایر»

۱ - قبیله‌ای به اسم شاملو از شامات به آذربایجان نیامده و این قسمتی از ایل بیگدلی شاخه سوریه و شامات می‌باشند که به امر تیمورلنگ بمقصد ترکستان کوچ داده شده‌اند و بوساطت شیخ سلطانعلی سیاهپوش آزاد شده و بمعیت ۷ یا ۹ گانه سپاه قزلباش را داده‌اند و از این پس این بیگدلی‌ها به شاملو معروف گردیده‌اند. سال ۸۰۴ ه. قمری.

چاپ دانشکده‌ی تاریخ و جغرافیای دانشگاه آنکارا در سال ۱۹۵۳ .
ما در باره‌ی انوشترکین سرسلسله‌ی خوارزمشاهیان و منسوییت این خاندان
به ایل بیگدلی معلومات مبسوطی خواهیم داد و این مسئله تثبیت گردیده و یقین
حاصل شده است که انوشترکین منسوب به نژاد بیگدلی ازبوی‌های اوغوزمی باشد.

بیگدلی و ارومیه و حفظ سرحدات غرب ایران

در تاریخ خطی افشار تألیف میرزا رشید در بساره‌ی حکام شهر ارومیه در
زمان امیر تیمور گورکان و اخلاف آن چنین می‌نویسد:

«... در سال ۸۰۲ هجری قمری که امیر تیمور گورکان با سلطان ایلدریم
بایزید سلطان عثمانی جنگ می‌نمود، در این جنگ بود سلطان عثمانی را
شکست داده و دستگیر نمود. در مراجعت در اردبیل شنید که اگراد ساکن نواحی
ارومیه یاغی شده‌اند و در شهر و دهات شرارت و چپاول می‌نمایند. گورگین بیک
یکی از سرکردگان قشون خود را به سمت حکومت ارومی و قلع و قمع اگراد
مأمور کرد.

گورگین بیک پس از ورود به ارومیه در توپراق قلعه که قلعه‌ی مستحکمی
در ربع فرسخی شمال شهر بود مسکن نموده، اگراد را تنبیه و آرام کرده، و امنیت را
بر پا نمود. پس از فوت وی پسرش الامه سلطان اصالو حاکم شهر شد، و در دوران
حکومت وی اهالی ارومیه به امر امیر تیمور مدت سه سال از دادن مالیات و سایر
تحمیلات دیوانی معاف گردیدند.

الامه سلطان در ۸۰۷ هجری در گذشت و برادرش یادگار سلطان حاکم
ارومیه شد. پس از یادگار سلطان آغزیوارخان بیگدلی و چراغ سلطان شاملو حاکم
شهر ارومیه گردیدند.^۱

۱ - تاریخ خطی افشار، تألیف میرزا رشید. این سطور را از کتاب «سرزمین زردشت»،
اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی رضائیه تألیف علی
دهقان ص ۳۵۵ برداشتیم.

حکام ارومیه در اوایل سلطنت صفویه

مؤلف کتاب «سرزمین زردشت» در این باره پس از سلطنت شاه اسمعیل اول عیناً چنین می‌نویسد :

«... در اوایل سلطنت صفویه اشخاص زیر بترتیب حکومت ارومیه و حفظ سرحدات غربی کشور را در عهده داشته‌اند .

در زمان سلطنت شاه طهماسب حسین خان مافی ، شاهباز سلطان زنگنه ، حاجی‌خان شاملو ، محمد علیخان شاملو ، محمد خان نسقچی‌باشی ، فرج‌الله خان شاملو ، مراد علیخان افشار ، و سبخانوردی خان حکومت ارومیه را عهده‌دار شده‌اند .^۱»

حسن بیك روملو در جلد دوازدهم «احسن التواریخ» درباره‌ی تشکیل نیروی قزلباش و یا دیدار تیمور با خواجه سلطان علی سیاهپوش چیزی نمی‌نویسد و اثر را با شرح احوال و وقایع دوران خردسالی مرشدکامل (شاه اسمعیل) آغاز می‌کند.^۲ از زندانی شدن وی در شیراز ، عودت به آذربایجان ، کشته شدن برادرش ، مخفی گشتن او در اردبیل و فرارش به گیلان و لاهیجان با دستیاری صوفیان و مریدان قزلباش و جان بدربردن از چنگ سواران رستم بیك ، از خدمات صادقانه منصور بیك قباچاقی ، حسین بیك الله بیگدلی ، قزق سیدعلی ، چولپان بیك ، خلفا بیك و گوک علی و دیگر صوفیان فداکار و سلامت رسیدن شاهزاده به شهر رشت و حرکتش به لاهیجان و اقامت ۷ ساله‌ی شاه اسمعیل در رشت و لاهیجان و در ظرف این مدت

۱ - سرزمین زردشت، اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی رضائیه . تألیف علی دهقان ص ۳۵۹ .

۲ - «... سلطان علی پادشاه به نور ولایت دانسته بود که از دست مخالفان شربت شهادت خواهد چشید ، تاج از سر خود برداشته بر سر خاقان اسکندرشان نهاده، او را روانه‌ی اردبیل کرده . و از آن ساعت بعد شاه اسماعیل خردسال بعنوان مرشدکامل شناخته گردید و این وظیفه را بمهده گرفت . احسن التواریخ ص ۱۲ و ۱۱ .

اقامت بوسیله متخصصین فن فراگرفتن علوم عقلی و نقلی و فنون جنگی و کشور داری بتوسط حسین بیگ الله بیگدلی شاملو و دیگر بزرگان قزلباش و سرانجام در سال ۹۰۵ ه. ق بقصد بازگشت به اردبیل لاهیجان را ترك نمودن و بقول مؤلف «احسن التواریخ» حسن بیگ روملو: «در این سال خاقان سکندرشان اراده نمود که خود را از لاهیجان به دارالارشاد اردبیل رساند و از روح پرفتوح اجداد عالیمقام استمداد کرده انتزاع ملک از اهل بدعت نماید.»^۱

در این موقع اسماعیل ۱۳ یا ۱۴ ساله بود که نخست با شکست دادن الوند بیگ بایندری زمام امور آذربایجان را در دست گرفت و در سال ۹۰۷ ه. ق رسماً تاجگذاری نمود و سپس بتدریج تمام ولایات و ایالات ایران را یکی بعد از دیگری گشود و درطول تمام عمر بر برکتش یا برضد دشمنان ایران در چهار مرز کشور جنگید و یا به اشاعه و ترویج مذهب حنیف شیعه پرداخت و مذهب شیعه و زبان ترکی را در ایران رسمی اعلام کرد و دسته‌های پراکنده قزلباش که در زمان شیخ خواجه علی سیاهپوش بوجود آمده بود، در زمان وی به سپاهی متشکل و منتظم و نیرومند تبدیل یافت.

از بزرگترین وقایع دوران حکومت ۲۴ ساله وی جنگ غیربرابر باسلطان سلیم اول (قاتل پدر خود و جانشین او) بود که در سال ۹۲۰ ه. ق با بیش از یکصد هزار سپاهی مجهز به سلاح آتشین و توپخانه نیرومند زمان خود به ایران حمله کرد و در دشت چالدران (نزدیک خوی) جنگ مهیبی درگرفت که تمام مورخین دنیا آنرا «شاه جنگ» ایران می‌شمارند و شاهنشاه ایران تخمیناً با ۲۰ هزار قشون و اساساً با سلاح سرد جلوی آن ارتش نیرومند را گرفت و شجاعتی نشان داد که در تاریخ جنگ‌های جهان بی‌نظیر بود. ما در باره‌ی این جنگ مبسوطاً سخن نخواهیم راند.

۱ - احسن التواریخ. تألیف حسن بیگ روملو. به تصحیح دکتر نوائی، انتشارات بابک

باری شاه اسماعیل ۱۳ یا ۱۴ ساله در معیت سران و سرکردگان قزلباش از خواجه کارکیا میرزا علی خدا نگهدار و قدردانی نموده و بطرف ارجسون راه می‌افتد و از آنجا به طارم می‌شتابد و در طارم مختصر درنگی کرده و قریب يك هزار و پانصد نفر قزلباش از صوفیان روم و شام ملازم رکاب می‌شوند. از طارم به خلخال رهسپار گردیده وارد مزرعه‌ی شاملو^۱ می‌شود. و تا اردبیل طی طریق می‌نمایند و در تمام این راه‌پیمایی و بروز حوادث گوناگون حسین بیک لله بیگدلی شاملو، ابدال بیک دود، خادم بیک و بایرام بیک قارامانلو مشاور و ناظر حسن جریان امور بوده و مرشد کامل با صوابدید و رأی و مصلحت این صوفیان صاف ضمیر و کارآگاه و جهان‌دیده و سرد و گرم چشیده بحلّ و فصل امور پرداخته و تصمیمات و تمهیدات لازم را اتخاذ می‌نموده است. در همه جا و در هر شرایط محافظت شخص شاهزاده بعهدی سران قزلباش می‌بوده است. مثلاً وقتی که سلطان حسین بارانی بقصد خیانت مرشد کامل را به مهمانی می‌طلبید و رفتن وی را مصلحت نمی‌بینند «خاقان سکندرشان را به بهانه‌ی عارضه‌ای که فی الواقع نبود منسوب ساختند. حسین بیک لله را در خدمت شاه عالیجاه گذاشته و مابقی ارکان دولت به منزل حسین بارانی به رسم ضیافت حاضر شدند و عذرخواهی کردند که مزاج خاقان اسکندرشان از صوب اعتدال روی به نهج انحراف نهاده میسر نشد که بصحبت شریف رسد.»^۲

پس بطوریکه مشاهده می‌شود از همان سنین کودکی شاه اسماعیل، اعظم بیگدلی در سفر و حضر در آذربایجان فارس و اردبیل ورشت و لاهیجان و آذربایجان و در آنسوی ارس همیشه و در همه جا پاسبان و نگهبان مرشد کامل و ظل الله بوده آنی از جان‌نثاری و خدمتگذاری قصور نورزیده و نهضت پیا خرواسته‌ی تشییع

۱ - مزرعه‌ی شاملو دهی است در شمال ارسباران. «اسامی دهات کشور» شاملو.

ص ۳۶۰.

۲ - احسن التواریخ. ص ۵۲ و ۵۱.

اسلامی را به ثمر رسانده‌اند. مثلاً ضمن جهانگیری و رشد و انکشاف شاهزاده جوان می‌بینیم که جزء هفت ایل مشهور خدمتکار صفویه و تشکیل‌دهنده‌ی سازمان قزلباش از طرف فداییان ایل و تبار بیگدلی بتدریج کارهای اساسی و مهمی اجرا می‌گردد و برای اعتلا، قدرت و قدرت و عظمت شاهزاده‌ی جوانبخت شیعه قدمهای مفید و مثبتی برداشته می‌شود و روز بروز با گرد آمدن به دور وی بر قدرت و شوکت او می‌افزاید.

مثلاً برای ارائه‌ی نمونه حسن بیک روملو زیر سرلوحه‌ی گفتار در وقایع سنه‌ی ست و تسعمائه که شاه اسماعیل تازه از گیلان و لاهیجان برگشته و احتیاج به نیروی انسانی دارد، سران بیگدلی از هر طرف پروانه وار به گرد شمع وجود او جمع می‌گردند، چنین می‌نویسد:

«... چون خاقان اسکندرشان در ارزنجان نزول اجلال فرمود، در آنجا از طوایف مریدان و صوفیه هفت‌هزار کس از استاجلو و شاملو و روملو و تکلو و ذوالقدر و افشار و قاجار و ورساق و صوفیه قراجه‌داغ، از آنجمله محمد بیک با دو بیست نفر، از اولاد و اتباع عابدین بیک شاملو با سیصد کس بدرگاه جهان‌پناه جمع شدند.»^۱

این همان عابدین بیک بیگدلی شاملو است که اندکی بعد دخترش تاجلو بیگم خانم را در تبریز به همسری شاه اسماعیل داد و شاه طهماسب و دیگران از این بانو بوده یعنی نواده عابدین بیگ می‌باشند.^۲ و خود نیز خواهر شاه اسماعیل را بعقد ازدواج خود در آورد و بمصاهرت شاه اسماعیل مفتخر گردید و از این شاهزاده خانم حسین خان بیگدلی شاملو بوجود آمد که از سرداران بزرگ صفویه بشمار می‌آید که ما در این باره بموقع خود تفصیلاً سخن خواهیم راند.

۱ - احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو. ص ۶۱.

۲ - مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره چهارم، سال هفتم شماره مسلسل ۲۸،

زمستان سال ۱۳۵۰، ص ۹۲۰.

پس از آنکه نیروی قزلباش نضجی بخود می گیرد « و در زیر لوای ائمه اطهار بفرماندهی مرشد کامل به کشور گشایی و ترویج مذهب شیعه اثنی عشری می پردازد » شورای جنگ تشکیل می یابد، یکی از کارهای بسیار خردمندانه‌ی شاه اسماعیل از همان آغاز کار این بود که با مریدان جهاننیده و سرداران کار آزموده‌ی خود بمشورت می نشست و روی افکار و ملاحظات دولتمردانه‌ی آنان حساب می کرد.

مثلاً وقتی که باکو از طرف نیروی قزلباشان گشوده شد (سال ۹۰۶ ه. ق.) و قلعه‌ی گلستان را در محاصره گرفتند و با سپاهیان شروان روبرو شدند و محاصره بطول انجامید، شاه اسماعیل قصد گرفتن تبریز را داشت و می بایست دست از محاصره‌ی گلستان کشیده بجانب تبریز سرازیر شود. ولی این عقب نشینی ممکن بود که در ذهن سپاه قزلباش جوان تعبیراتی نامطلوب داشته باشد. برای هر گونه احتیاط و پیش بینی شاهزاده جوان دستور تشکیل شورای عالی جنگ را داد. و در آنجا به اهمیت بازگشت بسوی تبریز اشاره کرده و چنین ابضاح نمود و حسن بیک روملو احوالات را چنین بقلم می آورد:

« ... خاقان اسکندرشان ارکان دولت قاهره را مثل حسین بیک لله و ابدال بیک دده و محمد بیک استاجلو و عبدی بیک شاملو و خادم بیک را طلب کرده بدیشان گفت که : - آذربایجان می خواهید یا قلعه گلستان ؟ ایشان گفتند آذربایجان . آن حضرت فرمود که دوش بهما از امامان دین و هادیان طریق یقین وارد شده که اگر آذربایجان می خواهی از پای قلعه‌ی گلستان برخیز . »^۱ بعد از آن متوجه آذربایجان گردید .

بطوریکه از مندرجات بالا برمی آید از شش نفر عضو شورای جنگ یا شورای سلطنتی دونفرشان از سرداران و معتمدان و جان بازان دودمان بیگدلی - شاملو بوده اند و خصوصیات مهم و مشخصه این دونفر نیز این بوده که حسین بیک

۱ - احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو . ص ۶۸ .

بیگدلی شاملو لله و مربی و حافظ وجود شخص شاه اسماعیل از همان اوان خردسالی بوده و عابدین بیگک^۱ بیگدلی شاملو نیز پدر زن و شوهر خواهر آتی وی و در حقیقت بطوریکه در اکثر تواریخ ثبت و مرقوم گردیده است، خاندان صفوی و دودمان بیگدلی بتدریج جنبه‌ی خویشی و منسوبیت نسبی پیدا می‌کنند و چندین نفر از شاهزاده خانمهای خاندان صفویه به حباله‌ی نکاح و عقد ازدواج سرداران و بزرگان بیگدلی شاملو درمی‌آیند که بموقع خود از تك تك آنان نام‌بری خواهد شد. یکی از القاب درباری که ویژه‌ی خاصان و معتمدان و محرمان و مستحفظین جان مرشدان کامل و سلاطین صفویه بشمار می‌آمد لقب قورجو (محافظ، نگهبان) و قورجوباشی بود که این لقب و اعتماد نیز اکثراً به فرزندان زبده و برگزیده‌ی این هفت یا نه ایل داده می‌شد و بیشتر از دیگر ایلات از ایل بیگدلی به این منصب و افتخار نایل می‌آمدند. مرحوم نصرالله فلسفی صفوی شناس مشهور، منصب قورجوی-باشی را چنین تعریف می‌نماید :

« قورچی‌باشی به رئیس قورچیان گفته می‌شد، وظیفه قورچیان محافظت شخص شاه و نزدیکان وی بوده و آنها برگزیده‌ترین و معتبرترین و معتمدترین طبقات قزلباش بوده‌اند، زیرا افراد این طبقه را شاه به سبب شجاعت یا خدمتی شایسته یا اهمیت و اعتبار خانوادگی از میان بزرگان قزلباش برای حراست و خدمات و فرمانبری شخص خویش برمی‌گزید. اینان گارد مخصوص شاه و مأمورین حفظ جان و نگاهبانان کاخهای سلطنتی بودند.»^۲

گروه دیگر-ری از معتمدان و ارکان دولت صفوی خلفا بودند که دارای اختیارات و حقوق سیاسی نامحدود بودند و ارتش و دولت در اختیار آنان بود و ما در صفحه بعد اسامی چند نفر از قورچیان نامی ایل بیگدلی شاملو را برای

۱ - عابدین بیگ یا عبدی بیگ یا زین‌العابدین بیگ عین اسم است در سه گونه تلفظ وضبط گردیده است.

۲ - زندگانی شاه عباس اول جلد I، تألیف نصرالله فلسفی ص ۱۸۴ و ۲۰۷.

نمونه ارائه می‌دهیم.

نام چند نفری از خلفای بیگدلی-شاملو در دوران اوایل صفویه :

۱- محمد خلیفه قورچی‌باشی بیگدلی شاملو مشهور به اوغلان خلیفه:

«سنه‌ی اربعین و تسعّماء (۹۴۰) چهارشنبه بیست و پنجم شعبان رابات جلال از ظاهر هرات عزم دفع مخالفین کوچ فرموده، محمد خلیفه قورچی‌باشی شاملو مشهور به اوغلان خلیفه را با فوجی ... از پیشتر روانه عراق فرمودند.»^۱

۲- شاه ویردی خلیفه شاملو:

شاه ویردی خلیفه شاملو حاکم ایج و نیریز فارس بود . که در سال ۹۹۷ هجری قمری از طرف یعقوب‌خان والی فارس اشتباهاً بقتل رسیده است. یعقوب‌خان بخیال واهی و بتصور اینکه شاه عباس نسبت بوی کم لطف است او را از حکومت ایج و نیریز خلع می‌نماید و سپس بیهانه‌ی شکار بر سر او شبیخون آورده، ناجوانمردانه او را بقتل میرساند و سیصد نفر دیگر از شاملوهای اطراف او را می‌کشد.^۲

۳- ولی خلیفه بیگدلی شاملو، ملقب به اوچی، حاکم مشهد و زیاده از دیگر امرا صاحب قشون «تاریخ عالم‌آرای عباسی» ص ۱۳۸ .

۴- احمد خلیفه وفادار بیگدلی شاملو، حاکم سنقر، «احسن التواریخ» وقایع سال ۹۷۵ ه . ق .

۵- ولی‌قلی خلیفه قورچی‌باشی، حاکم قم، «احسن التواریخ» وقایع سال ۹۶۹ ه . ق .

۶- فولاد خلیفه بیگدلی شاملو، حاکم همدان. «خلاصه‌التواریخ» ص ۶۳۰

۷- یاراحمد خلیفه شاملو: «تاریخ جهان‌آرا» وقایع سال ۹۴۰ ه . ق ؛

۱- تاریخ جهان‌آرا ... صفحه ۲۸۸.

۲- رك : تاريخ فارسنامه‌ی ناصری، تألیف مرحوم میرزا حسن حسینی فسائی. از انتشارات

کتابخانه سنائی ص ۱۲۳.

«خلاصة التواریخ» ص ۴۷۱ معاصر دورمیش خان.

۸ - سلیمان خلیفه بیگدلی شاملو حاکم استرآباد پسر زینل سلطان اول
«خلاصة التواریخ» ص ۷۳۲.

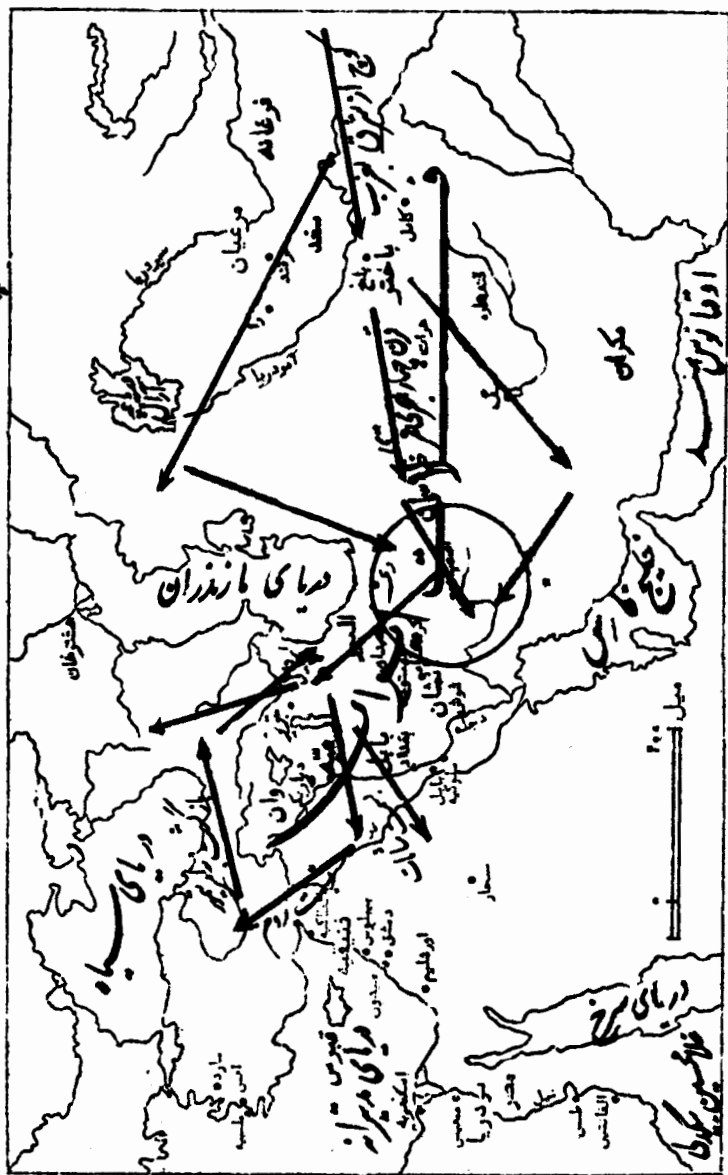
۹ - سلطانعلی خلیفه بیگدلی شاملو برادر فولاد خلیفه . «خلاصة التواریخ»
ص ۷۳۲.

۱۰ - برکت خلیفه بیگدلی شاملو ، «خلاصة التواریخ» ، ص ۳۱۶.

۱۱ - خلیفه سلطان بیگدلی شاملو ، «خلاصة التواریخ» ص ۱۱۱۴.

۱ - در تشکیلات سیاسی، مذهبی و رایده نولوژی قزلباش به رؤسای اولیه تشکیلات «خلیفه» می گفتند. وی از لحاظ مذهبی و نظامی و سیاسی برگزیده می شد و دارای قدرت بی نهایت بود. همه جا رشد کامل را تمثیل می کرد و نماینده ی بلا فصل وی بشمار می آمد و از این خلفا در ایل و خاندان بیگدلی - شاملو فراوان بوده اند، که تا اواسط دوران شاه عباس اول نیز در رأس قدرت و حکومت قرار داشتند ، خلیفه الخلفا برگزیده ی آنان بوده است.

کلیج و حرکت ایل بیکلی از شرق بغرب در صحنه فلات ایران

در سال ۸۰۵ هجری قمری خواجه سلطانعلی سیاهپوش اسرای روم و شام را از چنگک تیمور نجات داد. درست یکصد سال بعد یعنی در سال ۹۰۵ فرزندان ابن نجات یافتگان بنیان سلطنت صفویه را گذاردند و سرانجام شاه اسماعیل را بر تخت نشاندند.

غلامحسین بیگدلی

سرداران و بزرگان ایل جلیل بیگدلی شاملو معاصر با شاه اسماعیل I

حسین بیك لله (آتابيك) بیگدلی شاملو

سلطانعلی که داوطلب شهادت می شود: «بیدرنگ سه تن از بزرگان خلفای خانقاه را که در اردو بودند بحضور طلبید و آنان عبارت

۱ - تولد شاه اسماعیل سال - ۸۹۲ ه. ق سه شنبه ۲۵ - رجب. مادهی تاریخ «طلوع نیرشاه اسماعیل = ۸۹۲). مریدان وی را در اوان کودکی شیخ شاه می نامیدند. اردبیل اوغلی، شیخ اوغلی، مرشدکامل از القاب وی بوده. اقامت شاه اسماعیل در گیلان شش سال و نیم طول کشید. در سال ۹۰۶ ه. ق قیام کرد، نام مادرش علم شاه بیگم دختر حسن پاشا بود.

بودند از حسین بیگک الله شاملو و خادم بیگک طالش و عبدل بیگک
ذوالقدر و شاء اسماعیل را به آنان سپرد. ^۱

صاحب تاریخ «عالم آرای عباسی» اولین بار که نام حسین بیگک الله را می آورد
هنگامی است که رستم بیگ قصد جان سلطانعلی نموده و در حوالی شماسبی وی را
بقتل میرساند. در این هنگام از مریدان خاندان صفوی حسین بیگک شاملو،
خلیفه الخلفا که تا زمان صفویه بنام خادم بیگک طالش شهرت داشت و دده بیگک،
جنازه‌ی سلطانعلی را به دارالارشاد اردبیل حمل می نمایند و در حظیرده معتبر که
جدش شیخ صفی الدین بخاک می سپارند. ^۲ و از این زمان است که نام سران و
بزرگان و سرشناسان ایل و تبار بیگدلی مسوازی با فرمانروایان صفوی کشیده
می شود.

حسین بیگک در آزاد شدن شاه اسماعیل و برادرش سلطانعلی از تبعید فارس،
در مهاجرت اضطراری وی از اردبیل به گیلان و لاهیجان، در تعلیم و تربیت هفت
ساله اقامت وی در گیلان (مانند الله مسئول) در عرصه رساندن و گام بگام روش
حکمداری بوی آموختن، قیام و بتاج و تخت رسیدن و کشورگشایی و یکپارچه
ساختن میهن و ایران مداری و شیوع تشیع شاه اسماعیل متمادیاً و بدون وقفه و
فاصله شرکت داشته و تا روز مرگ، جان در کف در رکاب مرشد کامل آماده و
گوش فرمان بوده است. اینک بترتیب بشرح وقایع و خدمتگذاری حسین بیگک الله،
این صوفی پاکنهاد و این قزلباش جان در کف پا کباز می پردازیم.

پس از مرگ سلطانعلی که شاه اسماعیل رسماً جانشین برادر و مرشد صوفیان
ارادت کیش گردید و با مشقات بی‌شمار و با فداکاری و کاردانی صوفیان و غازیان

۱ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تألیف رحیم زیدی صفوی.

تهران، شهریور ۱۳۴۱. ص ۱۱۵.

۲ - نگاه کنید: «تاریخ عالم آرای عباسی» تألیف اسکندر بیگ ترکمان. شامل جلد اول

و نیمی از جلد دوم. تهران اسفند ماه ۱۳۴۰ ص ۲۴.

اشاره: رستم بیگک آن وزیر است.

جهانديده و از جان گذشته و پا کباز چند صباحي در اردبيل پنهان بود و مرگ هميشه چون سايه در تعقيبش بود. تا سرانجام اردبيل را بصوب گيلان و لاهيجان ترك نمود. و باز حمايت زياد خود را به گيلان رسانيد. اين حرکت در حقيقت نخستين گام بنيان گذاري دولت ۱۲ امامي صفوي بود.

در اين سفر باشکون که طلايه و پيشآهنگ و نويد بخش نجات و پيروزي مشعشع بود، بزرگان صوفيۀ از آنجمله و در درجه نخست حسين بيک الله، خادم بيک طالش که بعداً به خليفۀ الخلفا ملقب شد، ابدال بيک دده و ذوالقدر و ديگران بسا دويست سوار ملتزم رکاب بودند. بايد ياد آور شد که در رهايي شاه اسماعيل از چنگال مرگ حتمي در اين زمان رستم بيک قره مانلو نقش بسيار مهم و شايدان سپاس و تقدير را بعهده داشته است و براي روشن شدن حوادث تاريخي ناچار باين مسئله مهم تاريخي اشاره مي نماييم.

سير حوادث بطور خلاصه پس از مرگ سلطانعلي بشرح زير مي باشد:

شاهزاده خانم عالمشاه بيگم (مارتا) مادر سلطانعلي، دوفرنديگرش (شاه اسماعيل و برادرش) را پس از ورود به اردبيل به بقره جدشان مي فرستد و خود دست بکار مراسم تدفين سلطانعلي مي گردد. روز پس از دفن ابيه سلطان و ترکمنهای تحت فرمانش بشهر وارد می شوند و بجستجوی شاهزادگان می پردازند و سخت تلاش می کنند که اسماعيل و برادرش را بدست بياورند.

صوفيان دست اندر کار اسماعيل را از بقره بيرون آورده و در خانه ي قاضي احمد کاکلي که در آن نزديکي بوده پنهان می سازند. مدت سه روز شاه اسماعيل در خانه ي اين قاضي فداکار پنهان می شود، سرانجام با نظر و تدبير قاضي، شاهزاده را بمنزل زني بنام خانجان می برند و اسماعيل يك ماه تمام در خانه ي وي می ماند و خانجان سرپرستی مادرانه می نمايد. در اين مدت احدی از مخفيگاه اسماعيل جز عمه اش بنام پاشا خاتون دختر شيخ جنيد آگاهي نداشت، حتی مادرش علمشاه بيگم که ترکمنها اورا حليمه بيگم آغامي گفتند (وي دختر اوزون حسن آق قويونلو بوده است).

پس از یکماه شاهزاده را در منزل زنی دیگر بنام اوبه از طایفه‌ی ذوالقدر جا بجا کردند و از آنجا نیز برای هرگونه احتیاط بمسجد جمعه‌ی اردبیل منتقل ساختند و پس از مدتی بوسیله‌ی صوفیان از جان گذشته که آماده‌ی نجات مرشد کامل بودند به سرکردگی رستم بیگ قره‌مانلو از مسجد شبی شاهزاده را همراه خود بکوه بغرو بردند و منزل نخستین را در دهکده‌ای بنام گرگان در خانه‌ی فرخزاد بنام واعظ کردند و از آنجا عازم گیلان شدند.^۱

در باره‌ی پنهان شدن شاه اسماعیل در اردبیل و تلاش معاندین برای بدست آوردن و دستگیری و فعالیت مخفی و موفق صوفیان صافی نژاد و استخلاص مرشد کامل و سایر در کتاب «تشکیل دولت ملی در ایران» نیز معلومات دقیقی داده شده قابل دقت است.^۲

شاه اسماعیل هفت ساله تخمیناً با دویست نفر صوفی ارادت شعار و سرد و گرم ایام دیده، روانه گیلان می‌شود. وارد رشت گردیده، چند روزی در آنجا توقف می‌نماید. و الحق از طرف والی رشت استقبال شایان و پذیرایی شایسته‌ای بعمل می‌آید. لیکن چون بسبب نزدیکی رشت به آذربایجان و احتمال تعرض و خطر دشمن سران صوفیان و اعیان قزلباش مشاوره نموده و شاه اسماعیل را از آن خطه بدیار لاهیجان حرکت می‌دهند. کار کیا میرزا علی والی دیار لاهیجان به استقبال مرشد کامل شتافته و مقدمش را گرامی می‌دارد. و از هر جهت شرایط مهمانداری و فرمانبرداری را بجا آورده و از هیچگونه خدمتگذاری و مهمان‌نوازی کوتاهی نمی‌نماید.

مسئله مهاجرت اضطراری شاهزاده اسماعیل صفوی و برادر خردسالش

۱ - نگاه کنید : راس. ص ۳۵ و ۳۶.

۲ - تشکیل دولت ملی در ایران. حکومت آق‌قویونلو و ظهور دولت صفوی، نوشته‌ی والتر هنینس، ترجمه‌ی کیاووس جهان‌داری. چاپ دوم، تهران، دیماه ۱۳۶۱ خورشیدی از ص ۱۲۰ بعد.

سید ابراهیم را مؤلف «حبیب السیر» بشرح زیر آورده است:

«... والا گهر بعد از وقوع آن مصیبت (اشاره بمرگ برادرش سلطانعلی . غ . بیگدلی) و مراجعت اعداء دولت، در مملکت رستم بیک مصلحت اقامت نداشت و با حسین بیک لله (بیگدلی شاملو) و خادم بیگ و دده بیک و غیر هم از امراء صوفیه طریق مشورت مسلوک داشته ، همگان سفر گیلان مستصوب شمرند و آن حضرت با قریب دویست کس از مریدان مخلص و مخلصان متخصص و برادر کلانتر خود سید ابراهیم را همراه گردانیده بطرف آن ولایت عزیمت فرمودند.»^۱ می بینید که از آغاز تا انتها همه جا حسین بیک مثل سایه‌ی ظل الله^۲ از وی جدایی ناپذیر است و همیشه همراه وی میباشد.

و نتیجه اینکه اگر با بیان دیگر بگوییم : اسماعیل خردسال ، مؤسس و سر سلسله‌ی دولت صفوی در هفت سالگی بمعیت هفت تن از سران صوفیان صافی ضمیر و با ایمان یعنی با مریدان و سرسپردگان پدرش شیخ حیدر از اردبیل به لاهیجان برده شده و تمام مسئولیت هستی و زندگی و حفاظت جانی و تعلیم و تربیت و همه‌ی فعالیت وی بعهده‌ی حسین بیک لله بیگدلی شاملو محول بود و در این مدت اقامت شش ساله وی، آنی از هیچگونه فداکاری و خدمتگذاری فروگذاری ننموده، تا او را بر عرصه رساند و توسط دانشمندان مشهور دسترس درس و مشق و تعلیمات دیگر آموخت و همینکه بسن ۱۳ سالگی رسید از پناهگاه لاهیجان بیرون آورد و بقول یکی از مورخین در این هنگام شاهزاده صفوی خواست که « از روح پرفروش اجداد عالیمقام خود استمداد گیرد و انتزاع ملک از اهل بدعت نماید» و در حقیقت بر حسب صوابدید و نقشه‌های سران و ریش سفیدان قزلباش و کنکاش بزرگان قبایل هفت گانه هم پیمان برای بدست آوردن حاکمیت و تاج و تخت ایران و برقراری و اشاعه و رسمیت دادن مذهب شیعه‌ی اثنی عشری قیام کرد . بقصد زیارت قبور

۱ - حبیب السیر . جلد چهارم، ص ۴۴۱ .

۲ - ظل الله یکی از القاب شاه اسماعیل است.

نیاکان به اردبیل آمد و در ظرف مدت کمتر از دو سال بدستکاری و مصلحت‌بینی و سرکردگی و راهنمایی و فرمانبرداری محض وبدون قید و شرط و بافداکاری جانانه و بیدریغ همین مریدان جانباز خاندان صفوی تمام شِزوان، ارمنستان و آذربایجان- را گرفت و در سال ۹۰۷ هجری قمری در تبریز بجای دایی‌زاده خود الوند بیک آق‌قویونلو بسلطنت نشست و بساط حاکمیت آق‌قویونلو و قراقویلو را برانداخت و در ظرف ده سال، تمام ایران را از فارس، کرمان، خراسان، عراق عرب، خوزستان و دیگر ولایات و شهرها بچنگ آورد و ریشه‌ی خانخانی (ملوک‌الطوایفی) را از ایران برانداخت و کشور واحد و مستقل و نیرومندی بوجود آورد.

در کلیه‌ی این مراحل و در وجه بوجه پیشرفت و آزاد ساختن خاک پاک مملکت ایران و در اشاعه‌ی مذهب شیعه‌ی امامی اثنی عشری، متماداً هرجا و همه جا دلیران و شمشیرزنان، کدخدایان، ریش سفیدان، خلفا و دانشمندان ایل و تبار بیگدلی بمعیت نمایندگان ایلات دیگر صادقانه کوشا بوده، وبا دادن خون سرخ خود کشت‌زار این آب‌و‌خاک را آبیاری و سرسبز نموده‌اند.

مدت توقف شاه اسماعیل در گیلان و لاهیجان را مؤلف «عالم‌آرای عباسی»

نیز مدت شش سال ونیم می‌نویسد و چنین می‌گوید:

«... و بقول شهود مدت شش سال ونیم در گیلان توقف نموده، بعضی اوقات

در بیه‌پس و ایامی در خطه‌ی لاهیجان روزگار گذرانیده و نزد مولانا شمس‌الدین

لاهیجی قرائت قرآن مجید و دیگر علوم می‌آموخت...»^۱

در ظرف این مدت اقامت در گیلان دشمنان خاندان صفوی آنی از فکرو

دستگیری و امحاء شاهزاده صفوی غافل نبودند. اسکندر بیک ترکمان در این باره

چنین می‌نویسد:

«... مکرّر از جانب امیرزاده رستم پادشاه ترکمان کسان بطلب در

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی. تألیف اسکندربیک ترکمان. شامل جلد اول و نیمه‌ی از جلد

گرانمایه‌ی بختیاری به گیلان آمدند و کار کیا میرزا علی به معاذیر عسقلانه تمسک جسته فرستادگان را معاودت می‌داد . . . و در ایام اقامت آن حضرت آمد و شد صوفیان و ارباب ارادت و اخلاص نیز از درگاه کرامت پناهش خالی نبود.^۱

شاهزاده اسماعیل شش سال ونیم در لاهیجان توقف مینماید، تعلیم و تربیت کامل می‌یابد، تیراندازی و اسب سواری می‌آموزد. در آغاز نوجوانی بارها از خود رشادت و جلالت بروز میدهد و نزدیک بسن بلوغ بنا بنوشته‌ی مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» اسکندربیک منشی: «... تا آنکه در شهر سنی ست و تسعمائه (۹۰۶) ... خاقان سلیمان‌شان که مدت اقامتش به شش سال ونیم رسیده بود و زیاده از آن مصابرت در حوصله‌اش گنجایش نداشت، به الهام ملهم غیبی بخروج از آن ملك عازم و جازم گشته، کار کیا را وداع نموده، با معدودی از خدمتگزاران و هواخواهان عقیدت‌گزین جانشینار^۲ براه افتادند و تا قریه‌ی ارجوان از ولایت آستارا رسیده و قیشلاق نموده، زمستان را در آنجا گذراندند. و جماعت طالبش مهماندار آن‌ذات ارجمند بودند. بهار به‌دارالارشاد اردبیل آمده بزیارت «روضه‌ی مقدس حضرت سلطان‌الاولیاء و مراقد متبرک آباء و عظام مشرف گردید و بیدار والده‌ی گرامی شتافت.»^۳

در این بازگشت پیروزمندانه نیز جزء مسلازمین و ملتزمین رکاب شاهزاده صفوی حسین‌بیک لله بیگدلی شاملو نیز حضور داشت. وی در ظرف تمام این مدت شش سال ونیم مهاجرت اضطرابی در خدمت مرشد کامل نوجوان با منتهای اخلاص و ارادت خدمتگذاری نموده و در رشد و تعلیم و تربیت شاهزاده کوشا بوده است. و حال با سربلندی و افتخار نورسیده‌ی جوانبخت و مظفر خود را به زادگاهش عودت

۱ - همان کتاب . ص ۲۶ .

۲ - این هواخواهان عقیدت‌گزین جانشینار ، ریش‌سفیدان و سران و بزرگان همان هفت ایل ترك هستند که اتحاد قزلباش را آفریدند و مؤسس سلسله‌ی صفویه گردیدند.

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی . ص ۲۶ . بعد .

داده است.

شخصیت زود رس و جسور شاهزاده اسماعیل که در این هنگام سیزده سال بیشتر نداشت، از همان اوان شباب و ابتدای زمامداری بسیار کامل و قابل و کم نظیر بود. او زوال حتمی و ناگزیر حکومت آق قویونلو را به رأی العین مشاهده مینمود و برای همین ظن پیش بینی و بلکه یقین بود که در این صغر سن و آغاز نوجوانی از لاهیجان و گیلان با مردان سرسپرده‌ی اندک، ولی رشید و فداکار و عازم و جازم بحرکت در آمد، تا میراث جدش اوزون حسن را قبضه نماید. و با این شهامت و شجاعت شایان ستایش حکومت روحانی و طریقتی اردبیلی را تبدیل بحکومت ملی سیاسی ایران بنماید و دولت واحد خلقی و توانای خاندان صفوی را بنیان - گذاری نماید. در اینجا است که مؤلف کتاب «تشکیل دولت ملی در ایران» يك قضاوت تاریخی جدی نموده و اینطور نتیجه گیری می نماید:

«... شرح و تفصیل اینکه چگونه اسماعیل بارهبری جمعی پیروان متعصب و وفادار خود (اینها همان حسین بيك لله، عبدی بيك شاملو و غیره هستند. غ. بیگدلی) بفرمانروایی سراسر ایران و بین النهرین رسید...»^۱ و حقیقت نیز همینطور است. و شاهزاده‌ی جوان و نورس با یاری اقبال و عزم متین و اراده آهنین خود و فداکاری و جانسپاری یاران صادق و قابلیت و شجاعت و صوابدید غازیان و جانفشانی و فداییان بیدریغ صوفیان اعجاب انگیز و سریدان سرسپرده بود، که توانست در ظرف مدت کوتاهی و با دستی خالی این همه پیروزی و شأن و شوکت و شهرت بدست بیاورد. خود تاریخ دوران صفوی نیز همیشه مبین این حقیقت است که شاهزاده‌ی جوان از آغاز تا پایان همیشه در کارهای مهم و بنیادی کشور تشکیل شوراها میداد و با معتمدین خود تبادل افکار می نمود و کنکاش می کرد، آنگاه تصمیم قطعی گرفته می شد و به مرحله‌ی اجرا درمی آمد و این خود یکی از اساسی ترین سبب و از مهمترین رازهای موفقیت سپاه قزلباش با فرماندهی مرشد

۱ - تشکیل دولت ملی در ایران . ص ۱۲۶ .

کامل بود که در تمام عمر پرماجرایی خود فقط یکبار طعم شکست را چشید و الا در همه جا مظفر و پیروز بود.

در سرتاسر تواریخ مربوط به سلسله‌ی صفویه دوران شاه اسماعیل همیشه با این گفتارها مشخص و متمایز می‌باشد و همه جا مسئله: «بعد از مشورت و کنکاش» «بارای و مصلحت صوفیان صاحب‌العقیده»، «با تدبیر و رأی مصلحت اندیشی سران قزلباش» با خطوط درشت زینت بخش اوراق تاریخ آن دوران است.

در تواریخ مذکور است که اسماعیل بدو در گیلان نیروی کوچکی بدور خود جمع کرد و سپس بموطن آباء و اجدادش آمد و از آنجا عازم شمال گردید و شهرهای باکو و شماخی را تصرف نمود و این اولین گام نظامی مهم او بود که برداشته است. باید دید که این نیروی کوچک و فعال چه کسانی بوده‌اند که بدور اسماعیل نوجوان گرد آمده و طرح استقلال و عظمت و وحدت ایران و دفع دشمنان فرصت طلب ملک و ملت را ریخته و به شیوع مذهب حنیف اثنی عشری شیعه پرداخته‌اند؟

البته پاسخ این پرسش بموقع نیک واضح است. اینها همان سران و ریش سفیدان و بزرگان هفت طایفه‌ی مشهور ترك میباشند که هر کدام از این طوایف نمایندگانی در نزد اسماعیل جوان داشته‌اند و نقشی عملیات آینده را یکجا طرح و اجرا می‌نموده‌اند. نماینده ایل و تبار بیگدلی شاملو نیز حسین بیك‌الله میباشند که در تمام مراحل زندگانی شاه اسماعیل گام بگام او را پیروی نموده و در ماتم و سرور و در صلح و جنگ در رکاب مرشد کامل سایه‌وار هم‌نمان بوده است.

این حسین بیك‌الله بود که توانست اسماعیل خردساله یعنی هفت ساله را به گیلان رساند، تحت تعالیم و مراقبت شبانه‌روزی دقیق و شاهانه قرار دهد، بعرضه برساند، روحاً و جسماً او را تربیت نماید و به او درس مردانگی و فرمانروایی و کشورگیری و کشورداری بیاموزد و از همه مهمتر رابطه و علاقه دایمی او را با مریدان و یاران خاندان صفوی در طول مدت اقامت شش سال و نیمه‌اش در گیلان

محفوظ بدارد و سرانجام همین که مرشد کامل صوفیان صفوی پای بدایره‌ی نوجوانی و رشدگذار، و سایل حرکت او را فراهم آورده و قدم بقدم در مراحل بعدی همراه وی بوده و چشم و گوش بینا و شنوای وی گردد.

این حسین بیک لله بیگدلی شاملو بود که موفق گردید هفت ایل بزرگ: بیگدلی شاملو، اُستاجلو، تكلو، بهارلو، ذوالقدر، قاجار و افشار را هم عهد و هم پیمان و هم قسم نموده، زیر لوای مرشد کامل بنام وحدت قزلباش برای استقلال، وحدت، عظمت و شوکت ایران و رسمیت مذهب شیعه تا واپسین نفس تدبیر بکار برده، شمشیر زده و سرحدات ایران را تا مرزهای دوران کورش برساند. و انصاف باید داد که همه‌ی این قبایل و ایلات با منتهای کوشش و صمیمانه و صادقانه از آغاز تا آخرین روز موجودیت دولت صفویه، در هر جا و هر کجا و در هر زمان و مکان و شرایط و در هر نقطه‌ی خاورمیانه و نزدیک مردانه از عهده‌ی این عهد و پیمان و قسم خود برآمده و با بذل جان و نثار خون خود استقلال و عظمت ایران عزیز و رواج مذهب حنیف شیعه و اعتلای نام سلاطین صفوی را تأمین و تضمین نموده و اگر گاهگاهی مابین سران و سرکردگان رشید این ایلات و قبایل اختلاف سلیقه و سوء تفاهماتی بوجود آمده باز هم روی مصالح عالی‌ی کشور و روی تشخیص درست یا نادرست منافع همگان بوده و هرگز مسولود اغراض و منافع شخصی و خصوصی نبوده است. بزودی نیز اختلافات برطرف میگردید و مجدداً همه‌ی افراد قزلباش یکدل و یک زبان و یک عقیده، در یک سمت، در یک راه و در سوی همان میثاق و عهد و پیمان نخستین پیش رانده‌اند و در موقع لزوم دایرانه باهم جان باختند.

و این بوده است رمز اصلی و اساسی پیروزی و موفقیت پادشاهان صفوی یعنی زاد و رود شیخ صفی الدین اردبیلی، راستی که ایمان داشتن به یک مبدأ یا شخص یا هر چیز چقدر مقدس و نیروبخش است و سعادت بار.

بعضی از مورّخین بمسئله‌ی نگهداری شاه اسماعیل در گیلان بویژه بمسئله‌ی

آمادگی و خروج و قیام وی بادیده‌ی بی‌اعتنائی نگریسته، داوری سطحی نموده و کسانی را که از گاه‌کوهی ساخته‌اند از یاد برده‌اند. مثلاً قاضی‌احمد غفاری قزوینی در «تاریخ جهان‌آرا»^۱ی خود مسئله‌ی باین بزرگی را فقط در چند سطر بیان و ایضاح مینماید و مینویسد:

«... سنه‌ی خمس و تسعماً (۹۰۵) نوروز پیچی ایل روز چهارشنبه دهم شعبان ... که سنّ مبارکشان شروع به ۱۳ کرده بود از موضوع اردوی سایان از توابع دیلمان کار کیا را وداع فرموده ... در زمستان قشلاق در الکای ارجوان استار طالش فرموده بتدابیر جهانگیری پرداخت و بهار از آنجا تشریف به اردبیل برد و سعادت حضرت قدسی صفات آباء و اجداد یافته از بواطن قدسیه‌ی ایشان استمداد یافتند.»^۱ و از آنهمه آمادگی و تدارکات و قیام و خروج و رشادت باین ساده‌گی و اختصار میگذرد و عظمت حادثه را جلوه گر نمیکند.

همچنین مؤلف «تاریخ جهان‌آرا» در طول اثر پر ارج خود کمتر بنام اشخاص کار آمد و کارگشا و بنام سران و سرکردگان و بزرگان قزلباش و کسانی که در طول مدت اقامت و خروج و لشکر کشیها و جنگهای شاهزاده‌ی صفوی سیزده ساله طرح کننده‌ی نقشه‌ها، و گسرد آورنده نیروها، و اداره کننده‌ی اردوها و سپاهیان و تعلیم دهنده و آماده سازنده‌ی آنها و بالاخره گروندگان چرخهای این نهضت از هیچ شروع شده بوده‌اند از نظر انداخته و حتی یادی از آنان و خدمات ارزشمندشان نکرده است.

مؤلف حوادث را همیشه در اطراف فقط خود شاهزاده جوان چرخانده و از سران، و سرکردگان و بزرگان قزلباش و جنگاوران و فدائیان و غازیان و صوفیان و گروندگان این صحنه‌ی عظیم بندرت نام برده است. و حال آنکه مسلم است که اشخاصی امثال حسین بیگ لله بیگدلی شاملو، خلفا بیگ و ابدال بیگ دده، عبدی بیگ

۱ - «تاریخ جهان‌آرا» مؤلف: قاضی احمد غفاری قزوینی، تهران ۱۳۴۳ شمسی. چاپخانه

بیگدلی شاملو ، محمد بیک استاجلو ، یکان بیک شاملو و ده‌ها نفر از این مریدان از جان بر کف بودند که کارها را نظم و ترتیب داده و طرح و نقشه‌ی نهضت و قیام را حاضر و آماده نموده و آنرا به اجرا درآورده‌اند . بویژه حسین بیگ بیگدلی شاملو شاه اسماعیل را مانند بتی پرستیده و بنام او و بعشق او از عهده‌ی آنهمه کارهای عجیب و باورنکردنی برآمد ، یک کودک خردسال را از کام اژدها و از چنگ دشمنان بی‌امان و تشنه‌ی بخون وی بیرون آورده و به گیلان و لاهیجان رسانده و در آنجا با کمال صدق و صفا و ارادت و خلوص نیت و فداکاری مدبرانه بوی نشو و نما داده ، بهرصه رسانده‌اند . با نام وی بفعّالیت وسیع سیاسی و بسیج نیرو و هرگونه آماده‌گی نظامی و اقتصادی پرداخته‌اند . بعدهم در هنگام مساعد و مناسب راهنمایی و کارگشایی نموده ، مرحله‌بمرحله او را بجلو کشانده تا بمقام فرمانروایی و پادشاهی رسانده‌اند و بتشکیل دولت نیرومند شیعه‌ی دوازده امامی صفویه نایل آمده‌اند .

این است که خواننده اثر انتظار دارد که نامی از چرخانندگان این دستگاه عظیم و راهنمایان این عملیات مرکّب و سنگین را بخواند ، با آنها آشنا بشود . ولی در اثر کمتر باین مسئله‌ی مهمّ اشاره شده است . مثل اینکه همه‌ی کارها بخودی‌خود و فقط با دست و اراده و تلاش و همت و نبوغ یک کودک خردسال و نوجوان انجام گرفته است . خوشبختانه در آثار دیگر اینطور نبوده و بخدمت خادمین ارج داده شده است .

درست است که شاه اسماعیل وقتی بسنّ بلوغ میرسد بمناسبت استعدادفطری و خدادادی خود بزودی به یکی از سرکردگان و نوابغ تاریخ تبدیل می‌شود . و بعدها در اداره‌ی امور مملکت و کشور داری و حرب و صلح چندان نیازی بدیگران ندارد . ولی معذرا خود شاه اسماعیل پیوسته نسبت بسرداران و سران و سرکردگان قزلباش با دیده‌ی احترام نگریسته و با فکر آنها شریک بوده و از مشاوره با آنان سود برده است . و در هر جنگی قبل از شروع بجنگ به کرات مشاوره سلطنتی و شورای

جنگ را تشکیل می‌داده، و فکر و رأی یكایك سرداران و فرماندهان قزلباش را بحساب می‌آورده است. و میتوان گفت که شور و کنکاش شیوه و صفت مرضیه‌ی شاه اسماعیل بوده است.

ببینیم در این باره خواند امیر چه می‌گوید:

«... آنحضرت بعد از تأمل و اندیشه بر زبان الهام بیان گذرانید که انبیا و انبیا که کلمه‌ی کریمه‌ی (فضل الله المجاهدین علی القاعدین) درجه را مطمح نظر همّت داشته بجانب گرجستان شناییم و تیغ جهاد از نیام انتقام بر آورده، عنان اقبال بمیدان قتال اهل کفر و ضلال تابیم، تا بمقتضای مصدوقه‌ی کریمه (من كان لله كان الله له) بحصول مقصود و مشاهده‌ی چهره‌ی بهبود فایز گردیم. امرا و عظام بنا بر آنکه در آن هنگام از غازیان جلالت اثر زیاده از سیصد نفر در موکب همایون حاضر نبودند علی‌الغیر امضاء آن عزیمت مصلحت ندیدند و بعرض رسانیدند که مناسب چنان می‌نماید که بسنت سنیه حضرت سلطان حمیدر قدس سره عمل نموده، نخست مسرعان به اطراف ولایات عراق و آذربایجان فرستیم تا جارج (کیم) به ارباب ارادت رسانند... آنگاه به استظهار تمام روی به غز و اصحاب ظالم و ظلام آوریم و این سخنان مقبول افتاد.»^۱

اولاً معلوم می‌شود که خود اسماعیل جوان به ریش سفیدان و کارآزمودگان و سرکردگان خود اعتماد و احترام دارد، به آنها آزادی اندیشه و مشورت و اظهار رأی میدهد، ثانیاً این مردان جهان‌نیده و کارآزموده نیز با کمال خلوص نیت و بسود مصالح دولت و سلطنتی که تشکیل خواهد شد، قدم بر میدارند و تصمیم‌شان نافذ و قابل اجرا است، ثالثاً «امراء عظام» که مؤلف تاریخ «حبیب السیر» ذکر می‌نماید حسین بیک لله، عابدین بیک یا (عبدی بیک) بیگدلی شاملو و محمد بیک استاجلو، خلفا بیک، یکان بیک بیگدلی شاملو و امثال آنان هستند که از روی کمال صداقت و هوشیاری و دور بینی مصلحت‌اندیشی میکنند و تصمیم می‌گیرند و شاهزاده‌ی جوان بخت

نیز گوش شنوا دارد و از مشورت با پیران آزموده خشنود است.

بیجهت نیست که شاه اسماعیل بلافاصله پس از تاجگذاری در تبریز شخص حسین بیک الله بیگدلی شاملو را بسمت «وکیل نفس نفیس همایون» انتخاب می‌نماید. مؤلف کتاب «ایران در عصر صفویه» می‌نویسد:

«... فردی را که ۹۰۷/۱۵۰۱ برای تصدی امور انتخاب کرد. حسین بیک اللهی شاملو بود که از صاحب منصبان قزلباش و در شمار اهل اختصاص طریقت صفویه بود. همان گروه کوچک از یاران معتمدی که چهار سال ونیم اختفای اسماعیل در گیلان او را از اسارت بدست آق‌قویونلو نجات داده بودند. حسین بیک شاملو شش سال تصدی مقام وکالت را داشت ... و پس از آن در سال ۹۱۳-۴/۱۵۰۸ او را در مقام فرماندهی لشکر صفویه در عملیاتی که منجر به تسخیر بغداد شد می‌بینیم...»^۱

حال ببینیم تواریخ و مآخذ درباره‌ی حسین بیک الله چه می‌نویسد:

مؤلف «تاریخ قزلباشان» چنین می‌نویسد:

«... از امرای معتبر ایشان حسین بیک الله است. وی در لاهیجان در خدمت خاقان اسکندرشان می‌بود. چون آنحضرت ظهور نمود امیر الامرأ شد ... بعد از قتل شیبک خان و فتح خراسان که کلمه‌ی «فتح شاه دین پناه» مخبر تاریخ آن است حاکم هرات شد.^۲ (۹۱۶ ق) و بعد از شکست امیرنجم ثانی بدرگاه عالم پناه آمد و در

۱ - ایران عصر صفویه. تألیف راجر سیوری، ترجمه‌ی احمد صبا، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۳ ص ۳۲.

۲ - هرات سال ۹۱۶ ه. ق فتح شد و حسین خان بیگدلی شاملو لله شاه اسماعیل نخستین حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان گردید. انجمن این سمت در خاندان بیگدلی - شاملو تا سال ۱۱۴۸ ه. ق که سال انقراض صفویه است باقی بود و هرات محل اقامت جانشین بلا فصل سلطنت بود.

جنگ چالدران کشته گردید.^۱

خواندامیر در «حبیب السیر» نخستین دفعه که نام حسین بیک را می برد موقعی است که شاه اسماعیل خروج نموده، تازه سرپا ایستاده ولی هنوز سروسامانی نیافته است و باید چاره ای بیاندیشد و نیرویی گرد آورد، تا بتواند عرض اندام کند. از دشمن هراسناک می باشد و طریقه‌ی هزم و احتیاط را مراعات می کند ... «اقامت خدام در آندیار مناسب نمود، لاجرم آنحضرت عزم سفر جزم کرده، در خلوتی خاص با زمره‌ی اهل اختصاص مانند، مبارزالدوله والاقبال عبدی بیک تواچی^۲ و حسین بیک لله و خلیفه الخلفاء و غیر ایشان از اعیان امرا قرعه‌ی مشورت در میان انداخت و فرمود ...»^۳

هنگامی که توطئه می شود و جان مرشد کامل در خطر است، محافظت وی شخصاً بعهده‌ی حسین بیک لله بیگدلی شاملو محوّل می گردد: «القصّه سلطانحسین... از حضرت شاه دین پناه و مقربان بارگاه فلك اشتباه استدعا نمود که منزل ظلمانی او را به یمن قدوم شریف غیرت افزای سپهر نورانی گردانند ... امرای عظام چون مکنون ضمیر مکر تأثیرش را معلوم داشتند، آن سرور ریاض پادشاهی را به بهانه‌ی عارضه‌ای که فی الواقع عارض ذات میمنت صفاتش نبود، در دولت خانه‌ی همایون برمسند عزت گذاشتند. و حسین بیک لله را در خدمتش باز داشته، عبدی بیک و خلفا- بیک نزد سلطانحسین (بارانی) رفته و عذرخواهی نمودند...»^۴

۱ - تاریخ قزلباشان . مؤلف نامعلوم ، از روی نسخه منحصر بفرد کتابخانه ملی ملک تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ به اهتمام میرهاشم محدث . تهران ، ۱۳۶۱ . ص ۸ .

۲ - عبدی بیک تواچی - همان عبدی بیک یا عابدین بیک بیگدلی شاملو پدرن شاه اسماعیل - است که در ضمن شوهرخواهر شاه اسماعیل نیز بود و اسم اصلی اش زین العابدین بوده است .

۳ - حبیب السیر . جلد چهارم . ص ۴۴۸ .

۴ - حبیب السیر . ص ۲۵۰ و ۲۵۱ .

وقتی که در میان سرداران قزلباش در اردو کشی به « مواضع قرقره »^۱ « چقور سعد » و یا « دیار بکر » اختلاف آراء بود، باز برای اخذ تصمیم نهایی حسین بیگ است که باید رأی سرکردگان را بنظر مرشد کامل برساند و از وی کسب تکلیف و اخذ دستور نماید. خواند میر می نویسد:

« . . . از جمله ی امرا خلیفة الخلفا و حسین بیگ لله این سخنان را بعرض اشرف اعلی رسانیدند . . . »^۱ و شاه اسماعیل فرمان حرکت به شروان صادر فرمود .

در فتح شروان، گشودن قلعه ی باکو. محاصره قلعه ی گلستان و جنگ شرو و همه جا و در تمام زد و خوردها حسین بیگ لله همیشه همراه اردوی قزلباش و بنام مشاور ویژه و سردار اردو در حرکت بود.

پس از پیروزی مشعشع شرو « در روزی که داخل ایام سنی ست و تسعمائه بود بسان عید دلگشا و مانند روز نوروز فرح افزای همای چترهما یون فال ظلال دولت و اقبال بر مفارق متوطنان آندیار مبسوط گردانید. »^۲ یعنی به پیروزی نایل آید .

گفتیم که از اساسی ترین و مهمترین کارهای پادشاهان قسدرتمند صفویه دو مسئله بود:

- ۱ - تشکیل دولت مقتدر صفوی در کشور ایران واحد که حقیقتاً مستقل باشد.
- ۲ - اشاعه مذهب حنیف شیعه ی ۱۲ امامی و ترویج و تطبیق قطعی و کامل آن. در اینجا باید گفت و اذعان نمود که در رسیدن صفویان باین اهداف مقدس و والا هر هفت ایل بزرگ ترك تشکیل دهنده ی اصلی سپاه قزلباش در تمام مدت موجودیت خودشان در رکاب پادشاهان صفوی از بذل جان و مال دریغ نداشته و همین ها بوده اند که صفویه را باین دو مقصد غایی و هدف نهایی خود رسانده اند.

۱ - همان کتاب ص ۴۶۷ .

۲ - همان کتاب . ص ۴۶۷ و ۴۶۸ -

مؤلف در «حبیب السیر» درباره‌ی جلوس و اهداف شاه اسماعیل چنین می‌نویسد:
 «... در ساعتی سعادت بخش و زمانی میمنت نشان اورنگ سلطنت و جهانبانی،
 از یمن قدوم آن آفتاب اوج کامرانی، در علو قدر از سپهر برین برتر آمد و افسر
 خلافت و کشورستانی ببرکت وصول بر فرق همایون آن زینده‌ی سریر کیانی از
 جمیع اسباب سرفرازی بر سر آمد... چون همگی همت عالی نهمت شاهی، بر
 تقویت مذهب علیه امامیه و تمشیت مهام شریعت مطهّره مصطفویه مصروف و مقصور
 است. هم در اول جلوس همایونی فرمان واجب الاذعان شرف نفاد پیوست که خطبای
 ممالک آذربایجان خطبه بنام نامی ائمه‌ی اثنی عشر سلام الله علیهم الی یوم الحشر
 خوانند و پیش نمازان تمام بلدان در اقامت صلوّ و سایر عبادات رسوم مذموم مبتدعه
 را منسوخ گردانند. مؤذنان مساجد و معابد لفظ اشهدان علیاً ولی الله داخل کلمات
 اذان سازند و غازیان عابد و لشکریان مجاهد از هر کس امری مخالف ملت بیضا
 مشاهده نمایند سرش را از تن بپندازند...»^۱

خطبه بر سر منبر خوانده شد و بر سیم و زر سکه زده گردید و دولت صفویه
 تشکیل یافت و هر کس در جای خود قرار گرفت. «منصب و کالت نفس نفیس
 همایون بر حسین بیک لله قرار گرفت و مهم وزارت و صاحب دیوانی بجانب امیر
 زکریّا تفویض پذیرفت، قاضی شمس الدین جیلانی پسای بر مسند صدارت نهاد و
 موقوفات ممالک را بحیطه ضبط در آورده، ابواب دین پروری بر گشاد. سایر امراء
 و ارکان دولت بمناسب مناسبت مفتخر و سرفراز گردیدند و بر مسند اختیار و اعتبار
 تکیه زده بمرتبه‌ی سروری رسیدند.»^۲

در آغاز سلطنت هنگامی که عشایر آل مشعشع حویزه^۳ از یکطرف سر از

۱ - همان کتاب . ص ۴۶۸ .

۲ - همان کتاب . همچنانجا .

۳ - حویزه سرزمینی است که در میان خوزستان و عراق عرب واقع بوده و عشایر بزرگی
 از اعراب در آنجا می‌زیستند و خاندان آل مشعشع بر آنان حکومت می‌کرد. این اعراب
 امام یکم شیعیان را بخدائی می‌شناختند و آفریدگار خود می‌شمردند.

فرمان و اطاعت شاه اسماعیل سرپیچیده، دعوی خودسری و استقلال نمودند. در مجاورت آنان ملک‌رستم حاکم لرستان باسلطان عثمانی از دور بهم چشمک زده و باب مکاتبه و مراوده باز نموده و دورنمای يك تهلكه‌ی ضد ملی و ضد استقلال پدید آورده بودند و دفع شرّ هر دوی ماده فساد ضروری می نمود.

شاه اسماعیل نخست برای هدایت و دلالت نامبردگان دست به اقدامات جدّی زد و با نامبردگان از در مصالحت و نصیحت و آشتی در آمد و مهربانیها نمود. لیکن نتیجه‌ی مطلوب حاصل نگردید و برای دفع ماده‌ی فساد یگانه راه توسّل به زور و شمشیر بود. این بود که اضطراراً خود در رأس قشونی منظم و مکمل از قزلباشان عازم میدان پادشاه حویزه گردید. جنگی سخت و بی‌امان در گرفت و بنا بقول صاحب تاریخ شرح جنگها و زندگانی شاه اسماعیل صفوی «در آن حمله سلطان فیاض با بسیاری از امرای آل مشعشع بذاك هلاك افتادند و اموال و تجهیزات آنان نصیب لشکریان قزلباش گردید.»^۱ و بدین ترتیب غائله دفع گردید.

از طرف دیگر امیر نجم الدین مسعود بایرام‌بیک فرمانی را تحت فرماندهی حسین بیک لله بیگدلی شاملو که فرماندهی ده هزار سوار را به عهده داشت برای سرکوب ملک‌رستم راهی لرستان نمود.^۲

سپاه قزلباش وارد صحنه‌ی کارزار گردید و عرصه را بر ملک‌رستم تنگتر و تنگتر ساخت تا نهایت بکوههای صعب‌العبور راند و هستی او و کسانش را غارت نمود و در جستجوی او رهسپار جبال شامخ گردید.

ملک‌رستم که مردی بیدار و دوراندیش بود، صلاح کار را در این دید که دست از جان شیرین بشوید و بدرگاه پادشاه صفویّه توسّل جسته پناهنده شود و جز این راه خلاصی و چاره‌ی نجات ممکن نبود. این بود که کسان معتبر نزد حسن بیک

۱ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی، تألیف رحیم زاده صفوی، تهران

شهریور ماه ۱۳۴۱ ص ۲۵۱.

۲ - همان کتاب، ص ۲۰۰.

فرستاد و از او صلاح‌اندیشی و استمداد کرد. حسین‌بیک نیز بر حسب عادت جبلی و ذاتی خود و مانند همیشه با وی از در مردانگی در آمد و دست شفقت و شفاعت دراز نموده او را با احترام خاص پذیرفت و بدرگاه پرشد کامل آورد و وساطت نمود. ملک‌رستم مورد عفو و تلطیف و تکریم شاهانه قرار گرفت و مؤلف تاریخ... زندگانی شاه عباس، صحنه‌ی دیدار شاه اسماعیل را با ملک‌رستم چنین تصویر می‌نماید :

« ... بیرام‌بیک و لله‌بیک وی را با حرمت و عزت پذیرفته همراه خویش به‌اردوی قزلباش آوردند. همین که ملک‌رستم بحضور شاهانه رسید بسا زبان لری شیرین زبانیها نموده، توجه شهریار جوان و لطیفه‌پسند را چنان بسوی خود معطوف گردانید که حکم شد ریش ملک‌رستم را به انواع جواهرات گوناگون از مروارید و یاقوت و الماس بیاریند و به‌سبک پادشاهان قدیم ایران صورت وی را بادرخشندگی گوهرهای رنگارنگ پرتوپاش سازند. و ملک‌رستم با همان ریش روشن و آرایش پادشاهان کهن مدتی در اردوی قزلباش بخدمات خصوصی پادشاه می‌پرداخت... و جزء مصاحبان خاص قرار گرفته و منظور نظر لطف شاهانه بود و بار دیگر طبق فرمان بحکومت استان منصوب و شادکام بدیار خود برگشت.»^۱

آری در نتیجه‌ی کاردانی و اعتماد و وساطت حسین‌بیک بود که این کارخیز بنفع طرفین و کشور و به‌نحو احسن انجام پذیرفت و سبب داگر می‌رعبت از شاه فراهم آمد...

می‌بینیم که حسین‌بیک لله در سفر و حضر در هر جا و همه‌جا حاضر و ناظر، جان در کف خدمتگذار ملک و ملت است، و پاسبان نگهبان شخص شاه اسماعیل در تمام سفرها و ارتش‌کشیها و صف‌آراییها و همیشه نیز در صف مقدم، در خط یکم جبهه است. هنگام ارتش‌کشی و عزم تسخیر عراق عرب و تصرف شهر بغداد، حسین‌بیک لله فرمانده ارتش صفوی است، فرمان فرماندهی ارتش و رویارویی با

دشمن بوی داده شده است:

«... فرمانفرمای مشارق و مغارب ... بعزم تسخیر عراق عرب جزم فرموده حسین بیک لله را با فوجی از شیران بیشه‌ی رزم منقلای^۱ سپاه گردانید، مواکب کواکب مراتب نیز متعاقب لله بیک به آهستگی به حرکت درآمد، و پس از وصول حسین بیک به دو منزلی بغداد باریک^۲ مصلحت جنگ و صلح ندیده در شبی ... تنگ بر اسب فرار کشیده، از دجله بگذشت.»^۳

برحسب نوشته‌ی قاضی احمد غفاری قزوینی در «تاریخ جهان آرا» صفحه ۲۷۷ به ترفیعات حسین بیک چنین اشاره شده است:

«... در سال عشر و تسعمائه (۹۱۰) ... از دیوان اعلی، یزد به تبول حسین بیک لله مقرر گردید. وی با منتهای کوشش و جدیت به برقراری امنیت و انتظام آن دیار پرداخت و بقایای معاندین را از حیطه‌ی آن دیار پاک ساخت.»^۴

می‌بینیم که در همه جا و در هر جنگ و جدال و استقرار امنیت و انتظام شخص حسین بیک لله و دیگر سرداران شاملو رأساً اشتراک و فرماندهی نموده و در پیشبرد مقاصد دولتی و پیروزی نبرد سهم مهم و بسزایی داشته‌اند. مثلاً هنگامی که در سال ۹۱۶ هجری قمری در مرزهای خاوری کشور جنگ با محمد شاه بخت‌خان شیبانی (شیبک خان) قطعی و ناگزیر است. شاه اسماعیل برای مقابله و بیرون راندن اوزبیکان متجاوز از خاک خراسان به این جنگ میهنی و تدافعی دست می‌یازد. مؤلف اثر «خلاصة التواریخ» صحنه‌ی جبهه‌ی جنگ را چنین تصویر می‌نماید:

«... شیبک خان بعد از آن به تصفیه‌ی صفوف پرداخت. خود در قلب لشکر

۱ - منقلای - جلودار، طلایه، پیشگام، پیش‌قراول.

۲ - باریک - اسم خاص است. اشاره به باریک بیک یکی از سرداران طاغی و شورشگر شاه اسماعیل صفوی و حاکم طاغی بغداد می‌باشد.

۳ - حبیب السیر. جلد چهارم. ص ۴۹۳.

۴ - قاضی احمد غفاری. «تاریخ جهان‌را». ص ۲۷۷.

قرار گرفت، میمنه و میسره را به قنبر بیک و جان وفا میرزا حواله نمود. خاقان صاحبقران که از قرب وصول اعدا آگاه گشت، به تعبیه‌ی جنود ظفر ورود اقدام فرموده، میمنه و میسره را به امرای نامدار مثل: میرنجم ثانی، بیرام بیک قرامانی، چایان سلطان استاجلو، دیوسلطان روملو، حسین بیک لله، ابدال بیک دده، زینل خان شاملو^۱ و بادنجان سلطان روملو مقرر گردانید. خود در کنار سیاه آب بشکار بیلدرچین اشتغال نمود.^۲

همین که محمد شاه بخت خان^۳ مغلوب می‌گردد و فتح خراسان بزرگ نصیب سپاهیان قزلباش می‌گردد، هرات پایتخت تاریخی خراسان بزرگ سر تسلیم در برابر پادشاه جوان بخت صفوی فرود می‌آورد. نخستین کسی که برای ایالت و فرمانروایی این کشور زرخیز بی‌نظیر تعیین می‌گردد حسین بیک لله است. چنانکه خواندمیر می‌فرماید:

«... قوایم سریر خلافت مصیر شاهی در مستقر دار السلطنه‌ی هرات شرف قرار پذیرفت.»

مثنوی

شاه مالک رقاب خیر اندیش	خسرو دین پناه حیدر کیش
چون برافراخت رایت اقبال	زد قدم بر سریر جاه و جلال
از سحاب عطا و ابر کرم	شست از لوح دهر گرد ستم

۱- زینل یا زینال مخفف زین العابدین می‌باشد که در دوران سلطنت صفویه ۳ تن از سرداران خاندان بیگدلی به این نام موسوم بوده‌اند: زینل خان اول زمان شاه اسماعیل و اوایل شاه طهماسب. زینل خان دوم سردار بزرگ و بقول معروف مغز و بازوی شاه عباس اول و زینل خان سوم از معاصرین شاه سلیمان بن شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۱۰۵).

۲- خلاصة التواریخ. ص ۱۱۲.

۳- محمد شاه بخت خان لقب شیبک خان بوده است و او راشیبانی خان نیز می‌گفته‌اند.

کرد بنیاد عدل و داد بلند
ز آب شمشیر غزوتیغ جهاد
کرد از ابر دست بحر اثر
جیب امید را پر از گوهر...

منصب داروغگی و حکومت هرات به حسین بیگ لله متعلق گشت. و امر قضا و فیصل قضایا با فرق برابا به امیر غیاث الدین محمد بن امیر یوسف تفویض یافت.^۱ پس از پیروزی در جنگ با اوزبیکان، حسین بیگ، امیر نجم را تعقیب و در جبهه‌ی بلخ شکست سختی بر وی وارد ساخت.

شرح این جنگ و عاقبت کار شیبک خان را قاضی احمد غفاری چنین تصویر می‌نماید :

«... در سال ستّ عشر و تسعماء (۹۱۶) از ییلاق خرقان درباره‌ی شرارت اوزبیکها خبرها می‌رسید. و این معنی بر خاطر شاهانه گران آمد، از همان ییلاق متوجه خراسان شد. در دامغان احمد سلطان داماد شیبک خان و خواجه احمد قنقرات حاکم استرآباد فرار کردند. شاه دین پناه پس از زیارت روضه‌ی امام هشتم، بطرف حصار مرو که شیبک خان به آنجا روی آورده بود متوجه گردید. چندین جدال با اوزبیکان روی داد و در یک جنگ و گریز ماهرانه شیبک خان را گول زده، بااردوی اصلی به حمله‌ی متقابل پرداخت و جنگ سختی درگرفت.

شیبک خان مغلوب شده با پانصد سوار خود را اندرون خرابه‌ای انداخت و آنجا راه بیرون شدن نداشت و غازیان آنها را تحت فشار قرار دادند. بهادران اوزبیک از غایت دهشت روی هم ریختند و بر سر و روی هم افتادند. بدون اینکه مواظب فرمانده، شاه و سلطان باشند. شیبک خان را زیر پا له کردند. غازیان سراو را بریده بحضور شاه اسماعیل آوردند و اکثر سرداران اوزبیک چون جان وفامیرزا، و قنبریک و غیره گرفتار شدند. تاریخ این واقعه‌ی هولناک را برای اوزبیکان «فتح

۱ - حبیب السیر. جلد چهارم. ص ۵۱۶؛ تاریخ جهان آرا. ص ۲۷۴؛ شرح جنگها و

تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. ص ۲۵۲.

شاه دین پناه = ۹۱۶» یافته‌اند. پس از این واقعه حکومت هرات به حسین بیک لله و مرو به دده بیک مقرر گردید.^۱

پس بطوریکه مشاهده می‌شود حسین بیک بیگدلی شاملو اولین والی دولت صفویه در استان خراسان بزرگ و نخستین حاکم شهر تاریخی هرات می‌باشد که بعد از وی نیز اخلاف او تخمیناً در طول تمام مدت حکمرانی و سلطنت خاندان صفویه پشت اندر پشت و نسل اندر نسل والی خراسان و حاکم هرات بوده‌اند.

حسین بیک لله بر حسب اقتضای زمان و سیاست مرشد کامل دایماً از شغلی و مقامی به شغلی و مقامی دیگر تغییر و تعیین می‌گردیده، تا وضعیت جدید را سروسامان بدهد. وی بارها به حکومت شهر و استانهای کشور منصوب گردیده و سیاست رهبر کشور را به موقع اجرا در آورده است. چنانکه مؤلف «خلاصة التواریخ» ذکر می‌کند:

«... عنان عزیمت به صوب یزد منعطف ساخت و به اصفهان نزول اجلال فرمودند، و ایالت یزد را بدستور به حسین بیک لله شفقت فرمودند.»^۲ از نوشته‌های مورّخین پیداست که حسین بیک لله مانند دست راست شاه اسماعیل بوده و کلید گشاینده معضلات امور کشور در عصر خویش بشمار می‌آمده است.

در سال ۹۰۵ هجری قمری که برای نخستین بار شاه اسماعیل از آذربایجان شمالی برگشته وارد تبریز می‌شود و بر حکومت خانخانی و ملوک الطوائفی پایان می‌بخشد، در این موقع حسین بیک لله امیرالامراء سپاهیان قزلباش شاه اسماعیل می‌باشد. در اثر «خلاصة التواریخ» در این باره چنین مرقوم گردیده است:

«... به زینل بیک شاملو شفقت فرموده او را خان لقب کردند، و در تبریز

۱ تاریخ جهان آرا. مؤلف قاضی احمد غفاری. تهران ۱۳۴۳ ص ۲۷۳ و ۲۷۴.

۲ - خلاصة التواریخ. تألیف قاضی احمد شرف الدین الحسین الحسینی القمی. ۱. به تصحیح

دکتر احسان اشراقی. تهران ۱۳۵۹. ص ۸۶.

حسین بیگک لله شاملو بیگدلی امیرالامراء بود (سال ۹۱۵) «^۱ این مراتب کم و بیش در کلیه تواریخی که در باره صفویه قلمفرسایی نموده‌اند ضبط و مندرج است. مثلاً در «تاریخ قزلباشان» درباره حسین بیگک لله چنین می‌نویسد:

«... از امرای معتبر ایشان حسین بیگک لله است. وی در لاهیجان در خدمت خاقان اسکندرشان می‌بود، چون آنحضرت ظهور نمود، امیرالامراء شد ... بعد از قتل شیبکخان و فتح خراسان ... حاکم هرات گردید ... و در جنگ چالدران کشته شد.»^۲

مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» حسین بیگک لله را نخستین بار چنین معرفی می‌نماید:

«... در هنگام قتل سلطانعلی و مراسم دفن او در مزار شیخ صفی هنگامی که مخالفان غالب آمده، آنحضرت شربت شهادت نوشید. بعد از وقوع آن واقعه جانسوز، تفرقگی بمیان ارباب عقیدت راه یافته، هر کس بجایی پراکنده شدند. حسین بیگک لله و خلیفه‌الخلافا که در آنوقت به خادم بیگک (طالشی) اشتها داشت و دده بیگک، نعش آنحضرت را به دارالارشاد آورده در حظیره متبرکه‌ی منوره صفویه مدفون ساختند.»^۳

و سپس درباره‌ی شخص او چنین می‌گوید:

«... امراء بزرگ و خانان عالیشان در میان طبقه‌ی شاملو بودند مثل: حسین

۱ - خلاصة التواریخ. تألیف قاضی احمد شرف الدین الحسین الحسینی القمی. ۱. به تصحیح

دکتر احسان اشراقی. تهران ۳۳۵۹. ص ۱۰۰.

۲ - مجموعه تاریخ ایران «تاریخ قزلباشان» به اهتمام میرهاشم محدث. از روی نسخه‌ی

منحصر بفرد کتابخانه ملی ملک. تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ ه. ق. تهران

۱۳۶۱. ص ۸.

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی. تألیف اسکندر بیگ ترکمان. ۱. شامل جلد اول و نیمی از

جلد دوم کتاب. چاپخانه موسوی تهران ۱۳۳۴. ص ۲۴.

بیک لله، خاقان سلیمان‌شان ابوالبقاء شاه اسماعیل بهادرخان که پیوسته در رکاب آن مرشد کامل و سلاطین‌خاندان صفوی با کمال صداقت جانبازی‌ها نموده و در سفر و حضر و ماتم و سرور خدمتگذار صادق و جان‌نثار بوده است.^۱

رحیم‌زاده صفوی در کتاب «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل» درباره‌ی حسین‌بیک لله بیگدلی شاملو چنین می‌نویسد:

«فتح بغداد بوسیله‌ی حسین‌بیک لله بیگدلی شاملو سال ۹۱۳ هـ. ق. باریک‌بیک در صدد مقاومت برآمد و همین که نهضت اردوی قزلباش را بجانب بغداد اطلاع یافت، مخالفت خود را آشکار کرده تاج‌قزلباش را از سر افکنده و شروع به جمع‌آوری و انبار آذوقه در بغداد کرد. هنگامی که سید محمد کمونه به او ایراد گرفت و وی را سرزنش نمود، باریک‌بیک وی را گرفته در چاه بسیار عمیقی محبوس ساخت و این احوالات و اخبار بسمع شاه اسماعیل رسید. از آنجانب شاه اسماعیل لشکری پیشاهنگ اردوی بزرگ گردانیده، فرماندهی آنرا به حسین‌بیک لله واگذار و حسین‌بیک لله که از هر جهت مردی آزموده و سرداری کاردان و با کفایت بود، لشکر پیشاهنگ را برداشته بجانب کرمانشاه و خانقین روانه شد ... وقتی که حسین‌بیک با لشکر خود به دو منزلی بغداد رسید، باریک‌بیک احساس کرد که اکثر اعیان و امرای آن ولایت باطناً بجانب شاهنشاه ایران رغبت دارند. حتی دوستان محرمش به او فهمانند، که ممکن است از طرف نیروهای نگهبان خودش توقیف و تسلیم شود. از این رو در شبی تار مانند کسی که از همه چیز می‌ترسد و از همه کس بیمناک است، از شهر بغداد در قایقی نشسته از دجله گذشت ... و بجانب حلب گریخت ... از این جانب اهالی و اعیان بغداد سید کمونه را از چاه بدر آوردند ... و زمام امور آن دیار را بدست او سپردند ... هما نروز سید محمد کمونه پس از ادای نماز جمعه و خواندن خطبه، با اکثر مردم بغداد از شهر بیرون آمده و بدیدار

۱ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل. تألیف رحیم‌زاده صفوی. تهران ۱۳۴۱.

لله بیک (حسین بیک بیگدلی شاملو . غ - بیگدلی) شتافت. در حالی که اردوی الله بیک نیز همان روز بظاهر بغداد رسیده بود. الله بیک مقدم سید بزرگوار را با تعظیم و احترام پذیرفت. خبر فتح بغداد با عریضه سید کمونه برای شاه اسماعیل فرستاد .^۱

مؤلف کتاب «تاریخ خانی» نیز در چند جای اثر خود نامی از حسین بیک الله می برد و نام او را با احترام زیاد یاد آور می شود. مثلاً او می نویسد:

«... مقدمه وقایع به اظهار عداوت شیخ نجم که اعدا عدو خاندان سلطنت بود، ایراد آمد، فوجی از نجوم سپاه و گروهی از جنود ظفرپناه نواب حضرت اعلای شاهی، فلک بارگاهی، به سرداری حسین بیک الله که جهت دفع یا جوج فتن ذوالقدر مقرر بود و از تمادی مقابله و محاربه اتفاقاً اضائت برق محاربهی ذوالقدر و مانع رشحات سحاب فتح جنود همایونی شاهی شده، عساکر منصوره از رزم متقاعد گشته، چشم زخمی بر وجه رجسار رسیده بود و از این تقصیر سموم قهر پادشاهی از مهیب انتقام وزید و بر لباس فاخر رتبهی عالی امارت الله بیک دمیده، جامه‌ی این سعادت از قامت بخت او مخترق و منخرق گشته، جناح همای التفات سایه گستر دولت شیخ نجم شده تا قامت سعادتش به کسوت لطیف امیرالامرای و صاحب اختیاری زینت یافت.»^۲ مشاهده می کنید که حسین بیک بعضاً مغضوب هم می شود ولی باز همانست که بود. وسوء تفاهم بزودی برطرف می شود و در جای دیگر، همین اثر درباره‌ی علایق و روابط شاه اسماعیل و حسین بیک الله و درجه خصوصیت و صمیمیت بین آنان می فرماید:

۱ - رحیم زاده صفوی . کتاب «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» . ص ۲۵۴ .

۲ - تاریخ خانی . شامل حوادث چهل ساله گیلان از ۸۰۸ تا ۹۲۰ قمری . تألیف علی بن شمس الدین بن حاجی حسین لاهیجی . تصحیح و تحشیه‌ی دکتر منوچهر ستوده ، تهران ۱۳۵۲ ، چاپخانه زر ، ص ۳۱۵ .

«... نواب شاهی امرای عالی را به تنظیم استقبال اشارت فرمود و به اعزاز هر چه تمامتر بخانه‌ی الله بیگ که امیرالامرا و محرم اسرار شاهی بود فرود آوردند. و نواب اعلای شاهی دختر الله بیگ را نامزد حضرت اعلای خانی^۱ فرمود و در عقد ازدواج درآورد و اختر اقبال الله بیگ از فرّ مصاهرت حضرت خانی به اوج کمال صعود یافت.»^۲

در جای دیگر ضمن ذکر سرفرماندهان و امرای قزلباش می‌فرماید:

«... از ملاحظه‌ی تعظیم امرای جلالت اساس شاهی و وظایف استقبال مقرّبان پادشاهی مثل: محمد بیگ و الله بیگ و محمود بیگ و زینل بیگ و خوش اندام بیگ که سرآمد سرهنگان بارگاه بودند، زبان استعجاب خاص و عام به ادای معنی کمال تعظیم گوهر بار گشت و ذات مقدّس انگشت‌نمای آن ایام گشت...»^۳

گفتیم که حسین بیگ بیگدلی شاملو لله‌ی شاه اسماعیل اول و سردار رشید سپاه قزلباش و نخستین امیرالامرای خاندان صفوی، از سنین کودکی و آغاز زندگی شاه اسماعیل با مرشد کامل صوفیان همراه بوده و همیشه خود را سایه‌وار پای انداز قدوم شاهزاده‌ی صفوی می‌نموده است. و با وجودی که بمقامات بزرگ دوران خود نایل آمده، از سرداری و امیرالامرای، استانداری، وکیل السّاطنه‌ای گرفته هر جور رتبه و مقام و منصب را دارا بوده است، ولی نامبرده لقب الله‌گی شاه اسماعیل و اتابیکی را از همه والاتر و بالاتر شمرده و بنام حسین بیگ الله شهرت یافته و به این نیز افتخار نموده است. وی در طول سالیان سلطنت شاه اسماعیل در کلیه‌ی نبردها اشتراك نموده، فرمانده و طراح و فاتح بیشتر از این زور آزمایی‌ها و محاربات بوده است.

۱ - اشاره به سلطان حسن خان کیائی از سلاطین گیلان می‌باشد که از سال ۹۱۱ ه. ق. قیام در رأس حاکمیت و خانی بودند.

۲ - همان کتاب. ص ۱۸۶.

۳ - همان کتاب، همانجا.

در آخرین محاربه‌ای که مشارکت نموده، جنگ چالدران واقع در بیست فرسنگی تبریز و در دشتی بهمین نام در سال ۹۲۰ ه. ق. بود که سلطان شیعیان با سلطان سلیم سنی پادشاه عثمانی نمود و به «شاه جنگ ایران» مشهور شد. همی تاریخ نویسانی که به جنگ چالدران اشاره نموده‌اند، نام حسین بیک آتالیق و لله بیگی شاملورا نیز برده و از رشادت و فداکاری او سخن رانده‌اند.^۱ چونکه حسین بیک لله مانند همیشه فرامین مرشد کامل را نصب العین خویش قرار داده بود، زیر شاه شیعیان در آخرین نطق خود قبل از آغاز جنگ چالدران خطاب به سرداران و سپاهیان

۱ - در این باره به آثار زیر توجه فرماید :

۱ - احسن التواریخ. تألیف حسن روملو. به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، تهران، ۱۳۵۷ ص ۱۹۵.

۲ - تاریخ جهان آراء، مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی تهران، ۱۳۴۳ شمسی چاپخانه نیکو، ص ۲۷۷.

۳ - تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. تألیف غیاث الدین بن همام الدین حسینی المدعوبه خواند امیر. مقدمه استاد جلال الدین همائی جلد اول، تهران ۱۳۵۳ چاپ ۲، ص ۵۴۷.

۴ - در سلاطین صفویه ۲۷۷.

۵ - خلاصه التواریخ، تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی القمی. ۱. به تصحیح دکتر احسان اشراقی، تهران، ۱۳۵۹ ص ۱۳۱.

۶ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل، تألیف رحیم زاده صفوی، تهران ۱۳۴۱، ص ۳۵۷.

۷ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان، شامل جلد اول و نیمی از جلد دوم، تهران، چاپخانه موسوی، اسفندماه سال ۱۳۳۴ (از روی چاپ سنگی تهران) از ص ۴۰ بیعد.

۸ - تاریخ نظامی ایران، جنگهای دوره صفویه، تألیف خانبا با بیانی، تهران، ۱۳۵۳ شمسی، ص ۲۲۷.

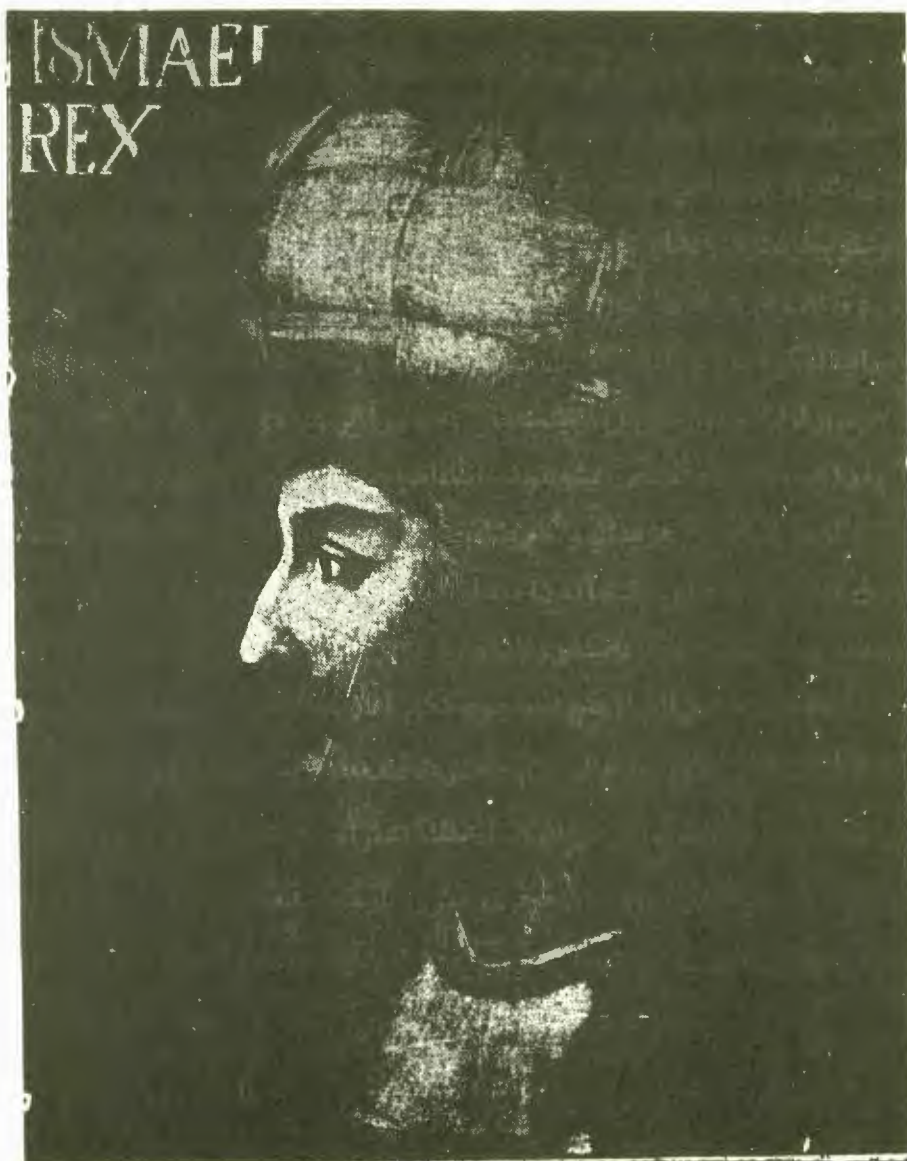
۹ - ایران عصر صفویه، مؤلف راجر سیوری، ترجمه احمد صبا، تهران، چاپ اول ۱۳۶۳ و دهها تاریخ دیگر.

دلیر خویش ، خطاب بصوفیان صافی ضمیر قزلباش و خطاب بجنگاوران رشید و از جان گذشته‌ی ایران گفته بود:

« ... ای مردان دلیر ! وظیفه‌ی ما همان است که گفتیم. یعنی هر کس در هر نقطه‌ای که هست باید آنقدر از افسران و سربازان عثمانی را بقتل برساند تا اینکه کشته شود و حتی یکو جب نباید عقب نشینی کرد.»^۱

حالا اجازه می‌خواهیم که قسمتی از عین مندرجه‌ی اثر گرانبهای «شاه‌جنگ ایرانیان در چالدران و یونان» را برای نشان دادن عظمت این شاه جنگ و مرگ قهرمانانه حسین بیگ‌الله بیگدلی شاملو در اینجا بیاوریم و برروان همه آن فرماندهان و فرمانبران دلیر درودی بفرستیم و برایشان قطرات اشکی نثار کنیم و راستی که آنها برای این مردند که ایران زنده بماند:

۱ - شاه جنگ ایرانیان در چالدران و یونان . نویسندگان : اشتن متز (آلمانی) - جون بارک (آمریکائی) مترجم ذبیح‌الله منصوری ، از انتشارات مجله‌ی خواندنیها ، تهران دیماه ۱۳۴۳ ، ص ۲۸۸ .

شاه اسمعیل اول

تصویری از جنگ پالید و شاه جنگ ایرانیان

قهرمانان ایل و تبار دودمان بیگدلی شاملو در تاریخ پر عظمت
ایران هر يك رستمی هستند که درباره شان نگارش يك شاهنامه
لازم است .

غ . بیگدلی

چالدران

شاه جنگ ایرانیان

۹۲۰

دشت چالدران واقع در بیست فرسنگی شهر خوی، دشتی—
است وسیع که مابین دو رشته کوه قرار دارد و طول آن
شرقی و غربی است و موضع شاه جنگ ایرانیان بوده است.

کسانی که زدن يك گل در میدان فوتبال را افتخار می پندارند، لطفاً به تاریخ
اجداد ما بنگرند که در میدان نبرد زندگی میهن هزاران گل زده اند و از راست قامتان
تاریخ ایران در شمارند.

در جنگ چالدران ایران ویران شد ولی برای همیشه لگد کوب بیگانگان
متجاوز و خون آشام نگردید، زخم جانگداز او الشیام پذیرفت و از نو سر پای خود به ایستاد
و به زندگانی مستقل و شرافتمند و مردانه ی خود ادامه داد. جاوید بسانی ایران عزیز!

قزلباشان ایران با بیست و هشت هزار و پانصد جنگاور در برابر نزدیک به دویست هزار عسکرینی چری ترك آنچنان مقاومت دلیرانه‌ای نشان دادند که نظیرش را تاریخ تا کنون در هیچ زمانی و مکانی و شرایطی ندیده و ارائه نداده است.

قزلباشان فقط با سلاح سرد و دشمن بیشتر با سلاح گرم و توپ و تفنگ مجهز بود و از لحاظ شمارش تخمیناً ده برابر قزلباشان، این بود که بنا به گفته‌ی بعضی از مورّخین و واقعه‌نگاران تعداد ۴۷ هزار و پانصد نفر از قزلباشان در میدان این جنگ غیر برابر تحمیلی با کمال شجاعت و رشادت و قهرمانی جان سپردند ولی یک نفر هم اسیر ندادند. آری این فداکاری بی نظیر زاییده از ایمانی بود که قزلباشان به میهن و استقلال و سرکرده‌ی محبوبشان یعنی مرشد کامل داشتند و نیک می‌دانستند که در راه که و چه سر می‌بازند و جان می‌دهند. درود بر روان پاک آن دلاوران و قهرمانان بخون آغشته و دلاوران میهن پرست بی نظیر در همه تاریخ جهان، درود به روان پاک آنهایی که قهرمانانه جان شیرین خود را در راه بقا و استقلال و عظمت ایران عزیز در طبق اخلاص نهادند و نثار پای مادر میهن نمودند. درود بر روان میهن پرستانی که مردند تا میهنشان زنده بماند.

سلطان سلیم از ایران چه می‌خواهد؟

پادشاه عثمانی می‌گوید:

«... هیچ چیز من کمتر از اسکندر نیست و اسکندر تا سقّ سی سالگی تمام دنیای متمدّن عصر خود را گرفت. من هم باید تا سی سالگی تمام دنیای متمدّن عصر و زمان خود را بتصرّف در آورم و اگر نتوانم دنیا را بگیرم لااقلّ باید تمام جهان اسلام بتصرّف من در آید.»^۱

سلطان سلیم با این نیت پلید با قصد جهانگشایی و اشغال سرزمینهای

۱ - شاه جنگ ایرانیان در چالدران و یونان، نویسندگان: اشتن متر (آلمانی) - جون

بارک (آمریکائی): مترجم ذبیح الله منصوری، از انتشارات مجلّه خواندنیها، تهران،

دیماه ۱۳۴۳، ص ۴۹.

همسایگان از ناخن تا دندان مسلح گردیده، از مرزهای غربی ایران گذشت و با سرعت شروع به پیشروی نمود. در سر راه مقاومت میهن پرستان و مرزداران ایران را خنثی نمود و مردم را بخاك و خون کشید. شاه اسماعیل غافلگیر شد و آماده گی مقابله و مقاتله با دشمن را نداشت و فقط با تعدادی اندك و یا كمتر از يكدهم سپاهیان مهاجم در برابر دشمن صف آرایی نمود و دستور گردآوری سپاهی داد ولی بسیار دیر شده بود. دشمن دروازه کشور را گشوده و گذشته بود. بنا به گفتار مورّخین : « ... روزی که شاه اسماعیل با قشون خود برای جلوگیری از سلطان سلیم از تبریز خارج شد (فقط) بیست و پنج هزار و پانصد و هفتاد و پنج نفر سرباز داشت^۱ که با سربازان دوهزار نفری محمد قره باغی یکجایی شد ۲۷۵۷۵ نفر و از این عده دوهزار سوار بودند که در آن قشون كوچك قابل توجه بشمار می آمد.»^۲

قبل از آنکه دو سپاه متخاصم قزلباش و بنی چری روبرو شوند، شاه اسماعیل که از تعداد زیاد و برتری عددی دشمن با خبر بود و از طرفی نيك می دانست که هر فردی از افراد قزلباش از لحاظ روانی و توان جنگی و ایمان بیش از ده نفر دشمن است، نطقی بس جانانه و مؤثری ایراد کرد. و در اعماق قلوب قزلباشان که او را مانند خدا می پرستیدند شور و غوغایی برپا کرد. اینك چند سطر از خطابه ی مردانه و میهن پرستانه شاه شیعیان و مرشد کامل صوفیان.

شاه اسماعیل به رؤسای قشون گفت :

« ... نیروی ما در مقابل نیروی سلیم از حیث شمار افراد كم است ولی ما چیزی داریم که سلیم و سربازان او ندارند و آن نیروی ایمان و نیروی دفاع از خاك خودمان است ... سلیم برای غصب اراضی دیگران و غارت ما می آید ولی ما می رویم که از خاك و ناموس و دارایی خودمان دفاع نماییم. عمل سلیم دزدی است ولی عمل ما جهاد مقدّس می باشد و ما چه بکشیم و چه کشته بشویم به بهشت می رویم.

۱ - این رقم را از ۱۲۰۰۰ تا ۲۷۵۷۵ نفر نگاشته اند.

۲ - همان . کتاب ص ۲۳۰ .

اگر بکشیم دشمن غاصب را از خاک خود بیرون کرده ایم و اگر کشته شویم شهید خواهیم شد و جای ما در بهشت برین خواهد بود. لیکن اگر سستی کنیم و بترسیم هم خاک و ناموس و دارایی خود را از دست داده ایم و هم ثابت می‌کنیم که بی‌غیرت هستیم. در زندگی هر قوم و طایفه ممکن است روزی پیش بیاید که، آن روز وظیفه تمام مردم یکی است و آن کشتن یا کشته شدن است...

ما که اینک بجنگ می‌رویم نباید فکر مراجعت را بدون فتح بکنیم. ما باید یا فاتح شویم یا تا آخرین نفر بقتل برسیم. نمی‌گوییم که خودمان را بی‌فایده بکشتن بدهیم، بلکه می‌گوییم در حالی که خصم را نابود می‌نماییم کشته بشویم... مرد بیش از يك مرتبه کشته نمی‌شود و بطوری که همه میدانند در بحبوحه‌ی جنگ انسان وقتی شمشیر می‌خورد، درد شمشیر را زیاد احساس نمی‌نماید. بطوریکه غالباً نمی‌فهمد که کی خواهد مرد. مرگ فقط يك لحظه است، ولی ننگ بی‌غیرتی تا آخر عمر باقی می‌ماند و بعد از انسان آن ننگ بمیراث بفرزندانش می‌رسد و فرزندان هم از ننگ بی‌غیرتی پدر تا آخر عمر باید سر بزیر باشند...»^۱

این نطق غرای مرشد کامل آنچنان خون قزلباشان را بجوش آورد و هیجان عظیمی در وجود آنان آفرید که سراز پای نمی‌شناختند و مرگ را با آغوش باز استقبال می‌نمودند و الله‌گویان لرزه بر زمین و آسمان می‌انداختند و همه آماده فتح یا مرگ بودند و حتی یکنفر در تزلزل و تردید بسر نمی‌برد. همه گوش بفرمان و جان در کف و منتظر دستور بودند.

«پادشاه شیعیان دوتن ارسرداران خود را به اسم حسین بیک الله (بیگدلی شاملو) و امیر عبدالباقی که مجموع قوای آنان پنجهزارتن بود مأمور کرد که جلوسپاه پیاده (چاووش) را بگیرند.»^۲

شایان توجه است که حسین بیک آن سردار رشید و بی‌همتای ایران فقط با

۱ - همان کتاب. ص ۲۳۲.

۲ - همان کتاب. ص ۲۵۳.

پنجهزار نفر در برابر يك نیروی ۱۵۰ تا ۲۰۰ هزار نفری مأمور دفاع و جلوگیری از پیشرفت می گردد. این محاسبه وصف آرایه غیر برابر تاکنون در تاریخ جهان سابقه نداشته است. مؤلف اثر می نویسد :

« ... این پنج هزار سربازان حسین بیک لله و امیر عبدالباقی در مقابل سپاه چاووش چنان مردانگی و رشادت بخرج دادند که دنیا نظیرش را ندیده و نشنیده بود. بطوریکه شاه اسماعیل که از مقر فرماندهی ناظر میدان جنگ بود جلال الدین - بیک را بنزد آن دو سر کرده فرستاد و قدردانی پادشاه ایران را به آنان و سربازانشان ابلاغ نمود. »^۱

جنگ بی امان تشنه ی خون دلیران است ، نیروی قزلباش از حیث روحیه و کاردانی و جنگاوری هر قدر هم بر دشمن تفوق داشته باشد، مسئله تعداد طرفین متخاصم آن هم به نسبت يك به ده نه اینکه قابل ملاحظه است ، بلکه حلال و قاطع می باشد. هر فرد قزلباش اگر نه نفر از قشون ینی چری را بکشد باز در دست نفردهم ناچار بقتل می رسد این است که نیر و ساعت بساعت به تحلیل می رود: «سه تن از سرداران بر جسته قلب جبهه ی ایران که عبارت باشد از اصلا ن ، امیر عبدالباقی و ساروپره» کشته شدند . فقط حسین بیک لله باقی مانده بود. او متوجه شد که برای نجات آن قسمت از سربازان که زنده مانده اند چاره ای جز عقب نشینی نیست . شاه اسماعیل نیز از مقر فرماندهی خود يك سوار فرستاد تا اینکه عقب نشینی سربازان را ابلاغ نماید. ولی قبل از آنکه سرباز بفرمانده برسد حسین بیک لله فرمان عقب نشینی را صادر کرد و سربازان ایرانی را از تیررس توپها دور نمود و به مبداء خویش برگشتند . »^۲

حسین بیک به اختصار گزارش وقایع را داد و شاه اسماعیل در برابر قزلباشان نبرد دیده و آماده ی کارزار نطق مهیج و غرای دیگری نمود و یادی از میدان خونین کر بلا

۱ - همان کتاب . ص ۲۵۳ .

۲ - همان کتاب . ص ۲۸۸ .

و یاران سیدالشهدا در روز عاشورا کرد و خطاب به یاران خود چنین گفت:

«... ای مردان دلیر! وظیفه‌ی ما همانست که گفتم، یعنی هر کس در هر منطقه که هست باید آنقدر از افسران و سربازان عثمانی را بقتل رساند تا اینکه کشته شود و حتی یکوجب نباید عقب‌نشینی نمود...»^۱

شاه اسماعیل برای اینکه مأموریت تازه‌ای به اللهی خود بدهد از وی می‌پرسد «برای تو چندسوار باقی مانده است؟» حسین بیک‌الله جواب می‌دهد «من دوهزار و پانصدسوار داشتم، سیصدنفر آنها از طرف توپهای دشمن درو شدند و هم‌اکنون دوهزار و دویستسوار باقیست...»^۲

زیرا حسین بیک‌الله برای جلوگیری از رسیدن سربازان ینی‌چری به تپه‌ی کبود قبلاً سیصدسوار فرستاده بود، که همه‌شان بوسیله‌ی گلوله‌های توپ و تفنگ عثمانیها نابود شده بودند و در این خصوص در کتاب «شاه‌جنگ ایرانیان در چالدران و یونان» چنین مضبوط است:

«... حسین بیک‌الله سیصدتن از سواران خود را مأمور کسر کرد که بروند و سربازان عثمانی را که از تپه‌ی روبرو سرازیر می‌شدند نابود نمایند، ولی قبل از آنکه به پای تپه برسند بوسیله‌ی آتش توپهای ارتش عثمانی از پای درآمدند و داس مرگ یکمرتبه خرمن هستی آنها را درو کرد، معدودی از آنها که زنده ماندند با شمشال شمشالیان دچار گردیدند و بقتل رسیدند و بدین ترتیب یورش سیصدسوار قزلباش برای ممانعت از فرود آمدن سربازان عثمانی از تپه‌ی کبود بکلی بی‌نتیجه و بی‌ثمر گردید. ورستم کلاه چرمینه و حسین بیک‌الله بهیچوجه نتوانستند جلوی ابن‌سیل غلطان حرکت سپاهیان عثمانی را بگیرند و سخت مضطرب شدند.»^۳

اما حسین بیک‌الله آن سردار نامدار ایرانی بهیچوجه به این دسته از شمشالیهای

۱ - همان کتاب . ص ۲۸۹ .

۲ - همان کتاب . ص ۳۲۳ .

۳ - همان کتاب . ص ۳۳۸ .

عثمانی اجازه‌ی فعالیت بیشتری نداد. و به آنها مجال پر کردن شمشال‌ها را برای بار دوم نداده و بر سر آنها مانند اجل معلق سرازیر شد. چنانکه مؤلف اثر «شاه جنگ» ایرانیان می‌گوید :

«... اما سیصد نفر دیگر قبل از آنکه شمشال عثمانیها برای دفعه‌ی دوم پر شوند خود را بر سر بازان سلطان سلیم رساندند و آنها را نابود کردند.»^۱
ادامه‌ی جریان جنگ و تصویر میدان‌نبرد را مؤلفین اثر گرانبهای «شاه جنگ» ایرانیان در چالدران و یونانیان چنین جلوه‌گر می‌سازد :

«... سواران حسین بیک لله هر بار با فریاد «یا علی» حمله می‌کردند تا آنجا که ممکن بود فلاخن بکار می‌بردند. و بعد از آنکه بنزدیک سربازان عثمانی می‌رسیدند، شمشیرها و تیرها را آزاد می‌کردند ... و هر دفعه که حمله‌ی سواران حسین بیک لله شروع می‌شد کمانداران سپاه عثمانی سواران وی را به تیر می‌بستند که نتوانند نزدیک بشوند. ولی آنها به تلفات نیندیشیده، خودشان را به عثمانیهای رساندند و آنها را بعقب می‌نشاندد.»^۲

حسین بیک لله در جنگ چالدران با سواران دلیر خود تیر چشم دشمن و ضربزن همه‌جا آماده و حاضر و ناظر می‌باشد. و در لحظات سخت از وی یساری می‌طلبند : «کلاه چرمینه برای حسین بیک لله پیغام داد که اگر جناح جنوبی ما از پای در آید، محاصره خواهیم شد . تو پایداری کن و نگذار که سربازان دشمن از آنجا بگذرند . حسین بیک لله جواب داد که خاطر جمع دارد ، در اینجا مقاومت خواهیم کرد. لیکن عرصه بسواران حسین بیک لله تنگ شده بود و وقتی که یک سواری بر اثر جراحت سنگین از اسب می‌افتاد، هیچکس قادر نبود اقدامی برای خارج کردن وی از میدان جنگ بنماید و این قبیل مجروحین در زیر سم اسبان خودی و دشمن از بین می‌رفتند ... خون چشم سواران ایرانی را گرفته بود. چون می‌دانستند که آن

۱ - همان کتاب . ص ۳۵۰ .

۲ - همان کتاب . ص ۳۶۰ .

میدان جنگ قبرستان آنان می باشد و از آنجا خسارج نخواهند شد... و سربازان ایرانی در سایه‌ی ارادت و ایمان بمرشد کامل از زخم نمی نالیدند و فریاد نمی کردند. همه‌ی جنگاوران ایرانی به این نتیجه قطعی رسیده بودند که همه شیعه‌ی مرتضی علی و مجاهد فی سبیل الله هستند. وظیفه‌ی هریک از آنان اینست که طبق دستور شاه اسماعیل مرشد کامل آنقدر فداکاری و جانبازی و شمشیرزنی نمایند تا کشته شوند. عقب نشینی و شکست را در محلی خودشان راه ندهند.»^۱

مرگ قهرمان چالدران مرگ دلیرانه حسین بیک لله بیگدلی شاملو

حسین بیک مردی بود بلند اندام و فراخ سینه و باریک میان و با توش و توان و چشمانی درشت و نافذ و بسیار زیبا، سیلهایش تا بناگوش کشیده می شد و بازوان ستبر داشت.

بعضاً می بینیم که تاریخ تکرار می شود و صحنه‌هایی از گذشته با آنکه تفاوت و جزئی اختلاف در میدان نبرد و زندگی خودنمایی و جلوه‌گری می نماید. جانبازها و رشادت و شهادت سرداران و سپاهیان قزلباش در چالدران یکنوع تکرار قهرمانیها و فداکاریهای کربلا در روز عاشورا و شهادت حسینی است. تناسب قوای طرفین، رشادت یاران حسین بن علی و مرشد کامل و شاه شیعیان، حقانیت فرزندان علی و نواده‌های پیغمبر و دنیاپرستی و جاه طلبی و زورگویی و بی عدالتی و تجاوز- کاری مردود دشمن، و بسیاری از این قبیل مشخصات در هر دو جبهه و میدان کربلا و چالدران وجه تشابه ویژه و نزدیکی دارند. حتی ساعت قتل حسین بیک لله بامولایش حسین ابن علی تخمیناً تطبیق می کند:

«... برای جلوگیری از محاصره در حالی که حسین بیک الله درست در ساعت يك و نیم بعد از ظهر به اتفاق سواران خود به سربازان سپاه استانبول حمله کرد و خواست که شمشیر خود را بر دشمن وارد آورد يك تیر از طرف يك کماندار نیرومند عثمانی بسوی وی پرتاب شد. درست بر چشم راست او نشست و پیکان آن تا نزدیک مغز فرو رفت. حسین بیک الله از فرط درد خم شد و عنان اسب را که در دست چپ داشت رها کرد و بادست چپ خواست که تیر را از چشم بیرون بیاورد ولی متوجه شد که، پیکان تیر پره دارد، و نمی تواند آنرا از چشم خارج کند. در همین لحظه يك ضربه ی شدید نیزه او را از اسب سرنگون ساخت و بمحض افتادن بزمین ضربه ی نیزه ی دیگر صورتش را سوراخ کرد و از پس گردنش خارج شد. گویند آخرین کلام حسین بیک الله این بود:

«... یا علی انتظار دیدار تو را دارم.»^۱ و چشم از جهان بربست و به ابدیت پیوست. با این مرگ قهرمانانه زندگانی يك سردار بزرگ و صوفی با ایمان و يك مرد فداکار و رشید و خدمتگذار ایران و شیعه که در طول تمام عمر شاه اسماعیل الله و مرئی وی بود، پایان پذیرفت و به ابدیت پیوست. «جسد حسین بیک الله همچنان در میدان ماند و نتوانستند مانند هزاران سرباز دیگر جنازه ی فرمانده جناح جنوبی را از میدان جنگ خارج بسازند. وقتی که در قلب جبهه ی ایران خبر شهادت حسین بیک الله به پادشاه شیعیان رسید، گفت:

«... امیدوارم از دست ساقی کوثر سیراب بشود...»^۲ جنگ در روز دوم ماه رجب سال ۹۲۰ هجری قمری آغاز شد و همان روز نیز پایان پذیرفت. مؤلف «تاریخ جهان آراء» درباره ی مرگ قهرمانانه ی حسین بیک و سایر پاران قهرمان وی چنین می نویسد:

۱ - همان کتاب . ص ۳۸۲ .

۲ - همان کتاب . ص ۳۸۲ .

« ... سال عشرين تسعمائه ۹۲۰ روز ۴ شنبه دوم ماه رجب جنگ چالدران روی داد ... از امراء و ارکان دولت روزافزون میرعبدالباقی ، میر سید شریف : میر سید محمد کمونه ، خان محمد ، ساروپیر ، قورچی باشی استاجلو ، برادر بزرگ متشاء سلطان ، حسین بیک لله ، سلطانعلی میرزا افشار ، پیره عمر بیک شیرچی باشی ، چاووشلو برادر بابا سلیمان استاجلو در این جنگ شهادت یافتند. »^۱

تاریخ حبیب السیر نیز همین جزء وقایع جنگ چالدران و مرگ دلیرانه ی حسین بیک لله بیگدلی شاملو و یاران دلاورش را بدین شرح ذکر می نماید:

« ... در جنگ چالدران فوجی از امراء و اعیان سپاه ظفر پناه نیز مانند حسین بیک لله و خلفا بیک و سارو پیره ، قورچی باشی ، کمونه امیر عبدالباقی و سید شرف الدین علی و سید محمد مکونه و سلطانعلی میرزا بزخم خدنگ و تفنگ دشمنان تیزچنگ شربت شهادت نوشیدند. »^۲

در بعضی مآخذ معتبر جزء سرداران و بزرگان مقتول قزلباش نامهای حمزه بیک کوسه ، سردار بیک بیگدلی شاملو حاکم بردعه و گنجه و برادر آغزیوارخان بیگدلی شاملو حاکم مغان نیز ضبط گردیده است ...^۳ این چند نفر عیناً به مثابه ی مثنی از خروار می باشد. و شمار شهیدان راه عظمت و استقلال میهن در این جنگ نابرابر چندین و چندین برابر اینهاست که از طرف تاریخ نویسان ثبت و ضبط گردیده است ... سلطان سلیم پس از این پیروزی موقت دیگر هیچگاه نتوانست در پایتخت

۱ - تاریخ جهان آراء ، مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی ، از روی نسخه ی عکسی استانبول که بهمت و سعی استاد مجتبی مینوی برای دانشگاه تهران تهیه شده . با چندین نسخه معتبر قدیمی و نسخه محشی علامه قزوینی ، کتابفروشی حافظ ، تهران ۱۳۴۳ ، ص ۲۳۷ .

۲ - تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر ، تألیف غیاث الدین بن همام الدین حسینی المدعو بخواند امیر ، مقدمه : استاد جلال الدین همائی ، تهران ۱۳۵۳ ، ص ۵۴۵ تا ۵۴۷ .

۳ - نگاه کنید : تاریخ نظامی ایران ، جنگهای دوره صفویه ، دکتر خانبابا بیانی ، تهران ۱۳۵۳ شمسی ، ص ۲۲۷ .

خود آسوده و آرام سلطنت نموده و سر به بالش فراغت بگذارد. زیرا شاه اسماعیل مانند شیری زخم خورده در ظرف شش سالی که سلیم زنده بود بخود می پیچید و در صد انتقام و جبران شگست چالدران بود و از سال ۹۲۰ تا ۹۲۶ (مرگ سلیم) همواره در مرزهای ترکیه حاضر السّلاح و منتظر فرصت بود و به اقتضای فصول از يك ولايت مرزی به ولايت ديگر می رفت و گاهی در نخجوان و ایروان قارص و اردهان مانور می کرد، زمانی وان و حوالی تفلیس را جولانگاه آرتش تحت السّلاح خود می نمود و هنگامی اردبیل و حوالی بغداد و موصل و حوالی شامات و دیاربکر را بعنوان سردسیر و گرمسیر بر می گزید و حرکات آرتش دشمن را تحت مراقبت دائمی می گرفت و همیشه در آماده باش کامل بسر برده و در اندیشه و هراس بود که تا سلیم بار دیگر نتواند دستبردی زده و تجاوزی بنماید. و تنها پس از مرگ سلطان سلیم بود که، شاه اسماعیل از طرف دولت عثمانی موقتاً فراغت حاصل نمود. و این نکته را نیز نباید فراموش کرد که در طول تمام این مدت از طرف مرز شرقی خود نیز نیروهای تجاوزگر عثمانی پیوسته سربلند کرده و اسباب زحمات کثی برای ایران، بویژه در ناحیه ی آذربایجان بزرگ و غیره فراهم می ساختند. پس از مرگ سلطان سلیم بود که شاه اسماعیل وقت و امکان سر جای خود نشاندن آنها را پیدا کرد و در مملکت يك آرامش و امنیت نسبی فراهم نمود.^۱

تلفات این جنگ برق آسای چالدران را وقایع نگاران مختلف نوشته اند، تعداد تلفات طرفین را از پنج هزار نفر تا پنجاه هزار نفر تخمین زده اند. لیکن مؤلفین اثر «شاه جنگ ایرانیان در چالدران و یونان» به نظر ما کمی به مبالغه راه داده و نوشته اند:

سلطان سلیم در جنگ چالدران با دادن چهل هزار سرباز و فدا کردن رشیدترین افراد سپاهیان خود توانست بر ۲۷۵۷۵ نفر قشون ایران یعنی قهرمانان بی نظیر قزلباش

۱ - نگاه کنید: شروع جنگها و تاریخ رندگانی شاه اسماعیل صفوی، ص ۳۹۹

غالب شود و در این جنگ غیر برابر، که هم سلاح و هم نفرات مخاصمین کاملاً متمایز و متفاوت بود بحساب تلفات بی شمار پیروز شود. مع هذا او بیش از یک هفته نتوانست در تبریز اقامت نماید. و در اثر فشار بی چربها و عوامل دیگر مجبور به عقب نشینی گردید و تمام آذربایجان را تخلیه کرد و از مرزهای ایران خارج شد و چیزی دستگیرش نگردید. فقط باعث قتل ۶۰ هزار نفر از دوطرف گردید.

بنا بنوشته‌ی همین منبع از ارتش ۲۷۵۷۵ نفری قزلباش فقط ۱۹۲۱ نفر سلامت مانده و از جبهه برگشتند و اینها نیز کسانی بودند که از اسرا نگهداری مینمودند. ایرانیان در جنگ چالدران فقط یک نفر اسیر دادند و آن هم یک زن بود، در صورتی که ۱۹۴۲ نفر اسیر از قشون سلطان سلیم گرفته بودند.

ما می‌خواهیم نظر به عظمت حادثه و عبرت آموزی روند این جنگ بزرگ تاریخی ایران و در عین حال برای نمایش نقش و چهره و شخصیت پاره‌ای از فرماندهان این نبرد جانانه علاوه بر حسین بیگلر بیگدلی شاملو که مختصراً در اطرافش سخن رانندیم، معلومات مختصری بدهیم و با استناد بر اوراق تاریخ، صحنه‌هایی از برخورد و رفتار و گفتار و کردار آن ابرمردان تکرار نشو تاریخ را در چند سطری در اینجا بنظر خوانندگان عزیز برسانیم و باهم اشگی بر مزارهای نامعلوم آن شهیدان گمنام نثار کنیم.

یکی از این ابرمردان پاکبار و جاوید سرفراز دیو سلطان روملو^۱ فرمانده سواره نظام ایرانست. وی در جنگ چالدران سی و هفت سال داشت. متوسط القامه، قدری لاغر اندام و دارای سبیل‌های سیاه و بلند و خوش منظر بود. بعد از آنکه شیخ محمد حسن شبستری که برای تنظیم وصیتنامه بحضور شاه شیعیان رسیده بود از خیمه بیرون رفت. شاه دیو سلطان را بحضور طلبید و به وی گفت:

۱ - روملو و شاملو هردو از بیگدلی‌ها هستند که قبلاً به شام و روم رفته بودند و بوسیله امیر تیمور گورگان به ایران برگردانده شدند و با وساطت شیخ سلطانعلی سیاهپوش آزاد شدند و از این پس به روملو و شاملو مشهور شدند.

«... دیو سلطان! من امشب چند کلمه بر وصیتنامه‌ی خود افزودم و نوشتم که بعد از مرگ من تو باید یکی از سه عضو شورای نیابت سلطنت شوی و امور مملکت را با کمک دو عضو دیگر اداره کنی. تا اینکه پسر من^۱ بسن رشد برسد و خود زمام امور را بدست بگیرد.
دیو سلطان در پاسخ گفت:

— اگر تو کشته شوی، من میل ندارم زنده بمانم، تا اینکه عضو شورای نیابت سلطنت بشوم. من زندگانی را برای این می‌خواهم که تو زنده باشی و من زندگی را در خدمت تو بسربرم و نان و نمک تو را بخورم و بفرزندان خود بگویم که پادشاه شیعیان مرشد کامل و مرد بزرگ است. وقتی که تو نباشی دیگر زندگی برای من ارزشی نخواهد داشت و جهان در نظرم تاریک خواهد گردید.
پادشاه صوفی گفت:

— ای دیو سلطان! در زندگی تمام افراد ساعتی پیش می‌آید که باید بمیرند، ولی آنهایی که زنده می‌مانند نباید ناامید بشوند و دنیا را تاریک ببینند... حتی پیغمبر ما و مولای ما علی زندگی را بدرود گفتند. تنها هر کسی ساعتی دارد و در آن ساعت زندگی را بدرود می‌گوید.

من برای اینکه آسوده بمیرم باید اطمینان داشته باشم که بعد از مرگم عده‌ای از مردان با ایمان و با تقوی در پیرامون پسر من هستند و در کارها او را یاری می‌کنند و یکی از آنها توهستی و اگر تو زنده بمانی باعث خشنودی من در موقع مرگ خواهد بود.
دیو سلطان گفت:

— ولی آرزوی من چیز دیگر است، من آرزو می‌کنم که من کشته بشوم و تو زنده بمانی. من اگر زنده بمانم خاصیت و اثرم فقط به اندازه‌ی یک افسر عادی است ولی اگر تو زنده بمانی ایران از دست نخواهد رفت و شیعیان به آسودگی خواهند زیست.

۱ — در این زمان شاهزاده طهماسب فقط یکسال داشت.

شاه اسماعیل گفت:

— دیوسلطان، من از این جهت تورا احضار کردم که بتو بگویم که فردا امید ما بعد از خداوند متعال و مولای شیعیان علی بتو بسته است. به سواران تو و دوهزار سوار که امروز غلامعلی قره باغی آورده است، ما دیگر نیرویی نداریم و پیادگان که امروز از جنگ مراجعت کرده اند گرچه فردا در جنگ شرکت خواهند کرد ولی امید ما به سواران است. من دوهزار سوار غلامعلی قره باغی و خود او را تحت فرماندهی تومی گذارم و به تو می گویم که سواران تو می باید فردا جلوی مجموع سربازان سلطان سلیم را بگیرند...»^۱

شاه اسماعیل از پراکنده شدن سواران به دیوسلطان هشدار جدی داد. و به شکل يك واحد حرکت آنها را تأکید نمود و استفاده از مواقع مناسب را برای ضربه زدن سپرد.

شاه اسماعیل پس از صدور دستورات جنگی مندرجات وصیتنامه را به او بازگو کرد و به او اجازه‌ی مرخصی داد. پس از آن پادشاه صوفیان به اعضای شورای سلطنت توصیه نمود که اگر وی در میدان جنگ کشته شود، دیگران نباید روحیه‌ی خود را ببازند و دست و دلشان سرد و سست شود. یا خدای نکرده بگریزند یا تسلیم شوند. تنها اگر جانشین وی صلاح دید می توانند منظمأ عقب نشینی نمایند. و اگر برای خارج کردن جنازه اش از میدان جنگ عده‌ای از قزلباشان کشته خواهند شد، بهتر اینکه جنازه در میدان جنگ بماند و لاشه در زیر سم ستوران پایمال گردد. اگر توانستند جنازه‌ی او را از میدان خارج نمایند، آنگاه به اردبیل ببرند و در جوار آرامگاه جدش شیخ صفی مدفون سازند.

ما در باره‌ی صمیمیت و روابط يك سر کرده بزرگ و شاه اسماعیل و مناسبات آنها مختصراً سخن گفتیم، حالا در باره‌ی رابطه و ایمان و اعتقاد يك غلام با صاحبش نیز چند کلمه‌ای بگوئیم و به روان پاك این رادمردان كم نظیر تاریخ درود

و رحمت نثار سازیم .

گویند شاه اسماعیل پس از تنظیم وصیتنامه‌ی خود و گفتگو بادبوساطان، غلام محبوب و وفادار و مخصوص خود انوش را مخاطب ساخته و به او گفت:
- انوش! تو بعد از مرگ من آزادی و قسمتی از اموال من نیز طبق وصیتنامه‌ام به تو واگذار خواهد شد. و تو مختاری اگر خواستی به فرزندم طهماسب خدمت بکنی، یا هر جا که خواستی بروی. در هر حال تو آزادی و سهم مال خودت را دریافت خواهی کرد.

انوش جواب داد: حال که تو مرا پس از مرگت آزاد ساخته‌ای و اختیارم را بدست خودم داده‌ و در گرفتن هر گونه تصمیم من مختار خواهم بود، من نیز بعد از تو از این اختیار و آزادی استفاده کرده و خودم را بر سر نعمش تو خواهم کشت و با هم از دنیا خواهیم رفت.

احسن به روان پاک هر سه (اسماعیل ، دبوساطان و انوش) زهازه بر چنین کردار و رفتار و پاکبازها .

در گیردار جنگ سلطان سلیم نامه‌ای محیل به شاه اسماعیل نوشت و با شرایطی سنگین پیشنهاد تسلیم کرد . شاه با آنکه سخت از مضمون این نامه‌ی موهن رنج میبرد، مع هذا خواست که احوال روحیه‌ی افسران و سرداران خود را در مقام مرگ و هستی بیازماید، و از آنها عقایدشان را در این خصوص بپرسد:

همه‌ی افسران يك كلام مرگ را بر ماندن و تسلیم شدن ترجیح دادند.
در اینجا حسین بیك لله^۱ از طرف شاه اسماعیل مأمور شد که پاسخ افسر حامل نامه‌ی سلطان عثمانی را بدهد و با او گفتگو نماید. وی به افسر عثمانی چنین گفت:

« ... پادشاه ایران و افسران و سربازانش تسلیم نمی‌شوند ولی اگر صلح

۱ - این حادثه قبل از مرگ حسین بیك لله رخ داده است ، یعنی قبل از شروع جنگ يك روزه .

شرافتمندانه‌ای از طرف سلطان عثمانی پیشنهاد شود ممکن است قبول بشود. و شرط صلح اینست که ، سلطان سلیم آذربایجان و دیار بکر را تخلیه کند تا اینکه پادشاه ایران بتواند آن نقاط را تصرف نماید . اگر سلطان سلیم این شرط را بپذیرد بین ایران و عثمانی صلح برقرار خواهد شد. و موجبی برای ادامه‌ی جنگ و وجود نخواهد داشت. در صورتی که نپذیرد پادشاه ایران و افسران و سربازانش بجنگ ادامه خواهند داد و شمشیر بر زمین نخواهند نهاد، مگر اینکه آخرین وجب خاک ایران را از پادشاه عثمانی پس گرفته باشند ...»^۱

این سطور به شکل جواب نامه‌ی سلطان سلیم از طرف شاه اسماعیل وبخط علی محمد همدانی به رشته‌ی تحریر درآمد و به افسر عثمانی سپرده شد.

شکست چالدران شئون سیاسی و نظامی و اجتماعی ایران را نتوانست پایین بیاورد، بلکه مقاومت و جانبازی گروهی اندک در برابر نیرویی چند برابر، رشادت بی مثل و مانند شخص شاه اسماعیل و سرداران رشید و جنگاوران دلیر و قهرمان قزلباش در این جنگ نابرابر به ایرانیان افتخار و سربلندی بخشید و به جهانیان درس میهن پرستی و دلاوری آموخت. و بار دیگر به اثبات رسید که هیچکس بهتر و زیباتر از آنان برای دفاع از سرزمین نیاکان و مادر میهن پدافند و جانبازی نمی تواند بکند. همه مردند تا ایران زنده ماند. مرگی چنان شرافتمندانه و دلیرانه که خود تاریخ را به لرزه و بهت انداخت. آنها در آغوش چالدران برای ابد بخواب نواز فرو رفتند تا وفاداری مطلق خودشان را به مام میهن برای ابد جلوه گر بسازند و در برابر وطن وظیفه‌ی فرزندی خود را بنحو احسن انجام داده باشند. آری متجاوزین از روی نعش و قفسه‌های سینه‌ی آنان گذشتند و تا یک فرد سرباز ایرانی زنده بود هیچ ترکی نتوانست بسوی شرق گامی پیشتر بردارد ...

زین العابدین بیک بیگدلی شاملو مشهور به عبدی بیک یا عابدین بیک - مبارزالدوله

یکی از هم‌زمان و هم‌عصران حسین بیک‌الله بیگدلی شاملو، زین العابدین بیک بیگدلی شاملو مشهور به عبدی بیک می‌باشد. وی نیز یکی از صوفیان صافی و مریدان خالص و ارادت‌کیشان و هواداران ثابت‌قدم خانقاه صفویه بوده، و از همان نخستین یاران و سرسپردگان شاه اسماعیل بشمار می‌آید، که در آغاز خروج مرشد کامل در ساروترخان او را استقبال نمود و خود و سیصد نفر سوارانش را در اختیار شاه اسماعیل گذاشت. آنچه که از نوشته‌های تواریخ استنباط می‌گردد، عبدی بیک جزء آن بیگدلی‌هایست که در جزء اسرای تیمور به‌اردبیل نیامده بود، بلکه مستقیماً از شام (سوریّه) و حلب خود به‌یاری شاه شیعیان و مرشد کامل شتافته است. مؤلف «تاریخ قزلباشان» ضمن شرح احوال بزرگان ایل شاملو در باره‌ی وی چنین می‌نویسد:

«... از امرای معتبر ایشان عابدین بیک است. وی در ساروترخان بادویست جوان از بلاد شاملو خدمت خاقان اسکندر شأن آمده منظور نظر آن حضرت گشت.»^۲

حسن بیک روملو ضمن وقایع سال ۹۰۶ این حادثه را بشرح زیر بقلم می‌آورد:

«... چون خاقان اسکندرشان در ارزنجان نزول اجلال فرموده، در آنجا از طوایف مریدان و صوفیه هفت هزار کس از أستاذلو، شاملو، روملو، تکلو، ذوالقدر، افشار، قاجار، وارساق و صوفیه قره‌چهداغ از آنجمله محمد بیک با دویست نفر از

۱ - بعضی از مورّخین این رقم را دویست و بعضی پانصد نفر نوشته‌اند. نگاه کنید: تاریخ

قزلباشان. به‌اهتمام میرهاشم محدّث تهران ۱۳۶۱، ص ۸ - ۹.

۲ - مجموعه تاریخ ایران. «تاریخ قزلباشان»، از روی نسخه‌ی منحصر بفرد کتابخانه‌ی ملی ملک، تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ ه. ق. به‌اهتمام میرهاشم محدّث،

تهران ۱۳۶۱، ص ۸ - ۹.

اولاد و اتباع و عابدین بیک شاملو با سیصد کس بدرگاه جهان‌پناه جمع شدند.^۱ سرکرده مزبور سخت مورد پسند خاطر شاهزاده‌ی جوان قرار گرفت و در کوتاه‌مدت بمقام یکی از مشاورین خصوصی، ندیم و سرداران معتبر وی ارتقاء رتبه یافت و بقول مؤلف «تاریخ قزلباشان» از جمیع امراء ممتاز گشت. در همان نخستین روزهای ورود شاه اسماعیل از لاهیجان به آذربایجان وقتی که طرفداران خانقاه صفویه بسمع مرشد کامل رسانیدند که، «علی بیک چاکرلو حاکم اردبیل به وفور لشکر و امداد میرزا محمد طالش به غایت قوی و مستظهر است.»^۲ شاه اسماعیل برای یافتن راه چاره و تدبیر اندیشی، «به احضار عبدی بیک شاملو تواجی و حسین بیک لله و خلفایک طالش و غیر هم از ملازمان سده سدره انتما حکم فرمود.»^۳ از اینجا معلوم می‌شود که عبدی بیک نیز مثل حسین بیک لله از مؤسسين و حافظین پایه‌های سلطنت صفویه بشمار می‌رود و از روز نخست جزء معتمدین و بنیانگذاران دولت در شمار بوده است.

شاه اسماعیل هنگامی که مصلحت ایجاب می‌نماید، از وجود عبدی بیک و حسین بیک مثل شخص خودش استفاده نموده و آنها را بجای خود می‌گمارد. یا بجایی که لازم است برای ایفای نقش خود می‌فرستد. مثلاً در همان اوایل خروج و نهضت وقتی که سلطان حسین بارانی با قصد خیانت ترتیب ضیافتی مظنون داده و می‌خواست در این مهمانی، نا جوانمردانه بطن خود قصد جان شاهزاده را بکند. سرداران و مریدان و مصلحت‌اندیشان آگاه پیش‌بینی لازم را نموده و برای رفع هرگونه خطر احتمالی از رفتن شاهزاده به مجلس ضیافت سلطان حسین مخالفت نمودند. لیکن بنا به مصلحت روزگار شاه اسماعیل که خود را به تمارض زده بود،

۱ - احسن التواریخ. تألیف حسن بیک روملو، تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی. تهران،

اسفندماه ۱۳۵۷، ص ۶۱.

۲ و ۳ - خلاصه التواریخ، تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسنی القمی. ۱.

به تصحیح دکتر احسان اشراقی، تهران ۱۳۵۹، ص ۲۹.

حسین بیک لله را محافظ جان خود تعیین نموده و بقول مؤلف «خلاصة التواریخ» «چون بر باعث ترتیب بزم اطلاع یافته بود، تمارض نموده ... و حسین بیک لله را نزد خود نگاه داشته، خلفاء بیک و عبدی بیک را به مجلس سلطان حسین فرستاد.»^۱ مشاهده‌ی این صحنه بخوبی اعتماد متقابل مرشد کامل و متقابلاً مریدان کامل را به‌وی بخوبی واضح و آشکار می‌سازد. این خلفاء بیک و عبدی بیک است که هرگونه خطر احتمالی را با آغوش باز استقبال نموده و به کشتارگاه می‌روند و خوفی ندارند.

عابدین بیک یا عبدی بیک بیگدلی شاملو جزء آن دسته از افسرانی بود که همیشه در خط اول جبهه، مستقیماً رویا روی با دشمن بمقابله و متقابل می‌پرداختند. و هرگز جزء نیروهای احتیاط و خطوط پشت جبهه قرار نمی‌گرفتند. هنگامی که شاه اسماعیل فقط با ۱۲ هزار سپاهی قزلباش در برابر نیروی بیشمار و نبرد دیده‌ی سلطان مراد قرار گرفت، عبدی بیک یکی از سرداران و فرماندهان خط اول و رو در روی دشمن بود. به‌ماخذ توجه نماییم:

«... چون سلطان مراد از قرب خاقان ممالکستان آگاه شد با سپاه بسیار و افزون از تخمین و بشمار متوجه میدان‌رزم گشته در برابر خسرو گیتی‌ستان در صبح روز دوشنبه بیست و چهارم شهر ذی‌حجه سنه‌ی مذکور (اشاره بسال ۹۰۸ ه. ق. غ. بیگدلی) بعزم مقابله صفوف لشکر خود را بیاراست. خاقان سکندرشان نیز بر ابلق تیزگام دلدل رفتار سوار شده بترتیب صف اشتغال نمود. در آن روز دوازده هزار سوار و پیاده در ظل رایت آن ظل الله بودند. آن اعلی حضرت خلفایک و منصور بیک قبیچاق را چرخچی گردانید. پیری بیک قاجار را با هزار و پانصد سوار طرح گذاشته باقی امر را مثل ابدال بیک دده و حسین بیک لله و محمد استاجلو و بیرام بیک

۱ - همان کتاب. ص ۵۰. تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، تألیف غیاث الدین بن همام الدین حسینی المدعوبه خواند امیر، مقدمه استاد جلال الدین همائی، جلد چهارم،

قرامانلو و عبدی بیک شاملو و یکان بیک شاملو و ساروعلی مهرداد و بعضی را به میمنه و بعضی را به میسره فرستاد و خود به نفس نفیس در قلب لشکر فیروز اثر مقام گرفت.^۱

حسن بیک روملو جزء وقایع سال ۹۰۸ این احوالات بشرح زیر می نویسد:
 «... چون سلطان مراد از قرب خاقان و الانژاد خبر یافت... با سپاه گران افزون از تخمین مهندسان، متوجه میدان رزم گشته در برابر آنحضرت نزول نمود.»^۲ سپس می افزاید:

«... خاقان سکندرشان ... به تعبیه جنود ظفر اثر مشغول گشت. در آن روز دوازده هزار سوار جرّار نیزه گذار در ظلّ رایت شهریار کامکار بودند:

ده دو هزار از یلان دلیر پلنگ افکن و پنجه در هم چو شیر
 همه صاحب تیغ خارا شکاف همه دشمن جان اهل خلاف

آنحضرت خلفاء بیک و منصور بیک قبیجاقی را چرخچی گردانیده، پیری بیک قاجار را با هزار و پانصد سوار طرح گذاشته، باقی امرا را مثل ابدال بیک دده و حسین بیک لله و محمد بیک استاجلو و بیرام بیک قرامانلو و عبدی بیک شاملو و یکان بیک نکلو و ساروعلی مهرداد، بعضی را به میمنه و بعضی را به میسره فرستاد و به نفس نفیس در قلب لشکر فیروز اثر مقام و آرام یافت.^۳

حسن بیک روملو هم چنین ضمن ذکر وقایع سال ۹۰۹ قمری اشاره به فتح قلعه‌ی استا و زخمی شدن عبدی بیک بیگدلی شاملو نموده می نویسد:
 «... در بیست و چهارم شوال رایت فتح و اقبال در تحت کنف ملک ذوالجلال

۱ - خلاصه التواریخ . تألیف فاضل احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی القمی . ۱۰ .

به تصحیح دکتر احسان اشراقی ، تهران ۱۳۵۹ ، صفحه ۷۷ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ ، همان کتاب . ص ۸۳ .

۲ - احسن التواریخ . ص ۹۱ .

۳ - همان کتاب . ص ۹۱ و ۹۲ .

متوجه قلعه‌ی استنا شد... فرمان همایونی شرف نفاذ یافت که از راه دربندی که به قلعه متصل بود در آیند و قلعه را فتح نمایند. عساکر ظفر شعار بدین طریق عبور نمودند... زمره‌ای از رستم‌داران دیوسار قدم محاربه و مقاتله پیش نهادند و نار حرب را رفته رفته اشتعال دادند:

نخستین سوی سنگ بردند دست فراوان سرودست درهم شکست
یلان هم گشودند بازو به تیر از آن دیوساران برآمد نفیر...

از امرای نامدار عبدی بیک تواچی (یساول و لشکر نویس) باجمعی از شاملو و دیگر دلاوران بهرام انتقام تیغ مقابله و مقاتله از نیام کین کشیده دادمردنی و دلاوری دادند. در اثنای ستیز عبدی بیک را زخم تیری رسید...^۱

عبدی بیک بیگدلی شاملو یکی از افسران دلاور و بسیار متهوری بود که همیشه در سخت‌ترین نبردها و پرخطرترین جنگها پیشقدم و پیشگام و پیش‌تاز بود. هنگامی که شاه اسماعیل با نهایت تلاش و کوشش می‌خواهد به هرج و مرج مسوود و حکومت خانخانی در کشور پایان بخشیده، یک حکومت متمرکز واحد و یک پرچم واحد و یک ارتش واحد ایجاد نماید، و به مملکت سالها زیان دیده و لگد کوب شده، سروسامانی بخشد، یک عده از فرمانروایان محلی این عمل پسندیده و بسود ملک و ملت را نپسندیده و شروع به مخالفت و مقاومت و نافرمانی می‌نمایند، بخصوص در جاهای صعب العبور و دوردست و کوهستانی و از این قبیل مساکن عظیم مخالفت برافراشته و دم از استقلال محلی و حکمرانی منطقه‌ای نموده، تسلیم نمی‌شوند و طغیان می‌کنند. و از آنجمله یکی از این متبردین سرکش حسین کیا و همداستانش مراد بیک جهان‌شاهلو می‌باشند که در قلعه‌ی استنا متحصن شده، و نمی‌خواهند تن به اطاعت از اوامر مرشد کامل داده و تابع وحدت و استقلال بشوند. از این رو شاه اسماعیل ناگزیر به سرکوب و تنبیه آنها است و با «سپاه ظفر پناه در حوالی آن قلعه خیمه و خرگاه و سراپرده‌ی بارگاه برافراشته و فرمان همایون عزّ اصدار یافت... که قلعه

را فتح نمایند ... از امراء نامدار مثل عبدی بیک تو اچی شاملو باجمعی از شاملویان که در قشونوی بودند و بیرام بیک امیر دیوان و دیگر دلاوران تیغ انتقام از نیام کین بیرون آورده و داد مردی و دلاوری دادند:»^۱

مؤلف اثر صریحاً اعتراف می نماید. بسبب زخم برداشتن عبدی بیک فتح میسر نگردید و این اعتراف مبین آنست که وجود عبدی بیک و بطور کلی سرکرده ی قوی چه اندازه در کار سرنوشت جنگ تأثیر دارد. وی می نویسد:

«... در این اثنا زخم تیری به عبدی بیک شاملو رسید و آن دلاوران از آن طایفه خاسره قلعه را نتوانستند گرفت.»^۲ این بدان معنی است که اگر عبدی بیک زخمی نمی شد قلعه را می گرفتند و کار تمام بود.

بمحض اینکه عبدی بیک موقتاً به پشت جبهه منتقل می شود، بلافاصله حسین بیک لله وظیفه ی اورا بعهد می گیرد و دستور می دهد آب را که محصورین از آن سیراب می شدند قطع نمایند و با این تدبیر مقاومت آنها را درهم شکست و به تسلیم وادارشان ساخت.^۳

عبدی بیک بیگدلی شاملو پس از معالجه و بهبودی، مأمور فتح ابرقو می گردد. و با کمال موفقیت از عهده ی این مأموریت نظامی برآمده در سال ۹۱۰ ه. ق ابرقو را مطیع نموده و محمد کره را که علم طغیان برافراشته بود اسیر کرده و بحضور شاه اسماعیل می فرستد. وی از طرف شاه اسماعیل در اصفهان بسزای اعمال خود رسیده بقتل می رسد.

می دانیم که تاجلو بیگم خانم مادر شاه طهماسب دختر عابدین بیک شاملو است و در باره ی ولادت شاه طهماسب این موضوع نیز روشن می گردد چنانکه در تواریخ ضبط است:

«... مولانا آخوند احمد اردبیلی تاجلو بیگم دختر عابدین بیک بیگدلی

شاملو را برای شاه اسماعیل عقد بست.»^۱ و در دنباله‌ی کلام در باره‌ی تولد شاه طهماسب چنین می‌نویسد:

«... شاه طهماسب در روز چهارشنبه ۲۶ ذ - ح سال ۹۱۹ یا ۹۲۰ در روستای شاه‌آباد اصفهان از مادرش تاجلو بیگم دختر عابدین بیگ بیگدلی شاملو بدنیا آمد.»^۲ و از اینجا معلوم می‌شود که، عابدین بیگ پدرزن شاه اسماعیل و شاه طهماسب نوه‌ی عابدین بیگ می‌باشد. اما از خلال سطور تاریخ چنین برمی‌آید که در عین حال شخص خود عابدین بیگ (عبدی بیگ) نیز به یکی از خواهران شاه اسماعیل بنام ازدواج کرده بود و از این بانو فرزندی داشته است که یکی از این فرزندان همین حسین خان بیگدلی شاملو است که بعد از برادر ناتنی‌اش دورمیش خان بیگدلی شاملو حاکم هرات و والی خراسان بوده است. چنانکه خود شاه طهماسب در اثر «روزنامه‌ی شاه طهماسب» خود در این باره چنین می‌نویسد:

«... دورمیش خان شاملو که لله‌ی‌سام میرزا بود در هرات وفات یافت و حسین خان برادرش را که از عمه‌ام متولد شده قائم مقام او کردم و در تخاقوی ثیل احدی و ثلثین و تسعمائه به بیلاق سهند و او جان رفتم ...»^۳ پس نتیجه اینکه شاه اسماعیل بدختر عابدین بیگ و عابدین بیگ بخوهر شاه اسماعیل ازدواج کرده بودند و خاندان صفوی و بیگدلی دایماً در اختلاط و امتزاج بودند.

۱ - مجله دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره چهارم، سال هفتم، شماره مسلسل

۲۸، ص ۹۲۰، زمستان ۱۳۵۰.

۲ - درباره تولد شاه طهماسب اختلاف نظر هست، مؤلف خلاصه‌التواریخ سال ۹۱۹،

سال ولادت می‌نویسد. لیکن خود شاه طهماسب در اثر (روزنامه شاه طهماسب صفوی)

خود «مولود در بیست و ششم ذی الحجه سنه عشرین و شصت» می‌نویسد.

۳ - روزنامه شاه طهماسب صفوی، تألیف شاه طهماسب اول پسر شاه اسماعیل صفوی،

خطی، کتابخانه ملی ملک، تهران شماره ۳۷۲۷ در ۵۱ ورق (۱۰۲ صفحه) در هر

صفحه ۱۴ سطر، ص ۵.

مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی»^۱ موضوع زناشویی و وصلت شاه اسماعیل را با تاجلوبیگم خانم دختر عابدین خان بیگدلی شاملو بشرح زیر می نویسد:

خواستن شاه اسماعیل دختر عابدین خان شاملو و خواهر دورمیش خان را «... چون شهریار گردون وقار بجانب تبریز تشریف شریف ارزانی فرمودند، دختری داشت عابدین خان شاملو، که خواهر دورمیش خان بوده باشد. خدای عالم آنچنان حسن و جمالی به آن یگانه آفاق شفقت فرموده بود که مصوران چین و ختن اگر خواهند سرموی او را بقلم موی بکشند، قدرت ندارند. آنحضرت خورشید اوج عصمت را عقد بسته بهرج سعادت خویش در آورد. آن یگانه صدف سعادت، گوهر پاک شاهوار حامله گردید.»^۲

سپس همین مورخ جریان تولد این نوزاد یعنی شاه طهماسب را چنین بیان می نماید :

رفتن شاه اسماعیل به اصفهان و مولود شاه طهماسب

«... اما از این جانب، چون شاه اسماعیل ... که بجانب بغداد رفته بود و تاجلوبیگم نیز همراه بود، چون زیارت امام جنّ والانس نمود، حضرت بیگم در اندرون روضه از حضرت امیر المؤمنین (ع) استدعای فرزند نمود. دعای بیگم مستجاب گردیده، آثار وضع حمل بر او ظاهر شد. بعضی بر آنند که در بلدهی

۱ - مؤلف این تاریخ هنوز بر عالم علم معلوم نیست و این کتاب را «تاریخ عالم آرای شاه اسماعیل» نیز گویند چون پیش از نصف اثر به تاریخ شخص شاه اسماعیل اول حصر گردیده است. لیکن در صفحه ۵۶۱ همین اثر به تأیید آن در سال ۱۰۸۶ هجری قمری اشاره شده است.

۲ - تاریخ عالم آرای صفوی. بکوشش بداینه شکری. چاپ دوم، ۱۳۶۳. چاپ و صحافی مؤسسه اطلاعات، ص ۱۴۸ و ۱۴۹.

همدان وضع حمل شده. واضح آنست که در کنار اصفهان وضع حمل شد.^۱
 سپس تفصیل تولد شاه طهماسب را بشرح زیر مرقوم می‌دارد :
 « ... اما چون حضرت شاه آمد در آتشگاه - قریه ایست از قراهای اصفهان
 در کنار زاینده رود - و خیمه و سراپرده در سرپای کرده حرم در عقب بود. چون
 شب بر سردست برآمد، حرم را بار کردند. وقت زمستان بود، هوا بغایت سرد بود،
 و درد حمل گرفت بیگم را . گفتند که باد می‌وزد و سرماست می‌باید که بخانه‌ای
 فرود آمد . چون رنان قریه ایست در يك فرسنگی اصفهان، شتران حرم را آوردند
 به رنان. اتفاقاً در آن ده رئیسی بود، بسیار مال و اسباب و ملک و باغ داشت و سنی
 بود. شنید که حرم شاه را به رنان آورده اند . از تعصبی که داشت برخاست و از آن
 ده بدر رفت و بجانب باغهای خود فرار نموده و مردمش نیز از عقب رفتند ، اما
 بیگم را در میان کجاوه درد گرفته ، هر مرتبه که شتر حرکت می‌کرد جان او به لب
 می‌آمد، تا رسیدند میان ده ، شتران را باز داشتند . خواجه سرایان سراغ رئیس را
 می‌گرفتند که بروند بخانه‌ی او . چون آمدند هیچکس را ندیدند و گفتند که رئیس
 در خانه نیست. در آن اثنی رئیس بر که از خانه بیرون آمد.

چند کلمه از احوال بر که بشنو

که چند سال قبل از این رئیس بر که رعیت بود و ارباب او فرمود که هر روز
 «يك خروار خربزه ببر و بفروش ...» با درستکاری و کسب حلال سرانجام بر که
 ثروتمند می‌شود و به رئیس بر که معروف می‌گردد. در این ساعت که شتران حرمسرای
 شاه اسماعیل در وسط ده و در صدد یافتن منزل مناسبی هستند و - «... تا جلو بیگم
 را در میان کجاوه درد حمل گرفته بود فرمود که جایی دیگر فرود آیند. رئیس بر که
 که صدای شتران را شنید از مسجد بیرون آمد، رفت که ببیند چه صداست ! شتران
 بسیار دید که تمام کجاوه بار دارند، از شخصی که قرقچی بود معلوم کرد که این

چه خبر است؟ گفت ای کیدی خود را بکشتن مده، این حرم محترم شاه اسماعیل است. گفت: اینجا چرا ایستاده اند؟ آن رئیس کیدی سنی است و خانه‌ی او نجس است. من غلام حضرت امیرالمؤمنین ام و یکی از صوفیان اوجساق شیخ صفی ام. گوشه‌ای دارم بدن نیست، اگر چه لایق بیگم نیست. اما چون از غلامان ایشان در خانه‌ی بندگان خود می‌توان فرود آمد.

بیگم چون نزدیک بود، می‌شنید. فریاد زد که بسیار خوب است. از نفس این مرد بوی صدق می‌شنوم و خواه‌جهرایی که مهار شتر بیگم را داشت شتر را کشید او را پیش انداخته آمدند تا بخانه‌ی بر که. چون بیگم فرود آمد، گفت: - این خوب خانه‌ای است.

بر که یاران خود را امر کردند که می‌باید چون پروانه گرد سر بیگم بگردید و بیگم را درد حمل گرفته بود و مادر بر که را دید و گفت:

- ای مادر قابله‌خوبی در این ده هست؟

گفت: قربانت شوم، که را حدّ است که به غیر از این کنیز که بیگم را قابله باشد.

گفت: تو صاحب وقوفی؟

گفت: آری.

بیگم را آوردند به اندرون خانه که با آب طلا نقاشی کرده بودند و پستی‌های زریفت چیده و فرش‌های خوب گسترده و بخاری را از چپ و راست آتش زدند. بیگم بسیار مشعوف شد که گویا در خانه‌ی خود است.

بیگم گفت: ای مادر بسیار آزار دارم.

گفت: قربانت شوم، من حاضرم، هر وقت درد زیادتی کند، کنیز خود را خبردار کن تا ترا خلاص کنم.

حاصل که بیگم بار حمل را بر زمین گذاشت. اما چگونه باری؟! شهریاری، گردون‌وقاری، سلیمان قدری، اسکندر شانی، دارایی، آفتاب جمالی، صاحب‌قران

ثانی، رواج دهنده‌ی مذهب بحقّ اثنی عشر، میوه‌ی بوستان خلیل، اختر تاج شاه اسماعیل صفوی الحسینی، شاه عالمگیر، شاه طهماسب، بهادر خان غازی طلوع نمود ... بیگم بسیار خوشحال گردید، اما اهل خانه‌ی بُرکّه آنقدر خدمت کردند که بیگم گویا در خانه‌ی عبدی خان شاملو است، یقین که والده اش این سعی نمی کرد. آنرا زنده اش در عقب بود و بعد از وضع حمل، مادرش آمد. بیگم گفت.

— ای مادر! مادر دیگری بهم رسانیده ام که از تو مهربانتر است.

باری گفت الحال شاه در انتظار است. می خواهم این مژده را پسر تو ببرد و و جلدوی^۱ خوبی بستاند و بیگم خواجه‌ها را قدغن کرد که آوازه بیرون میندازند که کسی این خبر را بشاه برساند. تاشاه را بر که مخبر سازد و جلدو بستاند. نواب بیگم بدست خود خطی چند نوشت، مژدگانی قدم شاهزاده، که مرده بودیم و بر که را پدر گفته ام، جان مرا خریده، انشاء الله در محلّ حضور زبانی عرض خواهم نمود که این جماعت چه قسم مهربانی نموده اند.

رئیس را گفت می روی بر در خیمه‌ی شاه و می گویی دورمیش خان را می خواهم. چون او را دیدی، بگو بیگم مرا خدمتی فرموده است و فرموده که شما مرا خدمت شاه ببرید که در حضور تو آنجا عرض کنم. چون ترا داخل بارگاه می نمایند، اوّل زبانی عرض کن و بعد آن نوشته را بده بدست آن حضرت.

بیگم نوشته را داد بدست مادرش و مادر آورده بدست بر که داد. برداشت و آمد به آتشگاه و به در سر ابرده شاهی. دورمیش خان را دیده آنچه بیگم گفته بود به او عرض نمود.

او دست رئیس بر که را گرفته، آورد در برابر شاه. نواب اشرف را چون نظر بر رئیس افتاد فرمود:

— دورمیش خان! این مرد خوب مردی است. گفت چه کار دارد که از دیدنش

دل فرح می یابد.

۱- جلدو - مزد و پاداش و جزا و انعامی که شخص بزرگی میدهد - فرهنگ نفیسی.

رئیس سجده کرد و شاه را دعا نمود و گفت:

— قربانت! ما عبث دست بردامن شما نزده ایم، حقا که مرشد چنین می باید که از لوح جبین، احوال مرید را خبر دهد. قربانت شوم! مژده باد حضرت شاه را که خدای عالم، فرزندی، سعادت‌مندی، خورشید رویی بحضرت شفقّت نموده. بعد از آن نوشته را داد به نواب اشرف. چون خطّ نواب اشرف بیگم را دید، سراپا مطالعه نمود، نگاهی در سراپای رئیس کرده و آن ورقه را در پیش دورمیش خان انداخت، او بوسیده و مطالعه کرد و سجده نمود و گفت:

— قربانت شوم، قربان دل روشنت شوم و بعد از آن، آنحضرت برخاست و قد مردی راست نموده گفت:

— ای پدر خوش آمدی، چون نواب بیگم تو را پدر گفته، ما نیز تو را پدر گفته ایم.

غله در بارگاه برخاست. شاه فرمود صندلی آوردند و زیر دست دورمیش خان گذاشتند. آمد و رئیس بر که نشست و عزّت بسیار نمودند. آنحضرت فرمود یساقچیان بروند و آن رئیس رنان را بگیرند و نگاه دارند که مبادا از میان بدر رود. رفتند و بهر قسم که بود او را گرفته و زنجیر نمودند.^۱

اکثر مورّخین ولادت شاه طهماسب را در نزدیکی اصفهان نوشته اند، لیکن بسیار مختصر و کوتاه، اما مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» اولین مورّخی است که شرح و جریان این تولد را، اولاً در نزدیکی اصفهان، ثانیاً با تفصیل و جزئیات تمام ثبت و ضبط نموده است. از مطالعه این تاریخ و در خلال سطورش بخوبی می توان مناسبات شاه و رعیت را در آن دوران مشاهده نمود.

افراد و آحاد دودمان بیگدلی شاملو قدم بقدم با مرشدان کامل خاندان صفوی قبل از رسیدن به سلطنت، در جریان قیام و نهضت شاه اسماعیل و تأسیس پادشاهی این خاندان و در تمام طول ۲۴۲ سال سلطنت و زمامداری آنان پیش رفته و همه جا بار

۱- تاریخ عالم آرای صفوی. به کوشش یدالله شکری. تهران ۱۳۶۳. صفحه ۱۶۵ تا ۱۷۰.

و یاور و فادار و نگهبانان و پاسداران و جانشینان فرمانبردار مملکت و دولت بوده‌اند، پادشاهان صفوی و یا مرشدان کامل یعنی اولادان شیخ صفی‌الدین را مظهر استقلال و عظمت ایران می‌شموده‌اند. در ساختن ایرانی مستقل و آباد و مسلمان شیعه‌مذهب از همان بدایت کار منتهای تلاش و کوشش را مبذول داشته‌اند. در سفر و حضر، در رزم و بزم، در امورات لشکری و کشوری باشمشیر و قلم و خرد و دانش خودشان پیشگام و ثابت قدم بیدریغ بوده‌اند. مثلاً چنانکه قبلاً نیز اشاره نمودیم در همان اوایل نهضت و قیام شاه اسماعیل هنگامی که سلطان حسین بارانی با چرب زبانی و فیرنگ می‌خواهد شاه اسماعیل و سرکردگانش را غافلگیر نموده و در يك دعوت میهمانی، مذوّرانه آنها را یکجا دستگیر و نابود سازد و بقول صاحب حبیب‌السیر: «امراء عظام چون مکنون ضمیر مکر تأثیرش (اشاره به سلطان حسین بارانی . غ - بیگدلی) را معلوم داشتند، آن سرور ریاض پادشاهی را به بهانه‌ی عارضه‌ی کسالت که فی الواقع عارض ذات‌میمنت صفاتش نبود، در دولخانه‌ی همایون برمسند عزّت گذاشتند و حسین بیک‌لله را در خدمتش باز داشتند و عبدی بیک و خلفا بیک نزد سلطان حسین رفتند و عذرخواهی نمودند که امروز صحت مزاج همایون شاهی از نهج اعتدال خارج شده و بنابراین میسر نشد که امروز به صحبت شریف تشریف آورند.»^۱

وقتی که عبدی بیک بیگدلی - شاملو و خلفا بیک و دیگران در جریان مهمانی اهریمنانه و مذوّرانه از منویات شوم و پلید و بدخواهانه سلطان حسین بارانی وقوف کامل حاصل می‌نمایند و او را به محک آزمایش زده، بر راز درونش آگاه می‌گردند و یقین حاصل می‌کنند که او درصدد توطئه و سوء قصد دیگر خواهد آمد. به محض بازگشت به اردوی شاه اسماعیل با پیشنهاد عبدی بیک و برای جلوگیری از هرگونه

۱ - تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، تألیف غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی

المدعوبه خواند امیر، مقدمه: استاد جلال‌الدین همائی جلد چهارم، تهران ۱۳۵۳.

توطئه و کینه‌توزی و فساد، شاهزاده‌ی جوان و جوانبخت را راضی به ترك آن موضع و حرکت محرمانه‌ی شبانه نموده و با افروختن آتشهای بزرگ برای نمایش موجودیت خود در اردوگاه و اغفال بدخواه شبانه حرکت می‌نمایند و مرشد کامل با کمال میل و رغبت تابع رأی و مصلحت دولتخواهانه مریدان صادق و سرکردگان لایق و فداییان پاکباز خویش می‌شود و می‌داند که سرکردگان رشید و خردمند او جز به سود و مصلحت دولت و ملت کاری نمی‌کنند. این است شخصیت عبدی بیک و دوستان و هم‌زمان او، و این‌ها است نمونه‌هایی از طرز کار و اندیشه و خدمت و کردانی افراد قزلباش و غازیان سلحشور و از آنجمله افراد خاندان و ایل اویماق بیگدلی شاملو.

عبدی بیک در هر کار از مشاورین و معتمدین مرشد کامل است و در هنگام حمله به گرجستان، چو خوریورد و ارمنستان و شروان شاهزاده‌ی جوان با حسین بیک لله، با خلفایک و عبدی بیک است که مسائل را در میان نهاده و با آنان در پیشبرد کار و کارزار مشورت و مصلحت می‌نماید. این سرکردگان عظام بادیکر سرکردگان و امانا و ریش سفیدان قزلباش به مصلحت می‌نشینند و به صوابدید کارشناسان و جهاندیدگان و تجربه‌آموزختگان عمل می‌نمایند. و در نتیجه عروس پیروزی و اقبال را در آغوش می‌کشند.^۱ و عبدی بیک در همه جا حاضر و ناظر است.

روابط معنوی بین مراد و مرشد قزلباشان بویژه در آغاز کار بسیار مستحکم، صمیمانه و صادقانه بوده است. همانطوری که مریدان خاندان صفوی با صفای کامل و صداقت تام و خلوص نیت سروجان خود را در اختیار مرشدان کامل می‌گذاشتند. سر صوفیان یا مرشدان کامل یعنی سلاطین صفویه نیز نسبت به پیروان و سرسپردگان و ریش سفیدان و خلفاء صفویه اعتبار و اعتماد زاید الوصفی نشان داده و در حقیقت آنها را جدا از خویش نمی‌پنداشته‌اند. و در کارهای مملکت و مهم امور کشور، در حرب و صلح، در عسرت و عسرت با هم هم‌نوا و هم‌گام و هم‌آهنگ بوده‌اند و این

کار از بدو تأسیس دولت صفوی در بین مراد و مرید به نحو اکمل رشد یافته و ضمیمه‌ی مغز و خون و رگ و پی و اندیشه‌ی آنان شده بود. به مطالب زیرین توجه نمایید :

در ظرف مدت حدود شش سال که شاهزاده‌ی صفوی برای ایمن بسودن از هر گونه خطر احتمالی و سوء قصد و تحریک در گیلان و لاهیجان بسر می‌برد، در تمام این مدت سران سر سپرده و مخلص و درعین حال رشید و توانای قزلباش یعنی غازیان صافی‌نژاد و صوفی‌مسلك خود را در اختیار اسماعیل خردسال گذارده و در تمام این مدت آنی به غفلت و قصوری راه نمی‌دادند و در رأس آنان حسین-بیک الله بیگدلی شاملو الله و مربی خردمند و سرکرده‌ی رشید و سیاستمدار بزرگ دوران خود قرار گرفته بود. در ظرف این مدت شب و روز و بدون یکساعت غیبت و قصور آنی از خدمتگذاری و تعلیم و تربیت شاهانه مرشدزاده‌ی کامل خود فرو-گذاری نکرد، تا آنکه کم کم شاهزاده‌ی نوجوان پسا به سن ۱۳ سالگی گذاشت و نشانه‌های بزرگی در ناصیه‌ی او پدیدار گشت. هنگام آن رسید که به صوب آذربایجان نهیه سفر دیده شود و جهت تعیین سرنوشت راهی اردبیل و زوار مزار بنیانگذار دودمان بزرگ صفویه گردد. لیکن چون شاهزاده‌ی جوان از آغاز زندگانی و ابتدای نونهالی خوب تعلیم و تربیت دیده بود و بخوبی درك کرده بود که مصلحت اندیشی و شور با صوفیان صافی‌نژاد پر خیر و برکت است، همیشه در هر کار این شیوه‌ی مرضیه را نصب العین خویش قرار می‌داد. و هرگز به تنهایی یا با-لفظ دیگر بگوئیم خود مختارانه مرتکب عمل مهم یا اتخاذ تصمیمی نمی‌گردید. و بهترین مشاورین و محرمان اسرار دولت و ملت در آغاز کار همان سران هفت طایفه‌ی قزلباش منجمله حسین بیک الله و عابدین بیک بیگدلی شاملو مشهور به عبدی بیک بود. این سرکردگان در اعماق وجود مؤسس خاندان و سرسلسله دودمان صفوی تأثیر عمیق داشته و عوالم معنوی شان بدرجه‌ی کمال بود، رتبه و منصب و مقام و ثروت و ضیاع و عقار در اینجا مطرح نبود و معیاری نداشت. به مأخذ مراجعه می‌کنیم. مؤلف تاریخ

گراقدر و معاصر شاه اسماعیل در این باره چنین می گوید :

« ... بعد از آنکه چندگاه در مملکت جیلان رایت اقامت برافراشت و با حاکم لاهیجان میرزا علی طریق محبت و اتحاد مسلوك داشت. به الهام هاتف غیب و تلقین لاریب، خاطر عالی مآثر بر آن قرار داد، که از ولایت غربت متوجه خطه‌ی جنت رتبت اردبیل گردد و از ارواح مقدسه‌ی آباء گرام و اجداد عظام خویش استمداد نموده، همگی همت بر انتزاع ملک از تصرف اصحاب بدعت مصروف گردانند. »^۱

می بینید تصمیم بجا و مناسبی است و باید نهضت را آغاز نمود. لیکن چنانکه گفتیم قهرمان و یکه‌تاز این میدان به کنکاش و شور با کاردیدگان و ریش-سفیدان و هواخواهانش نیازمند بود و بدون مصلحت و مشورت آنان چنین کار مهمی-را انجام نمی‌داد. با سران و سرکردگان سپاهیان تازه نیرو گرفته‌ی خود و مشاوره و تبادل افکار می‌نمود. برای برداشتن گامهای نخستین در راه پرپیچ و خم و پرفراز و نشیب، ساختن يك ایران نوین و واحد و نیرومند شیعی مذهب ۱۲ امامی به کنکاش و تصمیم آنان نیازمند بود و همین کار را هم می‌کرد. چنانکه مؤلف «حبيب السیر» می‌فرماید:

« ... و این معنی را با طایفه‌ای از اعیان غازیان که اقبال مثال ملازم آستان جاه و جلال بودند، ظاهر ساخته و آن جماعت به نور فراست دانستند که تباشیر صبح دولتش را وقت دمیدن است و نسایم ریاض شوکتش را هنگام وزیدن، لاجرم کمر اطاعت فرمان بر میان جان بستند و... »^۲

می بینید هم قهرمان صفوی به یارانش ارزش و اهمیت فوق العاده گذاشته، در اتخاذ تصمیمات مهم نظر آنان را بشمار می‌آورد، به اظهار رأی و وجودشان نیازمندی خود را بمیان می‌گذارد و هم فسادیان دودمان صفوی و سربازان و جانبازان استقلال و عظمت ایران در انجام اینگونه کارهای مقبول و سعادت آور باسر و جان

۱ - حبيب السیر . جلد ۲ . ص ۴۴۷ .

۲ - تاریخ حبيب السیر . جلد چهارم . ص ۴۷۷ .

آماده‌اند و همیشه حاضر بخدمت وفداکاری و اظهار نظر و ایثار.

هنگامی که از طرف میرزا علی کیا حاکم لاهیجان از روی خیر خواهی و مصلحت اندیشی پیشنهاد می‌شود که بمناسبت صغر سن و کمی تجربه شخص خود شاهزاده اسماعیل و قلت سپاهیان و هواداران، مدتی نیز این تصمیم را در خفانگاه داشته، به تعویق اندازد تا با شرایط و آماده‌گی کاملتر آغاز نهضت نمایند. باز هم اسماعیل جوان خود را بی نشان نمی‌دهد. با نیک اندیشان نزدیک خود به مشاوره می‌نشیند. تبادل فکر و نظر می‌کند. سران و سرکردگان قزلباش به مناسب بودن نهضت و خروج از لاهیجان رأی می‌دهند و دیگر بیش از شش سال توقف در لاهیجان و گیلان را ضروری نمی‌شمارند. تصمیم آغاز به کار و حرکت گرفته می‌شود. شاهزاده‌ی جوان در برابر خدمات و زحمات صادقانه و این تکلیف و پیشنهاد خیر خواهانه‌ی میرزا علی کیا قدردانی نموده و او را نوازش و تلطیف می‌کند. از طرف شخص خود و کلیه‌ی همراهانش از وی اظهار امتنان و تشکر می‌نماید و تصمیم بحرکت گرفته می‌شود. خواند امیر در این باره چنین می‌نویسد:

«... لاجرم آنحضرت عزم سفر کرده، در خلوتی خاص با زمهری اهل اختصاص مانند مبارزالدوله والاقبال عبدی بیک توأچی وحسین بیک لله و خلیفه‌الخلافا و غیر ایشان از اعیان و امراء قرعه مشورت در میان انداخت و فرمود...»

می‌بینید در یک چنین موقع مهم، در هنگام انتخاب راه مرگ یا زندگی، در هنگام برافراشتن پرچم استقلال و عظمت ایران عزیز، درگاه گام نهادن در میدان نام و ننگ خلوت نشینان خاص کی‌ها هستند و چه کسانی باید عظمت و استقلال ایران عزیز و آینده مذهب تشیع را در کشور طراحي و تضمین نمایند. عبدی بیک و حسین بیک و قهرمانان بی‌باک و جانباز دیگر باید موجودیت و ابدیت ایران را تأمین و تضمین نمایند. حسین بیک لله، عبدی بیک شاملو بیگدلی چنان مورد اعتماد و اعتبار هستند که شاه اسماعیل هرگز بی مشورت آنان- آن کار آزمودگان ارادت شعار- کاری انجام نمی‌دهد

از همان آغاز قیام وقتی که محاصره‌ی قلعه‌ی گلستان بدر از می‌کشد و برای آمدن به تبریز و راندن دشمنان دیرین، یعنی آق‌قویونلوها و قره‌قویونلوها وقت می‌رسد و باید هرچه زودتر اردوی پیروزمند قزلباش خود را به تبریز برساند، حتی در یک چنین موقع حسّاس تاریخ باز هم شاه اسماعیل خود بخود و یک تنه و تنها تصمیم نمی‌گیرد. و به صلاح اندیشی سردارانش نیازمند است. حسن بیک روملو در این خصوص می‌گوید:

«... خاقان اسکندر شان ارکان دولت قاهره را مثل حسین بیک الله و ابدال بیک‌ده و محمد بیک استاجلو و عبدی بیک بیگدلی شاملو و خادم بیک را طلب کرد و گفت: «... آذربایجان را می‌خواهید یا قلعه‌ی گلستان را؟». گفتند آذربایجان.»^۱

پس از آنچه در بالا ذکر نمودیم معلوم می‌شود عبدی بیک شاملو علاوه بر اینکه یکی از محارم و سرکردگان مورد اعتماد و از نخستین گروندگان شاه اسماعیل بود، و هم چنین دخترش تاجلو بیگم نیز زن عقدی شاه اسماعیل و خواهر شاه نیز زن عبدی بیک بوده، حسین خان بیگدلی شاملو که بعد از برادر ناتنی‌اش دورمیش خان معروف سردار رشید ایران و انیس‌الحضرت‌البهیّه شاه اسماعیل حاکم هرات شد، خواهرزاده شاه اسماعیل بود و این وصلت و قرابت بین خاندان صفوی و دودمان بیگدلی نسل^۲ بعد نسل یک شکل و وضعیّت عادی بخود گرفته بود.

مرگ عبدی بیک سال ۹۱۲ ه. ق

همه‌ی مورّخینی که تاریخ دوران شاه اسماعیل را ضبط نموده‌اند مرگ زین‌العابدین خان بیگدلی شاملو معروف به عبدی بیک و ملقب به مبارزالدوله را متفقاً در زمستان سال ۹۱۲ نوشته و ضبط کرده‌اند. به‌ماخذ توجه نماییم: مؤلف تاریخ مفصل کردستان بنام «شرفنامه» در این باره می‌نویسد:

۱ - احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، تهران

«... صارم بن سیف الدین مکرری چون قائم مقام پدر شد، شاه اسماعیل صفوی به عزم تسخیر ولایت مکرری و قلع و قمع ایشان چند دفعه لشکر بر سر او فرستاد، در میانه‌ی او و قزلباش به کرات محاربات واقع شد و هر مرتبه صارم مظفر و منصور شده، شکست بر قزلباش افتاده و تا شهرور سنه‌ی اثنی عشر و تسعمائه که شاه اسماعیل قشلاق در خوی فرمود، طایفه‌ی شاملورا به سرداری عبدی بیک ولد دورمیش خان^۱ و صاروعلی مهرداد را بجنگ صارم فرستاد، هر دو سردار با شور بی‌شمار بر سر صارم رفته، محاربه‌ی عظیم دست داد و هر دو سردار بسا خلق بسیار از اعیان شاملو به قتل رسیدند.»^۲

باز در اثر «خلاصة التواریخ» تاریخ وفات عبدی بیک به شرح زیر ثبت گردیده است:

«... اثنی عشر و تسعماء (۹۱۲) نوروز توشقان ثیل بیست و هشتم شوال اردوی معلی به ییلاق سلطانیة و قیدار نزول اجلال فرموده، شکار کنان به آذربایجان رفت و قشلاق در خوی واقع شد و عساکر منصور بدفع صارم کرد که بقطع طریق و فساد اشتغال داشت مأمور شده، اکراد خود را بجبال بلند و عقبیات سخت کشیده، در آن معرکه عبدی بیک شاملو و ساروعلی مهرداد مقتول شدند...»^۳

حسن بیک روملو در تاریخ مشهور «احسن التواریخ» خود جزء وقایع سال ۹۱۲ خبر قتل عبدی بیک بیگدلی شاملو را چنین درج می‌نماید:

«... در این سال خاقان اسکندرشان در خوی قشلاق نمود و امرای عظام را بر سر صارم فرستاد... در این اثنا خبر رسید که صارم مستعد قتال شده بدامن کوه

۱ - پس معلوم می‌گردد که عبدی بیک پدرش هم دورمیش خان نام داشته و او اسم پدرش را بفرزندش گذاشته بود.

۲ - «شرفنامه» تاریخ مفصل کردستان، تألیف امیر اشرف الدین خان بدلیسی، بسامقدمه و تعلیقات و فهارس بقلم محمد عباسی ص ۴۷۳.

۳ - خلاصة التواریخ، تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسن الحسینی القمی . ۱ .
به تصحیح دکتر احسان اشراقی، تهران مهرماه ۱۳۵۹، ص ۸۸.

رسیده است. محاربه در غایت صعوبت دست داد و از هر طرف جمعی کثیر برخاک هلاک افتادند. از امرای نامدار عبدی بیک شاملو و سارو علی مهرداد تکلّو کشته شدند.^۱

صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» حادثه قتل عبدی بیک بیگدلی شاملو را بشرح زیر بیان می نماید :

«... خاقان سلیمان شان ... زمستان را در خوی و سلماس قشلاق کردند و دفع شر صارم کرد که آغاز فتنه کرده، بولایت ارومی آمده، دست درازی بحواشی مملکت می کرد. به سعی بیرام خان قرامانلو و خادم بیک مشهور به خلیفه الخلفا وقوع یافت که برادر و پسر و اکثر سرداران او بدست آمده، به عقوبت هر چه تمامتر سیاست رسیدند. و تمامی ایل و اولوس او بتاراج حادثات رفت. عبدی بیک شاملو پسر دورمیش خان و سارو علی مهرداد تکلّو در آن سفر کشته شدند.»^۲ اسکندر بیک منشی تاریخ این جنگ و وفات عبدی بیک را ذکر نکرده است.

قاضی احمد شرف الدین الحسینی القمی در اثر «خلاصة التواریخ» خود شرح واقعه قتل عبدی بیک بیگدلی شاملو را بشرح زیر مرقوم می دارد:

«... و چون پادشاه صاحبقران خوشدل و کامران نوروز توشقان ثیل را که روز جمعه بیست و هشتم شهر شوال سنه ی اثنی عشر و تسعماء واقع بود گذرانید، اردوی همایون را به ییلاق چمن سلطانیّه و قیدار فرموده، شکارکنان به آذربایجان ریات جلال نهضت فرمود. قشلاق درخوی نموده و عساکر نصرت فرجام را بر سر صارم کرد که قاطع طریق و داعیه ی فساد داشت فرستاد که دفع او نمایند. چون سپاه ظفرپناه بحوالی الکلای آن گروه گمراه رسیدند، اگراد بداعتقاد به قتل جبال آن محال

۱ - احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، تهران

اسفندماه ۱۳۵۷، ص ۱۳۱.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان. ۱. شامل جلد اول و نیمی از

جلد دوم، تهران ۱۳۳۴، ص ۳۱.

که آسمان مثال ارتفاع داشت بردند. غازیان آن اُلکارا غارت کرده، جمعی کثیر از اقوام را بقتل آوردند. در این اثنا خبر رسید که صارم مستعد قتل شده و از کوه پایین آمده، امرای نامدار متوجه دفع آن سپهروز گار شد. اکراد پیش آمده محاربه‌ای عظیم روی نمود و از هر جانب جمعی کثیر بقتل آمدند. از امرای نامدار عبدی بیک شاملو و ساروعلی مهردادار تکلو کشته گشته، بیرام بیک قرامانلو و خلفا بیک به اردوی همایون مراجعت نمودند.^۱

رحیم زاده صفوی مؤلف «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» در این باره می‌نویسد :

«... در فصل بهار سال ۹۱۲ اردو از قشلاق طارم به بیلاق سلطانیّه توجّه نمود... سپس بجانب خُوی عزیمت نمودند و چون گزاریشی رسیده بود که صارم کُرْد نوبت دیگر جمعی اوباش و اشرار کرد را بدور خود گرد آورده و در حدود ارومیه به فتنه و فساد پرداخته‌است. شاه اسماعیل بیرام خان قرامانلو و خادم بیک خلیفه را بسرکوبی صارم کُرْد مأمور نمود.

سرداران مزبور بر سر اکراد یاغی تاختند، اما صارم با اتباع خود از حدود ارومیه به خطّه کردستان گریخت و سپاه به موضعی استوار برد که در قلّه‌ی کوهی واقع بود. لیکن لشکریان مأمور تعاقب وی، گریبانش را رها نکرده، از عقب او رسیدند و در آنجا صارم با لشکریان خود بمقاومت پرداخته، پیکاری سخت فیما بین دست داد. که از طرفین گروهی برخاک هلاک افتادند، از آنجمله دو تن از سرداران نامی قزلباش یکی عبدی بیک شاملو و دیگری ساروعلی مهردادار تکه کشته شدند...»^۲

۱ - خلاصه التواریخ، تألیف قاضی احمد شرف الدین الحسن الحسینی القمی . ۱۰ . به تصحیح

دکتر احسان اشراقی، تهران ۱۳۵۹، ص ۸۸.

۲ - رحیم زاده صفوی، «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی»، به اهتمام یوسف پورصفوی، ناشر کتابفرشی خیام، چاپ افست گلشن، تهران، شهریور ۱۳۴۱،

مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» تفصیلات حادثه‌ی مرگ عبدی بیک را چنین شرح می‌دهد :

«... از این جانب شاه سپاه جمع کرده بجانب رشت روان شد. و عبدی خان را فرستاد جانب تبریز و چون عبدی خان شاملو به تبریز آمد، شنید که شاهزاده رفته است به استقبال صارم خان یزیدی، او نیز از عقب وی روان شد و چون به صوفیان رسید دید که شاهزاده می‌آید و هزار و پانصد نفر او را کشته‌اند و شاهزاده را بر گردانید و در همانجا فرود آمدند.

روز دوم صارم خان نمودار شد و صف کشیدند و اردوان بیک پسر دیگرش از پدر رخصت گرفته به میدان آمد و مرد میدان طلبید. عبدی خان بیک شاهزاده را که زخم‌دار بود در پای علم گذاشت... مرکب از جای برانگیخت و چون به میدان آمد بعد از مکالمه تیری بجانب عبدی خان انداخت، بر نافش آمده او را از اسب بزیر انداخت و دورمیش خان پسرش آه از نهادش برآمده و گریبان دریده، بمیدان آمد و او (اردوان بیک غ) بیگدلی (می‌خواست که پیاده شود و سرش را ببرد که دورمیش خان) امان نداده فریاد زد که ای شوم! اگر مردی با جوانان جنگ کن و مرد هفتاد ساله را زدن مردی نیست... خود را رسانید و آنچنان تیغ برقه‌ی سپر (اردوان بیک) زد که تا نافش برهم شکافت و فریاد آفرین و احسن از آن دو سپاه برآمد.»^۱ که می‌بینیم احوالات را دقیق‌تر از اسلاف خود شرح داده است.

پس بدین طریق و به شهادت تاریخ بیک قهرمان و یک سرکرده‌ی دیگر از ایل و تبار بیگدلی شاملو در راه عظمت و استقلال ایران در میدانهای جنگ به مرتبه‌ی والای شهادت می‌رسد و نامش را جاودانی ساخته، به ابدیت می‌پیوندد. روانش شاد و نامش جاودان باد. اینها با عشق میهن مردند و خوب گفته‌اند:

«هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق»

۳ - تاریخ عالم آرای صفوی، مؤلف نامعلوم. بکوشش یدالله شکری، انتشارات اطلاعات،

شاه اسماعیل صفوی (۱۹۱۱ - ۹۳۰)

عمل نجفقلی

۴۶۵

دورمیش خان بن عبدی بیک (عابدین بیک) بن دورمیش خان ملقب به انیس الحضرت البهیه بیگدلی شاملو

دورمیش خان فرزند عابدین بیک (عبدی بیک) بن دورمیش خان بیگدلی شاملو از همسالان و همدوشان و از هم رکابان دوران کودکی و خردسالی و نوجوانی و از هم رزمان و سرداران دوران جوانی و حکمرانی و کشورستانی شاه اسماعیل صفوی بنیانگذار سلطنت خاندان صفویه می باشد. مؤلف اثر «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» دورمیش خان را چنین معرفی می نماید:

«... دورمیش خان پسر عبدی بیک از حیث سن و سال با شاه اسماعیل برابر و از اوان کودکی همبازی و همدم وی بود و بعدها به دامادی خاندان سلطنت نیز سرفرازی یافت...»^۱

در سال ۹۰۶ که پدرش عبدی بیک با سیصد سوار در ساروترخان به شاه اسماعیل تازه پیا خواسته و از لاهیجان برگشته پیوست و آماده جانبازی گردید، وی نیز در رکاب پدر و الاتبار حاضر و خود را با جان و دل جهت خدمتگذاری ایران و نیلی به اهداف مرشد کامل پادشاه آینده ایران در اختیار وی قرار داد. از آن روز تا

۱ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی ، تألیف زحیم راده ی صفوی ، به اهتمام یوسف پور صفوی ، ناشر کتابفروشی خیام ، تهران ، شهریورماه ۱۳۴۱ ،

پایان زندگانی پرافتخار خود در کلیه حرکات آزادی بخش و جنگهای داخلی و خارجی کشورش در کسوت قزلباشان رأساً اشتراك نموده و درهمه جا جان بر کف و شمشیر بدست حاضر و ناظر بود. و در نتیجهی استعداد ذاتی و توان و رشادت جبلی و زحمات بدون وقفه و خلوص نیت به مقامات والایی نایل آمده، بزرگترین مناصب لشکری و کشوری آن روزگار رسید. للهی سام میرزا، فرمانده سپاه قزلباش، بیگار بیگی خراسان، والی هرات، حکومت خراسان، لقب «انیس الحضرت البهیة و جلیس الحضرت العلیة» و چندین مقام و منصب والای دیگر از القاب و مناصب وی بشمار می رود.

دورمیش خان یکی از صاحبمنصبان مشهور و پرتوان شمشیر و قلم ایران و یکی از سرکردگان بزرگ و نستوه ایل و تبار بیگدلی شاملو است، که تکیه گاهش همیشه بردانش و تقوی و فرهنگ و تدبیر و خرد بوده است. و استناد گاهش نخست به رأی و دانش و خرد و تدبیر خود و دانشمندان و اهل فضل و کمال بوده و به این گروه بویژه احترام بسیاری قایل می شده است. و آنها را در راه نائلت های علمی و فرهنگی کشور تهییج و تشویق می نموده است. دومین بازوی قدرت و اهرم انکای وی سپاهیان رشید و فداکار و میهن پرست و دلیری بوده که با فرمان شاه اسماعیل و با اراده و دست عبدی بیک پدرش بنیانگزاری گردیده و به سپاه قزلباش شهرت یافته بود.

دورمیش خان در کشورداری و رعیت پروری و دادگستری و عدل و انصاف و مردم نوازی شهره ی آفاق بوده و دوست و دشمن بشردوستی و عدالت پروری و دادخواهی او را همیشه مورد ستایش و تحسین قرار داده و همگان خستوی توانایی و کاردانی و رشادت و عدالت و انصاف و دانش و فرهنگ پروری وی می باشند. حتی خود شاه اسماعیل اغلب در نامه هایش خطاب به حکمرانان اوزبیک و ترک و جغتای لیاقت و کفایت و کاردانی و رعیت پروری و سازندگی وی را می ستاید و نیکو کارهای او را مثال و نمونه می آورد.

دورمیش خان همانطوری که در برابر دوست مهربان ، ملایم ، نوازشگر ، حلیم و سلیم بوده ، در برابر دشمنان ایران سرسخت ، مقاوم و پیگیر و آشتی ناپذیر است . از بدو نهضت صفوی همیشه تکیه به شمشیر دشمن شکار خود نموده و در شرق و غرب و شمال و جنوب رشادت و جلالت های بیشمار به منصه ظهور در آورده و پیوسته یکی از فرماندهان موفق و قهرمانان نامدار معاصر خود بوده است.

دورمیش خان علاوه بر اینکه هم بزم و هم رکاب و هم قدم شاه اسماعیل است و انیس الحضرت البهیة می باشد. هم برادر زن شاه اسماعیل می باشد، یعنی تاجلو بیگم - خانم زن محبوب شاه اسماعیل خواهر وی می باشد او همچنین داماد شاه اسماعیل است یعنی شوهر خواهر وی است. تاجلو بیگم خانم مادر شاه طهماسب است که در موقع خود در این باره سخن خواهیم گفت خواهر تنی وی می باشد.

در کلیه ی تواریخی که در باره ی شکل ، بنیانگذاری و تأسیس حکومت و دولت خاندان صفویه قلمفرسایی شده و از فداکاری و جانبازی سپاه قزلباش، شیوع تشیع علوی و صفای صوفیه و ارشاد مرشد کامل و ایمان میدان پسا کباز سخنی به میان آمده نام، نامی دورمیش خان بیگدلی شاملو نیز زینت بخش آن اوراق و آثار گرانبها بوده است. ما بتدریج از مندرجات متون مهمی این آثار بهره گرفته و در جای خود برای کامل و بهتر معرفی کردن این صوفی صافی ضمیر پاك اعتقاد و دانش پرور و روشن ضمیر، و سرکرده ی بی پاك ورشید و دلیر و سردار بزرگ و سیاستمدار نیرومند ایران آغاز دوران صفوی استفاده خواهیم نمود . بویژه از مندرجات با ارج کتاب «تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر» که مؤلف آن، این اثر دردستگاه خانی و با اشاره وی تألیف نموده است سود خواهیم جست.

از مزایای شخص دورمیش خان بیگدلی شاملو این بود که شاه اسماعیل نسبت به وی انسی ناگسیختنی و مودتی نابردنی داشته و از حضور هم لذت می برد و اندو می توان گفت که اغلب ساعات روز را با همدیگر بسر می برد و اند . شاید لقب انیس الحضرت البهیة وی نیز مولود همین همدی و هم نفسی غیر منفک بوده

است. مؤلف تاریخ «ایران عصر صفویه» نیز با ما هم عقیده است و خیلی قبل از نگارنده در این باره می نویسد :

«... یکی از نقاط قوت نظام اجرایی در اوایل دوران صفویه ابن بود، هنگامی که صاحب منصبان نظامی قزلباش بحکومت يك ولایت منصوب می شدند (چنانکه در دوران شاه اسماعیل و شاه طهماسب معمول بود) شخصاً بمحلّ مأموریت می رفتند و اختیارات قانونی را بدست می گرفتند. در این مورد دورمیش خان استثناء بود. هنگامی که وی در سال ۹۰۸-۹۰۹ / ۱۵۰۳ م. بحکومت اصفهان منصوب شد، نظیر اشراف قرن هفده (دهم هجری) فرانسه در ورسای، در دربار ماند و یکی از ملازمان خود را که بنام میرزا شاه حسین^۱ بود بعنوان وزیر و معاون خود در آنجا (اصفهان . غ . بیگدلی) برگزید، تا به اداره اصفهان از جانب وی بپردازد. بدون شك اینکه دورمیش خان برادر زن^۲ شاه بود به اوموقعیت ممتازی در دربار می داد و در آنجا مقام ایشیک آقاسی دیوانعالی یا رئیس تشریفات را بدست آورد.»^۳

اسکندربیک ترکمان منشی درجلداول تاریخ گرانقدر خود «عالم آرای عباسی» زیر سرلوحه‌ی: «ذکر امراء نامدار از خوانین و سلطانان عالیمقدار ...» دورمیش خان را اینطور معرفی می نماید:

«... طایفه‌ی شاملو - که معظم طوایف قزلباش و بخدمت خدمت و حقوق و جانشپاری از همه در پیش و سردفتر او بیا فائند. و در زمان خاقان جهانستان^۴ و ظهور این دولت و خاندان و اوایل جلوس همایون حضرت شاه جنت مکان^۵ امراء

۱ - میرزا شاه حسینی بتدریج به مقامات بالاتری از جمله وکالت و وزارت شاه اسماعیل ارتقاء یافت و از سرشناسان گردید.

۲ - در ایران عصر صفویه اشتباهاً دورمیش خان را خواهرزاده شاه نوشته بود که ما اصلاح کردیم.

۳ - ایران عصر صفویه، مؤلف راجر سیوری، مترجم احمد صبا، ص ۴۲.

۴۳۴ - اشاره به شاه اسماعیل است.

بزرگ و خانان عالیشان در میان طبقه‌ی شاملو بودند مثل حسین بیک لله خاقان سلیمان شان ابوالبقاء شاه اسماعیل بهادرخان و عبدی بیک که بشرف مصاهرت آنحضرت سرافرازی داشت و دورمیش خان ولد او ...^۱

اسکندربیک منشی که اساس همت خود را مصروف نگارش حوادث دوران سلطنت شاه عباس کبیر نموده است، در آغاز کتاب گرانقدر خود بطور اختصار شمه‌ای از احوالات اسلاف شاه عباس و چگونگی پیدایش خاندان صفویه سخن می‌راند و در این مختصر نیز بتاریخ ایل و تبار بیگدلی - شاملو نیز توجه ویژه‌ای مبذول داشته نام و خدمات سرداران و خدمتگذاران این خاندان را تثبیت و جاودانه می‌نماید. از جمله در چندین جای اثر از خدمات و جنگهای دورمیش خان اسم می‌برد و در باره‌ی شرکت خان مزبور در جنگ چالدران (۹۲۰) چنین می‌نویسد:

«... از غایت حمیت مقید بجمعیت لشکر منصور ممالک ایران نشده، با معدودی که در ظل لوائی فلک فرسا حاضر بودند، بمقابله اعدا شتافته روز چهارشنبه دوم شهر رجب سنه‌ی مذکور (۹۲۰ . غ . بیگدلی) در صحرای چالدران از اعمال خوی با بیست هزار کس در برابر آن لشکر نامحصور صف قتال آراست، و رومیه چنانچه رسم و شعار ایشانست پس و پیش خود را به عراده و زنجیر چهر ساخته دوازده هزارینی چری تفنگ انداز در درون عراده‌ها به افروختن آتش پیکار مأمور گردانیدند. سلطان سلیم آن قلعه‌ی آتشین را حصار خود ساخته و قلب و جناحین آراست و از این طرف خان محمد جنگ روز را بجهت استحکام تسو پخانه مصلحت نمی‌دید و می‌گفت در سر کوچ با ایشان جنگ می‌باید کرد. دورمیش خان از غرور شجاعت قبول این معنی نمی‌نمود، حضرت خاقان سلیمان شان ... از امراء عظام دورمیش خان شاملو و نورعلی خلیفه روملو و خلفایک و حسین بیک لله و خلیل سلطان ذو القدر را در دست راست قرار داد ...^۲»

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندربیک ترکمان - ۱ - صفحه ۱۳۸.

۲ - همان کتاب، ص ۴۲.

مولانا امیدی شاعر ترك در باره‌ی جنگ شاه خطایی و سلطان سلیم قصیده‌ی
۶۲ بیت‌ی زیبای زیرین را سروده است:

مطلع:

قضا در کارگاه کبریایی فکنده طرح اسلیمی، خطایی ...

مقطع:

جدائیت مباد از شاه عالم مبادت دوری از ظلّ خدایی

احوال‌ات حکومت خراسان ولله‌گی و اتاییگی سام میرزا از طرف اسکندربیک
منشی فقط در چند سطر ثبت و ضبط می‌گردد بدین طریق:

«... رای جهان آرا اقتضای آن کرد که یکی از شاهزادگان کامکار را به ایالت
خراسان موسوم گردانیده، به آن دیار فرستند. در اول حال، شهزاده‌ی جوانبخت کامکار
طهماسب میرزا که پسر بزرگتر و آیین جهان‌داری از ناصیه‌ی همایونش نمایان بود
فرستاد. امیرخان موصولی ترکمان الله و راتق و فاتق مهمات گشت. بعد از چند گاه
آنحضرت را به پایهی سریر اعلیٰ آورده سام میرزا را با دورمیش خان فرستادند و
آخر ایام حیات آنحضرت، ممالك خراسان مهبط امن و امان بود. «ولی تاریخ
وفات دورمیش خان را دقیقاً نمی‌نویسد. و این واقعه را خود شاه طهماسب در اثر
«روزنامه»^۱ خود چنین مرقوم داشته است:

«... دورمیش خان شاملو که لله‌ی سام میرزا بود در هرات وفات یافت و
حسین خان برادرش را که از عمه‌ام متولد شده، قائم مقام او کردم و در تخاقوی ثیل
احدی و ثلثین و تسعمائه (۹۳۱) به بیلاق سهند و اوجان رفتم.»^۲

اسکندربیک ترکمن مؤلف تاریخ عالم آرای عباسی نیز امنیت و رفاه استان
وسیع و زرخیز خراسان آن روز را به وجود و کاردانی و توان دورمیش خان بیگدلی
شاملو مربوط می‌سازد و به «مهبط امن و امان» بودن خراسان در دوران حاکمیت
وی، صحت می‌گذارد.

۱ - همان کتاب. ص ۴۴.

۲ - روزنامه شاه طهماسب اول، خطی. تهران کتابخانه‌ی ملی ملک شماره ۳۷۲۷.

۳ - همان اثر ص ۵.

دورمیش خان در جنگ چالدران

در کلیه‌ی مآخذ و منابع نخستین درباره‌ی شجاعت و جوانمردی و قهرمانی دورمیش خان بیگدلی کم و بیش مطالبی درج گردیده است. مسئله‌ی پیشنهادتاکتیک و شیوه جنگ غروب روز دوم ماه رجب سال ۹۲۰ از طرف خان محمد استاجلو و پاسخ قطعی دورمیش خان و طرفداری شاه اسماعیل از عقیده و رای دورمیش خان تقریباً در همه‌ی مآخذ اولیه معتبر در یک مضمون ولی با عبارات گوناگون ضبط و درج شده است. به نوشته چند منبع معتبر و موثق توجه نماییم:

خوانند میر معاصر شاه اسماعیل در اثر مشهور «حبیب السیر» خود در بساره‌ی جنگ چالدران و دورمیش خان چنین می نویسد:

«... در اوایل سنه‌ی عشرين و تسعمائه در منزل چالدران که در بیست فرسخی تبریز^۱ واقع است تقارب فریقین اتفاق افتاد و پادشاه و الانزاد میمنه لشکر شجاعت نهاد را بفر وجود خان محمد و بعضی دیگر از امرای منصور مؤید، مشید گردانید. در میسر دورمیش خان بیگدلی بسا جمعی کثیر از بهادران پولادپوش و شجعان کینه کوش منزل گزید و ماهچه‌ی^۲ عَلم انجم حشم از افق قلب طالع گشته مقرر شد که امیر نظام الدین عبدالباقی و سید محمد کمونه و امیر شریف الدین علی به اتفاق فوجی از شیران بیشه‌ی بیگدلی در سایه‌ی رایت ظفر آیت توقف نمایند.»^۳

خوانند میر به ملاحظات از ماجرای گفتگوی دورمیش خان و خان محمد دم نمی زند و به احوالات مشاوره‌ی جنگی در حضور شاه اسماعیل اشاره‌ای نمی نماید. ولی مسئله از این قرار است که حسن بیک روملو و دیگر مورّخین معتبر مذکور می دارند. حسن بیک روملو در باره‌ی این شورای جنگی در حضور شاهنشاه که در

۱ - بعضی از مورّخین در بیست فرسخی خوی نوشته اند.

۲ - معلوم می شود که در پرچم شاه اسماعیل خطایی شکل ناهپاره بوده است.

۳ - تاریخ حبیب السیر، جلد چهارم، ص ۵۴۵.

حین جسا بجا شدن آرتش عثمانسی و سپاهیان سلطان سلیم تشکیل یافت ، چنین می نویسد :

« ... در اوایل رجب در منزل چالدران که در بیست فرسخی تبریز واقع است آن دو گروه باشکوه به یکدیگر رسیدند. و طریق سلاطین روم آنست که در وقت محاربه جنود خود را با عرابه و زنجیر استحکام داده، حصنی بغایت حصین بجهت حفظ خود می سازند. و تفنگچیان در اندرون آن به انداختن ضرب زنگ و توپ تفنگ می پردازند و بر بالای عرابه بر هیأت اژدر قزغانهای صغار و کبار گذاشته و ایشان در انداختن توپ و تفنگ و رعاده و ضرب زنگ تا آن مرتبه مهارت و اقتدار دارند که جزء لایتجزا را در امتداد اشعه‌ی نظری از یک میل جای هدف اصابت می سازند. و نقطه‌ی موهوم را به سهام خطوط بصری از یک فرسنگ راه به نشانه می اندازند . خان محمد استاجلو و نورعلی خلیفه و بعضی از مردمان که از اطوار رومیان باخبر بودند، عرض نمودند که قبل از آنکه مخالفان، خود را حراست نمایند، بر بالای چالدران بر سر ایشان رویم و مهم آن ناتمامان را به اتمام برسانیم . دورمیش - خان شاملو این سخن را رد کرده، به خان محمد گفت که : - کدخدایی تو در دیار بکر می گذرد^۱ و مغروض داشت که : - ما مکث می کنیم تا وقتی که آنچه مقدور ایشان است در محافظت خویش از قوت به فعل آورند، بعد از آن قدم در میدان کارزار گذاشته، دمار از لشکر ایشان برمی آوریم . خاقان اسکندر شان سخن دورمیش خان قبول نمود ...»^۲

و مؤلف می افزاید :

« ... خاقان ظفر شعار یمین را به امرای نامدار چون دورمیش خان شاملو و خلیل سلطان ذوالقدر و حسین بیک الله و نورعلی خلیفه روملو و خلفایک سپرد و یسار

۱ - تو کدخدایی دیار بکر را نیکو می دانی و حکم تو در آنجا می گذرد.

۲ - احسن التمر

را به خان محمد استاجلو و چایان سلطان استاجلو باجنود دیار بکر...»^۱
مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» مسئله را با شاخ و برگ بیشتر و با شرح
مبسوط تری ایضاح نموده و می نویسد:

«... در شهور سنه‌ی عشرين و تسعمائه (۹۲۰) که خاقان سلیمان شان در
پیلاقات همدان و منزّهات آن ولایت دلگشاعیش پیرا بودند، خبر آمدن سلطان سلیم
خواندگار روم شایع شد... از غایت حمیت^۲ مقید بجمعیت لشکر ممالک ایران
نشده. با معدودی که در ظلّ لوای فلک فرسا حاضر بودند به مقابله‌ی اعدا شتافته و روز
چهارشنبه دوم شهر رجب سنه‌ی مذکور (۹۲۰) در صحرای چالدران از اعمال خوئی
با بیست هزار کس در برابر آن لشکر نامحصور صف قتال آراست و رومیّه چنانچه
رسم و شعار ایشان است، پس و پیش خود را به عرّاده و زنجیر چپر ساخته... و سلطان
سلیم آن قلعه‌ی آتشین را حصار خود ساخته قلب و جناحین آراست.

از این طرف محمدخان استاجلو جنگ روز بجهت استحکام توپخانه مصلحت
نمی دید و می گفت در سر کوچ با ایشان جنگ می باید کرد. دورمیش خان از غرور
شجاعت قبول این سخن نمی نمود و حضرت خاقان سلیمان شان فرمودند: «... که
من حرامی قافله نیستم، هر چه مقدر الهی است بظهور می آید.» خان محمد ساکت
گشت.

خاقان سلیمان شان خان محمد را که از دیار بکر با قشون آراسته آمده بود
چرخچی لشکر ظفر قرین گردانید و سارو پیره قورچی باشی استاجلو برادر منتشا
سلطان رفیق او شد و از امراء عظام دورمیش خان شاملو و نورعلی خلیفه روملو و
خلفایک و حسین بیک الله و خلیل سلطان ذوالقدر در دست راست و خانان و سلطانان

۱ - همان کتاب. ص ۱۹۰.

۲ - بهتر بود که مؤلف بجای از «غایت حمیت» از «غایت غرور» می نوشت که این غرور
بود که سبب شکست آنچنانی گردید. آمادگی لازم بود، نه غرور تو خالی و آبرو
بر باد ده.

استاجلو و پسران بابا الیاس چاووشلو و جمعی دیگر را در دست چپ...»^۱
 قاضی احمد قمی در «خلاصة التواریخ» خود همین حادثه‌ی تاریخی را بشرح
 زیر بیان می‌دارد:

«... در اوایل شهر رجب سنه‌ی مذکوره (۹۲۰) در منزل چالدران که بیست
 فرسخی تبریز واقع است آندو پادشاه باشکوه به یکدیگر رسیدند - و طریق محاربه‌ی
 سلاطین روم آنست که، با وجود کثرت عسکر در وقت محاربه حدود جنود خود -
 را به عرابه و زنجیر استحکام داده، قلعه‌ای بقایت محکم بجهت خود می‌سازند و
 تفنگچیان در اندرون آن به انداختن ضرب‌زن و توپ و تفنگ اشتغال می‌نمایند...
 خانم محمد استاجلو و نور علی روملو و بعضی دیگر از امرای آذربایجان که از
 اوضاع رومیان با خبر بودند، عرض نمودند که قبل از آنکه مخالفان خود را
 حراست نمایند بر بالای چالدران بر سر کوچ، بر سر ایشان ریخته کار آنجماعت را
 به اتمام رسانیم. دورمیش خان شاملو این سخن را رد کرده به خانم محمد گفت: - که
 کدخدایی تو در دیار بکر می‌گذرد. دورمیش خان بعرض خاقان صاحبقران رسانید
 که ما آنقدر مکث می‌کنیم که آنچه مقدور رومیانست بر عمل آورند و محافظت
 خود نمایند. بعد از آن قدم در میدان کارزار نهاده، دمار از لشکر ایشان برمی‌آوریم
 و از این انانیت اصلاً نه اندیشید. خاقان صاحبقران سخن دورمیش خان را قبول
 نمود.»^۲

قاضی احمد ضمن تشریح آرایش ارتش عثمانی در باره‌ی آرایش قوای
 خودی نیز نظرات مورّخین سلف خود را تکرار نموده و می‌نویسد:

«... از این جانب صاحبقران یمین لشکر را به امرای عظام چون دورمیش خان

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان - ص ۴۱ و ۴۲.

۲ - خلاصة التواریخ، تألیف قاضی احمد بن شریف الدین الحسین الحسینی القمی، به تصحیح

دکتر احسان اشراقی، تهران مهر ۱۳۵۹ ص ۱۲۹.

شاملو و خلیل سلطان ذوالقدر و حسین بیک لله و نورعلی خلیفه روملو و خلفایک، و در یسار خان محمد استاجلو و چایان سلطان استاجلو با عساکر دیار بکر مقرر فرمود و میر عبدالباقی و سید محمد کمونه و میر سید شریف را در قلب تعیین نمود...^۱ مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» نیز شرح جریان جنگ چالدران را مانند دیگر مورّخین و از زاویه دید خود تشریح و توصیف نموده و با زبان بسیار ساده و عامیانه که خود مؤلف نیز به آن طبقه مربوط بوده، با یک تعصب مذهبی و ملی حتی برای شاه اسماعیل بر تربیهای غیر عادی و معجزوار قایل است. و آنقدرها هم بتاریخ و تعداد قوای طرفین و اسامی سرکردگان و فرماندهان توجهی ندارد و همین طور مطالب را پشت سرهم نوشته و پیش می رود: در باره ی تاجلوی بیگم خانم، همسر زیبا و رشید و ملکه ی شاه اسماعیل و جنگ چالدران مطالب قابل توجهی می نویسد که ما آنها را عیناً نقل می نماییم:

تاجلوی بیگم در میدان جنگ

... و اما هر رومی که شاه عالم پناه را می دید، از تیغ ذوالفقار کردارش کوچه می دادند و آنحضرت دریا دل، رستم شکوه، اسفندیار تن می گذشت، که ناگاه چشم آن شهريار بر نقاب داری افتاد که نزدیک به آن شده است که او را دستگیر سازند. و سی و چهل نفر رومی را کشته است و بیست و چهار نفر رومی و ینگجری سربدنبال او نهاده اند و آن نقابدار جنگی می کند اما به گریز و هروقت که ایشان نزدیک می آیند تیری می اندازد که از سینه یکی بیرون می جهد که شهريار با شصت کس نزدیک رسید چون شاه را دید سجده کرد و گفت:

— قربانت، من شنیدم که شمارا بسته اند و برده اند خدمت قیصر. آدمم که آنقدر جنگ کنم تا من نیز کشته شوم.

شهريار فرمود: — الحال ما را دیدید به سلامت، بروید از میدان بدر روید.

اما دیگر به اردو نروید که اردو را سلطان سلیم بار کرد و برد. و بیگم را براه انداخت که در آن اثنا پنج هزار رومی را سلطان سلیم از عقب نقابدار فرستاده بود که چون خبر نقابدار را گفته بودند و قیصر گفت که : آن سیرت (زوجه ، عیال ، همسر . غ. بیگدلی) شیخ اوغلی است و او را تاجلو خانم نام است. بروید او را در میان گرفته شاید زنده بیاورید ...»^۱

مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» دنباله سرنوشت تاجلو بیگم خانم را پس از ورود شاه اسماعیل به تبریز، چنین شرح می دهد:

«... چون داخل تبریز شدند شب بود، مردم تبریز را خبر شد که شاه شکست خورده است و گریخته و آمده است. اما چون بدیع الزمان میرزا^۲ در گنبد شنب غازان بود، آنحضرت فرمود که : - بدیع الزمان میرزا بیاتا برویم، چون بدیع الزمان میرزا شاهر را دید گفت : قربانت شوم کجا بوده اید در این وقت؟ فرمود که : میرزا جان ! از قضای فلکی شکست خوردیم و آمده ایم که انشاء الله سپاهی جمع نموده برگردیم ... میرزا جان بیا برویم به اتفاق. او گفت : پادشاهم ! شما تشریف ببرید که بنده از عقب شما می آیم. ... شهریار دیگر متوجه نشدند و روی کرده به مرشد قلی بیگ و دورمیش خان فرمودند که بعزت خدا بدیع الزمان بخدمت سلطان سلیم می خواهد برود. ایشان گفتند: ای شهریار ! اگر چنانچه این نامرد را این فکر بخاطر رسیده باشد امر کنید تا او را بقتل آوریم.

شهریار فرمودند: - که پیش از گناه سیاست کردن خوب نیست و شهریار خود متوجه سراب شدند. اما چون صبح شد شاه فرمودند که بیگم نیامده است؟! گفتند همراه نیست و شاید به تبریز رفته باشد. شهریار کس فرستاد بجانب تبریز

۱ - تاریخ عالم آرای صفوی ، مؤلف نامعلوم به کوشش یدالله صفری . ص ۴۹۴ و ۴۹۵.

۲ - بدیع الزمان میرزا - فرزند سلطان حسین باقرا است که نخست با پدر جنگید و به شاه اسماعیل پناه آورد و در جنگ چالدران به سلطان سلیم پیوست و در جنگ با غزالی عرب کشته گردید.

که خبری از بیگم بیاورند. روز دوم خبر آوردند که بیگم در تبریز نیست. آه از نهاد شاه برآمد و گفت که: اگر عیاذالله ناموس بدست قیصر افتاد ما را دیگر زندگی به چه کار آید و دودمان برطرف می شود. دورمیش خان گفت: پادشاهم! آن پروردگاری که ما را نجات داد، ناموس نیز نگاه می تواند داشت.

شاه فرمود که دورمیش خان! این کار توست. بردار سیصد کس را که مبادا قشونی از جماعت رومی به تو برخوردند و برو بر سر راه رومی، شاید خبری از بیگم بگیری. یا آنکه در دهر (بیابان . غ. بیگدلی) زخم دار افتاده باشد. تفحص کرده بیایی، و شهریار دورمیش خان را روانه کرد ...»^۱

دنباله احوالات را مؤلف مزبور چنین ادامه می دهد:

«... اما از آن جانب چون بیگم زخم دار از میدان بدر رفت و مرکب میراند و نمی دانست که به کجا می رود ... اما دو روزی می آمد تا رسید به صحرایی که آبادانی نداشت و اتفاقاً میرزا شاه حسین بنای اصفهانی از برای دورمیش خان، چون وزیرش بود و از هرات آمده بود، بار خانه گرفته بود و از برای خان می آورد. چون دو منزل از تبریز بیرون آمد رسید به آن صحرا و دشت و فرود آمد و از شاه و شکست قزلباش خبری نداشت که تاجلو بیگم به او برخورد. میرزا، بیگم را برداشت که برگردد، از راه مراغه بدر رود. شاید از شاه خبری بگیرد که در کجاست که در راه دورمیش خان را دید و عرض کرد. دورمیش خان بسیار خوشحال و ذوقناک گردید و برداشت او را و بخدمت شهریار عالم راهی گردید. چون آمد بخدمت شاه در اول عتاب و خطاب بسیار کرد بایگم و فرمود: - این چه عمل بود که کردی؟ اگر قسم یاد می نمایی که من بعد ترا با جنگ کاری نباشد خوب، والا ترا بقتل می آورم. پس بیگم شرط کرد و قسم یاد نمود ...»^۲

مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» در ضمن جنگ چالدران و ضمن شرح

۱ - تاریخ عالم آرای صفوی ... ص ۵۰۰ و ۵۰۱.

۱ - تاریخ عالم آرای صفوی. ص ۵۰۱ و ۵۰۲.

جریان جنگ، حین ذکر نام سرکرده‌ها و فرماندهان قزلباش نام تعدادی از سران و بزرگان بیگدلی شاملورا می‌برد که تا این زمان منسوبیت آنها به ایل جلیل برای نگارنده روشن نبود. مثلاً می‌نویسد :

«... و از این جانب شهریار فرمود که امرا بیایند : قراخان و خانمحمدخان برادرش و امیرخان ترکمان و نورعلی خلیفه‌ی روملو و دورمیش خان و حسین خان و برادرش منتش سلطان و تمام امرای قزلباش کنکاش زدند.»^۱

برای ما نخستین بار است که معلوم می‌شود منتش سلطان یا منتشاء سلطان سردار رشید ایران برادر دورمیش خان و حسین خان بیگدلی و از ایل جلیل شاهلو می‌باشد و در چالدران رشادت فوق‌العاده از خود بروز داده است.

همچنین در این اثر مناظرهٔ بین دورمیش خان بیگدلی انیس‌الحضرت و خانمحمد آستاجلو اگرچه از لحاظ مضمون یکی است ولی، از لحاظ بیان و افاده نوع دیگر ضبط و ثبت گردیده است. بشرح زیر.

«... و از جانب یاران صوفی و امراء قزلباش نشستند به جنتقی آزدن. شهریار دریادل فرمود که :

– یاران ! شما چه صلاح می‌بینید در جنگ من و قیصر؟

خانمحمدخان آستاجلو که حاکم دیاربکر بود گفت :

– قربانت شوم، بسیار از عقل دور است که ما را با این هیجده هزار کس با قیصر جنگ کرد. اگر چنانچه کوچ کرده برویم به کوه نرکس و بوده باشیم تا دو ماه دیگر تمام سپاه خواهند آمد. و اگر چنانکه سلطان سلیم قیصر بماند اقلّاً مانیز هفتاد هزار کس ناچار داشته باشیم که با او جنگ روبرو توانیم کرد. و اگر چنانچه خود رفت و لشکر را با سرداری در تبریز در گذاشت با این سپاه که الحال هستیم آنجماعت

۱ – همان کتاب ص ۴۸۲ و ۴۸۳ .

۲ – جنتقی، مشاوره، کنکاش، مصلحت .

را از پیش برمی داریم و اگر چنانچه از تبریز بیرون آمد، جلای وطن می شویم.^۱
و هر روز در هر جا که فرود می آید، بر سر ایشان میریزیم و کوچ که می کند در سر کوچ
میریزیم بر سر سپاه قیصر.^۲

لیکن متأسفانه به این پیشنهاد عاقلانه و بسیار بسیار بموقع و برنده و مفید، از
جانب دورمیش خان و نورعلی خلیفه نظر نامساعد ابراز می گردد و پیشنهاد او را با
استهزاء رد می کنند و بدون چون و چرا جنگ را پیشنهاد می نمایند. در صورتی که این
يك جنگ نابرابر و بلکه خود کشی و انتحار شمرده می شد و نشانه‌ی بلند پروازی حساب
نشده‌ی دورمیش خان بود.

دورمیش خان در پاسخ تمهید و نقشی بسیار عاقلانه‌ی خان استاجلو و پرسش
شاه اسماعیل: دیگر شمارا حرفی هست یا همین بود؟ و نگاهی به دورمیش خان نموده
و می پرسد :

— تو چه می گویی؟ بگو!

دورمیش خان رو به محمد خان کرد و گفت که : صد هزار حیف از این نامی
که تو به عبث بر آورده‌ای در میان مردم عالم، دیگر آنکه من ترا جوانمردی می دانستم.
قیصر روم چه وجود دارد که ما پشت به او کرده روی بگردانیم و دزدی کنیم . چرا
همچو مردان مرد نزنیم خود را بر سپاه قیصر . اگر چنانچه از^۳ اوست اقبال از او
خواهد بود و اگر انشاء الله خدای به مرشد کامل ما داد از ما خواهد بود. دورمیش خان
که این حرف گفت ، نور علی خلیفه گفت که : او راست می گوید و حق گفت
دورمیش خان .

شهریار فرمودند : — آنچه که نورعلی خلیفه و دورمیش می گویند همین—

۱ — منظورش چريك شدن و عملیات پارتیزانی است.

۲ — همان کتاب ص ۴۸۲ .

۳ — از — قهرمان ، نر ، بهادر ، پهلوان .

است. پس شاه فرمود که طبل جنگ به نوازش درآورند.^۱

در حالی که مؤلف اثر در جایی از زبان شاه اسماعیل به تعداد نفرات خودی و دشمن اشاره می‌نماید و سپاهیان عثمانی را از لحاظ شمار درست پنجاه برابر ارتش ایران قلمداد می‌نماید و می‌نویسد که شاه در پاسخ فرستاده‌ی سلطان سلیم گفت :

« ... برو به سلطان سلیم بگو که اگر مرا قوت بازوی نیست و نمی‌توانم در برابر سپاه تو برآیم اما من به زور بازوی و قوت دست و لایت خیبر گیر و خیبر گشای اسدالله الغالب ، غالب کل غالب ، مظهر العجایب و پیغمبر را نایب و امام مشارق و المغارب ، شاه مردان ، شیر یزدان ، ولی سبحان ، داماد رسول آخر الزمان ، نور شمس والقمر ، روشنایی دیده‌ی اهل نظر ، کدخدای ملک داور ، حیدر صفدر ، دلاور امیر المؤمنین حیدر ، علی بن ابی طالب علیه السلام - با این هیجده هزار کس که با خود برداشته‌ام ، در برابر نهصد هزار کس تو ایستاده‌ام و اگر چنانچه از مردان عالم نشانی داری ، بفرمای تا تو پخانه را آتش نزنند تا ظاهر شود مرد از نامرد »^۲

در جریان جنگ چالدران علاوه بر حسین خان لاهی شاه اسماعیل و دورمیش - خان بیگدلی شاملو برادر زن او بتدریج نام چند نفر دیگر از سرکردگان بیگدلی شاملو را می‌برد که باز هم بیگدلی شاملو بودنشان برای نگارنده معلوم نبود. مثلاً :

« ... اما حضرت اعلی خود را بر رویان زد و این چون غضبناک بود قریب چهارصد پانصد نفر را بقتل آورد و مرتبه‌ی دیگر زنجیر عراده را قلم کرد و بدر رفت و نور علی خلیفه را گفت که علم ما کدام طرف است؟ خلیفه گفت: قربانت شوم ، علم ما پیدا نیست. شخصی آمد از پای علم و گفت شهریار سلامت ، علم را اخی سلطان شاملو از میان جنگاوران بدر برد : ... اخی سلطان یک دست بر قبضه‌ی شمشیر داشت و با یک دست دیگر علم را داشت و شمشیر می‌زد تا به توفیق الله تعالی از

۱ - همان کتاب . ص ۴۸۲ و ۴۸۵ .

۲ - همان کتاب . ص ۴۸۹ .

میان سی هزار رومی بدر برد.^۱

همین موضوع را مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» نیز تخمیناً با همان مضمون و مندرجه بقلم آورده است که ماقبل از شرح بیانات او می‌خواهیم کمی به شخصیت اخوی سلطان اشاره بکنیم:

بلی یکی دیگر از قهرمانان بی‌مانند و سرداران رشید ابل جلیل بیگدلی شاملو در جنگ چالدران اخوی سلطان بیگدلی شاملو است. وقتی که جنگ مغلوبه می‌شود و تعداد قلیل سپاهیان قزلباش با سرفرماندهی شخص شاه اسماعیل از خود شجاعتها و دلاوریا نشان می‌دهند. لیکن بهر حال هر قدر هم که افراد و سپاهی قزلباش رشید و بیباک و از جان گذشته باشد، مسلم است که یکنفر در برابر ۳۰ نفر کاری از پیش نمی‌برد و به همین سبب نیز تخمیناً هجده هزار نفر سپاهیان که در رکاب مرشد کامل شمشیر می‌زدند، شاید چند صد نفر هم زنده نمانند. و همه در برابر دشمن مهاجم و متجاوز تا آخرین نفس کوشیدند و بادادن جان شیرین خود، دین‌شان را در برابر مرشد کامل و وظیفه‌شان را در برابر میهن مقدس‌شان ایران ادا نمودند.

مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» می‌نویسد در آن بحبوحه جنگ و هنگامی که مرگ آستین بالازده و نخل‌های هستی جوانان را می‌برید و می‌ربود و شاه اسماعیل رستمانه آستین بالازده و می‌جنگید و قهرمانانه شمشیر می‌زد، یکوقت متوجه می‌شود که از قزلباشان کسی در اطرافش نیست و همه‌شان مردانه شربت شهادت نوشیده‌اند و تنها نورعلی خلیفه ملتزم رکاب او است. مورخ مزبور این لحظه را چنین تصویر می‌نماید:

«... اما حضرت اعلی... به نور علی خلیفه گفت که: - علم ما کدام

طرف است؟

خلیفه گفت: - علم را اخوی سلطان شاملو از میان جنگاوران بدر برد. اما سلطان سلیمان پسر قیصر آمده است و در پای علم اعتماد الدوله و خان محمد استاجلو

ایستاده است و تمام علما و فضلا و صدور را با پانصد کس بقتل آورده است. اما اخی سلطان يك دست بر قبضه‌ی شمشیر داشت و با يك دست دیگر عَلم را، و شمشیر می‌زد تا به توفیق الله تعالی از میان سی هزار رومی بدر برد.^۱

راستی که زهی مردانگی و شجاعت. درود بر روان پاکان و نیکان میهن پرستان دلیر و پاکباز.

دیگر بار شهریار ملاحظه کرد که جماعتی را در میان گرفته‌اند. مرکب جهانیید. چون نزدیک رسید دور میش خان را دید که رومیان در میان گرفته و او گرفتار مانده است. شهریار خود را به یاری او رسانید و دور میش خان با چهارصد پانصد کس از آن ورطه نجات داد و قزلباش را گفت شما بروید بجانب تبریز که من میروم شاید جمعی دیگر بوده باشند ... و شهریار خود رفت.^۲

سلیمان بیک بیگدلی شاملو یکی دیگر از سرکردگان ابل جلیل است که در این جنگ مهیب و شاه جنگ ایرانیان مظهر رشادت و از خودگذشتگی بی نظیر بوده است. مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» می‌نویسد:

شاه اسماعیل پس از عقب نشینی نخستین بار که با سردار وفادارش دور میش خان روبرو گردید، در حال و پیش از همه از سلیمان بیک بیگدلی شاملو پرسید. بدین طریق: «... شاه چون خود را به دور میش خان رسانید احوال سلیمان بیک [را] پرسید.»

دور میش خان گفت: - قربانت شوم! چونست که اول احوال سلیمان بیک قور یساول را پرسیدی؟

مرشد کامل گفت^۳: - من هفت مرتبه خود را به سپاه رومی زدم، پنج مرتبه

۱ - تاریخ عالم آرای صفوی یا تاریخ عالم آرای شاه اسماعیل. مؤلف نامعلوم. بکوشش یدالله شکری، از انتشارات اطلاعات. ۱۹۶۳ خورشیدی ص ۴۹۳.

۲ - همان کتاب. ص ۴۹۴.

۳ - مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» اکثر شاه اسماعیل را با نام «شیخ اوغلی» ذکر مینماید و نام «مرشد کامل» را کمتر استعمال می‌نماید.

اخی سلطان همراه بود و هر هفت مرتبه سلیمان بیک، چون هفت کس بماند، رومیان بما برخوردند و سلطانعلی بیک افشار جان خود را فدا کرد و من بدر رفتم و سلیمان بیک ایستاد بجنگ، دیگر ندانستم بر سرش چه آمد؟! چون بر سراب آمد سلیمان بیک بخدمت شاه رسید.»^۱

مردانگی و شخصیت و گذشت سلیمان بیک بیگدلی شاملو:

می گویند در هنگام عقب نشینی شاه اسماعیل تنها و سراسیمه از چالدران دور می شد ناگهان اسبش در باتلاقی فرو رفت و شاه اسماعیل در مخاطره مرگ افتاد. در این حال یکی از سرکردگان شاه اسماعیل بنام خلیل ذوالقدر از آن مکان با تعدادی سوار عقب نشینی می کرد. و دید که شخصی با اسب در باتلاق فرو رفته است و احتیاج به کمک دارد. و باید او را بیرون آورد. لیکن از جوانمردی شناخته یا نشناخته، توجهی نکرد و باتلاق افتاده را بحال خود گذاشت، تصادفاً یکی از مہتران شاهی بنام خضر آقا رسید و شاه را از باتلاق بیرون کشید و نجات داد. و بمقامات قابل توجهی ارتقاء یافت. این بود که این بی اعتنایی خلیل ذوالقدر در شاه اسماعیل بسیار تأثیر منفی شدیدی کرده بود. لذا فرمان قتلش را صادر کرد. و این کار را به سلیمان بیک سپرد: مؤلف «عالم آرای عباسی» این احوالات را چنین نقل می نماید:

«... چون بر سراب آمد، سلیمان بیک بخدمت شاه آمد. شاه فرمود که برو به شیراز سر خلیل ذوالقدر را بیاور و مال او با حکومت فارس [ترا باشد]. گفت: قربانت شوم در این وقت که رومی ها تیز می آیند، من چگونه از مرشد کامل جدا شوم؟ این شرط صوفیگری نیست. شاه گفت: - که قاعده‌ی صوفیگری سخن شنیدن است...»

او سر فرود آورد و حکم را برداشته، روانه‌ی شیراز شد. فرمود زود خود را برسان مبادا داخل شیراز بشوند.

۱ - همان کتاب حاشیه ... ص ۴۹۹.

اما دو روز بود که آمده بود، نهایت پشیمان شده می‌خواست برگردد که سلیمان‌بیک رسید. او گفت:

– سلیمان‌بیک خوش آمدی، از مرشد کامل چه خبر داری؟

گفت: – الحمدلله و المنه به صحت و سلامت است. مرا فرستاده تا سرا بردارم و ببرم با قشون اما فرمود که: ترا چوب طریق بزنم. بفرمای چوب طریق بیاورند.

او گفت: – بسم الله. این‌بگفت و دراز کشید.

سلیمان‌بیک گفت: برخیز که مرشد کامل فرمودند در برابر قشون او را خفیف مکن، دوازده چوب او را درخلوت بزن.

گفت: – قربان او شوم، همان شفقت او درباره‌ی ما هست، برخاست و رفت بهخلوت که بخوابد و چوب بخورد.

سلیمان‌بیک گفت: – مخواب و حکم شاه را به او داد. چون مطالعه کرد دید که نامه‌ی قتل اوست.

گفت: – سلیمان بیک! گر من فریاد نزنم و فرزندان را مخبر نسازم و سر خود را بدهم از برای مرشد کامل ببری از آن باشد که فرزندان مرا لب نانی بدهید.

سلیمان‌بیک گفت: – شرط کردم که همین جای از جهت فرزندان از مرشد کامل بگیرم.

گفت: – بزن گردن مرا، مرا رضای مرشد کامل باید حاصل شود. وانگشت برداشت و شهادت گفت و سلیمان‌بیک در یک‌دست سراو و یک دست نامه‌ی شاه از خلوت بیرون آمده ماه از نهاد اقوام او برآمد. گفتند ای کور چه کردی؟! گفت ای یاران حکم شاه است خود خواند و دانست که گناهکار است و راضی به کشتن شد. و اگر راضی نبود فریاد می‌زد و شمارا طلب می‌نمود. خون خود را داد، باقی از برای شما. تخت و مال شما را شاه بمن بخشید. من به شما بخشیدم. و سوار شد

و به علیخان سلطان گفت: که از عقب من بیا تا قشون که رفتم شاه را بر سر شفقت بیاورم.

هرچه علیخان سلطان گفت ده هزار تومان از ما از آن تو است قبول نکرده گفت: - بعد از مدتی مدید اوجاق ذوالقدر را کاری بجماعت شاملو افتاده شد، به سر عزیزشاه که يك دینار قبول نمی کنم. آن سر را برداشته و روانه‌ی تبریز گردید و گفتند که شاه از عقب سلطان سلیم [رفت] اونیز روانه شد، از اول تا آخر عرض کرد...

شاه گفت: - چون دیدی بکشتن راضی شد، چرا کشتی؟

گفت: قربانت شوم! تلافی را بفرزندان او بکنید.

شاه گفت: - سلیمان يك همت بما نمودی. عرض کرد قربانت شوم نوکر باید اندك نشانی از آقای خود داشته باشد. شاه فرمود در عوض مال خلیل خان اوراقه را به تو دادیم که چهارده هزار تومان ملاخل دارد. او سجده کرد و به جانب اوراقه رفت.^۱

آراء مختلف، دورمیش خان در جستجوی تاجلو بیگم خانم

بعد از جنگ چالدران:

به گفته‌ی مورّخین ترك چندتن از زنان ایرانی هم که در لباس سربازی همراه شوهران خود بمیدان جنگ آمده بودند، بدست سربازان سلطان سلیم اسیر افتادند و دو زن از حرم شاه اسماعیل نیز بنام‌های بهروزه خانم و تاجلی خانم از آنجمله بودند.^۲

۱ - همان کتاب. ص ۴۹۹ و ۵۰۰.

۲ - نقل از کتاب انقلاب اسلام، نسخه‌ی خطی کتابخانه ملك ص ۲۰۳، چند مقاله تاریخی و ادبی از: نصرالله فلسفی. انتشارات وحید شماره (۱). چاپ دوم شهریور ماه ۱۳۴۸ ص ۹۶.

استاد نصرالله فلسفی دنباله‌ی کلام را چنین ادامه می‌دهد :

« ... گذشته از زنانی که اسیر شدند ، جسد بسیاری از زنان نیز در میدان جنگ پیدا شد که بفرمان سلطان سلیم آنها را با تشریفات مخصوص نظامی بخاک سپردند. این زنان دلیر به گفته‌ی نویسندگان ترك با زره و خفتان و کلاه خود دوشا- دوش شوهران خویش در جنگ شرکت جسته بخاک هلاک افتاده بودند . بهمین سبب پس از جنگ چالدران معروف شد که شاه اسماعیل سوارانی از زنان شمشیرزن با اردوی خود داشته است که در حدود ده هزار نفر بوده‌اند.^۱ »

مسئله‌ی شرکت زنان شمشیرزن ایرانی در جنگ چالدران را یک مورخ ایتالیایی بنام ساگردو^۲ نیز تصدیق نموده و در کتاب « تاریخ امپراطوری عثمانی » در این باره می‌نویسد :

« ... در میان کشتگان ، اجساد زنان ایرانی پیدا شد که در لباس مردان جنگ بمیدان آمده بودند ، تا در سرنوشت شوهران خود شریک و در افتخار نبرد سهیم باشند. سلیم بر جرأت و دلیری و میهن پرستی ایشان آفرین گفت و فرمان داد که با تشریفات نظامی آنان را بخاک سپارند.^۳ »

تاجلی خانم که زن نخستین و مظهر عشق نخستین شاه اسماعیل ، و بسیار مورد محبت و علاقه شاه مزبور بود ، یک زن به تمام معنی لایق و کاردان و شمشیرزن بود. وی مادر شاه طهماسب و لیه‌دایران بود و مورد احترام نامحدود شاه و سران کشوری و لشکری . این بانوی هوشیار و کاردان در سایه‌ی درایت و فراست ذاتی و لیاقت و توان شخصی خود گویا فقط دو روز در اسارت بود ، و بعد با تمهیدی عاقلانه راه علاج و آزادی خود را از اسارت یافته و به تبریز بر می‌گردد و ملحق به اردوی شاه اسماعیل می‌شود.

۱ - چنمقاله تاریخی و ادبی از: نصرالله فلسفی . ص ۹۶ ، ۹۷ .

۲ - Sagerdo ،

۳ - همان کتاب ص ۹۷ .

اما بنا به گفته‌ی مورخان ترك، تاجلی خانم که اسیر مسیح‌پاشازاده از سرداران ترك شده بود، پس از آنکه دوشب در اردوی عثمانی بسربرد، يك جفت گوشواره خود را که بشکل قلوهای از لعل ساخته شده بود و يك طاق آن شکسته بود^۱ به مسیح‌پاشازاده فدیهای نجات داد و در لباس مردانه از اردوی دشمن به تبریز گریخت. این گوشواره گرانبها لعل برگ نام داشته و هر قطعه‌ی لعل آن به اندازه کف دستی بوده است.^۲

اما از مورخین ایرانی از آنجمله نویسنده تاریخ گرانبهای «عالم‌آرای شاه اسماعیل» درباره‌ی تاجلی خانم یا (تاجلو بیگم) چنین می‌نویسد:

«... در جنگ شاه اسماعیل با سلطان سلیم زنی نقابدار در میدان شمشیر می‌زد و با ترکان می‌جنگید. این زن تاجلو بیگم زن شیخ اوغلی (شاه اسماعیل) بود سلطان سلیم می‌خواست او را دستگیر کند ولی موفق نشد... یعنی در آن اثنا پنج هزار رومی را سلطان سلیم از عقب نقابدار فرستاد... چونکه خبر نقابدار را گفته بودند و قیصر گفت که: آن سیرت شیخ اوغلی است و او را تاجلو خانم نام است. بروید او را در میان گیرید شاید زنده بیاورید.»^۳

«... نقابدار پس از فرار شاه اسماعیل مفقود شد. شاه در سراپ دورمیش خان را با سیصد کس بدنبال او فرستاد، که مگر او را پیدا کند. زیرا که در تبریز نبود. تاجلو خانم زخم برداشته از میدان بدر رفته بود و نمی‌دانست که به کجا برود. اتفاقاً میرزا شاه حسین اصفهانی وزیر دورمیش خان شاملو بار خانه گرفته از اصفهان

۱ - کتاب انقلاب اسلام. ص ۲۰۱.

۲ - چندمقاله تاریخی و ادبی از: نصرالله فلسفی. ص ۹۸.

۳ - تاریخ عالم‌آرای صفوی یا تاریخ عالم‌آرای شاه اسماعیل. مؤلف نامعلوم، به کوشش

بدالله شکری. انتشارات اطلاعات. ۱۳۶۳ خورشیدی. ص ۴۹۵، چندمقاله تاریخی و

ادبی از: نصرالله فلسفی، انتشارات وحید. چاپ دوم تهران ۱۳۴۸ ص ۹۹، ۹۸.

برای خان می آورد. ^۱ چون دو منزل از تبریز بیرون آمد رسید به آن صحرا و فرود آمد و از شاه و شکست قزلباش خبر نداشت. تاجلو بیگم به او برخورد و او بیگم را برداشت که برگردد و از راه مراغه بدر رود و شاید سراغ شاه کند که کجاست که به دورمیش خان برخورد و بخدمت شاه رفتند. و شاه بیگم را عتاب و خطاب بسیار کرد که ترا به جنگ چه کار! اگر پسر این چنین کاری کنی تو را خواهم کشت...»^۲

نصرالله فلسفی با استفاده از مندرجات «تاریخ عالم آرای صفوی» به سخنان خود چنین دوام می دهد:

«... شاه اسماعیل میرزا شاه حسین اصفهانی را به پاداش خدمتی که با نجات دادن تاجلی خانم کرده بود، به منصب عالی وزارت دیوان شاهی مفتخر گردانید و از این کار او می توان دریافت که بدان زن عشق و علاقه ی وافر داشته است.»^۳

مؤلف «تاریخ جهان آرا» در این باره چنین می نویسد:

«... و منصب وزارت و نظارت دیوان اعلی را بسبب جانسپاری که در باب رسانیدن یکدو نفر از مخدرات سرادق جاه و جلال در درگزین بدرگاه سپهراشتباه، یعنی به وحید افراد انسانی میرزا حسین معمار اصفهانی که در سلك ملازمان نواب دورمیش خان بود مرحمت فرمودند و مقرر شد که آنجناب من حیث الاستقلال و - الانفراد متعهد سرانجام امور سلطنت گشته، جمیع امرا و ارکان دولت غاشیه ی متابعتش بردوش گرفته و بی وقوف او در هیچ مهمتی از مهمات جزئی و کلی دخل ننمایند...»^۴

۱ - در این هنگام دورمیش خان بیگدلی شاملو حاکم اصفهان بود.

۲ - چند مقاله تاریخی و ادبی از: نصرالله فلسفی، انتشارات وحید شماره (۱)، چاپ دوم، شهریور ۱۳۴۸ ص ۹۹.

۳ - همان کتاب ص ۱۰۰.

۴ - دو جلد کتاب تاریخ بنام «تاریخ جهان آرا» می شناسیم اولی «تاریخ جهان آرا»

پس بدین ترتیب که مشاهده می شود اغلب مورخین ایرانی که درباره ی جنگ معروف چالدران قلمفرسایی نموده اند. وجود زنان نقابدار شمشیرزن را در اردوی شاه اسمعیل تصدیق نموده اند. منتهی برای مراعات احترام شاه اسمعیل صریحاً از اسیر گشتن زنان شاه چیزی ننوشته اند. لیکن به اسارت در آمدن تاجلو بیگم و بانمهد و نقشه ی ماهرانه و دادن جواهرات خود بسر کرده ی عثمانی موفق بفرار و بازگشت به ایران شدن و الحاق به شوهر تاجدارش مسلم گردیده است. پیر محمد پاشا وزیر اعظم و مصطفی پاشا وزیر دوم سلطان عثمانی گزارش مبسوطی در این باره به سلطان داده اند که ترجمه و تلخیص آن بدین قرار است:

« بعد از عنوان ... : از دو نفر کدخدایان که به اتفاق مسیح بیگ که دستگیر کننده ی تاجلو خاتون و اخذ کننده ی جواهر آلات او بوده اند، تحقیقات لازم بعمل آمد. به اعتراف دستگیر کنندگان اشیاء و زیور آلات ذیل را اخذ نموده اند:

یک جفت گوشواره خوشه ای با (۳۶ عدد) جواهرات گلایی شکل گرانها، دو عدد دستبند که هر کدام دارای بیست و چهار مروارید و دو عدد دیگر بازهم خلخالی مرصع به بیست و چهار دانه مروارید که مجموعاً نود و شش دانه مروارید می شود، یک عدد سنگ یشم قیمتی قلمکاری و مزین شده با زنجیر و جعبه ی طلا، یک حلقه انگشتری با نگینی از سنگ لعل، یک عدد مهر زر، یک دست لباس ابریشمی زربافت دارای ۲۵ دگمه از جواهر ولی هنوز به لباس دوخته نگردیده ...»

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد در این باره نظر خود را چنین می نویسد :

→ مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی که نسخه خطی آن در کتابخانه سلیمانیه ی استانبول محافظت می شود و ما از آن کتاب بارها بهره برداری نموده ایم. دیگری « تاریخ جهان آرا » منسوب به ملا ابوبکر تهرانی متعلق به کتابخانه ی ملی ملک، نسخه خطی و این شاهد را از جهان آرای دومی آوردیم، چند مقاله تاریخی و ادبی از: نصر الله فلسفی. ص ۱۰۰.

«... تاجلی خانم همه جو اهرات را که ذکر شد بمشارالیه (مسیح پاشا زاده غ . بیگدلی) تسلیم نمود تا سرانجام موفق بفرار گردید.»^۱

عین نامه مزبور در اصل به پیوست از نظر خوانندگان می گذرانیم.

به نظر ما تاجلو بیگم آن شیر ماده و آن شمشیر زن نقابدار و دختر رشید عابدین خان (عبدی خان) بیگدلی شاملو، همسر محبوب شاه اسماعیل (شیخ اوغلی) و مادر شاه طهماسب صفوی هرگز اسیر نشد و گرفتار نگردید که به سر کرده طماع عثمانی فدیة بدهد و چشمان او را خیره نموده و اراده و عقلش را مهار کند و موفق بموافقت او بفرار گردد. این قبیل شایعات مغرضانه از طرف بعضی مورخین ترك بمیان آمده و سپس بوسیله ی پاره ای مورخین دهن بین ایرانی نیز تکرار شده است.^۲ والا تاجلو بیگم هرگز اسیر نیفتاده و به چنگ دشمن گرفتار نشده است.

رحیم زاده ی صفوی مؤلف «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» که مطالب اساسی این کتاب را از «منشآت آل عثمان» ترجمه نموده و بعضی ناسزاگویی های نویسندگان عثمانی را نیز عیناً نقل و ترجمه کرده است، در باره ی جنگ غیر عادلانه و نابرابر چالدران گاهی تا اندازه ای مستقلاً اظهار نظر نموده و گاهی نیز گفته های منشآت آل عثمان را عیناً تکرار یا ترجمه نموده است. چنین می نویسد:

«... اما هنگامی که خان محمد بحضور شاه رسید بنا به روایت صاحب «احسن التواریخ» پیشنهاد نمود که بهتر آنست با این اردوی عظیم ما در هنگام سواری که آنها از منزلی کوچ کرده عازم منزل دیگر می شوند بجنگیم. مقصودش این بود که چون عثمانیها توپخانه عظیم همراه دارند و شخص خواندگار دارای لشکری مرکب از دوازده هزار تفنگچی آماده و مجهز می باشد هرگاه هنگام کوچ،

۱ - مجله دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی مشهد ص ۲۸۰. نخست عنوان «تاجلی خان زن ستیهنده چالدران».

۲ - در این خصوص نگاه کنید به فصل «زنان قهرمان و نامدار بیگدلی. تاجلو بیگم».

قزلباشیه بر آنان بتازند از آنجایی که دستجات مختلف اردوی عثمانی در طول و عرض راه پراکنده هستند و نیز توپخانه‌ی آنان در حال حرکت، جبهه جنگی بر خود نمی‌گیرد و مستعد پیکار با خصم نمی‌باشد البته نیروهای رشید ایران به‌زور بازوی و نیروی شهامت و دلیری خود خصم پر عدد نیرومند را از پا درخواهند آورد. در آنموقع دورمیش‌خان که مردی دایر و با شهامت بود و متأسفانه اکثر اوقات بنابر تصریح شاه‌طهماسب بزرگ سرش از باده‌ی ناب‌گرم بود و شاید نسبت به‌خانم‌محمد و فتوحات وی در دیار بکر رشک هم می‌برد. در پاسخ‌وی اظهار داشت: - محمدخان! هرگاه تو این کدخدایی را در دیار بکر بکنی جا دارد زیرا که حاکم آنجا هستی اما در اینجا شاه‌اسماعیل است که می‌خواهد مردانه‌وار با حریف سرسخت خویش دست‌گیریان شود. و اما شاه اسماعیل که سخنان هر دو سردار را می‌شنید گفت: - آری ما که حرامی و راهزن نیستیم تا در سر کوچ بر سر خصم خود بتازیم و فتح و ظفر خود را در بتون تاریخ به خدعه و نیرنگ آلوده سازیم و خویش را بدنام گردانیم.^۱

ما يك حادثه‌ی تاریخی را از جنگ چالدران در چند منبع موقوف بررسی نمودیم و عین نوشته‌های آن آثار را شاهد آوردیم و دیدیم که در اطراف عین حادثه تا چه اندازه ملاحظات گوناگون است و با شاخ و برگ‌های رنگارنگی زینت یافته‌است. ولی اساس مسئله این است که اعتماد و باور شاه اسماعیل به دورمیش‌خان از دیگر سرداران بیشتر است و رأی او را مانند رأی خود می‌داند و عمل می‌نماید ولو اینکه خطا و سهو باشد.

همین حادثه را با کم و بیش اختلاف، دیگر مورخین نیز ثبت و ضبط نموده‌اند که ما نام‌پاره‌ای از آنهارا در اینجا می‌آوریم:

۱- شرح جنگ‌های تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تهران. شهریور ماه ۱۳۴۱

دکتر خانبا با بیانی با استناد به تاریخ عالم آرای عباسی ص ۳۱ و احسن - التواریخ ص ۱۴۵ و عالم آرای شاه اسماعیل صفحه ۵۲۰ و غیره، جریان شورای سلطنتی و ملاحظات خانم محمد استاجلو و پاسخ دورمیش خان بیگدلی شاملو را با سلیقه‌ی خود تحلیل می‌نماید و می‌گوید که:

«... ولی دورمیش خان رئیس طایفه‌ی شاملو با این پیشنهاد مخالفت کرد و چنین کاری را خلاف مردانگی شمرد. شاه اسماعیل نیز رأی او را پسندید و گفت که «من حرامی قافله نیستم. هر چه مقدر الهی است می‌شود.»^۱ راستی که چه شخصیت‌های مردانه‌ی والا و چه ایمان بی‌نظیری!

دکتر خانبا با بیانی که وضع استقرار و آرایش جنگی ارتش طرفین در نبرد چالدران را در ۴ مرحله و وضع ارائه می‌دهد، ضمن یادآوری نام سرکرده‌های ایران در آرایش سپاه شاه اسماعیل موقع دورمیش خان را نیز به شرح زیر ثبت می‌نماید:

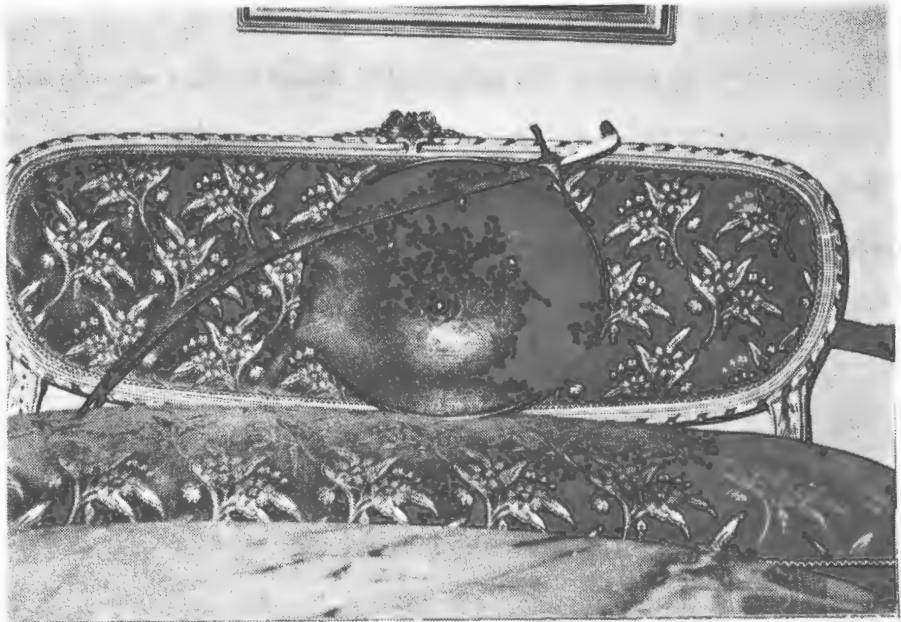
«... دسته‌ای از سواران قزلباش با دورمیش خان شاملو و خلیل خان ذوالقدر حکمران فارس و حسین بیگ لله وزیر سابق و نورعلی خلیفه‌ی روملو حاکم ارزنجان و منتشاء سلطان حاکم تبریز و سلطان علی میرزا افشار و پیره بیگ چاوشلو و خلیل بیگ در جناح راست.»^۲

وقتی که شاه اسماعیل در دنبال گفتار سردار وفادارش دورمیش خان می‌گوید من که حرامی نیستم و هر آنچه که تقدیر الهی است خواهد شد و آگاهانه با ۲۰ هزار نفر بجدال ۲۰۰ هزار نفر می‌رود و مرگ را بر زندگانی ننگین ترجیح می‌دهد. این گفتارها و کردارها زاییده روح بزرگ و عظمت کم‌نظیر چنان کسانی است که ما در روزگار نظایر آنها را دیر به دیر و کمتر می‌زاید. راستی که چه شخصیت‌های والا و

۱- تاریخ نظامی ایران، جنگهای دوره صفویه، دکتر خانبا با بیانی، تهران ۱۳۵۳.

ص ۲۱۶.

۲- همان کتاب، ص ۲۱۸.

سردارستان بیکدلی ساطو امین الخفرت و شمیر شاه عباس کبیر صفوی
 بر تیفه‌ی شیرمهر شاه عباس؛ بنده شاه ولایت عباس
 در موزه‌ی خاندان بیکدلی
 عمل اسدالله اصفهانی
 مقال صفحہ ۴۹۴

عجیبی و چه مردانگی و ایمان بی نظیری که عقل و هوش و اندیشه را حیران و سرگردان می نماید. نفرین بر قضا و قدر باد که این گونه مردان مرد پاکباز را مغلوب روبه صفتان نامرد و ناپاک می سازد. آیا با مرگ قهرمانان، تاریخ شرمنده نمی گردد؟! راستی که گویی در نظام هستی و در مدار این جهان ناپایدار یک ذره عدالت و حتی حق و حساب نیست و همه چیز عوضی در سر جای خود قرار گرفته است. در اینجا بی اختیار به یاد لطفعلی خان زند پسر کریمخان زند، آن سردار دلیر و خردمند و بی باک ایران ولیکن مظلوم و حقیقتاً به تمام معنی مظلوم می افتیم که در هنگام شکست خوردن از خواجه تاجدار ناجوانمرد قاجار این شعر را چقدر مناسب و بجا سروده است:

یارب سندی ملک جهان از چو منی

دادی به مخشی نه مردی نه زنی

از گردش دوران تو معلوم شد

پیش تو چو دَف زنی چو شمشیر زنی

راستی که تف بر این روزگار باد که همیشه باراد مردان و قهرمانان و جوانمردان و سروران و آزادگان روی نامردی نشان داده و روبه صفتانه و ناجوانمردانه و پست و منشانه رفتار نموده است و مدار روزگار هرگز موافق تمایل آنان نگردیده است...

دورمیش خان به لله گی سام میرزا تعیین می شود :

در حبیب السیر نوشته شده «ترالد سه فرزند شاه اسماعیل به نام های سام، رستم و بهرام در یک ماه و بعد اضافه می نماید:

«... چنانچه در ایام همایون فرجام که پادشاه آفتاب احتشام از بیلاق سوزلق متوجه قشلاق نخجوان بود و در عرض یک هفته از مطلع مرام آن حضرت سه کوكب سعادت اثر بلکه سه خورشید انور طلوع نمود.»^۱

سام میرزا در تاریخ سه شنبه ۲۱ شعبان ۹۲۳ قدم به عرصه وجود گذاشت و چنانکه عادت سلاطین صفوی بود از همان روز تولد الله و اتابیکگی می بایست جهت نوزاد نر تعیین گردد. دورمیش خان بیگدلی شاملی نیز به این سمت تعیین گردید و مؤلف تاریخ «حبیب السیر» مراسم این تعیینات و تلطیف و جشن و سرور را چنین می نویسد :

«... پادشاه عالم پناه در بزم نشاط و شادمانی بر تخت بخت کامرانی نشسته، امراء عظام و مقربان سدهی سدرهی مقام لوازم تهنیت و ثناخوانی بجای آوردند و در پایهی سریر سلطنت جهانبانی به تجرع جامهای بادی ارغوانی سرافراز شده، زر و گوهر بسیار نثار کردند و امر الله گوی حضرت شاهزاده به انیس انحضرت البهیة و مجلس العتبة العلیة دورمیش خان بن مبارز الدوله و الایالة عبدی بیک تو اچی که از جمع امراء ذوی الاخلاص به مزید تقرّب و اختصاص امتیاز داشت و استثنا دارد مفوض گردید و آن خان بلند مکان به سبب تفویض آن منصب خسرو سلیمان مناقب راطوی داده پیشکشهای پادشاهانه کشید.

مثنوی

ز جنس زر و گوهر شاهوار	فزون از حساب و برون از شمار
ز دیبای چین و پرند فرنگ	ز کتان روم و ختن تنگ-تنگ
ستوران رهوار گیتی خیرام	همه نقره اعل و مرصع لجام
در آن بزم نزد شه کامکار	در آورد و گفت از سر اعتذار
که شاهها من از بهر ایثار تو	ندارم متاعی سزاوار تو
ز لطف عمیم تو شرمندهام	بجان بندگان تو را بندهام

و پادشاه بنده نواز خان واجب الاعزاز را به انعام تاج زردوزی و کمر مرصع و اسب تازی و خلعت ملتح سرفراز ساخت. و آن کوکب برج شاهنشاهی را به منرل جناب امارت پناهی فرستاد و پایه قدر و منزلتش را به اوج سپهر برین

برافراخت.^۱

میرزا شاه حسین اصفهانی که معاون نظام الدین عبدالباقی و کیل مطلق «نخست- وزیر» پادشاه قبل از جنگ چالدران بود و این و کیل مطلق جزء شهدای جنگ مزبور می باشد. پس از بازگشت شاه اسماعیل به تبریز بجای نظام الدین عبدالباقی و کیل مطلق شد و زمام امور مملکت را در دست گرفت «میرزا شاه حسین که مدتی بعنوان پیشکاری دورمیش خان مصدر خدمات عمده شده بود و اکنون که زمامدار امور لشکری و کشوری گردید، با قدرت و لیاقتی هرچه تمامتر در پیشرفت امور مملکت اقدام و جمیع طبقات مردم را با دادرسی و عدالت و نصفت قرین امید و آسایش گردانید.»^۲

پس از شکست چالدران تا سال ۹۲۶ قمری که سلطان سلیم مُرد. پیوسته در داخل ایران تحریکاتی می کرد. مردم و سران و بزرگان ایلات و ولایات را به شورش طغیان دعوت می نموده، متأسفانه بعضاً نیز این تدبیر ناجوانمردانه‌ی دشمن در دوستان کوتاه بین نیز تأثیر می کرد و در بعضی نقاط کشور طغیان و سرکشی‌ها بظهور می پیوست و اسباب دردسر حکومت می گردید. ما در اینجا برای نمایش دادن طرز کار سلطان سلیم عیناً یکی از نامه‌های مغرضانه و فسادانگیز وی را که به ملک رستم فُر نوشته درج می نمایم :

«... جناب امارت مآب ، ایالت نصاب ، دولت انتساب ، سعادت اکتساب ، ملکی الجلال و ملکی الخصال المؤید به تأیید الله الملك المتعال ، امیر مکرم ، کبیر مفخم ، ذو القدر الاتم والفخر الاسم شاه رستم بیک دامت معالیه به عواطف و مراحم شاهانه سمت اختصاص داشته بدانند که پیشوای ملاعین و سر لشکر عبود شیاطین اسماعیل بی دین در روز چهارشنبه دوم ماه رجب المرجب از ضحوه‌ی کبری (ظهر)

۱- تاریخ حبیب السیر، جلد چهارم . از ص ۵۵۶ بیعد.

۲- شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی، تألیف رحیم زاده صفوی، تهران،

شهریور ماه ۱۳۴۱ . ص ۳۷۴ .

عساکر بفرت مآثر مارا مقابل آمد: بسی کوشش‌های بی‌فایده نموده و عاقبت نسیم فتح و فیروزی از مهب سرعزیز الحق یعلو و یعلی اعلام ظفر اعلام مارا اهتزاز داد. اسماعیل مخدول از شمشیر تیز لشکر ظفر رهبر رو به گریز نهاد. دلیران لشکر در عقبش رفتند. علمهایش معکوس و منکوس و سردارانش مقید و مجبوس پیش الویه نصرت‌نگار خصم شکار در آوردند. اسیران همه هدف تیر و طعمه شمشیر گردیدند. الحمدلله که اعدای دین و دولت مقهور و اولیای حضرت مبهج و مسرور گشتند.

مقصود از دفع آن ملحد و قلع آن مفسد غیر از اعتلای کلمه الله و تنظیم امور جمهور ملک و ملت چیزی دیگر نیست. عنایت و شفقت ما درباره‌ی رعایا که ودایع خالق برابا هستند فوق حد وعد است. هر مؤمن و هر موحد را اهانت آن مخدول واجب است و لازم. باید که شما نیز از سده طریق و قتل کسانش هرچه در وسع و مکنت دارید بظهور آرید و این خدمت پسندیده را موجب عنایات شاهی و مستوجب الثقات پادشاهی دایند.^۱

از جمله کسانی که به تحریک سلطان سلیم عهدشکنی نموده و علم طغیان و عصیان برافراختند یکی هم سران و حکام مازندران بودند که عهد و پیمان خود را شکستند و از پرداخت باج و خراج سر باز زدند.

شاه اسماعیل برای سرکوبی سرکشان و برقراری نظم و انتظام داخلی و تأمین آسایش و امنیت همگانی شخص دورمیش‌خان را انتخاب می‌نماید. مؤلف «تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» دورمیش‌خان را چنین معرفی می‌نماید:

«... دورمیش‌خان پسر عبدی‌بیک از خلفای صوفیه و ملازمین پیشین خانقاه

۱- منشآت آل عثمان . ص ۳۹۲ . سلطان سلیم در نقاط سنی‌نشین ایران می‌کوشد که با نام مذهب آتش‌افروزی و اختلاف افکنی و خونریزی و عصیان بوجود آورد. ما در همین کتاب درباره‌ی طالع ملک‌رستم حاکم لرستان و وساطت حسین بیک بیگدلی شاملو و شفقت شاه اسماعیل قبلاً مختصراً ملاحظات تاریخی را بیان نمودیم.

صفویه شمرده می‌شد. دورمیش‌خان از حیث سنّ و سال با شاه اسماعیل برابر و از او ان کودکی همبازی و همدم‌وی بود و بعداً به دامادی خاندان سلطنت نیز سراسرازی یافت.^۱

فرستادن دورمیش‌خان بمازندران را در بهار سال ۹۲۴ قمری نوشته‌اند. دورمیش‌خان در این سفر با آقامحمد و امیر عبدالکریم سروکار داشت که باکمال کردانی و تدبیر و خرد آنها را مطیع و متقاد پادشاه صفوی و مرشد کامل نمود و بر جان و مال و ناموس‌شان چنانکه نوشتیم تأمین بخشید و اعتبار و اعتماد از دست رفته‌شان را باز گردانید.

از خصوصیات بارز دورمیش‌خان این بود که همیشه می‌خواست کارها بدون درگیری و جدال و خونریزی و تحمیل زور و قدرت؛ با خیرخواهی با تفاهم و با میانجیگری و صلح و صفا عادلانه انجام یابد و فیصله پذیرد. بطوری که تاریخ‌شاهد است، او هرگز در جنگ و ستیز پیشدستی و شتاب ننموده، حتی اگر ناگزیر بجنگ و زور آزمایی گردیده، باز هم بعد از غلبه بادشمن از در ملاطفت و نوازش و مردم‌داری و دلجویی برآمده است و ما از این کردار و رفتار جوانمردانه و بشر-دوستانه‌ی وی نمونه‌هایی ارائه دادیم و یکی از این نمونه‌ها موضوع امیره دباج می‌باشد که باز با میانجیگری شفاعت و وساطت دورمیش‌خان جلو خونریزی و قتال گرفته شد و کار به نحو احسن و بسود دولت و رعیت خاتمه پذیرفت. قضیه از این قرار بوده:

«... هنگامی که شاه اسماعیل در تابستان سال ۹۲۵ ییلاق خود را در اَلَنگ^۲ خرقان قرار داد. فرمانی صادر نمود که دورمیش‌خان و وزینل‌خان به اتفاق حکمداران رستم‌دار و مازندران و به همراهی کارکیا سلطان احمد پادشاه لاهیجان همگروه

۱- شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تألیف رحیم‌زاده‌ی صفوی، تهران

شهریور ماه ۱۳۴۱. ص ۳۹۹.

۲- اَلَنگ - چمن.

بجانب رشت هجوم برند. شاه اسماعیل خویشتن نیز از راه طارم و فومن به آن سرزمین عازم شود. تا برای امیره دباچ فرمانروای رشت راه گریزی باقی نماند.^۱ مطابق فرمان شاه سپاه بحرکت درآمد.

می بینید در حقیقت امیره دباچ در محاصره شدید نظامی قرار گرفته و راه گریز و خروجی ندارد. لیکن باز هم باتدبیر و دوراندیشی دورمیش خان و وساطت کار کیا قلم عفو و اغماض بر روی جرایم امیره دباچ کشیده می شود و فقط به پرداخت مالیات و حسابات معوقه مازم می گردد و بعهده می گیرد که در آینده نیز مالیات ولایات خود را بموقع بپردازد.^۲ و بقیه ای احوالات راموآلف «ولایات دارالمرز ایران گیلان» چنین تصویر می نماید:

«... جانشین او پسرش امیره دباچ بود که در سال ۹۲۵ هجری قمری با خشم شاه اسماعیل مواجه گردید. سلطان احمدخان در بیه پیش و سلاطین مازندران و سلاطین دیگر مازندران و رستم دار و غیره از قبیل دورمیش خان و زینل خان شاملو فرمان تسخیر بیه پس را دریافت نمودند. امیره دباچ که مغلوب گردید به سلطان احمدخان پناه برد و سلطان احمدخان او را در همدان به اردوی شاهی راهنمایی کرد و در آنجا مورد عفو قرار گرفت و دختر شاه بنام خیرالنساء بیگم را به عقد خود درآورد... پس از بازگشت به گیلان بنام شاه اسماعیل سکه زد»^۳

دورمیش خان یک نوع سپر و بلاگردان دولت صفوی بشمار می آمد، در هر جا که حادثه ای ناگواری روی می داد پیش از همه دورمیش خان و زینل خان بودند

۱- شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تألیف رحیم زاده صفوی. تهران، شهر یور ۱۳۴۱، ص ۴۹.

۲- همان کتاب. ص ۴۱۰.

۳- اشاره به امیر حسام الدین بن دباچ بن علاء است که در سال ۹۲۱ هجری قمری اقدام به ترمیم قلعه ای رودخان نموده و سپس نام قلعه را تبدیل به قلعه ای حسامی کرد.

۴- ولایات دارالمرز ایران. گیلان. ه. ل. رابینو. ترجمه ی جعفر خمami زاده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، کتاب فروشی طاعتی رشت. آبان ماه ۱۳۵۷ ص ۴۹۶، ۴۹۷.

که در برابر آن حادثه سینه سپر می کردند و دفع بلا می نمودند. مثلاً در همین سال ۹۲۵ قمری «جاسوسان خبر دادند لشکر عثمانی از حدود دیار بکر بجانب موصل توجه نموده و گویا قصد بغداد دارند و نیز از نیروهای روم که در خاک حلب کنار فرات گماشته شده اند جنبشی به نظر آمده، گویا می خواهند از فرات گذشته بقصد عراق عرب پیش آیند. شاه اسماعیل احتیاط را بکار بسته دورمیش خان وزینل خان را بانبروهای رکابی برای کمک و تقویت پادگان بغداد گسیل فرموده و شخصاً با اردویی بزرگ بعنوان شکار تا حدود بیستون پیش می رود.»^۱

از اردوی عثمانی خبری نمی شود شادوخانان به قم و ساوه برمی گردند و در این موقع است که از خراسان گزارشی فوری می رسد مبنی بر اینکه:

«... بار دیگر لشکرهای اوزبیک اجتماع کرده، قصد دارند از جیحون گذشته سرزمین خراسان را اشغال کنند. شاه اسماعیل به دورمیش خان و سرداران که با او از بغداد برگشته بودند فرمان داد نیروهای خود را برداشته در فیروزکوه اردو زده ییلاق را آنجا قرار دهند و گوش و هوش به اوضاع و احوال خراسان بگمارند، تا هرگاه تورانیان از رود آمو تجاوز کنند این اردو بی درنگ عازم خراسان شود ...»^۲

بطوری که مشاهده می شود، هنوز عرق اسبان سپاهیان دورمیش خان خشک نشده، از بغداد نرسیده عازم خراسان می گردد و بقول رحیمزاده صفوی:

«... بنابر این دورمیش خان وزینل خان با سرداران دیگر و لشکر ابو الجمعی خود از حدود ساوه به فیروزکوه رفته اردو زدند.»^۳

هنوز میخهای چادرهای سپاهیان قزلباش در اردوگاه فیروزکوه تماماً کوبیده نشده بودند که گزارش منهایان و جاسوسان و دوستان مرشد کامل دال بر این بود که

۱ - همان کتاب . ص ۴۱۰ .

۲ - همان کتاب . و همانجا .

۳ - همان کتاب . ص ۴۱۰ و ۴۱۱ -

سلطان سلیم خواندگار روم بقصد عزیمت به شرق بسیج نموده و حتی باربینه شخصی خود را نیز از استانبول بیرون فرستاده است و لشکرها و یکان‌ها را یکی پس از دیگری بسوی شرق اعزام می‌دارد و مقصودش هجوم به ایران است. همین امروز و فردا دست به این کار خواهد زد. «شاهنشاه صفوی دورمیش‌خان را که در فیروزکوه بود به اردوگاه مراغه طلبید ... سپس طرح و تعبیه و نقشه‌های مربوط به مقابله‌ی دشمن نیرومند ایران را از نظر گذرانده، با مشورت سرداران بزرگ و ریش سفیدان قزلباش به اجرای عملیات نظامی آغازید. اما هنوز ایرانیان به انجام مقدمات کار دفاع مشغول بودند که خبر مرگ سلطان سلیم به اردوی قزلباش رسید.»^۱ و این احوالات در سال ۹۲۶ هجری قمری اتفاق افتاد.

حادثه‌ی مرگ سلطان سلیم از این قرار بوده که نامبرده در کمال تندرستی مزاج با اردویی گران‌ب‌قصد ایران از استانبول خارج می‌شود و قصد دارد که باشاه شیعیان برای بار دوم سرپنجه نرم نموده و بار دیگر ایران را ویران سازد. ولی اراده‌ی خداوند جز این است، سلطان سلیم می‌باید این آرزوی پلید را باخود بگور ببرد. مؤلف کتاب ... «زندگانی شاه اسماعیل صفوی» علل مرگ غیرمنتظره‌ی سلیم را چنین می‌نویسد:

«... خواندگار از پایتخت خود بقصد هجوم به ایران بیرون می‌آید اما دو سه مرحله نپیموده در سینه‌اش زخمی شبیه آبله با درد و سوزش شدید نمودار می‌شود و روز بروز شدت و حدت آن افزوده می‌گردد. تا بالاخره وی را زمین گیر و پس از پنجاه روز از لباس هستی عاری و به آغوش سردگورستانش می‌فرستد.»^۲ پس از مرگ سلطان سلیم موقتاً در مرکز و نواحی غرب ایران آرامشی نسبی و جوش و خروش سازندگی و نوسازی و ترمیم خرابی‌ها حکمفرما می‌گردد. دولتهای هم‌مرز و رعایا نفسی تازه می‌نمایند و خاطرشان از تهاجم نظامی و تجاوزات بیدریغ

۱ - همان کتاب . ص ۴۱۳ .

۲ - همان کتاب . ص ۴۱۲ .

عثمانیان آسوده می‌گردد. لیکن وضعیت شرق مملکت چندان مطلوب نیست، اوزبیک‌ها در کمین نشسته، منتظر فرصت مناسب برای دست‌اندازی و قتل و غارتند. امیرخان موصّو لاهی طهماسب میرزا در نزد مرشد کامل اعتماد خود را از دست داده است.

مسئله‌ی روز، موضوع خراسان و اصلاح امور داخلی آن سامان و آمادگی و حاضر باش در برابر هرگونه تجاوز و تخطّی اوزبیکان است. باز هم مردنیر و مندی می‌باید که از عهده‌ی این امر خطیر برآید و در این تنگنا، ملک و ملت را از خطر برهاند. و کشتی متلاطم خراسان را بساحل نجات و سعادت برساند. باز هم قرعه بنام دورمیش‌خان بیگدلی شاملو زده می‌شود. باز اوست که از طرف شاهنشاه ایران مأموریت می‌یابد که با کمال عزم و تدبیر و کاردانی عازم خراسان بزرگ گسردد و این مشکل را حل کند بدون آنکه آب از آب تکان بخورد. یا امیرخان موصّو نتواند سراز فرمان مطاع مرشد کامل پیچد و یا خدای نخواستہ علم‌طغیان و عصیان برافرازد. دورمیش‌خان برای اجرای فرمان عازم خراسان می‌شود. قبل از عزیمت بخراسان بمازندران اعزام می‌گردد.

مؤلف تاریخ خاندان مرعشی مازندران نام دورمیش‌خان را در سال ۹۲۸ قمری در اثر خود با ارتباط با حوادث مازندران چنین ضبط می‌نماید و می‌گوید:

«... میر عبدالکریم ساری را با بعضی ولایات ضبط نموده و برخی را آقامحمد تصرف نموده و فارغ البال نشستند، چون خبر به مسامع عزّ و جلال مقروع گردید، فرمان واجب‌الاذعان شرف‌صدور یافت که انیس‌الحضرت دورمیش‌خان و زینل‌خان با جمعی از امراء و سپاه‌عنان یکران جانب ولایت مازندران معطوف داشته، به فیصل مهمات آن دیار مهم‌امکن سعی نمایند. در غره‌ی ذیحجه‌ی سنه ثمان و عشرين و تسعمائه دورمیش‌خان و زینل‌خان با سپاه نام‌محصور متوجه مازندران گشته، نخست روی توجه به قلل سوادکوه که به تصرف آقامحمد بود آورده با جمعی چند از ابطال رجال:

نظم

نهنگان دریای ذخار جنگ زده پنجه بر کوه همچون پلنگ
 روی آورد^۱ و بدین ترتیب دورمیش خان قلاع کلیس و اولاد را یکی بعد از دیگری می گشاید و متمرّدین را دستگیر می سازد و ما در اینجا عین نوشته حسن بیک روملو و سپس نوشته مؤلف تاریخ خاندان مرعشی را درباره فتح یکی از این قلل سر به آسمان کشیده را نقل می نمایم که هم از جهت تاریخ نگاری آن دوران و هم از بابت عظمت و اہت حادثہ اہمیت ویژه ای را حائز است:

حسن بیک روملو می نویسد:

«... در این سال (۹۲۴) خاقان اسکندر شان استماع نمود که والی مازندران آقامحمد روزافزون سراز ربقہی اطاعت داری و گردن از طوق فرمانبرداری برتافته روی از شیوہی وفاق بطریق نفاق آورد- بنابر آن فرمان واجب الاذعان نفاذ یافت کہ دورمیش خان شاملو بافوجی از دلاوران روانہی مازندران شود. دورمیش خان با سپاہ زیاد از کواکب بروج و افزون از افواج یا جوج متوجہ مازندران شد... آقامحمد قلعهی اولاد و کلیس را مضبوط کرد... غازیان در پسانزده ذیحجہ قلعهی کلیس را احاطہ نمودند و بعد از سہ روز جنود عالم سوز جبراً و قہراً قلعه را گرفته و خان شجاعت پناہ روانہ قلعهی اولاد شد.»^۲

دنبالہی محاصرہ و نبرد را حسن بیک روملو چنین بیان می نماید:

«... قاضی جهان بہ امر خان بدرون قلعه (اولاد) رفتہ بہ عہد و پیمان آقامحمد را بیرون آوردہ، جناب خانہی بہ توفیق باری متوجہ ساری شد. والی آن دیار امیر- عبدالکریم بواسطہی خوف و بیم پسر خود سید سلطان محمد را با دوازده ہزار تومان تبریزی بہ خان فرستاد و مقارن این حال سید حسین ہزار جریبی و حکام رستم دار ملک

۱- تاریخ خاندان مرعشی مازندران. تألیف میر تیمور مرعشی، بہ تصحیح دکتر منوچہر

ستودہ، تہران ۲۵۳۶. ص ۱۰۰.

۲- احسن التواریخ. ص ۲۹۸.

کاووس و ملک بهمن با پیشکش فراوان به اردوی خان آمدند و رعایت یافته به وطن خود مراجعت نمودند.^۱

پس موفق به خاموش ساختن آتش فتنه‌ی برانگیخته شده در مازندران و صفحات شمال می گردد، و امنیت و آسودگی برقرار می نماید. حال بینیم مؤلف تاریخ خاندان مرعشی در این خصوص چه می گوید:

«... ماهیچه‌ی رایت فتح دورمیش خان در هفتم شهر مذکور پرتو وصول بر ظاهر کلیس انداخته، شاهد غازیان شد که پاسبانان بامش با کوتوال حصار مینا فام همراز بود، و ماهی خندقش با گاو زمین دمساز. رفعت ارکانش بحدی که طایر اندیشه را به بال و هم و خیال پرواز دست نمیداد و متانت بنیادش به مثابه‌ای که جاسوس افکار را با کمند تدبیر صعود بر سر سنگ او اتفاق نمی افتاد.

نظم

قلعه‌ای چون حصار چرخ، بلند	کنگرش خارج از کزند کمند
خاک ریزش چو کوه خارا تند	پای اندیشه از صعودش کند
خندق او عمیق و پهن‌اور	همچو دریای فکر اهل هنر

دورمیش خان که به نواحی آن حصار رسید، سپاه انجم جاه را به افروختن آتش جنگ و انداختن تیر و تفنگ مأور گردانید. اهل قلعه نیز در مقام دفع و رفع خصمان ثبات قدم ورزیده، از بالای قلعه دست به تیر و سنگ و زوبین و تفنگ برده بر غازیان نصرت شعار مانند ابر بهار تگرگ مرگ باریدند.

بیت

بیارید تیر از کمان سران	بر آمده و گیر کند آوران
ز بالا بیارید زوبین و سنگ	نبد جای کوشش نه جای درنگ

غرض چند یوم متعاقب جنگ و قتال قایم بود. و بسیاری از دورمیش خان تلف شد. عاقبت الامر غازیان نصرت شعار به نیروی اقبال بی زوال غالب آمده فتح نمودند.

آقامحمد چون بر این معنی اطلاع یافت، کثرت رعب و هراس، اساس پندار او را اندر اس نموده، امان طلبید. انیس الحضرت به مضمون «الصلح الخیر» عمل نموده، از سر جرایم او درگذشت. فرمان داد که آصف پناه احمد بیک و قسدوة - الاشراف والاعیان قاضی جهان به قلعه در آمده، آقا محمد را به عهد و پیمان اطمینان داده به شرف ملاقات رسانیده، هم عنان به پایهی سریر خلافت مصیر شتابند. ایشان به فرموده عمل نموده، آقامحمد به هدایت بخت به تلافی دورمیش خان مستوث شده، به انواع نوازش و اکرام معزز گردید.^۱

پس از سقوط قلعه کلیس میر عبدالکریم نیز قلعه داری و مقاومت را مصلحت نمی بیند و تسلیم می گردد: «اما میر عبدالکریم چون از فتح کلیس و صلح آقامحمد مخبر گردید. پسر بزرگ خود میر سلطان محمود را بانحاف و هدایا بخدمت دورمیش - خان فرستاد و ملتزم باج و خراج گردید و شرط نمود که متعاقب به پایهی سریر اعلی خواهم رسید. دورمیش خان بعد از استحکام اساس پیمان، میر سلطان محمود را به - خلاع فاخره مفتخر ساخته، مرخص فرمود. بعد از معاودت او حکام رستم دار و هزار جریب و ملک کاووس و ملک بهمن و میر حسین هزار جریبی و ولات سایر آن دیار بخدمت انیس الحضرت مشرف شده، پیشکشهای موفور کشیده، به مرافقت او روانه ای اردوی معلی گردیدند.»^۲

مشاهده می شود که دورمیش خان شخصیتی دور بین و خیر خواه و انسان دوست

۱- همان کتاب ص ۱۰۱ تا ۱۰۳، شاه اسماعیل صفوی. اسناد و مکاتبات تاریخی همراه

با یادداشت های تفصیلی. به اهتمام دکتر عبدالحسین نوائی. تهران، سال ۱۳۴۷ شمسی،

ص ۳۱۹ تا ۳۲۲.

- همان کتاب. ص ۱۰۲ و ۱۰۳.

و رعیت پرور و خوش ذات بوده، به ریختن خون و جورستم و غارت و پایمال نمودن حدود و حقوق رعایای کشور هرگز تمایل نداشته، حتی اگر اشخاصی نیز مرتکب خبط و خطایی می شدند آنها را به راه راست هدایت می نماید. عذر گناهکاران را می پذیرد و بر روی جرم آنان خط بطلان و قلم عفو می کشد و در درگاه مرشد کامل و ساطت آنان را نموده، طلب عفو و بخشایش می نماید. به همین جهت نیز وی از سران و سرکردگانی است که کاملاً مورد اعتماد و اطمینان است. وجودش حلال مشکلات و محبوب و مطلوب همگان بودنش گواه بر صدق این مدعا است. مثلاً همین میر عبدالکریم که به نصیحت و دلالت دورمیش خان از قلعه اولاد بیرون آمده و خود و قلعه‌ی به آن مستحکمی را تسلیم نمود. وعده داد که شخصاً بحضور شاه اسماعیل بیاید و پیشانی بر خاک درگاهش بساید. در این خصوص میر تیمور مرعشی چنین می نویسد:

«... چون وقت بهار شد، میر عبدالکریم به مضمون آیه‌ی کریمه‌ی «اوفو بعهدکم...»^۱ را پیشنهاد همت ساخته و با پیشکش لایق و تنسوقات فایق عازم درگاه عرش اشتباه گشته، از آنجا به صوب النگ خرقان^۲ نهضت نموده، بمسامع عز و جلال رسانیدند که میر عبدالکریم والی ساری بر طبق وعده‌ی خود به آستان ملایک^۳ آشیان رسید. فوآب گیتی ستان را بسیار ملایم طبع افزاده، از استماع آن مبنه‌ج گشته، میر عبدالکریم را ملحوظ عین عنایت و منظور نظر رعایت و شفقت ساخته با سعادت همنشین آمد. پایه‌ی عزّ اورا از عرش برین گذرانید.»^۳

می بینید همین دوربینی و دوراندیشی و رفتار عادلانه و مهربانانه و انسان دوستانه دورمیش خان در حیات مردم، در امورات و محبوبیت دولت چقدر مؤثر و سودبخش

۱ - سورة البقره ۲، آیه‌ی: ۴۰. اصل آیه چنین است ... اوفوا بعهدی اوف بعهدکم و ایای فارهبون.

۲ - النگ خرقان - چمن خرقان،

۳ - همان کتاب. ص ۱۰۳ و ۱۰۴.

و عالیجنابانه است.

در همین موقع که خبر عصیان و مخالفت امیره دباچ گیلانی فرزند امیر حسام‌الدین فرمانفرمای گیلانات بسمع شاه اسماعیل می‌رسد، باز هم دورمیش‌خان بیگدلی شاملو و زینل‌خان بیگدلی شاملو هستند که مأموریت می‌یابند آتش فتنه و فساد را بنشانند و شعله‌های عصیان را خاموش سازند. باز هم دورمیش‌خان آن سردار توانا و مردمدار، کار را بصلح و صفا و آشتی و صداقت فیصله می‌دهد و از جاری شدن خون و نهب و غارت مردم جلوگیری می‌نماید. امیره دباچ را درهمدان به رکاب‌بوسی شاه اسماعیل می‌فرستد و مورد نوازش و تلطیف قرار می‌گیرد و به اندازه‌ای مورد الطاف شاه اسماعیل قرار می‌گیرد که «شاه صفوی دختر خود خانش‌خانم را بدو داد، وی را لقب مظفر سلطان بخشید و این مرد در حکومت آبا واجدادی خود بر گیلان و بسیه پس همچنان باقی ماند تا سال ۹۴۱ هجری قمری.»^۱ بطور کلی عبدالحسین نوائی درباره‌ی مناسبات شاه اسماعیل و دورمیش‌خان چنین می‌نویسد:

«... شاه اسماعیل به دورمیش‌خان سردار وفادار خود ...» دستور رفع غائله فلان متمرّد دولت را داد یا فلان عمل مهمّ دولتی و سیاسی را سپرد و روابط آنها را کاملاً صمیمانه و دوستانه می‌نویسند.

دورمیش‌خان همیشه بانی خیر و مسبّب نیکوکاری و سرمشق جوانمردی و اغماض و خطا‌پوشی بوده است. وقتی که آقامحمد به گناه مجدد خود، به حبس در قلعه‌ی النجق محکوم و محبوس می‌شود، باز هم دورمیش‌خان است که وساطت استخلاص او را نموده، از بند و زندان آزدش می‌سازد.

«... تا آنکه آقامحمد را به قلعه‌ی النجق مقید ساختند. هفت سال بماند تا آنکه بعد از انتقال نواب گیتی‌ستانی از عالم فانی به عالم باقی، به التماس دورمیش‌خان

۱ - شاه اسماعیل صفوی. اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی. به اهتمام

دکتر عبدالحسین نوائی، تهران، سال ۱۳۴۷ شمسی. ص ۳۰۹.

فَوَابِ جَنَّتِ مَكَانِي شَاهِ طَهْمَاسِبِ اِنَارِاللهِ بَرَهَانِهْ اَوْرَا مَرْتَخِصِ سَاخْتِ. شَاهِ عَلِي بِيكِ
مِلَازِمِ دُورِ مِيشِ خَانِ رَا هَمْرَاهِ نَمُودَنْدِ كِه سَوَادِ كُوهِ وَبَعْضِي مَحَالِ رَا حَسِبِ الْحَكَمِ اَعْلَى
بِهْ مَوْمِي اِلِهْ وَاَكْذَارَنْدِ.»^۱

دورمیش خان و وقایع گیلان

دورمیش امور مازندران را فیصله می دهد، با پیروزی و موفقیت کامل در چال-
سیاه اصفهان بمو کب سلطان صفوی می پیوندد . بلافاصله راهی قم و ساوه می شود
و برای استراحت و شکار به صوب کوه های خرقان راه می افتد. بعد از استقرار در آن
منزل حاکم ساری با قرار قبلی که با خان بیگدلی داشت با پیشکش فراوان به اردوی
سلطنتی میرسد و مورد الطاف و نوازش شاهانه قرار می گیرد. در همین اثنا خبر ناامنی
و اغتشاش گیلانات بعرض شاه اسماعیل میرسد و مؤلف حبیب السیر این احوالات را
بدین ترتیب شرح داده است:

«... در آن زمان که پادشاه کامران در فضای جنت نشان خرقان تخم عدل و
احسان در زمین دل طوایف انسان می کشت، به مسامع جاه و جلال رسید که امیره-
دباج که بعد از فوت والد خویش امیر حسام الدین در فومن و رشت فرمانفرما شده-
است در طریق عصیان سلوک می نماید ... بناءً علی هذا مقرر شد که انیس الحضرت
البهیة دورمیش خان و زینل خان و حکام رستم دار و مازندران را بخود ملحق گردانیده
از راه کنار دریا به لاهیجان شتابد . به اتفاق والی آن دیار کار کیا سلطان احمد عنان
یکران بطرف رشت تابد و مو کب همایون پادشاه ربع مسکون نیز از راه سلطانیة
به طارم رود و از آنجا بطریق فومن متوجه امیره دباج شود.

دورمیش خان بر حسب فرمان واجب الاذعان به صوب لاهیجان در حرکت آمده
و ماهیچه^۲ رایت فیروزی نشان پرتو وصول بر حدود سلطانیة انداخت و چون این خبر

۱ - همان کتاب . ص ۱۰۷؛ حبیب السیر. جزو چهارم از جلد سوم ص ۴۷۸.

۲ - ماهچه - سر علم، پرچم، درفش.

بسمع امیره دباح رسید. غریق بحر ندامت و پشیمانی گشت و تدبیرکار خود را منحصر در آن دید که التجا به کشتی عاطفت پادشاهانه نموده، تا خود را به ساحل نجات برساند.

لاجرم اصناف تحف ارجمند و انواع هدایای دلپسند ترتیب کرد و مقرر ساخت که عبدالله دیوانه و خلیفه سیدعلی که از اعیان مملکت گیلان به مزید تعین ممتاز بودند. با جمعی دیگر از اشراف و اهالی و مشایخ و موالی بدرگاه عالم پناه شتابند. ولوازم نیاز و تضرع و مراسم تخضع و تخشع بجای آورده ... و با اظهار اطاعت و دولتخواهی اشتعال نایره غضب حضرت پادشاهی را تسکین دهند. آنان متوجه درگاه سپهر اشتباه گشتند. در النگ سلطانیه^۱ به اردوی ظفر عطیه رسیدند. و نزد نواب والاجنباب زبان اعتذار و استغفار گشاده، خاک بارگاه سلاطین پناه را به لب نیاز بوسیدند و قبول نمودند که ازمال و جهات سنوات گذشته پنج هزار تومان عجلتاً آنوقت اداء نمایند. و من بعد سال بسال خراج مقرر بخزانة عامره رسانند، الطاف پادشاه گیتی اقرور نیز شامل حال امیره دباح گشت و از سرجریمه‌ی عظیمه‌او درگذشت و دورمیش خان با متابعان به آستان خلافت آشیان مراجعت نموده، در النگ سلطانیه شرف تقبیل پایه سریر گردون مسیر دریافتند.^۲

بطوری که مشاهده می شود در دوران سلطنت نوبنیان و پرتوان شاه اسماعیل، دورمیش خان به معیت همزادش زینل خان بیگدلی در همه جا و همیشه آماده و حاضر و ناظر و حلّال مشکلات است. با رشادت و باشهامت است و سرفرمانده نیروی قزلباش و سرکرده‌ی جانبازان، صوفیان و فداییان مرشد کامل است. هر حادثه که در هر نقطه‌ی

۱ - النگ به معنای چمن است و لطفعلی بیگ آذر بیگدلی در شعری بزبان ترکی جغتایی

در این باره چنین می فرماید:

یورت میز آیتور دین آغیز تولی
قنر النگین تاغی زنگان چولی
قنر النگ - چمن سلطانیه.

۲ - حبیب السیر. جلد چهارم. ص ۵۶۳.

کشور و مرزهای مملکت رخ می‌دهد، دورمیش خان است که مرد میدان می‌باشد و همیشه نیز کارها را با انصاف و مروت و جوانمردی و خداپسندانه به فرجام میرساند و رضای خالق و مخلوق را فراهم می‌آورد.

باز صحنه‌ای دیگر :

«... در آن اثنا خبر رسید که جمعی کثیر از سپاه روم خیال کرده‌اند که بجانب بغداد توجه نمایند... فرمان واجب‌الاذعان نفاذ یافت که انیس‌الحضرت با زینل‌خان و حاکم کردستان جو جی سلطان عنان تکران به کمک عوض سلطان (حاکم دارالسلام) تاخته، آنگاه شاه عالیجاه نیز... به نفس نفیس عازم حدود کردستان گردد.»^۱

و در دنباله حادثه :

«... چون پادشاه گیتی‌فیروز بعد از طوی (جشن) نوروز چند روز به سعادت و اقبال در بلده‌ی قم اوقات فرخنده‌مآل بگذرانیدند. بار دیگر هوای اشتغال به صید و شکار در خاطر دریا آثار ایشان پیدا شد. متوجه ولایت ساوه گردیدند و عساکر گردون‌مآثر کران تا کران دشت و بیابان را فرا گرفتند، جرگه انداختند و به راندن آهو و نخجیر قیام نموده، افکندن گور و گوزن را پیشنهاد ضمیر ساختند... پادشاه شیرشکار به لوازم آن کار قیام نمود و به ضرب تیغ و تیر آهو و نخجیر فراوان کشته گشته... شاه فلک‌اقتدار بعد از فراغت آن کار به صوب ساوه مراجعت فرموده و در يك فرسخی آن بلده انیس‌الحضرت دورمیش خان و زینل خان و سایر نوئیان^۲ که جهت امداد عوض سلطان به دارالسلام بغداد رفته بودند همعنان رفیق توفیق باز آمده و از خاک بارگاه سلاطین پناه روشنی دیده امید حاصل شد.»^۳

۱ - حبیب‌الستیر . جلد چهارم . ص ۵۶۴ ،

۲ - نوئین - سر کرده .

۳ - حبیب‌الستیر . جلد چهارم . ص ۵۶۶ و ۵۶۷ .

احوالات بعدی :

« ... در آن ایام به عرض پادشاه اسلام رسید که طایفه ای از لشکر ماوراءالنهر خیال عبور از آب آمویه و مرور بر ولایات خراسان در خاطر مخمّر ساخته اند. بنا بر آن، فرمان واجب الادعان نفاذ یافت که دورمیش خان به اتفاق زینل خان و سایر امراء عراق و مازندران بحدود فیروز کوه رفته، ییلاق نمایند. اگر خبر تعرض فرق اوزبیک به ممالك محروسه محقق گردد، امداد امیر سلطان را پیشنهاد همت عالی گردانند. انیس الحضرت حسب الفرموده به آن ممالك رفته و مدت دوماه به فیروزی و اقبال در ییلاق فیروز کوه و لار اوقات بهجت آثار مصروف ساخت ... و در صیام شهر سته ی سته و عشرین و تسعمائه (۹۲۶) ... حکم همایون به اسم سامی دورمیش خان صادر شد که اگر از جانب خراسان دغدغه نباشد به پایۀ سریر اعلی مراجعت نمایند ... و در روز پنجشنبه سلخ ماه مذکور دورمیش خان از ییلاق لار و فیروز کوه باز آمد و در بیناب مراغه به تقبیل قوایم سریر سلطنت مصیر پرداخت. »^۱

بطوری که مشاهده می شود در هر جا و همه جا پس از شخص شاه اسماعیل وظایف عمده و اجرای کارهای اساسی شخصاً بعهده ی دورمیش خان و همزاد او زینل خان بیگدلی شاملو می باشد و این سرکردگان هستند که سپر بلای مرشد کامل و راتق و فاتق مهمّات کشور و بلاگردان ایران عزیز می باشند و منافع و مصالح میهن را همه جا حفظ می نمایند و همیشه در پشت اسب، در سر کوه، در وسط جنگل در اردو، در خطّ مقدّم جبهه از صمیم قلب خادم صوفی بزرگ و ایران عزیز می باشند. برای آنها استراحت مفهومی ندارد. امروز در آذربایجان، فردا در گیلان و مازندران و ترکمنستان و خراسان و پس فردا در اصفهان و خوزستان و بغداد و در مرزهای شام و روم می باشند آنی آسایش نمی کنند برای اعتلاء و عظمت نام وطن و مقابله با دشمنان ایران جان در کف و گوش بفرمان و شمشیر به کف زیر پرچم همیشه سرفراز سهرنگت میهن گرامی مان ایران شب و روز جان نثارانه و عاشقانه تلاش و

کوشش می نمایند. همیشه و همه جا پیروز و سربلند و روسفید و مسوق می باشند. و وانشان شاد.

ای ایران! ای میهن مقدس! ای کشور غرور و افتخارات تاریخی! ای مهد دانش و فرهنگ و هنر و قهرمانیها! نیاکان و الابرار ما در راه تو، در راه عظمت و اقتدار و استقلال تو، در راه پرچم سهرنگ و جاودانه بودن تو، چه فداکاریها و چه جانبازیها که نمودند و چه قدر خون پاکشان بر خاک پاک تو ریخته شد و راضی و ممنون و قرض دار بودند. سوگند به مهر تو ای ایران، مانیز از همان خون و نژادیم و راه آنها را دنبال خواهیم نمود. پاینده ایران.

دورمیش خان و تاریخ حبیب السیر

یکی از تواریخ بسیار گرانبها و معتبر آغاز دوران صفویه «تاریخ حبیب السیر» است که در هرات به تشویق امیر غیاث الدین محمد بن امیر یوسف شروع به تألیف آن گردید. ولی بواسطه قتل این امیر دانش پرور در سال ۹۲۷ بدست امیر سلطان موصول این کار ناتمام و نیمه کاره بماند. و پس از بیگربیگی شدن دورمیش خان در هرات و خراسان، بااراده و دستور او تألیف این اثر به پایان رسید. و اینک نوشته‌ی خواند امیر مؤلف اثر را در این باره در زیر می آوریم. خواند امیر درباره‌ی تألیف «تاریخ حبیب السیر» و چگونگی این احوالات می نویسد:

«... راقم این حروف بنده‌ی فقیر غیاث الدین بن همام الدین المدعو به خواند امیر از مبادی سن رشد و تمیز، تا غایت سنین عمر عزیز که از حدود اربعین هفت و هشت مرحله تجاوز کرده همواره به تصحیح روایات احوال سابقه، و تنقیح حکایات آثار لاحق مایل و راغب می بود و پیوسته به مطالعه‌ی کتب تواریخ و ممارست صنعت انشاء اشتغال و اعتنا می نمود و بعد از وقوف بر اوضاع فرق بنی آدم و اطلاع بر چگونگی حالات و طوایف امم، گاهی بنا بر اشارات عظمای ملک و ملت در شیوه‌ی نظم و نشر مجلدات در سلك انشاء کشیده و منشآت مکمل و مرتب گردانیده، مانند:

«خلاصة الاخبار» و «اخبار الاخبار» و «مآثر الملوك» و «منتخب تاریخ و صاف» و «مكارم الاخلاق» و «دستورالوزراء» و دیگر نسخ... و بهیمن این عنایت الهی هر يك از این تألیفات که از نهانخانه‌ی ضمیر به ساحت ظهور آمد پرتو التفات بعضی از اهالی روزگار بر صفحات احوالش تافت، و به شرف قبول طبایع زمره‌ی ابناء اهل زمان، بل فضلا و سخندان اقتران یافت.^۱

خواندامیر در متن کتاب در چندین جای اثر (بانظم و نثر) از حمایت بی دریغ و تشویق و پشتیبانی دورمیش خان و وزیر دانشمندش خواجه حبیب‌الله ساوجی و بویژه از تو جهات مخصوص دورمیش خان سپاسگزاری می نماید :

... کریم‌دین حبیب اهل دانش	خجسته در بحر آفرینش
به یمن دولت دورمیش خانی	اساس عدل را گردند بانی
بهرحمت چاره‌ی بیچارگان شد	مراد خاطر آوارگان شد
زرویش گشت چشم تخت پر نور	ز خویش خاطر غمناک مسرور
نمود ابر کفش گوهر فشانی	نضارت یافت گلزار امانی
سحاب همتش آمد در ر بخش	درخت بخت دهقان شد ثمر بخش
کنون زانصاف او در بیشه آهو	رود با شیر نر پهلو به پهلو
به شاهین مرغ آبی راز گوید	کبوتر حال خود با باز گوید
نلرزد برگ بید از تندى بساد	نیاید هیچکس را یسار بیداد ^۲

در همین موضوع در مقدمه‌ی دانشمندانه‌ای که از طرف استاد جلال‌الدین همایی بر «تاریخ حبیب‌السیر» نوشته شده است، به مسئله نگارش و تألیف این اثر چنین اشاره شده است:

۱ - تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر . تألیف غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی - المدعو به خواندامیر . مقدمه بقلم استاد جلال‌الدین همایی . زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی . تهران ۱۳۵۳ . ص ۱۵-۱۷ .

۲ - همان کتاب جزو ۴، مجلد ۳، ص ۲۸۴، جلد اول مقدمه ص ۱۶ .

«... اوضاع هرات مجدداً در اثر عنایت شاه اسماعیل و حکومت دورمیش خان و وزارت کریم الدین خواجه حبیب الله ساوجی قرین آرامش گردید و خواندامیر هم دوباره با اشاره و تشویق خواجه حبیب الله وزیر دنباله‌ی تألیف را گرفت و آنرا در ماه ربیع الاول ۹۳۰ هجری قمری / ۱۵۲۴ میلادی به پایان رسانید و چون سبب تألیف قسمت اعظم کتاب همین خواجه حبیب الله بود آنرا «حبیب السیر فی اخبار افراد البشر» نام نهاد.^۱

در جای دیگر خواندامیر دورمیش خان را با سلیمان و خواجه حبیب را با وزیر او آصف مقایسه می‌نماید و می‌گوید:

... سلیمان زمان را اوست آصف	سریر سروری از وی مشرف
سپهر جود را خورشید انور	بباغ فضل سرو سایه گستر
امین دولت خان زمانه	به حسن خلق در عالم فسانه
افاضل پرور عالی مناصب	فضیلت گستر وافر مناقب ^۲

خواندامیر با نثر زیبا و پرمحتوای خود نیز سخنانی چند در توصیف دورمیش خان می‌نویسد که خواندن آنها خالی از بهره نیست، خواندامیر دورمیش خان را جوان بخت صاحب فتح و اقبال می‌خواند که با عدل و داد و رای و انصاف و خوی خصلت نیکویش جهان را آباد کرده است. شخص او را با الفاظ و جملات زیر معرفی می‌نماید:

«... مقرب بارگاه عالم پناه شاهی، انیس الدولة البهیه الباهرة، جلیس الحضرت العلیة القاهرة، متمثل فرمان (ان الله یأمر بالعدل والاحسان) المؤید به تأیید الله المستعان، معین السلطنة والخلافة ابو المنصور دورمیش خان جعل الله الایام تابعة الاحکام والاجرام السماویة و...^۳

مؤلف «حبیب السیر» در باره‌ی مأموریت و انتساب دورمیش خان به حکومت

۱ - همان کتاب . مقدمه بقلم استاد جلال الدین همائی . ص ۱۴ .

۲ - تاریخ حبیب السیر . جلد اول . دیباچه ص ۷ .

۳ - تاریخ حبیب السیر . جلد اول . دیباچه ص ۷ .

هرات و خراسان می گوید:

«... مخلص کلام آنکه به یمن عنایت نواب کامیاب ظلّ الهی زمام ایالت خراسان بکف کفایت و قبضه‌ی درایت عالیحضرت عدالت پناه، ایالت دستگاه اَبو منصور دورمیش خان در آمد و به یمن اقدام خدّام این خان گردون غلام، جراحات جارحات ایّام سمت التیام گرفت و متمّینات طبقات انام از خواص و عوام به احسن وجهی صفت سرانجام پذیرفت و رسوم مضموم از صحایف روزگار انعدام یافت و نقوش صور ظلم و بیداد از اوراق لیل و نهار روی بر تافت.

نظم

بر افراخت رایات عدل و کرم بر انداخت آیین ظلم و ستم
شد از دولت خان حشمت قرین قضای خراسان چو خلد برین^۱

مؤلف «حبیب السّیر» می نویسد: - که بنا به مشورت و پیشنهاد خواجه حبیب ساوجی و رأی و دستور شخص دورمیش خان به تأیید این کتاب پرداخت و به احترام نام آن وزیر دانشمند و دانش پرور و دادگستر نام کتاب را «حبیب السّیر...» نهاد.^۲

قبل از انتساب دورمیش خان به ایالت خراسان و حکومت هرات چنانکه می دانیم امیرخان موصولو عهده دار این وظیفه‌ی بزرگ و منصب ولایت و در عین حال افتخار لله‌گی طهماسب میرزا را داشت. لیکن بسبب بعضی خطاهایی که از وی سرزده بود، مورد بی مهری شاه اسماعیل قرار گرفته، تصمیم بر عزل وی و نصب دورمیش خان گرفته می شود که خواند امیر این احوالات و این تعویض بموقع و مدبّرانه را چنین شرح می دهد:

۱ - تاریخ حبیب السّیر . جلد اول . دیباچه ص ۷ .

۲ - نگاه کنید: تاریخ حبیب السّیر . جلد اول از ص ۴ تا ۷ .

هرات در انتظار و خراسان چشم به راه دورمیش خان است

گفتیم که برای مقابله با تجاوزات اوزبیکان و حفظ امنیت و آسایش خراسان از مدتها قبل شاه اسماعیل در نظر گرفته بود که دورمیش خان را بخراسان بفرستد و سرنوشت این سرزمین مقدس را بدست توانای این سردار رشید بسپارد. لیکن چنانکه دیدیم درگیلان و مازندران و عراق عرب پیش آمدهایی، سبب تأخیر این اعزامیت مهم گردید. تا اینکه پس از برطرف شدن همه‌ی این گرفتاریها از یکطرف و از طرف دیگر افزودن ندانم کاری‌های امیرخان موصلو، حرکت دورمیش خان بخراسان را تسریع کرد.

صاحب «حبیب‌السیر» تفصیل این جریان مهم تاریخی آن‌روز را که با کمال بصارت و کاردانی و دوراندیشی آماده و پیاده شده است چنین می‌نویسد:

«... روز هیجدهم رمضان سنه‌ی سبع‌عشرین و تسعمائه (۵۲۷) هجری قمری از ملازمان انیس‌الحضرة البهیه و جلیس‌العتبة العلیه دورمیش‌خسان: حسین بیک و کبراسحق و از نواب زینل‌خان امیر شیخ‌بنیاد به دارالسلطنه‌ی هرات رسیدند و خبر توجه آن‌حضرت را به صوب خراسان شایع گردانیدند، حیرت امیرخان^۱ روی دراز یاد نهاد ... از غایت خوف و اضطراب نوبت دیگر خیال یورش به قندهار کرده و روز شنبه نوزدهم ذیقعد از باغ جهان‌آرا در ملازمت شاهزاده عالیقدر طهماسب میرزا^۲ به صوب قصبه‌ی سبزوار بحرکت آمده، هنوز در نواحی آن دیار بود که ساحت ولایات خراسان از طلوع ماهیچه‌ی رایت آفتاب اشراق دورمیش‌خانی نورانی گشت و شب‌محنت‌هرویان به‌روز مسرت تبدیل یافته، غلغله بهجت و شادمانی از طرب‌سرای ناهید درگذشت:

۱ - امیرخان بن گلایی بیک موصلو والی خراسان و حاکم هرات و لاهی شاهزاده طهماسب میرزا بود که بسبب تعدیات و کشتارهایش معزول گردید و در بازگشت به پایتخت در بین راه فوت کرد. حبیب‌السیر. ص ۵۷۵ تا ۵۹۴.

۲ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تألیف رحیم‌زاده صفوی، تهران.

نظم

مژده ای دل که مسیحا نفسی می آید
که از انفاس خوشش بوی کسی می آید
از غم هجر مکن ناله و فریاد که دوش

زده ام فالی، فریاد رسی می آید^۱

پس دورمیش خان با تشریفات خاص و بانبروی کافی برای دفع هر گونه خطر احتمالی بجانب خراسان حرکت می کند و مردم نیز از وی با کمال گرمی و صمیمیت و خوشرویی و خرسندی استقبال می نمایند.

شاه اسماعیل در این هنگام برای نرماندن امیرخان موصّو للهی فرزندش، او را با شاهزاده طهماسب میرزا به پایتخت می خواهد و این خود نویدی و امیدی برای امیرخان موصّو می باشد که يك دفعه فرمان عزل وی صادر نگردیده است.

مؤلف توانای کتاب «تاریخ حبیب السیر» این احوالات را چنین به رشته تحریر و تبیین آورده است:

گفتار در بیان ارتقاء پایه‌ی قدر و منزلت شاهزاده عالمیان ابوالنّصر
سام میرزا به تفویض ممالك خراسان و معمور شدن آن بلده به یمن
معدلت انیس الحضرة البهیه و جلیس العتبه العلیه دورمیش خان
گفتیم که یکی از ویژگیهای بارز دودمان صفوی این بود که برای هر يك از

→ ۱۳۴۱. ص ۴۲۰. در خاندان سلطنتی صفویه از زمان تولّد شاه طهماسب بیعت آیینی برقرار گردید که برای اولاد ذکور سلاطین این سلسله از سران هفت طایفه قزلباش يك لله تعیین می گردید که از همان اوان خردسالی کار تعلیم و تربیت شاهزاده را به عهده می گرفت و سرپرست و مشول حرکات و زندگانی وی بود. حتی خود شاه اسماعیل هم مشول این مقررات و آیین بوده و حسین يك لله بیگدلی شاملو مربی، لله، سرپرست، نگهدار و مصلحت‌چی وی بوده است.

۱ - جلد چهارم. تاریخ حبیب السیر. تألیف خواند امیر. ص ۵۸۵، ۵۸۶؛ شعر از لسان الغیب حافظ شیرازی است.

شاهزادگان این خاندان را از کودکی و از اوایل خردسالی لله‌ای تعیین می‌گردید که به تعلیم و تربیت، رفتار و کردار و زندگانی او را نظارت می‌کرد و روز سه‌شنبه ۲۱ شعبان ۹۲۳ که سام میرزا دنیا آمد خالویش دورمیش‌خان از طرف مرشد کامل به‌الله‌گی وی تعیین و برقرار گردید.^۱ حالا که شاه اسماعیل فکر تغییر و تبدلانی در هرات و خراسان دارد و شاهزاده طهماسب میرزا جانشین هرات است. باید او را بالله‌اش دورمیش‌خان بخراسان و هرات بفرستد که این کار متضمن دوراندیشی و سیاستمداری و حزم و احتیاط بسیار می‌باشد. خواند امیر این احوالات را چنانکه واقع شده به‌رشته تحریر در آورده و در تاریخ خود ضبط نموده است. بشرح زیر:

«... چون ارادت قادر بی‌چون و مشیت صانع کن فیکون برطبق (ولا تحسبن الله غافلاً عما يعمل الظالمون) مقتضی آن گشت که دست حیف و تعدی نواب امیرخان از دامن عرض و مال اهالی خراسان کوتاه گردد و مضمون بصدق (اذا اراد الله به قوم خیراً سلط علیهم ملکاً عالماً عادلاً) ظاهر شده در اطراف بلدان فراغت و امنیت نوع پیوندد. برای گیتی آرای پادشاه کشور گشای بعد از اطلاع بر صور مذکوره و حوادث مسطور، بر آن قرار گرفت که شاهزاده طهماسب را به پایهی سریر اعلی طلبیده، امیرخان را از حکومت آن مملکت معزول سازد. و شاهزاده سام میرزا را نامزد سلطنت دارالملک میرزا شاهرخ کرده، لوای معدلت انیس‌الحضرت دورمیش‌خان را در اطراف امصار خراسان برافرازد. و فرمان جهانمطاع بر اینجمله صدور یسافته، منشیان بارگاه (توتی‌الملک من تشاء) منشور فایض‌النور آن ایالت و آن ولات را از سرحد سمنان تا کنار آب آموییه به اسم سامی و لقب گرامی ابوالنصر سام میرزا مرقوم گردانیدند. طغرانیوسان درگاه (ان الارض یورثها من یشاء) پروانچهی نفاذ امر و جریان فرمان دورمیش‌خان را در ممالك به توقیع و قیوع (انا جعلناک خلیفة الارض) رسانیدند و یکی از نواب بلند جناب از پایهی سریر اعلی اعلاء الله تعالی نزد

۱ - رحیم‌زاده صفوی. شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل. تهران، شهر یور

دورمیش خان که در اَنگک^۱ خرقان اقامت داشت رفته، معروض داشت که حکم همایون براین موجب صادر گشته که موکب خانی بر سبیل استعمال بجانب خراسان شتابد و جناح مرحمت و احسان بر مفارق متوطنان آن بلدان مبسوط سازد، تا بیش از این اختلال به احوال ملک و مال راء نیابد.

انیس الحضرت انگشت قبول بر دیده نهاده، غنان یکران بجانب مقصد انعطاف داد. که چون متصور بود که هرگاه امیرخان از توجه موکب انیس الحضرت بصوب خراسان وقوف یابد، بنابر توقمی که سبب شهادت امیر غیاث الدین محمد علیه الرحمه بر ضمیرش استیلا یافته بود، گردن از طوق اطاعت فرمان پیچید و پای در وادی عصیان نهد. در اثناء راه دورمیش خان وزینل خان (دویار سیاستمدار و دو متفکر دوراندیش و دوسردار رشید) مکتوبات محبت آمیز به امیرخان نوشتند، مضمون آنکه ایالت خراسان بدستور معهود متعلق به آن جناب است، ما بجهت کمک متوجه آنجناب شده ایم و این مکاتیب را مصحوب حسین بیک برادر قاسم بیک مهردار و کبراسحق و شیخ بنیاد بیک به دارالسلطنه ی هرات ارسال داشتند و چنانکه سابقاً مذکور شد ایشان در روز جمعه هیجدهم شوال المکرم بخدمت امیرخان رسیدند و آن نوشته ها را معروض گردانیدند.

معذالک خاطر امیرخان اطمینان نیافت و به بهانه ی یورش قندهار در روز دوشنبه نوزدهم ذیقعد در رکاب شاهزاده ی عالیجناب طهماسب میرزا به صوب سبزوار شتافت. در اواخر روز چهارشنبه پنجم ذی الحجه منزل پل مالان^۲ از فر نزول دورمیش خان و زینل خان نصارت ریاض رضوان گرفت و نسیم عدالت و رعیت پروری از گلزار مکارم اخلاقی دورمیش خان در اهتزاز آمده هوای دارالملک خراسان صفت اعتدال پذیرفت.

روز دیگر سادات و قضاة و موالی و اشراف و اعیان و اهالی تهنیت اخلاص

۱ - اَنگک - چمن، مثلاً قنر اَنگک به چمن سطانیه می گویند .

۲ - پل مالان یکی از پلهای تاریخی مشهور خراسان بزرگ.

و نیاز بر کف نهاده زبان بهجت و شادمانی بدعاء دولت خانی گشاده، به آستان اقبال آشیان خرامیدند و بسعاد، دستبوس استسعاد یافته، بحصول مقاصد و مآرب امیدوار گردیدند. روز جمعه باغ جهان آرا از فرّ طلعت آن مهر سپهر کامرانی، یعنی حضرت دورمیش خان عزّت افزای بروج آسمانی گشت.

در آن اثنا بوضوح پیوست که امیرخان داعیه‌ی مراجعت به دار السلطنه‌ی هرات ندارد و بقلم اندیشه و عصیان، نقش مخالفت و طغیان بر لوح ضمیر می‌نگارد. بنابر این برخاطر مبارك خانی که مطلع انوار الهامات ربّانیست چنین خطور نمود، که به نفس نفیس بجانب سبزوار ایلغاز فرماید و شرف ملازمت شاهزاده‌ی عالیقدر طهماسب میرزا را دریافته، به تقریر کلمات فتنه‌نشان، ابواب اطمینان، بر روی روزگار امیرخان بگشاید. سحر روز شنبه هشتم ذی‌حجه‌ی سنه‌ی ثمان و عشرين تسعمائه (۹۲۸) با فوجی از خواص ملازمان بدان جانب روان گشت و روز بعد به نواحی سبزوار رسید. امیرخان در ملازمت شاهزاده‌ی عالمیان طهماسب میرزا سوار شده، مراسم استقبال بجای آورده، از جانبین لوازم گذرانیدن تحفه و تبرک به تقدیم رسانیدند و مجلس بزم تمهید یافته، جام‌های باده‌ی خوشگوار از دست ساقیان خورشید دیدار دایر گردید. در آن مجلس انیس‌الحضرت البهیة چندان سخنان محبت آمیز به سمع امیرخان رسانید که او را یقین شد که ایالت خراسان بدستور سابق تعلق به وی می‌دارد. لاجرم از مقام فتنه و فساد در گذشته و عازم هرات گشت.

دورمیش خان هم از آن منزل زبده‌ی امراء دین و دولت سیف‌الدین مظفر بیگ را نزد ظهیر السلطنه و الخلافه محمد باب‌ر شاه فرستاد و پیغام داد که در این ایام که بموجب فرمان اشرف اعلیٰ بدیار خراسان رسیدیم، شاهزاده‌ی عالیان طهماسب میرزا به اتفاق امیرخان و سپاه فراوان متوجه قندهار بودند، بنابر آنکه سلطان مغربّه محبت آن حضرت بر شهرستان دل این جانب استیلا دارد، به التماس تمام شاهزاده بطرف هرات بازگردانیدیم، امید آنکه خدام عالمقام نیز طریق اتحاد مسلوک و از ظاهر قندهار بصوب کابل کوچ فرمایند، تا شجاع بیگ مجال یافته بدرگاه

شتابد و طریقه‌ی وفا و وفاق الجانبین به شیوه‌ی خلاف و نفاق تبدیل نگردد. بعد از رفتن مظفر بیک، دورمیش خان به اتفاق امیر خان در ملازمت شاهزاده‌ی عالمیان روی به دارالسلطنه‌ی هرات آورد. و در روز چهارشنبه نوزدهم ذیحجه سال ۹۲۸ بمقصد رسیده، حضرت شاهزاده و امیر خان به قاعده‌ی مستمره باغ شهر را نشیمن ساختند و انیس الحضرت البهیة در منزل امیر محمد بیک نزول اجلال فرمودند.

روز سه‌شنبه بیست و پنجم همان ماه خضر بیک از نزد حضرت ممالک پناهی حبیب الهی^۱ که حسب الحکم از قم به اردوی همایون رفته بود، رسید. سواد حکم همایون را که در باب سلطنت خراسان به اسم سامی ابوالنصر سام میرزا و تفویض اختیار ملک و مال آن دیار به خدام دورمیش خان شرف صدور یافته بود رسانیدند. و خواطر فرق انام و ضمائر خواص و عام را به آن بشارت خرم و مسرور گردانید:

نظم

دوش از جناب آصف بیک بشارت آمد
 کز حضرت سلیمان عشرت اشارت آمد
 خاک وجود ما را از آب دیده گل کن
 ویران سرای دل را گاه عمارت آمد
 ... لاجرم امیر خان عازم عراق و آذربایجان گشته، در روز پنجشنبه سیوم صفر سنه‌ی ثمان و عشرین و تسعمائه (۹۲۸) از باغ شهر سفر کرده، در ملازمت شاهزاده‌ی وافر مکرم طهماسب میرزا به نواحی قریه‌ی ساق سلمان منزل گزید. آخر روز یکشنبه ششم ماه خیر قرب وصول آصف سلیمان جاه سلمه الله و ابقاه به مسامع هرویان رسید.

۱ و ۲ - اشاره به خواجه حبیب الله ساوه‌ای وزیر دورمیش خان است که در قم

نظم

رسید مژده که آمد کریم دولت و دین
 نظام ملک جلالت حبیب اهل یقین
 بلند مرتبه آن آصفی که می سزدش
 تمام ملک سلیمانیش بزیر نگین
 صباح روز دوشنبه سادات وقضاة و اکابر و اشراف به لوازم استقبال استعجال
 نموده، درنواخی پریان به شرف دستبوس مشرف گشتند و مراسم دعا و ثنا به تقدیم
 رسانیده، نوازش و التفات یافتند و درهمین صباح امیرخان از صحرای ساق سلمان
 کوچ کرده، روی به آذربایجان آورد و حضرت ملک مداری^۱ در سرخیابان^۲ به عز
 دستبوس انیس الحضرته معزز گشت و خلع فاخر شاهی را که همراه داشت در قامت
 قابلیت آنحضرت پوشانید و کیفیت مهمات خراسان را بر وجهی که نواب کامیاب
 قرارداد بود عرض نمود. پروانچه که پادشاه سلیمان احتشام به حسن اهتمام آن
 آصف عالی مقام به انامل همایون مرقوم ارقام التفات گردانیده بود ظاهر
 ساخت.^۳

مضمون پروانچه‌ی عالیّه

آنکه امرا و اعیان ولایت خراسان بدانند که دورمیش خان نسبت به ما
 رتبه‌ی فرزندی دارد. بنابر آن زمام اختیار آن ممالک و عزل و نصب
 حکام را در قبضه‌ی اقتدارش نهادیم و او را رخصت دادیم که هر کس
 گردن به حلقه‌ی اطاعتش در نیاورد به تیغ سیاست سرش را از تن پیندازد.

۱ - اشاره به خواجه حبیب الله ساوجی وزیر دورمیش خان است که در قم مانده بود.

۲ - محل توقف موقت دورمیش خان.

۳ - تاریخ حبیب السیر. تألیف غیاث الدین بن همام الدین حسینی المدعو به خواند امیر.
 مقدمه بقلم استاد جلال الدین همائی، زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی. چاپ دوم، تهران

خان عالیشان آصف بلند مکان را به اصناف لطف و احسان بیکران بنواخت و لوازم آفرین و تحسین به تقدیم رسانیده، بدستور معهود مهر عالی را بدان حضرت سپرد و سرپنجه‌ی اقتدارش را در قبض و بسط و حلّ و عقد و داد و ستد و تمشیت امور جزئی و کلی و ملکی و مالی تمام ولایات خراسان قوی و مطلق گردانید و آن خواجه‌ی نصفت نهاد من حیث الاستقلال و الانفراد برمسند حکومت و دارایی تکیه زده، همگی همت عالی بر تمهید بساط عدالت و رعیت پروری مصروف داشت. و به قلم لطف و احسان نقش فراغت و رفاهیت بر صحایف ضمایر طوایف انسان نگاشت، و در تفتیش احوال مظلومان شکسته بال بقدر امکان سعی نمود.^۱

از مطالب مندرجه‌ی بالا مراتب کاردانی و تمهید و سیاستمداری و درایت و کفایت شخص شخیص دورمیش خان مثل خورشید درخشان هویدا و آشکار است. و از طرف دیگر پیداست که مراتب قدر و منزلت وی در نزد مرشد کامل و پادشاه قوی شوکت صفویه چقدر والا و بالاست و مضمون پروانچه کوتاه که شاه اسماعیل باخط خود نوشته، مبین این حقیقت است که شاه اسماعیل به دورمیش خان اختیارات تامّ و فوق العاده اعطا نموده، او را در خراسان بزرگ تامّ الاختیار و جانشین مطلق العنان خود ساخته و فرزندش خوانده است. و او را وزیری دانشمند و کاردان و خردمندی چون خواجه حبیب الله ساوجی در اختیار گذاشته که در واقع جهانی حیران پایه و مایه‌ی دانش و فرهنگ و داد و دانایی و فراست اوست.^۲

۱ - همان کتاب. همانجا.

۲ - خواند امیر در «حبیب السیر» از مراتب فضل و دانش و عدل و انصاف و رأفت کاردانی دورمیش خان بارها با منتهای بی غرضی و انصاف سخن رانده و مراتب جهاننداری و انسان پروری وی را ستوده است و مناسبت او را با شاه اسماعیل حقیقتاً مانند پدر و پسر بقلم آورده و در دیباچه‌ی «حبیب السیر» در این باره چنین می نویسد:

«... مقرب بارگاه عالم پناه شاهی انیس الدولة ایّهة الباهره، جلیس الحضرت العلیه القاهره متمثل فرمان (ان الله یأمر بالعدل والاحسان) المؤید به تأییداته المستعان معین السلطنه و المخلافة ابوالمصور درمیش خان جعل الله الایام تابعة لاحکام و الاجرام السماویه سائرة علی وفق مرأه» حبیب السیر، تألیف خوانسار امیر، جلد اول، نهر ۱۳۵۳، دیباچه ص ۷.

کیاست و سیاست دورمیش خانی که بوسیله‌ی وزیر خردمند و دانشمندش
خواجه حبیب‌الله ساوجی در خراسان پیاده می‌شود

دورمیش خان که تحت تعلیم و تربیت پدری کاردان و سرکرده‌ای توانا و
خویشاوندانی چون حسین بیک لله مرتبی و معلم خود شاه اسماعیل در محیط زنده و
پویا و بالنده‌ی پرفضای متصوفان قزلباش و فضای قهرمان پرور ایل و تبار بیگدلی شاملو
و هم‌رکاب شاه اسماعیل بزرگ نشوونما یافته بود، به تحقیق ذهن و شعور و افکارش
برای درک و هضم مطالب بزرگ، وجودش برای قبول و تطبیق کارهای سترگ
آمادگی داشت. و این کاردانی و حکمرانی و توانمندی با شیر مادر و نفس پدر
و هوای محیط خاندان در وجود وی سرشته شده بود. دورمیش خان از ابتدای کار
با وجود صغر سن و هنوز که بسرحّد بلوغ نرسیده بود، در اردوی پدر و در رکاب
مرشد کامل شمشیرزده، در راه ساختن یک ایران آزاد و مستقل و نیرومند جوانی و
هستی خویش را در طبق اخلاص نهاده، در سفر و حضر حاضر و ناظر و منتظر فرمان
و جان برکف بوده است. در هر نقطه‌ای از کشور ایران که مقاومت جدی و جنگ
شدید روی داده است چنانچه مشاهده شد حسین خان، عبدی بیک، دورمیش خان و
زینل خان بیگدلی شاملو برای پیروزی بردشمن ملک و ملت بدانجا اعزام می‌گردند
و همیشه نیز با مظفریت و سرفرازی بازگشت می‌نمایند. وظایف میهنی خود را چنانکه
باید و شاید بجای می‌آورند.

لیکن این دفعه که مأمور تعویض امیرخان از امیرالامرای خراسان بزرگ
می‌گردد، مشاهده فرمودید که با چه تمهید و خرد و تدبیر و سیاست و کاردانی و
توانایی جلوی هرگونه مخاطرات احتمالی را گرفت و امیرخان و شاهزاده طهماسب
میرزا را با کمال عزت و احترام و بدون آنکه بقول معروف آب از آب تکان بخورد
روانه‌ی مرکز ساخت و حکومت هرات و بیگلربیگی گری خراسان را قبضه ساخت
و بکار پرداخت.

موضوع انتساب دورمیش خان بیگدلی شاملو را به حکومت هرات و بیگلربیگی

تصویر بالا که جنگ سلطانی (مغلوبه) بین ارتش
ایران بفرماندهی شاه اسمعیل صفوی و ارتش عثمانی
زیر فرمان سلطان سلیم را نشان میدهد یکی از بهترین
تابلوهای نشان دهنده جنگهای ۴۰۰ سال پیش است

خراسان را مؤلف «تاریخ عالم آرای صفوی» یا «تاریخ عالم آرای شاه اسماعیل»
بدین ترتیب نوشته است :

دادن شاه اسماعیل بنادرخان هرات را به عالیجاه دورمیش خان شاملو
و معزول نمودن امیرخان ترکمان را به جهت خون سید بی گناه
میر سید محمد

مؤلف تحت این عنوان شرح مبسوطی درباره‌ی به قتل رساندن میر سید محمد
از طرف امیرخان و تدبیر به استخلاص از عواقب این جنایت هولناک و ترساندن
منجمن اورا از غضب شاه اسماعیل و غیره، او تصمیم می گیرد که شاهزاده طهماسب
میرزا را برداشته و پناهنده هندوستان بشود. این بود که با سپاهیان ترکمان خود
سوار شده و شاهزاده طهماسب میرزا را نیز برداشته و به بهانه‌ی عزیمت به فراه،
راه هندوستان پیش می گیرد، عوض فراه خود را به غوریان می رساند. از جانب
دوستان و هواداران شاه اسماعیل در هرات قاصدی باتعجیل بسوی پایتخت روانه
می کنند که هرچه زودتر مراتب را بعرض شاه برساند و بگوید که:
«... گویا امیرخان ترکمان از واهمه شاه عالم پناه عزم فراه نموده بدر
رفت.»^۱

این قاصد که با شتاب عازم پایتخت بوده «در دو منزلی هرات قاصد رسید
به دورمیش خان و از همانجا دورمیش خان عنان پیچانیده، از عقب امیرخان روانه شد
و در بیرون غوریان رسید به سپاه ترکمان که در خواب بودند. دورمیش خان دور
خیمه‌ی امیرخان را در میان گرفت و گفت که : شاه از برای تو خلعت فرستاده است
که : - دست خان قدراش دزد نکند که آن سید سنی را کشتی و کشتن او بر ما ظاهر
شد که به چه سبب است.»^۲

۱ - تاریخ عالم آرای صفوی. بکوشش یدالله شکری. انتشارات اطلاعات ۱۳۶۳، چاپ

دوم، ص ۵۹۲.

۲ - همان کتاب. ص ۵۹۳.

امیرخان باور کرده و همراه با دورمیش خان به هرات برمی گردد. در هرات دورمیش خان فرمان شاه اسماعیل را می دهد می خوانند و شاه نوشته بود: «... امیرخان را گرفته دو شاخه نموده بخدمت نواب همایون ما بفرستند و هرات را به آن ایالت پناه دادیم.»^۱

رنک از رخسار امیرخان می پرد «دورمیش خان او را گرفته به زینل خان شاملو می دهد که برداشته برود بخدمت نواب اشرف اقدس ارفع . و آنحضرت در ساوج بلاغ^۲ قزوین بود که امیرخان را آوردند.»^۳

البته مندرجه و مضمون «تاریخ عالم آرای صفوی» خشن تر و بدون مراعات نازک کاریهای لازمه حکمرانی و سیاستمداری سرداری مانند دورمیش خان نوشته شده، درست است که نتیجه همانا اعزام امیرخان ترکمان بدرگاه شاه اسماعیل می باشد لیکن صاحب «حبیب السیر» این مانور نظامی و سیاسی را بسیار ماهرانه و هوشیارانه جمع بندی نموده، بقلم آورده، وقایع و حقایق تاریخی را زیرکانه ثبت و ضبط نموده است. خود طهماسب میرزا ولیعهد شاه اسماعیل نیز در معیت امیرخان ترکمان بمرکز فرستاده شده است. در حالی که صاحب «تاریخ عالم آرای صفوی» پس از سقوط امیرخان و حرکت وی بمرکز دیگر در باره ی طهماسب میرزا سخنی نمی گوید. وضعیت بعدی وی را روشن نمی سازد. ولی حقیقت تاریخی همان است که خوانند امیر نوشته است. امیرخان در معیت شاهزاده طهماسب میرزا روانه ی درگاه شاه اسماعیل گردیده است.

۱ - همان کتاب . ص ۵۹۳ ، در زیر نویس از نسخه ی دیگر: «... که بیگریگی گری هرات را با لاله گری نواب شاه طهماسب را به دورمیش خان شفقت فرموده ارزانی داشتیم که آن ایالت پناه امیرخان ترکمان را گرفته مقید و مجبوس نموده به درگاه عالم پناه فرستد.»

۲ - اصل ساوخ بلاغ ، که درست آن نیز همان ساوخ بلاغ (چشمه ی سرد) می باشد .

۳ - همان کتاب ص ۵۹۳ .

حال ببینیم این سرکرده‌ی بزرگ ورشید و خردمند ایران در خراسان چگونه حکمرانی و فرمانروایی می‌نماید. بامردم از چه طریق پیش می‌آید، سلوک و رفتارش چگونه است، برنامه‌ی کارهایش از چه قرار است؟ برای پاسخ باز هم به نوشته‌ی تاریخی و پر مضمون تاریخ «حبیب‌السیر» مراجعه می‌نمایم و شاهد را از نوشته خواند. امیر می‌آوریم، تا ببینیم متن منشور فرمانروایی دورمیش‌خان چه بوده است.

مؤلف «حبیب‌السیر» در سیره‌ی دورمیش‌خان می‌نویسد :

منشور دورمیش‌خان

«... همگی همّت عالی بر تمهید بساط عدالت و رعیت‌پروری مصروف داشت و بقلم لطف و احسان نقش فراغت و رفاهیت بر صحایف ضمایر طوایف انسان نگاشت. و در تفتیش احوال مظلومان شکسته بال بقدر امکان سعی نمود و به استماع اقوال مغمومان پربشان‌حال گوش هوش گشود و دست تغلب متغلبه را از دامان عرض فقر و عجزه کوتاه کرد، عمال امین بر سر اعمال گماشت و صورت مطلوب و چهره بهبود محتاجان جفا رسیده را در نقاب تعلل و حجاب توقف نگذاشت. و از غایت فراست و نهایت کیاست، فحوای راحت‌افزای (انزالنازل لهم) را مطمحنظر خجسته‌اثر گردانید. و نسبت بطوایف خلایق علی اختلاف طبقاتهم تباین درجاتهم مراسم رعایت و تربیت به تقدیم رسانید. سادات صاحب سعادات را که ذراری سماء رسالت و دراری دریای ولایتند، به نوعی تعظیم و تجلیل کرد که لوح ضمیر را بصورت کمال محبتش نقش‌پذیر ساختند. و علماء عالی‌درجات را که از مشارق رای هدایت نمایشان مشکوة ایمان و مصابیح عرفان واضح و روشن است، بمثابه‌ی ملحوظ عین عافیت و مرحمت گردانید، که از روی فراغت در بحر علوم تبخر نموده، به افاده و استفاده پرداختند. قضاة اسلام و مفتیان عظام را که ترویج مهام شریعت غرا و تنظیم امور ملت بیضا به اجتهاد رای صواب‌نمای ایشان

باز بسته است، در محکمه‌ی حمایت و رعایت خویش متوطن ساخت و سجل ملتسمات آن طایفه‌ی فرخنده صفات را بتوقیع اجابت رسانیده، اعلام شریعت پروری بر - افراخت. شعرا و ارباب انشاء را که در نوادر منظوماتشان (کانه‌م یاقوت والمرجان) جهت اکیل حوراث مقصورات فی الخیام مناسب نماید و جواهر زواهر منشوراتشان (کامثال اللؤلؤ المکنون) گوش و گردن (ولدان مخلصون) را بیاراید. به اصناف لطف و کرم امتیاز و استثناء داد و خواطر آن زمره واجب الاعزاز را به ایثار دینار و درم مسرور و خرّم کرده، نقود مرادات در آستین تمنای ایشان نهاد. دهاقین و مزارعان - را که نظام حال عالم و عالمیان به انتظام مهام ایشان متعلق است، در ظلال مراحم و احسان آسوده و مطمئن گردانید و از رشحات سحاب مکارم و امتنان مزرعه‌ی امید آن طایفه‌را به صفت خضرت و نصارت رسانید. تجار بحار و امصار را که در بحر طلب و بادیه‌ی تعب در بلاد عجم و عرب طریق سیاحت و سیاحت می‌پیمایند عزیز و گرمی داشته، همگنان را بواجبی نواختی کرد. و از تمغا و باج و خراج مبلغها تخفیف نموده، شرایط مهم‌سازی و غریب‌نوازی بجای آورد. محترفات و اهل اسواق را که متحملان انواع مشاق و متکلمان امور مالا یتطاق بودند، از تحمیلات و اخراجات معاف داشت و مقرریات ایشان را حسب الامر مقدور قرار داده، در جمیع امور اعلام رعیت پروری برافراشت.

مثنوی

خجسته در بحر آفرینش
اساس عدل را گردید بانی
مراد خاطر آوارگان شد
ز خویش خاطر غمناک مسرور
نصارت یافت گلزار امانی
درخت بخت دهقان شد ثمر بخش

کریم الدین حبیب اهل ینش
به یمن دولت دور میش خانی
به رحمت چاره‌ی بیچارگان شد
ز رویش گشت چشم بخت پر نور
نمود ابر کفش گوهر فشانی
سحاب همتش آمد در ربخش

کنون زانصاف او دریشه آهو رود با شیر نر پهلو به پهلو
 بشاهین مرغ آبی راز گوید کبوتر حال خود با باز گوید
 نلرزد برگ بید از تندی باد نیاید هیچکس را یاد بیداد^۱

مؤلف «حبیب‌السیر» دورمیش‌خان بیگدلی شاملو را یکی از دادگسترترین فرمانروایان روزگار می‌شمارد و حکومت او را دوران سعادت و رفاه و کامرانی همگان بویزه رعیت می‌داند و معتقد است که در سایه‌ی عدل و انصاف وی دست ظالم کوتاه و هرگونه جور و ستم ریشه‌کن گردید :

«... و قطع نظر از بسط بساط تکلف و رفع اساس تصلف بواسطه‌ی طلوع انوار طلعت آفتاب کردار خان عالیمقدار، دیار خراسان در آن زمستان نصارت ایام بهار گرفت و گل‌های آمال و آمانی در چمن طبقات انسانی شکفته با جریان امور جمهور نزدیک و دور در سلك نظام سمت انتظام پذیرفت.

بیت :

نمود آن مهر اوج سرفرازی ز پا افتادگان را چاره‌سازی^۲

مؤلف تاریخ «حبیب‌السیر» در باره‌ی محدوده و دایره‌ی نفوذ و قلمرو دورمیش‌خان، ضمن مراتب سخاوت و بذل و بخشش خان و پیشکشهای تقدیمی به او می‌گوید :

«... همچنین در آن ایام، در آن ایام خجسته‌آغاز فرخنده انجام حکام ولایات خراسان به تمام و سادات و قضاة و اشراف و اعیان و ارباب و کلانتران از سرحد مازندران تا غور و غرجستان و سیستان با تحف شایسته و پیشکشهای بایسته بملازمت خان عالیشان رسیده، در هرات جمعیت تمام دست می‌داد.»^۳

۱ - همان کتاب . ص ۵۸۹ .

۲ - همان کتاب . ص ۵۹۰ .

۳ - همان کتاب . ص ۵۹۰ .

خواند امیر همچنین مراسم شکوهمندیکی از جشن‌های پیروز نوروز باستانی و بار دادن دورمیش‌خان را بشرح زیر مرقوم می‌دارد:

«... در روز نوروز انیس‌الحضرت البهیة در صحرای حوض ماهیان جشن نوروزی فرموده، امراء و ولات و نقباء و سادات و فضلا و قضات و اکابر و اهل قلم و مزارعان محتشم را علی تفاوت مراتبهم و تباین درجاتهم خلع فاخره پوشانید و چندین مرقع شعار را مرتع‌دثار و برهنه‌دوش را اطلس‌پوش ساخته، به انواع تاجهای زرنگار فرق افتخار همگان را بلند گردانید.»^۱

می‌بینید که سردار بزرگ ایران و فرزند رشید و قهرمان دودمان بیگدلی تاجه اندازه بمراسم و شئون ملی پایبند و معتقد بوده و با چه جاه و جلال و عظمتی جشن ملی و پرافتخار یادگار پدران و الاتبار و نوروز باستانی را برگزار نموده، به همگان بدون مراعات رتبه و مقام‌شان بار داده و خلعت بخشیده، عیدی داده است...

گفتیم که سردار با خرد و با تمهید ایران در بدو ورود بخراسان از همان حرکت مذبح‌حانه‌ی امیرخان بقصد قندهار استفاده نموده و ایلجی مخصوص به‌نزد بابر میرزا فرستاد و از وی برای حفظ مصالح طرفین تخلیه‌ی قندهار را طلب کرده است. می‌بینیم که این نخستین تدبیر خردمندانه‌ی او در خراسان و نتیجه‌ی مطلوب را داده و «ظهر السلطنة محمد بابر پادشاه بموجب التماس^۲ خان عدالت پناه از ظاهر آن بلده بجانب کابل توجه فرمود.»^۳ که این خود دال بر دوراندیشی، سیاستمداری و کاردانی و کیاست و فراست بحد والای خان سعادت توامان شاملو می‌باشد که همه‌جا قرین با پیروزی است.

خان شاملو با بهره برداری از این حرف شنوی بابرشاه برای بیشتر استحکام

۱ - همان کتاب. ص ۵۹۰.

۲ - التماس - اینجا به معنی وساطت، شفاعت، پادریانی بکار رفته است نه التماس کردن.

۳ - همان کتاب. همانجا.

بخشیدن به روابط سیاسی و دوستانه بین طرفین در ماه جمادی الاول سال ۹۲۸ حسن بیگ چلبی را مانند سفیر به کابل می‌فرستد. همچنین از طرف بابر شاه نیز نماینده رسمی به دربار خان بیگدلی شاملو فرستاده می‌شود و با مبادله ایلچی مراتب و داد و حسن همجواری و زندگانی مسالمت آمیز مستحکمتر می‌گردد.

بیگدلی شاملو زینال (زین العابدین) خان اول معاصر شاه اسماعیل که یکی از یاران و سرکردگان بزرگ وی می‌باشد و نسبش پدر بر پدر به ایل جلیل بیگدلی می‌رسد. وی فرزند سلیمان خلیفه بیگدلی شاملو حاکم استرآباد^۱ می‌باشد که همیشه در رکاب شاه اسماعیل و در میدانهای جنگ و جدال با دورمیش خان هم رکاب و هم رزم می‌باشد. در بیشتر نبردهای سرنوشت ساز دوران شاه اسماعیل بارشادت و جلالت اشتراک نموده است. هم اکنون نیز بنا بمصلحت و صوابدید شاه اسماعیل و امنای دولت صفوی در معیت دورمیش خان در صحنه‌ی خراسان عرض اندام می‌نماید. و پس از آنکه امیرخان از صفحه‌ی خراسان به پایتخت احضار و اعزام می‌گردد. و دورمیش خان حکومت خراسان و هرات را قبضه می‌کند. زینال خان را نیز بحکومت گرگان و ولایات سواحل دریای مازندران منسوب می‌سازد. چنانکه صاحب «تاریخ حبیب السیر» گوید :

«... در آن اثنا انیس الحضرت البهیة همت عالی نهمت بر سر انجام مهام ولایت گذاشته زینل خان را به تفویض حکومت مملکت جرجان مفتخر ساخت. و رایت ابالت زین العابدین سلطان را در ولایت اسفراین و نیشابور انداخت و منصب فرمانروایی سبزوار را بدستور استمرار به چگور سلطان داده و زمام قبض و بسط طوس و مشهد مقدس را در کف با کفایت برون سلطان نهاد.»^۲

پس از تغییرات و عزل و نصب مقامات بالا معلوم می‌شود، دورمیش خان به دلایلی تعویض اکثر حکم دوره‌ی امیرخان را ضروری شمرده و عمداً نیز این کار

۱ - خلاصة التواریخ، ص ۷۳۲.

۲ - همان کتاب، ص ۵۹۰.

مهم را انجام داده است. باین کار یکنوع پاکسازی از یکطرف و یکنوع محکم کاری از طرف دیگر بعمل آورده است. و حکومت را بدست کسان مورد اعتماد خویش سپرده، رفاه و آبادی آن ولایات را از آنها خواسته است.

دورمیش خان در آبادی خراسان و حراست مرز و بوم شرقی ایران در طول مدت کوتاه حکومت چهارساله‌ی خویش منتهای کوشش را مبذول داشت و در این راه از هیچ تدبیری فروگذاری ننموده، از همان بدو ورود بخراسان بزرگ، شرایط عمران و آبادی و پشت گرمی و اعتماد رعیت، بویژه تسوده‌ی بارده کشاورزان را فراهم ساخت. بطوری که حسن بیک روملو ضمن شرح وقایع سال ۹۲۸ هجری قمری علاوه بر تدابیر و تمهیدات سردار بزرگ ایران در باره‌ی حفظ و حراست حدود و ثغور کشور و مقابله بادشمنان میهن در باره‌ی آبادی دهات و رونق مزارع و مراتع و سروسامان دادن به کشاورزی آن سامان چنین می نویسد:

«... در این سال دورمیش خان هر قریه و ناحیه‌ای که در هرات ویران بود همراهمزروع ساخت و به اشارت خاقان اسکندرشان ایالت استرآباد را بهزیل خان بیگدلی شاملو نامزد فرمود وزین الدین سلطان (بیگدلی شاملو) را بحکومت اسفراین تعیین فرمود.»^۱

از اینجا معلوم می شود، که تمام هم و غم دورمیش خان مصروف بر این است که برای آبادی نقاط زیان دیده و خسارت کشیده ایران و خراسان بزرگ راهی بیابد اشخاص دلسوزی را برحکومت بگمارد که توانا و کارساز و دلسوز باشند.

مانند همه‌ی بزرگان و فرماندهان عالیرتبه‌ی جهان دورمیش خان نیز دارای شخصیتی برجسته و همتی والا و طبیعتی باگذشت و با اغماض بود و از سر گناهان

۱ - احسن التواریخ . تألیف حسن بیک روملو . به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی . تهران ،

اسفندماه ۱۳۵۷ . ص ۲۲۹؛ خلاصه التواریخ . تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین

الحسینی القمی . ۱ . به تصحیح دکتر احسان اشراقی . تهران ، مهر ماه ۱۳۵۹ .

بسیاری می‌گذشت و چشم‌پوشی می‌نمود. کریم‌النفس و بلند نظر و خطاپوش و عذرپذیر بود. بویژه هرگز از حق رعایا نمی‌گذشت، ولی از حق شخصی خود می‌گذشت. برای نمونه مثالی از «حبیب‌السیر» در باره‌ی خلق و خوی خان شاملو می‌آوریم:

«... چون در زمان امیرخان دارایی (یعنی کار مالی حکومت) آن سرکار تعلق به احمد سلطان افشار می‌داشت ... غبار نقار برخاطرش نشسته، اجازت توجه بدرگاه عالم‌پناه طلبید و مرخص گشته، عنان یکران تا ولایت ری باز نکشید. این موضوع به شرف عرض ثواب پایه‌ی سریر اعلیٰ رسید. حکم همایون شرف نفاذ یافت، که هم از آنجا باز گشته در ولایت خراسان توطّن نماید. محکوم فرمان انیس‌الحضرت البهیه دورمیش‌خان بوده، در طریق و فاسلوك فرماید. لاجرم طبلی مراجعت فرو کوفت و بعد از وصول به دارالسلطنه‌ی هرات، خان خجسته صفات احمدخان را منظور نظر لطف و مرحمت ساخته، حکومت ولایت هرات رود و سرکارات (مالیه) لنگر مقدسه‌ی غبائیه و ساخر و تولک و فرراه و سبزوار و اوک و قلعه‌گاه را برأی صوابنمایش مفوض گردانیده و برای قیاس مهام جمهور حکام و اشراف انام به سرانجام اقتران یافته فرامین سیورغالات ارباب عمایم از اصاغر و اعظم به امضاء رسید.»^۱

می‌بینید چه اندازه درست و عاقلانه حرکت کرده است.

در این هنگام خبر ورود سام‌میرزا بخراسان و هرات می‌رسد، دورمیش‌خان آماده‌ی استقبال شایان می‌گردد. نخست وکیل و وزیر کاردان خودخواجه حبیب‌الله ساوه‌جی را روز سوم رمضان سال ۹۴۸ با اکابر و اشراف هرات تا ولایت زاوه به استقبال می‌فرستد. در اواسط همان ماه «موکب عالی شاهزاده کامران، مؤید و منصور به قرب هرات می‌رسد. هروی‌ان از روی نشاط و سرور در تزیین و آذین شهر اهتمام نمودند. و تمامی دکاکین و جداران را دراطلس و پرنیان گرفته، ابواب بهجت

و انبساط را گشودند :

گذرها را عبیر آلود کردند گلاب افشان و مشک اندود کردند
صبح روز یکشنبه هفدهم رمضان موکب عالی از راه کوچه خیابان متوجه
بساغ شهر گشته ، انیس الحضر دورمیش خان به لوازم نثار و نیاز پرداخت و از
دروازه‌ی ملک تا باغ شهر ، پای انداز گسترده آن مسافت را رشک نگارخانه‌ی چین
ساخت و حضرت شاهزاده با دولت و سعادت در مستقر حشمت و اقبال نزول اجلال
فرمودند . »

مؤلف «حبیب السیر» از دادگستری و رعیت‌پروری و احسان و اکرام و
فراغت و امنیت آن ناحیه سخن می‌گوید و مثنوی زیر را ثبت تاریخ می‌نماید:

مثنوی

تعالی الله عجب عالی مکانیست	که از نور رخس روشن جهانیست
ز رویش لامع انوار امسامت	ز خویش فایح آثار کرامت
به طفلی عالمی گشته طفیلش	نباشد جز به عدل و داد میلش
به عهدش کشور اقبال معمور	به دورش فتنه در آفاق مستور
به جود از حاتم اندر بیش باشد	به هر کاری صواب اندیش باشد
چرا فیکو نباشد جمله کارش	چو دورمیش خان بود آموزگارش
جهان معدلت خان فلک قدر	به اوج سر فرازی چون مهر بدر
انیس پادشاه تاج داران	مهراد خاطر امیدواران
فریدون دولت و جمشید همت	کواکب موکب و خورشید همت
غضنفر صولت و رستم تهوّر	ز عدلش روح کسری در تحیر
کفش کان سخا چون ابر نیسان	حسامش حارس ملک خراسان

سریر جاه از ذاتش مشرف وکیلش^۱ را ملازم صد چو آصف
 زهی آصف پناه دادگستر امین ملک شاه هفت کشور ...
 الهی ظلّ عدلش باد ممدود ز احسانش خدا و خلق خشنود
 جنابش مرجع اهل کرم باد ملاذ اهل شمشیر و قلم باد.^۲

در این مثنوی غرض خواند امیر شاهزاده و دورمیش خان و خسواجه حبیب و سران و سرداران ارتش و صاحبان فضل و قلم را ستوده است. ولی مدح دورمیش خان مقصود و منظور اصلی سراینده بوده است.

از وقایع مهم دوره‌ی حکومت چهار ساله دورمیش خان در خراسان آمدن عبیدخان اوزبیک بقصد تصرف هرات و مدافعه مردانه و شدید قشون قزلباش و پس از دست و پنجه نرم نمودن و فرسودن دشمن زبون، راندن و بیرون کردن وی از خاک خراسان می باشد. چون بملاحظات مؤلف تاریخ «حبیب السیر فی اخبار افراد بشر» از ذکر این وقایع تاریخی خودداری نموده است، لذا ما نظر مؤلف «عالم آرای عباسی» را نقل می نماییم. مؤلف تاریخ «عالم آرای عباسی» زیر سرلوحه‌ی «ذکر آمدن عبیدخان^۳ مرتبه اول به خراسان» احوالات را چنین شرح می دهد:

«... در همان سال که خبر واقعه‌ی ناگزیر حضرت خاقان سلیمان شان^۴ بماوراءالنهر رسید، عبیدخان، خانان و سلطانان چنگیزیّه را بمعاونت خود استدعا نموده، به اتفاق کوجم خان بن ابوالخیر خان که در سمرقند رایت سلطنت برافراخته...، صاحب سکه و خطبه‌ی ممالک ماوراءالنهر و ترکستان بود و ابو سعید سلطان و

۱ - وکیل بمعنی وزیر و همکاره بکار رفته است.

۲ - همان کتاب. ص ۵۹۲ و ۵۹۳.

۳ - اسکندر بیک منشی عبیدخان را چنین معرفی می نماید:

«... عبیدخان بن محمود سلطان بن ابوالخیر خان بن دولت شیخ اغلو که از نژاد شیبان بن

جوجی بن چنگیز خان. عالم آرای عباسی. ص ۵۰.

۴ - شاه اسماعیل صفوی.

سونجک محمدسلطان والی تاشکند با لشکر جرّار و اوزبیکان خونخوار از جیحون عبور نموده، بخراسان آمدند. دورمیش خان شاملو که للهی سام میرزا و بیگلربیگی خراسان بود، برج و باره‌ی هرات را استحکام داده، به تحصّن و قلعه‌داری قرار داد. و مردم کار دیده بحراست دروازه‌ها تعیین نموده به لوازم قلعه‌داری پرداخت. و سلاطین اوزبیک با غلبه و ازدحام تمام به هرات آمده، شهر را احاطه نمودند و هر کدام در طرفی فرود آمدند، همه روزه جنگ پیش آورده، چند ماه فیما بین آتش حرب و پیکار التهاب داشت، و غازیان شاملو آثار جلادت و مردانگی بظهور آورده، در مدت محاصره نگذاشتند که احدی به نزدیک قلعه آید. روزی در باغ مراد عبیدخان و سونجک محمد سلطان بزمی آراسته، بصحبت مشغول بودند. و باغ سفید محلّ پاسبانی اوزبیک‌ها بود. دورمیش خان جمعی از مبارزان شاملو را بدان صوب فرستاد، در باغ سفید فیما بین قتال عظیم بوقوع پیوست. جنود اوزبیک مغلوب شدند. غازیان در باغ مراد رفتند و خبر به عبیدخان رسید. بساط صحبت درهم نور دیده. به نوعی سراسیمه شدند که سونجک محمدسلطان در آب افتاد. عبیدخان به صد تشویش خود را به یابویی رسانیده، بمعسکر خویش گریخت. و با این ترتیب عقب نشینی اوزبیکان آغاز می‌گردد و دورمیش خان به تعقیب سپاه فراری دشمن پرداخته خسارات جانی و مالی فراوانی بر آنان وارد می‌سازد و آنها را تا مرزهای خراسان می‌راند و تار و مار می‌نماید.

نظر مؤلف «حبیب‌السیر» در باره دورمیش خان و روال جهاننداری و فرمانروایی و مردم‌نوازی و جهانیانی و دادگستری وی :

بطور خلاصه صاحب «حبیب‌السیر» نظر و ملاحظه خود را در باره‌ی شخص

دورمیش خان بیگدلی شاملو (انیس‌الحضرت) چنین بیان می‌نماید:

«... مقرب بارگاہ عالم پناه شاهی انیس‌الدولة البهية الباهرة، جلیس -

الحضرت العلیه القاهره، ممثل فرمان (ان الله يأمر بالعدل والاحسان) المؤید بتأید الله المستعان معین السلطنة والخلافه ابو المنصور دورمیش خان جعل الله الایام تابعه لاحکامه والاجرام السماویه سائره علی وفق مرامه وبه یمن اقدام خدام این خان گردون غلام جراحات جارحات ایام سمت التیام گرفت و متمنیات طبقات انام از خواص وعوام به احسن وجهی صفت سرانجام پذیرفت و قسوم رسوم مذموم از صحایف روزگار انعدام یافت ونقوش صور ظلم و بیداد از اوراق لیل ونهار روی بر تافت.

نظم

برافراخت رایات عدل و کرم برانداخت آیین ظلم و ستم
شد از دولت خان حشمت قرین فضای خراسان چو خلد برین^۱

مؤلف «حبیب السیر» در باره‌ی دورمیش خان خیلی سخن نمی گوید و سرانجام بمرگ نابهنگام و اسفناک وی که يك سال بعد از فوت شاه اسماعیل اتفاق افتاد اشاره ای نمی کند. زیرا کتاب «حبیب السیر» در سال ۹۳۰ قمری پایان می پذیرد که در این زمان دورمیش خان زنده بوده و شاید مؤلف «حبیب السیر» را خود دورمیش خان از فروتنی اجازه نداد که تفصیلاً در اطراف خدمات و فعالیت های سیاسی و نظامی او سخن براند. زیرا چنانکه قبلاً^۲ نیز اشاره کردیم خواند امیر تاریخ «حبیب السیر» را با تشویق و ترغیب خواجه کریم الدین حبیب الله ساوجی وزیر دورمیش خان تألیف نموده و این دستور را نیز خود خان شاملو به وزیرش صادر کرده است. مؤلف کتاب «شاه اسماعیل صفوی» در این باره اشاره ای بشرح زیر دارد:

«... در سال ۹۲۷ غیاث الدین ظاهراً در هرات ومورد توجه امیر غیاث الدین محمد بن امیر یوسف بوده و این امیر او را به تألیف کتابی بزرگ در تاریخ تشویق می کرده است. چون او^۲ در سال ۹۲۷ بدست امیر سلطان موصول گشته شد و

۱ - همان کتاب. دیباچه ص ۷.

۲ - او - اشاره به امیر غیاث الدین محمد بن امیر یوسف است.

دورمیش خان به نیابت از سام میرزا حکومت خراسان یافت ، به وزیرش کریم الدین حبیب الله ساوجی دستور اتمام کتاب داد. ساوجی نیز خواند امیر را مورد عنایت قرار داده و به اتمام کتاب ترغیب نمود و میرخواند نیز کتاب را در ربیع الاول سال ۹۳۰ به پایان رسانده است.^۱

مورّخینی که به وفات دورمیش خان اشاره نموده اند، همه در سال فوت و محلّ وفات وی متحد الرأی می باشند. مثلاً شاه طهماسب می نویسد:

«... دورمیش خان شاملو که لله سام میرزا بود در هرات وفات یافت و حسین خان برادرش را که از عمّه ام متولد شده بود قائم مقام او کردم و در تخاقوی ثیل احدی و ثلاثین و تسعمائه به بیلاق سهند و اوجان رفتیم.»^۲

حسن بیک روملو ضمن ذکر وقایع سال ۹۳۱ می نویسد:

«... گفتار در قضایایی که سنه ی احدی و ثلاثین و تسعمائه واقع شده...»

متوقّیات

در این سال دورمیش خان بن عبدی بیک شاملو در هرات وفات یافت و شاه دین پناه^۳ حکومت هرات را به برادر او حسین خان عنایت نمود.^۴

قاضی احمد قمی، نتیجه ی حکمرانی چهار ساله دورمیش خان و وزیرش خواجه حبیب الله ساوه ای را به خراسان و هرات چنین جمع بندی می نماید:

«... لاجرم در ایّام حکومت دورمیش خان و آن آصف عالی شان در

۱ - شاه اسماعیل صفوی . اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت های تفصیلی. به اهتمام

دکتر عبدالحسین نوائی، تهران، سال ۱۳۴۷ شمسی. ص ۳۷۹.

۲ - روزنامه ی شاه طهماسب . خطّی. کتابخانه ملّی ملک، تهران شماره ۳۷۲۷، ص ۵.

۳ - شاه دین پناه - از القاب شاه طهماسب.

۴ - احسن التّواریخ . تألیف حسن بیک روملو. به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، تهران

اسفندماه ۱۳۵۷ ص ۲۴۸.

دارالسلطنه‌ی هرات و ولایات، آبادانی و جمعیت و معموری و امنیت به مرتبه‌ای رسیده بود که جوانانی که عافیت و فراغت زمان خاقان مغفور میرزا سلطان حسین را از پیران شنیده بودند، به چشم خویش دیدند.^۱ و یکی از شعرای زمان تاریخ فوت او را چنین آورده است :

افسوس که خان به عزم رحلت زد کوس

جا کرد به زیر خاک در مشهد طوس

تاریخ وفاتش ز خرد جستم گفت :

افسوس هزار حیف افسوس افسوس

جنازه‌اش را در مشهد بخاک می‌سپارند.

مؤلف عالم آرای عباسی وفات نابهنگام ابن سردار رشید ایران را زیر

سرلوحه‌ی : « ذکر آمدن عبیدخان مرتبه‌ی دوم بخراسان » چنین می‌نویسد :

« . . . در سال دیگر که مطابق سنه‌ی احدی و ثلاثین و تسعمائه (۹۳۱) بود

دورمیشخان وفات یافته ، بورون سلطان تکلّو که حاکم مشهد مقدّس بود در جنگی

که میان تکلّو و استاجلو واقع شد بقتل آمده بود... از این جهت پریشانی به احوال

خراسان راه یافته سردار صاحب وجودی که با اعدا مقاومت تواند نمود نبود . در

اردوی معلّی میانه‌ی امراء درگاه کلفت و نزاع پدید آمده، منجر بقتال و جدال گردید.

این اخبار بماوراءالنّهر رسید. عبیدخال که شیفته‌ی ملک خراسان شده و به هیچوجه

قطع تعلق نمی‌کرد هم‌چنانکه این ابیات از نتایج طبع موزون اوست :

بیت

باز جانم هوس ملک خراسان دارد

تن بیجان شده‌ی من هوس جان دارد ...

۱ - خلاصه‌التواریخ. تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی قمی. به تصحیح

دکتر احسان اشراقی - ۱ - تهران ۱۳۵۹ . ص ۱۶۸ .

فرصت غنیمت شمرده، دیگر باره کمر همت به تسخیر آن ولایت بسته «شهود سنی اثنی و ثلاثین و تسعمائه از معبر چهار جو گذشته بمر و آمد و از آنجا با سلطانان و بهادران بمشهد مقدس معلی رسیده، آن بلدهی شریفه را دایره کردار در میان گرفت... و از هیچ طرف نسیم امدادی نوزید. عبیدخان به آن بلده مستولی شد...»^۱

مشاهده می شود بمحض از بین رفتن سردار و سرپرست قومی، دشمن در کمین نشسته، ناجوانمردانه از مرز کشور می گذرد به شهرها و دهات و قصبات آن می تازد، دست به کشتار و غارت و تعدی می یازد و بقول شاعر:

چه کشور شد از مرد جنگی تهی به هر بیشه شیری کند روبهی

و تا دور میش خانها و بورون سلطانها و... این پاسداران غیور مرزبوم مقدس، میهن، جان بر تن داشتند، هر گز این روبه صفتان نابکار قدرت جولان نداشتند و بقول اسکندر بیگ ترکمان: «مملکت ایران بی صاحب نبود.»^۲ خدا همه شان را پیامرزد. آمین یا رب العالمین.

در سرتاسر دوران زندگی و حاکمیت شاه اسماعیل صفوی این دور میش خان بیگدلی شاملو است که همیشه یار وفادار او بوده، از دوران سحرانگیز کودکی و خردسالی و در ایام نشاط انگیز جوانی و کامرانی یار و در عظمت تلاش جهانگیری و حکمداری سردار و یاور فداکار وی بوده است. ما بر اساس اوراق تاریخ شتهای از احوالات و شرح زندگانی بهم وابسته و تفکیک ناپذیر این دو قهرمان تاریخ ایران را نوشتیم و خواننده خوب در خواهد یافت که این دونهال برومند بوستان ایران باهم رشد کردند و بار دادند و باهم نیز به پرمردند و در جوانی و کامرانی، دست از این جهان فانی شسته و دیده از هستی بر بستند و به ابدیت پیوستند. و تا زنده بودند

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان - ۱ - تهران اسفند ۱۳۳۴،

ص ۵۱.

۲ - همان کتاب، ص ۵۰.

به عشق ایران زیستند و دورمیش خان بیش از يك سال نتوانست پس از شاه اسماعیل زنده بماند. زهازه بر صاحب چنین صفا و وفا و يك دلی، یعنی دورمیش خان بیگدلی. مزار شاه اسماعیل در شهر اردبیل در جوار جد بزرگوارش شیخ صفی الدین اودبیلی و مزار دورمیش خان در خراسان در جوار مشهد ثامن الائمه حضرت رضا در شهر مشهد می باشد. چنانکه مؤلف «خلاصة التواریخ» ضمن شرح وقایع سال ۹۳۱ هجری قمری می نویسد:

«... وهم در این سال (۹۳۱ ه. ق) دورمیش خان بیگدلی شاملو امیرالامرای خراسان در دارالسلطنه ی هرات بجوار رحمت پروردگار پیوست. نعش او را خضر چلبی ملازمش که به صفات طالب علمی و تقید^۱ موصوف بود و از قدیم الایام ملازمش می نمود، بمشهد مقدس، منور، رضیه، رضویه علی مدفونها الف الف سلام و تحیه آورد، در آن آستان عرش نشان دفن نمود ... بعد از فوت خان مغفرت پناه، خواجه حبیب الله به اتفاق و اجماع امرا و اعیان دولتخواه در آخر همان روز برادر حقیقی خان، حسین خان را که تا آن زمان - حسین میرزا از ماسوی ممتاز بود و از همشیره خاقان صاحب قران تولد نموده بود، برمسند خانی نشانید. خود با سایر مقربان و ارکان دولت دورمیش خان در پیشوی از پی خدمت ایستاده و او را بمراتب عالی رسانید و خواجه ی مشارالیه کیفیت فوت دورمیش خان و جلوس حسین خان بجای او را عرضه داشت کرده، به درگاه شاه عالم پناه ارسال نمود.»^۲

خلاصه اینکه خاقان صاحبقران شاه اسماعیل حماسه ساز تاریخ ایران و دورمیش خان بیگدلی شاملو انیس الحضرت از جسور مردان تاریخ ایران، باهم چشم بجهان گشودند و باهم مردانه زیستند و باهم چشم از جهان بر بستند و به ابدیت پیوستند. روانشان شاد.

۱ - تقید - خویش را بنده کردن. فرهنگ نفیسی.

۲ - خلاصة التواریخ. تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحمینی قمی. ۱. تهران

درباره‌ی روابط دوستانه و صمیمانه‌ی شاه اسماعیل با دورمیش‌خان مؤلف تاریخ «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» چنین می‌نویسد:

«... دورمیش‌خان پسر عبدی‌بیک از خلفای صوفیه و ملازمان پیشین خانقاه صفویه شمرده می‌شد. دورمیش‌خان از حیث سن و سال با شاه اسماعیل برابر و از او ان‌کودکی همبازی و همدم وی بود و بعدها به دامادی خاندان سلطنت نیز سرافرازی یافت.»^۱

جا دارد در اینجا به این مسئله نیز اشاره شود که دورمیش‌خان در تمام دوران فرمانروایی خود در آذربایجان و اصفهان و خراسان و بویژه در هرات بکارهای آبادی و ایجاد و ترمیم ابنیه و آثار تاریخی توجه خاصی مبذول می‌داشت و در تبریز و اصفهان و مشهد و هرات بنیانگذار ابنیه‌ی تاریخی بسیاری است که پاره‌ای از آنها هنوز هم پا بر جا هستند. مؤلف «خلاصة التواریخ» در این باره چنین می‌نویسد:

«... میرزا شاه حسین در عنفوان جوانی وزیر داروغه اصفهان دورمیش‌خان شاملو شد. و از آثار او در اصفهان عمارت مزار متبرک امامزاده‌ی واجب‌الاکرام هارون است و مسجد بزرگ که در جنب آن مزار ساخته و این بیت بر در مزار مرقوم است:

به اقبال خان دورمیش کامکار بماند از حسین‌ابنا یادگار^۲

در اوایل تشکیل دولت صفویه و هنگام سلطنت شاه اسماعیل اول مامختصراً به‌زندگینامه‌وخدمات بی‌شایبه و پرافتخار مریدان و سرداران بزرگی چون حسین‌بیک الله، زین‌العابدین‌خان بیگدلی شاملو مشهور به عبدی‌بیک پدرزن و شوهر یکی از

۱ - شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی. تألیف رحیم‌زاده‌ی صفوی. به اهتمام یوسف پورصفوی. چاپ افست گلشن تهران، شهریورماه ۱۳۴۱، چاپخانه پیروز، ص ۳۹۹.

۲ - خلاصة التواریخ. تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی قمی - ۱ - تهران ۱۳۵۹ ص ۱۵۱.

خواهران شاه اسماعیل، دورمیشخان بیگدلی شاملو ملقب به انیس الحضرت البهیة و زینل خان اول اشاره نمودیم و شرح حال خدمات آنان را بطور اختصار ذکر کردیم، درست در این برهه‌ی زمان و معاصر با آنان تعداد کثیری از سران و سرکردگان و خلفا و مریدان و صوفیان صافی از افراد ایل بیگدلی شاملو در تشکّل و رشد و استقرار و استحکام دولت صفوی در رکاب شاه اسماعیل، در فرمان مرشد کامل جانبار و فرمانبردار و خدمتگذار میهن عزیز و کشور گرامی ایران بوده‌اند، که در تمام نقاط و مرزهای دور و نزدیک این مملکت کفن بدوش و سلاح بدست و جان بر کف و آماده‌ی بشهادت، حاضر و ناظر بوده و با بذل جان شیرین خود در راه عظمت و استقلال دولت شیعی نوظهور صفوی وظیفه‌ی شهروندی خود را به نحو اعلا و بحدّ اکمل انجام داده‌اند.

تواریخ دوران شاه اسماعیل نام بسیاری از آنان را ثبت و ضبط صفحات پرافتخار خود نموده است. ما در این فصل به ذکر نام چند نفری از آنان اشاره نمودیم و برای آنهایی که جزء شهدای گمنام درآمده و نام عزیزشان از صفحات تاریخ افتاده و ثبت نشده درود و رحمت می‌فرستیم و برایشان آمرزش می‌طلبیم. از نسلهای آینده و خدمتگذاران خاندان کهن سال و دیرپای و ایل و تبار فداکار بیگدلی شاملو تقاضا می‌نماییم که همیشه در صدد باشند تا نام گذشتگان و خدمتگذاران میهن مقدّس را حتی المقدور بدست آورده، بر این سیاهی، بر این شجره‌نامه، بر این تاریخ ایل و خاندان بیفزایند. و با این کار روح پرفتوح آنان و مؤلف این سطور را شاد نمایند. دست حقّ همراهشان باد !

از آن جمله از قهرمانان گمنام ایل جلیل بیگدلی شاملو که به نامشان در صفحات هیچکدام از تواریخ مربوط بخاندان صفویه بر نخورده‌ایم و پس از نشر کتاب گرانبهای «تاریخ عالم آرای صفوی» به نامشان اشاره شده است و مربوط به دوران حرکت شاه اسماعیل بجانب مرو و جنگ با سپاه شاهی بیک است بشرح زیر:

«... و چون نامه‌ی شاهی بیک به شاه عالم پناه رسید، فرمودند که: «منت داریم

از دوست يك اشارت از ما به سر دويدن» در جام نامه رسید و از همانجا عنان بجانب مرو معطوف ساخته، و شاهی بيك مقبله خانم - زن خود را - با خزینه اش بر داشته، رفت به قلعه‌ی مرو. و نشست به قلعه‌داری و شاه فرمود در جام دورمیش خان را که: هرات را بشما دادیم. از کنار قلعه‌ی دامغان برخیز و برو به الگوی خود و جان وفا را از پیش بردار و حاکم تعیین کن و خود را از عقب برسان. گفت: سر عزیز تو قسم که اگر دنیا را به من می‌دهی از رکاب نافرانتساب جدا نمی‌شوم، مگر وقت برگشتن بیایم به هرات.

شاه گفت: اختیار تو داری و بجانب مرو راهی شدند، چون به يك منزلی مرو رسیدند، ثواب اشرف فرمود که: می‌خواستم پیشیخانه‌ی ما را یکی بردارد و برود در برابر قلعه‌ی مرو بر سر پا کند. در آن وقت محمد دانه^۱ سلطان پدر اخعی سلطان شاملو^۲ که علمدار مرشد کامل بود، او برخاسته از جا و گفت: ای شهریار! مدت مدید است که آرزوی شهادت دارم و از زمان سلطان جنید تاحال در خدمت بوده‌ام و در رکاب سلطان حیدر شمشیرها زده‌ام و در رکاب سلطان علی میرزا برادرت با تر کمانان و مردم شروان نبردها کرده‌ام و همیشه آرزوی من آن بوده که شاید در راه صوفیگری جان خود را فدای مرشد سازم که آن نام مرا بس است. می‌خواهم که امروز به آرزوی خود برسم.

شاه فرمود: خوب است و چون از مرشد مرخص شد برداشت هفتصد جوان شاملوی خود را، پیشیخانه بار نموده به راه افتادند.^۳

ملاحظه می‌فرمایید که ما در اینجا به اسامی محمد دانه سلطان نام بیگدلی شاملو و اخعی سلطان شاملو برخورد می‌کنیم که نسل بعد نسل فدایی و پرچمدار

۱ - نسخه - دانه محمد سلطان.

۲ - رك: همین كتاب ۶۱۹.

۳ - تاريخ عالم آرای صفوی. مؤلف نامعلوم. به كوشش یدالله شكری. انتشارات اطلاعات.

چاپ دوم. تهران ۱۶۳ ص ۲۹۴ و ۲۹۵.

صفویه بوده اند و نام شان تازه بنظر ما می رسد و هستند بسیاری از این گونه قهرمانان گمنام که باید نسل های آینده ایل و تبار و نژاد قدردان و قهرمان پرور بیگدلی شاملو و شاملو و دیگر شاخه های آن نام آنها را پیدا کرده و در صفحات تاریخ پرافتخارمان ضبط نمایند. و نگذارند تا نام و شهرت چنین قهرمانان پاکباز و رشید و میهن پرست بدست فراموشی سپرده شود.

یکی دیگر از این قهرمانان از یاد رفته سارو حسین شاملو مهرداد مشهور به ساروخان الهی سلطان ابراهیم برادر شاه اسماعیل می باشد، که پس از جانفشانیها و خدمات ارزنده سرانجام در سال ۹۱۲ ه. ق. در جنگ با صارم خان کرد بقتل رسید.^۱

ما برای نشان دادن طرز فکر و عمل دورمیش خان در دوران اتابکی سام میرزا فرزند شاه اسماعیل را بویژه برای ارائه دادن سویه کاردانی و توان فکری و شعور سیاسی و قدرت بدرجه ی کمال انیس الحضرت البهیة دورمیش خان بیگدلی شاملو يك صفحه از وقایع سال ۹۳۰ هجری قمری را که صاحب «احسن التواریخ» ضبط نموده است، عیناً بعنوان شاهد و مثال درج می کنیم و با این سند معتبر روابط دورمیش خان و سام میرزا و ابتکار و استقلال عمل دورمیش خان را بمنصه ظهور می گذاریم. مسئله مربوط بوقایع سال ۹۳۰ هجری قمری وفوت شاه اسماعیل و جری شدن اوزبیکان می باشد بدین قرار :

«... عبیدخان بن محمودخان (برادرزاده ی شیک خان) حاکم بخارا... در این سال به اتفاق خانان چنگیز و اوزبیکان فتنه انگیز از آب آمویه عبور کرده، متوجه خراسان شد. چون این خبر به هرات رسید تیمور اوغلی و حسین میرزا و خواجه حبیب الله و سایر غازیان دولتخواه بمجلس خان عالیجاه رفته، بر بساط مشورت نشستند. خاطر ایشان به تحصن قرار یافت... دورمیش خان با جمع غازیان در نزد سام میرزا ساکن گردیدند.

روز دیگر کوچم خان و عبیدخان و سایر سلطانان به نواحی آن بلده فرود آمدند و کوچم خان در قریه‌ی شادمانه نزول کرد و عبیدخان و بخاراییان در باغ آهو قرار گرفتند... سؤنجک سلطان باجمعی از بهادران در باغ مراد لنگر انداخت و ابوسعید سلطان در قریه‌ی مران قبه‌ی بارگاه بلند ساخت. حاصل آنکه نفس بلده‌ی هرات را اوزبیکان ستمگر مرکزوار در میان گرفتند.^۱

بدین منوال جنگ سختی در میان اوزبیکان مهاجم و قزلباشان مدافع درمی گیرد و طرفین با ضرب شمشیر و حربه‌ی تیر و تفنگ در صدد برتری و تسلط به یکدیگر می آیند و بقول صاحب «احسن التواریخ»:

«... در آن اوقات به کرات جنود اوزبکیه و دشمنان خاندان صفویه بمیدان کارزار آمدند. هر کت آن گروه بی غیرت شکست یافته خائماً خاسراً بازمی گردیدند. چون اوزبیکان را تیر مراد بر هدف مقصود نرسید و صبح سعادت از افق طالعشان ندمید، از در صلح درآمده، حلقه موافقت جنبا نیدند. کوچم خان نشانی به دور میشخان فرستاد مضمون آنکه ترك عناد و نزاع کرده، از شهر بیرون آید و مقابلید بلده تسلیم نمایید که در سلك امرای اینجانب اندراج یابید.

چون دور میشخان از مضمون آن نشان واقف گشت، نشانی از زبان سام میرزا به کوچم خان فرستاد به این مضمون:

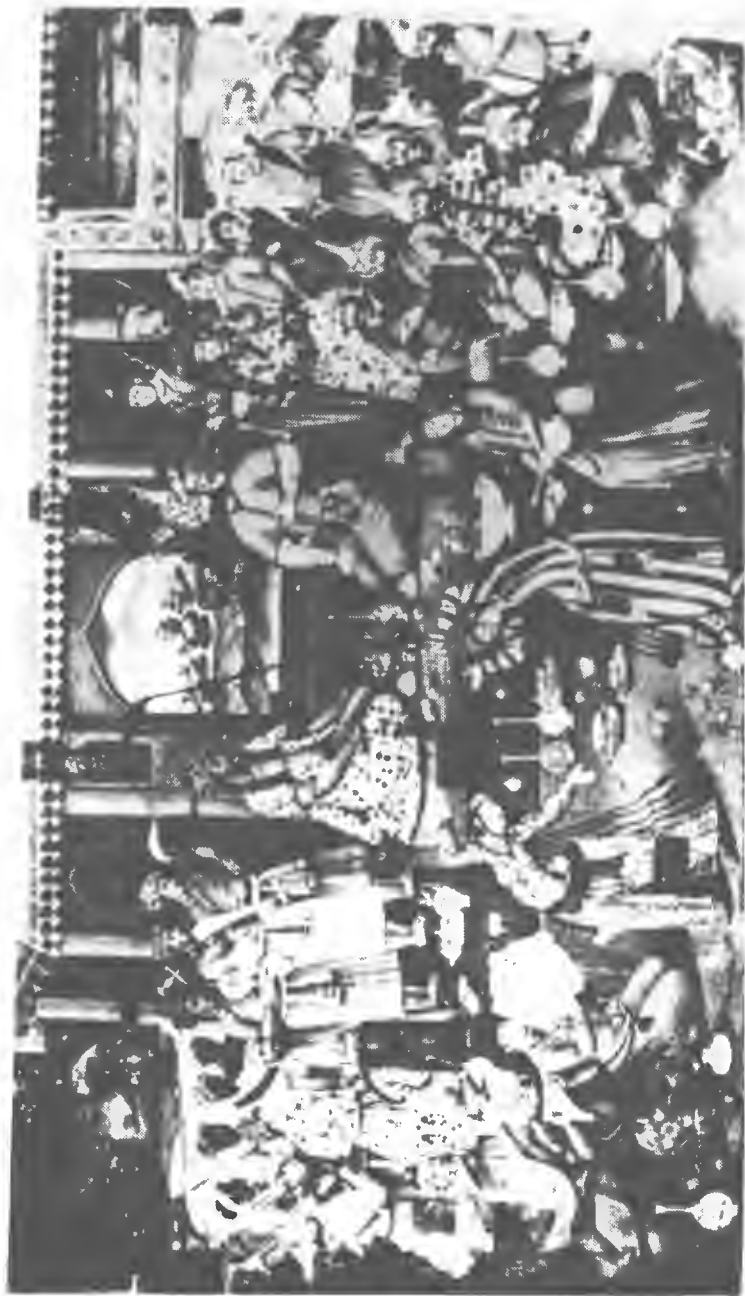
«... عمدة الخو اقرین کوچم خان به عنایت شاهانه مستظهر بوده بدانند که نشانی که به اللهام دور میشخان فرستاده بودی به نظر ما در آمد. از تو به غایت عجب است که باوجود دیدن معارك و طی مسالك و تجربه در امور و اختلاط با امثال این امور استدعا می نمایی. باید که در روز کوچ نموده بجانب ملك خود روی و از غضب تیغ بندان درگاه شاهی اندیشیده در حفظ ناموس خود باشی.»^۲

از مضمون نوشته‌های کوچم خان و جواب سام میرزا که با رأی و تدبیر

۱ - احسن التواریخ. ص ۲۴۲ و ۲۴۳.

۲ - احسن التواریخ. ص ۲۴۳ و ۲۴۴.

دورمیش خان تنظیم و ارسال گردیده است، پابهی آگاهی، صداقت و کاردانی و توانمندی سیاسی دورمیش خان روشن می گردد و معلوم می شود که نامبرده حتی در سخت ترین شرایط با کمال مردانگی و میهن پرستی و هوشیاری در برابر دشمنان سینه سپر کرده و خارج چشم بدخواهان ایران بوده است و تا واپسین لحظه نیز در همین ثبات و رشادت و صداقت قهرمانه ثابت قدم بوده است.

مجلس پذیرایی شاه طهماسب از
 همایون شاه هندی — دست راست نریشته اول ریانلخان اول است
 نابلی نقاشی در کاخ چهلستون
 ۵۵۰

زینل خان بیگدلی شاملو یا زینال خان اول که نام کامل آن زین العابدین خان می باشد^۱

ما درباره‌ی هویت زینل خان بیگدلی که در رکاب شاه اسماعیل اول صاحب جاه و منزلت تمام بوده، همین قدر اطلاع دادیم که نامبرده فرزند سلیمان خلیفه بیگدلی شاملو حاکم استرآباد بوده است. زینل خان یکی از سرداران نامدار، رشید و مشهور آغاز دوران سلطنت صفوی است. که نامش همیشه با دورمیش خان برابر و هم شأن کشیده می شود و در طول تمام مدت سلطنت شاه اسماعیل در اکثر مأموریت‌های جنگی در داخل و در مرزهای کشور هر جا که نامی از سردار بزرگ ایران دورمیش خان کشیده، می شود نام نامی زینل خان نیز مترادف با آن است و مثل همزاد و هم طالع می باشند و تفکیک ناپذیرند.

چون در زمان شاه عباس کبیر نیز بزرگترین سردار دوره‌ی شاه عباس که بمنزله مغز و بازوی شاه عباس شناخته شده است، به نام زینل خان بیگدلی شاملو است. لذا ما زینل خان بیگدلی شاملوی زمان شاه اسماعیل را زینل خان اول و زینل خان بیگدلی شاملوی دوره‌ی شاه عباس کبیر را که از نواده‌های زینل خان اول است^۲ زینل خان دوم

۱ - خلاصه التواریخ . تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی القمی . تهران

اسفندماه ۱۳۳۴ . ذیل صفحه ۱۵۰ .

۲ - گذاشتن نام پدر بزرگ یا نیا از عادات و رسوم متداول و پسندیده ایرانیان بخصوص

خواص بوده است که بعضاً نام آنان را تکرار نمی کردند و نوه یا نتیجه را با نام خانیا یا.

یا آقا بیک یا آقاخان صدامی کرده اند و هنوز هم کم و بیش این رسم نگهداری

می شود .

نام نهادیم و از این پس آنها را با نامهای زینل خان اول (یکم) و زینل خان دوم نام خواهیم برد. همچنین زینل خان سوم که جد آذر بوده و از سرداران نامی زمان شاه سلیمان بن شاه عباس دوم (۱۰۶۷-۱۱۰۵) بوده است.

به کتب تاریخ و مآخذ اولیه مراجعه نماییم:

غیاث الدین بن هماد الدین مشهور به خواند امیر که تاریخ نویس مشهور و معاصر شاه اسماعیل است، نخستین بار نام زینل خان را ضمن شرح وقایع سال ۹۱۹ هجری قمری ذکر می نماید و می نویسد:

«... در النگک رادگان خاطر همایون مآثر شاهی بر تربیت زمره ای از امرا و ارکان دولت قرار گرفته، بعضی را به لقب خانی^۱ و جمعی را به اسم سلطانی ملقب و موسوم ساخت. و زینل بیگ را خان لقب داد. به سبب تفویض ایالت دارالسلطنه هرات و توابع و مضافات پایهی قدر و منزلتش را برافراخت.»^۲

پس از این نوشته خواند امیر واضح می شود که زینل خان بیگدلی شاملو تا این زمان که بحکومت دارالسلطنه هرات تعیین می گردد، جزء ارکان دولت و امرای قشون قزلباش بوده است و منسوب به آن تعداد اشخاص انگشت شمار و مورد اعتماد شخص شاه اسماعیل می باشد که لیاقت حکومت هرات و ایالت خراسان را داشته و در مقابل دشمن نیرومند و کینه توز شرق یعنی اوزبیکها برای مقابله برگزیده شده است.

پس از این گزینش خان بیگدلی به اتفاق یکی از سرداران با سابقه در شرق کشور با فرمان شاه اسماعیل بسوی هرات و بقول خواند امیر «دارالسلطنه هرات و توابع و مضافات» حرکت می کنند و مؤلف تاریخ حبیب السیر این احوالات را چنین می نویسد:

«... در خلال این منوال امیر نظام الدین عبدالباقی ... به اتفاق جناب ایالت

۱ - بزرگترین لقب و منصب در دران صفویه.

۲ - تاریخ حبیب السیر، جلد چهارم، ص ۵۲۸.

پناهی زینل خان به آن بلده‌ی فاخره شتافت و قضایای فرق برابرا بر نهج عدالت فیصله داده، به‌یمن اهتمام خدامش امور ملک و ملت در سلك نظام انتظام یافت.^۱ سال بعد که وقایع هولناک جنگ چالدران روی داده، زینل خان در این میدان جنگ نبوده است. معلوم می‌شود به سبب بعد مسافت از یک طرف و غافلگیر شدن ارتش ایران، قوای امدادی نقاط دوردست، نتوانسته است خود را به جبهه برساند. و در این جنگ نابرابر، بیشتر سرداران و سپاهیان ایران مانند زینل خان و جنگاوران دلیرش خود را نتوانسته‌اند برسانند. یا مصالح عالی‌هی کشور ایجاب می‌نموده است که خراسان را خالی نگذارند.

خواندامیر ضمن شرح وقایع سال ۹۲۳ بار دیگر نام زینل خان را مترادف با دورمیش خان می‌برد و با سرلوحه‌ی «ذکر فتح رستم‌دار و مازندران بمساعی جمیله انیس الحضرة البهية دورمیش خان» صحبت از عصیان و نافرمانی آقا محمد ولد آقا رستم حاکم مازندران و اعوان و انصار وی نموده، نهایت چنین نتیجه‌گیری می‌نماید:

«... آقا محمد ولد آقا رستم ... از جاده‌ی مستقیمه‌ی اطاعت موکب خدام همایون منحرف گشته، عوض سلوک طریق عصیان پیش گرفتند... و در ادای خراج و مال تغافل و اهمال ورزیدند. این خبر در بلده‌ی طیبه‌ی قم بمسامع جاه و جلال رسید، بر حسب مثال لازم الامثال انیس الحضرة البهية دورمیش خان با زینل خان و جمعی کثیر از ابطال رجال ... متوجه تسخیر آن ولایت و متکفل تأدیب ارباب غوايت گشتند...»^۲

حال معلوم نیست زینل خان مأموریت می‌یابد از هرات و خراسان با قشونی آراسته بمازندران آمده و به دورمیش خان ببیوندد، یا اینکه اصلاً با دورمیش خان در قم در رکاب مرشد کامل بوده و از آنجا به اتفاق به مأموریت برقراری نظم و انتظام

۱ - همان کتاب . ص ۵۳۹ .

۲ - تاریخ حبیب السیر . جلد چهارم، ص ۵۵۹ .

در مازندران تعیین گردیده اند. آنچه که مسلم است دورمیش خان وزینل خان با کمال موفقیت مأموریت محوله را به نحو احسن و با مراعات حفظ جان و مال و ناموس متمدین انجام می دهند و کار را فیصله می بخشند.

یکبار دیگر که مؤلف «تاریخ حبیب السیر» نام زینل خان را زینت بخش اوراق تاریخ گرانهای خود می نماید که دورمیش خان به ایالت خراسان و هرات و توابع تعیین گردیده است. و باید امیرخان حاکم قبلی را طوری برکنار نمایند که اسباب مزاحمت و عصیان نگردد. این است که با منتهای درایت و دوربینی عمل نموده، امیرخان را کاملاً غافلگیر و تسلیم می سازند. شخصاً خود دورمیش خان به اتفاق چند نفر از ملازمین رکابش و هم چنین زینل خان بدون قشون و دبدبه به نزد امیرخان می روند. امیرخانی را که امکان داشت نافرمانی و طغیان آغاز نماید و شاه طهماسب را نیز برداشته، در دسر دیگری فراهم سازد، رام و مطیع می سازند. با يك نفوذ مدرکانه و آرامی بتدریج رشته‌ی امور خراسان را بدست می گیرند. خواند امیر ضمن بیان وقایع سال سنه‌ی سبع عشرین و تسعمائه به این حادثه چنین اشاره می نماید:

«... روز جمعه هجدهم از ملازمان انیس الحضرة البهية و جلیس عتبة العلیة دورمیشخان، حسین بیك و کبراسحق و از نواب زینلخان، امیر شیخ بنیاد، به دارالسلطنه‌ی هرات رسیدند. و خبر توجه آنحضرات را بصوب خراسان شایع گردانیدند. حیرت امیرخان روی در ازدیاد نهاد.»^۱

می بینید که اینجا هم نام زینل خان پشت سر نام دورمیش خان ذکر می شود و نام این دوسردار همیشه مترادف یکدیگر می باشد. و از این پس است که شاهزاده سام میرزا (با اتابیکی دورمیشخان) به ایالت ممالک خراسان ارتقاء می یابد و بقول خواند امیر:

« ... معمور شدن آن بلدان به یمن معدلت انیس الحضرت البهیة و جلیس - العتبه دورمیشخان » جامه عمل می پوشد. چنانکه دیدیم حقیقت نیز همین بوده است. شاهزاده سام میرزا خردسال است و در تحت تعلیم و تربیت و قیمومیت دورمیشخان می باشد. این دورمیشخان است که می تواند ایالت خراسان و شهر هرات را ویران سازد، یا آباد کند. چنانکه نوشتند و بود آباد نموده و در تمام این مدت زینلخان بیگدلی شاملو همراه وی بود. و در رتق و فتق امور و تمشیت مصالح عالی کشور و در جنگ و ستیز و در صلح و صفا، در گیر و دار و جنگال همه جا و هر کجا یار وفادار و نایب نیک رفتار و ستوده کردار بود و همت و الایش، همیشه مصروف آبادی، رفاه و آسایش مردم؛ و استقلال و سربلندی و تمامیت ارضی ایران عزیز بوده است.

در کتاب تاریخ ذیقیمت « احسن التواریخ » نخستین بار نام زینلخان در سال ۹۱۵ هجری قمری ذکر می شود. در میان سرکرده های مشهور اوایل تأسیس صفوی پس از حسین بیک لله و عبدی بیک خلیفه و دورمیشخان انیس الحضرت زینلخان نفر چهارم می باشد که داخل در ردیف سرکردگان مشهور ایل بیگدلی شاملو است. حسن بیک روملو احوالات را چنین شرح می دهد:

« ... و هم در این سال (صحبت از وقایع سال ۹۱۵ ه. ق. می رود)، خاقان اسکندر شان، در ماه صفر، ابدال دده را که صاحب الکای قزوین و ساوج بلاغ بود عزل کرد. الکای او را به زینلخان شاملو شفقت فرموده، او را خان لقب کردند. ^۱ و در تبریز حسین بیک لله را که امیرالامرا بود عزل فرموده، منصب او را به محمد بیک سفره چی استاجلو ارزانی فرمودند و ملقب به چایان سلطان گردید. ^۲ بار دیگر که حسن بیک روملو نامی از زینلخان بیگدلی شاملو می برد، در

۱ - همان کتاب . جلد چهارم ، ص ۵۸۶ .

۲ - احسن التواریخ . تألیف حسن بیک روملو . به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی . تهران اسفندماه ۱۳۵۷ . ص ۱۴۵ .

وقایع قحطی و خشک سالی در خراسان است که در سال ۹۲۰ هجری قمری اتفاق افتاده است. حسن بیک روملو در این باره چنین می نویسد:

«... در این سال در خراسان خصوصاً در شهر هرات قحطی بمرتبۀ ای اشتداد یافت که مردم یکدیگر را می خوردند. وزینل خان که حاکم آنجا بود، آدمی خواران را سیاست نمود.»^۱

در سال ۹۲۷ هجری قمری که ایالت خراسان و اتابگی سام میرزا به - دورمیشخان محول می گردد. دورمیشخان با آمادگی کامل از اُلنگ خرقان عازم خراسان می شود. می خواهد با استمالت و ملایمت امیرخان را عوض کند، با درایت و کاردانی خود به این کار نیز موفق می گردد. در این سفر باز هم زینل خان همراه و همسفر و همعنان دورمیشخان است و از وی جدا نشده است. حسن بیک روملو در این باره چنین می نویسد:

«... در آن زمان دورمیشخان و زینلخان در پل مالان فرود آمدند. دورمیشخان از رفتن امیرخان آگاه شده به نزد او رفت و امیرخان او را ضیافت نموده، به دستگیری گردش جام فرح، اندوه دوران از سر آن سروران بیرون رفته و از پیاله محبت دورمیشخان کلفت عناد امیرخان به الفت مبدل شد. مشارالیه را یقین گشت که بدستور سابق، ایالت هرات متعلق به او خواهد بود. عنان از توجه بادیهی بداندیشی و سرکشی انعطاف داده، عازم هرات شد.»^۲

باز هم حسن بیک روملو ضمن شرح وقایع سال ۹۲۸ قمری، ضمن تقدیر از خدمات دورمیشخان در نخستین سال حکومت وی در خراسان و هرات نامی نیز از زینل خان می برد بشرح زیر:

۱ - همان کتاب. ص ۱۴۶، تاریخ جهان آرا. مؤلف: قاضی احمد غفاری قزوینی. از روی نسخه عکسی استانبول. با مقابله چندین نسخه معتبر ص ۲۷۲.

۲ - همان کتاب. ص ۱۹۶.

۳ - همان کتاب. ص ۲۲۷.

«... در این سال دورمیش خان هرقریه و ناحیه‌ای که در هرات ویران بود، همه را مزروع ساخت. به اشارت خاقان اسکندرشان ایالت استرآباد را به زینل خان بیگدلی شاملو نامزد فرمود و زین الدین سلطان^۱ را به حکومت اسفراین تعیین فرمود.»^۲

حسن بیگ روملو بار دیگر ضمن شرح وقایع سال ۹۳۳ هجری قمری در زمان سلطنت شاه طهماسب اول هنگامی که عبیدخان اوزبیک بخراسان و گرگان لشکر کشیده، مرتکب جنایات و قتل و غارت‌ها و چپاول‌ها شده، حاتم بخشی‌ها کرده بود. بار دیگر بدین ترتیب نامی از سرکرده‌ی بزرگ قزلباش می‌برد و چنین می‌نویسد:

«... عبیدخان ولایت استرآباد را به ولد خود عبدالعزیز سلطان رجوع نموده بجانب بلخ معاودت کرد. زینل خان و اخی سلطان و پیرقلی سلطان را که شاه‌دین پناه (شاه طهماسب) به کمک مردم خراسان فرستاده بود... بطرف استرآباد مراجعت نموده، عبدالعزیز سلطان از ایشان گریخته و گریان و نالان پیش پدر آمد و شرح واقعه را باز گفت.»^۳

سرانجام حسن بیگ روملو ضمن بیان وقایع سال ۷۳۴ هجری قمری جریان مرگ غیرمنتظره زینل خان و جگرگه سلطان و مصطفی سلطان را ضبط می‌کند و معلوم می‌شود در نتیجه‌ی یک تصادف غیرمنتظره و بی‌اعتنایی به دشمن این حادثه‌ی ناگوار رخ می‌دهد و بطوری که مؤلف «احسن التواریخ» می‌نویسد:

«... اندرین سال (۹۳۴ ق) زینش بهادر از دامغان با جمعی از اوزبیکان به فیروزکوه آمد. در آن اوان زینل خان و جگرگه سلطان و مصطفی سلطان... به اسم

۱ - اشاره به زین الدین سلطان بیگدلی شاملو از سرکردگان مشهور قزلباش و حاکم اسفراین می‌باشد.

۲ - همان کتاب. ص ۲۲۹.

۳ - همان کتاب. ص ۲۶۲.

شکار سوار شده می‌گردیدند، که ناگاه زینش خان به ایشان رسید . . . در آن موقع میان آن دو گروه منازعه و محاربه‌ی عظیم واقع شد . . . زینل خان و جگر که سلطان و مصطفی سلطان بقتل رسیدند . زینش حرامی سرغازیان گرامی را به نزد عبیدخان فرستاد.^۱

اسکندربیک ترکمان مؤلف تاریخ عالم آرای عباسی نیز در اثر خود ضمن ذکر خدمات و جانبازیهای آحاد و افراد ایل و تبار بیگدلی شاملو چندین مرتبه نام زینل خان را برده، خدمات او را ذکر می‌نماید. ضمن شرح وقایع سال ۹۱۸ در این باره چنین می‌نویسد :

«... سال ثمان و عشر و تسعماء (۹۱۸) . . . خاقان سلیمان‌شان چند گاه در خراسان اقامت فرمود . بعضی از امرا را که در محاربه‌ی اوزبکیّه مداهنه و سستی کرده بودند، خصوصاً دده‌بیک حاکم مرو را معجز پوشانیده، تنبیه بلیغ فرمودند. و جمعی از فتنه‌انگیزان را که در زمان غیبت مسوکب همایون شعار دولتمخواهی اوزبیک ظاهر ساخته، بمردم شیعه مذمب مضرت و آزار رسانیده بودند، به آتش قهر قهرمان‌سوز سوخته، آن ولایت را از خس و خاشاک معاندان پاک کردند و زمام حکومت هرات و مهام خراسان را به کف با کفایت زینل خان شاملو نهاده مراجعت فرمودند.»^۲

قاضی احمد مؤلف «خلاصه التواریخ» نیز به این حادثه اشاره نموده، ضمن شرح وقایع سال ۹۱۹ می‌نویسد :

«... خاقان صاحبقران در آن تـابستان در الـنگک باباخاکی بیـلاق نموده، هرات را به زینل خان شاملو و بلیخ و توابع را به دیو سلطان روملو شفقت فرمودند.»^۳

۱ - همان کتاب . ص ۲۷۱ و ۲۷۲ .

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی . تألیف اسکندربیک ترکمان . ۱ . تهران ، اسفندماه ۱۳۳۴ . ص ۴۱ .

۳ - خلاصه التواریخ . تألیف قاضی احمد شرف الدین الحسین الحسینی القمی . ۱ . به تصحیح دکتر احسان انراقی . تهران ، مهرماه ۱۳۵۹ . ص ۱۲۶ .

همین مؤلف باردیگر نام زینل خان بیگدلی شاملورا ضمن شرح وقایع سال ۹۲۷ هجری به قلم می آورد و می نویسد :

« ... و هم در این سال امیرخان موصلو بواسطه‌ی نخوت و غرور و کدورتی که از سید ... میر محمد میریوسف در دل داشت وی را بموافقت بابرپادشاه متهم ساخته ، در روز سه شنبه ششم رجب سنه‌ی ۹۲۷ ق . گسسته در قلعه اختیارالدین محبوس ساخت. روز دیگرش قصد آن سیدفاضل نموده ، او را به قتل رسانید. چون این خبر ... به سمع خاقان صاحبقران رسید... او را از ایالت خراسان عزل فرمود، جای او را به دورمیشخان شفقت کرد. شاهزاده سام میرزا را همراه کرده ... روز نوزدهم شهر ذیقعده سنه‌ی مذکور ... بطرف سبزوار توجه نمودند ... در آن اثنا دورمیشخان و زینلخان در پل مالان فرود آمده ، از احوال امیرخان خبردار شدند که داعیه‌ی مخالفت دارد. فی الفور نزد او رفته ، او را از آن اراده به نصایح محبانه باز آوردند.»^۱

قاضی احمد ضمن شرح وقایع سال ۹۲۸ هجری تعیین شدن زینلخان را بحکومت استرآباد تثبیت نموده و می نویسد :

« ... در این سال خاقان اسکندرشان ایالت استرآباد را به زینلخان نامزد فرمود. وزین السلطان [بیگدلی شاملو] را بحکومت اسفراین تعیین نمود...»^۲
قاضی احمد باردیگر ضمن شرح وقایع سال ۹۳۳ نامی از زینلخان می برد. از درگیری وی باعبیدخان سخن می گوید و می نویسد:

« ... چون عبیدخان در دارالسلطنه‌ی هرات کاری نساخت ، در این سال علم عزیمت بصوب استرآباد برافراخت. بعد از وصول آن مردود به آن حدود ، قراولان زینلخان که سردار ایشان قیاپایک قاجار بود ، قدم جلادت پیش نهاد. جنگهای مردانه کرد ... اخی سلطان تکلو و دمری سلطان شاملو را که شاه جم جاه (شاه طهماسب)

۱ - همان کتاب . ص ۱۴۸ .

۲ - همان کتاب . ص ۱۵۰ .

به کمک مردم و لشکر خراسان فرستاده بود، بازینل خان ملحق شده بطرف استرآباد مراجعت نمودند. عبدالعزیز سلطان از ایشان گریخته، گریان و نالان پیش پدر آمده و شرح واقعه را بازگفت.^۱

آخرین باری که قاضی احمد نام زینل خان را می برد هنگام به قتل رسیدن وی می باشد. مؤلف کتاب «خلاصة التواریخ» در این باره نخست اجمالاً معلوماتی داده، سپس بشرح حادثه می پردازد. بدین طریق:

«... زینل خان شاملو حاکم استرآباد در روز يكشنبه بیست و یکم شهر شعبان سنه ی اربع و ثلثین تسعمائه در جنگ فیروز کوه بدست زینش بهادر اوزبیک کشته شد.»^۲

سپس به تفصیل بشرح حادثه می پردازد:

«... در خلال این احوال خبر طغیان عبیدخان در بلاد خراسان و محاصره ی دارالسلطنه ی هرات ... به اردوی شاهی آمده، زینل خان به اشارت پادشاه عالمیان (شاه طهماسب) از پی حراست اُلکای خویش (استرآباد) معاودت نمود. در اثنای قطع مسالك خبر رسید که زینش بهادر با کثیری از اوزبیکان در ولایت استرآباد بر مسند حکومت نشسته، بالضروره زینل خان در آن نواحی توقف کرده، کیفیت استیلای مخالفان را به نواب کامیاب اعلی عرضه داشت کرده، مدد طلبید. در آن منازل شب و روز به انتظار عساکر نصرت شعار گذرانیده، روزی به رسم شکار با قلیلی از مردم خویش و جگرگه سلطان و مصطفی سلطان که به غایت بی سامان بودند، در حین استقبال به اخذ صید و طیور بل به محلّ ظهور مکر و رشید بسیاری از اوزبیکان حرامی و دزدان نامی در آن شکارگاه رسید، صید آهو و نخجیر بصید ارواح جوان و پیر تبدیل یافت. القصه در آن موضع میان آن دو گروه منازعه و محاربه ی عظیم واقع شده، بنابر کثرت اهل خلاف و قلت فارسان میدان مصاف، اوزبیکان حرامی

۱ - همان کتاب . ص ۱۷۱ .

۲ - همان کتاب . ص ۱۷۲ .

برغازیان گرامی غالب آمده، در روز يك شنبه بیست و یکم شهر شعبان سنه‌ی مذکوره زینل خان و جگرگه سلطان و مصطفی سلطان کشته شدند.^۱ واز تصادف روزگار مصادف با قتل سردار بزرگ قزلباش، از آن طرف نیز در جبهه‌ی هرات یاری بن-جابوقا امیرالامرای عبیدخان بدست حسین خان بیگدلی شاملو والی هرات و برادر دورمیش خان واقع می افتد و درحقیقت از طرفین يك سردار نامی بقتل می رسد.^۲

در کتاب «مجموعه‌ی تاریخ ایران» یا «تاریخ قزلباشان» که مابین سال‌های ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ هجری قمری تألیف گردیده و مؤلف اثر در باره‌ی هویت و مندرجات کتاب خود چنین نوشته :

«... این کتابی است در ذکر طوایف قزلباش که به تاج و هاج شاهی مفتخر و میاهی اند و کمر خدمت خاندان عظیم الشان صفوی را بر میان جان بسته و در ممالک ایران بمنصب جلیل القدر خانی و سلطانی سرافرازند.»^۳

مؤلف، کتاب خود را به دو فصل جداگانه تقسیم کرده و در فصل اول که به ایل و تبار شاملو اختصاص داده، ضمن نام‌بری تعدادی از خانان و سلطانان این ایل در باره‌ی زینل خان شاملو چنین می نویسد:

«زینل خان حسب فرمان چندسالی والی هرات بود ... و چندسالی حکومت استرآباد نمود و در سنه‌ی اربع و ثلثین و تسعمائه در فیروز کوه بازینش خان اوزبیک جنگ کرده و کشته شد.»^۴

دورمیشخان و زینل خان بیگدلی شاملو از سرداران دلیر و همیشه آماده و

۱ - همان کتاب . ص ۱۷۳ .

۲ - نگاه کنید به : خلاصه التواریخ . تألیف قاضی احمد . ص ۱۷۵ .

۳ - «مجموعه تاریخ ایران» . از روی نسخه‌ی منحصر بفرد کتابخانه‌ی ملی ملک . تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ - ۱۰۱۳ هجری قمری . به اهتمام میرهاشم محدث . تهران .

۱۳۶۱ . ص ۸ . خط محمد رشید ۱۰۱۳ .

۴ - همان کتاب . ص ۱۰۹ .

یکنوع کارگشا و حلال مشکلات دوران آغاز سلطنت و صدر دولت پسر و صدا و پر آشوب صفویه می باشند. اشتراك آنها در بیشتر امور حرب و صلح ایالات و ولایات ایران بدون وقفه و درنگ بوده است. میر تیمور مرعشی مؤلف «تاریخ خاندان مرعشی مازندران» بر حسب ضرورت در چند جا نام این دوسر کرده جانباز را با افتخار و نیکونامی می برد. آنها را پیشا هنگ و طلایه و مقدمه الجیش شاه اسماعیل می شمارد. مثلاً به یکی از همین سرلوحه های اثر مزبور توجه فرماید: «... گفتار در تصرف میر عبدالکریم و آقا محمد مازندران را بعد از میر علی خان و آمدن دورمیش خان و زینل خان، تا ثواب همایون^۱ و سپس به شرح وقایع می پردازد:

«... چون این خبر بمسامع عز و جلال مقروع گردید. فرمان واجب الاذعان شرف صدور یافت که: انیس الحضرت دورمیشخان و زینل خان با جمعی از امرا و سپاه عنان یکران جانب ولایت مازندران معطوف داشته، به فیصل مهمات آن دیار مهما امکن سعی نمایند. در غره ی ذیحجه ی سنه ی ثمان و عشرین و تسعمائه ۹۱۸ دورمیشخان و زینل خان با سپاه نامحصور متوجه مازندران گشته، نخست روی توجه به قلل سوادکوه»^۲

انصاف باید داد که دورمیشخان و زینل خان این جانبازان وحدت و عظمت و استقلال و قدرت و یکپارچگی ارضی ایران همیشه درهمه جا حاضر و ناظر بوده، با کمال لیاقت و توان فرمانروایی و حکمرانی، از عهده ی هر گونه مأموریت و خدمت سرفرازانه و دلیرانه و مدبرانه برآمده اند.

در اثر «شرفنامه» تاریخ مفصل کردستان، امیر شرف الدین خان بدلیسی نیز در اثر خود گاه گاهی نامی از سرداران ایل و تبار بیگدلی شاملو می برد. بخدمات آنان

۱ - تاریخ خاندان مرعشی مازندرانی. تألیف میر تیمور مرعشی به تصحیح دکتر منوچهر

ستوده، تهران ۲۵۳۶. ص ۱۵۵.

- همان کتاب. ص ۱۵۶.

اشارتی می‌نماید. مثلاً بدلیسی می‌نویسد:

«... چون ارکان دولت و بنیان حشمت آق قویونلو روی در اختلال آورد و آفتاب دولت شاه اسماعیل صفوی از مشرق سرزد، امرا و حکم کردستان به عزم آستان بوسی او متوجه تبریز گشتند. و بمجرد رسیدن امرا به آنجا شاه اسماعیل ملک خلیل را با سران امرا در قید و بند کشیده، به زینل خان شاملو سپرد.»^۱ لیکن همانطوری که تاریخ شاهد آن می‌باشد، زینل خان همیشه با این قبیل مفضوین با منتهای جوانمردی و رأفت و انصاف رفتار نموده، همیشه سبب آزادی و استمالت آنان گردیده است.

درباره‌ی حیات شخصی و زندگی پرافتخار زینل خان بیگدلی علاوه بر آنکه مورخین مشهور دوران صفوی مبسوطاً نوشته‌اند، هم چنین دیگر مورخین که درباره‌ی تاریخ دودمان صفوی مطالبی بیان داشته‌اند، بذکر خدمات و جانبازیهای این سردار رشید پرداخته، مختصر هم باشد نام نامی او را ثبت و ضبط کرده‌اند. مؤلف «تاریخ جهان آرا» در صفحات کتاب خود بترتیب به جنگهایی که نامبرده اشتراک نموده، هم چنین بحکومتهایی که تعین گردیده اشاره نموده، او را مانند یک سرداری پیروز و یک حاکمی سیاستمدار و دادگر و توانا معرفی می‌نماید:

«... سنی خمس عشر و تسعمائه (۹۱۵) حکومت قزوین و ساوج بلاغ وری و خوار را به زینل خان بیگدلی شاملو شفقت فرمودند.»^۲ در جای دیگر:

«... ضمن شرح وقایع سال ۹۱۹ قمری و دارایی (حکومت) هرات به زینل خان شاملو... رجوع شد.»^۳ ضمن شرح وقایع سال ۹۲۴:

۱ - «شرفنامه» تاریخ منقّل کردستان، تألیف امیر شرف الدین خان بدلیسی، با مقدمه و تعلیقات و فهارس بقلم محمد عباسی. مؤسسه مطبوعاتی علمی، تاریخ چاپ ندارد. ص ۲۰۶.

۲ - تاریخ جهان آرا، مؤلف: قاضی احمد غفاری قزوینی. از روی نسخه عکسی استانبولی. تهران ۱۳۴۳، ص ۲۷۲.

۳ - همان کتاب. ص ۲۷۶.

«... چون حکم مازندران در ادای مال (مالیات) نهاونی می نمودند ، دورمیشخان و زینل خان شاملو بواسطه‌ی تنبیه ایشان توجّه نموده، در هفتم ذیحجه قلعه‌ی اولاد کلیس را محاصره نمودند. در یازدهم قلعه‌ی کلیس مفتوح شده ... مازندران مسخر اولیاء دولت گردید .^۱ وضمن شرح وقایع سال ۹۲۵ :

«... در آن اثنا منهایان مجملی از عصیان امیره دباچ معروض داشتند . مقرر شد دورمیشخان و زینل خان .^۲ مأمور رفع عصیان و غائله گردیدند. در سال ۹۲۶ «حضرت شاه غفران پناه دورمیشخان و زینل خان را به قیشلاق فیروزکوه روانه و مقرر داشت که اگر در خراسان دغدغه‌ای باشد، ایشان بمدد امیرخان روند. ربایات حشمت آیات در حوالی سلطانیّه و گؤزهل دره ییلامیشی نمایند.»^۳ سرانجام در باره‌ی بقتل رسیدن زینل خان ضمن شرح وقایع اربع و ثلاثین و تسعمائه (۹۳۴) چنین می نویسد :

«... زینل خان شاملو که حکومت هرات و قزوین و استرآباد کرده باجگرگه سلطان شاملو حاکم سبزوار و مصطفی سلطان شاملو تیولدار ساوه در روز یکشنبه بیست شعبان سال مزبور درجنگ زینش بهادر در فیروزکوه کشته شده است .^۴ مؤلف تاریخ جهان آرا می افزاید :

«... چون این خبر بمسامع عزوجلّال رسید، کوچ بر کوچ متوجّه خراسان شد. جوهره سلطان را مأمور فتح دامغان نمود. مشارّالیه قلعه‌ی آنجا را گرفت وزینش را کشته و سرش را بدرگاه فرستاد.»^۵

دیگری از مورّخینی که نامی از زینل خان بیگدلی شاملو می برد علی بن -

۱ - همان کتاب . ۲۷۸ .

۲ - همان کتاب . ۲۷۹ .

۳ - همان کتاب . ۲۷۹ .

۴ - همان کتاب . ۲۸۴ .

۵ - همان کتاب . ص ۲۸۴ .

شمس الدین بن حاجی لاهجی مؤلف «تاریخ خانی» است. ابن مؤلف نیز ضمن شرح حوادث چهل ساله ی گیلان از آغاز دولت صفوی، اسامی چندتن از بزرگان و سرکردگان ایل بیگدلی شاملو از جمله زینل خان را ضبط می نماید و در شرح یکی از لشکرکشی های قزلباشان می نویسد:

«... در این مابین خبر رسید که زینل بیک و دیوعلی به عزیمت تسخیر بیه پس به قزوین رسیده اند. این خبر آتش خوف امیره زبانه کشید و چون دود سراسیمه شد. والد خود امیره دباچ را با پیش کشها...»^۱ و از همین چند سطر قدرت و رشادت زینل خان مشخص می گردد و معلوم می شود که دشمن از شنیدن نام این سرکرده ی دلیر بخود می لرزد و سراسیمه و سرگردان، واسطه و پیشکش می فرستد.

همین مؤلف در جای دیگر ضمن تصویر یک صحنه از ملاقات سران گیلان و سرکردگان و بزرگان دولت صفوی چنین می نویسد:

«... از ملاحظه ی تعظیم امرای جلالت اساس شاهی و وظائف استقلال مقربان پادشاهی مثل محمدبیک و لله بیک و محمودبیک و زینل بیک که سرآمد امرای و سرهنگان بارگاه بودند... بعد از حفظ کمال التفات و دریافت سعادت ملاقات و شرف اختصاص عطوفت سمات شاهی در یلی خرگاه زینل بیک، به خرگاه پادشاهی که مماثل و مشابه خرگاه فلکی است. درجات اعتلای شأن و ارتقای مکان تضاعف پذیرفت.»^۲

سرنوشت سران و سرکردگان ایل و تبار بیگدلی شاملو چه بسی بسا طالع اکثر شهرها و ولایات ایران مستقیماً بستگی تنگاتنگ داشته و دارد و شهری و دیاری را نمی شود نام برد که یکی از افسراد فداکار ایل و تبار بیگدلی در آنجا

۱ - تاریخ خانی. شامل حوادث چهل ساله ی گیلان. از ۸۸۰ تا ۹۲۰ تألیف علی بن -

شمس الدین بن حاجی حسین لاهجی، تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده، تهران ۱۳۵۲

ص ۳۷۸.

۲ - همان کتاب. صفحات ۳۶۴ و ۳۶۵.

به نحوی از انحاء خدمت و جانبازی نکرده، یا به شهادت نرسیده باشد. مثلاً در سال‌های ۹۱۷ و ۹۱۸ هجری قمری هنگامی که پادشاه دلیر صفوی، مرشد کامل صوفیان و سرکرده‌ی غازیان قزلباش از دست‌اندازی‌ها و جسارات مکرر شیبک‌خان اوزبیک سخت خشمناک شده و تصمیم بر امحاء آن تجاوزکار گرفت، با یکصد هزار شمشیرزن قزلباش و مریدان ارادت شعار بسوی خراسان بزرگ روی آورد. با ظهیرالدین بابر طرح‌الفت ریخته، او را نیز با سپاهیان نبرد دیده‌خود همراه و همراهی خود نمود و عزم یورش بـمـاوراءالنهر کرد. و پیشروی آغاز شد.

«... شاه اسماعیل بمحض اینکه شهرهای مرو و نیشابور و هرات و مشهد را از وجود اوزبیکان پاک نمود. و بقیه‌ی اوزبیکان را از آن نواحی می‌راند و تمامی آن سامان را ضمیمه‌ی دولت خویش کرد. حکومت خراسان را به زینل‌خان بیگدلی شاملو داد.»^۱

از مورخین معاصر خانابا بیانی در اثر «تاریخ نظامی ایران» خود از سران و سرکردگان ایل و تبار بیگدلی شاملو سخن رانده و خدمات بی‌شمار و فداکاریهای آنها را در راه عظمت ایران شرح داده است. از آن جمله درباره‌ی زینل‌خان اول، از قهرمانیهای وی در رکاب شاه اسماعیل و رسیدن وی بحکومت قزوین، ساوج بلاغ و ری و هرات و استرآباد و گرگان سخن رانده، بخدمات نامبرده ارج داده است. بنابر نوشته‌ی این مورخ زینل‌خان بیگدلی شاملو در تاریخ ۹۱۶ ه. ق در رکاب شاه اسماعیل بخراسان و اوزبیکستان آمده و در انهدام قشون شیبک‌خان قهرمانیها نموده، بس از مرگ خان اوزبیک در جنگ عبیدالله سلطان پسر شیبک‌خان نیز اشتراک نموده است. بیانی می‌نویسد:

«... اوزبیکان از این تنبیه و سرکوبی (اشاره به شکست و قتل فجیع شیبک‌خان) درس عبرت نگرفته، مجدداً در سال ۹۱۷ ق / ۱۵۱۱ میلادی به ریاست عبیدالله سلطان

علم‌طغیان برافراشتند، تاشکند و سمرقند^۱ را مورد هجوم و تاخت‌وتاز قرار دادند. شاه اسماعیل این دفعه برای سرکوبی مجدد اوزبیکان دوازده هزار قزلباش بفرماندهی: زین‌العابدین صفوی، قاراپیری بیک قاجار، زینال‌سلطان بیگدلی شاملو، خواجه محمود نجم‌ثانی والی خراسان مأمور جبهه‌ی جنگ نمود.^۲

دکتر عبدالحسین نوائی نیز در آثار مربوط به تاریخ دوره‌ی صفویه‌ی خود بکرات از سران و سرکردگان و حکام و خلفای دودمان بیگدلی، بیگدلی شاملونام برده و جابجا خدمات آنان را تثبیت می‌نماید و مثلاً بارها در آثار تاریخی خود نام زینل‌خان اول را ضبط و ثبت نموده است:

«... امیر اردو شاه به‌پشت گرمی محتلم‌خان میرزا بازینل‌خانوالی خراسان

مخالفت نمود.»^۳ البته این واقعه مربوط به وقایع سال ۹۲۰ هجری قمری است.

ضمن شرح وقایع سال ۹۳۰ هجری قمری همین مؤلف می‌نویسد:

«... مرشدکامل در سال ۹۳۰ ه. ق. به‌سرای جاویدان شتافت و زندگانی

را بدرود گفت. اما پس از وی عبیدالله‌خان اوزبیک بر خراسان دست‌یافت، کوچم‌خان نیز باوی همدستان شد. زینل‌خان در برابر آنان مردانه ایستاد. اما از عهده‌ی ایشان برنیامد.»^۴ به‌نظر ما علت اینکه زینل‌خان در این مرحله از تاریخ کشورش نتوانسته است از عهده‌ی جلوگیری متجاوزین و غارتگران برآید، قبل از هر چیز وفات نابهنگام مرشدکامل و فرمانده قوای قزلباشان یعنی شخص خود شاه اسماعیل می‌بوده، که عامل اساسی و بس‌مهم بوده است. عامل مهم دیگر وفات غیرمنتظره و بی‌موقع

۱ - این بدین معنی است که در سال ۹۱۷ هجری قمری تاشکند و سمرقند جزء خااک ایران بوده است.

۲ - تاریخ نظامی ایران. جنگهای دوره‌ی صفویه. تألیف دکتر خانبا با بیانی. تهران، ۱۳۵۳ شمسی، ص ۳۸۱.

۳ - شاه اسماعیل صفوی. اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی. به‌اهتمام دکتر عبدالحسین نوائی، تهران، سال ۱۳۴۷ ش. ه. ص ۱۰۹۸.

۴ - همان کتاب. ص ۱۶۴ و ۱۶۵.

سردار بزرگ ایران و انیس الحضرت البهیة پادشاه صفوی دورمیشخان بیگدلی شاملو می باشد که ، فقدان این دو عنصر بی بدیل ، تنها ماندن زینل خان و انبوه دشمن و متزلزل شدن مسوقتی روحیه سپاهیان قزلباش عجالتاً بواسطه ی صغرسن و غدم توان فرماندهی شاه طهماسب بوده است که هنوز در ستین خردسالی و کم تجربه گی بسر می برده ، یکجا عدم موفقیت گردیده است .

لیکن اندکی بعد یعنی در سال ۹۳۴ هجری قمری و به هنگام قتل زینل خان ، شاه طهماسب که به ۱۴ سال می رسد ، برای گرفتن انتقام خون زینل خان سردار بزرگ صفوی رأساً در صدد قصاص برآمد و در این کار نیز موفق و منصور گردید . چنانکه احمد غقاری مؤلف « تاریخ جهان آرا » ضمن شرح وقایع سال ۹۳۴ هجری قمری می نویسد :

« ... نوروز سچقان ایل چهارشنبه نوزدهم جمادی الآخر اردوی معالی به ییلاق خرقان رفته بود ... که زینل خان شاملو که سالها حکومت هرات و قزوین و استرآباد کرده بود با جگر که سلطان شاملو حاکم سبزوار و مصطفی سلطان شاملو تیولدار ساوه در روز یکشنبه بیست و یکم شعبان در جنگ زینش بهادر در فیروز کوه کشته شدند . چون این خبر بمسامع عز و جلال رسید کوچ بر کوچ متوجه خراسان شده ، جوهره سلطان ایلغار به دامغان برده ، قلعه ی آنجارا بگرفت . زینش بهادر را کشته سرش را بدرگاه فرستاد . »^۱

۱ - تاریخ جهان آرا . مؤلف : فاضل احمد غقاری قزوینی از روی نسخه عکسی استانبول .

با مقابله چندین نسخه معتبر قدیمی . تهران ۱۳۴۳ . ص ۲۸۴ .

شاه طهماسب اول

ایل و تبار بیگدلی شاملو

در دوران شاه طهماسب

انیس الحضرت دورمیشخان پس از مرگ نابهنگام مرشد کامل دیگر نتوانست بزندگی خود ادامه دهد و زندگانی دیگر برای وی مفهومی نداشت. این بود که پس از يك سال از وفات زودرس و غیرمنتظره شاه اسماعیل رشته‌ی حیات وی نیز گسیخته گردید، رخت به‌سرای جاویدان کشید و بسوی ابدیت شتایید. شاه طهماسب خردسال تازه بر جای پدر نشسته‌را وداع گفت و خراسان و هرات را بدست حوادث روزگار سپرد.

حسینخان بیگدلی شاملو

شاه طهماسب پس از مرگ دورمیشخان برادر وی حسینخان بیگدلی شاملو را به‌بیگلربیگی هرات و ایالت خراسان می‌گمارد و خود در «روزنامه‌ی شاه طهماسب» با دستخط خود در این باره ضمن شرح وقایع سال ۹۳۱ چنین می‌نویسد:

«... دورمیشخان شاملو که للهی سام میرزا بود در هرات وفات یافت و حسینخان برادرش^۱ را که از عمه‌ام متولد شده بود قائم مقام او کردم.»^۲

۱ - بعضی از مورّخین اشتباهاً حسینخان را فرزند دورمیشخان نیز نوشته‌اند. این‌ها

برادر بوده و از مادر جدا بوده‌اند و مادر حسینخان خواهر شاه اسماعیل بوده است.

۲ - روزنامه‌ی شاه طهماسب اول پسر شاه اسماعیل صفوی باخط خود شاه طهماسب. آستان

قدس رضوی تهران کتابخانه ملک، دستویس شماره ۳۷۲۷. ص ۵. در این دستویس

که عبارت از ۵۱ ورق برابر ۱۰۲ صفحه می‌باشد. در هر صفحه فقط ۱۴ خط گنجانده

شده است.

در منابع معتبر نیز در این باره در هر کدام به نحوی قلمفرسایی شده، نشستن حسین‌خان بجای دورمیشخان را ثبت و ضبط نموده‌اند چنانکه صاحب «تاریخ جهان آرا» ضمن شرح وقایع سال ۹۳۱ ه. ق در این باره می‌نویسد:

«... و هم در این سال دورمیشخان بن عبدی بیک شاملو والی خراسان بعالم جاودان رفت.»^۱ و سپس تعیین برادرش حسین‌خان را بجای وی می‌نویسد: مؤلف «خلاصة التواریخ» اشتباهاً سال مرگ دورمیشخان را سنه‌ی اثنی و ثلثین و تسعمایه (۹۳۲) نشان می‌دهد و تعیین حسین‌خان برادرش بجای وی بقلم می‌آورد.^۲

حسین‌خان بیگدلی شاملو علاوه بر اینکه به احراز مقام خطیر بیگلربیگی هرات و ایالت خراسان تعیین می‌گردد، هم‌چنین بنا بر مندرجات تسواریخ بمقام منبع امیرالامرای کل سپاه قزلباش نیز برگمارده می‌شود. امنیت و آسایش کشور از هر جهت بکف با کفایت وی سپرده می‌گردد. چنانکه مؤلف «تاریخ فارسنامه‌ی ناصری» در این باره می‌نویسد:

«... پادشاه ایران اخبار شوریدگی خراسان را می‌شنید و از نفاق امرای قزلباش چاره‌ی کار را نمی‌دانست تا آنکه حسین‌خان شاملو را امیرالامراء قزلباش فرمود.»^۳ حسین‌خان شاملو هم‌چنین روزگاری الله و مرتبی سلطان محمد خدا بنده بود.^۴

۱ - تاریخ جهان آرا . ص ۲۸۳ .

۲ - خلاصة التواریخ . تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی القمی . ۱ . ص ۱۶۳ .

۳ - تاریخ فارسنامه ناصری . تألیف حاج میرزا حسن حسینی فسائی . از انتشارات کتابخانه سنائی . ص ۱۰۰ .

۴ - رك : احسن التواریخ ، تألیف حسن بیک روملو . به تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی . تهران اسفندماه ۱۳۵۷ ، ص ۴۸ و : «... سلطان محمد خدا بنده در نهصد و سی و هشت قدم از کم عدم به عالم وجود نهاد و روی زمین را از قر طلعت ماه سیما عزت افزای سپهر کبود گردانید . در اوان نشو و نما علامات سلطنت و شهر یاری و امارات جهاننداری از چهره‌ی همایونش ظاهر و لایح بود و خوارق عادات از وی سر می‌زد . شاه دین پناه (شاه طهماسب) حسین‌خان شاملو را که امیرالامرا بود للهی آن جناب گردانید همان کتاب ، ص ۶۴۸ .

در اینموقع علاوه بر آشفته‌گی داخلی کشور، دشمنان ایران از برون مرزهای مملکت نیز سر برافراختند. بویژه اوزبیکان از مرگ شاه اسماعیل و دورمیش‌خان استفاده کرده، علم عصبان و طغیان بلند نمودند. مجدداً در صدد تجاوز و غارت شهرهای خراسان برآمدند. و از ناسازگاری روزگار بورون سلطان تکلوحاکم شهر مشهد نیز مقارن این اوقات در مقر حکمرانی و مرکز قلمرو خویش ناگهانی درگذشت و بنا به گفته‌ی شاعر :

چو بیشه شد از مرد جنگی تهی بهر گوشه شیری کند روبهی
رو به صفتان اوزبیک باردیگر صحنه‌ی خراسان را خالی از شیر ودلیران دیده
در فکر تجاوز و دست اندازی بخلک ایران افتادند و بسیج همگانی نمودند. اسکندر بیک منشی در «تاریخ عالم آرای عباسی» خود این مرگهای نابهنگام و کمر شکن پشت سرهم را از علل ناسازگاری روزگار و بدبختی ایران دانسته، ضمن شرح وقایع سال ۹۳۱ ه. ق. وفات دورمیش‌خان را بویژه بسیار دردناک و غیر منتظره می‌نویسد و می‌گوید :

... سردار بزرگ ایران که سالیان دراز در هر جا و همه‌جای ایران اقصی نقاط کشور با منتهای شجاعت و شهامت و صداقت شب و روز در پشت زین و شمشیر به کف، نگهبان و پاسبان میهن بود، در سنین جوانی و کامرانی و منتهای توانایی و قدرت در شهر هرات درگذشت. در صورتی که بعد از مرگ اندوهبار و دشمن شادساز شاه اسماعیل، شاه طهماسب هنوز کودک بود و چشمهای میهن پرستان و ایران دوستان بسوی خان بیگدلی شاملو دوخته شده بود.^۱

در بهار سال ۹۳۲ ارتش غارت پیشه‌ی عبیدخان از گذرگاه چهارجو گذشته، بمر و نزدیک شد. پس از باز کردن دروازه‌های شهر مرو بقصد تصرف مشهد مقدس حرکت نمود. این شهر را نیز مانند نگین انگشتی در میان گرفتند. شاملوهای اطراف مشهد در شهر مقدس گرد شده، در جلوی تهاجم بیگانگان ایستادگی نمودند. ولی

محاصره بطول انجامید. قحطی و گرسنگی اهالی شهر و مدافعین رشید و سرفراز آنها را از پای درآورد. عبیدخان بر آن شهر نیز پیروز گردید. روی به استرآباد^۱ نهاد و در این شهر با زینلخان بیگدلی شاملو حاکم استرآباد روبرو گردید. لیکن بمناسبت کثرت فوق العاده‌ی قشون عبیدخان و قلت غازیان قزلباش، زینلخان و سران قزلباش اضطراراً عقب‌نشینی نموده، خانه و کوچ خود را بسوی شهر ری حرکت دادند. عبیدخان استرآباد را نیز تصرف کرده، حکومت آنجا را به پسر خود عبدالعزیزخان سپرده و خود بجانب بلخ توجّه نمود.

اسکندربیک می‌نویسد :

«... چون خبر طغیان عبیدخان و استیلای ایشان بر شهرهای خراسان و استرآباد بدرگاه پادشاه ایران رسید، فی الفور اخی سلطان تکلّو و دمری سلطان بیگدلی شاملو پدر آغزیوارخان و علی سلطان استاجلورا با گروهی از لشکریان قزلباش به یاری زینلخان بیگدلی فرستاد. ایشان روی به استرآباد کرده و عبدالعزیزخان تاب مقاومت نیاورده از استرآباد بیرون رفت و به پدر ملحق شد.

پدر و پسر بجانب بسطام باز گشتند و در چمن بسطام بین ارتش‌های طرفین تلاقی فریقین روی داد. با آنکه قزلباشان مجموعاً از سه هزارتن کم و اوزبیک‌ها از بیست هزارتن افزون بودند، جنگی خونین در گرفت و الحق که قزلباشان قهرمانی کردند که شبیه جنگ چالدران بود و جنگ بسطام نیز از شاه‌جنگهای تاریخ نظامی ایران باید بشمار آید. اخی سلطان بارها خود را بقلب سپاهیان اوزبیک میزد و دمار از روزگار آنان درمی‌آورد. سرانجام با کشته شدن دمری سلطان بیگدلی عبیدخان پیروز گشت و بسیاری از جنگاوران قزلباش در این جنگ نابرابر جان شیرین خود را فدای ایران و پدافند از میهن گرامی نمودند. اوزبیکان بار دیگر هرات را محاصره کردند.

حسینخان بیگدلی شاملو حاکم هرات که در این ایام به تعمیر قلاع و استحکام

شهر پرداخته و هر گونه وسایل پدافند و اسباب قلعه‌داری را فراهم و آماده کرده بود، در برابر نیروی مهاجم سخت ایستادگی نموده، مکرر جنگهای مردهانه و مقاومت‌های دلیرانه کرد. کار محاصره‌ی هرات به هفت ماه کشید. وضعیت روز به روز نامطلوب‌تر می‌گردید. از طرفی هم خبر قتل زینل خان بیگدلی شاملو و جگر که سلطان در سپاهیان قزلباش تأثیر نامطلوب غریبی نمود. بویژه برای شخص حسینخان بسیار مؤثر و دردآور بود.

از دیگر طرف خبر قتل سردار رشیدی چون زینل خان، عبیدی خان را بسیار جری و درعین حال مسرور و سرمست ساخت. قشون اوزبیک جان گرفتند و بتحریک یاری بی (بیک) ولد جان و قامیرزا امیرالامراء، عبیدخان تهیه‌ی یک تهاجم همه‌جانبه بشهر هرات دیده شد. غازیان و جنگاوران نستوه بیگدلی شاملو با سرفرمانده‌ی حسینخان دلیرانه یورش اوزبیکان را دفع و خنثی نمودند. آنها را از اطراف قلعه هرات رانده و پراکنده ساختند. جمعی کثیر از سپاهیان عبیدخان را بهلاکت رساندند. یک سپاهی از قزلباشان شاملو تیری با تفنگ به شخص یاری بیک^۱ می‌اندازد. تیر به هدف می‌خورد و امیرالامرای عبیدخان به هلاکت می‌رسد، سپاهی قزلباش سر او را از تن جدا ساخته، نزد حسینخان می‌آورد و مورد مرحمت و ملاطفت شایان گردیده، شامل فوازش خانانه قرار می‌گیرد. دشمن را سراسیمه و مأیوس می‌نماید.

این حادثه بویژه در شخص عبیدخان تأثیر منفی عمیقی نموده، بی‌اندازه متألم و پژمرده‌اش می‌سازد. مأیوسش می‌کند و چون می‌بیند که از محاصره‌کاری ساخته نمی‌شود، جز تلفات بسیار و مشقات بیشمار برای وی نتیجه‌ی دیگر ندارد. از طرفی نیز آوازه‌ی توجّه رابات نصرت آیات شاه طهماسب بسوی خراسان شایع گردیده بود. هم‌چنین خبر کشته شدن زینش بهادر نیز به او می‌رسد. با یأس و الم بی‌پایان کور و پشیمان راه بخارا پیش گرفته می‌رود که، تجدید قوا نموده، از نو

۱ - یاری بیک ولدجان و قامیرزا امیرالامرای قشون عبیدخان بود.

بخراسان بتازد.

جنگ شاه طهماسب با عبیدخان پادشاه اوزبیک در روز عاشورا سال ۹۳۵ هـ. ق و نقش حسینخان در این نبرد سهمگین

شاه طهماسب با آنکه در آغاز سنین جوانی بود و هنوز ۱۵ سال بیش نداشت و فقط پنج سال بود که براریکه‌ی سلطنت تکیه‌زده و با رأی و مصلحت‌سران و بزرگان قزلباش حکومت می‌کرد. از تاخت و تاز و قتل و غارت اوزبیکها سخت آزرده‌خاطر بود. می‌خواست شخصاً بخراسان آمده با عبیدخان دست و پنجه نرم کند. این بود در حین اینکه سرداران صفوی و سرکردگان بیگدلی شاملو در شهرهای خراسان و حدود و ثغور آن سامان ویژه هرات بامتجاوزین در زدوخورد بودند، شاه طهماسب مشغول بسیج و آمادگی برای جبهه بود. تمام هم خود را مصروف این کار نموده، تا اینکه در اواسط ذیحجه‌ی سال ۹۳۵ هجری قمری یعنی پس از مرگ زینل‌خان و کشته‌شدن زینش‌خان بهادر و گشودن قلعه‌ی دامغان، اردوی شاه طهماسب به سوی خراسان و به ویژه شهر مقدس مشهد بحرکت درآمد. از آنجا از طریق جام بسوی دارالسلطنه‌ی هرات راهی شد، لیکن درست در این موقع وبا شنیدن خبر نزدیکی اردوی شاه طهماسب عبیدخان اوزبیک بدون توقف و درنگ از حوالی هرات کوچ نموده، راهی شهر بخارا مقررمانده‌ی خود گردیده، عقب‌نشینی سریع انجام می‌دهد، خود را از معرکه بیرون می‌کشد.

البته، مقصود از این مانور عقب‌نشینی تجدید قوا و تمرکز نیرو و آمادگی جدی‌تر برای مقابله با قشون ایران بود. او پس از رسیدن به پایتخت فوراً از کوچم‌خان و دیگر سلطانان چنگیزی‌نژاد یاری سریع خواسته «و از تمام ولایات ماوراءالنهر و ترکستان و اخیسی و اندیجان و انسرار و قلماق و کاشغر و قیرقیز و قازاق تا دشت قباچاق گروهی انبوه و حشری کسوه شکوه جمع آورده، به اتفاق کوچم‌خان، یراق‌خان، فولاد سلطان، عبدالعزیزخان، عبداللطیف سلطان، جانی

بيك سلطان ، گلدی محمد سلطان ، ابو سعیدخان ، سؤنجك محمد سلطان ، كسكن قارا سلطان و ساير سرداران اوزبكیه و امراء معتبر هر قبيله ... روی توجه بخراسان نهاد .^۱

همه گرگ زادن درنده خوی

سبك ، رویشان جمله از بار موی

ز اطموار ایشان ، بتر خویشان

پر از چین ، همه روی و ابرویشان

در این نبرد شمار سپاهیان عییدخان را بعضی از مورخین از قبیل میریحبی سیفی مؤلف «لُب التّواریخ» یکصد هزار نفر و پاره‌ای این رقم را بین ۸۰ تا ۱۲۰ هزار تن قلمداد کرده‌اند . تلاقی فریقین روز عاشورای سال ۹۳۵ هجری قمری در حوالی ساروقمیش جام روی می‌دهد و دو لشکر در برابر یکدیگر صف‌آرایی می‌نماید.^۲

مؤلف «تاریخ عالم‌آرای عباسی» سران و فرماندهان آرتش قزلباش و افسران

عالیرتبه‌ی شاه‌طهماسب‌را بشرح‌زیر معرفی می‌نماید:

«... امراء عظام قزلباش : حسینخان بیگدلی شاملو، جوهه سلطان تكلو ، الامة سلطان تكلو، حمزه سلطان خامسلوی ذوالقدر حاکم شیراز، محمدخان ذوالقدر اوغلو، احمد سلطان استاجلو، یعقوب سلطان قاجار، محمدخان شرف‌الدین اوغلو تكلو، حسن سلطان روملو، احمد سلطان افشار و ساير امراء و قورچیان.»^۳ با سپاه مجهز و آماده به‌نبرد در رکاب مرشدکامل باخلوص نیت و ایمان محکم جان در کف

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی. تألیف اسکندربیک ترکمان . ۱۰ . شامل جلد اول ونیمی از

جلد دوم کتاب . تهران چاپخانه موسوی، اسفندماه ۱۳۳۴ . از روی چاپ سنگی (طهران

۱۳۳۴ قمری) ، ص ۵۳ .

۲ - نگاه کنید . همان کتاب ص ۵۴ .

۳ - همان اثر صفحه ۵۴ .

ایستادند. به شماره‌ی سپاهیان قزلباش اشارتی نرفته است.
آتش بی‌امان جنگ از دو طرف افروخته می‌گردد. بقول اسکندر بیک
قرکمان منشی:

«... در چشم‌روزگار تا آن‌روز میانه‌ی ایرانیان و تورانیان دیگر چنین حادثه‌ای
وقوع نیافته بود.»^۱

نخست بواسطه‌ی کثرت نیروی اوزبیکان ضعف و انکساری در اردوی قزلباشان
پدیدار می‌گردد. حتی عقب‌نشینی‌های کوچکی نیز انجام می‌گیرد. حتی سپاه
اوزبیک جری شده، شروع به تعقیب منه‌زمان می‌نماید... در این گیر و دار سردار
رشید و محبوب ایران حسینخان بیگدلی شاملو با سخنانی بلیغ و آتشین به تشجیع
و تثبیت غازیان پرداخته، فریاد می‌زند: - غازیان قزلباش را نشاید که در برابر سپاه
بی‌ایمان اوزبیک راه هزیمت پیش گیرند و روی از نبرد بتابند. حسینخان می‌گوید:
«... ای سپاه قزلباش! و ای غازیان صوفی‌تاش! شما همیشه در همه‌ی نبردها پیروز
و سرفراز بوده‌اید، پدران شما لرزه‌براندام قشون عثمانیها انداخته است، حال نوبه،
نوبه‌ی شما است. هنگام همت و رشادت و بروز اخلاص و شجاعت است. قشون
اوزبیک بمراتب ضعیف‌تر از عثمانیها است. هان بکوشیم تا جامه‌ی پیروزی بپوشیم:
و آنگاه این بیت را می‌خواند:

یا با مراد بر سر گردون نهیم پای یا مردوار بر سر همت کنیم سر^۲

این سخنان دلیرانه‌ی حسینخان تأثیری شایان در جنگاوران قزلباش نموده،
وضعیت میدان جنگ را دگرگون می‌سازد. بویژه مرشدکامل نیز فرمان مقاومت جدی
و عکس هجوم می‌دهد: «از آن گروه عقیدت‌گزین جان‌نثاران اول قورچیان شاملو
و ذوالقدر فرمان مرشد کامل را بجان و دل پذیرفته شمشیرهای مصری آه‌بخته...

۱ - همان اثر صفحه ۵۴.

۲ - همان کتاب صفحه ۵۵.

متوکللاً علی الله از دست راست جلو انداخته^۱ ... جنود اوزبیک که زیاده از چند و چون بودند، از ضربات پی در پی تیغ های الماس گون غازیان اکثراً مجروح و ناتوان گشته، فرصت مدافعه نیافتند ... و نیروی عبیدخان چنان سراسیمه شدند که جز فرار چاره ای ندیدند. به یک حمله ی دلیرانه، آن فدویان جان نثار شکست بدان لشکر بی شمار دادند.^۲

در این جنگ سرنوشت ساز، شاه طهماسب شخصاً با سه هزار قزلباش شاملو فرماندهی حسینخان بیگدلی بر قلب اردوی دشمن تاخته و با فرود آوردن سه هزار ضربه ی شمشیر صاعقه وار دمار از روزگار دشمن شوم طالع بر آورد. سپاهی اندک ولی با عزم و اراده ی آهنین و ایمان فولادین و دست از حسان شسته، به آن انبوه بی شمار و بی اراده و متزلزل پیروز گشتند. در نتیجه ی پیشروی موج های بعدی و حمله ی عمومی غازیان قزلباش از قبایل و ایلات، چنان پیروزی نصیب مرشد کامل گردید که تا آن روز بی سابقه بود. با هزاران زحمت و حيله سرانجام عبیدخان و کوچم خان جان خود را به سلامت بدر بردند. آرتش عبیدخان در حدود ۲۰ هزار تلفات متحمل گردید.

درود به روان جنگاوران ایران. درود به روان پاك رزمندگان غیور بیگدلی شاملو و افراد ایلات رشید ایران.

مشاهده می شود که بعد از مرشد کامل نقش اصلی فرماندهی و ابراز رشادت و اراده ی امور جنگ را حسینخان بیگدلی شاملو بر عهده داشته و در دفع و شکست دشمن متجاوز لیاقت و کاردانی فوق العاده بخرج داده است. توان فرماندهی خود را عملاً و حضوراً نمایش داده است.

اسکندر بیک ترکمان صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» از تحلیل اوضاع این جنگ عظیم و پیروزی ایرانیان چنین نتیجه گیری می نماید:

۱ - جلو انداختن - یعنی با اسب جلو زیر به هجوم برداختن.

۲ - همان کتاب صفحه ۵۶.

«... چون در این جنگ از حسینخان شاملو مردانگیها به ظهور رسیده بود، ایالت و دارایی هرات به دستور بدو تفویض یافته، عنان عزیمت بجانب عراق معطوف گردید.»^۱ یعنی در سازمان حکومتی خراسان و هرات تغییراتی روی نداد و حسینخان کمافی السابق بکار خویش مشغول شد.

مؤلف «تاریخ فارسنامه‌ی ناصری» در باره‌ی وقایع سال ۹۳۵ در سرحدات شرق ایران چنین می‌نویسد:

«... در سال ۹۳۵ ه. ق پادشاهان چنگیزی نژاد با هم موافقت نموده، بسا سپاهی بیش از مور و ملخ از ممالک ماوراءالنهر، فرغانه، ترکستان، اندکان (اندیجان)، اترار، کاشغر، خوارزم، قلماق، قزاق، قراخطای، ترکمانان دشت قبچاق و هشتاد نفر پادشاه ممالک توران و چین از آب‌آمو به‌گذشتند. در کتب تاریخ شمار این سپاه را دویست و پنجاه هزار نفر نوشته‌اند چون خبر بگوش هوش تیغ بندگان پادشاهی رسید، اظهار سرور نموده، بجانب دشمن نهضت کرده، مترصد قرب جوار بودند... تا در نواحی جام تلاقی دوست و دشمن شد... میمنه راجوه سلطان تکلو و حسینخان شاملو و احمد سلطان استاجلو میسره‌ی لشکر ظرف را اثر را به حمزه سلطان ذوالقدر اوغلی سپرده و یعقوب خان قاجار را باشلیخ ساخت و ذات پادشاهی در قلب سپاه لوای اقبال برافراخت.»^۲

مؤلف «تاریخ عالم‌آرای عباسی» می‌نویسد:

«... در سال ۹۳۳ اوزبیکان از سپاه شاه طهماسب صفوی شکست سخت خوردند، لیکن تاخت و تاز و قتل و غارت آنها در نیشابور و خراسان پایان نیافت. سال ۹۳۴ ه. ق. شاه طهماسب به خراسان رفت و در سال ۹۳۵ ه. ق. اوزبیکان را

۱ - همان کتاب صفحه ۵۷.

۲ - تاریخ فارسنامه‌ی ناصری، تألیف حاج میرزا حسن حسینی فسائی، از انتشارات

کتابخانه‌ی سنایی، صفحه ۱۰۰.

شکست فاحشی داد و باز امارت خراسان را به حسینخان شاملو سپرد. ^۱ شاه طهماسب چند روزی در نیشابور بسربرد و از راه نیشابور به قشلاق قم رفت. ^۲

مؤلف کتاب «نیشابور شهر فیروزه» ضمن شرح وقایع سال ۹۳۷ ه. ق می نویسد:

«... در این زمان آغزیوارخان شاملو حاکم نیشابور بود، که در مبارزه با اوزبیکان کوشش زیادی کرد. در عصر تسلط آغزیوارخان نیشابور گسترش بیشتری یافت. با آنکه اوضاع خراسان آشفته بود، نسبتاً این شهر در آرامش بسر می برد.» ^۳

در اواخر همان سال یعنی سال ۹۳۵ هجری قمری عیدخان با عزم جبران شکست خود برای بار چهارم بی شرمانه به خراسان لشکر کشی می نماید، تا شهر مشهد مقدس پیش می آید و آن شهر را محاصره می کند. در این زمان مدافعین قهرمان شهر با سرداری امیر مشهور قزلباش آغزیوارخان بیگدلی شاملو، سلطان احمد افشار و یعقوب سلطان قاجار بودند که شهر را کوچه بندی کرده، سرسختانه به جنگ و جدال می پردازند. لیکن عیدخان سرانجام مشهد را تصرف می کند و به طرف هرات رفته آنجا را محاصره می نماید. «حسین خان و غازیان شاملو بمدافعه و قلعه داری قیام نموده، چند ماه بین الجانیبن آتش محاربه و مصادمه در شهر افروختگی داشت و در بلوکات غله کمیاب بلکه نایاب بود. حسین خان و ریش سفیدان شاملو از فقدان ذخیره و عدم اسباب قلعه داری صلاح در بیرون رفتن دیده، گفتگوی صلح به میان آوردند.» ^۴

۱ و ۲ - اسکندر بیگ منشی: «عالم آرای عباسی» شامل جلد اول و نیمی از جلد دوم کتاب ۵۲ تا ۶۰، قاضی احمد غفاری قزوینی: «تاریخ جهان آرا» از روی نسخه خطی استانبول، تهران ۱۳۴۳، صفحه ۲۸۴، رضا قلیخان هدایت: «روضه الصفا»، صفحه ۵۸.

۳ - نیشابور شهر فیروزه، بقلم فریدون گرایلی، تیرماه ۱۳۵۷، ۵۰ ش. صفحه ۱۶۵.

۴ - همان کتاب. صفحه ۵۷.

نمایندگان طرفین به تبادل افکار می‌پردازند. قرار می‌شود که عبیدخان چند منزل عقب‌برود، تاغازیان قزلباش با اهل و عیال و اطفال از شهر بیرون روند و مورد تعقیب احدی از جنگاوران اوزبیک قرار نگیرند.

در نتیجه پس از اطمینان کامل به این عهد و پیمان، حسین‌خان و غازیان شاملو با متعلقین از شهر بیرون رفته بطرف سیستان رهسپار گردیدند، مورد استقبال صمیمانه ملک محمود والی سیستان قرار گرفته، از آنجا راهی شیراز شدند و محاصره هرات به نفع عبیدخان پایان پذیرفت.

راستی که دنیا عجب دورنگ و محیل و بی اعتبار است. هر روز روی ملاطقت به کسی نشان می‌دهد، حکومت‌ها عوض می‌شوند، شهرها دست بدست می‌گردند، فاتحان دیروز به مغلوبین امروز مبدل می‌شوند، مدار روزگار همچنان می‌گردد و کوچکترین خمی بر ابروی خود نمی‌آورد. به تحقیق این دوران کامرانی و پیروزی برای عبیدخان نیز همیشگی نبوده، سرانجام به سزای کردار شیطنت ادبار خود خواهد رسید و چرخ بازیگر از این بازیچه‌ها بسیار دارد.

شاه طهماسب که از اواسط سال ۹۳۵ هجری قمری دربغداد با گرفتاریهای عثمانیها روبرو شده بود، از شنیدن وقایع هرات سخت خشمگین و ملول گردید، برای زدن تودهنی محکم‌تری به عبیدخان متجاسر، درصدد عزیمت بخراسان افتاد. مشکلات بغداد را فیصله داد و از مهمات امور این منطقه فراغت حاصل نمود. به عزم گوشمالی اوزبیکان ارتش قزلباش و دیگر جنگاوران ایران و غازیان صوفی‌مسلك را بسمت شرق و بجانب خراسان گسیل فرمود. فرماندهی کل قوا را خود به عهده گرفت. پیش‌روی آغاز گردید.

بمحض شنیدن آوازه‌ی ارتش همیشه پیروز شاه طهماسب، سران و سرکردگان اوزبیک گردآمده، عبیدخان را به ترك هرات و بازگشت از خراسان مصلحت نمودند. و عملاً نیز از وعده‌ی هرگونه یاری نمودن به‌وی شانه خالی کردند، او را به عقب‌نشینی به سرزمینهای آبا و اجدادی راهنما شدند. لیکن عبیدخان که سرمست از

باده‌ی غرور شده بود، به گفتار و نصایح یاران مصلحت‌اندیش خود واقعی نگذاشته، آماده‌ی روبرویی با مرشد کامل گردید. پس از ورود اردوی مظفر شاه طهماسب به خراسان و زدوخوردهای مکرر، عبیدخان بازهم مغلوب و منکوب گردیده، بقول مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی»:

«... الحاصل بادلی پر حسرت و خاطری نالان قطع تعلق از خراسان کرده، روانه‌ی بخارا شد.»^۱

لیکن عبیدخان کسی نبود که با این شکست‌ها و فضاحت دست از تجاوز و خطاکاری‌های خود بردارد و خراسان را بحال خود گذارد. این بود که باز برای پنجمین بار در سال ۹۳۷ هجری قمری قمیش اوغلان را بقصد تجاوز بخراسان با لشکری فراوان گسیل داشت، شروع به تاراج شهرها و قصبات خراسان کرد. عبیدخان می‌خواست با این جنگهای فرسایشی و جنگ و گریزها روحیه‌ی سپاهیان قزلباش و فرماندهان آنها را پایین آورده، عملاً خسته و فرسوده‌شان نماید. و با این مانورها و میدان تاخت و تاز قرار دادن صحنه‌ی خراسان شاه ایران را بزانو در آورد. لیکن با وجود جان‌بازان نستوه، مریدان فدایی مرشد کامل یعنی غازیان سرسپرده خاندان صفوی و در يك جمله ارتش قزلباش ایران هرگز نمی‌توانست به این آرزوی پلید خود برسد، یا اینکه شاه و سپاهیان دلیر ایران، سران و سرکردگان قزلباش از آنجمله جنگاوران میهن‌پرست شاملو بیگدلی به این نیرنگهای نوبتی عبیدخان تن در داده و از نبرد و دفاع در برابر دشمن زبون به ستوه آیند. این بود که این‌دفعه نیز مثلاً سلطان أستاذلو حاکم شهر مقدس مشهد و آغزی‌وارخان بیگدلی شاملو حاکم نیشابور به یکدیگر ملحق شدند. بر سر قمیش اوغلان و سپاهیان اوزبیک تاختند. قمیش اوغلان شکست سختی خورده، فرار را برقرار اختیار کرد. و صحنه‌ی خراسان از وجود غارتگران متجاوز اوزبیک خالی شد.

می‌بینید که ایل و تبار بیگدلی از افراد سپاهی و نفر جنگجوی ساده گرفته،

تاسران و فرماندهان ارتش در هر جا و تخمیناً در همه جای ایران سپر دفاع و بلاگردان میهن عزیز بوده، جان برکف و اسلحه بدوش در سرتاسر حدود و ثغور کشور، بردشمنان ایران و متجاوزین بر آب و خاک مقدس ایران می تازند، با بذل جان و افشاندن خون، مرزها و شهرها و آبادیهای کشور را حراست می نمایند، همیشه نیز در سایه رشادت و ایمان محکم مظفر و پیروز می باشند.

پس از فرار قمیش اوغلان و شکست و عقب نشینی قشون عبیدخان و دفع شر او، بیگانان از سراهالی خراسان، هرات و مشهد، شاه طهماسب که در حوالی غرب کشور بویژه ناحیه ی بغداد گرفتاریهایی داشت. دیگر توقف در خراسان را ضرور ندیده: «حکومت دارالسلطنه ی هرات را به شاهزاده ی کامکار سام میرزا تفویض فرمود. آغازی و ارخان بیگدلی شاملو را لله و آتالیق میرزا و امیرالامراء خراسان فرموده، عنان عزیمت به طرف عراق معطوف داشته بسرعت واستعجال روانه شدند.»^۱

می بینیم که، اگر حسین خان بیگدلی شاملو از حکومت هرات و امیرالامرای خراسان کنار می رود، بجای وی آغازی و ارخان بیگدلی شاملو حاکم هرات، امیرالامرای خراسان و آتالیق سام میرزا تعیین می گردد. حکومت هرات و خراسان و منصب امیرالامرای و وظیفه ی خطیر لله گی شاهزاده ی صفوی از يك بیگدلی به بیگدلی دیگر منتقل می شود. البته این کار انجام نمی گرفته است مگر در سایه ی لیاقت ذاتی، کاردانی، ایمان و فداکاری و استعداد و خدمتگذاری صادقانه ی افراد و اتحاد ایل و تبار بیگدلی و سرفراز بیوون آمدن آنان از آزمونهای دشوار تاریخ در طول قرون و اعصار.

در سال ۹۴۱ ه. قمری سام میرزا بدون کسب اجازه از شاه طهماسب و بدون بسیج، تهیه و آمادگی لازم و کافی بغتاً به اندیشه ی تصرف قندهار می افتد و شهر را در محاصره می گیرد. میرزا کامران با بیست هزار جنگاور برای استخلاص محصوران قندهار می آید... درگیری شدیدی فیما بین روی می دهد. در این زمان سام میرزا

و آغازی و ارخان بیش از سه هزار قزلباش در اختیار نداشتند و می‌بایستی خواهی نخواهی با این نیروی قلیل در برابر نیرویی بیست هزار نفری اظهار وجود و نبرد نمایند ...

فیما بین ، محاربه‌ی شدیدی درمی‌گیرد. از جناحین بر اردوی کامران میرزا ضربات مهلکی می‌زنند . اردوی بیست هزار نفری را را نیروی سه هزار نفری قزلباش عقب می‌رانند. متأسفانه درحین تعقیب دشمن پای اسب آغازی و ارخان به سوراخی رفته و سوار از اسب بزمین می‌غلطد و در دست یک سپاهی ناشناس مقتول می‌گردد. چون فرمانده سپاه از بین می‌رود، از لحاظ روانی تأثیر نامطلوبی در سپاهیان قزلباش نموده و سست می‌گردند. از آنطرف جنگاوران جغتای نیز دلیر شده به هجوم می‌پردازند. سام میرزا از طریق اضطرار میدان جنگ را ترك کرده، بطرف گرمسیر می‌شتابد. این حادثه از نو سبب جرأت و جسارت بیشتر اوزبیکان گردیده، در صدد تاخت و تاز بخراسان می‌افتند...

بدین معنی چون خبر مرگ آغازی و ارخان و پریشان احوالی سام میرزا در بخارا بگوش عبیدخان می‌رسد، برای بار ششم به دیار خراسان اردو کشی نموده ، به عنوان مقدمه الحیش سیدم میرزا را با پنج و شش هزار نفر و چند سرکردهٔ جسور به تاخت و تاز خراسان مأمور می‌نماید ، مجدداً پای اوزبیک‌ها به خراسان باز می‌شود ...

فرستادگان عبیدخان به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته‌ای در حدود ۴ یا ۵ هزار نفر به سرکردگی سیدم میرزا بطرف جام روانه می‌شوند و جمعی دیگر از سران اوزبیک با تعدادی سپاهی بجانب خاف پیش می‌روند.

در جام بین قزلباشان و قوای مهاجم درگیری حاصل می‌شود. پس از زد و خوردی جانانه ، سرانجام صوفیان خلیفه فرماندهان قزلباشان بر سیدم میرزا چیره

۱ - اوزبیک‌های آن روزگار را جغتای نیز می‌خواندند و زبان اوزبیکی را زبان جغتایی نیز می‌گفتند .

گشته و مجبور به فرارش می‌سازد. صوفیان خلیفه بنا استفاده از روحیه‌ی پیروزمند
غازیان برای سرکوبی بقیه‌ی اوزبیکان به‌خاف تاخته نیروی مهاجم به‌خاف را نیز مغلوب
و پراکنده می‌کند.

اما در هرات جریان بسود اوزبیک‌ها پایان می‌یابد، بدین معنی که پیرمرد
فرسوده‌ی هشتادساله جهان‌دیده و با همتی بنام خلیفه سلطان بیگدلی شاملو که بعد از
فوت آغزی و ارخان بیگدلی شاملو از طرف سام‌میرزا موقتاً بجانشینی بیگربیکگی
هرات تعیین شده بود، بعد از رفتن سام‌میرزا به عراق هم در آنجا بود، بایرام اوغلان-
بیک سردار اوزبیک که بقصد تاخت هرات آمده بود، رو برو گردید. با آنکه نیروی
اندک در اختیار این سردار پیر نستوه یعنی خلیفه سلطان بود، مع هذا جمعی از مردم شهر
و بلوکات و سپاهیان متفرقه را دور خود جمع کرد و به استقبال اوزبیکان شتافت و
در ده فرسخی هرات به اوزبیکان رسید. فیما بین جنگ خونینی در گرفت. لیکن در
برابر نیروی منظم و مهاجم دشمن قوای پراکنده و نابسامان و خوب تعلیم ندیده‌ی
خلیفه سلطان نتوانست کاری از پیش ببرد، مغلوب گردید. لیکن فرمانده سالخورده و
رشید و فداکار قزلباش دست از جان شسته تا واپسین لحظه در برابر دشمن ایستادگی
و مقاومت نمود، تا به شرف شهادت نایل آمد.

چنانکه می‌بینید جنگ با دشمنان ایران، مقابله با تجاوز کاران مرزها و شهر-
های میهن عزیز و بخاک مقدس نیاکان از وظایف مقدس و حتمی و تأخیر ناپذیر
فرد - فرد افراد آحاد و ایل و تبار بیگدلی است. از پیر هشتاد ساله تا نوجوان ۱۵
ساله در طول تاریخ در این راه پرافتخار از بذل جان و مال دریغ نورزیده‌اند. افراد
این ایل جلیل همیشه خارچشم دشمنان ایران و خنجر بر قلب بدخواهان آن بوده،
پیوسته عظمت، استقلال و تمامیت ارضی ایران عزیز را با خون گلگون خویش
محافظت نموده و هرگز، در هیچ سنّ و سال و در هیچ زمان و مکان و شرایط در این راه
مقدس جان گرامی شان را دریغ نداشته‌اند.

جاوید پرچم سهرنگ ایران، مرگ بر دشمنان ایران.

از همان آغاز حکومت صفویه آحاد و افراد ایل بیگدلی همچنانکه در رکاب مرشدان کامل صفوی در چهارمرز ایران عزیر شمشیر بدوش شب و روز در نگهبانی و جانفشانی بوده‌اند. هر موقع که شرایط ایجاب نموده، همچنین در خدمت به عالم تشیع نیز از بذل مال و جان دریغ نداشته‌اند. چنانکه قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسین الحسینی قمی در «خلاصة التواریخ» خود ضمن شرح وقایع سال ۹۳۸ هجری قمری نوشته است:

«... صفه‌ی صفا در حایز کربلای معلی در زمان ایالت زین‌الدین سلطان بیگدلی شاملو که حاکم بغداد بود ساخته گردید. صفحه ۲۱۸». همین روایت را بطوری که در صفحات آینده ارائه خواهیم نمود اختلاف این سرکرده‌ی بزرگ همانسان به نحو شایسته انجام داده، در زراندودی بارگاه عرش پناه حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب در نجف اشرف و گنبد آسمان پناه سید الشهدا حضرت امام حسین (ع) در کربلای معلی و در مشهد مقدس گنبد پاک حضرت امام ثامن علیه السلام. همین گونه اقدام نموده‌اند، وظیفه‌ی نوبتی خود را بطور سزاوار بجای آورده‌اند.

تصویر مجلس پذیرائی شاه تهماسب اول
 از همایون پادشاه هندوستان که درتالارچهل ستون
 نفاشی شده است چگونگی تشکیل يك مجلس بزم
 واوضا عمربوط به آرایش بارگاه ولباسها بخوبی
 دیده میشود

شاه طهماسب و ترکان عثمانی

لشکر کشیدن سلطان سلیمان خواندگار روم به ایران
و جانشانیها و رشادتهای صادقانه‌ی قزلباشان
بیگدلی شاملو در این میدان

هنگامی که ارتش ایران به سر فرماندهی شخص خود شاه طهماسب برای سرکوبی عبیدخان و فرونشاندن آتش فتنه‌ی اوزبیکان در خراسان و ماوراءالنهر سرگرم نبرد بود. با تدویر و خیانت اولامه تکلّو و با اظهار اینکه پادشاه قزلباش هم اکنون دور از آذربایجان و پایتخت ایران در دشتهای وسیع و بیابانهای بی پایان آسیای میانه و حوالی ماوراءالنهر سرگرم جنگ سرنوشت ساز است، مناسب تر از این وقت برای اشغال آذربایجان ایران بدست نمی آید. سلطان سلیمان پادشاه عثمانی را بر آن داشت که بسوی مرزهای ایران نیرو بفرستد و بخشی از خاک ایران عزیز را موقتاً اشغال نماید.

سلطان سلیمان در اجرای منویات شوم اولامه تکلّو، ابراهیم پاشا وزیر اعظم خود را با هشتاد هزار سپاهی از استانبول بصوب آذربایجان گسیل کرده، خود نیز متعاقب این نیروی بزرگ همراه افتاد.

اردوی عثمانی با سر فرماندهی ابراهیم پاشا و با راهنمایی و دستکی اولامه‌ی تکلّو شماری از محال و شهر و قصبه‌ی آذربایجان را متصرف شد. روی بسمت اردبیل نهاد. مقصد از این پیشروی تصرف اردبیل و امحاء مقبره‌ی شیخ صفی الدین و دیگر اماکن و آثار متبرکه در آنجا بود.

این خبر ناخوش آیند را شاه طهماسب در ماوراءالنهر شنید. با سرعت غیرمعتاد منتظره و کم نظیر از شرق به غرب حرکت نموده، در ظرف ۲۱ روز خود را به کبود کند ری رسانید. چون پس از ماهها جنگ و ستیز و راه پیمایی ۲۱ روزه سریع قهرمانانه، نفرت و اسبان قزلباشان بسیار خسته و فرسوده شده بودند، برای استراحت ضروری و تکمیل نفر، یراق و سلاح مدتی وقت لازم بود، این بود که از طرف شاه طهماسب به همراهان دلیر و جانباز اجازه‌ی استراحت چند روزه داده شد که تا آنان تمدید نفسی نمایند، کم و کسری لازم را نیز تهیه و آماده کرده، برای مقابله‌ی جدی با سلطان سلیمان بایک نیروی تازه نفس و کاملاً مجهز قدم بمیدان گذارد.

ابراهیم پاشا که از ورود شاه طهماسب و سپاهیان جنگاور و دلاور قزلباش سخت مرعوب شده و دوچار دهشت و هراسی گردیده بود، مراتب را با عجله به سلطان سلیمان گزارش نمود. به او پیغام داد:

«... پادشاه قزلباش که از خراسان به بیست و یک روز، کوچ بهری آورده، بر سر من ابلاغ می‌آورد، و نوکران را تاب شکوه پادشاهان نیست.

بیت:

مگر هم تو آبی به‌ناورد او به میدان تو باشی هم‌آورد او.^۱

بمحض دریافت این خبر، سلطان سلیمان با شتاب تمام خود را به شهر تبریز رسانید، به ابراهیم پاشا ملحق گشت. در این هنگام در پادگان قزوین که پایتخت کشور بود تنها در حدود شش یا هفت هزار نفر از غازیان قزلباش حاضر بخدمت بود. ارتش ترك با سرعت زیاد بطرف مرکز و شرق ایران پیشروی می‌نمود. سرنوشت دولت و مملکت سخت در خطر، پریشان و آشفته بود.

شاه طهماسب بهرام میرزا و القاس میرزا را با سردار بزرگ و نامی قزلباش

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی. صفحه ۶۷، تاریخ نظامی ایران، جنگهای دوره‌ی صفویه

تألیف دکتر خانبا با بیانی، تهران ۱۳۵۳ شمسی صفحه ۲۳۷.

جسینخان بیگدلی شاملو و بعضی از امرای حاضر در رکاب به مقابله‌ی دشمن بسوی تبریز گسیل کرد. در اطراف رودخانه‌ی قزیل اوزن تلاقی فریقین روی داد. لشکر اندک ولی جسور ورشید قزلباش با سپاه بی‌شمار و دلیر عثمانی درگیر شدند، و جانانه دست و پنجه نرم نمودند. در این هنگام بعضی از امرای قزلباش از طایفه تکلّو از جمله محمد خان ذوالقدر اوغلو و حسینخان فرزند بورون سلطان تکلّو و جمعی دیگر از آنان روی تشبّثات و حیل اولامه سلطان تکلّوی خاین روی گردان شده، بهرومیان پیوستند^۱ و ناجوانمردانه پشت به میهن و مردم نمودند.

در این گیرودار دشمن در حوالی میانج بود و روی به سلطانیّه به سرعت پیشرفت می کرد. و تفوّق محسوسی داشت که الوند خان افشار حاکم کوه کیلویه با سپاهی جانانه به جبهه رسید و بدشمن هجوم برد. از طرف دیگر طبیعت و بخت و اقبال شاء طهماسب یاری بی شایبه و دشمن کوب نموده، بسا باریدن برف بسیار سنگین در روز سیزدهم ماه عقرب سنه ۹۴۱ هـ. ق که کوه ودشت را سفیدپوش نموده متعاقباً يك سرماي شديد و غير قابل تحمل دمار از روزگار سپاهيان ترك برآورد و اكثر آنها را هلاك ساخت.

درباره‌ی این جنگ مخوف، مؤلف «تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران» از قول کروسینسکی Krusinski رهبان عیسوی چنین می نویسد:

«... این کشورگشایی بی اندازه برای وی (سلطان سلیمان . غ . بیگدلی) گران تمام شد و از کرده‌ی خود پشیمان شده، به قسطنطنیه بازگشت. و بی درنگ به کشتن سردار محبوب خود ابراهیم پاشا که مسئول این جنگ بود فرمان داد. تخمین میزنند که از پانصد هزار سرباز عثمانی که از دجله^۲ (؟) برای یورش به ایران گذر کردند هشتاد هزار نفر هم به قسطنطنیه مراجعت نکردند»^۳

۱ - همان کتاب . صفحه ۶۸ .

۲ - شاید بجای کلمه‌ی «دجله»، کلمه‌ی «سرحد» بوده است والا دجله نمی بایست بشود .

۳ - تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران ، ابوالقاسم طاهری ، تهران ۱۳۲۹ ص ۱۹۲ .

این جنگ سهمناک که با قوای نابرابر آغاز گردید و در حقیقت طبیعت و طالع به ارتش اندک لیکن رشید و فداکار و میهن پرست ایران یاری کرد. بارش برف سنگین و بروز سرمای شدید نابهنگام به ایرانیان در بدست آوردن نصرت و پیروزی امداد و کمک نمایان نمود. در هر حال لیاقت و کاردانی و شخصیت فوق العاده‌ی فرمانده قزلباشان و سپهسالار ارتش دلیر ایران نیز بسیار مؤثر بوده و این سپهسالار لایق و توانا حسینخان بیگدلی شاملو بوده است، که با این پیروزی هم آغوش گردیده، از عنایات و توجهات پروردگار توانا برخوردار شده، توانسته است از حوادث جوی و اوضاع طبیعی نامساعد به نفع میهنش حداکثر استفاده را نموده، با اندک سپاهیان رشید و جنگاور و فداکار ایران بر ارتش نیم میلیونی و مجهز و مهاجم ترك غالب گردد.

نتیجه‌ی این پیروزی اقبال یاری کرده را اسکندریک منشی چنین می‌نویسد: «... این شکست نابهنگام (غیرمنتظره) سلیمان را بیمناک کرد، صلاح در آن دید به کشور خویش مراجعت نماید.»^۱ و در جای دیگر می‌نویسد:

«... چون از غلبه‌ی جنود قزلباش و اعزام رومیان آگاه گردید (سلیمان) بر آشفته امراء خویش را سرزنش کرد که هرگاه از فوج قلیل چرخچی و قسراول مغلوب شدید، با پادشاه قزلباش چگونه پرخاش خواهید کرد. از این غصه ترك مقابله و مقاتله کرده، از درجین کوچ نمود، عنان عزیمت بلکه هزیمت بجانب روم منعطف گردانید.»^۲

ولی افسوس که شاه طهماسب بدبین، کوتاه نظری کرده، سردار رشید و پیروز را بجای تلطیف و نوازش و قدردانی خلعت کفن پوشانید و با مرگ تلطیفش نمود. ولی سزا و جزای اینگونه ظلم و بیاداد و ندانم کاریها را خود و اولاد و نسل و تبارش دیدند و طعم ناسپاسی و بی عدالتی هایشان چشیدند.

۱ - اسکندریک منشی «تاریخ عالم آرای عباسی» ص ۶۹.

۲ - همان کتاب، همانجا.

حسینخان بیگدلی شاملو در این موقع مورد سوءظن بیجای شاه طهماسب قرار گرفته و ناجوانمردانه بقتل رسید و عمه زاده‌ی رشید بدست دایی زاده‌ی زیاده از حد دهن بین و بدبین و وسواس بجای ترفیع و تلطیف بدست جلادان شوم سپرده شد و ایران را در این چنین شرایط و زمان از چنان سرکرده‌ای توانا و زبردست محروم گردانید و سعایت دشمنان سرانجام کار خود را کرد. آری این است نتیجه‌ی قدرت مطلق و استبداد و پرستش فرد و حکومت خودکامه که چه بسا خاین را تلطیف و خادم را محکوم می‌نماید.

حسینخانی که از سنین خردسالی با شوق و هوس بی‌پایان در هر جا و همه جا در حضر و سفر، در جنگ و صلح خدمتگذار صادق و سرباز جانباز ایران بوده، به‌خاندان صفویه عشق می‌ورزیده، بویژه که شاد طهماسب دایی زاده‌ی تنی و از طرف دیگر مرشد کامل وی بود بی‌خود و بی‌جهت در نتیجه‌ی گزارشهای مغرضانه و خایانه دشمنان و بدخواهان ملک و ملت بقتل می‌رسد. و آن همه خدمت و رشادت و صداقت و فداکاریها و زحمات همه و همه بدون کوچکترین علت و سببی هدر شده و در زیر خاک سیاه مدفون می‌گردد. بلی این تنها شاه طهماسب نیست که به چنین خطاهای هولناک دست می‌زنند و چنین فرمانهای ایران برباد ده صادر می‌نماید، ما در صفحات آینده ارائه خواهیم نمود که اولاد و احفاد همین شاد طهماسب‌ها چقدر خونهای ناحق ریخته، چه جنایات فجیع و جبران‌ناپذیر انجام داده و بادست خودشان موجب فنا و انقراض دودمان صفویه و ویرانی و اسارت ایران را فراهم نموده‌اند. و تمام اینها از بخت برگشتگی و غرور بیجا و جهالت و ندانم کاری آنان بوده است.

درست است که قتل حسینخان سردار نامدار بیگدلی شاملو موجب تکدر و یأس ایل جلیل بیگدلی گردید و باعث سستی و دلسری و ناامیدی در میان آنها شد. لیکن چون مسئله‌ی میهن و استقلال ایران مطرح بود، دلاوران داغدار و سوگووار ایل و اویماق در طول تمام جبهه‌های غرب و شرق با همان حدت و کمال وطن‌پرستی، دلیرانه در مقابل هر دشمنی ایستادگی نمودند؛ هم عبیدخان را بر سر جای خود نشانند

و هم شاه سلیمان را از کشور راندند. و بلافاصله در فتح ولایت شکی در سال ۹۵۷ ه. ق نیز این دلیران و دلاوران و جنگاوران ایل بیگدلی شاملو بودند که در پیشاپیش غازیان قزلباش و در زیر پرچم سه رنگ ایران قهرمانانه حرکت نموده و به پیروزی نهایی نایل آمدند. چنانکه مؤلف «عالم آرای عباسی» این پیروزی را چنین شرح می‌دهد:

«... از بخت برگشتگی و غرور و ندانم کاری، درویش محمدخان روی از دولت صفوی برتافت. در ولایت شکی به تحکیم قلاع پرداخت و رایت مخالفت برافراشت و هر قدر خواستند که با استمالت او را از این ورطه‌ی هولناک نجات دهند مؤثر واقع نشد. در دامنه‌ی البرز کوه نقاط مستحکمی را برگزید و پناهگاه ساخت و از قلاع مستحکمی که در این موقع محلّ پناه و سنگر این متمرّدین بود می‌توان قلعه‌ی کیش و قلعه‌ی گله‌سن گوره‌سن را که خود درویش محمدخان در این قلعه متحصّن بود نام برد.

لیکن در نتیجه‌ی ضربات گلوله‌های توپ و ضربزن و بادلیج قزلباشان بزودی همه‌ی این قلاع و برج و بارو تزلزل و اختلال یافتند و ساکنین آنها بیرون آمده، گروه به گروه تسلیم شدند. خود درویش خان از قلعه‌ی گله‌سن گوره‌سن خارج شده پا به فرار گذاشت. ولی در دشت غازیان شاملو به سرکردگی چرنداب سلطان بیگدلی شاملو دستگیر گردید. سرش را از تن نامبار کش جدا نموده، به پایه‌ی سریر اعلیٰ فرستادند و «تمامیت ولایت شکی به تصرف اولیاء دولت قاهره در آمد و ساحت آن ولایت از خس و خاشاک اشراک... پاک گردید.»^۱

انسان وقتی که در کارهای دنیا غور و تأمل می‌کند، سرگیجه می‌گیرد، زیرا دنیا، دنیای زور و بی‌عدالتی و ستمکاری و ناسامنی است. مثلاً می‌بینیم یک وقت عبیدخان اوزبیک بقصد زورگویی، تاراج، ظلم، جور، ستم و اشغال اراضی غیر پشت سرهم شش بار بخراسان هجوم می‌نماید. هر دفعه صدها و هزاره‌انفر از ایران

و توران یعنی طرفین خواهی نخواهی به‌عنوان گوناگون محو و نابود می‌گردند. به‌حق و هستی و نوامیس مردم بیچاره و آرام تجاوز می‌شود. شهرها و قصبات به آتش و خون کشیده می‌شوند. ویرانی، چپاول، اسارت و فلاکت يك منطقه‌ی وسیع از جهان را احاطه می‌نماید. برای ارضای حرص و آز و هوا و هوس و خودپرستی مشی خونخوار و بی‌انصاف و نادان و جاه‌طلب این همه جنایات و فسق و فجور و قتل و غارت انجام می‌گیرد. مثل اینکه باید هم چنین بشود و حق و حسابی در میان نیست!...

از طرفی سلطان سلیمان عثمانی با تحریک اولامه يك خاین فراری، به‌هوای جهانگیری، شهرت‌طلبی و حرص و آز پنج‌نوبت از غرب به شرق می‌تازد؛ لشکر می‌کشد، نواحی شمالی و غربی ایران را در خاک و خون می‌کشانند. باعث قتل‌صدها و هزارها انسان بی‌گناه، انسان هم‌کیش و هم‌زبان و هم‌آرمان می‌گردد. و سرانجام دست‌از پا کوتاه، کور و پشیمان به‌لانه‌ی خود برمی‌گردد، و آرام می‌گیرد. در انتظار مرگ می‌نشیند، بالاخره هم می‌میرد.

از همه‌ی اینها بدتر و سخیف‌تر کتاز نابخردانه شاه‌طهماسب صفوی است که از این همه گوشمالی‌های روزگار درس عبرت نمی‌گیرد. از ستیز و نبرد با عبیدخان و سلطان سلیمان و ده‌ها یاغی و طاغی و متمرّد و مدّعی‌های سلطنت و حکومت؛ دیگر خسته نگردیده به‌محض یافتن مجال بنام جهاد، بقصد مسلمان ساختن کفار، ولی در اصل جهت اشغال اراضی غیر و قتل و غارت و چپاول اموال از خود عاجز‌تر و ناتوان‌ترها، پنج‌بار به گرجستان می‌تازد و چه جنایاتی که به نام اسلام، به نام برقراری قسط و عدل الهی و بنام انسانیت در آن سرزمین زیبا و مردم‌بیچاره مرتکب نمی‌شود!!

به تحقیق گرجستان هم بنوبه‌ی خود به‌ملل کوچک‌تر و خلق‌های ضعیف‌تر از خود مانند آبخازها، آستین‌ها و همسایگان دیگر تاخته و دمار از روزگار آنان درمی‌آورده، به آنان زور می‌گفته است. این قانون ناجوانمردانه‌ی زورگویی

قوی برضعیف از آغاز تاریخ تا امروز در میان طبقات بشر حکمفرما بوده و تابشر در روی کره‌ی زمین موجود است بقوت خود باقی خواهد ماند و هرگز عدل و داد مفهومی نداشته و نخواهد داشت.

راستی که، چه بیچاره و قابل ترحم اند آنهایی که از روی احساسات و عواطف شدید، بدون توجه به عقل و ادراک و اندیشه در پشت سر این جهانخواران و خون-آشامان خودخواه کور-کورانه سلاح بدست گرفته به کشت و کشتار و قتل و غارت بی رحمانه پرداخته اند. اگر مقصد دفاع از استقلال و آزادی، دفاع از قومیت و وطن، دفاع از حقوق و شرف و ناموس و برقراری عدل و انصاف باشد. شهادت و جانبازی افتخار بزرگ و وظیفه مهم و اساسی انسانها است. لیکن اگر مقصد تجاوز بحقوق و حدود و اراضی دیگران باشد، اگر مقصد تجاوز به مال و جان و نوامیس مردم و زورگویی باشد، وای بحال آن جنگاورانی که کور-کورانه آلت دست و وسیله‌ی اجرای مقاصد شوم و پلید یک مشت عناصر ناپاک کوردل و خودپرست و از انسانیت دور گردیده اند. و چه جنایاتی که مرتکب نشده اند!!..

ما می خواهیم توجه خوانندگان خود را به یک مطلب چند سطری که در زیر سرلوحه‌ی «لشکر کشی حضرت شاه جنت مکان^۱ مرتبه‌ی چهارم به گرجستان»^۲ نوشته شده است جلب نماییم:

«... مستحفظان آن حصن حصین روی بدفع غازیان آورده فیما بین نایره جنگ و جدال اشتعال یافت و به نیروی اقبال آن قلعه‌ی خیبر مثال به اندک اهتمامی مسخر و مفتوح گشته، ما در لوار صاب با اکثر اوزناوران^۳ دستگیر شد، آن بی دینانه را به تیغ جهاد به جهنم و بش المهاد^۴ فرستادند و چند قلعه و حصار دیگر به سعی و مردانگی شاهویردی سلطان زیاد اوغلو مسخر اولیای دولت روز افزون گردید.

۱ - اشاره به شاه طهماسب است که در واقع نیز جنت مکانی به او شایسته است.

۲ - همان کتاب . صفحه ۸۷ .

۳ - اوزناور - جنگجو، دلیر، قهرمان، نبرد دیده .

۴ - بش المهاد - عذاب سنگین روی زمین . فرهنگ نفیسی .

در این یورش زیاده از سی هزار اسیر بدست جیوش دریاخروش درآمد، از آن جمله زنان و دختران و پسران عظماء و اعیان و اوزناوران بود. در عوض خمس به سرکار اشرف اختصاص یافت.^۱

باید پرسید برای چه؟ شاه طهماسب چه طلبی از گرجستان داشت که چنین دیوانی بر آنها گرفت، گناه این زنان، دختران و پسران جوان چه بوده که می‌بایست مورد تجاوز و ستم قزلباشان قرار بگیرند. اینها است که بقول مشهور «رفته رفته جمع شود دریا شود» می‌گردد و بتدریج در تاریخ بشریت چنگیزها، هیتلرها، استالین‌ها و خون‌آشامانی از این قماش بوجود می‌آورد که هر کدام خون میلیون‌ها انسانهای مظلوم و بی‌گناه را می‌ریزند، یا سبب ریخته شدن می‌شوند... راستی که: تفو بر تو ای چرخ گردون تقو! وه که سرنوشت بشر چه اندازه سهمگین است!! و تاریخ بدنام....

قشون اوزبیک مجدداً در سال ۹۷۳ در صدد اشغال و تصرف شهر قندهار درمی‌آید. بدین معنی که در سال مذکور بهادرخان اوزبیک حاکم زمین‌داور لشکر برسر قندهار آورده، می‌خواهد که این شهر را از دست شاه‌محمد انتزاع نماید. شاه محمد از شاه طهماسب استمداد می‌طلبد: «حضرت شاه‌جنت‌مکان سلطان حسین میرزا ابن بهرام میرزا را به اتفاق علی‌یار سلطان افشار و ولی‌خلیفه بیگدلی شاملو و بعضی امراء بمعاونت شاه محمد قلاتی فرستادند. شاهویردی خلیفه پسر ولسی خلیفه با فوجی از جنود شاملو بر سر بهادرخان ایلغار نموده، غافل بر سر او ریخت و فیما بین نبردی قوی دست داد. بعد از جنگ و جسد بهادرخان بجانب هندوستان گریخت.»^۲

... سران و بزرگان ایل جلیل بیگدلی درسفر و حضر، درکارهای مهم دولتی اعم از رزمی و بزمی، سیاسی و اقتصادی، لشکری و کشوری همیشه منظور نظر

۱ - همان کتاب، صفحه ۸۷ و ۸۸.

۲ - همان کتاب. صفحه ۹۲.

مرشدان کامل یعنی پادشاهان وقت صفوی بوده، مرجع امور و ناظر حسن جریان کارهای مهم کشور بوده‌اند. مثلاً چنانکه در صفحات آینده نیز در این موضوع به تفصیل بحث خواهیم کرد. هنگامی که شاهان، شاهزادگان و دیگر مأمورین فوق‌العاده و عالیرتبه‌ی کشورهای دوست و همسایه به هر اسم و رسمی که به ایران می‌آیند به تحقیق از اعظم ایل بیگدلی در استقبال، مهمانداری، پذیرایی و مشایعت آنان اشتراك می‌نمایند و این امر تشریفاتی اکثر به عهده‌ی آنان واگذار می‌شود.

وقتی که محمد همایون شاه پادشاه هندوستان به ایران آمده، درقزوین باتحف و هدایای گرانبها باشاه طهماسب دیدار می‌نماید. وبویژه دربارهی ره‌آوردهای محمد همایون شاه دوفقر از بزرگترین مورّخین ایران آن زمان: حسن بیك روملو وقاضی احمد غفّاری صاحب «تاریخ جهان آرا» گفته‌اند که جزء این ره‌آوردیك قطعه لعل بدخشی گرانبها و یك قطعه الماس گرانبها بوزن چهار منقال و چهار دانك نوشته صاحب «احسن التواریخ» و این دیدار رسمی باشکوه را تصویر می‌نمایند و چنانکه از تواریخ استنباط می‌شود مصالح پادشاه هندوستان ایجاب می‌کرده که ادرات خود را در پیشگاه شاهنشاه ایران نمایشگرانه بروز داده، جلوه‌گر بسازد. این بوده که بقصد زیارت مقابر مقدّسه‌ی اردبیل و طواف مرقد سلطان‌الاولیاء شیخ صفی‌الدین از طریق تبریز بشهر اردبیل راهی می‌گردد. شاه طهماسب ضمن ملتزمین رکاب محمد همایون شاه «... احمد سلطان بیگدلی شاملو، حاکم سیستان و حسینقلی سلطان برادر او و شماری از امرا و عساکر را با سیصد نفر قورچیان خاصه‌ی شاهی و ملازمان درگاه... بهمراهی آن حضرت تعیین فرموده و مقرّر داشتند که این جماعت تا در ملازمت آن حضرت باشند. حکم و فرمان او را ثانی حکم و فرمان مرشد و ولی نعمت خود دانسته از فرمان همایونش تخلف نورزند.»^۱

ناگفته نماند که احمد سلطان بیگدلی شاملو حاکم سیستان بفرمان شاه طهماسب محمد همایون شاه پادشاه هندوستان را در مرز ایران و هند استقبال کرده او را تا پایتخت مشایعت نموده به تبریز و اردبیل برده و در بازگشت از طریق خراسان تا مرز ایران مشایعت و همراهی کرده است. در حقیقت مهماندار رسمی و همراه او بوده است.^۱

عین نامه محمد همایون شاه را که با خط خود به شاه طهماسب نوشتند و فرستاده از لحاظ اهمیت تاریخی و تسلط همایون شاه به زبان فارسی و غیره که شایان دقت است عیناً درج می نمایم :

« ... بعد از ادای وظایف دعا و اخلاص که شیوهی مرضیهی خاص اصحاب اختصاص است، با وجود قلت بندگی و کثرت شرمندگی، خود را ذره مثال در نظر مهر سپهر خشت و جلال حضرت ظلّ الهی شاهی که مظهر آگاهی اوصاف کمال است نموده، می آید اگر چه جهراً خود را در حجله خدام با احتشام انتظام نداده بود، اما سرّاً ربهی محبت و اخلاص بر ربهی قلب چون رصاص همیشه متعلق ساخته، بسوی بیسوی حضور موفور السرور آن حضرت که وصول حصول انواع سعادات و کرامات است می کشید و هر لحظه از توجه توجیه وجه شریف شهد لطیف می چشید. با آنکه از ممر دور دهر دون، و گردش چرخ بوقلمون و اژگون از فضای سواد اعظم هند به تنگنای ظلم سند رسید.

بر سر ما چه گذشت آنچه گذشت چه به دریا و چه کهسار و چه دشت

اکنون که مجاهد بال اقبال از بهر مشاهده جمال نیر عظمت و اجلال در طیران است، امید از حضرت رحمان آن است که بعد از دریافت دولت ملاقات که موجب وصول بسی از مرادات است مقالات و حالات آنچه قابل عرض باشد معروض شود.

۱ - نگاه کنید: تاریخ پناهندگان ایران. از صفویه تا اواخر قاجاریه، تألیف حسین

ناگفته نماند که احمد سلطان بیگدلی شاملو حاکم سیستان بفرمان شاه طهماسب محمد همایون شاه پادشاه هندوستان را در مرز ایران و هند استقبال کرده، او را تا پایتخت مشایعت نموده به تبریز و اردبیل برده و در بازگشت از طریق خراسان تا مرز ایران مشایعت و همراهی کرده است. در حقیقت مهماندار رسمی و همراه او بوده است.^۱

عین نامه محمد همایون شاه را که با خط خود به شاه طهماسب نوشته و فرستاده از لحاظ اهمیت تاریخی و تسلط همایون شاه به زبان فارسی و غیره که شایان دقت است عیناً درج می نمایم :

« ... بعد از ادای وظایف دعا و اخلاص که شیوهی مرضیهی خاص اصحاب اختصاص است، با وجود قلت بندگی و کثرت شرمندگی، خود را ذره مثال در نظر مهر سپهر حشمت و جلال حضرت ظلّ الهی شاهی که مظهر آگاهی اوصاف کمال است نموده، می آید اگر چه جهراً خسود را در حجله خدام با احتشام انتظام نداده بود، اما سرّاً ربّی محبت و اخلاص بر ربّی قلب چون رصاص همیشه متعلق ساخته، بسوی بیسوی حضور موفور السّور آن حضرت که وصول حصول انواع سعادات و کرامات است می کشید و هر لحظه از توجّه توجیه وجه شریف شهد لطیف می چشید. با آنکه از ممر دور دهر دون، و گردش چرخ بوقلمون واژگون از فضای سواد اعظم هند به تنگنای ظلم سند رسید.

بر سر ما چه گذشت آنچه گذشت چه به دریا و چه کهسار و چه دشت اکنون که مجاهد بال اقبال از بهر مشاهده جمال نیز عظمت و اجلال در طیران هست، امید از حضرت رحمان آن است که بعد از دریافت دولت ملاقات که موجب وصول بسی از مرادات است مقالات و حالات آنچه قابل عرض باشد معروض شود.

۱ - نگاه کنید : تاریخ پناهندگان ایران . از صفویه تا اواخر قاجاریه ، تألیف حسین

بایوردی . انتشارات وحید تهران ۱۳۲۹ صفحه ۲۱ .

افشاء الله تعالى»^۱

شاه طهماسب نیز شاهانه به همایون شاه پاسخ می‌دهد. فرمان می‌دهد که پیشوازی شایسته از وی بعمل آید و در منازل بین راه با منتهای عزت و حرمت و شوکت مراسم استقبال بعمل آید و در آغاز پاسخش این بیت را می‌گنجانند:

همای اوج سعادت بدام ما افتد

اگر تو را گذری بر مقام ما افتد^۲

دیگری از سرداران سرشناس ایل بیگدلی شاملو در اواخر دوران شاه طهماسب یکی حسن سلطان بیگدلی شاملو است که در دفع اشرار استرآباد و خوابانیدن طغیان یای اوخلوی اوزبیک رشادت و جلالت بی نظیر از خود بروز داد^۳. دیگری چرنداب سلطان بیگدلی شاملو که در سال ۹۸۲ در فرو نشاندن آتش طغیان یای اوخلو و خوابانیدن این فتنه نقش مهم و اساسی را برعهده داشت تا اینکه شاه طهماسب در شب سه‌شنبه چهاردهم شهر صفر المظفر سال ۹۸۴ دارقانی را وداع گفت و نوبت هرج و مرج و نفاق و کشتار آغاز گردید.^۴

همیشه در بین ایلات قزلباش وحدت حکمفرما نبوده، گاهگاهی اختلافاتی نیز بروز نموده است

تا زمانی که شاه اسماعیل اول براریکه سلطنت تکیه زده بود يك اتحاد، يك

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، جلد اول. تألیف اسکندربیک ترکمان. صفحه ۹۷، تاریخ پناهندگان ایران ... از صفویه تا اواخر قاجاریه، تألیف حسین بسایبوردی (افسر بازنشسته)، تهران ۱۳۴۹ شمسی صفحه ۲۲.

۲ - برای معلومات بیشتر درباره‌ی پذیرایی شایان شاهانه محمد همایون شاه مراجعه کنید به «تاریخ عالم آرای عباسی» تألیف اسکندربیک ترکمان، جلد اول، صفحه ۹۴ تا ۱۰۰.

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی. اسکندربیک ترکمان، صفحات ۱۰۷، ۱۰۸،

۴ - همان کتاب. صفحه ۱۲۱.

اتفاق کامل در میان ایلات هفت گانه یا نه گانه یا سی و دو گانه^۱ قزلباش موجود بود. مرشد کامل مظهر این وحدت و سمبول این یگانگی بود. برای همین از هیچ آغاز نمودند و به همه چیز رسیدند. جنگ چالدران این شاه جنگ همه ی جنگهای جهان از این نیروی وحدت و اتفاق و ایمان نیرو می گرفت و آن قدرت نمایی عجیب و دلیرانه و بی نظیر در تاریخ نظامی سراسر جهان مولود و محصول يك چنان ایمان و يك رنگی بی تزلزل و باك بود. تا روزی که این وحدت و اتفاق وجود داشت سپاه قزلباش همیشه در هر مکان و زمان مظفر و منصور بود. ولی بمحض اینکه این پیمان یگانگی را شکستند، مانند دشمن بجان هم افتادند. این خبط و خطای تاریخی فابخشودنی زیانهای بیشمار بار آورد. بلی همیشه نفاق و بیگانگی بارتلخ و نتیجه ی نامطلوب داده است و خواهد داد.

ما برای نمونه بشرح کوتاه یکی از این اختلافات اشاره می نمایم که در اینجا سران و سرکردگان ایلات و اویماقات چگونه بجان هم افتاده و کشت و کشتار بیجا انجام داده اند. در حقیقت دوست را ملول و دشمن را شاد ساخته اند.

قاضی احمد شرف الدین حسینی قمی می نویسد:

«... سال هفتم از سلطنت اعلیحضرت شاه ستاره سپاه^۲ ظل الله یعنی سنی سبع و ثلاثین و تسعمائه (۹۳۷) چون قبل از این مذکور شد که حسین خان ولد عبدی بیک بیگدلی شاملو برادر کوچک دورمیش خان هرات را گذاشته در ملازمت شاهزاده سام میرزا از راه سیستان و گنج^۳ به فارس آمده، در شیراز قشلاق کرده بود. در این اوقات حسین خان از اتفاق اویماق نومید شد.^۴ بالضروره میرزا^۵ را برداشته

۱ - ترکیب این ایلات با وحدت از هفت ایل آغاز گردید، به نه و تا ۳۲ ایل رسید و تا

پایان حیات شاه اسماعیل در وحدت کامل بودند.

۲ - اشاره به شاه طهماسب اول صفوی است.

۳ - ناحیه ای است در مکران.

۴ - پس معلوم می شود که حسین خان خواستار اتفاق اویماقات بوده است.

۵ - اشاره به شاهزاده سام میرزا است.

التجا بدرگاه عرش اشتباه آورد. احمدبیک نور کمال اصفهانی که وزیر حسین خان بود و حسین قلی بیک و خواجگی صاعدی و آفاکمالی وزیر احمد سلطان افشار حاکم کرمان را به رسالت نزد جوجه سلطان فرستاد. وی (جوجه سلطان) به آن جماعت گفت که مرا با امرای استاجلو سه مرتبه جنگ واقع شد. هر کس از روی اخلاص به درگاه ما می آید همان الکا و منصب بدو تعلق دارد. الحمدلله که مابین ما چیزی واقع نشده. این جماعت رفته حسین خان را با هزار حقد و حسد بحوالی اردو آوردند. از این جانب نیز میرجعفر وزیر و آرخ وزیر بخدمت حسین خان رفتند که مراسم عهد و پیمان را استحکام داده، ملاحظه‌ی وضع نمایند. چون بخدمت خان رسیدند چیزی که منتج صلاح و موافق فلاح بوده باشد ندیدند. و اکثر شاملویان را زره پوش دیدند. وزراء بخدمت (جوجه) سلطان آمدند و حقیقت باز نمودند. سلطان را از آن خوش نیامد و بدیشان اعراض فرمود و از جانب شاه ظل الله کسی به طلب سام میرزا فرستاده او را به حرم آورده و مقرر کرد که او را از بیرون آمدن و تردد نمودن مانع باشند.

چون حسین خان اوضاع را بر این منوال دید، بالضروره در شب دوشنبه سیم ذی القعدة سنه‌ی مذکور بر سر جوجه سلطان شیبخون آورد. بسا آنکه وی صاحب دوهزار جوان بود، چندانی بر سر او جمع نبودند. جوجه سلطان مضطرب و حیران خود را به حرم دولتخانه انداخت. حسین خان او را تعاقب نموده جنگ در پیوست و در اثنای دار و گیر، دوتیر از جانب شاملویان به بارگاه شاه عالی مکان رسید. چون قورچیان ذوالقدر که در کشیک بودند با شاملویان متفق شده، مصر نام قورچی قورغلو زخم کاری بر جوجه سلطان زده بدان در گذشت. از بعضی استماع افتاد که قراجه اوغلی ذوالقدر پدر کیچوک یوزباشی او را به شمشیر زد العلم عندالله. اما ملازمانش قتل او را مخفی داشتند.

مقارن آن فوج فوج امرای تکلوا خصوصاً حسین خان ولد برون سلطان که در حوالی اردو بودند، باجوق جوق ملازمان جوجه سلطان از یورت خود در حرکت

آمده، شاملویان تاب مقاومت نیاورده به هزیمت رفتند.

صبحا بعضی از شاملویان که از غایت بیم و حرمان به شهر صفاهان گریخته بودند ... گرفتار شده به تیغ بیدریغ درگذشتند. امرای تکلّو شاه قباد میرزا پسر بزرگتر جوهه سلطان را بجای او نشانده، دیگر اویماقات چون ذوالقدر و استاجلو و افشار با تکلّویان آغاز خلاف کردند. بعد از چندروز درحوالی مزارکثیرالانوار امامزاده سهل بن علی علیهما السلام میانه تکلّو و سایر طوایف جنگ شد. دراین اثنا یانجی قلی که از هواخواهان تکلّو بود خود را به دولتخانه انداخت تا شاه ظفرپناه^۱ را به میانه تکلّویان برد. آن اعلیحضرت خورشید منزلت امر فرمود ناوی را به قتل آورند. شاه دین پناه^۲ نظر از ایشان منصرف ساخته، به قتل آن طایفه بی راه فرمان داد. آن جماعت شکست یافته، چون دره بیک قورچی باشی، کرجلو احمد و کبه خلیفه مهرداد به قتل آمده، بقیه السیف ایشان از راه کردستان قریب یک هزار و هشتصد نفر به بغداد نزد محمدخان گریختند ... آفت تکلّو (۹۳۸) موافق تاریخ گشت ...

پسر از آن پادشاه عالمیان^۳ کس و خلعت از عقب حسین خان به گرمسیر فارس فرستاد، او را به اردوی همایون آوردند و منصب امیرالامرای بهوی و عبدالله خان که هر دو عمّه زاده‌ی شاه ستاره سپاه^۴ بودند تفویض فرمودند.^۵ از مضمون بالا پیداست که نفاق و خصومت و دوگانگی در میان قزلباشان چه زیانهای بنیان کن و نکبت‌زا بوجود آورده، سبب مرگ و میر امیران و بزرگان

۲۰۱، ۳، ۴ - منظور از الفاظ شاه ظفر پناه، شاه دین پناه، پادشاه عالمیان و شاه ستاره سپاه شاه طهماسب است.

۵ - خلاصه التواریخ. تألیف قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی القمی. ۱. به تصحیح

دکتر احسان اشراقی. انتشارات دانشگاه تهران، مهرماه ۱۳۵۹. صفحه ۲۱۳ تا ۲۱۵؛

شاه طهماسب صفوی. مجموعه‌ی اسناد و یکاتبات تاریخی با یادداشتهای تفصیلی به اهتمام

دکتر عبدالحسین نوایی، تهران ۱۳۵۰، صفحه ۱۵۴.

و جوانان و فداکاران این و آن گروه می‌گردید. همان سران و سرداران و غازیانی که باید در میدان نبرد دشمنان ایران جان می‌باختند، در جنگ و نزاع بین هم‌جان شیرین خود را از دست می‌دادند. از بدبختی در این کار ایمل نکلو به مبالغه راه داده و از روی جهالت و لجاجت بعضی از آنها حتی خود را در اختیار دشمنان ایران قرار می‌دادند. مثلاً اولامه سلطان نکلو سر از اطاعت پادشاه ایران پیچیده، یاغیگری آغاز نمود. و مورد تعقیب قرار گرفت. اضطراباً به دولت عثمانی پناهنده شد. بعداً اسباب دردسر و مزاحمت بزرگی برای دولت صفویه و کشور ایران فراهم آورد. بارها ابراهیم پاشا نخست‌وزیر و خواندگار روم را برای اشغال آذربایجان تحریر و تشویق نمود. موجب خسارات مالی و جانی بسیاری برای طرفین گردید.

این نفاق و خصومت‌ها مابین ایلات قزلباش در زمان وفات شاه طهماسب شدت تمام بروز می‌نماید. بر سر سلطنت و جانشینی، اختلاف حیدر میرزا و اسماعیل میرزا به اوج شدت و خونریزی می‌رسد. سرانجام حیدر میرزا از طرف هواداران بقتل می‌رسد. در شهر قزوین پایتخت آن روز کشور کشتار شدیدی در می‌گیرد. سرانجام طرفداران شاه اسماعیل دوم پیروز می‌شوند. اسماعیل میرزا را با طمطراق و تشریفات کامل از قهقهه به قزوین می‌آورند و برجای پدر می‌نشانند. ولی کار با اینها خاتمه نمی‌یابد و طرف‌غالب سران و بزرگان طرف مغلوب را بقتل می‌رسانند. حتی حسینقلی خلیفه‌الخلافت شاه اسماعیل نیز که در حقیقت نایب مرشد کامل و حکم او تالی فرمان مرشد کامل بود بقتل رسید. در خراسان ایل افشار را بر استاجلو که حاکم ولایت آن دیار بود بشورانیدند. شاه‌قلی خان والی و بیگلربیگی خراسان را بقتل رسانیدند.

در حقیقت از زمان شاه اسماعیل دوم در کشور بویزه در میان ایلات قزلباش دیگر آن وفای و وفا و اتحاد و خلوص نیت وجود نداشت و تبدیل به آلت انتقام و قتال می‌شد. شاه اسماعیل خون آشام و جبار گردیده، در این فلاکت و بدبختی یک نوع مسابقه گذاشته بودند.

درباره‌ی عده‌ای از بزرگان و سرکردگان ایل و تبار بیگدلی که نام
و خدمات‌شان پراکنده ضبط شده است

یکان بیک شاملو - در جنگ شاه اسماعیل با سلطان مراد : - «چون درشهور
سنه‌ی ثمان و تسعماء (۹۰۸) صیت فتوحات شاه خجسته صفات به ولایت عراق رسید،
سلطان مراد بن سلطان یعقوب که در آن زمان فرمانفرمای عراقین و فارس و کرمان
بود . . . علم مخالفت برافراشت و «با هفتاد هزار جوشن پوش از قریه‌ی دلیجان
علم عزیمت بسوی همدان برافراخت.»^۱ شاه اسماعیل بنا به مصلحت روزگار کس
نزد او فرستاد. اورا به تسلیم و اطاعت دعوت نمود. لیکن فرستاده‌ی مرشد کامل
جواب ردّ سلطان مراد را بعرض رسانید . «بنابر این سلطان صاحبقران عنان عزیمت
بصوب ممالک عراق برافراشت منزل به منزل طی نموده ، در المهاباغی همدان نزول
اجلال فرمودند.»^۲

علی رغم سپاه بیشمار سلطان مراد گویند «در آن روز دوازده هزار سوار و
پیاده در ظلّ رایت آن ظلّ الله بود. و آن اعلیحضرت خلفایک و منصور بیک قباچاق
را چرخچی گردانید. پیری بیک قاجار را با هزار و پانصد سوار طرح گذاشته ، باقی
امرا را مثل ابدال بیک دده و حسین بیک لله و حیدر بیک استاجلو و بیرام بیک قرمانلو
و عیدی بیک شاملو و یکان بیک شاملو^۳ و ساروعلی مهردار و بعضی را به میمنه و
بعضی را به میسره فرستاد. خود به نفس نفیس در قلب لشکر فیروزاثر مقام گرفت...
جنگ آغاز شد و «غریو الله الله غازیان ظفر پناه به اوج فلک اثیر رسید.»^۴ پیروزی نصیب
خاقان سکندر شان گردید.

۱ - خلاصة التواریخ . تألیف قاضی احمد شرف الدین الحسین الحسینی . ۱۰ . به تصحیح دکتر

احسان اشراقی. تهران مهرماه ۱۳۵۹ . صفحه ۷۶ .

۲ - همان کتاب . صفحه ۷۷ .

۳ - نام یکان بیک شاملو برای نخستین بار برده می شود .

۴ - همان کتاب . صفحه ۷۷ .

درباره‌ی دیوسلطان شاملو، صاحب «خلاصة التواریخ» ضمن شرح وقایع سال ۹۱۶ هجری قمری می‌نویسد:

«... چون شیک‌خان از مقدمه‌ی عساکر ظفرماثر آگاه شد، جان‌وفا میرزا و قنبریک را که از اعظم امرایش بود، با جمعی از بهادران به استقبال فرستاد. در حوالی قریه‌ی طاهرآباد لشکر قزلباش و اوزبیک به یکدیگر رسیده، به محاربه اشتغال نمودند... از دلیران قزلباش دیوسلطان شاملو^۱ و چایان سلطان استاجلو... با فوجی از دلاوران تیغ جلادت آخته به طرف دروازه تاختند و صورن^۲ انداختند.»^۳

در همین «خلاصة التواریخ» و سایر آثار تاریخی مربوط به دوران صفویه شرحی مبسوط درباره‌ی فاجعه‌ی قتل خواجه حبیب‌الله ساوجی وزیر دورمیش‌خان، بسبب تعویق حقوق و مقرری ماهیانه‌ی قزلباشان ضبط است که در همین حادثه نام چند نفر از سران و خلفای بیگدلی شاملو نیز ضبط است. از این قرار:

یار احمد خلیفه که باشلیخ (سرپرست) آن جماعت بود و منصب دده‌گی میرزایی تعلق به‌وی داشت... سراج‌الدین سلطان شاملو خصال دورمیش‌خان... یار احمد خلیفه را از این عمل شنیع منع کرد... درویش‌بیک شاملو که رئیس طایفه بود، خواجه‌ی مرحوم را گرفت مشا‌زالیه از او التماس نمود که مرا نزد سام‌میرزا بر، اگر کشتنی باشم در نظر مرحمت اثرش بقتل رسان... لیکن آنها سرسختی نموده و آن‌وزیر دانشمند را لجوجانه بقتل میرسانند.»^۴

سال ثلاث و ثلاثین و تسعمائه (۹۳۳)... «چهارشنبه بیست و چهارم شوال امسال اخ‌ی سلطان تکل‌و و دمری سلطان بیگدلی شاملو در جنگ عیدخان اوزبیک

۱ - دیوسلطان شاملو غیر از دیوسلطان روملو است.

۲ - صورن (سورن) انداختن یعنی مأخوذ از ترکی حمله، هجوم، یورش، غوغا و هیاهوی لشکریان در هنگام تاخت بر دشمن. فرهنگ نفیسی.

۳ - همان کتاب. صفحه ۱۱۰.

۴ - همان کتاب از صفحه ۱۶۲ تا ۱۶۶.

بظاهر بسطام کشته شدند.^۱

سام میرزا صفوی متخلص به سامی پسر دوم شاه اسماعیل و برادر کهنتر شاه طهماسب بود. روز سه شنبه ۲۱ شعبان ۹۲۳ ولادت یافت. در زمان پدر و برادر نخست حکمران گیلان بود، سپس در سال ۹۲۸ حکمران خراسان شد. دورمیشخان از امرای قزلباش و میرزا حبیب الله ساوجی که از رجال بزرگ دربار بودند، به پیشکاری و وزارت او تعیین شدند. پایتخت او هرات بود. اما پس از چندی یعنی در سال ۹۳۰ پس از مرگ پدرش^۲ معزول شد و بر شاه طهماسب طغیان کرد. در جنگی که کرد در قندهار شکست خورد. از آنجا به طیس گیلگی رفت، شاه طهماسب بخط خود به او نامه ای نوشت و بدست قرا سلطان شاملو حاکم طیس داد و نزد او فرستاد و او را امان داد و نزد خود خواند. چون بدربار رسید شاه طهماسب او را بحرم برد و نوازش کرد.^۳

در جنگ سال ۹۳۵ هجری قمری با اوزبیکان، از سرکردگان بزرگ چند نفرشان از ایل جلیل بیگدلی شاملو بود که جنگ را تا پایان به نحو احسن اداره نمودند، با ظفر و پیروزی قرین ساختند. علاوه بر حسین خان برادر دورمیش خان که فرمانده جبهه بود، مؤلف تاریخ «خلاصه التواریخ» نام چند نفری دیگر از سرداران شاملو را ضبط می نماید. بدین قرار:

میمنه‌ی عساکر ظفر مآثر را به سرداری حسین خان شاملو و جوهه سلطان تکلو و احمدخان استاجلو و تبرک خان شاملو ترتیب داده، در میسر حمزه سلطان ذوالقدر اوغلو و پیرقلی سلطان شاملو و یعقوب سلطان قاجار . . . و بانفس میمنت سمات،

۱ - تاریخ جهان آرا. مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی (متولد سال ۹۱۹ ه. ق. ماه ذیحجه). تهران ۱۳۴۳ ش. ۵ صفحه ۲۴۸.

۲ - اشاره به شاه اسماعیل است.

۳ - سعید نفیسی: تاریخ نظم و نثر در ایران در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری جلد اول ۱۳۲۴، صفحه ۳۷۷ تا ۳۷۹.

مرتضوی صفات در قلب سپاه نصرت پناه لوی اقبال برافراخت. ^۱ و در اینجا ما با نام چند نفر از فرماندهان بالارتبه‌ی بیگدلی شاملو آشنا می‌شویم.

در جنگ دیگر ... «عیدخان باجنود نامعدود به هوای تسخیر ولایت خراسان از آب آمویه عبور کرده، به دستور نهضت نمود. شونجک محمد سلطان و عبدالعزیز - سلطان را با شش هزار سوار بطرف مشهد مقدس اعلی فرستاد. در آن زمان احمد سلطان افشار و یعقوب سلطان قاجار و آغزی‌وار سلطان بیگدلی شاملو و پیرقلی سلطان شاملو با سه چهار هزار سوار از غازیان رستم توان در آن دیار بودند ... ^۲

در يك جنگ که در بهار سال ۹۳۶ با اوزبیکان روی داد، فقط به سرکردگی آغزی‌وارخان بیگدلی شاملو تعداد کثیری سوار در این زدوخورد اشتراك کردند. صاحب «خلاصة التواریخ» می‌نویسد:

«... پس از آن امرای شاملو مثل آغزی‌وارخان و تبرک سلطان و قاراسلطان و حسن سلطان و علی سلطان و محمودخان مجموع نه هزار و یکصد و پنجاه سوار به قلم درآمد.» ^۳

ضمن شرح وقایع سال ۹۳۹ هجری قمری:

«... هم در این سال دارایی (حکومت) هرات به شاهزاده سام میرزا و لله‌گی آغزی‌وارخان ولد دمری سلطان شاملو مفوض شد.» ^۴

هم در این سال به سعایت بدخواهان حسین خان شاملو، احمدبیک دواندبار و باشندان قارا از منسوبان حسین خان مورد سوءظن و بی‌مهری شاه طهماسب قرار گرفتند و شاه طهماسب منتظر فرصت مناسب برای ازین بردن آنان بود.

۱ - همان کتاب . ص ۱۸۱.

۲ - همان کتاب . ص ۱۹۰.

۳ - همان کتاب . ص ۲۰۱.

۴ - همان کتاب . ص ۲۲۶.

ضمن شرح وقایع سال ۹۴۰ هجری قمری:

...خبر رومیان به مسامع عزّو جلال رسید. به عزم دفع مخالفان از خراسان کوچ فرموده، به صوب عراق و آذربایجان نهضت فرمودند. منتشاء سلطان را با اصلان خلیفه روملو و محمد خلیفه قورچی باشی شاملو و جمعی دیگر از قورچیان را روانه عراق ساختند.

جزء وقایع سال ۹۴۰ هجری قمری قتل ناجوانمردانه‌ی حسین خان بیگدلی شاملو امیرالامرا آرتش قزلباش و فداکارترین و رشیدترین سرکرده‌ی ایران و پسر عمه‌ی شخص خود شاه طهماسب بود. گفتیم که این جنایت روی بدگمانی بیش از اندازه و سوءظن نابجا و حسادت و بدخواهی و کینه‌توزی حسودان و ناجوانمردان بود، که پس از آن همه خدمت و رشادت و جانبازی‌ها، پس از راندن و بیرون کردن سپاهیان اوزبیک و ینی‌چریهای متجاوز خواندگار، عوض تشویق و تلطیف بشرح زیر بقتل می‌رسد:

«... چون سابقاً مذکور شد که مکرراً آثار نفاق حسین خان شاملو بر ضمیر مهرمنیر تنویر آفتاب نظیر شده بود. ملازم او حسن آقا به مسامع عزّو جلال رسانید که عنقریب وی سالك طریق خلاف شده، روانه‌ی روم می‌گردد. بناءً علی تلك الجهات قبل از فرار غازی خان در وقتی که آن حال تباه در درون خرگاه در مجلس بهشت آیین فارغ‌البال نشسته بود. القاس میرزا و سئوندوك بیک قورچی باشی افشار به اشاره پادشاه عاقبت محمود او را به شمشیر گرفته پاره پاره کردند. سر او را قنبر اوغلی بر سر نیزه کرده، در اردوی کیوان پوی گردانید. قشون او را به بهرام میرزا دادند. احمد بیک تورکمان و برادران موآخذه شده، در قلعه‌ی النجق محبوس گردیدند. املاك ایشان به دیوان منسوب شد. منصب احمد بیک و برادرش غیاث الدین محمود را که وزرای دیوان وی بودند تفویض نمودند.»^۱

می‌بینید با چه تهمت و افتراء ناجوانمردانه سرداری به این بزرگی را نابود

نموده‌اند و نام او را در سیاهی بدکاران آورده‌اند و الا چه چیز می‌توانست انگیزهٔ فرار یا خیانت سرداری با آن احتشام و عظمت بشود.

او از خانواده و ایل و تباری بود که افرادی باخون خویش و همت و بازوی خود خانواده‌ی صفویه را به تاج و تخت نشانده، پدر برپدر خدمتگذار این دودمان بوده، عظمت و اعتلای نام ایران را نصب‌العین خود قرار داده بودند. برای او دولت عثمانی نمی‌توانست ملجأ و پناهمگاه بشود. اجدادی از آنجمله حسینخان بیگدلی شاملوی اول را در چالدران بخاک و خون کشیده بودند، مگر این حسینخان به دشمن وطن و قاتل حسین‌خان لله تسلیم می‌توانست بشود؟! حسینخانی که از ۱۴ سالگی در اردوی قزلباش شمشیر زده و با مغز و بازوی خود در حفظ استقلال و تمامیت و عظمت میهنش جانبازیها نموده است!..

وقتی که بایک عده‌ی ۷ یا ۸ هزار نفری حسین‌خان آن‌چنان پیروزی بدست می‌آورد و محبوب‌القلوب می‌گردد، بدخواهان و ناجوانمردان از يك طرف و خود شاه طهماسب کوتاه‌نظر و نزدیک‌بین نیز از طرف دیگر، بر شخصیت و محبوبیت وی غبطه خورده، ناجوانمردانه و بر اساس يك خبر جعلی و خودساخته و پرداخته به امحاء وی اقدام می‌نمایند. ایران را از وجود چنان سرکرده‌ای محروم می‌سازند. سزای این قبیل خباثت و ناجوانمردی و خیانت‌ها را نسل‌های بعدی‌شان و اولاد و اعقاب صفویه می‌بینند. بلی روزگار انتقام جوانمردان را از ناجوانمردان می‌ستاند.

سریع‌ترین بازتاب قتل ناجوانمردانه‌ی سردار بزرگ ایران حسین‌خان بیگدلی شاملو. از همان روز ارتکاب جنایت آغاز می‌گردد. ایل بزرگ نستوه و رشید بیگدلی شاملو به محض شنیدن این خبر شوم، سوگوار و سیاه‌پوش می‌گردند. با اینکه به ایران عشق می‌ورزیدند، نسبت به شاه بدخواه و حق‌ناشناس و قدرندان ایران بدبین شده، از يك طرف او را ظل‌الله و مرشد کامل می‌دانند و بنا بر مقتضیات عصر و زمان خود او را می‌پرستند، از طرفی او را قاتل رشیدترین و بزرگترین فرزند

سر بلند و افتخار آفرین خود دانسته و بوج بودن مدعای احمقانه وی آگاهند.
 نخستین حرکت از طرف آغزیوارخان آغاز می گردد . مؤلف «خلاصه -
 للتواریخ» می نویسد:

« ... سام میرزا در دار السلطنه‌ی هرات بر مسند عدالت و ایالت متمکن گشته،
 آغزیوارخان همگی همت بر ترفیه احوال سپاه و رعیت مصروف داشت و در
 تعظیم سادات و قضات و موالی خصوصاً رعایت اوساط الناس و ادانی عموماً اهتمام
 کرده، رایت مرحمت و نصفت بر افراشت ... خبر قتل حسین خان چون به دار السلطنه‌ی
 مذکور رسید، به توقم آنکه آنچه به حسین خان رسید شاید به ایشان هم برسد، دختر
 حسین خان در حبال‌ی نکاح میرزا (سام میرزا) بود. حسین خان و آغزیوارخان از یک
 نژاد و طایفه بودند . آغزیوارخان تربیت یافته حسین خان بود. در اثنای این وقایع
 باشنداقارا شاملو ... از ماوراءالنهر گریخته به بلده‌ی هرات نزد امیرزاده آغزیوار-
 خان آمده بود. ایشان را اضلال کرده، در مخالفت نسبت به ولی نعمت مبالغه‌ی تمام
 نمود . ایشان سراز ربقه‌ی تبعیت و اطاعت شاه جم بیرون آوردند ... »^۱
 اگر از ربقه‌ی تبعیت و اطاعت چنین شاه قدر ندانی سر بیرون نمی آوردند ، چه
 می کردند؟! »

با تمام این بی عدالتی‌ها و جنایتکاری‌ها و خونریزی‌های ناحق و ناجوانمردانه
 باز هم افراد ایل و تبار میهن پرست و ایران دوست بیگدلی به محض بروز یک خطر
 جدی برای ایران ، نخستین فداییان و جانبازانی بودند که قدم در عرصه‌ی کارزار
 می گذاشتند. و با بذل سروجان استقلال و تمامیت ارضی وطن را حفظ می نمودند. و
 تاریخ شاهد صدق این مدعا است. جوانمردان رشید این ایل و تبار، بارها از این
 آزمونه‌های مشکل سر بلند و مفتخر بیرون آمده‌اند. رحمت بهروان پاکشان باد.

ضمن شرح وقایع سنه‌ی احدی و اربعین و تسعمائنه (۹۴۱) مؤلف
 «خلاصه التواریخ» به کشته شدن خلیفه سلطان بیگدلی شاملو اشاره نموده، می نویسد:

«... ابراهیم سلطان و از اعیان شاه محمد جامه باف و شادی عیس سلاح جنگ بر خود بسته و پای علم خلیفه سلطان از بی مفاثله با مخالفان در نوردیم ماه ذیقعدی سال مسطور از شهر بیرون رفتند. محمود بیك را بامعدودی چند جهت حراست در شهر گذاشته، متوجه میدان قتال گشتند.»^۱

از وقایع سال ۹۴۱ - نکاتی چند در باره‌ی آغزیوارخان سردار از «خلاصة التواریخ» :

«... آغزیوارخان با بسیاری از دلیران بر امیر خواجه کلان که باشلیخ برا- نغار سپاه نواب میرزایی بود، تاخته ملازمان و تابعان امیر خواجه کلان پشت سر معرکه کرده، راه فرار پیش گرفتند. امیر خواجه کلان بابعضی از اولاد و احفاد قدم استوار داشته، به ضرب نیزه‌ی غازیان جلادت آیین از پشت زین به روی زمین افتادند...»^۲

عاقبت کار آغزیوارخان : «در این وقت آغزیوارخان از پی امداد شاهزاده (سام میرزا) عالی نهاد بر قراچه بیك و مردمش تاخته، در میان معرکه دست اسب وی به سوراخی رفت و آن بهادر هر چند مهمیز بر اسب زد نتوانست که دست خود را از آن سوراخ بیرون آورد. در آن حال یکی از ترکان مجهول به وی رسیده او را از مرکب دولت جدا گردانیده، از اوراق و اسلحه عاری ساخت و به نظر سیاست اثر کامران میرزا رسانید :

چو دولت نبخشد سپهر بلند نیاید به مردانگی در کمند
و تیغ بندان غضب آن خسرو با حسب، حرارت جرأت و شجاعتش را بسردی
دم شمشیر ارتفاع دادند. سام میرزا چون دید که آغزیوار سردار گرفتار شد با
بقية السیف بجانب گرمسیر در حرکت آمد.»^۳

۱ - خلاصة التواریخ، ص ۲۴۵.

۲ - همان کتاب ص ۲۵۳.

۳ - همان کتاب و همانجا.

جزء وقایع سال ۹۴۳ هـ. ق مؤلف «تاریخ جهان آرا» می نویسد:
 «... خور کیا که نواب اعلیٰ اورا به مظفر سلطان ملقب گردانیده بودند، در
 نظر آن طایفه اعتبار تمام داشت. حسب الصلاح حسن آقای شاملو وکیل و خواجه
 عنایت وزیر مقید شدند.»^۱

ضمن شرح وقایع سال ۹۴۴ هـ. ق اسکندر بیک ترکمان می نویسد:
 «... القصه چون واقعه‌ی مذکور به عرض پادشاه منصور و مؤید رسید، امیر
 سلطان روملو، شاه علی سلطان استاجلو و حسن سلطان شاملو را با بعضی از افواج
 قاهره بمدد صدرالدین خان فرستادند.»^۲

در یکی از فرامین شاه طهماسب به محمدخان شرف الدین اوغلو در باره‌ی
 پذیرایی از همایون نصیرالدین محمد نام دونفر از اعظام بیگدلی شاملو برده می شود
 به ترتیب:

«... فرمان همایون شرف نفوذ یافت که ایالت پناه، شوکت دستگاه
 شمس الایاله والاقبال محمدخان شرف الدین اوغلی تکتلو، للهی فرزند ارجمندارشد
 و حاکم دارالسلطنه‌ی هرات و میردیوان به انواع اعطاف و الطاف شاهی سرفراز
 گشته بدانند که، مضمون واجب العرض او که در این ولا مصحوب کمال الدین شاه
 قلی بیک [شاملو] برادر امانت پناه قراسلطان شاملو روانه‌ی درگاه دولت پناه نموده
 بودید در تاریخ دوازدهم شهر ذیحجه (۹۵۱) رسید و مضامین فرخنده آیین آن از آغاز
 تا انجام واضح و لایح شد.»^۳

همایون پادشاهی هنرپرور و شعر دوست بود. یک سالی که در ایران اقامت
 کرد، پس از فراغت از امور سیاسی و دولتی اغلب با شاعران، نویسندگان و نقاشان
 مجلس و هم نشین بود. پس از بازگشت به هندوستان با کسب اجازه از شاه طهماسب

۱- تاریخ جهان آرا، مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی، تهران ۱۳۴۳ هـ. ش ص ۲۹۰.

۲- تاریخ عالم آرای عباسی تألیف اسکندر بیک ترکمان -۱- ص ۱۰۷.

۳- تاریخ جهان آرا: مؤلف قاضی احمد غفاری قزوینی، تهران ۱۳۴۳ هـ. ش ص ۲۹۰.

تعدادی از هنرمندان ایرانی را با خود به کشورش برد که وجود این هنرمندان در شعر و ادب و هنر هندوستان تأثیر مثبت و به سزایی بخشید. و نتیجه‌ی کامل این مسئله در دوران اکبر فرزند و جانشین همایون به اوج شکوه و رونق خود رسیده جلوه گر گردید.

• همایون در سال ۹۶۳ هجری قمری از روی بام افتاد و درگذشت. پادشاهی هندوست و شاعر بود. اشعاری به دو زبان فارسی و ترکی سروده که نمونه‌هایی از آنها در تذکره‌ها و جنگها ضبط است.^۱

در یکی از نوشته‌های ابوطالب میرزا به جان احمد گیلانی یکی دیگر از ثقات دودمان بیگدلی شناخته می‌شود :

«... جهت تبلیغ این خبر سعادت و رفعت دستگاه محمدیك ایشيك آقاسی حرم شاملورا نزد آن ایالت و سلطنت پناه فرستادیم.»^۲

مؤلف «تاریخ جهان آرا» ضمن شرح وقایع سال ثلاث و خمسين و تسعمائه (۹۵۳) نام یکی دیگر از سران و سرکردگان بیگدلی شاملو را درج نموده است. بدین طریق:

«... در آن اثنا خاقان یکی خانم والدهی القاس و پسر بزرگش سلطان احمد میرزا باستشفاع آمده، نواب اعلی نیز از تقصیرات او گذشته امراء عالیمقدار چون: سیدبیک کمونه و بدرخان شاملو و شاه قلی خلیفه مهردار و ... با والدهی او روان

۱- رك : تاریخ فرشته ، طبقات سلاطین اسلام ، تحفه‌ی سامی ص ۱۶ ، مجمع الفصحا ، جلد اول ص ۶۲ ، عالم آرای عباسی ، جلد اول ، تاریخ ادبیات براون جلد ۴ ص ۸۹ ، اکبر نامه ۲۴۱ تا ۲۴۴ ، منتخب التواریخ عبدالقادر بدائونی ، مجمع الخواص صادقی بیک افشار ، آتشکده‌ی حاج لطفعلی بیک آذر ، احسن التواریخ روملو ، جلد ۱۲ وقایع سال ۹۵۱ ، جهان آرای قاضی احمد غفاری وقایع سال ۹۵۱ ، کتاب امیراطور دوم مغول ، ص ۳۳۸ تألیف لوسین بووا وقاریخ سرجان ملکم ، تاریخ ایران ، مترجمی سایکس و مقاله‌ی دکتر عبدالحمین نوایی ، مجله‌ی یادگار سال دوم شماره ۱۰ .

۲ - شاه طهماسب صفوی ، مجموعه‌ی اسناد و مکاتبات تاریخی ، ص ۵۳ .

داشتند و ایشان در جواد^۱ با او (القاسم میرزا) ملاقات کرده او را سوگند دادند که دیگر قلم از جاده ادب بیرون ننهد.^۲

طبیعی و مسلم است که پس از قتل ناجوانمردانه‌ی حسین خان بیگدلی شاملو والی سابق خراسان، برادر دورمیش خان و امیر الامرای توانا ورشید ایران، طایفه‌ی بیگدلی شاملو مدتی در جنگها اشتراک ننموده، دلسرد بوده‌اند. ولی با این حال حس میهن پرستی و همیت و عزق ایران دوستی به آنان توان و الهام می‌داد که با این همه پیداد و ناجوانمردی شاه طهماسب بدفاع از مرز و بوم اجدادی‌شان پرداخته، در هنگام ضرورت بپا خیزند و جان شیرین خودشان را در جنگ متجاوزین بمرزهای ایران قربانی نمایند. این بود که چرنداب سلطان بیگدلی شاملو با اینکه حاکم یکی از دورترین نقاط ایران و دور از مرز آذربایجان و روم بود، چون خبر تجاوز خواندگار سلطان سلیمان را به آذربایجان می‌شنود، از جنوب ایران با پانصد نفر از سواران شاملو خود را بمیدان کارزار می‌رساند: «چرنداب سلطان شاملو حاکم ایج و نیریز و فسا صاحب پانصد سوار»^۳ خود را به اردوی خواندگار می‌زند و به باری دیگر شجاعان نستوه و جان بر کف «باعث کوچ خواندگار شده»^۴ و به تعقیب آنان پرداختند.

شرح این حادثه را مؤلف «تاریخ فارسنامه‌ی ناصری» چنین می‌نویسد:

«... سال نهصد و پنجاه و پنج ه. ق. ... در این سال حضرت سلطان سلیمان خان قیصر روم، با شوکت و سپاه بی‌قیاس از ممالک روم و حلب و شام و مصر و حجاز و یمن و دیار بکر و عراق عرب با یراق تمام و توپخانه و تفنگ و عرابه‌ها، متوجه آذربایجان گردید ... در بیستم جمادی الآخر همین سال قیصر روم وارد تبریز گردید.

۱ - جواد نام محلی است در شروان.

۲ - تاریخ جهان آرا، ص ۲۹۶، خلاصه التواریخ ص ۳۱۶.

۳ - خلاصه التواریخ، شرح وقایع سال ۹۵۵ ص ۳۲۷ و ۳۲۸.

۴ - همان کتاب، همانجا.

همه خواربار و علوفه سوخته و محو گردیده بود. از گرسنگی و قحط و غلاء ناچار به عقب نشینی بطرف ارزروم گردید. حالا است که ارتش ایران به تعقیب و ضرب و زدن به سپاهیان عثمانی پرداخته، سواران نامدار ایران به سرکردگی از مملکت فارس اقله قلی سلطان حاکم ذراب با پانصد سوار، چرنداب سلطان بیگدلی شاملو حاکم ایج و نیریز و فسا با پانصد سوار، و ابراهیم خان حاکم گلزون با سیصد سوار و محمودخان والی بهبهان و کوه کیلویه با هزار و پانصد سوار و غیره دمار از روزگار ترکان در آوردند و هر روز از آنان تعدادی کشته و اسیر می نمودند.^۱

ضمن شرح وقایع سال ۹۵۶ و ۹۶۷ دو دفعه نام چرنداب سلطان بیگدلی شاملو برده می شود:

«... چون این خبر به سمع اشرف رسید، چرنداب سلطان شاملو را به مدد وی روانه‌ی چخور سعد^۲ گردانید... و ملازمان چرنداب سلطان شاملو او را گرفته بقتل رسانیدند.»^۳

در دفع متمرّدین و فتح ولایت شکی (۹۲۸ هـ. ق) نقش سرداران و سرکردگان ایل جلیل بیگدلی شاملو و جانبازی‌های میهن پرستانه غازیان این ایل از هر جهت سزاوار تمجید و شایان ستایش بوده است. مانند همیشه جوانمردانه و قهرمانانه در پای پرچم مقدّس سهرنگ ایران عزیز خون و جان نثار نموده، تا شاهد پیروزی را در آغوش کشیده‌اند. تمام ولایت شکی را به آغوش میهن گرامی باز گردانده‌اند.

صاحب «عالم آرای عباسی» می نویسد:

«... از بخت برگشتگی و غرور و ندانم کاری، درویش محمدخان روی از

۱ - تاریخ فاینامه‌ی ناصری، تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسایی، از انتشارات کتابخانه سنایی ص ۱۰۶.

۲ - چخور سعد - حوالی شهر ایروان و محلی که ایج میادزین (اوج کلیسا) ارامنه در آن مکان می باشد.

۳ - تاریخ جهان آرا، ص ۳۰۳.

دولت صفوی بر تافت. در ولایات شکی به تحکیم قلاع پرداخت و رایات مخالفت برافراشت و هر قدر خواستند که با استمالت او را از این ورطه‌ی هولناک نجات بدهند، مؤثر واقع نشد. در دامنه‌ی البرز کوه (در قفقاز) نقاط مستحکمی را برگزیده، پناهگاه ساخت. از قلاع مستحکمی که در این موقع محلّ پناه و سنگر این منمردین بود، می‌توان قلعه‌ی کیش، قلعه‌ی گله‌سن-گوره‌سن که خود درویش خان شخصاً در این قلعه متحصّن بود و غیره نام برد. لیکن در نتیجه‌ی ضربات گلوله‌های توپ و ضرب‌زن و بادلیج بزودی همه‌ی این قلاع و برج و باره تزلزل و اختلال یافتند. ساکنین آنها بیرون آمده، گروه گروه تسلیم شدند. خود درویش محمّدخان نیز از قلعه‌ی گله‌سن-گوره‌سن خارج شد پناه‌فرار گذاشت. ولی در دست‌غازیان شاملو به سرکردگی چرن‌داب سلطان بیگدلی شاملو دستگیر گردید. سرش را از تن نامبارکش جدا نموده، به پایه‌ی سر بر اعلی فرستادند. و این خطّه زرخیز و زیبای میهن عزیز را به آغوش مادر وطن برگردانیدند. و چنانکه اسکندر بیک ترکمان گوید:

«... تمامت ولایت شکی به تصرف اولیاء دولت قاهره در آمد و ساخت آن ولایت از خس و خاشاک اشرار پساک و ضمیمه‌ی محروسه شاه شرفناک گردید.»^۱

قاضی احمد قمی ضمن شرح وقایع سال ۹۵۹ ه. ق نام یکنفر از حکام بیگدلی شاملو را بشرح زیر ضبط نموده است:

«... وهم در این سال پهلوان قلی سلطان و حاجم سلطان اوزبیک ناگهان از جانب خوارزم به حوالی اسفراین آمدند. مجنون سلطان شاملو که حاکم آن دیار بود، با ایشان محاربه کرد بقتل آمد. در جنگ گاه (میدان) سرمجنون سلطان را از بدن جدا کرده بردند. بعد از آن جثه‌ی وی را نقل مشهد مقدّس معلّی مزکّی نموده، در صحنه‌ی آستان مقدّسه مدفون ساختند. بر لوح مزارش این بیت نقش شده:

تنم را وقت رفتن آستان دوست منزل شد

بحمدالله اگر سررفت خوش سر منزلی دارم^۱

در سال ۹۶۴ هجری قمری به چرنداب سلطان بیگدلی شاملو اتاییگی ولله بیگی شاهزاده سلطان سلیمان میرزا سپرده می شود. و چرنداب سلطان در تعلیم و تربیت شاهزاده بسیار دقیق و سختگیر بوده است. صاحب «خلاصة التواریخ» در این باره می نویسد:

«... شاهزاده‌ی مذکور را اجتناب و احتراز از محرمات نموده، حتی نمی گذاشت لباس ابریشمین بپوشد. و مقرر کرد که پس از خواندن کلام ملك علام رساله‌های فارسی در واجبات بخواند.»^۲

اسکندریک ترکمان، ضمن شرح وقایع سال ۹۶۵ هجری قمری اشاره به آمدن محمدشاه هندی به پایتخت ایران نموده، پس از مدتی اقامت در قزوین با کسب اجازه برای رفتن به تبریز و اردبیل می نویسد:

«... شاه قلی سلطان افشار حاکم کرمان و احمد سلطان شاملو حاکم سیستان و حسین قلی سلطان برادر او و سایر امرا و عساکر با سیصد نفر از قورچیان خاصه‌ی شاهی و ملازمان درگاه تعیین شدند تا در ملازمت آن حضرت باشند.»^۳

قاضی احمد ضمن شرح وقایع سال ۹۶۵ هجری قمری نام چند نفر دیگر از بزرگان و سرکردگان بیگدلی شاملورا ذکر می نماید. او می نویسد:

«... عباسعلی بیگ ولد چرنداب سلطان شاملو و قاسمعلی بیگ دورغوت- اوغلو شاملو و دیگر امرا پیوسته به اتفاق ابراهیم خان صاحب استرآباد بر سر ترکمان لوغورفتند.»^۴ صاحب «تاریخ جهان آرا» در شرح وقایع همین سال باز نام چند نفری از سرکردگان همین دودمان را ضبط می نماید. بدین طریق:

۱ - خلاصة التواریخ، ص ۳۶۰ و ۳۶۱.

۲ - خلاصة التواریخ، ۳۹۱ و ۳۹۲.

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندریک ترکمان - ۱ - ص ۹۹.

۴ - تاریخ جهان آرا ... صفحه ۳۰۳، خلاصة التواریخ ... صفحه ۳۹۱ و ۳۹۲.

« ... شاه کامیاب امر فرمود که به سرداری شاهقلی خلیفه ذوالقدر از امرای عظام ... بدرخان شاملو امیر دیوان ... عباسعلی سلطان شاملو و دیگر امرا با یکدیگر ملحق گشته به استرآباد رفته به اتفاق ابراهیم خان بر سر آبائی و ترکمان اوغلو روند. »^۱

مؤلف «تاریخ جهان آرا» ضمن شرح وقایع ۹۶۵ هـ. ق می نویسد :
« ... از ییلاق خرقان امراء عظام مثل ندرخان استاجلو، شاهقلی خلیفه مهرداد، محمدبیک ترخان، عباسبیک ولد چرنداب سلطان، احمدبیک قباوغلو قاجار و قاسمعلی سلطان بیگدلی شاملو ورستم خان افشار و دیگر امرا بر سر ترکمان اوغلو رفته و آنها را تا آن سوی آب راندند. »^۲

مؤلف «خلاصة التواریخ» ضمن وقایع سال ۹۶۵ می نویسد :
« ... و هم در این سال علیقلی خلیفه مهرداد ذوالقدر ولد شاهقلی خلیفه از حکومت دارالمؤمنین قم معزول شد. و از ابتدای سال ۹۶۵ حکومت آنجا به ولی خلیفه شاملو مفوض گشت. »^۳

در تاریخ «جهان آرا» وقایع سال ۹۷۱ می نویسد :
« ... در این سال ... بعد از مراجع خسروانه حسن بیک یساول باشی بیگدلی شاملو را مصحوب فرمود. »^۴

مؤلف «تاریخ جهان آرا» ضمن شرح وقایع سال ۹۷۱ هجری قمری درباره ی تعیین شدن یکی از بزرگان ایل بیگدلی شاملو به سفارت بلخ می نویسد :
« ... حسینقلی خان بیگدلی شاملو را که در آن زمان یساول باشی دیوان بود، همراه وی (اشاره به پیرمحمدخان بن جانی بیک سلطان والی بلده بلخ است) به رسم

۱ - تاریخ جهان آرا، ص ۳۹۳، ۳۹۴.

۲ - تاریخ جهان آرا، ص ۳۰۳.

۳ - خلاصة التواریخ ... ص ۴۳۶.

۴ - تاریخ جهان آرا ... ص ۳۰۹.

رسالت به بلخ فرستاد. «^۱ در جای دیگر در سال ۹۷۲ حسینقلی خان شاملو را نزد احمدخان والی گیلان می‌فرستد.

هم‌چنین مؤلف «تاریخ جهان‌آرا» ضمن وقایع سال احدی و سبعین و تسعمانه (۹۷۱) می‌نویسد:

«... در این سال به‌یورش خراسان پرداخته و اوزبیکان را از آن حدود تارو مار کردند ... در آن اثنا قراول امرا بدان حوالی رسیده، متعاقب آن بعضی امرا چون ولی خلیفه شاملو حاکم قم و خلیل سلطان سپاه‌منصور به مهرکه ناخته جمع کثیری از مردم قزاق را کشته و آنها را راندند. «^۲

قاضی احمد قمی ضمن شرح وقایع سال ۹۷۵ هجری قمری ضمن نام‌بری از حکام ولایات و ایالات آذربایجان و قم و ساوه و سایر ولایات، نام ولی خلیفه حاکم قم و احمد خلیفه‌وفادار شاملو حاکم سنقر را می‌برد که در یورش لاهیجان اشتراک نموده و از خود جلالت و رشادت فوق‌العاده نشان داده و جلب توجه شاه‌طهماسب را کرده و مورد تشویق و تلطیف رفیع شاهانه قرار گرفته است. «^۳

ضمن ذکر وقایع سال ۹۸۰ هجری قمری قاضی احمد قمی می‌نویسد:

«... وهم در این سال در چهاردهم شهر جمادی‌الثانی، شاه عالی امیرخان موصللو را که بیست‌سال حکومت همدان به او و والد او متعلق بود، بنا بر ظلم و زیادتی که به اهل آن مملکت نموده بود عزل فرموده، از روی غضب حکومت سمنان و خوار به او داد. مقرر کرد که درخوار که به‌هوای بد موصوف است ییلاق و قشلاق نماید و پولاد خلیفه شاملو را حکومت همدان مقرر کردند. «^۴

امیر شرف‌الدین خان بدلیسی می‌نویسد:

۱ - خلاصة التواریخ ... ص ۴۴۲.

۲ - تاریخ جهان‌آرا، ص ۳۰۹.

۳ - خلاصة التواریخ، ص ۴۷۱.

۴ - خلاصة التواریخ، ص ۵۷۹.

« ... تازمان شاه طهماسب که اولمه‌ی تکلو میرمیران^۱ آذربایجان گشته ، اکثر اوقات در وان و سلطان بسر برده بمحافظت سرحد مبادرت می نمود . و رتق و فتق امور سلطنت شاه طهماسب در قبضه‌ی اقتدار جوهره سلطان تکلو بود . چون حسینخان بیگدلی شاملو در ییلاق گندمان اصفهان به اتفاق سایر طوایف قزلباش جوهره سلطان را بقتل آورد . امراء تکلو پراکنده گشتند و اولمه در تبریز رایت مخالفت برافراشته ، خزاین و دقاین شاه طهماسب را متصرف شد . متمولان تبریز را مصادره کرد . به تغلب اسباب و اموال بسیار جمع کرده ، بطرف وان رفته ، اظهار عبودیت به آستانه سلطان سلیمان خان کرد و انواع تعهدات نمود . »^۲

سان دیدن شاه طهماسب اول از لشکریان قزلباش

در سال ۹۳۶ هجری قمری

ما ذیلًا از چند مرجع تاریخی درباره‌ی ترکیب سپاهیان صفوی نقل قولهایی می کنیم . بدو مطلبی را که در خلاصه التواریخ^۳ آمده و تاکنون مورد توجه قرار نگرفته درباره‌ی سان دیدن شاه طهماسب اول از لشکریان در سال ۹۳۶ هجری قمری ذکر می کنیم . این امر در واقعه‌ی لشکر کشی برای جنگ با عبیدخان که خراسان را اشغال کرده بود اتفاق افتاد . ما تنها به ذکر میزان قدرت و خصوصیات واحدهای مختلف سپاه اکتفا می ورزیم و از ذکر اسامی امرای قزلباش در می گذریم :

القاس میرزا (برادر شاه طهماسب اول) :	۴۰۰۰ سوار
بهرام میرزا (برادر شاه طهماسب اول) :	۳۰۰۰ سوار

۱ - میرمیران یعنی امیر امیران ، امیرالامرا ، بیگلربیگی ، سرفرمانده .

۲ - شرفنامه ، تاریخ مفصل کردستان ، تألیف شرف الدین خان بدلیسی ، مقدمه و تعلیقات

وفهارس بقلم محمدعباسی ، مؤسسه مطبوعاتی علمی ، تاریخ چاپ ندارد ، ص ۵۴۰ .

۳ - خلاصه التواریخ ص ۸۶۱ تا ۸۸۱ .

حدود ۱۵۰۰۰ سوار ^۱	امرای تکلو :
۱۶۰۰۰ سوار ^۲	» استاجلو :
۹۱۵۰ سوار	» شاملو :
۸۰۰۰ سوار	» ذوالقدر :
۶۰۰۰ سوار	» افشار :
۶۰۰۰ سوار	» قاجار :
۱۰۰۰ سوار	» ترکمان، موصلو، بایندریه :
	» زیك و چگنی و سایر اکراد و عشایر و ایلات از قبیل از آن گذشته
۱۵۵۵۰ سوار	» چینی ^۳ ، عربگیرلو، ورساق و خنسلو جمعاً :
	سیدها، نقیب‌ها، روحانیون، شیوخ، قضات، خدمتگذاران بقاع متبرکه
۴۰۰۰ مرد	جمعاً
۱۰۰۰ تیرافدا از سوار از جرجان (استرآباد)	خواجه مظفر بتکچی ^۴ :
	و ساری. «مازندران، امیرشاهی‌خان و برادرش امیر تیمور سلطان ^۵ که هر
۲۰۰۰ سوار و پیاده‌ی مازندرانی	دو سید بودند» :

۱ - در مورد بعضی از امرای قزلباش دیگر از سوار سخن به میان نرفته، بلکه فقط نوشته شده است «مرد جرار»، «نفر». اما بدون هیچ تردیدی منظور نویسنده همان سوار است.

۲ - روشن نیست: چه بسا که می‌توانست از ۲۱۰۰۰ سوار استاجلو صحبت به میان باشد.

۳ - برای چندتن از امرای افشار، ذوالقدر و ترکمان ارقامی ذکر نشده است.

۴ - نام این عشیره درمآخذ مختلف به صورت‌های گوناگون آمده است. غازیان چینی در قرن هفدهم مسیحی در گیلان بوده‌اند (رجوع شود به عالم‌آرای عباسی، ص ۱۰۸۸، عباسنامه، ص ۳۰۸). اینکه اصل و منشأ این عشیره از کجا بوده است روشن نیست.

۵ - درباره‌ی این شخص رجوع شود به فصل دوم همین کتاب.

۶ - در موضع مزبور، ص ۸۷ ب: او امرای مازندران امیرزاده‌های آنجا امیرشاهی‌خان

«خواجهمای ولایت ترشیز چون مظفر سلطان و ضیاءالدین سلطان^۱
۱۰۰۰ تیرانداز

«تبرایان دیندار مقدم ایشان میرکبکی سبزواری^۲
۲۰۰ مرد «با اسب و تجهیزات»

«وزرا و مستوفیان و منشیان و سایر نویسندگان دفترخانه و بیوتات^۳
۱۷۰۰ سوار

«عملی بیوتات^۴
۳۸۰۰ سوار
«قورچیان عظام و یوزباشیان کرام و خواص لشکر انام تحت فرمان دورق بیک
قورچی باشی^۵ ۵۰۰۰ قورچی
جمع کل ۱۰۲۶۰۰ نفر

→
و امیر تیمور سلطان هردو برادران سادات عالی نسب، امیرشاهی فرمانروای معروفی
است از سلسله مرعشی که از سال ۹۳۲ تا ۹۳۹ هجری قمری در بارفروش حکومت
می کرد. رجوع کنید به اثر زیر در مجله دورنال آسیاتیک سالهای ۲۵ - ۱۹۴۳ ،
ص ۲۳۹ و ۲۴۵ :

H. L' Rabino di Borgomale . L' Histoire du Mâzandarân .
و همچنین صفحه ۲۴۵ سال ۱۹۴۸ همان مجله مقاله ای به قلم همین نویسنده تحت
عنوان :

L' Histoire du Mâzandarân . Note Complémentaire .

۱ - همان موضع.
۲ - همان موضع. تبرایان از پیروان متعصب مذهب شیعه بودند که جهت تأمین معاش
خود (۱) سه خلیفه را تعیین کردند (رجوع کنید به عالم آرای عباسی، ص ۲۱۴؛ تاریخ
عباسی، ص h ۲۰ به بعد؛ روضة الصفوة، ص ۹۷ a، ۲۷۲ a، ۲۸۷ b؛ احسن -
التواریخ، ص ۲۷۲؛ تاریخ ایلچی نظام شاه، ص a ۸؛ از آن گذشته شاه اسماعیل دوم
اثر هیتس، ص ۷۶، ۷۷ به بعد).

۳ - همان موضع.

۴ - همان موضع.

۵ - همان موضع.

حوادثی در گیلان و طوالش

عزیمت مظفر سلطان والی بیه‌پس به شیروان و قلعه‌ی دربند و سرانجام کار او مظفر سلطان^۱ چون در میان مردم تکیه‌گاه و محبوبیتی نداشت و به واسطه‌ی خطاهای مکرری که از وی سرزده بسود مغضوب شاه طهماسب گردیده، هر آن خطر دستگیری و غضب پادشاه صفوی را انتظار داشت. بر آن شد که از سرزمین آبا و اجدادی خود و دولت قدیمی دودمان خود وداع نموده، جلای وطن شود، روی بجانب شروانات بگذارد، این بود که به کشتی نشسته به سواحل شروان رسید. در شهر شماخی مستحضر شد که با جناقتش سلطان مظفر حاکم دربند که صبیبه‌ی شاه اسماعیل را در نکاح داشت در گذشته، و شاهزاده خانم بیوه مانده است و هم اکنون در قلعه‌ی دربند در خانه‌ی شوهر خویش می‌باشد. در صدد برمی‌آید که از شروان به دربند رفته، شاهزاده خانم نامبرده را به عقد ازدواج خود در آورد. شاید با این وسیله حکومت آن سامان و جلب خاطر شاه طهماسب را بنماید.^۲

لیکن شاهزاده خانم با سیاست و دانایی آنقدر اورا سرگرم می‌سازد و امیدوار نگاه می‌دارد تا مراتب را سریعاً بوسیله‌ی شخص معتمدی به شاه طهماسب عرضه می‌کند. شاه طهماسب در تبریز از مضمون نامه‌ی همشیره‌ی عالیه آگاهی یافته، فوراً بایزید سلطان شاملورا که حاکم مغان و ارسباران^۳ بود طلبیده و زنجیری به او داده فرمان داد که با یکصد نفر جوان دو اسبه ابلغار کرده، خود را به قلعه‌ی دربند رسانیده، مظفر سلطان والی بیه‌پس را زنجیر کرده، بدرگاه جهان‌پناه آورد.^۴

۱ - مظفر سلطان حاکم بیه‌پس و سلطان مظفر حاکم دربند با جانانی بودند و هر کدام بایک خواهر شاه طهماسب ازدواج نموده بودند.

۲ - معلوم می‌شود که زن خود او فوت کرده بوده است و الاً با شرط زنده بودن زنش مطابق شرع اسلام او نمی‌توانست دو خواهر را با هم به عقد ازدواج در آورد.

۳ - در اصل ارسبارود.

۴ - تاریخ گیلان، تألیف عبدالفتاح فومنی، با مقدمه و تصحیح عطاءالله تدین و نقش گیلان در نهضت مشروطه ایران، سال انتشار ۱۳۵۳ خورشیدی، ص ۴۱ تا ۴۳.

بدین ترتیب بایزید سلطان بیگدلی شاملو مأموریت محوله را طابق النعل و بالنعل انجام می‌دهد. مظفر سلطان را در زنجیر به تبریز بدرگاه شاه طهماسب اول می‌آورد. شاه طهماسب از کشتن شاه‌خاتم^۱ صرف‌نظر نموده با دادن مبلغ یکصد تومان تبریزی سیورغال او را به ولایت گواشیر کرمان می‌فرستد، در آنجا پس از چندی با اجل طبیعی می‌میرد. لیکن «مظفر سلطان مستمند را در هفتم ربیع الآخر سنه‌ی ثلث اربعین تسعمائه (۹۴۳ هـ. ق) قبای باروی پوشانیده و به قفس تنگ‌نشانده به‌منجیق بر سر گلدسته رشیدیّه بالا کشیده تفنگ‌باران کردند».^۲

یکی از سرکردگان و معتمدان خاندان بیگدلی که در حین اجرای فرمان شاه طهماسب بقتل رسید «بوالقلی سلطان بیگدلی شاملو ایلچی شاه طهماسب بود که بجهت استحکام امور سرحد و سامان گیلان «بیه‌پس» و «بیه‌پیش» و توابع آمده بود».^۳ از طرف خان احمدخان والی لاهیجان بقتل رسید. از این قتل «خاطر شاه طهماسب منحرف گشت، مقرر نمود که معصوم‌یک صفوی اعتمادالدوله، لشکرهای اردبیل، مغان، ارسباران (ارسیارود)، قزل‌آغاج، لنکران، خلخال و طارمین را برداشته به اتفاق بایندر خان طالش و آستارا و امیره ساسان حاکم کسگر و احمد سلطان وکیل جمشیدخان خلیفه حاکم کهدم روانه آلکای «بیه‌پیش» شده، خان احمد والی ولایت مذکور را دستگیر نموده بدرگاه عالم‌پناه بیاورند.

حسب فرمان واجب‌الاذعان چندین هزار عسکر از راه آستارا و کسگر به گیلان آمدند. لشکر عراق، قزوین، طارمین از راه منجیل و حزرویل به‌جانب گیلان حرکت نمودند. او را بسزای اعمال خود رساندند. این واقعه در سال ۹۷۳ هـ. ق روی داد.^۴

۱ - شاه‌خاتم از یاران قیلا دستگیر شده مظفر سلطان است.

۲ - همان کتاب. ص ۴۳.

۳ - تاریخ گیلان، تألیف عبدالفتاح فومنی، ص ۵۰ و ۱۵۱.

۴ - تاریخ گیلان، تألیف عبدالفتاح فومنی، ص ۱۵۲.

تصویر شاه طهماسب اول صفوی

از روی تابلو موزه «روایال گالری دزوفیسی» در شهر فلورانس
که در زمان سلطنت آن پادشاه کشیده شده است .

اگر صد سال مانی در یکی روز

بیابد رفت از این کاخ دلفروز

وفات شاه طهماسب

شاه طهماسب پس از پنجاه و سه سال و شش ماه سلطنت و ۶۴ سال زندگی در مورخه شب سه شنبه پانزدهم ماه صفر سال ۹۸۴ هجری قمری زندگی را بدرود گفته، يك کشور در معرض طوفان و آشوب قرار گرفته را خدا حافظی نموده و رفت.^۱ اوضاع دولت و مملکت آرام نبود. در هر سو سودایی می پخت و هر شاهزاده ای در ادعای سلطنت و بدست گرفتن قدرت بود. در دستگاه دولتی بسویزه در سپاه قزلباش نه اینکه وحدتی حکمفرما بود، بلکه نفاق و چند تیرگی و بدبینی سران و سرکردگان ارتش و ابلات، طرفداری هر ایل و سرکرده از يك شاهزاده اوضاع را آشفته تر و سرنوشت کشور را بی سر و سامان تر و وضع مردم را پریشان تر ساخته بود.

از طرف شاه طهماسب رسماً جانشین و ولیعهدی تعیین نشده بود. وی در دوران سلطنت بی ولیعهد بود. بعد از مرگ شاه مدعی سلطنت فراوان گردید و هرج و مرج آغاز شد. نخستین کسی که قربانی این حادثه گردید، حکیم ابوالنصر بزشک

۱ - خلاصه التواریخ: «ایام حیات آن حضرت شصت و چهار سال و یکماه و نوزده روز

بود و مدت سلطنتش پنجاه و سه سال و شش ماه و بیست و هشت روز.» ص ۵۹۳.

مخصوص او بود که به اتهام خیانت در معامله بقتل رسید. شبانه تعدادی از سران و سرکردگانی که از میان بیگانگان به دستگاه دولت راه یافته، صاحب مقام و نیرو شده بودند در صدد دستبرد برآمدند. شمخال سلطان چرکس بسابعضی از این قبیل امرای با نیت اینکه دستبردی نمایند، به میدان اسب آمدند. مردم شهر قزوین سراسیمه و نگران همه دهشتناک و مرعوب در صدد محافظت خانه‌های خود و انتظام پایتخت برآمده بودند.

سلطان حیدر میرزا پیش از دیگر شاهزادگان در تلاش بود، انتظار رسیدن بمقام سلطنت را داشت. از سرکرده‌های حاضر در پایتخت حیدر سلطان ترخان، امیر اصران افشار، حسین بیگ بیگدلی شاملو^۱ محمدقلی خلیفه شاملو مهرداد، محمود بیگ افشار، سلیمان بیگ ولد سهراب خلیفه ترکمان، ولی بوداق روملو، خان ولی بیگ بهارلو هر کدام با تعدادی افراد مسلح گرد هم آمده، در صدد گرفتن یک تصمیم عاقلانه و مفید بحال مملکت مشورت می نمودند، که خبر توجه امرای استاجلو به دولخانه (دربار) بقصد برگزیدن شاهزاده سلطان حیدر به سلطنت به آنها رسید، کشمکش رسماً آغاز گردید. حسین بیگ یوزباشی بیگدلی از طرف این امرای مأموریت یافت که رفته با سران استاجلو صحبت نماید، که در میان وراث سلطنت شاهزاده اسماعیل میرزا اصلح تر و لایق تر است و مصلحت دولت صفویه، کشور و سپاه قزلباش در این است که وی از قلعه‌ی قهقهه به پایتخت آورده شود. بر سریر سلطنت نشسته، تاج پادشاهی بر سر نهد و لقب مرشد کامل به او شایسته تر است. امرای استاجلو در جواب گفتند:

«... از پایتخت تا قهقهه مسافت بعید است، و شاهزاده سلطان حیدر با سپاه بیشتر در پایتخت است به توهم نسبه نقد حاضر را گذاشتن و موجود ذهنی را بزموجود

۱ - حسین بیگ بیگدلی شاملو برادرانی بنامهای: فتح الله بیگ، شاهقلی بیگ، ندر علی بیگ و شاهوردی بیگ بیگدلی شاملو داشته که با فرمان شاه اسماعیل دوم به قتل رسیده‌اند.
 ر.ک: تاریخ عالم آرای عباسی - ۱ - ص ۲۰۱.

خارجی مرجح دانستن کمال بی‌خردی است. و با این شعر جواب دادند:

دو شعله زیك شمع دارند رنگت یکی نور صلح و یکی نار جنگ
بود نور صلحش شبستان فروز ولی نار جنگش بود خانه سوز^۱

در این هنگام سرنوشت‌ساز که مصالح عالی‌ه‌ی کشور و تعیین جانشین سلطنت در میان است، نقش مهم و اساسی در دست حسین بیك بیگدلسی شاملو فرزند سرمساق بیك می‌باشد. اوست که «فوجی از قورچیان شاملو را»^۲ برای کارزار آماده می‌سازد. اوست که دستور آمادگی سپاه قزلباش را می‌دهد. و دیگر سرکرده‌ها با صوابدید او حرکت می‌نمایند:

«... در این اثنا که به تحقیق پیوست که امرا (امرای استاجلو) جمعیت نموده‌اند، در ساعت به اجتماع لشکر فرمان داد. بعضی از آنها (سرکرده‌ها) مثل صدرالدین خان صفوی، حمزه بیك طالش، علی‌خان بیك گرجی (خال شاهزاده سلطان حیدر) و زال گرجی نزد وی آمده، قرعه‌ی مشاورت در میان انداختند.»^۳

حسین بیك بیگدلسی شاملو مورد اعتماد و توجّه دربار و پسران شاه طهماسب نیز می‌باشد. در این لحظه‌ی بحرانی و حساس شاهزاده ابراهیم میرزا فرزند دیگر شاه طهماسب برای مشورت و گفتن عقیده‌ی خویش به نزد وی می‌آید. صاحب «خلاصة التواریخ» می‌نویسد:

«... قبل از این اراده بساعتی نواب سلطان ابراهیم میرزا از خانه‌ی خود سوار شده، به در خانه‌ی حسین بیك آمده. شاهزاده سلطان مصطفی و حسین بیك را در محلّ سوار شدن که جلو کشیده بودند ملاقات کرده گفت: «که صلاح دولت چنان است که ترك قتال و جدال کرده، در خانه‌های خود مقیم شویم، که درخت دشمنی مبهوی پشیمانی بار آورد و تخم نزاع ثمره‌ی انقطاع دهد:

۱ - خلاصة التواریخ - ۱ - ص ۶۰۲.

۲ و ۳ - خلاصة التواریخ، ص ۶۰۳.

بود دوستی شمع مجلس فروز
 خصوصت بود آتش خانه سوز
 فروزان مکن آتش رستخیز
 مبدا شراری فتد در تو نیز
 آمدن من نزد شما بنا بر صلاح مسلمانان است که در میانه ضایع نشوند و الا
 مرا به سلطنت کاری نیست.^۱
 لیکن بنا بقول مشهور:

چون سعادت نبود کوشش بسیار چه سود

بر مصداق: نرود میخ آهنین بر سنگ، هردو طرف از اندیشه و خرد یاری
 نگرفتند و بر اساس تعصب بیجا به جنگ و جدال پرداختند. هنوز نعش شاه طهماسب
 در زمین بود، فرزند معصوم و نوجوانش را «که رشک گل و سمن بود از لباس حیات
 عاریتی عریان و برهنه ساختند ... و آخر روز پنجشنبه هفدهم شاهزاده سلطان
 ابراهیم میرزا به دولتخانه آمده علمارا حاضر ساخت و تجهیز و تکفین شاه جم جاه
 غفران پناه را نمود. شاهزاده سلطان حیدر را نیز غسل داده چهار نفر از بیلداران در
 جوار امامزاده حسین ... دفن کردند.»^۲

نهایت اسماعیل میرزای ناپاک بر اورنگ سلطنت برگزیده می شود. از قلعه‌ی
 فقهه به قزوین می آید. در جامع قزوین خطبه به نام وی خوانده می شود. اسماعیل میرزا
 زمام امور مملکت را بدست می گیرد.

طبق مندرجات تواریخ شاه طهماسب دوازده پسر و هفت دختر داشت که قاضی
 احمد قمی صاحب «خلاصة التواریخ» درباره‌ی کوچکترین دختر وی می نویسد:
 «... هفتم مهدعلیای زینب بیگم که بهترین بنات شاهسی اند، شاه اسماعیل
 (دوم) او را به ایالت پناه علی قلی خان بیگدلی شاملو نبیره‌ی دورمیش خان داده، عقد
 نمودند. چون میانه‌ی امراء خراسان و عراق^۳ نزاع بهم رسید، آن ازدواج صورت

۱ - خلاصة التواریخ، ص ۶۰۳ و ۶۰۴.

۲ - همان کتاب، ص ۶۰۵.

۳ - جای عراق ماوراءالنهر باید بشود. مؤلف.

نبست و همچنان در حبaleی اوست.^۱

اسکندربیک ترکمان در «تاریخ عالم آرای عباسی» خود در پایان فصل سلطنت شاه طهماسب اول شمه‌ای از ایلات هفنگانه مؤسس سلطنت صفویه شرح داده، درباره‌ی ایل بیگدلی شاملو نیز با کمال صراحت و بلاغت مطالبی بیان داشته است که ما نوشته‌های آن مورخ بزرگ را عیناً در اینجا می‌آوریم. همچنین در فصول بعدی نیز بهمین روال رفتار خواهیم کرد و به نوشته‌های دُرّبار آن بزرگوار استناد خواهیم نمود.

اسکندربیک ترکمان و ایل بیگدلی شاملو

چنانکه گفتیم اسکندربیک ترکمن مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» در آخر فصل سلطنت شاه طهماسب صفوی، ضمن ارائه‌ی سیاهه‌ی فرزندان و نزدیکان وی و ایضاح نسب و حسب این پادشاه، زیر سرلوحه‌ی: «ذکر امراء نامدار از خوانین و سلطانان عالیمقدار...» سیاهی تنظیم و تقدیم تاریخ نموده است، که ابتدا از همان دودمان بیگدلی شاملو آغاز می‌گردد. نام چندتن از سران و سرکردگان و خلفای دودمان بیگدلی شاملو را بقلم می‌آورد که، ما عیناً همین یک صفحه را از آن تاریخ را ذیلاً نقل می‌کنیم:

ذکر امراء نامدار از خوانین و سلطانان عالیمقدار که بعضی در درگاه معلی و بعضی در ممالک بودند.

«امراء عظام و خوانین والامقام و سلطانان خرد و کلان که در حین ارتحال حضرت شاه غفران پناه به رتبه‌ی امارت سرافراز بودند. اکثر ایشان صاحب طبل و علم و خیل و حشم بودند و از ثبت دفاتر دیوان اعلی معلوم گشته یکصد و چهارده اند و اسامی چند نفر از معتبران و بزرگان هر طبقه و هر اویماق در این صفحه مندرج می‌گردد.»^۲

۱ - همان کتاب. ص ۶۱۰.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی - ۱ - ص ۱۳۸.

تصویر مجلس پذیرایی شاه تهااسب اول از بهاءون اوشاه هندوستان
نقش اول دست راست بهاءون اول

سپس به شرح احوال و ذکر نامه‌های سرداران و بزرگان اشاره می‌نماید .
بشرح زیر :

ذکر اسامی امراء طایفه شاملو :

«طایفه شاملو که معظم طوایف قزلباش و بقدمت خدمت و حقوق و جانشپاری از همه درپیش و سردفتر اویماقانند و در زمان خاقان جهانستان^۱ و ظهور این دولت و خاندان و اوایل جلوس همایون حضرت شاه جنت مکان^۲ امراء بزرگ و خانان عالیشان در میان طبقه‌ی شاملو بودند مثل حسین بیک^۳ اللهی خاقان سلیمان‌شان^۴ ابوالبقا شاه اسماعیل بهادرخان و عبدی بیک که بشرف مصاهرت آن حضرت سرافرازی داشت و دورمیش خان ولد او، حسین خان برادر مشارالیه که خواهرزاده‌ی حضرت شاه جنت مکان بود، زینل خان و آغزیوارخان و غیر ذلک به مناصب بلند و تیولات ارجمند از سایر اویماقات امتیاز داشتند. اما در این هنگام پنج نفر صاحب نقاره و علم بیش نبودند، معظم ایشان ولی خلیفه اوچی که حاکم مشهد مقدس معلی و زیاده از دیگر امراء صاحب قشون و لشکر بود. اکثر میرزاهای شاملو در سلك قشون او منتظم بودند. فولاد خلیفه حاکم ولایت همدان بود. دیگر سلیمان خلیفه که او از حکومت استرآباد معزول گشته در درگاه معلی بود.»^۴

از همین چند سطر بالا اعتبار، شوکت، قدرت و دایره‌ی نفوذ ایل و تبار بیگدلی شاملو روشن می‌گردد و معلوم می‌شود که ایل جلیل بیگدلی بمنزله ستون فقرات دستگاه سلطنت صفویه و پایگاه قدرت و عظمت ایران عزیز بوده است.

اسامی تعدادی از سرکرگان ایل جلیل بیگدلی شاملو را مؤلف «تاریخ قزلباشان» (تألیف شده بین سالهای ۱۰۰۷ و ۱۰۱۳ هجری قمری) چنین می‌نویسد :

نخست دربارهی کتاب خود می‌نویسد:

۱ و ۲ و ۳ - اشاره به القاب شاه اسماعیل اول می‌باشد .

۴ - همان کتاب ص ۱۳۸ .

«... این کتابی است در ذکر طوایف غزلباش که به تاج و هاج شاهی مفتخر و مباحی اند و کمر خدمت خاندان عظیم الشان صفوی بر میان جان بسته در ممالک ایران به منصب جلیل القدر خانی و سلطانی سرافرازند.»^۱

قسم اول در ذکر جماعتی که در دست راست می باشند:

قوم شاملو :

«... ایشان در حوالی حلب و ادرنه و طرسوس و سایر بلاد می باشند و از جمله مریدان خاندان عظیم الشان صفوی اند و در زمان خاقان سلیمان مکان اسکندرشان المؤید به تأییدات الملك الجلیل ابو الفتح شاه اسماعیل انارالله برهانه از جمیع اویماقات بزرگ بودند. از امرای معتبر ایشان حسین بیک الله است. وی در لاهیجان در خدمت خاقان اسکندرشان می بود، چون آن حضرت ظهور کرد امیرالامراء شد ... بعد از قتل شیبک خان و فتح خراسان ... حاکم هرات گردید و بعد از شکست امیرنجم ثانی بدرگاه^۲ عالم پناه آمده و در جنگ چالدران کشته گردید.»^۳

عابدین بیک^۴ (همان عبدی بیک یا زین العابدین بیک) در ساروترخان بادویست (بعضی ها با سیصد سوار نوشته اند) جوان شاملو از بلاد شام خدمت خاقان اسکندرشان آمده منظور نظر آن حضرت گشت و از جمیع امراء ممتاز گردید و پسرش دورمیشخان

۱ - مجموعه تاریخ ایران ، اصح التواریخ ، تاریخ قزلباشان ، از روی نسخه منحصراً بفرد کتابخانه ملی ملک ، به اهتمام میرهاشم محدث تهران ۱۳۶۱ ص ۸ ، نسخه خطی در کتابخانه ملی ملک زیر شماره ۶۲۸۴ - ۱۳۷۷۸ در ۱۵۵ صفحه با خط بسیار زیبای نستعلیق محمد رشید و تمام کتاب مجداول و مذهب در هر صفحه ۹ سطر نگهداری می شود .

۲ - درگاه = دربار ، آستانه ، در - گاه یعنی درب منانی که محل بار دادن بود .

۳ - همان کتاب ص ۸ .

۴ - پدر تاجلویی بیگم خانم همسر محبوب شاه اسماعیل و شوهر یکی از خواهران شاه اسماعیل و پدر دورمیشخان و حسین خان بیگدلی شاملو .

بعد از امیرخان حاکم هرات شد.^۱

دیگری از امرای معتبر شاملو، حسین خان برادر دورمیش خان است. وی خواهرزاده‌ی شاه غفران پناه بود. بعد از قتل جوهه سلطان تکلو امیرالامراء شد. سالها والی خراسان و حکمران هرات بود و در همانجا درگذشت و در آستان قدمس وضوی مدفون گردید.

زینل خان بیگدلی شاملو، حسب‌الفرمان چندسالی والی هرات و حکومت استرآباد بود و درسهای اربع و ثلثین و تسعمائه (۹۳۴) در فیروزکوه با زینش خان اوزبیک جنگ کرده و کشته شد.

دیگری از امرای معتبر این قوم آغزیوارخان است. در بهادری بی بدل بود حسب‌الفرمان للهی سام میرزا و حاکم هرات شد. بعد از قتل حسین خان توقم بخود راه داده، سام میرزا را برداشته متوجه قندهار گردید. با کامران میرزا ابن بابر پادشاه جغتای جنگ کرده، کشته شد. پدرش دمری سلطان نیز از امرای معظم شاه دین پناه بود، در بسطام با عبیدخان اوزبیک جنگ کرده، کشته شد.

دیگری ولی خلیفه است. سالها ملازمت بهرام میرزا کرده، آخر حاکم قم شد. در جنگ قزاق مردانگیها نمود، والی مشهد مقدس گشت.

دیگری از امرای معتبر این قوم زین الدین سلطان است. سالها حکومت اسفراین کرده، در زمان شاه دین پناه در آن دیار از عالم انتقال نمود، پسرش پیرعلی سلطان بجای وی نشست.

دیگری از خوانین محترم آن قوم علیقلی خان است.^۲ وی پسر سلطان حسینخان بن عبدی بیگ بن دورمیش خان^۳ است. از وقت جلوس شاه اسماعیل ثانی

۱ - همان کتاب ص ۸ و ۹.

۲ در حق علیقلی خان اول، ده نفر قزلباش شاهکار ادبیات معاصر، بقلم حسین مسرور، جلد دوم ص ۲۵۱، ۲۵۲.

۳ - مقصد پدر عبدی بیگ دورمیش خان اول است که جد دورمیش خان انیس الحضرت می باشد، و معمولاً هر کس به منصب ایشیک آقاسی باشی منصوب می شد حکومت وی و همدان تیول وی قرار می گرفت.

تازمان استیلای عبدالله خان اوزبیک بر خراسان، وی والی دارالسلطنه‌ی هرات بود، چون بلده‌ی فرخنده را بعد از نه ماه محاصره اوزبکیّه مفتوح ساختند، او را گرفتند و بقتل رساندند.

دیگری از امرای معتبر آن قوم حسین خان سوم است. وی مدّتی حکومت دارالمؤمنین قم نموده چون حضرت اعلی در سنه‌ی سبع و الف (۱۰۰۷) خراسان را مستخلص ساخت، حکومت هرات را بدو تفویض نمود و الحال والی آن ولایت است.

دیگری از امرای آن قوم علیقلی خان است. مدّتی حکومت دارالعباد یزد و ابرقوه بدو مرجوع بود، الحال در خدمت اعلی منصب ایشیک آقاسی (رییس تشریفات، رییس دربار) معزز و مشرف است و دارالملک ری به نیول وی مقرر است.

و دیگری نجفقلی خان ولد قنبرخان است و الحال حاکم قائن است.^۱

۱ - همان کتاب، ص ۱۰ و ۱۱، نگاه کنید به «تاریخ عالم آرای عباسی»، ص ۱۳۸.

ایل بیگدلی شاملو

در دوران حاکمیت کوتاه (۹۸۵ - ۹۸۶) شاه اسماعیل دوم

سرانجام قزلباش‌ها پس از مناقشات و مبارزات خونین اسماعیل میرزا را از قلعه‌ی قهقهه آورده، به سلطنت برگزیدند. او را بجای مرشد کامل نشانند. این شخص که بسبب قصورهای جدی و اخلاقی و سیاسی در جوانی مورد خشم و غضب پدر قرار گرفته، نوزده سال و ششماه و ۲۱ روز^۱ بدون کوچکترین گذشت و عطفوت در زندان قهقهه محبوس بود، مسلم بود که از هیچ جهت برای تاج و تخت ایران و مرشد کاملی قزلباشان لیاقت و توان و صلاحیت نخواهد داشت. جز فساد و جنایت و کشتار و انتقام و حسد، کاری از این موجود فاسد عقده‌دار ساخته نخواهد گردید.

لیکن این مسئله سلطنت و مرشد کاملی برهمگان بویژه به صوفیان صافی نژاد و پاک‌نهاد و سرسپرده و جانباز قزلباش با تمام ابعادش روشن نبود. آنها پادشاه را ظل‌الله، وارث پیغمبر اسلام، سردار واجب‌الاطاعه مسلمانان و رونق‌بخشنا بازار امت شیعه‌اثنی‌عشری دانسته، به‌او چون نماینده‌ی پروردگار در روی زمین می‌نگریستند. فرمانبردار محض و مطیع و بیچون و چرای وی بودند. این بود که بدون هیچ‌قید و شرطی تابع اراده و فرمان وی گردیده و هر چه اراده می‌کرد اجرا می‌نمودند و اطاعت محض شعار آنان بود.

متأسفانه از ایل و از دودمان بیگدلی شاملونیز شماری از بزرگان و سران و سرکردگان از لحظه‌ی مرگ شاه طهماسب^۱ آغاز بفعّالیت نمودند که اسماعیل میرزا را جانشین پدر سازند. سرانجام نیز برای تمّای خوشبایرانیشان نایل آمدند. غافل از اینکه چه فتنه‌ها و فسادها که از این موجود سنگدل و خونخوار بی‌شرم و بی‌عاطفه سر خواهد زد! و در ظرف یکسال و اندی، آری فقط در مدّت ۱۷ ماه سلطنت تعداد معتنابهی از رجال و بزرگان ایران و تخمیناً بیشتر برادران و خواهران و عموزادگان و عمّه‌زادگان را با تیغ بی‌دریغ بخاك و خون خواهد کشید. و با این عمل ناپکارانه‌ی این جانی بالفعل تیشه‌ی نیز و سختی به ریشه‌ی دودمان صفوی و دیگر دودمانهای ایران دوست زده خواهد گردید. و دودش بعدها بچشم همه‌ی ایرانیان خواهد رفت. چنانکه رفت.

آری طرفداران بقدرت رسیدن اسماعیل میرزا از روی ساده لوحی و ایمان و اعتقاد کامل بخاندان صفوی بود که به چنین خبط تاریخی جبران‌ناپذیر و جنایت مخوفی مرتکب شدند. خود و کشور عزیزشان را ویران، بدبخت و مغبون و ورشکست ساختند و در رسانیدن شاه اسماعیل دوم به تاج و تخت کوشش‌های فراوان بعمل آمد.

۱ - در شب مرگ شاه طهماسب طرفداران حیدر میرزا نامه‌ای به دژبان قهقهه نوشته و تکلیف از بین بردن اسماعیل میرزا در قلعه نمودند تا که حیدر میرزا بدون رقیب بتواند جانشین پدر گردد، نامه را بوسیله زال بیک گرجی به قلعه فرستادند، لیکن زال بیک با نامه در سلطانیّه بدست خلیفه‌ی بیگدلی شاملو حکمران آنجا افتاد و زندانی گردید. خود خلیفه‌ی شاملو راهی قهقهه گردید و خبر مرگ شاه طهماسب را به اسماعیل میرزا رسانید، بدستور اسماعیل میرزا برای گرد آوردن لشکر به تبریز و اردبیل رفت. وی نخستین شخصی بود که به طرفداری اسماعیل میرزا خود را به پای دیوارهای قلعه‌ی قهقهه رسانید. چند روز پس از آن فرستادگان پریخان خانم و حسینقلی خان خلفا نیز رسیدند و اسماعیل میرزا که هنوز بمرگ پدر و کشته شدن برادر یقین کامل نداشت، از احوالات پایتخت آگاه ساختند. رک: زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، نصرالله فلسفی، تهران

اسکندر بیک ترکمان بارها به این موضوع اشاره می نماید و می نویسد:

«... از زمره‌ی ایشیک آقاسیان علی بیک شاملو است که در رسیدن به تاج و تخت اسماعیل میرزا (شاه اسماعیل دوم) فعالیت‌ها نمود.»^۱ ایکاش کسه نمی کرد. یا خود حسین بیک شاملو و دیگران از آنجمله صاحب «احسن التواریخ» حسن بیک روملو ضمن شرح وقایع سال ۹۸۴ ه. ق می نویسد:

«... چون قلم تقدیر ملک قدیر سلطنت ایران را بلکه جهان را بنام نامی شاه عالم پناه (شاه اسماعیل دوم) رقم زده، قریب بیست سال در مبادی احوال به مقتضای حکمت کریم ذوالجلال در قلعه‌ی قهقهه بود. در آن اوان که شاه دین پناه (شاه طهماسب اول) به جنت اعلی انتقال نمود... امرای عالی تبار مثل سلیمان خلیفه‌ی شاملو... و دیگر غازیان جرّار و قورچیان نامدار از هر دیار بخدمت شهریار عالی تبار می آمدند. (منظور قلعه قهقهه است) و بملازمت مشرف می شدند.»^۲

مؤلف «تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران می نویسد:

«... اسماعیل میرزا در قلعه‌ی قهقهه که خبر مرگ طهماسب و کشته شدن حیدر میرزا را شنید و با چندتن موفق بگرفتن دژ گردید، منتظر ورود اخبار تازه بود که سران لشکر و مردان ناموری چون سلیمان خلیفه‌ی شاملو، احمد بیک و فرخ زاد بیک کنگرلو و گروه زیادی ازدلاوران شاملو، افشار، تکلّو رسیده و صحت وقایع را بعرض رساندند.»^۳

شاه اسماعیل می کوشید که از رقابت بین ایلات بنفع خود استفاده نماید، از اینکه پس از کشتارهای سنگین و خونین در پایتخت کشور بر سر طرفداران حیدر میرزا و خود و قتل و غارت و تجاوزات سنگین در خراسان نیز بر سر همین

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی - ص ۱۹۵ و ۲۰۲.

۲ - احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو، ص ۶۱۶.

۳ - تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، از مرگ تیمور تا مرگ شاه عباس، ابوالقاسم طاهری، تهران ۱۳۴۹ خورشیدی ص ۲۴۰.

موضوع، مابین استاجلوها و افشارها خونریزی و جدال شدیدی شده بود، شاهقلی سلطان استاجلو حکومت هرات و بیگلربیگی خراسان ولله یکی از شاهزادگان صفوی در دست افشارها ناحق بقتل رسیده و مرز شرقی ایران بی مرزبان مانده بود. هرآن ممکن بود ارتش ترکستان و تجاوزگران اوزبیک از این احوالات نامطلوب استفاده نموده، داخل خاک خراسان شده، سبب کشتار و چپاول بشوند. این بود که خطه‌ی خراسان و هرات بدون فوت وقت به یک والی و امیرالامرای لایق، کاردان، سرشناس، توانا و مورد اعتماد اکثریت مردم منطقه نیازمند بود. بنابراین ایران - پرستان و مشاورین شاه اسماعیل دوم قرعه‌ی این فال را بنام نامی یکی از فرزندان غیور، میهن پرست، توانا و سرفراز ایران از ایل و تبار کهن سال بیگدلی شاملوزدند. علی قلی خان نواده‌ی دورمیش خان مشهور را براین کار خطیر نامزد نمودند. مراتب را به استحضار شاه اسماعیل رساندند.

شاه اسماعیل به علی قلی خان لقب خانی داد، و یکی از خواهران خود را نیز به حباله‌ی نکاح وی درآورد. و ایالت خراسان و هرات و امیرالامرای آن دیار را به او سپرد و روانه‌ی مشرق زمین نمود. صاحب «عالم آرای عباسی» دراین باره می نویسد:

«... چون خبر قتل شاهقلی سلطان^۱ به اردو رسید، اسماعیل میرزا علیقلی بیگ و لد سلطان حسین بیگ شاملو نواده‌ی دورمیش خان را تربیت فرموده، به رتبه‌ی خانی و شرف مصاهرت^۲ این دودمان سرافراز فرموده، بحکومت دارالسلطنه‌ی هرات و امیرالامرای خراسان نصب فرمود.»^۳ و مسئله‌ی دامادی و وصلت علی قلی خان را

۱ - اشاره به شاهقلی سلطان استاجلو حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان است که بی گناه در دست ایل افشار به قتل رسید.

۲ - در باره‌ی این وصلت اولین مورخ حسن بیگ روملو است که در «احسن التواریخ» خود ضمن ذکر اولاد انات شاه طهماسب می نویسد:

«... دیگر: آناخانم که به علیقلی خان حاکم هرات دادند، ص ۶۳۸.»

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۲۰۴.

اسکندر بیک منشی با بر شمردن اولاد ذکور و اناث شاه اسماعیل چنین می نویسد :
 « ... چهارم زینب بیگم خانم که شاه علی بیک شاملو قورچی باشی شمشیر
 لاله اش بود. وی از حوری خان خانم از بنات معظمه ی گرجستان بود. اسماعیل میرزا
 او را به علی قلیخان نواده ی دورمیشخان شاملو که بحکومت هرات فرستاد داد و او
 معقوده ی او بود اما بتصرف او در نیامده بود. »^۱

در این باره اکثر مورّخین قلمفرسایی نموده و از این وصلت ناکام و دلایل
 ناکامی ملاحظات خود را بیان نموده اند. و همه ی آنان متفق القول هستند که علل
 اساسی این نافرجامی، رفتن علی قلیخان به شرق کشور، بقتل رسیدن شاه اسماعیل
 دوم در همان سال، اختلاف بین امرای عراق و خراسان و از همه اساسی تر به قتل
 رسیدن خود علی قلیخان در هرات بدست اوزبیکان بود. و الا همه ی مورّخین با آب
 و تاب بسیار در باره ی این وصلت که اگر انجام می گرفت نتایج درخشانی داشت،
 سخن گفته اند. مثلاً مؤلف «خلاصة التّواریخ» به این مسئله چنین اشاره می نماید :
 « ... مهد علیایی زینب بیگم که بهترین بنات شاهی اند، شاه اسماعیل دوم او را
 به ایالت پناه علی قلیخان بیگدلی شاملو نبیره ی دورمیشخان داده عقد نمودند. چون
 میانه ی امرای خراسان و عراق نزاع بهم رسید آن ازدواج صورت نبست. و همچنان
 در حباله اوست. »^۲ (معلوم می شود که مؤلف خلاصة التّواریخ معاصر آنان بوده و اثر
 را در همان ایام نگاشته است.)

بطوری که در صفحات بعد ملاحظه خواهید فرمود، زینب بیگم از زنان قهرمان
 و رشید و خردمند و کاردان ایران زمین است که بعداً در دربار صفوی از عهده ی
 خدمات مهم و بسیار بزرگی به کشور ایران نموده است. اگر يك چنین بانوی

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۱۳۵.

۲ - خلاصة التّواریخ، تألیف قاضی احمد بن شرف الدّین الحسین الحسینی القمی - ۱ -
 به تصحیح دکتر احسان اشراقی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران اردیبهشت ماه ۱۳۶۳،

نامداری با آن چنان سرکرده‌ی رشید و مدبّر و خردمند و نژاده‌ای مانند علی قلیخان بیگدلی شاملو بوصال رسیده بودند، به تحقیق صاحب اولاد یا اولادهایی صاحب هنر، دانشمند و میهن‌پرست و رشید و کاردان و خردمندی می‌شدند، افسوس که روزگار این کار خیر را نیمه‌تمام گذاشت. و این ازدواج و نکاح تحقیق نپذیرفت و از این زن و مرد نابغه و فداکار ایرانی نشانی و یادگاری برجای نماند. آری تاریخ از اینگونه ظلم‌ها کم نکرده است.

لیکن همسر رشید و خردمند اصلی علی قلیخان، یعنی آغا جان بیگم که خواهر محمد زمانخان سلطان و دختر گرانقدر مراد بیگ بایندر ترکمان بود و شاه عباس او را مادرم (ننه‌ام) می‌خواند از زنان قهرمان و خردمند و باعاطفه و رشید ایران بود که برای خاندان بیگدلی فرزندان فداکار و برای کشور ایران سلطانی دادگستر و توانا پیورید.

در دوران حکومت هفده ماهه^۱ پر آشوب شاه اسماعیل دوم این یگانه کار بخردانه‌ای بود که بموقع خود که نتیجه مطلوب داد، انجام گردید. زیرا در این وضع پریشان و مشتتج که ایلات قزلباش درهم ریخته و بر روی یکدیگر شمشیر کشیده‌اند، ترکان عثمانی از غرب کشور در صدد تهاجم و تصرف قسمتی از خااک ایرانند، اوزبیکها در خراسان و شرق فتنه و آشوب برپا کرده‌اند، مملکت از هر طرف در معرض خطر و هجوم قرار گرفته است. در داخل کشور نیز جنگهای خانمان بر انداز داخلی، صلب امنیت و آسایش از مردم کرده است. در یک چنین برهه‌ای از زمان یگانه ایلی که می‌توانست از عهده‌ی خدمات بزرگی در پیشگاه مادر میهن برآید، همان ایل جلیل و کهن سال و دیرپای بیگدلی شاملو بود. زیرا خوشبختانه در این کشمکش حیدر میرزایی و اسماعیل میرزایی و برپاشدن فتنه و فساد ایل جلیل بیگدلی

۱ - حسین پیرنیا در «تاریخ ایران» خود مدت سلطنت شاه اسماعیل ثانی را پانزده ماه و

۱۹ روز می‌نویسد، رك: «تاریخ ایران» از آغاز تا انقراض قاجاریه، تألیف حسین

پیرنیا (مشیرالدوله)، عباس اقبال آشتیانی، کتابفروشی خیّام، ص ۶۷۳.

شامو چندان مؤثر اشتراك ننموده و منهای چند نفری جاهل اکثریت در هیچکدام از این خونریزیها و قتل و غارتها و ستمگریها دست نیالوده، کماکان محبوسیت و حرمت خود را محفوظ داشته بودند. حال که مادر وطن به کمک و فداکاری نیازمند است افراد و آحاد این ایل میهن پرست همیشه آماده بخدمت، پروانه وار بر گرد شمع وجود سر کرده‌ی جوان‌شان علی قلیخان گرد آمده، جان بر کف و اسلحه بدوش مرزهای خاوری و شمال خاوری ایران عزیز را چون جان شیرین در بر گرفته و از هر گونه تهلکه و گزند محفوظ و محروس می‌نمایند، که ما در این باره به تفصیل سخن خواهیم گفت.

شاه اسماعیل دوم در نتیجه‌ی نزدیک به بیست سال زندانی بودن در قلعه‌ی قهقهه و دوری از هر گونه اجتماعات و اوضاع و احوال کشور و مردم و فرهنگ و اعتیاد شدید بمواد مخدره و غیره خواهی نخواهی مردی دور از سیاست و مردمی و فرهنگ لازم بار آمده. يك شخص بی تفاوت و لاابالی بود. لیکن اطرافیان را دو گروه با دید مختلف از درباریان و لشکریان و صوفیان و خدمتگذاران خاندان صفوی احاطه کرده بودند:

يك گروه عناصر مثبت و مفیدی که شاه سنگدل و تجربه ندیده و هوسباز را براه راست و سمت مصالح ملك و ملت و حکومت سوق می‌دادند. راه درست و خداپسندانه نشان می‌دادند و در فکر مردم و کشور بودند. مثلاً همان پیشنهاد تعیین علی قلیخان به مرزبانی و امیرالامرای و استانداری خراسان و شهر هرات یا اینکه فردی لایق دیگری از دودمان بیگدلی شاملو بوزارت دربار چنانکه اسکندر بيك تر کمان می‌نویسد:

«... منصب ایشيك آقاسی باشیگری^۱ را به حسینقلی خسان سلطان شاملو تفویض نمود.»^۲ و بیشتر ایشيك آقاسی‌یان را از ایل بیگدلی شاملو تعیین نمودند

۱ - ایشيك باشی، ایشيك آقاسی باشی - وزیر دربار.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۱۳۵.

و مقصدشان این بود که بتوانند کارهای مثبت و مفیدی را برای ملک و ملت انجام دهند ...

دسته یا گروه دوم عناصر پلید و بدخواهی بودند که از ندانم کاریها و عقب ماندگی و عناد و انتقام جویی شاه اسماعیل سوءاستفاده نموده، بمنظور تأمین منافع و اغراض شخصی و خصوصی، انتقام کشی، شهرت طلبی و از این قبیل هوی و هوسهای بیشرمانه، شاه تازه بدوران رسیده‌ی فرصت طلب را که مانند کودکی دهن بین و کم ظرفیت و بی رحم و بی خرد بود، به امحای مردان و زنان نامور کشور، بمحو خدمتگذاران صادق و لایق و صمیمی این آب و خاک تحریص و تشویق می نمودند. این شاهزادای در زندان بزرگ شده‌ی نگون بخت نیز کار را بجایی رسانید که حتی برادران و خواهران خود را نیز از دم تیغ خونریز گذرانید. يك برادر واقربا کشی ناجوانمردانه‌ای را برای اخلاف خود به یادگار و به ارث گذاشت که عاقبتش ایران ویران کن شده، زحمات شاهان و دولتمردان آغازین صفوی و خدمات و جانبازیهای سرداران بزرگ آنها را هم بر باد داد.

ببینیم مورّخین در این باره چه می گویند. صاحب «عالم آرای عباسی»

می نویسد:

«... اسماعیل میرزا به قساوت قلب موصوف بود و مطلقاً بهره از این شیوه (صله‌ی رحم) سعادت افزا نداشت. هرگز نسبت به برادران و بنی اعمام و برادرزادگان اشفاق و مهربانی از او بظهور نرسید. وجود ایشان را خار گلزار دولت خود می دانست. تواضعات رسمی که گاهی به نواب سلطان ابراهیم میرزا می کرد در آخر معلوم شد که سبب آن ملاحظه جانب سلطان حسین میرزای برادرش بوده که در قندهار بود. و دغدغه آن داشت که مبادا در خراسان از او فتنه بظهور رسد. لهذا بعد از فوت او به اندک روزی تغییر سلوک بامیرزا کرده زبان اعتراض گشود ... نواب میرزا فیک می دانست که جز بتقطع رشته‌ی حیات او بچیز دیگری تسلی نمی شود. ترك ملازمت و خدمت کرده، انزوا و گوشه نشینی اختیار نمود ... ملازمان خود را امر

کرد در منازل خود بوده، ترك خدمت نمایند. اما لحظه به لحظه مترصد قتل می بود.»^۱ که می بینیم همینطور هم می شود و بدست مأمورین چرکس ابراهیم میرزا بقتل میرسد و کشور از چنان شخصیت دانشمند و هنرمند توانایی محروم می گردد.

جای بسی تأسف است که در تاریخ بسیار اتفاق می افتد که یک نفر نالایق و کینه توز و خونخوار ارثاً یا تصادفاً یا قهراً زمام امور را بدست می گیرد و خون اشخاص ارزنده، لایق، هنرمند و خدمتگذار را ناجوانمردانه می ریزد. زیان جبران ناپذیری بريك کشور و ملت وارد می آورد، که جبران آن غیرممکن است. در دوران ما هیتلر و استالین این دو ابر جنایتکار خونخوار خون بیش از ۵۰ میلیون نفر انسان را ریختند و دست هلاکو، چنگیز و تیمور را از پشت بستند. استالین در ظرف ۳۰ سال حکومت به روسیه بدبخت بیش از ۳۱ میلیون آدم کشته بود. و در روز مرگش مطابق آماری که خودشان منتشر نمودند بالغ بر چهل و سه میلیون و هشتصد هزار نفر محبوس و تبعیدی داشتند. فاعب رویا اولوالابصار. باری برگردیم بر سر مطلب.

این شاهزاده‌ی خونخوار نیز از برادران و بنی اعمام و نزدیکان خود شروع کرد. و آنسان بیرحمانه و بامنتهای قساوت به خون آشامی آغاز نمود که اگر مدتی در رأس حکومت باقی می ماند نسل صفوی را قطع می کرد. ولی یگانه خوشبختی مردم ایران این بود که دوران سلطنت و حاکمیت او بیش از یکسال و نیم نپایید. دست منتقم روزگار انتقام مظلومین و مقتولین را از وی گرفت.

گویند در يك روز شش نفر از برادران خود را بقتل رسانید. اسکندر بیک تر کمان

در این باره می نویسد :

«... اسماعیل میرزا در هنگامی که مردم را بر سر صوفیان فرستاد ... حکم قتل شاهزادگان نیز فرموده، به مستحقان هريك کس فرستاد که بخدمتی که مأمورند قیام نمایند. اول چراکسه بحریم نواب سلطان ابراهیم میرزا در آمده، از پیش حلیله‌ی جلیله‌اش ... بیرون کشیده طناب در حلقش انداختند، و خبه کردند. هم چنین با يك

يك از شاهزادگان این عمل را انجام دادند . در آن روز بیش از شش هزار نفر از شاهزادگان بفرموده‌ی او در قزوین شربت شهادت چشیدند ... سلطان ابراهیم میرزای مذکوره که از مستعدان روزگار و به انواع فضل و کمال آراسته و بقنون هنر پروری پیراسته بود، خط نستعلیق را بسیار خوب می‌نوشت، مصوّر نازك قلم بود. در موسیقی و علم ادوار سرآمد روزگار، در تصنیف قول و عمل شاگرد مولانا قاسم قانونی بود. ساز را خوب می‌نواخت . در صنعت درودگری و ساز تراشی و خاتم‌بندی مهارت تمام داشت. در خراسان اکثر اوقات با شعراء و ارباب نظم و بلاغت صحبت می‌داشت و خود «جاهی» تخلص می‌کرد . غزلهای عاشقانه زیبایی از او در میان است .^۱

راستی گویی که شاعر توانای سده‌ی چهارم هجری قمری رودکی سمرقندی قرن‌ها پیش در حق وی سروده بوده است:

از شمار دو چشم يك تن كم از شمار خرد هزاران بیش^۲

آری خواننده‌ی عزیز! چون تاریخ درس عبرت و آینه‌ی تمام‌نمای گذشته‌ی جهان و انسانهاست، اینك ما برای جلب دقت و توجه نسلهای آینده قسمتی از جنایتهای شاه اسماعیل دوم را که خواهی نخواهی جزئی از حوادث تاریخی ما است در اینجا می‌آوریم تا مشاهده شود روزگار چه بازیها نموده، زور و زر و حکومت و سر نوشت مردم در دست چه کسانی افتاده و این انسان‌نماهای جانور صفت و درنده‌خو چه بی‌پروایی و رسوایی و سفاکی‌ها نموده‌اند و بشر و نسلهای گذشته زیر بار چه ظلم‌ها و ستمهایی رفته‌اند که موی در بدن انسان راست می‌شود . از خودش می‌پرسد پس کو حق و عدالت؟!

دنباله‌ی سر نوشت سلطان ابراهیم میرزا را صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی»

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی ، ص ۲۰۹ .

۲ - دیوان کامل رودکی سمرقندی، زیر نظر : ی. براگینسکی، با مقدمه نصرت الله نوح ،

از انتشارات کتابخانه‌ی فخر رازی ، تهران ۱۳۶۷ ، چاپ دوم، ص ۳۹ .

چنین می‌نویسد:

«... کتابخانه‌ی عالی بهم رسانیده از خطوط استادان و خوشنویسان ماتقدم و تصویر مصوران عظیم المثل زرین قلم و سایر تحف در سرکار او بسیار بود. چینی خانه‌اش رشک نگارخانه‌ی چین و ختن می‌نمود. حرم محترمش بعد از واقع‌ی میرزا اکثر آنها را بجهت آنکه بدست اسماعیل میرزا درنیاید در آب ریخته، چینی‌ها را خرد کرده، بقیه را آتش زد. در ماتم میرزا فریاد و افغان از حد اعتدال گذرانیده از کثرت جزع پهلوی بر بستر ناتوانی نهاده، در همان ماه عالم فانی را وداع کرده به عالم بقا پیوست.»^۱

اسکندر بیک منشی، دنباله‌ی حادثه‌را چنین تشریح می‌نماید:

«... محمدحسین میرزای برادرزاده‌اش جوان قابل هفده ساله بود اول چشم او را میل کشیدند، از شدت درد، فریاد و زاری بسیار کرده آرام نمی‌گرفت. خبر به اسماعیل میرزا رسید، فرمود او را نیز از شکنجه هستی خلاصی دهند. فرمانبران حسب‌الفرموده عمل کردند. سلطان محمود میرزا که در میانه‌ی جماعت روملو بود... و فرموده‌ی برادر نامهربان موافقت سایر برادران اختیار نمود، در وقت تغیل و تکفین حرکتی کرده چشم‌باز کرد. معلوم شد که در وقت خفه کردن ریسمان یک‌رنگ گردنش را نگرفته بود. اسماعیل میرزا را از این حال آگاه کردند... با تمام کارش امر فرمود، او را با محمدباقر میرزای پسر او که کودک یکساله بود، بدیگران ملحق ساختند. امام‌قلی میرزا و سلطان احمد میرزا هر دو را بدولتخانه آورده، در حوالی میدان اسب نگاه می‌داشتند. در همانجا شربت شهادت مریگ چشانیدند. همچنین کس به سیستان فرستادند که بدیع‌الزمان میرزای ولد بهرام میرزا با پسرش بهرام نام که کودک خردسال بود مقتول ساختند. کس بطلب سلطان‌علی میرزا که در گنجه بود فرستادند و آورده میل در چشمش کشیدند...»^۲ راستی که عجب محشری بر پا و

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۲۰۹.

۲ - همان کتاب، ص ۲۱۰.

قتلگاهی برقرار کرده‌اند.

شاه اسماعیل دوم درباره‌ی برادرش سلطان محمد خدابنده نیز تدابیری دیده و نقشه‌ی قتل او را کشیده بود و بزرگترین فرزند وی سلطان حسین میرزا را در تهران بقتل رسانید، دستور توقیف خودش را که در شیراز بود صادر کرده بود. دستور قتل فرزند دیگرش عباس میرزا^۱ که در هرات در نزد علی قلیخان بیگدلی شاملو بود داده بود که خوشبختانه قبل از اجرای این دستورات شوم مقرض اجل طناب هستی خود او را برید. بقیة السیف خاندان صفوی از مرگ حتمی نجات یافتند، متأسفانه در ظرف یکسال و نیم سلطنت اسماعیل میرزای مجنون، معتاد به افیون و خبیث‌رذیله آنچنان جنایاتی نمود که صدمات و لطمات بی‌شمار شدیدی به ایران زد. بیچاره ایران و بدبخت مردمی که فرزندان شریف و لایق و با استعدادش می‌بایست هر چند گاهی یک‌دفعه بادیست پلید یک هم‌چون مجانین و آشفته و بی‌سر و سامانی دست‌جمعی قتل علم بشوند و شربت مرگ بچشند و تسلیم سرنوشت نامیمون خویش گردند.

راستی ببینید چنین مردان دانشمند و هنرمند و شرافتمندی را باید یک‌چنان خودکامه‌ی مالی‌خولیایی نادان و بی‌هنر و عاری از عواطف انسانیت بقتل برسانند. آنهم بدون کوچکترین دلیل و بهانه و دستاویز، آب هم از آب تکان نخورد و کسی نفس نتواند بکشد.

این شاه خونخوار و بی‌عاطفه تنها با برادران و خویشان خود این رفتار و معامله را نکرد. او به صوفیان، به صوفیانی که بنیان‌گزار و آفریننده‌ی خاندان و بخشنده‌ی تاج و تخت صفوی بودند نیز این ستم را روا داشت. ناجوانمردانه بر آنان دیوان گرفت و در یک‌روز بیش از یک‌هزار و دویست نفرشان را نابود کرد.^۲

۱ - اشاره به شاه عباس کبیر است.

۲ - زک: زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، مقدمات سلطنت او از ولادت تا پادشاهی

نصرت‌الله فلسفی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم، تهران ۱۳۵۳، ص ۲۳.

حال توجه فرمایید این خودکامه معلول خون آشام با صوفیان چه معامله‌ای نموده است. اسکندر بیک می‌نویسد :

« ... روزی در میدان سعادت میانه‌ی جماعت و ملازمان عبدالغنی بیک استاجلو که داروغه‌ی قزوین شده بود، بر سر خرید و فروخت گوسفندی نزاع شد. صوفیان هجوم نموده، داروغه‌ی بازار و سایر ملازمان داروغه را زدند. خبر به داروغه‌باشی رسید. جمعی را بگرفتن آن جماعت فرستاد. صوفیه تمکین نکرده، بی‌اندامی بسرحد افراط رسانیدند ... خبر به اسماعیل میرزا رسید و او با طبقه‌ی صوفیان بجهت ارادت و اتفاقی که با خلفا داشتند صفایی نداشت. جمیع امراء را فرمود یراق بسته بمیدان اسب‌شاهی حاضر آیند. امرا جوق جوق یراق بسته می‌آمدند. او به دفع و تنبیه صوفیان می‌فرستاد و در آخر حکم به قتل آن طبقه کرد. جمیع لشکر خصوصاً مستب‌خان تکلّو و مرتضی قلیخان پرنایک رو بمنازل آن جماعت کرد که در حوالی خانه‌ی خلفا^۱ بود آوردند. چون صوفیان حال بر آن منوال دیدند اسلحه و یراق انداخته می‌گریختند و غازیان قزلباش بدیشان رسیده، قتل و اسیر می‌نمودند. در طرفه‌العینی قریب پانصد نفر از آن طبقه بقتل آمدند.^۲ »

مثلی است عامیانه و مردمی و بسیار بجا و پرمعنا که می‌گویند: « ... کسی که با مادرش زنا کند با دیگران چه‌ها کند. »

حال ببینید اسماعیل میرزا مهجوری که با برادران و بنی‌اعمام و صوفیان و هوادارانش چنین رفتار می‌نموده، بر سر دیگران چه می‌آورده است. بیچاره مردمی که سرنوشت وزندگی‌شان دردست یک چنین عناصر پلید و جانی عقده‌دار و ناجوانمرد بوده است. راه‌گریز و گزیری هم نداشتند.

گفتیم یگانه کار مثبتی که اسماعیل میرزا می‌خواست از آغاز دوران حاکمیت

۱ - منظور از خلفا حسینقلی خلفا روملو می‌باشد که آن زمان منصب خلیفه‌المختلایی داشت.

۲ - تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۲۰۸ و ۲۰۹.

خود نماید. برگماردن افراد برجسته و سران و سرکردگان بزرگ ایل بیگدلی شاملو در این هنگام در نهادهای کشور بود. لیکن خوشبختانه بزرگان شاملو چون برنیات پلید او آگاه گشته بودند، با عناوین مختلف تعلل نموده، تفره زده اگرچه در ظاهر سرپیچی نکرده اند ولی در عمل اوامر ناجوانمردانه و جنایتکارانه «مرشد ناقص» را بجای نیاورده اند.

اسکندربیک ترکمان در چند جای اثر خود بمسئله‌ی تعیین به‌امیرالامرای و استانداری علی‌قلیخان بیگدلی شاملو اشاره نموده و سپردن رشته‌ی امور خراسان را بوی می‌نویسد. ما شواهدی از این مطلب و از این مورّخ آوردیم، نامبرده این حادثه را که در واقع نیز از مهمترین حوادث دوران حاکمیت خونبار شاه اسماعیل دوم بود چندین دفعه تکراراً ضبط نموده است. مثلاً در زیر سرلوحه «ذکر بعضی سوانح و حالات که در ایام سلطنت اسماعیل میرزا تا حین ارتحال او روی داد» می‌نویسد:

«... علی‌قلیخان شاملو و سلطان حسین خان پدر او را به رتبه‌ی ایالت سرافراز فرموده حکومت هرات را به علی‌قلیخان تفویض کرد. زینب بیگم صبیته‌ی شاه جنت مکان را به او عقد بست. مقرر شد که در سال دیگر به جهت او به هرات فرستاده شود.»^۱

مؤلف «خلاصة التواریخ» این وصلت نافرجام را که بعد از عقد و نکاح نیز انجام نیافت و مهدعلیا زینب بیگم تا پایان عمر گرانمایه‌ی خود بعد از قتل علی‌قلیخان دیگر شوهر اختیار نکرد، در دوسه خط مختصر و مفید چنین می‌نویسد:

«... هفتم مهدعلیایی زینب بیگم که بهترین بنات شاهی اند شاه اسماعیل او را به ایالت پناه علی‌قلیخان شاملو نبیره‌ی دورمیش خان داده، عقد نمودند. چون میانه‌ی امرای خراسان و عراق نزاع بهم رسید، آن ازدواج صورت نبست و همچنان در

حباله‌ی اوست.^۱

دکتر عبدالحسین نوایی در کتاب «شاه طهماسب صفوی» در این باره چنین می‌نویسد:

«... زینب بیگم دختر شاه طهماسب از بطن حوری خان خسانم گرجی بود و به اصطلاح قدیم خواهر اعیانی مریم بیگم، وی که نخست آناخسانم نام داشت، بدستور شاه اسماعیل ثانی بعقد ازدواج علی قلیخان شاملو درآمد. اما این ازدواج هرگز تحقق نیافت و آن زن بتصرف خان شاملو درنیامد. چه مقرر چنین بود که او را یکسال بعد به هرات فرستند و چون پس از مرگ ناگهانی شاه اسماعیل ثانی، کشور گرفتار آشوب و خراسان دوچار اغتشاش گردید. سلطان محمد خدابنده از فرستادن خواهر خویش بدان منطقه‌ی پر آشوب خودداری کرد. چندی بعد علی قلیخان نیز در هرات کشته شد و آن عقد ازدواج منتفی گردید.»^۲

مناسب می‌بینیم که شمه‌ای از احوالات این بانوی توانا و خردمند و رشید را در اینجا ذکر بکنیم، تا معلوم شود هستند زنانی که لایق‌تر از بسیاری از مردان نامرد می‌باشند:

آری زیب بیگم آن بانوی ارجمند بعد از بقتل رسیدن علی قلیخان دیگر شوهر فکرد. و تا پایان زندگانی مجلل و محترم خود باکره و با نام نامزد اول و حفظ عشق نخستین خود فخر می‌کرد و مردانه در کارهای مملکتی دخالت و راهنمایی می‌نمود. مؤلف اثر «شاه طهماسب صفوی» درباره‌ی زندگی و شخصیت این بانوی ارجمند چنین می‌گوید:

«... از آن پس زینب بیگم در دربار صفوی ماند و بانوی حرمخانه‌ی شاهی

۱ - خلاصه‌التواریخ، تألیف قاضی احمد شرف الدین الحسین الحسینی قمی - ۱ - به تصحیح

دکتر احسان اشراقی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۹ خورشیدی، ص ۶۱۰.

۲ - شاه طهماسب صفوی، مجموعه‌ی اسناد و مکاتبات تاریخی با یادداشت‌های تفصیلی،

به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، تهران ۱۳۵۰ ص ۱۶.

و در زمان شاه عباس مشاور و ندیم وی شد. و گذشته از اداره‌ی حرم سرای شاه، در مهمات کشوری نیز راهنمایی می‌کرد. شاه صفوی نیز به راهنماییهای او توجه خاص نشان می‌داد. کما اینکه در سال ۱۰۱۵ هجری قمری چغال اوغلو سردار ترك با سپاهی متجاوز از صدهزار نفر روی به آذربایجان نهاده بود. شاه عباس که سپاه خود را در برابر دشمن ناچیز می‌دید، قصد عقب‌نشینی داشت. ولی زینب بیگم در مجلس مشاوره با سرداران سپاه مثل الله‌ویردی خان بیگلربیگی و قرچقای خان [بیگدلی شاملو] رئیس تفنگچیان هم صدا شده، شاه را به جنگ ترغیب نمود. شاه نیز بدین رأی گردن نهاد. زینب بیگم تنها زنی بود که در مجالسی رسمی و مشاوره‌ی شاه حاضر می‌شد و در میان مردان می‌نشست.^۱

اگر اقبال مساعدت می‌نمود و سرداری چون علی‌قلیخان بیگدلی شاملو از بانویی شیر صفت، دانا، رشید و توانا مثل زینب بیگم صاحب فرزند می‌گردید به تحقیق چنین فرزندان‌ی که پروریده دامانی به این تقدس و توان و دانش و رشادت بود از نواب‌خ روزگار می‌شدند. متأسفانه بخت و اقبال یاری نکرده، ازدواجی بدین شایستگی و لیاقت صورت نگرفته، بهره و فرزندی بار نیاورده است. افسوس و افسوس. این هم یکنوع فلاکت است که شاه اسماعیل دوم هزاران فرزند لایق و توانا و فداکار این آب و خاک را بخاک و خون می‌کشد و مادر وطن را داغدار می‌سازد. از این طرف هم زنی بی‌مانند و بزرگوار چون زینب بیگم را عقیم و نازا می‌گذارد.

حال ببینیم دیگر مورّخین درباره‌ی علی‌قلیخان بیگدلی شاملو چه می‌گویند:

مورّخین و علی‌قلیخان بیگدلی شاملو

حسن بیگ روملو معاصر علی‌قلیخان و صاحب «احسن التّواریخ» درباره‌ی وی

چنین می‌نویسد:

«... هم در آن اوان (سال ۹۸۵ ق) شاه عالم پناه منصب حکومت و داد گستری و مرتبه ایالت و رعیت پروری ولایت هرات را به رکن الدولة القاهرة علی قلیخان شاملو از نبایر دورمیش خان عنایت نمود. وی را با جنود بسیار بضوب آن جانب روانه کرد.»^۱

درباره‌ی اینکه علی قلیخان لله باشی و اتابیک شاه عباس اول بوده مسوزخین متحد القول هستند و همه‌ی آنها نیز مسئله‌ی فرمان قتل عباس میرزا از طرف شاه اسماعیل دوم به علی قلیخان و عدم ارتکاب وی بدین جرم را تصدیق و تصریح نموده‌اند. ما در اینجا ملاحظات چند نفر از این تاریخ نویسان را ارائه می‌دهیم:

اسکندر بیگ منشی در «تاریخ عالم آرای عباسی» زیر سر لوحه‌ی: «گفتار در حکایات سعادت افزا در ملک خراسان سمت وقوع یافت» می‌نویسد:

«... سابقاً مرقوم کلك وقایع نگار و نگاشته‌ی خامه‌ی بدایع آثار شده بود که چون اسماعیل میرزا قطع صله‌ی رحم روا داشته، تجویز انعدام نواب سکندرشان (سلطان محمد خدا بنده) که برادر بزرگتر نامی و با او از یک مادر بودند و برادر - زادگان گرامی نیز کرد. این افعال ذمیمه را، ضمیمه اعمال سابق گردانیده، لهذا غیرت الهی بحرکت در آمده تأیید نیافت. القصه علی قلیخان شاملو نواده‌ی دورمیش - خان را که بحکومت دار السلطنه‌ی هرات و امیرالامرای منصوب گردانیده بود. مأمور ساخت که چون به دار السلطنه‌ی هرات برسد^۲ نهال خجسته آن چمن آرای دولت و اقبال اعنی حضرت اعلی شاهی ظلّ الهی (شاه عباس) را از پای در آورد و خاطر از دغدغه‌ی او فارغ گرداند.

علی قلیخان که نوکر زاده نواب سکندرشان (سلطان محمد) و سالهانمک پرورده‌ی سلسله‌ی علیّه‌ی آن حضرت بود چگونگی دل‌دهد که العیاذ بالله نسبت به ولی نعمت زاده‌ی

۱ - احسن التواریخ، تألیف حسن روملو، تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، تهران اسفندماه

۱۳۵۷ خورشیدی، ص ۶۴۳.

۲ - عباس میرزا قبلاً در هرات بود.

چندین ساله‌ی خود این‌گونه خطایی روا دارد . علی‌قلیخان و مخدّرات آن سلسله سیّما والدهی خان مذکور که قابله‌ی حضرت اعلی و فی‌الحقیقه مادر رضاعی آن حضرت و سایر شاهزادگان نامدار و برادر آن حضرت بود، از این حکم اندوهناک گردیده در کمال حزن و الم می‌بودند. اما چون خان مذکور از جانب اسماعیل میرزا تربیت یافته بمرتبه‌ی بلندخان‌ی و رتبه‌ی ارجمند امیرالامرای رسیده بود، علاجی بجز اذعان امر پادشاهی نداشت.

آنچه از تقریر ثقات که در آن هنگام در هرات بوده اند معلوم گشته آنست که علی‌قلیخان با وجود تفویض منصب عالی و مراتب بلندخان‌ی ، از ارتکاب این قتل فجیع محترز و در کمال حزن و الم به آهستگی طی مسافت نموده، در روز چهارشنبه بیست و ششم شهر رمضان المبارک بخطّه‌ی طیّبه‌ی هرات رسید و چون شب بیست و هفتم رمضان بود که به اعتقاد گروهی از اهل اسلام شب قدر است. مخدّرات استار آن سلسله او را در آن شب متبرّک از ارتکاب قتل سیدزاده‌ی معصوم بی‌گناهی مانع آمده، بروز دیگر توقف داشته بودند. چون آن روز در شب جمعه بود. در آن لیالی شریفه احتراز از آن امر لازم دانسته، در آن شب نیز وقوف نیافت. بعد از آن ایّام عید فطر بمیان آمد. نخواستند که در ایّام عید که هنگام عیش و سرور است از تجرّع آن زهر جانگزای تلخکام باشند . موقوف داشته اند تا ایّام عیدی سپری شود . بمقتضای اللیل حبل ماتبلی سرائره (بین تا چه زاید شب آبستن است) گویا با الهام آسمانی در آیینی خاطر مردم آن سلسله پرتو ظهور انداخته بود که عنقریب صورت غریب عجیب از پس پرده‌ی غیب روی خواهد نمود . از سروش غیبی ما صدق این ابیات که از نتایج افکار معجز آثار حضرت شاه اولیاء ، سرور اتقیا

۱ - خانی‌جان خانم زوجه‌ی حسین‌خان بیگدلی شاملو و مادر علیقلی‌خان . دایه‌ی حمزه

میرزا و عباس میرزا پسران سلطان محمد خداپنده بوده است. نصرانیه فلسفی نام مادر

علیقلی‌خان را خانی‌خان جانم ضبط نموده است. رک: زندگانی شاه عباس ص ۱ و ۲۲

مفتاح عقده گشای کتوز انسا مدینه العلم و علیّ بابها است در خاطرشان خطور
می نمود :

و کم لله من لطف خفی یدق خفاء عن فهم الزکی
و کم یسرانی من بعد عسر و فرج کربة القلب الشجی
و کم امر تساء به صباحاً و تأتیک المسرة بالاعشی

مجملاً بعد از عید^۱ که در روز دوم شهر شوال بود، وقوع آن فعل منکر از بیم تلاطم امواج غضب پادشاهی در خاطر رعیت و سپاهی رسوخ یافته بود که در آن شب بفعل آید. آخر روز سلطان محمود بیک بیخارلو وکیل علی قلیخان که به جهت تمشیت بعضی مهمام در اردو^۲ مانده بود بعد از رحلت اسماعیل میرزا جهت تبلیغ این اخبار به ایلغار روانه‌ی دار السلطنه‌ی هرات شده بود رسیده چون از دروازه‌ی عراق داخل شهر شد از دروازه بانان معلوم نموده بود که ذات مبارک اشرف صحیح و سالم است یا نه، دروازه بانان مژده‌ی سلامتی ذات همایون را دادند. بعد از آن بخدمت خان رسیده صورت حال بیان نمود... جناب خانی و آقایان شاملو... بسلامتی ذات خجسته صفات شهزاده‌ی کامکار اعنی حضرت شاهی ظلّ اللهی^۳ مسرور و شاد کام گردیده سجادات شکر الهی به تقدیم رسانیدند. وجود گرامی آن نونهای جویبار خلافت و کامکاری را سرمایه امن و استقامت مملکت دانسته عن صمیم القلب دل بملازمت و غلامی عتبه‌ی علیه‌اش بستند. بدوالت و اقبال خداداد آن حضرت امیدوار گشته، زبان حال خلق آن دیار بدین مقال در ترنم بود:

ای شاه جهان هر آنکه بدخواه تو بود

پرداخت زمانه عمرش از ملک وجود...

۱ - مقصد از عید در اینجا عید فطر است.

۲ - وقتی که عبارت اردو ذکر می شود مقصد اردوی همایونی، اردوی سلطنتی و قرارگاه پادشاه وقت می باشد.

۳ - حضرت شاهی ظلّ اللهی - اعلی شاهی ظلّ اللهی - از القاب شاء عباس کبیر.

علی قلیخان مجلس عالی آراسته، آن در یکتای درج خلافت و جهاننداری را بردوش اخلاص برداشته، متکفل امر لله گئی و خدمتکاری گشت. علی قلیخان مژده سلامتی ذات اقدس را بهدار السلطنه‌ی قزوین فرستاد.^۱

این رویداد تاریخی از طرف تخمیناً همه‌ی مورّخینی که در باره‌ی سلسله‌ی صفویه قلم‌پردازی نموده‌اند تصدیق شده است. زنده نگه‌داشتن عباس میرزای آنروز و شاه عباس کبیر بعدی پس از توجهات خداوند متعال و کاردانی و خدمت علی قلیخان بیگدلی شاملو والی هرات و امیرالامراء سپاه قزلباش بشمار آمده است. باید اذعان نمود که این شاه از زیر تیغ جلاد نجات یافته نیز از حوادث روزگار و وقایع تاریخ درس عبرت نگرفت و بعدها بنوبه‌ی خود فجایعی نظیر عمویش شاه اسماعیل دوم مرتکب گردید. حتی فرزندان خودش را نیز از زیر تیغ بیدریغ گذرانید. و سبب ضعف صفویه و در نتیجه دولت ایران و اشغال کشور از طرف افغانه گردید که ما در این باره در موقع خود بتفصیل سخن خواهیم راند. عجالتاً این خدمت هوشیارانه ایل و تبار بیگدلی شاملو را با در رأس قرار گرفتن علی قلیخان یک موهبت و تفضل الهی باید شمرد که با کاردانی و دوربینی و اعتقاد بمقدمات مذهبی و اخلاقی این دودمان بستگی مستقیم دارد. مادر علی قلیخان بویژه، در زنده ماندن شاهزاده عباس میرزا نقش بسیار حسّاس و مهمّی داشته است. شاه عباس نیز در طول دوران سلطنت به‌وی «نه‌نه‌ام» (مادرم) می گفت.

مسئله‌ای زنده نگه داشتن عباس میرزا از طرف علی قلیخان بیگدلی شاملو و سران ایل بیگدلی تخمیناً در کلیه‌ی تواریخ بعد از این احوالات ثبت و ضبط شده است و کلیه‌ی مورّخین ایرانی و غیر ایرانی که در باره‌ی خاندان صفویه چیز نوشته‌اند به این حادثه نیز اشاره نموده‌اند و باین انسان پروری ارزش داده‌اند. به تواریخ نظری بیفکنیم.

مؤلف «زندگانی شاه عباس اول» در جلد اول این کتاب در این باره می نویسد:

۱- تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۲۴۳ و ۲۴۴.

فرمان کشتن عباس میرزا

«... در ماه رجب سال ۹۸۴ شاه اسماعیل^۱ دارای پسری شد و او را ابوالفوارس شجاع الدین محمد نام داد. پس از تولد این پسر تأمل و تردیدش در کشتن محمد میرزا^۲ و سایر فرزندان او نیز از میان برخاست. ولی سلطان ذوالقدر حکمران فارس را که بسبب ناسازگاری با سلطان محمد میرزا ... بقزوین آمده بود بحکومت آن ولایت و الله گی پسر نوزاد خود برگزید و پوشیده دستور داد که پس از ورود بشیراز سلطان محمد میرزا و پسرانش را از میان بردارد.

در آغاز رمضان همان سال علی قلی بیگ گورکان^۳ شاملو پسر سلطان حسین خان از امرای بزرگ طایفه شاملو را مقام خانی عطا کرد. خواهر خود زینب بیگم را بعقود در آورد. او را بحکومت هرات و امیرالامرای خراسان گماشت و دستور داد که چون به هرات رسید، شاهزاده اسماعیل میرزا را نابود سازد.^۴ از مؤلفین خارجی که در باره ی فرمان قتل شاه اسماعیل اظهار نظر قطعی نموده اند. ادوارد برآون مؤلف «تاریخ ادبیات ایران» است ابوالقاسم سحاب و کتاب «زندگانی شاه عباس کبیر» خود نوشته ی ادوارد برآون را عیناً بشرح زیر شاهد می آورد:

«... شاه اسماعیل علی قلیخان شاملو را مأمور کرد بهرات رفته، عباس میرزا را بقتل برساند. لیکن فرستاده ی نامبرده از راه ترخم یا بواسطه ی عقیده ی مذهبی انجام مأموریت خود را به تأخیر انداخت تا ماه رمضان بگذرد، ولی در همان اثنا خبر فوت شاه اسماعیل رسیده و عباس میرزا از قتل نجات یافت.»^۵

۱ - مقصد شاه اسماعیل دوم است.

۲ - مقصد برادر تنی او سلطان محمد خدا بنده پدر شاه عباس اول می باشد.

۳ - این کلمه در اصل کورکن یعنی داماد است و تحریف شده.

۴ - زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، مقدمات سلطنت او از ولادت تا پادشاهی، نصرالله فلسفی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم، تهران ۱۳۵۳، صفحه ۲۵.

۵ - تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر، تألیف ابوالقاسم سحاب، تهران ۱۳۲۵، ص ۲۲.

بطوریکه گفتیم هنوز این نقشه‌ی پلید و ناجوانمردانه‌ی شاه اسماعیل دوم عملی نشده، برادر بزرگش سلطان محمد و برادرزادگانش در شیراز و هرات بقتل نرسیده، پیمانه‌ی زندگانی وی لبریز گردید، چشم خونخوار و پر آرزو و طمعش برای همیشه بسته شد، قلب ناپاکش از حرکت ایستاد. در هر حال مصلحان و خیراندیشان پیکه‌هایی به شیراز و هرات فرستادند تا خبر فوت اسماعیل دوم را برسانند.

نصرالله فلسفی دنباله‌ی احوالات را چنین می‌نویسد:

برای نجات محمد میرزا و عباس میرزا

در همان حال یکی از امیران ذوالقدر بنام علی بیگ ذوالقدر را هم که از دشمنان ولی سلطان قالدخانچی اوغلی بود، چاپاری روانه‌ی شیراز کردند، تا زودتر خبر مرگ شاه اسماعیل را به آن شهر برساند، جان سلطان محمد میرزا از خطر مرگ نجات دهد. ولی پیش از آنکه مأموران مذکور از قزوین حرکت کنند، اسکندر بیگ نامی از امیرزادگان و قورچیان شاملوبی دستوری راه شیراز پیش گرفت، بی‌توقف آنرا دراز را طی کرده، مرده‌ی مرگ شاه اسماعیل و پادشاهی سلمان محمد میرزا را زودتر از علی بیگ بشیراز رسانید. بهمین سبب شاه محمد او را به لقب خوشخبر خان و مقام امارت مفتخر ساخت.

در همان روز نیز سلطان حسینیخان شاملو پدر علی قلیخان گورکان یکی از ملازمان پسر خود بنام سلطان محمود بیگ را که برای انجام کارهای مخدوم خویش در قزوین مانده بود، مأمور کرد که با شتاب به هرات برود و خبر مرگ شاه اسماعیل را به علی قلیخان برساند و اگر عباس میرزا را نکشته باشند، از این کار جلوگیری کنند.^۱

می‌بینید که پدر علی قلیخان نیز در زنده ماندن عباس میرزا بموقع اقدامات عاجل و لازم را انجام داده، نیات خالصانه داشته است. و بخوبی مشاهده می‌شود

بمحض اینکه محور امور روی تکیه گاه مثبت قرار می گیرد خوب می چرخد. افراد و آحاد بیگدلی در جهت مصالح عالیهی کشور و خیر و صلاح مردم بفعالیّت می افتند: یکی به شیراز می رود، دیگری راهی خراسان می گردد. سران و سرکردگان هم بنوبهی خود بیدارند و آگاه و آنچه مصلحت ملک و ملت است بکار می بندند و لا غیر .

مؤلف «تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر» نیز عیناً وقایع تاریخی را مانند اسلاف خود ضبط نموده و به کشتار بیرحمانه‌ی شاه اسماعیل دوم اشاره نموده ، درباره‌ی علی قلیخان و مأموریت او چنین می نویسد:

« ... از طرف دیگر علی قلیخان شاملو را در خراسان مأمور نمود که عباس میرزا را مقتول سازد . علی قلیخان چون ماه محرم بود در اجرای این امر اهمال نمود . »^۱

مسئله‌ی اعزام علی قلیخان به هرات و دستور قتل عباس میرزا و خودداری خان شاملو از این جنایت را مؤلف تاریخ «فارسنامه‌ی ناصری» چنین می نویسد:

« ... سال نهصد و هشتاد و پنج سال اول از سلطنت شاه اسماعیل ثانی بود و در این سال که اول و پایان حکومت وی، مشارالیه بانیرنگ و نفاق محسودین دستور کشتن همگی شاهزادگان صفوی را صادر کرد . از آنجمله حکومت دارالسلطنه‌ی هرات و اتابیکی شاهزاده‌ی عالمیان عباس میرزا ، و والی گری مملکت خراسان را به علی قلیخان بیگدلی شاملو و تفویض فرمود . و معاهده داشت که روز ورود آن شاهزاده‌ی عظیم‌المثال را به سایر شاهزادگان در سفر آخرت ملحق سازد. بعد از ورود او جمعه شب بود، این عمل ناشایست را حواله بوقت دیگری داشت . هنوز آن وقت نرسیده بود که خبر وفات شاه اسماعیل را بهرات رسانیدند. »^۲

۱ - تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر ، تألیف ابوالقاسم سحاب ، تهران ۱۳۲۵ ص ۲۲ .

۲ - تادیک فارسنامه‌ی ناصری ، تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسایی از انتشارات کتابخانه سنایی ، ص ۱۱۵ .

حسن پیرنیا (مشیرالدوله) مؤلف «تاریخ ایران» در این باب می‌نویسد :

«... شاه طهماسب پسران متعدّد داشت ، بهمین جهت پس از مرگ او بین سران سپاهی و امرا در انتخاب جانشین شاه اختلاف بروز کرد. جمعی از امرای اُستاجلو حیدر میرزا را پادشاه خواندند. سایر قزلباشیه این انتصاب را نپذیرفته ، شورش کردند. حیدر میرزا را بقتل رساندند. اسماعیل میرزا که در قرا باغ^۱ بدست پدر محبوس شده بود آورده بنام شاه اسماعیل ثانی پادشاه کردند.

اسماعیل میرزا مردی عیّاش و خونخوار و سفیه بود ، چون در جوانی در هرات بدست معلّمی سنی مذهب تربیت یافته بود، مصمّم شد که مذهب شیعه را براندازد و خطبه و سکه را بنام خلفای راشدین جاری سازد. بعلاوه دست به قتل برادرزادگان و اعمام خود زد و اکثر ایشان را هم کشت. تنها برادرش سلطان محمد میرزا که در شیراز بود و پسران او از جمله عباس میرزا که در هرات می‌زیست از کشتن رستند. باین معنی که قبل از اجرای دستور شاه اسماعیل در قتل ایشان خود شاه را در شب در قزوین کشته یافتند و سلطان محمد میرزا و پسران او از کشته شدن نجات یافتند.»^۲

فریدون گرایلی مؤلف اثر «نیشابور شهر فیروزه» نیز باین مطلب چنین اشاره می‌نماید :

«... شاه اسماعیل دوم که کمر قتل شاهزادگان صفوی را بسته بود، حتی از قتل شاهزاده‌ای که روی تخت غساله زنده شده بود دریغ نکرد ! و بار دیگر فرمان قتل این مرده زنده شده را داد! فرمان قتل عباس میرزا فرزند سلطان محمد خدا بنده

۱ - قرا باغ نام محال و یکی از کوههای مرتفع واقع در جنوب آذربایجان شمالی است و قلعه‌ی قهقهه که شاه اسماعیل ثانی در آن مدت ۱۹ سال و شش ماه و ۲۱ روز محبوس بوده ، در یکی از ارتفاعات این کوه ساخته شد، است ، ارتفاعش به ۴۰۰۰ متر می‌رسد .

۲ - تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه، تألیف: حسن پیرنیا (مشیرالدوله)، عباس اقبال آشتیانی ، ص ۶۷۳ .

را به علی قلیخان [بیگدلی شاملو] حاکم هرات داده بود. لیکن اجل امانش نداد و با وضع مشمئزکننده‌ای مرد. عباس میرزا از دام مرگ جست. چون پدرش سلطان محمد خدابنده بسلطنت رسید، شاهزاده عباس میرزا را از هرات فراخواند. عبدالله‌خان مازندرانی برادر مهدعلیا مادر وی را مأمور آوردن او از هرات نمود. لیکن علی قلیخان وجود شاهزاده عباس میرزا را در هرات تکیه‌گاه سیاسی و پشتیبان قدرت اجتماعی خویش بنفع ایران می‌دانست بهانه می‌آورد. از سوی دیگر مرتضی قلی‌خان استاجلو حاکم مشهد که با خان شاملویی هرات مسابقه عداوت و معارضت داشت، دربار را بخواستن شاهزاده تحریک و تشویق می‌کرد و ممانعت علی قلیخان را گستاخی و نافرمانی جلوه می‌داد.^۱

ژنرال سزپرسی سایکس انگلیسی نیز با تحریقاتی باین احوالات اشاره نموده

و می‌نویسد :

«... رسم شاهان صفوی این بود که فرزندان شان را تحت محافظت و سرپرستی رؤسای بزرگ قبایل قرار می‌دادند. از اینرو بعد از مرگ طهماسب که بدست مادر یکی از فرزندان‌ش که حیدر نام داشت^۲ مسموم گردید، رقبای خطرناک فرصت یگانه‌سازی پیدا کردند. حیدر آنوقت در پایتخت بود و قبیله‌ی استاجلو او را نامزد سلطنت نمودند. ولی قبل از اینکه موافقین و همدستان‌ش دور او جمع شوند، بقتل رسید.

بالاخره اسماعیل فرزند چهارم شاه که مدت بیست و پنج سال^۳ بدست پدرش زندانی بود بر تخت نشست. این پادشاه جدید بواسطه‌ی طول زمان حبس و قید، خوی سبعی پیدا کرده بود، از اینرو پس از بدست آوردن قدرت و تحکیم مبانی سلطنت خود هشت تن از شاهزادگان خانوادگی سلطنتی را که در قروین بودند به اضافه هفده نفر

۱ - نیشابور شهر فیروزه، بقلم فریدون گرابلی، تیرماه ۱۳۵۷ ه. ش، ص ۱۶۸.

۲ - این قتل تأیید و تصدیق نشده است و تحریف تاریخ بشمار می‌رود.

۳ - مدت ۲۵ سال درست نیست و ۱۹ سال و اندی درست است.

از سران عمده را میل کشید یا کشت.

محمد میرزا که به لقب خدا بنده معروف و فرزند ارشد شاه بود چون از دو چشم تقریباً محروم بود، نامزد سلطنت نگردید. وی با این حال حکمران خراسان بود و بعداً بحکمرانی فارس منصوب گردید. بنابراین فرزند خردسال خود عباس را بحکومت اسمی خراسان در تحت حفاظت و نگهداری علی قلیخان رییس ایل [بیگدلی] شاملو باقی گذاردند.^۱ شاه اسماعیل عده‌ای را با دستورات لازم برای قتل خدا بنده و عباس میرزا روانه داشت. اما درست قبل از آنکه، آنها فرمان وحشیانه‌ی خود را بموقع اجرا بگذارند، خبر رسید که شاه جدید بر اثر شرب زیاد و افراط در استعمال تریاک در گذشته است. لیکن بروایت دیگر پانزده مرد که به لباس زنان درآمده بودند او را بقتل رسانیدند.^۲

این معلومات ژنرال سایکس گر چه مخدوش بوده و دقیق نیست، معیناً تخمیناً در اطراف این حوادث تاریخی دور زده و کم و بیشی از رویدادها را ترسیم می نماید.

یکی دیگر از مؤلفین بیگانه که کتابی بنام «تاریخ ایران» نوشته‌ی سرجان مالکوم می باشد، این مؤلف نیز در این باب می نویسد:

«... حیدر میرزا را بقتل رسانیدند و علی الفور قاصد بطلب اسماعیل میرزا فرستاده، او را از زندان مسکنت به ایوان سلطنت رسانیدند. لیکن ایام سلطنت وی طولی نکشید... خبثت فطرتش بروز کرده جمیع شاهزادگانی که در قزوین بودند

۱ - در موقع عزیمت سلطان محمد خدا بنده از هرات به شیراز علی قلیخان هنوز بحکومت هرات و امیرالامرای قزلباش تعیین نشده بود. شاه اسماعیل اول علی قلیخان را به ایالت هرات و لاهور تعیین کرد و از قزوین به هرات فرستاد و محرمانه فرمان قتل وی را نیز داد که علی قلیخان این فرمان ناجوانمردانه را مردانه اجرا نکرد و عباس میرزا را بقتل رسانید.

۲ - تاریخ ایران، تألیف ژنرال سرپرسی سایکس، ترجمه سید محمد تقی نخر داعی گیلانی جلد دوم، چاپ سوم، تهران، ص ۲۶۴.

بفرمان وی بقتل رسیدند. مگر علی میرزا که او را کور کردند و محمد میرزا پسر بزرگ طهماسب بجهت ضعف طبیعی که در بصر داشت و او را قابل شغل خطیر سلطنت نمی دانستند. در ایام حیات پدر ایالت خراسان بدو مفوض بود و بعد از آنکه او را بحکومت شیراز فرستاد طهماسب امر کرد که پسر بزرگ خود حمزه میرزا را همراه ببرد، پسر کوچک خود عباس میرزا را که در آن وقت طفل و در بغل لاله و دایه بحکومت خراسان موسوم و علی قلی خان بیگدلی شاملو را که از امرای مقتدر بود به تربیت طفل و تمشیت ملک مأمور سازد.

چون اسماعیل بر تخت برآمد سلامت خود را در استیصال محمد میرزا و خاندان او یافت. لهذا در دوازدهم رمضان حکم به شیراز فرستاد تا او و منسوبان او را بقتل رسانند. بهمین نوع حکمی بخراسان^۱ در باب قتل عباس میرزا به علی - قلیخان صادر شد. صاحب «زبدة التواریخ» گوید که حکمی مجدد و مؤکد بخراسان بجهت کشتن طفل فرستادند. اما علی قلیخان چون ماه رمضان بود اجرای حکم را به تعویق انداخت. روز آخر رمضان قاصدی از قزوین بهرات رسیده، خبر فوت اسماعیل را آوردند. زیرا که در سیزدهم همان ماه یکروز بعد از صدور^۲ حکم دست اجل گریبانش را گرفته بود. همچنین قاصدی به شیراز فرستادند یکساعت قبل از آنکه محمد میرزا و متعلقان وی را معدوم سازند قاصد خبر نجات آورد.^۳

درباره‌ی رشادت دوران جوانی علی قلیخان مطالبی ذکر شده که آوردن آنرا در اینجا جالب می شماریم:

۱ - حکمی بخراسان فرستاده نشده بود، شاه اسماعیل دوم در روز ۱۲ رمضان سال مزبور شخصاً به علی قلی خان بیگدلی شاملو دستور مؤکد این کار را داده و او را روانه‌ی خراسان و هرات ساخته بود. ولی علی قلی خان با آهستگی طی طریق نموده و بعداً هم چنانکه گذشت بسیار عاقلانه و جوانمردانه حرکت نمود.

۲ - در اصل اجرای حکم.

۳ - تاریخ ایران، سرجان مالکوم، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران ۱۲۶۲،

علی قلیخان لله‌باشی

از طایفه‌ی شاملو و از رجال برجسته‌ی خویش بود. روزی که در زمان شاه طهماسب حادثه‌ی تربت حیدریه واقع شد. (اشاره بمحاصره افتادن شاه طهماسب با خاندان سلطنتی می‌باشد) هیچ‌کس نفر جوان عازم نجات خاندان سلطنتی نگردیدند. جوانی بیست‌ساله در جزو آنان داوطلب شده بود که، صفی‌قلی بیگ نام داشت و از جمله‌ی ده نفر قزلباش دومین سواری بود که زنده خود را بقلعه‌ی تربت رسانده بود. شاه طهماسب آن جوان را پیش خواند، جقه‌ای گران بها بدستارش نصب کرد و او را علی قلیخان لقب داد.

علی قلی سلطان پس از فوت شاه طهماسب از طرف پری خانم نایب السلطنه مأمور حفظ سرحدات خراسان گردید. اوزبیکان را شکست فاحش داده، تا نواحی اندخود از تعقیب آنان دست‌نکشید. در نتیجه‌ی ابراز این رشادت پری خانم او را به لقب خانی ملقب ساخت و بسمت جلیل لله‌باشی عباس میرزا را منصوب نمود.^۱

۱ - ده نفر قزلباش، شاهکار ادبیات معاصر، به قلم حسین مسرور، جلد دوم، ص ۲۵۱

منصب تیار خاصه میرزا ابتر که صاحب توبه و یون اعلی بود و پیش
 مفت قباب جان آغا خانم سپه با نیر یک شکر کمان که زوجه مرحوم علی خان
 دوازده سکنه هرت رفت به نیر لکی و آقا لقی آن حضرت سزاوار بود
 مفت قباب شایه از آن تاریخ نالی یو مناد استکل خدمت آن بود و به
 سلطنت بوده از سایر پرستاران هم عزت بدوام خدمت متناوبه
 نگلی معنی که سزاوار و کد بانوی حرم محرم و محل وثوق و اعتماد حاصل بود
 در میان در بهنگام پسر و آن عشاق مانند ران مل قامت بر سر
 قنات سزاوارت اختیار نمود حضرت اعلی نظر بدوام خدمت آن حور نقش او را
 بکر بلائی معنی نگلی بود و دودان ارض مقدس فون کرد و بدید میر ابو المعالی نظیری
 وزیر ملا مان مجلس فریسی چون روقت توجیه نجف استند در کباب
 نظر آفتاب هایدون بود چون بکله رسیدی که عارضه بیماری داشتند
 آفر و زنی قوت کوج بکام رفت بعد از استقامت پورت خود آمد و خط است
 اختیار نمود ملازمان اسباب کسج سرانجام داده وقت سواری خواستند
 او را پیدا کردست سزاوارت اختیار نمود و ملازمان بطنه سکنه
 کردند معینه نیاد و چند قطره میش نیا مد نقش او را بکر بلائی معنی رسانید

از کتاب مستطاب عالم آرای عباسی خطی متعلق به آقاخان خلیلی ساده
 خ - بیکدلی

دوران سلطان محمد خدا بنده

و ایل بیگدلی شاملو

پس از مرگ فجیع و بموقع شاه اسماعیل دوم، اوضاع مملکت در منتهای حساسیت بود. هر چه زودتر می‌بایست وضعیت مملکت و حکومت روشن شده، تکلیف جانشین تاج و تخت معین گردد. این بود که ریش سفیدان و سران و سردگان قزلباش برای تعیین وضع جانشینی سلطنت اختلافات را کنار گذاشته بمشاوره نشستند و بقول اسکندر بیک ترکمان:

«... همگی امراء بدوستی یکدیگر قسم خورده بعد از این گفتگوی سلطنت و پادشاهی بمیان آوردند.»^۱

ولی سلطان قالدخانچی اوغلو حاکم شیراز کودک هشت ماهه‌ی شاه شجاع، فرزند شاه اسماعیل را به جانشینی پدر پیشنهاد نمود. لیکن امراء و سران قزلباش به اتفاق آراء این پیشنهاد را رد کردند. همگی یکصدا سلطان محمد خدا بنده را برای احراز مقام سلطنت برگزیدند. با بلند کردن فریاد الله الله که شیوه‌ی قزلباشان در یک چنین مواقع بود، به پادشاهی وی رأی دادند: «همان لحظه سلطان حسین خان شاملو پدر علی قلیخان سلطان محمود نام و کیل علی قلیخان را که جهت مهمات در اردو (دربار) مانده بود بجانب هرات بقدغن فرستاد... که خبر نجات رساند و امراء وثیقه درباب پادشاهی آن حضرت نوشته، همگی مهر بر آن نهاد. مصحوب علیخان بیک موصولی ترکمان... بشیراز فرستادند.»^۲

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان - ۱ - ص ۲۱۹.

۲ - همان کتاب ص ۲۲۰.

در این هنگام که بیک دربار عازم شیراز است و می‌بایست هرچه زودتر خبر فوت شاه اسماعیل و گزینش سلطان محمد خدا بنده را بسلطنت، به شیراز رساند لیکن «اسکندربیک شاملو که از امیرزاده‌های آن طبقه بود پیشتر از علی بیک یا علی‌خان بیک بی‌رخصت روانه‌ی شیراز شد. شب و روز قطع مسافت نموده، مانند فلك الافلاك لحظه‌ای از حرکت نیا سوده. دو روز پیشتر از علی بیک به شیراز رسید. راکب و مرکوب غرق در خون به در دولت‌سرای نواب اسکندرشان شتافته، مزده داد که اسماعیل میرزا از عالم رفت... اسکندربیک بر تبه‌ی امارت سرافراز شده لقب خوش‌خبر خانی یافت»^۱

در هنگام بازگشت شاه خدا بنده از شیراز به پایتخت، در شهرهای سرراه از قبیل اصفهان و کاشان و قم از طرف بزرگان صوفیه و سران قزلباش و انبوه مردم مورد استقبال شایان قرار گرفته: «واز کاشان متوجّه بلده المؤمنین قم گشته، در آن مدینه طیبّه بملاقات شریفه‌ی نواب خورشید احتجاب سلطانم والده‌ی ماجده‌ی نواب سکندرشان فایز گردید.»^۲ اسکندربیک می‌نویسد:

«... حسینقلی سلطان ایشیک آقاسی باشی شاملو با بعضی از بیوتات و یراق و اسباب پادشاهی که استقبال آورده بودند، با جمعی از مقرّبین بساط عزّت در این منزل (اصفهان) وارد گشته بسعادت زمین بوسی فایز شدند.»^۳ و با همین تشریفات جاه جلال تاقزوبین نزول اجلال کردند.

اولین کار و نخستین قدم شاه خدا بنده در قزوین از بین بردن پریخان خانم و

۱ - همان کتاب، ص ۲۲۲.

۲ - همان کتاب، ص ۲۲۴.

۳ - همان کتاب، ص ۲۲۵، حسن بیک روملو در «احسن التواریخ» در این باره می‌نویسد: «چون چتر همایون فال سایه‌ی اقبال بر مفارق ساکنان اصفهان انداخت حسینقلی سلطان شاملو به درگاه عالم پناه آمده و خیمه و خرگاه و سراپرده و بارگاه آورده در خانه همایون را به واجبی ضبط نمود» رک: احسن التواریخ، ص ۶۵۲.

کودک چند ماهه‌ی شاه شجاع و تعدادی از طرفداران آنها و ملازمان خاصه و فرمانبران و آتش افروزان شاه اسماعیل دوم بود. سلطان محمد خدا بنده با این کار بر قلب‌های داغدار و زخمی در حقیقت مرهمی نهاد. از طرف دیگر تجربه ثابت نمود که روزگار خود يك منتقم عادل و بی‌امان است و ستم را با ستم پاداش می‌دهد. فاعثرو یا اولوالابصار.^۱

سلطان محمد خدا بنده به تدریج در قزوین بر کارها تسلط یسافت. در اداره‌ی امور مملکت آنروز ایران باید گفت که ملکه نواب مهد علیا که يك بانوی بسیار توانا و مدبر بود، نقش یکم و اساسی را ایفا می‌کرد و چون سلطان محمد در نتیجه‌ی آبله تخمیناً نابینا بود استحقاقاً و بارغبّت تام و تمام رشته‌ی کارهای مملکت را بدست گره‌گشای این زن باخرد و تدبیر سپرده بود:

«... نواب مهد علیا در کمال عظمت و استقلال متکفل مهم سلطنت و پادشاهی

شد.»^۲

طایفه‌ی شاملو از هر جهت مورد اعتماد کامل سلطان محمد، بویژه نواب مهد علیا بود، حتی منسوبین و بستگان ایل جلیل بیگدلی شاملو محرم و خدمتگذار قابل اعتبار شناخته شده بودند. بطوری که منسوبیت با آنان سبب نزدیکی به دستگاه دولتی بشمار می‌آمد.

اسکندر بيك در باره‌ی عادی شدن تدریجی کارها می‌نویسد:

«... حسین بيك ولد خواجه شجاع الدین شیرازی که خالوی علی قلیخان شاملو و خانی جان خانم همیشره او در خدمت نواب مهد علیا و شاهزاده نامدار اعتبار تمام داشت به وزارت جهانبانی سر بلندی یافت و مهر و کالت را با و سپردند.»^۳ کم کم کارها بمسیر عادی خود افتاد. امنیت و آرامش برقرار شد و اوضاع مملکت

۱ - رك : تاريخ عالم آرای عباسی ، ص ۲۲۶ .

۲ - خير النساء بیگم ملقب به نواب مهد علیا مادر شاه عباس .

۳ - همان کتاب ص ۲۲۶ .

عادی گشت. تعدادی از طرفداران شاه اسماعیل دوم سیاست رسیدند. یا از کارهای دولتی برکنار شدند. شماری از خدمتگذاران صادق خاندان صفویّه و صوفیان پاك اعتقاد بمناصب و مقامات و ایالات و درجات ارتقاء یافته، منصوب و مفتخر گردیدند. از شاملوها «ابوالفتح خان ولد آغزی وارخان شاملو و خوش خبرخان درکوسویه و غوریان اولکا دادند... و دارالسلطنه‌ی قزوین بسلطان حسین خان شاملو متعلق گشت.»^۱

لیکن نتیجه‌ی گشت و کشتارهای ابلهانه و بیشمار شاه اسماعیل دوم بار تلخ بیار آورد. دشمنان ایران چون دیدند بیشتر شاهزادگان و سران و سروران و مرزداران کشور بادت این خونخوار خواب آلود بخاك و خون کشیده شده و عرصه‌ی کشور و گستره‌ی مملکت تهی مانده است. در هر گوشه کشور شورشیان داخلی و فرصت طلبان بدخواه بقصد تمرد و طغیان سربرافراختند و سرکشی آغاز نمودند. دشمنان خارجی نیز بقصد طمع در خاك اصلی این مرزوبوم درصدد حمله و هجوم برآمدند. پای از دایره محدودی خود بیرون نهاده در گوشه و کنار کشور بدست درازی آغاز کردند. اوزبیکان از نسا و ایبورد و آن حدود بقصد یغما و تخریب بسوی خراسان شتافتند. ولی در نتیجه‌ی جانبازی قزلباشان قهرمان ندبیر و رشادت مرتضی قلیخان پرناک نیروی متجاوز اوزبیک مغلوب و سرکرده‌ی جوان و مغرورشان جلال خان اسیر و مقتول شد. عجلتاً خراسان از شر اوزبیکه آسوده گردید. علی قلیخان بیگدلی شاملو که در این زمان حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان است بواسطه‌ی بُعد مسافت از مرکز و وقوع جنگ‌ها در حوالی نساء و ایبورد نمی‌تواند خود را به پایتخت برساند و در کنار می‌ماند و این خود سبب رنجش بین او و حاکم مشهد می‌گردد.

این سوانح در همین موقع در آذربایجان و شروان نیز تکرار گردید. با

۱ - همان کتاب ص ۲۲۶.

۲ - همان کتاب ص ۲۲۷ و ۲۲۸.

تحریک دولت عثمانی و سوء استفاده از ضعف و ناتوانی دولت سلطان محمد خدا بنده آنهایی که سالها نمک پرورده بودند به خونریزیهای ناجوانمردانه و خیانتهای بیشمارانه دست می‌زدند. سلاطین عثمانی از فرصت استفاده نموده با سپاهی گران بمرزهای ایران آمده تاخت و تاز و کشت و کشتار راه انداخته پیمان شکنی می‌کردند. یکی از این آلت دست‌های سلاطین عثمانی سپاهیان لزگی و تاتار بود که به تحریک و تمایل سلاطین عثمانی هر چند گاهی، اسباب دردسر و زحمت ایران شده به دزدی و قتل و غارت می‌پرداختند. زن و بچه و نوجوانان بسیاری را به اسارت و بردگی می‌بردند. قشون قزلباش عندالضروره بمقابله و مقاتله با آنها شتافته و دمار از روزگارشان درمی‌آورد. ولی نمی‌توانست که دست‌شان را برای همیشه کوتاه سازد.

از حوادث نوبتی و تحریکات دوران سلطنت شاه سلطان محمد خدا بنده (۹۷۵ ه. ق. آغاز سلطنت) بوسیلهی سلطان مرادخان پادشاه روم این بود که، به محمد گرایخان فرزند دولت گرایخان پادشاه خطه‌ی تاتار پیشنهاد نمود که با نیروی خود از طریق دربند به اردوی قزلباشان حمله نماید و عادلگرایخان پسر خود را با بیست هزار سوار به حوالی شیروان فرستد، تا با ارس‌خان و امرای ایرانی شیروان در آویزد و بدین ترتیب از یک سو خود لشکر عثمانی، از سوی دیگر سپاهیان تاتار، از طرف دیگر جنگاوران لزگی، قراپورک و گروه بیشمار طاغیان شیروانی، اردوی قزلباش را در میان گرفتند و بر ارتش دلیر و بی‌باک و از جان گذشته قزلباش پیروز گردیدند.

ارس‌خان و سایر امرای تا آخرین نفس دفاع و ایستادگی نمودند، جان شیرین خود را فدای تمامیت ارضی و استقلال میهن ساختند «نساء و صبیان با اموال و اسیر و تاراج شده هر قطاری بدست تاتاری درآمد. جمعیت و اسباب بی‌نهایت که اندوخته‌ی چندین ساله بود بدست مخالفین درآمد. مجملأً عادلگرای و طبقه‌ی تاتار و لزگی عنایم موفور بدست آورده بجانب شیروان رفتند.»^۱

سپاهیان قزلباش از هرجانب بسوی میدان جنگ روی آورده ، دفع شر دشمن را پیشنهاد همت ساختند. سرکردگان رشید و مشهور را مانند:

« ... میرزا سلمان ، قورچی باشی ، شاهرخ خان مهرداد ، محمدخان ترکمان ، پیره محمدخان استاجلو ، سلطان حسینخان نواده‌ی دورمیش خان شاملو ، ولی خلیفه شاملو ، مسیب خان شرف الدین اوغلو تکللو ، امامقلی خان قاجار ، امیر حمزه خان ولای عبدالله خان استاجلو و سایر امرای نامدار بمقاتله لشکر تاتار توجه نمودند. »^۱ پس از وقوع جنگی عظیم « ... هجوم نموده بدفع شر ایشان پرداختند ... دراین میانه خان تاتار زخمی شده بقتل رسید. »^۲

می بینید باز هم در هنگام پدافند از آب و خاک و مقابله و مقاتله با دشمن اگر از سران و سرکردگان قبایل و ایلات رشید و جانباز قزلباش یکنفر اشتراك می نماید از فرماندهان و سرکردگان ایل فداکار بیگدلی شاملو دونفر ، و این پیشتازی و پیشآهنگی در تمام جبهه ها و نبردها و در زمان و مکان های مختلف ، در طول تاریخ همیشه و در همه جا بدینمنوال بوده است. دفاع از آب و خاک و و پدافند از استقلال و عظمت و تمامیت ارضی ایران وظیفه‌ی مقدس ، واجب و تأخیر ناپذیر نیاکان ما بوده است . آنها همدوش با دیگر ایلات و شهروندان دیگر کشور حدود و ثغور میهن گرامی را با فدا کردن جان عزیز خود محافظه و نگهداری نموده اند. هستی و بود و نبودشان را نثار عظمت و جاودانی و پایداری ایران نموده اند.

در سایر نقاط کشور نیز اگر مهمتی پیش می آید به تحقیق یکی از سران و سرکردگان و کارگشایان ایل جلیل بیگدلی شاملو باید شرکت کند و در حل و فصل و رتق و فتق آن امر مهم دخالت مستقیم نماید. اسکندربیک منشی می نویسد:

« ... میرزاخان ... از خوف و بیمی که داشت بجهت حفظ حیات در قلعه‌ی فیروزجاه که از قلاع تن ورزین مازندران است تحصن جسته ... قلعه‌ی مزبور

۱ - همان کتاب ، ص ۲۳۸ .

۲ - همان کتاب ، ص ۲۳۹ .

به تصرف در نمی آمد... و تسخیر آن قلعه به سهولت میسر نمی شد و نواب مهدعلیا در هدم بنیان عمر و دولت سلسله‌ی سلطانمراادخان راسخ بود، روز بروز بر اهتمام او در این باب متزاید می گشت. یکمرتبه پیره محمدخان را که یکی از ارکان دولت بود با قورخمس خان شاملو و بعضی امرا بدین خدمت نامزد نموده فرستاد.^۱

شمشیر شاه عباس کبیر (مجموعه والس - لندن)

عباس میرزا

و علی قلی خان بیگدلی شاملو

روز دویم شوال ۱۲۸۶ هـ ق سلطان محمود بیخارلو وکیل علی قلیخان که برای ترتیب و تمشیت بعضی کارهای مهم در قزوین مانده بود خود را به عجله بهرات رسانید. خبر قتل شاه اسماعیل دوم را بعرض خان شاملو رساند. علی قلیخان این سردار بزرگ و دوربین و دوراندیش که در میان خوف و رجا جان عباس میرزا را از مرگ بی‌امان محافظت کرده، کشور ایران را از وجود پادشاهی چون شاه عباس کبیر محروم نساخته بود، از شادی و سرور سر از پای نمی‌شناخت. بسجده افتاده، شکر خداوندگار مهربان را بجای آورد. صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» می‌نویسد :

«... علی قلیخان مجلس عالی آراسته آن در یکنای دُرَج خلافت و جهاننداری را به سردوش اخلاص برداشته متکفل امر لاهی و خدمتکاری او گردید ... و مؤدهی سلامتی ذات اقدس را به دار السلطنه قزوین فرستاد و نواب سکندرشان (سلطان محمد) و مهدعلیا و شاهزادگان از آن خبر بهجت‌آور متبجح و مسرور گردیدند.»^۱

علی قلیخان حاکم هرات در این موقع حساس که رشته‌ی امور کشور از هم گسیخته، شاهزادگان صفوی از روی جهالت و عناد و سفاقت شاه اسماعیل دوم بقتل رسیده، اکثر بزرگان و سران مملکت معدوم یا محکوم و مردود گشته‌اند از

طرف دیگر در غرب مملکت در نتیجه‌ی تحریکات سلاطین عثمانی تاخت و تازها و قتل و غارت‌ها آغاز گردیده، هر آن احتمال آن می‌رود که خانهای اوزبیک و شاهان ترکستان نیز از این موقع پر آشوب و خطر استفاده نموده، از مرزهای ایران بگذرند و به کشت و کشتار و تاراج پردازند. می‌خواست از وجود کودک خردسال و خودپرورده یعنی عباس میرزا استفاده نموده، از نام او بسود میهن بهره برداری نماید. جلو هر گونه تهاجمات و ارتش‌کشی‌های احتمالی اوزبیک‌ها را بگیرد. لیکن خود شاه سلطان محمد که علاوه بر علیل بودن جسمانی، روحاً نیز ناتوان بود بخوبی از عهده‌ی اداره‌ی امور کشورداری بر نمی‌آمد، کارها بدست همسرش مهدعلیا مادر حمزه میرزا افتاده بود. وی باینکه منتسب به دودمان کهن سال مبر عبداللہ خان والی مازندران از احفاد سید قوام الدین مشهور به میر بزرگ بود و یک ملکه‌ی با تدبیر و کاردان، مستبد و مطلق‌العنان بود، معهذا مادر بود و آن توان و قدرت جلوگیری عواطف مادری خود در برابر منافع میهن را نداشت. و نمی‌توانست به مفارقت فرزندش عباس میرزا تحمّل نماید و بگذارد کارها مطابق روال لازم در جریان باشد. این بود که بلافاصله دستور باز گردانیدن عباس میرزا را به قزوین صادر می‌نماید:

«... حکم شد که علی قلیخان بیگدلی شاملو یراق فرستادن حضرت اعلی (عباس میرزا) را سامان نموده، مهیا و آماده‌ی آمدن سازد.»^۱ لیکن بازگشت عباس میرزا بویژه در این هنگام هرگز بصلاح ملک و ملت نبود. لذا بمحض اینکه خبر بازگشت شاهزاده عباس میرزا در خراسان شایع می‌شود، امنای دولت، سران و سرکردگان قزلباش گرد هم می‌آیند، مشورت می‌نمایند و این عزیمت نابهنگام را بصلاح روز کشور ندانسته، از علی قلیخان می‌خواهند که مانع از حرکت شاهزاده عباس میرزا به قزوین گردد و گفتند:

«... هرگز دارالملک هرات که تختگاه سلاطین زمان و فرمانروایان نافذ

بوده از وجود یکی از شاهزادگان عالیشان خالی نبوده و بی وجود یکی از شهزادگان عالی منزلت محافظت و محارست این ملک مقدور ما بندگان نیست.»^۱ حتی مرشد قلیخان اُستاجلو نیز اصرار تمام می نمود که از فرستادن عباس میرزا خودداری نماید و به اقامت وی در هرات رضایت دهد. لیکن مهدعلیا در بازگردانیدن فرزندش پافشاری می کرد و اصرار می ورزید .

از طرف دیگر مرتضی قلیخان پرنایک حاکم مشهد که خود را رقیب علی - قلیخان بیگدلی شاملو می شمرد در صدد برآمد با هر اقدامی که لازم باشد به حیثیت علی قلیخان لطمه زده ، خود بجای وی لله گی شاهزاده عباس میرزا را در عهده بگیرد . این بود که سر از طوق اطاعت علی قلیخان می پیچد، نفاق و خصومت بظهور می رساند .

از طرف دیگر مهدعلیا مادر عباس میرزا ، حسین خان پدر علی قلیخان را که نوهی دورمیش خان بزرگ و ریش سفید ایل بیگدلی شاملو بود و از امراء معتبر و ارکان دولت قاهره به شمار می آمد عتاب و خطاب نموده، مورد مواخذه و پاسخ گویی قرار می داد. دربارهی این عمل علی قلیخان از وی بازخواست می نمود. تا اینکه سرانجام قرار بر این شد که حسین خان شاملو بخراسان رفته و سایل بازگشت شاهزاده عباس میرزا را فراهم نماید. او را برداشته با خود بقزوین بیاورد.

حسین خان این سردار پیر جهان دیده راه خراسان در پیش گرفت و سرانجام به هرات رسید و با فرزند نامدارش دیداری تازه کرد ولی علی قلیخان روی مصالح عالیلهی کشور ، به هیچوجه در شرایط کنونی با باز گردانیدن شاهزاده عباس میرزا توافق ننمود. در این هنگام «جمعی کثیر از عقلاء و ریش سفیدان طایفهی بیگدلی شاملو که در هرات بودند ، اطاعت امر پادشاهی کردند ، سلطان حسین خان را مقضی المرام روانه نمودن ، طایفهی شاملو را بمخالفت و عصیان متهم ساختن را به صلاح اندیشی و عاقبت کیشی اقرب و اصوب می دانستند . جمعی دیگر از ترک

وتاجيك انكار اين رأى نموده، با اين معنى (يعنى برگرداندن عباس ميرزا) همداستان نمى گشتند. مى گفتند كه اگر دولتخواهان دولت قاهره امرى كه صلاح دولت در آن دانند و پيش گيرند چراموجب عصيان باشد بلكه محض دولتخواهى و پاس حقوق نمك خوارگى است.^۱

ليكن اكثر سرداران و امراء قزلباشان و سركاران و دولتخواهان خراسان سرانجام قرار قطعى صادر كردند كه مانع بازگشت شاهزاده بقزوین شوند. به - شاملويان خواستار بازگشت پيغام دادند كه فكر برگردانيدن شاهزاده را بقزوین از خاطر بيرون نمايند. سعى و اهتمام بعمل نياورند «كه اگر بالفرض كل طايفه شاملورا راضى بفرستادن شاهزاده كامكار گردند، ما بجان و مال كوشيده نمى گذاريم كه اين ادعيه از قوت خيال بفعل آيد.»^۲

مى بينيد علت اصلى و اساسى اين درخواست و تمنای ايل جليل بيگدلى شاملو قتل با يك مسئله علاقه دار است و آن اينكه حسين خان نوهی دورميش خان برسالت آمده و خواستار بازگردانيدن شاهزاده است. «حسين خان نوهی دورميش خان شاملو است، بجهت بزرگزادگى ايل و حقوق خدمات سابقه در درگاه معلی ريش سفيد طايفهی جليلهی شاملو است، بى رضا و صلاح او هيچ مهمتى از مهمات آن طايفه فيصل نمى يابد.»^۳

اگر چه على قليخان والى هرات و اميرالامراى خراسان است، ليكن براى اينكه پدر پير، آن سردار كهن سال و محبوب و معتمد اعتماد خود را در كشور نزد دولت از دست ندهد، ريش سفيدان ايل و ايماق حاضرند كه شاهزاده را به او بسپارند تا مقضى المرام به پاي تخت ايران باز گرداند.

از طرف ديگر على قليخان ناجى عباس ميرزا، سردار دلاور و مدرک ايران،

۱ - همان كتاب، صفحه ۲۴۶.

۲ - همان كتاب، صفحه ۲۴۷.

۳ - همان كتاب، صفحه ۲۵۴.

بنام مصالح عالیه‌ی کشور فرمان پادشاه و تمنای پدر را مؤدبانه رد می‌کند و صلاح کشور و سیاست روز خراسان بزرگت بلکه ایران را به پدر جهان دیده، مراحل نور دیده هوشیار خود تشریح و تبیین می‌نماید و او را راضی می‌سازد که بدون عباس میرزا بقزوین برگشته، شاه و ملکه را از اهمیت سیاسی موضوع آگاه سازد و به آنها اطمینان همه‌جانبه بدهد که کلیه‌ی کارها روی حفظ مصالح عالیه‌ی مملکتی در گردش و جریان است و سیاست فعلی خراسان خواستار این مسئله است. وجود عباس میرزا امروز در خراسان لازم است.^۱

مسئله‌ی فراخواندن عباس میرزا از هرات بقزوین را ابوالقاسم طاهری در اثر «تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران» چنین می‌نویسد:

«... بفرمان مهدعلیا خیر النساء بیگم (مادر شاه عباس) و تراضی سلطان محمد خدابنده، فراخواندن عباس میرزا از هرات برخلاف مصالح کشور بود. اما لجاج مهدعلیایی و ناتوانی محمد خدابنده اسباب لطمه خوردن سلطنت خاندان صفوی و شورش قزلباشها گردید.»^۲

آنها نماینده به هرات فرستادند و خواستار معاودت فرزند شدند. ولی نیرومندترین سرکردگان ایران آن زمان مقیم خراسان یعنی: مرشد قلیخان و علی قلیخان شاملو که در هرات خدمتگذار شاهزاده بودند و مرتضی قلیخان پرنایک حاکم مشهد هر سه به این امر تن در نداده، از فرستادن عباس میرزا به قزوین و خالی گذاشتن ایالت هرات از وجود شاهزاده ممانعت بعمل آوردند، چون این کار برای تجاوز

۱ - کسانی که کوشیده‌اند که علی‌قلی خان و یاران او را در این کار خطیر متماد و مقصر قلم داد نموده، او را مانند یک یاغی و طاغی و سرکش و تجزیه طلب جلوه گر و معرفی نمایند، سخت در اشتباه بوده‌اند و نیات بزرگ سردار خردمند، و مصالح عالیه کشور ایران عزیز را در آن روز درک نتوانسته بودند بنمایند و سخن ناسزا و گزافه زده‌اند، یا اینکه مسئله روی اغراض و مصالح و منافع شخصی دور میزده است.

۲ - تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، ابوالقاسم طاهری، صفحه ۲۶۴.

و دست اندازی اوزبیکان به خراسان بزرگ امکان و شرایط می داد و این سه سرکرده‌ی نامدار بمهدعلیا پیغام داده، مراتب را چنانکه باید بعرض رساندند.

مهدعلیا به این مصلحت دولتخواهانه و خیراندیشانه توجه نکرد، از نسو حسین خان شاملو پدر علی قلیخان شاملو را برای اغناء سران و سرکردگان ایران و بازآوردن عباس میرزا از خراسان گسیل داشت. با اینکه علی قلیخان شاملو احترام پدر سالخورده‌ی خود را بسیار نیکو می داشت، ولی مصالح عالی‌هی مملکت را نیز محترم و معزز می شمرد. ابداً حاضر نبود که برخلاف مصالح کشور رفتار نماید. این بود که اقامت حسین خان شاملو پدر علی قلیخان شاملو در هرات بدرازا کشید تا اینکه در نتیجه‌ی توطئه‌های پنهانی که در دربار صفوی میرفت، مهدعلیا به قتل رسید و مسئله دعوت عباس میرزا از هرات به قزوین منتفی گردید. همین کار مؤید آنست که محمد خدابنده که در حرمسرای خود، نمی توانست ملکه خود را از مرگ محافظت نماید، چطور می توانست کشور را از تجاوز بیگانگان در امان بدارد؟...

هنوز حسین خان در سبزوار بود که خبر قتل نواب مهدعلیا^۱ و مادر پیرش که از مازندران بقزوین آمده مهمان وی بود شایع گردید. ارکان دولت با این اوضاع واحوال مصلحت دیدند که شاهزاده عباس میرزا عجائلاً در دارالسلطنه‌ی هرات بماند و مراتب را سریعاً بسططان حسین خان کتباً اطلاع دادند. فرمان پادشاهی به احضار شخص او صادر گردید. وی با عجله عازم پایتخت گردید.

۱ - درباره‌ی قتل مادر حمزه میرزا و عباس میرزا و زوجدی سلطان محمد خدابنده بنام و لقب نواب مریم‌شان مهد علیا خیرالنسا بیگم که درحقیقت و عملاً بجای شوهرش زمام امور کشور را قبضه کرده و سلطنت می کرد و موجبات رنجش و غضب و کینه‌جویی سران قزلباش و صوفیان صافی را فراهم ساخته بود. نگاه کنید به «تاریخ عالم آرای عباسی» تألیف اسکندر بیگ ترکمان شامل جلد اول و نیمی از جلد دوم، تهران ۱۳۳۴ صفحه ۲۵۰ و ۲۵۱.

پس از شنیدن این خبر علی قلیخان، امام قلیخان و مرشد قلیخان گرد هم آمده، با همه‌ی سران و سرکردگان قزلباش و خلفای صوفیان و سایر امراء و معتبرین خراسان که اکثراً شاملو و استاجلو بودند کنکاش نموده، مجدداً عهد و پیمان بستند که حضرت شاهرزاده عباس میرزا را در خراسان نگه داشته، باسروجان تابع امر و نهی و فرمانبردار فرامین وی بشوند. مخصوصاً این مسئله جداگانه قید شد که در این گیرودار و برهه‌ی زمان که ایلات و اویماقات تگلؤ، ترکمان، استاجلو از صلاح و صوابدید علی قلیخان بیگدلی شاملو بیرون نرفته و او را خانلرخانی و بزرگ و ریش سفید خود می خواندند.

بغیر از مرتضی قلیخان پرنایک تر کمان همه‌ی سران و سرداران و امنای و امرای خراسان در هرات و مشهد مقدس با علی قلیخان اتفاق نمودند. با این اتفاق و کنکاش سپاه قزلباش در شرق ایران و خراسان بزرگ عملاً به دو گروه تقسیم شدند. دو دسته شدند و سرانجام این دوتیره گوی به نفاق و جنگ و خونریزی کشید. موجب تضعیف قزلباشان (یعنی سپاه ایران)، جری شدن اوزبیکان و دست اندازی نوبتی آنان به شهرها و نواحی خراسان گردید، که در فصول آینده به تفصیل در این باره سخن خواهیم گفت.

مسئله‌ی به قزوین برگردانیدن عباس میرزا از هرات بمناسبت به قتل رسیدن مادرش عجالاً موقوف گردید. برادر بزرگترش حمزه میرزا که در این زمان در قزوین حضور داشت، در هنگام وقوع جنایت برای نجات جان خود تدابیری اندیشید. با آنکه در سنین پایین زندگی بود مع هذا کار مهمی انجام داد که، صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» در این خصوص چنین می نویسد:

«... سلطان حمزه میرزا در این شورش و غوغا با وجود حوادث سنّ و خردسالی، مقتضی عقل دورانیش ندانست که امراء قزلباش که او را ولیعهد پدر نامدار می دانستند، بی حسرتی چنین به سلسله و لينعمت روا داشته به قتل والده‌ی ماجده اش اقدام نمایند. این بود که به حفظ جان خود پرداخته، با چند نفر از ملازمان

جانسپار که محلّ اعتماد می‌دانست به بام حرم رفته مأکول و مشروب بقدر احتیاج برده، راه بام را خاکریز کرده، فضیل بام را قلعه‌گونه نموده، تفنگک و اسلحه و یراق قلعه‌داری همراه برد که خود را چندروزی در آنجا حفظ نماید و تا خاطر از ایشان جمع ننماید، از آنجا پایین نیاید. اسماعیل قلی بیگ شاملو ولدولی خلیفه که از جمله ی رفقا بود آثار جانسپاری بظهور آورده، در اداء آن خدمت ملقب به لقب یولداش-باشی گشت.^۱

غرض اینکه افراد و آحاد ایل جلیل بیگدلی شاملو از صغیر و کبیر چنانکه مشاهده می‌فرمایند در کار اخلاص و ارادت بخاندان صفوی که آن زمان مظهر مردم و میهن بشمار می‌آمدند، با اشتیاق، صادقانه و مریدانه رفتار نموده، در طی تاریخ ۲۴۳ ساله سلطنت و حکمرانی صفویان به ایشان با دیده ظلّ الله، مرشد کامل، پیر و مراد مطاع و واجب الامر نگریسته، هرگز در راه آنان از بذل جان و مال و هستی دریغ نداشته‌اند. در هر زمان و مکان و شرایط آنها را مظهر عظمت و استقلال میهن دانسته و در اجرای هر گونه فرامین شان کوچکترین وقفه و سستی و ضعف نشان نداده‌اند. تا وقتی که کارها بدین روال بود، پیروزی و سرفرازی نیز بوده است. چنانکه نشان خواهیم داد، بعدها شاه عباس کبیر از تمام مستبین قتل مادر انتقام جانانه گرفت. به ولی خلیفه شاملو و پسرش اسماعیل بیگ شاملو (یولداش باشی) نوازشها نمود «... به ایشان در خراسان اولکا داده، روانه نمودند»^۲

نواب مهدعلیا مادر حمزه میرزا و عباس میرزا زنی بود مدبر، توانا، ماجراجو، بسیار کینه‌ورز و انتقام طلب. علت اینکه امرا، و سرکردگان قزلباش متحد القول والعمل شده، او را خفه کردند، همین کینه‌توزی، لجاجت‌ورزی و بلندپروازی او بود. و به تدریج همه‌ی سرکردگان و خلفا و سایر خدمتگذاران خاندان صفوی را رنجانیده، و بدبین ساخته بود. کار را بجایی رسانید که سرانجام تصمیم به قتلش

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندربیک ترکمان، جلد ۱، صفحه ۲۵۱.

۲ - همان کتاب، صفحه ۲۵۲.

گرفتند و بدون توجه به عواقب این کار، این فاجعه را از خیال به فعل آوردند. از اینکه علی قلیخان بیگدلی شاملو جان عباس میرزا فرزند او را از مرگ حتمی نجات داده، سپاسگزار و قدردان باشد، او را تلطیف و نوازش نماید، برای اینکه خان شاملو روی مصالح عالی‌هی کشور عجالاً مانندن عباس میرزا را در خراسان لازم می‌دید، بر روی تمام خلع‌ها او خط بطلان کشیده، در میان ایل بیگدلی شاملو به نفاق افکنی و خصومت پراکنی می‌پردازد، آتش برافروخته شده را دامن می‌زند. مثلاً هنگامی که علی قلیخان فرمانروای خراسان بزرگ، حاکم هرات و بیگلربیگی آن سامان و للهی محبوب شاهزاده عباس میرزا همگی کوشش و تمامی همتش مصروف بر این است که در این دوران فترت، سرزمین شرقی ایران را از تجاوزات و خونریزیهای اوزبیکان مصون و در امان داشته باشد، مهدعلیا از خود خاندان وی برای او رقیب می‌تراشد:

عوض فرستادن یار و یاور بسوی او، انگل تراشی می‌نماید و خوش‌خبرخان سابق‌الذکر را بدون آگاهی و تراضی علی قلیخان بحکومت فوشنج و غوریان می‌گمارد. او را مانند اخلاگری به آن منطقه می‌فرستد، به وی دستورات ویژه و محرمانه‌ای می‌دهد و یک‌بام و دوهوا می‌سازد و غیره...

خوش‌خبرخان بمحض رسیدن بمحلّ مأموریت خود شروع به کارهای غیر-منتظره نموده، ستمکاری و تعدی بحقوق و حدود مردم که برای افراد ایل و تبار بیگدلی تا آنوقت سابقه نداشته می‌نماید. سبب ناراحتی مسردم و نارضایتی کلی ساکنین منطقه می‌گردد. علی قلیخان که سخت مقید به حفظ روابط حسنه‌ی ایلی و خویشاوندی بوده، لیکن مسئولیت سرنوشت اهالی خراسان در دست وی است. با نصیحت و پیغام و اغماض و ملامت کاری از پیش نمی‌تواند ببرد. اینست که ناچار تصمیم می‌گیرد حال که از طریق خیراندیشی و نیکخواهی و نصیحت نمی‌شود او را به راه راست هدایت نموده و میخ آهنین در سنگ نمیرود. خوش‌خبرخان با اتکا و پشتگر می و شفقت و دستورات نواب مهدعلیا ملکه‌ی وقت نسبت بخود

علی قلیخان نیز بی اعتنا است. و آغاز جسارت و نافرمانی می نماید. حتی لوای استقلال و خودسری می افرازد. در فکر اشغال مقام شخص علی قلیخان افتاده سودای بیهوده و خام در مغز خود می پروراند. هوای زمامداری کل امور خراسان بزرگ را در سر دارد.

سرافجام کاسه‌ی صبر خان و الاتبار لبریز می گردد «... زیاده از این تساب بی عدالتی خوش خبرخان را نیاورده، به عزم تنبیه او از هرات به غوریان رفت. او طاقت مقاومت نیاورده، از غوریان به اسفزار گریخت و از آنجا به قزوین فرار کرد...»^۱

البته این جسارت و نافرمانی و خودسری شایسته‌ی هیچکدام از افراد و آحاد ایل جلیل و بهم پیوسته و همیشه بکرنگ و یکدل و یکجهت و یک مسلک بیگدلی شاملو نبوده، تا چه برسد به یکی از سرکرده‌های او. مسلم است که این حرکات نفاق‌انداز خوش خبرخان برای همیشه ناپسند و مردود است و نمی‌بایست وی آلت اجرای مقاصد ویژه‌ی ملکه یا هر شخص دیگری می‌گردید. و خودش را از دامن پر عطوفت و رثوف ایل و تبار جدا می‌کرد و برخلاف مصالح آنان، که در عین حال مصالح کشور بود سرپیچی می نمود.

از همین مسئله دشمنان و بدخواهان ایل بیگدلی شاملو که در آن روزگار علی قلیخان در هرات در رأس آن قرار داشت، استفاده می‌نمایند. بر علیه علی قلیخان اقداماتی موزبانه می‌کنند. احوالات از این قرار بود:

«... پس از بازگشت حسین خان بیگدلی شاملو پدر علی قلیخان به قزوین و مرگ نواب مهدعلیا، تیره‌گی اوضاع، پریشانی دربار و آشوب کشور، مرتضی - قلیخان پرنایک تر کمان رقیب سرسخت علی قلیخان که حاکم مشهد مقدس و بیگلربیگی نیمی از خراسان بود و مدتها است که در انتظار مجال بدست آوردن و برتری یافتن و ضربه‌ای کاری زدن است، می‌خواهد از این تشنت و آشفنگی اوضاع استفاده

نموده، از تفرقه و نفاق واقعه بین امرا و سرکردگان خراسان به نفع خود بهره برداری نماید. لله گئی شاهزاده عباس میرزا و حکومت تمام خراسان را به جنگ آورد. این بود که موقع را برای اجرای منویات جاه طلبانه‌ی خود مساعد دیده، کار را به جنگ و ستیز می کشاند.

علی قلیخان شاملو ناچار برای تأدیب مرتضی قلیخان پرنایک با حضور شاهزاده عباس میرزا از هرات بیرون می آید. اکثریت فرماندهان اردو و سران و سرکردگان قزلباش جانبدار علی قلیخان می باشند. در این هنگام^۱:

«... مرشد قلیخان و محمودخان صافی اوغلی و ولی خان چرخچی و سایر امراء که مرافقت علی قلیخان اختیار نموده بودند، بمو کب عالی پیوستند... بیشتر از پیشتر مطیع و منقاد او گشتند. بدین جهت تمام در اردوی عباسی دست داده، مرشد قلیخان و سایر امرای مرتضی قلیخان را از وفاق و اتفاق خود آگاه گردانیده، پیغام فرستادند که ما و شما همه یکجهت و دولخواه این درگاهیم، نواب سکندرشان را و لینعمت و مرشد کامل خود می دانیم، اصلاً حرف مخالفت آن درگاه در صفحہ‌ی خیال ما مرقوم نیست. اینکه بموافقت شاهزاده‌ی نامدار کامکار خان عالی تبار کمر بسته ایم. دو چیز منظور است:

اول آنکه در این وقت پادشاه روم نقض عهد و پیمان پیشین نموده، در مقام تسخیر ممالک آذربایجان و شیروان درآمده، در آن سرحد فتنه و آشوب است، پادشاه ما با لشکرهای عراق و آذربایجان بدفع فتنه‌ی ایشان مشغول و محتمل است

۱ - در این هنگام از طرف دیوان اعلی تمییر و تبدیل در تیولات بعضی از امرای خراسان داده شده بود، ولی خلیفه اوجی شاملو، امیر حمزه خان ولد عبداللہ خان سناجلو، شاه قلی سلطان قارنجه و غیره را به خراسان فرستاده بودند، دربار سلطان محمد خدابنده این تعیینات و اعزامت‌ها را نیز بدون اطلاع و تراضی حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان یعنی علی قلی خان انجام داده بودند که اینها در حقیقت یک نوع توطئه علیه خان شاملو بشمار می آمد.

که سلاطین از بکیه نیز فرصت غنیمت شمرده متعرض مملکت خراسان گردند . چون دارالسلطنه‌ی هرات هختگاه خراسان است و شاهزاده‌ی عالمیان که ولینعمت - زاده‌ی ما و شما است در آن بلده اقامت دارند ، غرض اصلی آنست که فیما بین امراء عظام کمال موافقت و یکدلی مسلوك بوده ، شیوه‌ی کدورت و نفاق مسلوب باشد . اگر العیاذ بالله حادثه‌ای روی نماید ، چون از جانب پادشاه مددی متصور نیست همگی با یکدیگر یکدل و یکزبان بوده ، بر سر ولینعمت زاده‌ی خود جمعیت نموده ، در رکاب مقدس بدفع شر اعدا قیام نماییم . علی قلیخان را که لله‌ی حضرت است بنا بر صلاح دولت قاهره ریش سفید و خانلرخانی دانسته از صلاح و صوابدید او تجاوز ننماییم ، چه هرگاه نفاق و بی اتفاقی ما بسمع مخالفان اوزبکیه رسد ، در حرکت دلیر شده ، محتمل است که انواع فساد روی دهد و اختلال بحال این مملکت راه یابد :

دولت همه ز اتفاق خیزد بی دولتی از نفاق خیزد

دیگر آنکه بر همگان ظاهر است که در درگاه معلی زمام مهام سلطنت و مشیت هور دولت در قبضه‌ی اقتدار میرزا سلمان وزیر و چند نفر از امراست و پیوسته قنیر و تبدیل در تیولات ما نموده ، در کسر اعتبار ما سی کوشد . ما و شما در سبق خدمت آباء و اجداد و در حسب و نسب کمتر از ایشان نیستیم . بلکه بقدمت خدمت و ارادت و اخلاص از همه در پیش و در کثرت از ایشان بیشیم ، هرگاه رتق و فتق مهمات عراق و آذربایجان و دارالمرز فارس و کرمان در قبضه‌ی قدرت ایشان باشد می‌تواند بود که مهمات خراسان منوط برای ما بوده ، آنچه در هر باب صلاح دین و دولت دانیم بعمل آوریم .

این مقدمات پسندیده‌ی امرای عظام خراسان شده ، با خانلرخانی مذکور عهد و پیمان بسته‌اند . لایق دولت آنست که آن جناب نیز با سایر امراء موافقت نموده ، بجز ملازمت شاهزاده‌ی کامک و ملاقات خانلرخانی معزز گشته ، ابواب کدورت و نفاق مسدود گردانند . قبادخان را که بدین جهت از حلیه‌ی اعتبار انداخته عذرخواهی

نموده، به سبزو ار فرستد».^۱

اما مرتضی قلیخان پرنایک تر کمان بود و بین طوایف تکلو، ترکمان، شاملو و استاجلو عداوت دیرینه بود. به این پیام واقعی نگذاشت «... و ابواب ملایمت و دوستی را بالکلیه مسدود ساخت و آن سبقه را به عصیان و طغیان و مخالفت نواب سکندرشان (سلطان محمد) منسوب ساخته، خود را شاه سیون نامیده، ایشان را یاغی و طاغی خواند. حقایق این حالات را با قبح و جوه بیابیهی سریر اعلی عرض نمود، کسان متعاقب یکدیگر به آذربایجان فرستاد.»^۲

از آن طرف سلطان حسین خان بعد از قتل مهدعلیا از خراسان بسوی قزوین حرکت نموده، حکمران آنجا بود. ولی چون در راه خبر تعیین حاکم جدید قزوین و مسئلهی انتقام جویی و تحریکات دربار و قتل زن^۳ و برادرزنش را شنید، خواهی نخواهی از رفتن قزوین منصرف گشته، به اردبیل رفت و بست نشین مقبره‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی شده، متحصن گردید. زیرا حتی قاتلین اگر در آن بقعه‌ی شریفه تحصن اختیار کرده و بست می‌نشستند جان‌شان در امان بود. ولی شیخ شاه‌بیک از طایفه‌ی شیخاوند او را اغفال کرده، از بست در آورده، بقتلش رساند.

مسئله‌ی قتل مادر علی‌قلیخان بیگدلی شاملو بشرح زیر بود:

«... خانی‌خان خانم^۴ مادر علی‌قلیخان شاملو، دایه‌ی حمزه میرزا و عباس میرزا

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی، صفحه ۲۵۵ و ۲۵۶.

۲ - همان کتاب، صفحه ۲۵۶.

۳ - مادر علی‌قلی‌خان که در زندماندن شاه‌عباس نقش اساسی و اصلی را داشت.

۴ - در تاریخ ضبط است که در سال ۱۰۲۰ ه. ق یعنی ۳۲ سال پس از این واقعه هنگامی که شاه عباس به اردبیل رفته بود، پسر شیخ شاه‌بیک را که ترابخان نام داشت یک نفر از دشمنانش بقتل میرساند، داوری به شاه‌عباس می‌برند، شاه می‌فرماید - چون پسر دوت ترابخان ۳۲ سال قبل ناجوانمر دانه سبب قتل حسین‌خان بیگدلی شاملو شده است. لذا به قاتل پسر وی قصاص لازم نیست و کشته‌ی فرزند چنین شخصی از مجازات آزاد

مورد توجه و علاقه‌ی خاص هر دوشاهزاده بود. این زن در این تاریخ در حرمسرای شاه محمدبسر می‌برد و بعد از کشته شدن مهدعلیا بجای مادر از حمزه میرزا نگاهداری می‌کرد. برادر وی حسین بیک نیز وزیر شاهزاده بود. جمعی دیگر از امیران و اعیان طایفه‌ی شاملو هم در خدمت شاه و شاهزاده مقامات عالی داشتند. بهمین جهت محسود امیران ترکمان و تکلّو بودند.

سرداران ترکمان و تکلّو که امیرخان ترکمان امیرالامرای آذربایجان سر - دسته‌ی ایشان بود. نخست به بهانه‌ی اینکه چون علی‌قلی خان سر از اطاعت شاه و شاهزاده پیچیده ، علم طغیان برافراشته ، بودن مادر او در حرمسرای شاهی دور از حزم و سیاست است. روزی بی‌محابا بحر مخانه درآمدند و آن زن بی‌گناه را خفه کردند. سپس برادر وی حسین بیک وزیر حمزه میرزا را نیز با جمعی دیگر از سران شاملو و اُستاجلو بیهانه‌های گوناگون گشتند.^۱ این حادثه روز بیستم ماه جمادی‌الثانی سال ۹۸۸ هجری قمری روی داد.

صاحب « تاریخ عالم آرای عباسی » همین مسئله را به شرح زیر ابضاح می‌نماید :

« ... در سال ۹۸۸ ه . ق هنگامی که شاه سلطان محمد در تبریز بود خبر محاصره‌ی مشهد مقدّس از طرف علی‌قلیخان و مرشد قلیخان به اردوی شاهی رسید و دشمنان از این حادثه سوءاستفاده نموده بقصد ضربه زدن و بدنام ساختن طرف طایفه‌ی شاملو و اُستاجلو را به عصیان و طغیان منسوب ساخته و عتاب و سرزنش بر آن دو طایفه آغاز نهادند... منکوحه‌ی سلطان حسین خان یعنی مادر علی‌قلیخان قابله

→ است ، خود این مسئله میبّین علاقه و دلبستگی مفرط و نامحدود شاه عبّاس به علی‌قلی خان و پدرش حسین خان شاملو است. رک: زندگانی شاه عبّاس اوّل ، جلد اوّل، نصرالله فلسفی صفحه ۶۱ .

۱ - نصرالله فلسفی اسم این خانم را خانی خان می‌نویسد ولی در سایر مآخذ خانی‌جان خانم نوشته شده است.

و آنکه سلطان حمزه میرزا بود و در این هنگام در حرم علیه‌عالیه بود. در خدمت نواب میرزا (سلطان حمزه . غ . بیگدلی) مرتبه‌ی مادری داشت و برادر او حسین بیگ نیز وزیر نواب میرزا بود و جمعی کثیر از اعیان طبقه‌ی شاملو در ملازمت نواب میرزا بودند .

مثل اسماعیل قلیخان (اسمی‌خان) ولد ولی خلیفه که لقب «بولداش باشی» داشت و مهدی‌قلی بیگ ولد حسین قلی سلطان که ایشیک آقاسی باشی معتبر بسود و ابوالفتح بیگ ولد فولادی بیگ امیر آخور باشی و طهماسب قلی بیگ ولد قورخمس خان بیگدلی شاملو که در سلك مقربان بودند. ترکمانان حسد بر آن طایفه برده، همیشه در کسر اعتبار ایشان می‌کوشیدند و میرزا سلمان وزیر نیز بجهت هم‌چشمی که ارباب مناصب را بایکدیگر می‌باشد در تضییع حسین بیگ وزیر نواب جهانبانی سعی بود و جانب امیرخان و طبقه‌ی ترکمان را داشت . . . مجملآً امیرخان و محمدخان ترکمان و مسیب‌خان تکلو و اتباع ایشان فرصت یافته عرض کردند : که چون از علی قلیخان و مرشد قلیخان عصیان و طغیان بظهور آمده . . . لذا ما اعتماد نداریم که مادر علی قلیخان در حرم باشد، مادام که طایفه‌ی شاملو و استاجلو در سلك ارکان دولت قاهره منتظم‌اند و سلب این بدنامی از خود نکنند و این‌دویی که در میان قزلباش پدید آورده‌اند رفع ننموده، با شاه و شاهزاده‌ی نامدار یک‌دل و یک‌زبان و یک‌جهت نگردند، اعتبار ایشان صلاح دولت نیست . . . از طرف دیگر پیرمحمدخان استاجلو و حسین خان بیگدلی شاملو در برابر این مفتری‌ها و مغرضین افتراگوی اخبار خراسان را دالّ بر دولت‌خواهی و مصلحت‌بینی نمود، و آن را زائیده نفاق بین اویماقات و طوایف می‌شمارند. و منکر گفتار و اندیشه‌های مغرضانه دشمنانشان می‌باشند و می‌گویند:

« ... معاذالله که از ما مخالفت شاه و شاهزادگان کامکار در وجود آید. بلکه غرض امراء خراسان است که چون مرتضی قلیخان ترکمان در مشهد دعوی استقلال کرده و در کسر اعتبار علی قلیخان می‌کوشد. مبادا در این وقت که اختلال احوال

قزلباش بر انحاء ممالك آذربایجان و شیروان شهرت یافته، [مبادا] از مخالفان اوزبکیه نیز حرکتی شود و جهت نفاق و عناد امراء خراسان و بی اتفاقی ایشان مملکت از دست برود. اراده نموده اند که کلّ امراء خراسان با شهزاده‌ی نامدار اعنی حضرت اعلی شاه‌ی ظلّ اللّهی (شاه عباس اول) متفق سازند که اگر حادثه‌ای روی نماید بر سر او جمعیت نموده و نفاق نورزند و غرضی جز این ندارند، آنچه شهرت یافته کذب و افترای مرتضی قلیخان است.»^۱

در همین اثنا خبر کشته شدن ولی خلیفه شاملو شایع می‌گردد و در این کار دشمنان علی قلیخان او را مقصر دانسته و با ناجوانمردی در میان ایل و تبار بیگدلی شاملو اتفاق را به نفاق تبدیل می‌نمایند و فساد بزرگی برمی‌انگیزند. اسماعیل قلیخان «یولداش باشی» پسر ولی خلیفه از خبر قتل پدرش بی‌اختاسته مدعی خون‌پدر می‌گردد. طایفه تکلو این آتش فتنه را دامن می‌زنند و اسماعیل خان موثق می‌گردد در حضور شاه سعایت نموده و شاه سلطان محمد را نسبت به تعدادی از سران و سرکردگان بیگدلی شاملو بدبین سازد:

«... ایشانرا به بعضی از این طایفه بدگمان کردند و همشیره‌ی حسین بیک را (مادر علی قلیخان) از حرم بیرون آورده آن عورت بی‌گناهرا به خبه هلاک کردند و از شناخت آن امر نیندیشیدند.»^۲

در این گیرودار حوادث، به اسماعیل خان یولداش باشی لقب خانی داده و بجای سلطان حسین خان بیگدلی شاملو نوید ایالت قزوین و منصب توأچی باشی و قتل سلطان حسین خان را در عوض خون ولی خلیفه به او دادند. «قور خمس خان شاملو را نیز که سالها در خدمت ولی خلیفه نشوونما یافته بود، در ملازمت او به درجه‌ی امارت ترقی نموده بود منصب ایشیک آقاسی باشیگری داده و مهمّ حسین قلی خان

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی - جلد اول و نیمی از جلد دوم صفحه ۲۵۸ و ۲۵۹.

۲ - همان کتاب، صفحه ۲۵۹.

بیگدلی شاملورا که از هواخواهان علی قلیخان بود در عهده او گذاشتند.^۱ و با این ترتیب مابین ایل و اویماق بیگدلی-شاملو، نفاق و پراکندگی و خصومت انداختند و تعداد قابل توجهی از فرزندان رشید و غیور این قبیله خون همدیگر را ریختند.

... مرتضی قلیخان پرنایک تر کمان از یک طرف در خراسان طرح خصومت و دشمنی با علی قلیخان شاملو و مرشد قلیخان استاجلو ریخته، عملاً وارد محاربه و جدال بود، از طرف دیگر نیز برای مشوب ساختن ذهن مشوش شاه سلطان محمد و دولت مرکزی نیم بند صفوی پشت سر هم قاصد، نامه، پیام، اخبار مدهش و غرض-آلود بمرکز می فرستاد و از «طغیان و عصیان» علی قلیخان و مرشد قلی خان خبر می داد. تامی توانست احوالات را برخلاف حقایق جلوه گرمی ساخت. بسود مصالح خود وانمود می کرد.

در نتیجه دولت مرکزی قزوین نیز ناچار به سرکوبی و تأدیب علی قلیخان و مرشد قلی خان تصمیم می گیرد. اردویی از مرکز با سرکردگی مخالفین و معاندین دو خان مزبور به خراسان گسیل می دارد. از سرکردگان طایفه بیگدلی شاملو که مخالف و معاند علی قلیخان شناخته شده بودند اسماعیل خان و قورخمس (قورخمز) خان بفرماندهی این سپاه گمارده می شوند و راهی خراسان می گردند. ولی در باطن به سران سپاه اعزامی دستور جنگ و کشتار داده نشده بود، بلکه به آنها در مرتبهی یکم سپرده شده بود که سعی کنند تا بتوانند این «آشوب و عصیان» را با صحبت، گفتگو، منطق و دلیل، از طریق ملاطفت و ملایمت خوابانیده، به فساد خانمان-برانداز داخلی خاتمه بدهند، زیرا ترس آنها را داشتند که: «در آن وقت لشکر قزلباش در شیروان اقامت داشت و از خراسان اخبار عصیان و طغیان امراء شاملو و استاجلو می رسید».

دغدغهی آنکه مبادا امرای استاجلو از گیلان بیرون آمده، بجانب خراسان

رفته و فتنه انگیزند . «^۱ مخصوصاً مأموریت اصلی و اساسی و نظامی و سیاسی اسماعیل قلیخان بیگدلی شاملو و قورخمس خان بیگدلی شاملو این بود که : « از روی عقل و دانش آن آتش فتنه را منتفی گردانیده، امرای خراسان را از مخالفت نواب سکندرشان (سلطان محمد) و شاهزاده‌ی عالمیان (سلطان حمزه میرزا) منع نموده، کلفتی که بین ایشان و مرتضی قلی خان روی داده، اگر قابل اصلاح باشد به اصلاح آورند. و الا به نوعی که مقتضای وقت و مصلحت دولت باشد عمل نموده، نوعی نمایند که شیوه‌ی دوهوایی که در میان قزلباش پدید آمده مفقود گشته همگی سر از یک گریبان بر آورند»^۲

با شنیدن خبر حرکت سپاه مرکزی به خراسان ، علی قلیخان و مرشد قلی خان نیز با شتاب خود را آماده کرده ، بسوی مشهد رهسپار شده، با امراء و سرکردگان خود را بحوالی آن شهر رسانیدند . عباس میرزا را نیز با خود به همراه آوردند . مرتضی قلیخان پرنایک در صدد مقابله و مجادله بر آمد و تصمیم مقاومت جدی گرفت، با بخشیدن صلواتانم و زر و سیم بسیار، شروع به تمهید کار کرد.^۳

در این اثنا اردوی محمدخان و اسماعیل قلی خان شاملو بحوالی مشهد رسید. باب مکاتبه بین ایشان و علی قلیخان مفتوح گردید ، لیکن چون محمدخان نماینده‌ی لویماقات ترکمان بود و اسماعیل خان نیز در فکر گرفتن خون پدر خود، مکاتبات و مناسبات ایشان صمیمانه، مفید، خالی از غرض و نظرات خصوصی نبود، این بود که نتیجه‌ی مطلوب بدست نیامد.

از طرفی علی قلی خان می گفت :

« ... میانه‌ی ما و مرتضی قلی خان آتش فتنه و نزاع به نوعی اشتغال یافته که

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی - ۱ - شامل جلد اول و نیمی از جلد دوم کتاب ، ص ۲۷۲ .

۲ - همان کتاب ، ص ۲۷۶ .

۳ - مرتضی قلیخان پرنایک به خزانه حضرت رضا (ع) دست درازی نموده، نفوذ و اشیاء قیمتی

آنجا را برداشته، بفروشی رساند و صرف مخارج جنگش نمود.

به آب موعظت و نصیحت منطقی نمی‌گردد. به هیچوجه موافقت ما و او ممکن نیست.»^۱ و اضافه می‌کرد که تقاضای باقی ماندن عباس میرزا در خراسان تمنای اصلی ما است. و معترف بود که :

«... ما همان بنده‌ی دولت خواهیم که بودیم.»^۲

لیکن مرتضی‌قلی‌خان پرنانک و محمدخان ترکمان با پشت گرمی کثرت طایفه‌ی ترکمان مست باده‌ی نخوت و غرور بوده، اصلاً به این قبیل ملاحظات طرف خود ترتیب اثر و اهمیت نمی‌دادند. روز بروز بر جمعیت هواداران و شماره سپاهیان خود می‌افزودند.

پس بدین ترتیب اوضاع خراسان از اواسط سال ۹۸۸ هجری قمری روی به وخامت گذاشت. از یک طرف اختلافات و کشمکشهای شدید داخلی مابین رؤسا و سرکردگان شاملو و استاجلو و از طرف دیگر مخاصمت و مجاهدت ایل ترکمان با در رأس قرار گرفتن مرتضی‌قلی‌خان پرنانک با ایلات شاملو و استاجلو، از طرف سوم آمدن اسماعیل‌قلی‌خان بیگدلی شاملو بخونخواهی پدر و مأموریت قورخماز-خان بیگدلی شاملو برای اصلاح و تفاهم بین سرکردگان و ایلات به نفاق افتاده قزلباش، وضعیت را بکلی در هم و برهم نموده بود. از سویی علی‌قلی‌خان شاملو امیرالامرا و بیگلربیگی خراسان، للهی عباس میرزا، والی خراسان و حاکم هرات می‌خواهد با رقیب خطرناک خود مرتضی‌قلی‌خان پرنانک دست و پنجه نرم نموده، تسویه‌ی حساب کرده، او را تأدیب نماید. موقع حکومت خود را مستحکم سازد. برای این بمعیت عباس میرزا با سپاهیان مجهز و وفادار شاملو از دارالسلطنه‌ی هرات بجانب مشهد مقدس روی می‌آورد. آماده‌ی هرگونه عملیات نظامی وزد و خورد با حریف می‌گردد.

از سوی دیگر «مرتضی‌قلی‌خان پرنانک حاکم مشهد و یکی از سرکردگان

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی - ۱ - ص ۲۷۷.

۲ - همان کتاب، ص ۲۷۸.

بزرگ دولت صفوی، رقیب سرسخت و معارض علی قلی خان می خواهد به هرنحوی که شده بر خان شاملو چیره گردیده لله گئی عباس میرزا، حکومت هرات و امیرالامرای خراسان را از آن خود نماید. برای رسیدن بمقصود به هر وسیله دست می زند. چنانکه صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» فرماید :

«... مرتضی قلی خان پرنک خواست که به آوازه‌ی داد و دهش قشون و لشکر موفور فراهم آورد، با آن گروه انبوه مقاومت نماید. زیاده از حاصل و مداخل مشهد مقدس اخراجات ملوکانه بر خود لازم آورده، انعامات غیر مقدور می داد. ^۱ چون امکانات مالی او محدود و نارسا بود، این بود که دست بمصادره‌ی اموال و ستانش ثروت تجار و ثروتمندان، حتی دست درازی به اموال آستانه‌ی قدس نموده، و مبادرت به یغما می کرد و نتیجه‌ی معکوس می گرفت.

از سوی دیگر پس از مدتی از ارتباط و مراوده‌ی در ظاهر مودت آمیز و صلح جویانه در راه ترمیم روابط از هم گسیخته ایلات قزلباش و سران و فرماندهان آن نتیجه‌ی مطلوب حاصل نگردید، هیچ قدم مثبتی برداشته نشد، زیرا علی قلی خان شاملو بر این عقیده بود که اولاً مرتضی قلیخان پرنک می خواهد با دسیسه و نیرنگ و یا بانروی تیر و تفنگ، جای او را بگیرد. بیگلربیگی خراسان، حاکم هرات و لله‌ی عباس میرزا بشود. همچنین اسماعیل قلیخان شاملو با قصد و حرارت خونخواهی پدر و گرفتن قصاص و انتقام از خان شاملو بخراسان آمده است. مابین آنان آشتی و صلح و همزیستی از حدود امکان خارج می باشد. دیگر موعظت و نصیحت سودی نخواهد بخشید، علی قلیخان می گفت:

«... میانه‌ی ما و مرتضی قلیخان آتش فتنه و نزاع بنوعی اشتعال یافته که به آب موعظت و نصیحت منطقی نمی گردد، به هیچوجه موافقت او با ما ممکن نیست. اگر او را تغییر نموده حکومت مشهد مقدس را بدیگری از امراء عظام دهند که با پادشاه زاده‌ی کامکار که بحکم پدر عالیمقدار در این سرحدات موافقت نموده، در

وقایع و حوادث از سخن و صلاح لله و بیگلربیگی بیرون نرود به صلاح و صواب اقرب است. و ما همان دوات خواهیم که بودیم»^۱

از طرف دیگر محمدخان ترکمان و مرتضی قلی خان پرنای که مست باده‌ی غرور و نخوت و تشنه‌ی شربت گوارای حاکمیت و فرمانروایی هستند. به کثرت عدد قشون و ایل و قبایل خود پشت گرم بودند، دستور دادند که قطع هر گونه علابی، روابط، پیغام و نامه‌نگاری گردیده، جنگاوران ابواب الجمعی برای جدال و قتال آماده گردند.

علی قلیخان و مرشد قلیخان قبل از رسیدن بمشهد صلاح در آن دیدند که کار نیشابور را یکسره کرده. در حقیقت دایره‌ی نفوذ و فعالیت مرتضی قلی خان را تنگ‌تر سازند. سپس بمحاصره مشهد پرداخته، با مرشد قلی خان و یارانش روبرو شوند. و با موافقت تمام این نقشه‌ی خود را پیاده نماید. لیکن تقدیر جز این بود. علی قلی خان و مرشد قلی خان مدت زمانی دراز قلعه‌ی نیشابور را محاصره نمودند. لیکن در نتیجه‌ی دفاع مردانه‌ی درویش محمدخان و نزدیک شدن فصل سرما و زمستان و رسیدن سپاه امدادی دولتی از قزوین، خواهی نخواهی به ترک محاصره پرداخته مجبور به عقب نشینی از نیشابور شدند. شهد را دور زدند، بدون بدست آوردن کوچکترین نتیجه به شهر هرات باز گشتند.

از وقایع مهم این سال یعنی ایلان ایل ترکی موافق تسع و ثمانین و تسعمائه (۹۸۹) مسئله‌ی نخستین^۲ جلوس عباس میرزا به تخت سلطنتی بود که از این پس

۱ - همان کتاب، ص ۲۷۷.

۲ - عباس میرزا یگانه پادشاهی است که سه بار تاجگذاری نموده است:

I - نخست «رسال ۹۸۹» در هنگام محاصره نیشابور در نزدیکی همین شهر با اراده و صوابدید علی قلیخان بیگدلی شاملو و مرشد قلیخان استاجلو.

II - در سال ۹۹۰ در مشهد با استصواب و اراده‌ی مرشد قلیخان پرنای.

III - در سال ۹۹۶ در شهر قزوین. از این پس رسماً پادشاه قانونی کشور شناخته شده.

است و ماده‌ی تاریخ آن: هاتفی بانگ زد که: «ظل الله» = ۹۹۶.

عبّاس میرزا شاه عبّاس نامیده شد. «مضامین و احکام بطفرای پادشاهی مزین گشته، سکه و خطبه در خراسان به اسم و لقب همایونش آرایش یافت.»^۱ که در صفحات آینده درباره‌ی این تاجگذاری به تفصیل سخن خواهیم راند.

وصول این خبر شاه سلطان محمد را سخت متحیر و حیران ساخت. سرانجام در پایان بهار سال ۹۹۰ هجری قمری با ارتشی مجهز و مکمل از شهر قزوین بجانب خراسان اردو کشی نمود. به امراء و به سرکردگان خراسان فرمان صادر کرد که در اطراف مرتضی قلیخان پرنال گرد آمده، در فرمانبرداری او باشند. همراه او بموکب اعلی پیوندند.

از طرف دیگر اردوی هرات که با سرفرماندهی علی قلیخان و در معیت شاه عبّاس تا سبزوار بجانب غرب پیش آمده بودند، از اطلاع ورود موکب شاه سلطان محمد و اردوی پایتخت به دامغان از جسارت خود پشیمان شده، از روبرو شدن با پادشاه صفوی منصرف گشته، تصمیم به عقب نشینی گرفتند. به دو شاخه‌ی جداگانه تقسیم گردیده، مرشد قلیخان استاجلو در قلعه‌ی تربت جام تحصّن اختیار کرد و به قلعه داری پرداخت، علی قلیخان شاملو با شاه عبّاس به شهر هرات برگشته ترتیب دفاع و قلعه داری داد.

محاصره‌ی قلعه‌ی تربت جام پس از عماه با وساطت ریش سفیدان ایلات و گذشت شاه سلطان محمد بطرز مطلوب پایان می پذیرد. در پایان سال ۹۹۰ ه. ق بصلح و صفا خاتمه می یابد. مرشد قلیخان مورد عفو قرار گرفته، به اردوی سلطنتی ملحق می گردد.

از آن طرف علی قلیخان شاملو با شاه عبّاس که به گمان کمک بمرشد قلیخان از هرات بجانب تربت جام عازم شده بودند، در حوالی غوریان با اردوی سلطان محمد روبرو شده، در میانه جنگ سختی درمی گیرد. عبّاس میرزا و علی قلیخان منهزم شده، با سرعت عقب نشینی کرده، خود را بقلعه‌ی هرات می رسانند و تحصّن می گردند.

جزء مقتولین این جنگ نام ابوالفتح خان شاملو پسر آغزیوارخان و خوش خبرخان را می توان نام برد.

این مسایل را کمی بیشتر و با تفصیلات شرح می دهیم:

علی قلی خان بیگدلی^{۱۰} که در خراسان با مرتضی قلی خان پرنانک درگیر بود. احتمال برافروخته شدن آتش جنگ روز بروز قوی تر می شد، از شنیدن خبر کشته شدن پدر، مادر، دایی و بسیاری از بزرگان و سران ایل و اقربای خود در قزوین، آشکارا بمخالفت با دربار قزوین پرداخته، قیام کرد. عباس میرزا را رسماً بسلطنت برداشت. با این کار مسئله ی جنگ با مرتضی قلیخان و دیگر مخالفین خود را صد درصد محرز نمود.

علی قلی خان بقصد گرفتن مشهد با عباس میرزا و مرشد قلی خان از هرات لشکر کشیده، پیش آمد. از این طرف نیز مرتضی قلی خان پرنانک در مشهد به گردآوری سپاه برای رویارویی می پردازد. تمام جواهرات و زر و زیورآلات خزینهی آستان قدس رضوی را برداشته، صرف تدارکات و مهمات لشکریان می نماید. درست در این هنگام محمدخان ترکمان و اسماعیل قلی خان شاملو نیز از عراق بخراسان می رسند و بمرتضی قلی خان می پیوندند.

در مرحله ی اول محمدخان ترکمان با دست زدن به لطایف الحیل درصدد قتل علی قلی خان برمی آید، لیکن موفق نمی شود. لذا کار بجنگ و کشتار می کشد. طایفه ی شاملو و استاجلو که تحت فرماندهی علی قلی خان، خواستار سلطنت عباس میرزا هستند، شهر نیشابور را محاصره می کنند. اردوی محمدخان ترکمان را شکست می دهند. این پیروزی براعتبار علی قلیخان و در نتیجه بر قدرت و نفوذ عباس میرزا می افزاید، از خود مرتضی قلیخان نیز جرأت بیرون آمدن از شهر مشهد را صلب میکند، آنها را منتظر حوادث می نشاند.

از طرف دیگر علی قلیخان و مرشد قلی خان در ربیع الاول سال ۹۸۹ هجری

قمری عاجلانه در پشت دروازه‌های قلعه‌ی نیشابور مراسم تاجگذاری عباس میرزا را فراهم نمود، رسمیت سلطنت شاهزاده را در سرتاسر خراسان اعلام می‌نمایند. عباس میرزا در این تاریخ درست یازده سال داشت. در مراسم تاجگذاری علی‌قلیخان و مرشد قلی‌خان و دونفر دیگر از سرداران بزرگ قزلباش شاهزاده را که در وسط يك تخته قالیچه دو زانو نشسته بود. از چهار گوشه برداشته، بر روی تخت زرین قرار دادند، او را شاه عباس خواندند، به او تهنیت و تبریک گفته، سکه و خطبه بنام وی کردند، احکام و فرامین سلطنتی بنام وی صادر کردند، از آنجا بشهر هرات باز گشتند.

احوال تاجگذاری بی‌درنگ بوسیله‌ی مرتضی‌قلی‌خان پرنایک بانامه‌فوری و محرمانه به سلطان محمد خدابنده گزارش می‌شود. او را که فطرتاً نیز بسیار جبون و دستپاچه بود، معلوم می‌دارد که اگر اقدامات عاجل و جدی و لازم بعمل نیاید و فوراً در دفع سرداران عصیانگر اقدام سریع نگردد نه تنها سراسر خراسان از دست خواهد رفت. بلکه در پهنای ایران نیز رشته‌ی نظام و انتظام گسیخته خواهد گردید، عنان اختیار از دست حکومت قزوین خارج خواهد شد. او هم چنین نوشته « ممکن است دیگر سرداران و فرماندهان طوایف شاملو و استاجلو نیز بدین‌ها پیوندند. »

سلطان محمد هنگامی این اخبار را در ییلاق قره‌باغ دریافت داشت که از طرف دولت عثمانی آسوده خاطر شده بود. مذاکرات صلح به پایان رسیده و ثمر مثبت داده بود. سفرا بین دولتی در حال عوض بدل شدن بودند. این بود که با خاطری آسوده به عزم لشکر کشی خراسان به شهر قزوین باز گشت و تسداری سفر دید.

در اوایل سال ۹۹۰ ه. ق اسماعیل‌خان شاملو و محمدخان ترکمان نیز از مشهد باز گشته و احوالات را بطور مبسوط بحضور سلطان محمد عرضه داشتند. و بر آتش خشم و غضب پادشاه دامن زدند. و میرزا سلمان وزیر نیز که از مخالفین

میرسخت وجدی علی قلیخان و مرشد قلیخان بود، هرچه زودتر و بدون فوت وقت امحاء و نابودی آنان را مصلحت شاه و دولت می دانست. و شاه را بسرعت به لشکر - کشی بخراسان تحریص می نمود.

سرداران بزرگ ایلات شاملو و استاجلو مقیم دربار و ساکن پایتخت و حومه با لشکر کشی بخراسان مخالفت می کردند. آنها بر این عقیده بودند که به انعقاد صلح نیم بند با ترکیه اعتماد نمی شود کرد. می گفتند عثمانیها بمحض دریافت این خبر، از نوبه سرحدات غربی و شمال غربی ایران ارتش پیاده می کنند، سرزمینهای مکرر زیان دیده ایران را از نواشغال و پایمال ستوران خواهند کرد. در نتیجه احتمالاً بخش بزرگی از خاک ایران از دست خواهد رفت. در صورتی که اگر شاهزاده عباس میرزا نیز در ناحیه شرقی ایران و در صحنه خراسان بزرگ قدرت و اعتباری هم بهم زده باشد، این کار هم در برابر تجاوز اوزبیکان و برای جلوگیری نفوذ آنان عمل مفید و سودمند است، هم برای سپاهیان عثمانی یک مشت قوی و یک نیروی نیرومند ذخیره و در احتیاط است و هر آن می تواند با آنان زور آزمایی نماید. در این صورت نباید لطمه و زبانی بهوی وارد شود.

می بینید که پیشنهادات سران بیگدلی شاملو و استاجلو از دو جهت بسیار عاقلانه و شایان دقت و تأمل است:

۱ - از لحاظ مصالح عالیلهی کشور که در حقیقت با یک دنیا شور و ایمان میهن پرستی نمی خواستند ترکان از این احوالات استفاده نموده، بار دیگر پای سپاهیان عثمانی بخاک ایران برسد و باعث تخریب و کشتار گردد.

۲ - نمی خواستند که سلطنت نوری و نوپای عباس میرزا یکنوع تجزیه طلبی، دولت در داخل دولت، خود سری و تمرد شناخته شود. و در هر صورت آنرا نیز جزئی از دولت ایران بزرگ بشمار می آورند. و در برابر تجاوزات اوزبیکها بچنین نیرویی اتکاء می نمودند.

لیکن میرزا سلمان وزیر، دست از مخالفت با ایشان بر نمی داشت و گویندگان

این مطالب خبرخواهانه را بطرفداری از علی قلی خان و تجزیه‌ی ایران متهم میکرد. بر آتش نفاق و دشمنی دامن میزد. در این کار از هیچ تشبّی خودداری نمی نمود. و قبلاً به تعدادی از سران شاملو و استاجلو و غیره وعده‌های حکومت شهرها و ولایات خراسان را داده، و حتی فرمان آنها را نیز صادر کرده بود. وی حتی عجالتاً تا گزرفتن تصمیم قطعی چنانکه گفتیم برای ایجاد فتنه و نفاق عمیق‌تر در میان علی قلیخان و یارانش شاهوردی بیگ یکان استاجلو عم مرشد قلیخان را به خراسان فرستاد که بتواند مرشد قلیخان را از علی قلیخان دور نماید. و بمرتضی قلیخان پرنایک ملحق سازد.

علی قلیخان و مرشد قلیخان هم در خراسان لشکریان خود را مهیای نبرد ساخته، با عباس میرزا از هرات بیرون آمده، بجانب باختر پیش رفتند، و تا سبزوار باشتاب قابل توجهی پیش رانده بودند. از اینطرف در اردوی سلطان محمد بیم و هراسی جدی بوجود آمده بود دالّ بر اینکه از سپاهیان شاملو و استاجلو که در ارتش سلطان محمد بودند. نمی خواستند با منسوبان، بستگان و خویشاوندان خود بجنگند. تمایلشان بر این بود که کار باصلح و صفا و گفتگو فیصله یابد. و اختلاف فیما بین بانر می و ملایمت از میان برخیزد. در میانه آشتی حکمفرما بشود.

لیکن در سبزوار علی قلیخان و مرشد قلی خان دوسر کرده‌ی نامدار و جان نثار شاملو و استاجلو نشستند و پس از شور و تفکر بسیار جنگیدن روبرو با ولینعمت و مرشد کامل را مصلحت ندیدند. صلاح کار را در عقب نشینی و تحصّن در قسلاخ خویش دیدند. به این تصمیم نیز عمل نمودند. علی قلی خان به هرات رفت و مرشد قلی خان به قلعه‌ی تربت جام باز گشت، رویارویی بسا شخص سلطان محمد این دوسر کرده ایران دوست را از شمشیر کشیدن بر روی خداوندگار نادم و پشیمان ساخت.

شاه سلطان محمد با کمال سهولت و بدون جنگ و جدال وارد خراسان شد. نخست تصمیم بمحاصره‌ی تربت گرفت تا کار مرشد قلی خان را یکسره نماید. ناچار

جنگ در گرفت. لشکریان مرشد قلیخان بامتهای رشادت بمدافعه و قلعه‌داری پرداختند. برخلاف کوشش‌های میرزااسلمان وزیر و سرداران ترکمان و تکلو در ظرف ششماه محاصره و حملات پی‌درپی کاری از پیش نبردند.

علی‌قلی‌خان و شاه‌عبّاس نیز برای یاری مرشد قلیخان باقریب ده‌هزار سوار از شهر هرات بیرون آمده و در شهر غوریان تمرکز نموده، از اطراف بر اردوی شاه دستبرد میزدند. کاروانهای آذوقه و مهمات را غارت می‌کردند.

در آغاز سال ۹۹۱ ه. ق میرزااسلمان و دیگر سرداران اُستاجلو در اردوی شاهی اسباب آشتی و عفو مرشد قلیخان را فراهم نمودند. قلعه تربت از محاصره خلاص شد، ارتش شاه بجانب علی‌قلیخان سمت گرفت.

میرزا سلمان و سرداران ترکمان و تکلو بر آن شدند که ارتش شاهی باایلغار یعنی بامتهای شتاب از تربت خود را به غوریان رسانند، تا لشکریان شاه عبّاس و علی‌قلی‌خان بجنب کارشان را بسازند و یکسره کنند. یعنی نگذارند که آنها خود را بقلعه‌ی هرات رسانند و متحصّن بشوند. زیرا اکنون آن‌قلعه بمراتب سخت‌تر از قلعه‌ی تربت بود.

اردوی شاهی با سرعت روانه‌ی غوریان شد. در ظرف سه روز خود را به اردوی خان‌شاملو و شاه‌عبّاس رسانید. در حوالی تیرپل تلاقی فریقین روی داد. علی‌قلی‌خان که انتظار این روبرویی و برخورد سریع را نداشت، با آنکه ارتش سلطان محمد تخمیناً ده برابر نیروی او بود. ناگزیر به جنگ گردید. نصرالله فلسفی مؤلف کتاب گز انقدر «زندگانی شاه‌عبّاس اول» شرح مختصر این جنگ نابرابر را چنین مرقوم داشته است:

«... خان‌شاملو که منتظر آن حمله‌ی ناگهانی نبود، با آنکه لشکریان شاهی ده‌برابر سواران او بودند ناچار آماده‌ی جنگ شد. در جنگی که در تیرپل روی داد، سپاهیان شاملو مردانه دفاع کردند، ولی بعّت فرونی سپاه شاه شکست خوردند. بسیاری از سران طوایف شاملو و استاجلو بھاك افتادند. ابراهیم‌خان برادر مرشد.

قلیخان نیز دستگیر شد. در معرکه شاه عباس و علی قلیخان نیز از هم جدا افتادند و هریک از طرفی بسوی هرات گریختند.^۱

بدین معنی که در حین عقب نشینی میان عباس میرزا و علی قلیخان جدایی می افتد، شاهزاده زودتر از آنالیق وللهی محبوبش بشهر هرات می سد، از نرسیدن علی قلیخان پیش از حد تصور ملول و نگران می گردد. اسکندر بیک ترکمان تأثرات این حادثه را چنین بیان می نماید:

«... بالجمله شاهزاده نامدار... بسلامت نصف شب نشده بود که داخل قلعهی هرات گردید. جمعی از فدویان شاملو که در شهر مانده بودند، به کوتوالی قلعه مأمور بودند، از مقدم همایون اظهار بشاشت و خرمی بی اندازه کرده، بشکر گذاری سلامتی ذات اشرف قیام نمودند. و خاطر شریف آن حضرت از جدایی علی قلی خان آرام نمی گرفت. مشخص نبود که بر سر او چه آمده، با کمال دلنگرانی چشم انتظار در راه داشتند که در همان شب پاسبانان درب قلعه مژدهی ورد جناب خانی را رسانیده، موجب مسرت و خوشحالی تمام گردید.

چون جناب خانی بدولت و کامرانی بشهر رسیده، بشرف ملازمت نایل آمد. بسلامتی ذات اشرف سجدهات شکر الهی به تقدیم رسانید. اظهار فرح و انبساط کرد. خواهجه افضل وزیر علی قلیخان و جمعی کثیر از گریختگان معرکه به هرات جمع شده، در استحکام برج و بارو و فیصل دروازه ها کوشیدند. دل بقلعه داری نهاده به ترتیب اسباب آن مهم مشغول گشتند.»^۲

همان شب شاه سلطان محمد، محمدخان ترکمان، اسماعیل قلی خان شاملو، مرتضی قلی خان پرنایک حاکم مشهد و سرداران دیگر را مأموریت داد که به ایلغار خودشان را به هرات برسانند. و قبل از رسیدن شاه عباس و علی قلیخان آنجا را تصرف نمایند. لیکن چون اسب های آنان از تربت تا غوریان باشتاب بسیار حرکت کرده،

۱ - زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، نصرالله فلسفی، ص ۷۴.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی - ۱ - ص ۲۸۵.

خسته کوفته بود، این مأموریت انجام نگرفت. ولی آنان خودشان را با هرزحمتی که بود تا حوالی هرات رساندند. حواستند شب را در حوالی شهر استراحت نمایند، صبح زود وارد شهر بشوند. ولی از این طرف شاه عباس نیمه شب و علی قلی خان هم پاسی از نیمه شب گذشته وارد هرات شدند. بقایای قشون شان به آنها پیوست، شهر را در اختیار گرفته بکار دفاع پرداختند. شاید اگر سرداران سلطان محمد می توانستند هرطوری شده خودشان را قبل از حریف به هرات برسانند سرنوشت شاه عباس طوری دیگر بود.

در این میان میرزا سلمان وزیر را که پدرزن حمزه میرزا هم بود جوانان قزلباش به انتقام نفاق اندازی و افروختن آتش فتنه و فساد به انتقام و قصاص کشتن تعدادی از سران و سرکردگان اسرای شاملو و استاجلو بقتل رساندند. حمزه میرزا نیز کاری از دستش بر نیامد. قزلباشان غیور وی و دوپسرش را کشتند، دارایی اش را تاراج نمودند، از شاهزاده حمزه میرزا خواستند که دختر وی را نیز طلاق بدهد و حمزه میرزا ناچاراً اطاعت کرد و طلاق داد.

میرزا سلمان جابری مردی دانشمند و فاضل بود. وی در اصفهان تربیت یافته بود و نسب او به جابر بن عبدالله انصاری معروف می رسید. ولی فتنه گرو آشوب طلب بود. با تحریکات ناجوانمردانه خود سبب نفاق و دشمنی قزلباشان و ایلات گردیده بود که سرانجام بسزای اعمال خود رسید.

صلح سلطان محمد با علی قلیخان بیگدلی شاملو

محاصره ی هرات بطول انجامید. سپاهیان و سرداران شاملو و استاجلو که داخل قشون شاهی بودند با علی قلیخان جنگیدن نمی خواستند. حتی حوادث را نوشته با تیر به حصار پرتاب کرده، به او می رساندند. تا اینکه فرهادپاشا سرعسکر عثمانی با سپاهی بیکران بسوی مرزهای ایران حرکت نمود.^۱ خبر پیشرفت روزانه ی

۱ - پس پیش بینی سران و سرکردگان وریش سفیدان شاملو درست درآمد و ترکان عثمانی از اوضاع آشفته ی ایران استفاده کرده قشون وارد ایران نمودند.

وی را قاصدین به سلطان محمد رسانیدند. این بود که شاه هراسناک گردیده، در فکر چاره اندیشی برآمد. در نتیجه‌ی مشورت‌های جمعی از امنای دولت، صلاح در آن دیدند که با علی قلیخان از در آشتی درآمده، به سراغ دشمن بیگانه و مهاجم بروند. ایکاش که از اول این کار را کرده بودند.

از امرای نامی شاهرخ خان ذوالقدر که منصب مهرداری داشت بفرمان شاه بقلعه‌ی هرات نزد علی قلیخان رفت. با وی از طرف قبله‌ی عالم از در آشتی درآمد. پس از گفتگوهای بسیار سرانجام قرار بر این شد که علی قلیخان فرزند دوازده ساله‌ی خود ولیخان میرزا را با پیشکشهای شایسته و فراوان بحضور مرشد کامل فرستد. در ضمن با عریضه‌ای عذر تقصیرات گذشته‌ی خود را بخواهد، طلب پوزش نماید، متعهد شود که پس از این دوسر تا سر خراسان خطبه و سکه بنام سلطان محمد باشد و حمزه میرزا را ولیعهد خواهد شناخت. در عوض سلطان محمد نیز حکومت خراسان را به عباس میرزا و علی قلی خان باز گذارد. مرتضی قلی خان پرنک را از حکومت مشهد معزول نماید.

بعقیده‌ی پاره‌ای از مورخین شرایط اصلی مصالحه‌ی سلطان محمد و علی قلیخان این سه شرط بود:

- ۱- تا سلطان محمد زنده است هیچک از دو شاهزاده در صدد پادشاهی بر نیابد و سکه و خطبه بنام خود نکنند.
 - ۲- تا سلطان محمد زنده است حکومت عراق و ولایات غربی و جنوبی ایران با حمزه میرزا و حکومت خراسان با عباس میرزا باشد.
 - ۳- یکسال بعد از عقد مصالحه (در سال ۹۹۲ ق) عباس میرزا در ولایت دامغان و سمنان با حمزه میرزا ملاقات کند.^۱
- علی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند خود ولیخان میرزا را با هدایای گرانبها و

۱- رك : زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، نصرالله فلسفی، چاپ پنجم، ۱۵۵۳،

عریضه‌ی عذرخواهی و طلب بحشایش بحضور سلطان محمد فرستاد. شاه نیز برای فرزندش عباس میرزا و خان شاملو خلعت‌های شایان به هرات فرستاد. خان را به خطاب فرزندى مفتخر و سرافراز گردانید و در ماه جمادى الاول سال ۹۹۱ ق در آغاز تابستان از پشت قلعه‌ی هرات بجانب غرب کشور عنان عزیمت بر تافت و به راه افتاد. در وسط راه مرتضی قلی خان پرنك را از حکومت مشهد برکنار و به حکمرانى استرآباد و دامغان و بسطام برگماشت و حکومت مشهد را به سلمان خان استاجلو از بزرگ‌زادگان آن طایفه واگذار کرد.

باردیگر مجدداً در خراسان خطبه‌ی سلطنت و پادشاهی به اسم نواب سکندرشان (شاه سلطان محمد) خوانده شد و نواب جهانبانی (سلطان حمزه) را که فرزند بزرگتر می‌باشد و لیبعد شناختند. مملکت خراسان نیز کامفی السابق در تحت سلطه و فرمانروایی حضرت اعلی شاهی (عباس میرزا) مسلم و باقی بماند.

ولی تكلوها راضی به این مصالحه نبودند، نمی‌خواستند که با علی قلیخان از در مسالمت برآیند. لیکن ریش سفید و بزرگت زاده‌ی ایل تكلو مسیب‌خان شرف‌الدین اوغلو تكلو که مرد خیراندیش و نیک‌نفس بود، سران و سروران ایل تكلو را بمسالمت دعوت نمود. همرا راضی کرد که دست از عناد و لجاج بردارند. صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» علل اساسی سازش بین علی قلیخان و مخالفین او را بشرح زیر مرقوم می‌دارد:

«... سبب خصومت علی قلیخان و اسماعیل قلیخان قتل ولسی خلیفه پدر او بود و سلطان حسین خان پدر علی قلیخان در عوض او کشته شده بود. قتل به افراطی که در جنگ غوریان واقع شد، جمع کثیری از طایفه‌ی شاملو که عشیرت و اقربای جانبین بودند از زمره‌ی قتیلان بودند... اسماعیل قلیخان را نیز بمصاحبه راقب و علی قلیخان نیز صلاح در اذعان این مقدمات دانسته شرایط مذکور را قبول کرد.»^۱ و فقط يك شرط نمود که مرتضی قلیخان را از حکومت مشهد برداشته به عراق

بفرستند که فیما بین آنان صلح و آشتی امکان پذیر نیست، مجدداً جنگ و ستیز آغاز خواهد شد، مصلحت دولت صفویه در این است. فردای آن روز شاه رخ خان با استجازه از شاه سلطان محمد اسماعیل قلیخان و همراهات بحضور علی قلیخان برد. مراسم آشتی بمیان آمد. مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» در این خصوص می نویسد:

«... بالجمله حسب الاستدعای امره و ارکان دولت مطالب و حتمسات علی قلیخان حسب المرام به عز افجاح و انجام مقرون گردید. با تشریفات فاخره عنایت شده از جانب نواب سکندرشان به لقب ارجمندی فرزند ملقب گشت.»^۱

سرانجام در اوایل تابستان سال ۹۹۱ ه. ق اودوی شاه سلطان محمد از شهر هرات بعزم آذربایجان حرکت نموده، وارد شهر مشهد گردید. «حسب التمتنا و رضای علی قلیخان و بجهت تألیف قلوب مرشد قلی خان و طایفه استاجلو مرتضی قلی خان از حکومت مشهد عزل نموده، آن ولایت را به سلمان خان استاجلو داده... و ایالت استرآباد به مرتضی قلی خان نامزد شد.»^۲ بسا این تدبیرات عاقلانه جنگ خانگی خطرناک به صلح و آشتی تبدیل گردید. آرامش در سراسر خراسان بزرگ برقرار شد.

امرای شاملو و استاجلو در طول دوران سلطنت ۲۴۳ ساله ی خاندان صفوی بواسطه ی خلوص نیت، اعتقاد پاک، صفای باطن و حسن خدمت، پیوسته مقرب و معتمد درگاه بودند، هم چنین بلاگردان کشور، چنانکه در هر کجای ایران حادثه ی ناگوار و برخلاف مصالح کشور روی می داد، اینان بودند که در درجه ی اول و صف مقدم عزم جانبازی و فداکاری نموده، عازم میدان شده، دست دشمن خبیث را از دامان مقدس مادر میهن دور می کردند و لکه های ننگه را از جامه ی افتخار و شرف میهن مقدس می شستند. از آنجا مقارن همین ایام که امیرخان بیگلربیگی و

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۲۹۰.

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۲۹۰.

والی آذربایجان بحق مغضوب شده بقلعه‌ی کلات گسیل گردید و کسان و ابواب -
الجمعی و متعلقان وی در کاشان فتنه‌ای برپا کردند. بازهم سران و سرکردگان
بیگدلی شاملو بودند که برای رفع این فتنه و فرونشاندن آتش فساد و عضیان مأموریت
یافته، جهت تأمین صلح و امنیت بسوی کاشان رهسپار شدند. صاحب «تاریخ عالم آرای
عبّاسی» در این خصوص می‌نویسد:

«... مقرر شد که شاهویردی بیک خلیفه شاملو ... به کاشان رفته و آن بلده را
متصرف شود و در آنجا امنیت برقرار نماید.»^۱

کشمکش و اختلاف بین علی‌قلی خان و مرشد قلی خان

هوس ریاست دنیا شخص را به ارتکاب هر خطایی وادار می‌کند. علی‌قلیخان
بیگدلی شاملو و مرشد قلی خان اُستاجلو تا دیروز که چون دو لپه در یک پوست
بودند، امروز بر سر حکمرانی بر سر ریاست، بر سر ثروت و مکنت و جاه و جلال
به دشمنانی خونی و آشتی ناپذیری تبدیل می‌گردند. راستی که عجب دنیایی
است! ...

جریانات و حوادث پشت‌سرهم طوری پیش می‌آید که دوسردار نامدار و
یکدل و یک‌جان به‌رقبای هم و دشمنان تشنه‌بخون یکدیگر تبدیل می‌گردند. رفته
رفته سران و سرکردگان و امیران بیگدلی شاملو از افزونی شوکت و کاردانی و
نفوذ قدرت روزافزون مرشد قلی خان بدگمان و بیمناک شده، به علی‌قلیخان و عبّاس -
میرزا به تدریج تلقین کردند که عنقریب حوادث هولناکی روی خواهد داد. زیرا
مرشد قلی خان اُستاجلو در آستانه‌ی عضیان و طغیان می‌باشد. این بود که علی‌قلیخان
نیز مصمم می‌شود که خان اُستاجلو یار و یاور و پشت و پناه و هم‌سنگر دیروزی
خود را از میان بردارد.

اورا به هرات احضار می‌نماید. وی برادر خود ابراهیم خان را به هرات

می‌فرستد و اظهار اطاعت و فرمانبرداری نموده، پیشنهاد می‌نماید که علی‌قلی‌خان و عباس‌میرزا باقشون بمشهد بیایند تا از آنجا متفقاً برای تسخیر ولایات غربی خراسان (تاحدود دامغان و بسطام و استرآباد) اقدام کنند. و با این عمل سرتاسر زمینهای خراسان بزرگ را بنام عباس‌میرزا تصرف نمایند.

علی‌قلی‌خان به پیشنهاد وی ترتیب اثر نداده، او را شخصاً به هرات احضلر می‌نماید. هنگامی که مرشدقلی‌خان صادقانه به هرات آمد، خان شاملو بسویلهی وزیرش خواجه افضل دستور قتل وی را صادر کرد. روزی که مرشدقلی‌خان به گرمابه رفته بود از طرف عمال وزیر علی‌قلی‌خان مورد سوء قصد قرار گرفت. ولی شخص دیگری بجای مرشدقلی‌خان بقتل رسید. او از تهلكه خلاصی یافت. با یاران خود باعجله از هرات بجانب مشهد حرکت نمود. دیگر رشتهی اعتماد، اعتبار و مودت مابین علی‌قلی‌سلطان و مرشدقلی‌خان گسیخته گردید.

و از روی انصاف باید اذعان نمود که تقصیر بعهدی علی‌قلی‌خان بوده است. اوست که نسنجیده و بی سبب يك یار دیرین و وفادار با ثبات خود را به تحريك بلخواهان مورد سوء قصد قرار می‌دهد. و قصد جان شیرینش می‌کند و به وی ستم روا می‌دارد.

علت اصلی این سوء قصد آن بود که علی‌قلی‌خان معتقد بود، مرشدقلی‌خان با دربار و دولت مرکزی نزدیک شده، برای او اسباب دردسر خواهد ساخت. مؤلف «خلاصه التواریخ» نیز این ارتباط را تصدیق می‌نماید.

«... مرشدقلی‌خان چون از این واقعه (مسئلهی حمام) دریافت که علی‌قلی‌خان قصد جانش را دارد. بیدرننگ مصمم شد با اتباع خویش که نزدیک به هزار نفر بودند بمشهد باز گردد.»^۱

پس از حرکت مرشدقلی‌خان بمشهد، خان شاملو از دست دادن حریف بسیار فکرا ن شد و در صدد جبران اشتباه خود برآمد، سرانجام با تحريك و دسیسه‌ی روز-

افزون وزیرش خواجه افضل و دیگر مفسدان و فتنه‌گران و مخالفان خان استاجلو، علی‌قلیخان باعبّاس میرزا در ظاهر بعنوان رسیدگی به امور مشهد، در باطن با اراده‌ی نابود ساختن مرشدقلیخان راهی مشهد شدند.

علی‌قلیخان از راه‌قاین رهسپار مشهد گردید، سر راه سلطانعلی خلیفه حکمران قهستان را که از یاران مرشدقلیخان بشمار می‌آمد، دستگیر نمود، در بین راه حکامی که از طرف مرشدقلیخان تعیین و نصب شده بودند معزول کرد.

مرشد قلیخان نیز با سه هزار نفر از هواداران خود بقصد روبرویی با خان شاملو بسوی ترشیز حرکت نمود. در قریه‌ی سوسفید فرود آمد. چون تعداد سواران مرشدقلیخان اندک بود و اصولاً خود نیز عسکر جنگی یا علی‌قلیخان نبوده، لذا می‌کوشید که با پادرمیانی ریش سفیدان و سران هردو طایفه، کار را به نحو احسن و به‌اصلاح پایان دهد:

«... بهمین جهت رسولانی نزد عبّاس میرزا و علی‌قلیخان فرستاد و اظهار اطاعت و دوستی نمود و درخواست کرد که سلطانعلی خلیفه را آزاد کنند و خواجه افضل وزیر را باچندتن از سران طایفه شاملو برای مذاکره و رفع رنجش و نگرانی طرفین و تجدید دوستی و همکاری دیرینه به اردوی او فرستند.»^۱

علی‌قلیخان هم این پیشنهاد وی را پذیرفت. سلطانعلی خلیفه را آزاد ساخت و مردان مصلحی برای مذاکره به اردوی خان استاجلو فرستاد. ولی خواجه افضل وزیر آتش افروز اصلی همچنان معرکه را گرم می‌کرد، آتش فتنه و فساد را دامن می‌زد، به هیچ‌وجه مایل به رفع اختلاف، برقراری آشتی و صلح فیما بین نبود.

لیکن در نتیجه‌ی یک حادثه‌ی غیر مترقبه و یک اشتباه غیر عمدی جنگ در میان فریقین در گرفت. در حین زد و خورد که علی‌قلیخان شاملو بر دشمن هجوم کرده، آنها را می‌راند و گمان می‌کرد که خود مرشد قلیخان نیز در میان گریختگان است. سلطانعلی خلیفه خود را از تحت نظر خارج نموده، به اردوی مرشدقلیخان پیوست.

به خان استاجلو خبر داد که عباس میرزا، با عده‌ی معدودی در فلان نقطه تنها مانده است. مرشد قلیخان بدون درنگ بدان سمت روی آورد، خودش را به عباس میرزا رسانید. او را با همراهانش محاصره کرد و شاهزاده را بر اسب دیگر نشاندند و عنان اسب او را گرفته بدان خارج کردند. خان استاجلو شخصاً خود را نزد عباس میرزا رساند، از اسب بریز آمد و رکاب او را بوسید و شاهزاده را با همراهانش بمشهد اعزام کرد.

«علی قلیخان چون خبر یافت که عباس میرزا بدست حریف افتاده است، بسیار متأثر و خشمگین شد، جمعی از سواران خود را مأمور پس گرفتن و برگرداندن شاهزاده کرد.»^۱

ولی موفق نشد، مرشد قلیخان فرستادگان علی قلیخان را پراکنده ساخت و علی قلیخان پس از این شکست و از دست دادن عباس میرزا منهزمانه به هرات بازگشت. بقول معروف:

«رفته بود ریش بیاورد، سبیلش را هم از دست داد.»

مرشد قلیخان از این پس خودسرانه کار الله گوی عباس میرزا را به عهده گرفت. در آغاز سال ۹۹۴ ه. ق برای دفعه‌ی دوم در نقطه‌ای بنام کوه سنگین مراسم و مجلس تاجگذاری ترتیب داد، شاهزاده را به تخت نشاند، خود را رسماً لله، وکیل و نایب السلطنه شاه خواند. در این هنگام که سلطان محمد در غرب کشور با نیروی مهاجم عثمانی در زدو خورد سرنوشت ساز بود، مرشد قلیخان در خراسان بزرگ و ناحیه‌ی شرقی ایران، به فرمانروایی و حکمرانی پرداخت. مرتضی خان پرنایک ترکمان نیز که تا این تاریخ بر دربار قزوین وفادار بود، برادر خود را با ایلچیان دیگر نزد شاه عباس فرستاد، از وی اظهار اطاعت و فرمانبرداری نمود. شاهزاده را بحرکت بسوی عراق ترغیب کرد.

در همین زمان ولیخان ترکمان حاکم کاشان نیز بنا نامه‌ای اطاعت و انقیاد

خود را به شاه عباس اعلام کرد. هم چنین حکام یزد و کرمان که از طایفه‌ی افشار بودند به هواخواهی شاه عباس کمر بستند. به تدریج سایر امیران افشار که در حدود اصفهان و کوه کیلویه حکومت داشتند از شاه عباس پیروی نمودند، به وی گرویدند. در فارس نیز سران ذوالقدر حاکم سلطان محمد را کشته، خود را هواخواه شاه عباس اعلان کرد.

در اصفهان نیز فرهاد آقا علام که به حکومت آنجا رسیده بود، سر از اطاعت دولت مرکزی پیچیده، پیرو و مطیع شاه عباس شد. بدین ترتیب کلیه‌ی کسانی که از بی‌لیاقتی، ضعف و ناتوانی سلطان محمد آگاه گردیده، چشم امید به ولیعهد او حمزه میرزا دوخته بودند. پس از قتل حمزه میرزا همه‌ی آنها به گرد چراغ نور افسروخته‌ی دولت شاه عباسی گرویدند و کمر اطاعت بمیان بسته، آمادگی و فرمانبرداری خود را اعلام داشتند. گوش به فرمان، مترصد احکام شاه عباسی گردیدند.

سرانجام کار علی‌قلی خان بیگدلی شاملو

علی‌قلی خان بیگدلی شاملو بیگلربیگی خراسان و حاکم هرات در شکستی که در سال ۹۹۳ ق در حوالی ترشیز از مرشد قلیخان استاجلو خورد و به هرات بازگشت، از دست دادن شاهزاده عباس میرزا بزرگترین ضربه‌ی کمرشکنی بود که به وی خورده و همیشه در صدد انتقام‌گیری و جبران قضیه بود. با آنکه بارها مرشد قلیخان استاجلو خواست که رشته‌ی مودت گسیخته‌را پیوند زند، از نسو روابطی دوستانه برقرار سازد، در نامه‌های دوستانه‌ی خود خسان شاملو را به تجدید اتحاد و یگانگی دعوت می‌کرد. علی‌قلیخان این دعوت‌ها را نپذیرفت و به راه خطا رفت و از زور فشار روانی خواست که با عبدالله خان^۱ اوزبیک روابط صمیمانه برقرار نماید. حتی رسولی نیز به نزد وی فرستاد و خواست که با اظهار اتحاد و رابطه

۱ - این نام را عیدالله خان هم نوشته‌اند.

با خان اوزبیک، بتواند از رقیب خود ساختگی خود مرشدقلی خسان انتقام بگیرد. ولی بزودی متوجه اشتباه خود گردیده، از نیمه راه برگشت و با خان اوزبیک ترک مرادوت نمود.

عبدالله خان اوزبیک که در اوایل سال ۹۹۶ هجری قمری بسا سپاهی گران متوجه هرات گردید. از علی قلیخان عوض همکاری و اتحاد و اتفاق آمادگی بجنگ و ستیز و مشاهده ی نفاق و خصومت نمود. در این موقع مرشدقلیخان هم قصد عزیمت به هرات را کرده بود که هم شاه عباس را به هرات ببرد و هم در آنجا بسا علی قلیخان آشتی نماید. هرات را چنانکه بود پایتخت خراسان سازند. از شنیدن ورود خان اوزبیک به هرات از نیمه راه بمشهد برگشت چون یارای روبرویی با عبدالله خان را نداشت خواهی نخواهی علی قلیخان را تنها گذاشت و سرنوشت او را به حوادث سپرد. «عبدالله خان چون بخراسان آمد، کس نزد علی قلیخان فرستاد و پیغام داد که بدعوت وی به تسخیر خراسان همت گماشته است. خان شاملو اگر در قول و وعده ی خود باقیست بیدرنگ در هرات خطبه و سکه بنام وی کند و خود نیز بخدمت آید، تا بار دیگر حکومت هرات را به او بدهد. یا اگر نخواهد، حکومت یکی از ولایات ماوراءالنهر و ترکستان بدو تفویض شود. هرگاه از قول خود بازگشته است، هرات را ترک گوید و بهر جا که دلخواه اوست برود.»^۱

علی قلیخان که از کرده ی خود سخت نادم و پشیمان شده بود، با آنکه می دانست که توان برابری و زور آزمایی با خان اوزبیک را ندارد، ولی از فرط تعصب و غیرت آماده ی مقابله گردید، به استحکام قلعه ی هرات پرداخت. به قلعه داری مشغول شد. یازده ماه تمام در محاصره ی اوزبیکان مهاجم قرار گرفت. در ظرف این مدت بلون کوچکترین کمک. جنگاوران شاملو بامنتهای رشادت و دلیری استقامت نموده، پایداری نشان دادند. در قلعه فحطی و امراض گوناگون شایع شد، دیگر هیچگونه امکان مدافعه و مقاومت میسر و ممکن نبود.

علی قلیخان ناچار کس نزد عبدالله خان فرستاد. آمادگی خود را برای تسلیم قلعه‌ی هرات اعلام داشت، مشروط بر آنکه جان خود و اتباعش در امان باشد و اجازه دهند همگی از هرات خارج گردند:

«... عبدالله خان به تحریک ملایی باخزری نام که از قلعه‌ی هرات گریخته بود، درخواست خان شاملورا نپذیرفت، برخلاف آداب و سنن موجود، سفیر او را در دهانه توپ گذاشت و بقلعه پرتاب کرد.»^۱

علی قلیخان پس از این حرکت شنیع خان اوزبیک قزلباشان شاملو را تا آخرین نفس بمدافعه‌ی قلعه دعوت نمود.

باز تا دوماه دیگر بقلعه‌داری پرداخت. لیکن متأسفانه نه از مرشد قلیخان رقیب محتاط او. نه از شاه محمد پادشاه بی‌اراده و بی‌تفاوت ایران و نه از جای دیگر خبری و کمکی نرسید. بادست خیانت از یک طرف و از طرف دیگر از فرتوتی و فرسودگی و ناتوانی مدافعین سرانجام قلعه‌ی هرات به تصرف اوزبیکان درآمد. علی قلی خان و جمعی از سران طایفه‌ی شاملو و افراد فدایی سپاه و از جان گذشتگان به ارب شهر که بنام قلعه‌ی اختیارالدین مشهور بود پناهنده شدند. باندان آذوقه و وسایل دفاع ضروری دو روز دیگر در آنجا مردانه مقاومت نمودند. با همی سختی‌ها پایداری جانانه از خود نشان دادند:

«... دو روز در آنجا بسختی پایداری کردند و علی قلیخان در این مدت با فداکاری و دلیری فوق‌العاده از قلعه دفاع کرد، بطوری که هشتاد زخم تیر برداشته بود.»^۲ این رفیع‌ترین قلعه‌ی شجاعت بود که علی قلی خان و یارانش به آنجا رسیده بودند.

عبدالله خان به‌تصور اینکه در قلعه‌ی اختیارالدین آذوقه و سلاح کافی موجود است و قزلباشان مدت مدیدی دیگر مدافعه خواهند نمود. به علی قلی خان پیغام داد

۱ - همان کتاب، جلد اول، ص ۱۲۵.

۲ - همان کتاب، جلد اول، ص ۱۲۶.

اگر تسلیم بشود خود و اتباعش در امان خواهد بود. خان شاملو با آنکه بوعده‌ی او باور نداشت، لیکن از روی اضطرار و ناچاری وزیر خود خواجه افضل و پسر خویش دورمیش خان^۱ را باده‌تن دیگر از سرکردگان شاملو را از قلعه پایین آورد، و بحضور خان اوزبیک گسیل داشت... قرار بر این شد که خود علی قلیخان باسر دارانش بدیدن عبدالله خان بروند...

« وقتی که سرداران قزلباش به نزدیک باغ رسیدند، اوزبیکان شمشیرهای ایشان را به بهانه‌ی اینکه با شمشیر بخدمت عبدالله خان نمی‌شود رفت، گرفتند. چون وارد باغ شدند، جمعی دیگر دست بر تاج قزلباش و لباس آراسته‌ی ایشان دراز کردند. یکی از سران سپاه اوزبیک عمّامه از سر علی قلیخان در ربود. غازی سلطان از سران بیگدلی شاملو از مشاهده‌ی آن بی‌احترامی بی‌تاب شده، با خنجری که از موزه بیرون کشید بر او زخمی زد. اوزبیکان نیز از هرسو شمشیرها کشیدند. علی قلیخان را با همراهان پاره پاره کردند.»^۲ این حادثه روز بیستم ربیع الاول ۹۹۷ هجری قمری روی داد.

بفرمان عبدالله خان بقیه‌ی سران و بزرگان شاملو را که در قلعه مانده بودند - در حدود سیصد نفر - از دم شمشیر آبدار و تیغ بیدریغ گذراندند. و گروهی از مردم شهر هرات را بجرم شیعه‌گی و بهانه‌ی رافضی بودن بقتل رساندند. ابوالقاسم سحاب مؤلف «تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر» شرح دلاوری‌ها و مقاومت دلیرانه‌ی علی قلیخان و یاران او را مبسوطاً مرقوم داشته، علت تسلیم و مرگ سردار رشید شاملو را نبودن آذوقه و هرگونه امکانات برای تأمین و حفظ جان مدافعین قلعه می‌نویسد:

«... علی قلیخان و یارانش را اگرچه اطمینان و اعتمادی بحرف عبدالله خان

۱ - این دورمیش خان سّوم است زیرا اسم پدر عیسی بیک شاملو و نام پدرش نیز دورمیشخان

بوده و این جوان دورمیش خان سّوم است که بدست اوزبیکان بقتل میرسد.

۲ - زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، ص ۱۲۶.

نبود، لیکن بواسطه‌ی بی‌آذوقگی چاره‌ای ندیده، روز بیستم بیرون آمدند، به اتفاق فرستادگان بجایگاه اوزبیکها رفتند. ارک شهر به تصرف اوزبیکها درآمد، اوزبیکان تمام قزلباش را قتل عام نمودند. زنان خاندان شاملو را اسیر نموده، به ماوراءالنهر فرستادند. به آنها برای اخذ جواهرات و نفایس به انسواع و اقسام شکنجه و آزار نمودند. بعد از اخذ اموال آنان را برهنه و عریان کردند.^۱...

از وقایع نامطلوب دیگر سال ۹۹۷ ه. ق بقتل رسیدن بی‌گناه شاه‌ویسری خلیفه شاملو بدست یعقوب خان والی فارس بود. قضیه از این قرار بود که شاه‌ویسری خلیفه شاملو ولد خلیفه شاملو از صوفیان پاکنهاد و از سران سرسپرده‌ی قزلباش بود. مدتها حکومت ایچ ونیریز فارس را داشت. در سال ۹۹۷ ه. ق که یعقوب خان والی فارس شد، ناآگاهانه و بخیال واهی و بگمان اینکه شاه‌ویسری خلیفه دشمن شاه عباس است و شاه صفوی نسبت به وی کم لطف است، اول او را از حکومت ایچ ونیریز خلع نمود و سپس به بهانه‌ی شکار غافلگیرانه بر سر او شیبخون زده، خود او و سیصد نفر از قزلباشان شاملو را بقتل رسانید و برگشت. ولی بسبب این کار ناجوانمردانه و ابلهانه‌ی خود از طرف شاه عباس مورد بازخواست شدید قرار گرفت و تنبیه شد.^۲ درست در این هنگام شاه عباس در قزوین به تخت‌پدر صاحب شده بود. و خیلی مایل بود که هر چه زودتر به علی قلیخان یاری نموده و کمک بفرستد. ولی مرشد قلیخان مانع شده به تأخیر می‌انداخت. تا اینکه کار از کار گذشت.

سرانجام شاه عباس سزای این خیانت مرشد قلیخان را در کفش نهاد. در شب دهم ماه رمضان المبارک ۹۹۷ در حوالی شهر بسطام با فجیع‌ترین وضعی بقتل رسانید و امت بیک قاتل مرشد قلیخان را به رتبه‌ی خانی سرافراز کرد. دارایی خان استاجلو

۱ - تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر، تألیف ابوالقاسم سحاب، ناشر بنگاه مرتبی، تهران

۱۲۲۵، ص ۳۹ و ۴۰.

۲ - رک: تاریخ فارسنامه‌ی ناصری، تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حمینی فسایی، از

انتشارات کتابخانه سنایی، ص ۱۲۳. پیوست.

را به او داد. دیگر شرکای وی را نیز بدرجات والطفی مفتخر گردانید.
پس از دو سال جسد علی قلیخان را در سال ۸۹۹۹ هـ. ق بفرمان شاه عباس از
هرات بمشهد نقل مکان داده و در آستان حضرت رضا (ع) بخاک سپردند.

پاره‌ای ملاحظات

در پاره‌ی علی‌قلی‌خان بیگدلی شاملو

ما برای بهتر شناساندن علی‌قلی‌خان بیگدلی شاملو خلاصه و گلچینی از کتاب «جنگ و عشق» تاریخ عصر شاه‌عباس تألیف سرلشکر ابوتراب سرداور و تاریخ «زندگانی شاه‌عباس اول» جلد اول نصرالله فلسفی را ارائه می‌دهیم:

در پاره‌ی فرمان قتل شاه‌عباس از طرف شاه اسماعیل دوم

«... این پادشاه ستم‌کار ۴۳ ساله (شاه اسماعیل دوم) در شعبان سال ۹۸۵ هجری قمری برابر ۹۵۶ شمسی، مطابق ۱۵۷۸ میلادی تصمیم خود را بموقع اجرا گذاشت و چون همان‌موقع علی‌قلی‌خان پیش‌گفته در قزوین حاضر در رکاب بود، مأمورش نمود که بهرات‌رفته و شاهزاده عباس میرزا را بقتل برساند. علی‌قلی‌خان که از ترس جان‌ش صورت ظاهر این مأموریت را متقبل شده بود، با اکراه و ملال بطرف هرات راه افتاد. منتها خیلی آرام و آهسته راه‌پیمایی کرده و قلباً بی‌میل نبود که حادثه‌ای بصورت ظاهر منطقی او را از این مأموریت معاف نماید. درین‌راه معاذیر عجیب و غریبی برای مکث خود می‌تراشید. گاهی نبودن اسب خوب را بهانه معطلی می‌کرد. گاهی بخود می‌گفت مثل اینکه بیمارم و یکی دو روز استراحت کنم ...»

باری علی قلیخان بالاخره با همه معطلی در دهی سوم ماه رمضان به هرات رسید. ولی نمی دانست چه کند. او به هیچوجه به این جنایت تمایلی نداشت، دائماً دعا می کرد و مناجات می نمود که خداوند به نحوی او را از این مخمصه نجات بدهد.

بالفعل علی قلیخان چندروز اجرای مأموریت را بعنوان شب احیا، شب جمعه، عید فطر و غیره عقب انداخت. در آخرین دقایق این مرد شریف تصمیم گرفته بود که حضور شاهزاده ۷ ساله رسیده و جریان مأموریت خود را مطرح و پس از آن از خانی و مزایای دولتی صرف نظر نموده پس از بوسیدن دست شاهزاده بطرفی فرار نماید. که اتفاقاً پیک سریع السیر خوش خبر رسیده خبر کشته شدن شاه اسماعیل ثانی را به اطلاع همگان رسانید...

علی قلیخان در هرات ماند. کمی بعد از طرف شاه جدید یعنی سلطان محمد خدا بنده رسماً بسرپرستی ولله گی شاهزاده عباس مفتخر و شروع بکار نمود. علی قلیخان و عیالش خان آغابیگم بی نهایت عباس میرزا را دوست داشته، با اخلاص و صمیمیت کامل در مراقبت و تربیت او می کوشیدند. عباس میرزا هم به این زوج صمیمی خیلی علاقمند بود. مخصوصاً خان آغابیگم را مثل مادر دوست داشته، او را «ننم» (مادر) خطاب می کرد. ضمناً بد نیست بدانیم که شاه عباس در مورد عمه ی خودش زینب بیگم که قرار بود همسر علی قلیخان بشود و نشد همین احساس را داشته و او را نیز اکثراً «ننم» خطاب می کرد.

ده سال عباس میرزا از علی قلیخان آموزش می گرفت. اوبسواری، تیراندازی، انواع ورزشها و استعمال سلاح مختلفه تمایل زیاد داشت. در واقع خیلی ورزیده شده بود. در این تاریخچه ما بزور بازو و هنرنمایی های شاه عباس در جنگها که محصول تربیت علی قلیخان بوده به کرات برخورد خواهیم کرد... هنگامی که علی قلیخان در هرات مشغول تربیت شاه عباس است... اشراف قزلباش آنیهی کشور را بحساب نیاورده، برای آرامش فکری خود صلاح در این می دانستند که شاهزاده ی

قابلی در خاندان سلطنتی نباشد که مبادا بعدها بسطنت رسیده مزاحم آنان گردد. این بود که همیشه کارشکنی می کردند. اطرافیان شاه از هنگامی که دیده و شنیده بودند که عباس میرزا تحت تعلیم و سرپرستی علی قلیخان شاهزاده ای همه چیز تمام شده است، به سلطان محمد که زیر نفوذشان بود، تذکر می دادند که وجود عباس میرزا در قزوین لازم است، او نباید در خراسان باشد. سلطان محمد هم به تبعیت از افکار ایران خراب کن این سران مغرض و گناهکار قزلباش، متواتراً پیغام داده پسرش را بمرکز احضار می نمود. علی قلیخان هم بدستاویزهایی نمی گذاشت که شاهزاده برود. وقتی اصرار زیاده از حد مرکز را دید، عنوان کرد که عباس میرزا پادشاه خراسان است و باید در مقر سلطنت خود باشد. عباس میرزا هم از این عنوان راضی، از همان زمان یعنی سال ۹۸۹ که گفتند تو شاه خراسانی فکر سلطنت در سر این شاهزاده یازده ساله پیدا شد و محکم ایستادگی نمود.

ایستادگیهای علی قلیخان اشراف قزلباش را بوحشت انداخته، سلطان محمد را وادار کردند که به هرات لشکر کشی نماید. واقعاً چقدر ناجوانمردی می خواهد که عده ای برای منافع موقت شخصی آتیه ی کشور را این طور بازی بگیرند. شاه عباس هم همانطوری که گفتیم علی قلیخان لاهی خود را که بعدها به شاگردی او افتخار می کرد فوق العاده دوست داشته، نمی خواست از نزد او برود. «^۱

لیکن مرشد قلی خان با نیرنگ موقوف به ربودن وی از دست علی قلی خان گردید^۲ و در تمام مراحل در صدر این بود که با بهانه ای شاه عباس را از میان بردارد

۱ - جنگ و عشق یا تاریخ عصر شاه عباس کبیر، جنگی، تاریخی، عشقی، قانتری، داستانی،

هنری، ادبی. تألیف سرلشکر ابوتراب سرداور ص ۱-۲۱.

۲ - ما در فصول این تاریخ به تفصیل به اختلاف بین علی قلی خان بیگدلی شاملو و مرشد

قلیخان استاجلو اشاره کرده ایم از آنجهت به تکرار راه ندادیم.

و خود بسلطنت برسد. در ظرف چند سالی که مرشد قلی خان الله و وکیل السلطنه‌ی اضطرابی و ناحق شاه عباس بود به تدریج مقدمات اجرای نیت سوء خود را فراهم ساخت. بنا به نوشته‌ی مؤلف تاریخ «جنگ و عشق»:

«... رفته رفته شاه عباس به سوء نیت مرشد قلی خان پی برده، بویژه در او خیلی نسبت به مرشد قلی خان عصبانی و بدبین بود. چند ماه بود که می خواست را از میان بردارد، ولی روی نفوذ و قدرت مرشد قلی خان می ترسید. شاه عباس از منا موثق اطلاع حاصل کرده بود که مرشد قلی خان می خواهد با اعوان و انصار خسو خیلی بی سروصدا او را از سلطنت خلع کرده، یا کشته یا کور کند.»^۱

پس انگیزه‌ی قتل مرشد قلی خان نخست سوء نیت خودوی و قصد به جان خود شاه عباس و رسیدن به تاج و تخت ایران و مسئله‌ی مهم دیگر انتقام خون الله و مربی محبوب و بزرگوارش علی قلی خان بیگدلی شاملو بود که شاه عباس بادرست چهار نفر بیگزاده‌های موثق: اُمّت بیک، قارا حسن و دیگران سرانجام مزدش را در کف دستش گذاشت و جان ناپاکش را بدرک السّافلین فرستاد که ما در این خصوص به تفصیل خواهیم نگاشت:

درباره‌ی تأثیر وجود و تعلیم و تربیت صادقانه و مدرکانه‌ی علی قلی خان بیگدلی شاملو به شاه عباس اول مورّخین زیاد گفته و نوشته اند. مؤلف تاریخ «جنگ و عشق» نیز در این باره داد سخن را داده، بی غرضانه اظهار رأی و نظر نموده است. ما در اینجا به ارائه‌ی یکی دو نوشته‌ی نصر الله فلسفی، شاه عباس شناس مشهور را عیناً ذکر نموده و بدین اکتفا می نماییم. فلسفی می نویسد:

«... شاه عباس که جوانی هوشمند و مدبّر و با اراده و قدرت جوی و خودرأی بود، اساساً وجود سرداران مقتدر و صاحب نفوذ قزلباش را

مذتها پیش از آنکه برجای پدر نشیند شاید بر اثر تعلیمات و تلقینات ممتد علی‌قلی خان شاملو سرپرست و مربی دوران کودکی و جوانی خویش و در نتیجه‌ی تجاربی که از حوادث تلخ و نامطلوب پادشاهی شاه اسماعیل دوم و پدر خود شاه محمد داشت، نقشه‌ی سلطنت خویش را بر این اصل قطعی طرح کرده بود که با استبداد کامل حکومت کند و تمام مناصب و مقامات و اختیارات موروثی سرداران قزلباش را منسوخ سازد.^۱

در صفحات بعد علت این تأثیر قوی و روابط محکم و عمیق شاه عباس و علی‌قلیخان را فلسفی اینطور بیان می‌نماید :

«... شاه عباس به علی‌قلیخان شاملو و خانواده‌ی او محبت و علاقه وافر داشت و خود را فردی از افراد آن خانواده می‌دانست. زیرا که از روز ولادت، از پستان خانی خان خانم مادر علی‌قلیخان شیر خورده، در دامن عطوفت وی پرورش یافته بود. یکسال و نیم بیش نداشت که از مادر و پدر دور افتاد. از آن پس جز دایه‌ی مهربان مادری نمی‌شناخت و مانند مادر وی را عزیز و محترم می‌داشت و «نه‌نام» (مادرم) خطاب می‌کرد.

در شش سالگی نیز محبت و علاقه‌ی همین دایه او را از سرگ قطعی نجات داد. پس از آن هم علی‌قلیخان و زنش جان آغاخانم مثل پدر و مادر مهربانی او را عزیز شمردند، با علاقه و احترام تمام تربیت کردند. شاه عباس که پدر و مادر را بدرستی نمی‌شناخت خان شاملو و همسر او را مانند پدر و مادر واقعی خویش دوست می‌داشت.^۲

جنگ سوسفید او را از لای عزیزش علی‌قلیخان جدا کرد و دستاویز فرمانروایی و اقتدار مرشد‌قلی خان ساخت. مرشد‌قلی خان بشاهزاده‌ی صفوی همانقدر

۱ - زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، مقلدات سلطنت او از ولادت تا پادشاهی.

نصرت‌الله فلسفی استاد دانشگاه تهران، ۱۳۵۳، ص ۱۳۵. ۲ - همان کتاب. همانجا.

علاقه داشت که امیران عراق به حمزه میرزا و برادران وی داشتند. یعنی او را فقط برای آن می‌خواستند که بنامش حکومت کنند و با وجودش دولت قزوین را بترسانند.^۱

۱ - زن علی قلیخان پس از جنگ سوسفید و فرار شوهرش نیز شاه عباس هم‌چنان مثل مادری از او نگهداری کرد و شاه عباس نیز مثل مادر را عزیز داشت. زندگانی شاه عباس اول جلد اول، ۱۴۴.

هجوم نوبتی ارتش (روم) عثمانی

به آذربایجان و کردستان

وقوع این حوادث در سرزمین‌های خاوری کشور بدشمنان خارجی ایران از آن‌جمله ترکان عثمانی که دائماً مترصد فرصت مناسب بودند، امکان تجاوز نوبتی بخاک اصلی ایران و مرزهای باختری آذربایجان و کردستان را داد. سرحدات باختری کشور بار دیگر مورد تاخت و تاز سپاهیان متجاوز عثمانی قرار گرفت. بار دیگر درگیری بین ارتش ایران و لشکر روم آغاز گردید. اردوی تحت فرماندهی عثمان پاشا بدون برخورد بمقاومت‌های جدی بحوالی تبریز سرازیر شدند. هنوز شاه سلطان محمد از خراسان برنگشته بود، یعنی در سال ۹۹۳ ه. ق شهرهای ایروان، شکی، شیروان و سایرہ سقوط کرد و به تصرف قشون عثمانی درآمد. دریافت همین اخبار دهشتناک بود که شاه سلطان محمد را وادار ساخت که بنحوی بکارهای خراسان و هرات سر و صورتی بدهد و با عجله‌ی تمام عازم آذربایجان گردد. کارهای استان خاوری کشور را نیم‌بند بگذارد.

در این حادثه سه مرتبه ارتش ایران و روم به زد و خورد جدی پرداختند.

بشرح زیر :

« ... در جنگ اول که فرماندهی ارتش ایران بعهده‌ی قلی بیگ قورچی‌باشی از طایفه افشار بود. وی سرداری رشید، مردی کاردان، دلیر و دولتمخواه بود. ردانه جنگید و موفقیت‌های نمایانی بدست آورد. در جنگ‌های دوم و سوم سر فرماندهی

ارتش ایران را شاهزاده سلطان حمزه میرزا پسر ارشد و ولیعهد شاه سلطان محمد خدابنده عهده‌دار بود. در نتیجه‌ی رشادت، جلادت و محبوبیت این شاهزاده در میان قزلباشان، در هر دو نبرد پیروزی با سپاه ایران بود. اردوی روم منهزم و پراکنده عقب‌نشینی نمودند. خود عثمان پاشا درگیر و دارجنگ به بیماری خنق درگذشت. رشادت و جلادت افراد ایل بیگدلی شاملو در این سه جنگ زبانزد واقعه‌نویسان و مورّخین است. مطابق نوشته‌ی تواریخ افراد جنگاور بیگدلی شاملو بجای زره کفن پوشان به اردوی مهاجم و متجاوز می‌تاختند و شهادت را در راه استقلال وطن و حفظ تمامیت ارضی ایران با جان و دل می‌خریدند.

در این جنگ آن‌نقار، کدورت، نفاق که بین ایل جلیل استاجلو و شاملو حاصل شده بود، در نتیجه‌ی عشق به ایران و مهر به میهن در میدانهای جنگ از بین رفت. باز این دو ایل جلیل با هم پاسدار و مرزبان ایران عزیز شده، با بذل جان و سر این وحدت را تجدید نموده، سند این یگانگی را با خون پاکشان امضاء کردند. هنگامی که غازیان قزلباش الله‌الله‌گویان سپاهیان متجاوز و افسارگسیخته‌ی عثمانی را مغلوب و منکوب ساخته، بطرف سرحداتشان می‌رانند:

«... غازیان انتظار فرصت نموده، خود را به رومیّه رسانیده، طرح جنگ می‌انداختند و جمعی کثیر را طعمه‌ی شمشیر بلارک می‌ساختند، سرها و اخترمها بنظر خجسته‌اثر می‌رساندند، تا در موضع «مایان» جنگ عظیم بوقوع انجامید. اسماعیل - قلی‌خان و طایفه‌ی عظیم شاملو اسب جلادت پیش راندند. رومیّه زور آورده، جمعی کثیر بمدافعه‌ی ابشان شتافته، غازیان را بازگردانیدند. از قضای الهی در آن صحرا آب انداخته بودند. گذار طایفه‌ی شاملو بدانجا افتاد. اسبان تا سینه بگل فرو می‌رفتند و رومیّه زور می‌آورد. واگر لحظه‌ای مدد نمی‌رسید جوانان کارآمدنی شاملو در گل بقتل می‌رسیدند. پیرغیب‌خان استاجلو که چرخچی بود، بمدد پیش رفته رومیان را پس نشاند و غازیان شاملو بصد تشویش و تعب از وحل بیرون

آمدند. یکی از برادران اسماعیل قلی خان با جمعی از طایفه شاملو بقتل رسیدند.^۱ از اینجا بار دیگر فواید وحدت و اتفاق و پشتیبانی یکدیگر بودن ایلات شاملو و استاجلو جلوه گر می گردد. و برای اتحاد و صمیمیت مجدد ایلات دیگر سرمشق می شود.

اسماعیل قلی خان شاملو از سرداران رشید ایران و از دوستان و همکاران نزدیک علی قلی خان فتح اوغلی سرفرماندهی ارتش قزلباش در دوران سلطنت شاه سلطان محمد بود. از طرف خود شاه نیز کاملاً مورد علاقه و احترام و اعتماد بوده است، چنانکه:

«... نواب سکندرشان (سلطان محمد) در همان روز اسماعیل قلی خان شاملو را بمنصب والای لاهی شاهزاده عالی تبار اسماعیل میرزا^۲ که در برج سلطنت و جهاننداری بود، سرافراز ساخته^۳، فرستادند که از راه طارم و خلخال ایلغار نموده، پیشتر از آن گروه خود را بقزوین رسانند.»^۴ صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» می نویسد:

«... و اسماعیل قلی خان حسب الامر اشاره عالی در آخر همان روز باطایفه‌ی شاملو روانه شد... و موکب عالی نیز متعاقباً در حرکت درآمد.»^۵ یعنی درست در هنگامی که مدافعه اضطراری شهر قزوین پایتخت آن روز صفویه بخطر می افتد سرکرده بیگدلی شاملو و ایل اوست که باید برای دفاع از پایتخت پیشقدم بشود، جان

۱ - همان کتاب، ص ۳۱۶.

۲ - اسماعیل میرزا فرزند حمزه میرزا نواده‌ی سلطان محمد است.

۳ - حمزه میرزا در ضمن اقامت در گنجه ترتیبی برای قیومیت و پسرش ... اسماعیل میرزا و حیدر میرزا داد. اینان را در تحت قیومیت اسماعیل خان شاملو قرار داد. دون‌ژوان ایرانی، تألیف اروج بیک بیات باحواشی و یادداشت‌هایی از لستریخ، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران ۱۳۳۸ ص ۲۳۷.

۴ - تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۳۳۱، دون‌ژوان ایرانی، ص ۲۳۹.

۵ - همان کتاب، ص ۳۳۱.

شیرین در طبق اخلاص و فرمانبرداری گذارد و همین که لازم شد از هرچیز خود دست بکشد. بشرح زیر :

اسماعیل قلی خان در این مأموریت سنگین موفق نگردید و بلکه بمخاطرات عجیبی دوچار شد. بدین معنی که امرای طاغی متوجه دفع خان شاملو گردیدند. با جمعی انبوه در رودبار برسر او رفتند و او را سخت محاصره کردند. او بزحمت توانست حلقه‌ی محاصره را پاره ساخته جان خود و عده‌ای را نجات بخشد. نامدّتی سرگردان در کوه و جنگل و بیابان آواره باشد « .. اسماعیل قلی خان لاعلاج غرق خود و اموال و اسباب و خانه و کوچ شاملو را ریخته جریده و سوبای با معدودی از راه جنگل بدیلمان رفت و اکثر غازیان شاملو از اسب پیاده شده ، از لباس سپاهیگری عریان گشته، خود را بجنگل انداختند. از مضایق بیشه بصد تشویش جان سلامت بردند و بدیلمان رسیدند. »^۱ می‌بینید که عشق بوطن در عاشقین حقیقی چه تبدیل و تبدلاتی بوجود می‌آورد و از ماه بچاهش می‌اندازد.

مابین دو ایل رشید و بنیانگذار دولت صفوی، بیگدلی شاملو و تکلّو خصومت و کدورت گاهی بمنتهای شدّت و حدّت می‌رسید. شمشیر کشیده دست بکشتار یکدیگر می‌زدند، بغارت اموال یکدیگر می‌پرداختند. ولی مسئله‌ی ناموس و زن و بچه میان نشان مقدّس و محترم بود و با آنها کاری نداشتند. صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» گاهی به یک گوشه از این صحنه اشاره‌ای نموده می‌نویسد:

« ... تمام مستملکات و بود و نبرد شاملویان بدست تکلّوها افتاد، جمعی بقتل رسیدند و جمعی نیز گرفتار شدند اما محمدخان نگذاشت که دستی بخانه و کوچ شاملویان رسد. »^۲

چون خبر این کشتار و یغما بگوش شاه سلطان محمد میرسد، بی‌اندازه متأثر میگردد. فی الفور دستور جمع متفرّقین، استمال و دلجویی پراکنده‌گان را می‌دهد.

۱ - همان کتاب ، ص ۳۳۲ .

۲ - همان کتاب ، ص ۳۳۴ .

اسکندر بیگ منشی در این باره چنین می گوید:

«... اما نواب جهانبانی بعد از شنیدن واقعه‌ی رودبار کس فرستاد تا اسماعیل - قلی خان را از دیلمان طلب داشتند که از راه پارادبا منصوره بطارم آمده، بمو کب عالی پیوندند و حسب اشاره بمو کب عالی پیوست و نواب جهانبانی خیمه و یراق و بیوتات و مایحتاج اسماعیل قلی خان و برادران او و آقایان شاملو را از سرکار عالی عنایت فرموده و جهت غازیان شاملو که پیاده مانده بودند، اسب و یراق و اسلحه داد.»^۱

شاه سلطان محمد خدا بنده برای گرفتن انتقام شاملویان و تأدیب جدی تکلوها ناچار بود که با آنان پنجه نرم نماید.^۲ در این باره فصل مبسوطی در «تاریخ عالم آرای عباسی» ثبت و ضبط است. و بارها نام و رشادت سرداران بیگدلی شاملو، اسماعیل - قلی خان و قورخمازخان و سایر فرماندهان و سرکردگان قشون شاملو را می برد. ثبات و پایداری و رشادت آنان را می ستاید. سرانجام جنگ تکلو و امرای یاغی با دولت صفویه را تشریح نموده، مغلوبیت آنان را بشرح زیر ثبت می نماید:

«... لشکر تکلو که در مقابل شاملو بودند و جماعت ترکمان که در مقابل استاجلو بودند درهم آویختند، گرد و غبار ارتفاع یافت... در اول حال عساکر اقبال بقدم جلادت پیشاپیش طایفه‌ی شاملو بر چرخچیان تکلو ظفر یافتند. علی سلطان پاکمال بقتل رسید... همچنین طایفه‌ی استاجلو بر چرخچیان تکلو غلبه نمودند... طایفه‌ی شاملو... که در پس لشکر مخالف مانده بودند، از مشاهده‌ی این حال... یکجا جمع گشته فدایی وار از پس سر ایشان حمله کردند. خان ترکمان که بچند ولی^۳ در مقابل لشکر پراکنده‌ی شاملو ایستاده بود، تاب مقاومت ایشان نیاورده، منهرم شد و طایفه‌ی شاملو بر ایشان ظفر یافته، خود را بلشکر تکلو رساندند. و طایفه‌ی

۱ - همان کتاب، ص ۲۳۴.

۲ - همان کتاب، ص ۳۳۰ تا ۳۴۰.

۳ - چنداول - عقب دار سپاه.

شاملو تکلورا تعاقب کردند... و طایفه‌ی استاجلو و شاملو تیغ در مخالفین نهاده ، بهر کس میرسیدند ، بقتل می آوردند.

طایفه‌ی تکلّو در صحرائی ابهر پراکنده شده . . . اکثر معارف تکلّو بقتل رسیدند . بقیه‌ی لشکر روی بهمدان آوردند . جمعی کثیر از آن طبقه بطرف بغداد رفتند ... و اکثر هزیمتیار را رعایای مواضع و محال پیاده و برهنه و عریان کردند... و جمیع اموال و اسباب و یراق ترکمانان و تکلّو که برشتران کوه پیکر بار شده بود... عرض نهب و تاراج غازیان شد ...

شاهزاده حمزه میرزا پس از این پیروزی «چون دوشبانه روز خواب نکرده بودند، لحظه‌ای استراحت فرمودند . آخر روز مجلس عیش و عشرت آراسته ، سرهای مخالفان را در برابر بارگاه چیده نظارگی نظارگیان عالم عبرت نمودند . شاهو بردی بیک یساول بایبردلورا همان شب برای تبلیغ بشارت پیروزی بدارالسلطنه‌ی تبریز و خدمت نوآب سکندرشان (سلطان محمد) فرستادند.»^۱

ضمن تلطیف سرداران و سرکردگان بزرگ این پیروزی، صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» نام چند نفر از بیگدلی - شاملو را نیز ذکر می نماید از آن جمله : «... اسماعیل قلی خان نیز که سمت یولداشی و منصب عالی توأچی باشیگری داشت، مقرر شد که در ضمن احکام و مناشیر دیوان مهرزند والکای فراهان بمرشد قلیخان برادرش (برادر اسماعیل قلی خان) تعلق گرفت.»^۲

قتل سلطان حمزه میرزا

از وقایع مهم و نامطلوب سال ۹۹۴ ه . ق قتل سلطان حمزه میرزا برادر بزرگتر عباس میرزا ، شاهزاده‌ی رشید و بی باک صفوی است . انگیزه‌ی این قتل برای چه و از طرف چه کس یا کسانی بوده دقیقاً در تواریخ ذکر نگردیده ، و هر

۱ - رك: «تاریخ عالم آرای عباسی» از ص ۳۳۸ تا ۳۴۲ .

۲ - همان كتاب ، ص ۳۴۲ .

مورخ یا واقعه‌نویسی در حدود معلومات و اطلاعات خود مطالبی ذکر نموده است. ولی قاتل خداویردی نام دلاکی از اهلای قزوین است که مورد توجه خاص شاهزاده بوده، از محارم وی بشمار می‌آمده است که با ضربات خنجر آبدار خود حمزه میرزا اورا از پای در آورده، فرار کرده است. از قرار معلوم و بنا بنوشته‌ی مؤلف «تاریخ عالم‌آرای عباسی» خداویردی دلاک پس از ارتکاب جنایت یکسره بمنزل اسماعیل‌قلی‌خان بیگدلی شاملو رفته، در حضور چند نفر از امراء اعتراف بجنایت کرده، اسماعیل‌قلی‌خان بدون اینکه علت و سبب ارتکاب بچنین خیانتی را پرسد، محرک این قتل فجیع را بشناسد، دستور داده، بدونفر از ملازمان خود می‌سپارد که برده اورا در جنگل بقتل برسانند. لیکن ابن دونفر ملازم نیز زخم‌های سطحی و غیر کارگر بر وی زده، اورا رها کرده‌اند. درست است که از شدت سرما خداویردی به آتشی که از دور مشاهده کرده پناه برده و دستگیر شده است. ولی اسماعیل‌قلی‌خان که سرداری با تجربه و بقول اسکندربیک منشی در آن هنگام از ارکان دولت^۱ بود، اگر رازی در کارش نبود نمی‌بایست بدون کشف حقایق اورا رهامی کرد و یا دستور کشتنش را می‌داد. زیرا به تحقیق با این کار و قتل قاتل حمزه میرزا، اسماعیل‌قلی‌خان امکان کشف حقایق را از بین می‌برد و جنایت لوٹ می‌شد، لیکن پس از این حادثه هنگامی که شبانه خداویردی بطرف شعله‌ی آتش روی آورده و دستگیر شده است. شاه سلطانمحمد و دیگر رجال و بزرگان دربار و دولت صفوی باز هم از وی بازخواست و کسب منبع و محرک اصلی این جنایت فجیع را ننموده، سلطانمحمد بدون اینکه هیچگونه معلوماتی درباره‌ی محرک یا محرکین حادثه بدست بیاورد، بادست خودش با عجله زخم خنجر جری چند بر شکم او وارد آورده، او را از بین برده است و خیانت هم چنان مکشوف نگردیده، مسبب قتل آشکار نشده است.

۱ - اسکندر منشی درباره‌ی این قتل و شیوع این خبر چنین می‌نویسد :

«... کسان نزد علی‌قلی‌خان و اسماعیل‌قلی‌خان که در آن رکن رکن دولت بودند

فرستادند و از این حال خبر دادند، «تاریخ عالم‌آرای عباسی»، ص ۳۴۷.

اسکندر بیک منشی بعد از این حادثه‌ی فجیع و ارتکاب باین جنایت ناجوانمردانه، رفتن خداویردی دلاک را شبانه و بسیار دیر وقت بمنزل اسماعیل قلی خان را چنین شرح می‌دهد:

«... شرح این حال و تفصیل این اجمال آنکه، بعد از وقوع این حال آن حرام‌نمک بدنهاد که قدر تربیت‌های آن حضرت را ندانسته، باین امر شنیع اقدام نمود، بمنزل خود رفته یک کیسه زر اشرفی که تخمیناً پنجاه شصت تومان باشد ببهانه‌ی آنکه نواب میرزا زر می‌طلبید که بشادیانه دهد، برداشته چون از امراء عظام خصوصیت و آشنایی با اسماعیل قلی خان بیشتر داشت، پیاده و تنها بمنزل او میرود. اسماعیل قلی خان با جمعی از هم صحبتان بصحبت مشغول بودند که او مضطرب - الاحوال بمجلس می‌آید، ایشان بعد از تواضعات معمولی از آمدن بی‌هنگام سؤال می‌کند: می‌گوید که گناه عظیمی کرده و خطای بزرگ از من در وجود آمده، صلاح حال من چیست؟..»

بعد از اظهار این حکایت غریب او را برضافلی بیک ولد پیری بیک اینالو... سپرد که محافظت نموده، بمنزل رساند. مشاراً الیه او را در میان صندوق گذاشته با صنادیق رخوت بار کرده، بمنزل آورده بود. شب حسب الصلاح اسماعیل قلی خان بدو نفر ملازم خود داده که پوشیده و پنهان بمیان جنگل برده بقتل بیاورند... ملازمان حسب الامر او را بمیان جنگل برده، یک دو زخم بر او زده، قسمت زری که همراه داشته ایشان را از انجام کار او غافل ساخته، او خود را بمیان سیاه آبی انداخته، اتفاقاً آن زخم‌ها کارگر نیفتاد و آسیبی چنان بدو نرسیده بود. از میان نیزار و سیاه آب بیرون آمده، سرمای مفرط در او اثر کرده، آتشی از دور دیده، خود را بی تابانه بسر آتش رسانید. اتفاقاً آتش مشعلی بود که در خیمه‌ی شاهزاده می‌سوخت جماعتی از ملازمان شاهزاده که در سر نعش بودند در روشنایی مشعل او را دیده، شناخته و گرفتند.»^۱

متأسفانه پس از دستگیر شدن نیز از او تحقیقات لازم بعمل نیاوردند «نواب سکندرشان فرموده بودند که من او را بدست خود قصاص می‌کنم . او را بخدمت اشرف بردند . قدرت تکلم و قدرت نطق نداشت . نواب سکندرشان بدست خود چند زخم خنجر بر شکم او زدند و جسد ناپاکش را از دو بازاریان برده سوخته خاکسترش بیاد فنا دادند.»^۱

سپس اسکندر بیک منشی علل ارتکاب چنین جنایتی را از زوایای مختلف نگریسته، تحقیق نموده، پس از بررسی بسیار علی‌قلی‌خان، اسماعیل قلی‌خان، محمدی ساروسولاغ و تعدادی از امراء را در این کار مقصر شناخته و می‌نویسد:

«... و بعضی دیگر را گمان شد که علی‌قلی‌خان، اسماعیل قلی‌خان و محمدی ساروسولاغ جهت آنکه نواب میرزا رقی باسم مرتضی قلیخان ترکمان نوشته، او را از دامغان باردو طلب نمودند... ایشان را گمان شده که میرزا نسبت به ایشان بی‌التفات شده، در مقام دفع ایشان است. از آن جهت پیشدستی نمودند و بایکدیگر اتفاق نموده خداویردی را باین قضیه اغوا نمودند.»^۲

مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» نظر قطعی خود را درباره‌ی این قتل و مستبدان و محترکین آن چنین ضبط می‌نماید:

«... علی‌ای التناذیر امرا مذکور بعد از این واقعه سال بسر نبردند . ایزد تعالی که منتقم حقیقی است حضرت اعلی شاهی قَلَّ اللّٰهَی را توفیق داد که در همان‌زودی از مشهد مقدس معلی تشریف آورده جزای بدکاران را در کنار ایشان نهاد...»^۳

در هر حال سران، سرکردگان، خلفا، ریش‌سفیدان و بطور کلی افراد ایل جلیل بیگدلی شاملو در دوران سلطنت شاه سلطان محمد خداپسند نیز دارای اعتبار،

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۳۴۹.

۲ - همان کتاب ص ۳۴۹.

۳ - همان کتاب ص ۳۵۰.

نفوذ، حرمت و قدرت بسیاری بوده، بطوریکه از بررسی مندرجات اثر معتبر «تاریخ عالم آرای عباسی» مشاهده می‌شود و استنباط می‌گردد، اراده و مصالح خوانین و سرکردگان دور و نزدیک بیگدلی شاملو بوده که سبب قتل و فتنای سلطان حمزه میرزا گردیده، اینکار برای تاجداری عباس میرزا برادرش که محبوب ایل و تبار بیگدلی شاملو بوده است راه باز کرده، امکان فراهم نموده است.

درست است که شاهزاده‌ی مزبور با داشتن صفت رشادت و لیاقت فرماندهی، مرد فاسق، فاجر و شاهدبازی بوده، جان شیرین خودش را نیز در راه لهو و لعب و شاهدبازی داده است، مع هذا مخالفین از همین نقطه‌ی ضعف او استفاده نموده، او را از میان برداشتند و بطور کلی از او ان سلطنت شاه اسماعیل اول تا اواخر دوران شاه سلطان محمد ایلات هفتگانه هر وقت بهر کاری که اراده نموده‌اند باجرای آن‌نایل آمده‌اند.

هر شخصی حتی از افراد خاندان سلطنت را که خواسته‌اند از زن یا مرد بقتل رسانده‌اند و یا عزل و نصب نموده‌اند. با جرأت می‌توان ادعا نمود که در هنگام سلطنت ۱۰ ساله شاه سلطان محمد خدا بنده (۹۸۶ - ۹۹۶) چه در عراق و آذربایجان و چه در خراسان و هرات اقتدار و اختیار در دست بزرگان ایل بیگدلی شاملو بوده و تق و فتن امور مملکتی با دست توانای آنان باز و بسته می‌شد. در همان مدتی که عباس میرزا از طرف مرشد قلی خان ربوده شده، در خراسان اجباراً تحت نظارت و لالگی خود ساخته‌ی او بود، شاه عباس باطناً بالله‌ی محبوبش علی قلی خان و ایل و تبار او بوده، و این محبت پاک و بی‌آلایش از دوره‌ی کودکی بر لوح ضمیر نوشته را شاهزاده‌ی مزبور برای همیشه محفوظ و محترم می‌شمرد.

برای نشان دادن نفوذ و قدرت ایل جلیل بیگدلی شاملو بصفحات تاریخ مراجعه می‌نماییم و نوشته‌ی مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» را که در همان زمان وقوع احوالات برشته‌ی تحریر درآمده است شاهد می‌آوریم. اسکندر بیک منشی می‌نویسد:

«... در این اثنا میانه شاملو و استاجلو اندك غبار نقاری ارتفاع یافته با سعی محمدی بیک ساروسولا^۱ رفع آن شد.

ماده‌ی نزاع آن بود که نواب غفران‌مآب جهانبانی (سلطان محمد خدابنده) ایالت و ولایت همدان را به پیرغیب‌خان استاجلو تفویض نموده بود. در این وقت اسماعیل قلی‌خان بیگدلی شاملو اراده نمود که ایالت آن ولایت به شاهویردی خلیفه عزرا^۲ اصدار یافته باشد که برادر بزرگتر او بود.»^۱

ملاحظه می‌شود که اسماعیل‌قلی‌خان برخلاف اراده و دستور شاه تمایل نشان داده، عزل و نصب می‌خواهد بنماید و در برابر فرمان سلطان محمد، فرمان دیگری صادر می‌نماید. سرانجام نیز فرمان وی مجری می‌شود. شاهویردی بیک حاکم همدان می‌گردد و پیرغیب‌خان استاجلو ناگزیر به ترک همدان می‌گردد. مؤلف کتاب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» در بساره‌ی سرانجام نهایی این دو حکم متناقض شاه خدابنده و سرکرده‌ی شاملو چنین نتیجه‌گیری قطعی ننموده و در صفحات تاریخ خود ضبط می‌نماید:

«... اسماعیل‌قلی‌خان با طایفه‌ی شاملو باستعجال سوار شده، اراده‌ی رفتن همدان، تنبیه و تأدیب پیرغیب‌خان کرد. علی‌قلی‌خان بملاحظه‌ی خاطر اسماعیل - قلی‌خان و اینکه میانه‌ی شاملو و استاجلو نزاع واقع نشود، انواع ملایمت و فروتنی کرده او را (اسماعیل‌قلی‌خان را) از این اراده منصرف ساخت. متقبل شد که خود رفته، شاهویردی خلیفه را در حکومت آنجا متمکن سازد، پیرغیب‌خان را گرفته بدست او بدهد. اسماعیل‌قلی‌خان ملتمس او را مبذول داشته ترک رفتن کرد. علی‌قلی‌خان با جمعی امراء روانه‌ی آن صوب شدند.»^۲ علی‌قلی‌خان در حقیقت نیز شاهویردی خلیفه را بحکومت همدان رساند و پیرغیب‌خان را بخراسان فراری ساخت و فرمان اسماعیل‌قلی‌خان نافذ گردید.

۱ - همان کتاب ص ۳۵۷.

۲ - همان کتاب ص ۳۵۷.

در زمان سلطان خدا بنده حکومت و حراست قزوین پایتخت کشور در دست حسین خان بیگدلی شاملو امیرالامراء یا قورخمازخان بیگدلی شاملو بود. حراست پایتخت و سلطان بعهدهی این ایل جلیل بود.^۱

سرکردگان و ریش سفیدان و خلفای دودمان بیگدلی شاملو پیوسته در حل و فصل معضلات، نظم و ترتیب امورات لشکری و کشوری همیشه معتمدین دولت و سلطان صفوی می‌باشند. زندگانی خودشان را با کمال صداقت و صمیمیت در طبق اخلاص نهاده، صرف کارگشایی و امن و امانی و صلاح و فلاح مملکت می‌نمایند. مثلاً همین که یک شهری، یک ولایت یا ایالتی احتیاج مبرم پیدا می‌کند که از لحاظ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی مورد توجه، تجدیدنظر، سازماندهی نوین، یا تعمیر امنیت و نظم و ترتیب قرار گیرد. اینجا است که یک فردی از افراد مسئول و کارشناس و معتمد این ایل جلیل پیشاهنگ باید بشود. مسئله را با صداقت و کنجکاوی بشکافد. با فداکاری و توانایی مطابق رضای خالق و مخلوق و بوجه احسن فیصله بدهد. تا از عهدهی این وظیفه‌ی مقدس و اعتماد بزرگ با لیاقت و شایستگی برآمده باشد.

مثلاً هنگامی که در سال ۹۹۶ هـ. ق شاه خدا بنده نماینده و فرستاده‌ی علی-قلیخان پیشکار عباس میرزا را بخراسان عودت می‌دهد «بعد از رفتن او (عاشور آقا نماینده‌ی خراسان - غ. بیگدلی) رأی و تدبیر شاه بر آن قرار گرفت که روانه‌ی کاشان گشته، آن بلده را از تصرف ولیجان خان انتزاع نمایند. و از آنجا به اصفهان و یزد رفته مهمات فارس، کرمان و آن حدود را فیصل داده، متمرّدان را تأدیب نمایند. و جمعی که محلّ اعتماد ایشان باشند، در هر ولایت نصب نمایند. علی‌قلیخان سلطان شاملو حاکم قم و مرشد قلی خان شاملو برادر اسماعیل قلی خان را بدین منظور فرستادند.»^۲ و این معتمدان بارها امتحان داده، می‌روند و مأموریت محوّله را با کمال توانایی،

۱ - رن: همین کتاب ص ۳۵۸.

۲ - همان کتاب ص ۳۵۹ و ۳۶۰.

صداقت و دقت انجام می‌دهند.

ورود شاه عباس به قزوین

در هنگامی که علی قلیخان و یاران قزلباش وی در محاصره‌ی هرات افتاده ، با عبدالله خان اوزبیک با شدت در زد و خورد بودند، در ماه شوال سال ۹۹۶ هجری قمری مرشد قلیخان در رکاب شاه عباس اول از مشهد بجانب قزوین راه افتاد. در این سفر همراهان شاه عباس پانصد نفر مردنخبه و با اعتماد بودند.

قورخماس خان بیگدلی شاملو برادر اسماعیل قلی خان در این زمان حاکم قزوین بود. از طرف مرشد قلیخان نامه‌ی دریافت داشت مبنی بر اینکه ، پایتخت را به شاه عباس تسلیم نماید. خورا نیز در اطاعت وی گذارد. قورخماس خان و سرکردگان دیگر قزلباش مقیم قزوین باین نامه اطاعت نکردند، با تسلیم شهر به شاه عباس اول مخالفت نمودند، در صدد تهیه دفاع از شهر برآمدند. لیکن مردم شهر و افراد سپاه قزلباش به هواخواهی شاه جوان برخاسته، مقدم اورا گرامی شمرده استقبال کردند. این بود که حاکم شهر یعنی قورخماس خان بیگدلی شاملو که سرکرده‌ی توانا ، روزگار دیده و با تجربه بسود ، تصمیم گرفت شاه عباس یا شاه محمد خدا بنده هر کدام زودتر به قزوین برسند کلید دروازه‌ی شهر را به وی تسلیم نماید. با این تصمیم و اندیشه‌ی عاقلانه مشکل را بنحو احسن حل کرده باشد، موجب جنگال، جنگ و خونریزی نگردد.

در طول راه تعدادی از سربازان و سپاهیان و سران قزلباش به اردوی شاه پیوستند. مثلاً در حوالی دامغان فرزندان و برادران مرتضی قلی خان پرنایک با همه‌ی بستگان و دلاوران خود به اردوی شاه عباس پیوستند. ذوالقدر حاکم سمنان هم شهر را به شاه جوان تسلیم کرده ، نیروی در اختیار خود را در زیر فرمان پادشاه جوان نهاد. شاه عباس تخمیناً با بیش از دوهزار سوار با طمطراق و شکوه تمام به پایتخت وارد گردید. قبل از پدرش بقزوین رسید و گوی سبقت را ربود. کار پایتخت را در

قبضه‌ی اختیار خود در آورد. بمرشدقلی خان اختیارات تام و نامحدود داد. در اینموقع اسماعیل‌قلی خان بیگدلی شاملو و علی‌قلیخان استاجلو حاکم یزد و دیگران بر این عقیده بودند که باید هرچه زودتر خودشان را بقزوین رسانده، مرشدقلی خان را از میان بردارند و می‌گفتند:

«... ساربانزاده‌ای را چه اهمیت که در باره‌ی او اندیشه بسیار بشود.»^۱
یعنی از اقبال و محبوبیت شاه‌عبّاس جوان وضعیت کاملاً بنفع او شد. بطوری که مؤلف تاریخ «زندگانی شاه‌عبّاس اول» می‌نویسد:

«... عاقبت مصمم شدند که بسوی قزوین پیش بروند و لسی تا نزدیکی پایتخت از سی هزار سوارشان ده هزار بیش باقی نماند. و دیگران به قزوین گریختند.»^۲

در همین موقع نامه‌ای بسیار صمیمی و پر محبت از مرشدقلی خان به اسماعیل‌قلی خان شاملو رسید. در این نامه به‌وی و دیگر سرداران و بزرگان قزلباش همراه‌وی وعده‌ها و دلداریه‌ها داده شده بود. آنها را بوحدت و اطاعت خوانده بود. مضمون نامه بدین قرار است:

«... بر آن عزیز ظاهر است که میانه‌ی طایفه‌ی شاملو و استاجلو اتحاد قدیم است و در حدوث وقایع با یکدیگر متفق بوده‌اند. هرگز فیما بین‌شان جدایی نبوده، ناچار است که در این دولت یکی از اعظم امرای شاملو و ریش سفیدان این طایفه رکنی از ارکان دولت باشد. امروز کسی که در میانه‌ی شاملو شایستگی این امر دارد، علی‌قلیخان حاکم هرات، نواده‌ی دورمیش خان و آن عزیز است که عداوت او با ما و نو برهمگنان معلوم.»^۳

۱ - یکی از اجداد مرشد قلیخان در زمان شاه اسماعیل اول به سبب ابراز شجاعت از ساربان‌ی بمقام امارت رسیده بود.

۲ - زندگانی شاه‌عبّاس اول، جلد یکم، ص ۱۳۱.

۳ - اشاره به کشتن پدر اسماعیل قلیخان یعنی ولی خلیفه می‌نماید.

بمصادق «دشمن دشمن ، دوست می باشد» . پس بالضروره مرا به آن عزیز جز محبت و دوستی چاره ای نیست . در وکالت و ریش سفیدی اگر علی قلی خان ، فتح اوغلی که بسا هم از يك اویساقیم بجهت منصب وکالت و ریش سفیدی اویماق درآمدن متردد خاطر و از اینجانب دغدغه ناک باشد آن عزیز درآمدن چرا تحاشی می نماید .»^۱

دریافت چنین نامه ای ظاهراً الصلاح ، اسماعیل قلی خان را واداشت که هرچه زودتر بقزوین حرکت نماید و خود را به اردوی شاهی تسلیم سازد . لیکن علی قلی خان فتح اوغلی که مردجهان دیده تر و مجرب تر بود ، مانع از شتاب اسماعیل قلی خان گردید . قرار شد که بوسیله ی سفرای صاحب تجربه با مرشد قلی خان تماس گرفته ، منویات درونی او را بیاموزند و سپس وارد عمل بشوند .

مرشد قلی خان سفیران را با مهربانی و چرب زبانی پذیرفت . چند تن از مردان کاردان از ایل شاملو و استاجلوی همراه خود را به اردوی شاملو و استاجلو نزد اسماعیل قلی خان و علی قلی خان فرستاد . به آنان اطمینان داد که جز ایجاد وحدت و یگانگی و جز برقراری اتفاق کامل در میان قزلباشان ، اندیشه و منظوری ندارد . فرستادگان باتجربه و کاردان او به علی قلی خان استاجلو و اسماعیل قلی خان شاملو با تأکیدات بسیار قسم دادند که نسبت به شاه عباس مطیع و فرمانبردار باشند . نسبت به مرشد قلی خان راه دوستی و اعتماد بپویند تا بمقاصد خود نیز نایل آیند .

اردوی سلطان محمد بزودی پاشیده شد . سرداران اردو نیز که نسبت به یکدیگر (اگرچه قسم هم خورده بودند) اعتماد و اطمینان نداشتند . هر يك جداگانه راه قزوین پیش گرفتند و آینده را بدست طالع و حوادث سپردند . آنان بیش از حد به اوضاع خوش بین بودند و در يك شب طوفانی که بشدت باران می بارید بقزوین رسیدند که رعد و برق گوشه هارا کر می ساخت .

مرشد قلی خان مکار بعنوان اینکه سرداران باید قبل از هر چیز بزیارت و پابوس

شاه جوان بروند، آنها را شبانه و جدا از یار و یاور بدولتخانه رهنمایی نمود. بیهانه‌ی اینکه شاه خواب است، به آنها دستور داد، که کلیه‌ی سواران و ملازمان خود را مرخص نمایند و خودشان تنها تا صبح در دولتخانه بمانند. آنها را بدرون دولتخانه برده، يك يك در عمارت‌های جداگانه جابجا ساختند.

در همان روز قورخماس خان حکمران قزوین با میرزا شاه ولی وزیر بفرمان شاه عباس به اردوی سلطان محمد که در يك منزلی قزوین با حرمسرای خود بود، رفته و آنها را بقزوین آوردند. شاه جوان از آنان استقبال محترمانه بعمل آورد. فردای آن شب مرشدقلی خان مجلس شاهانه ترتیب داد. عباس میرزا را که در این روز هجده سال و دو ماه و ۱۵ روز از عمرش می گذشت رسماً و برای بار سوم به تخت ایران نشانید. تاج سلطنت را بر سرش نهاد. کلمه‌ی (ظل الله = ۹۹۶) تاریخ جلوس آن گردید. دیگری تاریخ جلوس وی را عباس بهادر خان یافته و نوشته است. برمسند خاقانی زد تکیه شه ایران

تاریخ جلوسش شد «عباس بهادر خان» = ۹۹۶

Map of Iran and surrounding regions, showing major cities, rivers, and administrative boundaries. The map includes a legend in the bottom right corner and a scale bar at the top.

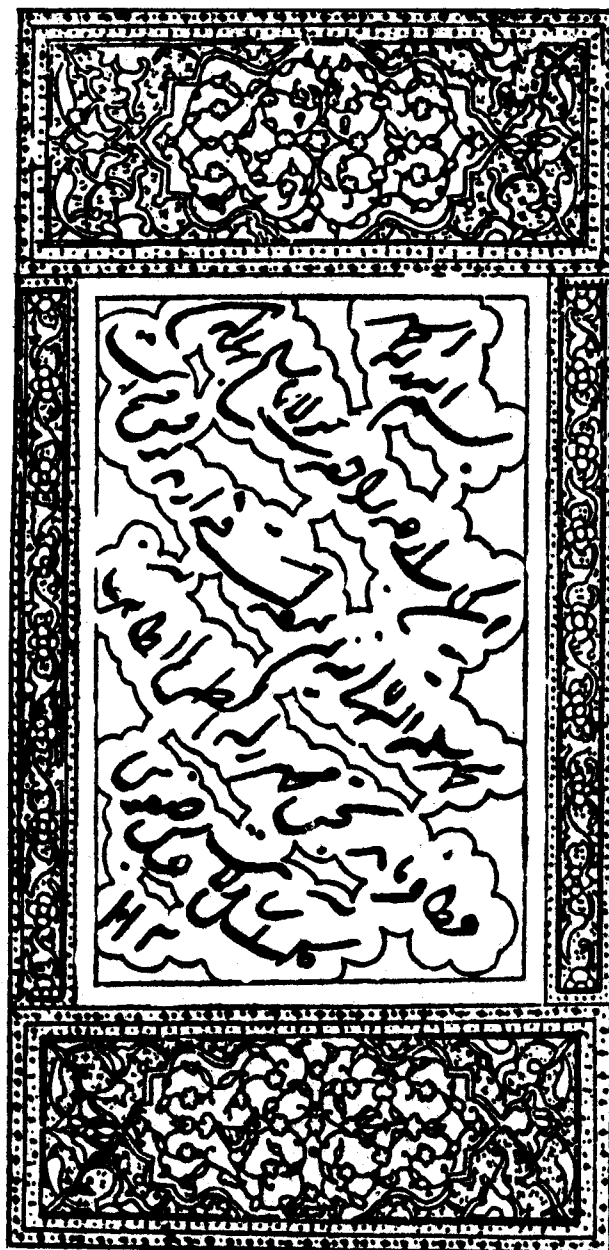
Legend:

- International border (dashed line)
- National border (solid line)
- Province boundary (dotted line)
- Capital (star symbol)
- Major city (large dot)
- Minor city (small dot)
- Railway (line with cross-ticks)
- Road (solid line)
- River (wavy line)
- Lake (shaded area)
- Sea (hatched area)

Scale: 0 to 500 km

Geographical Labels:

- Iran (ایران)
- Afghanistan (افغانستان)
- Pakistan (پاکستان)
- Soviet Union (اتحاد جماهیر شوروی)
- Turkmenistan (ترکمنستان)
- Uzbekistan (اوزبکستان)
- Tajikistan (تاجیکستان)
- Armenia (ارمنستان)
- Georgia (گرجستان)
- Azerbaijan (آذربایجان)
- Yemen (یمن)
- Saudi Arabia (عربستان سعودی)
- Qatar (قطر)
- UAE (امارات متحده)
- Oman (عمان)
- India (هند)
- China (چین)
- Kashmir (کشمیر)
- India (هند)
- China (چین)
- North Korea (کوریای شمال)
- South Korea (کوریای جنوب)
- Japan (ژاپن)
- Philippines (فیلیپین)
- Indonesia (اندونزی)
- Malaysia (مالزی)
- Singapore (سنگاپور)
- Australia (استرالیا)
- New Zealand (نیوزیلند)

نمونه‌ای از

خط شاه عباس

که در سال ۱۰۱۳ هجری نوشته است

از کتاب «الذوالسریس سابق»

سکه های پادشاهان صفوی

- ۱- اسمعیل اول. ۲- طهماسب اول. ۳- اسمعیل دوم. ۴- سلطان محمد. ۵- عباس اول. ۶- شاه صفی. ۷- عباس دوم. ۸- شاه سلیمان. ۹- شاه سلطان حسین. ۱۰- طهماسب دوم. ۱۱- عباس سوم. ۱۲- اسمعیل سوم.
- از مجله آموزش و پرورش

مجلس پذیرایی شاه عباس کبیر از
ولی محمد خان فرمانروای ترکستان
تاجی نقاشی در کاخ چهلستون

دوران شاه عباس کبیر

پس از جلوس رسمی، سومی و حقیقی شاه عباس که الحق جوانی هوشمند، با استعداد، توانا و لایق بود، انتظار سروسامان دادن اوضاع کشور از او میرفت. خود شاه بایک سلسله خاطرات تلخ و تجارب ناگوار از قبیل بی‌جهت بقتل رسیدن مادر، برادر، عمه، دایه و بویژه گم کردن للهی محبوب و اتابیک خود، از همه ناگوارتر بازیچه‌ی امیال جاه‌طلبانه و غیرصادقانه مرشدقلی خان استاجلو بودن، مشاهده‌ی دوتیره‌گی، نفاق‌افکنی میان سپاهیان قزلباش و مریدان و از همه شدیدتر ناتوانی، نابینایی و بی‌لیاقتی پدر و بسیاری از این قبیل مطالب او را رنج می‌داد، به تفکر وادار می‌کرد. طبیعی بود که پس از قبضه کردن رسمی امور مملکت و تسلط یافتن بر اوضاع، باید اصلاحات، تغییر و تبدیلات مهمی بعمل بیاورد. زیرا مکتب روزگار باو خیلی چیز آموخته بود.

شاه عباس از همان دوران کودکی که تحت سرپرستی اتابیک‌گی علی قلیخان بیگدلی‌شاملو، مدتی نیز زیر نظارت و حمایت و لله‌گی غصبی مرشدقلی خان استاجلو نشو و نما یافته بود، تجربیات زیادی آموخته، شاهد حوادث بسیاری شده بود. او خوب می‌دانست تا هنگامی که سپاهیان قزلباش با وضعیت کنونی حاکم بر سرنوشت کشور هستند، شاه، دولت و دربار قدرتی ندارند و بازیچه‌ی امیال آنها است. چنانچه وقتی که خواستند حیدر میرزا یا حمزه میرزا را کشتند. یا در زمان پدرش

مادر، عمه، دایه و غیره‌اش را در اندرون سلطنتی خفه کرده، خیم به ابرو نیاوردند. او درك نموده بود که قزلباش در رأس قدرت و توان دولت قرار گرفته صاحب اختیار و تام‌الاختیار است. بقیه همه ظاهرساری و تشریفات است. او عملاً دیده بود که قزلباش فعال‌مایشاء است. هرچه که سران قزلباش اراده نموده‌اند عمل کرده‌اند و از کسی باکی نداشته‌اند.

این بود قبل از هر چیز برای ابقای سلطنت‌خاندان صفوی، کاستن نفوذ و قدرت قزلباشان و تمرکز قوا و اقتدار در دست دولت ضروری و مقدم است. باید از قدرت فوق‌العاده‌ی آنان کاست، نظام و تشکیلات جدیدی بوجود آورد که مهار و کنترل آن در دست پادشاه وقت باشد. تا اینکه اراده و قدرت مطلقاً بدست خود شاه و دولت بیفتد. تا خطر قدرت قزلباش در وضع فعلی مرتفع نگردد، سلطنت مفهومی ندارد...

این بود که شاه‌عباس از روز اول سلطنت خود، تصمیم گرفت که به تدریج باین کارها سروصورتی بدهد و سامانی بخشد. از نفوذ سرداران بزرگ طوایف و ایلات قزلباش حتی آنالیق، نایب‌السلطنه و وزیر، فرمانده کل و غیره را بکاهد و به تدریج از میان ببرد.

شاه باهوش این کار را با دست خود مرشد قلی‌خان آغاز نمود. در همان روز تاجگذاری بمرشد قلی‌خان گفت که قاتلین برادرم را می‌خواهم از بین ببرم، به او دستور هرگونه آمادگی و پیش‌بینی هرگونه حوادث را داد. برای این کار داوری و رأی صوفیان و خلفا و دیگر ارکان دولت و معتمدین خویش را استفسار نمود. مؤلف تاریخ «زندگانی شاه‌عباس اول» در این باره چنین می‌نویسد:

«... پس از تاجگذاری شاه‌عباس رو به خلیفه‌الخلفاء کرد و گفت:

— من امروز می‌خواهم انتقام خون برادرم سلطان حمزه میرزا را از کشندگان او بگیرم، شما چه می‌گویید؟...»

صوفیان زمین بوسیدند و گفتند:

— ما مدتی است که در این اندیشه منتظر فرمان همایونیم.^۱
 آنگاه بفرمان شاه هفت نفر زیرین را که مسبب اصلی و قاتل حمزه میرزا شناخته شده بودند، از «بازداشتگاه»^۲ دیشبی خارج ساختند و در پای ایوان عمارت چهل ستون حاضر نمودند.

این هفت نفر عبارت بودند از :

علی قلیخان اُستاجلو ، اسماعیل قلیخان شاملو (اسمی خان) ، برادرش مرشد-قلی خان شاملو ، محمدی بیگ ساروسولاغ ، رضاقلی بیگ اینانلو و دیگر کشتندگان حمزه میرزا، که هر هفت نفر اینها برابر دیدگان همگان لگد کوب و مضروب شدند و فاجعانه بقتل رسیدند. چند نفری را از قبیل میرزا لطف الله شیرازی و غیره به اصطلاح آن زمان چون تاجیک بودند بخشیدند و با گرفتن مبلغ هنگفتی بنام جریمه از سرخون آنان در گذشتند.^۳

پس تاجگذاری سوم شاه عباس در شهر قزوین با گرفتن و بستن سرداران با سابقه به تحریک شخص مرشد قلی خان اُستاجلو آغاز گردید. مرشد قلی خان با کمال حیل و گری و مژده در صدد قبضه کردن مطلق حکومت در دست خود برآمد.

سر نوشت مرشد قلی خان اُستاجلو

چنانکه پدران گفته اند :

«فواره چون بلند شود سرنگون شود»

فواره‌ی شوکت و اقتدار مرشد قلی خان اُستاجلو دیگر خیلی بلند شده بود، هنگام سرنگون شدنش بود. وی پس از بقتل رساندن با اصطلاح قاتلین حمزه میرزا

۱ — زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، ص ۱۳۵ و ۱۳۶.

۲ — مقصد همان اطاعتی می باشد که مرشد قلی خان دیشب اسماعیل قلیخان و علی قلیخان فتح اوغلی و دیگران در آنجا محترمانه مجبوس ساخته بود.

۳ — زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، ص ۱۳۶، گلستان هنر، تألیف قاضی میراحمد.

به لقب وکیل السلطنه مفتخر گردید. عجالتاً همه کاره‌ی شاه عباس گردید و زمام امور کشور را قبضه کرد. وزیران، وکیلان، رجال، سرکردگان و سران لشکری و کشوری تنها از وی تعلیمات و دستور می گرفتند. بدون اجازه‌ی وی تقریباً هیچ کاری انجام نمی گرفت. حتی کار را بجایی رسانده بود که بعد از مهر شاه، مهر خودش را در فرامین می گذاشت. در پشت يك طغری فرمان مهر شاه عباس باسجع «بنده شاه ولایت عباس = ۹۹۴» و مهر مرشدقلی خان استاجلو بامتن «غلام شاه مردان مرشدقلی خان بن شاهقلی» نقش می بست.

مرشد قلی خان باطناً هم از طرف شاه عباس مردود و مغضوب بود. شاه منتظر فیصله‌ی نظم امور کشور و استحکام پایه‌های سلطنت خود بود تا با او تسویه حساب نماید. قصاص لاهی محبوبش علی قلیخان بیگدلی شاملو را از وی بگیرد. و هم بارها سرداران قزلباش برای کشتن مرشد قلی خان وسیله می انگیزختند. و لسی هوشیاری وزیر کی مرشد قلی خان او را از تهلکه نجات می داد، جان سلامت میبرد. مؤلف تاریخ گرانقدر «زندگانی شاه عباس اول» در این باره می نویسد:

«... شاه با آنکه از مرشدقلی خان فوق العاده ناراضی و مرگش را با اشتیاق تمام طالب بود، به رهنمایی خرد و تدبیر و حيله گری و فطانت ذاتی خود مقتضی دید که نخست از آن موقع مناسب استفاده کند. مخالفان مرشدقلی خان را که در دوران سلطنت پدرش از طریق خودسری و خیانت بمقامات بلند رسیده و قدرت و نفوذ یافته بودند، هنوز هم هوس خود رأیی و حفظ قدرت و مداخله در امور دولتی را از سر بیرون نکرده بودند، بدست او نابود کند، تا بتواند با خیال فارغ تر در انجام کار وی اندیشه نماید.»^۱

به همین منظور منتظر وقت مناسب تر و امکان مقتضی تر برای اجرای سیاست خود بود. بویژه که شاه هرگز نه مادر، نه دایه‌ی مهربان و نه لایه‌ی محبوبش را فراموش می کرد، به تحقیق خون آنها را در زمین نمی گذاشت. نصرالله فلسفی در این باره

می‌نویسد :

«... شاه عباس به علی قلیخان شاملو و خانواده‌ی او محبت و علاقه‌ی وافر داشت و خود را فردی از افراد آن خانواده‌ی می‌دانست، زیرا از روز ولادت از پستان خانی‌خان خانم^۱ مادر علی قلیخان شیرخورده، در دامن عطوفت وی پرورش یافته بود. یکسال و نیم بیش نداشت که از مادر و پدر دور افتاده و از آن پس جز دایه‌ی مهربان مادری نمی‌شناخت. در شش سالگی نیز محبت و علاقه‌ی همین دایه او را از مرگ قطعی نجات داد. پس از آن هم علی قلیخان و زنش جان آقا خانم^۲ مثل پدر و مادر او را عزیز شمردند، با علاقه و احترام تمام تربیت کردند. شاه عباس که پدر و مادر را درست نمی‌شناخت خان شاملو و همسرش را مانند پدر و مادر واقعی خویش دوست می‌داشت.»^۳

استاد نصرالله فلسفی در جای دیگر در باره‌ی روابط و علایق شاه عباس با خانواده‌ی علی قلیخان بیگدلی شاملو و «صداقت» مرشدقلی خان استاجلو به شاهزاده‌ی صفوی چنین می‌نویسد:

«... جنگ سوسفید او را (عباس میرزا را غ. بیگدلی) از الهی عزیزش علی قلیخان جدا کرد، دستاویز فرمانروایی و اقتدار مرشدقلی خان ساخت. مرشد قلی خان به شاهزاده‌ی صفوی همانقدر علاقه داشت که امیران عراقی (اراک) به حمزه میرزا و برادران وی داشتند. یعنی او را برای آن می‌خواست که بنامش حکومت

۱ - همت و اراده‌ی این زن با غیرت بود که شاه عباس را از مرگ نجات داد، رك: جلد اول، ص ۱۳۹ و ۱۴۰.

۲ - در همان کتاب، جلد اول ص ۱۴۲ در حاشیه :

«... زن علی قلیخان پس از جنگ سوسفید و فرار شوهرش نیز شاه عباس را ترك نگفت و هم چنان مثل مادر از او نگاهداری کرد. شاه عباس او را مانند مادر عزیز و محترم می‌داشت و نه نه (مادر م. غ. بیگدلی) خطاب می‌کرد. این زن تا پایان عمر خویش (۱۰۳۲) کدبانو و گیس سفید و مدیر حرمسرای شاه بود.

۳ - همان کتاب، جلد اول، ص ۱۲۲.

کند و باوجودش سران دولت قزوین را بترساند. شاه عباس هم مرشدقلی خان را دوست نمی داشت و از رفتار جسارت آمیز و مزورانه اش رنج می برد. ولی بحکم زیرکی و فطانت تادر خراسان بود، برخلاف مقتضیات جوانی پیرانه مدارا میکرد. زیرا علی قلیخان دیگر در خراسان قدرتی نداشت. و اگر بخاطر او با مرشدقلی خان ستیزه می کرد، بیم آن بود خان استاجلو با ارکان دربار قزوین از درسازش درآید و باتسلیم کردن وی خود را به ایشان نزدیک سازد. و بدین طریق بنیان پادشاهی آینده و بلکه اساس زندگیش منهدم گردد.^۱

پس بدین ترتیب معلوم می شود که شاه عباس پیوسته از جنگ سوسفید به این طرف نسبت به مرشدقلی خان نظر خوش و مساعدی نداشت و اگر صریح تر بیان کنیم، از همان روز اسارتش در دست مرشدقلی خان به او نفرت شدید داشت. ولی عاقلانه و مدبرانه رفتار و حرکت می کرد. منتظر زمان مساعد و شرایط مناسب بود. حتی پس از رسیدن به تاج و تحت در قزوین نیز مدتی با وی بمدارا رفتار کرد. با دست او مخالفین و دشمنان خود را از بین برد، تا رفته رفته تمرکز قدرت نمود. خودی گرفت و بهرموز کارهای کشوری و لشکر آشناتر و مسلط تر گردید. همین که حقیقتاً قادر و نیرومند شد نوبت حساب پس دادن و بسزای اعمال خود رسیدن مرشدقلی خان رسید...

... هنوز علی قلیخان در محاصره ی هرات بود که شاه عباس مؤکداً دستور می داد که هر چه زودتر باید به کمک خان شاملو نیرو بفرستد، اوزبیک ها را رانده، علی قلی خان و محصورین هرات را نجات بدهد. این مرشدقلی خان بود که بامنتهای بیشر می و مزورانه زبانه عملاً مخالفت می کرد. کار اعزام قوا بسمت هرات را به تأخیر می انداخت. شاهزاده نیز از این بابت باطناً رنج می برد، قویاً خواستار نجات هرات و هراتیان بود.

مرشدقلی خان که پایه ی محبت و درجه ی الفت و علاقه ی شاه عباس را نسبت

به علی قلی خان خوب درو کرده بود، از آن می ترسید که خان شاملو از هرات بقزوین برگردد و به رقیب نیرومند او مبدل شود. این بود که متماداً در کار اعزام نیروی کمکی و سپاه امدادی به هرات مسامحه و اهمال می نمود. تا آنکه سرانجام دژ هرات بامحضورین رشیدش از دست رفت. علی قلی خان و یاران وفادارش از دم تیغ بیدریغ اوزبیکان خون آشام گذشتند. جان عزیزشان را فدای بقا و استقلال و عظمت ایران نمودند. خبر این حادثه‌ی شوم و غم انگیز در تاریخ هیجده ربیع الثانی ۹۹۷ ه. ق. بقزوین رسید. شاه عباس را بی اندازه متألم و متأثر و محزون ساخت. اما مرشدقلیخان نفسی آسوده کشید.

بمحض وصول خبر سیاه قتل علی قلی خان بقزوین، مرشد قلی خان مزورانه و با عجله‌ی تمام وسایل اردو کشی بخراسان را مهیا و فراهم ساخت. در بهار همان سال ارتش ایران بفرماندهی شخص شاه عباس بسوی مرزهای شرقی کشور و سمت هرات براه افتاد. مسئله‌ی نوش دارو که پس از مرگ به سهراب دهند، گردید.

در این برهه یکی دیگر از عواملی که موجب تسریع قتل مرشدقلیخان استاجلو گردید، اینکه وی برای تثبیت موقع خود و برای بیشتر نزدیکی با خاندان صفوی در صدد برآمد که با یکی از دختران این دودمان ازدواج نموده، افتخار مصاهره دودمان صفوی را نیز کسب نماید. لذا خواستار دختر حمزه میرزای مقتول برادر شاه عباس گردید. مؤلف تاریخ «خلدبرین» محمدیوسف قزوینی متخلص به «واله» در این باره چنین می نویسد:

«... مرشدقلیخان می خواست که یکی از شاهزاده خانم های صفوی را بگیرد. بدین وسیله با آن سلسله منسوب گردد. به همین جهت دختر حمزه میرزا برادر مقتول شاه را خواستار شد و در این باب اصرار فراوان کرد. ولی دختر حاضر به ازدواج با او نبود، شاه هم با آنکه باطناً با این ازدواج میل نداشت. لیکن چون هنوز وجود مرشدقلیخان را در استقرار اساس سلطنت موقتاً لازم می دانست، ظاهراً اظهار موافقت

می کرد. ولی دختر راضی نشد. این امر مایه‌ی رنجش مرشدقلیخان گردید و پادشاه از در مخالفت درآمد.^۱

شاه که مخالفت علنی مرشدقلیخان را مشاهده می کرد، سخت بر آشفته و خشمگین شد. آتش غضب و انتقام دیرینش شعله‌ور گردید. می گویند مرشدقلیخان شبی که با یاران و هواخواهان خویش و سران طایفه‌ی استاجلو به بازی گنجفیه مشغول بود، در آن میان از بی‌مهری و بی‌توجهی شاه نسبت بخود زبان گشوده، شکوه و گلایه آغاز کرد، اظهار دل‌تنگی و نگرانی نمود. محمودخان صوفیلر استاجلو که از یاران صمیمی و از هواخواهان جدی و بی‌پروای وی بود، از طریق چاپلوسی و خوش آیند بدون عاقبت اندیشی گفت:

«... رفع نگرانی خان آسان است، زیرا هنوز شاهزادگان صفوی بسیارند، اگر شاه عباس بروفق رضای خان رفتار نکند، او را به گنجفه می‌توان باخت و دیگری را بجای وی گزید.»^۲ این خبر همان‌روز بگوش شاه عباس رسید. او را مصمم نمود که هر چه زودتر کار خان استاجلو را بسازد.

مرشدقلیخان نیز به تحریک محمودخان صوفیلر و دیگران کس بقلعه‌ی الموت فرستاد، تا سلطان محمد پدر شاه عباس و دیگر شاهزادگان را بقزوین آورند، تا اگر تغییر سلطنت لازم باشد، یکی از آنها را بجای شاه عباس برگزینند. ولی شاه عباس که از نقشه و نیرنگ او آگاه شده بود، دستور داد با عجله پدر و برادرانش را بقلعه‌ی الموت عودت دادند.

شاه عباس بیش از این نمی‌توانست بمرشدقلیخان فرصت زیستن بدهد و الا خودش نابود می‌گردید. این بود که تصمیم قطعی و فوری گرفت و مصلحت دید که این کار را خارج از پایتخت و در هنگام سفر قریب الوقوع بخراسان اجرا نماید. لذا مقدمات کار را عاقلانه فراهم نمود.

۱ - همان کتاب، جلد اول، ص ۱۴۴.

۲ - همان کتاب، جلد اول، ص ۱۴۴.

گفتیم از بدو محاصره‌ی هرات و حصارنشینی علی‌قلی خان، همیشه‌شاه عباس بر این عقیده بود که هرچه زودتر به یاری محصورین رفته، و قزلباشان شاملوی محصور در هرات را نجات دهد. لیکن مرشد قلیخان روی اغراض شخصی و ملاحظات مخصوص این کار را به تأخیر می‌انداخت. بالاخره آنقدر به تأخیر انداخت تا کار از کار گذشت. و رقیب آشنی ناپذیرش یعنی علی‌قلیخان جان شیرین خود را باخت. و شاملویان قهرمان ملتزم رکابش تا نفر آخر جان دادند تا ایران جاودان بماند. اسکندر بیک منشی در کتاب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» خود این موضوع را چنین ثبت و ضبط نموده است:

«... مرشد قلیخان به تهیه‌ی اسباب یورش پرداخته، همه‌روزه اوقات صرف انتظام احوال لشکریان می‌نمود... و اگر چه همه‌روزه حرف خراسان و استخلاص محصوران قلعه‌ی هرات در میان داشت. اما باطناً چون از علی‌قلی خان شاملو حاکم هرات خایف بود و توجه خاطر اشرف را نسبت به او می‌دانست، بملاحظه‌ی اینکه مبدا دیگر باره وکیل و رکن السلطنه گشته، از او انتقام کشد، در رفتن خراسان تأخیر می‌نمود تا اینکه مساهله و اهمال را از حد اعتدال گذرانیده و محصوران قلعه‌ی هرات از فقدان آذوقه و عفونت هوا و بیماری که در قلعه بهم رسیده بود بی‌تاب و توان گشته، قدرت مصادمه و قلعه‌داری نداشتند و طایفه‌ی اوزبیک بر قلعه مستولی گشته و آن بلده‌ی فاخره بدست معاندان افتاد.»^۱

دیدیم که اغراض شخصی و خیانت عمده‌ی مرشد قلیخان سرانجام کار خود را کرد، و بر سر جوانمردان ایران پرست و قهرمانان میدان جنگ و مدافعین دلیر مرزهای ایران چه بلایی جانگداز آورد. پس از ماهها محاصره و جنگ سخت و دلیرانه و نبرد وفاداری و گرسنگی و بیماری سرانجام در نتیجه‌ی خیانت و سست کاری عمده‌ی و تبه‌کاری یک نفر وزیر یا سرکرده‌ی خاین بنام مرشد قلیخان، نوپایی و ناواردی و عجالتاً ناتوانی و نامسلطی شاه‌عباس جوان، سرداری با آن عظمت و

رشادت ، جانبازان و فداییان بدان پاکبازی و صداقت و جنگاورانی به آن فداکاری و شهامت و با آن همه محرومیت و استقامت و عشق و ایمان و امید ، جان و مال و ناموس خودشانرا قربانی دهند و در دست دشمن غدار و ناجوانمرد تا آخرین نفر قطعه قطعه گردند و چشم از این جهان زیبا نابهنگام برای ابد ببوشند. آیا این خونها باید در زمین بماند؟! آیا روزی نمی بایست به این حسابها رسیدگی بشود؟! البته که باید بشود.

ما می خواهیم عین گفتار مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» را در اینجا نقل بکنیم تا با میهن مقدس و هم میهنان گرامی پس از چهارصدسال بسوگ این عزیزان و فرزندان دلیر و پاکباز و غیرتمند و مظلوم خود بنشینیم، اشکی بروان آنان نثار سازیم ، برایشان آموزش طلب کنیم ، آری آنان مردانه مردند تا ایران زنده بماند. تو ای ایرانی ! با این گونه تهوّر، با این گونه جانبازیهاست که هزاران سال است استقلال و یکپارچگی میهن را برای همیشه محفوظ داشته ای . آفرین بر مهر و عشقت به وطن.

« ... شرح این احوال بر سبیل اجمال آنست که چون عبدالله خان از اطاعت و انقیاد علی قلی خان و طایفه‌ی شاملو مأیوس گشت. کمر همت به تسخیر هرات بست. طایفه‌ی اوزبکیّه بمحاصره‌ی نهایی قلعه قیام نمودند، قلعه را مرکزوار در میان گرفتند. علی قلی خان و طایفه‌ی شاملو مردانه پای ثبات و قرار استوار داشته ، به لوازم قلعه داری پرداختند . همه روزه از جانبین محاربه و مصادمه وقوع یافته، بازار گیرودار گرم بود .

دمدم سفير تيروتفنگ پيام اجل می گذارد و بعد از آنکه توجّه همایون اعلی از خراسان بعراق و تمکّن آن حضرت بر سر بر سلطنت موروثی ایران مسموع طایفه‌ی جلیله‌ی شاملو گردید. اگر چه علی قلی خان بنا بر عنادی که فیما بین (با مرشد قلی خان غ . بیگدلی) واقع بود از امداد مرشد قلی خان مأیوس بود، اما بمحض غیرت و خلوص طویت و غلامی چندین ساله‌ی ابن دولت عظمی تاممکن و مقدور

ایشان بود (یعنی تا آخرین نفس غ . بیگدلی) کوشش نموده، نمی گذاشتند که اوزبکیه قدم بر خاکریز توانند نهاد. چندین دفعه اوزبیکان هجوم نمودند بخندق، و دوسه مرتبه قریب به سیصد یا چهارصد نفر بشهر در آمدند و محصوران مردانه بمدافعه کوشیده، بسیاری از بهادران نامی اوزبیک را بذاك انداخته، شهر را نگاه داشتند. تا آنکه مدت محاصره به امتداد کشید، از هیچ طرف نسیم امدادی نوزید. از فقدان آذوقه و مأکول نامناسب و عفونت هوا بیماری عظیمی در شهر بهم رسیده، از عوام و خواص لشکر سرایت کرده، هر روز خلقی کثیر از ترك و تاجیک راء عدم می پیمودند. بدین جهت اختلال تمام به احوال محصوران راه یافته، از مصادمه عاجز گشتند. بعضی از اهل خراسان که در قلعه بودند خصوصاً ملا میر باخزری که سالها نمک پروردهی این خاندان بود حرام نمکی کرده، برجی از بروج شهر را که در عهدهی اهتمام او بود خالی گذاشته، به بیرونیان ملحق شد. و بی سرانجامی قلعه و عجز و اضطراب بقیه سپاهیان و عدم قوت و قدرت ایشان را چنانچه بود به عبدالله خان خاطر نشان کرد و اظهار دولتمخواهی اوزبکیه نمود. و در تسخیر قلعه سعی کردن گرفت... علی قلیخان از اعیان طایفهی شاملو پیرو داق سلطان را با ابوطالب بیک اردوبادی مستوفی خود که با او نسبت قرابت هم داشت با چند نفر از معتمدان بیرون فرستاد، که با عبدالله خان تمهید مصالحه نموده، قرار دهد که جماعت قزلباش را راه دهند که دست از مملکت باز داشته، باخانه و کوچ و با اهل و عیال بیرون روند. عبدالله خان که در اول این حال این معنی منتهای مطلبش بود، در این وقت به تحریک ملا میر [باخزری] و مفسدان حرام نمک خصوصاً میرزای ارباب و ابوالحسن غوریانی راضی نشده و با آنکه:

در آیین شاهان و رسم کیان پیام آوران ایمنند از زیان

و در هیچ عهد و زمان کشتن ایلچیان معمول نبوده، هیچیک از کشورگشایان مرتکب آن نگشته و همگی مذموم شمرده اند. عبدالله خان به آن امر شنيع اقدام نموده، فرستاده هارا در دهان توپ نهاده جانب قلعه انداخت و آتش بیداد در خرمن عمر آن

بیچارگان زده فی الحقیقت اسباب ناموس خود را بسوخت.^۱

سرانجام مدافعین که از خارج انتظار امدادی داشتند مأیوس شدند. دشمن هم که سر صلح و روی آشتی نشان نداد. آن سربازان جان بر کف و محصوران دلیر و جسور هم که از لحاظ مهمات، اسلحه، سلامتی، آذوقه و نفر در مضیقه بودند، معینان با غیرت و تعصب و میهن پرستی و ایران دوستی و دولتخواهی تا دم واپسین ایستادگی نموده دوماه دیگر در نگهداری قلعه قهرمانی و مقاومت نشان دادند، از خود شجاعت و متانتی بی نظیر بروز دادند. باوجودی که برجهای داشت از نگهبانان خالی می گشت، غازیان قزلباش توان و یارای مبارزه و جنگ نداشتند، باز تا واپسین نفس با انضباط فولادین، ایمان و اعتقادی آهنین سنگرهای خود را حفظ می نمودند، تا سرانجام تدریجاً رشته ی مقاومت و توانشان گسیخته گردید. و خونخواران غارتگر اوزبیک از روی جنازه ی محصوران دلیر بشهر رخنه کردند، به کوچه و بازار و منازل ریختند، بجان و مال و ناموس مردم دست درازی آغاز نمودند. و بسیار وحشیانه و ناجوانمردانه دست به کشتار و غارت زدند. همه کس و همه چیز را نیست و نابود کردند و زنان را به اسارت بردند.

علی قلیخان بامعدودی از یاران خود به قلعه ی محکم اختیارالدین پناه بردند، با فقدان هر جور امکانات و وسایل دفاع و نبودن خواربار و آب آشامیدنی، دوروز دیگری با جنگ و دندان مقاومت نمودند. در این زمان عبدالله خان که حصار اختیارالدین را ننگشودنی و نفوذناپذیر می پنداشت و علی قلیخان را تسلیم نشو می دانست، موافقت کرد که علی قلیخان با اتباع باقیمانده ی خود از حصار خارج شده و با شرط کرنش در برابر او، هر جا که خواسته باشد برود. خان شاملو ناچار و برای اینکه دیگر هیچگونه راه امید و امکان مقاومتی موجود نبود به این قول و قرار راضی گردیده، با یاران وفادار خود از حصار خارج شده بمدرسه سلطانحسین که مقر عبدالله خان بود روانه گردید.

۱ - همان کتاب، ص ۳۸۷.

درمدخل مدرسه بنام اینکه نزد عبدالله خان باشمشیر ویراق داخل شدن خوب نیست، شمشیرهارا از میان ایشان گشودند. در آن اثنا يك دو نفر اوزبیک شمشیر کشیده، به یکی از شاملویان انداختند و شاه محمد اله چیان نیز دست به مندی^۱ علی قلیخان رسانید که بردارد، غازی سلطان شاملو مانع دست درازی اوشده، خنجر بر او انداخت. جمعی دیگر از اوزبیکه بحمايت ایشان شمشیرها کشیدند. قزلباشیه چون مشاهده این حال کردند بهم برآمده دانستند که حال چیست، کلمه شهادت بر زبان آورده، همگی عرضهی تیغ فنا گشتند.^۲

راستی که کشتار این قهرمانان بس ناجوانمردانه و دردناک بود. عبدالله خان برخلاف قوانین جنگ و مردانگی حرکت نموده، پس از مذاکره و صلح و خلع سلاح مزورانه فرمان قتل داده است. راستی که چه خوب گفته است شاعر:

زد چرخ مرا و لیک در زندان زد

در زندان مرد - مرد را بتوان زد

بر روی چند نفر بی سلاح پس از امان دادن شمشیر کشیدن و دمار از روزگار آنان بر آوردن از کمال ناجوانمردی است و مطابق هیچ کدام از قوانین جنگی روی زمین نمی باشد. آری باقیمانده ی مدافعین هرات با سرکردگی علی قلیخان همگی باهم یکجا شربت شهادت نوشیدند تا ایران زنده بماند. آری این مرگ بموقع قهرمانان است که ضامن بقا و استقلال و تمامیت ارضی و شرف و شوکت کشورها می باشد. سران و سرداران و آحاد و افراد ایل و دودمان بیگدلی شاملو این دفعه نیز سند موجودیت وطن شان با خون خویش امضا نمودند. و برای بقا و اعتلا و سربلندی نام میهن عزیزشان ایران جان سپردند و به ابدیت پیوستند. روان شان شاد و نام گرامیشان جاویدان باد.

مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» می نویسد:

«... عبدالله خان پس از وقوع این حال حکم بقتل عموم قزلباش نموده،

۱ - مندی - دستار و عمامه، فرهنگ نفیسی.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان - ص ۳۸۸.

لُوزبکیّه بقدری مبالغه در قتل و غارت نمودند که بسیاری از مردم نازیک نیز با وجود موافقت مذهب به اولیاء قزلباش کشته شدند. نساء و صبیان طایفه شاملو و غیر و ذالک را به اسیری گرفته بجانب ماوراءالنهر فرستادند. خواتین معظمه شاملو را جهت بدست آوردن ذخایر و دقایق به قین و شکنجه کشیده ... بعد از شکنجه بسیار و اخذ اموال برهنه و عریان سر می دادند.»^۱

این ها بود حاصل خیانت و ثمره ی تأخیر حرکت مرشد قلیخان استاجلو و آفت تفرقه و نفاق افکنی خراسان که دودش پس از علی قلیخان به چشم مرشد قلیخان نیز رفت و سزای کردار ناجوانمردانه اش را گرفت و کشور ایران متحمل چه عواقب شوم و ناگوار ی گردید.

* بنظر ما بیش از مرشد قلیخان در وقوع این فاجعه خود شاه عباس مقصر و گناهکار است. شاه پس از آمدن بقزوین و تساجگذاری رسمی، در همان روز اول بجای گرفتن و کشتن سرداران خدمتگذار از قبیل اسماعیل قلیخان بیگدلی شاملو، علی قلیخان استاجلو مرشد قلیخان بیگدلی شاملو، محمدی بیک ساروسولاغ و ده ها فرد دیگر از این قبیل مردان جنگ دیده و ستیزنده و پراکندن سپاهیان آنان، می بایست با سرعت هر چه تمامتر سرکردگان شاملو و استاجلو و غیره را با اردوی منظم و آزموده ای که در اختیار داشتند بقلعه ی هرات به یاری علی قلیخان بیگدلی شاملو می فرستاد و سپس با مرشد قلی خان تسویه حساب می کرد. لیکن پادشاه جوان بجای فرستادن نیروی امداد بهرات، برای ترسانیدن دیگران می آید شماری از سرداران بنام را در همان روز اول بفرجیع ترین وضعی بقتل می رساند. وقتی بیدار می شود که بهرات کمک لازم است که کار از کار گذشته است و خیلی دیر شده است.

متأسفانه شاه عباس پادشاه جوان تازه بر تخت نشسته گویا هنوز شخصاً قادر بر گرفتن تصمیمات جدی و قطعی نیست باید وکیل و اعتمادالدوله (نخست وزیر) و همه کاره ی او مرشد قلی خان جاه طلب و مغرض نیز با منتهای قدرت و می شربی

هر آنچه دلش می‌خواهد انجام بدهد. مخصوصاً درباره‌ی لشکر کشی بهرات هنگامی که سرانجام بقول معروف پس از خرابی بصره شاه عباس تدارکی دیده می‌خواهد عازم خراسان و هرات بر باد رفته بشود و بر مزار دلیران ایران اشکی نثار سازد، بسوگت بنشیند، اگر توانست سپاهیان متجاوز و غارتگر اُزبیک را از خراسان و مرزهای شرقی ایران بیرون راند. در این گیرودار مرشد قلیخان مکار تمهیدی می‌کند و تدبیری می‌اندیشد که شاه جوان پدر پیر و ناتوان خود زندانی نموده پس از آن به راه بیفتد.

بدین معنی بین پسر و پسر چنان بدگمانی و ناباوری می‌اندازد که پسر نمی‌خواهد آن پیر مرد فرتوت در هنگام غیبت فرزندش از پایتخت در گوشه‌ای محترمانه و آرام زندگانی نماید. و چندین صباح باقی مانده عمر پر آشوب و مصیبت زده خود را بی‌دغدغه بگذراند.

اسکندر بیک ترکمان که خود شاهد این صحنه‌ی نامیمون بوده، چنین می‌نویسد:

«... مرشد قلیخان به تهیه‌ی اسباب سفر خراسان پرداخته، همه‌روزه اوقات صرف انتظام احوال لشکریان می‌نمود. مسکن نواب سکندرشان (سلطان محمد خدا بنده) و ابوطالب میرزا را از بیم فتنه‌ی قزلباش در اول حال در قلعه‌ی الموت که طهماسب میرزا نیز در آنجا می‌بود، قرار دادند، که تا معاودت از سفر خراسان در آن قلعه اقامت داشته باشند. در ثانی الحال بجهت نزدیکی گیلان، بودن در آنجا را مصلحت ندید (مرشد قلیخان) و قلعه‌ی ورامین ری که وسط ملک عراق (اراک) و منازل نامرغوب دارد جهت مسکن ایشان قرار یافت و احمد بیک کرامپا که از معتبران طایفه‌ی استاجلو و محلّ اعتماد بود به محافظت قلعه و خدمت ایشان معین گشت.»^۱

درست است که اسکندر بیک ترکمان مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» در

ظاهر هم شده می‌خواهد بموضوع رنگت و جلای منشیانه داده، زندانی بودن سلطان محمد خدا بنده بادو نفر از فرزندان را با آب و تاب دیرانی خود محترمانه نشان بدهد، ولی می‌بینید با دسیسه و حیل مرشد قلیخان مزور پسر که از یکسالگی از آغوش پدر و مادر دور بوده و اکنون که پس از نوزده سال بدیدار ایشان نایل آمده برای زیاست و حس جاه‌طلبی چگونه مرتکب این گونه فضاحت و زلات و بلکه جنایت می‌گردد. بدآب و هوای ترین نقطه‌ی ایران و برای زندانی پدر پیرو فرتوت و برادر خود انتخاب می‌نماید.

اما درباره‌ی خیانت عمدی و تأخیر اندازی اعزام نیروی امدادی مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» چنین می‌نویسد :

«... مرشد قلیخان اگر چه همه‌روز یساق خراسان و استخلاص محصوران قلعه‌ی هرات در میان داشت. اما چون باطناً از علی‌قلی خان شاملو حاکم هرات خایف بود و توجه خاطر اشرف (شاه‌عباس) را نسبت باو می‌دانست، بملاحظه‌ی آنکه مبادا بار دیگر وکیل و رکن السلطنه گشته از فقدان آذوقه و عفونت هوا و بیماری که در قلعه بهم رسیده بود، بی‌تاب و توان گشته قدرت مصادمه و قوت قلعه‌داری نداشتند و طایفه اوزبیک بر قلعه مستولی گشته، آن بلده‌ی فاخره بدست معاندان افتاد.»^۱

بلی این نتیجه‌ی خیانت يك تبه‌کار جاه‌طلب و خودپرست خدانشناس بود که علاوه بر قربانی شدن هزاران نفر فرزند جانباز و میهن‌پرست این آب و خاک مسبب از دست رفتن يك پارچه زرخیز وطن مقدس نیز می‌گردد.

لیکن از آنجایی که هیچ جنایتی بی‌پاداش و هیچ خیانتی بی‌جزا نمی‌ماند و خود روزگار منتقم حقیقی و بی‌امان است، خون این قربانیان راه وطن نیز بهدر نرفت و بقول شاعر :

چند روزی پیش و پس شد ورنه از دور زمان
 بر سکندر نیز بگذشت آنچه بر دارا گذشت
 و یا بقول شاعر دیگر:

مکن ، مکن که ره جور را کناره نباشد

مکش ، مکش که پشیمان شوی و چاره نباشد

سرانجام کار بجایی کشید که شاه عباس دیگر نتوانست بیش از این بر بدسلوکیها و خیانتکاریها و خودکامگیها و خودخواهیهای مرشدقلیخان طاقت بیاورد. یا بهتر بگوییم شاه عباس دیگر بیش از این نمی توانست به مرشدقلیخان فرصت زیستن و خیانت کردن بدهد و الا خودش نابود می گردید. این بود که سزای بی ادبیها و جسارتها و خودسریهای وی را در کفش گذاشت. بدین معنی چند نفر از زیان دیدگان از خان استاجلو را از جمله :

میرزا محمد وزیر سابق و برادرش ابوطالب میرزا ، اُمّت بیک استاجلو ، قاراحسن چاووشلو ، محمد بیک ساروقچی باشی و الله ویردی بیک زرگر باشی و غیره - را که همه شان دشمنان آشتی ناپذیر و زیان دیده ی خان استاجلو بودند، محرمانه بر این کار مأمور کرد. هم این نامبردگان يك يك در حضور شاه سوگند یاد کردند که فرمان مطاع مرشد کامل را قطعاً بمرحله اجرا در آورند، هم شاه قسم یاد کرد که بعد از اجرای این مأموریت خطیر بهر يك از آنان مناصب و کالت و حکومت و انعام و غیره دهد.

همین که اردوی شاهی اعزامی بخراسان به محدوده ی بسطام قدم گذاشت و نوبت سرنگهبانی خیام سلطنتی و خرگاه وزارت با آن چند نامبرده در بالا رسید، شاه مرشدقلیخان را در خیمه ی خود آنقدر بصحبت گرفت که خان را خواب ربود، شاه از خیمه خارج شده ، این نگهبانان را که منتظر لحظه می بودند خبر کرد. آن دلیران جنگاور بفرمان شاه، با شمشیرهای برّان و آبدار و کشیده وارد خیمه شدند. مرشدقلیخان بر پشت خوابیده بود ، دهانش باز بود ، اُمّت بیک پیش دستی نموده

ضربتی سخت بردهانش وارد ساخت که تا نزدیک حلقومش درید. خان سراسیمه از خواب پرید و بپا خاست که در این موقع قاراحسن تیغی جانگداز بر کتفش نواخت و از آن ضربت بزمین افتاد و مجدداً بپاخاست و بصورت دهشت‌انگیزی خود را از خیمه بیرون انداخت و در این لحظه مهتری از اصطبل شاهی که در آن حدود بود، با اشاره شخص شاه‌عباس میخکوبی بر سرش کوفت و مغزش با خاک و خون در آمیخت ...

بوسیله‌ی چارچیان کشته‌شدن او را به همگان خبر دادند، نزدیکان وی را از دم تیغ برگذرانیدند، محمودخان صوفیلر را بجرم زبان‌درازی زبان‌بریدند، ابراهیم‌خان استاجلو برادر مرشدقلیخان را از حکومت مشهد معزول نموده و کشتند. اسکندربیک ترکمان این حادثه را چنین تصویر می‌نماید:

«... تا آنکه در شبی که نزول اجلال در شاهرود بسطام واقع شده بود. و مرشدقلیخان بطریق معهود به کشیک آمده، در خیمه‌ی دولخانه‌ی مبارکه که در پیش خوابگاه اشرف نصب می‌نمودند خوابیده بود. نصف‌شب که اهل کشیک اکثر در خواب بودند، نامبرده‌ها (اشاره به آن چند نفر مذکور) فرصت یافته باشمشیرهای آخته بر سر او آمده، اول آمت‌بیک شمشیر زده، بعد اوقارا حسن و رفقا به اتمام کارش پرداختند.»^۱

با این ترتیب بزندگانی بدفرجام او پایان نهادند. شاه انتقام‌های خود بویژه لاله ورکن السلطنه‌ی محبوب خود علی‌قلیخان بیگدلی شاملورا از وی گرفت و از آن روز بعد شخصاً سرپای خود ایستاد. ورشته‌ی زمام امور مملکت را رأساً و مستقلاً بدست گرفت. دستور داد تا بقایای خانواده علی‌قلیخان را در دربار قزوین متمکن ساختند. و نسبت به زن علی‌قلیخان که همیشه با دیده‌ی مادری می‌نگریست و او را «نه‌نام» مادرم خطاب می‌کرد، منتهای احترام و تفضل در باره‌ی ایشان می‌داشت. و در برابرش فرزندانۀ رفتار می‌کرد. این بانو تا روز مرگش در اندرون شاه‌عباسی

و جزء مخدّرات حرم در کمال عزّت و حرمت و سرفرازی می زیست و مورد توجّه خاص و فوق العاده‌ی شخص شاه بود. مؤلّف تاریخ «زندگانی شاه عباس اول» در این باره چنین می نویسد:

«... زن علی قلیخان پس از جنگ سوسفید و فرار شوهرش نیز شاه عباس را ترک نگفت و همچنان مثل مادری از او نگاهداری می کرد. شاه عباس نیز او را مانند مادر عزیز و محترم می داشت و نه نهام خطاب می کرد. این زن تا پایان عمرش (سال ۱۰۳۴) کدبانو، گیس سفید و مدیر حرمسرای شاه بود.»^۱

پس از قتل مرشدقلی خان برای تکمیل بسیج و گردآوری سپاه مدّت چهل روز در چمن بسطام اوتسوراق شد. در این مدّت از سرکردگان بیگدلی شاملو مقیم خراسان سلطان علی خلیفه‌ی شاملو و عمویش فولادخلیفه شاملو حاکم قاین و چند نفر دیگر از طرف شاه احضار شده، بسبب یاری نرساندن به علی قلیخان مورد بازخواست قرار گرفته از کار برکنار گردیدند. آنان نیز از شاه قهر نموده، بسوی قندهار مهاجرت نمودند.

در چمن بسطام خبرناشاد ایلغار اردوی روم به سرداری فرهادپاشا به آذربایجان، رسیدن او بحوالی همدان، جنگیدن با قورخمازخان بیگدلی شاملو حاکم همدان و اسارت قورخمازخان در دست نیروی عثمانی سبب نگرانی فوق العاده گردید. مسئله‌ی رفتن به هرات به تعویق افتاد. اسکندربیک می نویسد:

«... در این سال در مهمّ هرات تغافل ورزیدن و بازگشتن بجانب عراق و خاطر از جانب رومیّه جمع نمودن اولی و انسب و بصلاح دولت اقرب نموده، رأی جهان آراء بعزیمت جانب عراق تصمیم یافت.»^۲

علّت شکست و اسارت قورخمازخان بدین جهت بود، وقتی که اردوی روم

۱ - زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، مقدّمات سلطنت او از ولادت تا پادشاهی،

نصرالله فلسفی، چاپ پنجم، تهران ۱۳۵۲ ص ۱۴۲.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندربیک ترکمان - ۱ - ص ۴۰۴.

بحوالی همدان نزدیک می‌گردد، سنان‌پاشا معروف به چقال اوغلی بیگلربیگی بغداد را هوس تسخیر قلمرو علشکر بر سر افتاده بود. قورخمازخان با عده‌ی قلبی در برابر سپاهیان مهاجم صف‌آرایی می‌نمود. و یا بقول صاحب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» در این موقع «قورخمازخان شاملو که حاکم همدان برد امراء آن حدود را اخبار نموده در مقام مقابله و مقاتله در آمد»^۱

اما در نتیجه‌ی خیانت بعضی از این حکم تفریق و تضعیف در اردوی قزلباش ظاهر گشت. بدین معنی که «شاهویردی‌خان حاکم لرستان که نزد قورخمازخان آمده بود، از قلت لشکر اندیشیده، او را از محاربه منع می‌نمود. چون قورخمازخان اعتمادی بجانب او نداشت این سخن را به کید و غدر او حمل نموده، حزم و احتیاط که لازمه‌ی سپاهگیری است مرعی نداشته، بمعرکه‌ی قتال شتافت. شاهویردی‌خان نیز با لشکر لرستان پهلوی از محاربه خالی کرده، بر کنار ایستادند. رومیان حملات متواتر کرده، لشکر قزلباش را که فوج قلیل بودند، احاطه نمودند. قورخمازخان در اول محاربه با چند نفر از جوانان شاملو از صف سپاه بیرون آمده ... با گروهی از رومیان دوجار شده در آویختند ... از اطراف و جوانب بر او جلو^۲ انداختند مشاراً لیه خود را غریق بحر کارزار یافته دست و پایی را که مقدورش بود زده و گرفتار گشت ...^۳

اینها بود جزئی از وقایع روی داده در سال ۹۹۷ هجری قمری در زندگانی ایل و تبار بیگدلی شاملو.

در سال ۹۹۸ ه. ق شاه‌عباس در نزدیکی‌های عید قنبرخان شاملو را به کوه کیلویه برای رام و تسلیم نمودن حسن‌خان افشار حاکم آن ناحیه فرستاد. وی از عهده‌ی

۱ - همان کتاب، ص ۴۰۶.

۲ - جلو انداختن یعنی اسب برانگیختن، اسب بطرف او تساختن، با اسب بسوی کسی هجوم آوردن.

۳ - همان کتاب، ص ۴۰۶ و ۴۰۷.

این مأموریت با موفقیت نام بر آمد، با پیشکشهای لایق و چندین مر اسب و اسنروارد اصفهان گردید و مورد عنایت شاهانه قرار گرفت.^۱

در همین سال ۹۹۸ هـ. ق علی قلی بیگ شاملو فوجی ترکش بحکومت یزد منصوب گردید. در این موقع بواسطه بی تجربگی و سلب اعتماد شاه عباس نسبت به ایل استاجلو و غیره در کار حکومت یکنوع سرگیجی، هرج و مرج حکمفرما شده بود، شاه عباس به شناختن خاین و خادم کاملاً موفق نشده، بعضاً به اشتباهاتی راه می داد که بزیان دوات و کشور تمام می شد. در اداره مملکت و در امور کشورداری تشخیص دادن خاین و خادم، تنبیه و تشویق سزاوار و عادلانه بسیار مؤثر و مفید است. ولی بمحض اینکه خاین تشویق گردید و خادم تنبیه شد بآس و ناامیدی بردلها مسئولی می گردد. نظام امور گسیخته می شود. مردم مأیوس و ناامید می گردند و خسارت جبران ناپذیری بر کشور وارد می شود.

در این برهه ای از زمان هنوز وضعیت شاه عباس در مملکت بحرانی و نیم بند است. او هنوز تمام امور کشوری و لشکری مملکت را قبضه نکرده و حکام از وی آن طور که باید و شاید حساب نمی برند. چندان احساس مسئولیتی در برابر وی نمی کنند، بدلخواه حرکت و رفتار می نمایند، بعضاً نیز با کشت و کشتار خادمین مملکت ضربه های ناروا و محکمی بر پیکر مملکت می زنند و اسباب زحمت می گردند.

شاه ویردی خان عباسی قورخماز خان را در جبهه تنها گذاشته، فرار می کند و کسی هم کاری بکارش ندارد. سیمون خان والی گرجستان نیز بدون احساس مسئولیت و توجه بعواقب کار با فرهاد پاشا ساخته و آنها را به سرزمین گرجستان راه می دهد. از امرا قزاق نظر سلطان قزاق را بایل خود روگردان شده به رومیان می پیوندند و بمرتبگی پاشایی می رسد، شاه ویردی خان پسر خلیفه انصار که حاکم قزاقه داغ

۱ - تاریخ فارسنامه ی ناصری، تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسایی، از انتشارات

بود با جعفر پاشا سردار عثمانی مقیم در تبریز از در اطاعت و فرمانبرداری برآمده، پسر خود را برای جلب اطمینان پاشا به تبریز می‌فرستد. خراسان هم که در دست اوزبیک‌هاست. در نتیجه‌ی بسیاری از این قبیل حوادث که در سرزمین‌های غربی و جنوبی و شمالی ایران واقع می‌شود. یکدوره‌ی فترت و ازهم پاشیدگی بروز می‌نماید. عده‌ای نیز بنام‌های مختلف از این پریشانی موقتی سوءاستفاده نموده، به عنوان و بهانه‌های گوناگون مخالفین خودشان را بقتل می‌رسانند، اموال و دارایی آنان را به یغما و تاراج می‌برند. بواقعه‌ی زیر در سال ۹۹۸ ه. ق دقت فرمایید:

«... اما یعقوب خان در فارس لوای شوکت و اقتدار افراخته ... با هر کس مظه‌ی خلاف داشت گرفته بقتل رسانید. خانه‌های آقایان را که در یزد بودند بضامن داده، لملاک و اسباب ایشانرا متصرف شد. شاه‌یردی خلیفه ولد خلیفه شاملو برادر بزرگتر اسماعیل قلی خان که در زمان وکالت مرشد قلی خان، حاکم ایج و نبریز فارس شده [بود] با دویست سیصد نفر شاملو ملازمان قدیمی و لسی خلیفه در آنجا اقامت داشت. یعقوب خان چون سوءظن اشرف را نسبت به آن سلسله می‌دانست او را از حکومت آن ولایت عزل نمود. مشارالیه از اطاعت او سر باز زد. یعقوب خان بهر آئی خود یا به اشاره‌ی همایون علی‌ای‌التقدیرین بهانه‌ی شکار از شیراز بیرون آمده، علی الغفله بر سر او ابلغار نمود. مشارالیه تاب مقاومت نیاورده گرفتار گردید. یعقوب خان بقتل او و چند نفر از اولاد و اقربا مبادرت نموده، دقیقه‌ای از دقایق نهب غارت را فرو نگذاشت و بقیة السیف را از آن مملکت بیرون کرد.»^۱

این بود صحنه‌ای از اوضاع برآشفته و پریشان و هرج و مرج کشور و سرنوشت مردم آن. یعنی کار بجایی رسیده بود که افراد ایل و تبار و حتی سرکردگان دودمان شاملو نیز به هیچ و بوج قربانی امیال جاه طلبان و فرمانروایان مغرض گشته بمسلخ کشتار کشیده شده، غارت و تاراج بشوند. اما این وضعیت پریشان دیری نمی‌پاید، شاه جوان کم کم پخته و آزموده می‌گردد، تشخیص خاین و خام را می‌دهد.

کارهای مملکت کم کم انسجام می‌پذیرد و سامان می‌یابد، کارها بکاردان و خدمتگذاران سپرده می‌شود.

از دیگر سوانحی که برای افراد ایل جلیل بیگدلی شاملو در این زمان روی داد، مسئله‌ی زدوخورد و کشمکش بین علی‌قلی بیگ شاملو^۱ حاکم یزد و بیگکاش - خان افشار که «در کلّ ولایت فارس و کرمان و یزد لوای اقتدار برافراخته»^۲ و می‌خواست فرمانروای این ایالات بشود می‌باشد. بیگکاش خان برای بدست آوردن ولایت فارس حمزه بیگ جمیللو را با یکصد و پنجاه نفر از غازیان افشار بجانب فارس فرستاد و خود اراده نمود که قلعه‌ی یزد را از تصرف علی‌قلی بیگ شاملو بیرون آورده، مأمّن خود سازد. علی‌قلی بیگ از اطاعت او سر باز زده، قلعه را ضبط نمود.

بیگکاش خان در گرفتن قلعه اصرار نموده، جمعی را بمحاصره امر کرد، همه روزه بین الجانین نزاع و جدال بوقوع می‌انجامید. تا اینکه حقیقت این حالات بمسامع جاه و جلال رسیده، توجه موکب همایون بجهت دفع آن اختلال ببدان طرف لازم شد. از دارالسلطنه‌ی قزوین بصوب اصفهان در حرکت آمده، چون خطه‌ی گلشن محلّ نزول موکب نصرت‌نشان گشت، خبر گشته بیگکاش خان به استقبال موکب همایونی آمده خاطر از آن اندیشه فارغ گردید.^۳

بگفته‌ی اسکندر بیگ منشی:

«... در سال ۱۰۰۴ ه. ق شاه عباس مهدیقلی خان بیگدلی شاملو را برای تنبیه ابو الفتح بیگ افشار نواده خلیل خان افشار حاکم سابق کوه کیلویه به رامهرمز

۱ - این علی‌قلی بیگ بیگدلی شاملو حاکم یزد غیر از علی‌قلی خان بیگدلی شاملو الله شاه عباس اول است.

۲ - تاریخ فارسنامه‌ی ناصری، تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسایی، از انتشارات کتابخانه سنایی ص ۱۲۷.

۳ - تاریخ عالم‌آرای عباسی، جلد اول، ص ۴۲۱.

فرستاد. در میانه‌ی رام‌هرمز و شوشتر میانه‌ی شاملو و افشار جنگ در گرفت و شکست بر افشار افتاد و فرار کردند.^۱

اسکندر بیک منشی از مشهورترین صاحب‌منصبان ایل بیگدلی شاملو در سالهای ۹۹۷ تا ۱۰۰۷ ه. ق اسامی اشخاص زیر را ضبط و ثبت نموده است:

- ۱ - سلطان علی خلیفه بیگدلی شاملو حاکم قاین سال ۹۹۷ هجری قمری.
- ۲ - قورخماز خان بیگدلی شاملو حاکم همدان سال ۹۹۷ هجری قمری در جنگ با رومیان بقتل رسید.
- ۳ - علی قلی بیک بیگدلی شاملو حاکم یزد سال ۹۹۸ هجری قمری قورچی ترکش.
- ۴ - شاهویردی خلیفه ولد خلیفه بیگدلی شاملو برادر بزرگتر اسماعیل قلی خان حاکم ایج و نیریز فارس.
- ۵ - حسین بیک بیگدلی شاملو ولد شاهویردی خلیفه کوتوال قلعه‌ی یزد.
- ۶ - ابو الفتح بیک بیگدلی شاملو ولد فولاد بیک امیر آخور سال ۹۹۹ ه. ق.
- ۷ - اسلمس خان بیگدلی شاملو مهرداد سال ۹۹۹ ه. ق.
- ۸ - حسن خان بیگدلی شاملو حاکم قم سال ۹۹۹ ه. ق.
- ۹ - مهدی قلی خان بیگدلی شاملو از سرکرده‌های قزلباش که از اسارت روم آزاد شده و در سال یک هزار هجری قمری به ایران بازگشت. و امیر - الامرای گیلان بود و بار دیگر «الکای لاهیجان و امیرالامرای گیلان بمهدی قلی خان شاملو شفقت شد.»^۲
- ۱۰ - قورخمس خان بیگدلی شاملو از سرکرده‌های مشهور ارتش قزلباش

۱ - همان کتاب ص ۲۱۸.

۲ - همان کتاب، ص ۴۵۱، ر.ک: ولایات دارالمرز ایران، گیلان، ه. ل. راینو.

ترجمه جعفر حمامی زاده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، رشت، آبان ماه ۱۳۵۷.

ص ۵۲۲ و ۵۲۳.

سال ۱۰۰۰ ه. ق .

۱۱- مهدیقلی خان بیگدلی شاملو حاکم لرستان و شوشتر سال ۱۰۰۲ ه. ق.

۱۲- فولاد خلیفه بیگدلی شاملو از خلفای مشهور و صوفیان صافی قزلباش

سال ۱۰۰۲ ه. ق .

۱۳- احمدبیک بیگدلی شاملو داروغه‌ی لامیجان سال ۱۰۰۲ ه. ق .

۱۴- اسلامبیک بیگدلی شاملو یوزباشی ایلچی سال ۱۰۰۲ ه. ق .

۱۵- سلطان علی بیگدلی شاملو یکی از سرداران رشید غازیان قزلباش سال

۱۰۰۲ ه. ق .

۱۶- حسین خان بیگدلی شاملو حاکم قم سال ۱۰۰۴ ه. ق . «برحسب فرمان

جهان مطاع ایالت پناه حسین خان باطایفه‌ی شاملو به تسخیر قلعه‌ی پای حصار

مأمور گشته، متوجه آن صوب شد. و به یمن اقبال بیزوال پادشاهی قلعه‌ی

پای حصار به سه حسین خان مفتوح گشت.»^۱

۱۷- علی قلی خان بیگدلی شاملو حاکم یزد سال ۱۰۰۵ ه. ق این علی قلیخان

دوم است، که در سال ۱۰۰۵ ه. ق حاکم یزد بوده و او نیز مانند

علی قلیخان اول حاکم هرات و آتالیق شاه عباس، مردی رشید، میهن-

پرست و سرداری غیور و جنگاور بوده است. صاحب «تاریخ عالم-

آرای عباسی» در حق رشادته و بی‌باکی وی می‌نویسد:

«... چون از آمدن جنود اوزبکیه بطرف یزد آگاه گردید، بمحافظت

قلعه و دروازه پرداخته و اهالی یزد که بجهت بسیاری اوزبیک تجویز

جنگ نمی‌کردند. اما خان مشارالیه با آنکه از کیفیت احوال و کمیت

لشکر خسران‌آل اطلاع یافته بود، تکیه بر اقبال بیزوال پادشاه کرده

با فوجی قلیل از غازیان شاملو و تنگ‌چیان و غیره و ذالک که حاضر بودند،

پای بمهرک‌ی مردانگی نهاد، طرح جنگ انداخت. دلاوران جسور

قزلباش و تفنگچیان و غیروذالك مردانه یمحاربه اعداء شتافتند . چون اوزبکیهرا غرض از این آمدن تاخت و تاز و غارت اموال بود، خواستند که بازگشته و اموالی را که فراهم آورده اند بیرون ببرند . علی قلی خان با غازیان شاملو جلو ریز بر سر ایشان تاخته، فیما بین جنگ در پیوست و غازیان شاملو بجملات دلیرانه سلك جمعیت ایشان را از هم فرو ریخته، تا موازی سیصد نفر قتل و جمعی دستگیر شدند. بقیة السیف اوزبیکه شکسته و پربشان حال روی بوادی فرار نهادند. قطع نظر از اموال کرده، سلامتی را غنیمت شمردند. علی قلی خان بفتح و ظفر اختصاص یافته، غازیان شاملو چند فرسخ اوزبیکه را تعاقب کرده، جمعی را با اموال بدست آورده، مظفر و منصور بازگشتند.^۱ و سپس با ضربه ی نوبتی محرابخان حاکم طبس به بقیة السیف اوزبیک شکست قطعی داده از بین بردند . فراریان شان در بیابان طبس از تشنگی هلاک شدند و احدی جان سالم از مهلکه بدر نتوانست ببرد.

۱۸- حسینخان میرزا بیگدلی شاملو (II) نواده ی دورمیشخان شاملو برادر

ولیخان که هردو برادر به افتخار دامادی دودمان صفوی مفتخر بودند .

۱۹- ولیخان میرزا بیگدلی شاملو نواده ی دورمیشخان شاملو سال ۱۰۰۷

ه . ق بشرف مصاهرت این دودمان امتیاز داشت.

۲۰- قاسم بیگ بیگدلی شاملو از سرکردگان پشاهنگ و از جلو داران

سال ۱۰۰۷ ه . ق .

۲۱- حسین خان بیگدلی شاملو قورچی شمشیر سال ۱۰۰۷ ه . ق «حکومت

دارالسلطنه ی هرات و امیرالامرای کل خراسان به «حسینخان قورچی شمشیر

شاملو قرار گرفت»^۲

۱- همان کتاب ، ص ۵۲۵ و ۵۲۶

۲- همان کتاب ، ص ۵۷۴ تا ۵۷۶ .

۲۲- میرزا علی بیگ بیگدلی شاملو. سفیر سال ۱۰۰۷ ه. ق به رسم رسالت از هرات به هندوستان فرستاده می شود.

۲۳- قنبرخان بیگدلی شاملو حاکم غوریان سال ۱۰۰۹ ه. ق و... این ارقام البته که در برابر عظمت ایل و سوابق خدمات و استعداد و توان ایل و تبار بیگدلی ناچیز و بسیار اندک می باشد و علت این کار در آن بوده که شاه عباس اصولاً از اقتدار و کثرت و نفوذ ایلات تشکیل دهنده ی سپاه قزلباش احتیاط می کرد، مایل نبود دیگر فرماندهان و بزرگان قزلباش سرنوشت مملکت را در دست داشته باشند و صاحب الاختیار تام گردند. این بود که تدریجاً زمام امور را از کف آنان بیرون می کرد. این سیاست در پاره ی ایل بیگدلی شاملو نیز پیاده می گردید. شاه بتدریج دایره ی نفوذ و قدرت آنان را تنگتر می ساخت و آنها را تدریجاً تحلیل می کرد.

دومین سببی که موجب محرومیت موقتی سران و سرکردگان بیگدلی از مناصب بزرگ لشکری و کشوری می بود، وجود مرشدقلی خان بنام لله و پیشکار و اعتمادالدوله و امیرالامراء بود. مرشدقلی خان بسیار کوشید از یکطرف بزرگان ایل و تبار بیگدلی شاملو را بکلی از چشم شاه عباس بیندازد، شاه و مرشد کامل را نسبت به آنان بدبین و کم لطف سازد.

از طرف دیگر بسیار کوشید تا در میان خود ایل و اویماق دشمنی و کینه بوجود آورده و آنها را بر علیه یکدیگر برانگیزد و در این کار تا اندازه ای نیز موفق گردید. ولی با قتل وی این تلاشهای ناجوانمردانه ی وی نیز بزودی از بین رفت، طایفه ی بیگدلی شاملو وحدت و اتفاق پولادین خود را از نو برقرار ساختند. باید این مطلب ناگفته نماند که مرشدقلی خان از اتابیکی و قیمومیت خود سوء استفاده می نمود. بر شاه عباس که هنوز در آغاز شباب و کم تجربگی بود تحمیل اراده می کرد. بانام او مرتکب هر جنایتی که می خواست می گردید، درست است که

سرانجام بسزای کردار خود رسید، ولی بملك و ملت زبان‌های جبران ناپذیری وارد نمود.

سیاست و مدارای عاقلانه‌ی شاه‌عبّاس با مرشدقلی‌خان تا رسیدن زمان و موقع مقتضی برای تنبیه و غی، از طرف دیگر تجاوزات و دست‌اندازیهای سپاهیان ترك بمرزهای باختری ایران امکان یورش به‌خاور زمین را سلب کرده بود. شاه‌عبّاس بعزم سفر هرات دوبار اردو کشید ولی بروز حوادث ناگوار از نیمه راه مانع پیشرفت او بمقصد گردید. این ناموفقیتی خود باعث پریشانی و افسردگی سپاهیان قزلباش می‌گردید، در ایمان و ارادت آنان تأثیر بسیار منفی می‌نمود. بعضاً نیز سبب دل‌سردی و مأیوسی می‌شد. اوزبیک‌ها را در مرزهای شرقی ایران جسورتر می‌ساخت. در صورتی که بسبب پاره‌ای تلقینات غرض‌آلود مرشدقلی‌خان، شاه‌عبّاس نمی‌بایست اجازه می‌داد شمشیرهای قزلباشان از آنجمله طایفه‌ی بیگدلی شاملو در نیام‌هاشان کند می‌شد و به‌عطالت و بطالت گرفتار می‌گردیدند.

از طرف دیگر ایجاد سازمان «شاهسون» یا «شاهیسون» بوسیله‌ی شاه‌عبّاس از اعتبار و قدرت ایلات ترکیبی قزلباش بسیار کاست و متزلزل کرد و تضعیف نمود. شاه‌عبّاس می‌خواست با برقراری ارتباط دیپلماتیک با کشورهای غربی آن‌روزگار در وضعیت کلی کشور اصلاحاتی اساسی بعمل آورده پس از برقراری امنیت به اقتصاد از راه بازرگانی مملکت رونقی بدهد. با ساختن يك ارتش نوین، تعلیم دیده و مجهز بازار خان‌خانی را نخته کرده، از نفوذ و قدرت آنان بکاهد. این عمل‌رانی باید از کارهای مثبت و مترقی شاه‌عبّاس اول بشمار آورد و تا چه اندازه در این کار موفق گردیده‌است در مواقع مناسب به آن اشاره خواهیم نمود.

ولی از طرف دیگر پس از پیدایش نیروی شاهسون، ایلات قزلباش دیگر آن اعتقاد، صفا، وفا، جان‌نپاری را نسبت بمرشدکامل نداشته، ظاهراً بکنوع خلع سلاح روحیه‌ای بشمار می‌آمدند. شاه‌عبّاس می‌بایست در سازمانهای نوین (ارتش و شاهسون) با تأثیرات روانی و نفوذ اخلاقی بسیار قوی، از نو فداکاران و از جان‌گذشتگانی

بوجود بیاورد که تا بتوانند از عهده‌ی کردار و رفتار اسلاف خود بر آیند و بدرجه‌ی صداقت و فداکاری آنان برسند. و شاید علت اصلی بدبینی شاه عباس نسبت به ایلات و اویماقات قزلباش در درجه‌ی اول بقتل رسیدن مادرش و پس از وی برادرش سلطان حمزه میرزا بادست سران و سرکردگان ایلات قزلباش بود که شاه را نسبت به آنان بدبین و متفر نمود.

در هر حال تخمیناً سالهای ۱۲ تا ۱۴ سلطنت خویش، شاه جوان و تندهوش از گذشت روزگار درس سیاست و تجربه و فرماندهی و سروری بسیار می آموزد. بتدریج دست و پای خود را جمع می کند. کم کم بر قلوب رعایا و سپاهیان خود حاکم می گردد. با صوفیان و قزلباشان نیز کج دار و مریز رفتار می نماید. نه تشکیلات آنها را بکلی لغو و منحل می نماید، نه بموجودیت آنان یک سر و صورت بایسته‌ای می دهد. با این حال در نظر غازیان قزلباش و صوفیان صافی نژاد شاه همان «مرشد کامل» است که بود. حکم او واجب الطاعه و خود او «ظل الله» است.

تجارب کشورداری و زندگی به او می آموزد که باید تکیه به توده‌های وسیع مردم نمود. کارها را بدست گردان و مردان آزموده‌ی سردو گرم روزگار دیده سپرد. رفته رفته شخصیت‌های تاریخی، سران، سرکردگان و بزرگان نوظهور قدم بعرصه زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی کشور گذارده، شخصیتها هر يك به استحقاق و لیاقتشان در سر جاهای خود قرار می گیرند. شطرنج زندگی شروع ببرد و باخت تازه می نماید. در این دوران است که بار دیگر نبوغ و استعداد های تازه‌ای بروز نموده، ایل و اویماق بیگدلی شاملو هم، همیشه شخصیت‌های نظامی و سیاسی و فرهنگی بزرگی بجامعه ایران تقدیم می نماید.

یکی از خاورشناسان اروپا که کتاب «ایران صفوی از دیدگاه سفرهای اروپاییان» را نوشته وی مسئله‌ی مهم سیاسی و نظامی فوق را چنین تحلیل می نماید: «... عباس هنوز شانزده ساله نشده بود که پس از سقوط پدرش بسلطنت رسید. او نظرات انتقاد آمیز برای علل این نابسامانیها در دولت داشت و بزودی دست

بکار شد تا آنها را بر طرف کند.

وی نخست قزلباشان وفادار را بدور خود جمع کرد تا بتواند قدرت را بدست گیرد. با سرحداران عثمانی پیمان صلح بست تا بتواند بدون اینکه از پشت مورد تهدید قرار گیرد. اوزبیکهای تاراجگرد را در شمال و شرق کشور از بین ببرد... و پس از آنکه اوضاع ناآرام و متشنج کشور آرام شد، شاه شروع به کاستن قدرت قزلباشان در داخل کشور کرد، بجای آنها لشکری با تجهیزات نو و کاملاً متشکل از نجای جوان... بوجود آورد و با کمک والیان جدید، حاکم نشینان ناحیه لار و جزایر بحرین را بنصرت خویش درآورد.^۱

۱ - ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه‌های اروپاییان، پژوهشی در روابط سیاسی و اقتصادی ایران (۱۷۲۲ - ۱۵۰۲) نوشته دکتر سیمینا شوستر والتر. ترجمه و حواشی دکتر غلامرضا وره‌رام، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴ ص ۱۹.

علاقه‌ی وافر شاه عباس به علی قلی خان

به استناد نامه‌ی او به جلال‌الدین اکبر پادشاه هندوستان

از مندرجه و مضمون قسمتی از نامه‌ی مفصل و مبسوط شاه عباس اول به -
جلال‌الدین اکبر که ذیلاً استخراج می‌گردد . بخوبی پایه‌ی علاقه و محبت شاه
عباس را نسبت به علی قلیخان بیگدلی شاملو الهی محبوب خود و سردار رشید
ایران و خانواده‌اش به نحو بارز و احسن می‌شود مشاهده نمود و درك كرد. اینك
خلاصه‌ای از نامه‌ی مبسوط شاهانه :

نامه‌ی شاه عباس به جلال‌الدین اکبر
در جواب نامه‌ای که بوسیله‌ی ضیاءالملک کاشی فرستاده بود

سپاس معرا از ملابس حد و قیاس، که بدایت جنوات اشواق غیرسوز طالبان
جلوه‌گاه انس و نهایت سر باطن افروز معتكفان وحدت سرای قدس تواند بود ،
سزاوار عظمت و جلال کبریایی است که ذرات کاینات و اعیان موجودات ممثل انوار
جمال و مظاهر اسرار جلال اوست .

برگ درختان سبز در نظر هوشیار

هر ورقی دفترست معرفت کردگار ...

... بر ضمیر انور دریا مقاطر فیض گستر ظاهر است که از بسدو ظهور نیز سلطنت معنوی و طلوع آفتاب خلافت صوری دودمان قدس نشان صفوی الی الآن، صوفیان صافی نهاد طوایف قزلباش بنابر حسن اعتقاد تقرب بر این سلسله اعلی مدارج اختصاص و بذل جان در شاهراه متابعت این خاندان اولی مراتب اخلاص می دانند. بعد از سنوح واقعه‌ی هایلای حضرت اعلی خاقانی جنت مکانی^۱ و انتقال آنحضرت به ریاض رضوان انارالله برهانه اعیان هر فرقه و بزرگان هر طایفه به اراده‌ی پیشی و پیشی مدعیات متخالفه و ارادت متضاد. پیش گرفته، کار آن جمع وفا کیش و مهم آن جمعیت خیراندیش از وفا و فاق به شقاق و نفاق کشید. مخالفت و عناد و فتنه و فساد و آتش آشوب و شین و مواد کدورت و معاذة فیما بین اشتداد تمام یافته، این معنی مهیج قوه‌ی ظامعه‌ی اغیار و باعث هرج و مرج این دیار گردید.

اساطین سلاطین توران و روم که همیشه مطمح نظر ایشان ساحت فسیح - المساحت این مرز و بوم بود، فرصت یافته ابواب خلاف گشودند. لیکن تا برادر کامکار عالیقدر^۲ باسعاد و السد بزرگوار در عراق و آذربایجان در مقابل لشکر پادشاه‌زی شوکت عالی تبار روم بود. و این محبت نشان^۳ در بلده‌ی فاخره‌ی هرات. و علی قلیخان بیگدلی شاملو لله راتق و فائق مهمات و امرای آن حدود در مقام متابعت لله‌ی مشارالیه می بودند. سلطنت و شوکت پناه عبدالله خان مخالفت باطنی ظاهر نمی ساخت، تا آنکه فیما بین علی قلیخان بیگدلی و مرشد قلیخان أستاذ جلو حاکم مشهد مقدس و بعضی از محال خراسان بجهت الله گی و وکالت نیران نزاع و کدورت اشتعال پذیرفته، کار از مقال بقتال انجامید. و اکثر امراء خراسان بمرشد قلی خان متفق و ملحق گشته غالب آمد و علی قلیخان بجانب هرات رفت و این صداقت آیین را که بنابر حدائق سن در مهمات مملکت مدخل نبود بمشهد مقدس آوردند و مرشد قلی خان مذکور به امر وکالت و الله گی مشغول گردید. و پادشاه عالیجاه روم تسخیر

۱ - مقصود شاه طهماسب اول است.

۲ - اشاره به برادرش حمزه میرزا می باشد. ۳ و ۴ - اشاره به شخص خود می باشد.

ولایت آذربایجان و شیروان را پیشنهاد همت ساخت. از غایت اختلاف و عدم ائتلاف گروه بی تدبیر قزلباش بجان یکدیگر افتاده، در دفع و رفع آنان تهاون درنگ و تأخیر می نمودند...

به قضای مبرم قاضی محکمه‌ی قضا و قدر و حکم محکم پادشاه اجل اکبر، برادر حمیده سیر، فریدون فراز دنیای دنی رحلت فرموده به ریاض جنان خرامید و والد بزرگوار^۱ از غایت همت دیده از زخارف این جهان فانی دوخته و دل به غل از فراق قرّة العین سوخته بود. بیک باره قطع نظر از مهام جهانداری و لوازم سلطنت و کماکاری فرموده، بدین جهت بعضی از ولایات آذربایجان و شیروان از تصرف اولیای دولت این خاندان بیرون رفته و خبر توجه لشکر روم بجانب آذربایجان و گرفتاری لشکر عراق بدان نزاع و کدورت علی قلیخان و مرشدقلی خان و امرای خراسان و نبودن محبت صداقت نشان در بلده‌ی هرات مسموع عبدالله خان گشته انتهاز فرصت فرموده، بهوس تسخیر هرات و خراسان آمده بلده‌ی مذکور را محاصره نمود...

مرشدقلی خان که وکیل و لله بود معروض داشت که در عراق و آذربایجان بحجت مخالفت امراء و لشکری آتش فتنه بالا گرفته و در خراسان نیز این حادثه روی نموده، مخالفان این دودمان از جوانب زور آوردند، اگر بعد از این در خراسان توقف واقع شود مخالفان قوی دست، دست درازی نموده و ملک موروثی از دست می رود. صلاح دولت در این است که عنان توجه بجانب عراق معطوف ساخته، آن حدود را ضبط و نسق نموده، با عموم سپاه عراق و آذربایجان متوجه شرق گشته، به اتفاق عساکر خراسان بدفع شر عبدالله خان قیام نماییم.

چون در نظر عقل دور بین مستحسن نمود. به تسوفیات غیبی و بعون عنایت لاریبی عنان عزیمت بجانب عراق منعطف ساخته به اندک فرصت، عرصه‌ی آن ولایت مطرح اشعه‌ی انوار ماهیچه‌ی رایت نصرت آیت گشته، به تأیید جنود آسمانی بر تخت

موروثی متمکن گردید.

غمزدگان دیار ملال و پریشانی و غارت یافتگان بلا و بلد و بی سامانی، بظلال اعلام عدل اتسام استظلال نموده، بمتاع لطف و مرحمت و سرمایهی برّ و مکرمت شادمان گشتند. جمعی از طایفه‌ی قزلباش، که ماده‌ی فتنه و فساد بودند و از طریق هدایت منحرف شده و بادیه‌ی ضلالت می‌پیمودند و اقامت حجج و براهین بر انحراف ایشان از جاده‌ی حق و صواب و نصایح دلپسند و مواعظ سودمند در آن گروه مکروه به هیچ وجه نمی‌دیدند، بجزای اعمال ناصواب خود گرفتار گردیدند. باقی طوایف مذکور را چون صانع حکیم بمقتضای حکمت قدیم بنای جهانداری را به استحکام مبانی مرحمت‌گزاری منوط و مربوط گردانیده، غبار فتنه که از اقتضای فلکی بر چهره‌ی احوال ایشان نشسته بود، بزال مرحمت شسته، بحسن عواطف مندفع و مرتفع شد. و عرصه‌ی مملکت عراق و فارس و آذربایجان بنور عدالت روشن و خارستان ایران به گلبن نصفت و احسان گلشن گردید. جمیع طوایف قزلباش بیشتر از سوابق زمان و سوالف اوان یکدل و یکزبان در مقام اخلاص و اعتقاد و جاده‌ی اطاعت و انقیاد مستحکم گردیدند.

بعد از قرار و نسق مهمات عراق با عساکر افزون از حدّ احصاء که بمجّرد استماع ورود رایات ظفر آیات بعراق، به اندک زمانی در پایه‌ی سریر خلافت مصیر مجتمع گشته بودند. اراده‌ی مراجعت بجانب خراسان نمودیم، که بتوفیق الله تعالی و حسن تأییداته، محصوران هرات را از محط صره و شرّ مخالفان استخلاص داده، بسنت آیه‌ی سنیّه‌ی آباء و اجداد کرام، که مکرراً با سلاطین اوزبکیّه در خراسان مقابله و مقاتله نموده‌اند عمل نماییم.

مرشد قلی خان که راتق و فاتق مهمات بود، بنا بر معانداتی که میانه‌ی او و الله مذکور (اشاره به علی قلی خان بیگدلی شاملو است. غ. بیگدلی) واقع بود، شیوه‌ی نفاق پیش گرفته، بمعاذیر موهومه و اکاذیب مزوره متمسک شده، تانوقف از حدّ اعتدال گذرانید، و قحط و فقدان در میان محصوران هرات بمرتبّه‌ای رسید که اکثر

ایشان به آتش جوع هلاک گردیدند . چون کار بجان رسید از سر آن هم گذشته از حصار بیرون آمده در معرکه‌ی کارزار به تیغ انتقام مخالفان را بمقر سقر رسانیده خود نیز بدرجه‌ی شهادت رسیده به نعیم مقیم جنات عدن فایز گشتند و آن بلده بتصرف مخالفان درآمد و از استماع این خبر و ظهور بداخلاصی مرشدقلیخان در اثناء راه اورا بجزای کردار رسانیده، عزیمت بر آن مصمم نمود که ایلغار کرده، خود را بمخالفان رساند. بعون الله تعالی و حسن توفیقاته داد مظلومان و محصوران از آن شدادپیشگان مغرور ستاند.»^۱...

از مضمون و مندرجه‌ی این نامه می‌بینیم که شاه عباس یکنوع گزارش دوران سلطنت خود را به اختصار از آغاز ولیعهدی بجلال الدین اکبر داده است و بخوبی مشاهده می‌گردد که شاه عباس نسبت به لاهی جانباز و سردار بزرگ ایران، سپهسالار و بیگلربیگی خراسان بزرگ و حاکم هرات یعنی علی قلیخان بیگدلی شاملو چه اندازه مهر و محبت صمیمانه داشته و چقدر او و افراد خانواده اش را دوست می‌داشته است ...

درحقیقت نیز چنین می‌باید می‌شد چون او ازبدو تولد باشیر خانی خان خانم زن علی قلیخان و تحت تعلیم و تربیت و مواظبت و مراقبت صادقانه‌ی خود علی قلیخان نشو و نما یافته، گوشت و استخوانش را شیر پاک بانوی بزرگوار خانی خان خانم بار آورده و نهال وجودش در گلستان هنر و دانش و فضیلت آن سردار بزرگ ایران بشمر رسیده بود.

از مضمون و مندرجه‌ی این نامه‌ی تاریخی و سند باارزش شاهانه بخوبی هویداست که شاه عباس می‌خواسته هرچه زودتر خود را بهرات رسانده، لاهی محصور خود را نجات داده، باز بر سر جای خود نشاند و زمام امور کشور و عنان اختیار

۱ - زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، مقدمات سلطنت او از ولادت تا پادشاهی،

نصرالله فلسفی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم، تهران ۱۳۵۳، ص ۲۲۸

ملك و دولت را بدو سپارد و با یاری و کارسازی یکدیگر مملکت را از فلاکت و بحران نجات بدهند.

بدبختانه که دسیسه و تزویر و نیرنگت مرشد قلیخان کینه توز کار خودش را کرده بود. شاه دیر بعزم یاری یار جانی و فداییان سرسپرده ی خویش عزم و حرکت نموده و گرنه وضعیت مملکت و شرق میانه دگرگون می شد. علی قلیخان بانبوغ ذاتی و جبلّی خود، ایران و ایران دوران سلطان محمد خدا بنده را به بهشت برین مبدّل می ساخت. شاه عباس را تنها نمی گذاشت. جلوی خیلی از اشتباهات و کشت و کشتار و ندامت کارها گرفته می شد. و کار به آنجا نمی رسید که همه ی شاهزادگان صفوی و حتی فرزندان خود شاه عباس با دست شخص وی یا کور شوند و یا بقتل برسند. بطوریکه روزی که مرد حتی جانشین نداشت و صفی میرزا آن کودک نادان و سفیه و دیوانه را بجای خود گذارد و آن نیز چنان نماید که زینل خانها و امام - قلی خانها و امثال آنها را بقتل برساند و شخصیت های نامدار کشور حتی ایل و تبار خود را از دم شمشیر آبدار و بیدریغ بگذرانند. و ایران را به قحط الرّجالی برای دچاری هرگونه بدبختی و فلاکت بعدی آماده سازد تا آنجا که جانشینانش در موقع هجوم يك مشت افغانی راهزن حتی قدرت مدافعه از خود را نداشته باشند.

شاه عباس اول که از بدو کودکی در آغوش ایل جلیل بیگدلی شاملو زیر نظارت و تعلیم و تربیت مستقیم علی قلی خان کورکن (داماد) تعلیم و تربیت یافته و درس مملکتداری، مشق فرمانروایی و حکمرانی و مردم داری و رعیت پروری آموخته بود، از همان آغاز بسلطنت قبول هرگونه مسئولیت ننموده، در رهبری مستقل و پیشوایی کشور، لیاقت و توان خود را باین مقام و الانشان داد. با از بین برداشتن مرشد قلی خان استاجلو انتقام خون علی قلیخان را گرفت و فرق بین خادم و خاین را بنحو سزاوار تعیین و تمیز مصالح ملی و مملکتی را بطرز مطلوب تشخیص داد. از آن پس رأساً در صدد ایجاد امنیت کامل در کشور و سرکوبی متمردین و گردنکشان و طاغیان برآمد.

الوار ایران که در طول تاریخ مانند همسایه‌های شمال غربی شان اکراد، همیشه خویی سرکش و روحیه ای نافرمان داشته، اغلب از مرکزیت و فرمانبرداری از مامداران وقت اطاعت نکرده، امتناع نموده و علم سرکشی و طغیان برمی افراشتند. همین اعمال سبب مناقشات و درگیری‌ها در دوران سلطنت شاه اسماعیل، شاه طهماسب و شاه سلطان محمد خدا بنده نیز تکرار شده، باعث کشتارهای سنگین و زیانهای فراوان مالی و جانی گردیده بود. بعضاً نیز سران الوار و اکراد از طرف دشمنان ایران بویژه سلطانان و پاشایان عثمانی تطمیع و تحریص و تحریک گردیده، برخلاف مصالح عالی و میهنی شان فعالیت‌های زیان‌بار و ضد استقلال نیز انجام می‌دادند. یکی از این اعیان و سرکردگان لرستان همزمان با آغاز سلطنت شاه عباس- اول شاهویردی خان پسر محمدخان بود که پس از وفات پدرش رشتی امور ایمل- بیگی را بدست گرفته، خود را فرمانروای کل لرستان اعلام کرد. با آنکه خواهر شاهویردی خان منکوحه‌ی حمزه میرزا برادر مقتول شاه عباس بود و این زن را پس از قتل برادر خود شاه عباس بعد از دواج در آورد و یکی از شاهزاده خانهای خاندان صفوی را نیز بعد نکاح شاهویردی خان در آورد. مع هذا شاهویردی خان با دربار عثمانی نیز تماس گرفته، از طرف شاه سلطان محمود منشور ایالت لرستان به وی اعطا شد. و بهمین جهت مابین شاه عباس و شاهویردی خان محبت و وفاق مبدل بخصومت و نفاق گردید.

شاه عباس در صدد تنبیه و گوسمالی وی برآمد. تا اینکه ایالت همدان و علیشکر را به او غورلویک بیات تفویض نمود. به آتش خصومت خاموش دیرین بین ایل بیات و لر دامن زد و این دو گروه جنگاور را بجان هم انداخت. در ناحیه‌ی بروجرد فیما بین جنگی سخت در گرفت و قضا را خود او غورلویک بیات در آن مهر که بقتل رسید، شکست بر جنگاوران بیات افتاد و عقب نشینی نمودند. شاه قباد بیك برادر او غورلویک بیات بقزوین رفته، مراتب را بعرض رسانید. شاه عباس از این حادثه سخت متأثر و خشمناك گردید، فی الفور با نیروی مجتهد و مکمل بسوی

لرستان حرکت نمود. چون شاه ویردی خان در برابر اردوی سلطنتی تاب مقاومت نداشت، ناچار با چند نفر از نزدیکان خود با زحمت از آب سمیره عبور نموده، با فلاکت تام خود را بجبل کلاه رسانید و کلیه‌ی هست و نیست و «الوسات واحشامات او در این طرف آب مانده بدست لشکریان شاه عباس درآمد»^۱

ناحیه‌ی لرستان و خرم آباد از طرف جنگاوران قزلباش تصرف و اشغال گردید. حکومت لرستان از طرف «شاه عباس بمهدی قلی خان سلطان بیگدلی شاملو پسرزاده‌ی آغازی و ارخان بیگدلی شاملو ارزانی شد و او را امیرالامرای آن سرحد گردانیده و بواسطه‌ی حفظ و حراست و ضبط و صیانت الوسات واحشامات آن نواحی چند نفر از امراء قزلباشیه را تابع او ساخته، عنان عزیمت بجانب دارالسلطنه‌ی قزوین معطوف داشت.»^۲

پس از بازگشت اردوی شاهی بقزوین شاه ویردی خان پس از شکست و خروج از مرز و پناهنده شدن به پاشای عثمانی و غیره تازه بحضور شاه عباس پشیمان نامه می نویسد و استدعای بخشش می نماید. پادشاه صفوی نیز علاوه بر اینکه گناهان او را می بخشد، مجدداً او را بحکومت لرستان تعیین و تثبیت می نماید. چنان که علی قلی خان بختیاری سردار اسعد در کتاب «تاریخ بختیاری» بسا استناد به مدارک می نویسد:

«... چون شاه عباس بر این قضایا واقف شد، از سر جرایم او درگذشت. منشور ایالت خرم آباد و حکومت لرستان بدستوری که در تصرف آبا و اجداد او بودند ارزانی داشت. و او را به کمر شمشاد مرصع و خلعت شاهانه بین الاقران سرافراز ساخته، رایت حکومت او را در آن ولایت به اوج ماه برافراشت. و حالا که تاریخ هجری در سته‌ی خمس و الف است کامران به حکومت لرستان مبادرت

۱ - تاریخ بختیاری، علی قلی خان بختیاری سردار اسعد، انتشارات بسا ولی فرهنگسرا

چاپ اول مهرماه ۱۳۶۱ ص ۱۳۳ تا ۱۳۶.

۲ - همان کتاب، ص ۱۳۶.

می نماید.»^۱

مهدی قلی خان بیگدلی شاملو حاکم گیلان و بیه پیش

همان طوریکه دولت عثمانی در دوران حکومت شاه محمد خدا بنده در بیشتر نقاط غربی ایران ایجاد فتنه و آشوب می نمود. در شمال مملکت نیز همین رویه را معمول می داشت. حکام ایرانی را تطمیع می کرد، همان طوریکه شاه و پردی خان که قرابت سببی با شاه عباس داشت از طرف عمال دولت عثمانی تطمیع و تحبیب شده، بروینعمت خود علم طغیان برافراشته بود، در شمال نیز خان احمد گیلانی که شوهر عمه‌ی شاه عباس بود، نخست در سال ۹۹۹ هجری قمری بطرف تزار روسیه تمایل نشان داده و با عریضه بدربار فئودر ایوانویچ تزار روسیه مراجعه نمود، خواهش کرد که او را در حمایت خویش گیرد. و برای مقابله با شاه عباس سپاهی بیاری وی فرستد. تزار روسیه به برنامهِی خان احمد جواب موافق داد. ولی نیروی اعزامی وی وقتی هشت‌رخان رسید که شاه صفحات شمالی را تصرف کرده بود.

خان احمد پس از تزار روسیه به سلطان مرادخان سوم پادشاه عثمانی نیز توسل جست، از وی نیز یاری طلبید، لیکن سلطان عثمانی نامه به شاه عباس نوشت و تقاضاهای خان احمد را مبنی بر چشم پوشی شاه عباس از گیلان به وی معلوم داشت.»^۲

پس با این طریق وظیفه نوبتی و ضروری شاه عباس بود که به اغتشاش و خودسری خان احمد پایان گذاشته، شخص معتمدی را بحکومت گیلان گمارد. شاه نیز همین کار را کرد. جریان فیصله امور گیلان و دفع شر خان احمد و تعیین حاکم معتمد برای گیلانات بشرح زیر بود:

شاه عباس نامه‌ای به خان احمد نوشت و باو گوشزد نمود که شرح نامه نوشتن

۱ - همان کتاب ص ۱۳۶.

۲ - رنک: زندگانی شاه عباس اول، مجلد سوم، ص ۱۴۲.

و التجاء وی به پادشاه عثمانی بگوشوی رسیده و موضوع فاش گشته. خوب است برای رفع بدگمانی یا خود بدربار قزوین و بحضور شاه بیاید، یا اینکه زنش (عمّه شاه) را بادخترش بعنوان شفاعت بنزد وی بفرستد. لیکن خان محمد از این فرمان سرپیچی کرد. با این عمل خود آتش خشم و غضب شاه عباس را فروزاتر ساخت و بقول اسکندر بیک منشی ترکمان:

«... شعلهی غضب شاه بنوعی زبانه کشید که جز بقلع و قمع سلسلهی او انقطاع نمی پذیرفت و چون مکرّر ظاهر شده بود که با منتسبان این دودمان بحیل و قزور سلوک می نماید، در تنبیه و تأدیب او زیاده از آن تجاهر و رزیدن گنجایش نداشت. این بود حضرت اعلی شاه گوی شمالی او را واجب دانسته قرب جو ارمملکت را از دشمن خانگی اہم و اولی شمردند.»^۱

تا اینکه در رجب سال هزار هجری ارتش قزلباش بگیلان روی آورد. در نزدیکی کوچصفهان فیما بین قزلباش و سپاه خان احمد زدو خوردی روی داد. خان احمد شکست خورده فراری گردید. زن و فرزند خود را گذاشته بر کشتی نشسته، به شیروان فرار نمود. زن وی را که عمّهی شاه عباس بود با دخترش برده در دیلمان بشاه عباس تسلیم نمودند.

صفحات گیلان بدست غازیان قزلباش مفتوح و متصرف گردید. «شاه عباس چون به لاهیجان رفت، برای جلب قلوب مردم گیلان با آنان بامهربانی رفتار کرده... و حکومت و امیرالامرای گیلان و بیه پیش را نیز به یکی از سرداران نامی قزلباش مهدیقلی خان بیگدلی شاملو سپرد.»^۲

همین مؤلف در جای دیگر می افزاید:

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان - ۱. شامل جلد اول و نیمی از

جلد دوم کتاب، تهران اسفندماه ۱۳۴۴ ص ۴۵۰.

۲ - زندگانی شاه عباس اول، مجلد سوم، نصرالله فلسفی، چاپ سوم، تهران ۱۳۵۳.

« ... الکاه لاهیجان و امیرالامرای گیلان بمهدیقلی خان شاملو شفقت شد. »^۱

از وقایع ماه رجب سال یکهزار هجری قمری و تعیین مهدیقلی خان شاملو بحکومت گیلان و بیه پس

فلسفی می نویسد :

« ... سرداران قزلباش بفرمان شاه عباس در اول ماه رجب سال هزار هجری با سپاهیان آذربایجان وطوالش از راه قزل آغاج و دریاکنار بر حوزهی حکومت خان احمد تاخندند. در همان حال شاه به امیر سیاوش حکمران کسگر و علیقان حکمران گیلان بیه پس دستور فرستاد که در آن لشکر کشی با سرداران قزلباش یاری کنند... خان احمد شکست خورد و زن و فرزند خود را نیز از دست داد و خود با کشتی رو بشروان نهاد و خود شاه عباس با پیروزی و جلال بسوی لاهیجان راه افتاد. فلسفی این حادثه را چنین بقلم آورده است:

« ... شاه عباس چون به لاهیجان رفت ، برای جلب قلوب مردم گیلان ، با سرداران و نزدیکان خان احمد بمهربانی رفتار کرد. بسیاری از ایشان را در سلاک سپاهیان خویش آورد، از آن جمله کیا فریدون را بپاس خدمتی در تسلیم کردن عمه (زن خان احمد) و عمه زاده اش انجام داده بود، بمنصب ریش سفیدی کل گیلان با سیصد تومان مواجب سالانه مفتخر گردانید . اسیران جنگی را نیز آزاد کرد . میرعباس سلطان سپهسالار خان احمد را هم که در جنگ بدو خیانت کرده و سبب پیروزی سرداران قزلباش گشته بود، به پاداش آن بدکاری نوازش کرد ولایت نشسته را بدو بخشید (لیکن سه سال بعد یعنی در سال ۱۰۰۳ ه . ق در قزوین بقتلش رسانید . غ . بیگدلی) . و امیرالامرای حکومت گیلان را به مهدیقلی خان بیگدلی شاملو سپرد ...

لیکن حکومت مهدیقلی خان در گیلان و لاهیجان دیری نپایید، زیرا نامبرده

سرداری بسیار سخت‌گیر و جدی بود و با مردم با کمال خشونت و حدت رفتار می‌کرد. این بود که در بهار سال یکهزار و دو هجری قمری هنگامی که شاه عباس در ولایت طارم بسیر و شکار مشغول بود «در آنجا بمسامع جلال رسید که گیلانیان از بدسلوکی مهدیقلی‌خان متشکیند. حضرت اعلی بنا بر رعایت خاطر و تألیف قلوب گیلانیان او را از حکومت معزول فرموده و احمدبیک بیگدلی را بحکومت گیلان و لاهیجان برگماردند.»^۱

پس مشاهده می‌شود شاه عباس نخست در شمال و جنوب و غرب کشور امنیت و آسایش را برپا و برقرار نمود، در لرستان و آذربایجان و گیلان و مازندران کارها را بر حسب دلخواه خود فیصله داد. از هر جهت آسوده خاطر گشت و سپس در صدد آزاد ساختن نواحی خاوری کشور، سر و سامان دادن به امورات مشهد و هرات و دیگر شهرها و ولایات شرقی ایران برآمد. و با اوزبیکیان به تسویه حساب پرداخت ...

سفارت مهدیقلی‌خان بیگدلی شاملو

شاه عباس بمحض اینکه قدرتی حاصل کرد و امورات کشور را سر و سامانی بخشید، در صدد برآمد که خاکهای از دست رفته‌ی کشور را بمملکت باز گرداند. برای این کار نخست بادر بار عثمانی تماس گرفت که شاید بدون خونریزی و لشکر-کشی از عهده‌ی این کار برآید. لیکن سلطان عثمانی به هیچوجه حاضر بعقب نشینی و تخلیه‌ی اراضی اشغالی ایران نگردید. سرانجام کار را بدانجا کشانید که شاه عباس با فرمانروایان اروپا عقد اتحاد ببندد و دست بسوی آنها دراز نماید. برای اجرای این نقشه در سال ۱۰۰۷ هجری قمری (۱۵۹۹ میلادی) نخست ستر آنتونی شرسی انگلیسی را که سالها در دربار وی بود، در معیت حسین علی بیات در رأس هیئتی برای انعقاد پیمانهای اتحاد، جلب فرمانروایان اروپا و اتحاد در برابر سلطان

عثمانی بعنوان سفیر از طریق روسیه به اروپا فرستاد. هم‌چنین به آنها اجازه داد که در باره‌ی فروش قالی و ابریشم و اقمشه با دولت‌های اروپایی قرارداد‌هایی ببندند...

در این زمان تسار روسیه باریس فتودوروویچ^۱ بود. وی بامستر و علاقہ‌ی متقابل فرستادگان شاه‌عباس را پذیرفت و شش‌ماه تمام آنها را در مسکو نگاه‌داشت و در روز عید پاک سال ۱۶۰۰ میلادی (شوال ۱۰۰۸ قمری) آنها را بقصد آلمان براه انداخت و «از راه بندر آرخانگلسک و دماغه‌ی شمال و سواحل نروژ به بندر اشتود^۲ در دهانه‌ی رود الب^۳ رسیدند. از آنجا به بندر ایمین^۴ رفتند. در این بندر دوک اولدنبورک^۵ آنان را با گرمی و ملاطفت پذیرایی کرد، از آنجا به شهر پراگ پایتخت بوهم که آن‌زمان مقر امپراطوری آلمان بود روانه شدند.»^۶

ردولف دوم امپراطور آلمان فرستادگان شاه‌عباس را با گرمی و خشنودی استقبال کرد. سیزده کالسکه، شماری از سرداران و درباریان و پنجهزار نفر از سپاهیان خود را به پیشواز آنها فرستاد. با استقبال شاهانه و طمطراق آنها را وارد ساختند و در نزدیکی دربارشاهی به هر کدامشان منزلی مجلل و زیبا معین نمودند.

ردولف نیز مدت شش‌ماه آنها را در پراگ مهمان نمود و پذیرایی مجلل از آنها نمود. برخلاف تزار روس، ردولف دوم امپراطور آلمان پیشنهادات فرستادگان دربار ایران را مبنی بر اتحاد و هم‌آهنگی برضد سلطان عثمانی را با احتیاط پذیرفت.

۱ - Boris Feodorovitch

۲ - Slode

۳ - Elbe

۴ - Emdem

۵ - Oldenberg

۶ - زندگانی شاه‌عباس اول، مجلد چهارم، چاپ سوم، نصرالله فلسفی، تهران ۱۳۵۳

او می‌کوشید که مانع از رفتن فرستادگان شاهنشاه صفوی بدربارهای دیگر پادشاهان بشود و پیشنهاد می‌کرد که نامه‌های شاه‌عبّاس را بوسیله قاصدهای مخصوص خود بدربار پادشاهان اروپا برساند که فرستادگان شاه‌عبّاس به این پیشنهاد رضایت ندادند، سرانجام خود در بهار سال ۱۰۱۰ (۱۶۰۱ م) هجری قمری با تراضی امپراطور بقصد دیدار پاپ عازم ایتالیا شدند...

ردولف پس از عزیمت فرستادگان شاه‌عبّاس، هیئتی را به سفارت ایران روانه ساخت. ترکیب این هیئت که مرکب از هشت تن بود، برای انعقاد قرارداد اتحاد از طریق روسیه عازم ایران شدند. در رأس آنها اتی‌بن کاکاش دوزالون کمنی قرار داشت که مأموریت داشت در مسکو با تمار روسیه در باره‌ی این وحدت و پیمان گفتگو نماید و سعی کند که تزار نیز بر این پیمان و وحدت بگردد. سفیر آلمان مأموریت خود را در روسیه بنحو احسن انجام داد، راهی ایران گردید. در ۲۷ صفر ۱۰۱۲ بهرلنگرودگیلان رسید و از آنجا قاصدی بدربار ایران فرستاد و تا ورودش را بشاه‌عبّاس اطلاع داد. لیکن در نتیجه‌ی تغییر آب‌وهوا و ناچوری و ناسازگاری اغذیه شرقی هر هشت نفر فرستاده سخت بیمار شدند، سفیر و سه تن از همراهانش در لنگرود درگذشتند.

سفیر که مردی خردمند و کارآزموده بود، در هنگام سفارت و وظایف رساندن نامه‌ها و هدایای امپراطور ردولف دوم به منشی این هیئت که ژورژ تکتاندر فن دریابل نام داشت سپرد.

شاه‌عبّاس رابرت شرلی را که تازه از سفر اروپا برگشته بود به استقبال آنان فرستاد و جانشین سفیر آلمان فقط با یک نفر همراهش (بقیه در راه مرده بودند) در یازدهم رجب سال ۱۰۱۲ هجری قمری (۱۵ دسامبر ۱۶۰۳ میلادی) به تبریز رسید و بحضور شاه‌عبّاس باریافت. شاه‌عبّاس در این موقع تازه شهر تبریز را آزاد نموده، سپاهیان عثمانی را شکست داده، عزم تسخیر ارمنستان و سایر نقاط قفقاز را داشت.

ژورژ تکتاندر نیز مدتی ملّتم رکاب وی بود و «در سفرنامه‌ی خویش مطالب سودمندی درباره‌ی تسخیر و تسلیم شدن شهرهای آذربایجان و ارمنستان نوشته»^۱ که شایان توجه است.

در این مدت شاه عباس با نماینده‌ی آلمان مذاکرات مبسوطی نموده، احتمالاً قراردادهایی نیز بسته شد. شاه پس از گرفتن قلعه ایروان بجانشین سفیر آلمان اجازه بازگشت به کشورش را داد.

در این زمان برای نتیجه‌گیری از سفر حسین علی بیگ بیات سفیر نخستین ایران در دربار پادشاهان اروپا، آمدن سفرای اروپا به ایران، مذاکرات و موافقات آنان می‌بایست همه‌ی اینها جمع‌بندی بشود تا نتیجه‌ی نهایی و قطعی بدست آید. این بود که مرد آگاه، سیاستمدار و آزموده‌ای برگزیده شود که در معیت جانشین سفیر آلمان بعنوان سفارت به کشورهای روسیه و آلمان رود. قرعه‌ی این فال در آن لحظه‌ی حسّاس بنام نامی مهدیقلی خان بیگدلی شاملو زده شد. شخص ژورژ تکتاندر در این باره می‌نویسد:

«... شاه مرا احضار کرد و گفت که هنگام بازگشتن من (یعنی ژورژ تکتاندر غ. بیگدلی) نزد اعلیحضرت امپراطور آلمان و بردن جواب نامه‌های او فرارسیده است. در همان حال مهدیقلی بیگ را برای همراهی بامن و باز آوردن جواب امپراطور نامزد ساخت. سپس برسم خلعت یکی از لباسهای خود را با یک اسب عربی و نهصد «اکو» که بر بیشتر آنها تصویر اعلیحضرت امپراطور آلمان و شاه اسپانی و منتخب ساکس دیده‌می‌شد بمن بخشید و شمشیر مرصعی بر آن جمله اضافه کرد»^۲ استاد نصرالله فلسفی جریان این مأموریت مهدیقلی بیگ و بازگشت ژورژ تکتاندر را چنین می‌نویسد:

۱ - زندگانی شاه عباس اول، جلد چهارم، ص ۲۸۸.

۲ - ایتپرسیکوم، Iter-Prssicum - سفرنامه‌ی ژورژ تکتاندر فن در یابل، ترجمه‌ی

شارل شفر، ص ۴۷ تا ۵۰.

«... جانشین سفیر آلمان با مهدیقلی بیک فرستاده‌ی شاه‌عباس و همراهان وی از شهر ایروان بعزم روسیه حرکت کردند. و هشت ماه بعد از تحمل مشقات بسیار وارد مسکو شدند. مهدیقلی بیک از شاه‌عباس دستور داشت که بوریس گودونف تسار روسیه را از پیشرفت‌های وی در ممالك عثمانی آگاه سازد و از کمک‌هایی که تسار روسیه با او در این جنگ‌ها کرده است سپاسگزاری نماید.»^۲

مهدیقلی بیک سفیر ایران با ژورژ تکتاندر در بین راه در شهر غازان به سفیر دیگری که شاه‌عباس بنزد تزار فرستاده بود و حالا با همراهان به ایران مراجعت میکرد برمی‌خورد.

ژورژ تکتاندر در این باره می‌نویسد:

«... این سفیر و همراهانش بما گفتند که تسار روسیه چند هزار سپاه با تفنگچیان قابل و چند عراده توپ به یاری شاه‌عباس فرستاده است تا قلعه‌ی دربند را محاصره کنند^۳ و مخصوصاً از شاه خواهش کرده است که از جنگ با سلطان عثمانی دست نکشد.»^۴

تسار روسیه سفیران ایران و آلمان را با گرمی و مهربانی بسیار می‌پذیرد. مهدیقلی بیک سفارشات و مرقومجات و پیغامات شاه‌عباس را میرساند.

مهدیقلی بیک و همراهانش در ربیع‌الاول سال ۱۰۱۳ ق (اوت ۱۶۰۴ م) مسکورا ترک کرده و از راه دریای بالتیک عازم آلمان شدند.

آنچه که مسلم است پس از ورود به آلمان مدتی در پراگ مانده‌اند، دیگر از

۱ - یکی از این همراهان زینل‌خان بیگدلی شاملو از بزرگترین سرداران رشید شاه‌عباس بود.

۲ - زندگانی شاه‌عباس اول، جلد چهارم، ص ۲۸۸.

۳ - ای‌کاش پاهایشان خشک می‌شد و به‌دربند نمی‌رسیدند. این آقایان پیشاهنگان اشغال اراضی قفقاز و آسیای میانه و غیره بوده‌اند.

۴ - زندگانی شاه‌عباس اول، جلد چهارم، ص ۲۸۸.

تصویر مهدیقلی بیگ بیکدلی
 سفیر شاه عباس در دربار رولفدوم امپراطور آلمان
 کاره اگیدپوس سادلوس. نقاش آلمانی
 مقابل سنه ۷۹۴

نتیجه‌ی مأموریت‌شان در آلمان هیچ‌گونه سند و مأخذی در دست نیست. فقط آثاری که از این سفر نامبردگان بدست آمده است دو قطعه تصویر از «نقاشان‌نامی آلمان موسوم به آگیدیوس سادلرس»^۱ در حدود سالهای ۱۰۱۳ و ۱۰۱۴ هجری (۱۶۰۴ و ۱۶۰۵ میلادی) تصویر او (مهدی‌قلی خان . غـ بیگدلی) و یکی از سرداران ایران بنام زینل‌خان شاملو را که با وی همراه بوده‌اند کشیده است.^۲

بوریس گودونوف تسار روسیه بوسیله‌ی ژورژ تکتاندر نامه‌ای هم برای رودولف دوم امپراطور آلمان فرستاد که در آن شرحی از مناسبات حسنه و دوستانه‌ی خود با شاه عباس و مخالفت و ضدیت با سلطان عثمانی نوشته و ارسال داشته بود که بواسطه‌ی اهمیت تاریخی آن متن نامه را عیناً در اینجا می‌آوریم:

برگردان نامه‌ی

بوریس گودونوف

تسار روسیه به ردلف دوم امپراطور آلمان

«بنام ثالوث الاقدس»

ما تسار و دوک بزرگ، بوریس گودونوف

به‌برادر عزیز والاشان خود، ردلف دوم امپراطور منتخب رومیان ...

آن برادر بسیار گرامی بتوسط سفیر خویش ایتی‌ین کاکاش نامه‌ای مشفقانه‌ای برای ما فرستاده، نوشته بودند که سفیری بدربار شاه ایران روانه می‌دارند، تا با او معاهده‌ای دوستانه بندد و به اطلاع وی رساند که آن برادر گرامی با ترکان در جنگ است و قصد دارد که این جنگ را ادامه دهد و از شاه ایران خواستار است که او نیز بر متصرفات عثمانی بتازد و تمام قوای خود را در اضمحلال قدرت وی بکار بندد.

۱ - Aegidius Sadlers .

۲ - زندگانی شاه عباس اول، مجلد چهارم، چاپ سوم، نصرالله فلسفی ص ۲۸۹، هردو تصویر در این کتاب از نظر خوانندگان خواهد گذشت.

ضمناً برادر گرامی از ما نیز خواسته بودند که در این امر یاری کنیم، وسایل عبور سفیر ایشان اِتی_زن کاکاش را از ممالک خود بسوی ایران فراهم سازیم، و شاه ایران را از رسیدن بمتصرفات خود آگاه کنیم و ترتیبی دهیم که باتوجهات ما مأموریت مشارالیه بخوبی انجام پذیرد.

ما بوریس فتودوروویچ، تسار و دوک بزرگ مستقل سراسر روسیه نامه‌ی آن برادر گرامی را از سفیر ایشان دریافت کردیم و با خوش بینی کامل خواندیم. او امر اکید صادر کرده ایم که وسایل عبور او را از اسب و آذوقه و آنچه برای مشارالیه بممالک شاه ایران لازم است فراهم سازند، تا به آسانی از کشورهای پهناور ما بگذرد. بعلاوه امر کرده ایم که دسته‌ای سوار همراه او باشند.

برای اینکه محبت‌های برادرانه‌ی خود را نسبت به آن اعلیحضرت نشان داده و موافقت خود را با مقاصد ایشان آشکار کرده باشیم، به اعلیحضرت شاه ایران نوشتیم و خواهش کردیم که با برادر گرامی ما ردلف دوم امپراطور رومیان مناسبات برادرانه برقرار سازد و با ایشان برضد سلطان متحد شود.

بهمین نظر جناب یاروسلاوسکی^۱ را با ملتزمین بسیار بسفارت روانه دربار شاه ایران کردیم تا از او خواهش کند که بیاس محبتی که بما دارد، خود فرماندهی سپاهی را که بجنگ سلطان می‌فرستد بعهده گیرد و هرگز با وی صلح نکند. وعده دادیم که در این صورت هروقت که برضد سلطان بجنگ پردازد با او مساعدت خواهیم کرد. اعلیحضرت شاه ایران نیز بخواهش ما خود فرماندهی ارتش را بعهده گرفته، از ممالک خود خارج گشت و بجنگ با سلطان که دشمن آن برادر گرام است قیام کرد. مانیز یکی از رعایای خود الکساندر گروزینسکی^۲ را با سپاه فراوان بیاری وی روانه کردیم.

حکّم و فرمانروایان دیگری هم که ممالکشان همسایه‌ی ایران است و پیش از

۱. Iaroslavski - ۱

۲. Alexandre Grusinski - ۲

این مطیع ترکان بوده‌اند به‌گروزی نسکی پیوسته‌اند. ما تمام این اقدامات را بخاطر دوستی برادر خود «ردلف» امپراطور رومیان و برای اثبات اینکه در هر امری با او موافقم کرده‌ایم. بیاری خدا و کمک ما شاه‌عبّاس بر ترکان شکست‌های سخت وارد ساخته و شهرها و ایالات بسیار از ایشان گرفته، گروهی از آنان مقتول و اسیر ساخته و در ممالک سلطان از کشتن و یغما دریغ نکرده است.

اعلی‌حضرت پادشاه ایران بنا بر خواهشی که از او کرده‌ایم، جنگ با سلطان را همچنان ادامه خواهد داد. اخبار پیروزیهای خود را توسط سفیر خویش مهدی‌قلی بیگ از بستگان نزدیک خود برای ما فرستاده است. همین سفیر مأمور است که بدربار اعلی‌حضرت امپراطور رومیان، برادر ما نیز بیاید و نامه‌ها و دستور-هایی در باره‌ی مسایل سابق‌الذکر همراه دارد.

از آنچه که گذشت آن اعلی‌حضرت مراتب اشتیاق مارا به ابراز مراسم برادری و ارائه‌ی شواهد نیکخواهی درخواست خواهند یافت.

در قصر ما در مسکو، پایتخت کشور روسیه در سال ۷۰۱۲ از خلقت عالم در ماه اوت نوشته شد.^۱

درباره‌ی بعضی از وقایع گیلان در دوران شاه‌عبّاس اول

و سرکرده‌های بیگدلی

واقعه‌ی دیگری که در تاریخ گیلان با دخالت سرکرده‌های بیگدلی شاملو پایان پذیرفت موضوع مخالفت امیر حمزه حاکم آستارا و رفتن حسین خان بیگدلی شاملو بصوب قلعه‌ی شیندان^۲ و رو نهادن امیر حمزه خان به جانب اولکای شیروان می‌باشد.

۱ - زندگانی شاه عباس اول، مجلد چهارم، چاپ سوم، نصرالله فلسفی، ص ۳۲۱

۲ - قلعه شیندان، یکی از قدیمی‌ترین بناهای تاریخی آستارا بشمار می‌آید.

قضیه از این قرار است:

«... چون مدتی بود که امیر حمزه خان طالش حاکم آستارا دم از مخالفت و عصیان زده و در قلعه‌ی شیندان که در نهایت حصانت و متانت بود متحصن گشته بود، حسب الحکم مقرر شد که ذوالفقار خان حاکم اردبیل با سپاه قزلباش بمحاصره‌ی قلعه‌ی مذکور پرداخته، نامبرده را دستگیر و روانه‌ی درگاه معلی بنمایند. ذوالفقار خان قرامانلو با لشکر آذربایجان مدت نه ماه قلعه‌ی شیندان را قبل نموده و در تسخیر قلعه‌ی مذکوره و تصرف ولایت آستارا و لنکران سعی موفور و جهد نامحصور می نمود.»

جمعی کثیر از غازیان عظام و دلیران خون آشام بزخم تیر سخت کمان طالش از پای درآمده و بالاخره طرفین از این گیرودار به تنگ آمده، امیر حمزه خان عرضه داشت نوشته و مصحوب آدم با اعتباری بنزد شاه عباس فرستاده شفاعت برانگیخته عرض می کند که بنده سگ و بنده‌ی آن استان اقبال آشیانم و از بیم عداوت فرهادخان و ترس از آله و ناموس و حفظ جان باین مکان ناپسند قیام نموده‌ام. نواب شاهی حسین خان شاملو را که از مختصان درگاهست روانه این صوب نمایند تا من باو ایمان و اعتماد کرده و قلعه را بدو سپرده به مأمنی که خواهم بروم.

بندگان شاهی ملتمس اورا قبول مبذول گردانیده فرمان داد که حسین خان شاملو از ولایت «بیه‌پس» روانه مملکت آستارا شده امیر حمزه خان طالش را با اهل و عیال و متعلقین مرخص سازد که بهر جا که خواسته باشد برود.

حسین خان در روز پنجشنبه صفر سنه^۱ مذکوره علی آباد فومن را وداع از راه کسگر عازم آستارا گردید. بعد از وصول بقلعه‌ی شیندان و حصول استیمن و رفع استلحاب امیر حمزه خان را با اهالی حرم و فرزندان از قلعه‌ی^۲ شیندان بیرون آورده بقرضه‌ی خشکه دهنده‌ی کشتی‌ها حاضر آورده، روانه‌ی شیروان گردانید.

۱ - در متن حادثه «یکدم» سنه قید نشده است.

۲ - در اصل قریه.

قلعه‌ی شیندان با اولکای آستارا و لنکران تسخیر شده، بضبط و ربط و دارایی ذوالفقارخان و حسین‌خان از آه راه معاودت نموده سالمأ و قایماً بدرگاه رسید:

شعر

«فرستاده باید که دانا بود به گفتن دلیر و توانا بود
بنزد توانا، توانا فرست به دانا هم از جنس دانا فرست»^۱

بلی سرکردگان و بزرگان بیگدلی در حقیقت دانا و توانا و خیرخواه و مصلح و نیک‌اندیش بودند، همیشه بانی کارهای خیر و دافع و رافع کارهای شرّ. همیشه نیاکان و نبایر حسین‌خان و حسین‌خانها از عهده‌ی این چنین کارهای انسانی و عادلانه و نجات‌بخش برآمده‌اند. تاریخ گواه این مدّعا و حقیقت است.

یکی دیگر از شخصیت‌های خاندان بیگدلی شاملو که نامش در «تاریخ گیلان» آمده است نام خنجربیک بیگدلی شاملو می‌باشد. هنگامی که اصلان‌بیک من‌حیث‌الاستقلال در وزارت «بیه‌پس» اشتغال داشت. لیکن مخالفین سرسخت نامبرده با در رأس قرار گرفتن خواجه محمد امین فومنی کلانتر در ظرف دو سال و نیم که اصلان‌بیک در سر کار وزارت بود متمادیاً شکایات عدیده نموده و از درگاه شاه عباس تقاضای احقاق حق می‌نمودند تا سرانجام اصلان‌بیک معزول و منکوب گشت «شاه عباس داروغگی یک حصّهی «بیه‌پس» رشت و توابع را به خنجربیک بیگدلی شاملو عنایت فرموده و داروغگی نصف دیگر را که فومن و شفقت و تولم است به شاهی‌بیک بیگدلی شاملو شفقت نمود.»^۲

دیگری از افراد این ایل که نامش در «تاریخ گیلان» ضبط شده است نام ولی‌بیک قورچی‌باشی بیگدلی شاملو است که از طرف شاه عباس برای دستگیری کامران‌بیک گیلک مأمور می‌گردد و وظیفه‌ی محوله را بنحو احسن انجام می‌دهد و

۱ - تاریخ گیلان ص ۱۱۲ و ۱۱۳.

۲ - همان کتاب، ص ۱۶۲.

کامران بیک در نتیجه‌ی صداقت و حسن خدمت به الطاف شاهانه مباهی و مفتخر می‌گردد و مورد توجه شاه عباس قرار می‌گیرد.^۱

بطوری که در تواریخ دوران صفوی ثبت و ضبط است، پادشاهان صفوی هنگامی که می‌خواستند با ایلی یا سرکرده‌ای یا با شخصیت ممتاز و سرشناسی اظهار مرحمت نمایند یا با خواهر، با دختر و یا با یکی از خواتین نزدیک آن مقام زناشویی می‌کردند، آنها را مجذوب و منسوب خویش می‌ساختند. یا اینکه از دختران درباری و کسان نزدیک خود به آنها شوهر می‌دادند و بدینوسیله آنها را استمالت می‌نمودند، بر نفوذ و اعتبار و حرمتشان می‌افزودند.

مثلاً وقتی که شاه عباس از پسر امیره حمزه خان استمالت و دلجویی می‌نماید، علاوه بر دادن مقام ایالت، دختر حسین خان بیگدلی شاملو را نیز به عقد ازدواج وی درمی‌آورد.

مؤلف «تاریخ گیلان» در این خصوص می‌نویسد:

«... شاه عباس بر سر شفقت آمده ایالت آستارا و توابع را به بایندر خان پسر اکبر امیره حمزه خان عنایت فرموده، علم و نقاره و خلعت فاخره دادند و دختر حسین خان شاملو حاکم هرات را بنا بر سبق آشنایی که سابقاً مرقوم شده، به مشارالیه ارزانی داشتند. وی مدت ۱۸ سال حکومت آستارا کرده وفات یافت.»^۲

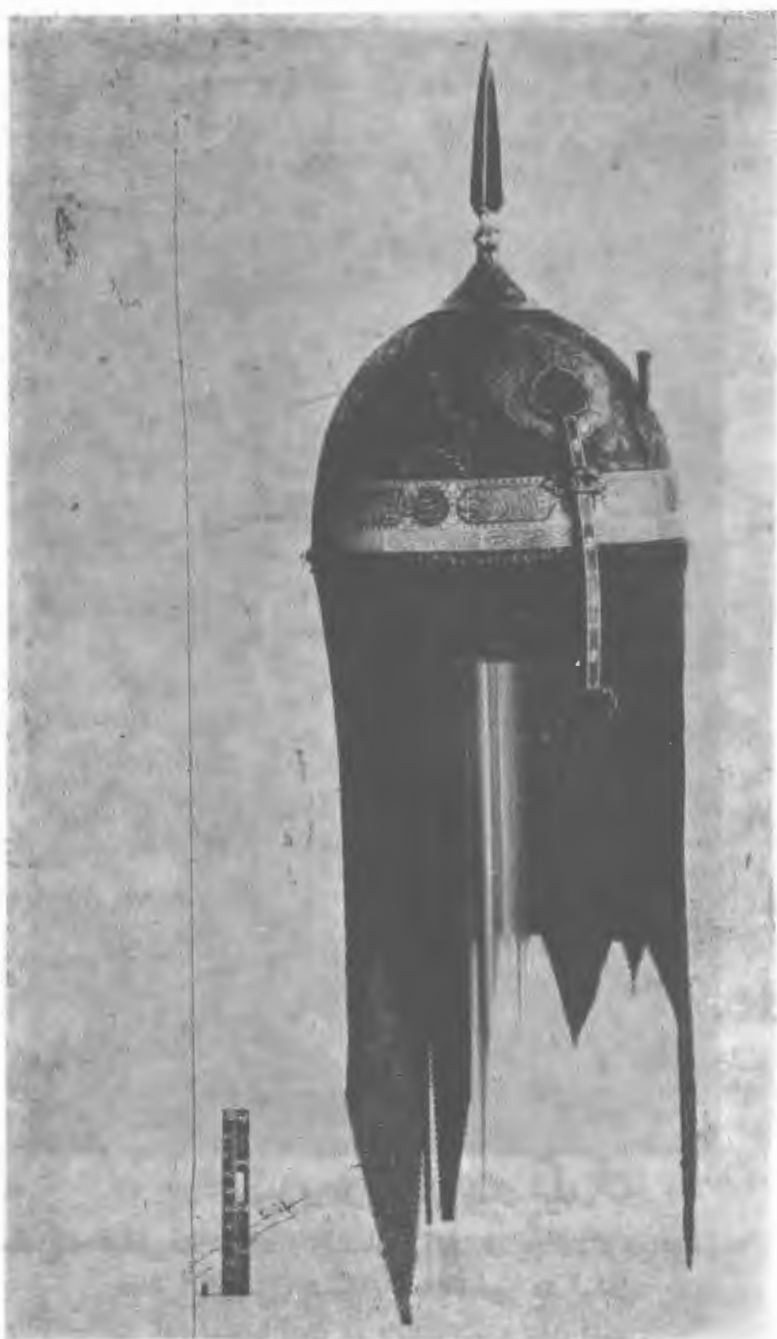
مؤلف «تاریخ گیلان» دنباله‌ی احوالات را چنین ادامه می‌دهد:

«... بعد از آن شاه عباس حکومت مملکت موروث را به ساروخان برادر بایندر خان شفقت نموده و دختر دیگر حسین خان مذکور را در سلك ازدواج مشارالیه انتظام داده حکومت آستارا را بدو بخشید.»^۳

۱ - همان کتاب، ۱۷۱ تا ۱۷۳.

۲ - همان کتاب، ص ۱۷۹.

۳ - همان کتاب، ص ۱۷۹.

کلاه خود زمان صفویه (بریتیش موزیوم)

تصویری از قدح علی بیگ بیکدلی

سفیر شاه عباس در دربار انگلستان ، کار «ریچارد گرین بوری»
نقاش انگلیسی ، هنگام اقامت سفیر در لندن
اصل این تصویر اکنون در «اینندیا انیس» لندن است .

چو آید به مویی توان بر کشید
چو در رفت زنجیرها بگسلد

توجه به سوی شرق،

فتح خراسان و تعیین حسین خان IV بیگدلی شاملو
به حکومت هرات و امیرالامرای خراسان

سرانجام پس از سالها تأخیر و فوت دادن فرصت نهایت در سوم ماه رمضان سال یکهزار و شش ۱۰۰۶ هجری قمری شاه عباس بعزم تسخیر خراسان و آزاد ساختن شهرهای مشهد، هرات، نیشابور و غیره از شهر اصفهان بعزم خراسان بیرون آمده، از طریق کاشان رهسپار خراسان گردید. در راه خبر فوت عبدالله خان اوزبیک را شنید. این خبر تا اندازه‌ای سفر مرشد کامل را سریعتر نمود. پس از توقیف چندروزه در کاشان و آن حوالی به تجهیزات و امور مالی ارتش سر و سامانی نوین داده، شکارکنان از طریق خوار و فیروزکوه روانه‌ی چمن بسطام گردید و توقف فرمودند و «مقرر داشتند که قورچی‌باشی با قورچیان عظام به اردوی ظفر قرین پیوندند و الله‌ویردی‌خان با غلامان و لشکر فارس و گنجعلی‌خان با لشکر کرمان از راه یزد و بیابانک بخراسان آمده، بمو کب نصرت قرین ملحق شوند»^۱

پس بدین ترتیب حرکت آغاز می‌گردد. سرانجام پس از خرابی بصره و زیانهای جانی و مالی جبران‌ناپذیر بسیار، ارتش قزلباش بحرکت آمده، جهت

راندن اوزبیکان از غرب به شرق راه می‌افتد. در این زمان علاوه برهرات شهرهای مشهد و نیشابور نیز در تحت سلطه‌ی اوزبیکان متجاوز و قسمت اعظم خاک خراسان پایمال ستم ستوران و مورد تاخت و تاز آنان می‌باشد.

شاه عباس می‌خواهد نخست با موعظه و نصیحت و تهدید عبدالمؤمن خان جانشین عبدالله خان را ازهرات وسایر شهرهای خراسان بیرون راند. بدون درگیری و خونریزی آب رفته را بجوی آورد و شهرهای از دست رفته را باز ستاند. لذا نامه‌ای مبسوط «مشتمل بر نصایح مشفقانه و سخنان دلپذیر پادشاهانه و وعده و وعید»^۱ برای وی می‌فرستد. از او می‌خواهد «اگر نصایح مشفقانه‌ی ما را بسمع رضا اصغاء نماید اولی این است که دست از ملک خراسان که قدیم داخل ایران و موروثی یکصد ساله این دودمان است، بازداشته، در مقام اتحاد و الفت و اعتذار بوده باشد».^۲ لیکن عبدالمؤمن خان بمصداق این شعر:

ای جان عم این غم ره سودا گیرد

وین پند نه در تو و نه در ما گیرد

تا قبضه‌ی شمشیر که پالاید خون

تا آتش اقبال که بالا گیرد

سر تسلیم فرود نیاورده، آماده‌ی قتال گردید. اردوی شاه عباس بجانب شهر مشهد مقدس پیش می‌رود. در سر راه شهر نیشابور را از وجود اوزبیکان پاک و آزاد می‌سازد و حکومت آنجا را به میرزا محمدخان بیات تفویض می‌نماید.

از طرف دیگر فرهادخان والی آذربایجان که بمصابه‌ی طلایه قزلباش بسوی مشهد پیش می‌رفته، با عبدالمؤمن خان اوزبیک غاصب مشهد درگیر شده، بر او پیروز می‌گردد «خبر کشته شدن عبدالمؤمن خان و بشارت فتح مشهد مقدس را رسانیدند».^۳

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۵.

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۷.

۳ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۶.

شاه عباس نیز با شتاب هر چه تمامتر خود را بمشهد رسانید . از آن طرف «فرهادخان و امراء و اعیان مشهد به استقبال موكب همایون آمده، در طوس بسجده اشرف مشرف شده ، لوازم دعا و ثنا و تهنیت بجای آوردند.»^۱

حسب فرمان «فرهادخان و امرای چرخچی بعزم تسخیر هرات روانه شدند که آن بلادفاخره را به تصرف در آورند.» هنوز از سلطنت رسیدن دین محمدخان و آمادگی همه جانبه وی برای مقابله اخبار دقیق بشاه ایران نرسیده است.

شاه عباس از طوس بقصد احرام طواف مرقد حضرت امام هشتم روانه شد. به محض اینکه از دور بدیدار انوار گنبد آن حضرت نایل آمد از اسب پایین آمده وبا پای برهنه بقیه راه را پیمود. با زبان حال صمیمانه و مخلصانه چنین ترنم می کرد:

شکر خدا که از مدد بخت سازگار

کامی که خواستم ز خدا شد میسر

آن دولتی که می طلبیدیم سالها

این است از عنایت حق در برابرم

در همان جا بود اقخان چگنی بحکومت شهر مشهد تعیین شد . فرمان صادر نمود که قنادیل طلا و نقره و زیورآلاتی که از طرف مرشدقلی خان حیف و میل شده بود بدست آورده . در سر جای خویش بگذارد و آستانه ی مقدس را مرمت و تعمیر نماید. پس از زیارت ضریح مبارک به چهارباغ رهسپار گردیدند « در آنجا اسیران اوزبکیه را که در جام گرفتار غازیان خون آشام شده بودند ، بنظر اقدس رسانیدند و از اقوال ایشان ... به تحقیق پیوست که دین محمدخان طرح سلطنت انداخته خاطر بحراست ولایات خراسان قرار داده و عسدد لشکریان او را تا بیست هزار مذکور می ساختند.»^۲

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۷ .

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۸ .

پس مرحله‌ی بعدی که جنگ در اطراف هرات است، قوی‌ترین مراحل این یورش غرب‌بشرق شاه‌عبّاس خواهد گردید. زیرا در اینجا با سپاهی قریب بیست هزار نفر روبرو شده، درگیر خواهد گردید.

باز هم فرهادخان و امرای چرخچی همان روز ورود شاه‌عبّاس بمشهد مقدّس، مأمور پیشروی و فتح خراسان می‌گردند. منظور شاه‌عبّاس از این شتاب‌این است که هنوز اوزبیکان آماده نشده‌اند، غافلگیر شوند و نتوانند اسباب قلعه‌داری هرات را فراهم نمایند.

شاه‌عبّاس سه روز در مشهد توقف نموده، خود با شتاب هرچه تمامتر در پشت‌سر فرهادخان بجانب هرات برآه می‌افتد. بوداقخان چگنی و شاه‌قلی سلطان بیات را با پانصد نفر از غازیان نبرد آزموده‌ی قزلباش برای راندن اوزبیکان از شهرهای نسا، ابیورد و مرو فرستاد که «مملکت موروث را بدست آورند».

در اواخر ماه ذی‌الحجّه الحرام اردوی شاهانه به فرهادگرد جام می‌رسد «در این منزل محمودبیک بیگدلی شاملو برادر اسلام‌بیک یوزباشی که در فترت هرات به‌هند رفته بود در این وُلا از هند بازگشته بهرات رسیده بود که وی از جمیع احوال آنجا واقف بود و از کمای حالات آگاه و خبردار، عرض کرد:

«... دوسه هزار از هزارجات قبایل دور او جمعند».^۱ محمودبیک مرد سپاهی و روزگار دیده بشاه گفت: «اما از رسیدن موکب شاهی بدین مقام اطلاع ندارند: گمان دارند که هنوز در حدود بسطامند و قرار مقابله و مقاتله با فرهادخان و امرای عظام که پیش‌رفته‌اند با خود داده‌اند».^۲

شاه‌عبّاس از اطلاعات دقیق و قطعی و مفید محمودبیک استفاده‌ی نظامی کامل نموده، بایک حیلۀ جنگی^۳ و عقب‌کشاندن موقتی فرهادخان از موضع خود و با

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۸ و ۵۶۹.

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۶۹.

۳ - برای بیشتر معلومات بدست آوردن در این باره نگاه کنید همان کتاب ص ۵۶۹ و ۵۷۰.

خارج ساختن دین محمدخان از قلعه‌ی هرات، ضربه‌ی قطعی و نهایی بر سپاهیان لوزبیک زده، بر آنان چیره گردیده و مضمحل نمود، و خود خان لوزبیک نیز بقتل رسید. بقیة السیف قشون او راه بخارا و سمرقند پیش گرفتند...

«... القصة در آن جنگ بسیاری از معارف سپاه (لوزبیک . غ بیگدلی) کشته شدند. اکثر امرای لوزبیک به خصوصاً حاجی بی حاکم هرات و فاجویی بهادر و میرزا عبدالله منقط و محمد مراد بی و محمد یار اوغلان و سایر امراء بعضی در معرکه بقتل رسید، بعضی گرفتار شدند و از سرداران معتبر کسی بیرون نرفت. غازیان جلادت شعار تا سرخیابان و حوالی کارزارگاه و از آنجا تا کهدستان مخالفان را تعاقب نمود، قتل به افراط کردند و عدد قتیلان به چهار هزار کس رسید.»^۱ و بدین طریق انتقام خون شهیدان در راه استقلال و تمامیت ارضی ایران با در رأس قرار گرفتن سردار رشید و جانباز علی قلی خان بیگدلی شاملو و دیگران از لوزبیکان نیز گرفته گردید.

مطابق نوشته‌ی اسکندر بیک ترکمان در این جنگ عظیم و پیروزی نمایان تلفات غازیان قزلباش بسیار کم بوده، با آنکه مهاجم بوده اند لیکن بسبب برتری تعلیم و روحیه و ایمان بر حقانیت خود، اینگونه مظفر و موفق گردیده اند. در باره ضایعات این جنگ اسکندر بیک می نویسد :

«... در این معرکه از عساکر منصوره کسی که نام و نشانی داشته باشد به غیر از ولی بیک یوزباشی استاجلو و قاسم بیک جلودار شاملو ضایع نشد و عدد کشتهگان بصد نفر نرسید.»^۲

پس از کشته شدن دین محمدخان و تصرف هرات شاه عباس امراء و سرکردگان و بزرگان قزلباش و همه‌ی آنهایی که نوعی از انواع رشادت بخرج داده بودند تلطیف فرموده، هر یک را در فراخور حال و خدمتشان درجه و مقام و منزلت و ملک و مال و

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۷۰ .

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۷۲ .

انعام بخشید. «و چون در عراق نوید حکومت هرات به فرهادخان داده بودند اگر چه در آن جنگ بجهت شکستی که خورده بود باطن اقدس از او غبار آلود بود، اما بوعده وفا فرموده زمام ایالت و دارایی هرات و امیرالامرای خراسان را به کف باب کفایت و قبضه‌ی اقتدار او نهادند. و کلای او در مقام ضبط و نسق مملکت درآمده، اکثر مردم او در شهرها جا گرفته بودند، که در این اثنا از اقتضای قضا و تقدیرات آسمانی قضیه عجیبه قتل فرهادخان بوقوع پیوسته حکومت دارالسلطنه‌ی هرات و امیرالامرای کل خراسان به حسین خان قورچی شمشیر شاملو قرار گرفت.»^۱ (این حسین خان بیگدلی شاملوی چهارم از ایل جلیل بیگدلی می باشد.)

در کتاب «تذکره الملوك» درباره‌ی حسین خان بیگدلی شاملو چنین آمده است: «... قورچی باشی روزگار شاه عباس بزرگ حسین خان شاملو است که در سال ۱۰۰۰ هجری حاکم قم بود و سپس در سال ۱۰۰۷ هجری در همانجا درگذشت.»^۲ صاحب «عالم آرای عباسی» می نویسد:

«... حسین خان شاملو بیگلربیگی که از ملازمان قدیمی حضرت اعلی بود و بحسن خدمات لایقه و قدمت خدمت مورد تربیت و ترقی گشته، بیست سال بود که در کمال اقتدار و استقلال والی نافذ الامر دارالسلطنه‌ی هرات و بیگلربیگی خراسان بود. در احکام و مناشیر پیرغلام قدیمی خطاب می شد. در این سال مریض گشته، با اجل طبیعی فوت شده، بدارالملک بقا پیوست و حسب الامر آن حضرت (شاه عباس . غ . بیگدلی) که طبع همایونش معیار حق شناسی است، در روضه‌ی مقدسه‌ی رضویه اعلی مشرف الصلوة والتحیه مدفون گشت. خلف صدقش حسن خان بجای پدر منصوب گشته الکاء و قشون و منصب جلیل القدر امیرالامرای خراسان به او تفویض یافته به لوازم دارایی پرداخت.»^۳

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۵۷۴.

۲ - تذکره الملوك، ص ۲۷.

۳ - عالم آرای عباسی، ص ۹۴۲.

درست است که حسین‌خان بیگدلی شاملو در اصل استحقاق رسیدن به این مقام را داشت و بجای پدرانش می‌بایست بنشیند. ولی باید به جباری، خونخواری، و قدرندانی شاه‌عبّاس نگریست که سرداری چون فرهادخان، فاتح نیشابور و مشهد و هرات را به هیچ و پوچ در حین موفقیت و کامیابی، در حین فتح و ظفر بی‌خود و بی‌جهت در میدان کارزار بقتل می‌رساند. بعداً هم افسوس می‌خورد. و پشیمان می‌گردد.

«... اما حضرت‌اعلی‌شاهی بعد از وقوع این واقعه همیشه در این حال (یعنی در این باره غ. بیگدلی) از دو جهت اظهار ملال می‌فرمود، یکی آنکه بر توجهات شاهانه که در عرض چندین سال در تربیت او بظهور آورده، بدین مرتبه رسانیده بودند حیف می‌خوردند. دیگری آنکه مبادا دورنشینان بساط عزّت که خبری از اطوار نزدیکان ندارند به‌امور دیگر حمل نمایند.»^۱

راستی که شاهان و جباران چقدر بی‌اعتبار و غدارند و ستم‌پیشه. مردم را می‌کشند و بهانه‌های بی‌جهت گانه می‌آورند و افسوسهای ناجوانمردانه می‌خورند، تاریخ و انسانیت را لکه‌دار می‌سازند. بیچاره آن کسانی که برای این قبیل پیشوایان بی‌اعتبار و عاری از عاطفه و انسانیت چشم‌امید و انتظار دوخته و از آنان توقع آدمیت داشته، و عمر عزیزشان را در خدمت آنان مصروف نموده‌اند.

نوروز سال یکهزار و نه هجری قمری که مصادف با چهاردهمین سال جلوس شاه‌عبّاس اول بوده موکب شاهی در شهر مشهد نزول اجلال داشت. پس از برگزاری مراسم نوروزی، برای انجام بعضی از مقاصد خود عزیمت هرات کرد. حسین‌خان بیگدلی شاملو حاکم آن‌شهر استقبال شایانی بعمل آورد.

شاه عبّاس دستور داد که حاجی محمدخان والی خوارزم و نورمحمدخان والی مرو شاه جهان به اردوی سلطنتی احضار شدند که در باب باره‌ای مهمّات ماوراءالنهر با ایشان مشورت بشود. حاجی محمدخان امتثال فرمان نمود. لیکن

نورمحمدخان سرازفرمان پادشاهی پیچیده و از فرمانبری و آمدن بدرگاه خودداری نمود ...

در این سال حکومت بلخ در نتیجه‌ی سیاست و کاردانی شاه‌عبّاس اول بدون جنگ و خونریزی از عبدالامین‌خان بدست محمد ابراهیم‌خان که پناهنده درگاه پادشاه صفوی بود افتاد و نفوذ و قدرت مرشدکامل در ماوراءالنهر روی به افزایش نهاد «و ولایات میمند و فاریاب و اندخود و شبرغان و بلخ و مضافات تا آن حدود بدخشان به محمد ابراهیم‌خان اضافی گشت.» و تا هنگامی که شاه‌عبّاس در سرزمین خراسان بود ارتباط منظم مابین شاه و خان برقرار بود و محمد ابراهیم‌خان خود را تابع و نجات‌یافته‌ی شاه‌عبّاس می‌شمرد.^۱

گفتیم که نورمحمدخان اوزبیک از آمدن بهرات خودداری نموده، از امثال فرمان شاهانه استنکاف ورزید. سر از دولتخواهی پیچید. از طرفی نامه‌هایی که قبلاً وی به عبدالامین‌خان نوشته بود، در آن نامه‌ها نسبت به پادشاه صفوی اظهار دشمنی و نسبت بحاکم اوزبیک ابراز دوستی و اخلاص کرده بود، بوسیله‌ی ابراهیم‌خان بدست آمد و بحضور شاه‌عبّاس فرستاده شد که موجب نقار و کدورت بیشتر شاه‌عبّاس گردید. هم‌چنین رسیدن اخباری در باره‌ی افکار و کردار ناموزون وی به اردوی شاه‌عبّاس به کرات دال بر آن بود که نورمحمدخان در فکر عصیان و طغیان است و شاه را بگرفتن تصمیم جدی و ادار می‌ساخت.

در این موقع نورمحمدخان نیز از مرو بجانب ابیورد حرکت نموده، در میان نورمحمدخان و بعضی سران و فرماندهان قزلباش تماسهای خصمانه بوقوع پیوست. این قضایا چون بگوش شاه‌عبّاس رسید، بقصد اشغال مرو و ابیورد و گدو شمالی نورمحمدخان از هرات بیرون آمده، از راه سرخس روانه‌ی آن سامان گردید. «حسین‌خان بیگدلی شاملو بیگلربیگی خراسان را با بکتاش سلطان حاکم مادو چاق و قنبرخان بیگدلی شاملو حاکم غوریان و ابن حسین‌خان حاکم سرخس و امیران قبایل اتباع

حاکم هرات از چهچچه برسر مرو فرستادند که قلعه را محاصره نمایند و خود . . . برسر ابیورد تشریف برده قلعه را محاصره فرمودند . . . و مناشیر مطاعه باحضار لشکر عراق و فارس و خراسان فرستادند . مقرر داشتند که بوداقخان حاکم مشهد مقدس معالی ومیرزا محمد سلطان بیات حاکم نیشابور به کمک حسین خان برسر مرو روند .^۱

قلعه‌ی ابیورد در برابر اردوی شاه عباس تاب مقاومت نیاورده ، سقوط کرد و غازیان قزلباش بر حسب فرمان متوجه قلعه‌ی مرو شاه‌یجان گردیدند و قلعه را محاصره کردند.

نورمحمدخان از شنیدن سقوط و تسلیم قلعه‌ی ابیورد و مشاهده ورود اردوی پادشاهی به قلعه‌ی مرو شاه‌یجان یکدفعه از خواب غفلت بیدار شده، مانند سرخوشی که بهوش آمده باشد از کرده‌ی خود نادم شد. یگانه راه‌چاره در این دید که از افعال و اعمال ناهنجار خود پشیمان گشته ، دست توسل بدامن مرشد کامل زند، با اعتراف به گناهان خود استدعای بخشش نماید. لذا پیام آوری برگزید و از قلعه بیرون فرستاد اعتمادالدوله حاتم بیگ و بسطام آقا ترکمان را خواستار شد که با ایشان دیدار نموده ، ملتمسات خود را ضمن عذرخواهی معروض دارد . این تدبیر نتیجه‌ی مثبت داد. شاه عباس از سر تقصیرات وی گذشت. او را با فرزندان و نزدیکان و متعلقان کوچانیده ، به شهر زیبا و غریب نواز شیراز فرستاد . « و هر روز مبلغ ده هزار دینار عراقی که بعرف اهل عجم يك تومان تبریزی است جهت معیشت او تعیین یافت. »^۲ می‌توان گفت که از رویدادهای مهم سال ۱۰۰۹ هجری قمری که مصادف با چهاردهمین سال سلطنت شاه عباس کبیر است یکی نیز همین طغیان نور محمدخان اوزبیگ و ارتش کشی شاه عباس بسوی ابیورد و مرو شاه جهان و تسلیم نورمحمدخان و اعزام وی بشهر شیراز است و «در این هنگام قنبرخان شاملو حاکم غوریان بود در

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۶۰۳ و ۶۰۴ .

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۶۰۴ و ۶۰۵ .

محاصره مرو شرکت داشت. قنبرخان شاملو یکی از سرداران ایل بزرگ شاملو است که بهروزگار شاه عباس بزرگ حاکم غوریان بوده است.^۱

حسین خان زیاد اوغلی فاجار حاکم استرآباد نیز که به تسخیر قلعه‌ی نسا مأمور بود ولایت نسا و ابیورد و باغباد را مسخر گشت و حکومت آن دیار به ملکش سلطان ولد بکتاش خان سپرده شد. شاه عباس پس از سروصورت دادن به مهمان خراسان و انتظام محالات شرقی کشور متوجه عراق شد. با فتح و ظفر و اقبال بدار السلطنه‌ی قزوین بازگشت، پس از توقف یکماهه بسوی اصفهان رهسپار گردید.

تسلط باقیخان بر ماوراءالنهر و عزیمت مجدد شاه عباس به هرات و بلخ برای سرکوبی وی

محمد ابراهیم خان که با اراده و سعی شاه عباس بسلطنت بلخ رسیده بود. برخلاف رأی پادشاه صفوی خدای نظری را که ستون مملکت بود بقتل رسانید و مملکت را بدست جهال و نالایقان سپرد. خود به عیاشی و باده‌نوشی پرداخت. در این طریق از میزان اعتدال خارج گردیده، بادست خود مرگ زودرس خود را فراهم ساخت. در سال ۱۰۰۹ ه. ق دیده از جهان بریست. حریف نیرومند و مترصد او باقیخان که در این هنگام قلعه حصار را محاصره کرده بود از این حادثه بهره‌برداری نموده، دست از محاصره‌ی قلعه حصار برداشت، به تسخیر هرات همت گماشت و بمحاصره‌ی آنجا پرداخت. در اندک مدتی آنجا را تصرف نمود «و مملکت بلخ و اندخود و شبرغان و میمنه و فاریاب و مضافات تاکنار آب مرغاب بحیطه تصرف او درآمد و از تسخیر و فتح آن ولایت تمامت قندز و بقلان و ختلان و حصارشادمان تا درود بدخشان ضمیمه‌ی ماوراءالنهر و سایر ممالک گشته، پایهی قدرت و منزلتش به اوج ثریا رسید.»^۲

۱ - همان کتاب - ۱ - ص ۱۰۸۴ .

۲ - همان کتاب - ۱ - ص ۶۰۶ و ۶۰۷ .

اما شاه خواجه و یار محمد میرزا و شیرافکن میرزا و عرب محمد آتایق و دیگر سلاطین زاده‌های مخالف فرار نموده ، به هرات رسیده ، برای استمداد بجانب اصفهان روانه شدند . بحضور پادشاه ایران رسیده ، مورد نوازش و تلطیف قرار گرفتند .

پس از چند روزی استراحت در اصفهان حسب اشاره شاه عباس آنها را در حوالی قزوین در مکان مرقه و مناسب با تأمین هزینه‌ی کافی جابجا نمودند ، که تانهضت اردوی قزلباش در آنجا بمانند . در موقع عمل در رکاب شاهانه بجانب خاوران رهسپار گردند .

شاه عباس از سالها پیش ندی داشت که یکباره پیاده از اصفهان تا مشهد بزیارت قبر امام هشتم شیعیان برود . موقع را مناسب شمرده و تهیّه‌ی عزیمت نمود و در ظرف ۴۸ روز فاصله‌ی بین اصفهان و مشهد را پیمود .

غلام شاه مردان شاه عباس

شه والا گهر خاقان امجد

بطوف مرقد شاه خراسان

پیاده رفت با اخلاص بی حد

چو صدقش بود رهبر یافت توفیق

که فایز شد بدان فرخنده مقصد

چو از ملک خراسان روبره کرد

بدان مطلب رسید از بخت سرمد

دبیر عقل بهر نیکنامی

نوشت این نکته بر طاق زبرجد

پیاده رفت و شد تاریخ رفتن :

ز اصفهاهان پیاده تا بمشهد = ۱۰۰۸

شاه عباس روزگاری در خراسان گذرانید . ظاهراً بطاعت و عبادت و خادمی

آستان قدس رضوی پرداخته در باطن نیز برای بدست آوردن بلخ و بعزم سرکوبی باقیخان و خوابانیدن عصیانوی و سپردن بلخ به دو پادشاهزاده‌ی پناهنده به تهنیه‌ی ارتش کشی و جنگاوری می‌پرداخت.

در این جنگ از سران و سرکردگان و جنگاوران ایل جلیل بیگدلی شاملو در مقیاس وسیع استفاده می‌نماید. باز مثل روزگاران گذشته و مواقع کار و عمل برای هرگونه مشکلات و معضلات و برای اجرای اکثر مأموریت‌های مهم افراد و آحاد ایل و اویماق بیگدلی شاملو است که سینه‌سپر و جان‌درکف پیشگام و پیشاهنگ است ...

هنگامی که شاه عباس در شهر مشهد و هرات بود از طرف باقیخان نمایندگانی با تحف و هدایا بحضور پادشاه ایران اعزام گردید و طرح مراتب دوستی و موافقت پایه‌گذاری شد. ولی شاه عباس که خواستار آن بود که «ولایت بلخ و محال اینطرف آبر»^۱ بفرضندان عبدالله خان که به او پناهنده شده بودند بدهد و مسئله را باین ترتیب فیصله بدهد، یعنی باقیخان به ماوراءالنهر و ترکستان که ملک موروثی اش می‌باشد قناعت نماید. لیکن باقیخان به این پیشنهاد منصفانه راضی نشده، بمصلحت مرشد کامل تن در نمی‌داد. این بود که شاه عباس مصمم شد که متوسل بقوه‌ی قهریه گردیده، با زبان شمشیر با خان اوزبیک مسئله را حل کرده باشد. این بود که «احکام مطاعه به احضار امرا و عساکر نصرت قرین شرف صدور یافت. منشور عنایت بشاهخواجه و یار محمد میرزا و رفقا که در دارالسلطنه‌ی قزوین بودند اصدار یافت که «موکب عالی سلاطین زاده‌ها روانه‌ی خراسان گردند.»^۲

از آنطرف نیز باقیخان با پیش‌بینی حوادث و جهت آمادگی و پیشدستی «در مقام ضبط سرحد جیجک‌کو درآمده، نیرو متمرکز نمود و دم از خونخواهی برادر زد و به لاف و گزاف‌گویی آغاز کرد و همین حوادث نیز سبب تسریع اردو کشی و

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان، مقدمه و فهرست به کوشش امیرج افشار، شامل نیمی از جلد دوم و جلد سوم، تهران، دیماه ۱۳۳۵، ص ۶۱۴.

یورش به بلخ گردید و بنا بمندرجات تسواریخ حادثه در اوایل تابستان سال ۱۰۱۱ هجری قمری مطابق شانزدهمین سال سلطنت شاه عباس اول وقوع گردید. بنا بنوشته‌ی اسکندر بیک فرمان شاه مقرر شد که در این یورش موازی سیصد عرابه توپ و ضربزن و یراق و ده هزار تفنگچی خراسان و عراق در موکب همایون باشد.^۱ و تعداد کل سپاهیان قزلباش از حدود پنجاه هزار نفر بیشتر است. باید به این مطلب نیز اشاره نمود که در صحنه‌ی این کارزار نیز از سران و سرکردگان و جنگاوران ایل جلیل بیگدلی شاملو بطور کامل و در مقیاس وسیع استفاده گردیده و بار سنگین جبهه‌ی جنگ با دوش پرتوان آنان کشیده می‌شود.

بمحض اینکه درگیری آغاز می‌گردد، برای کشف محل تمرکز نیروی دشمن و ضربه زدن نخستین و مضمحل ساختن آن تنی چند از سرداران و جنگاوران نیروی قزلباش اعزام می‌گردند و بقول اسکندر بیک ترکمان :

«... از مشهد مقدس علی‌قلی خان^۲ شاملو و قرچقای بیک شاملو غلام خاصه شریفه را سر کرده فوجی از لشکر ظفرقرین فرموده بتاخت ولایت میمنه و جیچنگکو فرستادند که آن سرحد را که همیشه محل ییلاق اولوس و اویماق اوزبیکیه است از وجود دشمن پرداخته، نهب و غارت نمایند.»^۳ و اردوی شاه عباس از مشهد راهی هرات گردید.

اسکندر بیک می‌نویسد :

«... سرداران شاملو این مأموریت را بنحو احسن اجرا نمودند» علی‌قلی خان و قرچقای بیک آن ولایت را نهب و غارت نموده، هر کس از اوزبیکیه و اویماق و احشام آنان بمحاربه آمدند، مردان ایشان طعمه‌ی شمشیر غازیان... و نساء و صبیان نشان بهذل اسارت گرفتار آمدند. سرها و اخترم^۴ ها با چندین هزار اسیر آورده، در دار السلطنه‌ی

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۱۹ .

۲ - این علیقلی خان دوم است یعنی علی‌قلی خان پسر حسین خان بیگدلی شاملو نیست.

۳ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۱۹ .

۴ - ترم غنیمت - تنگی از قبیل اسب و سلاح و باربندی دشمن که پس از کشته شدن وی تصاحب می‌شود. فرهنگ معین .

هرات بنظر اشرف درآوردند.^۱

طبق معلومات و آمار دقیقی که از شمار سپاهیان دشمن به شاه عباس می‌رسد، در این نبرد باقیخان و برادرش محمد و لیخان دارای بیست هزار مرد جنگجو و کارزار دیده است. ارتش پادشاه صفوی هم از لحاظ شماره (۵۰ هزار نفر) و هم از جهت روحیه برتری فوق العاده بوسپاه دشمن دارد. فرماندهی توپخانه که در جنگ آن روز حایز اهمیت فراوانی بود، به قرچقای بیگدلی شاملو سپرده می‌شود. «امارت توپخانه و سوداری جمیع توپچیان و تفنگچیان به قرچقای بیگدلی تفویض یافته ... و چرخچی گری^۲ این سپاه رزمخواه به ایالت پناه حسین خان شاملو حاکم هرات، و سایر امرای خراسان مثل بکتش (بکتاش) خان حاکم مرو، محراب خان حاکم خواف و باخزر، اسماعیل خان آلپلو حاکم فراه، نجفقلی خان شاملو حاکم قاین و غیر ذلک تفویض یافته و مقرر شد که امرای چرخچی که از سواره و پیاده و تفنگچی که دوازده هزار نفر بودند، نیم فرسخ پیشتر از اردوی معلی نزول و ارتحال نموده باشند.»^۳

قرچقای بیگدلی فرمانده توپخانه با ده هزار نفر توپچیان و تفنگچیان خود با آرایش محصور و توپها بر عرابه‌ها سوار شده از عقب ارتش درحرکتند و «از امرای قزلباش نیز مثل مهدقلی خان ایشیک آقاسی باشی شاملو و غیر ذلک به کمک تفنگچی و خدمت توپخانه معین شدند.»^۴

موکب شاه عباس پشت سر توپخانه و با تعدادی افراد نخبه و برگزیده و امرای رزم آزموده و نبرد دیده درحرکت بودند «و بعد از توپخانه و تیپ تفنگچی موکب همایون پادشاهی با اعلام ظفر و پیروزی افراخته درحرکت می‌آمدند، امرای عالیشان

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۱۹ .

۲ - چرخچی جلودار .

۳ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۲۰ .

۴ - همان کتاب صفحه ۶۲۰ .

مثل الله ویردیخان، قورچی باشی علی قلی خان شاملو، ندرخان مهرداد، گنجعلی خان حاکم کرمان و امثال ذالک... در ظل اعلام طفر فرجام نزول اجلال و ارتحال می نمودند.^۱ ولی در این اردو کشتی بدلایلی که ذکر خواهیم نمود، درگیری جدی و سرنوشت ساز روی نداد.

پس بطوری که مشاهده می شود افراد و سرکردگان بیگدلی شاملو همیشه و در تمام سطوح جبهه، ابتکار عمل را بدست گرفته حاضر یراق و آماده بودند. و اگر هم جنگهای کوچکی پیش آمده، آنها اشتراک نموده اند مانند نجفقلی خان شاملو، قاسم بیگ یساول باشی قورچی شاملو و غیره.^۲

باقیخان مردی هوشیار، سرکرده ای لایق و زبردستی بود که با جنگ و گریزها، با زدن دستبردها و جنگهای پراکنده با سپاه قزلباش جنگ و گریز می کرد و تن به درگیری قطعی و سرنوشت ساز نمی داد و بقول صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» تا قرب یکماه لشکرهاي ایران و توران در مقابل یکدیگر نشسته بودند، اصلاً محاربه ای میان ایشان بوقوع نمی پیوست.^۳

از طرفی در سپاه قزلباش بیماری اسهال شدت یافته بود و سبب اضطراب و اضطرار فراوانی گردیده، تا سرانجام در مشاوره ی نظامی شاه عباس می گوید: «... غرض ما از این نهضت امداد سلاطین زاده ها و حصول نیکنامی بود. اگر باقیخان بنوعی که همیشه لاف می زده، بمقابله موکب همایون می آمد، ما نیز صف قتال آراسته آنچه مقدور الهی بود بحیز ظهور می رسید، حالا که او از جنگ روبرو تقاصر ورزیده، صرفه ی کار خسود ملاحظه می کند ما چرا ملاحظه نکنیم؟»^۴

۱ - همان کتاب صفحه ۶۲۰ و ۶۲۱.

۲ - همان کتاب صفحه ۶۲۸ و ۶۳۰.

۳ - همان کتاب - ۴ - صفحه ۶۲۶.

۴ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۲۸.

البته این ملاحظه و منطق شاه عباس درست نیست. چون خود او داوطلبانه از اصفهان بلند شده تا مشهد پیاده آمد، ماهها آمادگی و تدارك حرب دیده، به هرات رفته و از آنجا به سوی بلخ و سایر متصرفات باقیخان حمله نموده، حالا که بمقاومت جدی و با جنگ گریزهای ماهرانه دشمن روبرو می شود ادعای «صرفه‌ی کار خود» می نماید.

شاه عباس بدون گرفتن نتیجه منظور و رسیدن به هدف و مقصد خود، بعلت گرمای فوق العاده‌ی منطقه و شیوع بیماری اسهال در میان سربازان خواهی نخواهی عقب نشینی می نماید. در حین عقب نشینی نیز همیشه تا رسیدن به سرزمین های ایمن مورد دستبردهای سپاهیان باقیخان بویژه کمانداران چاچی وی قرار می گیرد که نسبتاً تلفات قابل توجهی نیز به قزلباشان وارد می آید «هر کس از بیماران فوت می شد در همان جا به نوعی که مدفن معلوم نباشد به تدفین او می پرداختند.»^۱

اردوی قزلباش در این مرحله‌ی عقب نشینی با احتیاط بسیار، در عین حال بسیار کند حرکت می کرد، زیرا تعداد بیشتر غازیان بیمار بودند. مرحله‌ی احتیاط به اندازه‌ای بود که اسکندر منشی می نویسد:

«... به امرای یوزباشیان اکتفا فرموده، یوزباشیان و قورچیان عظام بطرف دست راست اردو و جمعی بطرف دست چپ تعیین شده بود که نیم فرسخ بلکه کمتر می رفته باشند که اگر اوزبیکیه اراده نمایند که علی الغفله دستبردی کنند، ایشان آگاه باشند.»^۲ مع هذا در چند جا از طرف جنگاوران اوزبیک شیخون ها و دستبرده هایی زده شد. تلفاتی نیز به قزلباشان وارد آمد از آن جمله دستبرد در حوالی قتلش، شبرغان و غیره.

شاه عباس سرانجام بدون گرفتن نتیجه‌ی مطلوب و دادن تلفات قابل توجه وارد شهر هرات گردید «و دارالسلطنه‌ی مذکور بمسامع جلال رسید که باقیخان

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۲۸.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۳۰.

لشکری به جیجکتو فرستاده و اراده دست‌درازی بسرحداث خراسان دارد.^۱

می‌بینیم که به‌ناچار اسکندر بیک منشی نیز می‌نویسد :

«... والحق در این سفر حضرت اعلیٰ بنفسه الشریف متحمل انواع شداید گشته، عسا کر مذکوره زحمت بسیار کشیدند . جمعی کثیر از هر طایفه بمرض اسهال تلف شدند چنانچه بسیاری از فقرای لشکر و مردم فرومایه که بیمار خود را نمی‌توانستند بار کرده بمنزل رسانند از عالم عبرت و بیم آنکه مبادا اوزبیکیه مرده کُشی کرده سراورا ببرند. هنوز آخرین رقم از حیاتشان باقی بود که در خاک می‌کردند.»^۲ یعنی زنده بگورشان می‌ساختند.

اردوی رنج و عذاب دیده‌ی قزلباش با عدم موفقیت از این جنگ، چند روزی در هرات استراحت نموده بجانب عراق توجّه نمود. «و به سلاطین زاده‌های اوزبیکیه به یار محمد میرزا و رفقا رخصت قزوین داده که در محالی که به ایشان شفقت شده بود ساکن گردند.»^۳ خود اوایل پاییز وارد اصفهان گردیدند. باقیخان نیز پس از یک سال جولان و چپاول و استبداد سرانجام در سال یک هزار و سیزده هجری قمری به اجل طبیعی درگذشت.

توجّه به آذربایجان و تسخیر تبریز

عراق و فارس گرفتنی به شعر خویش حافظ

بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است

حافظ

اردوی قزلباش با اشتیاق توصیف‌ناپذیر با سرفرومانده‌ی شخص شاه عباس روز هفتم شهر ربیع الثانی سال ۱۰۱۲ ه. ق از راه کاشان و قزوین عازم آذربایجان گردید. در گردنه‌ی شبلی با راهداران رومیّه روبرو شده، آنها را بقتل رساندند و با

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۳۰ .

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه .

۳ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۳۶ و ۶۳۷ .

سرعت پیش راندند.

ارتش قزلباش بدون برخورد بمقاومت جدی و نظامی وارد تبریز گردید .
تبریز آن تبریز اولی نبود . به ویرانه‌ای جانفرسا تبدیل شده بود و بقول مولانا
وقوعی تبریزی:

«وقوعی» کربلا تسکین دردم می‌دهد ورنه

دلَم از حسرت تبریز ویران‌تر ز تبریز است

در شهری بدان کهن سالی و دیربایی و زیبایی منزلی که شایسته‌ی نزول اجلال
موکب شاهانه باشد وجود نداشت . بناچار بشنب غسان تشریف برده در آنجا
نزول فرمودند. «اهالی تبریز که ازستم رومیان بجان آمده بودند، دست انتقام بسوی
آنان گشودند. دسته دسته آن ناجوانمردان را «مقتول ساخته ، سرهای ایشان را
بنظر اشرف درمی آوردند.» و آنچه که رومیان در ظرف بیست و یک سال تسلط خود
برسر تبریزی در آورده بودند ده چند برابر آن مقابله بمثل کردند، انتقام جانانهای
گرفتند .

ارتش قزلباش با سپاه روم بین تبریز و صوفیان تماس حاصل کرده، جنگگ-
را شروع نمودند. سرفرماندهی اردوی ایران را خود شخص شاه عباس و فرماندهی
قشون عثمانی را علی پاشا عهده‌دار بودند . در اول نبرد رومیان دلیری نموده ،
جلادتی بروز دادند. ولی بمحض قدم گذاردن شاه عباس بمیدان کارزار یکباره غازیان
قزلباش «الله‌الله» گویان بحمله پرداختند . رومیان شکست خورده راه انهزام سپردند.
دونفر از فرماندهان و پاشایان بزرگ سپاه عثمانی بنامهای محمود پاشا و خلیل پاشا
بقتل رسیدند . خود فرمانده کل قشون علی پاشا بدست سارو بیک بیگدلی شاملو
برادر مقرب‌الحضرت محمد بیک گرفتار و به پیشگاه موکب اعلی آورده شد. از
طرف شاه عباس مورد بخشایش و الطاف قرار گرفت . با وی بامروت و مردانگی
رفتار شد .

پس از فتح تبریز نوبه‌ی نخجوان و ایروان رسید. ارتش قزلباش در این دو

شهر با استقبال شایانی روبرو گردیدند. مانند همیشه عروس فتح و طفر را در آغوش کشیدند. بقول اسکندر بیک منشی «قلعه‌ی نخجوان نیز با توابع و لواحق و مضافات که معظم ولایات آذربایجان است، بتصرف اولیاء دولت قاهره درآمد. و رایات جلال کوچ بر کوچ بدان صوب رسید و ظاهره بلده‌ی نخجوان محلّ نزول اردوی ظفرقرین گردید.»^۱

اردوی شاه عباس بدون فوت وقت عزیمت به ایروان نمود. در سرراه سران و ریش سفیدان عشایر و ایلات و از آن جمله حاکم قلعه‌ی ماکو با اتباعش بحضور شاه ایران شرفیاب شدند. از مردم اویماقات سعدلو و پازوکی و غیره که در ولایت چخور سعد بودند اظهار انقیاد و شاهشونی و شادمانی شد. تمامی ملکان آن حوالی نیز از در اطاعت و خدمتگذاری درآمدند. نهایت اردوی ملوکانه در بیک فرسنگی قلعه‌ی ایروان نزول اجلال کرد. در حدود ده الی دوازده هزار نفر پیاده بمحاصره قلعه پرداخت.

در این هنگام پادگان ترك بقصد مخالفت و مقاومت در برابر نیروی قزلباش بخودنمایی پرداخته، قد علم نموده جنگی سخت در گرفت. رومیان باتوپ و ضربت زد و با دلیج بدفاع پرداختند. سپاه قزلباش با کندن خندق‌های عمیق خود را محافظت می نمودند.

لیکن خبر فوت سلطان محمد خان بن سلطان مراد خان خواندگار روم در حین محاصره‌ی ایروان شدیدتر از توپ و ضربت‌های قزلباشان بر اردوی روم ضربت زد و روحیه‌ی آنها را کشت، بیاختن جنگ مجبورشان ساخت. قلعه‌ی ایروان نیز بدست توانای غازیان قزلباش مفتوح گردید. و بدست آنان افتاد. در این موقع که پرچم پیروزی ارتش ایران مجدداً در تبریز، نخجوان و ایروان به اهتزاز درآمد. از طرف گروه‌ها و دسته‌های مختلف نمایندگان بموکب شاهانه آمده، اظهار اطاعت و انقیاد می نمودند. از آن جمله گشتندیل میرزا که در اردوی شاه عباس بود، برای

آوردن پدرش به پیشگاه شاه عباس «... رخصت یافته بگرجستان رفت که پدر خود را بدرگاہ جهان پناه بیاورد که عذر ایام سابق را خواسته من بعد ترك هواخواهی رومیان نمود، تابع امر و فرمان شاه کشورستان (شاه عباس) بوده باشد. و پدر را به حسن خلق و لطف گفتار، وعد و وعید به ایلی و انقیاد این دودمان و آمدن به پایهی سریر اعلی مایل و راغب ساخته، طوعاً او کرهاً به ایروان آورد. در روزی که مشا‌زالیه به اردوی معلی ملحق می‌شد، حسب الامر الاعلی جمیع امرا و ارکان به استقبال رفته، اورا به تعظیم و تکریم تمام آوردند. هم از گرد راه بیارگاہ سپهر اشتباه در آمدند. به پابوس حضرت اعلی شاهی سر بلندی یافت و طبق زر طلا که در ولایات خود با نقاب همایون مسکوک گردانیده بود. چنانچه رسم و آیین گرجیان است که بر سر پادشاه نثار می‌کنند، بدست گرفته در حین ملازمت نثار فرق همایون کرد. نواب اشرف بی تکلفانه اورا در آغوش عطوفت و التفات کشیده، بواسطه‌ی کبر سن به انواع نوازش و الطاف پادشاهی معزز و مباحی گسردانید. و همواره انیس مجلس خاص و هم صحبت بزم اختصاص بود.»^۱

یکی دیگر از حکام بزرگ گرجستان که بحضور شاه عباس آمد گرگین خان ولد سمایون خان والی کار تیل بود. بنا به گفته‌ی اسکندر بیک منشی :

«... او نیز احرام عتبه‌ی اقبال بسته، در پای قلعه به اردوی معلی رسیده، بشرف مجالست مجلس بهشت آیین مشرف شده، بتعظیمات شاهانه و تکریمات پادشاه عز اختصاص یافت.»^۲

بدین ترتیب علاوه بر آذربایجان، مجدداً ارمنستان و گرجستان نیز وارد در ترکیب ایران گردیده، از تصرف و دست اندازی روم و روس آزاد گردیدند، به آغوش مام‌میهن پیوستند. قاجنگ سال ۱۸۴۸ جزء خاک پاک ایران عزیز بودند. که در این هنگام بوسیله‌ی ارتش روسیه‌ی تزاری اشغال و تصرف گردیدند که هنوز هم

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۴۸.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۴۸.

تحت استعمار و اشغال روسیه می‌باشند.

سوی بغداد و بین‌النهرین

شاه عباس پس از آنکه از کار آذربایجان و ارمنستان و گرجستان آسوده خاطر گردید، درصدد برآمد که بکار بین‌النهرین و بغداد نیز سر و سامانی بدهد. و متجاسرین و اشغالگران را از این حدود و ثغور نیز براند یا معدوم سازد. این بود که به‌الله‌وردیخان بیگلربیگی فارس دستور پیشرفت بطرف بین‌النهرین و آزاد ساختن بغداد را داد. «چون در این هنگام از زمره‌ی آقایان بغداد اوزون‌احمدپاشا که شخص بسیار با کفایتی بود، رشته‌ی امور حکومت را ازدست حاکم خواندگار بیرون کرده و رقم حکومت عراق عرب بنام خود کشیده، باعتبهِی علیه شاهی در مقام اخلاص و هواخواهی درآمده، عرض نموده بود که خطّه‌ی بغداد را بجهت اولیای ابدی بنیان محافظت نموده‌ام، هرگاه موکب نصرت‌قرین بدینطرف آید، یا یکی از امرای نامدار بدین خدمت مأمور گردد، بنده وار اطاعت فرمان قضا جریان نموده شهر و قلعه را می‌سپارم.»^۱

این بود که بفرمان شاه‌عباس الله‌وردیخان بیگلربیگی فارس بالشکرها‌ی فارس و کوه‌کیلویه و خوزستان از راه عربستان و لرستان بجانب بغداد حرکت می‌کند. به‌معیت سرداران بزرگی مانند حسن‌خان استاجلو حاکم همدان، حسین‌خان حاکم لرستان و غیره مجموعاً با دوازده هزار مرد جنگی، نبرد دیده، مجهّز به حوالی بغداد می‌رسند و ابراهیم‌بیگ از متنفّذین بغداد شاهی‌سیون گشته به‌آنها می‌پیوندند. اوزون‌احمد تغییر عقیده داده به‌هواخواهی دودمان آل عثمان برمی‌خیزد و بالشکر قزلباش یعنی ارتش ایران در مقام ستیزه و جدال برمی‌آید «بسالجمله در روزی که جنود نصرت‌نهاد بظاهر شهر بغداد رسیدند، متجنّده‌ی شهر پلی جلادت از دروازه بیرون نهاده، در برابر لشکر فیروزی اثر صف‌قتال آراستند. از اینطرف

نیز افواج قاهره در حرکت آمده، مبارزان معرکه‌ی نبرد خصوصاً حسن‌خان (استاجلو) و حسن‌خان (بیگدلی شاملو) که چرخچیان جنود اقبال بودند پای مبارزه پیش نهاده، بیاد حمله‌ی صرصر اثر سلك جمعیت آن طایفه را از هم ریخته، خاك معرکه را بخون مبارزان آمیختند. متجذبه‌ی بغداد تاب مقاومت نیاورده، روی هزیمت به جانب شهر آوردند. دروازه‌های شهر را بسته، خساطر به تحصن و قلعه‌داری دادند.^۱

لیکن بعثت درگیری‌های ارتش ایران در مرزهای شمالی و غربی با سپاهیان عثمانی، شاه‌عبّاس عجالاً باز کردن جبهه‌ی دوم را مصلحت ندیده، فرمان داد که الله‌ویردیخان دست از محاصره‌ی بغداد برداشته، به آذربایجان برود و به اردوی سلطنتی ملحق گردد. مضمون فرمان شاه‌عبّاس را در این باره که بسیار مختصر و مدرکانه است دز زیر درج می‌نماییم:

«... اگر اوزون‌حسن از وعده پشیمان گشته، در مقام مخالفت و قلعه‌داری باشد، چون در این وقت کمر همت به تسخیر ولایات موپروت آذربایجان، شروان و گرجستان بسته، الیوم بنفس نفیس محاصره‌ی قلعه‌ی ایروان فرموده‌ایم و آمدن لشکر عظیم از جانب پادشاه روم به استخلاص محصوران و محاربه‌ی جنود نصرت نشان محتمل است، از دوطرف خود را پای بند حوادث نمودن مصلحت وقت نیست. در بغداد خود را به محاصره‌ی قلعه مشغول نساخته، متوجه آذربایجان گردیده بموکب نصرت نشان پیوندد.»^۲

و بدین ترتیب الله‌ویردیخان دست از محاصره‌ی بغداد کشیده، راهی آذربایجان و ارمنستان می‌گردد. تسخیر بغداد را شاه‌عبّاس بوقت دیگر موکول می‌سازد که در صفحات آینده به تفصیل ذکر خواهد گردید...

کند گر فایده توفیق یاری بمفتاح قلم از لطف باری

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۵۰.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۵۰.

گشایم قلعه‌ی امیدرا چست نگر دد گر بنان همت سست

اوضاع در خراسان

پس از بازگشت شاه عباس وضعیت در خراسان نا آرام بود و خانان و سرداران اوزبیک کمافی السابق به یورش بشهرها و تاخت آبادیهای خراسان پرداخته کشت و کشتار و چپاول و غارت می کردند. امنیت مردم را سلب نموده بودند. مسئله‌ی اردو کشی نوبتی شاهی بیک خان اوزبیک از این قرار است:

«... خسرو بیک یکی از گماشتگان حسینخان بیگدلی شاملو والسی هرات که در حوالی فراه بود با اغوای یک مشت عناصر مفسده جو و ناصالح به تسخیر زمین داور و قلعه‌ی بست کمر همت بر میان بست. بدون اطلاع و اجازه‌ی خان شاملو شروع به عملیات معجلانه نموده، در حدود چهل فرسنگ مسافه را در اندک زمانی پیمود» و قلعه‌ی بست را که از قلاع مشهور قدیمه و در آغاز دولت ملوک غزنویه محل نزول امیر ناصر الدین سبکتکین بود به آسانی تصرف نمود.^۱ از دو برادر حسن بیک و حسین بیک حارثان قلعه، حسین بیک را کشت و حسن بیک خود را از قلعه بزیر انداخته و موفق بفرار گردید.

حسینخان بیگدلی شاملو امیرالامرای خراسان و حاکم هرات از شنیدن خبر این خود سری و خودرأیی خسرو بیک، سخت بر آشفته، در صدد بود که هر چه زودتر خسرو بیک را به پس دادن قلعه و ادار و خود او را برای تنبیه به هرات احضار نماید که، خبر این آشوب و قلعه گیری بگوش شاهی بیک خان اوزبیک رسیده، او را سخت آشفته و نگران ساخت. فرماندهان زیر دست خود را مانند زله خان حاکم قلات، اروم (اروز) بهادر حاکم زمین داور، جمعی از جاگیرداران آن حدود و لشکر قندهار را با تعدادی فیلان جنگی و اسباب و وسایط قلعه گیری برای محاصره و اشغال قلعه‌ی بست فرستاد و فرمان هر چه زودتر پس گرفتن قلعه را داد و تأکید مؤکده فرمود ...

خبر نیرو فرستادن شاهی بیک خان حسینخان امیرالامرای خراسان را که پدر بر پدر حریف نیرومند اوزبیکان بودند، آشفته حال ساخت. از روی غیرت و همیت قزلباشی و ایلی، بر روی خودسری و خودرایی خمر و بیک قلم اغماض کشید. و در صدد برآمد که به او با شتاب یاری و امداد رساند. این بود که «جمعی از غازیان شاملو و امیران و اویماق را به اتفاق ملکشاه سیستانی که در هرات بود روانه آنصوب نموده، به اسماعیلخان آلپلو حاکم فراه نیز اعلام کرد، که با لشکر خود رفاقت کرده بمعاونت ایشان کمر بندد.»^۱

حسینخان امیرالامرای خراسان دستور داد که این مأموریت به اسرع اوقات و با سرعت برق باید انجام بگیرد. جریان همین طور هم شد. غازیان شاملو و لشکریان فراه آنسوی رودخانهی هیرمند با سپاه دشمن روبرو شدند «جنگ در پیوست. در حملهی اول به نیروی دولت و یمن اقبال بیزوال شکست بر لشکر جغتای افتاد. زله خان با جمعی کثیر از بهادران دستگیر شدند. اروم بهادر بقتل رسید. زیاده از پانصد نفر در معرکه برخاک هلاک افتاده، طعمه‌ی حسام خون آشام دلیران بهرام انتقام گردیدند. جنود قزلباش بفتح و ظفر اختصاص یافته قلعه را به محمد زمان خان شاملو ... که در ملازمت حسینخان می بود سپردند.»^۲

شاهی بیک خان کاری نتوانست از پیش ببرد، مجبور بازگشت بموضع خود گردید. حسینخان شاملو «حقایق این حال را به پایهی سریر اعلی عرض نموده زله خان را بخدمت اشرف فرستاد ... زله خان را به علی قلی خان شاملو حاکم ری سپردند.»^۳

مؤلف «عالم آرای عباسی» در این باره چنین می نویسد :

«... و شاهی بیک خان در این یورش کاری نساخت. دست قدرت خود را

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۷۳ و ۶۷۴ .

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۷۴ .

۳ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۷۴ .

از دامن مقصود کوتاه دیده، بجزبازگشتن چاره‌ای نیافت. قطع تعلق از آن ولایت کرده، بجانب قندهار بازگشت. ولایت گرمسیر بتصرف اولیاء دولت قاهره قرار گرفت، رعایا متوجه زراعت و آبادانی شدند.^۱

همانطور که در شرق کشور هر آشوب و طغیانی کسه برپا می‌شود با تلاش و بادست‌غازیان قزلباش بویژه ایل جلیل بیگدلی شاملو خاموش می‌گردد، درمرزهای غربی ایران نیز بهمین منوال است، در سال ۱۰۱۴ ه. ق که درگیری بین قزلباش و رومیان روی بشدت و وخامت می‌گذارد. چغال اوغلو بطرف تبریز پیشرفت می‌نماید. فرماندهی سپاه قزلباش را الله‌ویردیخان سردار رشید ایران بعهدہ دارد. شاه‌عباس برای بالابردن روحیه‌ی غازیان قزلباش شخصاً عازم جبهه می‌شود واردوی ارزنده و نبرد دیده‌ای همراه دارد. شاه‌عباس برای تسریع پیروزی پس از بررسی وضعیت میدان جنگ، مصلحت در این می‌بیند که از چندسو بدشمن هجوم آورده، مصاف را در میدانهای متعدد به نتیجه‌ی مطلوب برساند. این است که «رأی صواب اشرف اقتضای آن کرد که جمعی از مبارزان رزم آزمای را از جانب دست چپ همایون قریب به اردوی رومیان فرستند که در مابین طرح جنگ اندازند که از دو طرف معرکه‌ی رزم گرم گردیده، جمعی از جنود رومیّه متوجه محاربه‌ی ایشان گشته، غلبه و هجوم عسکر روم از يك طرف نباشد. بدین جهت علی قلی‌خان بیگدلی شاملو دیوان‌بازی بیکی را که قشون آراسته‌داشت، باجمعی از قورچیان شاملو که در دست راست مقام داشتند روانه‌ی آنطرف فرمودند که به مقتضای عقل و دانش عمل نموده لوازم مردانگی را بظهور آورد. الله‌قلی‌بیک قورچی‌بازی قاجار را نیز فرستادند که باقشون خود به‌غازیان شاملو ملحق گشته، به اتفاق علی‌قلی‌خان بمصلحت دولت عمل نمایند.»^۲

این طرح و نقشه‌ی شاه‌عباس منتج به نتیجه‌ی مثبت حلال می‌گردد. علی‌قلی‌خان

۱ - همان کتاب - ۲ - ۶۷۴.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۹۸.

با قزلباشان شاملو و قاجار ، سپاهیان دشمن را شکست داده ، به عقب نشینی مجبور می نماید و به تعقیب آنان می پردازد. شاه عباس بامشاهده‌ی این حال برای وارد ساختن ضربه‌ی سنگین و گرفتن نتیجه‌ی مطلوب قوای احتیاط و ذخیره‌ی شاملو را در معیت امیرالامراء کلّ به یاری و پشتیبانی علی قلی خان می فرستد. بنا به گفته‌ی اسکندر- بیک منشی :

« . . . چون نسیم اقبال از آنطرف رایحه‌ی ظفر را بمشام دولتخواهان می‌رسانید ، حضرت اعلی به الهام ملهم غیبی توجه تمام در آن باره فرموده ، طبقه‌ی علیه شاملو را عموماً بامقرّب الحضرت محمد بیک بیگدلی که از عظمای طایفه‌ی شاملو است ، با چند کسره نای رعد آوای و فوجی از جنود دست راست بکومک علی قلی خان بدانطرف ارسال نمودند . و فوجی دیگر از افواج قاهره بمدد و کومک قرچقای بیک و امرای چرخچی مأمور ساخته دفعه دفعه لشکرهای دست راست و دست چپ را به آیین شایسته متعاقب یکدیگر فرستاد. همه طرف را تازه بتازه بقدر مقدور به ارسال کومک و فرستادن مبارزان نصرت یزک که در ظلّ لوای فلک فرسا بودند استحکام دادند. راقم حروف که ملازم رکاب اشرف بود از شیوه‌ی تکلف و سخن پردازی که موزخان بلاغت شعار به اقلام طبع آزمایی برصحیفه‌ی مقصود می‌نگارند و خالی از حقیقت نفس الامر است قطع نظر کرده ، می‌گوید : که در آن روز حضرت اعلی شاهی ظلّ اللّهی به رهنمونی قاید تأیید و نیروی اقبال به نوعی به لوازم سپهداری ، ترتیب مقدمات جنگ و معرکه آرای پی برداختند که دقیقه‌ای از دقایق حزم و دوراندیشی ، دلیری و دلاوری فروگذار نشد. »^۱ مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» سپس توان فرماندهی شاه عباس را باتیمورگورکان مقایسه می‌نماید. این دو فرمانده و سردار را در بیک توان ارزیابی می‌نماید.

نتیجه‌ای که می‌توان از این نقشه و فرماندهی نظامی شاه عباس گرفت این است که اولاً در حقیقت نیز شاه عباس کبیر فرماندهی توانا ، با خرد ، لایق و قادر بوده ،

ومی توانسته در مواقع لزوم تصمیمات جدی، قطعی، عملی و ضروری بگیرد. از آن نتیجه گیری های مثبت نماید. و بقول اسکندر بیک منشی دارای نبوغ نظامی و فرهنگی بوده است.

دوم اینکه فداکاری، رشادت، جنگاوری و میهن پرستی افراد و آحاد ایل و تبار بیگدلی شاملو و شاخص بودنشان در میان غازیان قزلباش بابرتری ارادت و روح نظامی گری و آمادگی مطلق آنان بوده که در هر زمان و هر مکان و شرایط و در هر گوشه از خاک کشور مألوف کارساز و پیروزی آفرین، فاتح و دشمن شکن بوده اند. سلطان وقت و مرشد کامل نیز از این همه جلالت، رشادت، صداقت، پاکبازی و ایمان آنان بموقع خود بهره برداری های شایسته، مطلوب، بنفع دولت صفوی و کشور ایران عزیز می نماید. آری ایل جلیل بیگدلی شاملو بیش از هزار سال با سرافرازی و میهن پرستی زیسته و در ساختن تاریخ پرفراز و نشیب این کشور سهم بسزایی داشته و خواهند داشت.

سردار بزرگ صفوی یعنی علی قلی خان بیگدلی شاملو بوظایف سپاهی گری و فرماندهی خوب آشنا است. وی وضعیت جنگ و صلح را خوب درک کرده و برای اجرای منویات و فرامین مرشد کامل آمادگی دارد. و از جان و دل تلاش و کوشش می نماید تا کار جنگ با روم را هر چه زودتر یکسر سازد و شکست نهایی عثمانیان را فراهم آورد. ایران را فاتح میدان کارزار نموده صلح و آرامش برقرار سازد:

«... علی قلی خان قورچی باشی میانه ی جنود رومیّه و اردوی سردار در آمده، آتش محاربه افروختند. گرد معرکه ی هیجا بفلک تیز گرد رسید. تدبیر صایب حضرت اعلی موافق تقدیر افتاد، پاشایان و سرداران لشکر روم از مشاهده ی گرد و غبار و غوغای گیر و دار که در حوالی اردوی رومیان بظهور می پیوست بتصور آنکه موکب ظفر قرین شاهی بر سر اردوی سردار توجّه فرموده اند، تزلزل تمام یافته ... از مقام خود حرکت کردند. مبارزان سپاه منصور در هنگام آن حرکت از

اطراف و جوانب صدای غم‌زدای «الله الله» که شعار طبقه‌ی رفیع‌تری قزلباش است، بلند ساخته از پیش‌وپس و جوانان و برانغار هجوم آورده، از همه‌طرف جلوریز بر سر دشمنان تاختند. از صدمات دلیرانه و حملات مردانه‌ی جنود اقبال کمال تزلزل و اختلال به احوال رومیان راه یافته، دیگر مجال مدافعه و صف‌آرایی نیافته، بنای شوکت ایشان به یکبارگی انهدام پذیرفت.^۱

اسکندر بیک منشی از این پیروزی جانانه سرمست باده‌ی میهن‌پرستی و غرور ملی گردیده، قلم توانا و زیبای خود را بجولان درمی‌آورد و چنین می‌نویسد:

«... دلاوران پر خاشجوی قزلباش غلغله‌ی فتح و نصرت در طاس نیلگون فلک انداخته، خاک میدان معرکه را بخون اعداء گلگون ساختند. عموم سپاه روم بمضمون الفرار ممن لایطاق عمل نموده، روی بوادی هزیمت نهادند. پاشایان و سرداران نیز... چون راه اردوی خود را مسدود یافتند، عنان بوادی فرار تافته بطرف طسوج و سلماس گریختند.»^۲

مؤلف «تاریخ عالم‌آرای عباسی» که از پرستندگان و سرسپردگان بی‌چون و چرای شاه‌عبّاس کبیر می‌باشد، خودش را یک صوفی صافی و شاه را مرشد کامل می‌شمارد، بفکر و رأی و دانش و خرد او ایمان دارد، تاکنون مطالبی که از این مؤلف بعنوان شاهد ارائه داده‌ایم همه‌شان دال بر توانایی فکری و ذهنی شاه‌عبّاس و بین رأی متین و صایب اوست. اگر هم معایبی از شاه بنظر وی که معاصر و هم‌رکابش بوده رسیده است، لب فرو بسته و چیزی نگفته است، یعنی فقط معترف جهات معنوی مثبت و سجایای پسندیده انسانی فوق‌العاده‌ی او بوده است. این دفعه بخصوصیت دیگر مرشد کامل، یعنی به‌نمایش دادن زور بازو، توان و نیروی جسمانی، قدرت و جسارت بی‌نظیر او می‌پردازد. در ضمن شرح یک حادثه تصادفی رشادت و جلالت او را می‌ستاید که برای خوانندگان ما خالی از بذل توجه و دقت نیست. قضیه از

۱ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۹۹.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۶۹۹.

این قرار است که در نتیجه‌ی بی‌احتیاطی قورچیان مربوطه حادثه و منظره‌ی حمله يك اسیر جسور و بی‌باك و از جان گذشته را بوجود شخص شاه عباس در خرگاه سلطنتی، ابراز شجاعت و جسارت وی چنین می‌نویسد:

«... از این گفتگوی نفاق آمیز مزاج اقدس متغیر گشته، با آنکه در اول حال تصریح قتل آن خون گرفته نکرده بودند، بهرغم آن نفاق سرشت بهمان قورچی اشاره قتل او^۱ نمودند. قورچی دست در کمر آورد که اندکی از حضور اقدس دورتر برد، آن نابکار غدار که حرف قتل شنید بی‌تأمل خنجر آبدار کسه باخود داشت کشیده، بقصد ذات مبارك دویده خود را بر بالای سر آن حضرت رسانیده خنجر حواله کرد. حضرت اعلی دست مبارك فراز کرده بسر پنجه‌ی تهوّر و مردانگی که از اجداد بزرگوار میراث دارند دست او را که خنجر داشت محکم گرفته بجانب خود کشیده زانوی مبارك بر بالای آن نهاد. حضار مجلس از موافق و مخالف که مشاهده‌ی این صورت کردند بهم برآمده، از اطراف و جوانب شمشیرها حواله آن مدبر کردند. از ازدحام خلایق و بهم برآمدگی روشنایی مشاعل کمتر شده، از غایت اضطراب و سراسیمگی حضرت اعلی و آن مدبر را از یکدیگر تمیز نمی‌کردند. چه درع و خفتان آن بدنهاد و نیز در رنگ درع و خفتان اشرف بود. بدین جهت جرأت شمشیرزدن نمی‌کردند، زمانی ممتد درهم آویخته، بایکدیگر تلاش می نمودند. تا آنکه حضرت اعلی بزور بازوی مردانگی و نیروی اقبال خنجر از دست او بیرون آوردند. از اطراف و جوانب شمشیر انداخته بضرب شمشیر تیز پیکر ناپاکش ریز ریز کردند.»^۲

اسکندر بیک تأثرات خود را از این حادثه چنین می‌نویسد:

«... راقم این قضیه عبرت فزا در آن معرکه‌ی هولناک حاضر بودم. حقا که از مشاهده‌ی آن حال زمانی ممتد حال مصروعان داشتم... اما آن حضرت اصلاً

۱ - یکی از اسرای قبیله مکری.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۷۰۱.

از این حادثه متأثر نشده ، کم حوصله های تنگ ظرف بزم حضور را که آغاز بی تابی کرده بودند تسلی بخش گشته ، بهمان قاعده جرعه نشاط آشامیده و بشغلی که داشتند مشغول شدند.»^۱

در سال ۱۰۱۵ هجری قمری شاه عباس تصمیم به راندن سپاهیان عثمانی از مرزهای شمالی کشور و تسخیر شهر گنجه می گیرد. این شهر در اراضی ولایت قاراباغ در آن سوی ارس واقع شده. از لحاظ جمعیت و طبیعت یکی از زیباترین ، سرسبزترین ، پر بارترین و مردخیزترین سرزمین های آذربایجان در دامنه های این سوی کوه های قفقاز می باشد. آب و هوایش معتدل و مطبوع است. از همه بالاتر زادگاه حکیم نظامی گنجوی از بزرگترین شعرای دنیاست. حکیم نظامی به کرات در آثار بی همتای خود در وصف این شهر و زیبایی نقاط مختلف زادگاهش ، در توصیف زهدت و خرمی سرزمین نیاکانش معجزه آسا داد سخن داده ، آن مرزوبوم عزیز را مانند یک نقاشی تصویرترنم و تابلو سازی نموده است.

برای نمونه ابیاتی در همین مضمون از نظامی گنجوی را ارائه می دهیم. قبل از آنکه نمونه هایی از اشعار دلنشین نظامی بزرگ ارائه بدهیم ، از ادعان این نکته ناگزیریم که سالیان دراز از افکار و آثار نظامی گنجوی برخوردار گردیده ، فوق دکترای خود را با اثری بنام «خسرو و شیرین نظامی و شرق» نوشته ، مدافعه نموده ام و از آثار وی نیز بزبان ترکی آذربایجانی ترجمه نموده ام . ولی اعتراف می نمایم در میان آن همه آثار و اشعار رنگارنگ ، زیبا و دلربای شاعر بزرگوار ، شعرهای زیر را از همه بیشتر دوست دارم و مطابق ذوق و سلیقه ، کردار و پندار من است. حال این شما و این اشعار میهنی نظامی بزرگ:

نظامی در مدح کۆرپه^۱ ارسلان، خود و ایران

از هفت پیکر:

دولت تست پاسدار وجود	... دریزك داری ولایت جود
باغ نادیده ز ابسر فروردین	رونقی کز تو یافت دولت و دین
هفتخوان بود بسا دوازده رخ	کسریان را بطالع فرخ
هفتخوان و دوازده رخ تست	آسمان با بروج آن بدرست
بهترین جای بهتران دارند	ز آن ولایت که مهتران دارند
نیست گوینده زین قیاس خجل	همه عالم تن است و ایران دل
دل ز تن به بود یقین باشد	چونکه ایران دل زمین باشد
کز جهاننش بزرگمهری بود	بزم نوشیروان سپهری بود
که نوا صد نه، صد هزار زدی	بود پرویز را چو باربدی
بود دین پروری چو خواجه نظام	آن ملك را که بد ملکشه نام
چون نظامی سخنوری داری	تو! کز ایشان به افسری داری

رحمت و آفرین بروان پاك نظامی

ابوریحان بیرونی در «التفهیم» آورده:

«... و پارسیان بحسب مملکت، موقع مملکت‌ها را به هفت کشور تقسیم

کردند. و این نیز از هر مس حکایت کنند.» صفحه ۱۰۵. نگاه کنید به جدول...

از زیبایی‌های فسونگر کم‌نظیر که طبیعت به گنجی و قارا باغ و آن سرزمین
مردخیز و زیبای پرور بخشیده است. یکی هم پیدایش دریاچه‌های هفت‌گانه بنامهای
«مارال گؤل»، «گیل لی گؤل»، «گؤی گؤل»، «زُ لی گؤل»، «اردک گؤل» و
«چن لی گؤل»^۲ «گوزگو گؤل» است که در مجاورت هم جلوه‌گری نموده. برادران،

۱ - کۆرپه - ترکی است، به معنی کوچک، خردسال، نارس و این قبیل است.

۲ - مؤلف این اثر در هنگام مهاجرت اضطراری بین سالهای (۱۳۲۵ - ۱۳۵۸ خورشیدی) و اقامت در شهر باکو سالهای چند در ایام تابستان در آسایشگاههای زیبا و کم‌نظیر این منطقه، در دامنه‌های کوه کپه‌ز و ساحل دریای چدی زیبا و عروس دنیا «گؤی-گؤل» استراحت نموده است.

تصویری از قد علی بیگ بیگدلی

سفیر شاه عباس در دربار انگلستان، کار «ریچارد گرین بوری»

نقاش انگلیسی، هنگام اقامت سفیر در لندن

اصل این تصویر اکنون در «این دیپلوماسی» لندن است.

و همگی در اطراف کوه زیبا و مرتفع کپه‌ز می‌باشند. بطوریکه می‌گویند این دریاچه‌های بی‌نظیر با در رأس قرار گرفتن «گۆی-گۆل» همسال با نظامی بزرگ می‌باشند. این دریاچه‌ها در نتیجه‌ی زلزله‌ای که در سال ۵۳۶ هجری قمری، یعنی همان سال تولد حکیم نظامی گنجوی تشکیل یافته‌اند. از همان بدو تولد در سایه‌ی زیبایی بی‌نظیرشان نام عروس دریاچه‌ها را یافته‌اند. بویژه دریاچه‌ی «گۆی-گۆل» با شش دریاچه اطرافش مانند هفت‌پری جلب دقت اهل ذوق و ادب قرار گرفته، چه بسا شاعران و نوازندگان در باره‌ی حسن و جمال آنان شعر و سرود ساخته‌اند و نغمه‌خوانی نموده‌اند.

به شعری که احمد جواد شاعر نیرومند و مقتول^۱ معاصر در وصف «گۆی-گۆل» سروده توجه فرمایید :

دومانلی داغلارین یاشیل قوینوندا

بولموش گۆزه‌لیگده‌کمالی گۆی-گۆل

یاشیل بویو نباقی گۆزه‌ل بویونوندا

عکس ایتمیش داغلارین جمالی گۆی-گۆل

بایلمیش شهرتین شرقه شمالا

شاعر لـر حثیراندیر سنده‌کی حالا

۱ - احمد جواد از شعرای میهن‌پرست و آزادی‌پرور و مردم‌دوست آذربایجان شوروی بود که به گناه وطن‌پروری و تسلیم نشدن به خودپرستی استالین جلاد روسیه در سال ۱۹۳۸ در باکو از طرف دؤخیمان استالین تیرباران شده است و خانواده‌ی این شهید راه‌خلق و آزادی و وطن‌را به‌سیبری تبعید کرده بودند، سالها در آنجا در منتهای بدبختی گذرانده‌با مرگ تدریجی روزگار می‌گذرانده‌اند. به محض اینکه استالین به درك واصل شد، و چهل و سه میلیون و هشتصد و پنجاه هزار زندانیان و تبعیدشدگان بتدریج آزاد گردیده، به اوطان‌شان برگردانده شدند. مؤلف این ستور نیز که از زندان کالنا (قطب شمال) عودت داده شده بود، با این عایله در يك قطار به باکو برگردانده شدیم، از آن بیجارگان يك اسکلتي به باکو برگشت آن‌هم مسخ شده و متلاشی.

دومانلى داغلاردان گلن سئوآلا

بىر جواب آلامىش، صورالى گۆى گۆل

● ● ●

بولونماز دنيادا بنزەرىن بلكە

زقارىن اولموشدور بىر بۆيوك اۆلكە

اولايدى كۆنلەندە بىر ياشىل كۆلگە

دوشىيدى سىنە مە ، يارالى گۆى گۆل

● ● ●

سنىن گۆز لىگىن گلەز كى سايا

قۇينوندا يثرواردىر اولدوزا ، آيا

اولدونسن اوللازا مەربان طايا (دابه)

فلک بساطىنى قورالى ، گۆى گۆل

● ● ●

كسىن عىش و نوشو گلن لىرسوسون

دوماندان يورقانى ، تۆشەگى يۇسۇن

بىر يورقون پرىوار ، بىر آزاويوسون

اويوسون داغلار ين مارالى گۆى گۆل

● ● ●

زومرود گۆز لىزىنى گورسونلر - دئيه

شاملار بۆى آتمىش دىر ، اوزانمىش گۆيه

كسمىش آرالار ين داش ، تورپاق ، قيه

دوشموش اورە گنيدەن آزالى گۆى گۆل

● ● ●

دولا نىر باشينا گۆيدە بولو دلار

بزه نىمىش عشقىنلە چىچكلىر ، اوتلار

حسرتین جسمیمه اود و وروب ، اودلار
آیریلب ، کؤنلومو قیرالی ، گؤی گؤل

بیر سؤزون وارمی دیر اسن یئلره؟!
سفسارش ائتمکله اوزاق ائلله
یایلمیش شهرتین بوتون دیلله
اولور سادا اولسون هارالی گؤی گؤل

نظامی بزرگ در قرن ششم هجری قمری در وصف این سرزمین بی بدیل،
در وصف شهرهای قدیم آذربایجان یعنی در وصف زادگاهش شهر گنجه و بردع
پایتخت کهن این کشور اشعاری سروده است که به نحو احسن از عهده‌ی ادای بیان
زیبایی و ثروت و مکنّت و توان این امکنه‌ی مقدّس و محبوب برآمده است . مثلاً
قسمتی از شعری که در وصف بردع پایتخت قدیم آذربایجان سروده است ،
این است :

خوشا ملک بردع که اقصای وی
چو اردی بهشت است پر گل به دی
تموزش گل کوهساری دهد
زمستان سیم بهساری دهد
سوادش ز بس میزه و مشک و بید
چو باغ ارم خاصه باغ سفید
ز تیهو و درّاج و کبک و تذرو
نیایی تهی سایه‌ی بید و سرو
گوارنده آبش به آسودگی
فرو شسته خاکش ز آلودگی . . .

زمینش به آب زر آغشته‌اند
 تو گویی در او زعفران کشته‌اند
 خرامنده بر سبزه‌ی آن ز می
 خیالی نبیند بجز خـرمی ...^۱

نگارنده خود را خوشبخت می‌شمارد که در مدت مهاجرت اضطراری ۳۳ ساله‌ی خود در شوروی ۱۶ سال تمام مرتب سالی یکماه برای استراحت از آسایشگاه «گئوی گؤل» با خانواده استناده نموده، و جب بوجب اطراف این هفت دریاچه‌ی زیبا و کوههای سرسبز مجاور آنها یعنی کپهز: قوش‌قار و غیره را گردیده‌ام. خاطرات بس دلپذیر و دلنشینی و درعین حال مغموم و دلگیری^۲ از این منطقه دارم و اشعاری نیز در زبان ترکی آذربایجانی در این باره سروده‌ام و محض نمونه یکی از آن اشعار را ارائه می‌نمایم:

گئوی - گؤل

قوجا طبیعتین شاهکاری سن سن
 گۆزه‌ل لیک، لکونون گلزاری سن سن
 عشقین، ورغونلو قون دیاری سن سن
 اؤا که مین، یوردومون وقاری سن سن
 داغلارین گلینی و فاللی گئوی - گؤل
 چن بولوداؤر پک لی صفالی گوی - گؤل
 عزیز مقدس دیر هر قایان داشین
 دورموش کشیکین ده که پز قارداشین

۱ - خیالی نگاره

۲ - مغمومی و دلگیری: در این مورد شایسته است که این مناطق بهشت روی زمین را از دست داده و این سرزمین‌های خرم بر از بهشت برین بدست اهرمیان افتاده است.

اوزون عصر لرجه اولسادا یاشین
 نئجه ده گؤزه‌ل دیر دوروش-باخیشین
 کؤرمه‌دیم اؤز گه‌ده بو حوالی گؤی-گؤل
 ای اوجا داغلارین مارالی گؤی-گؤل
 نه گؤزه‌ل یار ادیب طبیعت سنی
 یاشیل ساحل لرین جلب ائدیر منی
 حیران ائدیر هر بیر گلیب گده‌نی
 فخر ائدیر حسن‌ناله اودلار وطنی
 شهرتین آشیبدیر محالی گؤی-گؤل
 هواسی، مئشه سی صفالی گؤی-گؤل^۱
 بر گردیم سر مطلب :

محاصره‌ی شهر گنججه که مدت چهارماه طول کشید یکی از نبردهای مردانه سرسخت از هر دو طرف بود. عثمانیها در دفاع ایسن قلعه‌ی سرسخت مقاومت و رشادت بخرج دادند. تا امکان دفاع داشتند تن به تسلیم نداده، از مرگ نهراسیدند. غازیان قزلباش نیز با بذل جان و قربانی تن بدشمن سخت کوش و مقاوم فشار آورده، هجوم متواتر نمودند. ضربات پیگیر و کاری وارد ساختند. تا اینکه قسمتی از دیوارها و برج و باروی قلعه‌ی گنججه خراب شده و ریخت، شماری قلعه‌نشینان نابود شدند. بقیه‌ی مدافعین لاعلاج سر تسلیم فرود آورده، پس از چهارماه نبرد و مقاومت جدی سرانجام ناچار به تسلیم گردیدند.

نخستین فرماندهی که وارد قلعه گردید و قلعه‌را به تصرف در آورد، قزلباش-خان بیگدلی شاملو بود که با جنگاوران دلیر و پشاهنگک شاملو قلعه را تسخیر نموده، از طرف شاه عباس حراست و نگهبانی قلعه نیز بوی تفویض گردید. و بقول

۱ - گذر عمر، غلامحسین بیگدلی دکتر در ادبیات پروفیسور بزبانهای فارسی و ترکی

آذربایجانی. تهران ۱۳۶۰ خورشیدی. صفحه ۸۷.

اسکندر بیک منشی «حسب الامر اشرف قرچقای خان با گروه غلامان در آن شب پاس قلعه را داشتند.»^۱

بعد از گشودن قلاع گنجه و قاراباغ، دستگیری و اعدام تعدادی از افسران عثمانی و تنبیه شایسته و سیاست خابنین محلی، پس از اندکی استراحت و آمادگی از طرف شاه عباس تصمیم فتح قلعه‌ی تفلیس و لوری و تومانوس گرفته شد. پیروزی گنجه و رشادت و شهادت غازیان قزلباش رعب و دهشت شدیدی در متمرّدین و یاغیان دیگر ایجاد کرد که بمحض نزدیکی اردوی قزلباش بحوالی قلعه لوری. «محمد پاشا قزاق‌اقلر حاکم قلعه لوری که ناغایت در راه دولتخواهی رومیّه ثبات قدم ورزیده، مطلقاً از جاده‌ی متابعت آن قوم عدول و انحراف جایز نمی - داشت، بی اختیار کسان با اعتمادی به پایهی سریر اعلیٰ فرستاده، بتوسط محمد بیک بیگدلی شاملو که از خاص درگاه بود عرض استکانت و بندگی نموده زبان اعتذار به کلمه‌ی استغفار گشاده عرضه داشت که اگر عفو شهریار کامکار شامل حال این خاکسار گشته، جرایم سابق مورد عقوبت نگردد، سر قدم ساخته، بخاکبوسی آن درگاه می آیم.»^۲

می بینید در هرجا و همه جا، چه در میدان جنگ و چه در صحنه‌ی صلح سردار بیگدلی، جنگاور بیگدلی، ریش سفید و مؤمن بیگدلی که بانهایت دقت و هوشیاری و صداقت و سرافرازی وظایف خودشان را در برابر میهن و دولت و ملت بجای می آوردند. و همه جا تعالی و عظمت میهن، منافع و سعادت دولت متبوعه منظور نظرشان بوده و می باشد. هر قدمی که برمی دارند، افتخار آمیز و سودمند و میهن - پرستانه است...

هنگامی که شاه عباس در رأس اردوی قزلباش با قدرت و شوکت و پیروزی و احتشام چشم گیر عازم گرجستان است گرگین خان و ولد سیمون خان والی کارتیل

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان - ۲ - صفحه ۷۱۵.

۲ - همان کتاب - ۲ - صفحه ۷۱۶.

در رکاب و تحت فرمان پادشاه صفوی است. ولی بگفتن با اجل طبیعی فوت می نماید. شاه برای دلجویی و نوازش جانشینش لهراسب خان «از زمره ی مقرران بساط اقدس محمدبیک بیگدلی شاملو را بدان صوب فرستادند که پرسش بازماندگان کرده ، به شفقت و عاطفت شاهانه مطمئن و امیدوارشان گرداند.»^۱

هنگامی که شاه عباس کبیر در آن سوی ارس بفتوحات خود ادامه داده ، از پیروزیهای نظامی خود بهره برداری نموده ، اراضی از دست رفته را باز پس می گیرد. در قلعه ی شماخی هنوز بقایای عساکر مغلوب ترك مقاومت می نمایند . بر شاه عباس است که این بار نیز دامان میهن مقدس گرامی را از لوٹ وجود بیگانگان پاک سازد . بزندگانانی عمال خاین و ناجوانمرد محلی آنان خاتمه دهد. قشون قزلباش برای نیل به هدف روی بسوی شهر شماخی می گذارد، اسکندر بیک تر کمان در این باره مشاهدات خود را چنین می نویسد :

« ... چون محمدبیک (بیگدلی شاملو) بشماخی رسید، احمد پاشا و عظمای رومیّه بمضمون فرمان قضا جریان آگاهی یافتند . با یکدیگر قرعه ی مشورت در میان انداختند . شمس الدین پاشا که ابا عن جدّاً از شیخزاده های شروان بود، بخدمات پسندیده در میان رومیّه مرتبه امارت و پاشایی یافته بود و دولتخواه ایشان بود. و آن جماعت از صوابدید او تجاوز نمی نمودند. بشیوه ی شیخان شیاد و زرقا عمل نموده ، آن طایفه را بدمدمه و افسون از جادوی امن و سلامت منحرف ساخته ، دکان حمله و تزویر گشوده ، خواست که بلطایف الحیل لشکر قزلباش را در این وقت از آمدن بشروان باز دارد،

سخنان چاپلوسانه که از صدق فروغی نداشت بمیان آورده و بمحمد بیک اظهار نموده بود که ولایت شروان بملازمان شهریار ایران تعلق دارد . اما رفتن ما و لشکر رومی که همه خانه و کوچ دارند، در این زمستان و شدت شتا متعذر است. و بحصار شماخی خزیده در اینوقت بیرون نمی توانیم رفت . التماس داریم که

حضرت شاه در این سه چهار ماه مارا مهلت داده، در ارسبار و آن حدود بسیر و شکار مشغولی فرمایند که در ایام بهار که هنگام تردد و آمد و شد است، اگر موافق رضای خاطر اشرف عمل نکنیم، تا آنچه رأی جهان آرا را اقتضا نماید بعمل آورند... اما در خفا کس به استانبول فرستاده بودند که بجهت ایشان کومک آورد.^۱

اما سرکرده‌ی بیدار و هوشیار قزلباش محمد بیک گول این حیل و نیرنگ آنها را نخورده، بدسیسه و تلبیس ذاتی آنان فریفته نگردیده، غافلگیر نمی‌شود. بوظیفه‌ی سپاهیگری و فرماندهی خود عمل می‌نماید. فوراً مطالب را بر عرض شاه عباس که در آن هنگام در حوالی ارسباران بود رسانده و سریعاً کسب تکلیف و دستور می‌کند.

شاه با گسیل کردن اردوی علی قلی خان بیگدلی شاملو بیاری محمد بیک بیگدلی شاملو فرمان تسخیر فوری قلعه‌ی شماخی را صادر می‌نماید. این دو سردار دلیر و خدمتگذار با همراهی یکدیگر و بطور دلخواه مسئله‌ی شهر شماخی و شمس الدین - پاشا را فیصله دادند و آن سرزمین را بطور کامل از لوث وجود دشمن پاک نمودند.

می‌بینیم که سردار هوشیار و بیدار بیگدلی نه اینکه بدسیسه و نیرنگ دشمن گوش نکرده و حیل و فریب جنگی او را نخورده و به اشتباه نظامی راه نداده است. بلکه هوشیارانه بنحو احسن جریان را تجزیه و تحلیل نموده، شیادی و دروغزنی و نیرنگ دشمن محیل را تشخیص داده، قاصد او را بچنگ آورده، نقشه مزورانه‌ی وی را فاش ساخته، با گرفتن امداد نیرومند از شاه، دست بعملیات قطعی زده و شاهد پیروزی را در آغوش کشیده است.

در این هنگام که شاه عباس با جدیت هر چه بیشتر سرگرم نبرد با دشمنان خارجی بویژه روس و عثمانی، اذنا و وابستگان آنها است (در زمستان سال ۱۶۰۷ مسیحی برابر سالهای ۱۰۱۵ و ۱۰۱۶ ه. ق) یکدسته از ناوگان هلندی برای

نخستین بار در آب‌های هرمز لنگر می‌اندازند و در سرزمینهای جنوب ایران پیاده می‌شوند .

شاه عباس بمحض شنیدن این احوالات بگمان اینکه از هلندیها بر علیه پرتغالیها استفاده خواهد کرد، نه اینکه اعتراض نمی‌نماید، بلکه ممنون و خوشنودهم می‌شود «و شخصی را بنام زین‌العابدین خان شاملو^۱ (مشهور به زینل خان بیگدلی شاملو غ . بیگدلی) به هلند فرستاد تا مذاکراتی در این خصوص بعمل آورد. «^۲ لیکن این امید شاه عباس برآورده نشد، سفیر ایران در هلند بنتایج دلخواه نرسید و از این طرف نیز پرتغالیها از سرگرمی شدید شاه عباس در جنگ با ترکان عثمانی استفاده نموده، در خلیج فارس شروع بقدرت‌نمایی نموده حتی از پرداخت حقوق گمرکی خودداری کردند .

موضوع سفارت زینال خان بیگدلی شاملو را به هلند، دکتر ویلم فلورایرانشناس هلندی چنین آورده است :

«... شاه عباس همیشه کوشش داشت که با هلند روابطی برقرار نماید. چون در اواخر سال ۱۰۱۵ ه . ق / ۱۶۰۷ م / بهنگامی که چند کشتی هلندی در حدود جزیره‌ی هرمز دیده شدند، او به این فکر افتاد که برای پراکنده ساختن قوای پرتغالیها از کمک ناوگان هلندی استفاده کند . بدین منظور سفیر مخصوص خود زین‌العابدین-

۱ - زین‌العابدین خان سابقاً هم یعنی در سال ۱۰۱۷ ه . ق . برابر ۱۶۰۹ میلادی بسفارت نزد امپراطوران دول اروپایی فرستاده شده بود، رجوع شود به کتاب ستردنیس راس (Ross) تحت عنوان :

در کتاب Sir Anthony Sherley his Perssian Adventure A Chronicle P . 90 و (London و 1966) . تصویری از زین‌العابدین (یا زینل) که توسط (Sadeler) کشیده شده است، دیده می‌شود. نام او را در مأخذ: زین‌العابدین خان، زینال خان و زینل خان هم نوشته‌اند .

۲ - انقراض سلسله‌ی صفویه . تألیف دکتر لارنس لاکهارت . ترجمه‌ی دکتر اسماعیل دولتشاهی . تهران ۱۳۴۴ شمسی ص ۴۲۲ .

خان بیگدلی شاملورا برای مذاکره بادل اروپایی در سال ۱۶۰۹ م/ ۱۰۱۷ هـ. ق/ اعزام اروپا نمود.^۱

همین مؤلف در آن موقع درباره‌ی وضعیت سیاسی و اجتماعی و مقام دولتی و مملکتی زینال‌خان چنین اظهار نظر می‌کند:

«... زینال‌خان بیگدلی شاملو در این موقع توشمال‌باشی (رییس تشریفات سلطنتی . غ - بیگدلی) می‌باشد .^۲ بنا به گفته‌ی مؤلف مزبور خان شاملو در آن هنگام در کارهای کشور و سلطنت داری اختیارات تامّ و مطلق و تصمیم گیرنده‌ی یگانه است . از اظهارات و بیانات مکرر وی روشن می‌شود که زینال‌خان تا چه حدود در دربار و سیاست داخلی و خارجی کشور صاحب نفوذ و اختیارات تامّه است . . .

شاه‌عبّاس پس از بیرون راندن و قلع و قمع سپاهیان روم و دست‌نشانندگان محلی و مزدور دولت عثمانی و برقرار نمودن تسلط و امّیت کامل و استقرار نظم و آسایش در آن‌سوی ارس و در سرزمین‌های شمالی آذربایجان و گرجستان و ارمنستان و بویژه پس از آخرین مرحله‌ی نبرد و پیروزی در قلعه‌ی شروان و آسودگی خاطر از کارهای آن سامان بشهر تبریز برمی‌گردد. پس از سرو سامان بخشیدن به امورات آذربایجان باردیگر بقصد عزیمت بخراسان و زیارت بارگاه ثامن الائمه راهی مشرق می‌گردد. در بین راه به امورات کشور داری ، رتق و فتق مهمام کشور پرداخته، چند روزی در شهر قزوین رحل اقامت افکنده ، تکمیل بسیج نموده راهی خراسان می‌گردد و دیگر در بین راه توقف طولانی ننموده تا شهر مشهد طی طریق می‌نماید. از طرف حاکم‌هرات و محترمین مشهد مورد استقبال شایان قرار می‌گیرد. حسین‌خان

۱ - کتاب: « اولین سفرای ایران و هلند » ترجمه و نگارش : دکتر ویلم فلور ایران‌شناس

هلندی . بکوشش داریوش مجاسی و دکتر حسین ابوترابیان. ناشر کتابخانه طهوری.

تهران ۱۳۵۰ . ص ۴۰ .

۲ - همان کتاب . ص ۹۶ .

بیگدلی شاملو حاکم هرات و امیرالامرای خراسان از هرات تا مشهد تاخته و در بیرون آن شهر مقدس از پادشاه ایران پیشواز می‌نماید: «حسینخان شاملو حاکم هرات و اکثر امرای خراسان در مشهد معلی شرف ملازمت دریافته و به نوازشات شاهانه سرافراز شدند.»^۱

می‌بینید در شرق و غرب، در خراسان و قفقاز و در تبریز و مشهد، هرجا و همه‌جا این سران و سرکردگان و جنگاوران ایل جلیل بیگدلی و ریش سفیدان و خلفا و حکام و سرزداران شاملو هستند، حاضر و ناظر، جان در کف، سلاح بدوش آماده جانبازی و حراست مرزها و حفظ استقلالیت و تمامیت ارضی کشور بوده و در مسایل اردوی سرفراز قزلباش و صوفیان صافی مرتبت ایل و تبار بیگدلی شاملو در صف نخستین و در ردیف پیشاهنگان آماده خدمتگذاری و فداکاری می‌باشند و به آیین و سنت آن روز کشور-مملکت را در وجود شاه تصور و تجسم نموده و تا سرحد پرستش او را دوست می‌داشتند.

تسخیر قلاع باکو، دربند و شماخی از وقایع سال ۱۰۱۶ ه. ق

در سال ۱۰۱۵ ه. ق شاه عباس اراده‌ی تسخیر ولایت شروان کرد. قضا را در آن سرزمین خشکسالی و قحطی بود. و مناسب بود که این ارتش کشی بموقع مناسبتری احاله شود و سرداران قزلباش موقع مناسب‌تری مترصد بودند. ایکن چون اراده‌ی شاه صفوی بفتح شروان مقیم گردیده برد، این بود که در هر شرایط و زمان و مکان بی‌چون و چرا تابع فرمان و مطیع رأی و مجری اوامر مرشد کامل بودند و در آن شرایط سخت به آن سرزمین قحط‌زده لشکر کشیدند. نخست شهر شماخی را که در آن روزگار مرکز ایالت و استوارترین و پایدارترین قلاع شروان شناخته شده بود، مانند نگین انگشتی در میان گرفتند و محاصره‌ی این شهر تاریخی بدرازا کشید

و چند ماهی بطول انجامید. الحق قلعه نشینان مقاومت مردانه نموده و جانانه پایداری کردند.

در این گیر و دار شاه مراد حاکم باکو که از طرف عثمانیان در این شهر حکومت می کرد، عرصه را تنگ دید و مشاهده نمود که قلاع شاماخی، دربند و ماکو یکی پس از دیگری سقوط خواهند کرد و پیروزی شاه عباس ناگزیر است. پیشدستی نموده، شماری از افسران و سربازان دولت عثمانی را که ابواب جمعی پادگان باکو بودند سر بریده، به اردوی سلطنتی فرستاد. خود نیز در پی این سرهای بریده با کلید شهر باکو بمقر پادشاه صفوی آمد، اظهار اطاعت و فرمانبرداری نمود...

شاه عباس بمحض دیدن شاه مراد و بدون چون و چرا در حال دستور داد که همانجا گردنش را زدند. سپس رو بسرداران خود نموده و فرمود:

«... کار این مرد نادرست خیانت بود، هنگامی که ترکان عثمانی این شهر (باکو) را گرفتند، سر حاکم ایرانی و نزدیکانش را برید و به عثمان پاشا هدیه کرد و از وی حکومت شهر را گرفت. حالا که قشون قزلباش پیروز است، سران افسران و سربازان ترک را بریده، بنزد من آورده که در حکومت شهر باقی بماند و سزای این چنین خیانتکار همین است.»^۱

هنوز قلعه‌ی شاماخی در محاصره بود که قلاع باکو و دربند تسلیم شدند. گشودن این دو قلعه بدون جنگ و خونریزی انجام پذیرفت. لیکن سرنوشت اهالی شهر و مدافعین ترک آنجا جور دیگر شد. بویژه سماجت اهالی بومی و محلی شهر شاماخی موجب خشم و غضب شاه عباس گردید. امر به تسخیر و قتل عام اهالی شهر داد و در غروب روز اول ربیع الاول سال ۱۰۱۶ هـ. ق شهر ویران شده، بتصرف سپاهیان قزلباش درآمد. جلال الدین محمد یزدی منجم ویژه‌ی پادشاه ایران در این باره چنین می نویسد:

۱ - آنتونیا دو گوه آ. سفرنامه. ص ۳۴۷ «نقل از زندگانی شاه عباس اول» ص ۵۳.

«... حسب الحکم جارچیان در حوالی قلعه و شهر شماخی جار زدند که اهل قلعه و شهر بدانند که در این سه روزه یورش می‌فرماییم، بیایید که هر که نیاید کشته میشود، مال و ناموسش بباد می‌رود. خبر کردیم... سحر روز جمعه ۲۶ ماه صفر ۱۰۱۶ یورش نمودند. ذوالفقارخان و علی‌قلی‌خان شاملو با قرچقای بیک و پیربوداقخان... بشهر ریختند و شهر را صاحبی کردند و از قزلباش هفت نفر کشته شدند و پنجاه و یک نفر زخمی، از اهل شهر و قلعه ۳۰۸۹ تن کشته شدند، یا گرفتار گردیدند. در شب چهارشنبه دوم ربیع‌الاول اهل قلعه‌ی شماخی امان طلبیدند. ولی مقرون به عفو نشد. تاریخ فتح قلعه:

«باز آمد قلعه‌ی شروان به آسانی به چنگ = ۱۰۱۶.»^۱

در این جنگها و بطورکلی در سرتاسر جنگهای دوران سلطنت شاه عباس از عمه‌اش زینب بیگم^۲ کارهای فوق‌العاده‌ای بروز نموده که ما آنها را در هنگام شرح احوالات زنان قهرمان بیگدلی خواهیم آورد.

در سال یک هزار و هفده هجری قمری وقتی که در مناطق کردنشین بسوی نافرمانی، خود سری و اغتشاش بمشام می‌رسد، بعضی از طوایف اکراد سر از اطاعت و فرمانبری می‌پيچند. شاه عباس قاپان سلطان بیگدلی شاملو را مأموریت میدهد که با معیت حسین‌خان استاجلو بیگلربیگی و حاکم همدان و قلمرو علیشکر با یک هزار از مردم خود... رفته سلطان امیر مقدم را با یک هزار از ایل مذکوره، نعمت‌الله سلطان امیر صوفی را با چهارصد نفر و خسرو سلطان میربوی پازوکی با هفتصد نفر و خلیل سلطان امیر سیل سیر با سیصد نفر بمراغه رفته و قبادخان حاکم مراغه را بخود ملحق ساخته، از آن راه بولایت کردستان تا دیار بکر و آن حدود

۱ - نقل از «زندگانی شاه عباس اول» مجلد پنجم. تهران ۱۳۵۲. ص ۵۴، ۵۳.

۲ - زینب بیگم دختر شاه طهماسب و زن عقدشده علی‌قلی‌خان اول بود که متأسفانه ازدواج آنها فراهم نشد و زینب بیگم نیز پس از مرگ خان بیگدلی شاملو دیگر شوهر اختیار نکرد.

روند. هر يك از امرا اكراد كه اظهار ایللی و انقیاد نموده، با مردم خود بدیشان ملحق گردد، باو و الكاء و عشیرت او متعرض نگردند و هر كس مخالفت ورزیده، سر از اطاعت و متابعت قزلباش بیچد اول بدفع او و نهب و یغمای ایل و عشیرتش پرداخته، الكاء او را متصرف شده، به امرا و جلالی دهد و از آن راه بحدود ارزالروم آمده به امیرگونه خان بیگلربیگی چوخورسعد و امرایی كه به تاخت آن ولایت می آیند پیوندد.^۱

سردار بیگدلی مأموریت محوله را بنحو احسن انجام میدهد و وارد حوالی چخورسعد شده، به امیرگونه خان بیگلربیگی چخورسعد می پیوندد و منتظر فرمان می گردد. كه در این هنگام امیرخان برادوست از جاده ی اخلاص و شاهراه درستی خارج شده طغیان می نماید. به قلعه ی دم دم پناهنده شده، اظهار مخالفت نموده و به قلعه داری می پردازد.

شاه عباس برای کوبیدن قلعه ی مزبور و به چنگ آوردن امیرخان، قبان سلطان بیگدلی سرکار توپخانه ارتش قزلباش را مأموریت میدهد كه هرچه زودتر خود را بحوالی قلعه ی دم دم رسانیده، در کوبیدن قلعه ی مزبور منتهای جدیت را مبذول دارد. در گرفتن این قلعه خدمات افسر مزبور مورد توجه و عنایت قرار گرفته، تلافیف میشود و بمقام سرداری ارتقاء می یابد.

در هنگام محاصره ی قلعه ی دم دم اعتمادالدوله^۲ وزیر بیست ساله و مورد اعتماد دیوان اعلی فوت می نماید. شاه عباس برای هرگونه احتیاط و پیش بینی «مقرّب الحضرت محمدبیک بیگدلی شاملورا كه از نزدیكان بساط قرب و منزلت بود

۱ - رك : همان كتاب . ۲ . ص ۷۸۲ .

۲ - اعتمادالدوله نخست وزیر . در آن زمان نخست وزیر شاه عباس خاتم بیک اردوبادی بود. او از نواده های خواجه نصیرالدین طوسی و پدرش در زمان شاه طهماسب كسلانتر اردوباد بود . وزیري لایق و كاردان و جامع جمیع صفات مثبت بود . در نظم و نثر ید طولایی داشت و بسیار رعیت پرور و عادل، و فرمانده سپاه بود.

به مطنّه‌ی آنکه مبدا از فوت اعتمادالدوله اختلالی در امور قلعه‌داری روی دهد ، بجانب ارومی فرستادند که به اتفاق امرای اخلاص پیشه‌ی درست‌اندیشه، در تسخیر آن قلعه اهتمام نمایند.»^۱

چونکه پس از فوت ناگهانی اعتمادالدوله ، يك نوع افسردگی و پريشان‌حالی در احوال و روحیه‌ی غازیان قزلباش روی میدهد و فتح قلعه که بسیار نزدیک شده بود و یکی دو روز دیگر میسر بود، بهمین سبب چندروزی بتأخیر می‌افتد. حقیقتاً نیز تدبیر اعزام محمدبیک بیگدلی شاملو از طرف شاه‌عبّاس بسیار سودمند و مؤثر واقع می‌گردد . صاحب عالم آرای عبّاسی تأثیر وجود محمدبیک را در این هنگام حساس چنین مرقوم میدارد:

« ... تا آنکه محمدبیک بیگدلی شاملو که به سرداری موسوم گشته بود رسید. امراء عظام سابق و لاحق قورچیان از سر جدّ و اجتهاد شروع در کار کرده، در اندک روزی سیبیه‌ها^۲ از طرف بالا و پایین بدیوار و بروج رسیده ، بضرب توپ‌های سنگ‌انداز تزلزل در بنیان بروج افتاد رخنه‌ها پدید آمد . از طرف بالا دلیران قلعه‌گشا هجوم آورده ، دوسه برج را متصرف شدند ... غازیان بی‌خوف خود را بمیان قلعه انداخته سوای خانه‌ی امیرخان بر سایر برج و باره و منازل تسلط یافتند . امیرخان از همه‌طرف بلارا بر خود محیط یافت. اکراد را از جنگ و جدال منع نموده ، کس نزد محمد بیک فرستاده التماس نمود که او با غازیان شاملو بقلعه در آمده، او را از حسن‌خان و لشکریانش که فیما بینشان خون‌ها ریخته شده بود و از ایشان خایف است صیانت نماید . او را با پسران و منتسبان بسلامت بدرگاه معلی رساند . »^۳

۱ - همان کتاب ۲۰ ص ۸۰۷ .

۲ - سیبیه . هرجایی که محاط از دیوار باشد. فرهنگ نفیسی.

۳ - همان کتاب ۲۰ ص ۸۰۹ ، «سرزمین دشت زردشت» ... تألیف علی دهقان رضاییه

از جریان ذکر شده‌ی بالا بخوبی هویدا است که سرداران و بزرگان ایل بیگدلی شاملو بمناسبت انسان‌پروری، خیرخواهی و عالی‌جنابیشان حتی ملجاء، ریش سفید و معتمد متمدن و مغضوبین نیز بوده‌اند. در هنگام اضطرار دشمن نیز به آنان دست بدامن می‌گردد. از آنان امید ترحم و شفقت دارد، آنها را عامل و بانی امرخیر و نیکوکاری می‌شمارد. به‌گذشت، انسان‌پروری و لطف آنان امید بسته، در روز مشکل و پای جان، خودو سرنوشت و طالع خانواده‌شان را در پناه آنان قرار می‌دهند و بدست نیرومند ولی بامروت آنان می‌سپارند.

پس از گشودن قلعه‌ی دُم دُم اسرا را به اردوگاه سلطنتی فرستادند. امرا و سرکردگان با پیروزی و سرافرازی در قاراجوق بحضور شاه عباس بار یافتند. مورد تشویق و تحسین و تلطیف قرار گرفتند «ایالت و دارایی اولکاء ارومی به‌قیان. خان برادر مقرب‌الحضرت محمد بیک بیگدلی تفویض یافته، مبلغ سه هزار تومان زر نقد نیز جهت ضروریات قلعه‌ی دُم دُم و مدد خرج غازیان ملازم او شفقت شد. و مقررگشت که از حدود ساروقزغان و گاورود تا سلماس همگی امرا، حکام بجار و بلجار او حاضرگشته از سخن و صلاح او بیرون نروند. او باقشون آراسته بدانجا رفته، به‌تعمیر قلعه و آبادانی آنجا پرداخت.»^۱

پروفسور ولادیمیر فئودورویچ مینورسکی^۲ در مقاله‌ای بنام «ارومیه» درج در دایرة‌المعارف اسلامی بزبان فرانسه می‌نویسد:

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی. تألیف اسکندر بیک ترکمان. ۲۰ ص ۸۱۱.

۲ - و. ف. مینورسکی دانشمند خاورشناس مشهور، بویژه ایران‌شناس روس می‌باشد که از سال ۱۹۰۴ تا ۱۹۰۸ بعنوان نایب‌جنرال قونسولگری در تبریز بسر برد. به‌روسیه برگشت. پس از چهارسال مجدداً به ایران آمد. این باردورسفات روس در تهران مشغول شد. برای بار سوم پس از انقلاب اکبر به ایران آمد و دیگر بوطنش برگشت. از تهران به پاریس، از آنجا به لندن رفت، تا آخر عمر در انگلستان ماند. لیکن هرگز لحظه‌ای وطنش، زبان و فرهنگش را فراموش نکرد.

«... دَم-دَم در سال ۱۰۱۹ هجری قمری مطابق ۱۶۱۰ میلادی فتح شد. جلگه‌ی ارومیه به قاپان‌خان بیگدلی داده شد. برادوست‌ها با حیا به دَم-دَم را گرفتند. پس از آن بجای قاپان‌خان از تبریز بوداق‌خان پرناک حاکم ارومیه شد و پس از آن آقاخان مقدّم از مراغه باین سمت انتخاب گردید.»^۱

معلوم نیست پروفیسور مینورسکی با استناد بکدام منبع موثق این موضوع را قید نموده است. ولی صاحب کتاب «سرزمین دشت زردشت» کاملاً عکس این مطلب را نوشته و ملاحظه مینورسکی را ردّ نموده است. او می‌نویسد:

«... پس از پیر بوداق‌خان قاپان‌خان بیگدلی از طرف شاه عباس کبیر بحکومت ارومیه منصوب می‌گردد. در حکومت این شخص الوح بیک برادرزاده‌ی امیرخان یکدست سران ایل مکرری را دور خود جمع کرده، مجدداً قلعه‌ی دَم-دَم را مستحکم نمودند. هر آنچه که آذوقه و لوازم دیگر ممکن بود، در آنجا گرد آورده بخيال طغیان و شرارت و عدم تمکین از حکومت مرکزی می‌افتد. ولی این دفعه قاپان‌خان حاکم ارومیه به این شخص خاین مجال نداده، در مدت کوتاهی وی را دستگیر و سیاست می‌نماید.»^۲

ما ضمن اینکه کوشش می‌کنیم حوادث تاریخی مربوط به ایل جلیل بیگدلی، بیگدلی شاملو و شاملو را از لابلای صفحات تاریخ کشور بیرون آورده، تنظیم و ترتیب دهیم. و اصولاً اساس کار و نگارش ما در حول این محور می‌چرخد، ولی بعضاً بحاشیه رفته بعضی مطالب رانیز که مورد دقت و توجه ما قرار می‌گیرد، بقام می‌آوریم. استنتاجات خود و مافی‌الضمیر خویش را در چند سطر بیان و اظهار می‌کنیم.

مثلاً با آنکه شاه عباس کبیر از بدو طفولیت بزرگ شده‌ی دامن ایل و تبار بیگدلی و تربیت شده‌ی سردار بزرگ علی قلی خان بیگدلی شاملو حاکم هرات

۱ - دائرة المعارف اسلامی فرانسه. ص ۱۰۹۰.

۲ - سرزمین دشت زردشت. تألیف علی دهقان. رضاییه. ص ۳۶۷.

و امیرالامرای خراسان است و هر بد و نیکش نیز از ماست و دودش هم به چشم ما می‌رود، در ضمن سلطنت ۵۲ ساله‌اش کارهای بزرگی نیز بنفع کشور و مردم انجام داده است. مع هذا وی نیز مانند کلیه مستبدان و خودکامکان جهان بسیار بی‌پروا و بیش از اندازه مخوف و بی‌انصاف بوده، او هم مانند همه‌ی اسلاف و اخلاف تاجدار و مطلق‌العنان و بی‌مسئولیت خود، دو وجه، دو رو، دو سیما و دو صفت داشته، گاهی آرام، رحیم، خوش‌رو، مهربان، با عاطفه، نوازشکار، سخاوتمند، شجاع و بخشنده، گاهی نیز بسیار قسّ القلب، بیباک، بی‌رحم و بی‌انصاف، خونخوار، خشمناک و بی‌عاطفه، چنانکه طیّ سالیان دراز فرمانروایی خود بمراتب هر دو وجهه و جنبه‌ی خود را بارها نشان داده، گاه مانند حریر نرم و مانند آب روان صاف و بی‌غل و غش و گاهی نیز مانند سوهان گزنده و مانند سنگ سرد و بی‌جان بود. به نظر ما قهرش بر مهرش می‌چربید. در هنگام خشم و غضب از خدا و مردم و وجدان و انصاف و عدالت شرم و اندیشه ننموده، هر آنچه که دل تنگش می‌خواست اجرا می‌نمود. به احدی رحم نمی‌کرد. چه بسی خون بی‌گناهان را بی‌جامی ریخت و چه بسا قتل و غارت‌های بی‌حساب و کتاب را فرمان می‌داد که حساب آنها در روز شمار باخود اوست. مثال می‌آوریم:

در سال بیست و چهارم جلوس خود، یعنی در سنه‌ی یک هزار و ده هجری قمری پس از گشودن قلعه‌ی دَمَدَم و برقراری نظم و انتظام در آن حوالی و گردن بطوق اطاعت نهادن اکراد آن سامان، یکدفعه به جزیی بهانه‌ای به اکراد ایل مکرّی بی‌میل و بدبین می‌شود. در حقیقت این اشخاص مغضوب فقط چند نفری انگشت شمار از سران و بزرگان ایل هستند که مورد خشم و غضب شاه عباس قرار گرفته‌اند و با مغضوبین باید حق و حساب کرد و در باره‌شان تصمیمات مقتضی گرفت. لیکن در درجه‌ی اول قساوت و خونخوارگی شخص شاه، از طرف دیگر بهانه‌ی ترسانیدن چشم دیگر قبایل و ایلات بحساب یک چند نفر حق یا بناحق مغضوب، شاه عباس فرمان قتل و عام می‌دهد.

در نتیجه کلیه افرادی که از این ایل رشید و میهن پرست بدست می افتد از دم شمشیر آبدار می گذرند و قتل عام می شوند. واقعاً جای تحیر و تعجب و تفکر است. این چه عدالت، چه سرپرستی، چه ادعای سلطنت و حکومت است، این چه قوحت و بربریت می باشد. مگر افراد اکراد ایل مکرری کردستان آفریده ی پروردگار نبودند؟! ... مگر در آفرینش و وجود هستی آنها چه فرق و امتیازی با شاه عباس بود؟! مگر شاه عباس چه رجحان و مزیتی بر آنان داشت، مگر حق و حسابی در کار نبود که يك فرد خودکامه ی تشنه ی خون از خدا بی خبر و عاری از عاطفه و وجدان خون هزارها انسان بی گناه از زن و مرد و پیر و جوان و خرد و کلان را اینطور سیهانه بریزد و آنها را از دم شمشیر بی امان بگذرانند و کسی هم با او کاری نداشته باشد. از روی ناچاری و تملق «ظل الله» خطابش نمایند؟! ... چرا؟ و باز هم چرا؟! ... مگر در این خلقت و آفرینش حسابی و کتابی و شماری و پرسشی در کار نیست؟! .. چرا باید انسان را مثل گوسفند سر ببرند و نابود نمایند. تازه عده ای چپالوس و متملق پست و دون فطرت به این جنایات و آدم کشی ها و قتل و عامها برائت داده، سبب بزرگی و قدرت و هنر و نام آوری قاتل اصلی بدانند؟! ... چرا باید در طول تسام تاریخ تقریباً سرفروشت انسانها بنوبه در دست نابخردان، تبه کاران، سفاکان و خونریزان، جاه طلبان، شهرت پرستان و دون صفتان باید باشد؟! چرا باید شاه عباس ها، هر که را که خواسته باشند بکشند، زندانی، تبعید، جلای وطن و مضروب بسازند و بر کلیه حقوق و نوامیس آنان تجاوز نمایند، تازه قبله ی عالم، سایه ی خدا، عادل و خداوندگار نامیده شوند؟! چرا، چرا، و باز هم چرا؟! ..

اسکندر بیک منشی پس از فاجعه ی قتل عام ایل مکرری زیر عنوان «کشته شدن قبادخان و همراهانش به امر شاه عباس» مطالبی می نویسد که برای جلب توجه انسانهای دلسوز و با وجدان و جهت تعمق و تفکر نسلهای آینده و عبرت آمیز بود نشان عیناً درج می نمایم تا ببینید با انسانها عیناً مانند گوسفند قربانی رفتار می نموده اند. توجه فرمایید «همت شاهانه» را نگاه کنید، نامبرده می نویسد:

«... مجملأً دفع شرّ آن قوم (ایل مکرری غ . بیگدلی) بدکیش نفاق اندیش که از مسلمانی جز نامی نداشتند ، بر ذمت همت شاهانه و خفاطر معدلت آیین پادشاهانه ، لازم آمد . آتش قهر و غضب که مکنون خاطر انور بود بنوعی شعله کشید که جز به خون آن شور بختان و تحریک شمشیر آبدار شعله نشان اطفاء نمی پذیرفت .

درحینی که موکب همایون بحوالی قلعه‌ی گاودول که مسکن او بود رسید ، روزی قبادخان با یکصد و پنجاه نفر از مردم معتبر از منزل خود متوجه اردوی معلی گشته وقت عصری به دولتخانه‌ی همایون رسید . با سه چهار نفر از اقربای خود بیارگاه سپهر اشتباه در آمد . چون داخل سرپرده‌ی محفل معلی گردید ، در وقت موزه کشیدن حسب‌الاشاره‌ی اعلی غلامان او را با رفقا بسیان گرفته پیکر وجودشان را به تیغ تیز ریز ریز کرده ، مجال حرکت و دم زدن ندادند . و اجساد خبیثی ایشان را به عقب کوچه‌ی سرپرده کشیدند . و بنابر آنکه آسیبی از آن بدانندیشان به غلامان و ملازمان رکاب اقبال نرسد علی‌قلی خان ایشیک آقاسی باشی شاملو را حکم شده بود که بر در سرپرده ایستاده ، آن جماعت را يك يك به مجلس طلبند . چون داخل سرپرده‌ی محفل معلی گردند ، غلامان درگاه معلی بقتل ایشان پرداخته ، اجساد قتیلان را به عقب کوچه سرپرده کشند که از نظر آیندگان پنهان باشند . علی‌قلی خان و ایشیک آقاسیان حسب‌الفرموده عمل می نمودند . و هر کدام می آمد به یاران ملحق می گشت ، تا بیست سی نفر بدین قاعده کشته گشته ، سایر مردم بیرون اندکی بدگمان شدند تا آنکه یکی از ایشان به اندرون آمده خون بسیار مشاهده نمود که ریخته بود ، از قبادخان و پیش آمدگان اثری نیافت فریاد بر آورده ، دست بخنجر برد و از حاضران بارگاه معلی محبعلی بیگ شاهسون شاملورا زخمی زد ، دوسه نفر دیگر که از عقب او می آمدند خود را پس کشیده عزم بیرون رفتن کردند .

غلامان و قورچیان ایشان را در حریم سرپرده به قتل آوردند . خبردارشدگان بجانب اسبان خود دویدند ، بعضی در جلو خانه کشته شدند ، بعضی دیگر در حین

فرار در میان اردو بقتل آمدند. حضرت اعلی بدان محفل مهابت اثر تشریف آورده، همان لحظه به دولت و اقبال بر سمند بادپای آسمانی خرام بر آمده، بر سر قلعه‌ی گاودول توجّه فرمودند. و جنود قزلباش جوق - جوق بقتل و غارت عشایر مکرری مأمور گشته، به اطراف وجوانب رفتند و موبک معلی پاسبی از شب گذشته به پای قلعه‌ی گاودول رسید.»^۱...

باید تاریخ از این پادشاه خونخوار به پرسد که گناه این باپای خود بدام آمدگان چه بود؟! در برابر کدام گناه و تقصیر و خطا و ناسازگاری و ارتکاب کدام جرم لایغفر مستوجب چنین جریانی گران شده بودند و کدام قانون، آیین و مذهب و انصاف به یک چنین قصّابی دهشتناکی اجازه داده است؟! هیچ گوسفند را به این تعداد و به این نیرنگ سر نمی‌برند. من در این جا هم به علی‌قلی خان بیگدلی شاملو و هم به محبعلی بیک بیگدلی شاملو اعتراض می‌نمایم، آنها چرا باید برای حطام دنیوی و منصب و جاه و جلال سپری، یک مقام و مرتبه‌ی دو روزه و بی اعتبار آلت دست، مجری بی اراده‌ی این سفاک بی عاطفه و خون آشام درنده خومی گردیدند. این مردم بی گناه و با پای خود بقتلگاه آمده را بقول اسکندر بیک منشی جوق - جوق شقه می‌کردند؟!

چرا علی‌قلی خان فراموش کرده بود که نیاکان وی همیشه واسطه‌ی کارهای خیر بودند، جلوی قتل و غارت‌ها را می‌گرفتند. از ناموس و حقوق و شرف و حیثیت و جان مردم دفاع می‌کردند، همیشه مسبب کار خیر و خداپسندانه بودند. او هم می‌توانست جلوی این عمل شرم‌آور و جاهلانه‌ی شاه چشم خون‌گرفته‌ی جلّاد را بگیرد و او - را از این کشتار وحشیانه و ناجوانمردانه منصرف سازد، نه اینکه آلت و مجری بی اراده و فرمانبر سرسپرده‌ی بی‌چون و چرای آن کوردل خون آشام عاری از عاطفه و انصاف بشود. و مردم را مثل گوسفند قربانی ذبح نمایند.

آری تاریخ گذشتگان و وقایع پیشینیان آینه‌ی عبرت و درس و پند و اندرز -

است . باید از این قبیل حوادث ناگوار ، پر ادبار و قساوت بار گذشته درس عبرت آموخت و حتی المقدور کوشید تا دیگر نظایر این صحنه های خونین تکرار نشود ولی مگر می شود؟! هرگز. و تاریخ پشت سر هم تکرار می شود.

حیف بر آن همه جوانان رشید و بی گناه و مظلوم که قربانی هوس و نادانی مشتی ظالم و غافل و جاهل عاری از عواطف پاک انسانی گردیده، این ندانم کاریهای آن روز است که سبب سقوط و انحطاط امروز ما را فراهم ساخته است . برای همین گونه غلط کاریها و زیانکاریها و خطا کاریها است که ما امروز به این ذلت افتاده، به این روز سیاه نشسته ایم و در زیر پای بیگانگان له و لگد کوب می گردیم. لعنت بر جهل و خودسری و نادانی و نخوت و سفاقت باد که دمار از روزگار اقوام و ملل برمی آورد و مملکتی را بخاک و خون می کشد و بخاکستر سیاه می نشاند.

تصوّر می کنید که با این خونریزی و تهوّر آتش خشم آن خون آشام سفاک خاموش می شود؟ فرو می نشیند؟ آرام می گیرد؟ نه ، او از همانجا با اردویی سنگین و مسلح و ستیز کار به قلعه ای گاو دول می تازد. با يك اشتهای توصیف نشدنی بقتل و غارت های سهمگین تازه می پردازد . بدون اینکه توجه نماید و اندکی اندیشه بکند که برادرهای خود را می کشد، تیشه به ریشه ی مملکت و ملت خود می زند. مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» بقیّهی این صحنه ی دلخراش را چنین تصویر می نماید:

« ... هنوز این خبر بقلعه نرسیده بود که عساكر اقبال مآثر داخل قلعه شدند و هر کس در آن وقت بدست در آمد (توجه کنید هر کس را ، یعنی زن ، بچه، پیر، بیمار و هر کس که باشد) از پای افتاد. علی قلی خان را بر سر حصار دیگر که در آن حوالی بود فرستادند و موازی پنجاه و شصت نفر (انسانهارا مثل گردو می شمارد) از مردم آن بگردن بسته ، بدرگاه معلی آورده و غازیان کینه خواه (مردم دست بسته و از همه جا بی خبر را) بطارفة العین بدیار عدم فرستادند و مغز ایشان را در یکدیگر می کوفتند . در جهل پنجاه نفری از شیعی مکرری با امیر خان بيك برادر شيخ حیدر که در گرمرو بودند، اسفندیار بيك آوچی باشی عربگیر را حسب فرمان همایون به ابلغار

بدانجا رفته ، بفنون سپاهبانه آن بی خبران را بدست آورده نقش وجودهمگی را از لوحی هستی سترد . حسین سلطان برادرزاده‌ی شیخ حیدر را که باجمعی در اردو می بودند حسین خان و امرا در آنجا بدفع ایشان پرداختند.^۱ اسکندربیک منشی مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» نیز مقصراست. او نیز قاتل را تبرأ نموده، این همه کشتار را بقضاو قدر حواله میدهد و می گوید:

«... مجملأً قتل عام آن طبقه بقلم تقدیر در صفحه‌ی روزگار ثبت شده بود. و در آن چندروز که در پای قلعه‌ی گاودول بودند فوج - فوج و گروه گروه - را که می آوردند، معروض تیغ سیاست گشته ، بهرام خون آشام لحظه‌ای از تیغ زدن و خون ریختن نمی آسود. چنانکه از او یماق بیئی و اورباد و غیر ذالک که در میانه‌ی مکرری مانده با آن جماعت می آوردند، بجرم آنکه در میانه‌ی مخالف دولت توقف نموده در میان تسلط رومیّه بمیانۀ قزلباش نیامده اند کشته می شدند.»^۲

سپس مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» چنین نتیجه گیری می نماید:

«... مجملأً دود از دودمان طایفه‌ی مکرری بر آمده مردان طعمه‌ی شمشیر آبدار و نساء و صبیان به ذل اسر و رقیبت گرفتار آمدند.»^۳ راستی که تفو بربک چنین حاکم و حکومت، خدایا اینها را می بخشی !؟

ملاحظه می کنید هیچ جانوری ، گرگی ، کفتاری ، درنده‌ی حاری اگر بهر مه‌ای می افتاد به این شدت و حدت رفتار نمی کرد، و این اندازه خون نمی ریخت که این «ظَلَّ الله» ، «عدالت گستر» ، «مرشد کامل» ، «صوفی باصفا» ، «شاهنشاه جم جاد» و ... انجام داده است .

من در اینجا گلگی هم نژادی خودم را از علی قلی خان بیگدلی شاملو بصفحه‌ی تاریخ می سپارم تا منصفانه داوری شده باشد . آنها یعنی افراد ایل جلیل شاملو

۱ - همان کتاب . ۲۰ . ص ۸۱۴ .

۲ - همان کتاب . همانجا .

۳ - همان کتاب . همانجا .

نمی‌بایست در این گونه جنایات و خونریزیهای ظالمانه شرکت میکردند و تا این اندازه مطیع محض و فرمانبر بی‌چون و چرا، و کورکورانه جلادان می‌شدند تا آنجایی که شاه‌عبّاس‌ها بتوانند جنایات بی‌نظیر تاریخی خود را بادست آنان انجام بدهند.

چقدر برازنده میشد که در این موقع علی‌قلیخان سردار بزرگ بیگدلی شاملو یا بشاه خونخوار راه و چاه نشان میداد و او را برحسب فریضه‌ی دینی امر بمعروف و نهی از منکر نموده و تا پای جان ایستادگی میکرد تا جلوی کشتار ناحق را می‌گرفت و یا علم‌طغیان برمی‌افراشت و مردانه وارد عمل میشد و اگر هم مغلوب و منکوب میگردد نامش تا ابد در تاریخ زنده و جاودان بود :

(يك مرده بنام به که صد زنده به ننگ)

در هر حال از فرط شاه‌پرستی و دولتخواهی هم اگر علی‌قلیخان این کارها را کرده باشد به يك خطای نابخشودنی و ناجوانمردانه مرتکب شده، و شريك جنایات مشمّزکننده‌ی شاه‌عبّاس سفاک و ظالم و خونخوار گردیده است. بگذارید تاریخ این اعتراض جدی نواده‌ی علی‌قلیخان را هر چه شدیدتر بر روی صفحات خود ببیند و ضبط نماید، گناهکار گناهکار است، اگرچه از نیکان و اجداد باشند. ما همانطوری که کارهای خوب آنان را در اوراق این اثر نشان دادیم و نشان هم خواهیم داد، بگذار کار ناشایست و نالایق‌شان را نیز تنقید و تحلیل کنیم و از روی خبط و خطای گناهکاران را نیز نگذریم. که تاریخ خود شاهی دادگر و داوری عدالت‌پیشه است. خدایا! به‌تو پناه میبرم که چه جنایاتی بنام عدالت و انصاف شده است و میشود. و چه خونهای ناحقی که بنام حق و قسط و داد ریخته شده است و میشود. ای بشر! برای تو توان و اقتدار عاریتی و چندروزه غرّه‌شو و خون ناحق نریز که سرانجام دیر یا زود بدیار نیستی رفته به‌ابدیت مرموز خواهی پیوست.

در طی قرون و اعصار ویژه در قرون وسطی در خاورمیانه و نزدیک، در مشرق زمین و بویژه کشورهای مسلمان، ستمها و افسراط و تفریط‌های عجیبی شده

است. این نارواییها دوجنبه‌ی شرعی و عرفی داشته، از یکطرف افراتیون مذهبی روی تعصبات دینی یا برای تأمین مقاصد و منافع خصوصی‌شان با سوء استفاده از نام دین و مذهب و شریعت، از طرف دیگر حکام و مأمورین غلاط و شداد دولتی، خوانین و ملکداران بزرگ با در رأس قرار گرفتن شخص خود زمامدار بمردم زحمتکش، مظلوم و بهره‌ده ظلم و ستمهای ناروای فراوانی روا داشته‌اند، نه اینکه حدود و حقوقشان را محفوظ نداشته‌اند، بلکه این خود کامگان تاراجگر خون آشام بر مال و جان و ناموس آنان تجاوز نموده، چه تعدیات ناجوانمردانه‌ای که مرتکب نشده و چه جنایات فجیع که بار نیاورده، چه خونهای ناحق که نریخته‌اند، و هر آنچه که دل تنگ و سیاه‌شان خواسته است بر سر مردم بی‌گناه و بی‌پناه آورده‌اند. قرنهای متمادی مردم را اسیر و محکوم خود ساخته از انسان بی‌رحمانه بهره‌کشی نموده و باج گرفته‌اند و بقول معلم محبوبم مرحوم استاد سعید نفیسی اگر خوب تعبیه نمایم معنی تاریخی که آنها ساخته‌اند چنین است:

تاریخ جهان نیست بجز تاراجی

کشتاری از برای تخت و تاجی

آنگاه گروهی از زن و مرد بدرد

جان داده و بسپرده بحسرت باجی

ولی دوران زورگویی این باجگیران حریص و این غارتگران چشم گرسنه دیری نپاییده، فواره بلند شده‌شان سرانجام سرنگون گردیده، خواهی نخواهی از مرکب غرور و توسن نخوت جبراً و قهر آیین کشیده شده‌اند. تاریخ حکم عادلانه خود را در باره‌ی آنان بطور شایسته داده است و میدهد.

لیکن این خداوندان زر و زور و اربابان قدرت و نفوذ نمی‌بایست تا آن اندازه هم پای از بزرگ‌راه مردمی بیرون نهاده و هر آنچه که دل تنگ و هوس رانشان می‌خواست مرتکب می‌شدند. چرا باید بجای عدل و انصاف و انسان‌پروری، جور و ستم و نامردمی را شعار و پیشه‌ی خود می‌ساختند؟! گذشته‌ی خاورزمین پر از

حوادث ناگوار تاریخی است که قلم از نوشتن آنها شرم دارد. بلی چنگیزها، هلاکوها، تیمورها، شاه عباسها، نادرشاهها، رضاشاهها، بسیاری از خلفای بنی - عباس، سلطانهای ترك، برای بدست آوردن جاه و جلال و کسب شهرت و مال، برای شهوت پرستی، بخاطر حرص و آز نامحدود و پایان ناپذیر خویش نمودند، آنچه را که میخواستند. و در راه نیل به هدف به پست ترین و ناجوانمردترین جنایات مدهش دست می یازیدند، از هیچگونه اعمال سبعی، دنائت، رذالت، سفالت و جهالت ابا و امتناع نمی نمودند. گناه زبردستان و مجریان فرامین و امیال آنان نیز، بعهدی آن خود کامه های مطلق العنان و مستبدانه های حار و عاری از عواطف انسانی و محروم از همه چیز می باشد که خود جنایت ها نموده، زبردستان و فرمانبران را نیز مجبور ساخته اند. ای تاریخ! تأسف که جنایت بیشتر از عدالت می باشد و ستمت فزونتر از دادت...

باری برگردیم بر سر مطلب :

شخصیت های تاریخی ایل و تبار بیگدلی یا بیگدلی شاملو یا شاملو چنانچه در گذشته مشاهده نمودیم و در آینده نیز خواهیم دید، علاوه بر اشتراك در حلّ و فصل غوامض و مصالح داخلی و امورات درون مرزی کشور در کارهای برون مرزی سیاست و مصالح خارجی ممالک نیز پیوسته فعال بوده و در این صحنه و عرصه نیز نقش بسیار مهمّ و جدی و اساسی داشته اند. وظایف شهروندی خود را تا سرحدّ کمال و بنحو احسن انجام داده اند. مثلاً در سال ۱۰۱۵ هجری قمری دولت عثمانی مصلحت خویش را در آن می بیند که با شاه عباس از در صلح و آشتی در آمده، بجنگ های خانمانسوز دیرین بین دولتین ایران و عثمانی خاتمه بدهد. برای جامه ی عمل پوشانیدن به این سیاست مثبت يك هیئت سیاسی و سفیری خود را بدربار ایران می فرستد.

مذاکرات نتیجه ی مثبت داده، به هدف نزدیک می شود. لازم می آید، هیئتی نیز از طرف شاه عباس تعیین و انتخاب گردیده، بدربار دولت عثمانی اعزام شود.

تا منویات پادشاه صفوی را تبیین نموده ، در این موقع حسّاس و حلال از عهده‌ی سیاست و خواست روزبر آید. می‌بینیم که سلطان صفوی، محمدبیک بیگدلی شاملو- را برای این کار مهمّ سیاسی و امر عظیم حیاتی برمی‌گزیند . او را نامزد رفتن بنزد سلطان عثمانی می‌نماید. چنانکه اسکندربیک منشی می‌نویسد :

« ... بعد از اطلاع برخاصه پیغام جواب بر همان نهج سابق در قلم آمد که سخن یکی است و محمد بیک را فرستاده‌ایم از معتبران قزلباش و محلّ اعتماد شاهانه است. اگر حضرت خواندگار بمصالحه بنوعی که مکرراً آنها و اعلام گشته راغب است مانیز رضا به آن داده‌ایم والا از جانبین آنچه که خدا خواسته باشد چنان خواهد شد.»^۱

در این هنگام نیز تا آمد و شد سفیران غافلگیر نشده و طبق آیین کشورداری و سپاهیگری آن روی مسئله را نیز از نظر دور نداشته ، درصدد دفاع کامل در برابر هر گونه تهاجم احتمالی دشمن بر آید ، موضع‌گیری جدّی ، دقیق و پرتوان بعمل می‌آورد . در اینجا نیز در برابر دشمن و در میدان جنگ علی‌قلی خان بیگدلی شاملو در مرکز فرماندهی کلّ ارتش قزلباش قرار دارد و دقیقاً مواظب هر گونه حرکت و تعرّض احتمالی سپاهیان روم است، آرایش ارتش شاه‌عبّاس در مقابل سلطان عثمانی- را اسکندربیک منشی چنین تصویر می‌نماید:

« ... حسین خان استاجلو حاکم همدان را با فوجی از عساکر و تفنگچیان جغتای و خراسانی را بسر کردگی مهدی‌قلی بیک امیر آخو رباشی جغتای بجانب دست چپ و علی‌قلی خان شاملو و امام‌قلی خان ولد الله‌ویردیخان را با فوج دیگر از افواج قاهره بجانب دست راست فرستاده، گنجعلی خان زیك را با لشکر کرمان در حوالی شهر تعیین نمودند که در کمینگاه بوده، هر کس از رومیان به نهب و غارت بیرون آید بمدافعه قیام نمایند.»^۲

۱ - همان کتاب . ۲۰ ص ۸۲۳ .

۲ - همان کتاب . ۲۰ ص ۸۲۳ .

می‌بینید محمدبیک بیگدلی شاملو در میدان سیاست و صلح و آشتی گام
میزند و علیقلی خان بیگدلی شاملو در صحنه‌ی نبرد پاس می‌دهد و نقش پدافند دارد.
بصحنه‌ی دیگر توجه نمایم:

در سال یکهزار و نوزده هجری قمری ولیمحمدخان پادشاه اوزبیکستان از
ترکستان به ایران حرکت نموده، از بخارا به اصفهان به میهمانی شاه عباس می‌آید.
شاه عباس می‌خواهد با طمطراق و تجلیل فراوان از وی استقبال نماید. سه فرسنگ
در خارج اصفهان پایتخت کشور از وی پیشواز می‌نماید. در میان تمام سران و سر-
کردگان ارتش صفوی و سپاه قزلباش و اعیان و اشراف مملکت از بدو ورود
ولیمحمدخان بمرز ایران علی‌قلی خان بیگدلی شاملو را به میهمانداری و پذیرایی وی
برمی‌گزینند. به او در برگزاری این تشریفات و مهمانی شاهانه و پذیرایی پادشاه اوزبیکستان
اختیارات تام می‌دهد. همه‌ی نیرو و دستگاه‌های لشکری و کشوری را در تحت اختیار
وی قرار می‌دهد.

در باره‌ی این دیدار تاریخی ضمن برگزاری مراسم و تشریفات شاهانه و
هرگونه احترامات صمیمانه و آذین‌بندیها «شعراى بلاغت شعرا شعرا آبدار و تواریخ
مرغوب در سلك نظم کشیدند. از آنجمله خواجه شعیب جوشقانی . . . که بسیار
شیرین کلام و صاحب طبع شیواست در این تاریخ گفت:

چون ز گردش‌های چرخ منقلب

گشت پیدا در بخارا انقلاب

شاه ترکستان ولی‌خان آنکه هست

زیب بخش دولت افراسیاب

ره‌نمون شد دولت او را، تا نهاد

رو بدرگاه شه مالک رقاب

شاه عباس قدر قدرت که هست

کامران و کامبخش و کامیاب

این قرآن سعد را تاریخ جو
گشتم از اندیشه‌ی قدسی خطاب
ساخت روشن شمع مجلس را و گفت:

« ماه شد مهمان بزم آفتاب »^۱ = ۱۹۰۱۹ هـ . ق
مؤلف «روضۃ الصّفویّۃ» درباره‌ی استقبال شاهانه‌ای که از ولی محمدخان بعمل
آمد چنین می‌نویسد:

« ... پس از آنکه ولی محمدخان بدولت آباد رسید، شاه عباس نیز به استقبال
رفت و دیدار کردند، پس از صرف شیرینی و شربت عازم شهر شدند. از دولت آباد
تا شهر که چهار فرسنگ (۲۴ کیلومتر غ . بیگدلی) است همه‌ی راه را بسلافاصله
اقمشه‌ای الوان ساخته‌ی هند افراشته ، از در شهر تا آستانه‌ی منزلی که جهت نزول
ولی محمدخان معین شده بود قریب یک فرسنگ اقمشه‌ی ابریشم از جنس قطنی ،
دارایی ، والا ، اطلس و امثال آن گسترده و از عتبه‌ی خارج تا مقامی که خلوت آن
پادشاه بود زربفت، مخمل زرباف ، مشجر، مطبق و خارا افراشته ، بدین دستور
پادشاهان ایران و توران مرکب کوه توان بر فراز اقمشه گرانها رانند ، تا منزلی
که از سمند عزّت بزیر آمدند. روز دیگر شاه به رسم پیشکش ده سر اسب تازی نژاد
که در عراقین مثل آنان وجود نداشت با ساز و برگ و آلت تمام مذهب کار ،
مرصع ستام ، از نقود احمر و ابیض و اجناس نفیسه سی هزار تومان عراقی برای
مهمان خود فرستاد. اثاثه‌ی خانه‌ی او را هم که در حدود پانصد تومان عراقی بود
بدو بخشید . روز دیگر ولی محمد خان را بسا قریب سیصد نفر از اعیان دولت
مهمان کرد و تا او در اصفهان بود همه روزه به صورتی تازه او را مشغول می -
داشت . »^۲

بنا بر نوشته‌ی جلال الدین محمد یزدی منجم‌باشی « نخستین لحظات دیدار

۱ - همان کتاب . ۲ . ص ۸۳۶ و ۸۳۷ .

۲ - روضۃ الصّفویّۃ نسخه‌ی خطی . کتابخانه‌ی شخصی خود مؤلف .

پادشاه ایران و ماوراءالنهر شخص شاه عباس بازبان ترکی خوش آمدزیرا بیان نمود، که منجم باشی ترجمه‌ی آن نطق را عیناً چنین نوشته است:

«... نوآب کلب آستانه‌ی علی به نطق دُرّبار فرمودند بزبان ترکی که خوش آمدی و صفا آوردی و سر و مال و لشکر ما در راه تو است. چون نزد ما آمدی هر چه تو را باید خدمت می‌کنیم و ایستادگی داریم.»

پس با یک چنین جاه و جلال و جبروت از پادشاه ماوراءالنهر استقبال و پذیرایی شاهانه بعمل آمد. هر روز از روز قبل بیشتر حرمت و عزت بجای آوردند. نتیجه‌ی این مسافرت و التجا را مؤلف «تاریخ خلد برین» چنین به قلم می‌آورد:

«... ولی محمدخان انتظار داشت که شاه عباس لشکریانی بسیار در اختیار وی بگذارد، تا با نیروی شمشیر و بازوی آنان سلطنت از دست‌رفته‌ها پس بگیرد. ولی معلوم نشد به چه ملاحظه شاه عباس این کار را نکرد. و ببهانه‌ی اینکه مرزهای آذربایجان مورد تجاوز سپاهیان عثمانی قرار گرفته است، باید باشتاب، بانیر و توان بسیار بدان سو روی آورد، کمک چندان مؤثری به وی نکرد. تنها زینل خان بیگدلی شاملو را که از سرداران بزرگ قزلباش بود، به رسم میهمانداری با گروهی از افراد سپاه همراه وی به ترکستان فرستاد و مبلغ پنجاه هزار تومان نیز برای مخارج او و همراهانش بر ولایت خراسان حواله کرد. پس از رفتن وی جمعی از اوزبیکان را که با او نرفته و در اصفهان مانده بودند، مردم شهر ببهانه‌ی سنی بودن کشتند و خود او نیز در ماوراءالنهر بار دیگر بسبب خیانت سرداران خویش از برادرزاده شکست یافت و کشته شد.»^۱

شرح چگونگی مجلس پذیرایی از ولی محمدخان

بنوبه‌ی خود علی‌قلی خان بیگدلی شاملو سردار خدمتگذار ایران نیز در تمام

۱ - تاریخ خلد برین نسخه‌ی خطی. رک: تاریخ عالم‌آرای عباسی. صفحات ۵۹۱

مدّت اقامت ولی محمدخان در ایران از مهمان بزرگ شاه عباس کبیر پذیرایی جانانه و بس شایانی بعمل آورد. آنچه که لازمه‌ی مهمانداری شاهانه و دوستداری و مودّت صمیمانه و صادقانه بود بجای آورد. اسکندریک منشی مخصوص شاه درباره‌ی یکی از این مهمانیهای مجلّله در خلوتخانه خاص پادشاه صفوی تشکیل یافت و باجلال و شکوه ویژه‌ای برگزار شد می‌نویسد :

« ... چون يك دو روز از رنج راه و مشقّت سفر فی الجمله آسودگی یافت، در خلوتخانه خاص بزم ضیافت به آیین بزرگان روزگار ترتیب یافته، مجلس شاهانه آراستند و جناب‌خانی (ولی محمدخان غ . بیگدلی) با چند نفر از خواص ملازمان و مقربان به آن محفل جنت‌نشان درآمده، نوّاب همایون اعلی به نفس نفیس در آن انجمن بهجت‌فزا بی‌تکلفانه بمجلس آرای بی‌توجه می‌نمودند. و پریچهرگان لاله - عذار در آن عشرت سرای شادمانی اقداح راح ریحانی و جرعه‌های دوستگانی بگردش آورده، مطربان خوش‌آهنگ و مغنیان تیزچنگ بنوای دلگشا زنگ‌زدای خاطر گشته، حوروشان عراقی و خراسانی به رقاصی درآمده، خرامش و جلوه‌گری آغاز نهادند.

شعر

در آن فرخنده بزم و محفل خاص

همی بودی ز شادی زهره رقاص

بهر گوشه خرامان دلستانی

بهر طرفی روان آرام جانی

بهشت آسا در آن رشك گلستان

بخدمت ایستاده حور و غلمان

ولی محمدخان از مشاهده‌ی آن بزم خلد آیین که مشحون بچندین حور و غلمان

بود حیرت‌افزا بوده آثار بهجت و خرمی بظهور می‌آورد و حضرت اعلی شاهی

ظَلَّ اللّٰهَى (!) بسخنان دلکش و مهر بانیه‌ها که در چنین اوقات پسندیده‌ی عالمیان است تسلی بخش خاطر تفرقه آلودش بودند . و امرا و مقرّبان او به ثبات عهد ، حسن وفاداری ، رعایت حق نمک‌خوارگی ستوده ، وعده‌های جمیل می‌دادند . تا قریب بصبح صحبت پادشاهانه انعقاد دقیقه‌ای از دقایق مردمی و مهمان نوازی فرو - گذاشت نکردند .^۱

اسکندربیک ترکمان منشی خاص شاه عباس فردای آنشب این پذیرایی ویژه را چنین تصویر می‌نماید:

« . . . چون حضرت اعلی‌شاهی ظَلَّ اللّٰهَى در آن ایام خجسته فرجام جهت تنشيط خاطر و انبساط ضمیر اکثر اوقات در میدان نقش جهان که نگارستان صوری و بهارستان معنوی بود با مخصوصان و مقرّبان بنشاط چوگان‌بازی و قیق^۲ اندازی و آتشبازی‌ها که استادان آتشباز بفنون غریبه ترتیب می‌دادند مشغولی می‌فرمودند . در ایام معاشرت و هم‌صحبتی ولی محمدخان بدان شغل شگرف پرداخته ، بعد از چوگان - بازی و قیق‌اندازی ، آتشبازان گرم‌دست و آتش فعل ، اسباب آنهارا مهیا کرده ، آتشبازیهای غریب و عجیب که هرگز مشاهده نکرده بودند ، تماشا کرد . بعضی از اسباب‌بازی‌ها در فیل‌بزرگی از افیال پادشاهی تعبیه کرده بودند . . . و بعد از فراغ از آن شغل سرور افزا به سیرچراغان چهاربازار و قیصریه و خانات تشریف برده ، در هر مکانی صحبتی و در هر شبستانی عشرتی انعقاد می‌یافت و حضرت اعلی‌هردم و هر ساعت بتقریبی در بی‌تکلفی و تواضع افزوده با حسن خلق و کرم ، اختلاط بیشتر از بیشتر بظهور می‌آوردند . مکرراً صحبت‌های چراغان و مجلس‌های نقش جهان اتفاق افتاد . . . »^۳

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی . ۲۰ ص ۷۳۷ و ۸۳۸ .

۲ - قیق - مأخوذ از ترکی چوب بلندی که در میان میدان برپا کنند و گویهای طلا و نقره از آن آویزان نمایند و تیر بر آنها اندازند هر کس تیر بر هر گوی که زد از آن وی باشد . فرهنگ نفیسی .

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی . ۲۰ ص ۸۳۸ .

از توضیحات بالا بخوبی واضح می‌شود که شاه‌عبّاس همان طووزی که مرد میدان رزم بوده ، مرد عیش و طرب و بزم نیز بوده است . صحنه‌ی بالا نمایشگر سطح فرهنگ و آداب و رسوم‌دانی و سنت مهمان‌نوازی شرق بویژه ایران عزیز بوده است. يك مطلب را نیز در اینجا ناگفته نگذاریم و فکر خودمان را در آن‌باره اظهار نکنیم و آن اینکه بنظر ما شاه‌عبّاس به‌علی‌قلی‌خان دوم از آن جهت تا این اندازه علاقمند و دلبسته است که هم از نزدیکان و خویشاوندان علی‌قلی‌خان بزرگ‌اللّی شاه بوده و هم اسم او را بر روی خود گذاشته بوده است و اینها است که مهر شاه را بر وی افزون کرده بوده است.

زینل خان شاملو

او آخرین سپهسالارزسان شاه عباس کبیر بوده و همان سرداری است که با عدد ۳۰ هزار نفری خود ارتش صد هزار نفری رومیان در حاشیه بغداد شکست داد متاسفانه روی يك اشتباه ناچیز در اولین سال سلطنت شاه صفی بدستور آن پادشاه جان خود را از دست داد

از کتاب مستطاب «عالم آرای عباسی» خطی متعلق به آقایی خلیفه سادۀ

سپاه مخالف تاختند و سایر یوزباشیان قورچیان افشار را متوجه
 قاسم خان مردم او نیز در گرمی قتال جلوریز مبعر که در آمده از طریق
 حرب شغال پذیرفت و بکلمات دلیرانه صف سپاه منصور در آنجا
 دست از محاربه پامی هر میت کشودند و افواج قاهره جلالیه که کشته شده
 تا موازی که هزار نفر یکدیگر زاده و قتل در آمده و قنایم سوز بدست سپاه
 منصور در آمده و بقیه السیف برکنده شدند بعد از اطمینان خاطر از قور
 سرحد یوزباشیان قورچیان قاسم خان را وداع نموده با سپه
 اختر مهار و سعید از بیابان سیاه را علی در فرج آبا و جنت نهاد و نظر
 در آورد و بدین شرح واقعه مذکور را از تقریر یکدیگر و نفر از قورچیان
 بجزیره پوست و کورستان نیل یک یک میگردانیدند تا ملو با نظام مدام
 عراق عرب بدین شرح محاربه که او را در موصل با نامی دولت روی داده
 و طغریا فتن و چون واقعه مذکور بوقوع پوست و مشخص شد که مخالفان
 حدود موصل به ستظار سردار و دل گرمی جنود مردم دست طلب
 گشوده اند و بمبا مع جا و جلال رسید که فوجی از اعراب نیز خصوصاً
 ابطال اند ما حرمی در مقام قدر و نفاق در آمده یکایک حمله و بخت

حررت هذا الكتاب بعون الملك و عاتب في شهور سنة اعدى و ستين من الهجرة النبوية فوق
 الالف بيد العبد الضعيف الذليل المذنب الراجي غياث الدين محمد الجنا بادی

زینل خان (زین العابدین خان) دوم

یا زینال خان بیگدلی شاملو

زین العابدین خان بیگدلی شاملو مشهور به زینل خان یا زینال خان اول از سرداران بزرگ معاصر شاه اسماعیل اول از یاران ، خویشاوندان ، هم رکابان و همزمان دورمیش خان بیگدلی شاملو بود که از بنیان گذاران دولت و ارتش صفوی بشمار می آید . در راه حفظ استقلال و عظمت ایران قهرمانیها و فداکاریها نموده است ، اینک زینل خان دوم همزمان با شاه عباس کبیر ب صحنه می آید و نقش سازندهی اجداد بزرگوارش را بنحو شایسته در خدمت به ایران عزیز ایفا می نماید .

نخستین بار که از این سردار و سیاستمدار بزرگ در تاریخ صفویه نام برده می شود ، همین هنگام آمدن ولی محمد خان به ایران و پس از پذیرایی شایان ، دادن اطمینان برای هر گونه پشتیبانی و یاری به وی می باشد .

دکتر لطف الله هنرفر مؤلف تاریخ « اصفهان » شرح ورود ولی محمد خان را مبسوطاً و با تفرّعات شرح می دهد و ما قسمتی از نوشته های نامبرده را از این مهمانی و تشریفات رسمی عیناً درج می نماییم ، دکتر هنرفر می نویسد :

ولی محمد خان فرمانروای ترکستان در دربار شاه عباس کبیر هنگامی که ولی محمد خان بر سریر سلطنت ماوراءالنهر و ترکستان جلوس کرد برادرزاده های خود امامقلی سلطان و ندر محمد خان فرزندان دین محمد خان را

بترتیب بحکومت سمرقند و ولایات واقع در جنوب رودخانه‌ی جیحون منصوب نمود. ولی مدّتی نگذشت که آثار خلاف بین آنها ظاهر شده و پس از مدّتی جنگ و کشمکش ولی قلی خان از امامقلی سلطان برادرزاده‌ی خود هزیمت یافته، بافرزندش رستم محمد سلطان از معبره‌ی چهارجو به قلعه‌ی چهارجو آمده و با سیصد نفر از همراهان متوجّه مرو شد. محراب خان حاکم مرو جریان ورود خسان اوزبیک را به اطلاع شاه عباس رسانید و از فرمانروای ترکستان بگرمی پذیرایی کرد.

ولی محمدخان از مرو متوجّه مشهد شده و پس از بیست روز توقف آهنگ عراق کرد. از بسطام تا سمنان و خوار فریدون خان حاکم گرگان مأمور پذیرایی بود. در خوار علی قلی بیگ خان ایشیک آقاسی باشی شاملو که از اصفهان رسیده، مهمانداری خان اوزبیک را بعهدہ گرفت. وقتی که بخطّہ‌ی کاشان رسیدند امدالی کاشان میدان شهر را چراغان کرده، مقدم او را تهنیت گفتند. خسان اوزبیک پس از سه روز توقف در کاشان، در آغاز سال ۱۰۲۰ هجری عازم اصفهان پایتخت شاه عباس شد. بدستور شاه عباس قرار شد مراسم استقبال رسمی و تشریفات لایق از ولی - محمدخان بعمل آید. روز ورود او از شهر اصفهان تا قریه‌ی دولت آباد، بیست هزار نفر تفنگچی در دو صف ایستادند، چهار بازار اطراف میدان نقش جهان و قیصریه، قهوه‌خانه‌ها و خیابان‌ها را آیین بندی کردند.

شاه عباس با امرا و ارکان دولت از آن جمله الشویردیخان و الله قلی بیگ قورچی باشی و ندر محمدخان شهردار و غیره به استقبال رفت. چون ولی محمدخان رسید از اسب پیاده شدن ممانعت کرده، سواره باوی مصافحه کرد. در منزل دولت آباد آقا کمال دولت آبادی از بزرگان قریه استدعا کرد که پادشاه به اتفاق مهمان خود لحظه‌ای برای استراحت بمنزل فرود آیند. از جاده تا منزل وی با فرش‌های عالی مفروش شده بود. وی بطور شایسته و بایسته بلوازم ضیافت پرداخت.

در شهر اصفهان منازل عالی جهت سکونت خان ترکستان و همراهان وی اختصاص داده شده بود و علی قلی خان طبق دستور به مهمانداری وی تعیین شده

بود. شعرای زمان در باره‌ی ورود ولی محمدخان به اصفهان اشعاری سرودند، شعر بر آن بود که ورود وی را انتظار داشتند و به وی خوش آمد گفتند ... سرانجام از شاه اجازه‌ی مراجعت خواست و تقاضا کرد که فقط پادگان خراسان در موقع لزوم به وی کمک کنند، چون خود شاه عباس عازم آذربایجان بود ... و اردوگاه در کنار زاینده رود استقرار یافته بود. ولی محمدخان را بحضور طلبیده بایکدیگر صحبت‌های خصوصی کردند و از طرف پادشاه زینل بیک خان شاملو مأمور شد که تا خروج از سرحد ایران در ملازمت ولی محمدخان باشد.

تابلو بزم شاه عباس کبیر در قصر چهلستون است که این پادشاه را در حال پذیرایی از محمدولی خان فرمانروای ترکستان را نشان می‌دهد. از تابلوهای بسیار زیبا و ارزنده‌ی قصر چهلستون است. بهترین تصویر شاه عباس کبیر را در این تابلو می‌توان مشاهده کرد. در این تابلو ولی محمدخان و همراهان برجسته‌ی وی در حضور شاه عباس جلوس کرده‌اند. سرداران بزرگ شاه عباس الله‌ویردخان، قرچغای بیک خان و زینل بیک خان شاملو نیز در محضر شاه عباس دیده می‌شوند. سازندگان و نوازندگان و رقاصان مجلس آرای می‌کنند.^۱ (رجوع شود بتصویر شماره ...)

پس از سپری شدن مدت توقف و مهمانی هنگامی که ولی محمدخان به عزم اوزبیکستان راهی کشور خویش می‌شود، باز هم یک سردار نامدار قزلباش باید مأمور مشایعت و همراهی وی گردد، باید تا مرز کشور در رکاب وی باشد. این شخص همان زینل خان بیگدلی شاملوست. صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» نتیجه‌ی سفر و بازگشت شاه اوزبیکستان را چنین بقلم می‌آورد:

«... و از جانب خراسان نیز اخبار می‌رسید که جمعی کثیر از سپاه اوزبیک منتظر ورود خوانند. بعد از گفتگوی بسیار جناب خانی جانب رفتن را ترجیح داده،

۴ - دکتر لطف‌الله هنرفر. انتشارات کتابخانه‌ی ابن سینا. اصفهان مهرماه ۱۳۴۶ هجری

نیک و بد آن را بگردن خود گرفتند. حضرت اعلی رضاجوی گشته، در روانه نمودن او توجهات شاهانه بظهور آورده، اسباب مایحتاج سرکار او و ملازمان از نقد و اجناس و اسب و استر و شتر و خیمه و یراق بیوتات و غیر و ذالک بر وجه لایق سرانجام یافت.

در روزی که حضرت اعلی شاهی ظلّ اللهی ساعت سعد جهت یساق آذربایجان اختیار فرموده، پیشخانهای همایون در کنار زاینده رود نصب فرموده، از آنجا بشهر نقل نموده بودند. ولی محمدخان را طلب فرموده، آنشب با یکدیگر صحبت مخصوصانه داشتند. بسیاری از سخنان حقیقت پیرا در امور ملکداری و سوانح غیبی بر زبان الهام بیان آورده، سفارشات بلیغ کردند. از همراهان خصوصاً از خواجم بیردی آتالیق در باب خدمت و جان سپاری و دولتخواهی عهد و میثاق گرفته، یکدیگر را وداع کردند. زینل خان بیک شاملو را که از معتبران طایفه‌ی شاملو بود تعیین فرمودند که تا آن جناب در قلمرو همایون باشد، در ملازمت بوده، روز بروز منزل و مایحتاج سرانجام داده متکفل خدمت باشد.^۱

در تمام طول راه و بازگشت ولی محمدخان زینل خان بیگدلی ملتزم به رکاب و مهماندار بود و بقول اسکندر بیک منشی :

«... زینل خان در رکاب عالی به لوازم خدمت قیام نموده منزل بمنزل بدستور

امرا و احکام اعزاز و احترام نموده خدمات لایقه بتقدیم می‌رسانیدند»^۲

لیکن از ندانم کاریها و بالاتر از همه از بخت برگشتگی عاقبت کار ولی محمدخان بیدبختی انجامید، اگر چه نخست موفقیت‌هایی بدست آورد و امام‌قلی خان رقیب و برادرزاده‌اش را مغلوب ساخت و به سریر سلطنت بخارا نشست، لیکن در نتیجه‌ی رفتار و سیاست نادرست بزودی مغلوب شد و در میدان جنگ با برادرزاده مقتول گردید. «حضرت اعلی شاهی ظلّ اللهی [از این خبر] تأسف بسیار خورده کس

۱ - همان کتاب ۲۰ ص ۸۳۹ و ۸۴۰.

۲ - همان کتاب ۲، ص ۸۴۷.

نزد رستم محمدسلطان پسرش که در هرات بود فرستاده علوازم پرسش و دلجویی بعمل آوردند و خلعتهای فاخر پادشاهانه ارسال داشته، حسین خان بیگدلی شاملو بیگار بیگی خراسان را امر فرمودند که منزل و مایحتاج او و ملازمان سامان داده، او را از واقعه‌ی پدر تسلی بخشند.^۱

بطوری که مشاهده می‌شود هنگامی که يك شخصیت معتبر و يك مقام رهبر خارجی وارد ایران و مهمان دربار صفویه می‌شود میزبان وی علی‌قلی خان بیگدلی شاملو است. مشایعت وی نا مرزهای کشور بعهدی سر کرده‌ی دیگر یعنی زینل خان بیگدلی شاملو است. پس از قتل محمدولی خان تأمین احتیاجات حیطةی خانی و نگهداری موجودیت وی نیز به يك سردار دیگر این دودمان حاکم هرات و امیر-الامرای خراسان یعنی حسین خان بیگدلی شاملو محول می‌گردد. و این مصدق همان مدعای ما است که ایل جلیل بیگدلی در بسطنت رساندن خاندان صفوی و اداره امور لشکری و کشوری این دولت نقش اصلی و اساسی را در ظرف ۲۴۳ سال سلطنت آنان بعهد داشته‌اند، منتهاگاهی شدت وضعف هم داشته‌است.

زینل خان همانگونه که در میدانهای جنگ و نبرد و در مجالس بزم و سرور يك شخصیت ممتاز و برجسته است در صحنه‌ی سیاست و کیاست نیز مردی وارد، سیاستمدار، کاردان و آگاه است. در هنگامی که شاه عباس در برابر ترکان عثمانی با فعالیت‌های سیاسی می‌خواست جلب توجه کشورهای اروپایی را نموده و از آنها کمک بگیرد، اسلحه وارد کند، مشاق و مستشار و مشاور بیاورد. برای اجرای این طرح می‌بایست بین دربار ایران و کشورهای اروپایی منظور سفیر و نمایندگانی رد و بدل بشود. زینل خان در این هنگام در معیت مهدی‌قلی خان حاکم گیلانات و از سران ایل و تبار بیگدلی شاملو جزء هیئت نمایندگان اعزامی دربار از طریق غازان به مسکو پایتخت روسیه تساری بدربار بوریس گودونف می‌رود. از آنجا از طریق دریای بالتیک راهی کشور آلمان می‌گردد. جریان از این قرار است:

شاه عباس در سال ۱۰۱۲ ق تصمیم تسخیر کشورهای ایسن سوی قفقاز را می‌گیرد. در همان سال موفق بتسخیر ارمنستان می‌گردد. «پس از گرفتن قلعه ایروان شاه عباس به جانشین سفیر آلمان اجازه داد که بکشور خود باز گردد. یکی از درباریان و منسوبان خود موسوم به مهدی قلی بیگ را نیز مأمور کرد که همراه وی، با جواب نامه‌های تسار مسکو و امپراطور آلمان، بعنوان سفارت به روسیه و آلمان رود» ژورژ تکتاندر^۲ در این خصوص می‌نویسد:

«... شاه مرا احضار کرد و گفت که هنگام بازگشت من نزد اعلیحضرت امپراطور آلمان و بردن جواب نامه‌های او فرارسیده است. در همان حال مهدی قلی بیگ را برای همراهی بامن و باز آوردن جواب امپراطور نامزد ساخت»^۳

ژورژ تکتاندر جانشین سفیر آلمان با مهدی قلی بیگ و هیئت ایرانی همراه وی از آنجمله زینل خان بیگدلی شاملو از شهر ایروان بعزم روسیه به راه می‌افتد و پس از هشت ماه راه پیمایی و تحمل مشقات بیشمار وارد مسکو می‌گردند.

این هیئت در بین راه یعنی در شهر غازان بسفیر دیگری که قبلاً از طرف شاه عباس بمسکو رفته بود و از مسکو با همراهان خود باز می‌گشت، برخوردند. ژورژ تکتاندر می‌نویسد:

«... این سفیر و همراهانش بما گفتند که تسار روسیه چند هزار سپاه با تفنگچیان قابل و چند عراده توپ به یاری پادشاه ایران فرستاده است تا قلعه‌ی دربند را محاصره کنند و مخصوصاً از شاه خواهش کرده است که از جنگ با دولت عثمانی دست نکشد»^۴

۱ - سیاست خارجی ایران در دوران صفویه. نصرالله فلسفی. روابط سیاسی ایران با

انگلستان، پرتغال، هلند، آلمان. چاپ دوم، تهران ۱۳۴۲. ص ۳۰۱.

۲ - ژورژ تکتاندر - جانشین سفیر آلمان در دربار ایران.

۳ - ایتر پرسیکوم Iter Persicum - سفرنامه‌ی ژورژ تکتاندر فن دریابل. ترجمه‌ی

شارل شفر ص ۴۷ تا ۵۰.

۴ - همان کتاب. ص ۶۲، ۶۳.

بوریس گودونف تسار روسیه سفرای ایران و آلمان را با گرمی پذیرفت و به تمنیات شاه عباس جواب مثبت و مساعد داد و نامه‌ای نیز برای ردولف دوم امپراطور آلمان مبنی بر مراتب موّدت و وحدت خود با شاه عباس بویژه در برابر سلطان عثمانی نوشت و سفرای ایران و آلمان را با خشنودی تمام در ماه ربیع الاول سال ۱۰۱۳ (اوت ۱۶۰۴ میلادی) ه. ق از راه دریای بالتیک، راهی آلمان ساخت...

مؤلف کتاب «سیاست خارجی ایران در دوران صفویه در بساره‌ی فعالیت و اجرای مأموریت هیئت نمایندگی سیاسی ایران و آلمان چنین می‌نویسد:

«... از گزارش سفارت مهدیقلی بیگ در آلمان و نتیجه‌ی مأموریت او چیزی در دست نگارنده نیست. همین قدر معلوم است که چندی در شهر پراگ مانده و یکی از نقاشان نامی آلمان موسوم به آگیدیوس سادلرس Agidius Sadlers در حدود سالهای ۱۰۱۳ یا ۱۰۱۴ هجری قمری (۱۶۰۵ و ۱۶۰۵ میلادی) تصویر او و یکی دیگر از سرداران ایران بنام زینل خان شاملو را که با وی همراه بوده است کشیده است.»^۱

از مراتب بالا بخوبی مشاهده می‌شود که افراد و آحاد فداکار ایل جلیل بیگدلی شاملو در خارج و داخل کشور عندالضرور و ازوم ماهها و سالها رنج سفر و حضر و خطر هر جور حوادث را استقبال نموده از روسیه، آلمان، هند، انگلیس و اسپانیا گرفته همه جا با گشادرویی و سرفرازی در خدمت مادر وطن ایستاده‌اند. زینل خان اندکی بعد رأساً به سفارت هندوستان خواهد رفت و در این مأموریت خطیر مشقات و خطراتی را تحمل خواهد نمود که در صفحات آینده بتفصیل به استحضار خواهد رسید. مادر اینجا از اظهار این ملاحظه ناگزیریم و معتقدیم که از اشتباهات نابخشودنی شاه عباس این بوده که پای سربازان روس را به قفقاز و ایران گشوده است. ما بر این پنداریم که گناهی از این بزرگتر نمی‌شود که بر روی برادر

شمشیر کشیده و از دشمن دیرین امداد طلبید کاش با ترکان متحد می شد و باروسها می جنگید .

حسین خان بیگدلی شاملو حاکم هرات و امیرالامرای خراسان حکمداری عادل و فرمانفرمایی دلسوز و رعیت نواز و مردم دار است. او در ظرف سالیان دراز حکومت خود خطه‌ی خراسان بزرگ را که در آن روز هرات مرکز آن بود و مشهد دومین شهر این استان بشمار می رفت آباد ساخت. بجزئیات امور مردم سر و سامان بخشید. تنها هرات پایتخت خراسان نیست که مورد دقت و علاقه‌ی خان شاملو است، شهر مقدس و مذهبی مشهد نیز پیوسته مورد توجه و نظر وی می باشد . با افزایش قدرت و نفوذ دولت پادشاهان صفوی شهر مشهد که آرامگاه ثامن الائمه و زیارتگاه شیعیان است روز بروز پرجمعیت تر ، بزرگتر و آبادتر می گردد. احتیاجات مادی و طلبات ضروری روز افزون مردم بر آورده می شود. آب در درجه‌ی اول اهمیت است. افزایش جمعیت قبل از هر چیز آب، آب فراوان و پاکیزه طلب می کند، این است که حسین خان دستور می دهد بحساب دولت وقت برای حفر قنوات تازه جهت تأمین آب کافی اقدام فوری و مؤثر نمایند، تا وسیله‌ی آسایش سکنه‌ی مشهد و زوآر روز افزون فراهم گردد . اسکندربیک منشی شرح این امراحوال را چنین می نویسد :

« ... چون ساکنان مشهد مقدس و زوآر روضه‌ی متبرکه ، که از قلت آب در عذاب بودند ، انهار و قنوات مجدد احداث کرده ... بشهر در آورده ، نه‌ری در میان خیابان و حوضی بزرگ در وسط صحن موسع مذکور احداث فرمودند ... همچنین متوجه تعمیر مزار متبرک خواجه بزرگوار ، خواجه ربیع الحیثم که در يك فرسخی شهر واقع شده عمارت مرغوب طرح انداخته ، در زیب و زینت آن مبالغه‌ی عظیم فرمودند . چون در دامن کوه واقع شده بود، فواره‌ها نیز قرار دادند. »^۱

معروض دارند و حسب الامر اعلی در شرح آبادی و ان کرده استونی الملک
 آنچه در هر باب سخن داشت مفصل نموده و زیر و یوان اعلی در هر فصل جوابی
 با جوابی تسلیم آورده اما حضرت بنور فرستاد در بابی که کشاکش
 غرض آنکه دست پیاده پوشی کرده بغافل پادشاه سکه رسید و دیگر
 از انفقوله رسیدند و ایشان نیز نام کشته عوفی بزبان میاوروند
 مشایر متوفیات امینال حسین خان شاهلو پیکر یکی خندان که از
 ملازمان تدبیری حضرت اعلی بود و بحسب جنایات لایق و عدت مدت
 مورد تربیت و ترقی شصت و یک سال بود که در کمال اقتدار و استقلال
 دلی فیذا الامر و السطندرات و پیکر یکی کل خندان بود و در حکام
 و مناشیر بره علامت تدبیری خطاب مینمودند درینال میریکش به باطل
 فوت شده به ار الملک بقا پوست و حسب الامر آنحضرت که طبع به انوش
 سباحتی شناسی است در در و ضمه مدد و ضمه مدد علی مشرفها الصلوة و تحية
 در وزن کشت خلف صدقش حسن خان یکایم پدر منصوب کشته الکا و شون
 و منصب طیل العتد لایمیر الامر اسی خراسان و تفویض یافت و بواسطه
 دوار اسی کلمه یرد اخت و دیگری مدیق یکی میر آخور باشی خشتی

از کتاب مستطاب "عالم آرای عباسی" مخطی متعلق به آقاخان خلیلی ساوّه
 ۸۷۹ خ - بگیدلی

این عمل بیانگر آنست که حسین خان بیگدلی شاملو تنها يك سپاهی و فرمانده صاحب شمشیر و سپر نیست. او هم چنین يك حکمران صاحب نفوذ، اعتبار، سازنده، آبادگر و آبادی دوست بوده است. هنر خطاطی و خوشنویسی خط نستعلیق از ویژگیهای هنری خان مزبور بوده است که این خوشنویسی را ارثاً بیادگار گذاشته و نسل^۱ بعدنسل نیز منتقل نموده است که در این باره در فصل جداگانه مبسوطاً و با ارایه‌ی نمونه‌های خط صحبت خواهیم کرد.

وقتی که کلب آستانه‌ی علی^۱ در سال ۱۰۲۱ هجری قمری بقصد زیارت مرقد امام هشتم بشهر مقدس مشهد معلی می‌آید، در این هنگام حسین خان بیگدلی شاملو فرمانفرمای خراسان و مقیم شهر هرات با شماری از نزدیکان بعزم زیارت آستان قدس رضوی و پابوسی شاه عباس از هرات راهی مشهد می‌گردد. پس از طواف حرم مبارکه به زیارت مرشد کامل موقت می‌شود. چند روزی در رکاب همایونی شرف حضور پیدا می‌کند. از نوشته‌ی اسکندربیک ترکمان منشی مخصوص شاه عباس بخوبی هویدا است که در این هنگام خطه‌ی وسیع خراسان در منتهای امنیت و آسودگی بوده است که بیگلربیگی توانسته با عده‌ی قلیلی این راه پریاهوی ناامن را پیموده، خود را بمشهد برساند. صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» در این خصوص چنین می‌نویسد:

«... القصه آن حضرت (شاه عباس غ. بیگدلی) تا نه روز در مشهد مقدس به دعا و زیارت و خدمات روضه‌ی مطهر پرداخته و مقاصد و مطالب ارباب حاجات را بتوسط دیوانیان به انجام مقرون ساخته، روز دهم بیرون آمدند. حسین خان بیگدلی شاملو بیگلربیگی خراسان با معدودی بقصد خدمت اشرف (شاه عباس غ. بیگدلی) آمده در حین مراجعت (مقصد مراجعت شاه عباس است) که حوالی مزار خواجه بزرگوار فخیم دولت و اقبال بود دیگر باره دیده‌ی اخلاص خود را به کحل الجواهر تراب اقدام همایون شاهی روشنایی افزود. چند روز در ملازمت اشرف گذرانیده

۱ - شاه عباس خود را کلب آستانه‌ی علی می‌نامید.

مشمول عنایت و الطاف، رخصت انصراف یافت.^۱»

شاه عباس به اصفهان برمی گردد. اطلاع حاصل می نماید که اسکندر بانه ای طریق عصیان و سرکشی پیش گرفته و در آن حوالی بی سر و سامانی ایجاد نموده، و اغتشاش برپا کرده است. فال سرکوبی این طغیان نیز بنام یکی از سرکرده های ایل جلیل بیگدلی شاملوزده می شود. سارو سلطان بیگدلی بخاموش کردن این آتش برافروخته ی فتنه و فساد تعیین می گردد. اسکندربیک تر کمان ضمن شرح حوادث آن روزگار در این باره چنین می نویسد:

«... سانحه ی دیگر رفتن سارو سلطان بیگدلی حاکم سارو غرقان و کاورد است بر سر اکراد بانه، در قضایای سابقه ی مذکور شد که اسکندر بانه ی در چمن قراجیوق از خدمت اشرف رخصت انصراف یافته به لکای خود رفت. بدستور طریق بغی و عصیان مسلوک داشته، از اکراد بانه در آن حدود بی اندامیها صدور می یافت. سارو سلطان با فوجی از مبارزان جنود شاملو متوجه تأدیب آن گروه مخدول گشت.

اکراد بانه بعد از ستیز و آویز از مقاومت عاجز آمده، روی بگریز آوردند. سارو سلطان قلعه ی اسکندر را بدست آورده، تا قریب نهصد نفر از آن قوم تبه روزگار بدیار عدم فرستاد و بقیة السیف آواره ی دیار ادبار شدند.^۲»

مابین سلاطین صفویه و افراد طایفه ی بیگدلی شاملو علاوه بر روابط خدمتی و ارادتی و مرادی یکنوع رابطه ی خصوصی خانوادگی و علایق خویشاوندی بوجود آمده بود. این نزدیکی و اتفاق سببی نخست از وصلت شاه اسماعیل اول با تاجلی خانم^۳ دختر عابدین بیک بیگدلی شاملو آغاز گردید. بوجود آمدن شاه طهماسب

۱ - همان کتاب . ۲ . ص ۸۵۵ .

۲ - همان کتاب . ۲ . ص ۸۵۶ و ۸۵۷ .

۳ - تاجلی خانم یا تاجلو بیگم .

و دیگر اولاد ذکور و اناث اوسبب استحکام این علایق، وحدت و اتفاق این دو خاندان گردید.

بتدریج چندتن از سرداران و حکام ایل جلیل بیگدلی شاملو با شاهزاده - خانم های صفوی زناشویی نموده، وحدت سببی بوجود آوردند. این بود که پادشاهان صفوی به افراد این خاندان اعتماد قطعی داشتند. در سفر و حضر، در هر جا و همه جا بصداقت و وفاکیشی و خدمتگذاری آنان و ثوق کامل بود. بمرده و زنده ای آنان احترام فراوان می گذاشتند. ملاحظه می فرمایید در سال ۱۰۲۱ هجری قمری بیست و ششمین سال سلطنت شاه عباس محمدبیک بیگدلی شاملو وفات می نماید و طرز ثبت و بقلم آوردن این واقعه از طرف اسکندربیک منشی ویژه ی شاه عباس مراتب توجه و الطاف شاه عباس را بفرد فرد این خاندان جلوه گر می سازد و مبین منتهای صداقت و توجه است.

اسکندربیک منشی ضمن ثبت متوفیات سال ۱۰۲۱ هجری قمری با سر لوحه ی درشت «فوت محمدبیک بیگدلی» چنین می نویسد:

فوت محمدبیک بیگدلی

«... دیگری از متوفی ها محمدبیک بیگدلی شاملو است که از مقرّبان بساط اقدس و مجلسیان اشرف بود. درمازندران بیمار شده، حکیم سلمان شیرازی معالج او بود. اما بمعالجی او عمل نمی نمود. غایبانه ی حکیم بسخن ترك طبیبان عمل کرده، اغذیه ی نامناسب بکار می برد و پرهیز نمی کرد. رفته رفته مرض روی به اشتداد نهاد تا آنکه در اول زمستان بجهان جاوید شتافت. حضرت اعلی از عواطف خسروانه متوجه تکفین و تجهیز گشته، نعش او را بمشهد مقدّس فرستاده، در روضه ی متبرّکه مدفون گردید. در پرسش و تسلیه بازماندگانش نوازش بظهور آوردند. مشارالیه صاحب ثروت و مکنت بود، املاکی که داشت وقف خیراتی کرده بود. چون فرزندی نداشت متروکاتش حسب الارث شرعی ببرادر اعیانی او حیدرسلطان ایشیک آقاسی

حرم علیه عالی تعلق گرفت .^۱

از سطور زیرین بنحو احسن بستگی و علائق خاص سلسله‌ی صفوی و دودمان بیگدلی شاملو بخوبی واضح و آشکار می‌گردد . توجه و عنایات ویژه‌ی شاه‌عباس کبیر بمرده و زنده‌ی محمدبیک ، بویژه ایشیک آقاسی حرم بودن حیدر سلطان برادر محمدبیک ، محرم بودن ، خانزاد حقیقی و یک‌دل و یک‌جهت بودن آنها را می‌رساند.

دیگر از صاحب‌منصبان بلند‌مقام طایفه‌ی بیگدلی شاملو که در کتاب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» نام‌بری شده‌طهماسب‌قلی بیگ قورچی کهنه شمشیر است که اسکندر-بیک منشی جزء متوفیات سال ۱۰۲۳ هجری قمری برابر با سال بیست و هشتم سلطنت شاه‌عباس اول درباره‌ی وی چنین می‌نویسد:

«... متوفی‌ها سفر گرجستان... دیگری طهماسب‌قلی بیگ قورچی کهنه شمشیر بیگدلی شاملو که از زمره‌ی مقربان بود چندروزی در گرجستان مریض گشته بعالم‌بقا پیوست. فرزندی نداشت که جانشین پدر گردد و منصب او به‌قارخان‌بیک قوم او متعلق گردید.»^۲

در سال ۱۰۳۴ هجری قمری بار دیگر گرجیان عصیان و طغیان برپا کردند. سبب این جسارت خبر نزدیک شدن لشکریان روم بمرزهای غربی ایران بود . این خبر حتی در ولایت شروان نیز آشوب و فتنه برپا کرده ، سبب اغتشاش و آشوب گردید. بزودی بین شروانیان و گرجی‌ها اتحاد عمل بوجود آمد. از طرف اهالی شروان ایلچی بنزد طهمورث‌خان گرجی فرستاده شد و اظهار یگانگی و دولت - خواهی نمودند. از طرفی نیز داود گرجی عده‌ای از ازنائوران را دور خود جمع نموده ، بقزلباشان هجوم برده ، بیکتاش‌بیک یوزباشی را باهمراهانش بقتل رساندند ، یاغیگری آغاز نمودند.

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی . تألیف اسکندر بیک ترکمان . ۲۰ ص ۸۶۰ .

۲ - همان کتاب . ۲۰ ص ۸۸۵ .

در این موقع طهمورث به کاخت حرکت نموده ، با قزلباشان مقیم در آنجا بزد و خورد پرداخته و تعدادی از آنها را بقتل رساند و تاراند «چون اخبار آمدن طهمورث بکاخت و قتل قزلباشیه و فتور و برهمزدگی شروان در اصفهان بمسامع جاه و جلال رسید، مشخص شده بود که در این سال لشکر روم در سرحد طرح قشلاق انداخته، عزیمت آمدن ندارند . مقرب الحضرت العلیّه العالیّه اسفندیار بیک اوچی همایون اعلی به نفاذ پیوست که علی قلیخان دیوان بیگی باشی شاملو از دارالسلطنه ی تبریز متوجه قاراباغ گردد و تمامی لشکر آذربایجان و محمد خان زیاد اوغلی و امرا قاراباغ به او ملحق گشته، سرداری علی قلیخان حسب فرمان قضا جریان بسرعت استعجال متوجه آن صوب گشته ، او و اسفندیار بیک بیکدیگر ملحق شده روانه ی مقصد گشتند.»^۱

لیکن در این نبرد سپاهیان قزلباش شکست خورده و علی قلیخان با دیگر بافرماندهان همراهش از حوالی تفلیس گنجه عقب نشینی نموده ، قلعه نشین می شوند. مراتب را به پایتخت گزارش می دهند. شاه عباس جوابی تسلی بخش به علی قلیخان بدین مضمون می نویسد :

« ... منشور عاطفت مبنی بر استمالت و دلجویی به علی قلیخان و امرا فرستادند که در طریق سپاهیگری و آیین حرب و قتال از ازل الّا زال هزیمت و ظفر قرین یکدیگرند ، از چشم زخم که به اقتضای قضا و تقدیر آسمانی به جنود اسلام رسیده اندوهناک نبوده ، منتظر موکب مسعود بوده باشند که اینک عنان عزیمت بدان صوب معطوف گشته ، عنقریب بتوفیق الهی و قوت اسلام صمصام زبرجد فام از نیام انتقام جزای بی ادبان بدکیش و بدکیشان عاقبت نیندیش در کنار ایشان نهاده خواهد شد . »^۲

شاه عباس بقصد انتقام گیری و تأدیب طهمورث خان گرجی و عزم عزای جهاد

۱ - همان کتاب ... ۲ . ص ۸۸۹ .

۲ - همان کتاب ... ۲ . ص ۸۹۳ .

با کفار با ارتشی بی شمار عازم آن دیار می گردد. با سرعت بسیار طی مراحل نموده، خود را بسرزمین گرجستان می رساند. درگیری آغاز می گردد. «... مساکن گرجیان را از چهارطرف احاطه کرده شکاری وار در میان گرفته و بهر گروهی رسیدند مردان ایشان را که با اهل اسلام جنگ کرده، کافر حربی شناخته شده بودند، بمدلول آیهی کریمه *وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً*»^۱ عرضی تیغ آبدار غزا و جهاد گردانیده، بر مقتضای از آن بی دینان ابقاء نکردند.»^۲

در همین سال سوانحی که در خراسان روی داد، از اوزبیکان تازه بدوران رسیده قرانغمه نامی با چهارپنج هزار اوزبیک بسمت خراسان، بعزم قتل و غارت حرکت نموده، در حوالی کرخ با غازیان قزلباش فریقین روی می دهد. جنگ خونینی درمی گیرد و جمعی قابل ملاحظه از طرفین مقتول می گردد. از آنجا متوجه هرات رود می گردد. حسین خان بیگدلی شاملو امیرالامرای خراسان هفتصد نفر از جنگجویان شاملو را بسرکردگی بایرام بیگ شاملو بمقابلهی ایشان می فرستد. در زد و خوردی که فیما بین روی داد خسروسلطان شاملو که بعداً حاکم قاروچاق شد. بیاری آنان شتافته و رشادت و جلالت نمایانی از خود بروز داد. در یک حملهی برق آسای شاملویان بسیاری از اوزبیکها بـخاک هلاک افتادند. بقیة السیف بموطن خود بازگشته و دیگر آرزوی آمدن بخراسان را ننمودند.

از حوادث اسف انگیز این سال (سال ۱۰۲۴ هـ. ق) بقتل رسیدن قزاقخان بیگدلی شاملو فرزند حسینخان بیگلربیگی خراسان بود. وی حاکم ماروچاق بود، و بدست پیشخدمت خود که از اهالی ماروچاق بود و از طرف همان ماروچاقی ها اغفال شده بود شبی خائنه بر سر بالین او آمده و با ضربات جانگزی خنجر آبدار بزندگانی آن جوان رشید پایان داد. در نتیجه خود نیز جان شیرین خود را بفنا داد و حسین خان از شنیدن این خبر جگر سوز و مؤلمه، در صدد انتقام گرفتن از طایفهی

۱ - قرآن کریم سورهی التوبه آیهی شریفه ۳۵.

۲ - «تاریخ عالم آرای عباسی» اسکندربیک ترکمان. ۲۰ ص ۸۹۸.

ماروچاق و تنبیه شایسته‌ی محرّکین برآمده، خسروسلطان بیگدلی شاملورا بحکومت آنجا تعیین واعزام داشت.^۱

از اسفبارترین حوادث سال یکهزار و بیست هجری قمری حادثه‌ی قتل میرعماد خوشنویس در قزوین به‌امر و اراده‌ی شاه عباس به «گناه» تسنّن بود. هنرمند بدان بزرگی، واضع خط نستعلیق، بانی يك مكتب هنری و خطاطی، ناجوانمردانه، از روی جهالت و تعصّبات بیجا و ناروا مورد سوء قصد و قتل قرار گرفت، آن انگشتان خط‌نگار برای همیشه از خط‌نوشتن به‌ایستاد، يك جهان هنر و زیبایی را با خود بگور برد. امان از دست این خودکامکان سنگدل، این کور دلان خون‌آشام، که حتّی خون چنین انسان‌ها را ریخته‌اند. و بنام دین و آیین و عدالت و انصاف چه بی‌دینی‌ها و ستم و شقاوت‌ها که مرتکب نشده‌اند و از ذمّ و لعن و نفرت تاریخ نیندیشیده‌اند.

میر عبدالغنی تفرشی رباعی زیر را در شأن میرعماد گفته است:

تا كلك تو در نوشتن اعجاز نماست

بر معنی اگر لفظ کند ناز رواست

هر دایره‌ی تو را فلك حلقه بگوش

هر مدّ تو را مدّت ایّام بها است

در همین سال بار دیگر آوازه‌ی حرکت لشکریان روم بسوی مرزهای ایران شایع می‌گردد. شاه عباس به کلبعلی بيك يساول صحبت بیگدلی شاملو مأموریت می‌دهد تا امرا و ارتش همدان و قلمرو علیشکر را تحت فرماندهی خود درآورده، مرزهای باختری کشور را دقیقاً تحت نظر قرار داده، مواظب هرگونه حرکت سپاه عثمانی باشد و مراتب را روزانه اطلاع بدهد.

قشون عثمانی از حدود آراغات و مرز ارمنستان شروع به پیشروی نموده و ایروان را بدست می‌آورند. کلبعلی خان مراتب را به شاه عباس اطلاع می‌دهد. اما

علی قلیخان حاکم فارس که با نیروی دلاور خود برای هر گونه احتمال و جلو گیری از نفوذ احتمالی دشمن در آن حوالی آماده ی مقابله و منتظر فرصت مناسب برای وارد کردن ضربیه ی محکم بود مطلع می شود؛ که قریب دوهزار نفر از عساکر روم بعزم تهیه ی خواربار و علیق و با تعداد دوهزار اسب و استریدکی، برای حمل بار بجانب قلعه ی نخجوان رهسپار گردیده اند. سرکرده ی دلیر و آزموده و کاردان ایران از این فرصت مناسب استفاده کرده، چون برق آسمانی بر سر آنان می تازد. درحین که آن جماعت بطور پراکنده، وضع نابسامان در آبادی های آن حدود مشغول تاخت و غارت بودند، سربازان ایران چون بلای ناگهان هجوم آورده، دمار از روزگارشان برمی آورند و آنها را بشدت مغلوب و منکوب ساخته، لگد کوب عرصه ی کارزار می نمایند. « موازی یک هزار و پانصد نفر مرد و دوسه هزار اسب و قاطر والاغ و اخترمه^۱ بدست آوردند و بقیة السیف فرار نموده، به عسکر خود پیوستند.»^۲

در پاسخ این دستبرد جنگی و شکست نظامی فرمانده سپاهیان روم بقصد تلافی و وارد آوردن ضربیه ی سنگین آماده ی حمله بر ارتش ایران می گردد. جاسوسان قرچقای بیک خبر این تدارک و آمادگی عساکر روم را بر سر امام قلیخان بموقع به او می رسانند. از اینطرف نیز امام قلیخان پس از نخستین پیروزی مسرت بخش به اتفاق حسن خان و گنجعلیخان و امرا و سپاه زبده ای که به فرماندهی کلبعلیخان بیگدلی شاملو از تبریز رسیده بود، به پیشوازقشون چهل هزار نفری عثمانی شتافته و در سواحل رودخانه ی موسوم به کورپی جای به همدیگر رسیده آماده ی نبرد گردیدند.

۱ - اخترمه، پرجم و اسب و سلاح و جز آن که در جنگ از دشمن بگیرند. فرهنگ عمید؛ اسب و سلاح و باروبنه ی دشمن که پس از کشتن وی تصاحب کنند. دکتر معین. فرهنگ فارسی.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی ۲۰، ص ۹۰۷.

جنگ سختی در گرفت : «چرخچیان جنود قزلباش سیما گنجعلیخان حاکم کرمان و بیکوردی بیک و کیل امامقلیخان و سایر دلیران پای جلادت بمیدان مبارزت نهاده، درحمله‌ی اول تابیست و سی نفر از چرخچیان جنود روم را قتل و چند نفر را دستگیر کردند.»^۱

این جنگ و خونریزی که در ماه رمضان سال ۱۰۲۵ آغاز گردیده بود، پس از چندین زد و خورد و حمله و هجوم از طرفین نهایت بدون اخذ نتیجه از هیچ طرف به پایان رسید. آتش فتنه‌ای که مشتعل ساخته بودند موقتاً خاموش گردید. پس از ردوبدل ایلچی‌های سخندان سرانجام براین تراضی آمدند که :

«... قاضی‌خان به اردوی رومیان رفته، مجدداً فیما بین عقد قواعد صلح استحکام پذیرد. در تاریخ بیست و پنجم شهر شوال که هنوز قاضی‌خان به ایشان نرسیده بود، سردار (عثمانی) کس نزد امیر گونه‌خان فرستاده، اعلام نموده بود که میان‌هی ما و حضرت شاه عالیجاه صلح واقع شد. طبل ارتحال کوفته بجانب ارزروم باز گشتیم. قاضی‌خان در راه به ایشان رسیده سردار و پاشایان لوازم اعزاز و احترام بظهور آورده، از بیم تعاقب قزلباش تا ارزروم به او تکلیف همراهی کردند، در آنجا مقدمات صلح و شرایط آنرا بر نهج سابق گفتگو نموده، او را از ارزروم مرخص ساختند.»^۲

خواجه محمد یوسف قزوینی ماده‌ی تاریخی در این باره به شرح زیر ساخته است :

وارد ملك ايروان گرديد	چونكه سردار لشكر رومي
مهره‌های بساط عربده چید	دوسه‌ماهی بدور قلعه نشست
نیمه‌ی لشکرش بقتل رسید	دید کز تیغ شیعیان علی
چاره‌ای جز فرار پیش ندید	کمر مرگ بر میان بر بست

۱ - همان کتاب ... ۲ . ص ۹۰۷ .

۲ - همان کتاب ... ۲ . ص ۹۰۹ .

ماه شوال چون زیست گذشت دهه‌ی آخرین به نصفه رسید
 دولت شاه دین مساعد شد لشکر روم منهزم گردید
 پی تاریخ آن خرد گفتا: - آمد امروز شیعیان را عید! = ۱۰۲۵
 مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی» ضمن شرح وقایع سال ۱۰۲۶ هجری قمری
 اشاره بمشاهیر متوقیات نموده، می‌نویسد:

«... حیدر سلطان بیگدلی شاملو ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه در دارالسلطنه‌ی اصفهان بدان خدمت مشغولی داشت. در این سال مریض گشته بعالم بقا پیوست. منصب ایشیک آقاسی باشیگری حرم علیّه عالیّه به ابوالقاسم بیک ابو - اوغلو آبدار باشی که از معتمدان درگاه بود تفویض یافت و خدمت آبداری به برادرش چلبی بیک قرار گرفت که هردو از اویماق جلیله بیگدلی شاملو بودند و به وفور خدمات و جانسپاریهای او و برادران منظور انظار شفقت و محلّ اعتماد گشته و اموال و متروکاتش که قریب بدو هزار تومان عراقی تخمین می‌شد. حسب الارث به نورالدّهر بیک ولد مشازالیه که جوان سنجیده و پسندیده اطواری بود تعلق گرفت.»^۲

از سطور زبرین بخوبی استنباط می‌گردد که، آحاد و افراد ایل و اویماق جلیل بیگدلی در سایه‌ی صداقت، درستی و فداکاری همه‌جانبه پیوسته مورد اعتماد و احترام رهبران و زمامداران معاصر خود بوده، مورد حرمت و عزّت رهبری کشور قرار می‌گرفته‌اند و اعتماد آنها را بطور اکمل جلب می‌نموده‌اند. علاوه بر اینکه حاکمیت، اداره‌ی امورات لشکری و کشوری، کارهای قهرمانانه‌ی حربی، مرز - داری، دفاع از حدود و ثغور مملکت یعنی حراست و امنیت کشور بدست توانای آنان سپرده می‌شده، حتی محافظت و پاسداری حرم مخصوص و اندرون شاه را نیز نگرهبانی نموده و پاس می‌داده‌اند. ما در قبال آن هم رشادت، جلالت، مرزبانی،

۱ - همان کتاب ... ۲. ص ۹۱۰.

۲ - همان کتاب ... ۳. ص ۹۲۹.

ایران پرستی، جلب هرگونه اعتماد و اعتبار زمامداران وقت در برابر مزار پاک آنان سر تعظیم و تکریم فرود می آوریم، بهروان پاکشان آمرزش می طلبیم. سعدی فرماید:

زنده و جاوید ماند هر که نکونام زیست

کز عقبش ذکر خیر زنده کند نام او

بر آحاد و افراد معاصر نژاد بیگدلی شاملو در ایران و خارج ایران در هرجا و همه جا و هر کجا فرض و واجب است که شیوهی مرضیه پدران نامدار و قهرمان و جوانمردشان را پیشهی خود ساخته و در دایرهی عفت و شجاعت و میهن پرستی و صداقت همانگونه گام بردارند. تاریخ پر افتخار گذشته شان را بخوانند و بدانند و بخاطر سپارند و عمل نمایند... انشاء الله.

چنانکه در تاریخها ثبت است جنگ بین ایران و عثمانی در دوران شاه عباس صفوی نیز بکرات وقوع پیوست. سپاه عثمانی هر چند گاهی یکمرتبه از مرزهای غربی کشور ما گذشته، بیشرمانه بدهات و قصبات و شهرهای ایران هجوم آورده. زیانهای مالی و جانی فراوان وارد می ساختند. ولی همیشه با تأییدات پروردگار توانا، با جانبازی و رشادت و فداکاری سپاه قزلباش، شاهسون و ارتش تازه سازمان یافته شاه عباس، مغلوب گردیده، تودهنی خورده، با تلفات سنگین بهزادوبوم خود برمی گردیدند.

وقایع ارتش کشی سال ۱۰۲۷ هجری قمری دولت عثمانی و یورش روم و تاتار بسوی ایران و پیروزی غازیان قزلباش و جنگاوران شاهسون و ارتش نوبنیاد ایران نیز یکی از این حوادث پر آشوب تاریخی است.

در این تجاوز نوبتی سپاه تاتار نیز در معیت ارتش عثمانی اشتراک می کند. با ارتش روم توأماً عزیمت و یورش بدیار عجم می نمایند. سرکردهی قشون تاتار جانی بیك گرای می باشد که ۱۵ هزار مرد جنگی و تعلیم دیدهی تاتار در تحت فرماندهی خویش دارد. سپاه روم نیز تخمیناً ۳۵ هزار نفر چاووش بقلم آمده است.

که مجموعاً يك ارتش ۵۰ هزار نفری را تشکیل می دادند. در بعضی مآخذ تعداد آنان را شصت هزار نفر نوشته اند.

فاصله‌ی بین دو ارتش ایران و روم چهار فرسنگ (۲۴ کیلومتر) است. هر دو ارتش ساعات قبل از درگیری را می گذرانند. قشون روم از موضعی بنام ارساب گذشته شروع به پیشروی می نمایند. ارتش ایران آرایش جنگی خود را تکمیل می نماید. قرچغای خان سردار نامدار قزلباش با بیست هزار نفر مرد جنگی در قلب ارتش قرار گرفته، غازیان شاملو سرداری زینل خان با فوجی دلاور و بی باک جناح چپ جبهه را آرایش داده اند. دیگر سرداران و امیران جنگاور با سپاهیان دلیر شاهسون و غیره در دست راست قرار گرفتند.

در طول يك فرسنگ (۶ کیلومتر) مسافه دو ارتش روبروی هم قرار گرفت و در سرزمینی بنام «پل شکسته» جنگ بی امان آغاز گردید. اسکندربیک منشی صحنه‌ی این جنگ خونین را چنین تصویر می نماید:

«... چون لشکر مخالف از همه طرف هجوم آورده و آثار غلبه و اقتدار ظاهر می ساختند. از اصحاب دست راست یوزباشیان و قورچیان عظام شاملو، از جنود افشار و طایفه‌ی ایمانلو و غیر هم که سرداری زینل خان بیگدلی مأمور بودند از بیم آنکه مبادا چشم زخمی به سپاه منصور رسد، از قلت خویش و کثرت اعدا نیندیشیده، جلو ریز بر سپاه مخالف تاختمند و تا قول بزرگ سپاه روم و تاتار عنان باز نکشیده، گروه انبوه از مخالفان به تیغ تیز و طعن سنان برخاک هلاک انداختند. از جانب دست چپ نیز مبارزان مردافکن جنگجو و دلاوران لشکر شکن تندخو که به سرکردگی امام قلیخان بیگلربیگی فارس دفع حملات پی در پی رومی می نمودند. اسب جلادت در میدان کارزار برانگیخته، حمله‌ای عظیم کردند. از هر دو طرف (زینل خان و امام قلیخان) داد دلاوری و مردانگی دادند. از آن حمله‌ی دلیران و صدمات مردانه پای ثبات و قرار فوج مخالف سستی پذیرفت. آثار ضعف و علامت انکسار بر وجنات احوال آن لشکر بیشمار که ضعیف جنود میمنه و میسره سپاه

منصور بود، نمایان گشته، رومیّه متلاشی شدند. قول بزرگ ایشان از توزوك افتاد. القصّه رومیّه و تاتار از آن صدمه‌ی دلیرانه که از میمنه و میسر به افواج قاهره وقوع یافت، شکست عظیم یافته، روی بوادی هزیمت نهادند.^۱

در این پیکار تعدادی از سران و پاشایان عثمانی اسیر یا مقتول شدند «حسن پاشا وزیر بیگلربیگی ارزروم و سردار لشکر رومیّه بدست شاه گلندی بیگ قورچی ابو - اوغلی گرفتار شد. چون زخم قوی از او یافته بود، با آن زخم مهلك احتمال زیستن نداشت بقتلش پرداخته، سر او را بنظر زینل خان رسانید... محمد پاشا بیگلربیگی خطّه‌ی وان بدست یکی از قورچیان اینانلو گرفتار شد. چند نفر معتبر و سرداران جلادت اثرروم اسیر، جمعی کثیر از آن طعمه‌ی شمشیر، جمعی غفیر از عظام و چاوشان معتبر اسیر و دستگیر شدند.»^۲

از سران و سرکردگان تاتار نیز جمعی کثیر مقتول و یا اسیر گردیدند. «... میرزا بیگ آفای و کیل او (اشاره به جانی بیگ گرای پادشاه تاتار است غ. بیگدلی) که جمله الملك و صاحب اختیار طایفه‌ی تاتار و بسیار معتبر و پادشاه نشان بود، باموازی هشتاد نفر از امیران و امیرزادگان تاتار زنده بدست آمده، اکثر سپاه تاتار در پای علم او (اشاره به گرایخان تاتار عمزاده جانی بیگ گرای است که از پیش بشاه عباس پناهنده شده بود. غ. بیگدلی) بقتل رسیدند.»^۳ تعداد تلفات دشمن در حدود ۱۵ هزار نفر تخمین زده شده است.

علاوه بر اینها بقول اسکندر بیگ منشی در این جنگ «هفتاد هشتاد علم و رایت که رومیان آلائی گویند و هر آلائی علامت سرداری است که صاحب قشون و لشکر است بدست آمد.»^۴

شاه عباس با اسرای عثمانی جوانمردانه رفتار نموده، آنها را استمال نمود. سردار عثمانی در صدد برآمد که باتوجهات شاه عباس انعقاد يك قرارداد صلح اقدام

۱ - همان کتاب ... ۳ ص ۹۳۵ .

۲ و ۳ - همان کتاب ... ۳ ص ۹۳۵ .

نمایند ، فیمابین سفرها و میانجی‌ها ردوبدل شود . از طرف ایران یادگار علی سلطان طالش نامزد این امر خطیر گردید . مانند پلی رابطه‌ی بین شاه عباس و خواندگار روم شد و از اسرای روم نیز محمد پاشا بیگلربیگی و آن با چند نفر دیگر که زنده مانده بودند آزاد نموده به معیت ایلچی بدرگاه سلطان عثمانی فرستادند .

چه آذرها بجان از عشق آذربایجان دارم
من این آذر خریدارم بجانم تا که جان دارم

ای آذربایجان ! بسی قهرمانان گمنامت
که هنوز هم شناخته نشده اند ، بگو پس کی
باید شناخته گردند؟! ...

قهرمانی علی بیك

ضمن جنگهای واقعه مابین دو کشور متخاصم یا بیشتر بعضاً حوادثی روی می دهد که سبب پیدایش قهرمان یا قهرمانانی گردیده ، کسانی پیدا می شوند که بجان عزیز خود در برابر نجات میهن و کشور عزیزشان وقعی نگذاشته ، خود را به آب و آتش میزنند تا میهن محبوبشان را از خطر نجات بدهند . یکی از این قهرمانان بنام علی بیك است .^۱ شرح قضیه از این قرار است :

در سال ۱۰۲۷ هجری قمری که هجوم نوبتی عثمانی ها به آذربایجان آغاز می گردد ، فرماندهی ارتش ترك و تاتار با خلیل پاشا می باشد . این سردار غافلگیرانه

۵ - علی بیك چون در کودکی اسیر ترکان عثمانی شده و از زاد و بوم و از ریشه و منشاء خود دور افتاده است ، لذا اضطراراً منسوب بکدام خانواده بودنش را نمی دانست ولی ما علی بیك را ، این قهرمان ملی را با آغوش باز و سرافرازی و افتخار و مباحات عضو ایل جلیل کهنسال و خدمتگذار و قهرمان پرور بیگدلی می شماریم و به او عضویت می دهیم . آفرین بر روان پاك چنین فرزند قهرمان آذربایجان عزیز .

با سپاهی گران ، معادل یکصد و پنجاه هزار نفر سرباز آزموده بمیدان جنگ می آید. در صورتی که قارچقایخان مجموعاً ۵۰ هزار نفر قزلباش در اختیار داشت. این بود که بانبروهای غیر برابر، احتمال پیروزی ترکان عثمانی می رفت و خود شاه عباس در این هنگام در شهر اردبیل بسر می برد و به قارچقایخان دستور عقب نشینی با تخریب داده بود. اورا حتی المقدور از تماس با دشمن منع کرده بود.

خلیل پاشا چون آگاه شده بود که سرفرمانده ارتش ایران به هیچوجه حاضر به ورود شدن و جنگ با وی نمی باشد، برای از بین بردن نیروی وی یگانه راه شبیخون زدن است. این بود که یکعده زبده سوار عثمانی و گروهی نیز از سپاهیان برگزیده ی تاتار، با سرکردگی جانی گرای خان ، سپاهی در حدود پنجاه هزار نفر نخبه و آماده به حمله ی شبانه می نماید ، که شب بی هنگام و بی خبر بر سر سپاه قزلباش بریزند ، کار قارچقایخان را یکسره کرده ، با شتاب روی به اردبیل نموده ، آنجا را محاصره نموده و خود شاه عباس را دستگیر نمایند . لیکن در نتیجه ی غیرت ، فداکاری ، جوانمردی ، میهن پرستی و والا گهری و شرافتمندی يك جوان ایرانی آذربایجانی- الاصل این نقشه ی شوم انجام نپذیرفت و نتیجه ی معکوس داد . قضیه بتفصیل از این قرار است :

« ... علی بیك از کودکی به اسارت ترکان عثمانی در آمده، در آنجا به عرصه می رسد، ناگزیر بکار سربازی تن در می دهد. در این سفر جنگی داخل اردوی ترکان عثمانی تحت فرماندهی خلیل پاشا است. اما چون از قصد ناجوانمردانه ی سردار ترك خبر یافت ، آتش عشق میهن در نهادش زبانه کشید. بیدرنگ مصمم شد که هرچه زودتر هموطنان خود را از خطر برهاند. پس همین که سپاهیان ترك و تاتار به عزم شبیخون به راه افتادند ، مهمیز براسب زد و در سپاهی شب چهار فرسنگ راه (فاصله بین ارتش ایران و قشون عثمانی) را که میان دشمن و دوست فاصله بود ، پیش از دیگران به پایان برد و هنوز ساعتی چند به سپیده مانده بود که به مقر اردوی ایران رسید. سراسر اردو خاموش بود و همه با خواب هم آغوش . از قراول و -

نگاهبانان اثری ندید. بی آنکه کسی مانع راهوی گردد. براسب تاجادر قارچقای خان پیشرفت و فریاد زد. چندتن را بیدار کرد و بدستکاری ایشان بچادر سپهسالار ایران باریافت. اورا از حمله‌ی دشمن آگاه ساخت.

سپهسالار ایران که در محل سقنسرای، چهارفرسنگی لشکرگاه ترکان اردو زده بود، چون از شبیخون سپاهیان ترك و تاتار خبر یافت بیدرنگ فرمان داد تا سرداران و سربازان قزلباش را که نزدیک به سی هزار تن بودند از خواب برانگیختند، با آنکه از شاه عباس اجازه‌ی جنگ نداشت ناگزیر آماده‌ی دفاع شد، آماده‌ی مقابله گردید.

سپاهیان ایران برای مقابله با دشمن يك فرسنگ نیز پیشتر رفتند. و در محلی که بنام «پل شکسته» بود با سربازان مهاجم ترك در آویختند. قارچقای خان با سربازان خود که قریب بیست هزار نفر بودند در قلب سپاه قرار گرفت. زینل خان بیگدلی که فرمانده کل قوای شاملو و افشار و اینانلو بود، از میسر بر سپاه دشمن تاخت. امام - قلی خان بیگلربیگی فارس هم که يك یا دو روز پیش از آن بفرمان شاه عباس به اردوی قارچقای خان پیوسته بود، با برادر خویش داود خان با نزدیک دوازده هزار سپاهی از میمنه بر لشکریان تاتار که پیشقراولان سپاه دشمن بودند حمله برد . . .

جنگ سخت و خونینی از هر طرف در گرفت. سپاهیان تاتار با شجاعت و مردانگی جنگیدند، ولی ضربات سنگین و دشمن شکن سربازان ایران، فرار ترکان عثمانی، بویژه بعلت اینکه گروهی از قوای ترك عقب مانده و هنوز بمیدان جنگ نرسیده بودند، شکست در ایشان افتاد و ناگزیر روبه گریز نهادند.

در این جنگ به سپاه دشمن تلفات سنگین وارد آمد. نزدیک هشتاد تن از افسران و سربازان ترك و تاتار اسیر شدند از آن جمله حسن پاشا وزیر بیگلربیگی ارزروم بود که چون زخمی مهلك برداشته بود بقتلش پرداختند و دیگر محمد پاشا بیگلربیگی وان و میرزا بیک آقا از سرداران بزرگ تاتار، که وکیل خاص و پس از

جانی گرایخان بزرگترین سردار تاتار بود ...

پس از شکست و فرار سپاهیان عثمانی قارچقای خان بیدرننگ به وسیله‌ی یوسف بیک از غلامان خاص نامه‌ای مبسوط برای شاه عباس فرستاد و در آن مقدمات جنگ و نتایج جنگ را ... بافداکاری گرانهای علی بیک به تفصیل نوشت ... و این نامه روز بیست و یکم ماه رمضان ۱۰۲۷ هجری قمری به اردبیل رسید. مایه‌ی کمال خرسندی و سرور شاه و مردم گردید ... فردای آن روز شاه عباس علی بیک را بحضور طلبید و با وی مهربانی بسیار کرد و بر وجوه نقد و لباسهای زربفت و هدایای دیگری که قارچقای خان و سرداران سپاه بدو داده بودند خلعتهای گرانهای زیبا افزود و به وی رتبه‌ی افسری داد.

خلیل پاشا صدراعظم و سردار سپاه عثمانی پس از شکست و عقب نشینی خود کشی کرد و ایران در سایه‌ی فداکاری قهرمانانه و میهن پرستانه و جانانه و مردانه علی بیک از شکست حتمی نجات یافت.^۱ درود به روان پاک چنین فرزندان گرامی آذربایجان ایران نجات ده.

در هنگامی که شاه عباس در آذربایجان سرگرم نبرد و پس راندن سپاهیان روم تا پشت مرزهای خودشان است و به اختصار شرح احوالات را در بالا ذکر نمودیم. «شاه سلیم فرمانفرمای ممالک هندوستان، میرزا برخوردار ملقب به خان عالم را که از امرای بزرگ آن سلسله، و از قبیله‌ی برلاس جغتای ... و از جانب پادشاه بخطاب بایی یعنی برادری سرفرازی داشت ... به رسم رسالت فرستاده ... چون نهضت همایون بجهت دفع سپاه روم بجانب آذربایجان واقع شد از زمره‌ی مقرّبان بساط اقدس کلبعلی بیک یساول صحبت شاملو را مقرر فرمودند که او را استقبال فرموده، بدار المؤمنین قم برد که تا معاودت موکب همایون در آنجا اقامت داشته باشد.»^۲

۱ - رك : زندگانی شاه عباس اول . مجلد پنجم ... تألیف نصرالله فلسفی ص ۹۱ تا ۹۵ .
روضه الصفویه ص ۳۴۷ .

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی . ۳ ... ص ۹۳۹ .

صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» درباره‌ی ورود این سفیر به شهر قزوین چنین می‌نویسد:

«... در روزی که خان عالم داخل قزوین می‌شد راقم این نسخه‌ی عالم آرا در شهر مانده بود و مشاهده‌ی تجملات ظاهری او کرد. و از مردمان رزرگار دیده استماع نمود که از آغاز ظهور تولیت این خاندان الی الآن از ولایت هند بلکه روم، ایلچی‌ای بدین شوکت و اسباب جاه و حشمت به ولایت ایران نیامده و معلوم نیست که در زمان پادشاهان عظیم‌الشان سابقه اکاسره و کیان نیز آمده باشد... القصه در اول حال که خان عالم قدم به ملک ایران نهاد، تا یک هزار نفر از ملازمان معتبر پادشاهی که رفیق او کرده بودند، و ملازمان خاصه‌ی خود سوای نوکر و خدمتکار همراه داشت که از آن جمله دو یست نفر قوشچی و میرشکار بودند... محافظان جانور قریب به هفتصد هشتصد نفر بودند، ده زنجیر فیل قوی هیکل که باتخت‌ها و سریرهای زرّین و زینت‌های گوناگون آراسته و اقسام جانوران از ببر و پلنگ و آهو بره‌های هندی و یوز و کرگدن و مرغان سخنگو و گاوهای بحری که پالکی و مکس می‌کشیدند همراه داشت.»^۱

اسکندربیک شرحی مبسوط در باره‌ی دیدار، بار، شکار، چوگان بازی، تیراندازی و غیره‌ی خان عالم و شاه عباس می‌نویسد. در پایان این احوالات نام تحف و هدایایی که از طرف پادشاه هندوستان بحضور شاهنشاه ایران آورده بود بشرح زیر مرقوم می‌دارد:

«... خلاصه تحف و انفس هدایا را از مرصع آلات و تحفه‌های غریب و اقسام اقمشه و اجناس موازی سیصد عدد انتخاب نموده در میدان سعادت آباد از نظر فرخنده اثر گذرانیدند.»^۲

آری استقبال، مهمانداری و پذیرایی و مشایعت خان عالم نیز بعهده‌ی سردار

۱ - همان کتاب . ۳... ص ۹۳۹ و ۹۴۰ .

۲ - همان کتاب . ۳... ص ۹۴۰ .

بیگدلی شاملو بود.

در همان روزی که هدایای پادشاه هندوستان در میدان سعادت آباد از نظر شاه عباس می گذشت « ایلچی پادشاه عظیم الشان روس » نیز سعادت بساط بوسی یافته ... و مکتوبی عریض و طویل. که به ترکی نوشته شده بود، بنظر اشرف درآورده مضامین اخلاص آیین آن معروض گشت « و در همان روز که هدایای فرمانفرمای هندوستان بنظر اقدس در آمد تحف و هدایای پادشاه روس و مسکا (مسکو) نیز از نظر اقدس گذشت. »^۱

در این هنگام در شرق کشور و خراسان بزرگ حوادث ناگواری رخ می داد. بسبب فوت حسین خان بیگدلی شاملو والی هرات و بیگریگی خراسان ، اوزبیکان فرصت طلب میدان را خالی پنداشته ، بسرزمین دلیران یورش آورده ، در صدد تاخت و تاز و قتل و غارت افتاده بودند. صاحب « تاریخ عالم آرای عباسی » جریان این احوالات را بشرح زیر مرقوم می دارد :

« ... از سوانح این سال (سال ۱۰۲۷ ه . ق) آمدن جنود اوزبکیّه ویر تا ولان آن طایفه است بخراسان، که چون حسین خان بیگلربیگی خراسان فوت شده بود ، اوزبیک بطمع نهب و غارت تا موازی هزار کس به سرکردگی یالانکتوش بهادر و چند نفر از اعظم امراء بلخ و بخارا بخراسان آمده چند روزی در حوالی غوریان اقامت نمودند. حسن خان که بعد از فوت پدرش حسین خان که متکفل ضبط و نسق مملکت شده بود ، به اتفاق آقایان شاملو و جمعی از هر طبقه و جنود قزلباش که در هرات بودند ، جنگ روبرو صلاح ندیده ، بحفظ و حراست قلعه و مملکت پرداخت. »^۲

لیکن یالانکتوش که قدرت تعرض و محاصره ی هرات را در خود نمی بیند ، ناچار بجانب غوریان رهسپار می گردد و بفکر دست اندازی و تاخت آن شهر و دیار

۱ - همان کتاب ... ۳ . ص ۹۴۰ .

۲ - همان کتاب ... ۳ . ص ۹۴۱ .

می‌افتد که در آنجا نیز به مقاومت شدید از طرف جلال‌الدین اکبر غوریانی روبرو شده، شهر را از هر گونه آسیب خطاکاران محافظت می‌نماید. «در این موقع حسن‌خان پس از آمادگی کامل و شناسایی دقیق دشمن» تدبیری شایسته کرده فوجی از جنود شاملو و جمعی از اوزبکیه ملازمان رستم محمد خان^۱ را به چیچکتو^۲ بر سر آغرق ایشان فرستادند و آن گروه بدانجا رفته آغرق را نهب و غارت کرده، اموال بسیار و اسباب و اغنام و دواب بیشمار آوردند. چون یالنگتوش بهادر و رفقا از این واقعه آگاه گردیدند، مضطرب گشته، بی‌نیل مقصود از حدود غوریان کوچ کرده، راه دیار خویش پیش گرفتند.^۳

مؤلف «تاریخ عالم‌آرای عباسی» ضمن ثبت سوانح امسال از «ظاهر شدن علامات آسمانی» و تأثیرات آن که گویا سبب لشکرکشی‌ها و کشت و کشتارها و فتنه و فساد بود می‌نویسد. مؤلف اثر نام این ستاره را ذوزنبه (دنباله‌دار) نامیده و می‌نویسد:

«... اخترشناسان عهد و منجمان این ملک تأثیر آن را بیماریهای صعب و تلف شدن خلائق و لشکرکشی و خونریزی قرار می‌دادند و می‌گفتند، معظم تأثیرش در جانب مشرق و شمال و جنوب خواهد بود. و در ولایت ایران که وسط ربع مسکون است، کمتر خواهد بود. مع هذا تأثیرات عظیمه ظهور یافت که در اکثر ممالك فتنه و فتور و لشکرکشی واقع شد. و میان سلاطین روم و فرنگ و ماوراءالنهر و ترکستان و اکثر بلاد و محاربات روی داد. بیماریهای متنوع شیوع یافت.»^۴

۱ - رستم محمدخان ابن ولی محمدخان اوزبیک در سایه‌ی نثار و کدورت و مخالفت بنی‌اعمام پناهنده‌ی ایران بود.

۲ - چیچکتو و میمنه محل اقامت بنه و سورات اوزبیکان بود.

۳ - تاریخ عالم‌آرای عباسی ۳۰۰ ص ۹۴۱.

۴ - همان کتاب ... ۳ ص ۹۴۲ تا ۹۴۵.

اما فوت حسینخان و برقراری حسنخان بیگدلی شاملورا اسکندربیک ترکمان بدین شرح ثبت و ضبط نموده است:

«... مشاهیر متوفی های این سال (۱۰۲۷ ه. ق) حسین خان بیگلربیگی که از ملازمان قدیمی حضرت اعلی بود و بحسن خدمات لایقه و قدمت خدمت مورد تربیت و ترقی گشته، بیست سال بود که در کمال اقتدار و استقلال والی نافذ الامر دارالسلطنه هرات و بیگلربیگی خراسان بود. در احکام و مناشیر [او را] پیر غلام قدیمی خطاب می نمودند. در این سال مریض گشته، به اجل طبیعی فوت شده، بدارالملک بقا پیوست. حسب الامر آن حضرت که طبع همایونش معیار حق شناسی است، در روضه مقدسه رضویه علی مشرفها الصلوة و التحية مدفون گشت. خلف صدقش حسن خان بجای پدر منصوب گشته، الکاء و قشون و منصب جلیل القدر امیرالامرای خراسان به او تفویض یافته به لوازم دارایی پرداخت.»^۱

مؤلف کتاب «زندگانی شاه عباس اول» می نویسد:

«... حسین خان بیگدلی یکی از محارم و نزدیکان و مقربین و معتمدین شاه عباس و از اعظم ایل جلیل بیگدلی بود، شاه عباس نسبت به وی احترام ویژه ای قابل بود. و با او در کارهای لشکری و مهم امور کشوری مشورت می نمود. بمصالح و پیشنهادات وی با ارزش فراوان قابل بود. گاهی نیز با وی مزاح و شوخی می نمود. صاحب «دبستان المذاهب» می نویسد:

«... روزی حسینخان شاملو در مجلس روضه سیدالشهدا می گریست. شاه عباس از او پرسید که:

— «تو دیگر برای چه گریه می کنی؟» — مقصودش آن بود که چون مردم شام یعنی اجدنداو امام حسین را کشته اند، نبایستی در عزایش گریه کند. حسینخان در جواب شاه گفت:

— «من برای حسین نمی‌گیرم، در کربلا از ماهم جوانان خوب کشته شد.»^۱
 البته این شوخی ظریفانه دالّ بر مراتب صمیمیت و خصوصیت بین شاه‌عبّاس و حسین‌خان بیگدلی شاملو می‌باشد و هر دو طرف شوخی بسیار ظریف و در عین حال حاضر جوابانه نموده‌اند. ولی از لحاظ جنبه‌ی تاریخی و جدّی بودن مسئله مسلم است که اجداد حسین‌خان خیلی بعد از واقعه‌ی کربلا و حادثه‌ی شهادت امام حسین (ع) بسرزمین شام و سوریه رفته‌اند و جنایات یزید ملعون و شمر ولد‌الزنا تقریباً سه قرن و نیم قبل از ورود اوغوزها و بیگدلی‌ها به شامات بوده است. قتل امام حسین (ع) بر سر خلافت و مابین خود اعراب بوده، یورش ایل و تبار بیگدلی جزو جنگاوران اوغوز بر سر جهانگیری و بدست آوردن اراضی تازه و مراتع نوین از شرق بغرب بوده است و هیچ ربطی با کشمکشهای مذهبی و داخلی اعراب ندارد و تمام افراد ایل جلیل بیگدلی از شیعه مذهبان متعصب و از پیروان جدّی و سرسخت مذهب اثنی عشر و از مبلغین و شیوع‌دهندگان فعال و ثابت‌قدم تشیع بوده، به‌ویژه از زمان دولت صفوی تا هم‌اکنون با ارادت خالصانه بحضرت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب و یازده فرزند معصوم و آل‌عبا (ع) داشته‌اند و دارند. و هرگز جز راه‌خلوص و ارادت طریقی نپیموده‌اند. خود مرحوم حسین‌خان یکی از شیعیان پاکباز و متعصب و پاك عقیده بوده است.

این نکته نیز ناگفته نماند که پادشاهان صفوی به افراد و آحاد ایل جلیل خدمتگذار و میهن‌پرست بیگدلی ارزش و اعتبار بسیاری قایل بودند. خدمات و فداکاریهای آنها را منظور می‌داشته‌اند. به آنان از نظر محرمی و خودی می‌نگریستند. به مسئله‌ی زیر توجه فرمایید. ما درباره‌ی مسئله‌ی ارادت قلبی و عاطفی شخصی شاه عبّاس نسبت به الله‌باشی محبوبش علی قلیخان با استناد بتاریخ مثالی می‌آوریم. مؤلف

۱ — زندگانی شاه‌عبّاس اول . مجلد سوم . دین‌داری ، سیاست مذهبی ، سیاست داخلی ،

عدالت ، دارایی و املاک او . نصرالله فلسفی . انتشارات تهران . چاپ سوم . تهران

تاریخ «زندگانی شاه عباس اول» در این باره می نویسد:

«... در سال ۱۰۲۰ هجری قمری نیز چون شنید (شاه عباس . غ . بیگدلی) که تراب خان پسر شیخ شاه بیگ از طایفه شیخاوند را یکی از دشمنانش کشته است با آنکه مقتول از خاندان صفوی بود و باوی (شاه عباس غ . بیگدلی) خویشاوندی داشت، بعنوان اینکه پدرش (پدر مقتول غ . بیگدلی) در کشتن سلطان حسین خان شاملو پدر علی قلی خان لله و سرپرست دوران کودکی و نوجوانی شاه دست داشته است، از مجازات کردن قاتل چشم پوشید.»^۱

این اسناد تاریخی معتبر دال و مبین این است که افراد و آحاد ایل و تبار بیگدلی، بیگدلی شاملو و شاملو که هر سه یک مفهوم دارد، پدر بر پدر خدمتگذار صدیق و توانا و قدرتمند این آب و خاک مقدس بوده، نسلاً بعد نسل وظیفه‌ی شهروندی خود را در قبال مصادر میهن ارجمند به نحو احسن و سرفرازانه انجام داده‌اند.

طایفه و اویماق بیگدلی شاملو، نند همیشه در حفظ و حراست حدود و ثغور و استقلالیت و تمامیت ارضی کشور از خرد و کلان، از زن و مرد، همیشه و همه جا جان بر کف و سینه سپر در پاسداری و نگهبانی ایستاده‌اند. اگر حسین خان آن سردار رشید و آن پیر شیر عرصه‌ی کارزار و سیاست در گذشته، جایش فرزند کامکار و نهال برومند و بختیارش حسن خان بیگدلی شاملو وجود دارد، که با جاری شدن خون پاک پدر و نیاکانش در رگ و ریشه‌ی وجودش تا آخرین نفس از مقدسات میهن محبوب و مقدس دفاع خواهد کرد. و هر دشمن خام طمع و دون صفت را با زور شمشیر بجای خود خواهد نشانند. و در شان خواهد داد که دیگر قصد تجاوز بمرز دلیران و سرحدات ایران نداشته باشند.

بندرت دیده شده است که یکی از افراد این ایل و تبار به سهو و خطایی چشم گیر راه دهد یا از راه مستقیم خارج بشود و اسباب زحمت خود و دیگران را فراهم

سازد. مشهور است که در سال یکهزار و سی هجری در ولایت قم عده‌ای نادان و اوباش فساد برپا کرده، شورش و قیامی به‌راه انداختند. و برخلاف مصالح ملک و ملت غایله‌ای ایجاد نمودند. بمحض حصول اطلاع شاه عباس فرمان دستگیری و قلع و قمع آنان را صادر کرد. سردسته‌های این اجامر و اوباش دستگیر و به اصفهان اعزام گردیدند.

شاه امر فرمود که همه‌ی آنها را به یاسا برسانند. در این میان «یکی از معتبرین شاملو شاهق‌لی بیگ که در خدمت اشرف زبان به استشفاع گشود، ضامن نیک و بد ایشان می‌شد که من بعد مرتکب امور ناصواب نگردند.»^۱

باز هم درین مورد اسکندر بیگ می‌نویسد:

«... در ایامی که حضرت اعلی در قصبه‌ی شریفه‌ی اشرف تشریف داشتند، از جمله‌ی از ناورزادگان^۲ گرجی حجنه بیگ نام، که با دو پسر برادر در سلک غلامان در گاه انتظام یافته بودند، راماز بیگ نام جوان گرجی را که او نیز از جمله‌ی گرجیان شاهی سنون بود، از روی عنادی که با او داشتند فرصتی جسته بقتل آوردند. حکم اشرف نافذ گردید که میرزا ابوطالب وزیر دیوان اعلی و کلبعلی بیگ یساول صحبت بیگدلی شاملو و امت بیگ سپاه منصور داروغه‌ی فرح آباد حجنه بیگ را حاضر ساخته پرسش واقعی مذکور را نمایند.»^۳ کار احقاق حق و اجرای عدل و قسط را بعهده‌ی آنان واگذار می‌نماید و به آنان اختیارات تام می‌دهد.

پی‌یردلا و آلّه جهانگرد ایتالیایی که در نوروز سال ۱۰۲۷ هجری قمری برابر ۲۱ مارس ۱۶۱۶ در فرح آباد مازندران مراسم تقدیم هدایای حکام ولایات و فرماندهان

۱ - همان کتاب ... ۳ - ص ۹۶۶.

۲ - از ناور در زبان گرجی به معنی پهلوان، قهرمان، اصیل زاده و نجیب زاده به کار می‌رود.

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی. تألیف اسکندر بیگ ترکمان. نیمه‌ی دوم. جلد دوم و جلد سوم. تهران ۱۳۳۵ ص ۹۴۶.

ویبگلر بیگی‌های ایالات را دیده چنین می‌نویسد :

« ... روز چهارشنبه ۲۱ مارس سال ۱۶۱۶ میلادی نوروز بود و شاه می‌بایستی چنانکه رسم دربار ایران است بزرگان کشور را بار دهد، ولی بعثت بیمار بودن، از حرم بیرون نیامد. آن روز همه‌ی هدایایی که برایش فرستاده بودند، در میدان شهر گرد آورده بودند تا از نظر بگذرد، یکی پیکش‌های خراسان بود که با هدیه‌های گوناگون سیصدسُر [بریده] از اوزبیکان بود، یکی از سران اوزبیک را نیز با هشت یا ده تن از کسان وی زنده و دست بسته همراه هدایا کسره بود ... سپس اشاره‌ی هدایای حسین‌خان سلویزی حکمران لرستان می‌نماید که در میان سرها، سر قایش‌پاشا سردار ترک نیز فرستاده شده بود. و برای اینکه این سر از سرهای دیگر متمایز باشد، آنرا در پارچه‌ای ابریشمین پیچیده بودند و اسب‌پاشا را نیز با زین و لگام زرین از پس سرها که بر نیزه کرده بودند حرکت می‌دادند.»^۱

راستی که طالع مردمان قرون وسطی تاچه‌اندازه نگون وزند گیشان بازیچه‌ی امیال دون یک‌مشت خون آشامان انسان‌نما بوده است.

ازدواج دیگر

ولی‌خان میرزا پسر علی‌قلی‌خان بیگ‌دلی شاملو الله و سرپرست دوران کودکی شاه عباس که از سرداران مقرب و نامی قزلباش بود، با خاندان صفوی به سبب ازدواج با دختر شاه اسماعیل دوم بستگی داشت، پس از مرگ ولی‌خان بدستور شاه عباس مقام و منصب وی و حتی زن وی را برادر کوچکش حسین‌خان دادند.»^۲

گاهی یکی از سلاطین صفوی قسمتی از کارهای سلطنتی خود را به یکی از سرداران و بزرگان ابل جلیل بیگ‌دلی مفوض می‌کرد. این نکته را نیز بگوییم که

۱ - زندگانی شاه عباس اول . مجلد سوم . نصر الله فلسفی ص ۴۸۶ .

۲ - رك : همان كتاب . مجلد سوم ص ۵۹ و ۶۰ .

در دوران سلطنت ۵۲ ساله‌ی شاه‌عبّاس اول دو نفر علی‌قلیخان بمقامات عالی‌لشکری و کشوری نایل آمدند. علی‌قلیخان اول که آتالیق و مربّی و نجات بخش جان شاه عبّاس اول بود، حاکم هرات، بیگلربیگی خراسان و سپهسالار ایران، که در محاصره‌ی سال ۹۹۶ ق در دست اوزبیک‌ها ناجو و انمردانه بقتل رسید. علی‌قلیخان دوم چندی بعد بمقامات عالی‌کشوری و لشکری رسید، مورد توجه و یژه‌ی شاه‌عبّاس قرار گرفت و شاید هم عینیت اسمی و هم از ایل شاملو بودن وی در سر نوشت و محبوبیت این سردار با علی‌قلیخان اول نقش مؤثّری داشته است.

علی‌قلیخان بیگدلی شاملوی دوم ایشیک آقاسی‌باشی (وزیر دربار)، دیوان - بیگی، یکی از امرای معتبر قزلباش، از معتمدین و از خدمتگذاران صدیق و بسا اعتماد شخص شاه عبّاس بود. در تواریخ صفوی بارها از خدمات، لیاقت و کاردانی و میهن‌پرستی وی نام برده شده است. مثلاً در «تاریخ عالم‌آرای عبّاسی» می‌نویسد:

«... در سال ۱۰۱۱ هجری قمری خبر رسید که جمعی از اوزبیکان بنواحی سرحدّی میمنه دست‌اندازی کرده‌اند. شاه عبّاس نخست به علی‌قلیخان شاملو از سرداران قزلباش گفت:

– اگر لشکرت حاضر است بر سر این جمع برو و ایشان را متفرّق کن.

علی‌قلیخان جواب داد که:

– حسب‌الحکم اعلی لشکر را مرخص کرده‌ام.^۱

شاه این مأموریت را به سردار دیگری سپرد.

دیوان عدالت:

شاه عبّاس از سالهای نخست پادشاهی خود برای اینکه مردم در کوچه و بازار به او شکایت نبرند و مزاحم گردش و تفریحش نشوند، حکم به تأسیس دیوان عدالت

داده بود. این دیوان در یکی از تالارهای کشیکخانه، نزدیک دروازه‌ی کاخ شاهی در اصفهان تشکیل شده، ریاست این بنیاد دادگستری بسا دیوان بیگی بود. «شاه علی قلیخان ایشیک آقاسی باشی بیگدلی شاملو را بر ریاست آن گماشته بود.»^۱ جلال‌الدین محمد یزدی منجم مخصوص شاه عباس در این باره چنین می‌نویسد:

«... چون حکم جهان‌طاع صادر شده بود که به هر کس ظلمی و ستمی رفته باشد، به دیوان بیگی علی قلیخان ایشیک آقاسی شاملو، در حضور صدارت‌پناه میرزا رضی‌الدین محمد اصفهانی عرض نماید. چون مدعیات را به سه قسم منقسم ساخته بودند:

اول شرعیات که آن حسب‌الحکم صدارت‌پناه به مهر دیوان بیگی ساخته شود. دوم عرفیات آنچه مالیات دیوانی باشد بعرض اشرف رسانند. سوم ستم‌رسیده‌ها، آن بحکم دیوان بیگی و به وقوف صدارت‌پناه رفع ستم و ظلم بکنند.»^۲ این دیوان در هفته چهار روز تشکیل می‌یافت و کشیکخانه‌ی شاهی تبدیل به کانون دادگستری می‌گردید. و به انواع شکایات و دعاوی گوناگون رسیدگی می‌کردند. از قراری که در تواریخ ضبط است، کار این دیوان حقیقتاً نیز عادلانه بوده است و بدردهای مردم درمان می‌کرده است. پی‌تر دلاواله جهانگرد ایتالیایی طرز رسیدگی به شکایات یک جلسه از این دیوان و تصمیمات اتخاذ شده‌ی را چنانکه مشاهده کرده بقلم آورده است و در سفرنامه‌ی خود ضمن وقایع سال ۱۰۲۹ هجری قمری ضبط نموده و مرحوم نصرالله فلسفی همین نوشته را عیناً در کتاب «زندگانی شاه عباس کبیر» خود درج نموده است و ما نیز برای جلوه‌دادن طرز دادگستری کشور در دوران شاه عباس کبیر و آرائه‌ی طرز قضاوت آن روزگار بویژه طرز دادبانی و

۱ - همان کتاب. مجلد سوم. ص ۲۴۹.

۲ - تاریخ عباسی. نسخه‌ی خطی کتابخانه ملی پاریس، زندگانی شاه عباس اول. مجلد

سوم ص ۲۴۸.

عدالت گستری علی قلیخان بیگدلی شاملو عیناً آن نوشته را که عبارت از دو موضوع دادخواهی و دادگستری جداگانه است در اینجا می آوریم . ناقضات دادگستری روزکارما از کار پیشینیان و اسلافشان نمونه بردارند:

« ... بازرگانی از مردم شام و اتباع ایران بنام خواجه آلتون از هندوستان به اصفهان آمده بود. این مرد غالباً از ایران بهونیز سفر می کرد و از آسیا به اروپا می رفت، چون با اخلاق و آداب اروپایی آشنا گشته، با گروهی از مردم جمهوری ونیز روابط نزدیک و صمیمانه یافته بود، در ایتالیا خود را آنتوان دور^۱ می نامید. در اصفهان نیز برادری از خود جوان تر داشت بنام الی که چون بی استعداد و تهی دست بود، نوکری پیشه کرده، در خدمت کشیشان اصفهان می زیست . چون خواجه آلتون مال بسیار داشت برادرش بر او حسد می برد و مصمم بود که از وی بشاه شکایت برد . بعنوان اینکه دارایی او میراث پدرشان است و نصف آن را ادعا کند.

کشیشان بقصد او پی بردند. از بیم آنکه مبدا الی برای انجام دادن مقصود خویش دین عیسی را رها کند و بدین اسلام در آید، مختصر طلبی را که از او داشتند بهانه کردند و او را در کلیسای خود بزنجیر کشیدند تا خواجه آلتون از اصفهان بیرون رود و الی را امید دستاویزی برای شکایت باقی نماند. اما الی بزبردستی از زندان گریخت .

در آستانه‌ی کاخ شاهی که پناهگاه و بست گناهکاران بود نشست و از برادر و کشیشان فرقه‌ی پابره‌نه که در کلیسا بزنجیرش بسته بودند بشاه شکوه برد. درخواست دادرسی کرد و گفت که پرژان تاده خلیفه کشیشان آن فرقه او را بزندان افکنده بود تا نتواند از برادر بشاه شکایت کند، زیرا اموال برادرش ارث پدریست و بایستی بتساوی میان آن دو تقسیم شود . ضمناً برای مجذوب ساختن شاه گفت که در زندان پیغمبر و امام مسلمانان بر او ظاهر گشته و آزادش کرده‌اند.

الی گفت که اگر شاه سهمی اورا از برادر گرفته به او بدهد، حاضر است دین اسلام را بپذیرد. ضمناً برای تحریک شاه و قضات دیوان عدالت اظهار داشت که پرژان تاده بشاه و مذهب اسلام خیانت کرده، گروهی از ارامنه و شامیان را که بفرمان شاه مسلمان شده بودند بدین عیسی بازگردانده، حتی تمام مردم یک دهکده را مسیحی کرده است.

بفرمان شاه دیوان عدالت مرکب از علی قلیخان دیوان بیگی، صدر و رئیس روحانیان، پدر یکی از دامادان شاه و قورچی باشی که او نیز داماد شاه و رئیس قراولان خاصه‌ی شاهی بود، تشکیل شد. نخست خواجه آلتون را بدیوان بردند و از او سؤالاتی کردند. مرد تاجر در محکمه توضیح داد که پدرش در شام قاضی فقیری بوده و میراثی برای او و برادرش نگذاشته و آنچه او گرد آورده است همه نتیجه‌ی زحمت و کار سوداگری شخصی اوست. برادرش الی را در آن حق نیست. مع هذا مکرر از دارایی خود ببرادر کمک کرده است ولی او آنچه گرفته در راه زنان بدکار و در میخانه‌ها بکار برده است.

درباره‌ی تهمتی که الی به پرژان تاده خلیفه ... درباره‌ی عیسوی کردن مسلمانان زده بود، گفت که چون کارش تجارت است از آن اطلاعی ندارد، ولی میداند که برادرش را برای وصول طلبی که از او داشته‌اند بحبس افکنده‌اند و برای اثبات این مدعا رسیدی که بخط الی بود بمحکمه نشان داد ...

اعضای دیوان چون دلایل و اظهارات وی و برادرش را شنیدند، بی گناهی خواجه آلتون را تشخیص و آزادش کردند. و برحقه بازی و دروغگویی الی رأی دادند. «^۱

فلسفی می افزاید :

«... شاه عباس به علی قلیخان دیوان بیگی علاقه و اعتماد فراوان داشت و بهمین سبب هر گاه میان مأمورین عالیه مقام دیوانی نیز اختلافی پدید می آمد، دیوان بیگی-

را به رسیدگی و رفع اختلاف مأمور می کرد. از آن جمله در ماه ذی قعدة ی سال ۱۰۲۹ هجری قمری میان کلانتر شهر اصفهان و میر عبدالعظیم مازندرانی داماد شاه که داروغه ی شهر اصفهان بود بر سر پولهایی که داروغه زیاده از حدود اختیارات خویش از مردم شهر گرفته بود، اختلاف افتاد و کار از گفتگو بمشاجره کشید. داروغه بملازمان خود فرمان داد که کلانتر را بسختی زدند و بزندان انداختند... ولی مردم اصفهان بر داروغه قیام کردند و کار بنزد شاه کشید. وشکایات بسیار از داروغه بشاه شد...

شاه علی قلیخان دیوان بیگگی را مأمور کرد که بکار اختلاف این جمع رسیدگی نماید... چون معلوم شد که شکایت کنندگان حق داشته اند، دیوان بیگگی با اذن شاه او را از داروغگی معزول ساخت. و حتی می خواست داماد شاه را سیاست های سخت محکوم سازد ولی شفاعت کردند، و میر عبدالعظیم از شکنجه و بند خلاصی یافت.^۱

از وقایع قابل ذکر دیگر سال ۱۰۲۹ ه. ق تعیین خنجر بیک و شاهی بیک از طرف شاه عباس به مأموریت های تازه در گیلان بود. «بر اثر شکایاتی که به وسیله ی خواجه محمد امین فومنی به شاه می شد شاه کرم بیک داروغه ی رشت را از منصبی که داشت معزول و خنجر بیک بیگدلی شاملورا جانشین او کرد. وفومن و شفت و تولم به شاهی بیک بیگدلی شاملو داده شد.»^۲

دیگری از وقایع مهم سال ۱۰۲۹ ه. ق نخست اقدامات سیاسی و دیپلوماسی شاه عباس و سپس اقدام نظامی وی برای پس گرفتن شهر و ولایت قندهار بود. قندهار پس از درگذشت شاه طهماسب اول از طرف فرمانروایان هند از ایران جدا شده، تحت سلطه ی آنان در آمده بود. در زمان کوتاه سلطنت شاه اسماعیل دوم و

۱ - همان کتاب. مجلد سوم. ص ۲۶۱ - ۲۵۲.

۲ - ولایات دارالبرز ایران، گیلان. ه. ل. رابینو. ترجمه ی جعفر خمایی زاده.

همین سلطان محمد خدا بنده در دولت صفوی امکان و قدرت پس گرفتن قندهار موجود نبود، تا اینکه سلطنت به شاه عباس اول رسید. وی پادشاهی سیاستمدار و هوشیار و ایران دوست بود. در ظرف سالیان اول سلطنت خود بملوک الطوائفی و قدرت نامحدود و ایلات قزلباش خاتمه داد، ارتش منظم تشکیل کرد. دشمنان متجاوز ایران را از شمال و شرق و غرب سر جای خود نشاند. امنیت و رفاه لازم در سرتاسر مملکت ایجاد نمود. بتدریج اراضی از دست رفته‌ی ایران را از دشمنان ایران پس گرفت و ملحق بخاک اصلی مادر وطن نمود. حالا هم نوبه‌ی برگرداندن قندهار از دست غاصبین و متجاوزین هند رسیده است.

شاه عباس چون بانورالدین محمد جهانگیر (شاه سلیم) طرح دوستی و برادری ریخته بود نمی خواست این کار را با جنگ و ستیز انجام بدهد. این بود که تلاش می کرد در خلال نامه های دوستانه، بوسیله ی سفرا و ایلچیان اعزامی و غیره این کار را در چارچوبه ی دوستی و موثرت انجام دهد. بخصوص آمدن خان عالم بعنوان سفارت از دربار هند و جلب توجه شدید شاه عباس، مورد مهر و محبت قرار دادن خان مزبور، بشاه این امکان را میداد که با صلح و صفا و تفاهم از عهده ی این کار خطیر برآید...

این بود که پس از تخمیناً دو سال توقف با عزت و احترام خان عالم را در دربار شاه عباس اول هنگام بازگشت وی بر این حفظ روابط دوستی بی شایبه با شاه سلیم و تأمین مصالح عالیله ی کشور، معتمدترین شخصیت، بزرگترین سردار ارتش و دولت صفوی را همراه وی بدربار نورالدین محمد جهانگیر فرستاد. و بقول اسکندر بیگ ترکمان: «زینلی بیگ بیگدلی شاملو توشمال باشی»^۱ را که از خاصان درگاه و محرمان سرایر قدس بود، همراه خان عالم به رسالت و تجدید قواعد الفت فرستاد. «^۲ بقایای

۱ - توشمال باشی - رئیس تشریفات و مهمانداری دربار، مراقب غذای شاه بامسئولیت ویژه

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان. شامل نیمی از جلد دوم و جلد سوم ص ۹۷۲.

ماجرا از این قرار است:

خان عالم در حدود دو سال در دربار شاه عباس اقامت نموده رسالت و سفارت هندوستان را به عهده داشت . در اوایل سال ۱۰۲۹ ه . ق رخصت بازگشت یافته ، آماده ی عزیمت بموطن خود گردید . اسکندر بیک منشی دنبالدهی احوالات را چنین می نویسد :

« ... از خاصان بارگاه معلی زینل بیک بیگدلی شاملو توشمال باشی را بر رسالت تعیین فرموده همراه (خان عالم) نمود. خان عالم را بخالغ فاخره و انعامات و افره از نقود و اقمشه نفیسه و اسبان تازی نژاد سرافراز فرموده ، آنچه در هنگام رخصت مرحمت فرموده زیاده از پانزده هزار تومان عراقی بود، سوای تکلیفات امرا و مقربان و اعیان و اردوی معلی و حکام خراسان و تحف و هدایا که بجهت پادشاه والاجاه ارسال یافت از مرصع آلات و امتعه ی نفیسه ی مردم فرنگ و روس و بلاد ایران و تحفه های غریب هر دیار و اسبهای تازی نژاد زیاده از آن بود که در حیز شمار آید.

از جمله هدایای مرغوبه یک زنجیر جیقه ی زلف عقار نادره روزگار که گزیده ی چندین هزار زلف بود مرصع بلعل های ثمین و یواقیت رنگین و لثالی آبدار از آن جمله یک قطعه ی لعل خوشاب بزرگ بود که در خزانه ی هیچ پادشاه ذیجاهی عدیل آن نتوان یافت و مبصران جوهر شناس بهفت هزار تومان بلکه زیاده قیمت نموده بودند ...

اسم میرزا الخ بیک بن شاه رخ بن امیر تیمور گورکان بر آن نقش بود . و از زمان حضرت خاقان سلیمان شان شاه اسماعیل علیه الرحمه والرضوان از خزاین سلاطین بدست درآمده، در خزانه ی عامره بود. از تحف و هدایای پادشاه روم نیز که در این سال ایلچی آورده بود ، حصه و اولوش برادرانه جهت حضرت پادشاه والاجاه ارسال یافت و مکتوب محبت آیین دوستانه مشعر بر اظهار انواع محبت و دوستی برادرانه و اتحاد و یکدلی و تکلیفهای یگانگی در قلم آورده، دقیقه ای از دقایق مردمی

و داد فرو گذاشت نفرمودند.»^۱

پس بدین طریق شاه عباس برای خاطر قندهار هم شده، دست به اقدامات جدی زده، با بذل و بخشش فراوان بسفیر پادشاه هند، با ارسال تحف و هدایا بخود شاه هندوستان، می خواهد بهر قیمتی که باشد قندهار از دست رفته را از نو به آغوش مادر وطن بازگرداند. این است که از هیچ چیز دریغ نمیدارد.

اعزام زینل خان بیگدلی شاملو

به سفارت دربار هندوستان

زینل خان دوم از محبوب‌ترین و نزدیکترین و محرم‌ترین سرداران شاه‌عبّاس کبیر بود . و چنانکه قبلاً نیز گفتیم، نامبرده علاوه بر اینکه يك سردار رشید ، يك فرمانده لایق و با تدبیر بود ، همچنین يك «استمدار نیرومند و کاردان ممتاز امور دولتی و سیاسی بود و بطوریکه در صفحات آینده ملاحظه خواهید فرمود وی از عهده‌ی کارهای بسیار مهم و بزرگ کشوری و لشکری برآمده، در صحنه‌ی سیاست خارجی کشور نیز نقش بسیار مهم و اساسی ایفا نموده است. نامبرده گاه در میدانهای خونین نبرد سرنوشت‌ساز با دشمنان ایران در چهارمرز کشور پنجه در پنجه افکنده، آنها را بزانو درآورده است. گاه نیز در صحنه‌ی سیاست جهان خودنمایی نموده ، گاهی سفیر ایران در هندوستان، آلمان، انگلیس و غیره بوده، در این میدانهای وسیع سیاست نیز گوی سبقت را ربوده است.

منظور اساسی شاه عبّاس از دوستی و مودّت با نورالدین محمد جهانگیر پادشاه هندوستان و احترام فوق‌العاده بسفیر وی خان‌عالم در مودّت توقّفش در ایران و دادن هدایای گرانبها برای پادشاه هندوستان و سفیروی ، بدست آوردن قندهار بدون خونریزی و جدال بود. به همین منظور شاه عبّاس هدایای بسیار گرانبها تقدیم سفیر و پادشاه هندوستان نمود. اسکندر بیگ ترکمان منشی مخصوص شاه عبّاس در باره‌ی این هدایا چنین م‌نویسد:

« ... هم‌چنین ایلچیان سلاطین دکن را که به پایهی سریر اعلی آمده بودند رخصت انصراف ارزانی داشته ، به انعامات وافره نوازش فرمودند . طالب بیک ایو اوغلی را همراه شیخ محمد خاتون ایلچی سلطان محمد قطب شاه والی کلکنده برسالت او تعیین فرموده ، روانه نمودند . جهت هریک از سلاطین خلع فاخره پادشاهانه و هدایای ملوکانه‌ی مناسب حال ارسال داشتند . درویش بیک را که از سادات مراغهی قزوین است ، و در سلك طبقه‌ی شاملو ملازمان رکاب اقدس انتظام داشت ، به ایلچی‌گری نظامشاه والی احمدانکر دکن تعیین فرموده روانه نمودند . »^۱

شاه عباس در نامه‌ای که بوسیله‌ی زینل خان به نورالدین محمد جهانگیر فرستاد، درباره‌ی بازپس دادن قندهار چیزی ننوشت ، بلکه حلّ این مسئله‌ی مهمّ را بعهده‌ی کفایت سردار بزرگ و سیاستمدارش زینل خان گذاشت، و به او دستورات و تعلیمات وافی و کافی داد. فقط به خان عالم محرمانه منویات خود را ابراز داشته و از وی خواسته بود که در مواقع ضروری بزینل خان کمک نماید. در آخرین لحظه‌ی قبل از حرکت هیئت اعزامی ایران زینل خان را بحضور طلبیده، به‌وی گفت:

« ... زینل بیک ! من به وفاداری و صداقت تو ایمان دارم . باید در این سفر نیز فداکاری و لیاقت خود را ثابت کنی و هم‌چنان که این پیراهن بر تن من بسته است، دلبستگی خود را بحفظ منافع ایران آشکار سازی و کاری نکنی که بنام من مقاصد عالی من لطمه‌ای برسد. »^۲

شاه عباس هنگام مرخص کردن برخوردار خان ملقب به عالم خان به‌وی چنین گفت :

« ... برخوردار خان ! خصوصیت و یگانگی میان ما و حضرت پادشاه و الاجاه

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی . ۳ . تألیف اسکندربیک ترکمان . ص ۹۵۰ .

۲ - تاریخ عالم‌آرای عباسی . ۳ ، تألیف اسکندربیک ترکمان . ص ۹۵۰ ، ۹۵۱ ،

زندگانی شاه عباس اول . مجلد چهارم ، نصرالله فلسفی ص ۹۰۸ .

زیاده از آن است که بایکدیگر مضایقه به‌الکاء و مملکت داشته باشیم. لیکن در باب قندهار که داخل خراسان و ملک موروث این برادر دوستی است، مردم دور و نزدیک که چشم بر امور متعارف‌های صوری دارند و از عالم معنی بیخبر، سخنان لایعنی در محافل و انجمنها بر زبان آورده و حمل بر نوع دیگر می‌نمایند.

سزاوار محبت و مقتضای طرفین آن است که آن برادر کامکار بجهت رفع طعن اضداد آن ملک را که از ولایت هندوستان بغایت دور و در این میانه سنگ شاهراه محبت است، به این برادر مهر گزین باز گذارد، که هم زبان هرزه در ایان بیهده گو که ظاهر بینان عالم اسبابند کوتاه باشد و هم به تجدید آوازه‌ی خصوصیت و یگانگی این دوسلسله در آفاق و امصار اشتها یافته، رابطه‌ی الفت و وداد بتازه استحکام پذیرد. و بر سلاطین قرب جوار خصوصاً طوایف اوزبکیه که معاند هر دو طرفند مراتب وفاق و اتفاق جغتای و قزلباش با یکدیگر ظاهر گشته هر آینه این معنی را منتج انواع فواید شمارند. و اگر باز گذاشتن آن بر طبع شریف آن حضرت بسیار دشوار باشد ما رضای خاطر انور را بر مطالب عالیه‌ی دنیوی راجع میدانیم. اما بر رسم سیر و شکار به آن حدود خواهیم آمد که چند روزی به اتفاق منسوبان آن حضرت در شکار گاههای آن ولایت به نشاط سیر و شکار پرداخته، باز گردیم، و از منسوبان آن حضرت راه و رسم میهمان‌پذیری و میزبانی بظهور آید. و بر عالمیان ظاهر گردد که باز گشتن آن ملک به ایشان محض خصوصیت و یگانگی است. و در میانه مغایرت و جدایی نیست ...

زینل‌بیک بیگدلی توشمالباشی که از خاصان درگاه و محرمان سرابر قدس بود چنانچه در محل خود سمت گزارش یافته همراه خان‌عالم به رسالت و تجدید قواعد الفت رفت اظهار این مدعا کرده بود جمعی خوشامدگویان تقرّب جو که بوساوس شیطانی فتنه‌انگیز و آشوب طلبند مانع حصول مطلب گشته، این ممانعت را دولتخواهی نام نهادند.^۱

۱ - همان کتاب . ۲ . ص ۹۷۱ و ۹۷۲ ، زندگانی شاه عباس اول . مجلد چهارم . نصرالله

فلسفی . ص ۹۸۰

از تمام کوشش و کشش های پادشاه صفوی آشکار است که او می خواهد قندهار را بدون جنگ و خونریزی بر آغوش مادر وطن بازگرداند و در این راه از هیچ اقدامی مضایقه نمی نماید.

صاحب کتاب گرانهای «تاریخ عالم آرای عباسی» انتخاب و اعزام زینل خان را بعنوان سفیر شاه عباس بدربار شاه سلیم، نورالدین محمد جهانگیر پادشاه هندوستان چنین بقلم می آورد:

«... شرح رفت و آمد زینل بیک آن است که چون خان عالم از آن جانب به رسالت آمده بود و از امر ابرزرگ آن سلسله بوده، با اسباب و یراق و تجملات بزرگانه بنوعی که در محل خود تحریر یافته به ایران آمد. حضرت اعلی شاهی نیز بعد از امعان نظر بحال امرا و مقربان و معتبران این دولت مشارالیه را که به اهلیت ذاتی و سنجیدگی و علو همت و آداب و صفات عالی جبلی و حسن سلوک متصف و به اعتماد و محرمیت و ازدیاد قرب و منزلت از اقران ممتاز بود. شایسته ی امر رسالت و سزاوار این خدمت دانسته، چنانچه در محل خود ذکر شده همراه خان عالم روانه فرمودند.

او چون بدین خدمت مأمور گشت همت مصروف آن داشت که از روی اخلاص و حسن اعتقاد و صوفیگری سروجان و مال در راه مرشد و ولی نعمت خود دریغ نداشته، بنوعی به این خدمت اقدام نماید که در نظر دوست و دشمن شایسته و پسندیده باشد. لاجرم بروجهی که در خور همت و غیرت و لایق نام و ناموس ولی نعمت به تجهیز و یراق آن سفر پرداخته، با شکوه و عظمت ملوکانه و اسباب و تجملات بزرگانه از اسبهای تازی نژاد صبا پیوند و زین های مرصع طلا و نقره که بهترین زیب و زینت سپاهی است، و اقسام مرصع آلات و اشیاء و تجملات زیاده از حد و شمار خود و جمعی کثیر از ملازمان و پیشخدمتان و عمله کارخانه ها^۱ به آراستگی و پیراستگی تمام از خدمت اشرف جدا شده، در مرافقت خان عالم

روانه شد. چون قدم بملك هندوستان نهاد، بهرجا و هر ولایت و قصبات که رسید بشرايط استقبال و لوازم اعزاز و احترام قیام می نمودند. و چون به لاهور رسید، حضرت پادشاه و الاجاه^۱ فرمانفرمای ممالك هندوستان تشرف برده و هنگام بازگشتن بود...

زینل بیک حسب الفرموده در لاهور توقف نمود. خان عالم پیشتر رفت بعد از وصول پادشاه به لاهور مشارالیه عز ملازمت دریافته، لوازم تحنیت و تسلیم آداب تعظیم و تکریم چاکرانه بجای آورد. و از جانب همایون اعلیٰ پرسشهای دوستانه و نیازمندیهای برادرانه بظهور آورده، نامه‌ی همایون فال خاقانی را با تحف و هدایا گذرانید. در آداب رسالت و شرايط سفارت بر وجهی که سزاوار محبت و دوستی طرفین بود فرو گذاشتی نکرد. حضرت پادشاه و الاجاه را رسمی است معتاد از روزی که تولد یافته هر سال [آن روز] در دارالملک دهلی که محل تولد آن حضرت است جشنی می آرایند و ندوری^۲ که در حین ولادت و روز مولود کرده اند بر وجهی که معتاد ایشان است بفعل می آورند.

چون وعده‌ی آن روز نزدیک بوده، آن حضرت در لاهور توقف ننموده، بسرعت متوجه دهلی می شده، زینل بیک حسب الصلاح خان عالم اظهار معامله قندهار بر وجهی که مأمور بوده به ارکان دولت و اعیان حضرت نموده، چون جوابی که موجب تسلیه خاطر باشد نشنید، عزیمت آن داشته که از همانجا بازگشته پیشتر نرود. بگفته‌ی صلاح اندیشان متقاعد نمی گشته، در این اثنا از جمله هدایا جیفه و بن جیفه‌ی مرصع به لعل بزرگ که اسم پادشاه مغفور میرزا الغ بیک بن میرزا شاهرخ بن امیر تیمور گورکان بر آن نقش یافته، بمناسبت گورکانبیت جهت آن حضرت فرستاده بودند. در حین رفتن زینل بیک اتمام نیافته بود و متعاقب می آوردند، رسید و بعضی از تحف و هدایای پادشاه روم نیز که حضرت اعلیٰ حصه و اولوش برادرانه جهت

۱ - اشاره به نورالدین جهانگیر پادشاه هندوستان مشهور به شاه بیگم.

۲ - منظور از ندور عبارت از هدایا و تحف می باشد.

آن حضرت ارسال داشته بود در این وقت ورود یافت . ورقی که در باب گذرانیدن آنها به اسم زینل بیک عزّ صدور یافته بود رسید. لاجرم بالضروره به ایلغار متوجه دهلی گشته ، بعد از انعقاد جشن مذکور و گذرانیدن تحف‌های مزبور ، در رکاب سعادت انتساب حضرت پادشاه والجاه بدار السلطنه‌ی اگره رفت و همواره منظور انظار عاطفت و اشفاق بود. اما هر چند در باب قندهار به ارکان دولت و محرمان سرایر سلطنت سخن می‌گفت، حوالی مقرون بصواب نمی‌شنید . او حقایق احوال را از ولی نعمت خود مخفی نداشته ، در طّی عرایض خود اشعار و ایمانی در آن باره می‌کرد .^۱

مؤلف کتاب «جنگ و عشق» در باره‌ی مأموریت سیاسی زینال‌خان بیگدلی شاملو به هندوستان و مذاکرات محرمانه‌ی شاه عباس با وی را چنین به قلم آورده است :

«... دیگر از حوادث سال ۱۰۳۰ (ه . ق) تشرّف زینل بیک سفیر شاه عباس در دهلی است که بواسطه‌ی جالب بودن بعضی از صحنه‌ها و پیش آمدها قدری با تفصیل شرح میدهم» و سپس می‌افزاید :

«... زینل بیک با خان عالم که مقدار زیادی کادو^۲ و هدیه همراه داشتند بطرف هند راه افتادند .

قبل از حرکت شاه عباس مدّتی با زینل صحبت کرده او را در جریان افکار خود می‌گذاشت. زینل هم که الحق فرد شایسته‌ای بود، بعدها خیلی ترقّی کرد . با-دقت بسخنان شاه گوش می‌کرد.

شاه می‌گفت :

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی . ۳ ص ۹۹۴ ،

۲ - متأسفانه بعضی از نویسندگان کشور عزیز ما در بکار بردن کلمات بیگانه يك نوع بی‌پروایی از خود نشان می‌دهند، یا اینکه این عمل را علامت دانایی یا تجدّمی‌شمارند، حال آنکه بجای «کادو» کلمه‌ی هدیه، تحفه، بخشش و امثال‌ه سزاوارتر است.

«... زینل! مامی خواهیم قندهار را بعد از ۲۵ سال بخودمان برگردانیم. ما باید بدون جنگ و دلخوری با مهارت و فداکاری تو این مهم را به پایان برسانیم. زینل! من و ایران منتظر هستیم ببینیم تو چه می کنی. آبروی من و ایران در بین است. ایران امروزه نیازمند سیاست تو است. و من می خواهم بدون اینکه در دوستی من و شاه سلیم خللی وارد شود، قندهار را پس بگیریم. اما زنهار که در مقابل هندیان ضعف و کوچکی نشان ندهی، همیشه قوی و حاکم باش. زینل! مواظب باش جواب قاطع و سریع بگیری، مگذار هندوها با امروز و فردا کردن، تو و ما را بلام تکلیف نگاهدارند.

زینل خان پس از دریافت دستورات و فرامین به اتفاق خان عالم در شعبان ۱۰۲۹ از اصفهان بطرف لاهور که آن موقع موقتاً مقر نورالدین جهانگیر (شاه سلیم) بود بحرکت درآمد.^۱

باری در شرفیابی سال ۱۰۳۰ شاه سلیم مصمم بود همانطوری که شاه عباس خان عالم را خیلی مورد لطف و عنایت قرار داده ... او هم زینل بیک را مورد تفقد قرار دهد. منتها بشرطی که زینل طبق رسوم درباری هند به اصطلاح کورنش (یعنی تواضع) نماید. در کورنش و تواضع سبک هند، باید کورنش کننده سه بار دستهارا روی دیدگان خود گذاشته بعد صلیب وار روی سینه قرار دهد.

زینل قرار بود با این ژست شرفیاب و نامه هایش را بدهد. ولی زینل حاضر نشده گفته بود:

— بین ما ایرانیان این رسوم نیست. من همانطوری که حضور شاه خودم شرفیاب می شوم عمل خواهم کرد.

بعد درباریان به او گفتند، پس اقلاً در حال رکوع تعظیم کن. زینل آنرا هم قبول نکرد. وقتی خبر امتناع به شاه سلیم رسید، که سفير ایران می خواهد يك تعظیم

۱ — جنگ و عشق. تاریخ عصر شاه عباس کبیر. تألیف سرلشکر ابوتراب سردادور. جلد

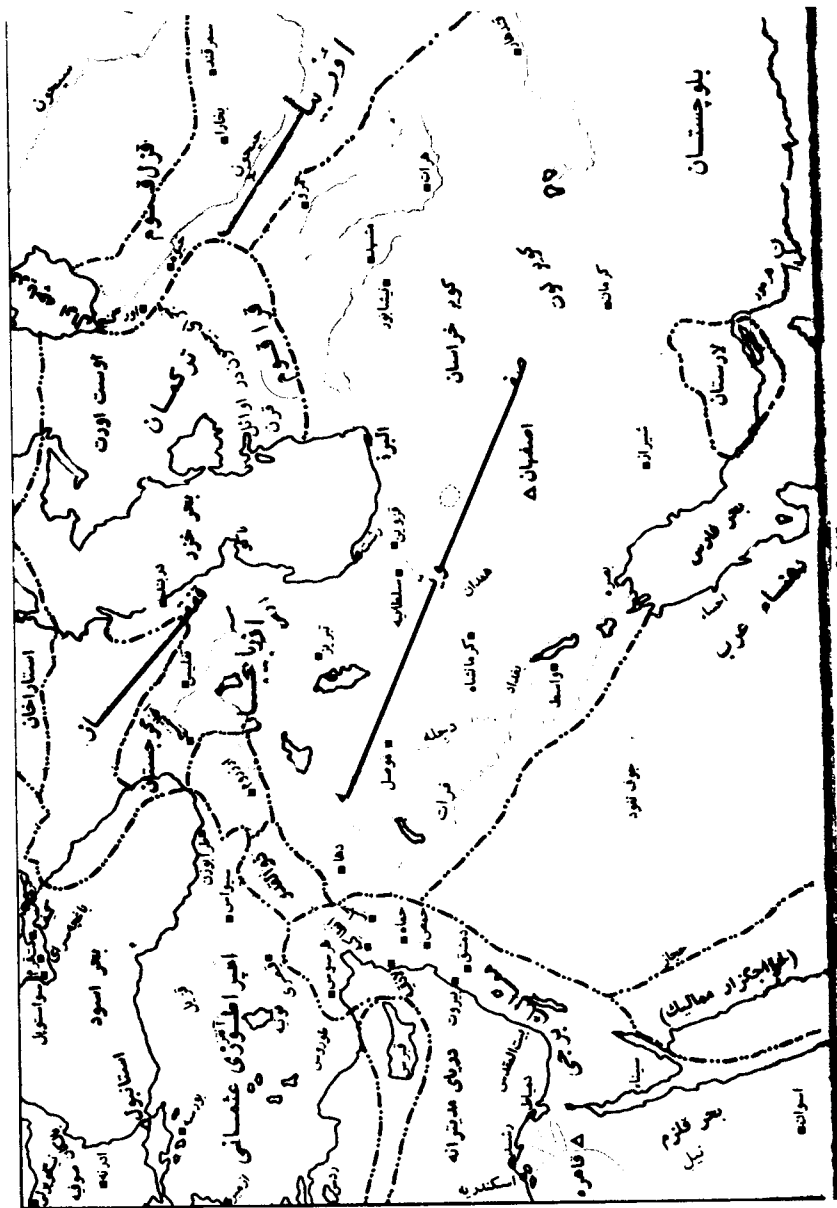
ساده بنماید، شاه سلیم پیغام داد که اگر سفیر مثل هندیها کورنش کند هزار سکه‌ی طلا اضافه بر مخارج عادی انعام خواهد گرفت. باز هم زینل حاضر نشد. شاه سلیم و درباریان برای پیدا کردن راه حلّ شور و بحث کرده، تصمیم گرفتند که در [بارگاه] مقابل تخت سلطنتی درب کوتاهی بسازند، بطوریکه وقتی زینل می‌خواهد بتخت نزدیک شود، خواهی نخواهی خم شود، یعنی رکوع نماید. زینل وقتی این را شنید چیزی نگفت. اما در لحظه‌ی شرفیابی، وقتی بدرب رسید ناگهان پشت خود را به عقب کرده خم شد و بهمان حال داخل شد. پس چرخ‌ی زد و روبروی شاه قرار گرفت که معلوم است چقدر باعث عصبانیت و ناراحتی شاه شد. او (شاه غ. ب) از جای خود برخاسته نه تنها از مجلس بلکه از لاهور به دهلی رفت و سفیر را بلامتکلیف گذاشت. بطوری که روزهای بعد زینل مجبور شد برای تأمین هزینه‌ی همراهان مقداری از هدایا را بفروشد.^۱

در جای دیگر می‌نویسد:

«... زینل خان شاملو آخرین سپهسالار زمان شاه عباس کبیر بوده، او همان سرداری است که با عده‌ی ۳۰ هزار نفری خود ارتش صد هزار نفری رومیان را در حاشیه بغداد شکست داد. متأسفانه روی يك اشتباه ناچیز در اولین سال سلطنت شاه صفی بدستور آن پادشاه [نادان] جان خود را از دست داد.»^۲

۱ - همان کتاب . ص ۷۱۵ .

۲ - همان کتاب . ص ۸۴۹ .

ایران در دوران صفویه / ۹۰۵ - ۱۱۴۸ هجری قمری

اعتبار نامه‌ی زینل خان بیگدلی شاملو

نامه‌ی شاه عباس به شاه سلیم (نورالدین محمد جهانگیر) پادشاه
هندوستان توسط زینل بیک توشمال‌باشی در سال ۱۰۲۹ هجری^۱

«... گلدسته‌ی گلزار محبت و وداد، نوباوه‌ی بوستان مودت و اتحاد، که چون نفحه‌ی عطربیز صبا از عالم جان و شمیم عنبر آمیز صدق و صفا از جنان آید، نامه‌ی بدایع نگار و صحیفه‌ی لطایف آثار که نگاشته‌ی کلمک نکته‌پردازان صحایف دوستی و معنی آرایان صفایح یگانگی گشته، از جانب اعلی و موقف معلی اعلی حضرت ثریا منزلت، پادشاه گردون سریر سپهر اساس، شهریار عالم‌مقدار سعادت اقتباس، گوهر دریای سلطنت و کامکاری، اختر تابان سپهر معدلت و نامداری، آراینده‌ی سریر خسروانی، زینت بخش اورنگ گیتی‌ستانی، چراغ افروز محفل جهانگیری و جهان‌آرایی، نور سرور عالم کشورگیری و کشورگشایی، آفتاب جهان تاب آسمان مروّت و نورافزایی، پیرایه‌ی طرب‌خانه‌ی خرّمی و دلگشایی، خدیو کشور دادگستری، خسرو اقلیم دانش‌پروری، زینت‌ده سلسله‌ی علیه‌گورکانی، خلاصه‌ی دودمان صاحبقرانی، در هنگامی که خاطر مهرگزین با کمال نشاط و غایت انبساط بود، خورشید آسا پرتو فرخی و فرخندگی بر تارک یکدلی و یگانگی انداخته، تسلی‌ده دل مشتاق و فرحبخش ضمیر بی‌نفاق گردید. معانی دل‌آویزش طرب‌افزای خاطر محبت تأثیر، کلمات دلپذیرش مسرت بخش ضمیر مهرپذیر گشته، پیرایه‌ی

اخوت و دوستی تباری ارجمندی و کوس بهجت و شادمانی بلند آوازگی پذیرفت. آن مایه‌ی روح و روان را در نگارخانه‌ی دل جای داد و آن شاهد مهر افروز عالم جان را در آغوش جنان گرفت.

ایالت و شوکت پناه عالیجاه اخلاص شعار مقرب الخاقان الاعظم، برگزیده‌ی شاهنشاه عالی همم، خان عالم را که حامل صحیفه‌ی گرامی و مخاطبه‌ی سامی بود، در عالم صورت و جهان معنی مظهر صفات خجسته‌ی آن سریر آرای دوات و اقبال دانسته، اعزاز و احترام که سزاوار محبت و دوستی بود بتقدیم رسید. لحظه به لحظه از مشاهده‌ی آن نامه‌ی خلعت آیین و استشمام روایح تازه‌ی گل‌های عنبرین، صور بدایع الفت و یگانگی را در صحیفه‌ی جنان جلوه نمود. از شیرینی نکات مهر گزینش لذت بر لذت می‌افزود.

حقیقت حالات این جایی و اخبار مسرت آثار فیوضات بهیمن الطاف الهی و امداد ارواح مقدسه‌ی حضرات ائمه‌ی معصومین صلوات الله علیهم اجمعین و توجه ظاهری و باطنی آن برادر فرخنده سیر قرین حال منتسبان این دودمان گشته بود، بنوعی است که قبل از این در طی ذریعه‌ی مشتاقانه بخدمت سامی اعلام نموده، والی غایت از پرتو توجهات آن برادر بجان برابر مکروهی پیراهن خاطر الفت قرین نمی‌گردد و امید که از جانب آن پادشاه خورشید کلاه نیز بدین منوال بوده، ذرات حمیده صفات از آسیب حوادث زمان، و مکاره‌ی دوران در حفظ و امان باری عزّاسمه بوده، روز بروز طریقه‌ی اتحاد و یگانگی، و روابط برادری و وداد فیما بین تزیاید و تضاعف یابد.

چون اخلاص شعار خان عالم از جانب شریف آن حضرت بخطاب مستطاب بائی مقرر بود و ما برادری و فرزندی که لیاقت رسالت و سعادت آن اعلیحضرت را داشته باشد نداشتیم، لهذا محرم بزم خاص خود زینل بیک تو شمال باشی را که بمثابة پیراهن و منظور نظر تربیت و شفقت همایون است و بین الاعیان بحسن ارادت و اعتقاد و انواع خدمات پسندیده، رتبه‌ی خاص یکتا دلی دارد. قابل این

خدمات دانسته با هدایای دعوات صداقات صداقت‌انگیز و تحف سلامی که بهترین هدیه‌ی دوستان بدوستان است، بجهت تمهید قواعد دوستی و تشیید روابط یگانگی که صحیفه‌وقلم در آن محرم نیست. به تقریر دلپذیر^۱ او مقرر گشته که در محل سعادت حضور لازم‌السرور معروض دارد.

مأمول آنکه از جانب شریف آن شهریار کامکار خجسته سیر حشمت مدار، همیشه رابطه‌ی خصوصیت و برادری و شیوه‌ی ستوده‌ی مصادقت و الفت ازدیاد پذیرفته، انوار یکتا دلی چون مهر جهان‌تاب بر ساحت آمال دوستان تابان باشد. و اخلاص شعار مشارالیه بعد از تسلیم عتبه‌ی اعلی و ادراك سعادت مجلس خلد آسا رخصت انصراف یابد. و خدماتی که در این دیار داشته باشند از عالم بی‌تکلفی و یگانگی، همچنانکه مترقب بوده‌ایم، باز مترصد و مأمولیم. گلشن همیشه بهاریگانگی بر شحات سحاب الفت واتحاد تازه و خرم باد بمحمد و آله الامجاد.^۲

با وجود فزونی جاه و جلال و قدرت و شوکت و عزت و حرمت زینل‌خان بیگدلی شاملو در دو دربار ایران دهند، معهذا و باتمام این احوال مأموریت‌نهایی و اصلی زینل‌خان که عبارت از بدست آوردن با راه دیپلماسی قندهار بود انجام نپذیرفت و کاری از پیش نبرد. و پادشاه هند بر این تمنی کردن ننهاد. تا به تفصیلی که گفتیم نهایت شاه‌عبّاس این کار را با زور انجام داد. با نام شکار و سیر و تفریح بنحو مطلوب قندهار را بدست آورد.

صاحب «عالم‌آرای‌عبّاسی» در این باره می‌نویسد:

«... بعد از آنکه مهم قندهار بروجهی که به‌تحریر پیوست صورت وقوع یافته، خبر به هندوستان رسید، زینل‌بیک را محرک این واقعه دانسته، چندروزی با او سرگران بودند. تا آنکه حیدربیک یوزباشی قارا داغلو و میرولی‌بیک داروغه‌ی شترخان متعاقب رسیده، مفاوضات محبت طراز شاهی و معاذیر دلپذیر که در باب

۱ - معلوم می‌شود که زینل‌خان ناطق بلیغ و سخنگوی توانا و زیردست بوده است.

۲ - از مجموعه‌ی منشآت حیدربن ابوالقاسم ابو اوغلی.

قندهار در آن اندراج یافته بود رسانیدند. عذرپذیر گشته اظهار مسرت و ابتهاج نموده، مجدداً به استقرار قواعد مصادقت و دوستی که فیما بین واقع بود مستظهر گشته، در حینی که حضرت پادشاه والاجاه عزیمت ولایت کشمیر نموده بود، در مقام رخصت زینل بیک و رسولان مذکور برآمده، نامه‌ی محبت آیین که محتوی بر تواضعات دوستانه و تکلفات یگانگانه در قلم آورده، این عبارت در آن مفوضه‌ی شریفه مرقوم بوده... که مامحبت و دوستی آن زبیده‌ی افسر کیانی بعالمی برابر نمی‌کنیم و هیچ عطیه را با آن نمی‌سنجیم و زینل بیک و رسولان مذکور را رخصت انصراف داده روانه نمودند.^۱

در باره‌ی شخصیت و غرور ذاتی و جبلی زینل خان شاملو و طرز رفتار و کردار متین و موقرانه‌ی او در قبال پادشاه هندوستان و درباریان هند، روایتها نوشته‌اند که ما پاره‌ای از آنها را برای بهتر شناساندن زینل خان در اینجا درج می‌نماییم تا خوانندگان بعظمت روح و شخصیت والا و بزرگی همت وی بهتر آشنا شوند. اسکندربیک منشی می‌نویسد:

«... در قانون سلسله‌ی اکبری تعظیم و کورنش مخصوصی متعارف است که در وقت انعام و بخشش صاحبان انعام در ازاء آن تفقد و احسانی که کرده، چون آن گونه کورنش خالی از مذات و فروتنی نبود، زینل بیک از علو همت و غرور بندگی این آستان تن به آن در نداده، هر چند نیکخواهان طرفین در آن باره مبالغه کرده‌اند، او ابا کرده و گفته که این رسم معتاد درگاه ولی نعمت ما نیست، اگر پادشاه عنایت خاصی فرمایند که سرمایه‌ی افتخار بسود و غرض آلود مال دنیوی نباشد، در ازاء آن شفقت خاص هر گونه افتادگی و فروتنی چاکرانه باید کرد مضایقه نیست.

بعضی از ارکان دولت جهت استمرار رسم وعادت و نقاری که از او در دل داشتند کوفه همتی به ولی نعمت خود داشته در ایصال آن احسان تعلل و تغافل ورزیدند

و مشارالیه نیز نام‌نبرده روانه شد.^۱ دربارهی طرز بار یافتن زینل خان بیگدلی شاملو بحضور پادشاه هند اولتاریوس آدام می‌نویسد:

زینل بیک به اتفاق خان عالم راه هندوستان در پیش گرفتند و سرانجام در شهر لاهور بدرگاه نورالدین محمد جهانگیر (شاه سلیم) بار یافتند، اما زینل خان بیگدلی سپهسالار و سفیر ایران و توشمال‌باشی (رییس تشریفات) دربار صفوی « بجای اینکه به رسم دربار هند سر تعظیم فرود آورد، یعنی دو دست را نخست بسوی زمین برد و بعد به روی سر گذارد. وی برای تقدیم نامه و گذراندن هدایای شاه عباس با رفتاری تکبر آمیز راست بسوی تخت شاهی رفت و از هر گونه کُرنش و تعظیم خودداری نمود.

جهانگیر از این معامله سخت متحیر و خشمگین شد و آن رفتار خلاف قاعده را به او گوشزد کرد و از وی خواست که مانند سفیران دیگر آداب درباری هندوستان را رعایت کند. اما زینل بیک اطاعت نکرد و با آنکه شاه به او هدایای گرانبها وعده داد، از رفتار تکبر آمیز خود دست برنداشت، و اعتنایی به هدیه و تحف ننمود.

نوشته‌اند جهانگیر برای آنکه سفیر شاه عباس را به کُرنش و تعظیم وادار کند، دستور داد در برابر تخت شاهی دری کوتاه ساختند تا چون زینل بیک از آنجا داخل شود ناگزیر سر بسوی زمین فرود آورد و وارد شود، یعنی عملاً ناگزیر تعظیم کرده باشد. لیکن زینل بیک روز دیگر هنگام بار چون بدانجا رسید پشت بدر کرد و خم شده و خمیده از پس بیارگاه وارد شد و درحقیقت تعظیم نکرد. جهانگیر از این حرکت سخت دلگیر شد، و توهینی بمقام عالی خود شمرد. و از آن پس دیگر او را بار نداد و از پذیرایی وی نیز خودداری نمود. بطوریکه زینل خان برای تأمین مخارج روزانه‌ی خود و همراهان مجبور شد که تمام ظروف و زین و برگ و دیگر

یراقهای زرّین و سیمین خویش را بفروشد.»^۱

بدین ترتیب بدیهی بود که دیگر کاری از سفیر ایران در باره ی قندهار ساخته نبود. شاید شاه سلیم نیز این خرده گیری و بهانه جویی را عالماً و عامداً برای همین کرده بود. زینل خان مراتب را چنانکه بود بعرض شاه عباس رسانید. شاه عباس را برای بدست آوردن قندهار تهییج نمود. پادشاه صفوی سرانجام تصمیم سفر به شرق گرفت و در بهار سال ۱۰۳۱ هـ. ق به خراسان آمد، پس از یک سلسله مکاتبات و پیغام و سر تسلیم فرود نیاوردن عبدالعزیز خان حاکم هندی قندهار، سرانجام با سپاهی گران در ماه رجب همان سال شهر قندهار را محاصره کرد. در اندک زمانی بروج و قلاع آن شهر را با ضرب گلوله های توپ کوبید، قلعه تسلیم گردید و قندهار بنصرف لشکریان ایران درآمد.

شاه عباس سرداران و فرماندهان و افسران سپاه هندوستان را مرخص و اعزام دیار خودشان ساخت. ضمن نامه ای که با خط خود برای نورالدین محمد جهانگیر نوشت و فرستاد، با ترفند و نیرنگ سیاسی مسئله ی هجوم و فتح قندهار را یک مسئله ی عادی و غیر جدی تلقی نموده، کار انجام شده را ناقابل جلوه گر ساخت و خودش را تبرئه نمود.

در این موقع زینل خان بیگدلی شاملو سفیر ایران در دربار هندوستان نیز پایتخت هند را ترك نموده راهی ایران گردید. گویند روزی که زینل خان رخصت بازگشت به ایران یافت، پادشاه هندوستان میخواست که در برابر مهربانی های شاه عباس با خان عالم او را نوازش شایسته شاهانه بنماید و انعام و بخشش شایانی اعطاء نماید. لیکن چون هنگام تشریفات لازم بود که زینل خان کرنش و تعظیمی نماید سپهسالار ایران از آن انعام و بخشش گران قیمت صرف نظر کرد و باز هم سردر پیشگاه پادشاه هندوستان فرود نیاورد و به ایران بازگشت.

۱ - سفرنامه اولتاریوس آدام. ج I ص ۶۴۱، زندگانی شاه عباس اول مجلد چهارم.

نصراالله فلسفی، چاپ سوم. تهران ۱۳۵۳ ص ۹۸، ۹۹.

شاه عباس زینل بیک بیگدلی شاملورا پس از بازگشت از هندوستان بیشتر از پیشتر معزز و محترم می‌داشت. در سال مزبور (۱۰۳۲ ه. ق) بهوی لقب شایسته خانی داد و در سال ۱۰۳۴ بمقام بلند و کیل السلطنه و سپهسالار ایران مفتخر نمود.

امادرباره‌ی تعظیم و کَرَنش نکردن زینل خان در برابر بیگانه آدام اولتاریوس و مترجم نوشته‌های وی نصرالله فلسفی هر دو در خلال نوشته‌هاشان تمایل نشان داده‌اند که گویا خوب می‌شد زینل خان این تعظیم و کَرَنش را می‌کرد و انعام و خلعت هنگفتی دریافت می‌داشت.

ولی کسانی که بهرموز جوانمردی و بلندهمتی آشنایی دارند میدانند که این سردار و الاتبار با این کردار و رفتار قهرمانانه و بزرگوارانه‌اش چه کار بزرگی انجام داده، غرور و حیثیت کشورش و شخصیت رییس مملکتش و افتخار میهنش را و آبرو و عزت فرد - فرد افراد و زادگاه محبوبش را به زر و زیور و بخشش و انعام عوض نکرده، لیاقت و غرور شخصی خود را از هر اندازه ثروت و مکنّت بالاتر شمرده است. بعلاوه قهرمانان و رادمردان شخصیت و شرفشان را هرگز به جواهر نمی‌فروشد.

اسکندربیک بازگشت هیئت سفرا را بشرح زیر مرقوم میدارد:

«... مجملًا» در اوایل این سال (۱۰۳۲ ه. ق) ایلچیان مذکور بدرگاه سدره مثال رسیده، در مازندران بهشت نشان، به سعادت بساط بوسی فایز گشتند.

۱ - رک: زینال خان بیگدلی شاملو چنانچه در صفحات آینده مبسوطاً شرح خواهیم داد، در طول تمام مدت پادشاهی شاه عباس و پس از مرگ وی تا سال ۱۰۴۰ هجری قمری در مقام و کیل السلطنه و سپهسالاری ایران انجام وظیفه نمود. تا اینکه بفرمان شاه صفی نالایق و خونخوار و بی تدبیر و بی سیاست بی‌هیچ گاهی درسین کهولت کشته شد. مغز متفکر و بازوی نیرومند دولت صفوی از میان رفت، بویژه که در آن هنگام وطن ب فکر و دانش و تجربه او نیاز بسیار داشت. وای بحال ملی که سرنوشتش بدست نادان بیفتد.

خدمات زینل بیگ مستحسن افتاد. مورد توجهات خسروانه گردیده، پایهی قدر و منزلتش ارتقا ع یافت.^۱

مقصود شاه عباس از فرستادن زینل خان بیگدلی بدربار هندوستان، علاوه بر برقراری روابط و استحکام مراتب دوستی و موَدّت بین دولّتين، اساساً مسئلهی قندهار بود، شاه عباس هوشیارانه و میهن پرستانه می خواست بدون جنگ و جدال و خونریزی این کار مهم را انجام بدهد. ولیکن او در نامه ای که به نورالدین محمد جهانگیر فرستاد در باره ی باز پس دادن شهر قندهار مطلبی درج نکرد و انجام این کار خطیر را بعهده ی سفیر بالیافت و کاردان خود زینل خان بیگدلی شاملو گذارد. نتیجه نیز بطرز دلخواه گردید.

شاه عباس شکار خوبی کرد. شکار این دفعه اش از دیگر شکارها چاق تر و چرب تر بود، رندانه قندهار از دست رفته را بدست آورد، و رندانه نیز نامه ای بشاه سلیم نوشت که ما در اینجا بجهت اهمیت تاریخی و هوشیاری و سیاستمداری شاه عباس نامه ی او را به شاه سلیم و جواب گله آمیز شاه سلیم را به شاه عباس عیناً درج می نمایم:

رقعه ی شاه عباس به شاه سلیم

«... همواره به تأییدات غیب الغیب مؤید بوده، کامیاب صورت و معنی باشند. بعد از اتحاف گوناگون دعا که بهترین هدیه ی مخلصان بی ریاست. بر لوحه ضمیر الهام پذیر که مطرح فیوضات لاریبی است می نگارد، که بجهت حوادث روزگار بعد از ارتحال شاه جنّت بارگاه بروضه ی رضوان بعضی از ممالک موروثی از تصرف منسوبان این آستان بیرون رفته بود و محبّ خیر خواه به یمن توفیقات نامتناهی آنچه از آن جمله به یادی مخالفان در آمده بود، به پیروی اقبال انتزاع نموده، در باب قندهار همیشه مترصد بود که آن برادر بجان برابر بطریق اجداد عظام

جنت مکان مضایقه نفرمایند. چون این توقع دوستانه از قول بفعل نیامد، مکرر بهرمز و ایما در مکتوب و پیام بجهت قطع زبان‌درازی حاسدان و قاصدان اشعار طلب آن شد. جمعی محصول این امر را در عقده‌ی تراخی انداخته بجواب ردّ و قبول وصول نیافت، و این معنی باعث شماتت دشمنان شده، بخاطر انور رسید که بوسیله‌ی طرح سیر و شکار قندهار متوجه آن دیار شویم، شاید گماشتگان ایشان در عالم اتحاد و یگانگی اجراء خدمت اقدس نموده، مجدداً رسوخ دوستی طرفین خاطر نشان دوست و دشمن جانین گردد. و بدین مضمون حکم همایون به اسم ایالت پناه عبدالعزیزخان صادر گشت. عزّت آثار خواجه باقی کرگیراق را که قبل از این بخدمت اشرف آشنا شده بود، طلب فرمودیم که سوانح حالات را به رأی العین مشاهده نموده، در هنگام استعساد کورنش همایون از قرار واقع بعرض رساند. آخر الامر او را به اتفاق رفعت پناه میر و لسی بیگ روانه فرموده، متعاقب ایالت پناه مشا‌الیه به امرای عظام مصحوف رفعت پناه یوزباشی حیدر بیگ به درگاه معلی خواهد رسید.^۱

تمام تلاش مسالمت آمیز شاه عباس، حتّی این رقعہ بی نتیجه ماند. شاه سلیم بدفع الوقت می گذرانید، تا اینکه با آگاهی کامل بدست آوردن از اوضاع هند و صوابدیدهای زینلخان شاه عباس قول خود را بفعل درآورد. و باعزم شکار بیرون آمد. و قندهار را فتح کرد. و «پس از فتح قندهار شاه عباس دستور داد دو کلید بزرگ از طلای ناب ساختند. بر یکی نام قندهار و بر دیگری نام ایران را نقش کردند. هر دو کلید را با نامه‌ی محبت آمیز توسط یکی از سرداران خود بنام حیدر بیگ یوزباشی ... برای شاه سلیم فرستاد. و عبدالعزیزخان حکمران سابق قندهار و سایر سرداران و اعیان آن شهر را هم که تسلیم شده بودند، همراه وی کرد.»^۲

۱ - همان کتاب. ص ۱۰۲ و ۱۰۳.

۲ - همان کتاب. ص ۱۰۳.

رسیدن این هیئت و وثیقه‌ها بود که زینل‌خان را از سردرگمی و بلاتکلیفی نجات داد .

نامه‌ی شاه عباس به نورالدین محمد جهانگیر (شاه سلیم)
در باره‌ی فتح قندهار

«... نسایم دعواتی که از نفحات اجابت آن غنچه‌ی مراد شکفته نگهت افزای مشام یگانگی باشد و لوامع مدحاتی که از لمعات خلوصش انجمن اتحاد منور گشته ، ظلمت‌زدای غایله بیگانگی گردد. عطر بزم خلعت و ولای اعلیحضرت ظلّ اللهی و شمع جمع آن نور پرورده‌ی الهی گردانیده، مشهود رأی‌انور و مکشوف ضمیر منیر ضیاگستر می‌گرداند که بردل دانش‌پسند و خاطر آسمان‌پیوند آن برادر بجان برابر که آیینی چهره‌ی دانش و بینش و مرآت جمال حقایق آفرینش است عکس‌پذیر خواهد بود که بعد از سنوح قضیه ناگزیر نواب جنت‌مکان علین آشیان شاه بابام^۱ انارالله‌برهانه چه قسم قضایا در ایران روی داده بعضی ممالک از تصرف منسوبان این دودمان ولایت مکان بیرون رفته بود. چون این نیازمند در گاه بی‌نیاز مقلد امور سلطنت شد. به‌یمن توفیقات الهی و حسن توجه دوستان انتزاع جمیع ملک که در تصرف مخالفان بود نموده ، قندهار که در تصرف گماشتگان آن والا دودمان بود، و ایشان را از خود می‌دانستیم متعرض آن نشده ، از عالم اتحاد و برادری مترصد بودیم که ایشان نیز بطریق آبا و اجداد جنت‌مقام خود، در تفویض آن توجه مبذول فرمایند . چون به‌تغافل گذرانیدند، مکرر به نامه و پیام و کنایه و صریح و تصریح طلب آن نمودیم که شاید در نظر همت ایشان این ملک حقیر قابل مضایقه نبوده، مقرر فرمایند که بتصرف منسوبان این دودمان داده، رفع طعن اعادی و بدگویان و قطع زبان درازی عیب‌جویان گردد.

جمعی تیسر این امر را در عهده‌ی تعویق و تأخیر انداختند. و چون حقیقت

۱ - شاه عباس شاه طهماسب را «شاه بابا» خطاب می‌کرده است.

این گفتگوها در میان دوست و دشمن اشتها یافت و از آن جانب جوابی مشعر بر ردّ و قبول نرسید، بخاطر عاطر رسید که طرح سیر و شکار قندهار اندازیم، شاید بدین وسیله گماشتگان آن برادر نامدار، کامکار از روی روابط الفت و خصوصیتی که در میانه مسلوک است، موکب اقبال را استقبال نموده، بخدمت اشرف فایز گردند. و مجدداً بر عالمان رسوخ قواعد یگانگی طرفین ظاهر شده، باعث زبان کوتاهی حاسدان و بدگویان شود.

بدین عزیمت بی اوراق قلعه گیری، متوجه شده، چون به الکای فراه رسیدیم، منشور عاطفت مبنی بر اظهار اراده‌ی سیر و شکار قندهار بحاکم آنجا فرستادیم که مهمان پذیر بوده باشد. عزّت آثار خواجه باقی کرگيراق را نیز طلب فرموده، بحاکم و امرایی که در قلعه بودند پیغام دادیم که میانه‌ی اعلیحضرت پادشاه ظل الله و نواب همایون ما جدایی نیست. و الکایی که هست از همدیگر میدانیم. ما بطریق سیر متوجه آن صوبیم، نوعی نکنند که کلفت خاطر بهم رسد. ایشان مضمون حکم و پیغام مصلحت انجام را بگوش حقیقت نبوش نشنیده، و مراسم الفت و اتحاد جانبین را منظور نداشته، اظهار تمرد و عصیان نمودند، و چون بحوالی قلعه رسیدیم، باز عزّت آثار مشارالیه را طلب فرموده، آنچه لازمه‌ی نصیحت بود به او گفته فرستادیم. تاده روز دیگر عساکر منصوره را قدغن فرمودیم که پیرامون حصار نگردند.

نصایح سودمند نیامد، در مخالفت اصرار نمودند. چون بیش از این مسامحه گنجایش نداشت. با وجود اسباب قلعه گیری لشکر قزلباش به تسخیر قلعه مشغول شدند. در اندک فرصتی غازیان بروج و باره را با زمین هموار نمودند. کار بر اهل قلعه تنگ شد و امان خواستند. ما نیز همان روابط محبت را که از قدیم الایام فیما بین این سلسله‌ی رفیعہ مسلوک بوده، و طریقه‌ی برادری که مجدداً از زمان میرزایی آن اورنگ نشین بارگاه جاه و جلال میانه‌ی ایشان و نواب همایون ما بنوعی استقرار یافته که رشک فرمای سلاطین روی زمین است. منظور داشته بمقتضای مروت جلی

تقصیرات و زلات ایشان را بعفو مقرون فرموده، مشمول عواطف و عنایات نموده، سالماً غانماً به اتفاق رفعت پناه نظاماً حیدر بیک یوزباشی که از صوفیان صادق قدیم این درگاه است، روانه‌ی درگاه معلی گردانیدیم. حقاً که بنیاد و داد و اتحاد موروثی و مکتسبی از جانب این ولا جوی نه بمرتبه‌ای مشید و مستحکم است که بجهت صدور بعضی امور که بحسب تقدیر از ممکن امکان بمنصه‌ی ظهور آمده باشد، خلل پذیر گردد.

میان ما و تو رسم جفا نخواهد بود.

بجز طریقه‌ی مهر و وفا نخواهد بود

مرجوع آنکه از آن جانب نیز همین شیوه‌ی مرضیه مسلوك بوده، بعضی امور جزیه را منظور انتظار خجسته آثار نفرموده، اگر خدش‌های برعارض الفت ظاهر شده باشد، بحسن عطوفت ذاتی و محبت ارثی در ازاله‌ی آن کوشیده، گلشن همیشه بهار خلعت و یگانگی را سرسبز و خرم گردانیده، همگی همت گردون اساس به تأکید قواعد وفاق، و تصفیه‌ی مناهل نفاق، که نظام بخش انفس و آفاق است مصروف فرمایند. و کل ممالك محروسه‌ی ما را بخود متعلق دانسته بهر کس خواهند شفقت فرموده اعلام بخشند که بلامضایقه به او سپرده می‌شود. این جزویات را خود چه قدر و اعتبار باشد، امر او حکامی که در قلعه بودند اگرچه مرتکب امری که منافای مراتب دوستی بود شدند، اما آنچه واقع شده است از جانب ماست. و ایشان لازمه نوکری و جان سپاری بتقدیم رسانیده‌اند. یقین که آن حضرت نیز شفقت شاهانه و مرحمت پادشاهانه شامل حال ایشان خواهند فرمود. ما را شرمند نخواهند ساخت. زیاده چه اطناب نماید. همواره چتر فرقد سای هم آغوش تأییدات غیبی باد. ^۱

اشغال و تصرف قندهار ممکن بود که باعث لشکر کشی و نبرد شاه سلیم و شاه عباس بشود، لیکن یاغی شدن و عصیان کردن شاهزاده خرم بر پدر، شاه سلیم را

بخود مشغول ساخت . و تنبیه و سرکوبی او سبب شد که وی بمسئله‌ی قندهار توجه ننماید .

رسیدن کلیدهای طلا و نامه‌های پی در پی و ایلچیان کاردان شاه عباس، شاه سلیم را نرم کرد. نامه‌ی مبسوطی گله‌آمیز در پاسخ شاه‌عباس نوشت و زینل خان بیگدلی شاملو سفیر ایران را که هنوز سرگردان بود، اجازه بازگشت داد.

جواب شاه سلیم

به نامه‌ی شاه‌عباس اول در باره‌ی بازپس گرفتن قندهار

سپاس معرّا از ملابس حدّ و قیاس و ستایش مبرّا از آلائش تشبیه و التباس یگانه معبودی را در خور سزاست که استحکام‌عهد و موافق پادشاهان عظیم الشان را موجب انتظام سلسله‌ی آفرینش و ارتباط و التیام فرمانروایان جهان را باعث رفاهیت و آسایش و سبب امنیت و آرامش خلایق و عبادالله که ودایع بسدایع حضرت آفریدگارند گردانیده و مصدّق این بیان و مؤیّد این برهان موافقت و اتحاد و مرابطت و ودادیت که فیما بین این دو والا دودمان رفیع البیان تحقّق پذیرفته و در زمان دولت روز افزون ما بتجدید بمثابه‌ای مؤکّد و مشید گشته که محسود سلاطین زمان و خواتین دوران است. و آن شاه جمجاه ستاره سپاه فلك بارگاه دارا گروه فریدون شکوه زیننده‌ی افسر کیانی، شایسته‌ی تخت خسروانی شجره‌ی بسرومند ریاض سلطنت و ابّهت، نهال بوستان نبوّت و ولایت، نقاوه‌ی دودمان علوی، خلاصه‌ی خاندان صفوی بی‌سبب و باعشی درصدد افسردگی گلزار محبت و دوستی و اخوّت و یکتا دلی که تا انقراض زمان و اختلاف ادوار دوران، امکان نشستن غبار خلل و نقصان بر ساحت فیاض آن نیست، شدند. ظاهراً رسم اتحاد و یگانگی فرمانفرمایان جهان نبوده که در عین استحکام نسبت اخوّت و دوستی که قسم بسر یکدیگر می‌خورده باشند، و با کمال موآلفت روحانی و مصادقت جانی که فیما بین مضایقه نباشد تا بملك و مال چهرسد به این روش بسیر و شکار آیند. صدحیف از محبت

بیش از قیاس ما ...

از ورود مراسلات صفوت طراز که در معذرت سیر و شکار قندهار منصوب سعادت نصابان حیدر بیک و ولی بیک ارسال داشته بودند و مشعر بر صحت ذات ملایک صفات بود. گلهای نشاط و انبساط بر روی روزگار خجسته آثار شکفت. بر رأی گیتی آرای آن برادر کامکار عالیمقدار مخفی و محجوب نماند که تار رسیدن رسول فرخنده پیام خجسته فرجام زینل بیک بدرگاه آسمان اظهاری نه بمراسله و نه به پیغام درباب خواهش قندهار نشده بود. درحینی که بسیر و شکار خطّی دلگشای کشمیر مشغول بودیم، دنیا داران دکن از کوته اندیشی قدم از جاده‌ی اطاعت و بندگی بیرون نهاده، طریق عصیان و طغیان ورزیدند. لهذا بر ذمت همت پادشاهانه تنبیه و تأدیب آن کوته اندیشان لازم شد. و رایات نصرت آیات بدارالسلطنه‌ی لاهور نزول اجلال فرمودند. فرزند بر خوردار شاه جهان را بالشکر ظفر اثر بر سر آن بی‌عاقبتان تعیین فرمودیم و خود متوجّه دارالخلافه اگره بودیم که زینل بیک رسید و مراسله‌ی محبت افزای آن زینت بخش اورنگ شاهی را رسانید. آن تعویذ دوستی را بر خود شگون گرفته، بقصد دفع شرّ آن مفسدان متوجّه دارالخلافه‌ی مذکور شدیم.

در آن رقیمه‌ی گهربار، درر نثار نیز اظهار خواهش قندهار نشده بود. زینل بیک بزبانی اظهار نمود و در جواب فرمودیم که ما را با آن برادر کامکار در هیچ چیز مضایقه نیست. انشاءالله تعالی بعد از سرانجام مهمّ دکن بنوعی که مناسب دولت باشد شما را روانه خواهیم ساخت. و چون طیّ مسافت درازی کرده‌ی چند روز در دارالسلطنه‌ی لاهور از کوفت راه آسوده، که ترا طلب خواهیم فرمود.

بعد از رسیدن به اگره که مستقرّ خلافت است، مشارالیه را طلبیدیم که رخصت فرماییم، چون عنایت الهی قرین حال نیازمند درگاه ایزدی است، خاطر از فتح دکن جمع ساخته، متوجّه پنجاب گشتیم و درصدد آن شدیم که مشارالیه را روانه گردانیم. بجهت بعضی مهمّات ضروری و گرمی هوا متوجّه خطّی

جنت نظیر کشمیر، که در لطافت و نزاهت آب و هوا مسلم الثبوت سیاحان ربع مسکون است، شدیم. بعد از رسیدن به آن خطّه‌ی دلگشا زینل بیک را بواسطه‌ی رخصت و سیر کشمیر طلب فرمودیم، که خود بسعادت متوجّه شده، سیرگاههای نزهت-بخش و فرح افزای آنجا را یکایک به او بنماییم. در این اثنا خبر رسیدن آن برادر عالمقدار، بعزم تسخیر قندهار، که هرگز در خاطر خطور نمی کرد رسید. حیرت تمام دست داد. که کوره دهی چه خواهد بود که خود بسعادت متوجّه شوند و چشم از چنان دوستی و برادری و اتحاد پوشیده دارند. و با وجود آنکه مستخبران راست قول در سب گفتار خبر میرسانیدند باور نکردیم.

بعد از آنکه این خبر محقق شد، به عبدالعزیزخان حکم فرمودیم که از رضا-جویی آن برادر کامکار تجاوز نمایند. و تا حال سر رشته‌ی برادری مستحکم است و مرتبه و درجه‌ی این الفت و یک جهتی را برابر بعالمی نمی کردیم. و هیچ عطیه را به آن نمی سنجیدیم. فاما لایق و مناسب برادری و صداقت آن بود که تا آمدن ایلچی صبر می فرمودند. شاید بمطلب و مدّعایی که آمده بود کامیاب بخدمت میرسید. پیش از آمدن ایلچی مرتکب چنین خدشه شدن آیا اهل روزگار پیرایه‌ی عهد و صداقت و سرمایه‌ی مروت و فتوّت کدام طرف خواهند ساخت. الله تعالی در جمیع احوال حافظ و ناظر و معین باد و بتوفیقات ازلی و سعادت نیکو سرانجامی موفق و مؤید دارد.^۱

گفتیم که شاه عباس، زینل خان بیگدلی شاملو را به سفارت نزد پادشاه هند فرستاد و زینل خان از بدو ورود در حضور جهانگیر پادشاه هندوستان گستاخانه حرکت کرد. در پیش تاج و تخت وی سر تعظیم فرود نیاورد. بدین سبب نیز مورد بی‌مهری پادشاه هند قرار گرفت. و نسبت به وی چندان توجّه‌ی مبذول نگردید... و از طرف جهانگیر حتی بشاه عباس شکایت نیز شد و اظهار نارضایتی گردید. شاه عباس نیز ظاهراً متأثر بود از اینکه سفیر و فرستاده‌ی او، سپهسالار ارتش ایران

و توشمالباشی دربار صفوی با پادشاه کشور دوست و هم‌جوار با گستاخی رفتار نموده، جلب رضایت او را نکرده است. و کاری کرده که پادشاه کشور هندوستان حتی از میزبانی او چشم پوشیده و در هنگام بازگشت هم‌دیناری به‌وی هدیه و انعام نداده است. در صورتی که شاه‌عبّاس به‌بر خوردار خان (خان‌عالم) فرستاده‌ی جهانگیر مبلغ گران و قابل توجهی بخشش و هدیه داده بود. و با عزّت و احترام فراوان او را راه انداخته بود...

لیکن شاه ایران باطناً از رفتار مردانه و کردار مغرورانه‌ی وی راضی و خشنود بود و بر خود می‌بالید که در دولت‌وی‌یک چنین سردار باشخصیت و بزرگمنش و والاتباری وجود دارد، که برای حطام دنیوی و متاع و زر و زیور جهان در برابر هیچکس حتی پادشاه هندوستان سر تعظیم فرو دنیاورده، و خود را سرافکنده و حقیر نساخته است. از حیث شخصیت، همیت، استغناء بی‌مثل و بی‌نظیر است. این بود که در اندک‌زمانی پس از بازگشت از این مأموریت خطیر به‌وی لقب شایسته‌ی خانی داده و در سال ۱۰۳۴ هـ. ق مقام بلند و کیل السلطنه و پس از اندکی سپهسالاری ایران را می‌دهد و از هر حیث او را سر بلند و مفتخر می‌فرماید.

دروود بر روان سرداران افتخار آفرین و ابد زنده که تا ایران باقیست نامشان جاویدان است.

دیگر از حوادث مهمّ تاریخی دوران شاه‌عبّاس اول، مسئله‌ی سرکشی و اعمال شیطانی دولتیارخان بود که شاه‌عبّاس حلّ این مسئله را نیز برعهده‌ی سرداران بیگدلی و غازیان شاملو محوّل نمود... چنان که مؤلف «شرفنامه» در این باره می‌نویسد:

«... دولتیارخان از این فتوحات غرور و نخوت پیدا کرده، تخیلات نفسانی و تسویلات شیطانی عصابه‌ی عصیان برپیشانی بی‌حیایی بسته، و خلل در ولایت عراق کرده، خواست که سلطانیّه و ابهر را بصرافت خود ضبط نماید.

شاه عباس بر این قضیه آگاه شد. و طایفه‌ی شاملو را بسررداری مهدی قلیخان سلطان پسرزاده‌ی آغزی و ارخان برسبیل ایلغار بر سر دولتیارخان فرستاد. از آنجا که عالم بی‌دولتی او بود، اولوسات و احشامات خود را پراکنده نموده، بامعدودی شد در درون قلعه‌ی ناتمام، که کنگره و شرفه نداشت متحصّن گردید. طایفه‌ی شاملو شروع در محاصره کرده، بعد از آن خبر بشاه عباس فرستادند. شاه عباس بر جناح استعجال متوجه آن صوب گشت. دولتیار از وصول موکب شاهی سراسیمه شده، بقدّم اطاعت پیش آمده، به عزّ عنبه‌بوسی از روی عجز و انکسار خود را بخاک بوار انداخت. حسب‌الفرمان پادشاهی تا موازی سیصد نفر از آقایان و متعینان خود بقید و بند و زنجیر گرفتار شد. اهل و عیال و مال و منال او به نهب غارت رفته و دولتیار بعد از چندروز بردار شد و از این دار غرور بعالم سرور رفت.^۱

۱ - شرفنامه. تاریخ مفصل کردستان. تألیف امیر شرف‌الدین خان بدلیسی. بامقدمه و تعلیقات وفهارس. بقلم محمدعبّاسی. مؤسسه‌ی مطبوعاتی علمی. تاریخ چاپ ندارد

امامقلی خان

امیرالامرای فارس
 بهم زمره جانی مصممی ز نیلان بیکدی شامو و هم سر نوشت او .
 از کتاب «مینیاتر نمود سازی ایرانی و اسلامی» تألیف «دالترشولتن»
 امامقلیان طاع بر مرزا با سه سرش شاه صفی نوحوار در سال ۱۰۴۲ هـ. ق در قریه یجیل ساینه

دشمنہ زیبائی کی گول

موسم کا رنگ

سال ۱۰۳۲ هجری قمری بسوی عتبات عالیات

زینل خان هنوز تازه از سفر دور و دراز هندوستان مراجعت کرده ، خستگی سفر درنکرده بود که در التزام موکب همایونی بصوب عراق وبزیارت عتبات عالیات بارسفر بسته، از شرق بغرب راه پیمایی می نماید.

در حوالی بغداد شاه عباس نامه ی ملاطفت آمیزی به بکرسوباشی حاکم عثمانی بغداد نوشته، سبب مسافرتش را زیارت عتبات عالیات ذکر نموده، بنامبرده اظهار تفقد وملاطفت می نماید. وعده میدهد که حکومت بغداد همچنان در اختیار او خواهد بود، باوی دوستانه ومحترمانه رفتار خواهد شد.

نامه را بوسیله ی میرولی بیک داروغه ی شترخان روانه ی بغداد می نمایند . موکب همایونی به آرامی بطرف مقصد حرکت خود را ادامه می دهد. لیکن بکر – سوباشی با تحریک مغرضین و مفسده جویان به ویژه متعصبین سنی مذهب، ایلچی شاه عباس و نامه ی او را نپذیرفته ، یکی از همراهان ایلچی را بقتل می رسانند وبجان شخص وی نیز سوء قصد می نمایند. لیکن در همان میان عاقبت اندیشانی مانع از این رفتار ناپسند گردیده، نمی گذارند این فاجعه ی رخ بدهد.

میرولی بیک به اردوی همایونی بازگشته ، احوالات را بعرض مرشد کامل می رساند. آماده گی آنان را بجنگ وستیز گزارش می نماید. زینل خان مأمور شکست دشمن وفتح بغداد می گردد. باسپاهی گران بجانب بغداد عزیمت می نماید . وبقول اسکندربیک منشی :

«... مقرب الحضرت زینل بیک بیگدلی توشمالباشی را که از رسالت هند آمده بود، و مورد تربیت و الطاف شاهانه بود بسا فوجی از افواج قاهره از درّهی تنگ پیشتر فرستادند که اگر بکرسوباشی بدستور کوس مخالفت و قلعه‌داری زند، به اتفاق امرای عظام که بی‌غداد رفته‌اند نیک و بد شهر و قلعه را بنظر احتیاط در آورده، راه خروج و دخول رومیّه را مسدود گردانیده، بلوازم اسباب محاصره پردازند. سرداران مذکور پذیرای فرمان گشته از آنجا روانه شدند.»^۱ سپس اسکندر بیک منشی می‌گوید:

«... بکرسوباشی جدّاً می‌خواهد از بغداد دفاع نماید. این است که با تمام توان در مقام قلعه‌داری برآمده، آماده‌ی دفع حمله‌ی سپاه قزلباش است. از این طرف نیز زینل بیک توشمالباشی و عیسی‌خان قورچی‌باشی بظاهر قلعه‌ی بغداد رسیده نزول نمودند. صفی‌خان و امراء رفیق او را مقرر داشتند که از دجله عبور نموده بطرف بغداد کشته رفته در آن سرزمین‌ها رحل اقامت اندازند.»^۲

بکرسوباشی از عبور سپاهیان قزلباش از رود دجله آگاهی یافته، برای مقابله جدّی با آنان یک‌هزار نفر از سپاهیان خود را بفرماندهی برادرش حمزه‌آقای و سایر سرکرده‌ها مأمور جلوگیری از پیشروی آنان نمود. با وجود این که مقدّمه‌الجیش قزلباش از لحاظ کمّیت خیلی کمتر بودند، ولی «الله، الله» گویان بر آنان تاختند. در اندک مدّتی دمار از روزگار آنان بر آوردند. برادر بکرسوباشی فرمانده آنها با دو سردار دیگر به اسارت قزلباشان در آمدند و بیش از سیصد نفر تلفات دادند. این نخستین دستبرد زینل بیک شاملو بود که بردشمن زده شد و رعب سختی بر دل‌های آنها افکند.

دستبرد دوم با آمدن جمعی از سوداگران و بازرگانان حلب بی‌غداد بود... چون بکرسوباشی از هنگام رسیدن آنان بحوالی بغداد آگاه بود، برای این که

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی ... ۳ ص ۹۹۹، ۱۰۰.

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۰۰، ۱۰۰۱.

ثروت هنگفتی بدست غازیان قزلباشان نیفتد «فوجی از جنود بغداد به استقبال قافله فرستاد»^۱ که سوداگران و اموال را ببغداد برسانند. همین مستحفظین بدست غازیان قزلباش افتادند. جمعی مقتول و کثیری به اسارت درآمدند. بازار گانان از طرف فرمانده قزلباش بجان و مال امان یافتند. و پس از آنکه بغداد آزاد شد، وارد آن شهر گردیدند و بمال و جان احدی از آنان زیانی نرسید.

پشت سر زینل خان شاه عباس محمدلک را با فوجی دلیر برای تقویت زینل خان فرستاد، جنگاوران محمدلک در حوالی مزار ابوحنیفه نزول نموده و موضع گرفتند. زینل خان برای اتمام حجت و جلوگیری از خونریزی بار دیگر یکی از معتمدین خود را بنزد بکر سوباشی فرستاده به او راه صلح و تسلیم را نمود. لیکن سوباشی در پاسخ، دستور انداختن توپ و تفنگ را داده، از طریق مصلحت و صلاح در نیامد.

از طرف حسن پاشا حاکم موصل پانصد نفر سپاهی بسرکردگی حافظ احمد پاشا بکرمک بغداد فرستاده شد. لیکن هنوز ببغداد نرسیده با زور بازوی مبارزان قلعه کشا منکوب و مغلوب شدند. علاوه بر مقتولین تعدادی نیز اسیر و بقیة السیف فراری گردیدند. سرانجام پس از بیست روز، چنان عرصه بر محصورین تنگ شد که «در روز بیست و سوم شهر ربیع الاول ۱۰۳۲ هـ. ق شهر دارالسلام (بغداد) که چندین سال بود از طرف منسوبان این دودمان بیرون رفته، و کمند همت هیچیک از پادشاهان صفویه برکنگره‌ی آن حصن حصین نرسیده بود، بقوت قاهره‌ی یزدانی و نیروی دولت و اقبال حضرت اعلی خاقانی مسخر دولت روز افزون گردیده بتصرف در آمد»^۲.

زینل خان فرماندهی کل در کنار رود منتظر پایان پل بود ... او عوامل تصمیم را سبک و سنگین کرده، دانست که رومیان مرعوب هستند و به احتمال قوی جرأت

۱ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۰۱.

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۰۳.

هیچ کار مثبتی را نخواهند کرد. بهمین دلیل تمام عده‌ی خود را که از بیست هزار تجاوز نمی‌کرد جلو برده، در مقابل عثمانیان جبهه گرفت. زینل خان ابتدا صفوف خود را آراسته، سپس بوسیله‌ی چاووش‌ها شروع به رجزخوانی کرد، و مبارز طلبیدن نمود، خود زینل خان که صدای رسایی داشت به زبان ترکی فریاد می‌زد ای احمدپاشا! کجایی؟ چرا خودت را نشان نمیدهی؟ چرا اینقدر می‌ترسی؟ پس کجاست آن اولدوروم بولدوروم‌ها.»^۱

پس از فتح بغداد شاه‌عبّاس برای تکمیل این پیروزی و جهت تسخیر موصل و کرکوک و توابع، قرچقای خان سپهسالار ایران را مأمور می‌نماید که طی چندین جنگ عظیم سرانجام غازیان قزلباش مأموریت محوّله را بنحو احسن و اکمل انجام داده، تمام نقاط از دست رفته‌ی بین‌النهرین را بزور شمشیر آبدار پس گرفته، ولایات و شهرها را یکی پس از دیگری بدامن مادر وطن برگردانند. بیگانگان را درس عبرت بیاموزند، نیست و نابودشان سازند. که تفصیلات این جنگهای میهنی و مقدّس را مورّخین گرام‌به‌ویژه اسکندر بیگ ترکمان منشی مخصوص شاه‌عبّاس با کمال توانایی و قدرت بقلم آورده است.

وفات جان آغاخانم در سال ۱۰۳۲ هجری قمری

ایل بیگدلی عموماً از ایلات بزرگ و پرشاخ و ریشه و دیرپای خاورزمین می‌باشد. که شاخه‌ای از این ایل کهن سال از زمان امیر تیمور کورگانی پس از بازگشت از شامات (۸۰۴) بنام بیگدلی شاملو یا فقط شاملو شناخته شده، افراد این ایل در طیّ قرون و اعصار و گذشت سده‌ها، موجودیت و بقای خود را حفظ نموده، در طول تاریخ خدمات بزرگی به انسان، فرهنگ انسان و معنویات انسان نموده‌اند، امروز هم می‌نمایند، فردا نیز خواهند نمود. ما سعی نموده‌ایم و سعی بنماییم سعی خواهیم کرد که در حدود امکان و توان خودمان، در صفحات گذشته

و آینده‌ی این کتاب از روی اسناد و مآخذ معتبر از خدمات، جانبازیها، انسان‌دوستیها و قهرمانیهای افراد این ایل و تبار فداکار تاریخی را تدوین نموده، بجهانیان نشان بدهیم که نیاکان ما رادمردانی پاک‌نهاد و پاک‌سرشت و پاک‌طینتی بوده‌اند که در تمام مدت موجودیت‌خویش سعی و کوشش‌شان برای بشر، برای عدالت، برای برقراری نظم و نیکوکاری و احسان مصروف گردیده، زن و مرد این ایل جلیل در اعماق تاریخ در سراسر فلات ایران و در زمانی نزدیک به هزار سال همیشه طرفدار و خواستار جوانمردی، نیکخواهی، خدمتگذاری و بشردوستی بوده‌اند. این سجایا و مزایا در وجود و شخصیت فرد فرد آنان سرشته شده، در اعصار و قرون به انواع گوناگون و شکل‌های رنگارنگ جلوه نموده، رهروان طریق حق و حقیقت و مردانگی و شهامت بوده‌اند.

ما با استناد به اسناد و مآخذ کهن^۱ ثابت نمودیم که خاندان خوارزمشاهیان از نسل و نژاد وریشه و تبار بیگدلی بوده و این نسل و تبار فرزندی مثل جلال‌الدین خوارزمشاه مینگه‌برتی^۲ بجامعه بشریت و تاریخ ایران و جهان داده است. ما ارایه دادیم که بر حسب گواهی و قضاوت تاریخ دولت صفویه را هفت ایل بزرگ ترك و در رأس‌شان و بردارنده‌ی قدم‌اول ایل بیگدلی و بیگدلی شاملو بر سلطنت نشانده و دولت ۲۴۳ ساله‌ی آنها را اداره نموده است. ایلات هفتگانه بسرکردگی حسین‌خان بیگدلی شاملو هنوز قبل از تشکیل دولت صفویه بمحض جوانمردی و خصلت جبلی و برای جبران خدمت سلطان‌علی سیاهپوش، نبیره‌ی وی اسماعیل را از ۶ سالگی از زندان و تهلکه‌ی مرگ حتمی نجات داده، به گیلان برده، هشت سال بتعلیم و تربیت آن چنانی‌وی پرداختند که او را بخروج و سودای سلطنت و

۱ - رك: تاريخ جهان آرا، تأليف احمدغفاری قزوینی. نسخه‌ی خطی. استانبول. ص ۱۹۰.

۲ - مینگه برتی - خداداد، الله‌ویردی، تانری ویردی، یزدان‌بخش، مینگه بمعنی خدا و برتی یا بیثرتی یا ویردی بمعنی داد می‌باشد. متأسفانه در بعضی مآخذ نام او را را به غلط مینگه‌برتی نوشته‌اند که غلط است.

داشتند و کردند آنچه که لازم بود، تاوی پادشاهی رسید و حسین خان فقط به الله گئی و آتالیقی شاه اسماعیل قانع بود و افتخار می کرد.

عابدین بیگ شاملو از نخستین سرکرده‌هایی بود که با نیروی مسلح و نبرد دیده‌ی خود یعنی با سیصد سوار جنگی مجهّز و مکمل در آغاز نهضت و خروج شاه اسماعیل به او پیوست. کم‌کم پایه‌ی ارتش قزلباش را بنیان نهادند که هسته‌ی مرکزی همان سیصد نفر سواران یا بقول دیگر مریدان سرسپرده‌ی مرشد کامل بود. اینان در جنگهای شمالی و غربی شاه اسماعیل به‌ویژه در جنگ چالدران کارهای محیّرالعقولی انجام دادند که از عهده‌ی بشر عادی و انسان معمولی خارج بوده، سپس دورمیش‌خان‌ها، زینل‌خان‌ها، علی‌قلی‌خان‌ها، حسن‌خان و حسین‌خان و غیره و غیره که هر کدام بنوبه‌ی خود رستم‌های دوران خویش و پهلوانان روزگار خود بودند. خدا روان پاک و برفتوح جمیع‌شان را غرق رحمت و نور و شادی فرماید.

این رویه‌ی پسندیده ایمان بخدا و رسول و امامان و پرستش رهبر و میهن، این شیوه‌ی مرضیه‌ی خدمتگذاری، ارادت و صداقت‌کیشی خالصانه در میان آحاد و افراد ایل جلیل بیگدلی از زن و مرد، از خرد و بزرگ، باشیر مادر در وجودشان سرشته، در طی قرون و اعصار همه‌ی نفرات این خاندان در صراط‌المستقیم پیش رفته، عمری باشرف و مردانگی بسر برده‌اند. به‌ویژه در دوران صفوی افراد این ایل و تبار نمایندگان و پادشاهان آن خاندان را بنام مرشد کامل مانند رمز بقا و موجودیت و عظمت و استقلال میهن عزیز و کشور محبوبشان دانسته، در فرمانبرداری و نگهبانی آنان از چیزی فروگذاری ننموده‌اند. خواه مرد و خواه زن این دودمان گوش بفرمان و جان در کف همیشه در حال آماده‌باش بوده‌اند، به‌ویژه در شیوع و رواج تشیع خدمات شایانی را انجام داده‌اند.

ما یک فصل جداگانه‌ی این کتاب را بزنان قهرمان و نامدار دودمان بیگدلی یا بیگدلی شاملو یا شاملو اختصاص داده‌ایم و در آن فصل تا آنجایی که توان و

امکانمان برسد، مآخذ و اسناد تاریخی بما یاری دهد، درباره‌ی شیرزنان ایل و تبارمان بتفصیل سخن خواهیم گفت ولی بطور گذرا نیز مانند تاجلوبیگم خانم و غیره در هر جا که مرتبط با حوادث روز و مصادف با وقایع تاریخی انحصاراً مطالبی درباره‌ی این گروه شیرزنها بیان می‌نماییم:

یکی از این بانوان گرانقدر و بقول اسکندربیک منشی عفت قباب جان آغاخانم صبیّه‌ی مراد بیک بسایندر و زوجه‌ی مرحوم علی قلی خان بیگلربیگم شاملو، نوه‌ی دورمیش خان سرکرده‌ی بنام و مشهور سلسله‌ی صفوی، حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان می‌باشد.

علی قلی خان رسماً دو زن داشته، یکی زینب بیگم خانم دختر شاه طهماسب و خواهر شاه اسماعیل^۱ که بنا بر نوشته‌ی مورّخین برحسب حوادث زمان موفق بتصرف ایشان نگردید و این بانوی محترمه تا زمان شاه صفی که زنده بود با همان اسم همسری علی قلی خان در اندرون شاه عباس بسربرد و شاه عباس در کارهای اندرون و بعضاً در کارهای لشکری و کشوری از رأی و تدبیر و دانش فرهنگ غنی او یاری می‌جست و در نزد شاه عباس بسیار معزز و مکرم بود.

اما زن دیگر وی جان آغاخانم بود که از آغاز جوانی علی قلی خان با وی عقد ازدواج بسته و شوهر نامدارش بحکمرانی هرات و بیگلربیگی خراسان منصوب گشت، بمرزهای شرقی کشور اعزام گردید و در آن زمان شاه عباس هنوز یک سال بیش نداشت، از همان زمان بشرف دایه‌گی و مادرخواندگی شاهزاده‌ی خردسال و

۱ - این زن قدم بحرم علی قلی خان نهاد، زیرا مقرر بود که او را یکسال بعد از ازدواج به هرات فرستند ولی پیشامدهای گوناگون مانع از اجرای این قرار گردید. و از یک طرف شاه اسماعیل دوم در قزوین مسموم و مقتول شد. از طرف دیگر علی قلی خان در هرات ناجوانمردانه بدست آوزبیکان بقتل رسید. و این زناشویی و وصلت صورت نگرفت و زینب بیگم در زمان شاه عباس محبوب‌ترین و محترم‌ترین خواتین دربار و مشاور خاص او بود و دیگر شوهر اختیار نکرد.

شیرخوار انتخاب و تعیین گردید.

(علی قلی خان بسمت آتالیق (لله گی) و تعلیم و تربیت او منصوب و خانی-
خان خانم مادر علی قلی خان نیز که از دیرباز دایه‌ی حمزه میرزا برادر بزرگ عباس-
میرزا بود.)

از این به پس خانی خان خانم نیز در تمام مدت عمر خود در اندرون پادشاه
ایران محترم و کدبانو بوده و شاه نیز وی را «نه‌نام» یعنی مادرم خطاب می‌کرد.
و این عروس یعنی جان آقاخانم زیر سایه‌ی چنین شیرزنی پرورش یافته و تعلیم و
تربیت دیده بود.

در باره‌ی نجات جان شخص شاه عباس پاره‌ای از مورّخین درباره‌ی نقش این
مادر شوهر و عروس مطالبی اظهار داشته‌اند که پاره‌ای از آنها به جان آقا خانم
مربوط می‌شود که ما در فصل مربوطه در این باره سخن رانده ایم و اینک بمناسبت
فوت این کدبانو عین گفته‌های اسکندربیک منشی رادرباره‌ی این شیرزن با رأی و
هوش و فرهنگ عیناً بگفته‌هایمان می‌افزایم :

«... عفت قباب جان آغاخانم صبیّه‌ی مرادبیک که زوجه‌ی مرحوم علی قلیخان
بیگدلی شاملو نواده‌ی دورمیش خان بود، در اوایل کودکی حضرت اعلی (شاه -
عبّاس . غ . بیگدلی) که علی قلی خان بدارالسلطنه‌ی هرات رفته بود بهرتبه‌ی الله گی
و آتالیقی آن حضرت سرافراز بود. عفت قباب مشارالیه‌ها از آن تاریخ الی یومنا هذا
(سال ۱۰۳۲ هنگام وفات وی . غ . بیگدلی) متکفل خدمت آن نوباهوی بوستان
سلطنت بوده ، از سایر پرستاران حریم عزّت بدوام خدمت ممتاز و برتبه‌ی بلند
ننه گی یعنی مادری سرافراز و کدبانوی حرم محترم و محلّ وثوق و اعتماد خاصّ
بود. در این سال هنگام بیرون آمدن از قیشلاق مازندران رحل اقامت بررا حله‌ی فنا
بسته ، سفر آخرت اختیار نمود. حضرت اعلی نظر بدوام خدمت آن مرحومه نعلش او
را به کربلای معلی نقل فرموده، در آن ارض مقدّس مدفون گردید.»^۱

ضمن مشاهده‌ی شخصیت، عزّت، حرمت و خدمت این زن از ایل جلیل بیگدلی می‌بینید که روابط و مناسبات خانوادگی دودمان بیگدلی و خاندان صفوی جنبه‌ی خویشاوندی، منسوبیت، بهم‌پیوستگی و یکرنگی داشته، این دو خاندان با رگ و ریشه‌های بسیاری بهم پیوسته بوده‌اند...

در سال ۱۰۳۳ هجری قمری که مصادف با سی و هشتمین سال سلطنت شاه عباس اول می‌باشد، شاهنشاه ایران زمستان آن سال را در بین‌النهرین بسربرده، نوروز را در کربلای معلی استقبال نمود. تحویل سال را در روضه‌ی مطهر حضرت سیدالشهدا (ع) بود. سال نو را شاه با انبساط و سرور فراوان آغاز کرد. به اطرافیان، درباریان ملتزم رکاب، افسران و فرماندهان ارتش حاضر در عراق و خدام روضه‌ی مطهر خلعت‌های فاخر، عیدی و بخشش‌های شاهانه و سزاوار داد. همه را شادکام و سرافراز فرمود.

پس از برگزاری مراسم جشن نوروزی که شاه عباس سخت بر آن مراسم معتقد بود و احترام می‌گذاشت، بقصد زیارت و آستان‌بوسی نجف اشرف حرکت نموده، ندورات شاهانه تقدیم داشته، جمیع خدام آن روضه‌ی مقدسه را مورد عنایت ملوکانه و تلطف صوفیانه قرار داد.

برای ترمیم و تعمیرات آن بقعه‌ی مقدس و تولیت آن مزار شریف «از زمره‌ی صوفی‌زادگان صادق‌الخلاص سارو سلطان بیگدلی برادر مقرب‌الخاقان زینل‌بیک تو شمالباشی را بنا برو فور کاردانی، درایت ورعیت پروری شایسته‌ی امور تولیت و خدمتکاری روضات مقدسات ائمه‌ی کرام علیهم‌السلام یافته، تولیت آستانهای متبرکه و حکومت بلده‌ی شریفه‌ی حله را به او تفویض فرمودند و موازی پانصد کس از طوایف عقیدت‌گزين قزلباش قورچی نجف کرده باشیگری (ریاست، سرپرستی غ. بیگدلی) قورچیان مذکور را نیز [به ایشان] ارزانی داشتند و تمامی داد و ستد و ضبط و ربط و نظام و نسق و زراعات و سرکارات مذکور را به رأی صایب او منوط و مربوط گردانیدند.»^۱

ساروخسان در حفظ آسایش و امنیت منطقه لیاقت و کاردانی ویژه‌ای بخرج داد و از عهده‌ی وظایف محوله به نحو احسن برآمد. به امورات عتبات عالیات و بیوتات متبرکه سرو سامان بخشید و مرد نجاج و فلاح ساکنین بین النهرین گردید.

پس از مراجعت شاه عباس از عراق عرب و دور شدن نیروی اصلی و ضربتی قزلباش از آن حدود تتمه‌ی سپاهیان روم بسر کردگی حسن پاشا در اطراف موصل تمرکز نموده، تخمیناً قوایی در حدود ۳۵۰۰ تا ۴۰۰۰ نفر تشکیل دادند. با قاسمخان افشار حاکم موصل درگیر شدند.

تعداد سواران قاسمخان در این زمان بین ۷۰۰ الی ۸۰۰ سوار بود، لیکن در سایه‌ی تعلیم و تربیت نظامی خوب و ایمان و اعتقاد بمرشد کامل، و ورزیدگی و جنگاوری با این عده‌ی قلیل، غازیان قزلباش ارتش ۵ یا ۶ برابری عثمانی را سخت مغلوب و منکوب و پراکنده ساخت و بر آن اردوی زیاده‌پروز گردید. قاسمخان مراتب را فوری بشاه گزارش نمود، احتمال وقوع زردوخوردهای دیگری را پیش‌بینی کرد و استمداد طلبید، خود با جدّیت تمام به تهیه‌کار پرداخت.

شاه عباس بدون فوت وقت تصمیم بر قلع و قمع غایله گرفته و «از زمره‌ی مقرّبان اخلاص شعار زینل‌بیک بیگدلی شاملو توشمال‌باشی را که با صفات حسنه اتصاف دارد، بدین خدمت مأمور گردانیده، با فوجی از عساکر ظفر شعار و میرفتاح مین‌باشی و جمعی دیگر از تفنگچیان رکاب اشرف را روانه‌ی آن طرف نمودند.»^۱

از آن طرف نیز سپاهیان عثمانی برای زور آزمایی بسیج شده، بر تعداد نیروی خود افزوده، با یک سپاه هفت هزار نفری بمیدان جنگ قدم گذاشت. در نتیجه کاردانی و توان فرماندهی زینل‌خان بیگدلی شاملو و کارآیی و رشادت غازیان قزلباش بود که یک نیروی سه هزار نفری ارتش ایران بر اردوی هفت هزار نفری سپاه عثمانی

پیروز گشت . شرح این پیروزی نمایان را اسکندر بیک منشی چنین ضبط نموده است :

« ... میانه‌ی ساروسلطان بیگدلی برادر زینل‌بیک که متولّی روضات مقدّسات و قورچی‌باشی قورچیان نجف اشرف بود، و طایفه‌ی اعراب مهتا که بحدود کربلا و نجف آمده بودند، محاربه و قوع یافته وزینل‌بیک از وصول این اخبار در حرکت مسارع نموده، چون بحوالی درّه تنگ، رسید حسین‌خان حاکم لرستان با معدودی آمده بدو پیوست. در آنجا بوضوح انجامید که سردار (اشاره به سرکرده‌ی عثمانی) فوجی از رومیّه را بسر کردگی حسن‌پاشای چرکس بضبط ولایت موصل و کرکوک و قلاع آنجا تعیین نموده، و قریب پنج و شش هزار نفر از رومی و کرد و عرب بر او جمع آمده، متوجّه آن صوب شده‌اند. تا دوسه هزار خانوار رعیت را از قلعه‌ی ذهاب مشهور به قلعه‌ی لك و آن حدود کوچانیده‌اند ... زینل‌بیک از استماع اخبار، سان عسا کر ظفر شعار که در آن وقت جمع بودند گرفت. موازی سه هزار نفر از سپاهی پراقتدار و تفنگچی بشمار در آمده، از آنجا برسبیل ایلغار آن مسافت بعیده را در دو روز طی نموده، روز سیّم بمخالفان رسیدند. از شدّت ایلغار زیاده از دو هزار نرسیده بودند. و از آنطرف مخالفان از آوازه‌ی ورود لشکر قزلباش متزلزل گشته، گروهی از اکراد و اعراب پراکنده شدند. از آن جمع سه چهار هزار کس کمابیش پیش آمدند، از جانبین صفوف قتال آراسته گشت. دایران رزم آزمای دست به استعمال سیف و سنان برده، فیما بین آتش حرب اشتعال پذیرفت. و به اندک زمانی تزلزل به ارکان ثبات و قرار سپاه مخالف راه یافته، شکست بجانب اعدا افتاد ... »

جنود قزلباش به نیروی دولت و اقبال بر آن طبقه ظفر یافته، قریب ششصد، هفتصد نفر طعمه‌ی شمشیر آبدار شدند. از سپاه ظفر پناه کسی چنان ضایع نشد، و حسن‌پاشا و بقیه السیف منهزم خود را بحریم قلعه رسانیده و اردوی ایشان به نهب و غارت غاریان و تفنگچیان گردید. و بعلت وبا که در شهر و قلعه طغیان عظیم داشت،

هر روز جمعی از ایشان تلف می‌شدند. میانه‌ی زینل‌بیک و حسن‌پاشا رسولان آمد و شد نموده، قرار دادند که چون در قلعه وبا است هر دو لشکر کوچ کرده و کسبی در شهر و قلعه نگذارند. که بعد از تسکین علت وبا از جانبین به آنچه مصلحت باشد بعمل آید.

زینل‌بیک بنا بر غمخواری سپاه، رضا به این معنی داد و ایل و اولوس را که برده بودند کوچانیده، مظفر و منصور معاودت نمود. حسب الامر اشرف میرفتاح را با تفنگچیان به قلعه‌ی بغداد فرستاد که همراه بیگلربیگی بمحارست قلعه قیام نمایند. خود باز گشته در حینی که رایات منصوره بقصد سفر گرجستان بیرون آمده، در سلطانیه اقامت داشتند، بملازمت اشرف سرفرازی یافت. شرح محاربه‌ی مذکور و آمدورفت او از تقریر دوسه نفر از حضار آن‌معر که تسوید یافت.^۱

مؤلف «زندگانی شاه‌عبّاس اول» در این باره چنین می‌نویسد:

«... در سال ۱۰۳۳ گروهی از ترکان، اعراب و کردان اطراف موصل که از صدارت و سرداری حافظ احمد‌پاشا و سیاست تازه‌ی دربار عثمانی در مخالفت با دولت ایران به باز گرفتن قلعه‌ی موصل امیدوار شده بودند. به سرداری حسن - پاشا نام بموصل تاختند اما به سبب پایداری قاسمخان ایمانلو حکمران قلعه کاری از پیش نبردند.

پس از این تاخت و تاز شاه‌عبّاس یکی از سرداران نامی ایران زینل‌بیک شاملو را که مقام توشمال‌باشی یا ریاست تشریفات سلطنتی را داشت، برای دفاع از متصرفات ایران در حدود بغداد و موصل به بین‌النهرین فرستاد. آن سردار نیز سپاهیان حسن‌پاشا و دستیاران کرد و عرب او را که بار دیگر بولایات موصل تاخته بودند، درهم شکست و بفرمان شاه، میرفتاح مین‌باشی تفنگچیان را با گروهی از سربازان و تفنگچیان قزلباش بسوی بغداد روانه کرد، تا آن قلعه را از خطر حملات سپاهیان عثمانی محفوظ دارند. چون شاه‌عبّاس در آن زمان بسبب ظهور شورشی

در گرجستان از شهر سلطانیّه عازم آن سرزمین بود، نزد وی بازگشت.^۱ از آنطرف مرادپاشا سردار رشید و با تجربه‌ی ترك كه مأمور مقابله با زینل‌خان شده بود، از غیاب سردار ایران در منطقه سود جسته، آن تعداد قسلاّع بین النهرین را كه در نصّرف قوای قزلباش بود به آسانی بازگرفت و شهرهای كربلا، حله و قلعه‌ی ذهاب را مسخّر شد. در نهم ماه صفر ۱۰۳۴ هـ. ق. بحوالی بغداد رسید و از سه جانب قلعه‌ی بغداد را محاصره كرد.

بمحض دریافت این اخبار شاه صفوی زینل‌خان بیگدلی شاملو را كه به سپهسالاری كلّ سپاه قزلباش تعیین كرده بود، بار دیگر با سه هزار سوار (از سلطانیّه بیغداد روانه كرد. خود نیز پس از چند روزی با قوایی مكمل در دنبال خان شاملو بحركت درآمد. از آنطرف نیروی محصور در قلعه بند بغداد تارسیدن اردوی زینلخان با كمال دلاوری از شهر و قلعه مدافعه نمودند.

بمحض رسیدن زینلخان بحوالی بغداد، جنگ سختی فیما بین قوای ایران و عثمانی در گرفت. مرادپاشا مغلوب و فراری گردید. در این جنگ مردانه و دلیرانه بیش از یک هزار و پانصد نفر از سپاهیان ترك بقتل رسیدند. حافظ احمدپاشا پس از شنیدن خبر این شكست فاحش از در مصالحه درآمد. كس نزد شاه عباس فرستاد، و تقاضای صلح و آشتی نمود، ولی شاه عباس به این تمنا جواب منفی داده و گفت:

«... ولایت بغداد ملك موروث ماست و تا سلطان عثمانی این ولایت و نواحی اطراف را بدولت ایران نسپارد، مصالحه امكان پذیر نخواهد شد.»^۲

سردار ترك ناچار خود را برای نبرد آماده ساخت و از میدان در نرفت.

۱ - زندگانی شاه عباس اول. مجلد پنجم، سیاست خارجی او. تألیف نصرالله فلسفی.

تهران ۱۳۵۲ خورشیدی ص ۱۱۸.

۲ - همان كتاب. صفحات ۱۱۸ تا ۱۲۱.

ولی این بار نیز از زینلخان و سپاه ایران شکست خورده ، و بیش از نیمی از افراد سپاهش بخاک سیاه افتادند. این بود که پادشاهی عثمانی اضطراراً بسار دیگر از در مصالحت و آشتی در آمد. پیشنهاد داد که مانع و مزاحم او نشوند و تعقیبش ننمایند، تا با تمام سپاهیان خود خاک بین النهرین را ترك گوید، و عقب نشینی نماید. شاه عباس این پیشنهاد را پذیرفت . عثمانیها بین النهرین را ترك کردند. پادشاه صفوی به پایتخت کشور بازگشت. این مصالحه تا روز مرگ شاه عباس یعنی تا روز بیست و چهارم جمادی الاول سال ۱۰۳۸ استوار بود.»^۱

«... چون قزاق خان معزول گردید و محبوس، فرّخ سلطان به لقب خانی و ایالت شیروان سربلندی یافت و بعد از آنکه حضرتش در پای قلعه‌ی ایروان جان فدا کرد، و در سر راه ولی نعمت جهان و جهانیان جان داد . عواطف خسروانه و مراحم پادشاهانه افسر ایالت ولایت شیروان را بر فرق اقتدار عرب جان شاملو نهاد و تا آخر زمان خاقانی رضوان مکان در آن ولایت داد حکمرانی می داد.»^۲

این کشمکش‌ها، این تجاوزات بر حقوق و حدود یکدیگر، این قتل و غارت و یغما و چپاولگری‌ها کار امروز و دیروز و پریروز نیست. تا بوده چنین بوده و تا هست چنین خواهد بود، نظام این جهان بر دور محور قدرت و زور می چرخد . قوی زنده ماندنی و ضعیف مردنی است و محکوم بقنا است. در دنیای ما، در این کره‌ی خاکی از ابتدای خلقت تا انتهای آن نیرومند باید بر ضعیف و ناتوان چیره بشود ، تا زنده بماند. اصلاً قانون تنازع بقای بشر در این است. بیجانگفته اند که :

برو قوی شو اگر راحت جهان طلبی

که در نظام طبیعت ضعیف پامال است

تاریخ این نظریه را به اثبات رسانده است.

عجب نظام و انتظام محکم و پا برجایی تغییر ناپذیری ، می گویند در این

۱ - همان کتاب . صفحات ۱۱۸ تا ۱۲۱ .

۲ - رك: ذیل عالم آرای عباسی . ص ۲۹۴ .

جهانی که ما زندگانی می‌نماییم همه چیز دائماً در تغییر و تبدل و روبه تکامل است ، پس چرا قانون برتری قوی بر ضعیف ملیون‌ها سال حکمفرما است و اندکی نیز به تغییر و تبدل دوچار نگردیده است. تا دنیا بوده، تا موجودات روی زمین بوده، تا حیات روی کره‌ی زمین آغاز گردیده ، نیرومند چیره و غالب ، ضعیف پایمال و محکوم است. فنا و بقا با قدرت و ضعف خودنمایی و جلوه‌گری نموده و سنجیده شده‌اند. می‌بایست قوی بر ضعیف چیره شود و اگر باوی مدارا نماید عظمت و بزرگواری خود را فدا نموده است. این نظام ، این قانون و این ترتیب در دریاها، خشکی‌ها ، در جنگل ، در کوه‌ها و در زمین و آسمانها در کلیه‌ی صحنه‌های زندگی و موجودیت جانداران، از متحرک و غیر متحرک صادق و حکمفرما بوده و خواهد بود. جز این نبوده و نخواهد بود. ماهی‌های بزرگ ماهی‌های کوچک را می‌بلعند. شیر سلطان جنگل است . گرگان گوسفندان را میدرنند و ارتزاق می‌نمایند . نباتات قوی نباتات ضعیف‌تر را در زیر سایه‌ی خود محو و نابود می‌سازند ، و برای ادامه‌ی حیات خودشان جا باز می‌کنند و استثنایی در این قانون وجود ندارد.

انسان هم از روزگاران نخست و دوران ابتدایی و از همان آغاز خلقش و بر حسب افسانه‌های دینی از همان اول هابیل و قابیل دو برادر باهم نساخته‌اند و این «اشرف مخلوقات» ، این «احسن التقویم» ، این «جانشین خداوند در روی زمین» تابع همین قانون لایتغیر و همیشه موجود و حکمفرماست. عقلش تابداً نجا رسیده که حکم داده است:

هان زندگی است در کنف تیغ

ور نیست در طریق دگر نیست

این است که بر حسب زمان و مکان و شرایط ، در طول تاریخ بنوبه و ترتیب نژادهای قوی، نژادهای ضعیف را زیر سلطه و اطاعت بدفترجام خود درمی‌آورند ، آنها را تبدیل به بردگان می‌نمایند، هر طور که دل تنگشان خواست از وجودشان بهره‌کشی ظالمانه و ناجوانمردانه می‌نمایند ، حتی مانند چارپایان در کوچه و بازار

به معرض فروش میگذارند و از این کردار و رفتار شنیع و سبعی شان شرمی ندارند . استاد محبوب ما شادروان علامه سعید نفیسی^۱ تاریخ بشریت را در يك رباعی گنجانده و چه خوب هم فرموده است:

تاریخ جهان نیست بجز تساراجی

کشتاری از برای تخت و تاجی

آنگاه گروهی از زن و مرد بدرد

جان داده و بسپرد به سرت باجی

برای بدست آوردن يك تعادل نسبی ، برای خلاص ساختن نوع بشر از چنگال ظالمان ، چه اندازه زحمتهای کشیده شده ، چه خونهای ریخته نشده است . این همه پیامبران ، این همه دانشمندان ، این همه بشردوستان و انسان پروران از بدو خلقت بشر در ادوار و قرون مختلف بسا شیوه ها و راههای مختلف ، با عناوین و شرایط گوناگون ، متمایزاً کوشیده و کوشیده اند ، و در این راه مقدس و نوع پرورانه حتی بعضاً جان شیرین خود را نیز قربانی نموده اند ، ولی بطوری که مشاهده می شود ، باز هم کاری از پیش نرفته ، هرگز و در هیچ مکان و زمان در این دنیای بی اعتبار عدالت اجتماعی و برابری و برادری حتی نسبی ولو بطور موقت برقرار نگردیده است و نیز برقرار نخواهد گردید . همیشه زورمند و ستمگر بر ناتوان و مظلوم ستم روا داشته ، طفیلی بازار هستی و محصول کار و زحمت آنان بوده اند . در دنیایی که ثروت و مکننت و ناز و نعمتش بهمه می رسد ، آن گروه بهره کش بی عاطفه همه چیز را در انحصار خود درآورده ، توده های وسیع و انبوه بشر را در تنگدستی و نیازمندی و احتیاج می پسندند . حتی برای يك شکم سیر نان خشك را در قبال آن همه زحمت ، ذلت ، تلاش ، سعی ، کار ، کوشش و محصول دهی از آنان مضایقه می نمایند .

۱ - علامه ی فقید استادالاساتید شادروان سعید نفیسی سالها استاد ادبیات فارسی و مرتبی

هر وقت که خواستند گرسنگی و قحطی مصنوعی بوجود می آورند. و از مرگ اندوهبار مظلومین لذت می برند، بر این جنایت بی‌شرمانه افتخار می ورزند. برای همین است که من بر این پندار می باشم، هرگز سیر با گرسنه، ظالم با مظلوم، ستمگر با ستمکش، نیرومند با ناتوان چنان که خود تاریخ و زندگی نشان داده، صلح و آشتی ننموده، غمخوار و مددکار یکدیگر نگشته و نمی توانند نیز بشوند. تا هنگامی که استثمار بشر از بشر موجود است، تا زمانی که بشر از دسترنج دیگری بهره کشی نموده، ثروت بیکران می انبارد، تا هنگامی که قوی بر حقوق ضعیف تجاوز و تعدی می نماید، تا زمانی که در نظام های اجتماعی موجود در جهان نیرومند پروری حکمفرما است همین بساط زور و زر حاکم و سرنوشت ساز است. ادیان و مذاهب، موعظه و نصایح، افکار و عقاید، طریقتها و مسلکها، بندها و بندها، حتی کشت و کشتارها، زندان ها و سیاه چالها نمی توانند جلوی هوی و هوس و اشتیهای بی پایان و خودپرستی پست این بشر دوبا، شیرخام خورده را آن طور که باید و شاید بگیرد. تمام آنچه که دیدیم و شنیدیم و کرده اند نتیجه ی مطلوب را تا کنون نداده و نخواهد داد. بشر، بشر خودپرست هیچ وقت به برابری و برادری و مساوات و عدالت مطلق نایل نخواهد گردید. یگانه عاملی و نیرویی که بشر را تا اندازه ای محدود و نجات خواهد داد بالا رفتن سطح وجدان و دانش و فرهنگ بشریت است. این عامل نیز باز بنظر ما يك عدالت اجتماعی نسبی نه مطلق برقرار خواهد نمود. و برای رسیدن به این سعادت مطلوب وقت و زمان بسیار لازم است، تا بشر به سطح دانش و فرهنگ والایی دست یابد و آنچه بخود نه پسندد بر دیگری روا ندارد.

هم اکنون که اواخر قرن بیستم است و ما در روزگاران اعتلاء دانش و هنر، در زمان شکسته شدن اتم و عصر هسته، در عصر عروج انسان به سماوات و تصرف کیهان و ستاره ها می باشیم، می بینیم که سیاست های مزورانه ی استثمارگران و استعمارطلبان و غارتگران آمریکا و انگلیس و شوروی و فرانسه چه بلاهای خانمانسوز بر سر مردم محروم کشورهای عقب نگه داشته شده ی جهان سوم می آورند.

با چه حرص و ولع و بی‌شرمی و بی‌وجدانی ثروت و دسترنج آنان را به یغما می‌برند. و مولدین ثروت بخاك و خون می‌کشند.

خو اندید، شنیدید و دیدید که هیتلرها، استالین‌ها، چرچیل‌های دیروز و ترومن‌ها، کارترها و ریگان‌ها و تاچرها و امروز بر سر خون این ملت‌ها عقب نگاه داشته شده در تجمار تند. این خداشناسان ناجوانمرد، این خون آشامان عاری از عاطفه، وجدان، فرهنگ و انسانیت جنایاتی مرتکب شده و می‌شوند که روی اعقاب و اسلاف خون آشام و غارتگران ماضی را سفید می‌سازند. تاریخ باید از این ناجوانمردان بی‌عاطفه و بی‌حس پرسید که گناه مردم کشورهای عقب‌نگاه داشته شده چیست؟! .. اشتهای بی‌پایان این سوداگران مرگ کی پایان می‌پذیرد؟! کی باید با اینها حق حساب بشود؟! روز شمار چه روزی است؟! ...

کمی بعقب برگردیم، ب صحنه‌های فجیع جنگ سرمایه‌داری و بیشتر سودجویانه دوم جهانی (۱۹۴۰ - ۱۹۴۵ م) را تماشا کنیم. فاجعه‌ی عظیم و شرم‌آور «برتری‌جو» و «جهان‌خوارا» و «هژمونی» طلبان آمریکا در هیروشیما و ناگازاکی^۱ بنظر بیاوریم، بقتلگاههای داخائو و بوئنوالد نظر افکنیم، میدانهای باخون آبیاری و سیرخون‌شده‌ی ویتنام را بخاطر بیاوریم، صحنه‌های خونین فلسطین و لبنان و پاناما و غیره را بررسی کنیم، جنایات بی‌شرمانه‌ی یهودیان سرگردان و فرمانبر و مجری آمریکا را مورد دقت قرار دهیم، افغانستان آفت‌زده و در دست خرس‌گرسنه روزگار و سرطان جهان‌خوار بی‌امان توجّه کنیم، میدانهای خون‌آلود کشور محبوب خودمان را بنگریم، مگر ملت ایران به‌صدام چه کرده بود؟ که در نتیجه‌ی تجاوز ناجوانمردانه، جاه‌طلبانه، اشغالگرانه، وسعت‌طلبانه و نامردانه‌ی وی ده‌ها هزار نفر از جوانان غیور این کشور بخاك و خون غلطیده، ده‌ها هزار نفر زخمی، معلول گردیده و ده‌ها هزار نفر اسیر یا جلای وطن شده‌اند. مادران، کودکان و نو-عروسان کشور ما شوهر و فرزند و یار و یاور خودشان را ازدست دادند. کثیری از طبقه‌ی جوان کشور ما به‌نحوی از انحاء از بین رفته است.

برگردیم سرمطلب و ببینیم پدران و نیاکان و الالبارمان چه کردند و ما چه باید بکنیم ...^۱

شاه عباس پس از آنکه اختلافات داخلی بین سران و سرداران قزلباش را مرتفع ساخت، عناصر ناباب را از میان ایلات تشکیل دهنده قزلباش از بین برد. يك سازمان نو بنیاد آرتش منظمی بعلاوه اردوی شاهسون بوجود آورد، حدود و حقوق و مزایای قزلباش را تعدیل کرد. در حقیقت يك دولت مرکزی به تمام معنا مستقل بوجود آورد. هرگونه متمردين داخلی راسرکوب ساخت. نوبت بیرون راندن بیگانگان رسید و می بایست هرمتجاوز و اشغالگر را نیز بیرون رانده و خاک از دست رفته کشور را پس بگیرد.

شاه عباس برای این کار از غرب با ترکان عثمانی، از شرق با اوزبیکان و از شمال با روس ها جداً درگیر بود. می بایست با این متجاوزین بنوبه‌ی خود روبرو شود، دست و پنجه نرم نماید، تا آنها را از خاک اصلی میهن گرامی بیرون راند. بطوریکه در صفحات پیشین مسطور و مذکور افتاد، پادشاه صفوی بامنتهای هوشیاری، بیداری، زیرکی و توانایی از عهده‌ی همه‌ی این مراحل باسر بلندی و پیروزی برآمد، دشمنان خاک خوار ایران را از مرزهای وطن خارج نمود.

در مسئله‌ی قندهار دیدیم که شاه عباس با چه سیاست عاقلانه و با يك حرکت سریع و مانور زیرکانه از نام شکار استفاده نموده، این شهر قدیمی ایران را بخاک

۱ - من مدت سی و سه سال اضطراً در کشور اتحاد جماهیر شوروی بوده و با فراز و نشیب‌های فراوان روبرو شده‌ام و صدمات و لطمات جبران ناپذیری من و افراد خانواده‌ام دیده‌ایم و تحمل کرده‌ایم. من این احوالات را در کتابی بنام «سی و سه سال در شوروی» در حال نوشتن هستم، و مشاهدات و حوادث سی و سه ساله‌ی خود را با کمال امانت و بی‌کم و کاست بقلم می‌آورم. خداوند مرا یاری فرماید تا حقیقت را بنویسم و جهانیان را بحقایقی که تا کنون در پشت پرده بوده آگاه سازم.

میهن بازگردانید . آمدن خان عالم سفیر هندوستان به ایران ، دو سال تمام پذیرایی شاهانه از وی ، فرستادن زینلخان بیگدلی شاملو بسفارت ایران بدریار هند همراه خان عالم، فرستادن هدایای گرانبها بیش از حد معمول و متعارف برای پادشاه هندوستان و سایر تلاش‌های همه جانبه‌ی سیاسی و نظامی زینلخان همه و همه‌ی این قبیل کارها برای پس گرفتن شهر قندهار و توابع بود که پادشاه صفویه با موفقیت کم نظیری نایل به اجرای این سیاست گردید و الحق شاهانه از عهده برآمد . . .

مسئله‌ی بین‌النهرین ، پس گرفتن بغداد را نیز پادشاه بیدار و توانا و خردمند صفوی با نام زیارت عتبات عالیات و ادای واجبات مذهبی شیعه انجام می‌دهد ، یا قصد زیارت قبور ائمه‌ی اطهار بطرف جنوب غرب کشور راه می‌افتد، شهر قدیمی بغداد را که در ۳۶ کیلومتری شهر مداین پایتخت ساسانیان واقع است . هنوز هم باید متعلق به ایران باشد از دست سپاهیان تجاوزگر عثمانی خارج می‌سازد. کربلای معلی ، نجف اشرف ، موصل ، کرکوک ، کاظمین و دیگر شهرهای از دست رفته‌ی ایران را یکی پس از دیگری آزاد می‌کند. ارتش عثمانی را تا مرزهای اصلی‌شان پس‌نشانده ، خاک پاک ایران عزیز را از لوث وجود هرگونه بیگانه متجاوز و مهمان ناخوانده آزاد می‌نماید. سرزمین بین‌النهرین تماماً به‌پیکر مادر میهن گرامی ایران می‌پیوندد، بغداد خود را به آغوش وطن می‌اندازد و شاه‌عباس که خود نیز ظاهراً منسوب به‌خاندان نبوت است. برای اماکن، قصبات و شهرهای عراق حاکم ، والی و برای عتبات عالیات متولی و خدمتکار تعیین می‌نماید.

درست است که این آخرین نبرد شاه‌عباس با سپاه عثمانی نخواهد بود ، و سلطان عثمانی بار دیگر و بار دیگر با پادشاه ایران زور آزمایی‌ها خواهد نمود، و با این آسانبها دست از سلطه‌گری و قدرت طلبی بر نخواهد داشت ، لیکن عجالتاً شاه‌عباس زمام امور را در دست گرفته ، خاک عراق و شهرهای ایران را آزاد نموده ، باخاطری جمع این دفعه بنام جهاد سفرگر جستان را در پیش دارد.

۱- بغداد از دو کلمه‌ی بخ و دود عبارت است . بخ یا بخ بمعنی خدا و دود هم از مصدر دادن است.

شاه عباس این بار بنام حق، بنام اسلام، بنام برقراری عدالت محمدی، بنام جهاد، از اصفهان خارج شده، راه قفقاز و شمال را در پیش می‌گیرد. آمده، در چمن سلطانیّه اردو زده، بجمع، ترتیب، تربیت، سفربری، تجهیز و تعلیم سپاه اسلام می‌پردازد که برای مسلمان ساختن گرجیان مسیحی مذهب به آن دیار ارتش کشی نماید و برحسب مدّعی ظاهری خودش «آن کشور زرخیز و زیبا، آن سرزمین افسانه‌ها و نعمت‌ها و آن مردم هوشمند و اصیل را مسلمان نموده، آزاد سازد. و مردم را بدین حنیف اسلام و مذهب شیعه اثنی عشری دعوت نماید. در ضمن برای تأمین هرگونه نیازمندیهای دولت صفوی، ثروت آن کشور ثروتمند را یغما نموده، جوانان نورس آن مملکت را اعمّ از پسر و دختر (نرینه و مادینه) اسیر کرده به ایران آورد و سعادت‌مندان سازد! آری اینست منطق صاحبان زور و زر و شمشیر و چنین نیز خواهد بود. اسکندر بیک ترکمان شرح این جهاد «مقدس» را چنین می‌نگارد :

«... چون رایات فیروزی آیات جاه و جلال بنوعی که سابق ذکر شده، چندگاه در سلطانیّه رحل اقامت انداخت، مقرب الخاقان زینل بیک تو شمالباشی که بسرحد بغداد رفته بود آمده، بیابیهی سریر اعلی رسید و حقایق حالات آن طرف را بعد از درک سعادت بساط بوسی عرض کرد.»...

شاه عباس می‌خواست که سردار بزرگ خود زینلخان بیگدلی شاملو را نیز در رکاب خویش بسوی گرجستان ببرد. از نبوغ نظامی و فکری وی استفاده نماید، لیکن اخبار مکرّر رسیده از جبهه عراق عرب او را مجبور می‌کرد که مجدداً زینلخان به جبهه عثمانی باز گردد و بکار آن سامان بطور قطع پایان بخشد. اسکندر بیک شرح وقایع را چنین مرقوم می‌دارد :

«... از تقریر منهایان و جواسیس که متواتر رسیدند، عزیمت سردار عسکر روم بطرف بغداد بتحقیق پیوست. و توجه موکب همایون به آن طرف تصمیم یافت.

زینل بیک را سردار و سپهدار کلّ عساكر ظفرشعار گردانیده ، بجانب بغداد روانه نمودند که منقلای سپاه رزمخواه موکب مقدّس بوده ، به اتفاق امراء عظام و حکام کرام آن ولایت در حراست ملک و دفع و رفع معاندان دین و دولت سعی جمیل بظهور آورده ، بدانچه درهرباب صلاح دولت قاهره باشد بعمل آورد. و حکم شد که عساكر قرین آن حدود همگی بر سر سپهدار مذکور جمعیت نموده ، از صلاح و صوابدید او تجاوز ننمایند.^۱

با دادن اختیارات تامّ و سپردن فرماندهی منطقه‌ی غرب و جبهه جنگ با عثمانی زینلخان توشمالباشی مجدّداً بجانب جنوب غرب کشور برمی گرداند، برای تقویت بیشتر سپاه ایران در جبهه‌ی بین النهرین مجدّداً نیروی عظیمی بفرماندهی نورالدّهر بیک بیگدلی شاملو برادر زاده‌ی زینلخان سپهسالار گسیل می‌دارد : « ... و متعاقب زینل بیک سپهدار فوجی دیگر از افواج قاهره را بمعاونت او مأمور گردانیده بسرکردگی نورالدّهر بیک برادر زاده‌ی او روانه فرمودند. »^۲

شاه عبّاس پس از آنکه زینلخان را با سپاه و مهمّات کافی برای مقابله با سپاهیان روم فرستاد، خاطرش از این جبهه آسودگی یافت ، درصدد برآمد که بخاموش ساختن آتش عصیان و طغیان موراو در گرجستان بپردازد. برای این منظور بقورچی-باشی دستور داد که در قاراباغ فشلاق نموده ، بدفع موراو و بقیه‌ی طاغیان گرجی مشغول باشد و خود بجانب بغداد عزیمت نماید.

از آن طرف احمدپاشا که سردار کلّ سپاه عثمانی گشته ، مأمور تسخیر قلعه‌ی بغداد و دیگر شهرهای عراق عرب شده بود، در ظرف دو سالی که در دیاربکر اقامت داشت ، موفق به گردآوری سپاهی انبوه شده ، از هر گونه اسباب و آلات جنگی از قبیل توپخانه ، تفنگ ، ذخایر ، مهمّات ، یراق و وسایل قلعه‌گیری فراهم نموده و بحدّ وفور در اختیار آورده بود. از حوادث و اخبار گرجستان و طغیان موراو

۲ - همان کتاب ... ۳ . ص ۱۳۲ .

۳ - همان کتاب ... ۳ . ص ۱۰۳۲ .

آگاه شده و از قصد عزیمت شاه عباس به گرجستان نیز خبردار شده بود. بتصور اینکه در چنین شرایط شاه عباس در گرجستان سرگرم است و بین النهرین از نیروی قزلباش خالیست، در برابر تهاجم سپاه عثمانی از عهده‌ی مقاومت جدی نمی‌تواند برآید، بزودی و سهولت سقوط می‌کند. از طرف بعضی از شیوخ عرب از قبیل اباطالب ولد ناصر مهنا تحریکاتی بعمل می‌آمد. این بود که احمد پاشا بطرف بین النهرین بقصد تسخیر بغداد حرکت نمود. مراد پاشا بیگلربیگی دیار بکر را منقلای (مقدمه الجیش) سپاه روم گردانید.

چون بمناسبت ظهور وبا در سال قبل در شهر موصل، قشون قزلباش از آن حدود موقتاً عقب کشیده بودند، شهر خالی از سپاه غازیان قزلباش بود، مراد پاشا با راهنمایی و همکاری اعراب بویژه اباطالب مهنا بتصرف آن شهر نایل آمده، قصد حرکت بسمت بغداد و دیگر شهرهای عراق نمود. جمعی را برای اشغال قلعه ذهاب و قلعه‌ی مندلی فرستاده بود.

قشون قزلباش بر حسب مصلحت روز از هر جا به اطراف بغداد آمده، در صدد قلعه‌داری برآمدند که همین کار سبب تجری مراد پاشا گردید. بدون برخورد بموانع و مقاومت مهمی بر کربلا و حله دست یافت، قلاع ذهاب و مندلی را نیز متصرف گردید. دستور محاصره‌ی شهر مقدس نجف اشرف را داده، خود با سپاهیان گران در تاریخ روز نهم ماه صفر سال ۱۰۳۴ ه. ق بیای قلعه‌ی بغداد رسید. قلعه را از سه طرف در میان گرفت «صفی قلیخان و مبارزان جنود قزلباش دامن مردانگی بر میان جان استوار کرده، همّت بلند پایه بر حراست قلعه و رفع صولت و کسر سطوت رومیان گذاشتند.»^۱ و ز دو خوردهای مقدّماتی و دستبری آغاز گردید.

موکب شاه عباس و سپاه زینلخان در این هنگام همدان را گذشته، با سرعت بجانب بغداد و مرزهای عراق پیش می‌رفت. هر روز تعداد کثیری از غازیان قزلباش

و نیروی تازه نفس بمو کب شاه عباس می پیوستند « بعضی در رکاب اشرف توقف نموده ، برخی را پیشتر می فرستادند که به زینل بیک سردار سپاه منقلای ملحق کردند . »^۱

بدین ترتیب پیشقراولان ارتش ایران بمرزهای عراق رسید و تاحدود بغداد پیش رفت. شاه عباس نخست برای استحکام قلعه از داخل و تقویت روحی قلعه داران هزار نفر از قزلباشان برگزیده را مأمور دخول بقلعه‌ی بغداد نمود. این هزار نفر سرب و باروت زیادی با خود برداشته و «تکیه بر اقبال بی زوال همایون کرد. متوکلان علی الله از مو کب معلی و معسکر همایون جدا شده ... روانه شدند و چون به اردوی زینل بیک سردار سپاه منقلای رسیدند، از آنجا عازم رفتن شدند. زینل بیک از وفور احتیاط و دوراندیشی سپاهیانه با گروهی از سپاه ظفر پناه بمعاونت و امداد آن طبقه سوار گشته قدری راه پیمود، تا دوسه هزار نفر از شجعان کار دیده همراه نورالدهر بیک برادرزاده‌ی خود رفیق ایشان گردانید و آن گروه تا دو فرسخی شهر رفته شب در صحرا توقف نموده ، تا صبح آماده‌ی کار و مترصد کارزار بودند، که اگر از رومیّه آسیبی به آن جماعت رسیده باشد بمعاونت اقدام نمایند. آن جماعت کس بقلعه فرستاده ، از آمدن خود اخبار نمودند و در ظلمت لیل چون سیل که از بلندی رو به نشیب آورد از طرف دروازه‌ی حوالی مزار ابوحنیفه^۲ روی بقلعه آوردند.»^۳ این قوای تازه وارد تا سه هزار من سرب و باروت بقلعه فرستادند. «دو روز دیگر که از قلعه خبر و وصول آن فوج به نورالدهر بیک و غازیان رسید عود نموده بمعسکر منقلای پیوستند.»^۴

اسکندر بیک این واقعه را چنین ارزیابی می نماید:

«... این واقعه دستبردی بود بسیار نمایان و در هیچ زمان وقوع نیافته که

۱ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۳۴ .

۲ - دروازه مزار ابوحنیفه جانب شمالی شهر بغداد و کنار رود دجله است.

۳ و ۴ - تاریخ عالم آرای عباسی ... ۳ ص ۱۰۳۵ .

قلعه‌ای که محصور یکصد هزار مخالف باشد یکهزار نفر از شجعان اخلاص شعار نقد جانها بر کف گرفته بصدق نیت و صفای عقیدت سواره از میانی گروه بیشمار مخالف گذشته، خود را بسلامت بقلعه رسانیده باشند.»

اردوی همایون در هارون آباد توقف نمود. بدستور شاه عباس حسنخان حاکم لرستان مأمور بازپس گرفتن قلعه‌ی مندلی و یوسف سلطان حاکم کسکر مأمور فتح قلعه ذهاب مشهور بقلعه‌ی لك گردید، در اسرع اوقات هردو قلعه گشوده گشت. و اردوی شاه عباس از هارون آباد بجانب مقصد بحرکت درآمد.^۱

در این هنگام که پایان زمستان و آغاز بهار بود و هنگام طغیان رودخانه‌ها، زینل بیك سپهسالار دستور ساختن جسر معتبر برای عبور ارتش داده، با مصالح و عملیه‌ی حیدر سلطان قبیله‌ی حصارلورا مأمور انجام سریع این کار ساخت. «زینل بیك سردار ظفر شعار با سایر امراء نامدار و عساکر فیروزی آثار که حسب فرمان قضا جریان برسر او جمع آمده بودند، منزل بمنزل پیش رفته، در کنار شط بهریز لنگر اقامت انداخته، منتظر جسر بودند.»^۲ زینلخان در تمام این مدت با داخل قلعه‌ی بغداد تماس مستقیم روزانه داشته و قاصدان وی آمد و شد داشتند و از احوال و اوضاع محصوران و بیرونیان خبردار بودند.

بدین ترتیب دو جبهه‌ی ایران و روم در مقابل یکدیگر صف آرایسی نموده، مقدمه‌ی يك زدو خورد خونین و نبرد سهمگین فراهم آمد. در صحنه‌ها و میادین این نبرد دلیرانه و زور آزمایی مردانه، مانند همیشه زینلخان از استعداد کم نظیر، هوش خدا داد، اعتقاد صادقانه‌ی بمقدسات میهنی و قومی خود، بهره‌گیری شایانی نموده، در مراحل گوناگون آمادگی، در حین نبرد قهرمانیها و لیاقت‌ها بروز داد، دلیریها و مردانگی‌ها و زبردستی‌ها بمنصه‌ی ظهور گذاشت. نشان داد که يك فرماندهی حقیقی باید دارای چه خصایص و توان و ابتکار و قابلیت باشد.

۱ - همان کتاب ... ۳ . ص ۱۰۳۵ .

۲ - همان کتاب ... ۳ . ص ۱۰۳۶ .

صاحب «عالم آرای عباسی» به بعضی از این ابتکارات و دلیریهای وی اشاره نموده و می نویسد:

«... زینل بیک سپهدار عساکر فیروزی نشان منقلای در کنار آب بهریز اقامت نموده، مصدر جلادت و مردانگی ها گشته، دلیریهای نمایان از او و عساکر منصور بصدور پیوست. از جمله جهت جسر قیر بسیار در کار بسود و در آنجا یافت نمی شد. منهی خبر داد که رومیان در ایام فترت و یاغیگری بکرسوباشی قیر بسیار جهت جسر آورده بودند و برجا مانده بود و الیوم در دو فرسخی شهر در حوالی مزار ابوحنیفه در خاک است. زینل بیک همت به آوردن آن مصروف داشته، یک هزار نفر از جوانان کارطلب و تفنگچیان قدرانداز را بدین خدمت نامزد نمود. ایشان با دل قوی بمقصد شتافته در مکانی که چراغهای اردوی مخالف نمایان بود، بمطلب رسیدند. بعضی مشغول بیرون آوردن قیر گشته، برخی پاس میداشتند. تا آنکه قیر بسیار بقدر احتیاج بیرون آورده و بی قصور و فتوری به اردو رسانیدند.»^۱

با وجود فراهم ساختن هرگونه مواد و لوازمات ضروری هنوز کار ساختن پل به اتمام نرسیده، برای عبور سپاهیان آماده نگردیده بود. و چندروزی دیگر وقت طلب می کرد. این مدت برای دشمن بسیار ذیقیمت بود. «زینل بیک وقتی که می بیند کار ساختن جسر بدر از ازمی کشد، بیش از آن منتظر نشده، مقید به اتمام جسر نمی گردد. بعزم محاربه و رفع آسوده حالی دشمنان با موازی بیست و پنج هزار کس از دلاوران سپاه منصور که مقدمه الجیش بودند بهصال و کشتی از آب عبور نموده، قریب شش هفت فرسخ راه طی کرده، در حوالی اردوی مخالف صف قتال آراستند.»^۲

زینل بیک بیگدلی شاملو مغز متفکر و بازوی محرک و نیرومند و کارشناس گرانقدر، گردان زبردست ارتش ایران، افسر محبوب و مطلوب دولت صفوی و شخص خود شاه عباس است. او در سفر و حضر، در جنگ و صلح، برفع مصالح عالییهی

کشور و دولت قدم بر میدارد. هر نفس او خدمتی بمیهن عزیز و مردم محبوبش می باشد.

زینل بیک هنگامی که مشاهده می کند که محلّ تعیین شده در بهریز^۱ برای بستن پل از لحاظ سوق الجیشی آن چنانکه باید و شاید مناسب نیست. فوراً بدون فوت وقت و بدون اطلاع دادن بشخص شاه عباس، دستور بستن پل را در نقطه‌ی دیگر که مناسب‌تر و محفوظ‌تر باشد صادر می نماید، که از هرگونه خطر احتمالی دشمن مصون و محفوظ بماند. اسکندر بیک منشی در این باره چنین مرقوم می دارد:

«... زینل بیک سردار لشکر عجم که بفرمان همایون... کمر بمداغه و محاربه‌ی دشمن بسته بود، بستن جسر را بنا به بعد مسافت در بهریز صلاح ندید. کنار آب را احتیاط نمود و شش فرسخ پایین‌تر محلّی را که تا بغداد سه فرسخ فاصله بیش نبود مناسب دیده، سفاین و اسباب جسر را به آنجا منتقل نموده و شروع در بستن کرد...»^۲

می بینید شاه عباس به زینل بیک هرگونه اختیارات تامّ داده است. زینل بیک مختار است حتّی در صورت لزوم و اقتضای مصالح جنگّ دستور و فرمان شخص شاه عباس را نیز نقض نموده، و کاری که بصلاح ملک و ملت است اجرا نماید. روابط زینل بیک و شاه عباس بطوریکه مشاهده می شود بسیار نزدیک و صمیمانه بوده است. زینل بیک در کلیّیّ مسایل و امور دولتی، لشکری و کشوری تامّ الاختیار، صاحب نظر ورأی بوده است. اسکندر بیک منشی می نویسد:

«... هنگامی که بغداد در محاصره‌ی ترکان عثمانی بود، منجمین هر کدام اظهار نظر خاصی می کردند. در این میان «محمد طاهر یزدی که در سلك منجمان خاصه‌ی شریفه منسلک و در این علم شریف ماهر و متبحّر است زیاده از اقران در

۱ - جسر ساختن در بهریز را خود شاه عباس دستور داده بود.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی ... ۳. ۱۰۳۹.

عدم استیلای رومیّه بر آن ملك اصرار نموده، از بدایت حال دعوی می نمود که از آثار اوضاع کواکب دلایل نجومی ظاهر نمی شود که رومیّه در این آمدن بر قلعه‌ی بغداد تسلط و فیروزی یابد. ...»

«بر طبق این دعوی اراده کرده که به قلعه رفته در مدت محاصره با سایر محصوران سر برد و حسب الاستدعا رخصت یافت، لیکن زینل بیک سردار لشکر ظفر شعار مانع آمده نزد خود نگاه داشت.»^۱

می بینید که شاه اجازه‌ی رفتن بقلعه را به محمد طاهر یزدی داده است. ولی زینل بیک مصلحت ندیده، مانع شده است. این خود منتهای یکدلی و یکرنگی و یگانگی بین شاه عباس و زینلخان می باشد.

گفتیم که زینل بیک محلّ جسر را در جای مناسب تر از دید و تیر دشمن برگزید. با سرعت هر چه تمامتر در ساختن و پرداختن آن کوشید. «چون اسباب و یراق جسر ترتیب یافت، زینل بیک سردار لشکر عجم بفرمان همایون فرمانروای ممالک کسری و جم کمر مردانگی بمدافعه و مخاربه‌ی دشمن چست بسته بود، بستن جسر را بنا بر بُعد مسافت در بهر یز صلاح ندید و کنار آب را احتیاط نمود و شش فرسخ پایین تر محلّی را که تا بغداد سه فرسخ بیش نبوده مناسب دیده، سفاین و اسباب جسر را به آنجا منتقل نموده، شروع در بستن کرد. عساکر منصوره مقدّمه الجیش از بهر یز کوچ کرده به آنجا آمدند.»^۲

پس از ساختن پل در محلّ جدید، هنوز چهار هزار نفر از سپاهیان قزلباش عبور نکرده بودند که مرادپاشا سردار رشید روم با شانزده هزار عسکر رومی بر سر آنان تاخته و آتش جنگ را برافروختند. چهار هزار نفر از غازی قزلباش در برابر شانزده هزار عسکر عثمانی صف آرای می نمود، بانبروی اراده و ایمان خاک میدان نبرد را با خون دشمن مهاجم گلگون ساختند :

۱ - همان کتاب ... ۳ . ص ۱۰۳۸ .

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۳۹ .

«... سپاه منصور داد دلاوری دادند، خلف بیک با جنود چرخچی بر صف سپاه مخالف تاخت و گرد از معرکه‌ی نبرد بر آورد، خاک معرکه‌را از خون مخالفان گلگون ساخت. جنود رومیّه تاب صدمات دلیران سپاه منصور را نیاورده، بهم برآمدند. پای ثبات و قرارشان سستی پذیرفته، پشت به معرکه دادند. و مراد پاشا روی بهانه‌زام آورد.»^۱

غازیان فزلباش، دشمن پشت به جبهه کرده را با تمام توان تعقیب کردند. و بر آنان ضربات مرگبار و کاری‌وارد آوردند:

«... عساکره منصوره به تعاقب شتافته، قریب یکهزار و پانصد نفر از گروه مخالف به تیغ تیز و سنان خونریز، برخاک هلاک انداختند. چندی از عظماء و سنجی-بیگیان رومی و اکراد اسیر و دستگیر شدند. مرادپاشا زخم‌دار و ناتوان بصد حیلّه از چنگ جنگ آوران رهایی یافته در شب دیجور سربرهنه داخل اردوی ارومیّه شد.»^۲

هنوز آغاز درگیری بود، سرنوشت قطعی جنگ دقیقاً مشخص نشده بود که خبر مرگ طبیعی لیکن اسفناک علی قلیخان بیگدلی شاملو به اردو رسید و موجب ملال و تأثر سپاه قزلباش و صوفیان صافی اعتقاد گردید. اسکندر بیک منشی شرح این حادثه اسفبار را چنین می‌نویسد:

«... علی قلیخان^۳ ایشیک آقاسی باشی دیوان بیگی وی از اوبماق بیگدلی شاملو و ملازم قدیم حضرت اعلی شاهی است که از اوان طفولیت و کودکی آن حضرت که در دارالسلطنه‌ی هرات تشریف داشت در خدمت بود. روز بروز قدر

۱ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۳۹.

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۳۹.

۳ - این علی قلیخان دوم است و علی قلیخان اول که والی هرات، اتالیق شاه عباس و بیگلربیگی خراسان بوده و نوه‌ی دورمیش خان ولله‌ی محبوب شاه عباس بود. در هرات در جنگ با اوزبیکان در سال ۹۷۷ ه. ق بقتل رسید.

و منزلتش می‌افزود تا بوفور دانش و عقل و هوش و کاردانی در سلك امرای بزرگ و ارکان دولت انتظام یافته، به‌منصب ایشیک آقاسی‌باشی‌گری و میردیوانی سرافرازی یافت. صاحب‌رأی و مشورت‌بود. در اوایل این سال در بلده‌ی تهران ری که اقطاع او بود بیمار شد، روز بروز مرض اشتداد پذیرفت، معالجات اطباء با میعاد اجل مقاومت نتوانست نمود. برحمت حق لایموت پیوست. پسرانش کودک بودند، منصب او در آن سال معلّق بود، در سال بعدی چنانکه مذکور خواهد افتاد بزینل بیگ توشماله‌باشی بیگدلی عنایت شد.^۱

گویند شاه‌عبّاس کبیر از وفات علی‌قلی‌خان بسیار متأثر گردید. این حادثه را گرانترین حوادث سال ۱۰۳۴ هجری قمری شمرد. دستور داد که به‌نسبت بفرزندان وی عنایت مخصوص شاهانه مبذول گردد و از خدماتش قدردانی شود.

سال ۱۰۳۵ هجری قمری سال مبارک و میمون و پربرکت است. آوازه‌ی ورود پادشاه ایران بحوالی بغداد قلب عساکر عثمانی را بلرزه درآورد. حافظ احمد پاشا فرمانده سپاهیان ترك را وادار به تلاش شبانه‌روزی برای مقابله نموده، برای نگهداری و صیانت اردوی خود اقدام به آماده کردن مواضع دفاعی خود کرده، در کندن سنگرها و استحکام قلاع و ساختن بروج و این قبیل تدارکات و آمادگی‌ها بجنب و جوش و تلاش افتاده، تمام توان خود را برای تصرف قلعه‌ی بغداد قبل از رسیدن نیروی شاه‌عبّاس بکاربرد. و قلعه‌نشینان بغداد را که قحطی، قلت آذوقه و تنگی معاش تهدید می‌کرد مستخلص سازد. از طرف دیگر «با زینل بیگ مراسله و گفتگوهای سپاهیان به‌میان می‌آورد که شاید به لطایف الحیل و تدبیرات ناقصه کاری از پیش برد.»^۲

حافظ احمد پاشا جهت بدست آوردن موقعیت بهتر و باز گشودن قلعه‌ی بغداد بطرق مختلف دست می‌زد. و چنانکه گفته‌اند «الغریق یتشبّث بکُلّ حشیش» از در

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی ... ۳. ص ۱۰۴۰.

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۴۴.

سیاست داخل می شد، از کوچکترین موفقیت روزنه امید، روشنایی، پیشرفت و غلبه می جست. برای پیشبرد کار از هیچگونه تشبیهی دروغ و کوتاهی نمی کرد. از آن جمله:

«... علی بیگ نامی از سنجق بیگیان اکراد که در محاربات سابقه آذربایجان گرفتار طایفه بیگدلی گشته، آیامی بابر ادران زینل بیگ می بود، و بواسطت ایشان خلاصی یافته بود. در این وقت اظهار سبق آشنایی و پاس حقوق نمکخوردگی کرده به اتفاق یکی از چاووشان رومی نزدیک زینل بیگ آمد و سخنان خیرخواهانه القانموده، آرزوی عتبه بوسی در گاه معلی نمود.»^۱

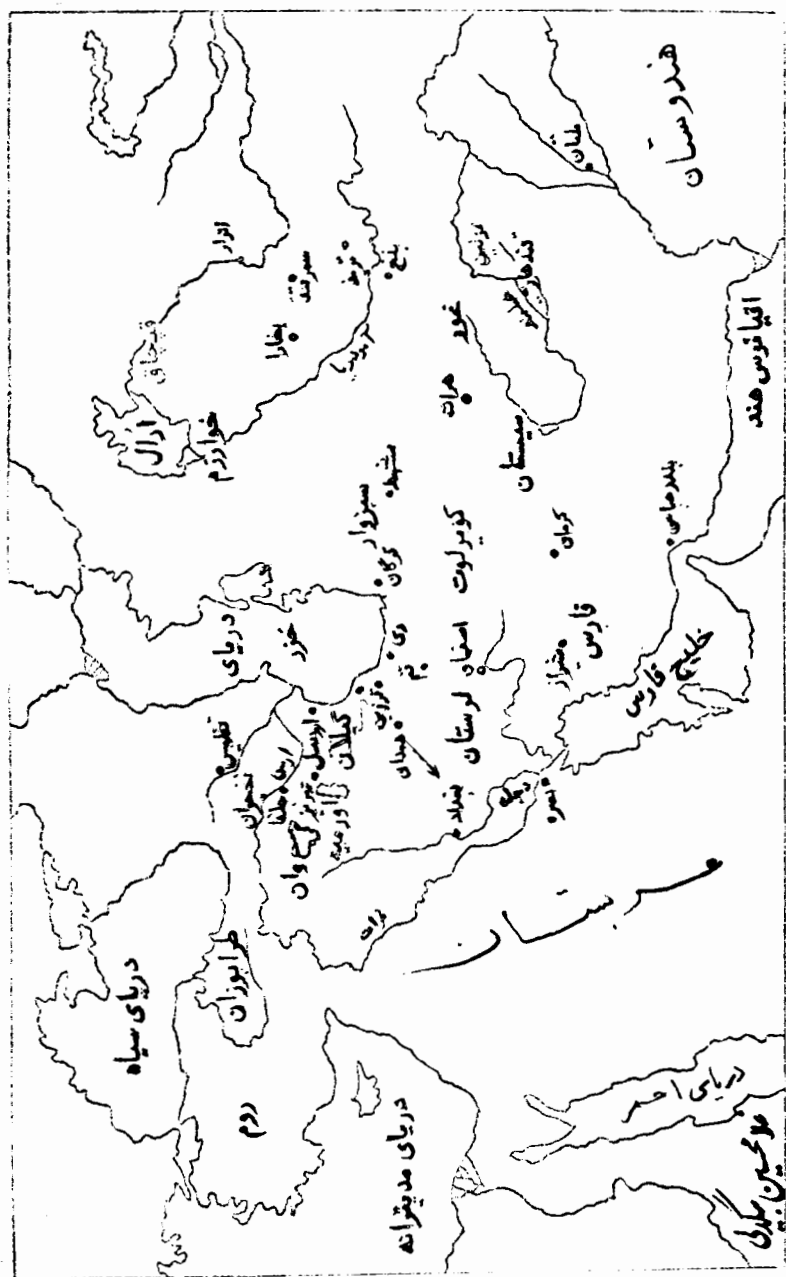
حتی بعد از استجازه از ذات اقدس همایونی مومنی الیه موفق به پابوسی شاهانه نیز گردید. این مرد کاردان و سخندان شاه عباس را قانع کرد که: «زینل بیگ شاملو معتمد زبان دانی همراه این بندگان نزد سردار فرستد که صلاح و فساد هر دو طرف را در مواجهه با یکدیگر گفتگو نمایند.»^۲

شخص نامبرده به صداقت و خیرخواهی و صلاح اندیشی حافظ احمد پاشا اطمینان داد. و سرانجام پس از شور و مشورت، شاه عباس به انجام تمنای علی بیگ و فرستادن شخصی کاردان همراه وی اجازه داد: «... زینل بیگ، جانی بیگ بیگدلی شاملو را که مرد کار آگاه و سخندان است در مرافقت علی بیگ و چاووش مذکور نزد سردار عثمانی فرستاد. و میانهی او و سردار و امراء و پاشایان رومیه گفت و شنید سپاهیان بسیار واقع شد.»^۳

لیکن مذاکره منتج بحصول نتیجه نگردید. بعد از مراجعت جانی بیگ: «امراء عظام صلاح در محاربه دیده دانستند که صولت سپاه روم استخلاص محصوران جز به تحریک تیغ تیز و شمشیر خونریز میسر نیست. لذا به محاربه راسخ و جازم گشتند.»^۴

۱ و ۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۴۴.

۳ و ۴ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۴۵.

ایران در زمان صفویه

از مضمون بالا بحوبی مشاهده می‌شود که نقش افراد دودمان بیگدلی شاملو و سرداران و مردان کار آزموده‌ی آنان تاچه اندازه است. و مسئله‌ی صلح و حرب هر دو در بدپرتوان و در اختیار و صوابدید آنان می‌باشد. شاه عباس و سران دولت صفوی به تصمیمات آنان ارزش فراوان داده و تصمیمات آنها را کاملاً عملی و قطعی می‌داند. در این موقع زینل بیک نامه‌ی مدبرانه‌ای به حافظ احمد پاشا فرمانده کل جبهه‌ی سپاهیان عثمانی می‌نویسد که عین آن نامه را اسکندربیک ترکمان در «تاریخ عالم- آرای عباسی» می‌آورد که ما نیز آخرین جملات نامه را می‌آوریم:

«... ما با فوج قلیلی بهرم ملاقات آمده‌ایم و قرب جوار دست داد، لایق نمی‌نماید که آن صاحب سعادت با وجود کثرت لشکر و حشر و اظهار دلاوریها و لافهای گزاف از مقابله‌ی فوجی از افواج قاهره قزلباش احتراز کرده، بجنگ پیش نیایند و مصدر بدنامی خانواده‌ی آل عثمان گردند.»^۱

قشون قزلباش در حین اعزام نامه آغاز به پیشروی نموده، در بین راه تعدادی از رومیان را اسیر کردند. در موضع مناسب با آرایش نظامی شایسته توقف نموده و منتظر رسیدن جواب نامه گردیدند.

سردار حافظ پاشا که نمی‌خواست با زینل بیک درگیر شود، «در جواب رقعہ و به مقابله نیامدن، سخنان سست و عذرهای نادانپذیر نوشت. بوضوح رسید که رومیان جرأت جنگ صحرا نمی‌نمایند.»^۲

زینلخان مراتب را با ملاحظات شخصی و نظریه‌ی خود بعقب جبهه به پیشگاه مرشد کامل گزارش نمود:

«... چون پرتو این خبر به پیشگاه ضمیرانور رسید، از محل اقامت کوچ کرده، بچند مرحله بکنار آب بهریز آمده، هردو اردو (مقصد اردوی شاه عباس و اردوی زینل بیک می‌باشد. غ. بیگدلی) به یکدیگر ملحق گشتند... و زینل بیک و

۱ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۴۵.

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۴۶.

امرای نامدار و عظماء لشکر ظفرشعار ... سعادت دست بوسی یافتند.^۱
در کنار راست رودخانه بهریز مشاوره‌ی جنگی سلطنتی تشکیل یافت. وضعیت سپاه دشمن هر جانبه مورد کنکاش و بررسی قرار گرفت. هم‌چنین وضعیت محصورین بغداد از سپاهی و غیرسپاهی که قریب ۷۰ ماه بیشتر در مضیق محاصره بودند مورد دقت و توجه مخصوص واقع گردید.

شاه عباس تصمیم گرفت که قشون مخالف را از چهارطرف مثل نگین انگشتی در میان گرفته، محاصره‌ای کامل نماید، نگذارد که از هیچ‌طرف خواربار و آب بر آنها برسد. دستور داد که راههای خشکی و آب را بکلی مسدود نمایند. و برای دخول و خروج حتی يك سپاهی امکان ندهند.

خلیل سلطان سیل سوپور را مأمور تصرف شهر سامره که مرکز تهیه‌ی تدارکات دشمن بود نمودند. و راه آبی و خشکی را مسدود ساختند. برای تقویت خلیل سلطان رستم بيك يساول را با فوجی از غازیان و دلاوران قزلباش فرستادند. جسر را که ساخته شده بود، آورده، در وسط اردو زدند و «زینل بيك شاملو سردار و سپهدار لشکر منصور و خلف بيك چرخچی با سپاه رزمخواه از جسر عبور نموده، در آن طرف آب دیالسه که بین العسکرین يك فرسخ زیاده نبود محلّ نزول اختیار نموده فرود آمدند، و طریق احتیاط و حزم مرعی داشته، پیشروی لشکر را به حفر سنگر و خندق و نصب توپ استحکام داده، تفنگچیان قدرانداز را بحراست و نگاهبانی گماشتند.»^۲

هم‌چنین بدستور زینل بيك سپهسالار کلّ قشون ایران نیروی تحت فرماندهی امام‌قلی‌خان بیگلربیگی فارس مأموریت یافت که بالشکریان فارس و سپاهی از دلاوران قزلباش با صال و کشتی از دجله عبور نموده، در آن طرف لنگر اندازند. راه تردد عساکر روم را از حله و بصره مسدود سازند. «و ایشان نیز بدستور زینل بيك در

۱ - همان کتاب ... ۳. ص ۱۰۴۶.

۲ - همان کتاب ... ۳. ص ۱۰۴۶.

پیش روی خود حایلی که مانع دخول لشکر تواند بود، مرتب ساخته و موضع تفنگچیان را استحکام دادند و رومیان را جرأت آن نشد که از طرف بغداد کهنه آسیبی بغازیان رسانند.^۱

در این جبهه نیز فتح و پیروزی نصیب لشکریان ایران می گردد. جنگاوران قزلباش مظفر و منصور بر سپاه ترك چیره گشته، دمار از روزگارشان در می آورند. چنانکه صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» می نویسد:

«... ارسلان پاشا با جنود خود و اعراب مخالف به مقابلهی سپاه منصوره در آمده، فیما بین محاربه به وقوع پیوست. الوند اوغلی (ارسلان پاشا) انهزام یافته، قریب یکهزار نفر از جنود مخالف طعمه‌ی تیغ آبدار گشته، ارسلان پاشا با بقیه السیف از راه فللوجه که بطرف حله می‌رود، بیرون رفت. غنایم موفور و ذخیره‌ی فراوان که از جانب جوازر و بصره و آن حدود به اردوی رومیان می‌آوردند بدست عساکر منصوره در آمد.»^۲

در این موقع و در این گیردار که دواب روم از فقدان آذوقه و علیق در چراگاه بودند. قشون قزلباش بچراگاه رسیده، چندین هزار اسب و قاطر و شتر رومیه را تصاحب نمودند. هم چنین مقداری کَلّی آذوقه و اجناس مختلف که از حلب و فللوجه جهت اردوی روم حمل گردیده بود، صحیح و سالم بدست اردوی معلی افتاد و شوارع فللوجه مسدود گردید.

در این هنگام با پیشنهاد زینل بیک سردار کل ارتش ایران و با استصواب رأی خطیر ملوکانه مقداری کَلّی ذخیره و سورات و غیره با عجله برای محصورین قلعه بغداد ارسال گردید که همگی صحیحاً و سالمأ بدست آنان رسید، و موجب رفاه و گشایش بیشتر و فرح و انبساط خاطر گردید. این راه حلّ امکانات نظامی و رسانیدن آذوقه کافی مهمّات و سورات و لوازم دیگر در آن تنگی محاصره و قحطی از وسط

۱ - همان کتاب ... ۳. ص ۱۰۴۷.

۲ - همان کتاب ... ۳. ص ۱۰۴۷.

دشمن به نیروی محصور خودی را باید نتیجه‌ی برتری فکری و نبوغ نظامی فرماندهی سپاه ایران شمرد. اسکندر بیک منشی در این باره می‌نویسد:

«... آذوقه بسیار آرد، جو، گندم، برنج، روغن، گوسفند و اقساماً کولات تا حلاوه، مربیات، اشربه، قند، نبات و امثال ذالک که در اردوی معلّی یافت می‌شد، سامان و سرانجام داده، با سفاین دفعه‌دفعه از آب گذرانیدند. خلف بیک سفره‌چی - باشی که چرخچی جنود اقبال بود بافوجی از دلاوران بدین خدمت نمایان مأمور گشت. و دامن مردانگی بر میان زده کشتی‌ها را مملوّ گردانیده و کشتیبانان جلد آغاز راندن سفاین کردند. چون سفاین مذکور گنجایش همه‌ی آن اجناس نداشت موازی پانصد خروار دیگر به اشتران و الاغان بار کرده تکیه بر اقبال بی‌زوال همایون نموده، از کنار شطّ راهی شدند که به نزدیکی دروازه رسانیده، در چندین محلّ چپر ها زده، خندق حفر نموده، ینگچریان تفنگ‌انداز گماشته، استحکام تمام داده، راه تردد را مسدود گردانیده بودند. چون خلف بیک و جنود قاهره پیشروان آذوقه‌ی مذکور بودند... فیما بین گروه مذکور محاربات قوی دست داد. مبارزان جنود اقبال بر آن فتنه موفور مظفر و منصور گشته، جمعی کثیر از ینگچریان طعمه شمشیر غازیان گشته، بقیة السیف در شهر کهنه و پس دیوارها متواری شدند. جنود قاهره تا مقابل دروازه راه از مخالف خالی کرده، آن اجناس موفور را بر وفق مدعا بی‌قصور و فتور بقلعه کشیدند... غلغله‌ی شادمانی محصوران باوج آسمان رسید، خلف بیک خود داخل دروازه شد، باصفی‌قلی خان ملاقات کردند. روسفیدانه به انجام این خدمت پرداخته، بسلامت مراجعت نموده، به اردوی همایون پیوسته، مورد تحسین شاه و سپاه گردیدند.»^۱

با رسیدن آذوقه‌ی کافی، مهمات و سایر لوازم به محصوران قلعه و تقویت روحی آنان، سپاه دشمن روحیه‌ی خود را بکلی باخته و متزلزل گردید. زینل بیک بیگدلی شاملو با استفاده از این ضربه‌ی شدید روانی، از شاه عباس اجازه خواست

بلافاصله بدشمن حمله نموده، کار او را یکسره بسازند. جنگ را که نیمه کاره مانده پایان بخشند.

شاه عباس بزینل بیک اجازه‌ی نبرد داد. در ضمن دستور صادر کرد که جلوی تلفات زاید را بگیرد. بویژه بمردن جوانان اجازه‌ی تهور بیش از حد ندهد. با حداقل تلفات بدشمن مرعوب بجنگ و جدال پرداخته، دمار از روزگار وی بر آورد. اسکندر بیک تر کمان در این باره جریان و منظره‌ی این جنگ و جدال و میدان کارزار را بدین شرح تصویر و توصیف می‌نماید:

«... چون از اقامت اردوی همایون در کنار مغلط روزی چند گذشت، زینل بیک سردار و سپهدار جنود قاهره که از آب دیاله گذشته، در برابر مخالفان نشسته بودند، از طول اقامت دلگیر گشته، دگر باره بمحاربه راغب گشت. در مجلس کنکاش و مصلحت انعقاد یافته، زینل بیک و جنود قاهره به محاربه رخصت یافتند که صرفه‌ی کار را نگاهداشته از جلادت و دلیری‌های بی‌محل که موجب تضییع جوانان کارآمدنی باشد عساکر را ممنوع گردانند. زینل بیک و امراء عظام بعد از استعجازه‌ی همایون صفوف قتال آراسته، متوجه اردوی مخالف گشتند.»^۱

روال جنگ و میدان جدال را منشی مخصوص شاه صاحب تاریخ معتبر «عالم آرای عباسی» چنین مرقوم رقم توانای خود می‌نماید:

«... در این مرتبه سردار (اشاره به حافظ احمد پاشا سردار عثمانی غ. بیگدلی) چون از بردن ذخیره و مبارزتهای قلعه داران (مقصود محصورین قلعه بغداد میباشد غ. بیگدلی) از تسخیر قلعه و حصول مقصد مأیوس گشته بود، با عظاماء رومیّه موفور به مقابله سپاه منصور درآمده، در کنار خندق که حفر نموده بودند، صف آرای نمودند. عرابه و توپخانه درهم کشیدند، اندکی پای جلادت پیشتر نهادند. از این طرف نیز افواج قاهره که هر اول و چرخچی بوده اند اسب جلادت پیش رانده،

در دوسه محلّ میمنه و میسره‌ی طرفین به یکدیگر تلافی شده، محاربه دست داد. فوجی از جنود مخالف بر سپاه قزلباش مقابل خود زور آورده چیرگی نمودند. از این طرف زینل بیک و خلف بیک پیشتر رانده، اسب جلادت در معرکه‌ی نبرد انگیزخته، جنود قاهره حمله‌ی عظیمی کرده، خود را بر صف سپاه مخالف رسانیده، در اندک زمانی تا قرب یک‌هزار نفر از آن طبقه برخاک هلاک انداختند و آن جماعت را تا کنار خندق‌ی که کنده بودند، دوانیدند.^۱

مجملاً حملات و ضربات مکرر و پی‌درپی قزلباشان اردوی روم را متلاشی ساخته، روحیه‌شان سخت متزلزل نمود، آرزوی بازگشت سالم، بزرگترین آمال ارتش ازبای در آمده عثمانی بود. سرانجام حافظ احمد پاشا ایلچی فرستاد، از شاه عباس تقاضای ارسال شخص صلاحیت‌داری برای مذاکرات جدی صلح نموده، تمایل به پایان بخشیدن جنگ کرد.

شاه عباس نیز حسب الاستدعای سردار عثمانی تحفه بیک یوزباشی استاج‌لو و مصطفی آقا را مأمور این کار نمودند و به نزد سردار عثمانی فرستادند. نتیجه‌ی این گفتگو و ماحصل این دیدار این بود که سردار روم تقاضا کرد که شاه عباس اجازه و فرمان دهد که سپاهیان قزلباش متعرض نگشته، تا لشکر عثمانی بتواند عقب نشینی نماید. بقول مؤلف «تاریخ عالم آرای عباسی»، «شاه عباس اغماض فرمایند و من بعد رومیّه از تعرض سپاه [ایران] ایمن بوده باشند که از روی اطمینان قلب کوچ نموده، افتان و خیزان خود را به مأمن برسانند.»^۲

لیکن هنوز گفتگوها پایان نپذیرفته بود که ارتش سراسیمه و پریشان روزگار و اردوی خودباخته و در مرحله‌ی تارومار عثمانی خود پراکنده شدند و حتی برای حمل توپخانه‌شان دواب و قاطر پیدا نکردند.

به محض مشاهده این عقب‌نشینی نامنظم و سراسیمه‌گی صفی‌قلی خان از قلعه

۱ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۴۹ و ۱۰۵۰.

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۵۰.

بیرون آمده ، بردشمن فراری تاخت. بنا بگفته‌ی اسکندر بیک منشی « در مقام استیصال آن گروه برآمدند . حضرت اعلی از درست پیمانی ، راضی نشده ، بزینل بیک امر فرمودند که یک دوسه مرحله آنها را گذرانیده ، لشکریان را از تعرض ممنوع گرداند. زینل بیک نیز حسب الفرموده عمل نموده ، از تعاقب مراجعت نمودند.^۱ صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» نتیجه گیری این جنگ را چنین می نماید: «... مجدداً دیار عراق عرب از خار تعرض معاندان مصفا گشته ، بتصرف اولیاء قاهره قرار گرفت. فتح نامه ها به اطراف و جوانب سرحدات ارسال یافت . شعراء اشعار فراوان سروده و ماده‌ی تاریخ ها ساختند. یکی از آنها:

قطعه

بحمدالله که عباس علی شاهنشاه غازی
ز لطف شاه دین گردید بر اعدادگر غالب
چو جستم از خرد تاریخ فنحش هانفی گفتا:
که رومی را فنا کرده علی بن ابی طالب

۱۰۳۵ - ۵ . ق .^۲

در این نبرد مظفرانه از سرکردگان ایرانی فقط محبعلی بیک شاهسون بیگدلی شاملو که از اعیان طایفه بود بقتل رسید ، و نسام گرامی اش ثبت دفتر شهیدان راه عظمت و حفظ تمامیت ارضی ایران گردید ، و در ردیف جاوید زندگان جای گرفت .

می بینید که زینل بیک سردار رشید ، آن بازو و مغز متفکر سپاه ایران در باز پس گرفتن بین النهرین با چه رشادت ، صداقت و زکاوت و جلادتی در جبهه ، در پشت جبهه ، در میادین ، در صحنه های جنگ و آشتی در هر جا و همه جا پاکبازانه و

۱ - همان کتاب ... ۳ . ۱۰۵۰ .

۲ - همان کتاب ... ۳ ص ۱۰۵۱ .

آگاهانه و در هر شرایط و مکان و زمان آماده، کارگذار، قاطع و حلال است. پس از شخص شاه عباس اوست که تصمیم می‌گیرد، یا این که اوامر و تصمیمات شاه را به موقع اجرا می‌گذارد. اوست که همیشه فاتح و مظفر و پیروز، منصور و موفق است. اوست که هرگز کبر و عجب و غرور را بخود نزدیک نمی‌گذارد، خودخواهی و خودپسندی را بخود راه نمی‌دهد. آرام، ساکت، فروتن، کاردان، توانا و فرمانبردار است و سرکرده‌ای بی‌نظیر و بی‌مانند و بی‌همتای ایران است.

حسن پیرنیا مشیرالدوله مؤرخ شهیر معاصر ملاحظات خود را درباره‌ی این جنگ چنین بیان می‌نماید:

«... در سال ۱۰۳۳ ه. ق حافظ احمد پاشا از جانب سلطان مرادخان چهارم برای استرداد بغداد به آنجا آمد و شهر را در نهم صفر محاصره کرد. شاه عباس زینل بیک شاملو را ببغداد فرستاد. زینل بیک حافظ احمد پاشا را مغلوب نمود. پس از هفت ماه محاصره بغداد را نجات داد و شاه عباس خود نیز در ۱۰۳۴ ببغداد آمد و در چندین جنگ، سپاهیان حافظ احمد پاشا را بکلی منهزم ساخت. از این تاریخ تا آخر سلطنت شاه عباس دیگر جنگی مهم بین ایران و عثمانی رخ نداد. اگرچه تعرضات پاشاهای سرحدی عثمانی بگرجستان و ارمنستان هیچ وقت قطع نمی‌شد.»^۱

در ظرف مدت ۹ ماه که شهر بغداد و غازیان قزلباش بسررداری صفی‌قلی‌خان در محاصره بودند، یکی از عظماء و صاحب‌منصبان رومیّه نامه‌ای بزبان ترکی عثمانی به‌روم بنام دوست خود مصلی چلبی نامی نوشت که از لحاظ تاریخی عین متن نامه مزبور را اسکندر بیک در صفحات «تاریخ عالم‌آرای عباسی» آورده است، مانیز در اینجا نقل می‌نمایم که به بسیاری مطالب ضروری و دانستنی آنروز اشاره شده است و در حقیقت یک صفحه از تاریخ گویای آنروز می‌باشد.

۱ - تاریخ ایران. از آغاز تا انقراض قاجاریه. تألیف حسن پیرنیا مشیرالدوله، عباس

اقبال آشتیانی. بکوشش دکتر محمدبیرسیاقی. ص ۶۸۱.

صورت مکتوب رومیّه این است:

« ... جناب عزّتمآب روحم پرفتحم مصلّی چلبی کامیاب حضر تلرینه درر دعوات صافیات محبّت آیسات و غرر تسلیمات و افیات موّدت غایات اتّحافندن صونکرا ، اعلام محبّانه دور که اگر لطف ائدوب بوداعیلر طرفندن ذرّهی وشمّهی سوآل شریف تجویز بیوریلورایستر بحمدالله والمئته وجود نابودمز صحتّ دایره - سینده موجود اولوب، لیل ونهار دعای دوام دولتگزه مداویم و دیدار شریفنگز ایله مشتاق عظیم اولدو غمزه اشتباه بیورولمیه ، همان جناب مسبّب الاسباب دان رجا اولنور که بیرداخیجه دیدار شریفنگز ایله مشرّف اولمق میسر قیله . آمین بحرمة سیدالمرسلین .

فیما بعدبو سفر ندامت اثر بغداد بیداد محنت آباد حوادثین استفسار بیور - سنگز ، نه دلیلم بوّیله سفر دوشمانیمز ادا نصیب اولمه سون . طقوز آیدیر که قلعّه محاصره اولالی بیرداشینا رخنه ویریلمه یوب .

اول محاصره مزده دره خلوت تولکوییک مثالنده قزلباش بدمعاشنک اثری اصلاً ظاهر اولمه میش ایکن مترسار قوریلوب و نقبلر سوریلوب، حواله لر قالقوب، نئچه دفعه یوروشلر اولوب ، هر یورو شده نئچه بنک نفوس قاموقولی و سردن کیجید یگدن هلاک اولوب ، گوندن - گونه قلعّه ده اولان ملعونلار غالب و لشکر اسلام (عثمانلی قشونونا اشاره دیر غ . بیگدلی) مغلوب اولمغدن غیری نسنه باشار میوب، بوائناده شاه عجم (شاه عباسا اشاره دیر غ . بیگدلی) ظرفندن سردار اولان زینلخان دیمیکله (یعنی دگیلن) معروف بیرفته انگیزه غالباً بقرق بنک مقداری قزلباش بدمعاش حیلکار و نابکار ایله پیدا اولوب، اول دیاله صویوندان عبور بولوب، بیزیم طرفیمیزه کیئچوب، نئچه دفعه آلایلر باغلیوب قارالتی گوسترکن اوزره ایکن شاه عجم کندیدو ایله اوکن لشکر خونریزا ایله آباق - باباق گلوب، هئچ بیزیم طرفیمیزه ملتفت اولمایب ، بیر مقدار لشکر قلعّه ی مندلی اوزه رینه تعیین ایدیب ، قابوچی باشینی محمد آقا و جستانلو ، مصطفی پاشا و سایی معاولن لشکر

اسلامی قوت بازو ایله قلعه‌ی مذکور دن چیر دوب، کیمین محبوس ، کیمین طعمه‌ی شمشیر و کیمین کندوسی کیبی قزلباش بیدین ایله‌دی. بعده لك قلعه‌سی دیمیکله مشهور بیر قلعه دخی ایچینه اولن اهل اسلام تسخیر ایدنجه بو اخبار لاردن لشکر اسلام اوزرینه مهمّ عظیم مستولی اولوب، قاباقا جیقوب مقابله ادا مغه اولان- میدور دیو تدبیر اوزره ایکن بو محلّ شاه عجم خدم وحشی ایله بیزوم طرفیمیزه توجه تام ایدنجه ، سرداری اولن نابکار مذکور (زینلخانا اشاره‌دیر) سبق خدمت ایچون ، پیشرو لیکک ایدوب . دیاله صوئی اوزره جسر قورمق شروعنده ایکن ، صاحب سعادت (ترك سردارینا اشاره‌دیر) منع و دفعنه دیار بکر بیگلر بیگی سی مرادپاشا ایله اون بشر بنکک مقداری قوچاق ویگیت لر بیش الهی پاره طوب ایله کو- مذروب قضایا .

اول ملعون حيله‌کار (زینلخانا اشاره‌دیر) بیزدن چست و پرتوب جسری قوروب ، اوچ دورت بنکک مقداری قزلباش و لقامه نزول ایتمیش ایکن، بو طرفدن مرادپاشا یتیشوب طوب و تفنگک ایله موجود بولسونان قزلباشنک اوزرینه هجوم ایدونجه ، آنلر دخی بالضروره جنگه شروع ایدوب ، مابین ده‌بیر ایکی حمله کئچدی . حکمت الهی رجال الغیب قزلباشدن یکا اولوب ، خاک و باد و تیغ بران بیرله لشکر اسلامنک یوزین دوندروب ، الحاصل انهزامه علت مستقلة اولماغین خنگک مذکورده دیار بکر و قرمان و حلب و آناطولی سنجاقلرندن غنده برگزیده یگیت و ارایسه شهادت شربتیی نوش ایدوب مابقی سی تیغ زهر آلوده بیش الوب ، کیجه آرایاگیر مکله مراد پاشا بیر نئچه توابعيله یارالو - یارالو اردویه جان قورتا- روب گلدی . آندن صونگره پادشاه عجم کلوب دیاله صوئی ایله شطّ قارشان یرده جسر قوروب ، لشکری ننگک بیر مقداری بیزوم طرفیمیزه و بیر مقداری کهنه بغداد اکچوروب، اطرافیمزاقوردایینی صالوب ، گاه بو طرفده گاه او طرفده باس گوستروب .

الحاصل بیز بغدادی و قزلباش بیزی محاصره ایدوب یعنی طوبه‌دوتولموش

میمونه دوندوک، قلعه ایله جنگ ایله سک بویا نیمزدان قزلباش حواریو قزلباش ایله جنگ ایله سک انگه میزدن قلعه خلقی امتمزی کسر. آخر الامر لاعلاج اطرافیمیزه خندق کسوب طاپور ایلدوق. طاپوره دخی ملتفت اولمیوب نشچه دفعه طاپورو- موز اوزه رینه گلوب، آلایلار یغیلوب ماه شعبانک یگر می بدنجی گونی طاپورمز اوزه رینه یورش ایتک نیتیه گگدو کده، صاحب سعادت (عثمانلی سردارینه اشاره غ. بیگدلی) دخی لشکر اسلام آراسنداندا صالوب، صغیر و کبیر، آتلو و پیاده سی عموماً نفیر عام اصلوبی ینگچریدن غیری که مترسکرده قلعه مقابل دورموشلرایدی، قرشو جیقوب مقابل اولدوق، قوشلقدن ایکیندویه کن طوب و تفنگک آلتیداجنگک اولنوب، سردار لاری اولان زینل خان شدت ائدوب، همان طوب آلتیدایا ساییان قوردوغده ملاعین مذکور بو اشاره دهن بشارت نقاره لرینی دوگوب، صغیر و کبیر گوزقارالدیب، بالذات طوب و تفنگک مقید اولمیه یوب، بیرحمه ضرب ایلدیلر که، اگر کوه البرز اولسه اوکلرنده طار و مار اولوردی. ماحصل بوحمه ایله لشکر اسلامین (عثمانلی قوشونونا اشاره غ. بیگدلی) قلبینی قوله اوروب مدکلوسکبانیمیز طاپوردن دیشرو چقدنسه اکثری آت آباغی آلتیدایا مال اولوب اسپاهی طایفه سی میدانی دار گور دوکده صاحب سعادت (عثمانلی سرداری غ. بیگدلی) آلاینه، دخی دورمیوب، قرار لرینی فراره تبدیل و باشلریله صحرا و بیابانه دوشوب، طاپوریولون آزوب، اکثری اول گوندن برونایا پیدا اولوب، فلانجه مز منکوب و معکوسی پروانه ی بی پر کبی طاپورا پناه گتیریب قسورونمخ فراری ویردیگک بومر که دن سنکره صاحب سعادت، امراء عظام و کبراء ذوی القدر و الاحترام ایله مشاوره ایدوب قرار ویردیگک که بالذات بیردخی طاپوردن دیشره چیمه قه صرفمز یوقدور. همان قلعه محاصره سینه برک یاپوشوب شاید که قلعه ننگ قحط لاق ایله توکلدوب اما نه گتوره یوزدیو، بوامید ایله قلعه ننگ دورت یانینی احاطه ایتدوب، شاه عجم بوتدیریمیزه واقف اولنجه، بی پروا اوته گئجه کهنه بغداد طرفیه اونبش بنگ مقداری قزلباش کیچوروب، اوچ بنگک یوک بلکه آرتق ذخیره دیوه و قاطر

ایله قوش قلعه سی جوارینا یتوروب اشکر اسلام قوشولرینه غلوا یند گنجه دولتمزیار اولمیوب ، آنده دخی خیلی سکیانمزی شط صویونه توکوب و نئچه سی طعمه سی شمشیر اولوب، ماحصل قوشلوق وقتی ایدی که دیده ی بصیریمیز ایله مشاهده ایدر۔ دوک بو عظیم ذخیره وقوین، تایاغ و طاوغه دکین گمی لر ایله قلعه یه قوندی. اول اجلدن لشکر اسلامنک (ترك لشکرینه اشاره دیر غ . بیگدلی) بئلی بوکولوب بیر اغورده قلعه دن ناامید اولدوق . الهی کند و حال مزینه متحیر اوله دیوبوافرده فکر۔ لرده ایکن شاه عجم بو حوادثن خاطر جمع حاصل ایدوب قزلباش دورت یانمزنک یوللرین کسوب دیو بالذات شط و فراتدن حقا که برّو بکردن قوش اوچور میوب، ظالم قزلباشنک آتی آباغی آلتی شط و فرات کیبی صولر که هریری طونه صوئی طغیاننده دور بیر چای کیبی گورونمیوب، حله و کربلا و فلولجه و مسیب طرفلرینه آقینین صالوب، محلّ مذکور لرده لشکر اسلامنک سک و پاشاما منده آت و آت۔ اغلانی نامنده اولن جمله یکسان گورونوب، حله ده اولن اصلان پاشا و قابوقولی و عربی بیر طریقه تسخیر ایلدیلر که تقریرندن دیلر قاصر و قلملر کاسر دور۔ ماحصل مدت لردور که اردوی همایونه بیروقیه ذخیره گلمیوب، هر کیم اولدن بیر ذخیره چوق تدارک ایتدیه حالا کمین تتوب کسن صاتر۔ اردوموزنک او جوز لوغی بومنوال اوزره اولوبدور که ذکر ائدروز : بیر وقیه اون بیر غروشه، بیر وقیه یساغ ایکی غروشه ، بیر وقیه خرما بیر غروشه ، بیر کیله آرپا سکّز غروشه ، اتمکنک اوچ درهمی بیر آقچه ، واتنینک بیروقیه سی قرق آقچه ساتلور، اول نازک طبع جانلر که بغلوا بی نزاکت ایله بیرلردی ، شیمدی آت اتین گورنده صلوات گتور ور اولدولور اول ظریف جانلر مصری کتان بیزندن کونک گیمگک عار ایدر لردی شیمدی اسکی چادر بیزندن دیزه اینمز کونک لر ایله فرح کسب ایدر اولدولر . اول خودپسند دلاورلر که، قهوه خانه لرده قزلباش ایله مسریه دوزرلر ایدی، شیمدی ادنی سینی اوچ میل یولدا مشاهده ایدنده رستم زاله تشبیه ایدر اولدولر. اول قوچاق یگیت لر که قزلباشدن دویماق آلمق امید ایله گلورلر ایدی ، شیمدی کندو چادر

واسابلرینی قویوب آنجاق جانلرین قوتارماغ منت بیلور اولدیلر. اول منعم اکابر لر که گومش رختلو آنلره بینوب، فوجی ایله حمّامه گیدرلردی، شیمدی سمرلو ایشک گورنده تحسّر چکر اولدولر. اول اجلدن که اردومزنک دورت حصّه دن بیر حصّه سی آنجق آنلو در مابقی لشکر اسلام یاباق و پریشان قالوبدر. اگر بیرند و بیر ایله کوچملو اولثک یه ینگچری نثک اورنا سایشخانه سینى گوتورور وارنده جبّه خانه طوپچانه مزنک بیر فردینه ایله لبق ایدن وارهمین بوفکره قالمشوز که سلطان سلیمان دورندن بیرجکده و بصره ده انتقال ائدهن بالیمز و سنگ انداز طوپلری قلعه دوگمک ایچون گتور مشلر ایدی بویله یورته قویمعذن آل عثمانیه نام ننگ دور دیو صاحب سعادت بواندیشه ایله هلاک اولو بدر، نئچه دفعه یار دوم و خزینه ایچون مستقلاً آدملر گوندربلیشدر، بیرى نثک اثری اولمدی، بیلمنوز قزلباش الینه گرفتار اولدیلر، یوخسه سعادتلو خواندگار حضر تلى بالذات لشکر اسلامک طوماری بیر یوزوندک گوتورولمک ایستر همان معنی دور که ترکی لرده سویلنور که :

شعر

نه بغدادن نه بصره دن گلوروار

نه کندی عثمانلودن بیزه یار دوم وار

هله بو آیه دک خزینه و یاردوم گلسه اولاشیجغ احتمالی وارمدی. فاما بوندان بویله خواندگار حضرت لری بالذات گلسه امداد مزه یتمز، نه چونکه قضیه بومضمون اوزره دور. بیریا نمیز دیاله صویى بیر یانمیز شط امکنه فر شاه عباس او کمز بغداد مگر بیزه خدا دن اوله امداد. ماحصل کلام، آدم دن برى لوند امتلو گـردابه کیمسه دوشمش دگلدر. که بیزیم بو احوالیمیزه مطلع اوله، همروحم بویله فهم ایدروز که، شاه عجم هر تدبیر که، ایلدیه تقدیر ده موافق گلدو کی محضاً حضرت علی کرم الله وجهه کراماتی اثرندن اولدو کی شبهه یوقدور. بیلمنوز امام اعظم حضر تلى. بیزیم جهنمیزدن همّتی سست اولدوغی نه سببدن دور، یوخسه آنجق

کند و مرقد شریفی و روح لطیفی ایچون اول حضرتنک در گاهنه پناهه توجّه اید بدر .
بنم روحم بونکته زاره يتدو کده بو عجب کلماتی جهراً او قومیوب همان شیوهی
سر ابله که ما بینمیزده مخفی دور گذار ایده سز ، که خود بین لر وسواسندن سلامت
اوله آمین یا معین .

مخفی بیورو یلسه که اردو مزده بیر خسته لیق مستولی دور که ، بو ولایتنک آب
و هواسی قزلباشنک اگری قیلجی کبی کسمقده دور . ایچ آغریسی واستقساز حمتی
ونزله و مرگت مفاجا و بادسموم و بؤیله درد و بلالردن کبی سعادتلو باش گر کدور .
کیم بیر داخیجه اول جانبه جیقه همان یاران با صفایه سلامیمیزی يتوروب حلال لیق
دیلیه سیز . آخرت حقّی حلال ایتسونلر . الحکم لله الواحد القهار همان بو که شکر -
مزوار دور که بقیه عمری میزی امام اعظم ترابنده صرف ایلدوک ، یاران با صفایه
دخی باسره مکتوبلر یازوب گوندرمشوز . قصور یئرلرینه نظر ایتمسونلر . انجق
اولدی زیرایر سطر یازیجه دشمن گلدی دیو اوچ دورت دفعه اور کوندیلیق واقع
اولور . ظالم قزلباشنک ایسه گوزی لشکر اسلامی شوئله آلوبدور که ، قوردقویونه
سکر دور کبی طاپوروموز اوزرینه سکر دوب تاخند قمزنک اطرافندا کسه کدورجه
گئجه لر اوغروسو وچه گوندوزلر دوغروسو مدتلر دور که گئجه لر فانوسلر ابله اردو -
موزنک آراسنی کسوب روز گاریمیز بیله کچیر . نه بیلمزدن قورشاغمزی چوزه
بیلوروز ونه الومزدن یرافیمیزی . ایکی الومز بیر باشه قالوبدور . حال میزی الله دان
غیری کیمسه بیلمز . مشروحاً تحریر اولونسه یوز بؤیله مکتوبدا صیغمز حقاً کسه ،
مصیبت روز محشر بو گونلریمیزنک پرستگی اولمز دخی سنی بونک قیاس ایده سیز .
والسلام . »

ترجمه‌ی نامه از نگارنده است

بحضور روح پرفتوح جناب عزّت مآب مصلی چلبی کامیاب . بسا ادعیه‌ی

خالصانه و محبت صمیمانه و بسا سلام‌های مودت آیین و تقدیم مراتب بی‌پایان صمیمیت، اعلام محبانه می‌نماید. اگر لطف فرموده و شمه‌ای از حال ابن‌دعاگویان جو یا شده باشید. بحمدالله وجود نابودمان در دایره‌ی صحت موجود و شب و روز بدعاگویی وجود با سعادتان مشغول و مشتاق زیارت و دیدارتان می‌باشیم. از درگاه جناب مسبب‌الاسباب خواستاریم که دیدار شریفان را فراهم فرماید. آمین بحرمت سیدالمرسلین.

اما بعد از حوادث این سفر بغداد بیداد و محنت آباد استفسار فرموده‌باشید، چه بگویم که چنین سفری شوم بدشمنان هم نصیب نگردد. در ظرف این نه‌ماه که قلعه در محاصره می‌باشد. حتی به یک سنگ قلعه نیز رخنه‌ای وارد نشده است.

در آغاز محاصره مان بنا به مثل مشهور «دره که خلوت شد روباه یک می‌شود» هنوز که اثری از وجود قزلباش بد معاش نبود و آنها ظاهر نشده بودند. نقب زن‌ها گمارده شده، مترسرها نامه‌ها نوشتند، سربازان چندین بار به تکت پرداختند. اما در هریک از این تکه‌ها، عده‌ی زیادی که از سروجان گذشته بودند هلاک گردیده، قلعه‌نشینان ملعون پیروز شدند و لشکر اسلام^۱ (اشاره به ارتش عثمانی غ. بیگدلی) غیر از مغلوبیت کاری از دستش بر نیامده است.

در این اثنا از طرف شاه (اشاره بشاه عباس است. غ. بیگدلی) عجم نیز سرداری فتنه‌انگیز بنام زینلخان با چهل هزار سپاهی قزلباش بد معاش و حيله‌کار و نابکار به میدان قدم گذاشته، از آب دیاله گذشته، بطرف ما پیش آمده، آرایش نظامی ترتیب داده خودنمایی نموده است. در دنبال وی شاه عجم شخصاً بالشکری خونریز قدم بقدم پیش آمده، اصلاً بوجود ما توجهی هم نکرده، قسمتی از ارتش خود را بسوی قلعه مندلی فرستاد، لشکریان قزلباش قابسوجی باشی محمد آقا و جستانلو، مصطفی پاشا و دیگران را با عساکر پادگان آنجا از قلعه بیرون راند،

۱ - مؤلف نامه ترکان عثمانی را فقط لشکر اسلام و مسلمان می‌خواند. مسلمانی قزلباشان را نفی

شماری را دستگیر، شماری را طعمه‌ی شمشیر و تعدادی را نیز مثل خودشان قزلباش بی‌دین کردند.

بعد از آن، قلعه‌ی مشهور به «لک‌قلعه» سی را به محاصره در آوردند. قلعه - نشینان اسلام را تحت فشار بسیار سخت قرار داده، بر آنها مستولی شدند. این احوالات تأثیرات روانی شدیدی بوجود آورد، موجب ترس و وحشت عمیق گردید.

هنوز پادشاه عجم بطرف ما توجه نکرده بود که سردار نابکار مزبور (اشاره به زینلخان) برای سبقت جستن در خدمت‌گذاری پیش‌دستی نموده، بر روی آب دیاله شروع بساختن جسر نمود. صاحب سعادت (اشاره به سردار عثمانی غ. بیگدلی) برای دفع و جلوگیری وی فرماندهی مرادپاشا پانزده هزار نفر از سرداران رشید و برگزیده را با چند عراده‌ی توپ به مقابله فرستاد. آن ملعون حيله‌گر (اشاره به زینلخان) زودتر از ما، با چالاکی و توانایی جسر را برپا کرده، قریب سه‌چهار هزار نفر قزلباش از آن عبور داد. در این اثنا مرادپاشا به آنجا رسید. با توپ و تفنگ آغاز به‌جوم کرد. جنگ سختی میان طرفین در گرفت، اما از حکمت الهی خاک‌وباد و شمشیر به لشکر اسلام روی آورده و رجال‌الغیب بقزلباشان یاری نموده است.^۱

الحاصل در این نبرد سهمگین که سبب منهزم شدن گردید، جوانان برگزیده‌ی هنگ‌های دیار بکر، قرامان، حلب، آناطولی و غیره شربت شهادت نوشیده، طعمه‌ی تیغ بی‌دریغ گردیدند. تا این که بکمک سیاهی شب پاشای زخمی ما با باقی‌مانده‌ی سپاه جان‌شان را نجات داده و آمدند.

پس از آن‌هم بفرمان پادشاه عجم در محلّ تلاقی آب دیاله و شط جسری بزرگتر ساختند. تعداد کثیری از ارتش قزلباش بطرف اقامت مسا سرازیر شدند.

۱ - معلوم می‌شود در حین جنگ طوفان شدیدی به نفع ایرانیان وزید و عثمانیان را از تحرّک

تعدادی رانیز راهی بغداد کهنه نمودند. در اطراف ما گرگ بازی در آورده از هر طرف هجوم کرده، بجان ما افتادند.

الحاصل ما بغداد را و قزلباش ما را محاصره کرد، یعنی ما فی المثل به - میمونی که از هر طرف بتوپ بسته شده باشد تبدیل گردیدیم. اگر با قلعه بجنگیم از عقب قزلباش می زند، اگر با قزلباش بجنگیم از روبرو قلعه نشینان دمار از روزگارمان در می آورند. ما سرانجام بدین نتیجه رسیدیم که اطراف مان را خندق بکنیم و تقسیم بندی کنیم. لیکن قزلباشان بخندق و تقسیم بندی ما اصلاً توجه نکرده، متناوباً مورد حمله قرار می دادند.

نهایت فرمان صاحب سعادت (سردار عثمانی) روز بیست و هفتم شعبان بسا اشتراك کلیه ینی چری ها و مترسلین و هر که در آن جبهه بود از صغیر و کبیر از پیاده و سوار از مستحقظین و غیره و غیره آماده بجنگ شدیم. از سپیده دم تا عصر با توپ و تفنگ بجنگ بی امان پرداختیم. لیکن سردار قزلباش زینلخان به توپ و تفنگ ما اعتناء نکرده، فرمان شیپور به پیش داده با سماجت تام و آتش شدید آن ملاعین به هجوم پرداختند و فرمان زینلخان نقاره های بشارت بصدادت آمد. اصلاً بتوپ و تفنگ ما توجه نکرده، با چنان حمله ی به ما تاختند که اگر بکوه البرز می کردند زیرورو می گردید.

الغرض در نتیجه ی این هجوم، قلب لشکر اسلام شکافته گردید. اکثر عقب - نشینگان و فراری ها زیر سم اسبان قزلباشان له و لگد کوب گردیدند. چون صاحب سعادت (سردار عثمانی) اوضاع را چنین دید دیگر مقاومت را جایز ندید فرار را برقرار ترجیح داد.

از میدان جنگ به مقر خود در اطراف قلعه ی بغداد باز گشتند و از ضرب شست قزلباشان تعدادی از واحدهای (تابور) جنگی نیز راه گم کرده، بدشت و بیابانها افتادند و ناپدید شدند. بقیه السیف مانند پروانه های بال و پر شکسته بفرار گاه آمده تصمیم بمحافظت خود گرفتیم.

پس از این نبرد صاحب سعادت (سردار عثمانی) با امراء عظام و کبراه ذوی القدر والاحترام مشاوره نمود و تصمیم گرفتند از طرف ما دیگر از سنگریبرون آمدن ممنوع باشد. کار ما عجالتاً همان محاصره‌ی جدی قلعه‌ی بغداد باید باشد که شاید در نتیجه‌ی قحطی که بقلعه‌نشینان روی آورده تسلیم گردند.

شاه عجم از این تدبیر ما آگاه شد. بدون پروا شب بعد پانزده هزار قزلباش بقلعه‌ی کهنه‌ی بغداد گسیل داشت. سه هزار بار بلکه بیشتر خواربار بوسیله‌ی شتر و قاطر بحوالی «قوش قلعه‌سی» رسانده بجوار «کهنه قلعه» وارد شدند. سپاهیان ما که برای مقابله بجلو رفتند، از طرف قزلباشان منکوب گردیدند و خواربار و دیگر لوازمات و مهمات آنها بمقصد رسید. در این میان بسیاری از عساکر اسلام را بشطّ انداخته یا طعمه‌ی شمشیر آبدار ساختند. هنگام سپیده بود که ماها با چشم خودمان سر ازیر شدن سورات و مایحتاج را «بکهنه قلعه»ی بغداد ملاحظه نموده، نشستن کشتی‌های پراز ارزاق و مهمات را برأی العین مشاهده نمودیم. با این عمل بکلی کمر اسلام شکست، از تصرف قلعه چشم پوشیدیم و ناامید گردیدیم. شاه عجم از این عملیات آسوده خاطر گردید.

ما از هر طرف در محاصره‌ی قزلباشان قرار گرفتیم، آنجا دیگر مرغ نمی-توانست بال و پر باز کند، پای اسبان قزلباش ظالم همه جارا در نور دیده بود. رودخانه‌های بزرگی مانند شطّ و فرات در زیر سم اسبان ارتش قزلباش مثل یک رود کوره هم جلوه نمی نمود. بزودی آفت‌ها خودشان را بشهرهای حله و کربلا و فلوجه و مسیب و سایر خواهند رسانید. فرماندهان لشکر اسلام و عساکر بنی چری در چشمان آنان حقیر جلوه کرده، اصلا نپاشا، قاپوقولی و عرب را در حله طوری مفتضحانه دستگیر نمودند که قلم از شرح و تحریر آن صحنه عاجز و زبان از تقریر آن ورطه قاصر می باشد.

ماحصل دیرزمانی است که به اردوی همایون يك وقیه^۱ دخیره نرسیده است.

۱ - وقیه - مقیاس وزن است. در آن تاریخ واحد وزن ترکان عثمانی بوده است.

اگر کسی از سابق اندك تدارکی دیده بود ، حالا طوری زندگی می کند و الا حق حساب از دست در رفته است. مظنه ارزاق اردومان فعلاً بدین منوال است که شرح می دهم :

يك وقیه آرد يك فروش^۱ ، يك وقیه روغن دو فروش ، يك وقیه خرما يك فروش ، يك کیله^۲ جو هشت فروش ، سه درهم نان يك آقچه^۳ ، يك وقیه گوشت چهل آقچه و سایر آری آن نازك طبعان که باقلاوا را با ناز و تنعم می خوردند ، اکنون گوشت اسب را با سلام و صلوات میل می نمایند: آن ظریف تنان که، پیراهن پوشیدن از کتان مصری را نمی پسندیدند، حال پیراهنی کوتاه تا بالای زانو از کهنه چادری کرباسی را بغنیمت می شمارند. آن خودپسند دلاورانی که افراد قزلباش را در قهوه خانه ها بهیچ نمی گرفتند، حال اگر یکی از ضعیف ترین شان را از مسافت سه میلی ببینند رستم دستانش می شمارند. آن پهلوانان دروغین که بحساب قزلباشان ثروتمند شدن می خواستند، اکنون چادر و اسباب خود را گذاشته، جان خودشان را برداشته، در میروند. آن اکابر منعم، که با اسبان زین و برگ نقره کوب به حمام می رفتند، حال آرزوی يك خر به گل فرو رفته را می نمایند. از تمام اردوی اسلام فقط يك چهارمش سوار و بقیه پیاده و سرگردان و پریشان می باشند. توپهای سنگین، جبهه خانه ها و توپهای سنگ انداز که از دوران سلطان سلیمان برای قلعه کوبی ببصره آورده شده بودند در اینجا جا گذاشتن ، برای آل عثمان ننگ و عار نیست؟! ... این فکر و خیال کمی نمانده که صاحب سعادت (سردار عثمانی) را بهلاکت برساند. بکرات بوسیلهی فرستادگان از مرکز تقاضای نیروی انسانی و مالی نموده است. ولی تماماً بی پاسخ مانده است. آیا این فرستادگان بدست قزلباشان اسیر و گرفتار شده اند؟! یا این که شخص حضرت خواندگار سعادت مند شخصاً می خواهند طومار

۱ - فروش - واحد پول .

۲ - کیله - ظرفی برای اندازه گیری غلات مانند سطل .

۳ - آقچه - واحد پول آن روزگار در عثمانی .

لشکر اسلام را از روی زمین بردارند . شعر زیر امروز کاملاً 'وصف الحال ماست :

شعر

نه از بصره نه از بغداد کسی می آید

و نه از دولت عثمانی بما یاری خواهد شد

اگر تا پایان همین ماه پول و نیروی کمکی برسد احتمال نجات و خلاصی هست، و گرنه بعداً اگر خود خواندگار هم بیاید به امداد ما نمی تواند برسد. برای این که هم اکنون ما در شرایطی هستیم که یکطرف مان آب دیاله و دیگر طرف مان شط است . اگر از خداوند تعالی امدادی به ما نرسد، شاه عباس از بغداد دست بردار نیست .

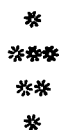
ماحصل کلام از زمان آدم کسی به چنین گردابی نیفتاده است. شاه عجم هر کاری که می کند مطابق تقدیر می آید. در این جا محض از کرامات و توجهات حضرت علی (ع) کرم الله وجهه نیز باید یاد کرد. نمی دانم این امام اعظم نسبت به ماها چرا کم توجه است. یا این که آنها با پناه بردن بمرقد شریفش این گونه مورد توجه قرار گرفته اند. روح من که باین مقام نمیرسد. قهر ا طول کلام نمی دهم، بگذار آنچه که میان ما در این خصوص ها مخفی و مستتر است همچنان بماند، تا از وسواس خودبینان در سلامت باشیم. آمین یا معین.

این را مخفی نگه دارید که در این اواخر يك بیماری در اردویمان بظهور پیوسته است که مثل آب و هوای این منطقه یا شمشیر تیز فلباشان برنده است یعنی با دردهای داخلی ، استسقا ، نزله و مرگ مفاجا و سموم و دردهایی امثال اینها درگیریم . یک سعادت و اقبال می خواهد که شخص بتواند بار دیگر به آن صفحات برگردد. به یاران با صفا سلام مارا رسانده، از آنها حلیت طلب کنید. بحق آخرت حلالمان نمایند، الحکم لله الواحد القهار. جای شکرش باقیست که یک حصه از عمرمان را در خاک پای امام اعظم سپری ساخته ایم ... به یاران با صفا مکتوبها نوشته

و فرستاده ایم ، بقصوراتشان توجّه نفرمایند. چون که در نوشتن هر سطری با خبر رسیدن دشمن مواجه بودیم و سه چهار بار دلهره می گرفتیم . چشم قزلباشان ظالم چنان لشکر اسلام را نشان کرده که، مانند گرگی که بگوسفند هجوم می کنند، حمله می کنند . اغلب شبها به سنگرهايمان ميريزند و با فانوس در وسط ما می گردند . روزگارمان بدین سیاق می گذرد . نه می توانیم کمرمان را از میان باز کنیم و نه می-توانیم سلاحمان را از دستان بر زمین بگذاریم. دو دست داریم که به يك سرمان بکوبیم . غیر از خدا کسی از حال ما خبر ندارد ، اگر مشروحاً نامه بنویسم در صد چندین مکتوب هم نمی گنجد. حقاً که مصیبت روز قیامت پارسنگ مصیبت های امروزه مان هم نمی شود. دیگر احوالات را خودتان قیاس بکنید. پایان.

مترجم ، مؤلف اثر

از مضمون این نامه ی تاریخی و از محتوای این گزارش کوتاه و لسی بسیار استادانه و ماهرانه علاوه بر این که وضعیّت جبهه جنگ و اوضاع فلاکت بار روزگار پیریشان ارتش عثمانی، بیچاره گی ، دلهره گی ، دست پاچگی و بی سروسامانی آنان و شب و روز در انتظار شکست و مرگ و فنا بودن و غیره و غیره لیاقت ، رشادت، جلالت ارتش ایران بویژه کاردانی و توان سردار سپاه قزلباش زینلخان بیگدلی شاملو نیز از نظر دشمن معین و مشخص است. دشمن بارها از توان حربی، دانشی و تجربه و لیاقت و شجاعت و جسارت وی سخن گفته ، در حقیقت نیز مؤلف نامه که خودش نیز شخص کاردان ، آگاه و واقف بر اوضاع احوال جبهه بوده ، مردی حقیقت بین و حقیقت گو بوده است. آنچه را که مشاهده نموده و آنچه که بر صحنه ی زور آزمایی سایه افکننده بوده ، همراه طابق النعل و بالنعل دیده و نوشته است. در این صحنه پردازی نقش هر کس را بنحوی که از عهده بر آمده مشخص و معین نموده بویژه زینلخان شاملو را قهرمان واقعی و تصمیم گیرنده ی قاطع و برنده ی کل نبرد تشخیص داده است. و همیشه از دست وی ناله سرداده و گاهگاهی نیز نفرین نموده و ناسزا گفته است.

تقدیر شاهانه از خدمات زینل بیک بیگدلی شاملو

زینل بیک بیگدلی شاملو در سالیان دراز خدمت ، در سفر و حضر خود از هیچ گونه فداکاری ، جانبازی ، میهن پرستی ، ایران دوستی دریغ نداشته همیشه و در همه جا با سرافرازی و پاکبازی گوی سبقت را از همگان ربوده است. وی نیز مانند نیاکان خدمتگذارش در روبرو شدن با حوادث و رویارویی با دشمن و انجام کارهای مهم و خطیر چنان با جانبازی و جوانمردی و جسارت رفتار می کرد که همیشه رضای خالق و مخلوق را جلب می نمود. او هرگز فریفته ی جاه و جلال ، مال و منال نبوده ، بخوبی می دانست که وارث و نماینده ی یک ایل خدمتگذار و یک نسل پاکباز کهن سال و عالیمقدار کشور است که در طی تاریخ قرون و اعصار جز راه بزرگی و درستی و مردانگی ، رشادت و قهرمانی ، جانبازی و پاکبازی نه پیموده ، جز این پیشه ای نداشته اند.

او می دانست که منسوب به نژادی است که دودمان صفویه را پرورانده ، شکوفانده و بارور ساخته است. بدون هیچگونه چشم داشت و تمنای جاه و جلال ، منصب دنیا ، هوسکهای جهانی و مقام ، سروجان خودشان را صادقانه در اختیار ایران و مرشد کامل گذاشته و تسلیم بوده اند. او می دانست علایق و روابط معنوی و مادی خاندان بیگدلی و سلسله ی صفویه و افراد این دو خاندان با خون و جان پیوند خورده ، با عشق و پاکبازی معنوی و محبت صادقانه ی متقابل ممزوج و آمیخته است. باشیر در درون شده با جان بدر رود.

او می دانست که شاه اسماعیل صفوی در ۱۶ سالگی بسا تاجلوبیگم دختر عابدین بیک بیگدلی شاملو که پدر دورمیش خان بیگدلی شاملو هم هست ازدواج

نموده و شاه طهماسب و سایر زاد و ولد این دودمان شیخوخت و ارشاد از این مادر شیرزن و قهرمان بوجود آمده است.

او می‌دانست که صفویه خواهان یک ایران به تمام معنی مستقل و آزاد و آباد و نیرومند می‌باشند و از صمیم دل می‌خواهند مرزهای کشورشان را از هرگونه تجاوزات بیگانه حفظ و حراست بنمایند.

او می‌دانست که از شرق اوزبیکها و از غرب عثمانی‌ها و از شمال روس‌ها بخاک پاک میهن مقدس ما چشم طمع دوخته، بارها بیبانه‌ها و عناوین مختلف و غیر جدی به مرزها و سرزمین‌های ما تجاوز نموده‌اند. و او می‌دانست که در هنگام این تجاوزات پدران وی در صفوف مقدم قتال جای گرفته، تا پای جان برای نجات و عظمت ایران عزیز کوشیده‌اند. و دشمن متجاوز زبون را یا کشته و یا از مرزهای وطن بیرون رانده‌اند و مردانه بر سر جایشان نشانده‌اند. او نیز همین وظیفه‌ی مقدس پدرانش را عمل نموده است. چنان‌که منشی مخصوص شاه عباس اسکندر بیک ترکمان سبب تلطیف و قدردانی و نوازش زینل بیک بیگدلی شاملو را چنین مرقوم می‌دارد:

«... و نواب همایون اعلی به فرخی و فرخندگی در خطه‌ی دلپذیر اشرف بکامیابی و عشرت‌پیرایی می‌گذرانیدند. و گاهی به نشاط شکار پرداخته، باز بلندپرواز هوس را در اوج کامیابی به پرواز در آورده، انتظام بخش عالم شوق و خرمی بودند. در آنجا زینل بیک بیگدلی در ازاء خدمات و جانسپاری‌ها که در ایلچی‌گری هندوستان و مردانگی‌ها که در سفر بغداد بظهور آورده بود، سزاوار تربیت و مستحق عاطفت بود، به رتبه‌ی بلند ایالت و خانی و منصب ارجمند ایشیک آقاسی باشی‌گری (وزیر دربار غ، بیگدلی) سرافراز گردیده و پایه‌ی قدر و منزلتش بلندی یافت و الکاری که اقطاع علی‌قلی خان شاملو بوده باو شفقت شد.»^۱

این علی‌قلی خان بیگدلی شاملو دومین علی‌قلی خان از طایفه‌ی بیگدلی می‌باشد

که بنوبه‌ی خود یکی از سران و سرکردگان کاردان ولایت و معتمد شخص شاه‌عبّاس بوده و همیشه مورد توجه و اعتماد. چنان‌که اسکندر بیک منشی ترکمان در ذکر وقایع مهم سال ۱۰۴۶ درباره‌ی شخصیت وی یک شناسنامه کوچک تصویر می‌نماید و می‌نویسد:

«... از ملازمان درگاه که در این سال ارتحال نموده به‌عالم بقا شتافتند، آقاییک دیوان‌بیگی بود. وی از ملازمان علی‌قلی خان بیگدلی شاملو دیوان‌بیگی بود و از ظهور اهلیت و کاردانی در سلك ملازمان درگاه درآمده در هنگام غیبت علی-قلی خان به نیابت او دیوان‌بیگی می‌بود. در اودئیل (۱۰۳۶ ه. ق. غ. بیگدلی) که عساکر منصوره بسرکردگی قورچی‌باشی به‌غزای گرجستان و دفع عصیان و طغیان گرجیه مأمور شدند. چون علی‌قلی خان در این سال فوت شد او حسب الامر سرکرده قشون و لشکر علی‌قلی خان گشته به یساق گرجستان رفت و در هنگام معاودت اوایل این سال (۱۰۳۷) در راه مریض شده از دنیا رحلت کرد.»^۱

یکی از متأخرین و موّرخینی که درباره‌ی زندگانی و دوران سلطنت و جنگ‌ها و پیروزی‌ها و سیاست داخلی و خارجی شاه‌عبّاس کبیر ملاحظاتسی بیان نموده و آثاری نشر نموده است ژنرال سرپرسی سایکس انگلیسی از خاورشناسان امپراطوری خون‌آشام بریتانیای کبیر می‌باشد. وی در کتابی که بنام «تاریخ ایران» نوشته و متأسفانه مورد استفاده و علاقه‌ی الهامانه‌ی پاره‌ای از موّرخین و مؤلفین قرار گرفته، بر حسب مأموریتی که داشته در حقایق تاریخی به تحریفات و ساخته‌کاری‌های فراوان راه داده و کتاب را مطابق منافع و مصالح کشور متبوع خود تألیف و منتشر نموده است.

بنظر نگارنده تمام خاورشناسان بیگانه جاسوس و زیانکار بوده‌اند. مثلاً مؤلف کتاب «تاریخ ایران» از روی اغراض سیاسی و مصالح مشخص از آن همه سرکردگان و فرماندهان و سران و سیاستمداران و دولتمداران دولت صفوی بویژه

در دوران سلطنت پربار شاه عباس اول (۹۸۵ تا ۱۰۳۸ ه. ق) خیلی بندرت وبا کمال خست و اکراه نام می برد و بر روی کارهای بزرگ خود شاه عباس نیز پرده می کشد. و می پوشاند. در عوض به موضوع بی اهمیت و ناچیز «کناره گیری موقت شاه عباس اول در سال یکهزار هجری برابر با ۱۵۹۱/۲ میلادی جلوه‌ی مخصوصی داده، با آب و تاب تمام به رخ تاریخ و جهانیان می کشد و این عمل نابخردانه را مخصوصاً مورد توجه قرار می دهد و بزرگ می نماید.

در بیشتر فصل های کتاب از نام خادمین و سرکردگان و بزرگان دولت صفوی و میهن پرستان و جنگجویان دلیر و قهرمان ایرانی نامی نمی برد، همراه دست نسیان و فراموشی می سپارد وزیر عنوان های عمومی و الفاظ تشریفاتی بیاناتی کوتاه می نماید، با آنکه خود او معترف است که دوران سلطنت شاه عباس در سرتاسر ایران مردان نام آور و فرمانروایان بزرگ تقدیم جوامع بشریت نموده است و بنا به گفته‌ی خود او :

«... سلطان سلیمان در ترکیه، چارلز پنجم و الیزابت در اروپا از معاصرین شاه عباس کبیرند و گویی قرن نهم و دهم هجری (شانزدهم و هفدهم میلادی) برای پروردن و میدان دادن بشهریاران و فرمانروایان بزرگ از یک برتری و رجحان ویژه برخوردار بوده است.» با این وصف خود از اظهار نام و جلوه گر ساختن کردار سران و سرکردگان بویژه دوران شاد عباس بیش از اندازه خست بخرج داده از اظهار خدمات و جلالت آنان خودداری می نماید. مثلاً در فصل زیر عنوان «تجدید تشکیلات ارتشی ایران» حتی از یک نفر سردار و سرکرده‌ی نامدار و خدمتگذار ایرانی و افسران و فرماندهان ارتش شاه عباس اسمی نمی برد. به گفته‌ی تار-های عمومی و یاوه سرایی می پردازد. اما از چپ و راست نام های میسیونرهای مثل ربرت شرلی ها، آنتونی شرلی ها، ملکم ها و این قبیل دلّالان و فرستاده شده گان بیگانه را تکرار در تکرار برده، کوشش و تلاش می نماید که به رخ خواننده تاریخ بکشد که این گونه دلّالان جهانگرد و میسیونرهای اجنبی گویا مظهر فعالیت و سمبل

سیاست و تاریخ ایران بویژه در روابط شرق و غرب بوده‌اند. و با کمال «حسن نیت» به ایران و مردم ایران خدمت نموده‌اند و صفحاتی درباره‌ی آنان سیاه می‌نماید. و مطالبی راست و دروغ بهم می‌بافد. تأسف در این است که این لاطایلات او جدی تلقی گردیده، بدون کوچکترین توجه بمقاصد این گونه‌میسو نرهای معاصر و اسلافشان مورد قبول واقع شده، در تواریخ و آثار شواهدی از آنها می‌آورند. سید محمد تقی فخر داعی گیلانی بدون ملاحظه تنقیدی اثر ژنرال انگلیسی مذکور را عیناً بزبان فارسی ترجمه نموده، تحویل جوانان ایران می‌دهد و آن‌همه افتخارات اجدادمان را زیر سرپوش و مه‌غلیظ سیاست مششوم و پلید استعماری انگلستان غارتگر و حيله‌گر می‌نماید. خاین، خادم ایران معرفی می‌شود.

ترجمه‌ی گفته‌ی آنتونی شرلی درباره‌ی وجود و شخصیت شاه عباس کبیر که از طرف سرپرستی سایکس در «تاریخ ایران» آمده است و برای سرگرم ساختن اغلب ایرانیان این نوشته را در تاریخ خود آورده است:

«... اندامش چنان برازنده است که گویی نقش‌بند صنع که می‌دانسته است وی را برای چه کاری نامزد خواهد کرد، همه‌ی تناسب و جمال و قوت و چابکی را به‌وی عنایت کرده است. رنگ گندم‌گون و چهره‌ی مردانه‌اش بیشتر بر اثر نوازش آفتاب تیره گشته است، او را قلبی بزرگ و شاهانه است. خرد و دلاوری و گشاده‌دستی و مدارا و بالاخره حق پرستی از صفات ممیزه اوست.»^۱

مؤلف تکمله‌ی «روضه‌الصفا»^۲ نیز درباره‌ی باره‌ای از سرکردگان ایل جلیل بیگدلی مطالبی ارزشمند درج نموده است، از آن جمله در باره‌ی محمد بیگ

۱ - تاریخ ایران. تألیف ژنرال سرپرستی سایکس. ترجمه‌ی سید محمد تقی فخر داعی -

گیلانی. جلد دوم، چاپ سوم تهران ۱۳۲۳ خورشیدی. ص ۲۶۳.

۲ - هدایت رضا قلیخان طبرستانی ضمن تألیف آثار متعدد، سه جلد نیز در تکمیل «روضه‌الصفا» می‌خواند شاه مشهور پهمیرخواند نوشته است و آنها عبارت از جلدهای

بیگدلی و برادرش قپلان^۱ (قاپلان) خان می نویسد:

«... قبل از تسخیر قلعه‌ی دَمْدَم اعتمادالدوله به فجاه^۲ درگذشت و محمد- بیک بیگدلی شاملو بسرداری معین شد. بعد از مدتی بتدریج قلاع پنجگانه بتصرف درآمد. ... امارت و دارایی ارومی به قپلان خان برادر محمد بیک بیگدلی مفوض شد. و از حدود سارو و قرغان و گاووردلی و سلماس در تحت امر قپلان خان بیگدلی درآمد.»^۳

رضاقلیخان صحنه و میدان جنگ زینل خان بیگدلی شاملو با خلیل پاشا سردار روم و عاقبت کار او را چنین تصویر می نماید:

«... چون دولشکر روبرو شدند، دلیران طرفین اسب جلادت به میدان تاختند. دلیران ایران از کثرت رومی و قلات قزلباشیه اندیشه کرده، صرفه‌ی خود را در جنگ مغلوبه و حمله‌ی شمشیر دانستند. به یکبار تمام یوزباشیان و قورچیان قاجار، افشار، شاملو و اینانلو بسرداری زینل خان بیگدلی از جانب دست راست شمشیرهای کج از نیام بر آورده، بالاتفاق بقانون قزلباشیه «الله-الله» گویان اسب انداختند و تیغ افراختند، بهر که رسیدند، زدند و بهر چه زدند، بریدند... از حمله‌ی قزلباشیه رومی متزلزل و منقلب گردید، شکستی فاحش در سپاه روم افتاد که نتوان گفت، و امرایی گرفتار شدند که نتوان نهفت، از جمله حسن پاشا بیگلربیگی ارض روم و سرعسکر آن مرز و بوم... و سرش را بنزد زینل خان آوردند.»^۴

در جنگ دیگر که منوط به پایان کار زینل خان نیز می باشد چنین می نویسد:

«... به امر شاه صفی صفوی خلف بیک و زینل خان شاملو را که به منصب سپهسالاری منصوب شده بود، با سپاهی عدو بند و گروهی ظفر مندر وانه عراق عرب نمودند،

۱ - قپلان یا قاپلان - پلنگ.

۲ - فجاه - نا آگاه، بفتا، دفعتاً، مرگ ناگهانی، سکت. فرهنگ معین.

۳ - روضة الصفاء. جلد هشتم. ص ۱۶۵.

۴ - همان کتاب. جلد هشتم. ص ۱۷۷.

موکب ظفر کوکب پادشاهی نیز نهضت فرموده، همدان را مخیم خيام فلک احتشام ساختند. فوج فوج لشکر دریا موج بمدد قلعه گیان بغداد روانه شدند. چون زینل خان سپهسالار شنید که سردار رومیّه وارد کردستان شده، فوجی- را بگرفتن قلعه‌ی مریوان مأمور کرده، از راهی سخت و عقبانی^۱ صعب، سپاه را حرکت داده، در راه مشقت بسیار بدانها رسید. چون بدان دیار رسید، عساکر رومیّه بنگاه خود را مضبوط و مستحکم کرده، بمقابله پرداختند، و رزمی پیوسته شد که، شمشیرها تا قبضه لعل رنگت و ترکش‌ها خالی از تیر و خدنگ گزیدند. بعد از کرب و فرّ انهم در لشکر زینل خان سپهسالار در افتاده، روی بفرار نهادند. چون لشکر شکسته بهمدان در رسید و بر شاه معلوم شد که زینل خان سردار در آن رزم خلاف حزم بکار برده، بقتلش اشاره شد و او را ریز-ریز کردند.^۲

۱ - عقبه- گردنه، راه سخت کوهستانی، راه دشوار در بالای کوه، عقبات جمع آن.

۲ - همان کتاب. جلد هشتم. ۱۸۲۰.

نقل از تاریخ عالم آرای عباسی ج ۲
سال ۲۲ جلوس شاه عباس اول

محمد بیك (اول) بیگدلی شاملو و شاه عباس کبیر

یکی از سرداران بزرگ و از معتمدان حضور شاه عباس اول محمد بیك بیگدلی است. نامبرده و برادرانش سارو سلطان و قبان سلطان بیگدلی شاملو از بزرگان ایل جلیل بیگدلی شاملو بوده و از نخستین سال‌های سلطنت شاه عباس کبیر از ملتزمین رکاب و مقرّبین درگاه وی بوده، در سفر و حضر همراه و مشاور شاه صفوی بوده‌اند. با ارائه چند مثال و آوردن شواهدی از تواریخ به اثبات مدّعی خود می‌پردازیم:

اسکندر بیك منشی می‌نویسد:

«... سارو بیك بیگدلی برادر مقرب‌الحضرت محمد بیك بیگدلی، علی‌باشارا گرفته، آورده، حضرت اعلیٰ بنظر عنایت و التفات در وی نگریسته، از غایت مروت جبلی او را دل‌داری بسیار داده، خاطرش را بوفور عواطف خسروانه از مکاره و آسیب زمانه اطمینان بخشیدند.»^۱

درباره‌ی قبان سلطان می‌نویسد:

«... قبان سلطان بیگدلی شاملو حاکم کاورود و سارو بیك که چهار صد کس.

داشت و خلیل سلطان که سیصد نفر بودند، بمرآغه رفته به محمد پاشا جلای پیوندند. و قبادخان مکرری حاکم مراغرا بخود ملحق ساخته، از آنراه بولایت کردستان تا دیار بکر بروند، هر یک از امراء اکراد اظهار ایل و انقیاد نموده، با مردم خود بدیشان ملحق گردیدند، به او، الکاء و عشیرت او متعرض نگردند. هر کس مخالفت ورزیده، سر از اطاعت و متابعت قزلباش پیچید، اول بدفع او، نهب و یغمای ایل و عشیرتش پرداخته، الکاء او را متصرف شده، به امراء جلای دهد.^۱

«... در محاصره‌ی قلعه‌ی دُم‌دُم نیز قپان سلطان بیگدلی بسرکاری توپ و خدمات توپخانه تعیین شده، بعد از فتح قلعه مزبور اموال و اسباب قلعه بغازیان تقسیم... ایالت و دارایی الکاء رومی به قپان‌خان برادر مقرب‌الحضرت محمد بیگ بیگدلی تفویض یافته و مبلغ سه‌هزار تومان زر نقد بضروریات قلعه دُم‌دُم و مدد خرج غازیان ملازم او شفق شد.»^۲

مؤلف «عالم آرای عباسی» خود محمد بیگ بیگدلی را چنین معرفی می‌نماید: «... محمد بیگ بیگدلی که از عظامای طایفه‌ی شاملو و مقربان بساط عزت بود بضبط اموال ملک بهمن و بدست آوردن قلاع و فرزندان او مأمور گردید. روانه آن صوب شده، به نیروی دولت قاهره، قلعه‌ی لاریجان و دشمنکور را که در حصانت و محکمی شهره‌ی آفاق است، بتصرف در آورده اموال ملک بهمن را از نقود و نفایس اموال و تفنگ و اسلحه و یراق قلعه و اسباب ایالت و بزرگی بحیطه ضبط در آورده، با اتباع و اولاد و فرزندان بدر السلطنه‌ی قزوین آورد.»^۳

«... بعد از انتظام مهم قرا باغ، همّت و الانهت به تسخیر قلعه‌ی لُوری و تفلیس و تومانوس مصروف گشته موکب اقبال متوجه آن حدود شد و چون احسانباد محلّ نزول اردوی شکوه گردید، بنوعی رعب و هراس در دل‌های مستحفظان قلاع

۱ - جلد دوم عالم آرای عباسی سال ۲۲ جلوس شاه عباس اول ص ۷۸۲.

۲ - جلد دوم عالم آرای عباسی سال ۲۴ جلوس شاه عباس اول ص ۷۹۷.

۳ - همان کتاب و همانجا.

مذکور استیلا یافته بود که خیال مخالفت و قلعه‌داری در مخیله هیچکس نمی‌گنجید. نخست محمد پاشا قزاق‌ر حاکم قلعه‌ی لُوری که تاغایت در راه دولت‌خواهی رومیّه ثبات‌قدم ورزیده مطلقاً از جاده‌ی متابعت آن‌قوم عدول و انحراف بجایز نمی‌داشت. بی‌اختیار کسان معتمدی بپایه‌ی سریر اعلیٰ فرستاده، بتوسط محمدبیک بیگدلی شاملو که از خاص درگاه بود، عرض استکانت و بندگی نموده، زبان اعتذار بکلمه‌استغفار گشاده و عرضه داشت نمود که اگر عفو شهریار کامکار شامل حال این خاکسار گشته بجزایم سابق مورد عفویت نگردد. سر قدم ساخته، بخاک‌پابوسی آن‌درگاه می‌آیم. چون صدق‌قول او معلوم شد، بمواعید شاهانه نوید دادند. و او مژده بخشایش یافته داخل اردوی معلّی شد. منظور نظر عنایت و عاطفت گشت، و بخلاع فاخر دی‌شاهی از تاج و کمر مرصع و زین مرصع و سایر تشریفات و ترفیقات معزز و مباهی گردید. و کلید قلعه‌ی لُوری را بمنسوبان درگاه سپرده، از جانب اشرف رأساً بجهت محافظت قلعه و ضبط توپخانه و یراق تعیین یافت. چون خاطر انور از قلعه لُوری جمع شد، نهضت همایون بجانب تفلیس و تومانوس تصمیم یافت.^۱

شاه عباس بعضاً محمدبیک بیگدلی شاملورا بعوض خود بوظایفی می‌گمارده مشارالیه بعنوان نایب‌مناب او مشاغل و مأموریت‌هایی را عهده‌دار می‌گردید. مثلاً به‌احوال‌ت‌زیرین در گرجستان توجه فرماید:

«... از سوانح آن ایام که در اثناء نهضت همایون بطرف گرجستان اتفاق افتاد، قضیه‌ی فوت گرگین‌خان ولد (سمیون‌خان) والی کلار تیل است که جمعی از معتمدان آن سلسله بدرگاه جهان‌پناه آمده، از آن واقعه اخبار نمودند. حضرت اعلیٰ آمده‌ها را نوازش فرموده، لوار صاب‌خان پسر او که در آن وقت چهارده ساله بود بجای والد بحکومت ملک موروث و لقب ارجمند فرزندی سربلندی یافت احکام شفقت آمیز و خلّاع‌فاخره جهت او و مخدّرات استار آن سلسله ارسال داشته، از زمره مقربان بساط اقدس محمدبیک بیگدلی شاملو را بدان صوب فرستادند، که

پرسش بازماندگان کرده ، بشفقت وعاطفت شاهانه مطمئن و امیدوار گرداند. و او حسب الامر موده، در همان چندروز از گرجستان عودت نمود، اکثر امیرزاده ها و اوز- ناوران گرجی همراه او پیاپی سریر اعلی آمده بسعادت آستان بوس سرافراز و بروابط خاص ممتاز شدند.^۱

در هنگام محاصره ی قلعه ارومیه که اعتمادالدوله شخصاً فرماندهی قزلباشان- را داشت، بواسطه ی عارضه کسالت فوت نمود. برای جلوگیری از هرگونه حوادث ناگوار شاه عباس فوراً «مقرب الحضرت محمدبیک بیگدلی شاملو را که از نزدیکان بساط قرب و منزلت بود، بمظنه آنکه مبدا از فوت اعتمادالدوله اختلالی در امور قلعه گیری روی دهد، بجانب ارومی فرستادند، که به اتفاق امراء اخلاص پیشه ی درست اندیشه در تسخیر قلعه اهتمام نماید . انشاءالله»^۲

کار آیی و توانایی جنگی محمدبیک نیز فوق العاده است :

«... محمدبیک بیگدلی شاملو که بسرداری منسوب گشته بود، رسید و امراء عظام سابق و لاحق و قورچیان از سرحدّ اجتهاد شروع در کار کرده، در اندک روزی سیمه ها از طرف بالا و پایین بدیوار و بروج رسیده ، بضرب توپهای سنگ انداز تزلزل در بنیان بروج افتاده، رخنه ها پدید آمد. و از طرف بالا دلیران قلعه گشاهجوم آورده ، دو سه برج را متصرف شدند . از طرف غربی سیمه پیر بوداغخان نیز بسا غازیان ترکمان بیای مردانگی بر بروج قلعه که پسر بزرگتر امیرحان بحراست آن قیام داشت صعود نمودند. و محافظان از مصادمه عاجز شده، دست از آن باز داشته بقلعه ی بالا گریختند. کس نزد محمدبیک فرستاده ، التماس نمودند که او با غازیان شاملو بقلعه در آمده ، او را از حسن خان و لشکریانش که فیما بین خونها ریخته شده و از ایشان خایف است صیانت نماید و او را با پسران و منتسبان بسلامت بدرگاه معلی برساند.»^۳

۱ - همان کتاب، همانجا .

۲ - عالم آرای عباسی جلد دوم، سال ۲۴ جلوس شاه عباس اول.

۳ - تاریخ عالم آرای عباسی . جلد دوم سال ۴۴ جلوس شاه عباس اول ص ۱۶۰ .

محمدبیک که درس انسانیت و نیک اندیشی را به ارث برده بود ، با تسلیم شدگان از روی انصاف رفتار نمود. اجازه نداد که خون آن جماعت ریخته شده و هدر برود. درباره‌ی آنها گرفتن تصمیم قطعی را به اختیار خود شاه عباس نهاد. چنانکه مؤلف «عالم آرای عباسی» می نویسد :

« ... محمدبیک جمعی را بمحارست اهل قلعه مأمور ساخت ، که احدی متعرض خانه های اکراد نکرده و امیرخان را بمنزل خود آورده و خیمه و خرگاه بزرگی جهت ایشان علیحده نصب کرد. حسن خان و امراء را طلب داشت، که آمده با امیر خان ملاقات نمایند ، و در باره‌ی آن جماعت بدانچه صلاح دولت قاهره دانند عمل شود. خود بابرادران امیر خان درقا نشسته بلوازم میزبانی قیام داشت.»^۱ پس از برطرف شدن فتنه : « ایالت و دارایی الکاء ارومی بقیان خان بیگدلی شاملو برادر مقرّب الحضر محمدبیک بیگدلی شاملو تفویض یافته و مبلغ سه هزار تومان زر نقد جهت ضروریات قلعه‌ی دُم‌دُم و مددخرج غازیان ملازمان شفقت شد، و مقرر شد که از حدود ساروقزغان و گاورد و سلماس همگی امراء و حکام بجار و بلجار او حاضر گشته از سخن و صلاح او بیرون نروند.»^۲

در سال ۲۶ سلطنت شاه عباس اول محمدبیک بیگدلی شاملو وفات می نماید: مؤلف «عالم آرای عباسی» حادثه را چنین بقلم آورده است:

« ... دیگری از متوفی های سال بیست و ششم جلوس شاه عباس اول محمدبیک بیگدلی شاملو است که از مقرّبان بساط اقدس و مجلسیان اشرف بود ، که در مازندران بیمار شده . حکیم سلمان شیرازی معالج او بود، امّا بمعالجی او عمل نمی نمود ... پرهیز نمی کرد ، رفته رفته مرض روی به اشتداد نهاد ، تا آنکه دراول زمستان بجهان جاویدان شتافت. حضرت اعلی از عواطف خسروانه متوجه تکفین و تجهیز گشته، نعش او را بمشهد مقدّس فرستاده و در روضه‌ی متبرّکه مدفون گردید

۱ - همان کتاب و همانجا.

۲ - تاریخ عالم آرای عباسی . جلد دوم سال ۲۶ جلوس شاه عباس اول.

و در پرسش و نوازش بازماندگان نوازش بظهور آوردند.^۱

اسکندریك تر کمان می نویسد :

« ... مشارّالیه صاحب ثروت و مکنت بود، املاکی که داشت وقف خیرات

کرده بود. چون فرزندی نداشت، متروکاتش حسب الارث شرعی برادر اعیانی او

حیدرسلطان ایشیک آقاسی حرم علیّه تعلق گرفت.^۲

طبق نوشته ی اسکندریك تر کمان:

« ... حیدرسلطان بیگدلی شاملو ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه در

دارالسلطنه ی اصفهان بدان خدمت اشتغالی داشته، در این سال (سال ۳۲ جلوس

شاه عباس اول) مریض گشته، بعالم بقا پیوست. منصب ایشیک آقاسی باشی گری حرم

علیه عالیّه به ابوالقاسم بیك ایو اوغلی آبدارباشی که او هم از اویماق شاملو بود

واگذار گردید.

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی سال ۳۷ جلوس شاه عباس اول.

۲ - همان کتاب، همانجا.

شاه عادل را کند در زندگی حق کامیاب
هم پس از رفتن بماند نام نیکش جاودان
فهم زین توصیف او تاریخ او را کن «دبیر»
که ز باب داد وی عباس شد جنت مکان = ۱۰۳۸ هـ . ق دبیر تفرشی

وفات شاه عباس اول

شاه عباس کبیر نوروز ۱۰۳۷ هـ . ق را در کاخ عباس آباد ، قصبه‌ی اشرف
مازندران ببرگزاری مراسم باشکوه جشن نوروزی پرداخت . چون شخص شاه در
وجود خود آثار ضعف و ناتندرستی احساس می کرد ، بنا بگفته ی اسکندر بیگ
منشی ترکمان:

« ... در آن ایام چون بنور ولایت و ارشاد، پرتوانگیز ضمیر انور شده بود
که ، عنقریب از این دارفانی رفتنی، و بزودی از این وحشت سرا گذشتنی است.»^۱
با همگان روی خوش نشان داده ، از طریق مهربانی و شفقت بر آمد. ولی چون مانند
همه‌ی خودکامگان و مستبدان تاریخ تمام اولاد ذکور خود را از بین برده بود، تصمیم
گرفت ابوالنصر سام میرزای هیجده ساله خلف صفی میرزا را بر ولیعهدی برگزیند .
منجم باشی مولانا مظفر جنابدی نیز با مولانا مراد مازندرانی در این باره بمشورت
نشسته ، حتی مولانای مذکور تفال از قرآن کرده و آیه‌ی مساعد آمده بود. هنوز
ولیعهد جوان از اصفهان بمازندران حرکت نکرده بود که واقعه‌ی وفات شاه عباس

اول در تاریخ شب بیست و چهارم شهر جمادی الاولی سال ۱۰۳۸ هـ. ق هنگام طلوع صبح روی داد و در این موقع عده‌ای از سرداران و سران و سرکردگان قزلباش حضور داشتند که می‌بایست ترتیب کفن و دفن شاه عباس و مراسم تاجگذاری ولیعهد جوان را فراهم سازند که صاحب «تاریخ عالم آرای عباسی» در این خصوص چنین می‌نویسد:

«... زینل خان ایشیک آقاسی باشی بیگدلی شاملو و سایر اعیان که در پایه‌ی سریر سلطنت مصیر بودند متوجه امور دولت گشته، خواص و عوام را از ولیعهدی شاهزاده‌ی عالمیان آگاه گردانیدند. جمیع خلفا و صوفیان و مریدان و معتقدان این دودمان ولایت‌نشان که در پایه‌ی سریر اعلی بودند، فرمان مرشدکامل را بجان و دل پذیرفته، بقدم اخلاص و انقیاد پیش آمدند و وثیقه در بساب تفویض ولایت عهد و سلطنت و پادشاهی آن نوباودی بوستان اقبال که نشانه‌ی از آن اشارت با بشارت بوده باشد در قلم آورده عیسی خان (قورچی باشی و یکی از پدرزهای شاه عباس) و زینل خان و جمیع اعیان و طالبان سلسله‌ی علیّه صفویه چنانچه وثیق پیرمیریدی این سلسله است تلقی به اذعان کرده، بخطوط و مهور مسجل گردانیده، مصحوب محبعلی بیگ لله‌ی مشهور را که از سفیدریشان معتمد این درگاه است بدارالسلطنه‌ی اصفهان بخدمت شاه و شاهزاده‌ی جهانیان فرستادند. و در این مصیبت عظمی که روی داده بود دیده‌ودل را بدین بیت مشهور تسلی دادند:

که گر نوروز سلطانی رود باد

گل صدبرگ سوری را بقا باد .^۱

جنازه‌ی شاه عباس را تا کاشان حمل و برای جلوگیری از هرگونه اتفاقی جنازه را موقتاً و بطور امانت در مزار امامزاده حبیب بن موسی با تشریفات لازم مدفون ساختند، سران و سرکردگان قزلباش و صوفیان با ارادت ولیعهد جوان را با «توره و آیین مقرر صوفیان دودمان صفویه بر تخت سلطنت و قالیچه‌ی ارشاد که

که میراث آباء و اجداد عظام جنت مقام است متمکن گردانیده شرف پای بوسی یافتند.^۱

با پیچیدن طومار زندگانی شاه عباس اول و روی کار آمدن ولیعهد جوان ابوالنصر سام میرزا بنام شاه صفی در دربار و دولت صفویه یکک تبدلات بنیادی بوجود آمد. آن دوران شکوه و عظمت شاه عباسی سپری گردید. چنانچه مشاهده گردید در سرتاسر دوران شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول و سلطان محمد و در طول تمام دوران حکمرانی و جهانبانی بعدی این سلاطین زمام امور اکثراً در دست سران و سرکردگان و دولتخواهان بیگدلی شاملو بوده و در تمام کارهای کشوری و لشکری خدمات و لیاقت و شخصیت آنان در درجه اول و در مرحله کمال بوده است. و اسکندر بیک منشی تر کمان درزیر سرلوحه ای بنام «اسامی ارباب مناصب» که شاغلین مقامات بالای لشکری و کشوری دوران شاه عباس بوده اند ارائه می دهد و می گوید:

«... بعد از وقایع متنوعه و واقعه ای غم اندوز حضرت گیتی ستانی (اشاره بمرگ شاه عباس کبیر غ. بیگدلی) که به تحریر پیوست لازم دید که اسامی سامیه ای ارباب مناصب عالییه زمان دولت آن حضرت را که منتظمان کارخانه ی سلطنتند، از امراء نامدار و صدور عالی مقدار و وزرای ذوی الاقتدار در ذیل این کتاب مستطاب نامی و صحیفه ی گرامی مرقوم قلم وقایع نگار گردانند. و چون از امراء ذیشان ارباب رأی و تدبیر و اصحاب قبضه و شمشیر و برگ و بار دوحه ی فرمانروایی اند و در میان این طبقه خانان بلندقدر عظیم الشان هستند طرداللباب اسامی کل امراء از خانان و سلطانان خرد و کلان در ذکر تقدیم افتاد.

ذکر امراء عظام گرام زمان قوای گیتی ستانی

چون بسیاری از اعظم این طبقه ی جلیله در زمان فرخنده نشان آن حضرت

چنانچه در متوفی‌های هر سال رقم نگارش یافته جهان فانی را بدرد کرده بعضی به اجل طبیعی و بعضی در معارك كارزار بعالم بقا پیوسته بودند، جمعی را که در حین ارتحال آن حضرت در قید حیات بودند نود و دو نفرند که در دو دفعه مرقوم می‌گردد.^۱

شاملو

اول طایفه‌ی جلیله‌ی شاملو که سردفتر اویماقات قزلباشند و از ایشان در این عهد هفت نفر رتبه‌ی امارت داشتند:

۱ - زینل‌خان بیگدلی که در عوض علی‌قلی‌خان^۲ بیگدلی ایشیک آقاسی‌باشی و حاکم ری گشته بحسن خدمات و ظهور اهلّیت و تربیت از آن حضرت یافته بسیار معزز و مکرم و بین‌الافاخم و الاقران محترم بود.

۲ - حسن‌خان ولد حسین‌خان که از اویماق شاملو است از امراء ذیشان و بجای پدر بیگلربیگی خراسان است.

۳ - محمدزمان سلطان که حاکم غور و بعضی محال خراسان است.

۴ - فضلی سلطان حاکم بالامرغاب.

۵ - حق‌ویردی سلطان عربگیرلو از امراء آذربایجان است و خود عربگیرلو داخل شاملو است.

۶ - نقدی سلطان نلقاص که امیر نلقاص و داخل شاملو است.

۷ - گوندوغموش سلطان بیگدلی که با خیل و حشم خود در طواق کرکوک می‌بود، و در سفر اول بغداد شاهی سئون شده، بخدمت اشرف آمده، رتبه‌ی سلطانی یافت و از مواضع آذربایجان تیولات متفرقه دارد.^۳

۱ - یعنی فقط آنهایی که در هنگام وفات شاه عباس زنده بوده‌اند.

۲ - این‌خان علی‌قلی‌خان دوم است و علی‌قلی‌خان لله شاه عباس و حاکم هرات نیست که در سال ۹۹۷ ه. در هرات بقتل رسید.

۳ - تاریخ عالم‌آرای عباسی ... ۳ . ص ۱۰۷۹ .

پاره‌ای از مورّخین، صاحب‌منصبان ارتش و رؤسای دربار شاه‌عبّاس را بنام دولت صفوی بشرح‌زیر ذکر نموده‌اند:

۱ - اعتمادالدّوله - که بمنزله نخست‌وزیر امروز بود و درحقیقت بعد از شاه شخص شاخص دوم در کشور شناخته می‌شد .

۲ - قورچی‌باشی - فرمانده سوارکاران و این شخص را بلقب «رکن‌الدّوله» نیز می‌خواندند که بعد از اعتمادالدّوله بزرگترین رجل دولت و بالاترین امیردولت صفوی بود، درحقیقت ریاست و ریش سفیدی همه طوایف قرلباش با وی بود. او که مسئله‌ی موجب و قبول و ترفیعات و دیگر امورات قورچیان را حلّ و فصل می‌کرد. مسئولیت تمام این قبیل امور را بعهده‌ی خود داشت و نزدیکترین شخص بشاه بشمار می‌آمد.

۳ - قوللر آقاسی - فرمانده غلامان شاهی .

۴ - ایشیک آقاسی‌باشی - مسئول تشریفات دربار ، مسئول نظم و ترتیب مراسم بار و شرفیابی‌ها و تعیین جای کسان در مجالس آنهایی که اجازه جلوس داشتند بادر نظر گرفتن مقام و منزلت و رتبه و شئونات آنان.

۵ - تفنگچی‌باشی - فرمانده تفنگداران و سرپرست سپاهیان مسلّح بسلاح‌های آتشین .

۶ - دیوان‌بیگی - رئیس دیوان قضایی ، رئیس نظارت بر امور دادگستری و کلیه‌ی قوانین حقوقی و جزایی.

۷ - توپچی‌باشی - فرمانده توپخانه.

اما درباره‌ی حکام ولایات و بیگلربیگی‌ها و افسران ارتش و غیره بعداً مفصلاً معلومات ضروری را خواهیم داد.

جُبادارباشیان

«... در سال فرّخ جلوس همایون آیین طرازنده اورنگ اقبال که زینل‌خان

سپهسالار وکیل السلطنه و راتق فاتق امور سلطنت بود، شاه نظر بیک شاملو باین منصب ارجمند سربلندی داشت. بعد از وی عرب بیک آغزیوار اوغلو شاملو که جَبّادارباشی و قایم مقام او گردیده بعد از فرّخ خان چون مشارالیه به افسر ایالت ولایت شیروان سربلند، و عربخان بیگلربیگی شیروان گردید حاجی بیک برادرش باین خدمت نمایان محسود اکفا و اقران شد. پس از فوت وی ابوالفتح بیک عمزاده وی بروی کار آمد و بمنصب جَبّادارباشی گری سربلند شد. تا آخر زمان خاقان رضوان مکان باین خدمت نمایان ممتاز و سرفراز بود.^۱

چنانکه در «ذیل عالم آرای عباسی» اشاره می شود :

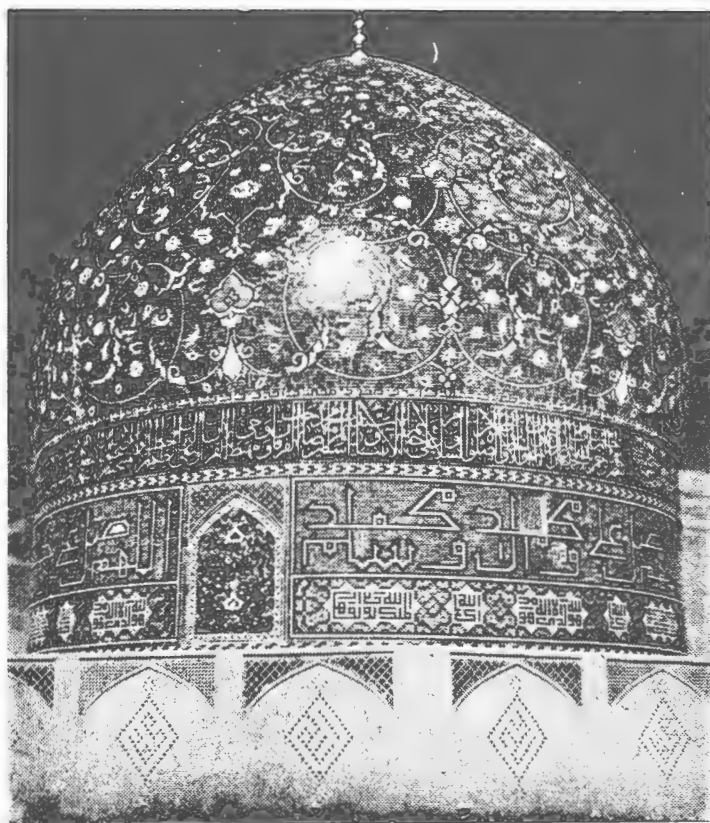
«... بنابر آنکه حسب فرمان قضا جریان بسرکاری حاجی بیک جَبّادارباشی برادر عربخان بیگلربیگی مملکت شیروان از توپهای آتش فشان کوههای گران بساحل دریای روان زاینده رود و اطراف خیابان باغات ارم نمود.»^۲

شخصیت و سجایای شاه عباس

استاد نصرالله فلسفی مؤلف کتاب گرانقدر پنج جلدی «زندگانی شاه عباس اول» گرچه بیک کینه توزی ناحق و بدبینی ویژه درباره ی ترکان ایران علی الخصوص در حق سران و سرکردگان و سرداران ترک تبار ایرانی وطن دارد و در نوشته های خود تا آنجایی که برایش ممکن بوده، خواسته است که از شخصیت، مقام، منزلت، شوکت، و بزرگی آنان بکاهد. همیشه بدبینانه درباره ی آنان سخن گفته، پارا از دایره ی امانت نویسندگی و تاریخ نگاری بیرون نهاده، تنگ نظری نموده است. ولی شخصیت، رشادت، صداقت، بزرگواری، کارآیی، خدمات، فداکاری و میهن پرستی این سرداران نه بعدیست که بتوان به آنها لطمه زد. بلکه شخصیت و خدمات آنان به اندازه ای اعلا و والا بوده است که تمام تلاش جناب فلسفی هارا بی اثر ساخته، ملاحظات مغرضانه ی

۱ - ذیل عالم آرای عباسی. ص ۲۷۹.

۲ - همان اثر. ص ۱۹۶.

۱ صفان - گنبد مدرسه چهارباغ

آنان را باطل کرده است زیرا مقام و خدمات آنان اظهر من الشمس است، و پوشیدن آفتاب باکاه گل امکان پذیر نیست.

مثلاً وقتی که مؤلف تاریخ «زندگانی شاه عباس اول» می‌خواهد از شخصیت و سجایای ذاتی و جبلّی او صحبت نماید و می‌خواهد از مربیان و الله‌های وی نام بیاورد، از خدمات سرداران ترك تبار نه این که اسمی نمی‌برد و قدردانی نمی‌کند و عوض این که بنویسد که اگر شاه عباس نیز در تحت تعلیم و تربیت لله‌گان و مربیانی از نژاد دیگر قرار می‌گرفت شخصی ضعیف و بی‌اراده و ناتوان و ترسو بار می‌آمد و هیچ کاری از پیش نمی‌برد. او مغرضانه چنین می‌نویسد:

«... شاه محمد خدا بنده پدر شاه عباس مردی سست اراده، ملایم طبع، درویش خوی، نازک دل، رامش جوی، وارسته و بی‌کفایت بود. ولی شاه عباس چون از کودکی از پدر و مادر جداگشته، دور از نفوذ اخلاقی پدر و محروم از نوازشها و ملاطفت‌های مادرانه زیر دست مردان درشت‌خوی، و خودسر و حادثه‌جوی و جسوری مانند علی‌قایی خان شاملو (همان شخصی که مردانگی او شاه عباس را از مرگ نجات داد، غ. بیگدلی) و مرشدقلی خان استاجلو تربیت شده بود، برخلاف شاه محمد آهن‌دل، مستبد، پرتحمل، با اراده، بیرحم، سختگیر و قدرت‌جوی بی‌ار آمد.»^۱

حتّی مؤلف پای از دایره‌ی انصاف بیرون نهاده، همه‌ی ارتش قزلباش را که مؤسس و بنیانگذار ایران نوین و سلطنت خاندان صفویه بودند بیاد فحش و ناسزا گرفته، مغرضانه و غیر عادلانه نتیجه‌گیری معکوس و غیر جدّی و ساختگی می‌گیرد و بدنباله سخنانش چنین ادامه می‌دهد:

«... از آغاز جوانی شنیده و شاهد بود که آنچه پس از مرگ شاه طهماسب بردولت صفوی گذشته و می‌گذشت از خیانت و خودرأیی و نفاق و بی‌اخلاصی سرداران قزلباش است. شنیده بود که چگونه سران قزلباش عمّش حیدر میرزا

را با کمال قساوت و بی‌پروایی سربریدند و چگونه بفرمان شاه اسماعیل دوم تمام شاهزادگان صفوی را از خرد و بزرگ کشتند. می‌دانست که اگر همان سرداران عمّ دیگرش شاه اسماعیل را مسموم نکرده بودند، پدر و برادرانش نیز کشته می‌شدند، و سرپرست مهربانش علی‌قلی خان شاملو خون خود او را نیز ریخته بود. (ناجوانمردی مؤلف را نگاه کنید اگر علی‌قلی خان می‌خواست که می‌کشت).

شنیده بود که چون مادرش با خیره‌سری و خودرأیی سران قزلباش مخالفت کرد، چگونه او را با کمال بی‌شرمی از آغوش شوهرش بیرون کشیدند و خفه کردند... از اسرار مرگ برادر بزرگش حمزه میرزا آگاه بود و می‌دانست که چگونه سرداران بدنهاد قزلباش او را بدست دلاک بی‌سر و پایی کشته بودند.^۱

آقای فلسفی بعقیده‌ی شما دلاک حقّ دفاع از ناموس و شرف خود را ندارد؟! و باید تسلیم تمنّیات پست و هوس‌رانی اشراف شده، دم‌زنند؟!... زهی تصوّر باطل!...

آقای فلسفی شما خوب می‌دانید که غازیان قزلباش شاه اسماعیل سه ساله را با خود از زندان شیراز بگیلان بردند تا چهارده سالگی کودک یتیم را پرورش دادند. تعلیم و تربیت نمودند، سپس او را بسلطنت رساندند..

آقای فلسفی شما خوب می‌دانید که شاه اسماعیل دوم چه شخصیت پلید، ناپاک، فاسد اخلاق و نااهل بود. برای تجاوز بحقوق و حدود و ناموس دیگران و دیگر مسائل اخلاقی و ناپاکی ذاتی خود بقتل رسید. و سزاوارقتل بود.

آقای فلسفی شما بمرگ این جانی بالذات تأسف می‌خورید و از وی دفاع می‌نمایید؟!... اما راجع بقتل حمزه میرزا که با آب و تاب اظهار نگرانی می‌نمایید. آقای فلسفی شما می‌دانید که حمزه میرزا نیز مانند شاه اسماعیل دوم بر سر عمل منافی عفت و ناپاکی مقتول گردید.

آقای فلسفی شما مازندرانی و از اهالی سوادکوه هستید و آگاه می‌باشید که مادر شاه، عباس نیز اهل مازندران است، اینجا به تعصب هم محلی بودن از زنی که حتی شوهرش را به پیشیزی نمی‌گرفت غیر منصفانه و طرفگیرانه دفاع می‌نمایید. در صورتی که مسایلی که بشخص وی نسبت می‌دهند از لحاظ شرعی و عرفی حقاً واجب‌القتل بوده است،

ما همه‌ی این ملاحظات غیر منطقی و غیر علمی و مغرضانه‌ی آقای نصرالله فلسفی را ناشی از بدبینی و بدخواهی او نسبت به ترکان ایران زمین دانسته و بر این پنداریم که بتحقیق از طرف ترکان ایران باو صدمه‌ای رسیده بوده که تا این اندازه بدگوی و بدخواه آنان می‌باشند و الا این قبیل مسایل که از جانب ایشان مرقوم شده، ربطی با حقایق تاریخی ندارد. و محصول تراوشات و احساسات غرض آلود و دشمنانه است. آقای فلسفی! اگر قزلباشی نبود ایران بهم نبود. و شیخ آقا قزلباش در ایران روح دارد.

آقای فلسفی در صفحه ۱۶۳ همان کتاب با اشاره بشاه عباس اول می‌نویسد: «... آنگاه برای آنکه در خاندان صفوی نیز کسی که مدّعی پادشاهی بتواند شد باقی نماند، پسر عمّان و برادران خود را بشرحی که خواهیم گفت کور و محبوس کرد ... و کار بیم و تشویش و نگرانی‌ش به آنجا رسید که بفرزندان عزیز خود نیز گمان بدبرد. و از ترس اینکه مبدا سرداران قزلباش چنانکه شیوه‌ی دیرینه‌ی ایشان بود، بر یکی از پسرانش گرد آیند و آنچه را که او خود بر پدر روا داشته بود، بروی روا دارند، پسران را به اندک بهانه و بدگمانی ... یا کشت یا کور کرد، بطوریکه هنگام مرگش پسر که جانشین او بتواند شد نداشت. و ناگزیر نوه خود سام میرزا فرزند پسر بزرگش صفی میرزا را به ولیعهدی برگزید.»

آقای فلسفی شما که خود بقساوت، خودپرستی، جاه‌طلبی، بدبینی و خون‌آشامی شاه عباس با این حدّ و اندازه آگاهید و می‌دانید که حتی به پسران خودش رحم نکرده است، پس چرا سرداران فداکار و رشید و میهن پرست قزلباش را می‌خواهید بدنام

ولکهدار به سازید؟! حیف نیست که مورّخ از راه راست و انصاف و عفت قلم منحرف و خارج شود؟! و بر خادم و صادق و درستکار و ایرانمدار تهمت بزنند. گناه شاه عباس خودکامه یا دیگران را بر گردن آنها بگذارد؟! این است معنی تاریخ نویسی شما؟!!

آقای نصرالله فلسفی اگر قزلباش نبود امروز ایرانی به این شکل و اندازه و استقلالیت و ملیّت و دین و مذهب شیعه و معتقدات و کیش و آیین موجود نبود.

ناسپاسی و کفران نعمت شایسته‌ی جوانمردان و حق پرستان نیست، نبوده و نمی باشد. آیا مزد آن همه جانفشانی ها، شمشیرزنی ها، مردانگی ها و قربانی دادنها، ناسزا گفتن است؟! ملت قدردان و حق شناس ایران خود خاین را از خادم تشخیص می دهد. ارزش هر کسی را آنطوریکه شاید و باید می داند. تاریخ حقیقی نیز داور با انصاف و دادپروری است. پداوری سزاوار خواهد نمود.

زینل خان بیگدلی شاملو سپهسالار ارتش ایران و ایشیک آقاسی باشی دربار شاه عباس پس از مرگ وی نیز با همان راه و روش مردانه و صداقت و شهامت صوفیانه در خدمت جانشین وی شاه صفی کمر بخدمتگذاری بسته و در صلح و جنگ، در کارهای کشوری و لشکری با صداقت و شهامت انجام وظیفه می نمود. پیر شده بود ولی مثل جوانها همیشه آماده خدمت و جان نثاری بود.

در این هنگام یعنی در زمان دولت شاه صفی که سلطان عثمانی خواستار بازپس گرفتن بغداد و دیگر شهرهای از دست داده‌ی بین النهرین است، و بار دیگر آتش جنگ و جدال بین سپاهیان ایران و روم برافروخته می گردد. زینل خان سردار فاتح بازم در رأس سپاه ایران قرار گرفته، با دشمنان ایران پنجه در پنجه می افکند و مانند گذشته خارچشم بیگانگان می گردد:

«... زینل خان سپهسالار پس از اطلاع از رفتن خسرو پاشا بشهر زور بمحلّ

ماهیدشت آمد تا اگر سپاهیان عثمانی از شهر زور خارج شدند، سر راه آنها را بگیرد.^۱ و شکست‌های پی‌درپی بقشون عثمانی وارد سازد.

زینل خان در سرتاسر جبهه‌ی غرب کشور در برابر سپاهیان عثمانی باتوان فوق‌العاده‌ای فرماندهی و رهبری می‌نماید. کما فی السّابق شکست‌های پی‌درپی به ارتش عثمانی وارد می‌آورد، تا کار به آنجا می‌رسد که سلطان مراد شخصاً برای اشتراك در جبهه و بقصد سرپنجه نرم کردن با سپاه قزلباش و تسخیر آذربایجان و عراق عرب روانه‌ی شرق می‌گردد.

«... شکست‌های پی‌درپی ارتش عثمانی در بین النهرین و قفقاز و آذربایجان، سلطان مراد را بر آن داشت که خود بشخصه برای جبران مافات فرماندهی ارتش عثمانی را در جبهه‌ی ایران بعهدہ بگیرد و با این قصد پس از تجهیز قوا با سپاهیان بی‌شماری بقصد تسخیر آذربایجان روانه ایران گردید.»^۲

لیکن در سایهٔ دلاوری‌ها و همت جنگاوران ایران بسرفرماندهی زینل خان بیگدلی شاملو و حسین خان بیگدلی شاملو سران سپاه قزلباش، پس از چندین زد و خورد و زور آزمایی سرانجام دشمن پرمدها و مغرور بزانو درمی‌آید. ناچار بتقاضای صلح مجبور می‌گردد:

«... سلطان مراد چون در این هنگام بیمار شده بود و توقف را در جبهه‌ی جنگ میسر ندید، بشاه صفی پیشنهاد صلح کرد. مصطفی پاشا صدراعظم خود را برای مذاکره در بغداد گذاشته به استانبول مراجعت نمود... مذاکرات طرفین سرانجام منجر بعقد معاهده‌ی ذهاب گردید (۱۰۴۸ ه. ق. = ۱۷ مه ۱۶۳۹ میلادی) و همین معاهده بود که به اختلافات و محاربه‌ی یکصد و پنجاه ساله دولتی ایران و عثمانی پایان بخشید.»^۳

۱ - تاریخ نظامی ایران. جنگهای دوره صفویه. دکتر خانیبا بیانی. تهران ۱۳۵۳.

ص ۳۳۹.

۲ - همان کتاب. ص ۳۴۳.

۳ - همان کتاب. ص ۳۴۸.

لیکن در برابر این خدمات شایان و فتوحات مکرر نمایان ، شاه صفی نادان زینل خان بیگدلی شاملو را نه اینکه تشویق و قدردانی نکرد و سپاس نگفت ، بالعکس بطوریکه مبسوطاً شرح خواهیم داد او را به تله انداخت و ناجوانمردانه بوضع فجیع و مزورانه بقتلش رسانید. و در چنین موقع حسّاسی که تازه پس از نیم قرن کشمکش می خواست ثبات و آرامش در کشور برقرار گردد ، ایران را از چنان سرداری بزرگ و سیاستمداری آگاه و هوشیار و خدمتگذاری پسا کباز محروم گردانید.

راستی که فردوسی بزرگ چه خوب سروده است:

چو برگشت مر مرد را روزگار

همه آن کند کش نیاید بکار

حال پی سرانجام کار زینل خان برویم:

پایان کار زینل خان بیگدلی شاملو

با آنکه پیش از تشکیل دولت صفوی، در دوران تشکّل و در تمام مدت پادشاهی این سلسله در هر نقطه از داخل و خارج ایران و در تمام مرزها و سرحدات آحاد و افراد خاندان بیگدلی شاملو سربازان و فداکاران و پاسداران جان برکف بوده در همه جا و در هر شرایط با کمال صداقت و سرفرازی برای جاودانی ساختن نام و حفظ و استقلال و تمامیت ارضی و عظمت میهن شان ایران عزیز فداکار بهانموده و بابتل جان و مال در رکاب پادشاهان صفوی، در سیمای مرشد کامل جانبازیها نموده اند و در طی قرون و اعصار این شیوهی مرضیه و این کردار پسندیده عادت جبلی و جدایی ناپذیر بیگدلی ها بوده است.

افراد آحاد این دودمان از سر کرده و سپهسالار کل ارتش ایران گرفته تا سپاهی و سرباز عادی از وزیر و وکیل تا کارمند ، از رسول ، ایلچی و سفیر گرفته تا نگهبان و مهماندار و قورچی، و بنام های دیگر از قبیل نویسنده و شاعر و دانشمند

و پزشك و خطاط و نقاش و غيره و غيره اشخاصی لایق و خدمتگذارانی شایسته تقدیم جامعه‌ی ایرانیّت نموده و در دربار سلاطین صفویه شب‌وروز اسلحه بدوش و جان برکف با قلبی سرشار از منتهای صداقت و صفا و نیات پاک عازم و جازم بوده‌اند، مع‌هذا پادشاهان خودکامه و بعضاً ناجوانمرد و بی انصاف صفوی هر - کدام‌شان بنوبه‌ی خود درباره‌ی سران و سرکردگان و آحاد و افراد این خاندان و خاندان‌های دیگر از هیچگونه رذالت و سفالت خودداری نکرده، با آنکه بارها از آنها دختر گرفته و به آنها دختر داده‌اند، با آنکه خوب می‌دانسته‌اند که پایه و پنیانگذار اصلی سلسله‌شان همین طوایف هفتگانه اترک بوده و سازمان دهندگان ارتش قزلباش نیز همین‌ها بوده‌اند و مؤسسان سلطنت خاندان صفوی در رأس‌شان ایل بیگدلی شاملو قرار گرفته بوده است، و در طی رهگذر تاریخ و زمان از هرگونه آزمون سرفراز بیرون آمده‌اند، مع‌هذا بی‌خود و بی‌جهت فقط برای خودکامگی و خونخواری و فرونشاندن شهوات خودخواهی و خودپرستی و تسکین سادیسم ناجوانمردانه‌ی خود بارها و بارها خون بهترین و رشیدترین و صمیمی‌ترین و فداکارترین افراد این خاندان جلیل را بی‌پروا ریخته و بزندگی صادقاقت‌شان پایان داده‌اند بدون اینکه کوچکترین مسئولیتی حس کرده باشند.

هر کدام از این پادشاهان صفوی برای اینکه مبدا یکی از این سرکردگان نامدار و یا یکی از اعقاب و اقوام خودشان ادّعی سلطنت بکنند. هوای پادشاهی احتمالی بسرشان بزند، از هر چند سال یکبار تعدادی از آنها را سربریده، شکم دریده، چشم در آورده، تیرباران نموده، یا حداقل بچشمانشان میل کشیده، کور و نابینایشان ساخته‌اند. با نهایت قساوت و ناجوانمردی و کوردلی بهترین حامیان و پشتیبانان خود را معدوم یا مصدوم ساخته‌اند. شاه اسماعیل دوم آن دیوانه‌ی لجام - گسیخته‌ی فاسدالاخلاق و جانی بالفطره در ظرف يك سال اول حاکمیت خود ده‌ها سردار و شاهزاده سلسله صفوی را از كوچك و بزرگ بدون كوچکترین گناهی معدوم نموده، بابی رحمانه‌ترین و فجیع‌ترین وضعی آنان را کشت یا مصدوم و

معیوب و علیل‌شان ساخت.

شاه‌عبّاس اول دیوانه‌وار تخم صفویّه‌را از روی زمین برداشت و حتّی در بستر مرگ و هنگام احتضار یکنفر پیدا نمی‌کرد که بجانشینی و ولیعهدی خود برگزیند. بطوریکه مورّخ و دانشمند گرانقدر حسن‌پیرنیا مشیرالدّوله صاحب «تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریّه» می‌نویسد:

«... شاه‌عبّاس چهارپسر پیدا کرد اول صفی‌میرزا که به‌امر شاه چنانکه گفتیم بقتل رسید. دوم طهماسب‌میرزا که در حیات پدر مرد. سوم و چهارم سلطان‌محمد‌میرزا و امام‌قلی‌میرزا که هر دو را شاه‌کور کرد.»^۱

«... در موقعی که شاه‌عبّاس در مازندران در حال احتضار بود وصیت کرد که سام‌میرزا پسر صفی‌میرزا که در اصفهان اقامت داشت بجانشینی او بردارند. سام‌میرزا پس از شنیدن خبر مرگ جدّ خود، بنام شاه‌صفی در شب بیستم جمادی - الثّانیه ۱۰۳۸ / ق. به‌تخت سلطنت نشست و سنّ او در این تاریخ از هفده تجاوز نمی‌کرد.»^۲

ابوالنّصر میرزا نیز مانند اجدادش سفاک بی‌باک از آب درآمد. با آنکه پدرش صفی‌میرزا را جدّش شاه‌عبّاس ناجوانمردانه و بدون کوچکترین سبب و دلیل و گناهی بقتل رسانده بود، او عوض اینکه از این حادثه‌ی فجیع درس عبرت و مردم‌داری بیاموزد، لیکن اینطور نمی‌شود و بنا به گفته‌ی سعدی بزرگ:

عاقبت گرگ‌زاده گرگ‌گ شود

درحقّ این جانی بالذّات نیز جامه‌ی عمل می‌پوشد. وی به یکی از جلّادان و خونخواران بی‌پروا و بدکاران کم‌نظیر تبدیل می‌گردد. عیناً کارهای نیاکان خود - را تکرار و تجدید و تکثیر می‌نماید و دستش را از خون جوانمردان و سرداران و

۱ - تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجار. حسن‌پیرنیا. عبّاس اقبال آشتیانی، بکوشش

دکتر محمّد دبیرسیاقی ص ۶۹۲.

۲ - همان کتاب. ص ۶۹۳.

بزرگان ایران خضاب می‌سازد و از این کار ابایی نمی‌کند. سرانجام خودش نیز از افراط در میخوارگی و تدخین مخدرات در مراجعت از مشهد در شهرکاشان در تاریخ ۱۲ صفر ۱۰۵۲ پس از ارتکاب به هزاران جنایات نابخشودنی و محیرالعقول می‌میرد و در شهر قم مدفون می‌گردد و ایران را ویران می‌نماید. صاحب «تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه» گوشه‌ای از صحنه‌های رنگارنگ و جورواجور این فجایع را چنین در صفحات کتاب خود تصویر و ضبط نموده است:

«... این پادشاه عیاش بی کفایت و بی رحم در مدت سلطنت با النسبه کوتاه خود سالی نبود که جمعی را نکشد یا از حلیه‌ی بصر عاری نسازد. در این عمل حتی از کشتن محارم و نسوان حرم سلطنتی دست برنمی‌داشت و بقدری او در این عمل زشت اصرار داشت که اکثر بزرگان کشور از سرداران، صدور، مستوفیان و شاهزادگان خاندان سلطنتی بدست او برافتادند.»^۱

همین مؤلف مرگ فجیع زینل خان بیگدلی شاملو سپهسالار ایران و ایشیک آقاسی‌باشی و سردار مشهور امام‌قلی خان فاتح هرمز را از بزرگترین جنایات شاه صفی سفیه می‌شمارد، به این کردار پلید اهریمنی وی لعنت می‌فرستد، اورا تقبیح و ذم می‌نماید:

«... در سال اول سلطنت عم خود امام‌قلی میرزای کور را باین بهانه که با جمعی بخيال برداشتن او از سلطنت اند بقتل رساند. درست در همان موقع که خسروپاشا برهمدان دست‌یافته و خطر بزرگی متوجه مملکت بود (سال ۱۰۳۸ ه.ق) زینل خان بیگدلی شاملو سپهسالار را کشت و امام‌قلی خان فاتح هرمز را ... به این تهمت که مثل برادر در فارس خیال استقلال دارد، بخدمت خواست و اورا در سال ۱۰۴۲ با سه پسرش در قزوین مقتول ساخت و با قتل این امیران کافی ... لگه‌ی ننگی بزرگ بر دامن خود نهاد.»^۲

۱ - همان کتاب . ۶۹۴ .

۲ - همان کتاب . ص ۶۹۵ .

درباره‌ی خون‌آشامی و سفاکی و سفاقت شاه‌صفی دکتر عبدالحسین نوایی نیز در کتاب «اسناد و مکاتبات سیاسی ایران» در چند جا اشاراتی دارد که دال بر منتهای شقاوت و ناجوانمردی پادشاه صفوی است. از آن جمله:

«... در سال ۱۰۳۸ ه. ق خسرو پاشا بغداد را در محاصره گرفت و سپاهی نیز به کردستان فرستاد. زینل‌خان بیگدلی شاملو سردار ایسران به شتاب خود را به مریوان رسانید ولی در ۲۲ رمضان همان سال شکست خورد و ترکان توانستند تا همدان پیش روند. باین حال اندکی بعد خسرو پاشا بحوالی بغداد بازگشت و شاه صفی دستور داد تا زینل‌خان را بهلاکت رسانند.»^۱

درباره‌ی بیداد و سخت‌کوشی شاه‌صفی دکتر عبدالحسین نوایی در جاهای دیگر اثر خود به مطالبی اشاره نموده و آنچه که مربوط بدودمان بیگدلی شاملو می‌گردد چنین است:

«... علی‌مراد خان که شنیده بود چگونه امام‌قلی خان فاتح هرمز و زینل‌خان بیگدلی شاملو مرد برجسته‌ی جنگ و سیاست دربار شاه عباس و طالب‌خان اعتمادالدوله صدراعظم و اوغورلو خان (بیگدلی شاملو) ایشیک آقاسی - باشی و عیسی خان قورچی باشی و پسرانش و چراغ‌خان قورچی باشی و یوسف آقا ریش سفید غلامان و میرشکارباشی کشته شده‌اند و حتی زنان حرم نیز از سنگدلی و خونخواری شاه‌صفی جان بدر نبرده‌اند از رفتن به اصفهان خودداری کرد.»^۲

ببینید این شاه جاهل و نادان و سفاک چه جنایاتی که نکرده است. سرداری مانند زینل‌خان بیگدلی شاملو را که مرد برجسته‌ی دوران شاه عباس و یکه‌تاز میدان جنگ و سیاست شناخته شده بود، بخاطر یک دفعه شکست تصادفی محلی بقتل می‌رساند. و سردار جهان‌پهلوان دیگری مثل امام‌قلی خان فاتح هرمز را با ۳۴ فرزندش بدون کوچکترین تقصیر و اشتباهی و فقط بگمان واهی و صرفاً از روی جهالت و

۱ - اسناد و مکاتبات سیاسی ایران. تألیف دکتر عبدالحسین نوایی. ص ۷.

۲ - همان کتاب. ص ۱۱.

نادانی بقتل می‌رساند، و دیگران. راستی که وای بر احوال ایران، وای بر حال این ملت و مملکت بدطالع و بی‌پشت و پناه با چنین رهبر نادان و خونخوار. در جای دیگر:

«... وی (شاه صفی) در ابتدای جلوس خود، امام‌قلی میرزا کُور عموی خود را بی‌هانه‌ی اینکه در صدد تصرف تاج و تخت بوده است بقتل رسانید، آنگاه سه دخترزاده شاه‌عبّاس یعنی پسران عیسی‌خان قورچی‌باشی و پدر آنان را که داماد شاه‌عبّاس بود بدست جلّادان سپرده، سپس دستور داد تا دخترزادگان دیگر شاه‌عبّاس یعنی چهارپسر خلیفه‌سلطان اعتمادالدوله و سه‌پسر میرزا رفیع‌صدر و یک‌پسر میرزا محسن متولی مشه‌در با یک پسرزاده از دختر شاه‌عبّاس و هم‌چنین سلطان حسین‌خان نواده‌ی علی‌قلی‌خان شاملورا که از طرف مادر به‌شاه اسماعیل ثانی می‌رسید و پسران قاراحسن‌خان حاکم همدان را که از دختر سلطان حیدر میرزا پسر شاه‌طهماسب بودند و سنجر میرزا پسر شاه نعمت‌الله یزدی را که مادرش خواهر شاه‌طهماسب بود و خود در مراحل کهن‌ولت عمر بسر می‌برد کور کردند و...»^۱

ملاحظه می‌کنید این کشت و کشتارهاست که پایه‌ی شکست شاه سلطان حسین و سبب سقوط دولت صفوی می‌گردد. این جنایتها است که صحنه‌ی ایران را از مردان میهن‌پرست و سیاستمداران و جنگاوران تهی می‌سازد در نتیجه یک‌مشت افغانی بزدل بروی چیره می‌گردد.

شاه صفی و تفصیل قتل ناجوانمردانه‌ی زینل‌خان بیگدلی شاملو
شاه صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۴) که از خونخوارترین و نالایق‌ترین سلاطین سلسله‌ی صفوی بود و هیچگونه استحقاق و لیاقت ریاست و رهبری یک کشور کهن‌سالی مثل ایران را نداشت، پس از مرگ شاه‌عبّاس در سال ۱۰۳۸ ه. ق بجای وی به سلطنت نشست. چون شاه‌عبّاسی از روی قساوت و خودخواهی و خوف هر

۴ فرزند خود را یا کشته ، یا کور کرده بود، یگانه اولاد نر که از وی باقی ماند، بود همین نوهی بی‌لیاقت و خون‌آشام و حقوق‌نشناس او بود.

شاه صفی سفیه بمحض اینکه بر تاج و تخت ایران صاحب شد، از روی ناتوانی و نالایقی پشت پا بر همه چیز زده ، کشور را تبدیل بحمام خونین نمود ، تیشه‌ای بر ریشه‌ی این کشور کهن سال و عزیز زد که هیچ دشمن غدار ملك و مردم نزده بود، و کشت آنهاییکه لایق‌ترین فرزندان این آب و خاک ، و شایسته‌ترین مردان این سرزمین مقدس بودند، و راستی که از سر و جان خدمتگذار این آب و خاک بودند .

این مرد بیکفایت و خدا نشناس در طول مدت چهارده ساله‌ی سلطنت خود جز بدبختی ، فلاکت ، کشت و کشتار و مغلوبیت و سیه‌روزی چیزی دیگر نصیب این کشور و این مردم نکرد. بدبختی پشت بدبختی نصیب ایران گردید.

برای همین بی‌لیاقتی و بیکفایتی وی بود که دشمنان دیرین ایران از فرصت استفاده نموده ، بپا خاسنه و طمع در خاک پاك ایران نمودند و زمین مقدس کشور را زیر سم ستوران خویش درنوردیدند. حسن پیرنیا مؤلف «تاریخ ایران» درباره‌ی این تجاوزات چنین می‌نویسد:

« ... سلطان مراد چهارم (۱۰۳۲ - ۱۰۴۹) که یکی از آخرین سلاطین بسا کفایت و کشورگشای تر کیّه است به‌محض شنیدن خبر مرگ شاه‌عبّاس (و جلوس شاه‌صفی نالایق غ . بیگدلی) مصمم جبران شکست‌های عهد آن پادشاه مغفور گردید مخصوصاً تسخیر مجدد بغداد را منظور نظر خویش قرار داد.»^۱

زینل‌خان بیگدلی شاملو که به‌مغز و بازوی شاه‌عبّاس مشهور بود، مأمور مقابله با سپاه عثمانی گردید . در جنگی که میان خسرو پاشا سرکرده‌ی عثمانی و زینل‌خان

۱ - تاریخ ایران . از آغاز تا انقراض ساسانیان . تألیف حسن پیرنیا (مشیرالدوله) و

عبّاس اقبال آشتیانی . بکوشش دکتر محمد دبیرسیاقی . با مقدمه و فهرس از انتشارات

کتابخانه‌ی خیّام . ص ۶۹۲ .

بیگدلی شاملو سپهسالار ایران در حوالی بغداد در گرفت، قضا را زینل خان شکست خورد و عقب نشینی نمود. مؤلف «تاریخ ایران» این حادثه را چنین ضبط نموده است: «... شاه صفی زینل خان بیگدلی شاملو سپهسالار را بدفع خسرو پاشا فرستاد خود نیز از اصفهان بعزم عراق حرکت کرد. خسرو پاشا بغداد را محاصره نمود و عده ای از سپاه خود را بفتح کردستان فرستاد. زینل خان بعجله خود را بپای قلعه ای مریوان رساند، ولی در آنجا در ۲۲ رمضان ۱۰۳۸ (همان سال وفات شاه عباس) شکستی سخت خورد و ترکان از این راه خود را بهمدان رساندند. (این نخستین شکست زینل خان در تمام عمر بود، غ. بیگدلی).

شکست مریوان، راه ایران غربی را بر روی عساکر خسرو پاشا باز کرد، و شاه صفی که از آمدن دشمن اطلاع یافت از آنجا گریخت. ترکان تا در جزین جلو آمدند، ولی از آنجا بحوالی بغداد بسر گشتند. شاه صفی از شدت غضب زینل خان را بقتل رسانید.^۱

می بینید که شاه صفی چقدر خام و نادان است؟ سردار پیری که يك عمر همیشه فاتح بوده، بکدام علت و سبب یکدفعه مغلوب شده، فوراً دستور قتلش صادر گردیده است. آری اینگونه ندانم کاریها و غلط پردازیها بود که تدریجاً ایران را از بقیه ی مردان کار آمد و سرکردگان شایسته و جوانمردان میهن پرست خالی نمود تا سرانجام یکمشت افغانی غلیجایی بی سرو پا آمدند و ایران را ویران کردند و سر رشته ی کارها از دست رفت که رفت، و هنوز هم بدست نیامده است و خدا می داند که کی بدست بیاید.

در نتیجه ی این سیاست غلط و ظالمانه و ندانم کاری و کشت و کشتار اشخاص کار آمد و ارزشمند دشمن موقع را مناسب شمرده، آغاز به پیشرویها نمود و از این فرصت جهت اشغال ولایات و ایالت ایران استفاده نموده، مجدداً صف آرای

۱ - همان کتاب. ص ۶۹۳.

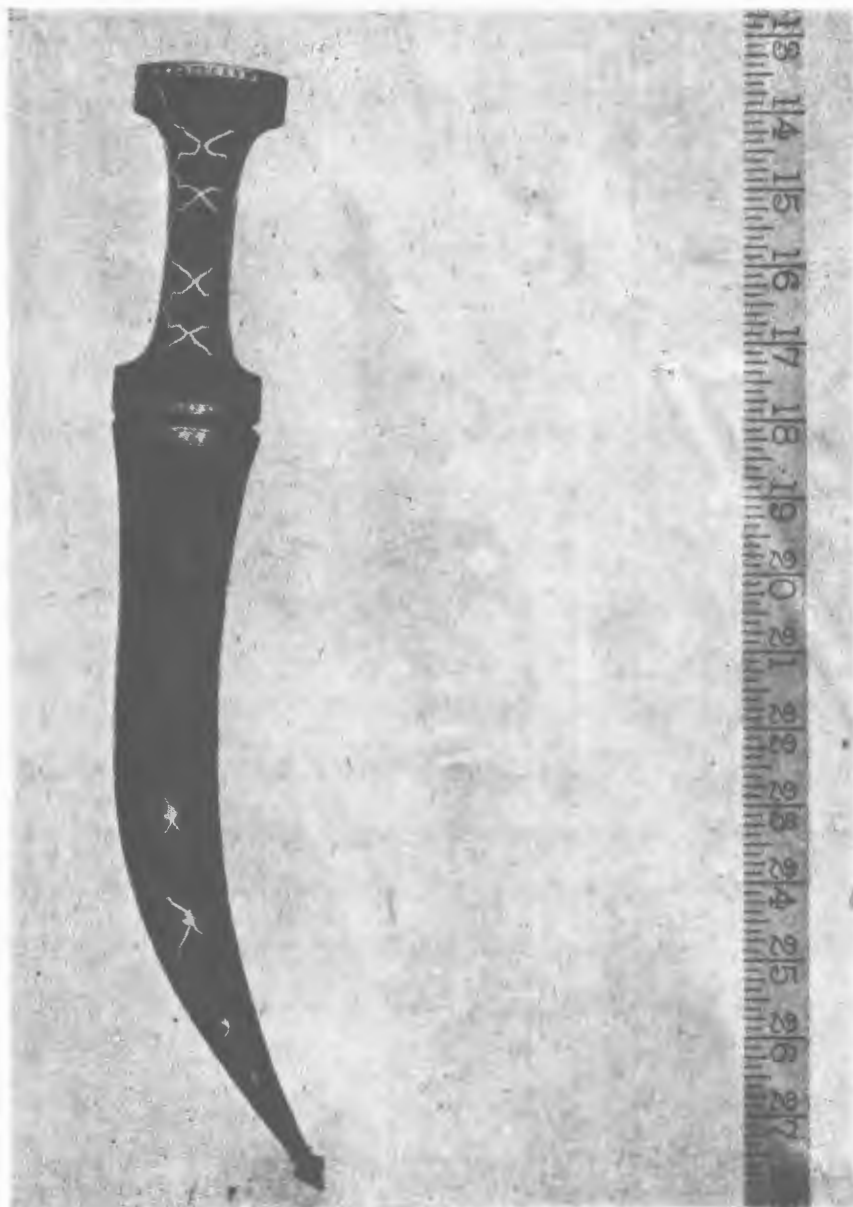
۲ - همان کتاب. ص ۶۹۴.

نموده ، چنانکه صاحب «تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه» می نویسد :
 « ... در سال ۱۰۴۳ ه . ق بار دیگر بین ایران و عثمانی جنگ در گرفت .
 سلطان مراد چهارم خود نیز عازم حرکت بطرف ایران گردید ، لیکن بعلت اختلافات
 که در شام روی داد برگشت . سلطان مراد نیت خود را در لشکر کشی به ایران در
 سال ۱۰۵۴ ه . ق عملی کرد . ایروان را محاصره کرد . سپس تبریز را گرفت ، و
 شهر را آتش زد »^۱

تجاوزات سلطان مراد به ایران در سالهای بعد نیز ادامه داشت ، تا اینکه در
 سال ۱۰۵۲ هجری قمری روز ۱۲ صفر شاه صفی فوت نمود و منبع این همه فتنه و
 فساد خاموش گشت ، دوران خونخواری و زورگویی موقتاً سپری گردید . ولی
 وقتی که سردارانی چون زینل خان و امام قلی خان و دهها نفر از این قبیل شخصیتها
 سربریده شوند ، البته که دیری نمیکشد عرصه‌ی وطن جولانگاه دشمنان ، متجاوزان
 و بیگانگان میگردد . راستی که چه خوش گفته اند :

چو کشور شد از مرد جنگی تهی

به هر گوشه ، شیری کند ، روبهی

نمونه‌ای از خنجرهای زمان صفویه با قاب آن (بریتیش موزیوم)

حسن خان بیگدلی شاملو

دیگری از حکام و سرداران مشهور شاه صفی حسن خان بیگدلی شاملو فرزند حسین خان سردار مشهور دولت صفوی است که اباً عن جدّه حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان بزرگ بوده و در حفظ و حراست خراسان بزرگ سرفرازانه جانبازی نموده اند .

صاحب « تذکره ی نصرآبادی » در باره ی حسن خان بیگدلی شاملو چنین می نویسد :

« ... حسن خان ولد حسین خان شاملو از اکابر ایل مذکورند . آبا و اجداد ایشان در این دولت ابدمدّت پیوسته بخدمات لایقه سرفراز بوده ، خصوصاً مشارالیه که بفنون استعداد آراسته و در حسن خطّ و حسن ترتیب نظم احسن ممتاز بود .^۱ جا دارد با شعری که یکی از شعرای دوران صفویه بنام میرزا مقیم جوهری فرزند استاد میرزا علی اکبر برزگر تبریزی در مدح حسن خان شاملو سروده است حسن خان را معرفی به خوانندگان گرامی بنماییم . او می نویسد :

قطعه

حسن خان ، برازنده ی لطف شاه

که شد سایه پرورد ظلّ اله

۱ - تذکره نصرآبادی . تألیف میرزا محمد نصرآبادی . با تصحیح و مقابله ی استاد فقید وحید دستگردی . چاپ سوم . تهران . ۱۳۶۱ خورشیدی ص ۲۰ .

نیارد شد اسکندرش روبرو
عیان است ز آینه‌ی تیغ او
قضا راست افتاده با تیر او
قدر کج نبازد به شمشیر او
ندیدم چنین تیغ تقوی پناه
که دارد چنین حدّ شرعی نگاه
چو سازد کسی کشته از ناب خود
روانش دهد غسل در آب خود
به نوعی رباید ز اعداش سر
که یابد اجل بعد عمری خبر
چو در خانه‌ی قوس سازد وطن
رباید سر جدی را از بدن
فتد اختر دشمنش در و بال
چو سازد عطار در به قوس اتصال
قلم باشدش جوی آب حیات
بود چشمه‌ی زندگانی دوات
به خطّش کجا می‌رسد خطّ یار
که این در میان است آن در کنار^۱
از اشعار بالا دادگستری، قوّت شمشیر، قوّت قلم، نیروی بازو و توان
جنگی توأم با بذل و بخشش و احسان و نیکوکاری او آشکار و هویداست.
در باره‌ی حسن خلن بیگدلی شاملو در ذیل «عالم آرای عباسی» چنین
آمده است:

«... در میان امرای عالیشان افسر امتیاز و قابلیت پر سر داشت و در قلمرو

خط و اقلیم سخنوری رایت برتری می‌افراشت. ارباب استعداد به امید تربیت و عنایت خدمتش از اقطار دیار و بلاد روی عزیمت بدارالسلطنه‌ی هرات می‌نهادند. از شعرای معاصر وی ملک شرقی، میرزا فصیحی و میرزا اوجی انیس او بودند. حسن‌خان صاحب سیف و قلم بود و شعر نیکو میگفت.^۱ دیوان وی مشتمل بر سه هزار بیت بنظر نصرآبادی رسیده است. از نمونه‌ی شعر وی يك رباعی که به خط نستعلیق جلی در کتیبه‌ای نقل و در مشهد رضا «ع» نصب گردیده و آن این است:

دارم چو حسن سری بدرگاه رضا

بیرون نروم يك قدم از راه رضا

خواهی که سرت به‌عرش توفیق رسد

بگذار بر آستانه‌ی شاه رضا

بعضی‌ها حسن‌خان را واضع خط شکسته می‌دانند.^۲ ولی او در خط نستعلیق از استادان زبردست و مشهور بوده، سلیقه و شیوه‌ی خط میرعماد را دارد ولی استادش معلوم نیست. صاحب «نتایج‌الافکار» وفات او را به سال (۱۱۰۰ هـ) ضبط کرده و گوید:

«... در هرات در گذشت و جنازه‌ی او را به مشهد انتقال داده بخاک سپردند. قطعاتی از خطوط وی در داخل و خارج کشور موجود است، چنانکه ذکر آنها در کتاب احوال و آثار بیانی آمده است. ما در اینجا نمونه‌هایی از آنها را ارایه می‌دهیم.»

مؤلف کتاب «تاریخ بیگدلی» يك نسخه از کتاب چاپی «منشآت حسن‌خان

۱ - حسن‌خان به ترکی نیز شعر گفته است که در فصل شعرای بیگدلی نمونه‌ی آنها ارایه شده است.

۲ - واضع خط شکسته مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو «ظفر، مرتضی» است. منشی مخصوص او میرزا شفیعا اختراع مرتضی قلیخان را تکمیل کرده است.

شاملو»^۱ بدست آورده است که با خط نستعلیق بسیار زیبایی بچاپ رسیده و احتمال که خط خود مؤلف است که انشاءالله در این باب در فصل شعراء و خطاطین مفصلاً شرح خواهیم داد.

در سفرنامه‌ی آدام الثاریوس که در سنه ۱۰۷۴ ه. ق / م ۱۶۵۴ نوشته شده در فصل هیجدهم زیر سرلوحه‌ی «چگونه در اصفهان بسر بردیم، شرحی درباره‌ی سفیر هندوستان»، احوالاتی درباره‌ی طرز حکمرانی، قدرت، بیداری، میهن پرستی و هر سو نگری حسن خان شاملو حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان نوشته است که دال بر کمال دانایی، توانایی، هوشیاری و وطن پرستی اوست. این نوشته بخوبی نشان می‌دهد که حسن خان بیگدلی شاملو چگونه حکمران و فرمانروایی بوده و طرز کارش بر روی چه اساس بوده است. ما ترجمه‌ی همین نوشته آدام الثاریوس را نقل میکنیم:

«... سفیر مذکور در شکوه فراوان زندگی میکرد و معمولاً باتخت روان هندی که در آن انسان بهتر می‌تواند بایستد تا اینکه بنشیند، باین طرف و آن طرف میرفت. این تخت روان بوسیله‌ی چند نفر برده حمل می‌شد. او قبل از حرکت به هندوستان چند رأس از بهترین اسب‌های ایرانی را خریده (زیرا گویا در هندوستان اسب خوب یافت نمی‌شود) و جلوتر از خود به هند فرستاده بود. ایرانی‌ها که این موضوع را می‌دانستند بحاکم هرات (مهم‌ترین راه به هندوستان) یعنی حسن خان شاملو مخفیانه اطلاع داده بودند که نباید اجازه دهد حتی يك رأس اسب از آنجا عبور کند و چنین هم شد.

سفیر هند باتوجه بحقوق و امتیازات سفرا و نیز اجازدی شاه که از خرید اسب جلوگیری نکرده بود، بحسن خان شاملو اعتراض کرد و وی را تهدید کرد که مورد

۱ - منشآت حسن خان شاملو به اهتمام و مقدمه‌ی دکتر ریاض الاسلام:

موآخذی شاه قرار خواهد گرفت .

حسن خان شاملو در پاسخ گفته بود :

- که این کار تجارت است، ربطی بحقوق و امتیازات ویژه‌ی سفرای خارجی ندارد . و اینکه شاه اجازه داده است نقشی بازی نمی‌کند . فعلاً در هرات شاه اوست و باید مردم این سرزمین تحت فرمان وی باشند ، بهمین جهت نمی‌تواند اجازه دهد که از این محلّ و سایلی خارج شود که امکان دارد در آینده علیه کشور او بکار رود . لذا توجهی به کم‌لطفی شاه ندارد و فقط اسب عطیه‌ی شاهانه را اجازه عبور می‌دهد .

سفیر هند مجبور شده بود اسب‌های خریداری شده را دوباره بفروشد.^۱

ما سر تعظیم در پیشگاه مزار پرافتخار آن سردار با اقتدار ، دور بین ، دور - اندیش و آگاه فرود می‌آوریم و این افتخار رانیز یکی از صدها افتخارات میهن - پرستانه و بسیار والای افراد خاندان بیگدلی شاملو می‌شماریم ، و بهروان پاکشان درود می‌فرستیم .

چون حسن خان بیگدلی شاملو ، علاوه بر کارهای دولتی و نظامی با کارهای تألیف ، نگارش ، شعر ، نظم و خطاطی نیز مشهور است . ما در فصل مؤلفین ، شعر او خطاطین بیگدلی در مورد معظم‌الیه به تفصیل سخن خواهیم گفت و نمونه‌هایی نیز از خط و شعر و نثر وی خواهیم آورد . اینک یک غزل ناب از حسن خان:^۲

غزل

یارب این مخمور غفلت را می‌اسرار ده

همچو آهم بر در دل‌های روشن بار ده

۱ - سفرنامه آدام الاریوس . بخش ایران، ترجمه از متن آلمانی و حواشی احمد بهپور .

انتشارات ابتکار چاپ اول ۱۳۶۳ ص ۱۸۳ تا ۱۸۵ .

۲ - در جلد «شعرا بیگدلی» که آثار ۸۳ نفر از سرایندگان این دودمان را مشتمل است،

درباره‌ی زندگینامه وی و نمونه‌های اشعارش مبسوطاً خواهیم نوشت.

روزگاری شد که حرف گوشه گیری می زنم
 یا رب این گفتار را توفیق این کردار ده
 تا بکی چون داغ در يك جاکسی گیرد قرار
 همچو اشکم آبروی يك قدم رفتار ده
 شال پوشی را که حسرت بر قماش دولت است
 در لباس عافیت ، يك پیرهن آزار ده
 پاس خاطر چند دارم يك جهان بیگانه را
 آشنایی با خودم در خلوت دیدار ده
 خرقه از کوتاهی شوقم گریبان می درد
 در رفوکاریش از جسم ضعیفم تار ده
 چون «حسن» می ترسم از مخموری روز جزا
 بساده ای آمرزشم از جام استغفار ده

از فروغ عارضت آیینه داغ لاله ایست
 بر لب چشم ترم هر قطره ای تبخاله ایست
 ای که پنداری خموشم در وداع دوستان
 گر زبان شرم داری ، هر نگاهم ناله ایست

دو رباعی از وی

تا گوهر راستی بسد امان نکنی
 سود از سفر عالم عرفان نکنی
 گر از بدی خیانت آگاه شوی
 دزدیده نگه بر رخ جانان نکنی

ایضاً

این رباعی را بخط نستعلیق خود بقلم جلی نوشته و در مشهد امام جن والانس
علی بن موسی الرضی علیهما التحیة والثنا بدیوار دارالسیاده آویخته بوده است.

دارم چو حسن سری بدرگاه رضا

بیرون نروم يك قدم از راه رضا

خواهی که سرت به عرش توفیق رسد

بگذار بر آستانهی شاه رضا

نگارنده با کمال افتخار اظهار می دارد که تاکنون بیش از دوهزار بیت از اشعار
حسن خان را که چاپ نشده بدست آورده، هم چنین «دیوان خطی»^۱ او را که باخط
خود او نوشته شده است در حدود هزار بیت شعر را احتوا می نماید، هم چنین
«منشآت حسن خان شاملو» است که در کراچی چاپ شده است در اختیار دارد. ما
در تکاپو هستیم که دیگر آثار منظوم و منثور وی را بدست آوریم، و بنام «کلیات»
حسن خان شاملو چاپ و منتشر نماییم.

هم چنین از خطوط زیبای حسن خان هشت قطعه در اختیار ماست که در
«تاریخ شعرای بیگدلی» چاپ خواهد شد.

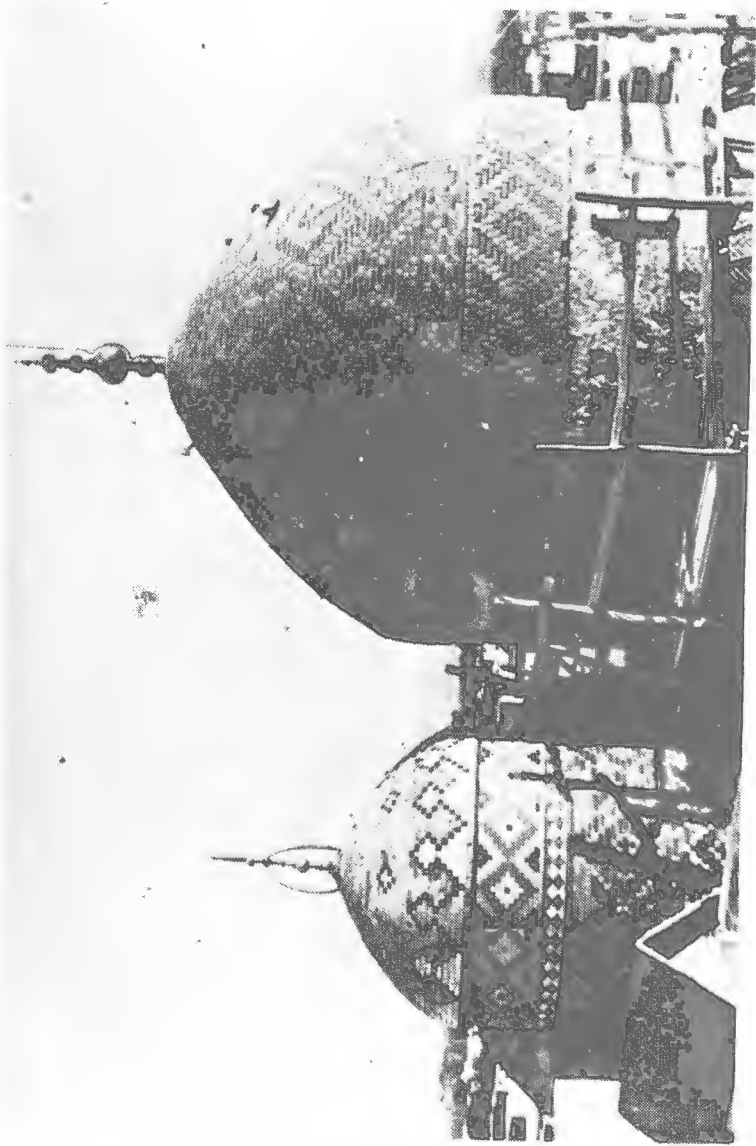

تصویری خیالی از

شاه عباس بزرگ

۱۰۴۴

(مقابل صفحه ۱)

نمای خارجی

گنبدهای مزار «شیخ حیدر» و «شاه اسماعیل اول» در اردبیل

بابر

همایون

اکبر

جهانگیر

تساویر چهارتنی از امپراتوران تیموری هند

بابر، همایون، اکبر و جهانگیر

عباس‌قلی‌خان بیگدلی فرزند حسن‌خان

در قرن یازدهم از سرکردگان مشهور دوران شاه‌صفی از تبار بیگدلی عباس-قلی‌خان بیگدلی شاملو فرزند حسن‌خان، نوه‌ی حسین‌خان مشهور است که مؤلف «تذکره‌ی نصرآبادی» اختصاراً وی را چنین معرفی می‌نماید:

«... عباس‌قلی‌خان خلف حسن‌خان مذکور به انواع قابلیت و فنون و کمالات آراسته، مدتی قورچی شمشیر بود، بعد از فوت والدش حسب‌الحکم پادشاه و الاجاه شاه صفی حاکم بالاستقلال هرات و بیگلربیگی خراسان شد. وی دوران شاه‌عباس ثانی را نیز دریافته است و یکی از خدمتگذاران صدیق بوده است.»^۱ و ابیاتی از ایشان ارائه می‌دهد.

عباس‌قلی‌خان نیز از طرفداران جدی شعر و ادب بوده، خود نیز اساساً شاعر غزل‌سراست. در شعر «عباس» تخلص میکرد، و در تاریخ ادبیات ایران در حق وی چنین آمده است:

عباس‌قلی‌خان پسر حسن‌خان... مانند پدرش شاعری غزل‌سرا بود و خطاط، در شعر «عباس» تخلص میکرد و نیز مانند پدر شاعران را می‌نواخت و با آنان معاشرت داشت.^۲ وی صاحب تألیفات است.

۱ - تذکره نصرآبادی. تألیف میرزا محمد نصرآبادی. با تصحیح و مقابله‌ی استاد فقید

وحید دستگردی. چاپ سوم، تهران ۱۳۶۱ ص ۲۲.

۲ - تاریخ ادبیات در ایران. دکتر ذبیح‌الله صفا. جلد پنجم (۲) ص ۱۱۱۱ - ۱۱۱۲.

عبّاس قلیخان نیز مانند پدرانش صاحب شمشیر و قلم بوده و ۳۴ سال تمام در مقام بیگلربیگی خراسان و حکومت هرات بسا کمال عدل و انصاف و توان حکمرانی نمود، بارها هجوم و شرارتهای اوزبیکان را دفع نموده است. بیشتر صاحب قلمان و مورّخین به مملکت داری و کاردانی و عدالت پروری او اشاره نموده، در امور کشورداری و فرمانروایی لیاقت او را ستوده اند. حقیقتاً نیز عبّاس قلیخان در حفظ و حراست حدود و ثغور کشورش منتهای جدّیت و لیاقت و توانایی را بروز داد است. در عین حال شئونات علمی و ادبی کشور را نیز از یاد نبرده، شعر گفته، نثر نوشته، انیس و مونس اهل علم و کمال و ادب بوده است. چنانکه خود فرماید:

«... با وجود امور نامحصور ملکداری و مشاغل ناگزیر مملکت مداری... همیشه همت طبع بر این محصور بود که اگر بحسب ندرت نقد وقتی بدست آید، آن را در مصرفی صرف نماید که مصدر دقایق قلمی و مظهر لطایف شعری بوده، این دو معنی دلفریب را بعمل اتصال از یک صورت بنظر رساند.

نظم

شکر بی شیر خوش، هم شیر بی شکر خوش است

لیک آمیزند چون با یکدگر خوشتر شود.^۱

اکنون چندبیتی از اشعار و چندسطری از نشر عبّاس قلیخان را برای نمونه ارائه می دهیم و درباره ی آثار او مبسوطاً در کتاب شعرای بیگدلی صحبت خواهیم کرد.

شعر

نی خود آرای ز دولت، چون بهارم آرزوست

آب و رنگ ترک برگ روزگارم آرزوست

۱ - رسالهی معناییه. تألیف عبّاسقلی ابن حسن شاملو. خطی. کتابخانه ی مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۴۰۲۰. مقدمه.

آرزوی کعبه محمل بسته بر کوهان شوق
 هادی راهی هم عزم استوارم آرزوست
 باغبان همتم ، در گلشن آزادگی
 دست گلچین بیشتر از شاخسارم آرزوست
 بی اجازت بر نیاید تیغ توفیق از نیام
 سایه‌ی دستی ز شاه ذوالفقارم آرزوست
 کی گهر دارد بها عباس در بازار حشر
 از زمین کربلا يك سبحة وارم آرزوست^۱
 درباره‌ی اوضاع واحوال روزگار و سجدی‌ی مردم روزگار خود فرماید:
 تلخند بس که آرمیان در مذاق هم
 لب خوش نمیکنند ، بشهد وثاق هم
 با هم مگوی خلق جهان متفق نیند
 دارند اتفاق ولی در نفاق هم^۲
 نمونه‌ای از نثر عباس قلیخان

از جانب عباس قلیخان به پشای بصره نوشته شده :

« ... خوشا قافله سالار کعبه‌ی مقصود آشنایی که از ولایت ازل احرام مقصد
 محبت بسته ، دل‌های آگاه را مرحله پیمای وادی دوستی معنوی دارد . پیچان غبار
 تکلف فرونشسته و نسیم بیخته اتحاد به اهتزاز در آمده ، بصر بصیرت چون عرض
 بلدالامین الفت را در ساحت تحقیق نکرد . بصره و بغداد یکی ، مشرق و مغرب اندک
 است ، معذک شاهد شناسایی از لی در کمال جلوه و خرام معانی متحسنة به لباس
 صورت خواهش طبع دوستی پسند در آمده ، ارثاً و اکتساباً روابط خلت وموالات

۱ - تذکره‌ی نصر آبادی . ص ۲۲ .

۲ - همان کتاب ، همانجا .

و رتبه‌ی انتقام و ارتباط یافته، دست قدرت لم‌یزلی بنای مبادعت منهدم و اسباب مغایرت را منهزم ساخته باشد. چون تواند شد که مهتیا نعمت دوستی را از زوایای فراموشی که فی‌الحقیقه مقام کفران است بدرجه‌ی تصنع رساند، و صنایع بدایع مکتوب مرغوب بلاغت اسلوب را که مرقوم کلك بلاغت سلك منشیان فصاحت نشان شده، منظور نظر صداقت چنان بوده است که بمطالعه‌ی نواب مغفرت پناه، خلد آرامگاه ابوی رسیده، در پرده خفا محجوب گذارد.^۱

درباره‌ی آثار علمی و ادبی نامبرده تاکنون پژوهشی بعمل نیامده، ما درطی جستجوهای خود به‌اثر «رساله‌ی معمایه‌ی معظم‌الیه برخورداریم که داخل جنگ شماره ۴۰۲۰ دانشگاه تهران است.

هم‌چنین در مجموعه‌ی «احوال و آثار خوشنویسان، نستعلیق‌نویسان» تألیف استاد مهدی بیانی، دو قطعه شعر که از مجموعه‌ی آقای کریم‌زاده آورده شده است که بقلم دو دانگ خوش خط عباس قلیخان است رقم هم دارد مشاهده نمودیم. آن دوبیت شعر این است:

ای چو آیینه، رخت خوش پرداز

وی سهی سرو تو در جامه‌ی ناز

رمد از بال هما گر بیند

دل ما بر سر خود پای تو باز^۲

یکی از شعرای معاصرش بنام ملافرخ حسین هروی مشهور به ناظم هروی، با تشویق عباس قلیخان بیگدلی فرمانروای هرات در دوران شاه عباس دوم به‌سرودن مثنوی «یوسف و زلیخا» پرداخته، در مدت چهارده سال (۱۰۵۸ - ۱۰۷۲) آن را

۱ - منبآت حسن‌خان شاملو. به‌اهتمام دکتر ریاض‌الاسلام ص ۸۶ تا ۸۸.

In stitute of Central & west Asian Studies University
Canpur Karachi 1971.

۲ - احوال و آثار خوشنویسان. تألیف مهدی بیانی. از انتشارات دانشگاه تهران.

به اتمام رساند که محتوی ۵۵۰۰ بیت می باشد بدین مبدأ :

خداوندا دلسم در کار دل ده

چو داغم تکیه بر دیوار دل ده^۱

شاعر در ضمن تشکر و ثنا گویی و اینکه چه کسی او را به سرودن این اثر تشویق و ترغیب نموده است. در ۲۵ بیت از خان شاملو قدردانی و تشکر می نماید: ... نجیب شاملو عباس خان است

که چون دولت مقدس دودمان است

و آغاز به سرودن و پایان این مثنوی را چنین رقم زده است:

ز هجرت در هزار و پنجه و هشت

ز مولودش، سخن خوش دودمان گشت

به هفتاد و دو زد چتر تمامی

چو ماه چهارده در نیکنامی^۲

۱ و ۲ - یوسف زلیخا. مؤلف ملاقرخ حسین هروی (ناظم هروی) در گذشته ۱۰۸۱ هجری

قمری - خطی، دانشگاه تهران. شماره ۲۵۸۲ -

آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری

مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو ستخلص به (مرتضی - ظفر)

مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو ، فرزند ارشد حسن خان بیگدلی ، در اشعار فارسی تخلصش «مرتضی» و در اشعار ترکی «ظفر» بوده است. وی یکی از مردان ذوفنون و یکی از رجال برجسته روزگار و تاریخ بوده ، یکی از افتخارات دوران صفویه بشمار می آید. وی یکی از بزرگترین نمایندگان خاندان شمشیر و قلم است. مرتضی قلیخان سرکرده ای رشید ، حاکمی دادگستر ، شاعری توانا ، طبیعی حاذق ، خوشنویسی مخترع و انسانی کامل و پربار بوده است.

عمر گرانبها و پربرکت و ثمربخشش از اوان سنین کودکی و آغاز شباب با دانش اندوزی و هنر آموزی گذشته ، و بیش از هشتاد سال زیسته و در طریق انسانیت بنحو اکمل قدم برداشته است. وی از اینکه به هشتاد سالگی رسیده خود می فرماید:

گلدی یتدی زمان سکسنه یاش

خار اولدی بدن ده خواب فراش

ایام عمرم آمد و به هشتاد رسید

رخته خواب برایم به خار تبدیل گردید

وی به سبب عمر دراز پادشاهان متعددی را از سلسله ای صفویه درك نموده ، و در نزد همه ی آنان قدر و منزلت شایانی داشته است. در طی سنین عمر مقامات مهمی را شاغل بوده است که به ترتیب ذکر خواهیم نمود.

مورّخین و تذکره نویسان در حقّ وی مطالبی درج نموده‌اند که تا حدودی آسمان وسیع زندگانی پر افتخار معظّم‌الیه را روشن می‌سازد و در شناساندن شخصیت والای وی کمک می‌نماید.

میرزا محمد نصر آبادی در تذکره‌ی خود نام دو نفر مرتضی‌قلیخان شاملو را می‌برد و یک مرتضی‌قلیخان بدون فامیل و تخلص و با آنکه خود نیز معاصر آنها بوده، در حقّ آنان معلومات دقیق و روشنی نمی‌دهد. مشخص نمی‌کند که این سه نفر باهم چه مناسبت داشته‌اند، صفات ممیّزه‌شان چه بوده و دارای چه آثاری بوده‌اند و هر کدامشان چه کرده‌اند.

مرتضی قلیخان شاملو :

فرزند ارشد حسن خان شاملو است، مرتضی‌قلیخان از فرمانروایان برجسته‌ی صفویّه و به انواع کمالات آراسته بود. در شجاعت و سخاوت و سخن‌سنجی و سخن‌دانی مشهور عصر خود و مدّتی نیز والی هرات بوده است. وی از امراء دربار شاه سلیمان صفوی (۱۱۰۵ - ۱۰۷۷) است که از جانب این پادشاه سمت شمشیرداری و حکومت قم را داشته است. در خطّ شکسته از پیشروان و پیشوایانی است که بعضی نسبت وضع خطّ شکسته را به او داده‌اند لیکن صحیح آن است که او اوّل خوشنویس در این خطّ بوده است. در گذشت مرتضی‌قلیخان را در سال (۱۱۰۰ قمری) نوشته‌اند. از اطلس خطّ.

از طرف دیگر چون می‌دانیم علاوه بر مرتضی‌قلیخان بیگدلی شاملو فرزند حسن خان، مرتضی‌قلیخان شاملوی دیگری نیز با تخلص «مجرم» وجود داشته است، صاحب طبع و سراینده شعر بوده و فرزند حسین خان بوده است.^۱

۱ - ما پس از بررسی‌ها به این نتیجه رسیدیم که مرتضی‌قلیخان شاملو که شرح حال و ترجمه‌ی احوالش در صفحات ۲۷ و ۲۸ تذکره نصر آبادی ضبط شده، همان «مجرم» شاملو است. و مرتضی‌قلیخان بیگدلی شاملو فرزند حسن خان متخلص به (مرتضی و ظفر) که ترجمه‌ی حالش نیز در صفحات ۲۳، ۲۴ تذکره‌ی مذکور آمده است. مرتضی‌قلیخان سوّمی ربطی به اینها ندارد و شاعر دیگر است از خانواده‌ای دیگر.

نصر آبادی در حق مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند حسین خان چنین

می نویسد :

« ... مرتضی قلیخان سلطان ولد ارشد حسین خان^۱ شاملو در اقسام کمالات و آدمیت عدیل ندارد و هرگز پا از طریق آداب مردمی بیرون ننهاده . در سلسله‌ی خط شکسته‌اش دلها بسته و شاهد خیالاتش در خلوت خاطره‌ها نشسته است . در جلوس^۲ بمنصب قورچی گری شمشیر سرافراز گردیده ، داروغگی قم که لازمی آن خدمت است بامشارالیه است . الحال کمال قرب و استقلال دارد . محبوب القلوب ترك و تاجیک و دور و نزدیک است .^۳ و ابیاتی نیز از آثارش می آورد . در صورتی که در باره‌ی مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند حسن خان نصر آبادی چنین می نویسد :

« ... مرتضی قلیخان از اعظم شاملو است . در ایام دارایی (حکومت) شاه صفی بعلت مردانگی‌ها که در قلعه‌ی ایروان کرد ، ایشیک آقاسی باشی^۴ دیوان (دربار) و دیوان بیگی شده ، در ایام صاحبقرانی شاه عباس ثانی بعد از قتل جانی خان به رتبه‌ی قورچی گری نیز سرافراز شد . ولایت کرمان به تیول وی مقرر گردید ، به سبب حرکت بی جایی که اعدا در محاربه‌ی قزوین قزلباش‌ها و جنود هنود به او اسناد کردند ، معزول شد . مدتی منزوی بود تا پادشاه بر شفقت آمده ، متولی و

۱ - می بینید نصر آبادی می نویسد ولد حسین خان نه حسن خان و به تحقیق مؤلف که معاصر نامبردگان می باشد اشتباه نمی کند و این مرتضی قلیخان شاملو متخلص به «مجرم» است نه مرتضی قلیخان فرزند حسن خان متخلص به (مرتضی و ظفر) و بیشتر بیگدلی‌ها خطاط بوده اند.

۲ - اشاره بجلوس شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷ - ۱۱۰۵ هـ . ق) است.

۳ - تذکره نصر آبادی . تألیف میرزا محمد طاهر نصر آبادی ، با تصحیح و مقابله‌ی استاد فقید وحید دستگردی . ص ۲۷ .

۴ - ایشیک آقاسی باشی - رئیس یساوان و قراوان دیوان (دربار) شاهی ، وزیر دربار رئیس تشریفات.

وزیر اردبیل شد. الحال بهمان امر مشغول است.^۱ و ابیاتی از وی ارائه می‌دهد. لطفعلی بیک آذر بیگدلی شاملو در تذکره‌ی مشهور «آتشکده»ی خود با اختصار به مرتضی قلیخان شاملو اشاره نموده، فقط در دوسه سطر بی‌فرزندانشمند و مردم‌پرور و سرکرده و شاعر و طبیب و خطاط این ایل جلیل اشاره می‌نماید. اصولاً آذر روی فروتنی و از اینکه مورد ظن و اتهام طرفداری خودی و ایل و تبارش نشود، درباره‌ی بزرگان و صنادید ایل جلیل بیگدلی بسیار کوتاه آمده، بطور شایسته ادای سخن را نکرده است. با آنکه امکان داشته، معلومات مبسوطی نداده، فقط به بیان چند جمله کوتاه بسنده کرده است و بنظر ما قصور کرده است. گفتن حقیقت همیشه روا و مجاز است.

آذر در «آتشکده» درباره‌ی مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو چنین می‌نویسد: «... مرتضی قلیخان خلف حسن خان شاملو است که حاکم هرات و مجموعه گمالات بود، به تخصیص شکسته نویسی را استاد شفیعا است. این دو شعر از اوست.»^۲ دوبیت نیز از شعرهای وی داده است.

می‌بینید آذر خواسته است دریایی را در سبوی بگنجاند.

رضاقلیخان هدایت در «مجمع الفصحا»ی خود می‌نویسد:

«... مرتضی قلیخان شاملو خلف حسنخان شاملو، حاکم هرات بوده و در خدمت شاه صفی صفوی (متوفای ۱۰۵۲ ه. ق) از امراء و حکام عظیم الشان مزیت داشته، در شکسته نویسی استاد شفیعا بوده است.»^۳ و اشعاری را که آذر از وی در

۱ - تذکره نصر آبادی ۲۳۰.

۲ - آتشکده آذر. تذکره شعرای فارسی زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری تألیف لطفعلی بیک آذر بیگدلی. بامقدمه و فهرست و تعلیقات سید جعفر شهیدی. اردیبهشت ماه ۱۳۳۷. چاپ افست. ص ۲۱.

۳ - مجمع الفصحا. رضاقلی خان هدایت، به اهتمام مظاهر مصفا، جلد اول. مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر ۱۳۶۰. ص ۱۱۴.

«آتشکده» آورده می آورد.

هدایت نیز گفته‌های آذر را تکرار کرده و چیزی از خود اظهار و اضافه ننموده است.

مؤلف کتاب «پیدایش خط و خطاطان» درباره‌ی خدمات اجتماعی و فرهنگی و نظامی وی نظرات علمی دقیق‌تری بیان نموده اورا واضع و مخترع خط شکسته می‌داند، و خط شکسته را از مخترعات و محصول ذهنی وی می‌شمارد.^۱

نمونه‌ای از خط شکسته و امضاء مرتضی قلیخان چاپ می‌نماید و می‌نویسد: «... مرتضی قلیخان شاملو از اکابر امراء و فرمایان صفویه بود و به انواع کمالات متنوعه خاصه خط شکسته که از خط نستعلیق استخراج کرده، از اوست. مدتها بحکمرانی هرات اشتغال داشت، و رایت معارف‌روری و هنردوستی می - افروخت، تا از فکر ناقد وجودت ذهن خط شکسته را اختراع نمود، و تصرفات نیکو در او کرد، مانند یای پیچیده و الف و لام متصله و نون کشیده و دال حلقه. و به منشی خودش میرزا شفیعا بیاموخت و میرزا شفیعا تعلیمات او را ببندوخت و چهره‌ی اشتها بفروخت. بالجمله مرتضی قلیخان تا اواخر سده‌ی یکهزار و یکصد هجری می‌زیست تا در گذشت.»^۲

همین مؤلف در باره‌ی میرزا شفیعا و روابط او با مرتضی قلیخان چنین می‌نویسد:

«... میرزا شفیعا هراتی ملقب به پیشوا از مردم هرات بود، در کمالات مختلفه مقامی عالی داشت و در خدمت مرتضی قلیخان شاملو حاکم هرات مدت‌ها

۱ - ما درباره‌ی خط شکسته و مرتضی قلیخان در جلد «تاریخ شعرا و خطاطان بیگدلی» مبسوطاً بحث خواهیم کرد.

۲ - پیدایش خط و خطاطان. تألیف مرحوم عبدالحمیدخان ایرانی (مؤدب السلطان) چاپ دوم. تهران. بسمایه‌ی کتابخانه‌ی ابن سینا، در چاپخانه‌ی مشعل آزادی، سال

منصب منشی باشی داشت . و همت بر تکمیل خط شکسته ، خود مرتضی قلیخان شاملو گماشت ، تامندرّجاً به سرمنزل تکامل رسید ، و از خوشنویسان خط شکسته بحساب آمد.

همین مسئله را ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی نیز در اثر «خط و خطاطان» خود تصدیق و تصریح نموده ، می نویسد:

« ... مرتضی قلیخان شاملو فرزند حسن خان شاملو حاکم هرات و در خدمت شاه صفی صفوی (۱۰۵۲) از امراء و حکام جلیل ایشان بوده ، در نوشتن خط شکسته استاد شفیعا هراتی بوده است. ^۱ و اشعاری از وی می آورد.

پس اینکه پاره ای از پژوهندگان اختراع خط شکسته را به میرزا شفیع هراتی مشهور به شفیعا نسبت می دهند درست نبوده ، واضح و مخترع این خط خود مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو بوده ، میرزا شفیعا شاگرد وی بوده است . در «تذکره ی آدمیت» در حق وی چنین آمده است:

« ... مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو خلف رشید حسنخان بیگدلی شاملو حاکم هرات است . وی در شجاعت و سخاوت و خوشنویسی و سخن سنجی و دیگر فضایل از اقران عزّ امتیاز داشت ، از حضور شاه سلیمان بحکومت قم سرفراز بود. ^۲ و چند بیت از اشعار بر گزیده وی نمونه می آورد.

در کارنامه ی بزرگان ایران آمده است:

« ... فرزند حسنخان شاملو مرتضی قلیخان شاملو در شجاعت و سخاوت و

۱ - تاریخ خط و خطاطان . کتابهای سیمرخ (۴۷) . انتشارات امیرکبیر ، تألیف ابوالقاسم

رفیعی مهرآبادی ، چاپ اول آذرماه ۱۳۴۵ ص ۱۳۷ .

۲ - مولوی محمد مظفر حسین صبا . به تصحیح و تحشیه ی محمد حسین رکنزاده آدمیت

«تذکره ی روز روشن» . تهران ، از انتشارات کتابخانه رازی چاپ ۱۳۴۳ . صفحه

۷۳۱ و ۷۳۲ ، «روز روشن» ۱۲۹۷ . ه . ق در مطبع شاه جهانی واقع دارالاقبال

هوپال طبع شد . صفحه ۶۲۳ .

سخن‌دانی و سخن‌سنجی شهره بود و در خط نستعلیق از پیشوایان آن هنر بود. مرتضی قلیخان مدت‌ها از جانب شاه سلیمان حکومت قم را داشت، و بسال ۱۱۰۰ درگذشت.^۱

مؤلف کتاب «شکسته نویسی و شکسته خوانی» یدالله کابلی خوانساری می‌نویسد:

«... آورده‌اند که مرتضی قلیخان شاملو (متوفی به سال^۲ ۱۱۰۵ هجری قمری) که از نستعلیق و تعلیق نویسان دربار شاه سلیمان صفوی بود. ترکیبات جدیدی را از تندنویسی در خط نستعلیق بوجود آورد، و به نوشتن قوس‌ها و اتصال آنها سرعت بیشتری بخشید، که در نتیجه‌ی این دگرگونی کلمات آنها اندکی خردتر گردید، و بدین طریق خط شکسته نستعلیق پدیدار گشت. این خط ابتدا بصورت ساده نویسی و نزدیک به نستعلیق نوشته می‌شد، ولی بمرور زمان دستخوش تغییرات زیادی گردید و شیوه‌ی جدیدی در آن بوجود آمد که به ترتیب میرزا شفیع حسینی معروف به شفیع (متوفی به سال ۱۰۸۱ هجری قمری) منشی مرتضی قلیخان شاملو، میرزا حسن کرمانی (متوفی به سال ۱۰۸۶ هجری قمری) و محمد افضل گنابادی (متوفی به سال ۱۱۶۹ هجری قمری) هر یک بنوبه‌ی خود در تکامل این خط کوشش نموده، و در این راه رنج فراوانی بردند.»^۳

بدین طریق روشن می‌شود که در حقیقت نیز واضع خط شکسته مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو می‌باشد و دیگران شاگرد او بوده‌اند. در نیمه‌ی دوم قرن دوازدهم هجری درویش مجید طالقانی بمیان آمد. باتشویق و بذل توجهات لطفعلی بیگ آذر

۱ - کارنامه‌ی بزرگان ایران، نشریه اداره‌ی کل انتشارات رادیو، ۱۳۴۰ صفحه ۲۲۴.

و ۲۲۵.

۲ - در دیگر مآخذ سال وفات مرتضی قلیخان سال ۱۱۰۰ نوشته شده است.

۳ - شکسته نویسی و شکسته خوانی. مجموعه‌ای از آثار استادان خط شکسته، به اهتمام یدالله کابلی خوانساری، انتشارات یساولی «فرهنگسرا». چاپ اول. اردیبهشت ۱۳۶۲ چاپخانه بهمن. مقدمه‌ی مؤلف.

بیگدلی تحول‌نوینی درنوشتن خط شکسته پدیدار ساخت که پس از آن خط شکسته با نام درویش مجیدطالقانی هم آوازه گردید.

آثار و تألیفات و میراث مرتضی قلی خان

مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند حسن خان و برادر بزرگتر علی قلیخان^۱ بیگدلی شاملو است.^۲ مرتضی قلی خان در دو جبهه‌ی اساسی صاحب قدرت و اعتبار بود:

۱- سرکرده و حکمران بزرگ.

۲- دانشمند و هنرمند بزرگ.

وی نیز مانند پدرانش صاحب سیف و القلم بوده، در جنگها با دشمنان خارجی و داخلی از سروجان دریغ نکرده، و در جبهه‌های متعدد و در میدانهای جنگ بشهادت مورّخین چه جلالت و قهرمانیها بروز داده است. در ساحه‌ی دانش و فرهنگ نیز در درجه‌ی کمال خلافت و ابداع هنرنمایی نموده، در میادین نشر و نظم جلوه‌گریها کرده و آثار گرانبهایی از خود به یادگار گذاشته است.

در پژوهش‌هایی که از جانب ما بکار رفته از دوران خوارزمشاهیان تا کنون بیش از هشتاد نفر شاعر و نویسنده و خطاط و صاحبان آثار منظوم و منثور در خاندان بیگدلی جلوه نموده، و آثار علمی و ادبی و هنری آنان هم اکنون (جزیی و کلی) در اختیار ما است که با تأییدات پروردگار توانا در يك مجلد جداگانه بنام «شعراء و نویسندگان و خوشنویسان بیگدلی» چاپ خواهد گردید.

مرتضی قلی خان نیز یکی از این هشتاد نفر و اندی است و میراث ادبی و هنری گرانبهایی به یادگار گذاشته است. وی علاوه بر نظم و نثر در دانش پزشکی

۱- علیقلیخان سوم، علیقلیخان اول و دوم معاصرین شاه عباس اول میباشند.

۲- مرتضی قلیخان بغیر از علیقلیخان برادران دیگر نیز داشته که همه ایشان اهل فضل و کمال و از خداوندان شمشیر و قلم بوده‌اند. خدای عز و جل جمله را بیامرزد.

نیز اثری ارزشمند بنام «خرقه» از خود باقی گذاشته است که ما درباره‌ی آثار منظوم و منثور و این اثر طبیعی با اختصار معلومات می‌دهیم. این را نیز قبل از هر چیز باید بنویسیم که ما دسترسی به همهی میراث ادبی معظّم الیه پیدا نکرده‌ایم و همین مقدار را که بدست آورده‌ایم مورد بررسی قرار داده‌ایم، امیدواریم در آینده در این باره تدقیقات وقفه ناپذیر بعمل آمده و همهی آثار این سرکرده‌ی دانشمند را به جهانیان بشناسانند و این خداوند خامه و شمشیر را بر کرسی سزاوار خویش بنشانند...

آثار منظوم مرتضی قلی خان

آثار منظومی که ما از میراث ادبی مرتضی قلی خان بدست آورده‌ایم در درجهٔ اول دیوان فارسی^۱ شاعر می‌باشد. در این مجموعه وی گزیده‌ی اشعار خود را گرد آورده و در مقدار ۱۵۰۰ بیت باخط بسیار زیبای خود نوشته و اثر در حال حاضر در کتابخانه‌ی ملی ملک تحت شمارهٔ ۵۱۱۱ نگهداری می‌شود. از طرف سهیلی خوانساری در صفحه‌ی اول این دیوان با خط نستعلیق خوش جملات زیرین نوشته شده است:

«دیوان فارسی مرتضی قلی خان شاملو»

«مرتضی قلی سلطان شاملو در عهد شاه سلیمان صفوی داروغه‌ی قم بوده و نزد آن پادشاه کمال قرب را داشته، پدرش حسن خان شاملو که در خط نستعلیق استاد بوده از شعرای معروف است، و بطوریکه از قراین معلومست این دیوان را مرتضی قلیخان بخط خود نوشته، اناالعبد سهیلی خوانساری ۰۳۵۶.»

دیوان باین غزل آغاز می‌شود:

مطلع غزل: بسی که داغ گذارم بدل ز بخت سیاه چراغ ز مژه روشن کنم به شعله آه

۱ - دیوان فارسی مرتضی قلیخان شاملو. بخط خود مؤلف. کتابخانه‌ی ملی ملک. شماره ۵۱۱۱.

اما در کتابخانه ملی ملک تهران دیوانی دیگر از مرتضی قلی خان بنام «دیوان مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند محمدحسن خان بیگدلی شاملو»^۱ تحت شماره ۴۶۰۵ نگاهداری می شود.

معلوم می شود که نسخه اصلی این دیوان با خط شفیعا بوده و نسخه موجود در کتابخانه ملی ملک بشماره ۴۶۰۵ را دانشمند گرانقدر استاد و خطاط مشهور «بندهی خانزاد ابن فضل الله ساوجی مجدالدین محمد»^۲ از روی آن نسخه روی برداری نموده است، زیرا در پایان نسخه چنین نوشته است:

«... چون بیاض خوان صبح روشن ضمیری که لیلۃ القدر تحریر قلمش نوروز انبساط خاطر هاست این نقطه کتاب ابر وجود را تکلیف حاشیه کردن سخن آرای بی فرموده، از روی سرافرازی سجده شکر این عطیه را بر خود لازم دانست و دیباچه نگار خط بندگی و افتخار شد.»

دیوان مرتضی قلی خان شاملو ولد محمدحسن خان شاملو است که حاکم هرات بوده، اشعارش چندان لطافت و حسن ندارد.^۳ سبب نگارش اینست چون استاد الکمل شفیعا نوشته بودند، بجهت قلم آزمایی از روی خط استاد علیهم الرّحمة طابق النّعل - بالنّعل نقل نمود، بندهی خانزاد ابن فضل الله ساوجی مجدالدین محمد، امیدوارم که مطبوع طبع نایب السلطنه اطال الله بقائه ورزقنی کلّ یوم لقائه آید.^۴ بتاریخ او ابل شهر جمادی الثانیه فی سنه ...

۱ - دیوان مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند محمدحسن خان بیگدلی شاملو . خطی . آستان قدس رضوی، کتابخانه ملی ملک تهران شماره ۴۶۰۵ .

۲ - فضل الله ساوجی، ابوالفضل ساوجی و محمدساوجی از خاندان بیگدلی شاملو میباشند و ما در این خصوص در تاریخ بیگدلی فصلی مبسوط نوشته ایم.

۳ - سخن شناس نه ای دلبر اخطا اینجاست.

۴ - از این جمله معلوم میشود که مجدالدین محمد ساوجی هر روز با نایب السلطنه دیدار داشته است و جزء دفتر مربوطه وی مشغول بوده است.

حال برای نمونه به ارائه یکی دو شعر از این دیوان بسنده می‌نماییم:

غزل

من نمی‌گویم سمندر باش یا پروانه باش
چون بکار سوختن افتاده‌ای مردانه باش
نیست عیشی از جنون خوشتر، نداری گر قبول
یک دو روزی از برای مصلحت دیوانه باش
نا نماید جای ارباب هوس در بزم وصل
در چمن بلبل شو در انجمن پروانه باش
هر چه باشد، آشنای حسن می‌باشد عزیز
خاک پای سرمه گرد و آب دست شانه باش
آشنایان را نباشد بزم الفت بی‌نفاق
یار با دشمن شو، هم صحبت بیگانه باش
می بخور گر دُرد نوشان را نخواهی داد می
بزم را ساقی نگشتی، باده را پیمانسه باش
می‌توان برد از برای سنگ طفلان «مرتضی»
لذت اندر هوشمندی کم بود دیوانه باش^۱

غزل دیگر

غمزهات شوخ و دلبر باست هنوز
نگه کافرت بلاست هنوز
مژه‌ات با دلم، که خون بادا
بر سر کینه و جفاست هنوز
در بیگانگی مزن، که بدل
نگه گرم آشناست هنوز

۱ - دیوان مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند محمد حسن خان ... خطی. کتابخانه‌ی ملی ملک شماره ۴۶۰۵.

همچنان از نیاز می‌دانیم
 عشق و بی طاقنی بجاست هنوز
 شاید از کویت آورد گردی
 چشم ما، در ره صباست هنوز
 روی آینه‌ی تغافل تو
 صیقلی از نگاه ماست هنوز
 می‌دهم از برای لعلت جان
 درد شوق مرا دواست هنوز
 پیرم از درد و برای غمت
 در دلم صد هزار جاست هنوز
 قبله‌ی «مرتضی» است ابرویت
 که نظر کرده‌ی خداست هنوز^۱
 اکنون نمونه‌ای از آثار دیگر وی :

مثنوی

بشارت ای نسیم صبحگاه‌هی
 که خواهد شد سوی فردوس راهی
 سر زلف نفس کن مشکسای
 تمام راه، ورد لب دعایی
 مسافر شو، شکفته، روی خندان
 بهار افشان بیابان در بیابان
 گلستان در گلستان گل روان است
 گل روی سبد پیغام جان است

کدامین جان که از مه تا بماه
 دهد بر گوهر دانش گواهی
 ز من گر خاطر او پر گران است
 مرا با مهر او پیوند جان است
 برادر با برادر یار نباید
 شکست گوهر از گوهر نیاید
 به غنچه کار کی گل تنگ گیرد
 گل از گل در گلستان رنگ گیرد
 نسوزد تا چراغی را دماغی
 ازو روشن نمی‌گردد چراغی
 ز دریا گر نچیند ابر شبنم
 نگردهد باغ را پیرایه خرم
 اگر چه دست روز از پشت دارد
 نه آخر پشت کس را دست خاردار؟!
 نگاه از دیده گستاخ ار برآید
 همان جایش درون دیده شاید
 دولب در وقت حرف از هم جدایند
 سخن کوتاه چو گردد ، آشنایند
 زبان با لب گه گفتن ستیزد
 هم آخر در پناه لب گریزد
 نه هم بیگانگی را کار یاریست
 میان ما چرا بیگانه کاریست
 بزرگان خرده بر خردان نگیرند
 پدرها عذر فرزندان پذیرند

گناه «مرتضی» غیر از وفا نیست

در این معنی گواهی جز خدا نیست^۱

اینک چند رباعی از مرتضی قلیخان :

رباعی

عمریست که روی دل بسویت دارم

در دیده هوای خناك كویت دارم

اکنون که به همسایگیت آمده‌ام

بر خیز و بیا که آرزویت دارم

شوق لب او در سخن آورد مرا

بویش بسر یاسمن آورد مرا

در کنج قفس نشسته بودم همه عمر

امروز هوس به گلشن آورد مرا

از روی تو چشم بر نمی‌دارد دل

از حال خودش خبر نمی‌دارد دل

جز ماه رخت، مه ننماید همه عمر

سوی دیگری نظر نمی‌دارد دل

رفتی ز دلم، طاقت فریادش رفت

از دام چه می‌کنم که صیادش رفت

رحم است بسنگ خاره هم روز وداع
ظلم است به بیستون که فرهادش رفت^۱

دیوان ترکی

مرتضی قلیخان هم مانند امیر علشیر نوایی صاحب دو تخلص بود و هم دو دیوان می‌باشد. در اشعار فارسی «مرتضی» تخلص می‌کرد و در اشعار ترکی «ظفر» و ندرتاً «مرتضی» بهمین مناسبت نیز دیوان اشعار ترکی وی که احتمالاً با خط نستعلیق خودش نیز هست با مقدمه‌ای بانام «دیوان ظفر» در سال ۱۹۶۵ در استانبول نشر گردید. و مقدمه‌ی مبسوطی از طرف پروفیسور I.H.Ertaylan در ۳۴ صفحه با سرلوحه‌ی «صفوی‌ها و شاملو‌ها» نوشته و فوتو صورت دیوان را که عبارت از چهل صفحه می‌باشد افست نموده و عکس رنگی بسیار مجلل از مرتضی قلی خان شاملو در پشت دیوان داده است.

دیوان با مقدمه‌ی مختصر خود مرتضی قلی خان شروع می‌شود. پس از مقدمه یک‌مثنوی ۱۳ بیتی در حمد و نعت و ثنای باری تعالی سروده، قطعه‌ی سه‌بیتی در مدح محمد (ص) می‌آورد و سپس دیوان با این بیت آغاز میگردد:

بسم الله الرحمن الرحيم
فتح و ظفر بنده‌ی ویردی مقیم
و غزلیات ترکی شروع می‌شود:

مطالع: اسم آله ایله سؤزی چون ایتدیم ابتدا
حقنک عنایتی یتیرم تا به انتها...

مقطع: ای «مرتضی» بودور فنا ننگ و فاسی یوخ
عقلنک و ارایسه آج گوزنگی ایسنه گل بقا

مرتضی قلی خان در مقدمه‌ی این دیوان به تعدادی اشعار فارسی خود اشاره نموده و علت به نظم کشیدن اشعار در زبان ترکی را چنین بیان می‌فرماید:

«... اما بعد ناظم لآلی حل و حلی مرتضی قلی متولی بو طرز ایله بیان حال و بونهجیله شرح مافی البال ایندر که، چون صفحه روز گارده یادگار قالماق ایچون خاطره یتمیشدی که فارسی اشعاری قریب یوز بنک بیته یتیشمیش ایدی، بیر نئچه ده ترکی گفتاری انشاء اولونه. هوای روح افزای بوستان شوقه دوشوب، بلبل شوریده حال کیمی مست اولوب، بیر نئچه غزل شکسته بسته نظمه چکوب، بونادره مجموعه ده درج اولدی. رحمت ازلی اول پاک نهاد یولداش لره که، بونوعروس شاهده مشاهده قیلدو قچه اعلا سینک حلیه سیننه تحسین ایله جمسال کمالنه زینت یتوره، و ادناسینک شانیهی مرآت بیرله زلف خطا سندن عقدهی عیوبن جقاروب، آیینه قدر تیندن صیقل احسان ایله نقصان غبارین کوتوره»^۱

از متن اشعار این دیوان معلوم می شود که در سن هشتاد سالگی و دوران کهولت بسرودن اشعار پرداخته و این منظومه از محصولات او آخر عمر آن شاعر بزرگوار می باشد، چنانکه می فرماید:

گلدی یتدی زمان سکسته یاش

خار اولدی بدنده خواب فراش^۲

ظفر در اشعار ترکی خود قویاً تحت تأثیر ایجادیات سلف بزرگوارش محمد فضولی بغدادی (۸۹۹-۹۶۴) بوده، پیرو مکتب ادبی وی می باشد. او در یکی از غزلهایش مستقیماً به این موضوع اشاره نموده، متأثر شدنش را از میراث ادبی فضولی اظهار میدارد:

ظفر فضولی دیمیش عهد نکا وفا قیل گل

یتر شکایت، گل شرح ماجرا قیل گل^۳

۱ - دیوان ترکی ظفر. مرتضی قلیخان ظفر. بو گونه قدر بیامینه یین بؤیوک بیر آذربایجان شاعری... پروفسوری. ح. ا. ر. تایلان. استانبول ۱۹۶۵. مقدمه. ص ۳۰۲.

۲ - همان دیوان ص

۳ - همان اثر.

بغزلی که ظفر در تحت تأثیر فضولی به نظم کشیده است توجه کنیم:
 کونکلم آچیلور، سرو خرامانینی گورگج
 خوشحال اولورام پسته‌ی خندانینی گورگج
 کون رشک‌اندهر، گل یوزینی گورسه سحرده
 مه پاره لنور، نساوک مژگانینی گورگج
 نقاش اگر چکسه، قلم بر له جمالین
 تیتیرالی اول سیب زرخدانینی گورگج
 گرتاب وئره زلف پریشانینی یوزده
 گون تیره اولور چهره‌ی تابانینی گورگج
 دوزخ قاپوسی باغلنوبن، جنت اولور دهر
 قوینوندا کی سیب و گل ریحانینی گورگج
 فتح ایله «ظفر» یار اولور، عاشق زاره
 اسبابلنور ناز ایله سامانینی گورگج^۲
 چند بیتى از يك غزل ديگر تركى مرتضى قلى خان بيگدلى شاملو (ظفر -
 مرتضى):

عشق

نه شهر ونه صحرا ونه ویرانه بیلور عشق
 نه کعبه نه بتخانه نه میخانه بیلور عشق
 هیچ کیمسه نی محرم ایله مزبزم وصاله
 فرهاد ایله مجنونو ده بیگانه بیلور عشق
 آزاده لری در ده گرفتار ایله یوبدور
 بیلمم که نه افسون ایله افسانه بیلور عشق

شاگرد فراغم منی بیدرد صانور غم
استاد جنونم^۱ منی دیوانه بیلور عشق

ایضاً

یار وصلیندهن جدا ، پامال دورانم هنوز
یا نارام عشق اودینه ، بیمار هجرانم هنوز
خاطرمدور جمع ، کیم غیرایله یوقدر الفتک
دیمه کیم یاد اولمشم ، در فکر جانانم هنوز
گوژلرمدن قانلو یاش آقماقدان اولدوم بی بصر
بوینکی چکمه بیلگل پیر کنعانم هنوز
گرگدا نک در بدر دوشدوم وصالنکدان جدا
اؤز یانیمده فکر و نک ایلان شاه و سلطانم هنوز
بیر کمینه چاکر نکدر بو «ظفر» ای گلغذار
دوشموشم گر نظر نکدن بنده فرمانم هنوز^۲

آثار منشور مرتضی قلی خان بیگدلی شاملو

به تحقیق روزی میراث ادبی مرتضی قلی خان بیگدلی شاملو از طرف
پژوهشگران آشکار شده ، در اختیار همگان قرار خواهد گرفت و ما آنروز را
بعید نمی دانیم.

اکنون در اختیار خود کتاب طبّی وی بنام «خرقه‌ی بخیه» را داریم که بقول
اهل فن کتابیست مفید در رشته‌ی پزشکی که هنوز قابل توجه و استفاده است. نسخه‌ای
از این کتاب در کتابخانه‌ی شخصی نگارنده موجود است و نسخه‌ی دیگری نیز
در شعبه‌ی خطّی کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران بسا شماره ۴۴۳۶ نگهداری
می شود .

۱ - این کلمه «کمال» باید بشود و «جنونم» غلط کاتب است.

۲ - همان اثر . ص ۳۰ .

خود مرتضی قلیخان در مقدمه‌ی موجزی درباره‌ی مضمون و نام این کتاب و زمان تحریر آن چنین نوشته است:

«... سبحان الله رنگ آمیزی بساط حمد و سپاس حکیمی که خرقه‌ی معرفت را بر قامت صحیح مزاجان درست اعتقاد بریده و رشته‌ی عمر طبیعی لذت را بسوزن غیبی ادویه‌ی شفا طراز کشیده... راقم مجموعه‌ی جانفشانی در راه دین و دولت ابد مدت صاحبقرانی ثانی خسرو سلیمان تخت و آسمان درگاه شاهنشاه سکندر بخت و ایران پناه خلد الله ملکه‌الی يوم القيامة.

غلام قدیمی لقب صمیمی نسب مرتضی قلی شاملو در لباس عریانی طبیعت، لباس دیبای معرفت خاص اشیاء را از قانون صحت اطباء نموده، جهت برهنه تنان پوشیدگی طراز و خاموش طبعان حیات را از سربانی در پرده‌ی انشاء نشانیده که چون نقاب نطق از روی معنی بردارند قماش مدعا بسپرنند، مقصود قامت آرایبی عالمیان گردد و چون این چمن خوش آب و رنگ که از هر گل بویی تازه و از هر چشمه آبرویی بی اندازه دارد و بجز قلم نازک رقم دست از دامن طول کلام کشیده و سراز گریبان این ابواب که مشتمل بر چند بخیه است بر آورده و مسمی بخرقه‌ی مرتضی - قلی شاملو گردیده است.»^۱

دکتر سیریل الکود مؤلف «تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی» درباره‌ی این کتاب می‌نویسد:

«... کتاب دیگری که بعداً در همین زمینه نوشته شده و بسیار جالب توجه است کتاب «خرقه‌ی خانم در علم طب» است. این اثر از مرتضی قلیخان شاملو پسر حاکم خراسان است که مورد توجه شاه سلیمان بوده است. فصل اول این کتاب

۱ - هذا کتاب خرقه بخیه مرتضی قلی شاملو بجهت نواب مستطاب نادری تصنیف کرده‌اند.

چاپخانه الله قلیخان در زمان سلطنت و دولت... ناصرالدین شاه قاجار... بزور طبع متحلی گردید. حرره میرزا آقا کمرئی ص از ۲۲۷ تا ۳۲۴. این مجلد با کتاب «زاد - المسافرین» یکجا چاپ گردیده است.

بعوامل نازایی اختصاص دارد و در آن آزمایشی برای تشخیص اینکه نازایی از مرد است یا زن پیشنهاد می‌شود و آن اینست که زن باید يك پياز در شرمگاه خود بگذارد و اگر همسرش بتواند بوی پياز را از نفس زن احساس کند معلوم می‌شود که زن در امر نازایی تقصیر ندارد.

آزمایش دوم اینست که مرد و زن هر دو روی مقداری جو ادرار کنند، اگر در هر دو مورد جو برنگ سبز درآید و هیچ يك از دانه‌ها خشك نشود تقصیر متوجه هیچکدام نیست و اگر جو هر کدام سبز نشد، تقصیر متوجه اوست.^۱

«کتاب ظفریه» این کتاب که شرح «کتاب گوهر مراد لاهیجی» است اثر فلسفی است و مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو متخلص به «مرتضی و ظفر» این کتاب را از «گوهر مراد» استنتاج نموده است. نسخه‌ی نفیس و بی‌مانند این کتاب بنام «ظفریه در شرح گزهر مراد لاهیجی» بخط عبدالجبار بن مقصود^۲ خوشنویس شهیر و از شاگردان خوب، مرعماد قزوینی، در تالار تحقیقات ایران شناسی و مطالعات نسخ خطی دانشگاه تهران به شماره‌ی ۴۷۱۱ نگهداری میشود و شاید هم منحصر بفرد است.

اثر دارای يك مقدمه‌ی بسیار دانشمندانه و نمونه‌ی قدرت و زیبایی فکر و نثر مرتضی قلیخان است، و نيك مشاهده می‌شود که اثر سعدیانه و با سبك آغاز «گلستان» سعدی شیرازی نوشته شده است و چنین آغاز میگردد:

بسم الله الرحمن الرحيم سرمد طغرای کلام کریم

الحمد لله رب العالمين و الصلوة على خير المرسلين و يعسوب الموحدين و
عترته الطاهرين - گوهر مرادی که از دریای حیرت غواص فکرت در کف اندیشه

۱ - طب در دوره صفویه. تألیف دکتر سیریل الگود. ترجمه محسن جاویدان. تهران

۱۳۵۷ ص ۶۱۰.

۲ - شرح حال عبدالجبار بن مقصود در ص ۱۱۹ کتاب «پیدایش خط و خطاطان»

ضبط است.

آرد و دردانه‌ی مقصودی که جوهری طبیعت در بساط امکان از جان عزیزتر دارد .
 اقرار کردن و اعتراف نمودن است بعجز و قصور از شکر گذاری از نعمتهای الهی
 چنانچه حضرت ختمی پناهی افصاحی بدان فرموده : لا احص ثناء علیک ... انت
 کما ... علی نفسک و کلام معجز نظام بدان ناطق گشته و قلیل من عبادی الشکور.

رباعی

من بی تو و می، قرار نتوانم کرد
 احسان تو را شمار نتوانم کرد
 گر بر تن من زبان شود هر مویی
 یک شکر تو از هزار نتوانم کرد

بیت

سخن در وصف او بحر عمیق است
 نگنجد در انای بی انایی
 علی الاطلاق زبان شکر گذاران هیجده هزار عالم و توفیق شکر گذاری بنی نوع
 آدم، موهبتی از جمله‌ی آلاهی اوست و مکرمتی از مواهب بی منتهای او کما ورد
 فی الحدیث القدسی من شارع الاشرف کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق
 لاعرف ر در قرآن مجید واقع شده است. ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون.

رباعی

آن گنج خفی نکرد ظاهرشان را
 تا خلق نکرد حضرت انسان را
 شمع است نماینده‌ی کس در شب تار
 هر چند که خود ریخته باشد آنرا
 لآلی مشهود وجود در عرصه‌ی امکان مایده‌ای از مواید احسان اوست.

بیت

جهان را بلندی و پستی از اوست

زبردستی و زیردستی از اوست^۱

در صفحه‌ی نهم همین مقدمه مبسوط مرتضی‌قلی‌خان نام مؤلف کتاب و تاریخ تألیف و فصول مندرجه‌ی کتاب را بشرح زیر تصریح نموده است:

«... اما بعد بر ورق گذارش چنین نگارش می‌نماید فقیر حقیر بر کثرت تقصیر مرتضی‌قلی متولّی^۲ که در سنه‌ی هزار و هفتاد و سه هجری نوبت مطالعه‌ی کتاب «گوهر مراد» افضل‌المحققین فی زمانه مولانا عبدالرزاق لاهیجی اتفاق افتاد الحق کتابی دید که سواد آن کحل‌الجواهر بصر بصیرت ارباب معارف و بیاض آن نور دیده‌ی معارف بود کعبون یسقون فیها کاساً کان مزاجها زنجبیل^۳ بخاطر رسید که جواهر چندی از آن گنجینه‌ی علوم و لآلی چندی از آن مخزن دانش بدستیاری اندیشه مستمی به «ظفریه» جهت هدیه برادران معنوی حقیقت‌پیشه فراهم آورد که ناظران در آن بحظّ اتم و نصیب او فر محظوظ و بهره‌ور گشته‌اند احیاناً مصنّف و منتخب را بدعایی یاد و شاد کرده باشند.»^۴

مؤلف درباره‌ی فصول و مندرجات اثر چنین می‌نویسد:

۱ - کتاب ظفریه یا شرح «کتاب گوهر مراد لاهیجی» مرتضی‌قلی ظفر. دانشگاه تهران

تالار تحقیقات ایران‌شناسی و مطالعات نسخ خطی شماره ۴۷۱۱.

۲ - چون در دوران صفویه جزء مقامات لشکری و کشوری مقام تسولیت مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی را نیز به عهده داشته است و بنا به اهمیت فوق‌العاده این مسئله در آن زمان بویژه از لحاظ صوفیگری و قزلباشی افتخار و اعتبار بزرگی بشمار می‌آمده است. لذا به این لقب «متولّی» گری بیش از هر چیز اهمیت قایل شده و ضبط نموده است.

۳ - همان اثر. مقدمه صفحه ۹، مرتضی‌قلی‌خان بیگدلی شاملو متخلص به «ظفر» کتاب

«شوارق» را نیز شرح نموده است.

«... و این رساله را موسوم به «گوهر مراد» گردانم و چون اشاره شد که علم ضروری خودشناسی است و خداشناسی و فرمان خداشناسی و اصول خمس‌های دین عین همین شناختهاست، چه توحید و عدل داخل در خداشناسی است، و نبوت و امامت داخل در فرمان خداشناسی، چه فرمان خدا را بشرع توان شناخت و شرع محتاج است به آورنده‌ی شرع که نبی است و حافظ شرع و امامت و علم معاد داخل در خودشناسی.

پس غرض از این رساله منحصر است در سه قسم که هر قسمی در مقاله‌ای بیان کرده شود. و بیش از شروع در غرض شنیدن سخنی چند مناسب است که ذکر آن در مقدمه‌ای گرد آید. و غرض اصلی در این رساله اگرچه کمال علمی است، اما از کمال علمی که علم اخلاق و طریق تصوّف و اشراق مشتمل بر آن است نتوان گذاشت. پس مناسب باشد در خاتمه اشاره بر آن، لهذا این رسالت مرتبت شد بر مقدمه و سه مقاله و خاتمه.^۱

مؤلف نام کتاب، نام نویسنده و تاریخ تألیف را در پایان اثر در يك رباعی چنین آورده است:

رباعی

این زبده‌ی گوهر مراد است بنام

از سعی کمینه «مرتضی» گشت تمام

۱ - همان اثر. مقدمه، ما در اینجا بذکر این مطلب ناگزیریم که در خاندان بیگدلی در این هنگام یعنی در زمان سلطنت شاه صفی، شاه عباس دوم و شاه سلیمان آقلا دونفر مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو موجود بوده است. یکی همان مرتضی قلیخان که حاکم قم بوده و کرمان در تیولش که هم متولّی مقبره شیخ صفی بوده است و آثاری دارد و دیگری مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو حاکم هرات است بیگار بیگی خراسان، واضع خط شکسته و مؤلف آثار نثر و نظم بسیار.

هفتاد و سه از هزار هجرت چو گذشت

اوراق گل صحیفه شد عنبر فام

۱۰۷۳ هـ ق

کتاب با این رباعی پایان میرسد و خطاط با این جمله به اثر خاتمه می بخشد:

کتبه عبد الجبار بن مقصود غفر الله له والوالديه و احسن اليهما واليه

طفر در داخل مقدمه غزل عرفانی بسیار زیبایی نگاشته است که عیناً در اینجا

می آوریم :

غزل

عاقل و دیوانه و هشیار مست

هر یکی را قسمتی شد از الست

عاقل هشیار ، میدان آن کس است

کز طلب يك لحظه نتواند نشست

کس چه داند کار فردا چون شود

نقش امروزش اگر چه بد نشست

ای که می گویی که حیف از عمر ما

شد تلف در مدت پنجاه و شصت

حیف از آن باشد که صرف او نشد

در پی هر آرزو رفتم چو مست

کار حق را تن ندادم روز و شب

در هوای نفس گشتم خود پرست

تا اثر باقیست در جان « ظفر »

نشدند پیمان که ، با مهر تو بست

نسخه‌های خطی دیوان مرتضی قلی خان شاملو در کتابخانه‌ی ملی ملک و دانشگاه تهران

دیوان مرتضی قلیخان بیگدلی شاملو فرزند حسن خان شاملو سراینده‌ی سده‌ی ۱۱ و حاکم قم و هرات و وزیر اول اردبیل در درگاه شاه صفی در کتابخانه ملک از وی دو نسخه و با دو خط دیوانش نگاهداری می‌شود :

۱ - نسخه‌ی خطی شماره‌ی ۵۱۱۱ - شکسته نستعلیق بسیار خوش راسنه و چلیپا ، خط خود شاعر با دوسر لوحه زرین ، جدول زرین و رنگین ، همه صفحات زرافشانی شده ۴۷ گت ۸/۸×۱۲ ، کاغذ ترمه‌ی سمرقندی نازک ، جلد رویه میشین یشمی لایی ، مغزی قهوه‌یی بسا دیباچه به نثر از خود شاعر . چون فارسی است با تخلص «مرتضی» می‌باشد .

آغاز : سبحان الله چه دردمندی ...

انجام : فتاد داغ دلم شرح «مرتضی» چه عجب

اگر چراغ نشیند در انجمن گستاخ

۱ - نسخه‌ی خطی شماره‌ی ۴۶۰۵ - شکسته نستعلیق بخط مجتهدالدین محمد ابن فضل الله ساوجی (بیگدلی شاملو) برای نایب السلطنه درج ۲/۱۲۶۳ ، باسراوح متن و حاشیه شده ص ۲۰۱ ، متن ستون بندی شده ، جدول زرین ، ۴۴ گت ۲/۱۱×۱۷/۷ ، کاغذ متن ترمه و حاشیه فرنگی آبی جلد میشین سیاه .

آغاز : مویی شدم ز دوریت ای خوش کمر بس است

بگذار تا به گرد تو گردم دگر بس است

پایان : حرف نگفته ، گوهر گنجینه‌ی دل است

از او نهفته صیقل آیینیه‌ی دل است

در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران خزینه دستخطی جنگی بشماره ۲۱۰۰ محتوی برقصاید و غزلیات و رباعیات با خط مرتضی قلی خان شاملو (خط شکسته بسیار اعلا در ۴۴ برگ) منتخب از شعرای معروف :

ناصر علی هندی، مشتاق علی، حافظ، و آلهی قمی، ابراهیم صفا، ملا مکتبی، ملا عبدالله دامی، صفا، ملا جامی، سعدی، میرزا محمد جعفر عبرت، حسین^۱، رفیق، مولانا محتشم، مولانا کاتبی، امیر خسرو دهلوی، صهبا و مشتاق نگهداری می‌شود.^۲

در میان شعرایی که معاصر و مشهور با مرتضی قلی‌خان بیگدلی شاملو بوده‌اند، از شعرای هرات فصیحی است که بگفته‌ی آذر:

«... فصیحی از شعرای مقرب آن‌دیار (هرات) و در خدمت مرتضی قلی‌خان شاملو بسر می‌برد و خط شکسته را خوب می‌نوشته.»^۳ و دیگری ناظم هروی که آذر در حق وی گوید:

«... ناظم مداح سلسله‌ی شاملو است که در آن‌دیار (هرات) حاکم بوده‌اند. مثنوی «یوسف وزلیخا» گفته است.»^۴ و نمونه‌ای از شعر وی می‌آورد.

۱ - شاید این تخلص «حسین» همان حسین‌خان شاملو پدر حسن‌خان وجود خود مرتضی قلی‌خان باشد.

۲ - کتابخانه مرکزی دانشگاه. خزینه دستخطی جنگ شماره ۲۱۰۰.

۳ - آذر، آتشکده ... ص ۱۵۴.

۴ - آذر. آتشکده ... ص ۱۵۵.

اوغورلو خان و نقدی خان

بیگدلی شاملو

دیگری از سرداران و حکام و ولات ایل جلیل بیگدلی شاملو در دوران شاه صفی اوغورلو خان بیگدلی شاملو ایشیک آقاسی و حاکم ایالت فارس و نقدی خان بیگدلی شاملو حاکم قندهار بودند که این سرکرده‌ها دوران شاه عباس ثانی را نیز دریافتند.

اوغورلو خان که از محارم دربار و نزدیکان شاه صفی صفوی بود در سر اخوات يك مهمانی شبانه و شراپخواری دستجمعی، بقتل میرسد. قضیه مغضوب و مقتول شدن وی بدین قرار است:

در بهار سال ۱۰۴۳ هـ. ق شاه صفی عازم اردبیل می‌گردد، پس از سرکشی بهاموزات آنجا تصمیم می‌گیرد که چند صبحی در ییلاقات سهنگ بسر ببرد. شبی طالب‌بیک اردوبادی فرزند حاتم‌بیک نصیری از نواده‌های خواجه نصیرالدین طوسی که وزیر شاه صفی بود جمعی از سران و سرکردگان و بزرگان درباری ملتزم کتاب را دعوت کرده، بزم سرور و باده‌گساری می‌گسترده. از میهمانان مشهور این شب (دوم ماه صفر ۱۰۴۳ هـ. ق) حسن خان بیگدلی شاملو حاکم و بیگلربیگی خراسان، اوغورلو خان بیگدلی شاملو ایشیک آقاسی حسن‌بیک یساول صحبت و سایرین بودند.

۱- اوغور - یعنی طالع، اوغورلو یعنی خوش طالع. خوش اقبال، خوش بمن. خوش دیدار

۱ - یساول صحبت. رئیس تشریفات. کسیکه سفیران و دیگر میهمانان رسمی را بحضور شاه

راهنمایی مینمود و پیوسته با چماق نقره در مجلس شاه حضور داشت.

در گرماگرم باده‌نوشی که سرها از حرارت می ناب پرتب و تاب گردیده بود و میزبان و میهمان از جام‌های گلگون و نغمات نشاط‌آور مدهوش و سرمست بودند، ناگهان بهرام‌بیک استاجلو کشیکچی‌باشی بچادر وزیر درآمد و اوغورلوخان را به تعویض نگهبانی خوابگاه شاه خواست. طالب‌بیک وزیر که نمی‌خواست مجلس بزمشان بهم خورد و مهمانان بزم‌عیش و نوش را ترک نمایند، از کشیکچی‌باشی خواهش نمود که ساعتی چند اوغورلوخان را از نگهبانی معاف دارد. لیکن بهرام‌بیک نپذیرفت و در نتیجه میان اوغورلوخان و بهرام‌بیک کار بمنازعه و بدگویی کشید. اوغورلوخان با ضرب‌ه‌ای که بر سر او وارد ساخت، سر او را شکافت و خون جاری شد و او را تهدید مستانه نمود. بامداد روز بعد که شاه در چادر حسن‌خان مدعو بود، بشکایت کشیکچی‌باشی رسیدگی کرد. اوغورلوخان را مقصر تشخیص داد. فرمان بمجازات وی داد.

دوتن از سرکردگان حاضر بنام علی‌قلی‌بیک یساول صحبت و قزاقخان چرکس را مأمور کشتن اوغورلوخان نمود. نصرالله فلسفی درباره‌ی اجرای این مأموریت ظالمانه و تصمیم عجولانه، چنین می‌نویسد:

«... دوتن از سرداران بنام علی‌قلی‌بیک یساول صحبت و قزاقخان چرکس نیز مأمور کشتن اوغورلوخان شدند. ایشیک آقاسی‌باشی تازه از حمام بیرون آمده، درکار لباس پوشیدن بود که، آندو از درحمام بدرون رفتند. اوغورلوخان از ورود ناگهانی و نابهنگام ایشان بدگمان شد و به علی‌قلی‌بیک که از دوستان نزدیکش بود گفت:

«... رفیق می‌ترسم خبر خوشی نیاورده باشی؟»

علی‌قلی‌بیک با تأثر جواب داد:

«... آری، برادر عزیز، قلبه‌ی عالم حکم کرده است که سر تو را برایش

بیریم، آماده‌ی مرگ باش.»^۱

پس از آن بی تأمل او را بر زمین افکند و سرش را بریده و چنانکه مرسوم بود، یکی از گونه‌هایش را سوراخ کرد و انگشت در آن افکند و بدین صورت سردوست دیرین خود را نزد شاه برد (لأللعجب يك بره و یایك مرغ یا گنجشك را بدین سهولت نمی‌شود سر برید).

شاه با عصایی که در دست داشت آهسته چند ضربه بر سر کشیکچی باشی زد و گفت:

«... او غورلو! مرد باهوش و زرنگی بودی، خیلی متأثرم که تو را بدین صورت می‌بینم. ولی چه می‌شود کرد، خودت خواستی که چنین شود. مخصوصاً برای سبیل‌های قشنگ مردان‌ها خیلی متأسفم.»

شاه حق داشت که برای سبیل‌های او غورلو خان متأسف باشد، زیرا سبیل این سردار بقدری دراز بود که می‌توانست از دوسو دور کردن بپیچد و باز هر دو سرش را بدهان برساند. چون از زمان شاه عباس بزرگ گذاشتن سبیل کلفت و بلند مرسوم گشته، داشتن چنین سبیلی نشانه‌ی شجاعت و مردانگی و نجابت بود، او غورلو - خان نیز خیلی به سبیل مردانه‌ی خود می‌نازید و در میان امیران دربار شاه صفی انگشت نما بود.^۱

شاه پس از او غورلو خان، طالب خان نصیری اردوبادی و زیرش رانیز بیهانه‌ای بقتل میرساند. طالب خان را شخصاً خنجر بشکم میبرد، سپس بغلامان دستور می‌دهد که باتبرزین سرو رویش را کوبیده و درهم بشکنند.

شاه صفی خونخوار پس از کشتن این دو نفر فرمان می‌دهد که فرزندان آنها را بحضور می‌آورند و آنها را مخاطب قرار داده و می‌گوید:

— پدران شما بدستور من کشته شدند چه می‌گویید؟

پسر او غورلو خان که نوجوان هوشیار و زیرک بود عاقلانه در پاسخ می‌گوید:

— جان‌نثار بجز قبله‌ی عالم پدری ندارد. و با این جواب زیرکانه خود را از

خطر حتمی مرگ نجات میدهد. شاه که از این پاسخ او خوشش آمده بود تمام ثروت و املاک پدرش را به وی می بخشید. اما پسر طالب خان از فرط تألم و تأثر نتوانست جواب موافق میل شاه صفی بدهد. بدین سبب اموال و املاک وی مصادره گردید و خود نیز رانده در گاه شد.

شاه صفی از آن قبیل پادشاهان و زمامداران بود که سادیسیم آدم کشی داشت، خونخواری و خون آشامی را دوست می داشت و از دور و نزدیک و برادر و خواهر و خویش و تبار به هیچکس ترحم نمی کرد. با جزیی بهانه خون می ریخت، چشم درمی آورد، اخته می نمود و از این قبیل کشتار و زجرهای ناجوانمردانه لذت میبرد. او حتی به مادر و خواهر خود نیز رحم نداشت، بطوریکه مورخین می نویسند مادر تنی خود را نیز زنده بگور کرد. نویسنده ی تاریخ «زندگانی شاه عباس اول» شاه صفی را چنین سنجیه بندی نموده و معرفی می نماید:

«... شاه صفی در سال سوّم پادشاهی تمام شاهزادگان صفوی و بستگان خود را از برادر و اعمام و عمزادگان و نوادگان دختری شاه عباس را کور کرد و یسا گشت، از آن جمله عیسی خان قورچی باشی را که از بزرگترین امیران صفوی بود با سه پسر رشیدش بی هیچ گناهی سر برید، بهانه ی کشتن وی این بود که از جانب پدر با دودمان صفوی نسبت داشت و نسبش به سلطان جنید جد صفویه میرسید.

شاه صفی بعد از آنکه تمام شاهزادگان و نزدیکان خود را با جمعی از سرداران بزرگ ایران هلاک کرد، حتی چنانکه خواهیم گفت ملکه و مادر بگانه فرزند خویش محمد میرزا را هم بدست خود کشت. جمعی از زنان حرم بقصد انتقام و از بیم جان خویش در کشتن وی همدستان شدند و زهری در طعامش داخل کردند ولی اتفاقاً آن زهر چندان کاری نشد که او را از پای در آورد و پس از دوماه بیماری شفا یافت.

۱- این پسر پس از مرگ شاه صفی در سال ۱۰۵۲ بنام شاه عباس دوم بجای وی نشست و ۲۵ سال سلطنت نمود.

شاه صفی پس از تحقیق و تفتیش دریافت که آن زهر در حرمسرا فراهم گشته، بدستکاری عمه اش، یعنی زن بیوه‌ی عیسی خان قورچی‌باشی در طعام وی داخل گشته است. شبی از حرم‌مخانه‌ی شاهی صدای ناله و زاری برخاست و فریاد و فغان و شیون بانوان و دوشیزگان و کنیزان حرم بر آسمان رفت. بامداد روز دیگر معلوم شد که بفرمان شاه در حرم‌مخانه‌ی گودالی بزرگ‌کننده و چهل تن از بانوان و دوشیزگان و کنیزان را زنده‌بگور کرده‌اند، که عمه‌ی شاه نیز یکی از آن جمله بود. چون روز بعد خبر دادند که مادر شاه هم پس از بیماری کوتاهی در گذشته است شهرت یافت که شاه او را نیز بادیگران زنده‌بگور کرده است.^۱ چند روز پس از این واقعه شاه مست به اندرون آمد و زن محبوبش (مادر محمد میرزا) را بدون هیچ سبب و گناهی باخنجر کشت و رفت و آسوده سر ببالش گذاشته و خوابید. این بود سرنوشت این کشور و این ملت نفرین زده.

می‌خواهیم نمونه‌ای دیگر از جنایات غیر قابل بخشایش و ایران برباد ده شاه صفی نادان را ارائه دهیم، و با این کار علل اصلی و سبب سقوط آینده ایران را در برابر یک مشت راهزن افغانی بیسروپا بیان کرده باشیم و در اینجا از نوشته‌ی تواریخ استفاده می‌نماییم:

می‌گویند شاه عباس اول در بحبوحه‌ی قدرت خویش هنگامیکه از یکی از سردارانش بیش از اندازه ممنون و راضی می‌گشت و خدمتی فوق‌العاده انجام داده بودند، علاوه بر مقام و رتبه و منصب و تلطیف مالی یکی از زنان محبوب حرم‌مخانه خود را نیز باو می‌بخشید. این کار را درباره‌ی امام‌قلیخان فاتح هرمز نیز انجام داده بود. می‌گویند هنگامی که شاه یکی از زنان سَوَ گلی خود را به امام‌قلیخان می‌بخشد آن زن باردار بوده و کودک سه ماهه در شکم داشته است. شاه بدون توجه باین مطلب وی را می‌بخشد.

امام‌قلیخان که از جریان بارداری زن مزبور آگاه می‌گردد، او را مانند دختر

خود محافظت می‌نماید، تا زن در شیراز پسری می‌زاید و ناسمش را صفی‌قلی‌خان می‌گذارد. مابین امام‌قلی‌خان و صفی‌قلی‌خان روابط پدر فرزندی برقرار می‌گردد. صفی‌قلی‌خان وی را پدر می‌خوانده است، ولی در حقیقت فرزند شاه عباس بوده است، لیکن این راز پنهان نمی‌ماند. تدریجاً به آگاهی همگان میرسد اما دیگر چاره‌ای نبوده است.

بدخواهان مسئله‌ی این مادر و پسر را بشاه‌صفی خونخوار مطابق میلشان تفهیم می‌نمایند. در وی ایجاد رعب و هراس می‌کنند که صفی‌قلی‌خان برای وی رقیب خطرناکی است. گویا خود امام‌قلی‌خان نیز شرایط عصیان و قتل شاه‌صفی و بسلطنت رسیدن صفی‌قلی‌خان را تدریجاً تهیه می‌بیند، با این ترتیب شرایط قتل امام‌قلی‌خان آن سردار وفادار ورشید و میهن‌پرست ایران را با سه پسر جوان و کارآمد و نامدارش فراهم می‌نمایند.

شاه‌صفی چون روز بروز نسبت به فاتح هرمز بدبین‌تر و خشمگین‌تر می‌گردد. سرانجام تلقینات و تفتین‌های مغرضانه و خاینانه‌ی دشمنان ایران کار خودش را می‌کند. باو تفهیم می‌نمایند که گویا امام‌قلی‌خان عنقریب در صدد تدارك قیام و تهیه مقدمات سرپیچی و عصیان است. اینست که آن کوردل دوست از دشمن‌شناس پدر را با سه پسر برومندش به پایتخت دوم صفویه یعنی شهر قزوین احضار می‌نماید.

یکی از معاصرین شاه‌صفی می‌نویسد، که چون امام‌قلی‌خان آماده‌ی حرکت شد، پسرش صفی‌قلی‌خان باو گفت:

« پدر ما بیای خود به قتلگاه می‌رویم.»

خان جواب داد:

« شاید حق با تو باشد، اما من تا امروز هرگز بر پادشاه خود باغی نشده،

از اطاعت فرمانش سرپیچی نکرده‌ام، تا دم مرگ نیز مطیع فرمان او خواهم بود.»^۱

۱ - زندگانی شاه‌عباس اول، مجلد دوم. خصوصیات روحی، اخلاقی و ذوقی او، نصرالله فلسفی. چاپ پنجم تهران ۱۳۵۳ ص ۳۹۲ و ۳۹۳، ترجمه‌ی سفرنامه‌ی تاواریه

ما نوشته‌ی مورّخ نصرالله فلسفی مؤلف «زندگانی شاه عباس اول» را برای نشان دادن بزرگی جنایت و سفاقت شاه‌صفی عیناً در زیر درج می‌نماییم تا مشاهده شود که این نامرد عاری از وجدان و عاطفه در باره‌ی جوانمردان و فداکاران و نام‌آوران و قهرمانان ایران چه‌ها کرده است! و چگونه ایران را بخاک مذلت و بدبختی و قحط - الرّجالی نشانده است. فلسفی می‌نویسد:

«... شاه‌صفی در همان اوقات از اصفهان برای دفع فتنه‌ی گرجستان بطرف قزوین و آذربایجان حرکت کرده بود: امام‌قلیخان و پسرانش در ماه جمادی‌الاول آن سال در قزوین به اردوی او رسیدند. شاه‌صفی، او و پسرانش را بامهربانی پذیرفت، چون سپاه‌یانی که از اطراف احضار کرده بود در آن شهر گرد آمدند، روزی سان سپاه دید، پس از آن سه شب به جشن و شادکامی و تماشای چراغان شهر پرداخت. در آخرین شب هنگامیکه جمعی از سران دولت بسا صفی‌قلیخان و فتحعلی بیگ و علی‌قلی بیگ پسران خان فارس در خدمت او پیاده‌گساری مشغول بودند، ناگهان از جای برخاست و به اطاقی دیگر رفت، پس از اندک مدتی حسین خان بیگ ناظر با سه تن از جلّادان بمجلس در آمدند و پسران خان را سر بریدند و سرهای ایشان را در طبقی زرّین نزد شاه بردند. شاه صفی دستور داد که سرها را بخانه‌ی امام‌قلی‌خان ببرند تا ببینند، سپس سر او را نیز ببرند و پیش وی آورند. برای کشتن خان فارس نیز مخصوصاً دوتن از نزدیکان وی داود بیگ و علی‌قلی بیگ میردیوان را که هر دو داماد امام‌قلیخان بودند مأمور کرد، آنان با کلبعلی بیگ ایشیک آقاسی بخانه‌ی خان فارس رفتند و سرهای پسرانش را پیش وی نهادند. خان چون پیر بود از مجلس شاه زودتر برخاسته بخانه رفته بود و چون مأموران به آنجا رفتند بقولی در کار برهنه شدن و خفتن و بقولی مشغول نماز بود.

ایشیک آقاسی باشی و دامادانش او را از فرمان شاه آگاه کردند. خان بی آنکه آثار وحشتی در چهره‌اش پیدا شود خواهش کرد بگذارند نمازش را تمام کند، چون از نماز فارغ شد بمرگ تن داد. سر او را نیز با سرهای دیگر پیش شاه بردند

و شاه آنها را بحر مخانه نزد مادر خود فرستاد (در اول ماه جمادی الثانی ۱۰۴۲). نوشته‌اند که اجساد پسران خان سهر روز در میدان قزوین افتاده بود، پس از مرگ امامقلی خان شاه او غورلو خان ایشیک آقاسی باشی را بحکومت فارس فرستاد و به او دستور داد که بقیه فرزندان او را کور کنند... امامقلی خان پنجاه و دو فرزند داشت که همه یا کشته و یا کور شدند.^۱

آری این است سزای خدمت به پادشاهان و زمامداران و قهاران خون آشام بی عاطفه و کور دل...

شاه صفی پسران داودخان برادر امامقلی خان را نیز که بعنوان گروگان بدر بار آورده بود به مهتران اصطبل شاهی و جلّادان خود سپرد تا با آنها هر چه که خواسته باشند بنمایند.^۲

می‌گویند امامقلی خان بمحض ارادت به شاه عباس، نام ناجی او علی قلیخان بیگدلی شاملو را بریکی از فرزنداناش داده بود و بارها با دوست و هم‌زمش زینل خان بیگدلی شاملو سپهسالار ایران و سایر بزرگان دودمان بیگدلی سخن در میان می‌آورد و اظهار امتنان و قدردانی می‌نمود و با این نام‌گذاری مباحثات می‌کرد.

می‌گویند در این جنایت هولناک بفرمان شاه صفی پنجاه نفر از نزدیکان سردار امامقلی خان را کشتند و برحسب دستور ناجوانمردانه‌ی این شاه غدار حتی بنوامیس بعضی از کسان وی نیز تجاوز نمودند، منتهای بی‌انصافی و توحش را بعمل آوردند. اینهاست که در نتیجه مشتی افغانی راهزن موفق به ریشه‌کنی دولت صفویه می‌گردند. چون آنها خودشان تیشه‌ها بر ریشه‌ی خود زده بودند. تعجب در این است که این سران و سرکردگان هم‌بزم و هم‌قطار امامقلی خان‌ها، زینل خان‌ها و امثال

۱ - زندگانی شاه عباس اول مجلد دوم. نصرالله فلسفی ۳۹۳ و ۳۹۴. فلسفی این احوالات

را از سفرنامه‌ی تاوورنیه فرانسوی ترجمه و نقل نموده است.

۲ - رك : سفرنامه اولتاریوس . چاپ لیدن ، ج ۲ ، ص ۹۳۵ .

آنها را چرا درس عبرت نمی گیرند؟! چرا قیام نمی کنند؟! چرا روباهی را که جای شیرنشسته خفه و نابود نمی سازند؟! هر روز بنوبه قربانی میدهند، راستی که خوش گفته اند :

گوسفندی برد این گرگت مرور همه روز

گوسفندان دگر زنده بدو می نگرند

حقیقتاً که گوسفندی بوده اند و الا که کاری میکردند. آه که تاریخ شرق چقدر دهشتناک است!

شاه صفی بی صفا متوجه وحشت و نفرت و انزجار مردم می شود، به وخامت اوضاع پی میرسد ولی خیلی دیر شده بود. مؤلف کتاب «قربانیان استعمار» در این باره می نویسد :

«... شاه صفی پس از کشتن امامقلی خان متوجه کار زشت خود می شود. از ترس واکنش مردم خونهای بسیار دیگری نیز بر زمین میریزد. سال بعد شاهزادگان صفوی را کور می کند. شهبانوی ایران را که مسبب اصلی قتل امامقلی خان بود با زنان درباری دیگر چنانکه ذکر شد زنده بگور می نماید، حتی فرمان کور کردن و لیبهد خویش را صادر می کند. پسران عیسی خان قورچی باشی و فرزندان میرزارفع صدر و میرزا رضی صدر را بقول هدایت مکفوف^۱ و مکحول^۲ می کند. جمشیدسلطان اعتمادالدوله را با چهار فرزندش و طالب خان اعتمادالدوله با تعدادی از بستگانش بقتل میرساند. اعضای بدن او غورلو خان شاملو بزرگترین سرکرده ی دوران خود و قاضی محسن سیاستمدار دانشمند روزگار خود را می برد. رودولف اشتادلسویسی ساعت ساز را گردن میزند و و...»^۳

اینها بود جزیی از کارهای نابخردانه و کشت و کشتارهای ناجوانمردانه ی

۱ - مکفوف - کور ، نابینا .

۲ - مکحول - سرمه کشیده در اینجا به معنی کور .

۳ - قربانیان استعمار ایران . نوشته ابوالفضل قاسمی ، تهران . سال ۱۳۵۴ . ص ۴۵ .

این مردك جبون و خون آشام . این بود نتیجه‌ی خودسری‌ها و خودكامگی‌ها و قساوت و جهالت و ندانم‌کاری‌های این نامرد حق‌ناشناس و كوردل. فاعتبروا اولوالابصار. ببینید تاریخ بعضاً سرفروشت يك ملت را در دست چه ناكسانی قرار می‌دهد . ببینید چه بی‌کفایت‌هایی زمام امور مردم و يك مملکت را بدست می‌گیرند، و با نام پیشوا و رهبر و مرشد کامل و ظل الله و عناوینی از این قبیل به‌چه جنایاتی مرتکب میشوند، تیشه به ریشه‌ی يك ملت سر بزیر و فرمانبر و شرافتمند میزنند ، بیچاره ملت ایران مثل اینکه نغزین شده است و در طول تاریخ و طی قرون و اعصار بنوبه با این قبیل درندگان خون آشام و عناصر بی‌وجدان نا آرام درگیر بوده و در صحنه‌ی شطرنج سیاست روزگار همیشه مات و یا ششدر بوده است. حیف بر ملت ایران که هر چند سال یکبار یکی از این جلادان خودكامه و دژخیمان خون آشام می‌آیند و خون بهترین فرزندان ایران را می‌ریزند و همه چیز او را به یغما می‌برند و تاریخ تکرار می‌شود .

سبب این همه خونریزی ، غارت ، تجاوز و ستم و ... فقط جاه‌طلبی، خودخواهی ، مقام پرستی ، خودنمایی ، ایجاد رعب و ودهشت و هراس و هوس حاکمیت این دون‌صفقان كوردل بوده است. این خونهای ناحق ریخته شده ، این نوامیس برباد رفته ، این حقوقهای پایمال گردیده ، مگر درجا مانده است؟! نتیجه مشغوم آنها را نسلهای بعدی مجبور به تحمّل شده‌اند . بیجا نبود که در اواخر صفویه دشمنان ایران از هر گوشه و کنار سر برافراختند و کوس استقلال و حکومت زدند. مثلاً از این حوادث و کشت و کشتارها حتی پادشاه هند استفاده نموده ، بهره برداری شایانی نمود . از فقدان سرداران رشید و کارآمد و مردان فداکار و میهن پرست و مأیوسی و پراکندگی باقی ماندگان سود جسته قندهار را گرفت و مراد سلطان عثمانی روستاها و شهرهای مرزی غربی ایران و آذربایجان را غارت نموده ، بخاك و خون کشید. چندین دفعه دست به کشتارهای همگانی و آتش سوزی مهیب زده ، سرانجام نیز قرارداد ننگین زهاب را بر ایران تحمیل نمود . استعمار

غرب که منتظر بھاك نشستن ایران بود، موقع و شرایط را مناسب دیده ، در سال ۱۰۵۱ هـ . ق جزیره ی قشم را اشغال و خلیج فارس را زیر نفوذ خود در آورد که، حتی سر جان ملکم انگلیسی معلوم الحال در باره ی جنایات و خونریزی های شاه صفی نابخرد چنین گفته است:

« ... از آب تیغ وی آتش دودمانهای بزرگ فرو نشست و از صرصر قهر او چراغ خاندانهای قدیم و معتبر خاموش گشت. امراء و بزرگان و وزرای مملکت از هول جان ترك امور دیوانی کرده ، به اطراف متواری شدند.»^۱

مشیرالدوله حسن پیرنیا شاه صفی خون آشام را چنین سنجیه بندی می نماید:

« ... در ۱۲ صفر سال ۱۰۵۲ هنگام بازگشت از مشهد در شهر کاشان در اثر افراط در خوردن شراب مرد، و نعش او را به قم برده، مدفون ساختند... » و می بایست می افزود که، ایرانی ازدست پلید او نجات یافت و مردم نفسی کشیدند.

و سپس می افزاید :

« ... این پادشاه عیاش ، بی کفایت، بیرحم، سفاک و بی مروت بود. در مدت سلطنت نسبتاً کوتاه خود صدها نفر از کسان و منسوبان و سرداران و شخصیت های کار آمد و خادم ملک و ملت را کشت و یا کور ساخت . و بقدری در این کار افراط ورزید که مملکت از رجال بزرگ و کشور از سرداران و صدور و مستوفیان و شاهزادگان خاندان ساطنتی خالی شده، و در نتیجه همان اوضاع پیش آمد که در زمان شاه سلطان حسین و اخلافش ... در همان موقع که خسرو پاشا بر همدان دست یافت و در خطر بزرگی متوجه مملکت بود زینلخان بیگدلی شاملو سپهسالار ایران را کشت و در سال ۱۰۴۲ امامقلیخان فاتح هرمز را با سه پسرش در قزوین مقتول ساخت و با قتل این امیران ننگی بزرگ بر دامن خود نهاد.»^۲ و کشور را بر پای بیگانگان انداخت.

۱ - نقل از کتاب «قربانیان استعمار ایران» ... ص ۶۳ .

۲ - تاریخ ایران تألیف حسن پیرنیا مشیرالدوله و عباس آشتیانی. چاپ کتابفروشی ختّیام.

و بنظر ما ، در حقیقت این جولانها ، خونریزیهای بی پروا و جنایتکاریها از بدبختی و بدبیاری ایران بود که سرانجام نیز طعم تلخ آن را خود ذریّه صفویه چشیدند و ایرانی را بدبخت نموده ، کشور را دودستی تسلیم محمود افغان ، یکت راهزن جانی و بیمار نمودند. خود نیز بخاکسترسیاه نشستند.

راستی که گویی اشعار زیر برای آن روزگاران ایران زیر لگد بیگانگان و خون آشامان افتاده ساخته شده است :

چون بد آید هر چه آید بد شود
 یکت بلا ده گردد و ده صد شود
 کور گردد چشم عقل کنجکاو
 بشکند گردونه ای را شاخ گاو
 پهلوانی را بغلطانند خسی
 پشه ای غالب شود بر کرکسی^۱

۱ - نفل از «تاریخ پناهندگان ایران» ... از صفویه تا اواخر قاجاریه. تألیف حسن بایبوردی،

افسر بازنشسته ، انتشارات وحید. تهران ۱۳۴۹ . ص ۲۱ .

نصیر بر رخساره عباسی

کار معین مصور پردی، در سال ۱۰۸۴

A. T. P. ۱۰۸۴

A. T. P. ۱۰۸۴

تصویر شامیاس دوم
(موسسات نور - جو - ونگوریا آئر - لندن)

در زمان شاه عباس ثانی

(۱۰۵۲-۱۰۷۷)

پس از فوت شاه صفی (۱۲ صفر ۱۰۵۲ ق) فرزند خردسالش محمدباقر میرزا با نام شاه عباس ثانی روز جمعه ۱۶ ماه صفر سال ۱۰۵۲ هـ ق بر تخت سلطنت نشست و سرنوشت ملك و ملت بدست کودکى ده ساله سپرده شد.

سران و سرکردگان و بزرگان ایل جلیل بیگدلی در يك چنین موقعیت حساسی روی حمیت میهن پرستی و ایران دوستی و غیرت ایلی و تعصب و اعتقاد صوفیگری و احترام به عهد و پیمانهای دیرین با خاندان صفوی ، صرف نظر از اینکه در دوران حاکمیت شاه صفی خونخوار تعدادی از سران و بزرگان خود را چون زینل خان و اخورلو خسان از دست داده بودند و بجای تلطیف تنبیه شده بودند ، مورد خشم و غضب بیجا و ناجوانمردانهی پادشاه سفاک و نادان و دوست کُش و دشمن نواز قرار گرفته بودند . فقط بنام ایران ، به عشق میهن محبوب ، برای حفظ نام و ننگ بازهم گرداگرد دولت صفویّه حلقه زده ، با شمشیر و خون و مال و جان خود بفرمان ایستادند ، و هر آنی که وطن آنها را به یاری طلبید سروجان را در پایش نثار نمودند و گویی همه با یکصدا گفتند:

سر که ، نه در راه عزیزان رود

بار گرانی است کشیدن بدوش

آری برای بیگدلی‌ها عزیزی عزیزتر از ایران نبود. سوگند بتو ای ایران! که هنوز هم فرزندان در راه بقا و استقلال و عظمت تو بجان و مال و هستی خود ارزشی قایل نیستند و همه در این اندیشه هستند:^۱

چو ایران نباشد تن ما مباد

در این بوم و بر زنده یکتا مباد

آری فرزندان رشید و غیور و میهن‌پرست ایل جلیل بیگدلی در زمان شاه عباس ثانی نیز شمشیر بدوش و جان بر کف در پاس میهن آماده ایستادند و به هر گونه ندای او لبیک گفتند، باز هم در خدمتگذاری و جان‌نثاری و سرسپاری گوی سبقت را از دیگران ربودند و بر روال گذشته و باراه و رسم نیاکان خود ایران را بالاتراز جان پنداشتند و پرچم استقلالش را برافراشتند و ایران ایران گفتند. شاهد تواریخ ایران است:

در «روضه‌الصفا»^۲ مبسوطاً درباره دودمان بیگدلی قلمفرسایی شده و ذکر جنگاوری و رشادت افراد این دودمان بکرات و در صفحات عدیده‌ی این تاریخ گرانقدر ذکر و ضبط گردیده است. از آن جمله رضاقلیخان هدایت مؤلف سه جلد (۸، ۹، ۱۰) تکمیلی «روضه‌الصفا» از دوره‌ی شاه عباس ثانی نیز نام تعدادی از سران و سرکردگان این ایل جلیل را می‌برد. از آن جمله در زیر لوحه‌ی «رزم شاه عباس ثانی با سپاه آل عثمان» چنین می‌نویسد:

«... در حین جنگ رایات جلالت آیات پادشاهی از گرد راه پدیدار شد، قزلباشیه شمشیرهای مصری کشیده چون برق سوزنده و آتش فروزنده تاختند.

۱ - گواه صادق دهها نفر قربانیانی می‌باشد که در جنگ هشت ساله‌ی ایران و عراق (۱۳۵۹) تا (۱۳۶۷) از طرف بیگدلی‌ها داده شد.

۲ - هدایت رضاقلیخان طبرستانی ضمن آثار متعدد خود سه جلد نیز در تکمیل «روضه‌الصفا» خاوندشاه مشهور به میرخواند نوشته است جلدهای ۸ و ۹ و ۱۰ می‌باشد که در اینجا مورد استفاده قرار گرفته است.

عراده‌ها را به شمشیر بریدند و ینکی چری را در خون کشیدند ، تا نظام سپاه رومیّه از انتظام افتاد.

شعر

چکا چکاک برخاست از تیغ تیز

قضا مرگ آسوده را گفت خیز

علی پاشا خواست که ، کرّ و فرّی کند و دامن یلی بر کمر پردلی برزنند .
ساروبیک بیگدلی که سارو اصلان بیشه یکدلی بود سنان رمح برپهلوی او نهاده ،
به یک طعنه او را از کوهه‌ی زین برخاک زمین افکنده ، پالهنک در گردن اسیر
آورد .^۱

اینک بمعرفی چند نفر دیگر از بزرگان قوم بیگدلی در زمان شاه عباس ثانی
می‌پردازیم :

از حکام و سرداران مشهور دوران شاه صفی و شاه عباس ثانی عباس قلی خان
بیگدلی شاملو خلف حسن خان است که از سرکردگان نام آور ، انسان دوست و
رعیت پرور بوده و صاحب «تذکره‌ی نصرآبادی» در حق وی می‌نویسد:

«... مدتی قورچی باشی شمشیر بود ، بعد از فوت والدش حسب الحکم
پادشاه و الاجاه شاه صفی حاکم بالاستقلال هرات و بیگلربیگی خراسان شد.»^۲

مؤلف «تذکره‌ی نصرآبادی» از حسن خطّ و حسن رفتار و طبع مسوزون
وی سخن گفته نمونه‌ای از اشعار وی را می‌آورد و سپس کلام خود را چنین دنبال
می‌کند :

«... الحال قریب به سی و چهار سال است که در امر مذکور (حاکمیت هرات)
کمال کاردانی و عدالت و مروّت بعمل می‌آورد و بطریق والد مرحوم مجلس ایشان

۱ - روضة الصفا ... جلد هشتم ... ص ۱۴۴ .

۲ - تذکره‌ی نصرآبادی . تألیف میرزا محمد طاهر نصرآبادی . باتصحیح و مقابله‌ی استاد

فقید وحید دستگردی . ص ۲۲ .

از اهل فضل و کمال خالی نبوده ، در مراعات این گروه و سایر فقرا و مستحقین کوتاهی ننموده ، در نظم اشعار و معما کمال ربط دارند ، گاهی از اشعار و معمای دلپذیر کمینه را نوازش می نمایند و این ابیات از ایشان است.^۱ که ما ابیات ایشان را در فصل «شعرای دودمان بیگدلی» خواهیم آورد.

دیگری از معاصران شاه عباس ثانی از ایل و تبار بیگدلی علی قلی خان است. نصر آبادی درباره ی وی چنین می نویسد:

«... علی قلی خان «اعظم» تخلص ، خلف ارشد حسن خان شاملو است. جوان صاحب کمالی است . خصوصاً در فنون سپاهیگری و نسق نظام ، چرا که در اوایل سن بحکومت ولایت ماردچاق سرافراز گردید ، و با وجود چیره گئی جیش اوژبیک هیچگاه از اولکه او غارتی نتوانستند برد. چنانچه اشبیله نام سرداری که در نهایت شجاعت بود، با فوج خود یکنوبت به تاخت ولایت او آمده بود ، جزئی چیزی بغارت برد. مشاراًله بنوعی ایلغار کرده ، بر سر او رفت که فرصت لباس پوشیدن باو نداده، سراورا جدا کرد با چند سر دیگر و جمعی زنده بخدمت شاه جنت مکان شاه عباس ثانی فرستاد.»^۲

نماینده دیگر از این خاندان معاصر شاه عباس ثانی سلطان علی بیگ بیگدلی نوهی علی قلیخان بیگدلی شاملو است، وی نیز از خداوندان شمشیر و قلم ، از صاحبان طبع موزون، از سرفرازان ایل دیرپای و پابرجای افنخار آفرین بیگدلی شاملو است نصر آبادی در تذکره ی گران قیمت خود درباره ی وی چنین می نویسد:

«... سلطانعلی بیگ نواده ی علی قلیخان شاملو است. جد مشاراًله در زمان شاه عباس ماضی دیوان بیگی و ایشیک آقاسی باشی دیوان بود ... مجمللاً سلطانعلی- بیگ جوان قابل و با همتی بود. طبعش در کمال غنا و خاطرش در نهایت بلند پروازی و استغنا و در سلك یساولان صحبت بود ... ولی سربه آن منصب فرود نمی آورد و

۱ - همان کتاب ... ص ۲۲ .

۲ - همان کتاب ... ص ۲۴ .

و پیوسته از آن معنی در آزار بود ... در شعر «رهی» تخلص می کرد.^۱
 دیگری از فرزندان ایل جلیل بیگدلی شاملو ساروسلطان بیگدلی می باشد.
 مدتی حاکم لرستان بود، تا اینکه نوه اش علی قلیخان که صاحب طبعی موزون نیز
 بوده بجای وی بحکومت لر کوچک تعیین می گردد. ساروسلطان که در دوران پیری
 و کهنولت بوده در مشهد مقدس توطن اختیار می کند و در آنجا نیز وفات می نماید.^۲

۱ - همان کتاب ... ص ۲۷،

۲ - رك : همان کتاب ... ص ۳۲ .

جانی خان (جهانگیر خان) بیگدلی شاملو (مقتول ۱۰۵۵ ق. ۵)

گفتیم که نام جانی خان در سال ۱۰۳۵ برای نخستین بار از طرف اسکندر بیگ ترکمان در «تاریخ عالم آرای عباسی» کشیده می‌شود. وی بسمت سفیر و ابلجی از طرف سرفرماندهی ارتش قزلباش برای گفتگوی مقدماتی صلح بنزد حافظ احمد پاشا سرفرمانده سپاهیان عثمانی در بین‌النهرین می‌رود و بدون گرفتن نتیجه‌ی مطلوب برمی‌گردد. جانی خان از دوران شاه عباس اول مانند مردی کاردان و لایق شناخته شده، در دیوان (دربار) و ارتش آنروز دارای اعتبار و اسم و رسم بوده است. از طرف شاه عباس اول بمنصب جلیل ایشیک آقاسی^۱ مفتخر گردیده است. لیکن بزودی مقام او ترفیع یافته به مقامات بلندی نایل آمده است. «پس از ورود مسوکب شاهی^۲ به اصفهان که آن زمان مقر سلطنت بود جانی خان شاملو ایشیک آقاسی در سنی هزار و چهل و شش به منصب جلیل قورچی باشی گری و شغل نبیل حکمرانی کرمان سرافراز شد. خان مزبور به کرمان آمده، نایبی آنجا گذاشته و خود بدربار شاهی مراجعت کرد.»^۳

جانی خان مانند اسلاف خود دائماً شمشیر بکف و نیزه بدوش در پاس ایران عزیز آماده و مهیاست:

۱ - ایشیک آقاسی - رئیس یساولان و قراولان دیوان (دربار) شاهی و...

۲ - مربوط بدوره شاه صفی میباشد.

۳ - تاریخ کرمان (سالاریه). تألیف احمد علیخان وزیری کرمانی بکوشش دکتر ابراهیم

باستانی پاریزی. چاپ دوم. تهران ۱۳۵۲ ص ۴۹۴.

«... در سنه‌ی هزار و چهل و هفت سلطان عثمانی (سلطان مراد چهارم ۱۰۳۲ - ۱۰۴۹ سلطنت . غ . بیگدلی) خواندگار روم عزیمت تسخیر بغداد که در آن وقت در تصرف گماشتگان شاه صفی بود، نمود . جانی خان حسب الامر پادشاه سعادت همراه تفنگچیان کرمان را که بجلادت و شجاعت اشتہار داشتند طلب داشته، به اصفهان حاضر آمده و ابواب جمع امیرفتاح تفنگچی آقاسی نموده، به سرداری خلف بیک به استحفاظ قلعه‌ی بغداد و مدد بیگناش خان حاکم آنجا روان شدند.»^۱

... جانی خان پس از فوت شاه صفی (۱۲ صفر ۱۰۵۲) و جلوس شاه عباس ثانی «کماکان به منصب قورچی باشیگری و حکومت کرمان سراز بود . در زمان سلطنت آن شاه زیجاء علاوه بر منصب مزبور و حکومت کرمان جمله الملک و ایران مدار گردید و جمیع قبض و بسط مهام ممالك محروسه بر رأی و رویه او محول بود.

جانی خان مدت زمانی که حاکم کرمان بود در آن خطه و دیگر نقاط کشور کارهای بنیادی بسیار نمود و در این باب آقای مدرّس طباطبایی در مقاله‌ی «مدارس قدیم قم» ضمن شرح حال جانی خان و حکومت وی در کرمان می نویسد:

«... جانی خان شاملو از امراء شاه صفی و شاه عباس ثانی بوده و باساروتقی رقابتی داشت و سرانجام نیز اندکی پس از کشته شدن او به سال ۱۰۵۵ ه . ق بقتل رسید . در خطه‌ی کرمان - که روزگاری حاکم آن بود - مآثری از او بجای ماند. شرح و مآثر او را در تواریخ دوره‌ی صفوی و سالاریّه و احمد علی خان وزیری کرمانی^۲ می توان دید. طایفه‌ی شاملو در قم خدماتی داشته اند که بنای مدرسه مؤمنیه - از مدارس همین دوره‌ی قم - از آن جمله است. آیامی توان احتمال زد که بنای مدرسه‌ی

۱ - همان کتاب ... ص ۴۹۴ در شعبان ۱۰۴۹ پیمانی میان دولّین ایران و عثمانی بسته شد

که مطابق آن بغداد از عثمانی و ایروان از ایران باشد.

۲ - به تصحیح دکتر ابراهیم باستانی پاریزی، صفحات ۲۱۸۱، ۲۸۰ و ۴۷۶ و ۴۷۸.

معروف به «جانی‌خانی» قم از این شخص باشد.^۱

آقای مدرس طباطبایی! بدون کوچکترین تردید این مدرسه را از کارهای باقیات صالحات همین جانی‌خان بیگدلی شاملواست، زیرا خودتان که معترف هستید در دوران او ساخته شده و در آن زمان جهانگیرخان (جانی‌خان) دیگری با آن اقتدار و اعتقاد غیر از او وجود نداشته است. به تحقیق این مدرسه از آثار آن مرد بزرگوار می‌باشد.

گفتیم که میان جانی‌خان و میرزا تقی اعتمادالدوله مشهور به ساروتقی که وزیر اعظم دولت صفوی بود رقابت و اختلاف شدید موجود بوده و بتدریج ایسن غبار کدورت بالاگرفت و غلیظتر گشت. و به جانی‌خان چنین وانمود کرده بودند که ساروتقی خیال به قتل رساندن وی را دارد. این بود که جانی‌خان در صدد برآمد که بقول معروف دست پیش را بگیرد که پس نیفتد و منتظر فرصت و آماده عمل گردید.

گویند در يك ضیافت شبانه دربار که اعتمادالدوله و قورچی‌باشی هر دو اشتراك داشتند، چون مجلس شاهانه پایان پذیرفت، شاه‌عباس دوم که هنوز کودک خردسالی بود، بامعیت همراهان از در بزرگ قصر خارج شد، در کنار اسب مخصوص خودش اسب دیگری دید. این مسئله به شاه برخورد که این جسارت از کیست که می‌خواهد باوی لاف برابری بزند. این اسب از اعتمادالدوله ساروتقی بود که به مناسبت کهولت سن قادر به پیاده‌روی نبود و اسب‌سواری او را همیشه به نزدیک در کاخ می‌بردند تا صدراعظم پیر کمتر پیاده برود و این کار هر روز تکرار می‌شد. شاه‌عباس همینکه در پهلوی اسب خودش مرکب دیگری را دید، سخت خشمگین گردیده و پرسید:

— این اسب از کیست؟ و چرا در نزد اسب من نگه داشته‌اند؟

۱ — مجله وحید. شماره ۲، سال دهم ص ۲۰۴ و ۲۰۵. مدرس طباطبایی. مدارس قدیم

جانی خان از فرصت مناسب برای کوبیدن رقیب استفاده نموده و گفت:
 - قبله‌ی عالم! جز ساروتقی پیرسگ، چه کسی جرأت دارد که چنین جسارتی
 در برابر قبله‌ی عالم نموده باشد.

شاه گفت :

- جانی خان راست می‌گویی باید چاره‌ای کرد.

جانی خان از این گفته‌ی شاه خردسال و نابالغ در حال استفاده نموده ، این
 گفته‌ی شاه عباس را بمنزله‌ی فرمان قتل وی شمرد و بر آن شد که بامداد همان شب
 اعتمادالدوله را بقتل رساند.

در بامداد روز چهارشنبه بیستم شهر شعبان ۱۰۵۵ هـ . ق بهمراهی گسروهی
 دیگر از امرای ناراضی و حکام معزول حاضر در پایتخت بسوی خانه‌ی صدراعظم
 راه افتاد، «در این موقع صدراعظم پیر هنوز در حرم بود ، می‌خواست که لباس
 بپوشد ولی جانی خان با همراهانش بی‌پروا به اندرون حمله کرده ، سر اعتمادالدوله
 را از تنش جدا ساختند. آنگاه جانی خان شمیر در یک‌دست ، سر صدراعظم در
 دست دیگر ، سواره بدربار شتافت»^۱. یکسره بحضور شاه رفت.

شاه عباس خردسال که هنوز از این قبیل صحنه‌ها مشاهده نکرده بود، از دیدن
 سربریده‌ی وزیر اعظم سخت متوحش و پریشان گردید ، «ولی بروی خود نیاورد
 و با آنکه می‌لرزید، با کمال احتیاط اظهار داشت، دستت درد نکند»^۲.

شاه عباس دیگر نتوانست طاقت بیاورد و جانی خان را امرخص نموده، دیوانخانه
 را ترک کرده به اندرون رفت و یکسره به پیش ملکه مادر شتافت ، «ملکه مادر چون
 آثار تحیر و تنفر سختی در سیمای شاه جوان مشاهده کرد، چنین گفت:

- فرزند عزیزم ممکن است صدراعظم پیر که بجای پدر تست ، مایه‌ی ملال

۱ - تاریخ کرمان (سالاریه) تألیف علیخان وزیری کرمانی . بکوشش دکتر ابراهیم باستانی

پاریزی . چاپ دوم . تهران ۱۳۵۲ ص ۷۰۵ .

۲ - همان کتاب ... ص ۷۰۵ .

خاطرت شده است؟! میدانی که او سالهای دراز بخدمت شاه عباس اول و پدرت شاه صفی خدمت کرده است، باید خطاهای کوچکش را ببخشید،»^۱

شاه وحشت زده و مزعوب با اضطراب شدید در پاسخ گفت:

— مادر، او را کشتند .

ملکه مادر از شنیدن این خبر سخت متأثر و ملول گردید، و در خود می پیچید، زیرا وی به ساروتقی لطف و توجه خاص مبذول میداشت و او را یکی از خدمتگزاران صدیق خاندان صفوی و دولت ایران می پنداشت . و به وفاداری و صداقت وی مطمئن بود.

ملکه مادر در صدد انتقام از قاتلین اعتمادالدوله برآمد و چون شاه عباس را در تنبیه جانی خان که عامل اصلی این فاجعه بود مردّد دید «محرمانه نامه ای بسپاووش— خان قولر آقاسی فرستاد و متذکّر شد که چرا ساکت نشسته اید؟! خائنین عنقریب پای تجاسر به آنجا خواهند رسانید که پسر مرا نیز پیش چشم خواهند کشت . زودتر باید جانی خان منجاسر را از میان برداشت. به تمام غلامان گرجی دستور دهید که با یراق و اسلحه آماده باشند ، جانی خان و اطرافیان را به هلاکت برسانند .»^۲

شاه عباس دوم خلیفه سلطان ، سلطان العلماء را سه روز پس از واقعه قتل ساروتقی بجای وی تعیین می نماید . در ظرف این سه روز وظیفه ی صدر اعظمی را نیز جانی خان عملاً عهده دار می گردد . و به رفق امور مملکت می پردازد . ملکه مادر با منتهای تلاش و کوشش آماده ی قصاص از جانی خان میگردد . و شاه خرد سال بدخواهان جانی خان را برای عمل و اجرای قتل جانی خان و یارانش آماده می سازد . «صبح روز یکشنبه بیست و چهارم شعبان که پنج روز از قتل ساروتقی میگذشت ، شاه عباس دوم لباس غضب پوشیده ، سپس جانی خان را که با

۱ — همان کتاب ... ص ۷۰۵ .

۲ — همان کتاب ... ص ۷۰۶ .

کوکبه و جلال فراوان بدیوانخانه آمده بود، احضار کرد. همینکه او با جمعی از همراهانش داخل تالار شد، شاه با کمال غضب گفت:

«بزنید. مرتضی قلیخان [بیجرلو] فرمانده غلامان گرجی بی تأمل خنجر خود را از قفای جانی‌خان در پشت او فرو برد. بلافاصله سرداران و غلامان گرجی با شمشیرهای آخته بر سر جانی‌خان و همراهانش ریختند و از خون‌آلودگی‌های زربفت را رنگین ساختند.»^۱

در این حادثه باید اعتراف نمود که یکنوع قتل عام سران شاملو رخ داده است و بنا بنوشته‌ی تواریخ:

«... در همان حال سیاوش‌خان قولر آقاسی بغلامان گرجی بانگ زد که «چرا معطلید؟ بزنید!»، سرداران و غلامان بی‌درنگ با شمشیرهای آخته بر سر قورچی‌باشی و همراهانش ریختند و به یک چشم برهم زدن او را بایست و چهارتن از رفقاییش مانند نقدیخان و عربخان شاملو، روی قالیهای زربفت ابریشمین و گرانبهای سلطنتی پاره‌پاره کردند.»^۲

پس از خاطر جمع شدن شاه از طرف شخص جانی‌خان و همراهانش و بقتل رساندن ۲۴ نفر از یاران وی تازه شاه‌عباس دستور میدهد تا «دو تن از خواجگان بزرگ نیز با جمعی سوار مأمور کشتن بقیه‌ی همدستان وی و بستگان نزدیک ایشان شدند و ساعتی نگذشت که سرهای آنان را پیش شاه آوردند. دارایی و املاک آنان نیز در تمام کشور ضبط شد.»^۳

آنگاه مادر شاه درصدد برآمد که از داودخان شاملو حاکم گیلان که از منسوبین جانی‌خان بود و جانی‌خان نیز در اساس ضدیت ساروتقی باوی ساروتقی را

۱ - همان کتاب ... ص ۷۰۶.

۲ - نصرالله فلسفی. چندمقاله تاریخی و ادبی. انتشارات وحید. مجلد دوم، چاپ اول،

فروردین ۱۳۴۸. ص ۱۷۶.

۳ - همان اثر ... ص ۱۷۶.

بقتل رسانده بود، بر آید. این بود که در حقّ این مرد و خانواده اش منتهای ظلم و نا کسی را بخرج داد و بقول فلسفی :

« ... سپس مادر شاه کینه‌ی خویش را متوجّه داودخان حاکم گیلان که مسبّب و منشأ تمام این مصیبت‌ها بود، کرد. پس از کشتن وی املاک و اموال و تمام بستگانش را گرفتند، پسرانش را خواجه کردند و به یکی از اعیان که وقتی نوکر داودخان بود بخشیدند. دخترانش را هم به کنیزی فروختند. »^۱ و که چه بی عاطفه دستگاه حکومتی ! ...

بسردارانی که در اجرای این فاجعه جانفشانی و خوش رقصی کرده بودند مناصب و مقامات بالاتری اعطا شد. به مرتضی قلیخان ایشیک آقاسی باشی بیجرلوشغل جانی‌خان را که قورچی باشیگری بود دادند و ایالت کوه کیلویه و تمام دارایی و مقام نقدی‌خان بیگدلی شاملو و پسرش زینلخان بیگدلی شاملو را به سیاوش‌خان گرجی بخشیدند، صفی‌قلی بیگ شرابچی باشی را نیز که توطئه را فاش کرده بود بحکومت قسمتی از گیلان تعیین کردند. بدین ترتیب در حقّ جانی‌خان و دیگر سرکردگان خاندان شاملو ستمی بزرگ روا گردید. کشتار و غارت و بالاتر از اینها به بردگی فروختن افراد دودمان منتهی شد.^۲

مادر بی عاطفه و غدار و حریص شاه عباس به اینها نیز اکتفا ننموده و آتش کینه و حسد و غضبش فرو ننشست. پس از قتل جانی‌خان و یارانش نظربیک نام قورچی را با شتاب به کرمان فرستاد تا در آنجا برادر جانی‌خان موسوم به الغ خان را که بجای برادر و به نیابت آن سردار در مرز و بوم کرمان حکمران بود بقتل رساند، اموال و دارایی جانی‌خان و برادرش را غارت نماید! احمد علیخان وزیر کرمانی در این خصوص می نویسد:

« ... از سده‌ی سلطنت نظربیک قورچی به ضبط اموال و اسباب مشارالیه

۱ - همان کتاب ... ص ۱۷۹ .

۲ - نگاه کنید همان اثر ... ص ۱۷۹ .

(جانی خان - غ . بیگدلی) که در کرمان بود و گرفتن اَلْخُ خان برادر جانی خان که به نیابت آن مرحوم در مرزوبوم کرمان حکمران بود ، مأمور گردید . حسب المثل قضا تمثال شاه . نظریک بکرمان آمده ، اموال جانی خان را که مالی لُبْد و نقودی فزون از عدد بود بحیطه‌ی تصرف آورد ، و اَلْخُ خان را گرفته مقیداً به اصفهان برد . کرمان و منصب قورچی باشی موکول به مرتضی قلی خان ایشیک آقاسی گردید .^۱

مؤلف «عباسنامه» این حادثه را چنین ضبط و ثبت نموده است:

«... بتدریج بین میرزا تقی اعتمادالدوله و جانی خان قورچی غبار کدورت بالا گرفت . به جانی خان چنان وا نمود شد که اعتمادالدوله خیال قتل او را دارد . جانی خان بفکر قتل حریف افتاد و در چهارشنبه بیستم شهر شعبان ۱۰۵۵ با عده‌ای بمنزل او رفته و او را کشتند . شاه عباس ثانی که از این جریان خبر شد بدو چیزی نگفت .

صبح روز یکشنبه ۲۴ شعبان، شاه خشمگین شد، و علیقبادیک چوله، مأمور احضار آنان گشت . مرتضی قلیخان ایشیک آقاسی شخصاً از قفای جانی خان آمد . او را با یک ضربه‌ی شمشیر کشت و سایر شرکای جانی خان نیز کشته شدند و سر ایشان بدربار آورده شد . مهدیقلی بیگ به گرفتن برادر قورچی باشی که آن وقت در خراسان سردار بود مأمور شد ، صفی قلی بیگ نیز به ضبط اموال او در همدان و شاه نظریک قورچی تفنگ را جهت ضبط اموال و اسباب قورچی در کرمان و گرفتن اَلْخُ خان برادر او معین شد و مرتضی قلیخان به منصب قورچی باشیگری و ایالت کرمان^۲

۱ - تاریخ کرمان (سالاربه) . تألیف احمدعلیخان وزیری کرمانی، بکوشش دکتر ابراهیم باستانی پاریزی . چاپ دوم ، تهران ۱۳۵۰ . ص ۴۹۵ .

۲ - در این دوران کشور ایران به سیزده ایالت و به اصطلاح آن روز بیگلربیگی نشین عمده تقسیم می شد . بشرح زیر: قندهار ، شروان ، هرات ، آذربایجان ، چخسور سعد ، قراباغ و گنجه ؛ استرآباد ، کوه کیلویه ، کرمان ، مرو شاهجهان ، قلمرو علی شکر ، مشهد، قزوین (تذکره الملوک ص ۵) .

منصوب گردید.^۱

با قتل جانی خان و یارانش ورق برگشت، نزدیکان خان شاملو گرفتار شدند، بیشترشان بقتل رسیدند. «مهدیقلی بیگ نامی از طرف شاه عباس دوم مأمور گرفتن برادر دیگر جانی خان که در آن زمان در خراسان سردار بود گردید. صفی قلی بیگ نامی به ضبط و ستانش اموال وی در همدان گمارده شد. شاه نظر بیگ قورچی تفنگک جهت ستانش و ضبط اموال و اسباب قورچی باشی در کرمان و گرفتن الخ خان برادر او معین شد.»^۲ و در حقیقت چنانکه گفته اند:

زمانه ز آزادگان کینه جست.

مؤلف کتاب «تذکره الملوک نیز در باره ی قتل جانی خان و ضبط دارایی وی در کرمان و دستگیری برادرش الخ خان معلوماتی میدهد که شایان دقت میباشد، لو می نویسد:

«... جانی آباد واقع در خارج حصار گواشیر که بفاصله ی دوهزار گام مسافت دارد و تا کنون که سنه ی یک هزار و دویست و نود و یک هجری است معمور است از محدثات جانی خان مزبور است. قتل او در سنه ی هزار و پنجاه و پنج واقع گردید. از سده ی سلطنت نظر بیگ قورچی به ضبط اموال و اسباب مشا ایه که در کرمان بود و گرفتن الخ خان برادر جانی خان که به نیابت آن مرحوم در مرز و بوم کرمان حکمران بود، مأمور گردید و حسب المثل قضا تمثال شاه، نظر بیگ بکرمان آمد، اموال جانی خان را که مالی لُبَدَ^۳ و نقودی فزون از عدد بود بحیطه تصرف آورد. و الخ خان را گرفته مقید آبه اصفهان برد. حکومت کرمان و منصب قورچیباشی موکول به مرتضی قلیخان ایشیک آقاسی گردید.»^۴ و از اینجا مشاهده می شود که مؤلف

۱ - عباسنامه ص ۶۸.

۲ - عباسنامه. تألیف عمادالدین محمد طاهر بن حسین خان قزوینی متخلص به «وحید».

بتصحیح دهگان ابراهیم، اراک، ۱۳۲۹ ص ۶۸.

۳ - مالی لبد - مال بسیار. فرهنگ نفیسی.

۴ - تذکره الملوک ... ص ۵.

تاریخ کرمان (سالاریه) مطالب «تذکره الملوك» را تکرار کرده است.

مولف «تاریخ شاه عباس اول» در باره‌ی تلطیف کسانی که در قتل و غارت جانی‌خان و یارانش در پایتخت و شهرستانها اشتراک کرده بودند چنین می‌نویسد: «... چندروز بعد بسردارانی که با کشتن جانی‌خان ابراز وفاداری کرده بودند، مناصب و مقامات تازه داده شد. از آن جمله شغل جانی‌خان را که قورچی - باشیگری بود به مرتضی قلی‌خان بیجرلو و ایالت کوه کیلویه و تمام دارایی نقدی خان و پسرش زینل‌خان^۱ بیگدلی شاملورا به سیاوش‌خان دادند. به صفی‌قلی بیگ شر بنچی - باشی که توطئه را فاش کرده بود حکومت قسمتی از گیلان رسید.»^۲

مرحوم یاور محمدخان شاملو (۱۳۱۲ - ۱۳۴۳ ه. ق) می‌خواسته است که مختصراً درباره‌ی جانی‌خان بیگدلی شاملو تاریخی ترتیب بدهد، لیکن دقتش را بموقوفات جانی‌خان معطوف داشته و در ۴۶ صفحه یادداشت‌هایی فراهم ساخته است که در در آنجا اختصاراً در باره‌ی جانی‌خان مطالبی بیان داشته و می‌نویسد: «... جانی‌خان که از نبایر دورمیشخان است و بمنصب قورچی باشیگری مفتخر بود که در واقع یکی از امرای بزرگ آن عهد ایران محسوب میشد املاک زیادی از کلبه‌ی ایران خرید که بیشتر آنها مخصوص خود او بود، و بعضی را وقف اولاد کرد که نسلماً بعد نسل از برای آنها باقی باشد. تا اینکه خورده، خورده حسد حاسدین که در کانون سینه‌ی آنها جلی بود، مشتعل شد. آنها را براین داشت که در صدد دفع آن امیر بر آیند. تا در زمان شاه عباس ثانی که نوه‌ی^۳ شاه عباس خلد آشیان بود بعضی از امرای ایران را بواسطه‌ی سوء خلق و سوء ظنی که داشت بیگناه بقتل آورده منجمله مرحوم جانی‌خان را، اگرچه سبب قتل او را وجوهات دیگر هم میگویند ولی منافات دارد. در هر حال بعد از قتل آن امیر کلبه‌ی املاک او

۱ - این زینل‌خان پسر نقدی‌خان بیگدلی شاملو زینل‌خان سوم است.

۲ - چند مقاله تاریخی و ادبی از: نصرالله فلسفی، مجلد دوم ص ۱۷۹.

۳ - نوه نه، نتیجه‌ی شاه عباس اول بود.

را چه وقفی و چه مخصوص جزء خالصه دیوان میکنند، مدتی هم جزء خالصه بود و از قراریکه معروف است، کسان او بطوری مغضوب بوده اند که احدی قدرت نداشته اسمی از جانی خان و اولاد او ببرد، تا اینکه مرحوم ابوالقاسمخان پسر صلیبی او که طفلی صغیر بوده بحد رشد میرسد، بخود آن سلطان (یعنی شاه عباس دوم) یا یکی دیگر از سلاطین صفوی که از آن خاندان سلطان بود شرح حالی از روی صداقت و راستی عرض میکند و از آنجاییکه: «آه صاحب درد را باشد اثر، عرایض در دل سلطان تأثیر کلی میکند و از خارج و داخل هم بیگناهی پدرش معلوم می شود. املاک وقفی و مخصوص پدرش را بتصرف او میدهند، و مورد عنایت خاص سلطانی قرار میگیرد و بمنصب بیگلربیگی و حکومت همدان و قلمرو علیشکر سرفراز میگردد»^۱

مرحوم نورمحمدخان درباره‌ی ابوالقاسمخان فرزند جانی خان و فعالیت‌های بعدی وی چنین می نویسد:

«... خود آن مرحوم (ابوالقاسمخان بیگدلی شاملو - غ. بیگدلی) املاک زیادی میخرد که از آن جمله یکی همین علی آباد^۲ و بعضی دهات و مزارع دیگر... و در آن دهات آبادیها نمود... بهمدان رفت مدتی در همدان بود و از آنجا بسفارت روم مأمور شد و دیگر مراجعت به اینجا نکرد. و معلوم نیست که از جانی خان پسری جز ابوالقاسمخان باشد، یانه، هرچه جو یا شدم و جستجو کردم نه درجایی دیدم و نه از کسی شنیدم. در هر حال مرحوم ابوالقاسمخان شاملو بیگلربیگی که در سنی هزار و نود و چهار حکومت همدان و قلمرو علیشکر با او بود، بعضی آثار خیردر همدان و توابع نهانند از او باقی است از قبیل مدرسه و حمام و یخچال و خانات و دکاکین زیاد که همه وقف طلاب مدرسه که از بناهای خود اوست بوده که معروف

۱ - جانی خان بیگدلی شاملو - یادداشت‌های یاور نورمحمدخان شاملو. کتابخانه خصوصی

غلامحسین بیگدلی تاریخ نگارش سنه ۱۳۰۴ شمسی ص ۱۱۹۱۰.

۲ - علی آباد - ده خان نشین و مرکز شاخه‌ی شاملوهای همدان و اراک و ملایر.

است بمدرسه‌ی کوچک که الآن هم که سنه ۱۳۰۴^۱ [شمسی هجری] است عشا و به اکبر اولاد میرسد و تولیت املاک موقوفه مدرسه با پسر او حاجی علیقلی بیک بوده ... و سواد آن وقفنامه الآن موجود است. باری ابوالقاسم خان درس نه‌ی هزار و نود و شش یا نود و هفت دنیای فانی را واع گفته غفر الله و از او چهارده پسر و دوازده دختر باقی بوده. اسامی پسر ها انشاء الله ذکر میشود ، ولی اسامی همه دختر ها معلوم نیست مگر یکی دو نفر از آنها که یکی بنام آینه خانم زوجه‌ی محمد مؤمن خان بیگدلی بوده که وزیر یکی از سلاطین صفویه بوده است. املاک زیادی هم ار پدر به آینه خانم ارث رسیده و هم خود خریده ، همراه او وقف کرد که طومار اسامی املاک و شرایط وقف در آنجا ثبت است . حتی از برای کنیزان خود دهی وقف کرده است ... آن طومار الآن پیش عالیجاه محمد تقی بیک بیگدلی موجود است . . . اسامی دختران دیگر را بدست نیاوردم.^۲

مرحوم نور محمد خان وعده میدهد که اسامی ۱۴ فرزند ابوالقاسم خان را ذکر کند ولی از قرار معلوم فراموش می نماید فقط بذکر نام بزرگترین فرزند وی یعنی ابوالمعصوم خان بیگدلی شاملو موقوف میگردد و حوادث تاریخی را با اولاد و اعمال وی دنبال می نماید که از لحاظ بکارت و اهمیت موضوع چکیده‌ی نوشته‌های آن مرحوم را درج مینماییم:

— ابوالمعصوم خان به پادشاه وقت عریضه مینویسد ، در نتیجه املاک موقوفه را بتصرف خاندان بیگدلی میدهند و از زمان شاه سلیمان املاک مخصوص جزء خالصه و املاک موقوفه بتصرف ارشد اولاد داده میشود که مطابق «وصیتنامه جانی خان» عمل نمایند.^۳

۱ — تاریخ نگارش یادداشت های تاریخی مرحوم یاور نور محمد خان شاملو .

۲ جانی خان بیگدلی شاملو . یادداشت های یاور نور محمد خان شاملو ... ص ۱۳، ۱۴ .

۳ — رونوشت این وصیت نامه و اسناد معتابه زیادی در باره‌ی این وصیت نامه در اختیار ما

است و در کتاب «تاریخ بیگدلی» مدارك و اسناد چاپ نمودیم.

بعد از ابوالمعصوم خان فرزندش محمدرضاخان که ارشد اولاد وی بوده ،
ریس شاخه‌ی بیگدلی شاملوی جانی خانی میشود و پس از وی نیز حسین قلیخان
بیگدلی شاملو جای پدر رامیگیرد و در سال ۱۱۸۳ حسین قلیخان مشهور به آقاسیخان
در رأس امورات خانی قرار میگیرد که ما در این باره ضمن ذکر وقایع دوران سلطنت
افشاریه و زندیه صحبت خواهیم نمود.

از وقایع مهم تاریخی دوران شاه عباس دوم و خاندان بیگدلی

یکی از وقایع مهم تاریخی دوران شاه عباس دوم آمدن ندر محمدخان فرمانروای
ترکستان بدربار ایران است. میدانیم که شاه طهماسب از همایون شاه اول در کاخ
چهلستون با جلال و شوکت بی نظیر پذیرایی نمود. و شاه عباس اول از ولی محمد
خان فرمانروای ترکستان با همان جلال و عظمت در کاخ مزبور پذیرایی شایان
بعمل آورد.

در هر دو این پذیرایی‌ها مهماندار و اکثر دوات عالیجناب دولتی ایران که
با این مهمانهای گرانقدر خارجی در تماس بودند از ایل و تبار بیگدلی شاملو بودند
اینک که نوبت به شاه عباس دوم رسیده و هنگام پذیرایی از ندر محمدخان فرمانروای
ترکستان میباشد باز هم تشریفات و مراسم پذیرایی با همان روال و بازم با بزرگان
خاندان جلیل بیگدلی شاملو است که اکثراً در این کار مهم مهماندار، میزبان و راهنما
و انیس و مونس میهمان گرانپایه میباشند.

ساختمان کاخ چهلستون که از اواسط دوران شاه طهماسب اول آغاز گردیده
و بسبب گرفتاریهای مختلف ناتمام مانده بود، قسمت عمده‌ی ساختمانهای این کاخ در
دوران سلطنت شاه عباس دوم تکمیل و خاتمه پذیرفت. در تالار معروف چهلستونی
در برابر تابلوی نقاشی ارزنده معروف به بزم شاه عباس کبیر که از ولی محمد
خاں فرمانروای ترکستان پذیرایی میشود، یادگاری از دوران باشکوه پادشاهی شاه عباس
دوم نیز جلوه گری می نماید و این عبارت از يك تابلوی نقاشی بسیار زیبا و گرانبهائی -

است که به تصویر مجلس پذیرایی شاه عباس دوم از ندر محمدخان فرمانروای ترکستان حصر گردیده است و یادگار روزهای پناهندگی فرمانروای اوزبیکستان به پادشاه ایران است.

جریان این پناهندگی سیاسی شاهانه از این قرار است:

عبدالعزیز خان فرزند ندر محمد خان با تحریک چندتن از سرکردگان سپاه اوزبیکستان توطئه‌ی برانداختن پدر را می‌چیند و براو سوء قصد مینماید. لیکن از حسن اتفاق ندر محمدخان بدام نمی‌افتد ولی در برابر توطئه‌چینان نیز تاب مقاومت نمیتواند بیاورد. بناچار زادگاه خویش را ترک نموده، اضطراراً جلای وطن میگردد. و خواهی نخواهی بخاک ایران روی آورده، از مرز دولتی گذشته وارد خراسان میشود. از شاه عباس دوم برای استرداد تساج و تخت از دست رفته‌ی خود یاری می‌طلبد.

علیق‌لیخان بیگدلی بیگلربیگی مرو و مرزبان سرحدات شمال خاوری کشور مراتب را سرعاً به استحضار شاه میرساند. شاه عباس دوم تصمیم استقبال شاهانه از نامبرده میگیرد، و محمدیك یساول صحبت را راهی خراسان می‌سازد و به او دستورات لازم داده و سفارشات ضروری را مینماید و در هر آبادی و قصبه و شهر نامبرده را با تعظیم و تکریم شایان استقبال مینمایند.

محمد علی بیك اصفهانی مشهور به شمس‌ناظر بیوتات سلطنتی به عنوان مهماندار مخصوص وی تعیین میگردد. به مهدیق‌لیخان بیگدلی شاملو ایشیک آقاسی- باشی و حکمرانری دستور داده میشود که با تقدیم هرگونه لوازم خدمت و میزبانی ندر محمدخان را به اصفهان آورد.

مهدیق‌لیخان بیگدلی و محمد علی بیك اصفهانی در بسطام بخدمت فرمانروای اوزبیکستان رسیده و استقبال گرم و شایانی بعمل آورده، مراتب خوش آمده‌های مخلصانه‌ی شاه ایران را بحضور ایشان تقدیم داشته «نقود و اجناس بیشمار را که از دربار شاهنشاهی ایران با چند رأس اسب بازین و برگ زرین و لجام مرصع بجوهر قیمتی

که برای وی فرستاده شده بود تقدیم داشتند باین ترتیب ندر محمدخان را وارد ری کردند و ایشیک آقاسی باشی نیز از مهمان پادشاه پذیرایی شایان نمود و به اتفاق وی عازم اصفهان شدند.^۱

محمد طاهر وحید قزوینی (۱۰۱۵ - ۱۱۱۰) که از معاصرین شاه عباس دوم می باشد و تاریخ دوران سلطنت ۲۲ ساله شاه مزبور را بنام «عباسنامه» نگاشته و در آنجا در باره ی مراسم جشن و پذیرایی و مهمان نوازی ها که در حق ندر محمدخان بعمل آمده ، در شرح یکی از مراسم تیراندازی در حضور شاه و مهمان عالیقدرش چنین مینویسد:

«... خاطر اشرف را خواهش مشق کمانداری و قباق اندازی حاصل شد . و در تالار عمارت میدان دار السلطنه ی قزوین^۲ بزم آراسته به جمعی از بندگان که بناوک موشکافی تار نظاره مورا مانند نگاه احوال از هم جدا می ساختند ، امر نمودند که به انداختن قباق، اسب امتیاز در میدان اشتهاار جولان دهند .

گروهی را قوت بازو و جرأت دل معاضد یکدیگر بود، قدم در میدان امثال فرمان گذاشتند و به نیروی آتش دستی و گرم جولانی از رمی سهام بر سطح هوا خطوط شهب و نیازك نمایان ساختند . طبق زر که نشان کمانداران حکم انداز بود از کثرت سهام متوالی بطریق قرص خورشید و خطوط شعاعی مینمود . عاقبت صفی قلی بیك بیگدلی ولد مرحوم سارو سلطان شاملو در مضمار امتیاز براقران سبقت جسته از چوب خشك چوبه ی تیر میوه ی محصول مراد چید .

اعلی حضرت ظل اللّهی بجایزدهی آن چابك دستی و قدراندازی مشارالیه را

۱ - اصفهان . دکتر لطف الله هنر فر . کتاب جوانان ، برای آشنایی با فرهنگ و تمدن سرزمین ایران . زیر نظر محمدعلی اسلامی ندوشن . انتشارات کتابخانه ابن سینا . اصفهان . مهر ماه ۱۳۴۶ هجری شمسی ص ۱۳۳ .

۳ - در دوران صفویه مدتی قزوین پایتخت بود . بعداً نیز مدتی پایتخت دوم شمرده می شد و از سال ۱۰۰۶ شاه عباس اول پایتخت را به اصفهان منتقل ساخت .

بر تبه‌ی یساول صحبتی و خلاع فاخره سرافراز فرمودند.^۱

ما در اینجا درباره‌ی قباق یا قاباق یا قبق هر سه در يك معنى كدو (ترکی) است ابضاح مختصری بدهیم که مسئله روشن گردد. قباق اندازی يك نوع مسابقه تیراندازی روی اسب است. یعنی در میدانی بالای ستون مرتفعی يك عدد كدو قرار میدادند و سوارکاران در قيقاج و تاخت اسب بنوبه به او تیر می‌انداختند. تیر هر کس که به هدف می‌خورد و كدو را می‌انداخت یا سوراخ میکرد برنده شناخته میشد و جایزه دریافت میداشت و شخص شاه عباس اول به این بازی تمایل زیادی داشت و خود نیز اشتراك میکرد و برنده هم میشد.

دیگری از بزرگان معاصر حسنخان بیگدلی شاملو حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان بْدَاقْ بيك بیگدلی شاملو میباشد که نصر آبادی درباره‌ی وی چنین مینویسد: «... بداق بيك از ایل شاملو است، جوانی خوش طبع و صاحب کمال بود. مدتی در خدمت حسنخان بیگدلی شاملو در هرات منادمت داشت. بعد از فوت خان چون بخدمت عالیجاه حسین قلیخان^۲ بیشتر روابط داشت بخدمت عباس قلیخان^۳ نمانده بخدمت ایشان آمده از مصاحبان بود «نسیم» تخلص داشت. در او ان جوانی فوت شد. در مزار بابا رکن الدین واقع در اصفهان مدفون است.»^۴

ما برای نمونه يك غزل ناب و بسیا و زیبا و شیوای «نسیم» را ارائه میدهم:

گذر عمر

گذشت عمر تو گویی خیال و خوابی بود

گذشته حسرت و آینده چون سرابی بود

۱ - عباسنامه. شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی (۱۰۵۲ - ۱۰۷۳) تألیف محمد

ظاهر وحید قزوینی. اراک ۱۲۳۹ ص ۱۸.

۲ و ۳ - حسین قلی خان و عباس قلی خان هر دو پسران حسین خان می باشند که پس از فوت

حسین خان عباس قلی خان از طرف شاه عباس دوم بحکومت هرات تعیین گردید.

۴ - تذکره نصر آبادی ... ص ۴۳.

نبود لایق تفسیر و قابل تقدیر
 نه زندگی که پریشان خیال و خوابی بود
 سری بدست نیامد مرا ز رشته‌ی عمر
 که سر بسر گری بود و پیچتابی بود
 برآستی که ز دریای، بیکران وجود
 وجود ناقص ما فی‌المثل حبابی بود
 چه رازها که نگفتم و بارها در دل
 نهفته ماند، چو گنجی که در خرابی بود
 به‌شستمی همه با آب دیده دفتر عمر
 در آن، اگر نه ز آیین عشق بابی بود
 ز تیره‌گی چو شبی زندگی گذشت در آن
 فروغ عشق و جوانی چو ماهتابی بود
 ز عمر طرف نبستم جز در آن محفل
 که هم‌زمان قلمی همنشین کتابی بود
 ز عمر دوره‌ی برجسته‌ی شباب «نسیم»
 درست همچو حبابی بروی آبی بود

یکی دیگر از شخصیت‌های برجسته تاریخی ایل و تبار بیگدلی ولی‌قلی بیگ
 بیگدلی شاملو است. این مرد خداوند شمشیر و قلم نیز دارای فضل و کمال سرشار
 بوده، بگفته‌ی میرزا محمد طاهر نصرآبادی قریب چهل‌هزار بیت میراث ادبی دارد
 که ما در فصل شعرای بیگدلی در این باره با ارائه نمونه‌ها بتفصیل سخن خواهیم
 گفت. صاحب «تذکره نصرآبادی» درباره‌ی وی چنین مینویسد:

«... ولی‌قلی بیگ ولد حاج داود قلّی بیگ شاملو که مرد کدخدامنشی بود،
 بعد از زیارت کعبه و مدینه‌ی مشرفه بر حمت ایزدی پیوسته در بقیع مدفون شد. خلف
 مشارالیه در هرات نشو و نما یافت. جوان قابلی است، اطوارش دل‌پسند دور و نزدیک

و اوصافش پسند ترک و تاجیک.

در فنّ انشاء طبعش لطیف و ظریف است . مدّتی مستوفی ولایت سیستان بود بعد از آن به قندهار رفته ، ناظر بیوتات عالیجاه ذوالفقارخان شد و در حین قلعه بندی فوج جغتای در قلعه بوده است . حسب الامر خان، سوانح محاصره را با بعضی از حالات شاه جنت مکان شاه عباس ماضی تا حین رحلت قلمی نمود. قریب چهل هزار بیت است و الحال هم مستوفی سیستان است و در خدمت عالیجاه ملك نصر کمال اعتبار دارد. «^۱ وی مؤلف کتاب «قصص الخاقانی» در تاریخ مختصر صفویه است.

ولی قلی بیك مردی خیر و نیک اندیش و نیکوکار بوده است . هنگامیکه در سیستان بود ، آثار خیری از خود به یادگار گذاشته ، کارهای عام المنفعه چندی انجام داده است از جمله آب انباری در جنب یکی از زیارتگاههای این منطقه ساخته است که برای آنروز و آن محل اهمیت حیاتی فوق العاده داشته است. و این کار موجب رفاه و انبساط مردم بویژه زوّاران آن سامان گردیده است. و مورد قدردانی و سپاس - گزاری قرار گرفته است. بطوریکه یکی از شعرای معاصر در این باره شعری سروده است و ماده تاریخ بنظم در آورده است .

شعر

در عهد دولت ملك ملك نيمروز
نصرت غلام خاص سليمان روزگار
جويای لطف ساقی کوثر ولسی قلی
بانسی این بنا شده از لطف کردگار
سال بنای آن طلبیدم ز عقل ، گفت
ای درّ طبع بحر تو غلطان و آب دار

پرکن ز آب بر که، ز تاریخ آن بگو

پاکیزه بر که ایست بماناد یادگار^۱

= ۱۰۷۲.۵ ق

میرزا محمد طاهر نصر آبادی دیگری از رجال ایل بیگدلی شاملو در این برهه‌ی زمان بنام قیصر معرفی مینماید. و در حق وی به اختصار چنین میگوید:

«... قیصر از ایل شاملو است، اما چون بسیار بخدمت حسین قلیخان بیگدلی شاملو بود به هروی مشهور است.»^۲ قیصر یکی از افسران رشید دودمان و ایل تبار بیگدلی است که در رکاب خان شاملو مردانگی‌های متواتر نموده و شجاعتها نشان داده است. در ضمن بسیار صاحب کمال و دارای طبعی موزون نیز بوده است که در فصل شعرای بیگدلی در حق کمال و ادب وی سخن خواهیم گفت.

یکی دیگر از سرکردگان و حکام دوران او آخر خاندان صفویه محمد زمان خان بیگدلی شاملو است. وی از سرکردگان رشید و از شخصیت‌های برجسته‌ی ایل جلیل بیگدلی شاملو بوده، از معاصرین ارشد حاج لطفعلی بیگ آذربئیگدلی است. آذر همیشه در آثارش نام او را با احترام تمام میبرد و در دیوانش اشعاری در حق وی سروده است و همیشه از او بانیکی و احترام نام برده است.

آذر متأسفانه در دوران ضعف و سستی آخرین پادشاهان صفوی میزیسته و نتوانسته است از استعداد ذاتی و خدادادی خود استفاده کامل و همه جانبه نماید. تمام توانایش را در راه خدمت ادبی به میهن مقدس مصروف نماید. زیرا قسمتی از عمرش ریفش در سفرها و اردو کشیها و کشمکشها گذشته است.

در زمان حمله‌ی غلیجایی‌ها محمد زمان خان بیگدلی را در سنین که - ولت بحکومت هرات و بیگلربیگی خراسان تعیین نمودند، ولی دیر شده بود. اولادهای محمود غلیجایی از قندهار بسوی کرمان پیش رفته و همه جا چیره شده بود. در ثانی

۱ - همان کتاب. ص ۹۴.

۱ - همان کتاب. ص ۳۰۲.

خان شاملو بسیار پیرو فرسوده شده بود، و در این سن و سال تاب و توان میدان جنگ و زور آزماینها را نداشت.

لیکن مانند اجدادش وی نیز بصدای میهن لبیک اجابت گفته، پیرانه سربسوی خراسان و هرات راه افتاد ولی پیری و فرسودگی و ضعف و ناتوانی کار خود را کرد. در راه بیمار شد و در حرکت بسوی مقصد گرچه تعلل نمیکرد ولی بسیار با تأنّی و تأخیر پیشروی مینمود، سرانجام محمدزمان خان با تحمّل صدمات و مشقات زیاد هر طور بود خود را بهرات رسانید، ولی مرض شدّت یافت و در همان روزهای ورود بهرات درگذشت و عباس قلیخان بیگدلی شاملو جانشین وی گردید. مؤلف اثر «انقراض سلسله‌ی صفویه» درباره‌ی این احوالات مینویسد:

«... محمدزمان خان مانند کیخسرو^۱ بکندی پیش رفت و مدتها طول کشید تا بمشهد رسید. در آنجا نیز بعلت بیماری تأخیری در کارش حاصل شد و عاقبت با زحمت خود را بهرات رسانید. ولی مرضش شدّت یافت و در آن شهر درگذشت. لشکریان او که سرپرستی نداشتند قبل از آنکه با غلیجاییها مصاف دهند متفرق شدند.»^۲

همین مؤلف درباره‌ی جانشینی محمدزمان خان چنین مینویسد:

«... هنگامیکه محمدزمان خان شاملو در هرات درگذشت، شخصی از آن خانواده بنام عباس قلیخان بعنوان بیگلر بیگی شهر [هرات] بجای او نشست. عبدالله خان سدوزایی و فرزندش اسدالله خان را بزندان افکند.»^۳

یکی دیگر از شعراء و هنرمندان تبار بیگدلی نوروز علی بیگ میباشد. در تذکره‌ی

۱ - کیخسرو سرکرده گرجی بود که قبل از محمدزمان خان مأموریت جلوگیری هجوم افغانه را داشت که مغلوب شد و فراری به اصفهان بازگشت.

۲ - انقراض سلسله‌ی صفویه. تألیف دکتر لارنس لاکهارت. ترجمه دکتر اسماعیل

دولتشاه. تهران ۱۳۴۴ ص ۱۰۵.

۳ - همان کتاب. ص ۱۱۱.

نصر آبادی، در حق وی چنین نوشته شده است:

«... نوروز علی بیك شاملو در فن زرگری قادر است. چنانکه زرگر باشی عباس قلیخان حاکم هرات بوده است»^۱ و دیگر چیزی در حق این زرگر باشی نگفته و فقط ابیاتی از اشعار آبدار او را برای نمونه ارائه داده است. ولی بتحقیق نوروز-علی بیك نیز با وجود مهارت و قدرت در زرگری و شاعری مانند پدران خود یک سپاهی رشید و در هنگام ضرورت یک جنگاور توانا بوده است. و اگر جز این بود هرگز نمیتوانست جلب دقت و توجه عباس قلیخان بیگدلی شاملو حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان را نماید. زیرا در نظر این سردار و نیاکانش در آن دوران پر آشوب سپاهیگری و جنگاوری مقدم بر شاعری و زرگری بود.

ما هنگام نوشتن «تاریخ بیگدلی» مانند آثار و مآخذ تاریخی بسیاری از «تذکره‌ی نصر آبادی» نیز بهره‌برداری نمودیم، مرحوم میرزا طاهر نصر آبادی نیز پس از سالها مطالعه و زحمت سرانجام در سال ۱۰۸۳ هجری قمری بفکر افتاده که مانند اسلاف خود از قبیل امیرعلی شیر نوایی مؤلف «مجالس النقایس» سام میرزا مؤلف «تذکره‌ی سامی»، دولت‌شاه سمرقندی مؤلف «تذکره الشعراء»، ملا محمد صوفی مؤلف «تذکره‌ی میخانه» و دیگران تذکره‌ای ترتیب داده و نام گویندگان معاصر خود را مؤید سازد چنانکه خود فرماید:

«... بخاطر رسید که مختصری از اشعار معاصرین خود که بعضی صاحب دیوان و جمعی گاهی متوجه ترتیب نظمی شده‌اند پردازد.»^۲ و بدین ترتیب شرح حال کوتاه و نمونه‌ی مختصری از آثار نزدیک به هزار نفر شاعران دوران صفوی تا زمان خود را در این تذکره جمع‌آوری نموده است که نام سیزده نفر از شعرای ایل جلیل بیگدلی نیز داخل گردیده و مورد استفاده ما قرار گرفت و ما در فصل «شعرای بیگدلی» در این باب بتفصیل سخن خواهیم گفت.

۱ - تذکره نصر آبادی . ص ۳۹۱ .

۲ - همان کتاب مقدمه . ص ۶ .

در زمان شاه صفی دوم پسر شاه عباس دوم که بعداً خود را شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵) نامید باز هم سردارانی رشید و فداکار منسوب بخاندان خدمتگذار و فداکار بیگدلی شاملو در حفظ امنیت و استقلالیت ایران عزیز در گوشه و کنار این مملکت مردانه با دشمنان وطن روبرو گردیده، بردشمن خیره سر چیره گشته، ساحت مقدس میهن را از لوٹ وجود آنان پاک ساخته اند. چه بسی در این جنگ‌ها و نبردهای بی‌امان جان شیرین خود را قربانی زاد و بوم خویش ساخته‌اند.

مثلاً در سال ۱۰۸۶ ه. ق که ایران در آغاز یکدوران پریشانی و نابسامانی بسر میبرد، و از داخل و خارج دشمنان ایران با استفاده از ضعف حکومت سر برافراخته، به تاخت و تاز شهرها، قصبات و دهات ایران و کشتار شهروندان میهن عزیزمان پرداخته بودند، از هر سری سودایی و از هر سویی بلوایی و غوغایی بر پا بود. کشور در آتش ناامنی، زورگویی، چپاول، بی‌وجدانی که همه زائیده ناامنی و بی‌فرهنگی بود، میسوخت. مورخ شهیر مرحوم حسن پیرنیا در کتاب گرانقدر «تاریخ ایران» خودش چنین مینویسد:

«... از وقایع بالنسبه مهم سلطنت شاه سلیمان هجوم ترکانان است که در سال ۱۰۸۶ ه. ق بسر کردگی آدینه سلطان بحدود استرآباد، دامغان، سمنان و قتل و غارت در آن حدود. این جماعت را در سال بعد (۱۰۸۷) کلبلعلی خان شاملو مغلوب نمود و آدینه سلطان بقتل رسید. ولی خود کلبلعلی خان نیز در جنگ زخم‌ها برداشت و پس از ختم این غائله بهمان جراحت مرد.»^۱

در جای دیگر:

«در سال ۱۰۸۶ آدینه سلطان صاین خانی از سران ترکان با عده‌ی زیادی از ترکانان به استرآباد حمله کرده و همه جا غارت کنان تا دامغان و سمنان پیش رفت، شاه سلیمان در سال ۱۰۸۷ کلبلعلی خان بیگدلی را به جلوگیری وی فرستاد. این سردار شجاع در جنگ سختی که با ترکانان کرد ایشان را درهم شکست بطوری که آدینه سلطان بدست یکی از قزلباشان

افتاد و قزلباش مزبور سر او را بریده نزد کلبعلی خان آورد. سردار رشید قزلباش پس از اطمینان به پیروزی و دیدن سر بریده‌ی دشمن جان سپرد. زیرا در طی جنگ بیش از ده تیر بر پیکر او نشسته بود و لسی همچنان در میدان جنگ پای فشرده و پشت بدشمن نکرده بود، بلکه چندان با بدن خونین در میدان نبرد ایستاده بود که دشمن از معرکه گریخته بود. یادچنین مردانی بخیر باد.^۱

این است معنای میهن پرستی، مردانگی، رشادت و قهرمانی واقعی. از افراد برجسته دیگر ایل بیگدلی شاملو در این عصر وزمان و یا عبارت دیگر در دوران فترت یکی هم محمد مؤمن بیگ شاملو است که صاحب «تذکره‌ی نصر آبادی» ضمن شرح احوال و زندگی شعرای آن دوران دولت صفوی نام اورانیز میرد و با یکی دو جمله در حق وی معلومات مختصری میدهد و مینویسد:

«... محمد مؤمن بیگ داروغه فرآشخانه است، ایشان از ایل شاملو نواده‌ی زینل خان^۲ است که جانفشانیها در این دولت کرده، مشارالیه جوان قابل و آدمی روشنی است در نهایت ملایمت و اندام.»^۳

نصر آبادی همچنین از یاران و هم مسلکان وی محمد جعفر بیگ بیگدلی شاملو را معرفی مینماید و مینویسد:

«... محمد جعفر بیگ برادر محمد مؤمن بیگ است، او هم بطریق اخوی عالیقدر نهایت آدمیت دارد.»^۴ محمد جعفر بیگ بیگدلی شاملو جد مادری شاعر مشهور و تذکره نویس معتبر قرن ۱۲. ق لطفعلی بیگ آذر بیگدلی فرزند آقاخان است.^۱ و یکی از شعرای بزرگ دوران افشار و زندیه است. از این شرح مرحوم نصر آبادی

۱ - اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از سال ۱۰۳۸ تا ۱۱۰۵ ه. ق، همراه با یادداشتهای تفصیلی به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی. تهران ۱۳۶۰ خورشیدی، ص ۲۳۱، ۲۳۲.

۲ - اشاره به زینل خان سوم است.

۳ - تذکره نصر آبادی. ص ۳۵.

۴ - همان کتاب. ص ۳۵.

معلوم میشود که نامبرده از نسل زینلخان سوم نوهی زینلخان دوم قهرمان دوران شاه عباس کبیر و از نبایر زینلخان اول از قهرمانان دوران شاه اسماعیل اول است. ما دربارهی آذر تفصیلاً در فصل شعرای بیگدلی شاملو سخن خواهیم گفت و نیاکان آذر را خواهیم شمرد.

دیگری از سرکردگان اواخر صفوی از ایل و تبار بیگدلی شاملو مرحوم یوسف بیگ بیگدلی شاملو است که مرحوم نصر آبادی در تذکرهی مشهور خود در چند جمله شخصیت او را جلوه گر میسازد و مینویسد:

«... یوسف بیگ از اعظم ایل شاملو است، گویا قرابتی هم با عالیجاه حسن خان دارد. مدتی در هرات بخدمت خان میبود. در فنون سپاهیگری و سایر کمالات قدرت زیاد داشت. اما باده دست و بدخو بود به هندوستان رفته گویا در عرض راه فوت شده است.»^۱

بتحقیق نام کسانی که از ایل و تبار بیگدلی شاملو در «تذکرهی نصر آبادی» ضبط و ثبت شده است کسانی هستند که با عالم شعر و ادب سروکار داشته اند و نامشان جزء شعرای دوران قبل از نصر آبادی کشیده شده است. اگر ممکن بود که نام دیگر سرکردگان و خدمتگذاران خاندان بیگدلی را در آن دوران بدست آورد بتحقیق چندین برابر اینهایی میشد که نصر آبادی نامبری نموده است. در هر حال خدمت نصر آبادی بزرگ است.

ساروسلطان بیگدلی شاملو

دیگری از فرزندان ایل کهنسال بیگدلی شاملو در دوران شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۷) ساروسلطان بیگدلی می باشد. وی نیز از سرکردگان رشید و فرماندهان توانای ارتش صفوی منسوب به خاندان بیگدلی می باشد که نوه اش علیقلیخان هم از صاحبان سیف و القلم بشمار می آید.

وی مدتی حاکم ارکوچک بوده است. در اواخر عمر در مشهد مقیم توطن اختیارگزیده و در آنجا نیز وفات نموده است.^۱

با پایان یافتن دوران سلطنت ۲۵ ساله شاه عباس دوم، قدرت و شوکت خاندان صفوی نیز پایان میپذیرد. دیگر پادشاه مقتدر و صاحب کمالی بر سر کار نمی آید. حسن پیرنیا در این باره چنین اظهار نظر میکند:

«... شاه عباس دوم بر روی هم یکی از پادشاهان خوب سلسله صفوی است. بالنسبه پادشاهی عادل، رعیت پرور، مردم دوست، رحیم و آبادکننده بود. مانند جد خود آثار خیر بسیار از خویش به یادگار گذاشته و رفته است.»^۲

بعد از شاه عباس دوم دیگر سلاطین صفوی ضعیف النفس، بی اراده، معتاد،

۱ - رك: تذکره نصر آبادی. تألیف میرزا محمد ناصر آبادی. باتصحیح و مقابله ای استاد فقید وحید دستگردی. ص ۳۲.

۲ - تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه. تألیف حسن پیرنیا مشیرالدوله و عباس آشتیانی. چاپ خیام. ص ۶۹۸.

خرافاتی، بی وجود و بی عرضه بوده و اگر شماری از باقیمانده گان سرکردگان، غازیان قزلباش و شاهسون ایلات هفتگانه تشکیل دهندگان دولت صفوی هم خواسته اند کلاخیر و مثبتی انجام بدهند، یا در برابر متجاوزین و متجاسرین داخلی و خارجی اظهار وجود و عرض اندامی بنمایند، این سلاطین پسرده نشین بی اراده، مفلوک، ناتوان و خرافاتی مانع شده، متوسل بخرافات و عزایم و هذیان گردیده، جلوی هرگونه افکار و کردار مثبت و نتیجه ده را گرفته اند تا کار به آنجا کشیده که از طرف يك مشت افاغنه راهزن و بی سروپا مورد تعرض و تهاجم قرار گرفته، سرانجام شاه سلطان حسین نالایق تاج و تخت و شرف و استقلال کشور ایران را دودستی در روز ۱۲ ماه محرم سال ۱۱۳۵ در فرح آباد اصفهان به محمود پسر میرویس^۱ قلدر تقدیم نموده است. و در حق وی دعای خیر نموده، مبارک باد نیز گفته است. حیثیت و ناموس مردم را بدست يك مشت خونخواران وحشی و جلادان دود و دد صفت سپرده است. و طبیعی است که بر سر مردم چه ها آمده، چه قتل و غارتها، چه جنایات و تجاوزها، چه سوختن و ویران ساختن ها، چه ظلم ها و ستم ها که مرتکب نشده اند. ایران را به فنا و بدبختی و زوال و سقوط و هرج و مرج و بدبختی و فلاکت کشانده و نشانده اند و خسارات جانی و مالی فراوان وارد ساخته اند و تبدیل به يك ویرانه نموده اند.

درباره ی بی لیاقتی و بی کفایتی شاه سلطان حسین صفوی سخن بسیار گفته اند و همه ی مورّخین و مؤلفین در خصوص معایب و نادانی و مضاربیشمار او قلمفرسایی نموده و حقایق را هر يك به يك زبانی اظهار و بیان داشته اند. از این میان ما گفتار مرحوم حسن پیرنیا صاحب «تاریخ ایران» را درباره ی آن هیکل بیویج و مظهر نادانی و ناتوانی شاهد می آوریم:

پیرنیا سجایای وی را به اختصار چنین جمع بندی مینماید:

«... شاه سلطان حسین یکی از بدترین و بدنام ترین پادشاه ایران است، چه

مردی بسیار بیکفایت و ضعیف‌النفس و خالی از هرگونه رأی و تدبیر بود. مانند پدر خود مغلوب فکر زنان و خواجه‌سرایان و معاشر ایشان بود. از دعا و سحر و جادو بیشتر توقع میکرد تا از اراده و عزم و عمل مردان مجرب. دوره‌ی او، دوره‌ی منتها نفوذ مآلهای بیخبر از امور مملکتی و رواج بازار خرافات و عقاید سخیفه است.^۱

ایرانیان مانند همیشه از تسلط بیگانه بر کشور عزیز و میهن محبوبشان سخت نگران و ناراضی هستند. و در صدد فرصت و امکان میباشند که با تجاوز گران و راهزنان چیره شده به آنان دست و پنجه نرم نموده، حتی المقدور انتقام بگیرند. یکی از این صحنه‌ها در شهر قزوین پایتخت دوم صفویه مشاهده میشود. همین که طهماسب میرزای جوان از اصفهان بقصد آذربایجان فرار میکند، در صدد برمی‌آید که قشونی فراهم ساخته و با دشمن خون آشام در نبرد. بمحض رسیدن وی بقزوین، اهالی محل طغیان نموده بر سر گماشتگان محمود میریزند، همه‌ی آنها را بقتل میرسانند و این کار سبب خشم و غضب شدید محمود گردیده و تصمیم گرفتن انتقام از اصفهانیان را میگیرد.

مرحوم پیرنیا مینویسد:

«... محمود که تا آن تاریخ با مردم اصفهان بخوشی رفتار میکرد و بسیاری از اعمال سابق را بر سر کار خود باقی گذاشته بود، از خبر طغیان اهالی قزوین متغیر شده، و دانست که ایرانیان از استیلای او خوشوقت نیستند. از این زمان تغییر سلوک داده، دست بکشتار رؤسای قزلباش و بازماندگان خاندان صفوی زد. در یک روز ۱۱۴ تن از امرای ایرانی و ۳۱ تن از افراد خاندان صفویه را کشت و هر که را که در خدمت شاه سلطان حسین مصدر شغلی بود نابود ساخت.»^۲

مسلم است در این دور و زمان نیز چنانکه شرح خواهیم داد اکثر رؤسای

۱ - تاریخ ایران ... ص ۷۰۵.

۲ - همان کتاب. ص ۷۰۶.

دربار و ارتش دولت صفوی را افراد ایل زیان دیده بیگدلی شاملو تشکیل میدادند که از طرف افغانه در چندین نوبت بیرحمانه بقتل رسیده اند، خسارات مالی و جانی فراوان را تحمل نموده اند. خود اعتمادالدوله محمد قلی خان بیگدلی شاملو در رأس آنها قرار داشت که بقتل رسید.

اکثر تواریخ مربوط بدوران صفویه، ضعف و ناتوانی واپسین پادشاهان این خاندان را بقلم آورده، این حادثه‌ی بدشگون و حقیقت تاریخی تلخ را بطور مبرم و بلااستثنا گواهی نموده اند. حتی در تواریخی که برای مدارس و تدریس نونهالان نوشته شده است، مثلاً در «تاریخ ایران» سال سوم و چهارم که برای دانش آموزان دبیرستانها بچاپ رسیده است، در چند صفحه چکیده‌ی تاریخ خاندان صفوی داده میشود و تحت عنوان «سیاست مذهبی صفویه» این مسئله بطور وضوح تأیید و تصدیق میگردد و مینویسد:

«... بعد از شاه عباس (اول - غ. بیگدلی) پادشاهانی که عمر و لیعهدی خود را در حرمسرا گذرانیده بودند، یکی پس از دیگری روی کار آمدند و جز شاه عباس دوم (۱۰۵۲ - ۱۰۷۷) که در لیاقت و اداره‌ی مملکت اندک شباهتی بجدهش شاه عباس داشت، بقیه‌ی ایشان که عبارت از شاه صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲) و شاه سلیمان (۱۰۷۷ - ۱۱۰۶) و شاه سلطان حسین (۱۱۰۶ - ۱۱۳۵) باشند هیچکدام شایستگی جانشینی او را نداشتند، اکثر آنان زندگی خود را در عیش و عشرت و بطالت می گذرانیدند.»^۱

در تواریخ مربوط بسدوران صفوی در سالهای واپسین حکومت آنان که دوران فترت و سستی و حقارت ایران عزیز است، مؤلفین تواریخ دیگر نمی توانند به شرح فتوحات و کشور گشایی‌ها و نبرد با دشمنان خارجی و داخلی ارتش دلیر

۱ - تاریخ ایران، سال سوم دبیرستانها. پدید آورندگان: محمد جواد مشکور، اسماعیل دولتشاهی، بهمن کتیریمی، محمد حسین خلیلی گرگانی، تهران، سال ۲۵۳۷.

ایران بردازند، نمی‌توانند حماسه‌های تاریخی و قهرمانی‌ها را که جنگاوران و پهلوانان قزلباش در اوایل و اواسط دوره‌ی صفویه آفریده بودند تکرار نمایند، زیرا در نتیجه‌ی کشتارهای ناجوانمردانه و ابلهانه‌ی زمامداران پیشین و خالی کردن صحنه‌ی ایران از مردان دلیر و فداکار و آماده‌ی بخدمت ایران ناتوان شده‌بود، آنها ناچار می‌بایست جسته‌گریخته وقایع تاریخی و بیماری را بنویسند که چندان هم افتخار آفرین نمی‌باشد و در حقیقت نوشته‌ها شرح وقایع و احوالاتی است که در برهه‌ای از زمان روی داده‌است که ایران دوران صفوی در حال سقوط و ورشکستگی و تجزیه است.

مؤلف کتاب «مجمع التواریخ» که تاریخ «تفرس» سلسله‌ی صفویه و وقایع بعدی را می‌نویسد، ضمن شرح احوالات به تفصیل، گاهگاهی هم بطور مختصر اشاراتی به اوضاع احوال دودمان بیگدلی سبلی خورده و «محکوم» و پراکندگی و تفرقه را بیان می‌نماید و هنوز نامی از آنان در میان است. مثلاً می‌نویسد:

در آن اوقات (اشاره به اواخر دوران شاه سلطان حسین و تخمیناً سال‌های ۱۱۲۸ - ۱۱۳۵ می‌باشد - غ . بیگدلی) حکومت هرات به عباس‌قلی خان بیگدلی شاملو^۱ مفوض بود. خان مذکور از احتمال هجوم فرقه‌ی ابدالی و کثرت ایشان و جمعیت نمودنشان بر سر عبدالله خان متوهم گردید. زیرا از ناصیه‌ی احوال پدروپسر تفرس فتنه و اراده خروج (طغیان) معلوم نموده بود. در روزی که عبدالله خان باپسرش برای ملاقات عباس‌قلی خان آمده بودند هر دو را دستگیر نمود.^۲

۱ - این عباس‌قلی خان بیگدلی شاملو نوه‌ی آن عباس‌قلی خان بیگدلی شاملو است که در زمان شاه عباس دوم والی هرات و بیگلربیگی خراسان است که مردیست توانا و ودانش‌پرور بوده است.

۲ - کتاب «مجمع التواریخ» در تاریخ انقراض صفویه و وقایع بعد تا سال ۱۲۰۷ هجری قمری. تألیف میرزا محمدخلیل مرعشی صفوی به تصحیح و اهتمام عباس‌اقبال

همین مؤلف در جای دیگر اثر خود از افراد خاندان بیگدلی نام می‌برد و می‌گوید :

« ... خلاصه اینکه همه‌ی امراء از قورچی‌باشی که محمدقلی‌خان بیگدلی شاملو ولد محمد مؤمن خان بیگدلی شاملو بود که بعد از عزل فتحعلی‌خان داغستانی بمنصب والای وزارت اعظم سر بلندی یافت و قول‌لار آقاسی که رستم‌خان نام داشت و مصطفی‌خان که میرشکارباشی بود و عمده‌ی ندمای پادشاه که کلید کلّیه‌ی حلّ و عقد امور مملکت در دست ایشان بود.^۱ »

در جای دیگر می‌فرماید :

« ... وزارت عظمی به محمدقلی‌خان بیگدلی شاملو تعلق گرفت و مصطفی‌خان میرشکارباشی را قورچی نمودند.^۲ »

در جای دیگر :

« ... شاه طهماسب ولی محمدخان بیگدلی شاملو را بحکومت کرمان و شاه ویردبخان چگنی کرد را سپهسالار فارس نمود.^۳ »

همین احوالات در «فارسنامه‌ی ناصری» نیز منعکس شده و مؤلف می‌نویسد :
 « ... در سال یک‌هزار و صد و سی دو محمدقلی‌خان بیگدلی شاملو را وزیر اعظم نموده، او را اعتمادالدوله قرار داد. محمدقلی‌خان بیگدلی شاملو اعتمادالدوله بدست افغان کشته شد.^۴ »

همین احوالات را مؤلف تاریخ «انقراض سلسله‌ی صفویه» به شرح زیر آورده است :

۱ - همان کتاب ... ص ۴۹ .

۲ - همان کتاب ... ص ۵۰ .

۳ - همان کتاب ... ش ۶۶ .

۴ - تاریخ فارسنامه ناصری. تألیف حاج میرزا حسن حسینی فسایی . از انتشارات کتابخانه

سنایی . ص ۱۵۸ و ص ۱۶۱ .

«... در این وقت شایع بود که اوضاع ایران به اندازه ای خراب است که بزودی این کشور از بین خواهد رفت... و وزرایی که باعث عزل فتحعلی خان^۱ و برادرزاده‌ی او شده بودند به تقسیم اموال آنها اشتغال داشتند. محمدقلی خان شاملو قورچی‌باشی بهاداش زحماتی که در برانداختن فتحعلی خان کشیده بود بجای اولقب اعتمادالدوله گرفت.»^۲

سپس همین مؤلف می‌نویسد:

«... محمدقلی خان اعتمادالدوله... با سی هزار قشون نامنظم و نامجهز بعزم جنگ حرکت نمود. فرماندهی قشون ایران با اعتمادالدوله و والی عربستان (دشمن سرسخت محمدقلی خان - غ. بیگدلی بود.)^۳ و همین ندانم کاری و دوشخص دشمن خونین هم را در يك وظیفه قرار دادن به تحقیق یکی از هزاران دلیل شکست مفتضحانه ارتش ایران و چیره شدن يك مشت افغانی بی‌سروپا بود.

محمدکاظم مؤلف «تاریخ عالم آرای نادری» این احوالات را بشرح زیرین بقلم آورده است و سبب شکست ایرانیان را طوفان مخالف عظیم و بی‌امانی تشریح نموده است:

«... از آن جانب محمود شاه افغان با سپاه کینه‌خواه وارد اصفهان [شد] و در دوفرسخی نزول نمود و محمدقلی خان اعتمادالدوله با موازی شصت هزار کس (در تاریخ «انقراض سلسله‌ی صفویه» باسی هزار قشون نامنظم و نامجهز) از اصفهان بیرون آمده و در مقابل لشکر افغان صفوف جدال و قتال آراست. دلیران نامدار و غازیان غضنفر شعار داخل میدان گردیده، بجنگ و جدال مشغول شدند، که اقبال

۱ - اشاره به فتحعلی خان داغستانی اعتمادالدوله (از نخست وزیران) شاه سلطان حسین است...

۲ - انقراض سلسله‌ی صفویه. تألیف دکتر لارنس لاکهارت. ترجمه دکتر اسماعیل دولتشاهی تهران ۱۳۴۴ شمسی ص ۱۴۶.

۳ - همان کتاب... ۱۵۸ و ۱۵۹.

طایفه‌ی افاغنه زور آور گردیده، باد و طوفان (مخالف) عظیم پیدا شده مقابل سپاه قزلباش را گرفته دیده‌ی نامداران را تیره و تار گردانید. رنگ بیابان چون خار مغیلان چشم دلیران را از کاسه‌ی سر بدر کرده، جماعت افغان دست شمشیر بمیان غازیان ریخته، بقتل و غارت مشغول شدند. غازیان قزلباش از افاغنه برگاشته،^۱ گسریزان خود را بحصار شهر رسانیدند، و در آن معرکه قریب به ده دوازده هزار کس درجه‌ی شهادت یافتند و جماعت افغان دور و حوالی اصفهان را مرکزوار، در میان گرفته و هرگاه اعانت و امداد از طرفی می‌آمد، سر راه آنها را گرفته متفرق می‌ساختند.^۲

درست است که محمد کاظم مروی وزیدن باد و طوفان مخالف را علت العلل شکست مفتضحانه ارتش ایران می‌خواهد جلوه گر بسازد، لیکن بنظر ما وزیدن يك طوفان نمی‌بایست در وضعیت يك ارتش شصت هزار نفری تا به این اندازه مؤثر باشد که همه دست از مقاومت و قتال برداشته، میدان کارزار را ترک نموده، شغال وار فرار را برقرار اختیار نمایند و در نتیجه کشوری را بر باد دهند، و سرانجام با آن همه قتل و غارت و تجاوزات و صدمات جبران ناپذیر روبرو بشوند. آن‌هم در برابر قوای نامجهز و نامنظم تازه تشکیل یافته، و يك مشت افغانی راهرن و نا آشنا به امور جنگ و جدال. بنظر ما این شکست که باعث سقوط سلطنت صفوی، کشتار بی‌شمار سپاهی و غیر سپاهی، غارت و چپاول ثروت و مکنت ایران و هزاران صدمات و لطامات جبران ناپذیر دیگر گردید، مقصر در درجه‌ی اول شاه سلطان حسین نالایق، وزراء و امراء، سران و سرکردگان، گردانندگان دولت و رؤسای وقت آن دولت می‌باشند که به تن آسایی، خوشگذرانی و بطالت و عطالت پرداخته، جز لهو و

۱ - گاشتن - بر گرداندن . فرهنگ نفیسی .

۲ - عالم آرای نادری . تألیف محمد کاظم مروی وزیر مرو . به تصحیح و بسا مقدمه و توضیحات و حواشی و فهرست‌ها دکتر محمد امین ریاحی . جلد اول، چاپ اول

لعب و عیش و طرب و فسق و فجور کاری را انجام نمی‌داده‌اند، و همه آنها سزاوار گوشمالی آنچنانی افاغنه غارتگر و راهزن بوده‌اند تا ببینند جزای کردار و اعمال ناشایسته و کشور برباده خود را و سزای اعمال اجداد ستمکارشان را که کشور را به این روز انداخته بودند.

شمارا بخدا دقت بفرمایید قریب نه ماه اصفهان پایتخت تاریخی و ثروتمند کشور در محاصره‌ی افاغنه می‌افتد، کلیه‌ی ذخایر تمام می‌شود، از هر طرف راه امید و نجات مسدود است. در این هنگام فتحعلی‌خان قاجار با سپاهی نبرددیده با هر قیمتی که بود خود را به اصفهان می‌رساند و شروع بفعّالیت جدی می‌نماید. فوراً مورد سوءظنّ شاه سلطان حسین قرار می‌گیرد و مصمّم به قتل و امحاء او می‌گردد که فتحعلی‌خان از احوالات باخبر گردیده، با همان نحوی که آمده بود با همان طریق نیز برمی‌گردد و شاه سلطان حسین نالایق را بحال خود وامی‌گذارد.^۱

در هنگام محاصره‌ی نه‌ماه شهر اصفهان در آن روزهای فلاکت و تیره‌روزی هر کدام از شاهزادگان صفوی که اندک فعّالیتی می‌نمایند و می‌خواهند کاری انجام بدهند، مورد سوءظنّ شاه بی‌فراست قرار گرفته، «آن قرّة العین سلطنت را میل کشیده از دیدن عاریش ساختند.»^۲ یا شاهزاده دیگری را برای ابراز لیاقت و مردم‌داری محبوس می‌سازد:

«... چون مقدمات بخشش او گوشزد شاه عالم پناه گردید بسیار ناخوشش آمده، بهرام‌میرزا را محبوس نمود.»^۳

تازه امنای دولت در فکر می‌افتند که از شاهزادگان خاندان بفرستند تا از اطراف و اکناف ایران بجمع‌آوری سپاه و نیروی امدادی بپردازند. محمّد کاظم مروی در این باره می‌نویسد:

۱ - رك : همان كتاب . ص ۲۸ .

۲ - همان كتاب . ص ۲۹ .

۳ - همان كتاب . ص ۳۰ .

«... محمدقلی خان که مرد دانای با فراستی بود طهماسب میرزا و صفی میرزا را که ولدان شاه عالم پناه بودند از بندگان اقدس گرفته، گفت :
 - يك نفر ایشان به آذربایجان ، و صفی میرزا را از سمت همدان و کرمانشاه می فرستیم، شاید لشکرهای آن دیار را سرجمع نموده، بدرگاه بندگان اعلی روانه نمایند، که شاید از این محاصره نجاتی به هم رسد.»^۱
 لیکن مؤلف «عالم آرای نادری» می نویسد:

«... القصه چون مقدمه محاصره به نه ماه رسید، از هیچ طرف امداد و عنایت نرسید، نصف مردم از عدم آذوقه و مایحتاج هلاک شدند. چون سلطان حسین دید که کار از دست بدر رفت، محمدقلی خان و جمعی دیگر از خوانین و امرا را بنزد محمود فرستاد، امان طلبید. او نیز امان داد و به تاریخ سنه ۱۱۳۳ مطابق سنه ثلث و ثلثین مائه بعد الف^۲ داخل دارالسلطنه اصفهان گشت، بندگان اعلی خود با جمیع امرا بنزد محمود آمده ملاقات حاصل نمودند، آن حضرت را در آغوش عطوفت و مهربانی کشیده چنانکه شایسته و شأن پادشاهان بود سلوک نموده، در جنب سرپرده خود خیمه ای جهت آن حضرت برپا نموده و در ساعت سعد داخل دارالسلطنه ای اصفهان شده، سکه و خطبه را بنام خود قرار داده ، بر اورنگ فرمانروایی استقرار یافت . نواب اقدس را با سایر شاهزادگان در مهمانخانه علیحده حبس نظر فرمود . چون فی الجمله استقلال یافت اراده ای موصلت با این دوده ی صفویه نموده، یکی از بنات مکرمه اعلی حضرت خاقان رضوان مکان شاه سلیمان را به حباله نکاح ازدواج خود در آورد.»^۳

در این هنگام شاهزادگانی هم که عقب گردآوری سپاه رفته و اراده آزاد

۱ - همان کتاب . ص ۳۰ .

۲ - شاه سلطان حسین روز جمعه ۱۲ محرم ۱۱۳۵ در فرح آباد تاج و تخت ایران را به محمود افغان تسلیم کرد .

۳ - همان کتاب . ص ۳۱ .

ساختن شاه سلطان حسین و پایتخت را داشتند هر کدام در گوشه‌ای از کشور مشغول عیاشی و عشرت گردیده، کشور و استقلالیت و شرف و ناموس از یادشان رفته بود ...

دکتر لارنس لاکهارت مؤلف کتاب «انقراض سلسله‌ی صفویه» در بساره‌ی سجایای ویژه شاه سلطان حسین مطالبی می‌نویسد که واقعا جای بسی بدبختی و فلاکت است که کشوری رهبری، پیشوایی، سلطانی بدین بی‌شعوری و خرافات-پرستی داشته‌باشد. ما برای نمونه یکی از این مطالب محیرالعقول این کتاب را عیناً نقل می‌نماییم:

«... شاه خرافاتی و زودباور که از اظهارات منجمان قانع نشده بود، فرمان داد که در آن شب بسربازان آبگوشت سحرآمیز بدهند. که چون سربازان آن آبگوشت را بخورند نامرعی خواهند شد و دشمن دیگر قادر بدیدن آنها نخواهد بود. و بدین ترتیب بردشمن فایز آیند. قرار شد در چند ظرف هر کدام دو ران بز فر بپزند و ۴۲۵ دانه نخود که برهریک از آنها دختر باکره‌ی ۳۲۵ بار کلمه شهادت-را خوانده باشد در آن بریزند. این امر بخوبی انجام شد ولی نتیجه جز بدبختی بار نیاورد.»^۱

روز ۲۰ اسفندماه سال ۱۱۳۴ ه. ش جنگ بین سپاه محمود غلیجایی و ارتش ایران در نزدیکی گلناباد ۲۴ کیلومتری اصفهان شروع شد، لیکن در نتیجه کشت و کشتارهای بی‌باکانه‌ی اجداد شاه سلطان حسین وضعف و ناتوانی و بی‌لیاقتی خودش و عدم آمادگی جنگی و نظامی ارتش ایران وضعف فرماندهی و نالیاقتی سران و فرماندهان ارتش ایران باوجود کثرت عدد و لباس‌های بازر و زیور ارتش ۳۰ هزار نفری ایران در برابر ۸ هزار مرد جسور و نبردیده افغانی بزانو درآمد. ماعین نوشته‌ی دکتر لاکهارت و دیگران را در این خصوص در اینجا می‌آوریم تا مایه‌ی پند و عبرت باشد:

«... روز هشتم مارس، هنگامیکه آفتاب بر آمد، دولشکر از وضع یکدیگر دقیقاً آگاه شدند. در واقع اختلاف میان این دو فوق العاده بود. نه تنها ایرانیان از لحاظ تعداد سرباز بر افغانها برتری داشتند، بلکه لباسهای آنها بر خلاف البسی دشمن بسیار زیبا و پاکیزه بود، ادوارد بر آون جنگ گناباد را با جنگ قادسیه در زمان ساسانیان (۶۳۵ میلادی) مقایسه کرده است و می گوید:

— در هر کدام از این موارد عظمت و نیروی ظاهری مدافعان و کثافت و ضعف ظاهری مهاجمان به چشم می خورد؛ گیبون گوید که در جنگ قادسیه برتری ایرانیها بر اعراب چهاربریک بود، ولی بیش از یک چهارم آنها تجربه ی جنگی نداشتند. و در جنگی که خارج از بغداد در میان لشکر خلیفه و سپاه مغول در گرفت، از حیث تعداد سرباز چنان اختلافی وجود داشت، ولی اختلاف دو لشکر از حیث لباس و ساز و برگ قابل ملاحظه بود. در تمام موارد فوق تجربه ی جنگی و شجاعت جنگاوران و تصمیم فرماندهان خیلی بیشتر از کمی و زیادی سرباز و اسلحه و ساز و برگ اهمیت داشت.»^۱

ما در صفحات قبل هنگامی که از بیدادگری و خون آشامی پادشاهان صفویه از شاه اسماعیل دوم گرفته بعد سخن میراندیم دقیقاً عواقب آن جنایات فجیع را پیش بینی می کردیم و کردار و رفتار ظالمانه ی آنها را یک امری ایران برباد ده اجتناب ناپذیر جلوه گر می ساختیم و تشریح می نمودیم. بلی این شد حاصل و منتج آن همه رذالنها و فسادها و خونهای ناحق ریختن ها. نتیجه این شد که خاندان صفوی با استقلال ایران یکجا برباد رفت و یک مشت افغانی راهزن و بی سروپا صاحب همه چیز حتی خود ایران گردید. فاعتر و یا اولو الابصار.

در دوران هرج و مرج و انحطاط و بیحالی شاه سلطان حسین که ولی محمدخان

1 — Gibbon Decline and Fall of the Roman Empire ,

(London , 1838) Vol . VI . P . 391 .

بیگدلی حاکم کرمان بود . یکی از جوانان با همت، غیور ورشید و از جان گذشته‌ی خاندان صفویه بنام سیداحمد بفکر بدست گرفتن سلطنت و استقرار حاکمیت و برقراری نظم و انتظام و امنیت در مملکت افتاد و نیرویی فعال جمع کرده، به شهر کرمان هجوم نموده آنجا را فتح کرده خودش را پادشاه اعلان کرد و زمام امور آن ولایت را در دست گرفت . چون مرد لایق و کاردانی بوده می‌خواهد از مردان دولتی و سپاهی قبلی استفاده نماید. «لذا ولی محمدخان را که زندانی بوده آزاد نموده، خلعت داده، استمالت نموده و او را وزیر یا به اصطلاح آن روز اعتمادالدوله خود می‌گرداند.» لیکن ولی محمدخان عملاً باوی همکاری ننموده و مورد خشم و غضب او قرار می‌گیرد.

پس با این ترتیب مشاهده می‌شود با آنکه ایل جلیل و نیرومند بیگدلی شاملو در اواخر دوران صفویه در نتیجه‌ی ندانم کاریها و قتل و خونریزیهای جاهلانه زمامداران نالایق و دیدن زیانهای جبران‌ناپذیر بتدریج ضعیف شده و پراکنده گردیده و تحلیل رفته‌اند، مع هذا کسانی از این تبار در گوشه و کنار و در نقاط مختلف کشور و در خود پایتخت مانند همیشه فعالیت‌های نمایان سیاسی و نظامی از خود نشان داده، جرأت و جسارت خارق‌العاده و فوق‌التصور از خود بروز داده‌اند. شعرا و گویندگان میهن پرست بپا خاسته و به اعتراض پرداخته‌اند. از آن جمله ما به آوردن يك رباعی از نورالدین نساوی بسنده می‌کنیم. او خطاب به شاه سلطان حسین می‌گوید:

شاه از می گران چه خواهد برخاست

از مستی بیکران چه خواهد برخاست

شه مست و جهان خراب و دشمن پس و پیش

پیداست کزین میان چه خواهد برخاست

پس از سقوط اصفهان و انقراض سلسله‌ی صفویه پیدادی بر ایران آن روز روا

شد که هیچ‌گاه در هیچ نقطه‌ی جهان دیده نشده بود . کاری که يك مشت افغانی

خونخوار نمودند بقول انوری ابیوردی:

نه مغول کرد و نه غز کردانه اقوام دگر

از کشته‌ها پشته‌ها می‌ساختند، از کله‌ها مناره‌ها برپا می‌کردند، پیر و جوان و زن و مرد را ازد می‌تیغ بیدریغ می‌گذراندند و ناموس مردم را برباد میدادند. نه حیا و نه شرم و نه فرهنگ داشتند که بشود از آنها رحمی، عطوفتی انتظار و توقع نمود. لیکن بعضی از تیغ‌رستگان و جان‌بدربردگان باخورد و با شعور و با مذهب و میهن‌پرست می‌کوشیدند تا راهی پیدا نمایند تا جلو این همه قتل و غارت و دست‌درازی‌ها به‌عرض و ناموس و مال و جان مردم را بگیرند، و بقول مشهور از نصف ضرر برگشتن نیز منفعت است. یکی از این تمهیدهای خردمندانه و میهن‌پرستانه این بود که میرزا عبدالکریم صوفی مشهور در اصفهان تطبیق کرد، لیکن متأسفانه بلکه بدبختانه نتیجه‌ی مطلوب را نگرفت.

قضیه از این قرار بود که چون محمود غلیجایی افغان نیز ادعای صوفیگری داشت، و گویا به میرزا عبدالکریم ارادتی رسانده بود، و از وی حرف شنوی میکرد. میرزا عبدالکریم خواست از این حادثه بنفع کشور و مردم خود استفاده نموده، کاری مثبت انجام داده باشد. در این موقع در اصفهان دیگر کار از کار گذشته و رشته‌ی امور از دست رفته بود. و شیراز در مخاطره و معرض قتل و غارت و حتک و ناموس و شرف افتاده بود. میرزا عبدالکریم بخردانه و نافر از سران بیگدلی شاملو که از تیغ محمود رسته بودند بعنوان حاکم ایالت فارس و لار برگزید و از محمود غلیجایی خواست که آقاخان بیگدلی شاملو و امام‌قلی‌خان بیگدلی شاملو را بحکومت آنجاها بفرستد و به‌او تبیین نمود که صلاح اونیز در این است. و محمود این تعیینات را قبول نموده و فرمان صادر کرد و حکام به صوب فارس رهسپار شدند^۱...

۱ - تاریخ فارسنامه‌ی فارسی. تألیف مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسایی. از انتشارات

کتابخانه سینا. ص ۱۶۱ و ۱۶۹.

قبل از حرکت این دونفر میرزا عبدالکریم با آقاخان و امام‌قلی خان مشورتها کرده ، وظایف اساسی و حقیقی آنها را و چگونه و طریق محافظت جان و مال و ناموس مردم فارس را سپرده بود. دنباله‌ی جریان را مؤلف «تاریخ فارسنامه‌ی ناصری» چنین می‌نویسد:

«... محمود افغان برحسب مصلحت روزگار و برحسب خواهش میرزا- عبدالکریم صوفی مشهور ، که توانسته بود در وجود محمود افغان نفوذی داشته باشد آقاخان و امام‌قلی خان بیگدلی شاملو را به ایالت فارس و حکومت لاربرگزید تا آن جوانمردان وطن پرست بتوانند جلوی هرگونه قتل و غارت و نهب و خسارت خطه‌ی فارس را بگیرند. لیکن درقبال این خدمت و جوانمردی به تحریک میرزا- مهدی نسا به شیخ الاسلام شیراز با آقاخان و امام‌قلی خان شاملو منتهای بدرفتاری و ناجوانمردی رانموده، آنها را بقتل رساندند. و محمود نیز سزای آنها را به کفشان گذاشت (۱۱۳۶ هـ . ق) یعنی شهر را پس از نه ماه محاصره و قحط و غلا گشود و یکصد هزار نفر از شیرازیان را بقتل رسانید.

قبل از آنکه بدوره‌ی نادرشاه پردازیم ، لازم دیدیم از معلومات گرانبها و فشرده‌ای که حاج لطفعلی بیگ آذر بیگدلی که در تذکره‌ی گرانقیمت و بی نظیر خود «آتشکده» داده است و تخمیناً او آخر دوران سلطنت خاندان صفویه و اساساً تمام دوران نادرشاه و کریم خان زند را احاطه می‌نماید به اختصار مطالبی در اینجا بیاوریم. استنساخ از نوشته‌های آذر:

«... مخفی نماناد که اصل سالک مسالك یكدلی ازدوده‌ی ستوده‌ی بیگدلی- است. وجه تسمیه‌ی این طایفه به این اسم آن است که نسبت تمامی این طایفه‌ی جلیله به بیگدلی خان پسر چهارم اولدوزخان، پسر از شش پسر اوغوزخان می‌رسد و اوغوزخان بچند واسطه از ترك بن یافت بن نوح علیه السلام مخلف شده، نظر بفطرت اصلی در آغاز جوانی بانی مبانی سلطنت و جهانبانی گشته، اسمش در میان سلاطین به عدل و داد مذکور و از جانب جلادت بر جمشید ترك مشهور است. و نسبت نسب

سلاطین جم شوکت و خوانین فریدون فطرت طوایف اترک قاطبه به آن پادشاه
 ذیجاء میرسند ... خلاصه آبا و اجداد فقیر از ترکستان و بریاست و فرمانفرمایی
 قبیله‌ی خود و اتباع اوقات می‌گذرانید، تا در زمان سلطان محمود غزنوی یا در
 آشوب خروج چنگیزی با جمعی از سایر طوایف ترکستان به ایران آمده و بعضی
 در آن مملکت ساکن و برخی در خدمت آبابلا توقّف بدیار شام رفته و در آنجا
 رحل اقامت گسترده، تا در زمان دولت تیموری هنگامی که امیر جهانگیر بفتح
 آن دیار (شامات - غ . بیگدلی) پرداخته و نسب آن گروه را شناخته، نظر به اهلیّت
 و همزبانی و از کمال مهربانی همگی را بعزم سکنای ترکستان که موطن اصلی ایشان
 بود از دیار شام کوچانیده به ایران آورده، بعد از وصول، و حصول تشرّف خدمت
 سلطانعلی سیاهپوش صفوی، رؤسای آن قوم آنحضرت را شفیع کرده و بشفاعت
 آن سلطان عالم معنی از رفاقت اردوی تیموری فراغت جسته، بموقف آن دیار
 حوصلت یافته، دست ارادت به آن والی دیار ارشاد داده، در سلك مریدان راسخ -
 العقیده می‌زیستند. تا آنکه آفتاب دولت صفویّه از افق سلطنت طالع گشته، از بدو
 دولت شاه اسماعیل صفوی، تا زمان شاه طهماسب ثانی که تخمیناً دویست و پنجاه
 سال می‌شود، در آستان خلافت بنیان آن سلاطین جنت مکین، بمناصب عالیه
 سربلند و از امرای سعادت‌مند بود، و مراسم خدمتگذاری و جان‌افشانی به تقصیری از
 خود راضی نگشته، و مجملی از حال ایشان در «تاریخ عالم آرای اسکندربیک» و غیره
 مذکور است.

غرض آنچه از این طایفه از مملکت شام مراجعت کرده‌اند، بیگدلی شاملو
 خوانده می‌شود. و آنچه در ایران یا در ترکستان بوده و به شام نرفته‌اند بیگدلی،
 اما شاملو نیستند. خلاصه بیگدلی میان شاملو عموم و خصوص من وجه است که
 بعضی بیگدلی شاملو و بعضی شاملو بیگدلی...

مخفی نماند که فقیر يك ساعت و کسر صبح شنبه هشتم ربیع الثانی ۱۱۳۴
 در زمان دولت شاه سلطان حسین صفوی ... در بلده‌ی طیبیه‌ی اصفهان ... تولّد یافته،

از پستی کوب اقبال روز بد به استقبال شتافته، مقارن این احوال محمود خلف میرویس غلیجایی افغان با جمعی افغانه سر از گریبان طغیان بر آورده از دارالقرار قندهار به اصفهان آمده در چهار فرسنگی با جمعی از رؤسای قزلباش طرح محاربه انداخته، بعد از اندک کوششی بمقتضای قضای آسمانی لشکر قزلباش فرار و نه ماه در شهر حصاری گشته، تا رفته رفته بلای غلا بالا گرفته ... تا بعد از نه ماه در اواسط شهر محترم الحرام سنه ۱۱۳۵ آن مردود بی حجاب وارد آن شهر خراب، و خود را سلطان نامید. و سکه زده و خطبه خوانده ... غرض محمود نامحمود و مطرود دوسال متجاوز بعضی از نقاط عراق و فارس را تسخیر و بزرگ و کوچک اولاد دکور صفویه را سوای شاه سلطان حسین محبوس و از حیات مأیوس و شاه طهماسب که قبل از ورود محمود بفرمان پدر ... بجمع آوری سپاه آذربایجان و خراسان و استمداد از آشنا و بیگانه و به خلاصی آن پادشاه ذیجاه مأمور بوده، دیگر همگی بی گناه به تیغ ستم آن جبار روسیاه مثل اجداد رتبه‌ی شهادت دریافته، بر احدی ابقا نرفته، بعد از چندی از اثر خون ناحق آن سادات مظلوم و آن اطفال معصوم^۱ مرض مالیخولیا بر وجود آن مردود طاری، و کاخ دماغش را از حلیه خرد عاری ساخته با اشرف پسر عم او که محبوس او بود جمعی از افاغانه مُمَهّد و در وقت فرصت ... او را بدارالبوار روانه و معنی دفع فاسد به افسد صورت وقوع یافته و خود تاج سلطنت بر سر نهاده و آن سلطان سعید را شهید (اشاره به شاه سلطان حسین بی کفایت است - غ. بیگدلی) و محمدقلی خان خالوی فقیر را که وزیر امین و رکن رکین آن دولت علیه بود با جمعی از امرای بزرگ ... به روضه رضوان فرستاد.

۱ - آری این است انتقام روزگار و جزای کردار پادشاهان خونخوار و بی اعتبار صفوی که بدون وقه و تفکر، خون هزاران نفر قهرمانان و شجعان ایران و شاهزادگان و هواداران و ایران‌مداران صفوی را ریختند، ایران را از مردد کار آمد و جنگی تهی ساختند و بخاکستر سرد نشانند چنانکه شهر یار فرماید:

چاره کو دوران جزا داده بهر غارتگری

تا آنکه شاه طهماسب صفوی ... با فتحعلی خان قاجار بخراسان شتافته تا آنکه جمعی رؤسای قبایل خراسان شرف اندوز خدمتش شدند، ندرقلی بیک افشار قرقلو ساکن ابیورد بعزّ بساطبوسی ... مشرف و خدمات شایسته بجای آورد . ملک محمود را با فتحعلی خان قاجار بتدابیر و حیل بیاسای شاهی رسانیده، و ارض اقدس را تصرف، و طهماسب قلی خان ملقب شد. حسب الحکم آن شاه ولی محمدخان عم فقیر از ارض اقدس بسفارت روم مقرر، و از راه ارزنة الروم بدربار سلطان احمد خواندگار فرستاد .

خود با اترک و اکراد و اعراب خراسان در سنه ۱۱۴۲ در رکاب شاهی، بدفع اشرف افغان روانه اصفهان ... گشته و اشرف ... بعد از مقابله و وقوع مقاتله فیما بین سه جنگ عظیم درمهمان دوست من توابع دامغان و مورچه خورت من بلوکات اصفهان و زرقان من قرای شیراز واقع و سه شکست فاحش یافته انتقام مظلومان ایران از ظالمان مستحقّ نیران گرفته شد .

از اصفهان رضاقلی خان بیگدلی بعد از فتح بسفارت روم مأمور شد که خالوی فقیر^۱ بود، از راه بغداد بدربار سلطان احمد خواندگار رفت و در سنه ۱۱۴۳ با ولی محمدخان عم فقیر مراجعت کرده ، مذکور ساختند که بعد از شکست عثمان - پاشای توپال، بشورش بنی چریان استانبول، سلطان محمود بر سریر سلطنت روم متمکن و سلطان احمد پس از خلع مسموم شد .

خان عالیشان (اشاره به نادر - غ . بیگدلی) بغداد را پس از تاخت و تاراج اطراف در مضیق محاصره در آورد، و هم از آنجا رضاقلی خان خالوی فقیر را که اعظم امرای راسخ و طریقه‌ی دولتخواهی بود بیبانه‌ی آنکه مشعل افروخته به اطفای چراغ حیاتش پرداخت .

... بعد از انتظام امور فارس اختیار آنجارا به میرزا محمد تقی خان داده، از راه اصفهان به آذربایجان رفته، تسامی آذربایجان را بقهر و غلبه از تصرف عثمانیه

۱ - پس معلوم می شود که رضاقلی خان برادر محمد قلی خان می باشد که اعتمادالدوله بود .

و رومیّه بر آورده، گرجستان و محال لکزیّه را طوعاً و کرهاً بر بقیه اطاعت در آورده، حکام ذوی الاقتدار بهمگی بلاد آن دیار تعیین، و گیلان را نیز بی نزاع و جدال از دست امنای دولت روسیه بر آورده، در نوروز فیروز سنه ۱۱۴۸ اهایلی و اعیان تمامی مملکت ایران را از ترك و تاجیک بصحرای «چل مغان» جمع و بعد از آن خوفاً و شوقاً بتصدیق همگی پای بر تخت سلطنت نهاده، یکی از اهل فارس این شعر خواجه حافظ را خواند :

تا زمیخانه و می نامونشان خواهد بود

سر ما خاک ره پیر مغان خواهد بود

... در جلوس مغان که تعیین مناصب و تقسیم ممالک می کرد ... آقاخان والد مرحوم مغفور فقیر را بعد از حکومت شروان حاکم خطّه‌ی لار و بندر عباسی کرده، حسب الغرض کوچ او را در دارالمؤمنین قم مرخص کرده، به فارس فرستاد. فقیر هم در اوایل سنّ به فارس رفته والد مرحوم در حوالی بندر عباسی به روضه‌ی جنان خرامید... تاریخ جلوس او را ارباب استعداد: الخیر فی ماوقع = ۱۱۴۸ دانسته‌اند ...

... بعد از فرستادن مصطفی خان که عمّ فقیر و از اعزّ و انجب امرای آندولت بود، با سه زنجیر پیل رقاص و تحف بسیار بسفارت روم بجهت تأکید مبانی صلح و صلاح فرستاد. خود عزیمت خراسان کرده، و در عرض راه از سرهای اهایلی فارس و کرمان منارها بر ثریا رسانید. غرض رفته رفته بمرور در میان آن خسرو قهار و اهل ایران وحشت عظیم پیدا شد، آثار تروخس از طرفین بظهور پیوست. آخر الامر لاعلاج بسبب تعدی و ظلم و اعتساف و قتل و زجر اهایلی و اشراف و حوالبات زیاد، از غایت انصاف در شهر جمادی الآخر سنه ۱۱۶۰ در حوالی خبوشان جمعی از کشیکیان که محلّ اعتماد او بودند به تقویت محمدخان کشیکچی - باشی و صالح خان قرقلو افشار ناظر بر سر او ریخته محمدخان قاجار ابروانی و موسی خان افشار طارمی مبادرت بر قتل او کرده، دست ظلم و تعدی او را از سر کافه‌ی

عبادالله کوتاه گردانیدند و این شعر شاهد حال اوست:

سر شب ، سر قتل و تاراج داشت

سحر که نه تن سر نه سر تاج داشت

فاعتبرو یا اولوالابصار.

... سوای ظلم و آثار ظلم او که سالها باقی خواهد بود ، اثر خیری که در دولت او مرتب شد ، ترتیب قبّه‌ی مبارک نجف اشرف و تعمیر آن آستان ملک‌پاسبان و روضه‌ی منوره کربلای معلّست که به‌اهتمام مهدیقلی خان بیگدلی خالوزاده فقیر مقرر شده بود و تذهیب قبّه مبارکه‌ی رضوی درطوس.^۱

آذر پس از شرح مظالم و خونریزیهای بی‌شمار نادر و بسزای اعمال خود رسیدن وی، چگونگی سرنوشت سلسله‌ی افشاریه و روی کار آمدن کریم خان زند، باز بسته‌گریخته‌نامی از افراد و مشاهیر خاندان بیگدلی شاملو می‌برد و در باره‌ی شخص خودش نیز گاه‌گاهی چند کلمه‌ای اختصاراً بیان می‌نماید که ما نمونه‌ای از آنها نیز ارائه خواهیم نمود .

بعد از قتل نادرشاه مجدداً هرج و مرج و ملوک‌الطوایفی در کشور برپا می‌افتد. بازماندگان خاندان صفویه از یکطرف ، فرزندان و برادرزادگان و خویشاوندان نادر از طرف دیگر، سران و سرکردگان ایالات و ولایات و مدعیان تازه ، پا در میان‌نهاد ، ادعای سلطنت و جهانبانی نموده، آشوبی برپا می‌اندازند. کشور بلا-کشیده را بار دیگر به‌آتش ناامنی و قتل و غارت می‌کشند ، از هر سری سودایی برمی‌خیزد و چنانکه گفته‌اند:

چو کشور شد از مرد جنگی تهی

بهر بیشه ، شیری کند ، روبهی

۱ - آتشکده آذر . تذکره‌ی شعرای فارسی زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری. تألیف

لطفعلی بیگ آذر بیگدلی بامقدمه و فهرست و تعلیقات سید جعفر شهیدی، از انتشارات

مؤسسه نشر کتاب، اردیبهشت‌ماه ۱۳۳۷ تهران . ص ۳۶۳ تا ۳۷۱ .

آذر نام این مدعیان تاج و تخت را به ترتیب می برد و ملاحظات خود را در باره ی آنان بیان می نماید تا اینکه میرسد به آنجایی که :

« ... علی شاه بعد از خاطر جمعی از قتل بنی اعمام ابراهیم میرزا برادر کهنتر خود را بحکومت عراق و فارس فرستاد . و فقیر در اوّل ورود ابراهیم میرزا بعراق بداروغگی دفتر دیوان اعلی مأمور بود. روز قبل اشتغال نایره ی جنگ و غلغله در شهر دارالمؤمنین قم اسیر فوجی از سپاه علی شاه وبدستیاری حفظ الهی نجات یافته، در آن معرکه حاضر بودم . »^۱ آذر، همچنین در جای دیگر در باره ی خود چنین می نویسد :

« ... صلاح در آن دیدند ... که یکی از احفاد سلاطین صفویه را بر تخت سلطنت نشانده به تنظیم امور مملکت پردازند. بناءً علیه میرزا ابوتراب خلف میرزا سیدمرتضی صدرالممالک را که نواده ی سلطان سعید شهید شاه سلطان حسین صفوی بود به شاه اسماعیل ثانی ملقب ساخته رأیت سلطنتش را بگردون برافراخته و قرار به این یافت که این امیر جهانگیر متوجه امور عراق بود، و علیمردان خان در رکاب شاهی به تسخیر ملک فارس پردازد. فقیر را نیز بخدمت شاهی مقرر داشتند . . . در چهارمحال اصفهان در کنار آب کرن تلاقی فتنین دست داد، فقیر نیز حاضر بودم. اگرچه بعلت سوءظن آن غدار، محبوس بلکه از زندگانی مأیوس، اما از شوق شکست لشکر بختیاری و فتح آن فرازنده رأیت جهانداری از محبس تماشای معرکه ی رزم می کردم که در آغاز نایره ی حرب بسبب بدسلوکیهای علی مردان خان، شاه اسماعیل از رفاقت او پهلوی تهی کرده، با جمعی از اتراک به اردوی همایون آن خدیو دولتمند (اشاره به کریم خان زند است - غ. بیگدلی) و شکست برلشکر بختیاری افتاده آن غدار ناچار قرار بقرار داده، بامعدودی بکوهستان هزیمت کرد. فقیر بعد از خلاصی شکر ایزد متعال بجای آورده، باخاطر جمعی با اقربای خود که از ملازمان جان-فشان آن دولت ابدمدّت بودند بعزم اردوی کیوان شکوه آن حضرت حرکت

کرده، هنگام عبور از آب کرن جرعه‌ای آشامیده و بلبل ناطقه این شعر را مترنم گردید:

دمی آب خوردن پس از بدسکال

به از عمر هفتاد و هشتاد سال^۲

آذر نتیجه‌ی مسافرت مصطفی‌خان بیگدلی را که با میرزا مهدی‌خان منشی بعزم سفارت ایران در عثمانی از طریق بغداد حرکت کرده بودند و هنوز به مقصد نرسیده خبر قتل نادرشاه را شنیده بلا تکلیف مانده بودند چنین ذکر می‌نماید:

«... مصطفی‌خان عم‌زاده‌ی فقیر که از جانب نادرشاه مأمور به سفارت روم بود به‌ورود بغداد که نادرشاه مقتول شده و احمدپاشا والی بغداد نیز بمرض در گذشت و حسب الحکم سلطان روم مصطفی‌خان به توقّف در روم مأمور شد تا در ایران آرامی بهم‌رسد و سلطانی معین شود.»^۲

آذر مسئله‌ی رابطه‌ی مصطفی‌خان بیگدلی و علیمردان‌خان بختیاری را چنین تصویر می‌نماید.

«... چون علیمردان‌خان بختیاری از کنار آب کرن از آن خدیو والاجاه (اشاره به کریم‌خان زند - غ. بیگدلی) فراری شده، خود را به بغداد رسانیده، متوسّل به مصطفی‌خان شد. اتفاقاً مقارن این حال شخصی مجهول‌النسب در نجف اشرف خود را پسر شاه طهماسب صفوی خوانده و اسم خود را سلطان حسین قرار داده، به لطایف‌الحیل براهالی آنجا مشتهبه کرده، نظر بخلوص سلاطین جنّت مکین صفویه بمضمون حبّك لشی‌بعمی و یسمّ بعضی از اعظام ایران که در آنجا بودند تکذیب او نکرده، بمحض همین مصدر آن فتنه شده، علیمردان‌خان مصطفی‌خان را فریفته، به اتفاق سپاهی ترتیب داده، بعزم تسخیر ایران از بغداد حرکت نموده، اسماعیل‌خان فیلی را که اباعن جدّ والی فیلی و لرستان بود باخود یار، و آزادخان را هم از آذربایجان طلبیده، هنوز آزادخان وارد نشده، در محال کردستان بنا آن خدیو ذی شوکت

۱ - همان کتاب . ص ۳۷۳ .

۲ - همان کتاب . . ص ۳۷۳

(اشاره به کریم خان زند - غ . بیگدلی) بنای جدال نهاده شکست یافتند. مصطفی خان رفاقت ایشان نکرده، دستگیر شد. علیمردان خان و اسماعیل خان با شاهزاده‌ی مجهول فرار و در آخر از او مخوف شده، چشم آن مجهول را کنده منکر نسب او شدند.^۱

... سپس آذر از توانایی و کاردانی و لیاقت و قدرت کریم خان زند سخن گفته و از نظم و انتظامی که بتدریج در سرتاسر ایران بوجود می‌آورد، داد سخن میدهد. آزادخان را که به گرجستان گریخته و به آراکلی خان والی گرجستان پناهنده شده است می‌خواهد برگرداند و بزیر اطاعت خود بیاورد آذر در این باب چنین می‌نویسد:

«... عبدالغفار سلطان و محمدزمان خان که از اعظم بیگدلی شاملو و از بنی اعمام فقیر بودند نزد آراکلی خان والی گرجستان فرستاده و آزادخان را برکاب آورده مورد اشفاق بی‌نهایتش ساخته از ملتزمان آستان ملک پاسبان شد.»^۲

آذر در پایان این مقام در چند جمله بدوران حاکمیت بیست ساله کریم خان زند چنین ارزش داده و سنجیه‌بندی می‌نماید:

«... تا در این چندسال بحمدالله از بیم قهرجهانسوز ... دیار فارس و عراق و آذربایجان و گیلانات و غیره از وجوه اشرار پاک شد. حال بیست سال متجاوز است که الحمدالله بمیامن آن داور بیهمال، رعایا تمامی فارغ‌بال در مهد امن و امان غنوده و سلاطین اطراف از بیم سرافشانی تیغش، پادامان کشیده و از حد خود تجاوز ننموده، هر یک به ارسال تحف دم از دوستی می‌زنند، مفسدان ایران نیز که پیوسته بقاطبه‌ی عجزه و مساکین استیلا داشتند، از خوف آتش دوزخ لهیش، دست‌تپاول در آستین در آورده، یارای تعدی ندارند. گلشن خزان دیده‌ی عراق و فارس و گلزار آفت‌رسیده‌ی دارالمرز آذربایجان از نسیم دولت و تردستی سحاب عدالتش بتازگی رنگ بهار گرفته، نشان سبزی یافته، از لوٹ خس و خار و جور ظلمه و اشرار پاک

۱ - همان کتاب ... ص ۳۷۳، ۳۷۴.

۲ - همان کتاب ... ص ۳۷۵.

گشته ، حال دارالعلم شیراز را تختگاه قرار داده، در آنجا طرح عمارات دلپذیر و باغات بی نظیر ریخته ، نهایت اهتمام در آبادی آنجا و سایر ممالك محروسه بعمل می آورد . آن دیار فرح بار مرجع خصاص و عام و آن درگاه عرش اشتباه مناص خوانین ذوی الاحترام است . مفصل احوال ایشان را میرزا محمدصادق موسوی منشی دفترخانه‌ی همایون نوشته و می نویسد.»^۱

نهرمانی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی بیکدیگر شامو

مهر انورلو خان شامو .

مهر بنام حسین قورچی شمشیر

بسم: حسین قورچی شمشیر غلام شاه عباس . من مهر: بسم: معنی خاتم بسمال: نایب خان و باغور لوله ازرا

از مجموع جناب آقای
محسن فروغی

قورچیان برگزیده افراد قزلباش بودند، که بسبب دلاوری و انجام خدمات شایسته، با
ارزش خانوادگی قورچی گری برگزیده میشدند
این گروه را شاه برای خدمات و نگهبانی از شخص خویش و کاخهای شاه بر میگرفت.
دور کردن این گروه دلاوری و جنگاوری نخستین شرط بود .
چنانکه اسکندریک می نویسد: « و آوازه جلالت و شجاعت گروه قورچی
پشایه ای بود که در هر مهر که یکصد نفر قورچیان شاهی بودند، با يك هزار نفر از سایر طبقات
حشم برابر بودند »

مهر قبر خان شامو .

غلام شاه قبر خان شامو

مهر بنام سلطان حسین بن شاه سلطان .

اوقات با الله لا اله الا الله سلطان حسین بن سلطان شاه

امیر خان بیگدلی

دیگری از سرداران معاصر دولت شاه طهماسب دوم امیر خان بیگدلی می باشد. نامبرده یکی از نزدیکان و مشاورین وی در کارهای لشکری و کشوری بشمار می آمد. در امورات سپاهیگری و مملکت داری نظرش مورد قبول شاه طهماسب جوان بود. محمدکاظم مروی در این باره چنین می نویسد :

« . . . نواب اعلی رجبعلی خان اعتمادالدوله و حسنعلی خان معیرباشی و امیر خان بیگدلی را بحضور طلبیده مقرر نمود که : تدارک مجادله ی علی پاشا را به چه نحو خواهیم گذاشت ؟ امرای مذکور عرض نمودند که : بدانچه خاطر اقدس اقتضا نماید.»^۱

اولاً از اینجا بخوبی روشن می گردد «شاه طهماسب ثانی» با آن همه کم - تجربه گی و جوانی هیچ وقت در کارهای مهم کشوری و لشکری خودسرانه و مستقل رفتار نمی کرده، با کسانی که مورد توجه و اعتمادش بوده مشورت و کنکاش می نموده - است. هم چنین روشن می گردد که اعتمادالدوله و سرداران مزبور از معتمدین و موثقین پادشاه صفوی بوده اند و نامبرده کارهای مهم را با آنان و امثال آنان حل و فصل می نموده ، از آن جمله مصطفی قلی خان بیگدلی نیز یکی از محارم و معتمدین و مشاورین شاه طهماسب بوده که در اکثر کارها با وی مشورت می نموده، به رأی و فکر او اهمیت بسیار و ارزش زیادی قایل می شده است.

۱ - عالم آرای نادری . تألیف محمدکاظم مروی وزیر مرو . به تصحیح و با مقدمه و توضیحات و حواشی و فهرست ها ، دکتر محمد امین ریاحی . جلد اول . چاپ اول

هنگامی که در حوالی خراسان و افغانستان مجدداً فتنه برپا شد و ذوالفقارخان افغان وارد ارض اقدس گردیده و نادرقلی خان افشار برای خواباندن فتنه عازم شرق شد. شاه طهماسب دوم که از قدرت خواهی، جاه طلبی و زمامداری نادر آزاده خاطر بود، میخواست به نحوی از انحاء سبب امحاء و نابودی قهرمان افشار را فراهم سازد و تصور می کرد که در جنگ با ذوالفقارخان از میان خواهد رفت. این بود که تصمیم گرفت «در ساعت مسعود از دارالسلطنه اصفهان با سپاه فزاون در حرکت آمده روانه ولایت آذربایجان گردد»^۱ و برای دفع نیروی عثمانی بتصرف اراضی غربی ایران اقدام نماید، و پس از راندن سپاه بیگانه از خاک کشور، با سپاهی گران به سوی پایتخت کشور یعنی اصفهان روی نهد و اگر احیاناً در این اختلال احوال خراسان، نادر از بین نرفته باشد، او را از میان بردارد و مستقل و تمام الاختیار گردد ...

... اینست که بمهری آذربایجان حرکت می کند و وارد دارالسلطنه تبریز می شود. از توابع تبریز و مراغه و آن حدود قشون کافی جمع آوری نموده، عازم ایروان می گردد.

در این هنگام نیز حسب فرمان سلطان روم، علی پاشا ینگلی چری باشی و تیمور پاشای شامی با یکصد و بیست هزار سوار عازم حدود آذربایجان می گردند. در حوالی قلعه ایروان، قارص و اردهان نبردهای خونینی روی میدهد، امیرخان بیگدلی در یکی از این جنگهای مدهش که در حوالی درگزین «درگزین» روی میدهد بقتل میرسد.

محمد کاظم مروی در تاریخ «عالم آرای نادری» صحنه های این میدان جنگ را چنین تصویر می نماید:

«... حسب الامر بندگان اعلی غازیان معرکه ی کارزار سوارمرکبان تیز رفتار شده، میمنه و میسره را متانت داده، محمدخان بلوچ را در میمنه، رجبعلی خان را

در میسر و محمدعلی خان را در قلب سپاه مقرر فرموده، و امیرخان بیگدلی را با فوجی از نامداران دلیر و نبرد آزمایان چون نره شیر بدو دانگهی میدان تعیین فرمود، که در سلاحشوری اشتغال ورزند و خود به نفس نفیس در میانه‌ی قلب با غلامان خورشیدلقا اقامت فرموده... از آن جانب احمدپاشا و پولادپاشا باموازی یکصد و شصت هزار نامدار رومی، دور و دایره‌ی سپاه خود را به توپخانه استحکام داده، اراده‌ی میدان رزم نمودند.^۱

نبرد سختی در میان سپاه قزلباش و قشون رومی درمی‌گیرد و بنا به گفته‌ی محمدکاظم مروی:

«... آخر الامر نسیم مراد رومی از شقه‌ی علم اسکندری وزیدن گرفته و باد فراق به محزون‌ی آن پادشاه با طمطراق به جلوه‌ی «هذا فراق بینی و بینک» وزید، صرصر هیجا و هجوم مخالفان و مبارزان رومی نهال حیات غازیان نصرت شعار را از بیخ و بن در آورده، برخاک ادبار می‌نشانند. و بسیاری به تیغ بیدریغ و سنان جانستان و گلوله‌های بی‌امان غازیان رستم توامان رخت به سرای جاویدان کشیدند.»^۲

لیکن سپاه شاه طهماسب دوم در این جنگ عظیم، شکست سختی خورده، از حوالی درگزین تا اصفهان فرار را برقرار ترجیح می‌دهند. یعنی سپاه قزلباش بشدت مغلوب و منکوب می‌گردد. امیرخان بیگدلی نیز در این جنگ بقتل میرسد. محمدکاظم درباره‌ی قتل امیرخان بیگدلی و فرار شاه طهماسب دوم صفوی به سوی پایتخت چنین می‌نویسد:

«... چون رجبعلی خان و حسنعلی خان و محمدخان بلوچ چنان دیدند، ناچار طریق فرار پیموده، خود را به بندگان اقدس رسانیده، جلو مرکب همایون را گرفته، با جمعی از غلامان خیمه و سراپرده را افکنده، روانه اصفهان شدند، و غازیان عثمانلو

۱ - همان کتاب . ص ۲۲۱ .

۲ - همان کتاب . ص ۲۲۴ .

تا دو فرسخ راه تعاقب نموده، اموال و غنائیم موفور از غازیان قزلباش گردانیده، امیرخان بیگدلی والّهیّار بیک مقّدم و نجف‌خان فارسی ورستم بیک اردلانی و جمعی کثیر از سرکردگان قتیل گردیدند. احمدپاشا بافتح نمایان معاودت به اردوی خود نموده، کوس بشارت و خوشدلی بنوازش درآورد.^۱

نادر از همین حرکات حساب نشده و لشکرکشی و شکست مفتضحانه شاه طهماسب دوم استفاده نموده، بتدریج در ظرف دوسه سالی خاندان صفوی را برانداخت. و خود در سال ۱۱۴۸ هجری قمری رسماً زمام امور کشور را در دست گرفت. انقراض سلطنت سلسله‌ی صفوی و استقرار سلطنت خاندان افشار را اعلام کرد. این تحولات را بوسیله‌ی شورای کبرای دشت‌مغان در تاریخ ۴ شوال ۱۱۴۸ قانونی نمود. شاه طهماسب دوم که در حرمسرا نشوونما نموده و تعلیم و تربیت سالم و استوار سپاهیگری و فرماندهی را خوب نیاموخته بود، و تمام عمرش در اندرون بی‌بند و بار خاندان صفوی به عیش و عشرت و لهو و لعب پرداخته بود، از طرف دیگر در برابر مرد خود ساسته و پولادینی مانند نادر هرگز نمی‌توانست اظهار وجود و عرض اندام بنماید. اگر هم چند صباحی نادر با شاهزادگان نالایق صفوی مماشات نموده، و دست به ترکیب آنها نزد برای مصلحت روز و فراهم نمودن زمینه و فضای مساعد برای اجرای مقاصد سیاسی خویش و انقراض خاندان صفویه بوده است.

زینل خان سوم جد آذر

شاه صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲ سلطنت) پسر صفی میرزا پسر شاه عباس کبیر از روی سفاهت و نادانی دستور قتل زینل خان دوم را صادر کرد و با این کار زشت علاوه بر اینکه افراد غیور و فداکار و رشید خاندان بیگدلی را نسبت به خاندان صفویه مایوس و ناامید و بدبین کرد، تیشه‌ای بود که بر ریشه کهن سال خاندان صفوی زد. زیرا زینل خانی که به مغز و بازوی شاه عباس کبیر شهرت یافته و از هندوستان گرفته، تا روسیه و آلمان و در دنیای خارج نماینده تامّ الاختیار سیاسی شاه عباس و در داخل ایران سرفرمانده کلّ قوای ایران بود، بدون کوچکترین سبب جدّی و معقول و به صرف علّت اینکه پس از دهها فتوحات مشعشع فقط یک دفعه شکست خورده است سر بریدن و بر روی خدمات مخلصانه و گرانبه‌ایم شخص وی و خدمات پاکبازانه صادقانه دویست ساله پدران و ایل و تبار وی خط بطلان کشیدن، فقط پادشاهان رالایق است و از دست این قبیل عناصر ریبی عاطفه و پلید و خون آشام بر می آید. و الا کسی که دهها بار پیروز می شود بعید نیست که یکبار هم شکست بخورد، این شکست که نباید انگیزه‌ی بقتل رساندن سرفرمانده ارتش بشود. در هر حال شاه صفی ناجوانمرد، این نامردی و نابخردی و ستم را بر ماروا داشت، مرد بسدان بزرگی و شخصیت را ناجوانمردانه بقتل رساند. املاک و اموال وی را مصادره نمود. لیکن این کاری نبود که همین طور بماند. دوران سلطنت و قدرت پوشالی کوتاه چهارده ساله‌ی وی بزودی سپری شد. با بر تخت نشستن شاه عباس دوم (۱۰۵۲ - ۱۰۷۷ سلطنت) پسر

شاه صفی خواه ناخواه وضعیّت عوض شد. سران و بزرگان خاندان بیگدلی که رنجیده و کنار کشیده بودند کم کم مورد نوازش و تلطیف و استمالت قرار گرفتند. بفعالیّت و شرکت در اداره امور مملکت دعوت شدند و رفته رفته کارها به روال سابق افتاد.

لیکن شخص شاه عباس دوم پسر شاه صفی اول شخصی معتاد، سایه پرورده، در حرمخانه رشد یافته، ضعیف النفس و بسیار نالایق بود و در دوران سلطنت ۲۵ ساله خود کار مثبتی برای کشور و مردم انجام نداد. در زمان وی نیز یکی دیگر از سرکردگان و بزرگان بیگدلی بناحق بقتل رسید و ضربه‌ی تازه‌ای بر پیکر خاندان بیگدلی شاملو زده شد و جهانگیرخان بیگدلی شاملو معروف به جانی خان باتوطئه‌ی مخالفین و مادر شاه ناجوانمردانه بقتل رسید. از این پس دیگر می‌توان بجرأت اعتراف نمود که دودمان بیگدلی شاملو نتوانست کمر راست نماید و سرداران و بزرگانی مانند گذشته تقدیم کشور و مردم نماید.

درست است که نوه‌ی زینل خان دوم بنام زینل خان که ما او را زینل خان سوم^۱ می‌نامیم در زمان شاه سلیمان بن شاه عباس دوم برتبه‌ی امیر دیوانی ارتقاء می‌یابد. از نو زمام امور کشور بدست پاره‌ای از سران و سرکردگان خاندان جلیل بیگدلی شاملو سپرده می‌شود. ولی دیگر دیر بود، پادشاهان سفاک و نالایق صفوی پس از شاه عباس کبیر ریشه مردان کار آمد ایران را بریده بودند تنها ایل یا خاندان بیگدلی نبود که با افلاس و ورشکستگی روبرو شده بود، بلکه در سرتاسر کشور قحط الرجال

۱ - این زینل خان پسر حیدرخان پسر زینل خان دوم مشهور از نواده‌های زینل خان اول سرکرده‌ی مشهور و محبوب شاه اسماعیل اول می‌باشد. وی پدر حیدرخان معروف به آقاخان سرکرده‌ی نادر شاه افشار پدر حاج لطفعلی خان بیگدلی شاملو متخلص به آذر می‌باشد.

دیگر اینکه زینل یا زینال: هردو به ترکی مخفف زین العابدین است و بر هر سه زین العابدین خان، زینل خان یا زینال خان گفته‌اند.

شده بود به کوچکترین بهانه و ایراد بزرگترین مردان کشور و رشیدترین سرداران ارتش ایران اعدام شده بودند. شاهزاده‌ها کور، علیل، عقیم، قطع النسل و یامعدوم گردیده بودند. همین رذالت و کشت و کشتارها سرانجام باعث سرازیری افساغنه راهزن و دیگر دشمنان ایران از شمال و مغرب به کشور گردید. سرانجام صفویه را با ایران یکجا نیست و نابود ساخت.

درباره‌ی زینل خان سوّم جدّ پدری آذر و تاریخ نیل به امیردیوانی وی، شاعر معاصر شاه سلیمان صفوی بنام محمدرفیع واعظ قزوینی / ۱۰۲۷ - ۱۰۹۰ / چند قطعه ماده تاریخ سروده که ما ابیاتی از آن اشعار را عیناً می آوریم. و قبل از آوردن ابیات این نکته را باید بگوییم که زینل خان (III) بیگدلی در سال ۱۰۸۶ هجری قمری از طرف شاه سلیمان صفوی به امیر دیوانی برگزیده شده است:

نخستین بار که واعظ قزوینی ماده‌ی تاریخ میردیوانی زینل خان را می آورد:
از حکم شاه بخرد، در دین زحق مؤید

فرزند آنکه آمد، در شأن او تبارك ...

خان عدالت آیین، تاگشت میردیوان

هر سوی شد دهن‌ها لبریز از مبارک

گردنکشی ز سر نه، من بعد ای ستمگر

کوهست ظالمان را بر فرق‌ها بلارک

تاریخ این کرامت ز اندیشه خواستم، گفت

« پیوند این دو دولت، گردد بدو مبارک »^۱

(۱۰۸۶ ه . ق)

۱ - دیوان ملا محمدرفیع واعظ قزوینی . شاعر نامدار سده یازدهم هجری . با تصحیح

و مقدمه وفهارس . بکوشش دکتر سید حسن سادات ناصری . تهران ۱۳۵۹ خورشیدی

ماده‌ی تاریخ میردیوانی زینل خان

چون زروی حقشناسی خسرو گردون سریر
 آنکه گیرد از شهان دهر باج احتشام ...
 میردیوان کرد «زینل خان» عالیجاه را
 تا کند بیخ ستم از گلشن هستی تمام
 خان عالیشان عدل آیین که در ایوان او
 ظالمان ترسند از مظلوم، چون مفلس زوام ...
 خواستم تاریخ آن از واعظ اخلاص کیش
 گفت: «بردیوان حق توفیق یابد او مدام»^۱
 (۱۰۸۶ هـ . ق)

تاریخ میردیوانی زینل خان

شاهنشاه دین پرور، دارای سلیمان فر
 آنکو بودش برادر، پیوسته شهان را رو ...
 فرمود به «زینل خان» چون میری دیوان را
 کردند دعا شه را، خلق از دل و جان هر سو
 آنکو که ز اندیشه، نیک و بد عالم را
 با دیده‌ی دل بیند، در آینه‌ی زانو ...
 از فکر معمایی، تاریخ طلب کردم
 ناگه پی تاریخش، آورد «دو دولت رو»^۲
 (۱۰۸۶ هـ . ق = ۲۰۶ + ۴۴۰ + ۴۴۰)

۱ - همان کتاب ... ص ۶۰۱، ۶۰۲ .

۲ - همان کتاب ... ص ۶۱۰ .

تاریخ منصب میردیوانی زینل خان

از شناسایی شه عادل
آنکه دوران ندیده چون او شه ...
میر دیوان چو گشت «زینل خان»
آن ز نیک و بد جهان آگه
معدلت پیشه خان عالیشان
سر آزادگان و بنده‌ی شه ...
میردیوان چو گشت شد تاریخ
«میردیوان عدل شاهنشاه»^۱
(= ۱۰۸۶ هـ . ق)

از اینکه ملا محمد رفیع واعظ قزوینی در چهارشقی جداگانه تاریخ امیردیوانی زینل خان را به نظم کشیده، در هر قطعه‌ی مآده‌ی تاریخ، قدرت، دادپروری و مظلوم-نوازی زینل خان را ستوده، و امید بسته است که با برگزیده شدن زینل خان به منصب میردیوانی^۲ کارها بروفق مراد خواهد شد، در سرتاسر کشور امنیت و آسایش برقرار خواهد گردید، دال بر کاردانی، شهرت، عظمت و نفوذ و قدرت خان مزبور است. واعظ قزوینی قبل از میردیوانی در جای دیگر به مناسبت بنای بقعه‌ی مآده‌ی تاریخی ساخته وزینل خان راستوده است که ما عین این قطعه را در زیر می آوریم:

تاریخ بنای بقعه‌ی

در نکو عهد سلیمان زمان

خسروی کاو کرده ملک از ظلم پاک

در زمان او ندارد ذره‌ای

کبک از شهباز و میش از گرگ پاک

کیست نبود بهر عمر و دولتش

جمله تن، دست دعا مانند تاج

۱ - همان کتاب ... ص ۶۱۱ و ۶۱۲ .

۲ - میردیوان یا امیردیوان - وزیر دادگستری.

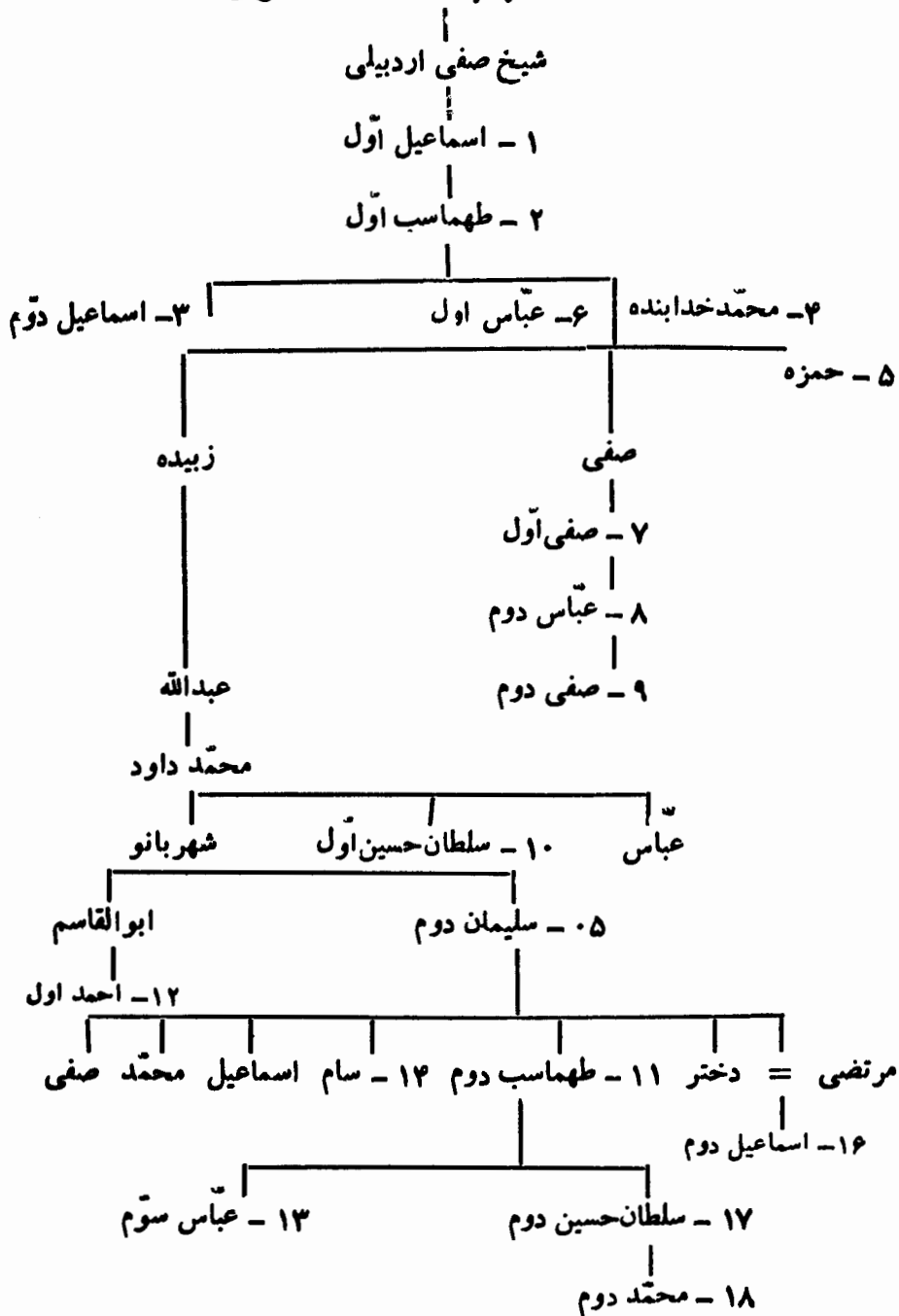
بنده‌اش نواب «زینل خان» که هست
 خصم شاه از دست تیغش سینه چاک
 خان عالیشان که پیش همّتش
 کوه‌ها یکسر نماید چون مغاک
 کرد این دلکش عمارت را بنا
 بهر کسب فیض از این ارواح پاک
 هست از بس فیضناک این خوش مکان
 گشت تاربخش «مکانی فیضناک»^۱
 (= ۱۰۸۲ ه. ق)

سیر دور میخان و سیر شاه عباس کبیر

نفرست چپ سر هیکل شاه و سیرت است پروفور سیکلی

سلسله نسب پادشاهان صفوی

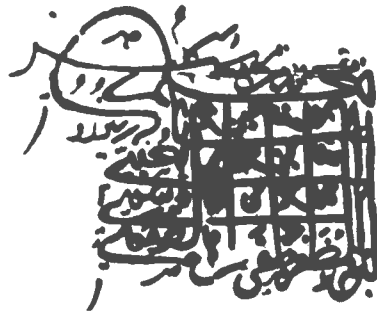

صوٲر شاه سلطان حسوٰی
کتاب تاریخ کشیشان کوملی در ایران چاپ لندن

القاب و عناوین و ایام سلطنت شاهان صفوی

- ۱ - شاه اسماعیل - خاقان سلیمان‌شأن، بعضاً خاقان اسکندرشان (۹۰۷-۹۳۰)
عنوان فرامین شاه اسماعیل اول: «الحکم لله امیرا ابوالمظفر اسماعیل بهادر.
سئوزومیز.»
- ۲ - شاه طهماسب - شاه جنت‌مکان، بعضاً بنده‌ی شاه ولایت (۹۳۰-۹۸۴)
- ۳ - شاه اسماعیل دوم (۹۸۴-۹۸۵)
- ۴ - محمدخدا بنده (اول) (۹۸۴-۹۹۶)
- ۵ - حمزه میرزا (۹۹۲-۹۹۳)
- ۶ - شاه عباس اول - بنده‌ی شاه ولایت عباس - کلب آستان‌علی (۹۹۶-۱۰۳۸)
- ۷ - شاه صفی اول - غلام شاه (۱۰۳۸-۱۰۵۲)
- ۸ - شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۱۷۷)
- ۹ - شاه صفی دوم - شاه سلیمان اول (۱۰۸۰-۱۱۰۵)
- ۱۰ - شاه سلطان حسین اول - کلب امیر المؤمنین (۱۱۰۵-۱۱۳۵)
- ۱۱ - شاه طهماسب دوم (۱۱۳۵-۱۱۴۴)
- ۱۲ - احمد (۱۱۳۸-۱۱۴۱)
- ۱۳ - شاه عباس سوم (۱۱۴۴-۱۱۴۸)
- ۱۴ - سام میرزا (۱۱۵۷-۱۱۶۰)
- ۱۵ - سلیمان دوم (۱۱۶۲-۱۱۶۳)
- ۱۶ - اسماعیل سوم (۱۱۶۳-۱۱۶۹)
- ۱۷ - حسین دوم (۱۱۶۶)
- ۱۸ - محمد دوم (۱۲۰۰)

١٠٠

چون زمین و آسمان و فضا

نور محمد بن احمد بن محمد بن احمد

حاجت خیر علی بنی شمس
ملک سید سلیم بن ملوک بنون و ملک

از این متعصبان و مکرران که سبکی بخاک کرده اند و تمام سپاهیان و بزرگان را

فصل ۱۱ - ظفرهای شطرنجی شاه صلی

پاره‌ای از القاب پادشاهان صفوی

خاقان سکندرشأن	:	شاه اسماعیل اول (عادلّی ، تخلّص)
خاقان سلیمان شأن	:	شاه اسماعیل اول
شاه دین پناه	:	شاه طهماسب اول
شاه عالم پناه جم جاه	:	شاه طهماسب اول
ابوالبقا	:	شاه طهماسب اول
شاه جنت مکان	:	شاه طهماسب اول
شاهزاده‌ی عالمیان	:	شاه اسماعیل دوم
فوّاب اسکندر شأن	:	سلطان محمّد خدا بنده
اعلی شاه‌ی ظلّ اللهی	:	شاه عباس کبیر

علاء عین سکلی ۱۳۶۶ خورشیدی کابل

از اسبان لراده و سوار ترنوسان اصل سکلی که در طول اعصار دوران در شعر و حضور در کابل در آن مابوده و بایستایش ماستین
و موزن تراشتان لکلی این ماستین موزن است

بعضی اصطلاحات و پاره‌ای از مقامات دولتی و مذهبی صفویه

الف :

اویماق - تبار ، قبیله ، جمع اویماقات .
اعتمادالدوله - مقام وزیراعظم بزرگترین مقام درباری ، نظارت بر دخل و
خرج مملکت و صدور احکام و به مهر رساندن و غیره بعهدہ‌ی او بود . به اصطلاح
امروز نخست وزیر .
ایشیک آقاسی باشی - رئیس یساولان و ایشیک آقاسیان و قابوچیان (دربانان)
و جارچیان دیوان شاهی .
ایشیک آقاسی باشی حرم - یک خدمتگذار قدیمی ، معتمد باایمان و نجیب‌زاده و
محرم و مدیر امورات حرم شاهی - اندرون .
امیرالامراء - فرمانده کل سپاه .
ایناق - باور شده ، امین ، معتمد ، صادق .
امراء مرزبانان - اینان به چهار طبقه تقسیم می شدند : ۱- ولات . ۲- بیگلربیگیان
۳- خانان . ۴- سلطانان .

ب :

بلارک - شمشیر آبدار جواهر نشان .
بیگلربیگی - معنی تحت‌اللفظی آن بزرگ بزرگان ولی در آن روزگار
به استناداران و امیرالامراء اطلاق می گردید .
بادلنج - نوعی از توپ .

بُوئی - قبیله .

باره - دیوار حصار قلعه .

باج - عوارض گمرکی .

برانغار - میمنه .

بُندُق - گلوله توپ و تفنگ .

ت :

توشمال باشی - رئیس تشریفات سلطنتی که نظارت امورات مطبخ دولتیخانه نیز بعهده وی و مسئول غذای شخص شاه و از این بابت ها هر گونه مسئولیت را عهده دار بود.

توزوك - لشكر .

تواجی - تاواجی ، يساول ، لشكر نويس .

ترخان -

تمغا - مالیات تجارت و پیشه‌وری ، تمغاچی ، محصل مالیات ، مأمور وصول مالیات . در اصل به معنی نشان ، مهر ، علامت .

تیول - اختصاص دادن زمین به مقامات در عوض مواجب .

تیولدار - حاکم نظامی دریافت کننده تیول که در هنگام لزوم تعداد معینی سپاهی به اردوی شاهی گسیل می کرد .

ج :

جناید - گناباد .

جزایرچی - تفنگچی .

جلودار باشی - مأمور آماده داشتن اسبان سواری شاه .

جبه دار باشی - مسئول جبه خانه و قورخانه ، مأمور محافظت آلات حرب و

ادوات جنگ و نگهداری سرب و باروت و سلاح و آنچه مربوط به لوازم و

وسایط حرب است .

جانقی ، مجالس جانقی - محاوره، مشاوره ، مصلحت، کنکاش .
جوانفار - میسره .

ج :

چرخچی - جلودار ، مأمورین اکتشاف و اطلاعات .
چنداول - عقبدار ، پساهنگ .
چری - قشون ، ینی چری : قشون تازه .

خ :

خلیفه - رئیس تشکیلات اولیه مسلکی صوفیان در دوران صفویه.
خلیفه‌الخلفا - بزرگ خلیفه که پس از مرشد کامل بزرگترین مقام بود ، یا
بعبارت دیگر رئیس همه صوفیان قزلباش را خلیفه‌الخلفا می گفتند .
خاصه‌تراش - سلمانی شاه که ریش و سر شاه را اصلاح می کرد ، همه ساله
ده دست لباس مشکی که شاه در ده روزه اول محرم روزانه به تن می کرد ،
به او داده می شد.
خراج - مالیات ارضی .

د :

دیوان بیگی - بدعاوی شرعی و عرفی می رسید و بر امور قضایی کشور نظارت
می کرد و قوانین حقوقی و جزایی بدست او بود ، بالاترین مرجع قانونی
کشور و بالاترین محکمه استیناف به اصطلاح امروز وزیر دادگستری.
داروغه - مسئول امنیت و پاسداری داخل و خارج شهر ، جلوگیری ازدزدی
و غارت و نزاع و شرارت و قتل و غارت و هر گونه فتنه و فساد و امور خلاف
شرعی و اخلاقی از قبیل قمار و میخوارگی ، زنا و شرارت و هر گونه تجاوز
به معنی ریاست شهربانی آن روزگار.
دقیانوس - نام پادشاهی که اصحاب کهف از وی گریخته بودند.
دنیاوند - کوه دماوند .

دهقان - مأخوذ از دهگان فارسی، کشاورز، زارع، مطرب، مغنی و شاعر.
دیوانخانه - بارگاه و محل قضاوت و حکومت، عدالتخانه، دارالحکومه
و اطاق شورا دادگاه.

دیوان همایون - بارگاه پادشاهی.

دیوان اعلا - وزیر اعظم، صدراعظم.

ر :

راهداری - عوارض راه.

رکیب خانه آقاسی - نگهدار البسه شاهی.

رکابدار - محافظ اسبان ویژه شاه.

ربع مسکون - قسمت معمور و مسکون از کورهی زمین.

رخصت حاصل کردن - مرخص شدن، اذن گرفتن.

رخصتانه - پیشکشی که شخص جهت مرخصی خود دهد.

رستاق - روستا، ده، قریه، روستایی، دهاتی و سردار دسته‌ای از مردمان.

ز :

زمین داور - نام قدیم ایالتی است در افغانستان که امروز قندهار نامیده
می‌شود.

زیندار باشی - مسئول زین‌های خاصه سلطنتی.

زمزم - چاهی است در نزدیکی مکه و جنوب شرقی آن.

زمر دنگار - مرصع شده با زمرّد.

زنار - رشته‌مانندی که ترسایان بر میان بندند یا دور گردن بپیچند.

ژ :

ژاوه - جاوه.

س :

سورن - سورنا، هلهله، هورا، فریاد «الله اکبر» کشیدن و بدشمن تاختن.

سورن انداختن - الله اکبر گویان هجوم کردن بردشمن.
سیورغال - زمین یا عواید زمین که بجای حقوق یا بعنوان مستماری به -
خدمه‌تگذاران واگذار می‌شد.

سیبه - لغتی است ترکی به معنی مورچل و آن خندقی باشد که در پناه آن
جنگگ کنند. در حاشیه‌ی «مجمع التواریخ» این کلمه چنین تعریف شده است:
سیبه کلمه ایست ترکی به معنی سنگر و خاکی که برای حفظ لشکر در جلوی
آن توده کنند ص ۸ .

ساوری - پیشکش .

سینور نامچه - دفتر تعیین خطوط مرزی .

سنجاق - کمر بند ، منطقه .

سنجاق بیگی - بزرگ منطقه ، حاکم محل .

سقرلاط یا سقرلات - نوعی از پارچه پشمین سرخ پررنگ.

سفره چی باشی - سفره شاه را می گسترده و ترتیب ناهار و شام را می دادند و
غداها را معاینه و بازرسی می نمود و می چشید و ترتیب می داد و این وظیفه
غالباً موروئی بود.

ش :

شیخ الاسلام - بزرگ روحانی که در خانهای خود بدعاوی شرعی و امر-
بمعروف و نهی از منکرات می پرداخت . طلاق شرعی نیز در حضور وی
داده می شد.

شابران - نام دربندی از ولایت شروان و نام شهری در آن ولایت.

شادیاخ - نام قدیم شهر نیشابور که شادخ نیز می نامیدند.

شاش یا چاچ - نام قدیم شهر تاشکند که کمان خوب در آنجا می ساخته اند.
فعلاً مرکز اوزبیکستان می باشد.

شاهبوی - عنبر و بوی عنبر و مشک.

شبانکاره - نام ولایتی در فارس، دهی در نزدیکی طوس.
 شبرغان - نام قدیم شهر بلخ، اکنون نام قصبه‌ای نزدیک شهر بلخ.
 شمکور - نام شهری نزدیک گنجه.

ص :

صدارت - وزیر : ۱ - صدر خاصه. ۲ - صدر عامه: روزهای شنبه و یکشنبه بدیوان می‌نشست. حکام شرع ولایات مرکزی را معین می‌کرد. صدر عامه یا صدر الممالک کارش رسیدگی به کارهای اوقاف، سادات، مباشرین، علماء مدرّسین و قاضیان و متولیان و خدام مقابر و مزارات، مدارس و مساجد و امثال آنها بود.

صاحب جمع - در دربار صفویه یکی از مناصب و مشاغل با اهمیت و مقام محترم درباری منصب «صاحب جمع» بود و این منصب و مقام شاخه‌ها و بندهای متعدد داشت. مثلاً از مهم‌ترین آنها نام چند شعبه را می‌بریم:

۱ - صاحب جمع خزانه - مأمور وصول در آمد ایالات و ولات کشور.
 ۲ - صاحب جمع آبدارخانه - که همه آلات و وسایط آبدارخانه شاهی در اختیار وی بود.

۳ - صاحب جمع قهوه‌خانه - رئیس و مسئول قهوه‌خانه شاهی بود.

۴ - صاحب جمع قیجاجیخانه‌ی خاصه - مسئول خیاطخانه خصوصی شاه و آماده‌کننده‌ی البسه گوناگون رسمی و غیررسمی و عادی جهت شخص شاه. خیاط، جوراب‌دوز، کلاه‌دوز، اتوکش، حلاج و صافگر و غیره همه در اختیار صاحب جمع قیجاجیخانه خاصه بودند.

صفوة الصفاء - کتابی است فارسی تألیف ابن بزّاز که در اواخر قرن هشتم قمری، تألیف شده و مشتمل بر ۲۱۶۰۰۰ کلمه است. مشتمل بر احوال و کرامات شیخ صفی‌الدین اردبیلی، از لحاظ تاریخ تصوف نیز دارای اهمیت خاصی می‌باشد.

صُونُك - مصادره ، ستانش .

ض :

ضربزن - توپ .

ضوابط - انتظام ، ترتیب ، قواعد ، ضابطه .

ط :

طرح - نیرویی در احتیاط که در مواقع لازم امدادگر بوده است ؛ طرح افکندن ، کردن ، بنا کردن ، طرح کردن ، برانداختن ، دور انداختن .
طریق پرتاولی .

طرخان - مأخوذ از فارسی ، لقب رئیس شریف و آنکه پادشاهان قلم تکلیف از وی بردارند و برگناه او مؤآخذه نکنند ، لقب پادشاهان خراسان .
طغری - امضا ورقم و صحّه پادشاهی و خطّ منحنی که بر سر فرامین نویسنده به آن چرغان نیز گویند ، خطی پیچیده که حروف آن درهم بود و لقب و نام پادشاه را با آن نویسند .

طغری نویس - مثل فرمان نویس ، منشی خاص نویسنده طغری .

ع :

عارض لشکر - عرضه دهنده ی لشکر ، شمارکننده ی لشکر ، سالار لشکر .

عارض ممالك - خزینه دار .

عالم پناه - ملجاء و پناهگاه جهانیان .

عتبه - آستانه .

عرايه - گردون ، دوچرخه اسبی و امثاله .

غانفر - نام شهری در ترکستان ، محله ای در سمرقند ، نام یک پهلوان تورانی .

غاشیه بردوش - به معنی فرمانبردار ، مطیع .

غشمشم - مرد خودرأی دلیر ، گردنفر از ، از خود خوشنود ، بی باک ، بی پروا ،

مرد محکم و ثابت رأی و گستاخ . فرهنگ نفیسی .

ف :

فتراك - تسمه عقب و جلوی زین.

فاراب - زمینی که از آب کاریز یا رودخانه مشروب می شود برخلاف زمین
دیم ، نام شهر و ایالتی در ترکستان مولد ابونصر محمد فارابی موسیقی شناس
و فیلسوف مشهور به معلم ثانی.

ق :

قورولئای ، قوریلئای - لغت مغولی به معنای کنکاش ، مشورت ، جشن ،
مصلحت .

قران سعدین - روبرویی دو ستاره ی سعد مانند مشتری و زهره ، عروسی .

قورغان - حصن ، حصار .

قباب - گنبد ، بارگاه .

قمرغه - شکار جرگه ، شکار دسته جمعی .

قورچی - نگهبان ، مستحفظ ، پاسدار ، مأمور حفاظت ، کماندار ، تیرانداز .

قورچی باشی - فرمانده کتل قورچیان ، قورچی باشی را رکن الدوله نیز
می گفتند ، فرمانده سپاهیان سوار شاهی . فرمانده محافظان .

قول - جناح (چپ و راست) ، بازو .

قلاووز - ترکی ، دلیل راه ، رهنما ، هدایت کننده .

قاضی القضاات . رئیس و برگزیده ی قضاات .

قاضی عسگر - به احکام شرعی سربازان رسیدگی میکرد و برای آنان موعظه
میکرد و تعالیم مذهبی می آموخت .

قولر - گارد جاویدان .

قولر آقاسی - رئیس غلامان شاهی یا رکن الدوله ، فرمانده گارد ویژه .

قورچی باشی یا رکن السلطنه - پس از اعتماد الدوله بزرگترین امیر دولت ،
رئیس یا ریش سفید همهی ایلات ایران .

قاپوچی باشی - در دربار سلاطین صفویه دوزخ قاپوچی باشی وجود داشت:
 ۱ - قاپوچی باشی دیوان ، ۲ - قاپوچی باشی خلوت. وظیفه‌ی قاپوچی باشی
 دیوان نگهداری و مراقبت درب دولخانه و انتظامات بیرونی بود ،
 قاپوچی باشی خلوت وظیفه‌ی حفظ انتظامات اندرونی شاهی و خلوتخانه بود
 و هر دو دسته زیردست و فرمانبردار ایشیک آقاسی بودند.

ک :

کلانتر - رئیس کدخدایان و ریش سفیدان اصناف یک شهر یا یک محال .
 کوتوال - دربان ، نگهدارنده‌ی قلعه .
 کریاس - دالان ، محوطه‌ای که در درون سرا مابین حیاط و دروازه سازند ،
 طهارتخانه و خلایجی که بر بام سازند و کاریز آن بر زمین باشد.

ل :

لاچین - مأخوذ از ترکی ، شاهین مرغ شکاری .
 لاغ - هزل و ظرافت ، خوش طبعی ، مسخره گوی .
 لالا - شقاق ، بیادفر ، لاله و مستخدمی که برای تربیت فرزند گمارده می شود. لاله .
 لآلی - جمع لؤلؤ ، مرواریدها ، جواهرات .

م :

مصاهرت - دامادی ، قرابت ، خویشی یافتن .
 منقلای - مقدمه‌الجلس ، پیشرو لشکر ، پیشگاه ، پیشآهنگ .
 مقرنس - عمارت بلند ، عالی ، مدور که دارای قرنيس بوده باشد . قرنيس
 اصلش قرنیز بوده و بر ورزمان حرف «ز» به «س» تبدیل گردیده است .
 مرشد کامل - لقب عقیدتی پادشاهان صفوی .
 منشی الممالك - فرامین و مناشیر شاهی را می نوشت و احکام را صادر میکرد ،
 مجلس نویس شاه - وقایع نگار و از محرمین شاه .
 مستوفی الممالك - مسئول مالیاتهای کشور ، مواجب و تیول امضا میکرد .

مهردار - فرامین شاهرا مهر میکرد. مسئول نگهداری مهر سلطنتی.
 محاسب - تعیین کننده قیمت اجناس و نرخ خواربار.
 ملاباشی - بزرگترین مقام روحانی عهدصفوی، رئیس روحانیون، در هنگام بار. نزدیکترین شخص به شاه که پهلوی تخت او می نشست.
 میرشکارباشی - شکارگاه و قرقهای سلطنتی را اداره می کرد، بهوی قوشچی - باشی نیز می گفتند، تربیت یوزان و بازان و سگان شکاری سلطنتی نیز به عهدهی او بود.

میر آخورباشی - مسئول و مأمور نظم و تربیت اصطبل های سلطنتی و نگهداری اسبان خاصه شاهی بود و معاونش مسئول ایلخی های سلطنتی بود که بهوی ناظر دواب می گفتند.

مجلس نویس شاه یا واقعه نویس - شخصی بود محرم سلطان و در مجالس خاص و عام در حضور وی می نشست و در شوراها و سلطنتی شرکت می نمود، از همه ی اسرار دولت آگاه بود، تمام احکام و اوامر شاهی بوسیله وی تنظیم، انشاء و ابلاغ می گردید، معاونی با نام رقم نویس دیوان اعلی داشت، چند نفر عضو در دفتر وی بکار مشغول بودند و مثل «دفتر مخصوص» انجام وظیفه می نمودند.

منجم باشی - به اخترشناس یا طالع بینی گفته می شد که از جمله ی ندیمان و نزدیکان شاه بود، شاه به رأی و صواب دیدوی اعتقاد محکمی داشت. در کلیه ی امورات لشکری و کشوری تجویز وی و تعیین ساعت سعد محترم و لازم - الاجراء بود. برای مثال: اگر شاه قصد مسافرتی داشت و می خواست به يك نقطه از کشورش مسافرت کند، یا بادشمنی مقابله و ستیز نماید، یا وارد شهری بشود، یا جشنی بگیرد، یازنی تازه بعقد نکاح در آورد یا حتی لباس نوبیوشد منجم باشی می بایست قبلاً ساعت سعد این اعمال را تعیین نموده و اجازه اجرایش را بدهد و الا فلا.

مشعلدار باشی - شخصی که شبها هنگام خروج شاه از دولتمخانه با مشعلی افروخته پیشاپیش وی حرکت میکرد و راه عبور را روشن می ساخت ضمناً مشعلدار باشی ، وظیفه روشن کردن و گرم کردن دولتمخانه را نیز بعهده داشت .

مورچل یا مورچال - گودالیست که به هنگام محاصره در اطراف قلاع کنده می شد .

مطراق - تخمآق چوبی ، پتک . سپری که تو برتو از چندین قطعه چرم بسازند . مستوفی - سر دفتر اهل دیوان که از دیگر محاسبان حساب گیرد ، مقنن حساب ، امین حساب .

مهردار - حافظ و نگهبان مهر و نگین .

میردیوان - مباشر دیوان و حاکم و فرمانروا .

ن :

نقیب - شخص مأمور تشخیص عوارض یا بنیچه و مالیات اصناف شهر ، مأمور تشکیل کدخدایان هر سه ماه یکبار برای تنظیم بنیچه و توافق فکری جمع آوری می نمود و برای وصول عوارض عادلانه اقدام می کرد .
نمقه ، نمیه - نامه ، نوشته ، مکتوب ، رساله ، ذریعه . پتک

و :

واجب القضا - کاری که از کسی فوت شده و بجا آوردن آن لازم بود .
وکیل دیوان اعلی - مقامی در حدود وزیر و بلکه بالاتر .
وکیل نفس همایون - « « « « «
واقعہ نگار - احبار نویس ، وقایع نگار ، کسی که اخبار را می نویسد .
وُشاق - طفل ، کودک .
وُخش - نام شهری در بدخشان ، آغاز و ابتدا ، نام رود .
وُشم - بیلدیرچین ، کرک و عبری سلوی گویند .
وُختس - نام شهری در بدخشان ، نام رود ، آغاز و ابتدا .

ه :

هارون - نام برادر حضرت موسی.

هامش - حاشیه‌ی کتاب.

هبوط - محل نزول ، فرود و نشیگاه .

هتک - پرده‌داری ، ربودگی ناموس ، بدنامی ، رسوایی ، بی‌آبرویی.

هرمس - نام سه نفر از حکمای دانشمند: ۱ - ادریس و حکیمی از یونان ، حکیمی از تازی.

ی :

یساول صحبت - از میان امیرزادگان بزرگ و معتبر برگزیده می‌شد تا هشت یانه نفر، که در مجالس خصوصی شاه خدمت می‌کردند و حضور دایمی داشتند. یرغو و عتاب - بازخواست.

یاسامیشی - مأخوذ از مغول، آراستگی، ترتیب و انتظام، حکومت و حراست. یبغو، جبغو، یابغو، یابقو - حکمدار، سرکرده، فرمانده، سرپرست. یرتاوان -

یساقچی - مأمور انتظامات.

ینگچری، ینگچی چری - یعنی چریک نو، لشکر جدید. نام قسمتی از سپاه دولت عثمانی بوده است.

یوز باشی - فرمانده یکصد نفر، فرمانده یک گروهان یا اسواران سابق. ییلامیشی کردن - به محل خوش آب و هوا رفتن و تابستان را در آنجا گذراندن.

چون در طول اثر چه بسا نام از قورچی
و ایشیک آقاسی برده می شود ، مختصراً
درباره‌ی آنها معلومات می دهیم :

قورچی یا قوروجی

قورچی یا قوروجی، از کلمه‌ی «قوروماق» یعنی «محافظة کردن»، نگهبانی نمودن مشتق و برداشته شده است. معنای آن محافظ یا نگهبان و پاس دارنده، حافظ جان و پیش مرگ و از این قبیل است. این اسم در زمان سلطنت صفویه به صاحب منصبی اطلاق می شد که به محافظت شخص شاه یا وزراء و سرکردگان بزرگ اشتغال می ورزید. قورچیان یا قورجویان (نگهبانان ، مستحفظین، پاسداران) جمع آن است برای حفظ جان و سلامتی شخص پادشاه و بزرگان دیگر اشخاصی برگزیده می شده و شب و روز حاضر بخدمت و جان در کف مسئول و محافظ جان آنان بوده اند و نخستین قورچی یا قوروجی در دوران زمامداری صفویه همان حسین بیك بیگدلی شاملو- است که لاله و محافظ شاه اسماعیل صفوی از چهار پنج سالگی بوده است که علاوه بر محافظت جان وی، عهده دار تعلیم و تربیت او نیز بوده است، او تا در جنگ چالدران که شهید شده همیشه از عهده حفاظت شاه اسماعیل اول بطور شایسته برآمده است. در منابع درباره‌ی شخصیت و نقش و وظایف قورچیان بسیار گفته شده است که در اینجا به اختصار به آنها اشارت می گردد:

قورچیان از برگزیدگان افراد قزلباش بودند که بسبب دلاوری، ارزش نژادی و خانوادگی و انجام خدمات شایسته به قورچی‌گری برگزیده می‌شدند. وظیفه‌ی این گروه نگهبانی از وجود شخص شاه، کاخهای سلطنتی و اندرون و دولتمردان بود. اصالت و دلاوری، جنگاوری، هوشیاری و جان‌برکفی از شرایط اصلی قورچیگری بشمار می‌آید و منتسب بودن بخاندان نژاده و اصیل و کهن‌سال‌مهمترین شرط و امتیاز بشمار می‌آید.

اسکندر بیک منشی درباره‌ی شخصیت آنان چنین می‌نویسد:

«... یوزباشیان عظام و ارباب مناصب و قورچیان و سایر ملازمان درگاه زمان حضرت شاه جنت‌مکان در حین ارتحال شش هزار نفر بودند، از آن جمله چهار هزار و پانصد نفر قورچی. آوازه‌ی صلابت و شجاعت گروه قورچی بمثابه‌ای بود که در هر معرکه که یکصد نفر از قورچیان شاهی بودند با یک هزار نفر از سایر طبقات حشم برابر بودند.»^۱

پروفسور مینورسکی به قورچیان بشرح زیر ارزش می‌دهد:

«... قورچیان یعنی بازماندگان سواران عشیره‌ای و ایلاتی سابق، آنان مانند مخازن اسلحه‌ی متحرک به کمان و تیر و شمشیر و خنجر و تبر و سپر مسلح بودند، کلاه اصلی این جنگجویان تر کمان که بهمان مناسبت نام قزلباش گرفته بودند، کلاهی سرخ بود که پدر بزرگ شاه اسماعیل برای مریدان خویش اختیار کرده بود، اما در جنگها خود بسر می‌گذاشتند که دارای زرهی زنجیردار بود که بر گونه‌ها می‌افتاد. سیل‌های بلند نیز از مشخصات قورچیان بود.»^۲

در زمان شاه عباس قورچی‌باشی وزیر جنگ بشمار میرفت و لقب «امیرالامرای»

۱ - تاریخ عالم‌آرای عباسی. تألیف اسکندر بیک ترکمان - ۱. شامل جلد اول و نیمی

از جلد دوم کتاب، تهران ۱۳۳۴. ص ۱۴۲.

۲ - پروفسور ولادیسیر مینورسکی «سازمان‌داری حکومت صفوی» ترجمه مسعود رجب‌نیا.

داشت و از سران و سرکردگان بحساب می آمد.

قورچیان از جنگجویان سواره تشکیل شده بودند و پیاده بجنگ نمی رفتند. در هنگام حضور شاه در میدان نبرد محافظ و گوش بفرمان او بودند. در زمان شاه طهماسب اول شماری قورچیان سلطنتی ۴۵۰۰ نفر بود و در زمان شاه عباس اول این رقم به ۱۲۰۰۰ نفر رسید. فرمانده قورچیان «قورچی باشی» یا «رکن السلطنه» لقب داشت. اغلب این منصب و وظیفه بعهده یکی از سرکردگان رشید ایل بیگدلی شاملو محول بود و چندین نفر از آنان بمقام قورچی باشیگری رسیدند از قبیل: حسین بیگ الله، زینال خان، حسین خان دوم و سوم، آغزی وارخان، مرتضی قلیخان و چند نفر دیگر.

فلسفی می نویسد:

«... در زمان شاه عباس قورچیان بفرمان وی همیشه آماده خدمت و حاضر بسلاح بودند. و اگر بجنگی مأمور می شدند، بایستی در ظرف دوازده ساعت مهیای حرکت و در زیر پرچم حاضر باشند.»^۱

در «تذکرة الملوك» درباره ی قورچی باشی می نویسد:

«... قورچی باشی یکی از آن هفت نفری است که شورای مملکتی را تشکیل میدادند و یکی از عمده ترین امراء ارکان دولت قاهره و ریش سفید قسطنطنیه ایلات و اویماقات ممالک محروسه.»^۲

حقوق سالیانه ی قورچی باشی در «تذکرة الملوك» هزار و سیصد و نود و یک تومان و هفت هزار و دویست دینار و کسری نوشته شده که علاوه بر آن شهر کازرون نیز قبول قورچی باشی بوده است و مبلغ یکصد تومان هم «حق التولیه» می گرفته است.^۳

۱ - زندگانی شاه عباس اول. مجلد دوم. خصوصیات جسمی، روحی، اخلاقی و ذوقی

او. تألیف نصرالله فلسفی. چاپ پنجم تهران اسفند ۱۳۵۳ ص ۴۰۱.

۲ - تذکرة الملوك ... ص ۱۲، محمد طاهر وحید قزوینی «عباسنامه» بکوشش آقای دهگان. ص ۶۸.

۳ - کتاب زندگانی شاه عباس ... نصرالله فلسفی ... ص ۴۰۱.

بهنگام بار قورچیان یراق جای ویژه‌ای برای خود داشتند و گوش بفرمان برای اجرای اوامر شاه آماده بودند و دستورات کشتن و گرفتن دارایی خان‌ها و سرداران قزلباش و بزرگان دولت صفوی به آنان محول میگردید چنانکه در کتاب «عباسنامه» آمده است:

«... شاه نظر بیک قورچی تفنگک، جهت ضبط اموال و اسباب واقعه در کرمان جانی خان قورچی باشی معین شد.»^۱

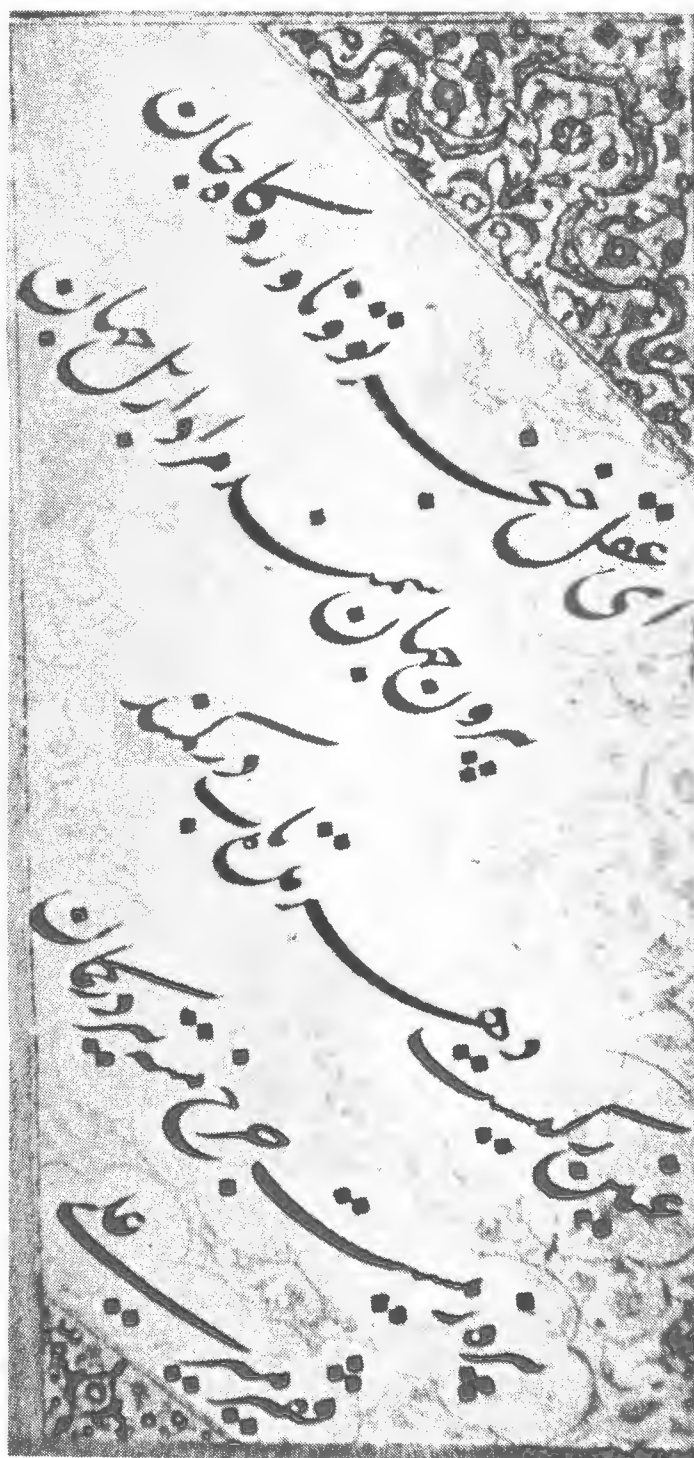
در کتاب «سازمان اداری حکومت صفوی» قورچیان^۲ بشرح زیر تقسیم بندی شده‌اند :

- ۱ - قورچی دستار .
- ۲ - قورچی شمشیر .
- ۳ - قورچی خنجر .
- ۴ - قورچی کمان .
- ۵ - قورچی نیزه .
- ۶ - قورچی ترکش .
- ۷ - قورچی سپر .
- ۸ - قورچی زره .
- ۹ - قورچی چکمه .
- ۱۰ - قورچی دستکش .
- ۱۱ - قورچی کفش .
- ۱۲ - قورچی جام ،
- ۱۳ - قورچی یراق .
- ۱۴ - قورچی دهانه .

۱- تاریخ کرمان (سالاریه) تألیف احمد علیخان وزیری کرمانی... چاپ دوم. تهران ۱۳۵۲ ص ۴۹۵ .

۲ - قورچی یعنی حافظ ، نگاهدارنده ، مسئول محافظت ، نگهبان.

- ۱۵ - قورچی باشی - فرمانده سوارکاران را می گفتند که «رکن الدوله» نیز نامیده می شد .
- ۱۶ - قوللر آقاسی - فرمانده غلامان شاهی .
- ۱۷ - ایشیک آقاسی - بجای وزیر دربار ، رئیس تشریفات .
- ۱۸ - تفنگچی باشی - فرمانده تفنگداران .
- ۱۹ - دیوان بیگی - وزیر دادگستری ، رئیس دیوان قضایی .
- ۲۰ - توپچی باشی - فرمانده توپخانه .
- علاوه بر اینها قورچیان یراق و تفنگ و چتر و غیره نیز موجود بوده است .
(جهت کسب اطلاع بیشتر درباره ی سازمانهای کشوری و لشکری و دربار رجوع کنید به کتاب «تذکره الملوك» به کوشش محمد دبیرسیاقی .)

ایشیک آقاسی باشی

ایشیک آقاسی باشی ریاست دربار شاهی یا رئیس تشریفات آن زمان را بعهده داشت و در طول ۲۴۳ ساله حاکمیت خاندان صفوی اکثر ایشیک آقاسیان از افراد ایل جلیل بیگدلی شاملو بوده است.

در کتاب «تذکره الملوك» شخصیت و وظایف صاحبان این منصب و وظیفه‌ی مهم یعنی ایشیک آقاسی باشی چنین شرح داده شده است:

«... مشارالیه‌ریش سفید کلّ یساولان صحبت و ایشیک آقاسیان دیوان و آقاییان قاپوچیان دیوان و یساولان و جارچیان دیوان و امور و نسق مجلس از جماعت مجلس- نشین و ترتیب نشستن مجلس نشینان و ایستادگان مجلس از اعلایا تا ادنا متعلق به - ایشیک آقاسی باشی دیوان و اگر خلاف قاعده در ترتیب قواعد مجلس بهم میرسد از ایشیک آقاسی باشی بازخواست می‌شد.»^۱

ایشیک آقاسی باشی نیز مانند قورچی باشی یکی از سران هفتگانه دربار صفوی بشمار می‌آمد و یکی از اعضای «شورای مملکتی» بود، نصرالله فلسفی در کتاب «زندگانی شاه عباس اول» رتبه‌ی ایشیک آقاسی باشی را چنین ابصار نموده است:

«... ایشیک آقاسی باشی رئیس تمام یساولان و ایشیک آقاسیان و قاپوچیان و جارچیان دیوان شاهی و مسئول نظم و تربیت مجلس شاه بود، جای کسانی را که در

این مجلس اجازه‌ی جلوس داشتند بارعایت مقام و منصب هر کس، او معین می‌کرد. ایستادگان مجلس نیز با صوابدید و موافقت او در جای خود قرار می‌گرفتند، ایشیک آقاسی باشی چهل ایشیک آقاسی در فرمان خود داشت که به نوبت در اداره مجلس شاه دستیار او بودند، در پذیرایی‌های رسمی شاه، ایشیک آقاسی باشی چماق زرّین و مرصّع که دگنک می‌گفتند بدست می‌گرفت و مقابل او می‌ایستاد، آنچه به شاه پیشکش می‌کردند بوسیله‌ی او از نظرش می‌گذشت. هروقت که شاه سفیری بیگانه‌را بار می‌داد، او زیر بازوانش را می‌گرفت و بحضور می‌برد. هر زمان هم که شاه سوار می‌شد او با دگنک خود پیشاپیش وی حرکت می‌کرد. تیول او ولایت ری و تهران بود و ده‌یک آنچه به شاه پیشکش می‌گردید میان او و پیشکش‌نویس، یعنی کسی که حساب هدایا و پیشکش‌ها را نگاه می‌داشت، تقسیم می‌شد.^۲

۱ - زندگانی شاه‌عبّاس اوّل . مجلد دوم . خصوصیات جسمی، روحی، اخلاقی و ذوقی او
نصراً لله فلسفی . چاپ پنجم، تهران ۱۳۵۳ خورشیدی. ص ۴۰۲ .

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

۳- از این نقطه واضح و روشن است که خط شکسته هم مانند سایر خطوط نامنمان پیداشده و یکین تمبنانی واضح آن نبوده و این امر بنده رج و مردود زمان و احتیاج مردم صورت گرفته است. و اینکه بعضی رضی قی خان شاملو و برخی شفیعا را

طرز تعلیم و برنامه زندگی روزانه شاهزادگان صفوی

پادشاهان صفویه هر کدام از فرزندان خود یعنی شاهزادگان صفوی یکی از سرکردگان بلندرتبه را الله یا وکیل و مربی تعیین نموده، این الله یا آقاییک اختیارات تام در تعلیم و تربیت شاهزاده‌ی مزبور داشته و حکومت بر ایالت و ولایتی بود که به آن شاهزاده سپرده شده بود، و او را میرزای آن ولایت می‌خوانند بمعنای ولیعهد، جانشین، نایب السلطنه، حاکم و از این قبیل. طرز زندگی عادی و روزمره یکی از این شاهزادگان را قاضی احمد قمی در «خلاصة التواریخ» بطور اختصار بشرح زیر بیان می‌نماید:

«... شاهزاده‌ی کثیرالافاده^۱ چون از زیارت و طاعت فارغ شده از روضه‌ی مقدسه بیرون آمده سوار شد و در چهارباغ که حاکم نشین است ساکن گردید. چند روز در دیوان نشسته اوقات خجسته ساعت به آمد و شد مردم و نوازش ایشان مصروف ساخت. بعد از آن ایام هفته را منقسم ساخته بعد از راتبه زیارت مقرر داشتند که سه روز جهت پرسش دیوان و باز رسیدن به احوال عجزه و زیر دستان و انجام امور ملکی و مالی معین باشد و دو روز دیگر صرف کسب فضایل و کمالات و مشق و شعر و خط و نقاشی و سایر هنر و کاردانی‌ها و صحبت فضلا و حکما و علما و شعرا و خوش نویسان و نقاشان شده، بقیه هفته را به سیر و سواری و باختن قیاق^۲ و چوگان - بازی گذرانند.»^۳

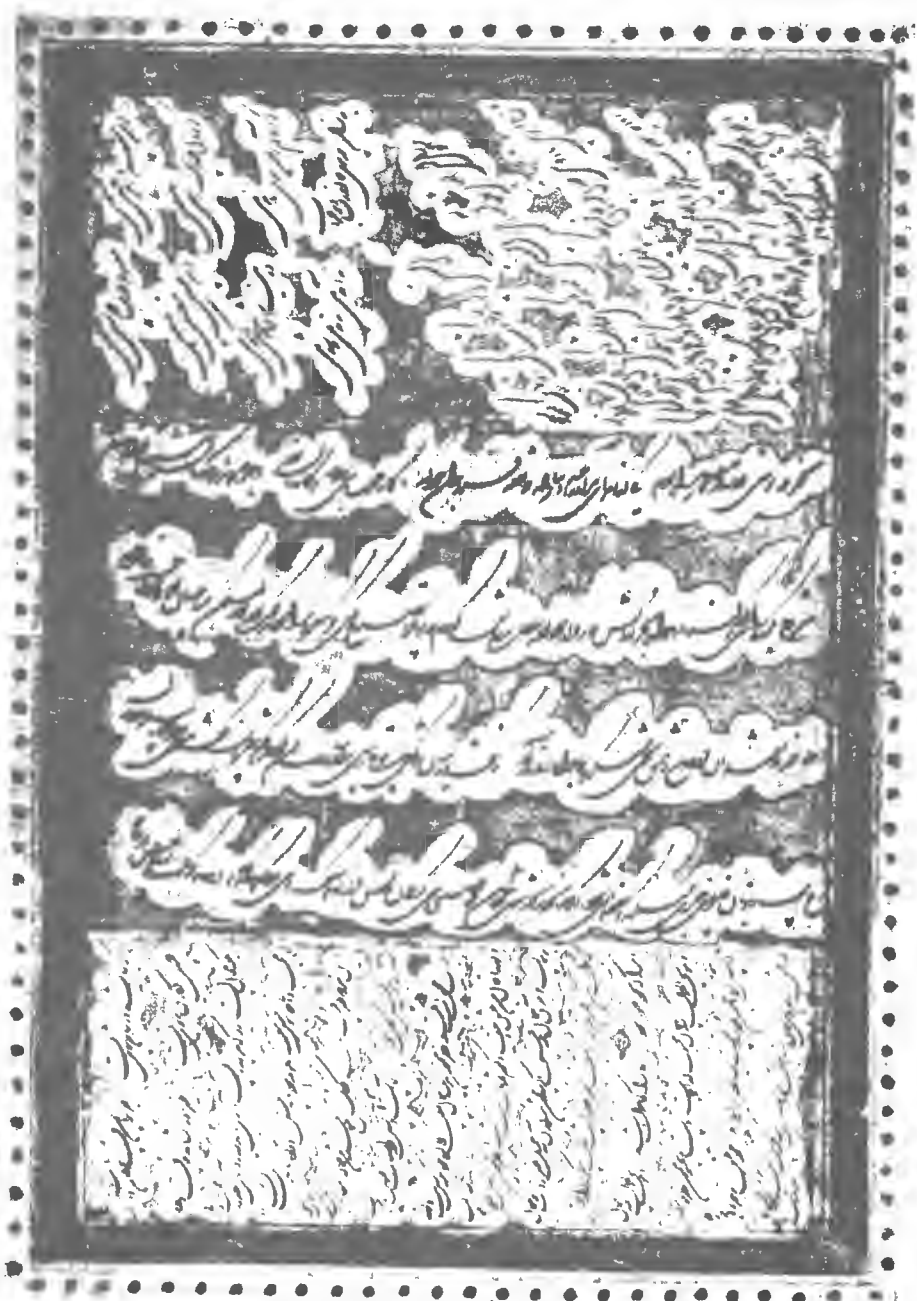
۱ - منظور سلطان ابراهیم میرزا یکی از فرزندان شاه طهماسب حاکم شهر مشهد است.
۲ - بازی قیاق یا قیوق یک نوع بازی دوران قرون وسطی است. در وسط میدانی که در بالای یک تیر یا ستون بلند یک کدو یا چیز دیگر قرار می‌داده‌اند و سواران به ترتیب روی اسب قیقاچ تیر اندازی نموده، کسی که نشانه را میزد برنده جایزه شمرده می‌شده و پادشاهان و شاهزادگان صفوی باین مسابقه هوس و اشتیاق بسیاری نشان می‌داده‌اند و اکثراً خودشان نیز در این زور آزمایی شرکت می‌کرده‌اند.

۳ - خلاصة التواریخ ... ۳۸۴.

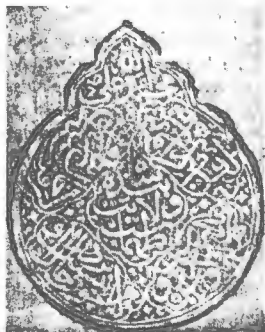
نمود خط شکسته رقص قلجان بگردی شامو واضح خط شکسته

کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه
کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه	کرمه زخم کرمه

۱۱۹۴

خط میرزا معتمد شفیع حسینی معروف به شفیعا و ملقب به پیشوا
که منشی مرتضی قلیخان شاملو حاکم هرات بوده است

مهر شاه طلماسب اول صفوی

جانب بر که با علی زنگو است

بر که گو باش من دارم دوست

بر که چون خاک نیست بردا و

گر فرشته است خاک بر سر او

در متن : بنده شاه ولایت طلماسب

قصی از نامه تبریکت شاه طلماسب اول صفوی (۹۳۰ - ۹۸۴ ه. ق.) بمناسبت جوس سلطان مراد
 (۹۸۲ - ۱۰۰۳ ه. ق.) که در موزه کاخ قیپ قاپی نگهداری می شود و نگارنده پائیز ۱۳۹۶ عکس برداری
 نموده - ح - سیلانی

نمونه‌ای از آداب و رسوم دربار پادشاه صفوی در زمان شاه سلیمان صفوی را از «سفرنامه سانسون» ارائه می‌دهیم

در این کتاب که از اوضاع دربار و مراسم و تشریفات و پوشاک و سایر رسومات سلسله‌ی صفویه و ویژه دربار شاه سلیمان صفوی سخن رانده می‌شود، گویا سانسون مؤلف اثر دریکی از سیاحت‌های خود عیناً وضعیت را مشاهده نموده است. در اثر خود مطالبی درج می‌نماید که خواننده را در پس اعصار و قرون با تشریفات و مراسم دربار آن روزگار آشنا می‌سازد. ما برای ارائه دادن مندرجات اثر نمونه‌هایی از آنرا در اینجا می‌آوریم. او می‌نویسد:

رییس دربار

رییس دربار و رییس تشریفات هرگز در مهمانی‌های شاهی نمی‌نشینند. اولی همیشه چشمش متوجه‌ی بالای سر شاه می‌باشد و بطرف دیگری نمی‌نگرد. دومی خدمت شاه بعهده دارد. مهماندار باشی سفرای خارجی را بشاه معرفی می‌کند و او نیز در حالی که به عصایش تکیه دارد در حضور شاه می‌ایستد.

مهماندار باشی تاجی بر سر دارد، تاج کلاه‌بزرگی است که از زری پوشیده شده و یک گوشه‌ی آن که باریک‌تر می‌باشد بالا کشیده شده است، لبه‌ی کلاه چندین منگوله دارد، قسمت پایین منگوله‌ها با طلایی که میناکاری شده زینت یافته است، و جواهرات قیمتی به آن زده‌اند. قسمت بالای کلاه را پرم‌رغ ماهی‌خوار کلنک پر می‌کنند.

این کلاه بسیار مورد احترام همه می‌باشد زیرا می‌گویند این کلاه به‌دوازده امام اختصاص دارد. تمام خان‌ها و قزلباش‌ها در روزهای سلام و تشریفات از این کلاه بر سر می‌گذارند.^۱

یاد در صفحات دیگر راجع بصوفیان و مراسم قبول پادشاه صفوی از مهمانهای خارجی و طرز پذیرایی و صرف ناهار و یا شام و دیگر تشریفات آن دوران مخصوصاً حرکات مأورین، تشریفات و موزیسین‌ها و سایر شرح داده می‌شود. سپس درباره‌ی لباس زیبا و پرطمطراق امراء و بزرگان سخن می‌گوید و چون در تمام این تشریفات نیاکان خدمتگذاران نیز مستقیماً اشتراک نموده از پوشندگان این کلاه و لباس بوده‌اند ما بطور اختصار در این باره معلومات می‌دهیم تا آیندگان بدانند که نیاکان ایشان چگونه، با چه طمطراق و تشریفات زیسته‌اند.

درخشندگی لباس امراء و بزرگان

سانسون می‌نویسد:

«... جلسات تشریفات بسیار زیبا و تماشایی است، هیچ چیز بقدر این جلسات دیدنی نیست زیرا تمام امراء و بزرگان و سران سپاه لباس‌های تشریفات خود را که بسیار زیبا و جالب است و شبیه به لباس‌های رومیان قدیم می‌باشد می‌پوشند، کلاههایی را که بر سر می‌گذارند بقدری زیبا است و به آنها چنان وقار و عظمت می‌بخشد که اگر کلاه ایرانیان را با عمامه‌هایی که ترکها بر سر می‌گذارند مقایسه کنید کلاه ترکها بنظر مسخره و مضحك جلوه می‌کند.

دومنگولای طلایی بر بالای کلاهشان قرار دارد و گویا بهمین مناسبت است که آنها را قزلباش یعنی قرمز سران (سرخ کلاهان - غ. بیگدلی) می‌نامند. لباس‌های زیرشان زربفت است و زمینه‌ی آن طلایی یا نقره‌ای می‌باشد، و به وضع عجیبی

۱ - سفرنامه سانسون. وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی. ترجمه

دکتر تفضلی. تهران ۱۳۴۶ خورشیدی. ص ۵۴.

می‌درخشد ، شال‌هایی را که به‌گردن حمایل می‌کنند یا بکمر می‌بندند زری است ، پیراهن‌هایشان که تنگ می‌باشد و به‌تن می‌چسبد و آستین بلند دارد و به‌پوست سمور زینت یافته است ، لباسی را که روی پیراهن می‌پوشند یا از ماهوت قرمز رنگی است که عراق‌ها و قیطان‌های طلابر آن دوخته‌اند ، یا از بهترین و گران‌قیمت‌ترین پارچه‌های زربفت می‌باشد.^۱

۱ - سفرنامه سانسون . وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی . ترجمه دکتر تقی‌تفضلی تهران . ۱۳۴۶ . ص ۸۵ .

تکمله

برای تکمیل نسبی این اثر و برای اینکه نام هیچکدام از جانبازان و فرزندان ایل جلیل بیگدلی شاملو از قلم نیفتاده باشد، سعی کردیم پاره‌ای یادداشت‌های مفید را که در آنها اشاره‌ای به خدمات افراد بیگدلی شده است برداشته و در آخر کتاب بنام «تکمله» درج کنیم. این است آن نوشته‌ها که بترتیب خواهند آمد:

بعضی یادداشت‌ها از کتاب «از شیخ صفی تا شاه صفی از تاریخ سلطانی»
برداشته‌ایم

علی قلی خان دوم در رکاب شاه عباس (آغاز سلطنت ۹۹۶ هجری قمری) بعد از علی قلیخان اول الله شاه عباس.

پس از مرگ علی قلیخان بیگدلی شاملو اللهی محبوب و مربی مطلوب شاه عباس بدست اوزبیکها در سال ۱۰۰۵ هجری قمری می‌بینیم که در سال ۱۰۱۱ هجری قمری نام سرکرده‌ی دیگری از ایل بیگدلی شاملو بنام علی قلیخان برده می‌شود، ص ۱۷۳ و این علی قلیخان که ما او را علی قلیخان دوم می‌نامیم مانند علی قلیخان اول خدمات بزرگی انجام می‌دهد، و نام وی برای اولین بار در «تاریخ سلطانی» وقتی برده می‌شود که در سال ۱۰۰۱ هجری قمری شاه عباس اول برای گوشمالی اوزبیکان بشهر بلخ یورش می‌برد. «سید حسن بن مرتضی حسینی استرآبادی» در این باره می‌نویسد:

«... نواب خاقان به اعتبار زیادتی جماعت اوزبکیه و آمدن سلاطین زاده‌های اوزبکیه آتش غیرت و حمیت خسروانه‌اش مشتعل گشته اراده‌ی یورش بلخ فرمودند.

ارقام و احکام مطاعه به احضار امرا و عساکر ممالک معین کرده ، مقرر فرمودند که در این یورش موازی سیصد عراده توپ ، و ده هزار تفنگچی خراسانی و عراقی در رکاب همایون قرار داده ، از مشهد مقدس معلی علی قلیخان شاملو و قرچغای بیک غلام را با جماعت قورچیان عظام شیر شکار ظفر قرین به عنوان تساخت از پیش فرستادند .^۱

در سال ۱۰۱۴ هجری قمری در هنگام جنگ با رومیان :

«... علی قلیخان و بوداق بیک شاملو و جمعی از قورچیان شاملورا که در دست راست مقام داشتند بطرف دست چپ روانه فرمودند که طرح جنگ از آن طرف بیندازند. و محمد بیک بیگدلی را با جمعی از طبقه شاملو بعد از آن روانه فرمودند و فوج فوج متعاقب یکدیگر می فرستادند.»^۲

از وقایع سال ۱۰۱۵ هجری قمری:

«... محمد پاشا قزاق (حاکم قلعه‌ی گوری خبردار شده ، کلید قلعه را برداشته و خود را به رکاب اقدس (شاه عباس اول) رسانید . عبداللطیف پاشا نیز این استدعا نمود که هر کس را که مقرر دارند قلعه به او سپرده شود. نواب خاقان علی - قلی خان شاملورا بر آن حدود مأمور فرمودند و عنان عزیمت بسوی تفلیس معطوف داشتند .»^۳

از وقایع سال ۱۰۱۵ هجری قمری:

«... به یورش قلعه‌ی شماخی پرداختند. جماعت رومی که قریب چهار هزار کس بودند در قلعه متحصن شده ، به آلت محاربه و مجادله پرداختند، نواب خاقان

۱ - از شیخ صفی تا شاه صفی از تاریخ سلطانی . تألیف سید حسن بن مرتضی حسینی

استرآبادی ، به اهتمام دکتر احسان اشراقی ، پاییز ۱۳۶۴ . ۱۷۳۰

۲ - همان کتاب . ص ۱۸۸ .

۳ - از شیخ صفی تا شاه صفی از تاریخ سلطانی . تألیف سید حسن بن مرتضی حسینی

استرآبادی ، به اهتمام دکتر احسان اشراقی ، پاییز ۱۳۶۴ . ص ۱۹۱ .

الله‌ویردی‌خان را بجانب شمال و فورچی‌باشی را بجانب غرب و بعد از آن گنجعلی-
خان حاکم کرمان را به انتهای جانب غربی و علی‌قلی‌خان ایشیک آقاسی‌باشی شاملو
و سایر امرا و عساکر ظفر‌مآثر را بکمک سپاه تعیین کردند ، تا پیروزی روی داد ، و
و توجه را یات جهانگشا بصوب شیروان معطوف داشتند.^۱

از وقایع سال ۱۰۲۰ هجری قمری :

« ... در یکی از جنگها با مرادپاشا : نوّاب خاقان ، حسین‌خان استاجلو حاکم
همدان را با فوجی از عساکر و تفنگچیان جغتای و خراسان به سرکردگی مهدی-
قلی بیگ میر آخور‌باشی جغتای بدست چپ و علی‌قلی‌خان شاملو را با امام‌قلی‌خان
والد الله‌ویردی‌خان با فوجی از افواج قاهره بجانب دست راست و گنجعلی‌خان را
با لشکرگران در حوالی شهر نعیبن فرمودند که در کمین گاهها بوده، هر کس از رومیان
به‌نهب و غارت کردن آیند بمدافعه قیام نمایند.»^۲

به یاری شاه تهماسب

« ... از دور اسماعیل‌قلی‌خان و طایفه‌ی شاملو که در پشت‌سر مخالف مانده
بودند ، خبردار شده دست بشمشیر ، صف مخالفان را از هم جدا کرده خود را
به‌رکاب اقدس (شاه تهماسب اول) رسانیدند . خود را بقلب جماعت تکلّو زدند و
جمعی را بقتل رسانیدند.»^۳

« به تاریخ روز جمعه شانزدهم شهر صفر منصب عظمای وزارت دیوان‌اعلی
را بمیرزا تقی مشهور به ساروتقی وزیر مازندران و ایشیک آقاسی‌باشی‌گری را
به امام‌قلی‌خان یوزباشی ایناللوی شاملو شفقت فرمودند (از اینجا معلوم میشود

۱ - همان کتاب . ص ۱۹۱ .

۲ - همان کتاب . ص ۲۰۰ .

۳ - از شیخ صفی تا شاه صفی از تاریخ سلطانی . تألیف سید حسن بن مرتضی حسینی استر-
آبادی ، به اهتمام دکتر احسان اشراقی ، پاییز ۱۳۶۴ ص ۱۲۹ .

ایناللوهاهم شعبه‌ای از بیگدلی شاملو میباشند.^۱

از وقایع سال ۱۰۴۶ ه. ق :

« ... و بعرض اقدس رسید که صفدرخان ایلچی باشی پادشاه و الاجاه هندوستان نزدیک رسیده ، جانی خان ایشیک آقاسی را با جمعی از یوزباشیان مقرر و معتبر به استقبال فرستادند و در عمارت دولتخانه کاشان به بساط بوسی اشرف مشرف شده به نوازشات شاهانه سرافراز گردیدند.^۲ »

از وقایع سال ۱۰۴۶ ه. ق :

« ... به تاریخ روز دوشنبه بیست و چهارم شهر شوال سال ۱۰۴۶ جانی بیک ایشیک آقاسی را بمنصب قورچی باشیگری که با امیرخان بود و فوت شده بود سرافراز فرمودند و منصب او را بمرتضی قلی بیک (بیگدلی شاملو) یوزباشی عنایت کردند و آغازی وارخان (بیگدلی شاملو) جبه دارباشی و احمد بیک را قورچی سپر را به ایلچی گری هند نزد عادلشاه تعیین فرمودند.

– نقدی خان بیگدلی شاملو حاکم کوه کیلویه را روانه‌ی بغداد فرمودند . و تدارک قندهار به سبب آمدن خواندگار موقوف داشته ، در تدارک بغداد مشغول شدند. »^۳

از وقایع سال ۱۰۴۷ ه. ق :

« ... نواب خاقان در آن روز محمد ظاهر مین باشی را بجای میرفتح تفنگچی آقاسی نمودند و زینل بیک^۴ بیگدلی شاملو ولد نقدی خان را در عوض والد بیکلر بیگی

۱ – همان کتاب ص ۲۵۰ .

۲ – همان کتاب ص ۲۵۴ .

۳ – همان کتاب ص ۲۵۶ .

۴ – این زینل بیک که بعد از زینل خان می شود، زینل خان سوم است . زیرا زینل خان اول معاصر شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول بود. و زینل خان دوم مغز متفکر و بازوی نیرومند شاه عباس اول بوده ، و این زینل خان معاصر شاه صفی و شاه عباس دوم و شاه سلیمان است که سالیان دراز بخاندان صفوی خدمت نموده، و ملایر فیح قزوینی در حق وی و بعضی از کارهای خیر وی اشعاری سروده است.

کوه کیلویه تعیین فرمودند . دو کنگ مرصع بمرتضی قلیخان ایشیک آقاسی باشی
(بیگدلی شاطو) شفقت فرمودند.^۱

از وقایع سال ۱۰۵۰ ه . ق :

« ... حضرت حسن خان (بیگدلی شاملو) حاکم هرات به پایه سریر اعلی رسیده،

عباس قلیخان (بیگدلی شاملو) ولد او را بجای پدر نصب فرمودند.^۲ »

۱ - همان کتاب ص ۲۵۷ .

۲ - همان کتاب ص ۲۵۹ .

نام شماری از افسران خاندان بیگدلی شاملو در دوران شاه عباس کبیر که در تاریخ « از شیخ صفی تا شاه صفی » آمده است

صفحه ۱۲۰	ابوالفتح خان بیگدلی شاملو ولد آغزی وارخان .
» ۱۲۰	طهماسبقلی بیگ ولد آغزی وارخان.
» ۱۴۱	قورخمس (قوخماز) خان شاملو .
» ۱۴۳	علی قلیخان شاملو .
» ۱۴۳	پیربوداغخان شاملو .
» ۱۳۳	غازی سلطان شاملو .
» ۱۵۰، ۱۴۹	مهدیقلی خان شاملو سفیر شاه عباس کبیر در دربار روم در سال ۱۰۰۰ هـ . ق ایشیک آقاسی باشی .
» ۱۵۱	حسین خان شاملو حاکم قم .
» ۱۵۷	احمدبیک بیگدلی را بدارو غگی لاهیجان سرافراز فرمودند.
» ۱۶۱	سال یازدهم جلوس : حسین خان شاملو حاکم قم، ولیخان میرزا نواده‌ی دورمیش خان شاملو و حسین خان مصاحب قاجار حاکم ری را باقشون بی شماری به محافظه‌ی قلمعه‌ی بسطام فرستادند ، تا سال ۱۰۰۶ هـ . ق .

- صفحه ۱۶۹ نواب خاقان بمژدگانی (دین محمدخان اوزبیک) خبر مذکور ... حکومت دارالسلطنه‌ی هرات را به فرهادخان و امیرالامرای کل خراسان را به حسین خان بیگدلی شاملو قورچی شمشیر شفقت فرمودند . سال ۱۰۰۷ ه . ق .
- صفحه ۱۷۰ نوروز ، روز چهارشنبه چهارم شهر رمضان المبارک سال ۱۰۰۹ ه . ق . نواب خاقان از آستانه‌ی مقدسه عزیمت بصوب هرات معطوف داشتند . به فیروزی و اقبال داخل شهر شدند . حسین خان شاملو حاکم آنجا با اهالی و اعیان و سادات بشرف پای بوسی مشرف شدند .
- صفحه ۱۷۳ اسماعیل قلی خان شاملو حاکم هرات ، نجقلی خان شاملو حاکم قاین با سپاه خود دوازده هزار نفر بودند . سال ۱۰۱۱ ه . ق .
- صفحه ۱۷۳ و بعضی از امرای قزلباش مثل مهدی قلی خان ایشیک - آقاسی باشی شاملو و غیره و ذالک بکمک توپخانه تعیین گردیدند . الله‌ویردبخان و قورچی باشی و علی قلی خان شاملو و بدرخان مهردار و گنجعلی خان حاکم کرمان در دست راست و چپ ، با قریب چهل هزار نفر و دو هزار تفنگچی در ظلّ اعلام ظفر فرجام قرار گرفتند .
- (از صفحه‌ی ۱۷۳ تا صفحه‌ی ۱۸۰ درباره‌ی رشادت و جلادت‌های حسین خان بیگدلی شاملو در قفقاز و گرجستان و در جنگهای عثمانی قلم فرسایی گردیده است .

۱. مطالبی تاریخی مهمی درباره‌ی افراد ایل بیگدلی که از «ذیل عالم آرای عباسی» برداشته شده است:

«... بملاحظه‌ی آنکه مبادا مخالفان دلیری کرده از مریوان پیشتر آمده بقلمه‌ی حسن آباد راه یابند ، از درگاه معلی قریب چهار پنج هزار کس از سپاهی و تفنگچی جدا کرده بسر کردگی جانی بیک یساول صحبت شاملو بدانصوب فرستادند که از آنرا باخبر باشند.»^۱

... و جواب مکتوب خسرو پاشا بر نهج خیر و ثواب قلمی شد . جانی بیک یساول صحبت شاملو را به رسم رسالت و ایلچی گری تعیین فرموده نزد سردار فرستادند .^۲

... و از این طرف جواب مکتوب بروجه مرغوب نوشته شده ، جانی بیک را همراه چاووش نزد خسرو پاشا فرستادند که در مواجهه با او گفت و شنود نموده ، مقدمه‌ی صلح را مشخص سازد که به چه عنوان قرارداد خاطر ایشان است که آنچه مناسب و رعایت ناموس سلطنت باشد بفعل آید ، تا رسیدن جانی بیک به اردوی سردار بتحریک اصداد بفرمان پادشاه (مقصود سلطان ترك است - غ . بیگدلی) بقتل رسیده بود .

پاشایان سرحد حقیقت آمدن او را (جانی خان را - غ . بیگدلی) بدرگاه عالی عرض نموده ، او (جانی خان - غ . ب) حسب الامر به استانبول رفته چندگاه در آنجا بود ... میانه‌ی محمد پاشا وزیر اعظم و جانی بیک در هر باب سخنان مذکور شد... محمد پاشا ملاقات او را با خواندگار صلاح ندیده ، مکتوب متواضعانه بخدمت اشرف نوشته اظهار خیر اندیشی خود کرده بود ، و تمهید مقدمات صلح را موقوف به آن داشته که اگر مکتوبی از جانب حضرت شاه والا به خواندگار نوشته و ایلچی

۱ - ذیل تاریخ عالم آرای عباسی . تألیف اسکندربیک ترکمان شهیر به منشی و محمد یوسف مورخ - به تصحیح سهیلی خوانساری . چاپخانه اسلامیة تهران در سال ۱۳۱۷ .

ص ۴۳ .

۲ - همان کتاب ... ص ۸۳ .

کردان مجدداً آید، بدانچه مقتضای وقت و مصلحت دولت طرفین باشد عمل شود...»^۱

در یاولک... که در دوسه فرسخی دارالسلطنه‌ی قزوین واقع است در شکارگاه به‌انهای منہیان راست‌گفتار محقق گردید که سلطان مراد خواندگار روم با سپاهی قضای هجوم از آن مرز و بوم رایت عزیمت به تسخیر قلعه‌ی ایروان را افراخته، شهریار جهان بجهت تهیّه و تدارک دفع فتنه و فساد آن دشمن قوی بازو، در چمن یاولک روزی چند رحل اقامت انداخت، و در آنجا فرمان واجب‌الاذعان بعزّ نفاذ پیوست که، جانی بیک شاملو یساول صحبت بصوب ولایت ایروان روان و عساکر فیروزی معاصر چخور سعد و شیروان و قراباغ و سایر محال را نزد خود جمع آورده، به‌احتراق محصولات که بر رهگذار عساکر روم واقع است بسذل جهد به تقدیم رسانند. و به‌واجبی خبردار بوده اگر از جانب رومیان حرکت روی نماید بدفع و رفع آن پردازند.»^۲

... منصب جلیل‌الشان قورچی‌باشیگری را که اعظم ارکان جهاننداری است و بعد از رسیدن خبر ارتحال امیرخان قورچی‌باشی سابق الی الآن بدیگری از امرای واعیان داده نشده بود بعمده‌ی امرای عالی‌شان جانی‌خان شاملو که در اثنای محاصره‌ی قلعه‌ی ایروان بمنصب ایشیک آقاسی‌باشیگری سرافرازی یافته بود کرامت فرموده، منصب ایشیک آقاسی‌باشیگری را برفرق اقتدار مرتضی‌قلی بیک بیجرلو یوزباشی قورچیان عظام... گذاشتند.»^۳

... چون به‌انهای منہیان قرب ورود صفدرخان ایلچی فرمانفرمای دیسار هندوستان بحوالی دارالمؤمنین کاشان معلوم گردید، مهمان‌نوازیهای شهریار سرافراز جانی‌خان ایشیک آقاسی‌باشی را با جمعی از یوزباشیان و اعیان به‌استقبال وی مأمور

۱ - همان کتاب ...، ص ۱۳۱.

۲ - همان کتاب ...، ص ۱۶۵.

۳ - همان کتاب ...، ص ۱۹۹.

۲ - همان کتاب . ص ۲۰۰ .

اقرب خواهد بود.^۱

جانی خان به نوبه خود دارای وزیر هم می باشد:

«... مقرر گردید که بر جناح استعجال محرم کعبه‌ی اقبال و برسم سفارت بمرافقت محمدشاهی سردار روانه‌ی دیار روم گردد و بموجب فرمان ساروخان طاش و ندر علی بیك ترکمان وزیر جانی خان قورچی باشی که متصف بصفات قابلیت و زباندانی بود در بهار سال فرخ‌فال توشقان‌نیل بجهت تشیید مبانی صالح و صلاح روانه بشیوه قزل‌رباط شده، به اتفاق مصطفی پاشای وزیر اعظم خواندگار مبانی امر مصالح را قرار و استقرار دادند، و از طرفین صلحنامه‌جات به این مضمون مکمل ساخته هر یک رایت مراجعت بصوب ولایت خود افراشتند.»^۲

«... و هم در این سال او تارخان بجرم آنکه حسب فرمان عالی شان که مقرر شده بود اردو بیگی بوده اغرق همایون را بیشتر از موکب ظفر اثر بجانب فیروز کوه برد و در آن باب طریق مساهله و تعویق پیموده بود، از خدمت مذکور و ایالت خوار و سمنان معزول و قراخان بیك یساول صحبت برادر جانی خان قورچی باشی اردو بیگی گردید.»^۳

«... بنا بر قرب ورود ایلچی روم که به اشاره‌ی والا دنیاالرو موکب مسعود بود، قراخان بیك برادر جانی خان قورچی باشی را بمرافقت جمعی از امرا و اعیان به استقبال ایلچی مذکور مأمور فرمود و بعد از آنکه ... ایلچی مشارالیه را داخل شهر نمودند، فرمان همایون بمنزله رسید که در یکی از جمعات که در مسجد جامع جدید شاهی جمعیت خلایق بجهت ادای جمعه و جماعات روی می نماید ایلچی مشارالیه را بمسجد برده، بعد از ادای نماز، میهمان صدر عالی شان میرزا حبیب الله باشد. و همچنین يك روز میرزا تقی اعتماد الدوله و يك روز جانی خان قورچی باشی

۱ - همان کتاب . ص ۲۱۲ .

۲ - همان کتاب . ص ۲۲۰ .

۳ - همان کتاب . ص ۲۴۰ .

بمیهمانی ایلچی مشارالیه قیام و اقدام نموده، لوازم مهربانی و مهمان‌نوازی نسبت به وی بجای آورند.^۱

... اعظم خوانین رفیع مکان جانی خان است که بعد از ارتحال وی (اشاره به شاه عباس کبیر - غ . بیگدلی) افسر سرافرازی این منصب (قورچی باشیگری - غ . بیگدلی) والا بفرق اقتدار خان مشارالیه رسیده، سرآمد امرای آن عهد و اوان گردید.^۲

در خلال سطور «ذیل تاریخ عالم آرای عباسی» بمطالبی بر می‌خوریم که پاره‌ای از مجهولات را معلوم می‌سازد، مثلاً در زیر سرلوحه‌ی «داروغگان فراشخانه» در چند سطر مطالب مهمی از نقطه نظر «تاریخ بیگدلی» و شناسایی پاره‌ای افراد این ایل و خاندان کاملاً روشن نبود، درج نموده است که هویت دقیق آنها را روشن و آشکار می‌سازد.

داروغگان فراشخانه

«... در آغاز جلوس همایون^۳ قامت قابلیت نقدی بیک شاملو که در زمان نوآب گیتی‌ستان فردوس مکان قدم برسلم اعتبار ایشیک آقاسی باشیگری حرم محترم گذاشته، چندگاه از این راه در میان اقران و اشباه معزز و محترم بود به تشریف این منصب سامی سرافرازی داشت و چون افسر ایالت مرو و کوه کیلویه بشرحی که گذشت زیور فرق با اقتدار وی گردید. داروغگی فراشخانه بزینل بیک^۴ ولد مشارالیه رسید و چون نقدی بیک در فتور بغداد بدست رومیان افتاده روی گرفتار بدیار روم نهاد وزینل بیک پسرش به ایالت کوه کیلویه سرافراز شد، خدمت داروغگی فراشخانه

۱ - همان کتاب . ص ۲۴۴ .

۲ - همان کتاب . ص ۲۵۹ .

۳ - اشاره به شاه عباس اول است.

۴ - این زینل بیک پسر نقدی بیک شاملو غیر از زینل خان بیگدلی شاملو سپهسالار و وکیل السلطنه است.

به حیدر بیک خلف ارجمند خان عالی شان زینل بیک بیگدلی سپهسالار و وکیل السلطنه آن عهد و اوان اختصاص پذیرفت و تا آخر زمان آن حضرت به این خدمت سزاوار صاحب اعتبار و شرح مآل هر یک از ایشان در زمان فرخنده نشان اعلیحضرت خاقان خلد آشیان صاحبقران رقمزده‌ی کلک بیان خواهد گشت، انشاء الله.^۱

پس اولاً معلوم میشود که علاوه بر زینال خسان اول (معاصر شاه اسماعیل و نخستین حاکم هرات و بیگلربیگی خراسان) و زینل خان دوم سپهسالار و وکیل السلطنه در زمان شاه عباس اول، زینل بیک شاملوی سوم بنام پسر نقدی بیک شاملو نیز وجود داشته که مدتی داروغگی فراشخانه را که در آن روزگار منصب بزرگی بشمار می آمده داشته و پس از اسارت پدرش بسمت «ایالت ولایت کوه کیلویه سرافراز شده است». و پس از وی «منصب داروغگی فراشخانه به حیدر بیک خلف ارجمند خان عالی شان زینل بیک بیگدلی سپهسالار و وکیل السلطنه‌ی آن عهد و اوان اختصاص پذیرفته و تا اواخر زمان آن حضرت به این خدمت سزاوار و صاحب اعتبار بوده است.»^۲

از طرف دیگر ما می دانیم که حیدر خان بیگدلی شاملو جدّ اعلای پـدـری حاج لطفعلی بیک آذر بیگدلی شاملو است و از اینجا نیز روشن میشود که حاج لطفعلی بیک آذر بیگدلی شاملو از نوادگان سپهسالار ایران زینل خان دوم معاصر شاه عباس اول میباشد و وکیل السلطنه جدّ اعلای آذر است.

در ذیل «تاریخ عالم آرای عباسی» راجع به اُغورلو خان^۳ بیگدلی شاملو و نقدی خان بیگدلی شاملو :

۱ - ذیل تاریخ عالم آرای عباسی . تألیف اسکندر بیک ترکمان شهیر به منشی و محمد یوسف مورّخ . به تصحیح سهیلی خوانساری . چاپخانه اسلامیّه تهران در سال ۱۳۱۷ ص ۲۷۷ .

۲ - همان کتاب . همانجا .

۳ - اُغورلو - اوغورلو ، یعنی خوش یمن ، باشگون ، موفق ، خوش طالع ، خوش دیدار ، کامیاب .

— همان روز اغورلو خان ایشیک آقاسی باشی را به رفتن فارس و حفظ و حراست مملکت مأمور فرموده فرستادند . . . و بعد از چندگاه اغورلو خان را طلب فرموده ، نقدی خان شاملو را به ایالت کوه کیلویه ... منصوب ساختند.^۱

— ده هزار کس بسر کردگی اغورلو خان ایشیک آقاسی باشی شاملو و کلبعلی خان افشار حاکم ارومی بمدد سپاه منصور تعیین شدند.

— منظر چهارم در ذکر ایشیک آقاسی باشیان آستان گردون شان :

دوم اغورلو خان ولد مهدی قلی خان شاملو است که والد مشارالیه در زمان فرخنده نشان خاقان گیتی ستان فردوس مکان^۲ به این منصب سامی گرامی بود ... و در سال چهارم جلوس همایون ... ایالت ولایت کوه کیلویه علاوه بر این منصب والا براو تفویض شد، و چون مقرر گردیده بود که بعد از ورود به آن حدود سایر اولاد امام قلی خان را معروض تیغ سیاست گردانیده و در مملکت فارس از ایشان اثر و نشان نگذارد و بمقتضای قضا چون در خدمت مرجوعه مساهله و مدارا نموده بود بجرم آن غفلت و کم خدمتی از ایالت کوه کیلویه معزول گردیده بمنصب ایشیک آقاسی — باشیگری قناعت گزید ... تا در قضیه ی سیاست میرزا طالبخان اعتمادالدوله واقعه قتل وی نیز روی نمود.^۳

— ... حکم معلی بقتل اغورلو خان و حسن بیگ نیز صادر گشته ... و علی قلی — بیگ یساول صحبت برادر دیوان بیگی و قزاق خان چر کس که در آغاز اشتغال شعله قهر و غضب سیاست او غورلو خان مأمور و روان شده بودند ، در سر حمام کارش را تمام کرده ، سر پرشور و شرش را از نظر کیمیا اثر گذرانیدند.^۴

بشیرخان ... در اوایل لوی ٹیل سنه ی ثمان و نلثین والف (۱۰۳۸) بی صلاح

۱ — ذیل تاریخ عالم آرای عباسی . ص ۱۱۷ .

۲ — اشاره به شاه عباس است .

۳ — همان کتاب . ص ۱۳۸ .

۴ — ذیل تاریخ عالم آرای عباسی . ص ۲۶۶ و ۲۶۷ .

و تجویز بیگلربیگی^۱ عزیمت درگاه معلی نمودند . در دارالسلطنه‌ی قزوین سعادت بساطبوسی دریافت و از علیمردانخان اظهارشکوه نموده، و چون تربیت یافته حضرت گیتی‌ستانی و پرورده‌ی نعمت این خاندان بود، او را به انواع مراحم و الطاف نوازش فرموده، و مشمول تفقّدات و احسان و انعام بیکران فرموده، رخصت انصراف یافت. و از زمره‌ی ملازمان درگاه امام‌ویردی بیک شاملو را، که مرد زباندار کارآگاه بود، به‌مراه او کردند که تا قندهار همراه او بوده، او را با بیگلربیگی صلح دهد و مشارالیه حسب‌الفرمان عمل نموده و بازگشت.^۲

... امام‌قلی بیک شاملو را که از معتبران طایفه‌ی مسذکور و بزبور کیاست سنجیدگی و سخندانی آراسته بود، به ایلچی‌گری قطب‌شاه تعیین فرموده، درمرافقت خیرات‌خان روانه نموده، تحف و هدایای لایقه ارسال داشتند. از جمله‌ی هدایا چند رأس اسب تازی نژاد بود که هر یک در خوبی لیلای عصر و بی‌قرینه‌ی دهر بودند.^۳

۱ - همان کتاب . ص ۱۴۶ .

۲ - اشاره به علیمردانخان بیگلربیگی هرات .

۳ - ذیل تاریخ عالم‌آرای عباسی . ص ۷۴ .

۴ - همان کتاب . ص ۱۰۱ و ۱۰۲ .

نقدی خان بیگدلی شاملو

« ... و بنا بر رعایت نقدی بیک شاملو را که داروغه فرّاشخانه‌ی همایون و در شجاعت و مردانگی ممتاز اقران بود و آخر رتبه‌ی خانی یافت ... بجانب تبریز فرستادند و بعضی از جنود آذربایجان نیز که در موکب معلّی بودند رخصت یافتند که اگر در آن حدود حادثه‌ای روی نماید، بمرافقت او بمدافعه پردازند . و الحق تدبیری شایسته بود زیرا که در این وقت که آوازه‌ی وصول سردار (به خسروپاشا سردار ترك اشاره است - غ . بیگدلی) در سرحدات شیوع یافت . مفسدان سرحدّ وان ، بعزم تاخت و غارت شهر تبریز جمعیت عظیم نموده ، طبقه رومیّه وان و میران عشایر اکراد خصوصاً بهاءالدّین میرعشیرت حکمرانی و زینل بیک جلالی محمودی و سایر سرداران عشایر با ده هزار کس عزیمت آن طرف نمودند . صواحب تبریز و خلق آن دیار آوازه‌ی عزم مخالفان شنیده در شبکه‌ی اضطراب و اضطرار افتادند . در خلال این حال نقدی بیک با جمعی از جنود ظفر ورود رسیده فی الجمله موجب اطمینان خاطر گردید . سکنه‌ی تبریز قبل از رسیدن او اموال و اسباب و عیالات خود را به نهانخانه‌ها و جاهای مستحکم فرستاده بودند و جوانان جلد تبریزی بدستکاری جنود اقبال و تأیید غیبی واثق بوده ، در مرافقت نقدی بیک با گروه انبوه مستعد مدافعه گشته ، چون مخالفان بحوالی شهر آمدند نقدی بیک با جمعی از قزلباشیه و تبریزیان بی خوف و دهشت بمقابله‌ی آن گروه انبوه شتافتند . در کناره‌ی رودخانه

آجی که درحوالی شهر واقع است بطاغیان رسیدند . مکرراً فیما بین محاربه اتفاق افتاده، نیران قتال اشتعال یافت، و هر مرتبه جمعی از مخاذیل رومیه واکراد راه عدم پیمودند .

از اتفاقات حسنه و امداد جنودغیبی آب رودخانه طغیان عظیم کرد که عبور و مرور دشوار بود. مجملأً هر چند مخالفان سعی بیشتر کردند، کاری کمتر از پیش بردند . از صدمات جنود اقبال و دلیری شجاعان و رزم آزمای هراسان گشته ، بسلامت بازگشتن را غنیمت شمرده، بر سبیل انهزام راه مراجعت پیمودند. و به یمن اقبال روزافزون چنین فتحی روی داده، اعادی خائب و خاسر بازگشته، پای در دامن ادب پیچیدند . و حقیقت بپایه‌ی سریر خلافت مصیر عرض شده موجب انبساط خاطر گردید . و نقدی بیک بنوازشات شاهانه سرافرازی یافت.^۱

« ... نقدی خان شاملو را به ایالت و دارایی کوه کیلویه و کلبعلی بیک را بحکومت

لار منصوب ساخت. »^۲

« ... و افسر ایالت ولایت کوه کیلویه را که نقدی خان بیگدلی به آن سرافرازی

داشت بر فرق اقتدار زینل بیک خلف وی گذاشت. »^۳

« ... و حسب الارقام لازم الاحترام رستم خان سپهسالار و بیگلربیگی آذربایجان

۱ - همان کتاب . ص ۳۰۲ و ۳۰۳ .

۲ - همان کتاب . ص ۱۱۷ .

۳ - همان کتاب . ص ۲۲۷ .

۴ - رستم خان بیگدلی شاملو یکی از سرداران نامدار و فداکار دوران سلطنت صفویه است که بدشعر و علم و ادب و بویژه کتاب علاقه‌ی مفرطی داشته ، و خود صاحب کتابخانه‌ی ذیقیمتی بوده است: «رستم خان شاملو از امرای بنام دوران صفویه است و مردی فضل دوست و ادب پرور بود. کتابخانه‌ی معظمی ترتیب داده بود که در او محمد امین عقیلی شاگرد مولانا محمد حسین که یکی از جلی و خفی نویسان مشهور و کتابدار کتابخانه او بوده است: : دك: مجله «هنر و مردم» ، شماره شصت و پنجم، اسفندماه ۱۳۴۶ .

و نظر علی خان حاکم دارالارشاد اردبیل و آقاخان مقدم و ساروخان طالش باقشون و لشکر مقرر خود بمعسكر ظفر اثر حاضر شده ، در سفر خیر اثر دارالسلام بغداد همسفر موکب ظفر بنیاد باشند. و نقدی خان بیگلربیگی ولایت کوه کیلویه و عیارخان گرایلی هر یک باقشون خود و مرادخان بیک ولد مهدیخان سلطان عرب حاکم دورق به نیابت از جانب پدر با سپاه و لشکر آن کشور و مرتضی قلی بیک توپچی باشی جلو و یوزباشیان ایناللو و اجرلو با تابینان و مین باشیان به اتفاق تفنگچیان بلوک خود بحفظ و حراست دارالسلام بغداد مأمور و روان گردیدند.»^۱

شماری از حکام بیگدلی شاملو

گفتیم که تقریباً در تمام دوران سلطنت ۲۴۳ ساله خاندان صفویه در ایران حکومت بیشتر ولایات کشور به افراد کاردان و لایق ایل خدمتگذار بیگدلی شاملو سپرده شده بود. هرات که درحقیقت تیول این ایل بود و حاکمیت خراسان بعهدی بزرگان این خاندان واگذار شده بود، علاوه بر خراسان و هرات بطوریکه مبسوطاً نگاشتیم حاکمیت یزد و ترکمنستان و آذربایجان و فارس و سواحل و کرمان و غیره نیز بنوبه به سرکردگان این ایل سپرده می شد. حکام برخاسته از این ایل و تبار نیز در اجرای منویات مرشد کامل و برقراری قسط و عدل و رفع ظلم کمال مجاهدت را نموده، امنیت و آسایش سرزمین های در قلمرو خود را بوجه احسن و نحو اکمل تأمین و برقرار می نمودند.

درباره ی حکومت ارومیه و مناطق غربی ایران و دودمان بیگدلی شاملو مؤلف «تاریخ افشار» چنین می نویسد:

«... حکومت ارومیه پس از اولامه سلطان بیرادر که ترش یادگار سلطان اوصالو (اصانلو) رسید. وی با مردم داری و مهربانی و رعیت پروری و سلوک رفتار میکرد، و هرگز جانب عدل و انصاف فرو نمی گذاشت، رعایا و برابا از این رهگذر آسوده و شاکر بودند.»^۱

ولی پیمانۀ عمر وی نیز لبریز گردیده لاجرم شربت اجل بنوشید «مدت

۱ - تاریخ افشار. بقلم میرزا رشید ادیب الشعرا. بکوشش محمود رامیان. پرویز شهباز

افشار. چاپخانه شفق تبریز. ۱۳۴۵ خورشیدی. ص ۱۳.

حکومت و تاریخ وفات وی معلوم و مضبوط نیست.^۱ و حکومت ارومیه بعد از این حکمران عدالت‌پرور بدست سران ایل جلیل بیگدلی شاملو افتاد و چند نفری از آنان به این سرزمین حکمرانی کردند و بقول صاحب «تاریخ افشار» که می‌نویسد: «... بالجملة بعد از وی (یعنی یادگار سلطان اصائلو - غ. بیگدلی) امر حکومت ارومی به آغازی و ارخان بیگدلی و چراغ سلطان شاملو و سایرین که اسامی آنها علی‌الترتیب ذکر خواهد شد مفوض گردید.»^۲

سپس مؤلف اسامی چندتن از حکام بعد از آغازی و ارخان بیگدلی و چراغ سلطان شاملو از قبیل نام‌های جانی خان شاملو، محمدعبدی خان شاملو و فرج‌الله خان شاملورا ذکر می‌نماید و در باره‌ی دوران حاکمیت و طرز رفتار و وقایع تاریخی زمان حکمداری آنان به اختصار توضیحاتی می‌دهد.

مؤلف مزبور سپس بخدمات و افتخارات محمدبیک بیگدلی و تلطیف شدن وی از طرف پادشاه صفوی و گماشته شدن برادر وی بنام قیان‌خان سلطان بیگدلی بحکومت خطه‌ی ارومیه و مرکز حکمرانی قرار گرفتن قلعه‌ی دَم-دَم از طرف قیان‌خان سلطان و اشغال موقت قلعه‌ی مزبور بوسیله‌ی اکبراد متمرّد در هنگام غیبت و شکار چندروزه او و پس گرفتن قلعه‌ی مزبور به یاری آقاخان سلطان مقدّم حاکم مراغه و پیربوداغخان امیرالامراء قزلباش و تنبیه و سرکوبی شدید اکبراد اختصاراً اشاره نموده و از فعالیت و خدمات ایل جلیل بیگدلی شاملو بنحو شایسته یاد می‌نماید و زحمات و فداکاری‌های افراد این خاندان را تشریح و تصویر می‌نماید.^۳

مؤلف نامبرده احوالات رسیدن قوای عثمانی بحوالی موصول و درگیری قاسم خان افشار با سپاهیان ترك و آگاهی یافتن شاه عباس اول درمازندان از این حادثه و اعزام نیروی امدادی به قاسم خان افشار چنین می‌نویسد:

۱ و ۲ - تاریخ افشار. بقلم میرزا رشید ادیب الشعرا. بکوشش محمود رامیان،

پرویز شهباز افشار. چاپخانه شفق تبریز. ۱۳۴۵ خورشیدی. ص ۱۳.

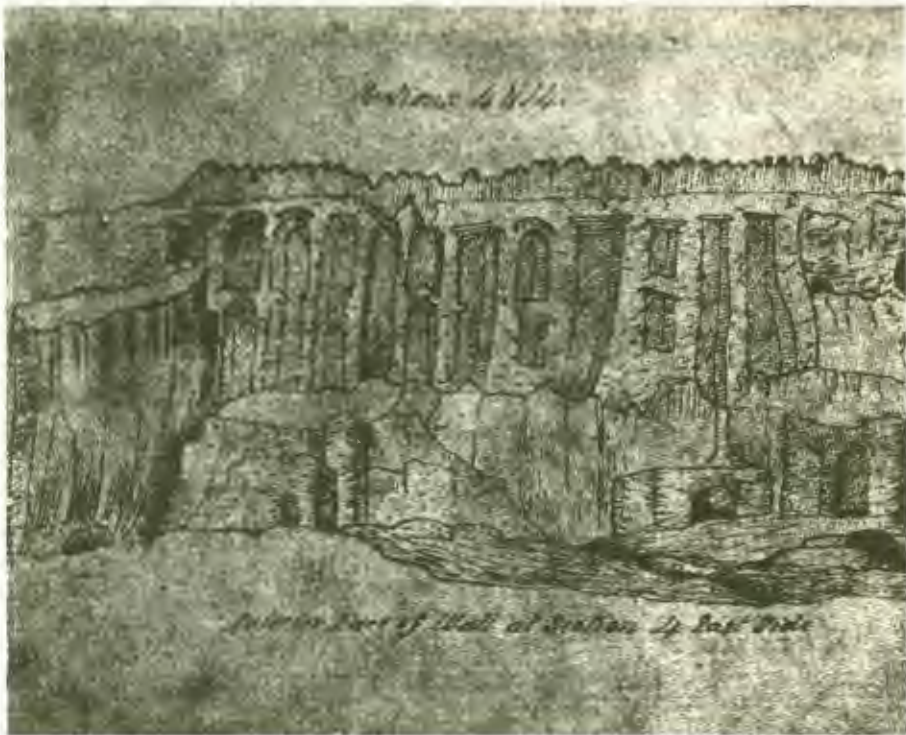
۳ - همان کتاب. ص ۳۴.

«... این اخبار در مازندران بعرض شاه عباس اول رسیده از زمره‌ی مقربان اخلاص شعار زین العابدین بیک بیگدلی شاملو توشمال‌باشی را با فوجی از عساکر نصرت مآثر به معاونت قاسم خان افشار و دفع سپاه روم مأمور فرمودند.»^۱

بطور کلی در کلیه‌ی آثار مربوط بدوران حاکمیت صفویه از خدمتگذاران ایل و تبار بیگدلی ذکر شده نامی برده می‌شود.

دنباله‌ی «تاریخ بیگدلی» از دوران افشاریه تا پایان پهلوی در مجلد بعدی نشر خواهد شد.

چندین عکس و نقشه تکمیلی تاریخی

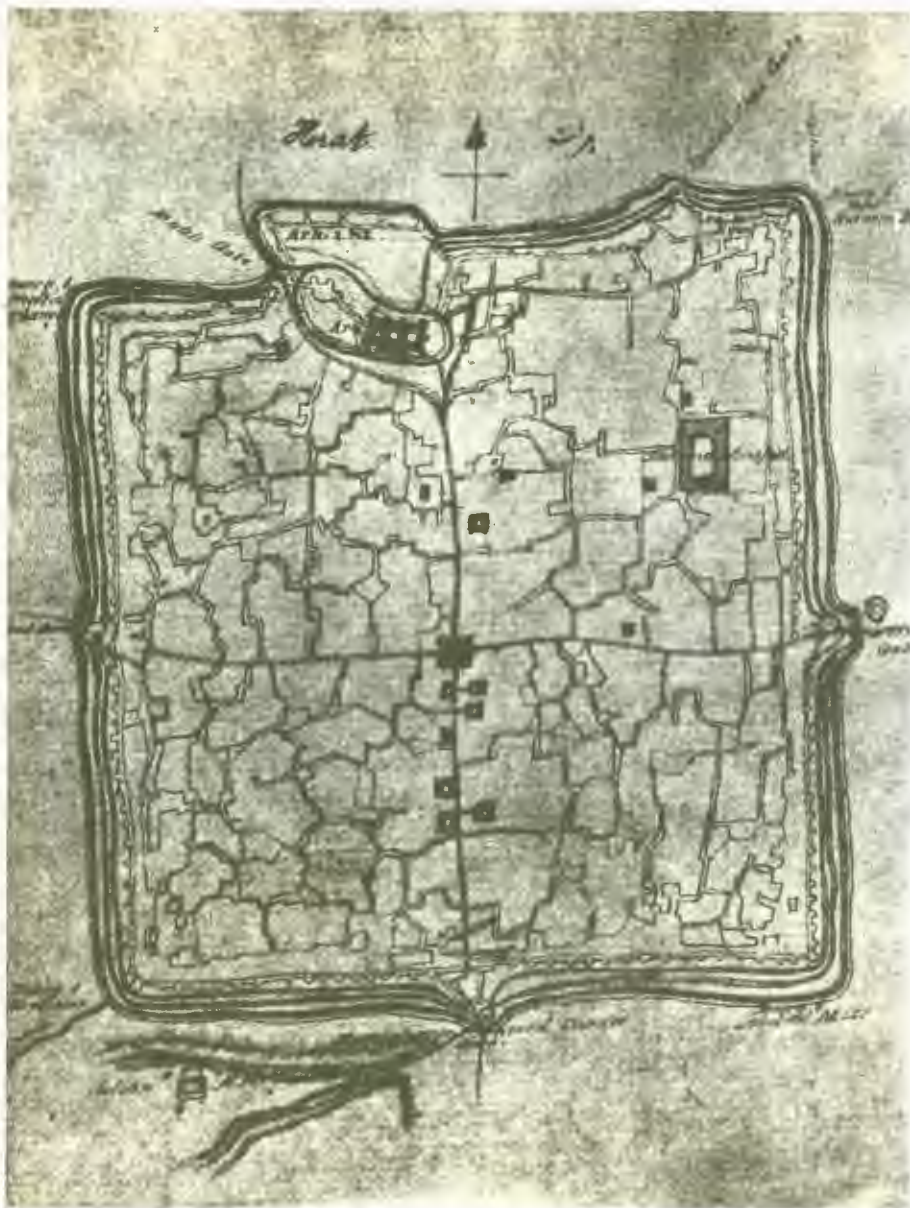

Part of the walls of Herat c. 1839

تقطعه هرات در سال ۱۸۳۹ میلادی برابر با سال ۱۲۵۶ هجری قمری

۱۲۲۴

Plan of Herat c. 1839

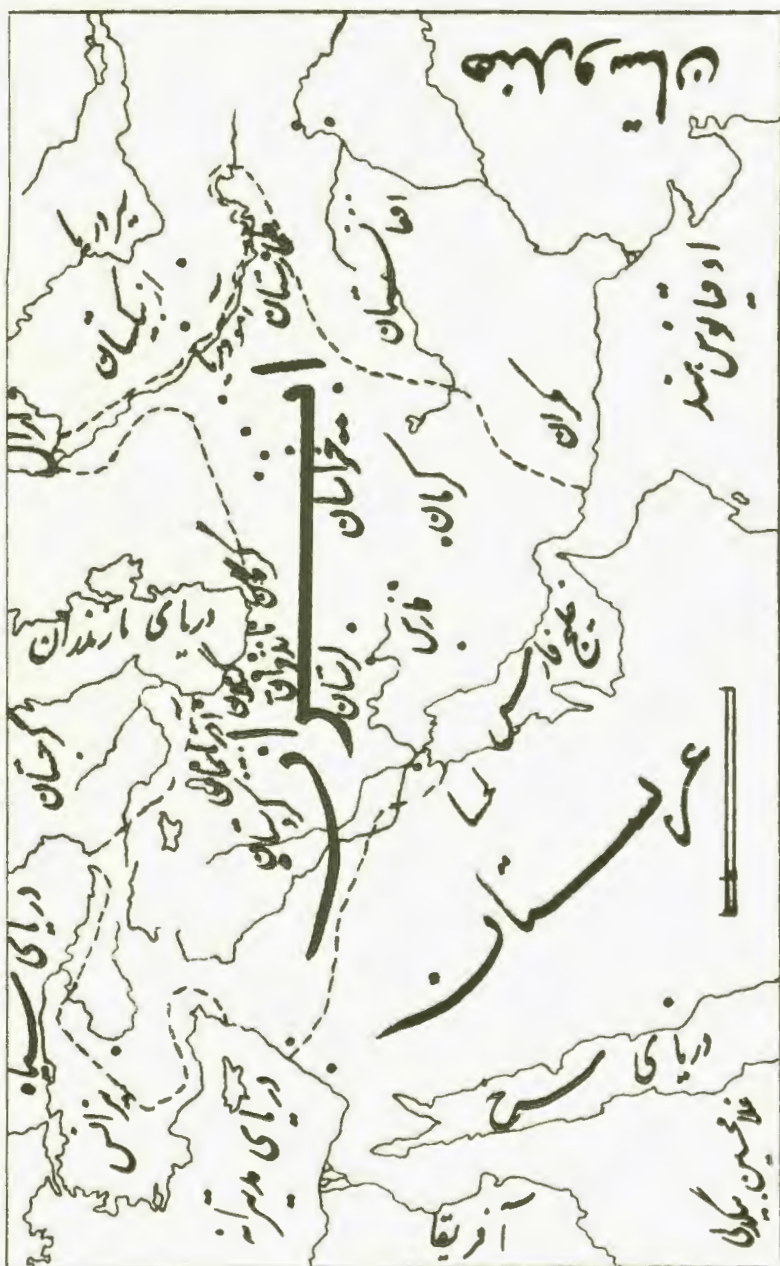
نقشه هرات در سال ۱۸۳۹ میلادی برابر سال ۱۲۵۴ هجری قمری
۱۲۲۵

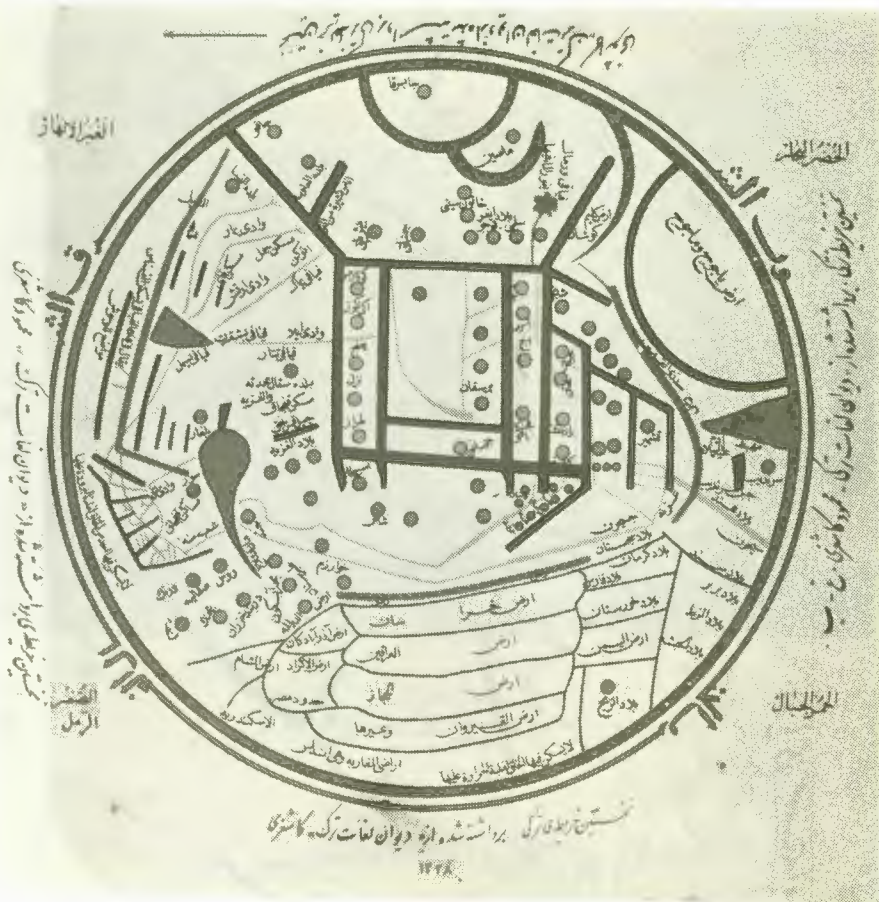

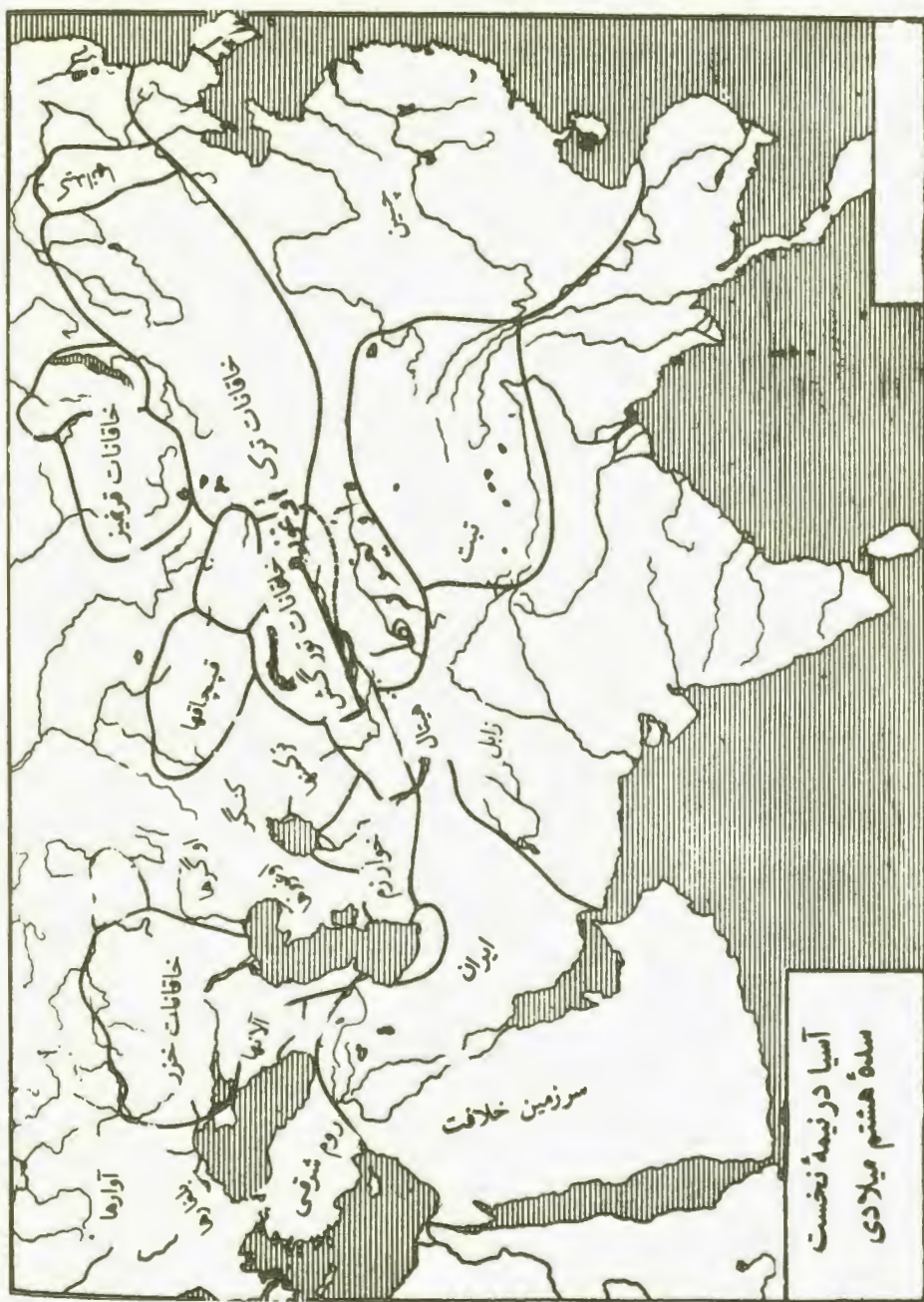
منظره شهر بارات در سال ۱۸۴۰ م

مسارهای مساجد از دور دیده میشوند

۱۲۲۷

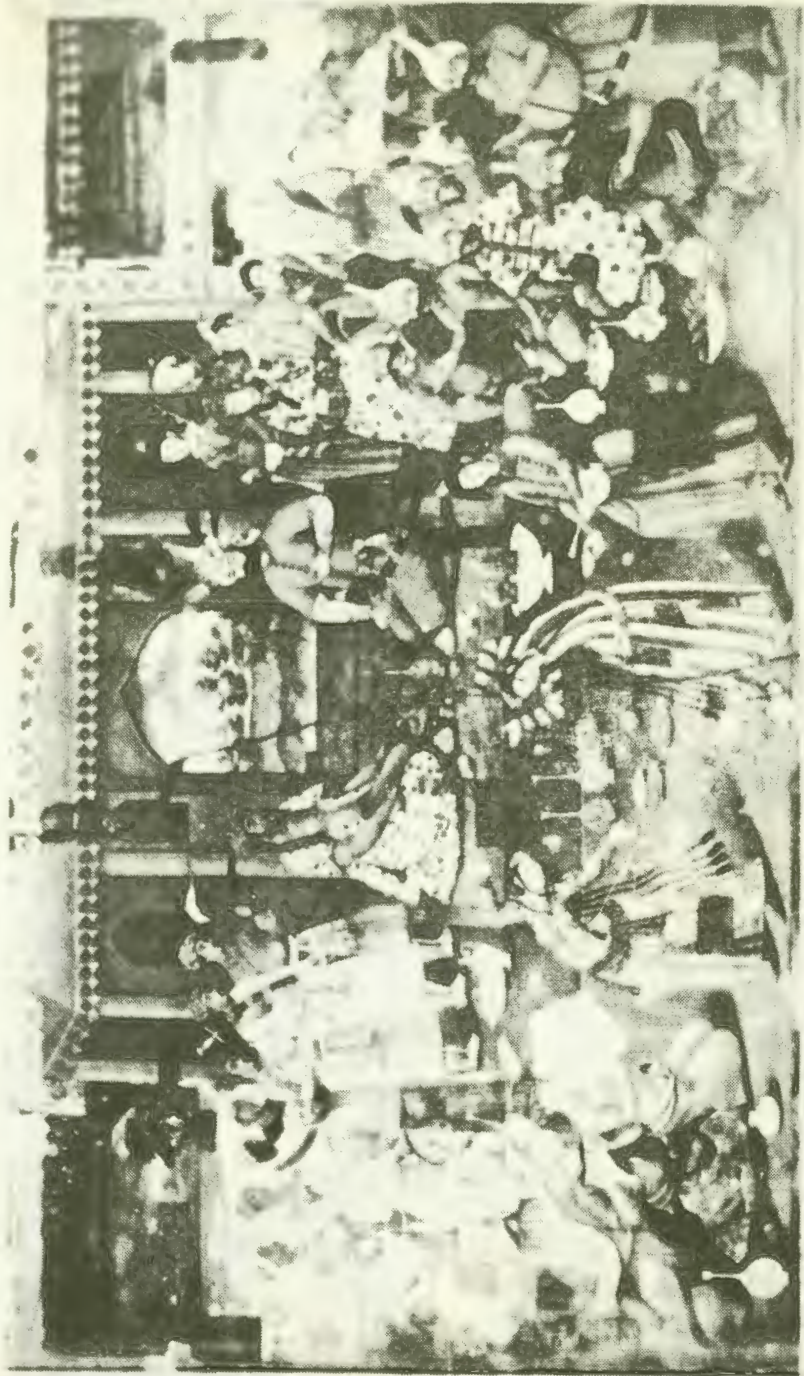

آسیا در نیمه نخست
سده هشتم میلادی

١١١

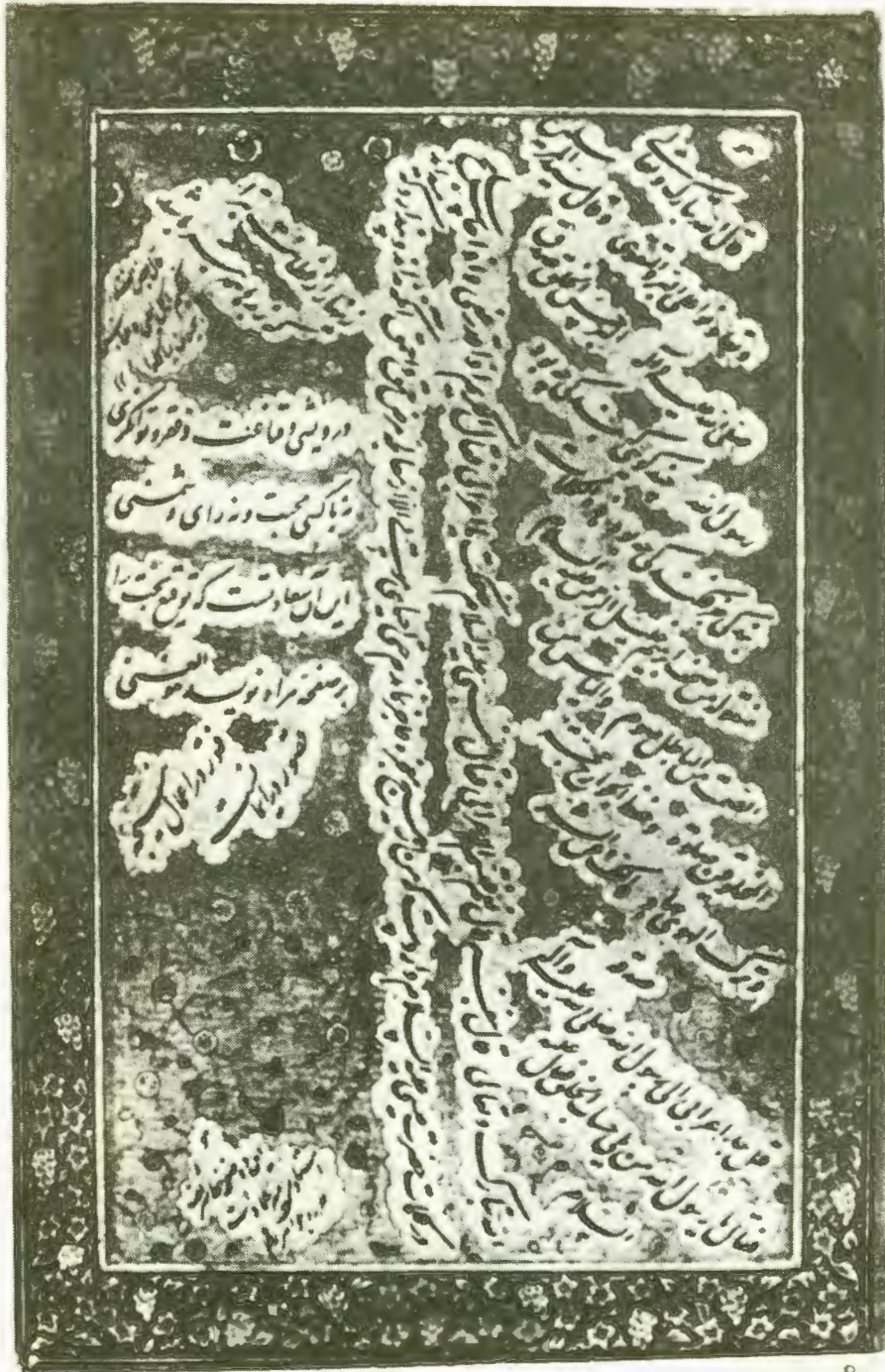

FIG. 114. CALLIGRAPHIE DE MIR 'IMĀD AL-HASANI

میراث درختچه سبکی در جوانی
کوی گزل

۱۳۲۰

مندرجات

جلد اول

موضوع	صحیفه
۱- پیشگفتار مؤلف	۱۷
۲- جلد یکم ، منشاء ایل و تبار بیگدلی	۲۳
۳- باب الحادی عشر	۴۵
۴- پاره‌ای مطالب از نوشته‌های منابع و مآخذ معتبر در باره‌ی غزان و سلجوقیان	۹۸
۵- زدو خورد اوغوزان با سلطان محمود	۱۰۶
۶- اوغوزها (غزان) و سنگ نبشته‌های ینی‌سئی و ارخون	۱۱۵
۷- آمدن اوغوزان بغرب	۱۲۵
۸- بیگدلی در دوران سلجوقیان و تیمور کورکن (داماد)	۱۶۹
۹- سلجوقیان	۲۶۶
۱۰- مختصری در باره‌ی شخصیت تاریخی و سجایای چندتن از سرداران و فرمانروایان سلجوقی	۲۷۷
۱۱- دوره‌ی خوارزمشاهیان (۵۲۱ - ۶۲۸ ه . ق)	۲۸۰
۱۲- تیمور لنگ (۷۷۱ - ۸۰۷ ه . ق)	۲۸۵
۱۳- قزلباش	۲۹۵
۱۴- آق‌قویونلوها و قازاقویونلوها	۳۰۲
۱۵- قراگوزلو (سیه‌چشمان)	۳۰۹

موضوع	صفحه
۱۶- حاجیلو	۳۱۱
۱۷- عاشقلو	۳۱۲
۱۸- بهارلو	۳۱۹
۱۹- اُستاجلو	۳۲۲
۲۰- ملاحظات و مقایسه‌ی افکار پاره‌ای از مؤرخین درباره‌ی قزلباشها	۳۲۶
۲۱- درباره‌ی چگونگی برقراری ارتباط خاندان صفوی و بیگدلی شاملو	۳۳۰

جلد دوم

۲۲- ایل بیگدلی، بیگدلی شاملو، شاملو و خاندان صفوی	۳۵۱
۲۳- مندرجات	۳۵۲
۲۴- به گفتار و نوشته‌های بزرگان استناد بکنیم	۳۶۰
۲۵- تاریخ عالم آرای عباسی در رابطه با خاندان صفوی و ایل وتبار بیگدلی - شاملو نظری گذرا ...	۳۶۲
۲۶- بیگدلی، بگدلی، بیگدلو	۳۸۱
۲۷- بیگدلی و ارومیه و حفظ سرحدات غرب ایران	۳۸۳
۲۸- حکام ارومیه در اوایل سلطنت صفویه	۳۸۴
۲۹- نام چند نفری از خلفای بیگدلی - شاملو	
در دوران اوایل صفویه	۳۹۰
۳۰- کوچ و حرکت ایل بیگدلی از شرق به غرب در صحنه‌ی فلات ایران	۳۹۳
۳۱- سرداران و بزرگان ایل جلیل بیگدلی شاملو	
معاصر با شاه اسماعیل I. حسین بیگ لله	۳۹۵
۳۲- حال حسینیم تواریخ و مآخذ درباره‌ی حسین بیگ لله چه می‌نویسد؟	۴۰۸
۳۳- شاه اسماعیل صفوی	۴۲۶
۳۴- تصویری از جنگ چالدران شاه‌جنگ ایرانیان	۴۲۵
۳۵- چالدران	۴۲۷

موضوع	صفحه
۳۶- مرگ قهرمان چالدران	۲۳۲
۳۷- زین العابدین بیک بیگدلی شاملو مشهور به عبدی بیک	۲۳۳
۳۸- رفتن شاه اسماعیل به اصفهان و مولود شاه طهماسب	۲۵۰
۳۹- چند کلمه از احوال بَرکَه	۲۵۱
۴۰- مرگ عبدی بیک سال ۹۱۲ ه. ق	۲۶۰
۴۱- تصویر شاه اسماعیل صفوی	۲۶۵
۴۲- دورمیش خان بن عبدی بیک (عابدین بیک)	۲۶۷
۴۳- دورمیش خان در جنگ چالدران	۲۷۳
۴۴- تاجلو بیگم در میدان جنگ	۲۷۷
۴۵- مردانگی و شخصیت و گذشت سلیمان بیک بیگدلی شاملو	۲۸۵
۴۶- آراء مختلف، دورمیش خان در جستجوی تاجلو بیگم خانم	۲۸۷
۴۷- سپر دورمیش خان انیس الحضرت و شمشیر شاه عباس کبیر صفوی	۲۹۵
۴۸- دورمیش خان به الله گی سام میرزا تعیین می شود	۲۹۵
۴۹- دورمیش خان و وقایع گیلان	۵۰۹
۵۰- باز صحنه ای دیگر	۵۱۱
۵۱- احوالات بعدی	۵۱۲
۵۲- دورمیش خان و تاریخ حبیب السیر	۵۱۴
۵۳- هرات در انتظار و خراسان چشم براه دورمیش خان است	۵۱۷
۵۴- گفتار در بیان ارتقاء پایه ی قدر و منزلت سام میرزا ...	۵۱۸
۵۵- مضمون پروانچدی عالیله	۵۲۳
۵۶- کیاست و سیاست دورمیش خان ...	۵۲۵
۵۷- دادن شاه اسماعیل بهادر خان هرات را	
به عالیجاه دورمیش خان ...	۵۲۷
۵۸- منشور دورمیش خان	۵۲۹
۵۹- نظر مؤلف حبیب السیر در باره ی دورمیش خان ...	۵۳۸
۶۰- زینل خان بیگدلی شاملو یا زینال خان اول	۵۵۱
۶۱- ایل و تبار بیگدلی شاملو در دوران شاه طهماسب	۵۷۱
۶۲- جنگ شاه طهماسب با عیدخان پادشاه اؤز بیک ...	۵۷۶
۶۳- شاه طهماسب و ترکان عثمانی	۵۹۱

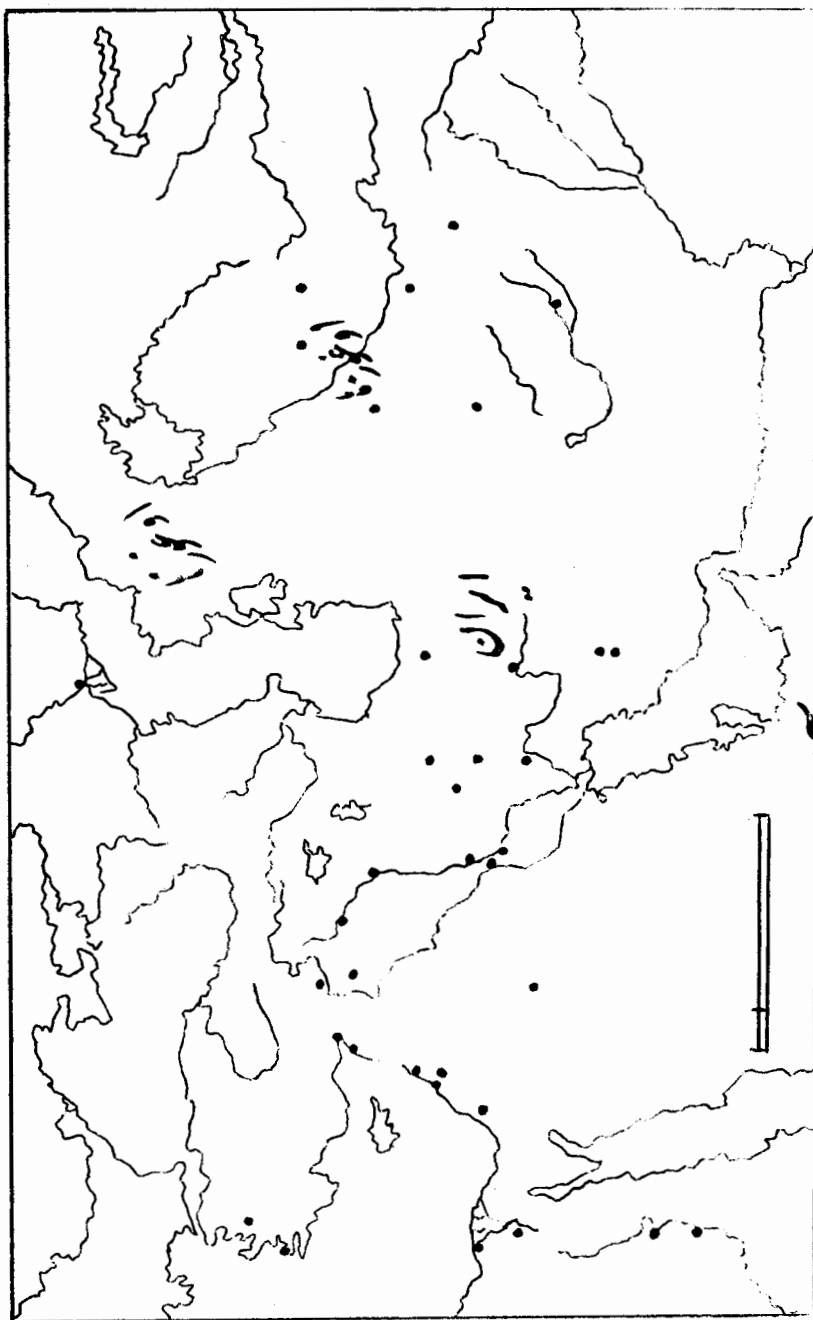
موضوع	صحیفه
۶۴- عین نامه محمدیون شاه بخط خود که به شاه طهماسب نوشته است ...	۶۰۲
۶۵- همیشه در بین ایلات قزلباش وحدت حکمفرما نبوده است...	۶۰۳
۶۶- در باره‌ی عده‌ای از بزرگان و سرکردگان و ایل و تبار بیگدلی ...	۶۰۸
۶۷- سان دیدن شاه طهماسب از لشکریان قزلباش ...	۶۲۴
۶۸- حوادثی در گیلان و طوالش ...	۶۲۷
۶۹- وفات شاه طهماسب	۶۳۱
۷۰- ذکر اسامی امراء طایفه شاملو	۶۲۷
۷۱- قوم شاملو	۶۳۸
۷۲- ایل بیگدلی شاملو در دوران حاکمیت کوتاه شاه اسماعیل دوم	۶۴۱
۶۳- موخرین و علی قلی خان بیگدلی شاملو	۶۵۶
۷۴- فرمان کشتن عباس میرزا	۶۶۱
۷۵- برای نجات محمد میرزا و عباس میرزا	۶۶۲
۷۶- علی قلی خان الله باشی	۶۶۸
۷۷- دوران سلطان محمد خدا بنده و ایل بیگدلی شاملو	۶۷۱
۷۸- عباس میرزا و علی قلی خان بیگدلی شاملو	۶۷۹
۷۹- این مسائل را کمی بیشتر و با تفصیلات شرح می‌دهیم	۷۰۱
۸۰- صلح سلطان محمد با علی قلی خان بیگدلی شاملو	۷۰۷
۸۱- کشمکش و اختلاف بین علی قلی خان و مرشد قلی خان	۷۱۱
۸۲- سرانجام کار علی قلی خان بیگدلی شاملو	۷۱۵
۸۳- پاره‌ای ملاحظات درباره‌ی علی قلی خان بیگدلی شاملو	۷۲۱
۸۴- هجوم نوبنی ارتش (روم) عثمانی به آذربایجان و کردستان	۷۲۷
۸۵- قتل سلطان حمزه میرزا	۷۳۲
۸۶- ورود شاه عباس به قزوین	۷۳۹
۸۷- دوران شاه عباس کبیر	۷۴۷
۸۸- علاقه‌ی وافر شاه عباس به علی قلی خان ...	۷۷۷
۸۹- مهدی قلی خان بیگدلی شاملو حاکم گیلان و بیه پیش	۷۸۵
۹۰- از وقایع ماه رجب سال یکهزار هجری قمری ...	۷۸۷

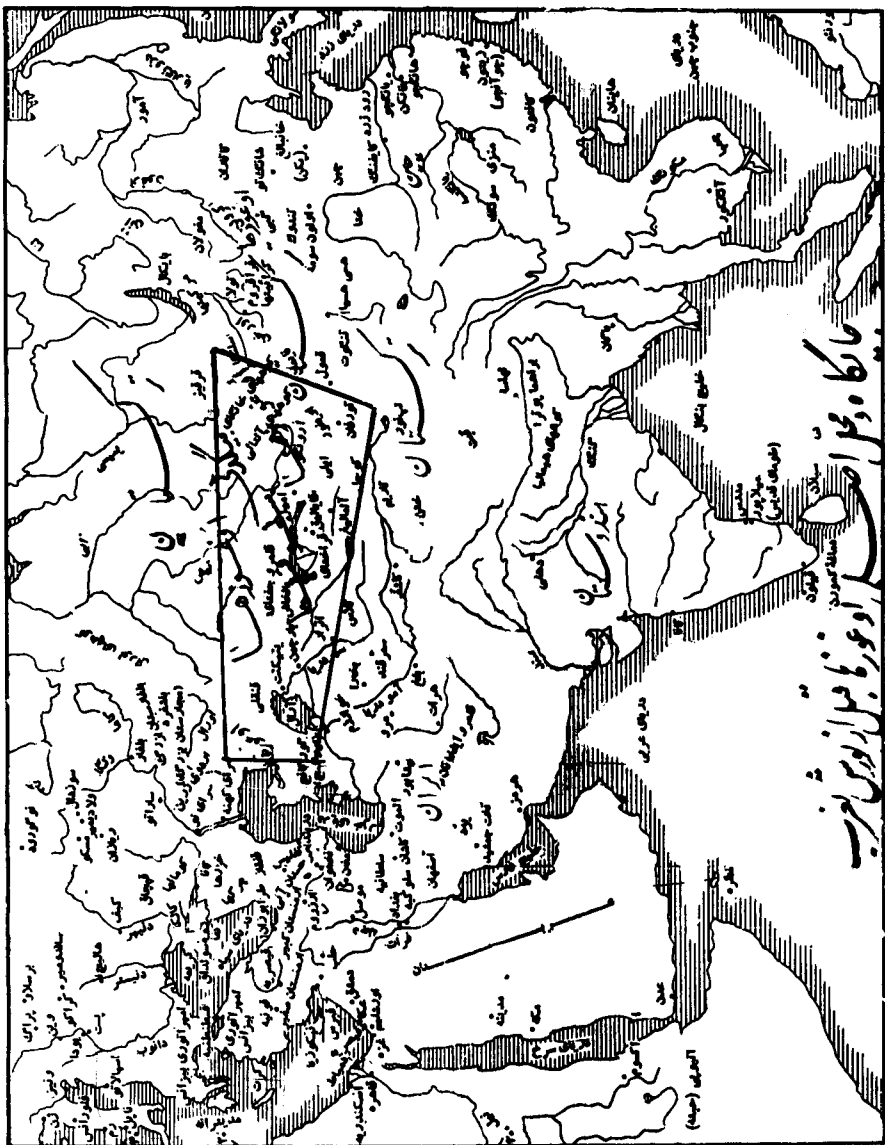
موضوع	صفحه
۹۱- سفارت مهدی قلی خان بیگدلی شاملو	۷۸۸
۹۲- برگردان نامه‌ی پوریس گودونف تزار روسیه...	۷۹۵
۹۳- درباره‌ی بعضی از وقایع گیلان و ...	۷۹۷
۹۴- توجه پسوی شرق	۸۰۳
۹۵- تسلط بافی خان بز ماوراءالنهر و ...	۸۱۲
۹۶- توجه به آذربایجان و تسخیر تبریز	۸۱۹
۹۷- اوضاع در خراسان	۸۲۵
۹۸- تسخیر قلاع باکو و شماخی از ...	۸۴۶
۹۹- شرح چگونگی مجلس پذیرایی ار ولی محمدخان	۸۶۵
۱۰۰- زینل خان (زین العابدین خان) دوم ...	۸۷۱
۱۰۱- فوت محمدبیک	۸۸۳
۱۰۲- قهرمانی علی بیک	۸۹۴
۱۰۳- دیوان عدالت	۹۰۶
۱۰۴- اعزام زینل خان بیگدلی شاملو به ...	۹۱۵
۱۰۵- اعتبارنامه‌ی زینل خان بیگدلی شاملو ...	۹۲۵
۱۰۶- رقه‌ی شاه عباس به شاه سلیم	۹۳۲
۱۰۷- نامه‌ی شاه عباس به نورالدین محمد جهانگیر (شاه سلیم) و...	۹۳۴
۱۰۸- سال ۱۰۳۲ هجری قمری پسوی عتبات عالیات	۹۴۵
۱۰۹- ترجمه‌ی نامه از نگارنده است	۹۹۱
۱۱۰- تقدیر شاهانه از خدمات زینل بیک بیگدلی شاملو	۹۹۹
۱۱۱- محمدبیک (اول) بیگدلی شاملو و شاه عباس کبیر	۱۰۰۷
۱۱۲- شخصیت و سجایای شاه عباس کبیر	۱۰۱۸
۱۱۳- پایان کار زینل خان بیگدلی شاملو	۱۰۲۶
۱۱۴- شاه صفی و تفصیل قتل ناجوانمردانه‌ی زینل خان بیگدلی شاملو	۱۰۳۱
۱۱۵- حسن خان بیگدلی شاملو	۱۰۳۷
۱۱۶- عباسقلی خان بیگدلی فرزند حسن خان	۱۰۴۴
۱۱۷- مرتضی قلی خان بیگدلی شاملو ، آثار و تألیفات و میراث ادبی او	۱۰۵۵

موضوع	صحیفه
۱۱۸- مرتضی قلی خان	۱۰۶۲
۱۱۹- دیوان ترکی مرتضی قلی خان	۱۰۶۹
۱۲۰- نسخه‌های خطی دیوان مرتضی قلی خان بیگدلی شاملو در...	۱۰۷۹
۱۲۱- اوغورلو خان و نقدی بیک شاملو	۱۰۸۱
۱۲۲- در زمان شاه عباس ثانی	۱۰۹۳
۱۲۳- جانی خان (جهانگیر خان) بیگدلی شاملو (مقتول ۱۰۵۵)	۱۰۹۹
۱۲۴- سارو سلطان بیگدلی شاملو	۱۱۲۳
۱۲۵- زینل خان سوم جد آذر	۱۱۶۳
۱۲۶- سلسله‌ی نسب پادشاهان صفوی	۱۱۶۱
۱۲۷- القاب، عناوین و ایام سلطنت شاهان صفوی	۱۱۶۳
۱۲۸- پاره‌ای از القاب پادشاهان صفوی	۱۱۶۵
۱۲۹- بعضی اصطلاحات و پاره‌ای از مقامات	
دولتی و مذهبی صفوی	۱۱۶۷
۱۳۰- قورچی یا قووجی	۳۱۷۹
۱۳۱- ایشیک آقاسی باشی	۱۱۸۷
۱۳۲- نمونه خط و امضای مرتضی قلی خان	
بیگدلی شاملو ()	۱۱۸۹
۱۳۳- طرز تعلیم و برنامه‌ی زندگی روزانه	
شاهزادگان صفوی	۱۱۹۱-۱۱۹۳
۱۳۴- نمونه‌ی خط شاه اسماعیل صفوی	۱۱۹۲
۱۳۵- نمونه‌ی خط میرزا محمد شفیع حسینی معروف	
به شفیع و ملقب به پیشوا ...	۱۱۹۴
۱۳۶- مهر و فرمان شاه طهماسب اول	۱۱۹۵
۱۳۷- نقشه‌ی شهر هرات (آرشیو وزارت امور خارجه)	۱۱۹۶
۱۳۸- نمونه‌ای از آداب و رسوم دربار پادشاهان صفوی در...	۱۱۹۷
۱۳۹- درخشندگی لباس امراء و بزرگان	۱۱۹۸
۱۴۰- تکمله	۱۲۰۱
۱۴۱- به یاری شاه طهماسب	۱۲۰۳
۱۴۲- نام شماری از افسران خاندان بیگدلی شاملو	۱۲۰۷

موضوع	صحیفه
در دوران شاه عباس کبیر ...	۱۲۰۷
۱۴۳- اینک مطالبی تاریخی مهمی در باره افراد ایل بیگدلی	
از «ذیل عالم آرای عباسی» ...	۱۲۰۹
۱۴۴- داروغگان قراشخانه	۱۲۱۲
۱۴۵- نقدی خان بیگدلی شاملو	۱۲۱۷
۱۴۶- شماری از حکام بیگدلی	۱۲۲۱

سکونتگاه‌های انسان در آسیای میانه

وضع جغرافیایی آسیای علیا

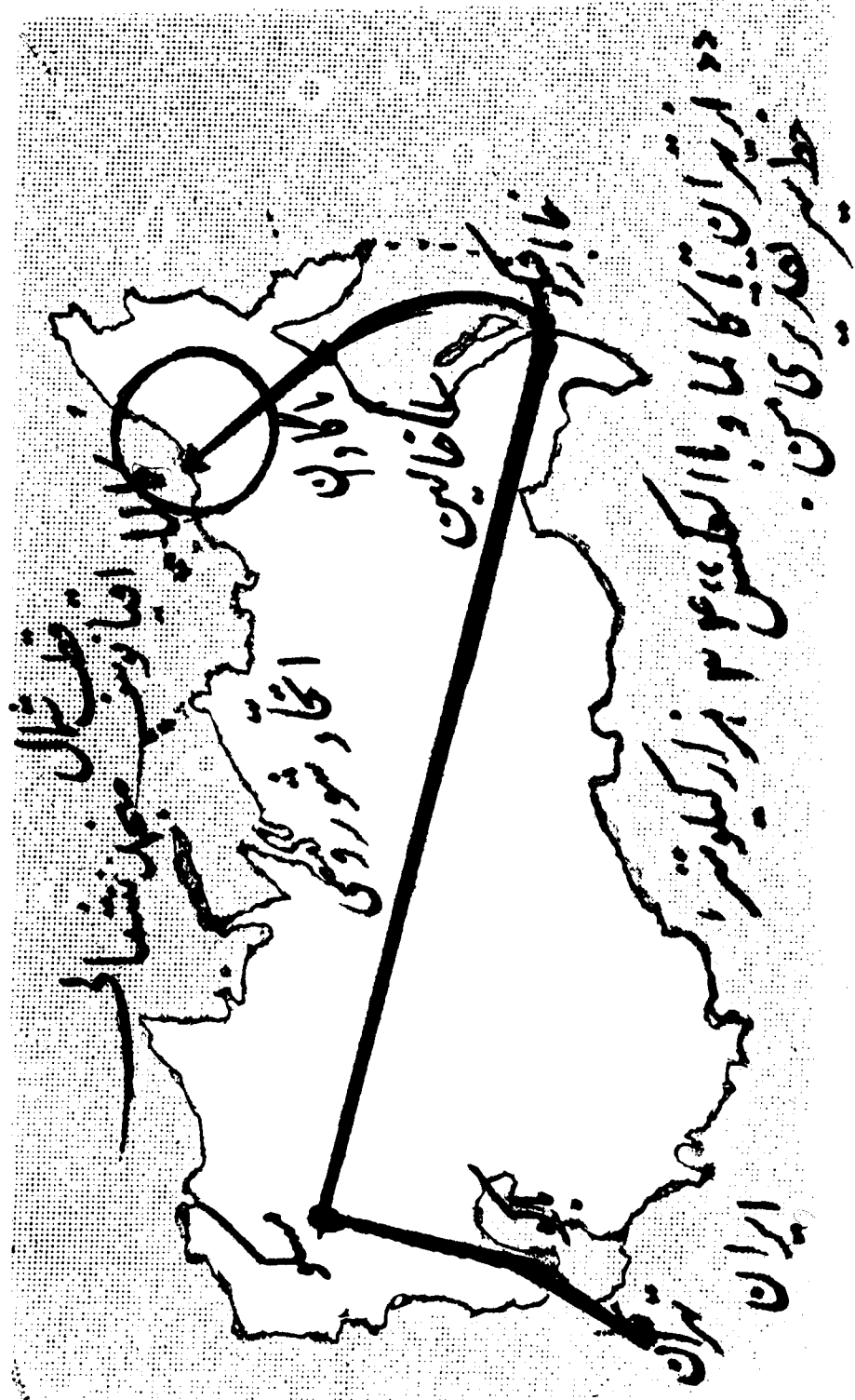

تصویری از زینل خان شاملو بیگدلی

سفیر شاه عباس در دربار جهانگیر پادشاه هند

و در دربار «ردلف دوم» امپراتور آلمان.

کار «اگیدیوس سادلرس» نقاش آلمانی.

«بزرگترین آگاهان و باالکلیت» ۳۴ هزار کیلومتر

خطیر قدری بن.

ایران

تهران

خاخر

گلستان

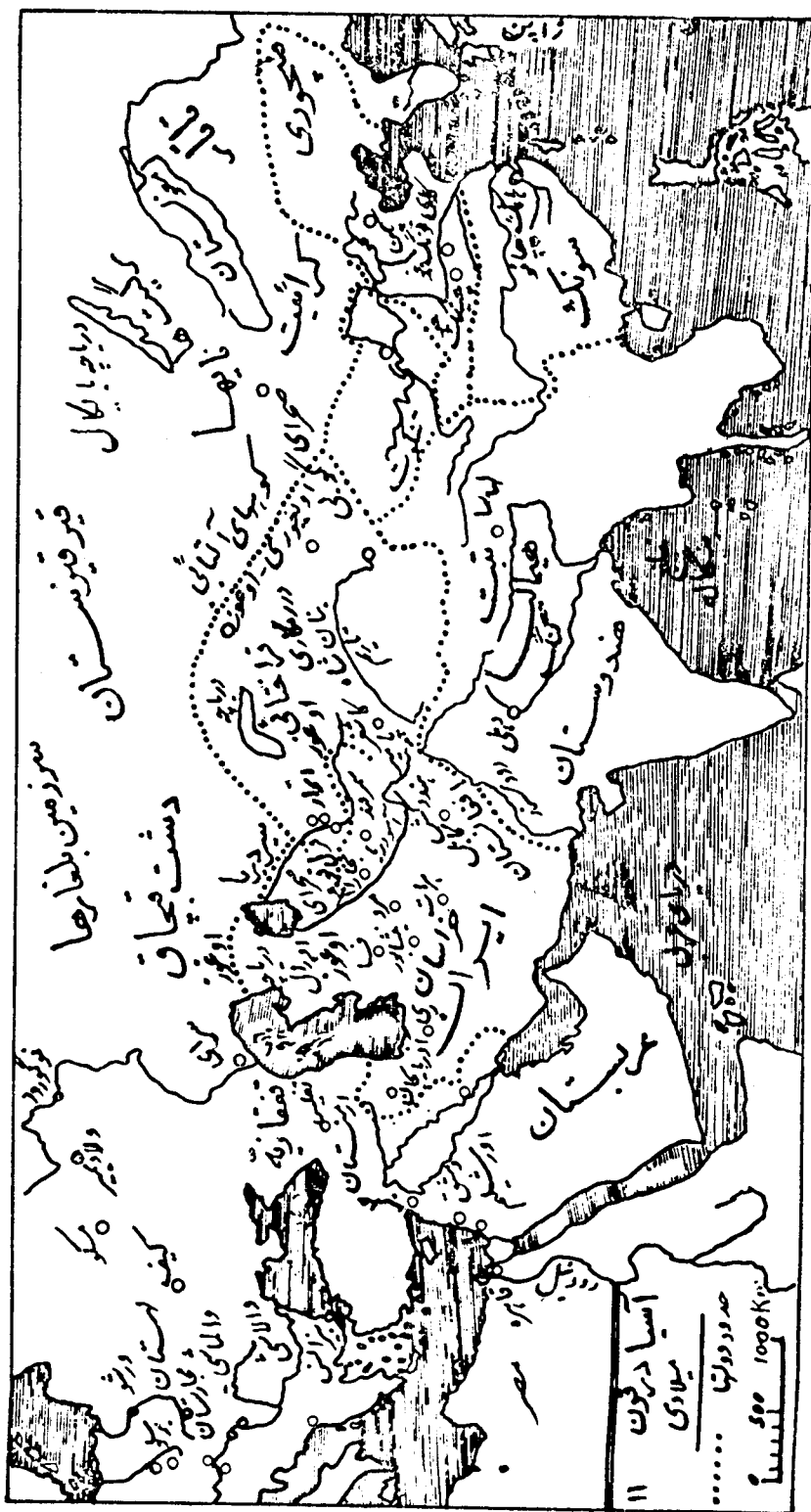
ماکان

استان شوروی

خط شمال

ایران

تهران

آسیا در قرن یازدهم میلادی

آنچه از شعبهٔ اغوز خان و برادران و عم زادگان که با او متفق اند.

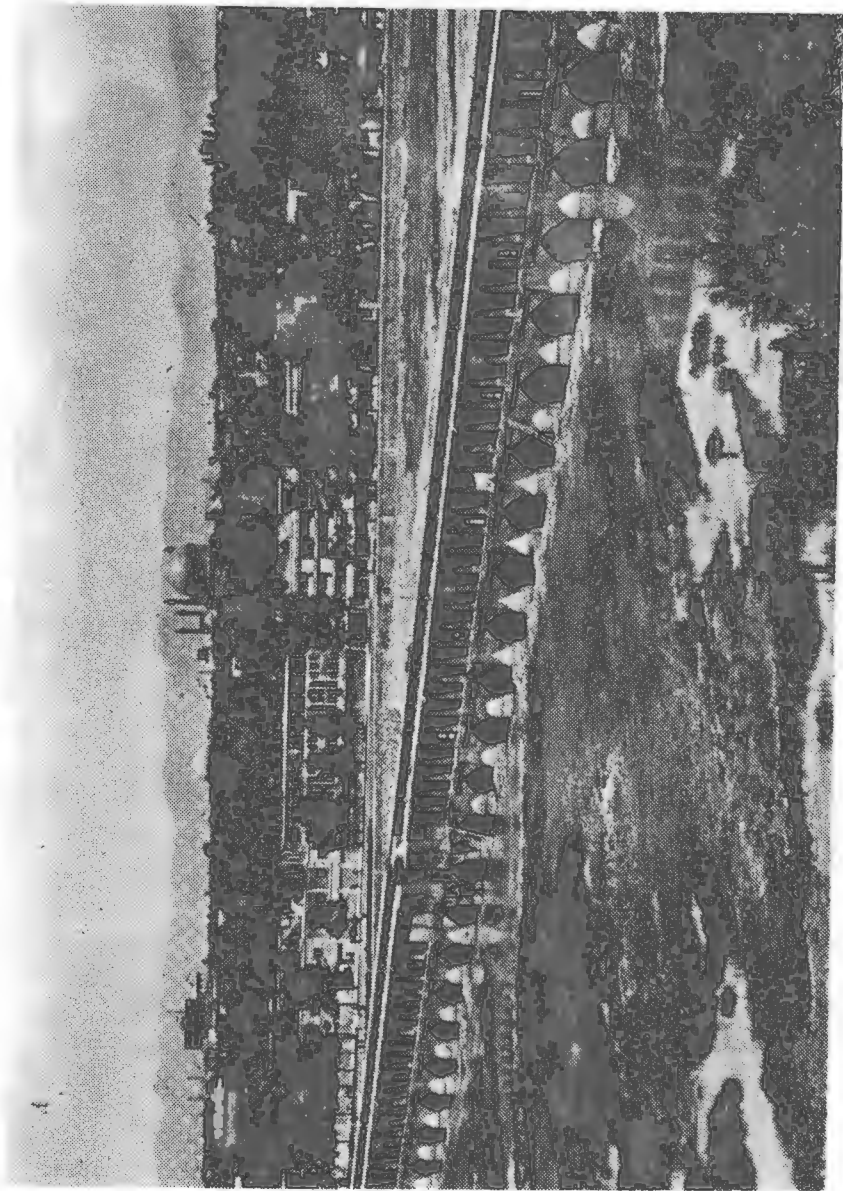
شعبی که از اغوز خان منشعب شده اند . او را شش پسر بود و ایشان را هر يك چهار پسر و این قبایل هر يك پیسری از آن بیست و چهار کس که بیبرگات اغوز خان بوده منسوب^۱ شده اند . بعضی اغوز خان را افراسیاب می شمارند و این اصلی ندارد ؟

گزن خان (آفتاب)

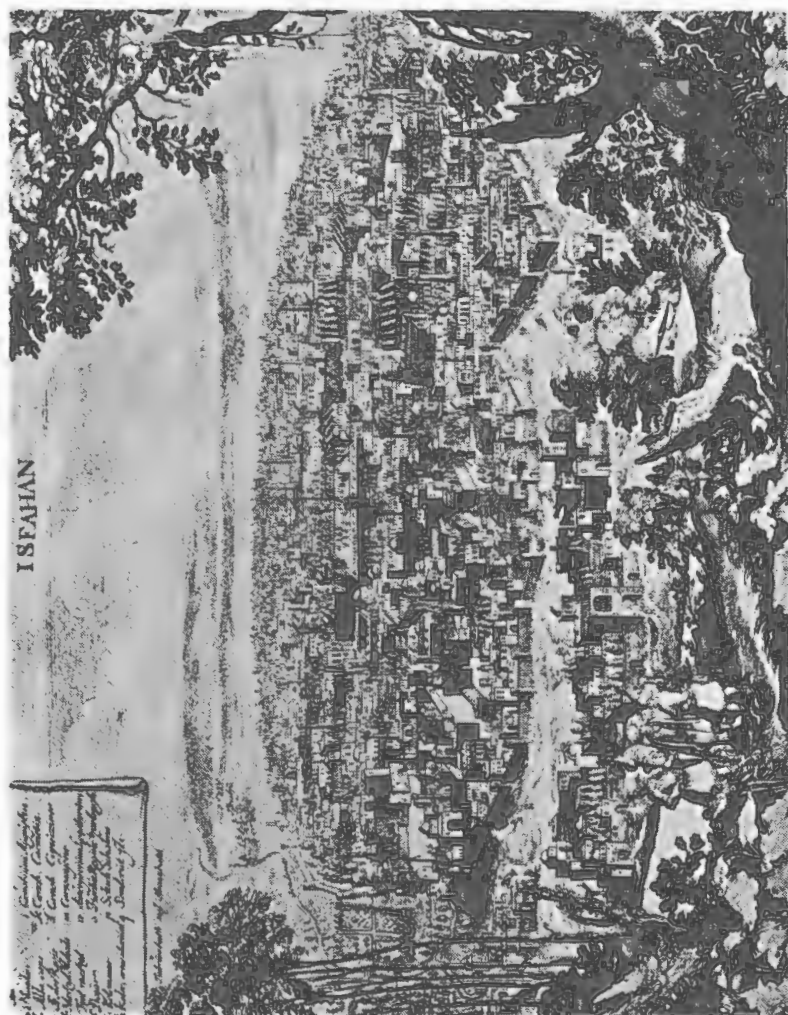
قزاق	القراولی
بایات	قزاق اولی
یازر	دو دورغا
دوگر	بایارلی
اوشر	یولدوز خان (ساره)
قریق	بیگدلی
بایندر	فارقین
بجنه	صومی خان (آسمان)
	جاوولنور
	جینی ...

۱- ب ، د : مانند

۲- تاریخ گزیده . تألیف حمدالدین ابی بکر بن محمد بن نصرستونی تزدینی در سنه ۷۳۰ هجری ... ۱۳۶۲

پل - سی و سه پل ساخت الله وردیخان

دور نمای
شهر اصفهان
در دوران صفویه

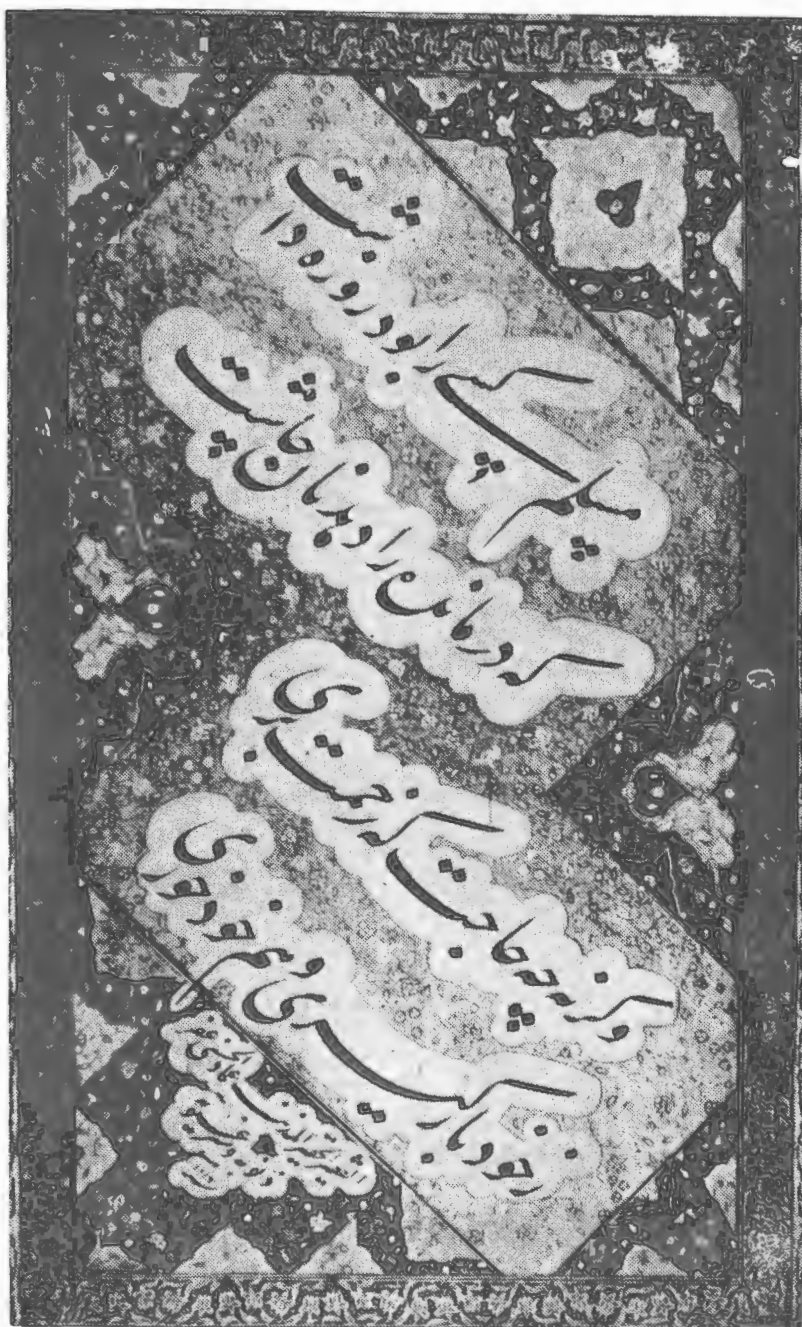
مجلس بزم شاه عباس کبیر
با خان عالم سفیر هندوستان در ایران

تصویری از پذیرائی

جهانگیر از شاه عباس

این تصویر خیال در زمان جهانگیر پادشاه هندوستان کشیده شده و نقاش آن معلوم نیست.

نمونه‌ای از خط

میرعماد

که در سال ۱۰۱۹ ه. نوشته است.

(از فهرست خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی)

نمونه‌ای از خط

میر عبد الباقي دانشمند تبریزی
از کتاب «نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی»

